

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Գարեգին Նժդեհ

ԱՐԱՄ
ՍԻՄՈՆՅԱՆ

**ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ**

1920-1921 թթ.

ՆԵՐՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվում է ԵՊՀ և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի գիտական խորհուրդների որոշմամբ

Սիմոնյան Ա. Գ.

Ս 504 **Չանգեզուրի գոյամարտը (1920-1921 թթ.), Եր., Երևանի համալս. հրատ., 2000, 672 էջ:**

Պատմագիտական հետազոտությունների, մամուլի նյութերի և արխիվային փաստաթղթերի լայն ընդգրկմամբ ցույց է տրված Չանգեզուրի հայության հերոսական գոյամարտը, որ նա հանուն իր ազատության 1920-1921 թթ. մղել է ռուսական 11-րդ կարմիր բանակի և խորհրդային Ադրբեջանի զորամասերի դեմ, դրանով իսկ ծախողելով գավառն Ադրբեջանին ենթարկելու բոլոր փորձերը: Չանգեզուրը խորհրդային Հայաստանի անբաժան մաս կազմեց լեռնավայրի հայության աներևակայելի տոկունության և անձնագոհ պայքարի շնորհիվ: Աշխատության մեջ լայնորեն լուսաբանված է Գարեգին Նժդեհի իբրև զորավարի, քաղաքական և պետական գործչի, վճռական դերը նշված ժամանակաշրջանում հայկական գավառում ծավալված գոյամարտի տարիներին:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

0503020913
Ս 704(02) 2000

ԳՄԴ 63.3 (27) 52

ISBN 5-8084-0334-0

Ս. Գ. Սիմոնյան, 2000 թ.

Հայ ժողովրդի համար բախտոլուշ 1918-1921 թվականների պատմության մեջ առանձնակի տեղ է գրավում Հայաստանի Չանգեզուրի գավառի 1920-1921թթ. գոյամարտը:

Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունները մշտապես եղել են հայ պատմագրության ուշադրության կենտրոնում՝ թե՛ մեզանում և թե՛ սփյուռքում: Դա պատահական չէ, քանի որ լեռնավայրը, գտնվելով Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև գոյություն ունեցող հակասությունների կիզակետում, նշված ժամանակաշրջանում դարձել էր արյունահեղ բախումների ասպարեզ:

Չանգեզուրի հայությունը կենաց ու մահու պատերազմի էր դուրս եկել իր երկրին սպառնացող ալլըբեջանական կուսակների և նրանց աջակցող կարմիր բանակի զորամասերի դեմ: Թեև ուժերն անհավասար էին, բայց նա փայտուն հաղթանակներ տարավ շնորհիվ իր կազմակերպվածության և հերոսական խոյանքների:

Չանգեզուրցիների համառ կռիվները և տարած հաղթանակները ճակատագրական նշանակություն ունեցան Հայաստանի համար՝ խափանեցին լեռնավայրը հայերից դատարկելու և այն Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու ազդեցիկների նպատակը, որի իրականացման դեպքում Հայաստանը կկտրվեր հայության նկատմամբ համակրանք տաժող հայրենի Պարսկաստանից և կպարփակվեր ծայրահեղորեն անուպաստ սահմանների մեջ՝ շրջապատված թուրքական երկու բշնամական պետություններով և Վրաստանով՝ հայության հանդեպ ունեցած անկայուն ու փոփոխակի վերաբերմունքով:

Չանգեզուրի հայկական մնայն անգնահատելի նշանակություն ունեցավ նաև այն տեսակետից, որ 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո կարմիր բանակի զորամասերից հայաժված մեծ թվով պետական, կուսակցական և հասարակական գործիչներ, բազմաթիվ հայ մտավորականներ հնարավորություն ունեցան լեռնավայրի վրայով անարգել անցնելու Պարսկաստան և փրկվելու սպասվող հաշվեհարդարից:

Չանգեզուրի պատմության խնդրո առարկա ժամանակահատվածի համակողմանի ուսումնասիրումը և լուսաբանումը ունեն ոչ միայն գիտական-ճանաչողական, այլև հրատապ մեծ նշանակություն:

Աշխատության արդիականությունը պայմանավորված է ներկայումս Անդրկովկասի երեք երկրների և հատկապես

Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև ստեղծված դժվարին փոխհարաբերություններով: Ինչպես 1920-1921 թվականներին, արդի ժամանակաշրջանում նույնպես Անդրկովկասը նման է եռացող կաթսայի, որն ամփոփում է վիճահարույց ազգամիջյան հակամարտություններ և տարածքային խնդիրներ:

Զանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտը հաջորդել էր ցարիզմի ու ժամանակավոր կառավարության տապալմանը և Ռուսաստանում բոլշևիզմի հաղթանակին: Մեր օրերում պատմական Հայաստանի Զանգեզուր-Արցախ հատվածի հայության պայքարը ադրբեջանական զավթիչների դեմ հաջորդեց ԽՍՀՄ թուլացմանը և փլուզմանը: Պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում ռուսական կայսրության քայքայումը երկու դեպքում էլ նպաստեց ազգային անկախ պետական միավորների ստեղծմանը: Անդրկովկասում, հայ-ադրբեջանական լարված հարաբերությունների պայմաններում, և՛ առաջին, և՛ երկրորդ դեպքում ծագեց արյունալի զինված հակամարտություն՝ հիմքում ունենալով տարածքային չլուծված հարցերը: Եթե առաջին դեպքում ադրբեջանական զավթիչների դեմ մղվող պայքարում հայկական կողմից հիմնական ծանրությունն իրենց վրա էին վերցրել զանգեզուրցիները, ապա երկրորդ դեպքում արցախցիները:

1920-1921թթ. Զանգեզուրի պաշտպանությունը իրականացնում էին կամավորական զինված ջոկատները: Մերօրյա արցախյան ազատամարտի օրերին նույնպես զանգեզուրցիներից կազմակերպվեցին տասնյակ կամավորական ջոկատներ, որոնք Արցախում միացան ադրբեջանական զավթիչների դեմ կռվող մարտիկների շարքերին և հերոսության ու անձնուրացության բազում օրինակներ տվեցին:

Ներկայումս հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների կարգավորումը առաջնահերթ կարևորություն ունի, որին մեծապես կարող է նպաստել այն հարուստ փորձը, որ ձեռք է բերվել զանգեզուրյան գոյամարտի օրերին: Իսկ այդ փորձը թելադրում է անմիջական հակահարված տալ Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի ամեն տեսակի ոտնձգություններին ու նկրտումներին, վճռականապես մերժել տարածքների փոխանակման անընդունելի գաղափարը լեռնավայրի հարավային հատվածի՝ Մեղրիի վրա տարածելու փորձերը:

Սույն աշխատության հեղինակի նպատակն է եղել հանգամանորեն ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացնել ադրբեջանական զավթիչների և նրանց աջակից կարմիր բանակի զորամասերի դեմ Զանգեզուրի հայ բնակչության 1920-1921թթ. հերոսական գոյամարտը, վեր հանել դրա պատմական նշանակությունը, և այդ նպատակով՝

1. Ըստ ամենայնի արժեքավորել զանգեզուրյան գոյամարտի

պատմությանը նվիրված աշխատությունները, շեշտադրել այն հարցերը, որոնք անբավարար չափով են լուսաբանված պատմագիտական գրականության մեջ: 2. Գրականության. մամուլի և արխիվային փաստաթղթերի ու նյութերի լայն օգտագործմամբ քննարկել զանգեզուրյան գոյամարտի պատճառները, ցույց տալ լեռնաշխարհի ներքին կացությունը, դրա շուրջ ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, ծավալված դիվանագիտական պայքարը: 3. Բացահայտել Զանգեզուրում ազգային հարցի բարդությունը, զավառի ազերի և բուրդ բնակիչների շրջանում տարված հակահայկական պրոպագանդի կազմակերպման և նրանց հակահայ պայքարի մեջ ներգրավելու ուղղությամբ Ադրբեջանի կառավարության ջանքերը: 4. Վերլուծել Զանգեզուրը Ադրբեջանի կազմի մեջ մտցնելու խորհրդային իշխանությունների շահագրգռվածության դրդապատճառները, մեկնաբանել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության թափած դիվանագիտական ջանքերը՝ ադրբեջանական ռազմակալումից հայկական զավառը պաշտպանելու համար: 5. Զննարկել Զանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների և զինվորական հրամանատարության կողմից տարված կազմակերպական, քաղաքական և պրոպագանդիստական հսկայական աշխատանքը բնակչության և զինյալների շրջանում: 6. Հատուկ ուշադրություն դարձնել Զանգեզուրի իշխանությունների և հարևան Իրանի փոխհարաբերությունների, տնտեսական կապերի և ռազմական համագործակցության լուսաբանմանը: 7. Կարևոր տեղ հատկացնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Զանգեզուրի իշխանությունների, հաճախ ոչ հարթ, փոխհարաբերությունների վերլուծությանը: 8. Ջանի որ 1920-1921թթ. զանգեզուրյան կռիվների հակառակորդները մի կողմից զավառի պաշտպաններ էին, իսկ մյուս կողմից՝ կարմիր բանակի զորամասերը, ադրբեջանական կարմիր ասկյարների, թուրք-օսմանյան գնդի, մուսուլմանական անկանոն բանդաների ուժերը, ուստի աշխատության մեջ անհրաժեշտ է եղել տալ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի կողմից հայկական զավառ ներխուժելու, նրանց մղած կռիվների, զավառի պաշտպանների հերոսական դիմադրության, ապա 1920 թ. վերջերին բոլշևիկներին զավառից դուրս մղելու մանրամասն պատմությունը: 9. Ցույց տալ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Երևանի և Գորիսի իշխանությունների փոխհարաբերությունները, Ալ.Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո Զանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին խաղաղ ճանապարհով միավորելու ուղղությամբ հանրապետության կառավարության թափած ջանքերը, Զանգեզուրի դեմ կարմիր բանակի հետագա ռազմական գործողությունները: 10. Նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի ընդգրկմամբ ներկայացնել գոյամարտի

եգրափակիչ փուլի ղեպերը, Ջանգեզուրից Պարսկաստան գաղթած զանգվածների կրած տառապանքները, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից նրանց հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցները, որի շնորհիվ Արաքսն անցած փախստականների շուրջ 90 տոկոսը հայրենադարձվեց:

Գրքում նկարագրված ռազմական գործողությունների տարածքային սահմանները ընդգրկում են Ջանգեզուրի բոլոր յոթ շրջանները՝ բուն Ջանգեզուր /Գորիս/, Միսիան, Ղափան և Մեղրի, ինչպես նաև Վայոց ձորը և մասնակիորեն՝ Լեռնային Ղարաբաղը: Հետազոտության տարածքային սահմանները ներառում են նաև Պարսկաստանի Ատրպատականի և Մակուի նահանգները:

Աշխատությունը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1920թ. ապրիլի վերջից, այսինքն՝ Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումից, մինչև 1921թ. վերջերը, այսինքն՝ մինչև Ջանգեզուրից Իրան անցած փախստականների հիմնական մասի հայրենադարձությունը Իրանից:

Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունների մասին կատարվել են բազմաթիվ պատմագիտական հետազոտություններ, տպագրվել են ժամանակակիցներից շատերի հուշագրությունները, յույս են տեսել գոյամարտը յուսաբանող փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածուներ, հոդվածներ, մի խոսքով՝ հրապարակի վրա առկա է բավականաչափ գրականություն:

Ջանգեզուրի՝ 1920թ. մայիս-1921թ. հուլիս ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած իրադարձությունների պատմության ուսումնասիրման համար կարևոր են Գեորգի Չիչերինի, Մերգո Օրջոնիկիձեի, Մերգեյ Կիրովի, Ալեքսանդր Մյանսիկյանի հեռագրերը, տված հրամանները, արտասանած ճառերը, նշանավոր հեղափոխականներ Մարգիս Կասյանի, Աշոտ Հովհաննիսյանի, Արտաշես Կարինյանի, Ասքանազ Մոավյանի աշխատությունները, հոդվածներն ու ելույթները¹:

1921թ. գարնանը Լեռնահայաստանի կառավարության կողմից հրատարակվեց «Արևոտ գիրք» վերնագրով մի ժողովածու², որում զետեղված էին Ջանգեզուրում խորհրդային իշխանության

¹ *Մ. Կասյան*, Բնտիր երկեր, «Հայաստան», Նրևան, 1967. *Ա. Կարինյան*, Ինչպե՞րիսխտական պատերազմը և Հայաստանը (փաստեր, դիվիդենդներ), Տրեստի առաջին տպ., Նրևան, 1924. *Ա. Կարինյան*, Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում և նրա դրապատճառները, Տրեստի առաջին տպ., Նրևան, 1922. *Ա. Հովհաննիսյան*, Կաշնակությունը և պատերազմը, Տրեստի առաջին տպ., Նրևան, 1924. *Ա. Հովհաննիսյան*, Համազգային կրիգիս (նոյեմբերյան հեղափոխության 5-րդ տարեդարձի առթիվ), Պետհրատ, Նրևան, 1926. *Ա. Մյանսիկյան* (*Ա. Մարտինի*), Բնտիր երկեր, Հայպետհրատ, Նրևան, 1957. *Ա. Մոավյան*, Հոդվածներ և ճառեր, 1913-1929, Հայպետհրատ, Նրևան, 1961. *Գ. Օրջոնիկիձե*, Բնտիր հոդվածներ և ճառեր, Հայպետհրատ, Նրևան, 1950. *Տ. Կիրով*, Избранные статьи и речи (1912-1934), Госполитиздат, Москва, 1957. *Դ. Կիչերин*, Статьи и речи по вопросам международной политики, Союзрабиз, Москва, 1961. *Դ. Օրջոնիկիձե*, Статьи и речи, В двух томах, т. 1, 1910-1926, Госполитиздат, Москва, 1956.

² «Արևոտ գիրք», Լեռնահայաստանի կառավարության հրատ., Գորիս, 1921 (Գրքի հեղինակը Ալյան Շահնազարյանն է, տես՝ *Վ. Գեորգեան*, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), տպ. «Ձախակիր», Պորթլ., 1923, էջ 171):

հաստատումից (1920թ. հուլիս) հետո եկած 5 ամիսների պատմությանը վերաբերող պաշտոնական փաստաթղթեր: Նույն շրջանում Գորիսում յույս է տեսնում նաև մի գրքույկ «Ազատ Մյունիք»¹ վերնագրով, ուր «Արևոտ գիրք» ժողովածուի մեջ զետեղված փաստաթղթերի հիման վրա նկարագրված են Ջանգեզուր մտած խորհրդային զորամասերի և դրանց հետ եկած ադրբեջանական «կարմիր» ասկյարների արյունալի գործողությունները 1920թ. հուլիս-նոյեմբեր ժամանակահատվածում:

Ջանգեզուրի կռիվների մասին Խորհրդային Հայաստանում առաջին հրապարակումները վերաբերում են 20-ական թվականներին: «Խորհրդային Հայաստան» թերթում և հանրապետության այլ պարբերականներում տպագրվեցին բազմաթիվ հոդվածներ և հուշեր, որոնց հեղինակները հիմնականում այդ կռիվների մասնակիցներ էին, զինվորական մասնագետներ:

1922 թվականին Վ. Տամբուլի (հետագայում զենեթալ) նախաձեռնությամբ հրատարակվում է «Լամարուի և Ջանգեզուրի կռիվները»² վերնագրով գրքույկը՝ կազմված երկու բաժնից: Առաջին բաժնում զետեղված են քաղաքացիական կռիվների մասին մի շարք փաստաթղթեր, իսկ երկրորդում՝ կռիվների մասնակիցների հոդվածները:

1929թ. ռուսերեն յույս տեսավ նշանավոր բուշկիկ Բագրատ Բորյանի «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» երկհատոր աշխատության երկրորդ մասը³, ուր հեղինակը համառոտակի անդրադարձել է նաև 1921թ. քաղաքացիական կռիվների պատմությանը: Գրքում նշված են փետրվարյան ապստամբության դրապատճառները, ցույց են տրված Հայաստանի հեղկոմի սխալները, շեշտված է, որ նրա կիրառած բռնագրավման քաղաքականությունն է հիմնական պատճառ դարձել հակաբուշկիկյան շարժման ծավալման, մի շարժում, որ հեղինակն անվանում է «ժողովրդական ապստամբություն»:

1928թ. յույս է տեսնում քաղաքացիական կռիվներին ղեկավար մասնակցություն ունեցած հայկական երրորդ հրաձիգ գնդի հրամանատար Ա. Բաղդասարյանի «Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում»⁴ գիրքը, ուր առաջին անգամ ներկայացվում է այդ կռիվների ընդհանուր ու անփոփ պատկերը: Նյութը շարադրված է զերազանցապես ռազմագիտական տեսանկյունից, նրանում նկարագրված է մարտական գործողությունների ընթացքը, վերլուծված է երկու հակառակորդ կողմերի կռիվի տակտիկան:

¹ «Ազատ Մյունիք»: Սև էջեր և փաստեր բուշկիկների հնգամսյա գործունեությունից», հրատ. Ինքնավար Մյունիքի խորհրդի, տպ. «Սասուն», Գորիս, 1921:

² «Լամարուի և Ջանգեզուրի կռիվները», Տրեստի առաջին տպ., Նրևան, 1922:

³ *Б. Борьма*, Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, Госиздат, Москва-Ленинград, 1929.

⁴ *Ա. Բաղդասարյան*, Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում, Պետհրատ, Նրևան, 1928: Նրկրորդ հրատարակությունը յույս է տեսել Շ. Ամիրխանյանի առաջաբանով, նույն տեղում, 1931թ.:

Գրքին կցված են մի շարք կարևոր փաստաթղթեր: Իր փաստական հարուստ նյութերով այս գիրքն այսօր էլ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Չանգեզուրի գոյամարտի պատմությունը հետազոտողների համար:

Մույն հեղինակի երկրորդ գիրքը¹ տպագրվել է 1930թ., որը նույնպես կարևոր աղբյուր է զանգեզուրյան կռիվների լուսաբանման համար:

Նույն թվականին լույս տեսավ քաղաքացիական կռիվների մասնակից Գրիգոր Օզանեզովի «Կարմիր արշավանք»² գրքույկը: Հետագա տարիներին հրատարակվեցին նույն հեղինակի պատմական և պատմագեոգրափետատական մի քանի ուրիշ գրքեր ու գրքույկներ³ և: Այդ գրվածքներում մեծ տեղ է հատկացված Չանգեզուրում ծավալված կռիվներին, նկարագրված են բազմաթիվ մարտական գործողություններ ու դեպքեր:

1931թ. հրատարակվեց հայկական դիվիզիայի քաղաքամի կողմից պատրաստված «Կամարլուից Չանգեզուր (հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից)»⁴ ակնարկների ժողովածուն, որը կազմել և խմբագրել է Խ.Աբրահամյանը: Ակնարկների հեղինակները Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների ակտիվ մասնակիցներ էին՝ ավելի քան 40 զինվորներ, հրամանատարներ, քաղաշխատողներ, այդ թվում՝ հետագայում գնդապետ Ս.Չաքյանը, հետագայում գեներալ Գ.Չայլախյանը, հայկական դիվիզիայի հրամանատար Հ.Աթոյանը: Գրքում տրված են Լեռնահայաստանում տեղի ունեցած մի քանի մարտական գործողությունների թուղթիկ նկարագրություններ: Ժողովածուի մեջ գետնեղված են նաև Չանգեզուրում կռվող խորհրդային զորամասերին ուղղված 11-րդ բանակի հրամանատարության հրամաններ:

Նույն տարում՝ 1931թ., լույս տեսավ կարմիր բանակի քաղաշխատող Հ.Վարդանյանի գիրքը՝ նվիրված Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների տասնամյակին⁵: Գիրքը գրված է ինչպես հուշագրական, այնպես էլ վավերագրական նյութերի հիման վրա:

Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին նվիրված 20-30-ական թվականների հրապարակումները, բացառապես կրելով ռազմագիտական բնույթ և հիմնականում հանդիսանալով հուշերի վերարտադրություն, բնականաբար, չէին կարող համարվել կռիվների պատմությունը լուսաբանող գիտական աշխատու-

թյուններ: Այդ խնդիրը պետք է լուծվեր հետագայում՝ արխիվային նյութերի կուտակմանը, կարգի բերմանը և ուսումնասիրմանը զուգընթաց:

Չանգեզուրում տեղի ունեցած կռիվների նկատմամբ հետաքրքրությունը մեծապես աճեց Հայրենական մեծ պատերազմից հետո:

Այս շրջանում տվյալ թեմային առաջինը դիմեց Արշավիր Հակոբյանը «Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թվին»¹ աշխատության մեջ: Հեղինակը լրջորեն հետազոտել է ժամանակաշրջանի մասուլը և եղած արխիվային նյութերը: Աշխատության մեջ մեծ տեղ է տրված Չանգեզուրում մղված կռիվներին 1921թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների ընթացքում: Կոնկրետ փաստերի հիման վրա ցույց են տրված կարմիր բանակի զորամասերի մարտական գործողությունները, Միմոն Վրացյանի գլխավորած Փրկության կոմիտեի և Լեռնահայաստանի կառավարության զորակազմությունը կարմիր բանակի զորամասերի դեմ մղված կռիվներում, այդ կառավարության քաղաքականությունը զանգեզուրյան գոյամարտի վերջին շրջանում:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարին նվիրված Գևորգ Ղարիբջանյանի գրքում² զգալի տեղ է հատկացված Չանգեզուրի 1920-1921թթ. կռիվներին, ցույց են տրված տեղի բուլշևիկների գործունեությունն ընդհատակում, քաղաքացիական կռիվներում նրանց կրած կորուստները, լեռնաշխարհի գյուղացիների տառապանքները պատերազմական գործողությունների ընթացքում:

1921թ. Հայաստանում ծավալված քաղաքացիական կռիվներին անդրադարձել է Շատուր Աղայանն իր «Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը»³ մենագրության մեջ: Չնայած հեղինակը թուղթիկ է անդրադարձել զանգեզուրյան իրադարձություններին, սակայն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել արխիվային մի շարք նյութեր:

Մուրեհ Մողղմոնյանի «Քաղաքացիական կռիվները Չանգեզուրում 1920-1921թթ.»⁴ մենագրությունն այդ թեմայով լույս տեսած աշխատությունների թվում շահեկանորեն առանձնանում է բազմազան աղբյուրների լայն օգտագործմամբ: Գրքում բերված տվյալները հավաստի են և համապատասխանում են արխիվային նյութերին: Մեր պատմագրության մեջ հեղինակն առաջիններից է, որ ընթերցողներին ներկայացրել է Չանգեզուրում կռվող կարմիր

¹ Ա.Քաղաքացիական, Հայկական դիվիզիայի անցյալից, Պետհրատ, Երևան, 1930:

² Գ. Օզանեզով, Կարմիր արշավանք, Պետհրատ, Երևան, 1930:

³ Գ. Օզանեզով, Նոյնի հրոսակախմբի ոչնչացումը, (երկրորդ բարեփոխված հրատարակություն), Պետհրատ, Երևան, 1936, Զինվորի օրագրից, Հայպետհրատ, Երևան, 1956, Կիվիզիայի հրամանատար Արդյան, «Հայաստան», Երևան, 1973, Ի. Օրանյան, Воспоминания старого солдата, "Агастаи", Ереван, 1979.

⁴ «Կամարլուից Չանգեզուր», Հայպետհրատ, Երևան, 1931:

⁵ Հ. Վարդանյան, Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում, Հայպետհրատ, Երևան, 1931:

¹ Ա. Հակոբյան, Քաղաքացիական կռիվները Հայաստանում 1921 թվին, Պետական համալսարանի հրատ., Երևան, 1948:

² Գ. Ղարիբջանյան, Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունները սովետական իշխանության հաղթանակի համար մղված պայքարում, Հայպետհրատ, Երևան, 1955:

³ Շ. Աղայան, Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիան և հայ ժողովրդի ազատագրումը, Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

⁴ Մ. Մողղմոնյան, Քաղաքացիական կռիվները Չանգեզուրում, Հայպետհրատ, Երևան, 1958:

բանակի զորամասերի կառուցվածքը, զենքերի տեսակները, անձնակազմերի թիվը, զորամասերի մարտական գործողությունների ուղղությունները:

Հայաստանում քաղաքացիական կռիվների բեման ուսումնասիրել է Արշակ Վարդապետյանը, որն իր գրքում¹ նկարագրել է 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական գործողությունները Չանգեզուրում 1920թ. հուլիս - 1921թ. հուլիս ընկած ժամանակահատվածում: Գրքում արխիվային նյութերի օգտագործմամբ տրված են Չանգեզուրի 1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսների իրադարձությունները, կարմիր բանակի զորամասերի ռազմական գործողությունները լեռնաշխարհի հայ պաշտպանների դեմ: Աշխատության մեջ, սակայն, տեղ են գտել փաստական անճշտություններ, աղավաղված են տեղանուններ և անձնանուններ: Առաջաբանում անհարկի թերագնահատված է նախորդ հեղինակների կատարած աշխատանքը: Հիմնական թերություններից մեկը կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունները որպես անկասելի հաղթարշավ ներկայացնելն է և Մյունխեն գոյամարտի մասնակիցների ջանքերի թերագնահատումը:

1958 և 1961թթ. լույս տեսան «Հին բուշևիկների հիշողությունները» գրքի երկու հատորները², որոնցում դեպքերի ու դեմքերի նկարագրությունները տրված են խիստ սուբյեկտիվ դիրքերից, այդ իսկ պատճառով չեն կարող հավակնել գիտականության:

Հիմնականում Մոսկվայի, Լենինգրադի, Թիֆլիսի, Բաքվի, Երևանի, Պոդոլսկի արխիվներից քաղած փաստաթղթերի և նյութերի հիման վրա Արամայիս Մնացականյանն իր մենագրություններից մեկում³ ցույց է տվել բուշևիկյան Ռուսաստանի աջակցությունը Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատման համար պայքարող ուժերին: Գրքում մեծ տեղ է հատկացված նաև Չանգեզուրում խորհրդային կարգերի հաղթանակի համար մղված կռիվներին: Մասնավորապես, լայնորեն լուսաբանված են 1921թ. գարնանը Գորիսի կառավարության հետ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության բանակցությունները, դեպի Չանգեզուր կարմիր բանակի երևանյան զորախմբի արշավանքը, Ռուսաստանի կարմիր բանակի Ղարաբաղ - Չանգեզուրյան զորախմբի հարձակումը և գավառի գրավումը: Աշխատության մեջ, բացի արխիվային հարուստ նյութերից, օգտագործված են անցյալում հրապարակված մի շարք վավերագրեր:

¹ Ա.Վարդապետյան, Հայաստանի կարմիր բանակի քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թվականներին, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1960:

² «Հին բուշևիկների հիշողություններ», գիրք I, Հայպետհրատ, Երևան, 1958, գիրք II, Հայպետհրատ, Երևան, 1961:

³ Ա.Մնացականյան, Ռեյուցիոն Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները (1917-1921), Հայպետհրատ, Երևան, 1961:

Իր մենագրության մեջ¹ Հովհաննես Կարապետյանը ներկայացրել է 1920թ. մայիսյան ապստամբության արձագանքները Չանգեզուրում: Փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա հեղինակը մեկնաբանել է ապստամբության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նախադրյալները, դրա նախապատրաստման և իրականացման պատմությունն ու պարտության գլխավոր պատճառները:

Խորհրդահայ պատմաբաններից Սարիբեկ Կարապետյանն առաջիններից էր, որ «1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը» աշխատության մեջ² փորձել է ճշմարիտ ներկայացնել 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքը, տալ Հայաստանի հանդեպ քեմալական զավթիչների վարած մարդատյաց քաղաքականության օբյեկտիվ գնահատականը: Հեղինակը հիմնական գծերով ներկայացրել է նաև 1921թ. քաղաքացիական պատերազմի ընթացքը Խորհրդային Հայաստանում և Չանգեզուրում:

1965թ. Անդրանիկ Գեորգյանը պաշտպանել է «Չանգեզուրի բուշևիկները սովետական կարգերի համար մղած պայքարում (1917-1921թթ.)» թեկնածուական ատենախոսությունը, որում հեղինակն առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ է դրել մի շարք արխիվային նորահայտ փաստաթղթեր:

1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական պայմանագրի Չանգեզուրին վերաբերող հոդվածները և գավառի բնակչության գոյամարտի հետ առնչվող դիվանագիտական ուրիշ փաստաթղթեր վերլուծված են Աղասի Եսայանի «Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը (1920-1922)»³ աշխատության մեջ:

Հայաստանի ՉԿ-ի նախագահ (1921թ.) Շավարշ Ամիրխանյանն իր հուշագրական բնույթի աշխատության⁴ մեջ հանգամանորեն նկարագրել է 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում ստեղծված իրավիճակը, կարմիր բանակի զորամասերի մարտական գործողությունները Լեռնահայաստանի պաշտպանների դեմ Վայոց ձորում ու Չանգեզուրում:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ֆինանսների նախարար Գրիգոր Ջաղեթյանը, 1921թ. փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Չանգեզուրով անցնելով Պարսկաստան, Թեհրանի «Ռանջբար Իրանի» թերթի 1922թ. մի

¹ Հ.Կարապետյան, Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920, ՀՄՄՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961:

² Ս.Կարապետյան, 1920 թվականի հայ-թուրքական պատերազմը և Սովետական Ռուսաստանը, «Հայաստան», Երևան, 1965:

³ Ա.Եսայան, Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920-1922, «Միտք» հրատ., Երևան, 1967:

⁴ Ս.Ամիրխան, Из истории борьбы за советскую власть в Армении, "Айтаст", Ереван, 1967:

շարք համարներում լույս էր ընծայել հողվածներ, որոնք հետագայում՝ 1969 թվականին, Երևանում վերահրատարակվեցին առանձին գրքույկով¹: Հետաքրքրություն են ներկայացնում գրքույկում գետեղված այն հողվածները, որոնցում հեղինակն անդրադարձել է Երևանից նահանջելիս ապստամբների ղեկավարների կողմից Հայաստանից տարած տարադրամային և այլ արժեքների ծախսման հաշվետվություններին, Երևանի բանտից Չանգեզուր տարած հայ կոմունիստների գնդակահարման փաստերին և դրանց բացասական արձագանքներին հենց Դաշնակցության շարքերում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Անդրկովկասի 1917-1921թթ. իրադարձությունների ակտիվ մասնակից Եզոր Հարությունյանի «Անճոռանալի օրեր»² հուշերի գրքույկը, որի մեծ մասը նվիրված է խորհրդային իշխանության համար մղված պայքարի ժամանակաշրջանում Չանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությանը, նրանց համագործակցությանը կարմիր բանակի զորամասերի հետ: Արժեքավոր են այն էջերը, որոնցում նկարագրված են 11-րդ կարմիր բանակի կազմում Չանգեզուր մտած թուրքական զնդի խժոժությունները հայկական բնակավայրերում և Սյունիքի պաշտպանների կողմից այդ զնդի ջախջախումը:

Արխիվներում հայտնաբերված բազմաթիվ փաստաթղթերի լայն օգտագործմամբ Իվան Թախիյանը տպագրել է «11-րդ կարմիր բանակը Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման և ամրապնդման համար մղված պայքարում»³ գիրքը, որում մեծ տեղ է հատկացված Չանգեզուրում ծավալված իրադարձություններին: Հեղինակը ցույց է տալիս, որ առանց կարմիր բանակի միջանտության հնարավոր չէր խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, այդ թվում՝ Չանգեզուրում, որ տնտեսական քայքայվածության պայմաններում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակում հայ ժողովրդի փրկության միակ ելքը երկրի խորհրդայնացումն էր:

Սամվել Ալիխանյանի «Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում»⁴ աշխատությունը նվիրված է Անդրկովկասում և Հայաստանում 1917-1921թթ. ծավալված իրադարձությունների լուսաբանմանը, ցույց է տրված այդ ժամանակաշրջանի ռուս-հայկական հարաբերությունների իմաստն ու բովանդակությունը, Հայաստանը խորհրդայնացնելու գործում բոլշևիկյան կուսակցության, խորհրդային կառավարության,

կարմիր բանակի դերը: Չգալի տեղ է հատկացված 1920-1921 թթ. Չանգեզուրում ծավալված կռիվներին, 1920թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրին և տարածաշրջանին վերաբերող նրանում տեղ գտած հողվածներին:

Չանգեզուրին առնչվող մի քանի հարցեր շոշափված են նաև Ս.Ալիխանյանի մեկ այլ աշխատության⁵ մեջ:

Չանգեզուրյան գոյամարտի առանձին էջեր լուսաբանված են Արմենակ Լալայանի «Չանգեզուրյան դրվագներ. 1917-1921թթ.»⁶ պատմահուշագրական ակնարկում: Ժամանակաշրջանի ղեկավարը նկարագրելիս հեղինակն օգտագործել է նաև արխիվային որոշ նյութեր: Սակայն աշխատության մեջ տեղ են գտել փաստագրական և այլ կարգի սխալներ, որի պատճառով այն չի կարելի համարել վստահելի աղբյուր:

Չանգեզուրյան գոյամարտի եզրափակիչ փուլն արտագույված է Ալեքսանդր Մյասնիկյանի կյանքին ու գործունեությանը նվիրված Մերգեյ Ամիրյանի մենագրության⁷ մեջ: 1921թ. մայիսին գալով Հայաստան և ստանձնելով հանրապետության Ժողկոմխորհրդի նախագահի պաշտոնը՝ Մյասնիկյանը հսկայական ջանքեր է գործադրում Լեռնահայաստանում ծավալված կռիվները վերջ տալու, Չանգեզուրյան խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու և գավառը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար: «Մենք չենք եկել այստեղ քաղաքացիական կռիվ անելու», - ասել էր Մյասնիկյանը, և մենագրության մեջ շարադրված փաստերը ցույց են տալիս, որ հանրապետության նախագահը ամեն ինչ անում էր արյունահեղությունը որքան կարելի է շուտ դադարեցնելու և բազմաշարչար երկրամասին խաղաղ կյանք բերելու համար:

Չանգեզուրի մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի պատմությանն է նվիրված Բաբկեն Խուրավերդյանի «Չանգեզուր (1917-1921)»⁸ հետազոտությունը: Լեռնաշխարհում տեղի ունեցած իրադարձությունների ջանադիր ուսումնասիրման արդյունքում հեղինակն ընթերցողներին է ներկայացրել հետաքրքիր աշխատություն, որտեղ օգտագործված փաստական նյութերը վավերական են, բայց դրանց վերլուծություններից արված մի շարք եզրակացություններ վերաքննության կարիք ունեն:

Գարեգին Նժդեհի կյանքի ու գործունեության լուսաբանումը մեզանում առաջինը ձեռնարկել է Վարազ Առաքելյանը, որի «Նժդեհ»⁹ գրքում ցույց է տրված հերոսի կյանքի Չանգեզուրյան

¹ Գ. Չարերյան, Մոտիկ անցյալից. «Հայաստան», Երևան, 1969:

² Է. Հարությունյան, Անճոռանալի օրեր (հուշեր), «Հայաստան», Երևան, 1971:

³ Ի. Կարյան, XI Красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, "Айтаст", Ереван, 1971:

⁴ Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921թթ.), «Հայաստան», Երևան, 1966:

⁵ Ս. Ալիխանյան, Գ. Կ. Օրթոնիկիձեն և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, «Հայաստան», Երևան, 1974:

⁶ Ա. Լալայան, Չանգեզուրյան դրվագներ. 1917-1921 թթ. (պատմահուշագրական ակնարկ), «Հայաստան», Երևան, 1985:

⁷ Ա. Մյասնիկյան, Ալեքսանդր Մյասնիկյան, «Հայաստան», Երևան, 1986:

⁸ Բ. Խուրավերդյան, Չանգեզուր (1917-1921), «Հայաստան», Երևան, 1988:

⁹ Բ. Առաքելյան, Նժդեհ, Երևան, 1989:

շրջանը և: Գիրքն օգտակար է հայ երիտասարդների ազգային-հայրենասիրական դաստիարակության համար: Վարագ Առաքելյանի նշված աշխատությանը հետագա տարիների հաջորդել են գաղափարական նույն ուղղվածությունն ունեցող ուրիշ գործեր¹:

Հրանտ Ավետիսյանի վերջին աշխատություններից մեկը² ելակետային դրույթներ է պարունակում Հայաստանի Հանրապետության տարածքային, հետևապես նաև՝ Չանգեզուրի գավառի պատկանելության հետ կապված խնդիրները լուսաբանելու տեսակետից:

«1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները»³ աշխատության մեջ Էդվարդ Չոխրաբյանը վերլուծել է Հայաստանում և տարածաշրջանում 1920թ. ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրությունը, թուրք-բոլշևիկյան մերձեցման կործանարար ընթացքը, որը հայ ժողովրդին հանգեցրեց նոր դժբախտությունների և ուղի հարթեց 1920թ. սեպտեմբերին Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակման համար: Գրքում մանրամասն նկարագրված են թուրք-հայկական պատերազմի ընթացքում ծավալված գործողությունները, պատերազմից դուրս գալու ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունների թափած ջանքերը, պատերազմում հայկական բանակի պարտության պատճառները: Աշխատության մեջ զգալի տեղ է հատկացված Չանգեզուրի գոյամարտին, վերլուծված են այն համաձայնագրերն ու փաստաթղթերը, որոնք առնչվել են ժամանակաշրջանի իրադարձություններին, և որոնց զգալի մասում ներկա է Չանգեզուրը:

Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման նախապատմությանն է նվիրված Ռեմ Ղազանչյանի գիրքը:⁴ Ուսումնասիրության մեջ առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այն նորահայտ փաստաթղթերը, որոնք ցույց են տալիս, այսպես կոչված, «վիճելի տարածքների» (Լեռնային Ղարաբաղ, Չանգեզուր, Նախիջևան) պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության 1920-1921թթ. տարբեր տեսակետներն ու տարածայնությունները:

Չանգեզուրի պատմության 1918-1921 թվականներն ընդգրկող ժամանակահատվածի ռազմաքաղաքական իրավիճակի վերլուծությունը տրված է Արմեն Բաղալյանի ուսումնասիրության մեջ⁵:

¹ Մ. Առաքելյան, Կարեզին Նոյնի (կյանքը և գործունեությունը), «Հանրապետական» թերթի հրատ., Երևան, 1995, Հայ ազգայնականության էսեյից, «Հանրապետական» թերթի հրատ., Երևան, 1997, Մ. Առաքելյան, Յեղակոն և Տարոնական շարժումները սփյուռքում 20-րդ դարի 30-ական թվականներին (պատմություն և գաղափարախոսություն), Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1997:

² Հ. Ավետիսյան, Հայկական հարցը 1918 թվականին, «Ընթացող» հրատ., Երևան, 1997:

³ Է. Չոխրաբյան, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, «Մեկնա Երևանցի» հրատ., Երևան, 1997:

⁴ P. Kazhanchi, К предистории самоопределения Нагорного Карабаха. С приложением новых документов, Инст. Востоковедения ИАН РА, Армянская община Москвы, Москва, 1997.

⁵ Ա. Բաղալյան, Թագաքաղաքական դրությունը Չանգեզուրում 1918-1921թթ., ատենախոսության սեղանագիր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 1998:

Հետխորհրդային շրջանում գրված սույն աշխատության հեղինակն ազատ է եղել գաղափարախոսական կապանքներից, որը մեծապես նպաստել է պատմական դեպքերի անկողմնակալ նկարագրությանը:

1920թ. գարնանից՝ Անդրկովկասում Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական ակտիվացման հետ կապված, Չանգեզուրի և նրա շուրջը ստեղծված իրադրությանն անդրադարձել է Գալուստ Գալոյանն իր «Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ.»¹ մենագրության մեջ: Հեղինակը լուսաբանել է Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո մի կողմից բոլշևիկյան իշխանությունների, մյուս կողմից՝ արևմտյան տերությունների վարած քաղաքականությունը հայկական լեռնավայրի նկատմամբ: Չանգեզուրի խնդիրը արծարծված է նաև գրքի այն էջերում, որոնցում վերլուծված են 1920թ. ամռանը Մոսկվայում տեղի ունեցած հայ-ռուսական բանակցությունները, դիվանագիտական մի շարք փաստաթղթեր, մասնավորապես՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ի ռուս-հայկական համաձայնագիրը, դեկտեմբերի 2-ի հայ-բոլշևիկյան համաձայնագիրը և նույն օրը ստորագրված հայ-քեմալական պայմանագիրը:

Հիշյալ հեղինակներից բացի Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին իրենց աշխատություններում այս կամ այն չափով անդրադարձել են Վ. Արզումանյանը, Հ. Կարապետյանը, Վ. Ղազախեցյանը, Վ. Միքայելյանը, Մ. Ներսիսյանը, Ս. Ստեփանյանը և ուրիշներ:

1957թ. Երևանում լույս տեսավ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի «Ընտիր երկեր»² ժողովածուն, որում զետեղված են նաև Խորհրդային Հայաստանի Ժողովրդային նախագահի, միաժամանակ ռազմական գործերի ժողկոմի և Հատուկ կովկասյան բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամի՝ 1921թ. մայիս-հուլիսին դեպի Չանգեզուր արշավող կարմիր բանակի զորքերին ուղղված կոչերն ու հրամանները, որոնցում նա պատգամում էր ուշադիր և զգայուն լինել Չանգեզուրի բնակչության նկատմամբ, օգնել նրան դուրս գալու տնտեսական փլուզումից, աղքատությունից ու խավարից:

Հրատարակված մենագրություններն ու հոդվածները մեծապես հեշտացրել են այն հեղինակների գործը, որոնք կոլեկտիվ աշխատությունների համապատասխան բաժիններում տվել են Չանգեզուրի 1920-1921թթ. պատմության համառոտ ուրվագծերը: Այդ աշխատություններից են՝ «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծերը», «Անդրկովկասի

¹ Գ. Գալոյան, Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923թթ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1999:

² Ա. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի), Ընտիր երկեր, Հայպետհրատ, Երևան, 1957:

³ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության պատմության ուրվագծեր, «Հայաստան», Երևան, 1967:

կոմունիստական կազմակերպությունների պատմության ուրվագծերը»¹, «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 7-րդ հատորը² (որի 5-րդ գլխում, «Չանգեզուրի ազատագրումը» ենթավերնագրի տակ նկարագրված են Լեոնահայաստանի հերոսապատման եզրափակիչ փուլի իրադարձությունները), «Հայաստանի կոմերիտմիության պատմությունը»³:

Հասկանալի պատճառներով նշված կոլեկտիվ աշխատություններում օգտագործված փաստերը մեկնաբանված են ելնելով ժամանակի գաղափարական սկզբունքներից:

1988թ. սկսած դարաբաղյան ազգային ազատագրական շարժման հուժկու վերելքի և հայության ազգային զարթոնքի մթնոլորտում մեծապես աճեց հասարակության և պատմաբանների հետաքրքրությունը Դարաբաղի հայության 1918-1921թթ. պատմության նկատմամբ: 1989թ. Երևանում լույս տեսավ Լեոնային Դարաբաղին նվիրված առաջին կոլեկտիվ աշխատությունը⁴, որին հետագա տարիներին հետևեցին մեծագրություններ, կոլեկտիվ աշխատություններ, հոդվածներ: Հրատարակումներով հանդես եկան Խիկար Բարսեղյանը, Լենդրոշ Խորշոդյանը, Բագրատ Ուլուբաբյանը, Շահեն Մկրտչյանը, Հրանտ Աբրահամյանը, Համլետ Հարությունյանը և ուրիշներ:

Թեև լույս տեսած աշխատությունները վերաբերում են Դարաբաղին, բայց դրանցում տեղ գտած նյութերի մի զգալի մասը առնչվում է Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին:

Չանգեզուրի կռիվների պատմությունը լայն արտացոլում է գտել նաև սփյուռքահայ պատմական և հուշագրական գրականության մեջ, թերթերի և հանդեսների էջերում:

Այս տեսակետից ամենից առաջ հարկ է շեշտել Չանգեզուրի ազատամարտի առաջնորդ, մեծատաղանդ զորավար, պետական ու քաղաքական գործիչ Գարեգին Տեր-Հարությունյանի (Նժդեհ) գրական վաստակը: Չանգեզուրյան գոյամարտի առաջին պատմաբանը ինքը՝ Նժդեհն է, որը թողել է մեծարժեք հոդվածներ, հուշեր, ուսումնասիրություններ:

1921թ. գարնանը Գորիսում լույս տեսավ Նժդեհի «Խուստուպյան կանչեր» գրքույկը: Գոյամարտի ավարտից հետո՝ նույն թվականի աշնանը, Թավրիզում առանձին գրքույկով տպագրվեց «Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին» գրքույկը, որտեղ Չանգեզուրյան ազատամարտի հերոս առաջնորդը խորագնիվ քննում էր հատկապես կռիվների վերջին փուլում տեղի

ունեցած իրադարձությունների ընթացքը և ազատամարտի վախճանի հնարավոր հետևանքները: Դա Նժդեհի հաշվետվությունն էր Հ.Յ. Դաշնակցության Թավրիզի (Վրեժի) կոմիտեին, որ նա գրել էր 1921թ. սեպտեմբերին, Չանգեզուրյան գոյամարտի վերջին փուլում ծավալված իրադարձությունների անմիջական տպավորության տակ: Հաշվետվությունն ամբողջովին վերատպագրվեց Խորհրդային Հայաստանում, «Նորք» (Երևան) հանդեսի 1923թ. թիվ 3-ում՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի քննադատական համառոտ առաջաբանով:

20-ական թվականներին «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում մեկը մյուսի ետևից լույս տեսան Նժդեհի հոդվածներն ու հոդվածաշարերը՝ նվիրված Չանգեզուրի իրադարձություններին: Այնուհետև նա սփյուռքի հայ զանգվածներին դիմեց հայրենասիրական-դաստիարակչական բնույթի, գերազանցապես փիլիսոփայական թեքումով, հոդվածներով, կոչերով, հորդորներով, որոնք թեև անմիջականորեն չէին առնչվում Սյունյաց հերոսամարտի պատմությանը, բայց անգն աչքերով իսկ կարելի է տեսնել, որ այդ գրվածքները սնունդ են առել լեոնաշխարհում ստացած իր անձնական ապրումներից ու տպավորություններից, հերոսամարտի սերնդի տառապանքներից ու մաքառումներից:

Գարեգին Նժդեհի՝ ամսագրերում և թերթերում տպագրված հոդվածներն ու հոդվածաշարերը լույս տեսան առանձին գրքույկներով և գրքերով: Դրանք են. «Էջեր իմ օրագրեն» (Մոֆիա, 1924թ.), «Որդիների պայքարը հայրերի դեմ» (Մալոնիկ, 1927թ.), «Բաց նամակներ հայ մտավորականության» (Բեյրութ, 1929թ.), որն առաջին անգամ հոդվածաշարով տպագրվել է Մոֆիայի «Արաքս» օրաթերթի 1926թ. թիվ 2, 4, 8, 13, 17, 22, 26, 29-ում, «Ցեղի ոգու շարժը» (Մոֆիա, 1932թ.), «Ամերիկահայությունը. ցեղը և իր տականքը» (Մոֆիա, 1935թ.), «Իմ պատասխանը» (Մոֆիա, 1937թ.), «Ցեղակրոն ուխտ» (Երևան, 1998), «Լեոնահայաստանի գոյամարտը» (Բեյրութ, 1999թ.), «Ազատ Սյունիք» (Բեյրութ, 1999թ.): Նժդեհի գրչին է պատկանում նաև «Դաշնակցության պանթեոնը» վերնագրով գրքույկը, որը, չնայած Հայաստանի պաղարաններում արված փնտրտուքներին, ցավոք, մեր ձեռքը չի անցել:

Նժդեհի վերոհիշյալ բոլոր գրվածքներն այս կամ այն չափով օգտագործված են սույն աշխատության մեջ:

1923թ. Բուխարեստում իրատարակվեց Վարդան Գեղորգյանի «Լեոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)» գիրքը⁵, որում գետնդրված են Սյունիքի 1919-1921թթ. գոյամարտի ընթացքում

¹ Очерки истории коммунистических организаций Закавказья. часть I (1898-1921 гг.), изд-во ЦК КП Грузии, Тбилиси, 1967.

² Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. VII, Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատ., Երևան, 1967:

³ «Հայաստանի կոմերիտմիության պատմություն», «Հայաստան», Երևան, 1981:

⁴ Натрий Карабах. Историческая справка, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1988, Արցախ (Լեոնային Դարաբաղ)՝ Պատմական տեղեկանք, 13 հրատ., ՀՍԽՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1988:

⁵ «Դաշնակցության պանթեոնը» գրքույկից առանձին հատվածներ արտատպված են Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը. Նշխարներ, վկայություններ, (հրատ. Հ.Յ.Ե. «Լեոնտոն կոմիտե»-ի, Լոս-Անջելոս, Ինտերպրինտ, 1989), աշխատությունում (էջ 326-330):

⁶ Գ. Լեոնգեան, Լեոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), տպ. «Ձախակիր», Պորթլ, 1923:

Գարեգին Նժդեհի մեծ առաքելության և խիզախումի տարեգրության բազմաթիվ փաստաթղթեր: Այդ գիրքը շատ տասնամյակներ մնաց Ջանգեզուրում ծավալված կռիվների պատմության հուսալի աղբյուր:

Հետագայում առանձին գրքերով կամ մամուլի օրգաններում Ջանգեզուրի հերոսամարտի մասին յույս տեսան Գասպար Գասպարյանի, Ասլան Ստեփանյանի, Բաշգառնեցի Մարտիրոսի, Հովակ Ստեփանյանի, Արտաշես Բաբայանի, Ստեփան Մելիք-Փարսադանյանի (Ստեմել), Ռուբեն Դարբինյանի, Վահան Մինախորյանի, Համբարձում Տերտերյանի, Ա.Աստվածատրյանի, Ա.Արշակունու, Ա.Արծրունու, Ջ.Աշխատունու և ուրիշ գործիչների հուշագրությունները:

Հայաստանի քաղաքացիական կռիվների պատմության ուսումնասիրման համար արժեքավոր աղբյուր է Հակոբ Տեր-Հակոբյանի (Իրազեկ) գիրքը¹, որի մեջ զգալի տեղ է հատկացված Ջանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին, մասնավորապես Լեռնահայաստան անցած Հայաստանի փրկության կոմիտեի² 1921թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների գործունեությանը, հատկապես տեղական իշխանությունների հետ նրա համագործակցությանը: Գրքի հեղինակը Փրկության կոմիտեի

անդամ էր, և նրա աշխատությունը գերազանցապես ստեղծված է հուշերի հիման վրա: Ընթերցողը նրանում կարող է գտնել այնպիսի մանրամասներ, որոնց չի հանդիպի ուրիշ աղբյուրներում:

1920թ. մայիսյան ապստամբությանը և դրա հետևանքների լուսաբանման է նվիրված Կարո Մասունու գրքերից մեկը³: Աշխատության մեջ հեղինակը հետևել է նաև ապստամբության արձագանքներին Ջանգեզուրում, ցույց է տվել մայիսի վերջերին տեղի բուլշևիկների և գավառի իշխանությունների միջև ծավալված առճակատումները:

Ավոյի «Նժդեհ: Կյանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ» մենագրությունը⁴ Վարդան Գեորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921)» գրքից հետո հերոսին նվիրված՝ սփյուռքում յույս տեսած երկրորդ ծավալուն հեղինակային գործն է, որտեղ փորձ է արված ամփոփել Նժդեհի մասին եղած հրապարակումները: 1989թ. այն յույս տեսավ երկրորդ հրատարակությամբ⁵: Նժդեհին նվիրված սույն աշխատությունը ներկայացված է երեք մասով: Առաջին մասում տրված են զորահրամանատարի կյանքն ու գործունեությունը և հատկապես Ջանգեզուրում նրա մղած կռիվները 1919թ. աշնանից մինչև 1921թ. հուլիսը: Երկրորդ մասում գետեղված են Նժդեհի հատրճախի գրությունները՝ «Նշխարներ» խորագրի տակ, որոնցում շոշափվում են Ջանգեզուրում նրա ղեկավարությամբ մղված պայքարի մի շարք դրվագներ: Երրորդ մասում՝ «Վկայություններ» վերտառությամբ, տրված են Նժդեհի մասին գրություններ, որոնց հեղինակները եղել են հերոսի գործակիցները Ջանգեզուրում և արտասահմանում:

Ավետիս Եսփունճյանն իր աշխատություններից մեկում⁶ անգիջում հակադաշնակցականության դիրքերից խիստ քննադատության է ենթարկել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը, դրա կազմակերպիչներին ու ղեկավարներին, վերլուծել ապստամբության ծանր հետևանքները: Գրքում ցույց են տրված թուրքերի հետ համագործակցության հասնելու Ս.Վրացյանի և նրա գլխավորած Փրկության կոմիտեի ջանքերը, նկարագրված են ապստամբության պարտությունից հետո դեպի Ջանգեզուր զնացող հապարավոր գաղթողների տառապանքները ճանապարհներին:

Գաբրիել Լազյանը 1941թ. յույս է ընձայել «Հայաստանը և հայ դատը ըստ ղաշնագիրերու», իսկ 1946թ.՝ «Հայաստանը և հայ դատը: Վավերագրեր» գրքերը, որոնք ատաղձ դարձան նրա հաջորդ՝ «Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերություններու յոյսին

¹ Ջ. Աշխատունի, Գրուագներ մեր ազատության պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 125-136, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 113-121, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 78-85, Ա.Աստուծատրեան, Անճնական յուշեր Ռուբեն մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, օգոստոս, թիվ 8 (342), էջ 43-53, Ա.Աստուծատրեան, Խմ անճնական յուշեր Ռուբեն մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, թիվ 9, էջ 7-13, Ա.Արծրունի, Դեպի Երևան և վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, թիվ 5 (221), էջ 79-89, Ա.Արշակունու, Միջնակուսի շրջանի բուրք-բուրդուրները (Վեռնահայաստանի հերոսամարտը՝ գրքի առթիվ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, սեպտեմբեր, թիվ 11 (47), էջ 62-71, Ա.Արշակունու, Միսեանի բանակապետները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, թիվ 8 (44), էջ 39-48, հուլիս, թիվ 9 (45), էջ 53-62, Ա.Բաբայան, Մի տարի գերութեան մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, մայիս, թիվ 7, էջ 96-112, Գ.Գասպարյան, Հիշողություններ (Բաներ Հայաստանի արիսիվների), 1990, թիվ 3, էջ 204-221, 1991, թիվ 3, էջ 201-217, Ռ. Կարբինյան, Կենսիցս գրքին (փշրանքներ իմ յուշերին), վեցերորդ մաս, Հայրենիքիս մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիվ 12 (418), էջ 16-30, 1961, մարտ, թիվ 3 (421), էջ 25-39, Ա.Մինախորյան, Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երևան-Թբիլիսի), «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 89-97, Ա.Մինախորյան, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 47-53, Կ. Մասունի, Շշրում մը (Վ.Նժդեհի «Ազատ Միւնիք»-ի առթիւ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 92-94, Ստեմել, Գարեգին Նժդեհի Ջանգեզուրում, «Հայրենիք» ամսագիր, 1963, հունվար, թիվ 1, էջ 17-27, Ստեմել, Հայ ժողովրդի պայքարը Լարսաբաղի և Ջանգեզուրի համար, «Հայրենիք» ամսագիր, 1964, դեկտեմբեր, թիվ 12, էջ 1-12, Ստեմել, Կենսիցս յորս շրջանները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, սեպտեմբեր, թիվ 9 (391), էջ 93-99, հոկտեմբեր, թիվ 10 (392), էջ 59-72, նոյեմբեր, թիվ 11 (393), էջ 78-84, դեկտեմբեր, թիվ 12 (394), էջ 70-81, Ստեմել, Միսեանի Միսական (թուրքիկ ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 29-37, Ստեմել, Ջանգեզուրի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիվ 8 (414), էջ 89-91, Յ. Ստեփանյան, Արցախեան կամ Շուշուայ գճի պատմութիւնը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1935, ապրիլ, թիվ 6, էջ 100-108, Խաչոսի (Յովհաննես Պարոնեան) յուշերը, գրի առավ Յ. Տերունի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, թիվ 9 (223), էջ 114-120, Փետրուարեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեհի յմբապետ Մարտիրոսի յուշերը), գրի առավ Է. Հայրապետյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, մարտ, թիվ 3 (361), էջ 25-34, ապրիլ, թիվ 4 (362), էջ 17-27, մայիս, թիվ 5 (363), էջ 39-49, հունիս, թիվ 6 (364), էջ 59-69, հուլիս, թիվ 7 (365), էջ 32-40, օգոստոս, թիվ 8 (366), էջ 52-59, սեպտեմբեր, թիվ 9 (367), էջ 49-57, հոկտեմբեր, թիվ 10 (368), էջ 68-78, նոյեմբեր, թիվ 11 (369), էջ 78-89, 1957, հունվար, թիվ 1 (371), էջ 58-66, փետրվար, թիվ 2 (372), էջ 59-71, մարտ, թիվ 3 (373), էջ 98-104, ապրիլ, թիվ 4 (374), էջ 67-72, մայիս, թիվ 5 (375), էջ 47-57, հունիս, թիվ 6 (376), էջ 61-71, օգոստոս, թիվ 8 (378), էջ 70-80:

² Յ.Իրազեկ, Մոտիկ անցեալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ 1917-1922, տպ. «Համազգայինի», Պեյրոս, 1956:

³ Կ. Մասունի, Մայիսեան խռովութիւնները և բարբարական ապստամբ շրջանները (Հայաստանը 1920-ին), «Սեւան պրես», Պեյրոս, 1968:

⁴ Ար. Նժդեհ: Կենսքն ու գործունեութիւնը, ճշխարհներ, վկայութիւններ, տպ. «Համազգային», Պեյրոս, 1968:

⁵ Նժդեհ: Կենսքն ու գործունեութիւնը, Նշխարներ, վկայութիւններ, հրատ. Հ.Յ.Կ. «Ռուստոն կոմիտե»-ի, Լուս-Անցկոս, Ինտերպրինտ, 1989:

⁶ Ա.Մափունճյան, Ի՞նչ կազմակերպեց փետրուարեան արկածախնդրութիւնը եւ ինչ եղաւ անոր հետեանքը, տպ. «Ոսկեստա», Գահիրէ, 1969:

տակ»¹ վերնագրով ուսումնասիրության համար: Վերլուծելով մեծաթիվ վավերագրեր և բազմաբնույթ փաստաթղթեր՝ հեղինակը տվել է անհրաժեշտ բացատրություններ և լուսաբանություններ՝ ցույց տալով, որ Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով, հայությունն՝ իր անընկճելի նկարագրով, բացառիկ տեղ են գրավել Մերձավոր արևելքի ռազմական, քաղաքական, դիվանագիտական պատմության մեջ: Հայաստանի և հայ դատի վրա կենտրոնացնելով ընթերցողի ուշադրությունը, հեղինակը միաժամանակ նրան ծանոթացնում է Սյունիքի գոյամարտին առնչվող հայտնի ու մինչ այդ չիրապարակված բազմաթիվ փաստաթղթերի հետ, մեկնաբանում դրանք:

Զանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտին իրենց գրքերում հանգամանորեն անդրադարձել են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության մի շարք պետական և կուսակցական նշանավոր գործիչներ:

Հարկ է հատկապես առանձնացնել Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ, «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» նախագահ, Զանգեզուրում վերստեղծված Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նախարարապետ Միսոն Վրացյանի ուսումնասիրությունները, հուշերը, դիտողությունները: Միսոն Վրացյանի «Հայաստանը բուշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև»² գիրքը նվիրված է Հայաստանի շուրջը ստեղծված բարդ իրադրությանը 1918-1921թթ.: Աշխատության առանձին էջեր հատկացված են զանգեզուրյան հերոսամարտին և գավառի հետ առնչվող մի շարք ուրիշ հարցերի՝ 1920թ. մայիսյան ապստամբության արձագանքին Զանգեզուրում, խորհրդային զորքերի կողմից 1920թ. հուլիսին գավառի վրա կատարված հարձակմանը, լեռնավայրի վրայով Անատոլիա գնացող թուրքական զնդի խժոժություններին և այլն:

Խնդրո առարկա թեմայի լուսաբանման համար կարևոր աղբյուր է նաև Ս.Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետություն»³ աշխատությունը, որի տարբեր հատվածներում հեղինակը քանիցս անդրադարձել է 1918-1921թթ. աղբյուրագրական գավառիչների և խորհրդային զորքերի դեմ զանգեզուրցիների մղած ինքնապաշտպանական կռիվների պատմությանը: Լինելով իրադարձությունների բուն կենտրոնում՝ Ս.Վրացյանն ընթերցողներին հաղորդում է այնպիսի մանրամասներ, որոնք չկան տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության ուրիշ հետազոտողների մոտ: Գրքում գետեղված փաստաթղթերը ամրապնդում են հեղինակի

հաստատումներն ու եզրահանգումները:

1921թ. առաջին կեսին Զանգեզուրում տեղի ունեցած կռիվները և ուրիշ դեպքեր ու իրադարձություններ իրենց լուսաբանումն են ստացել Վրացյանի «Կյանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ» բազմահատոր (6 հատոր) հուշագրության երեք հատորներում: Ա հատորում⁴ գետեղված «Զանգեզուրի լեռներում» հատվածում հեղինակը նկարագրում է 1921թ. ամռան դեպքերը: Գ հատորում⁵ նույնպես նշանակալի տեղ է հատկացված այդ դեպքերին: Հուշագրությունների Զ հատորում³ հեղինակը լայն պատասառի վրա ներկայացրել է Հայաստանում ծավալված քաղաքացիական կռիվները՝ այս անգամ ընթերցողին հաղորդելով ավելի շատ մանրամասներ զանգեզուրյան իրադարձություններից ընդհանրապես, կռիվների դրվագներից՝ մասնավորապես:

Նշված աշխատություններից գատ, բազմաթիվ հոդվածներ և հուշագրություններ են լույս տեսել «Հայրենիք», «Դրօշակ», «Վեմ» և ուրիշ հանդեսներում, «Հայրենիք», «Յառաջ», «Ազգակ», «Ասպարեզ», «Լրաբեր», «Այիք», «Աշխարհ» և այլ թերթերի էջերում:

Զանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձություններին անդրադարձել են ռուս և աղբյուրագրի հետազոտողները:

Ռուս պատմաբաններից հիշատակելի է Առնոլդ Կադիշևը, որի «Ինտերվենցիան և քաղաքացիական պատերազմն Անդրկովկասում»⁴ մենագրության մեջ զգալի տեղ է հատկացված զանգեզուրյան կռիվներին:

1920-1921թթ. Անդրկովկասում 11-րդ բանակի ռազմական գործողությունների պատմությանն է նվիրված Մարկ Տրասկուկոյի գիրքը⁵, որտեղ հեղինակը նկարագրել է նաև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման համար կարմիր բանակի մղած կռիվները, 1921թ. քաղաքացիական պատերազմում նրա դերը:

Ինչ վերաբերում է աղբյուրագրի հեղինակներին, ապա նրանց գրվածքներում, որպես կանոն, պանթուրքական դիրքերից խեղաթյուրված են 1918-21թթ. զանգեզուրյան իրադարձությունները: Նրանք այն տեսակետն են զարգացնում, թե ինչպես Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը, այնպես էլ Զանգեզուրը բուն աղբյուրագրական տարածքներ են, և եթե Զանգեզուրը մնացել է Հայաստանի կազմում, ապա դա աղբյուրագրական ժողովրդի մեծահոգության վկայությունն է:

Զանգեզուրի 1920-1921թթ. պատմությունը ծուռ հայելու մեջ է

¹ Գ. Լ. Կոչան, Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս յարաբերություններու յոյսին տակ, «Աղանա» հրատ., Նրևան, 1991:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանը բուշևիկեան մուրճի և թրքական սալի միջև, տպ. «Համագրային», Պեյրոս, 1953:

³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, երրորդ տպագրություն, տպ. «Այիք», Թեհրան, 1982:

⁴ Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ա հատոր, «Յուսաբեր», Գահիրե, 1955:

⁵ Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Գ հատոր, «Մշակ», Պեյրոս, 1963:

¹ Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով. դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, տպ. «Համագրային», Պեյրոս, 1967:

⁴ А. Каднишев, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Военное изд.-во МО СССР, Москва, 1960.

⁵ М. Траскуков, Кавказская краснознаменная, изд.-во Союза писателей Грузии, Тбилиси, 1961:

ներկայացրել ժամանակաշրջանի դեպքերի ականատես ու մասնակից, հին բուշևիկ, հետագայում Խորհրդային Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահ Նազար Հեյդարովը «Չանգեզուրի լեռներում» իր հուշագրության մեջ, որը լույս է տեսել Բաքվում ռուսերեն¹ և Երևանում՝ հայերեն: Գրքում հեղինակը ոչ մի քաղաքական խոսք չի ասում 1,5 միլիոն հայեր բնագնթած օսմանյան թուրքերի և ոչ էլ մուսավաթական ջարդարար բանդաների մասին, բայց դրա փոխարեն դաշնակների և ընդհանրապես Չանգեզուրի գոյամարտի հերոսների մասին գրում է անսահման ատելությանը:

Չանգեզուրյան ազատամարտի պատմության խեղաթյուրման գործում աչքի են ընկել նաև ադրբեջանական պատմաշինության դպրոցի ուրիշ ներկայացուցիչներ, մասնավորապես՝ Ֆ.Շուշինսկին, Ֆ.Մամեդովան, Գ.Մադաթովը, Գ.Գուլիևը, Ա.Նադիրովան, Ի.Մուսլիմովը, Գ. և Ս. Ախունդովները և այլք:

Ինչպես նկատում է ընթերցողը, Չանգեզուրի 1920-1921թթ. գոյամարտի մասին մեզանում և սփյուռքում հրատարակվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, հոդվածներ, հուշեր, փաստաթղթեր: Բարձր գնահատելով մինչև այժմ կատարված աշխատանքները՝ սույն աշխատության հեղինակը գտնում է, որ Չանգեզուրյան կռիվների ամբողջական գիտական պատմության ստեղծումը պահանջում է շարունակել թեմայի ավելի խոր և բազմակողմանի հետազոտությունը:

Ընթերցողների դատին ներկայացվող այս ուսումնասիրությունը նման պատմություն ստեղծելու ճանապարհի հանգրվաններից մեկն է: Գրքի գիտական նորույթն ամենից առաջ այն է, որ նրանում տրված է Չանգեզուրյան գոյամարտի և դրա հետ կապված ժամանակաշրջանի մի շարք կարևոր գործընթացների ամբողջական, ծավալուն պատմությունը: Շատ առումներով գիտական նորույթի արժեք ունեն նաև բուն գոյամարտի և հարակից գործընթացների պատմաքննական վերլուծություններն ու ընդհանրացումները:

Ուսումնասիրության մեջ հստակեցված են Չանգեզուրյան 1920-1921թթ. գոյամարտի փուլերը, արհիվային վավերագրերի հիման վրա հաշվարկված և ճշտված են հայկական զինյալ ուժերի և կարմիր բանակի զորամասերի թվաքանակները, զինատեսակների քանակները, տեխնիկական հագեցվածությանը վերաբերող տվյալները, մարտկալին կորուստները /զոհեր, վիրավորներ, գերիներ/, բերված են կոնկրետ փաստեր հակառակորդ ուժերի կողմից միմյանց նկատմամբ ցուցաբերած դաժանությունների մասին, ցույց է տրված զավառի ինքնապաշտպանությունը թուլացնելու նպա-

տակով տեղի բուշևիկների խաղացած քաղաքական դերը, վերլուծված են Խորհրդային Հայաստանի ու Չանգեզուրի կառավարությունների երկարատև բանակցությունները և դրանց արդյունքները, ցույց է տրված ինքնավար Սյունիքի և Լեռնահայաստանի կառավարությունների գործունեությունը, 1921թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի ռուս-թուրքական պայմանագրով Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու արձագանքները և հետևանքները Չանգեզուրում, Տաթևում «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ինքնալուծարման, «Հանրապետական Հայաստանի կառավարության» ստեղծման գործընթացները, ներքաղաքական հակասությունների սրումը Լեռնահայաստանում, գոյամարտի եզրափակիչ էտապում, Չանգեզուրից Իրան անցած փախստական զանգվածների կրած տառապանքները, նրանց շրջանում ծագած գաղափարական ու քաղաքական պայքարը Խորհրդային Հայաստանի ճանաչման հարցում, փախստականների հայրենիք վերադարձնելու ուղղությամբ Հայաստանի կառավարության ձեռնարկած բազմաբնույթ միջոցառումները և այլն: Այս բոլոր հարցերը առաջին անգամ են ուսումնասիրության մեջ ստացել իրենց համակողմանի լուսաբանումը:

Սույն աշխատության մեջ օգտագործված են թեմային առնչվող՝

1. Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ¹,
2. Մամուլի օրգանների, հատկապես ադրբայրագիտական նշանակություն ունեցող, նյութեր²,
3. ՀՀ Պատմության Կենտրոնական պետական

¹ Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից, Ռազմազորամիստրիատ, Երևան, 1922. ՀՍԽՀ բանորների, գիտագիների և կարմիր բանակայինների պատգամատարական խորհուրդների առաջին համագումարի արձանագրությունը, Պետհրատ, Երևան, 1922. Մայիսյան ապստամբության տասնամյակը, Պետհրատ, Երևան, 1930. Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում 1920-1930: Հիշողությունների և դոկումենտների ժողովածու, Պետհրատ, Երևան, 1930. Դամարուից - Չանգեզուր: Ժողովածու: Հիշողություններ Հայաստանի քաղաքագիական կրիվներից, Պետհրատ, Երևան, 1931. Առաջին մասսայական - հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը): Նյութեր և փաստաթղթեր, Պետհրատ, Երևան, 1932. Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան և սովետական իշխանության հարթմանը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Ա. Մնացականյանի իշխանության խնդիրները, ՀՍՍՍՀ ԿԿ ԿԿ ԿԿ ԿԿ, Երևան, 1960. Բ. Եկրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967. թիվ 3, էջ 21-104. Հայաստան միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, (1828-1923թթ.). Ջ.Վրայտայանի խմբագրությամբ, «Հայաստան», Երևան, 1972. Ա.Ֆ. Մյասնիկյանի ռազմական գործունեությունը 1917-1925թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր: Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1976. թիվ 1, 11-րդ Կարմիր բանակի մարտական ուղին Հայաստանում սովետական կարգի հաստատման և ամրապնդման ժամանակաշրջանում 1920թ. մայիս-1921թ. նոյեմբեր, փաստաթղթերի ժողովածու, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երևան, 1978. թիվ 1, Փաստաթղթեր, հոդվածներ, հայդրոլոմներ, ճամպակներ, լուսանկարներ: Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1980. թիվ 2. 239 էջ. Գեղեթն Տեր - Միմասյան (1865 - 1937թթ.): Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1991. թիվ 3, էջ 127-144. Նախիջևան - Շարուր 1918-փաստաթղթեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1991. թիվ 3, էջ 127-144. Նախիջևան - Շարուր 1918-1921թթ. (փաստաթղթեր և նյութեր): Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1993. թիվ 1-2. Первый съезд народов Востока, Баку, 1-8 сентября 1920г. Стенографический отчет, изд. Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920. Документы внешней политики СССР, т. 3, Изд. ред. А.А.Романко, Госполигизат, Москва, 1959. Из истории Нагорного Карабаха. "Вестник архивов Армении", 1989, N 1, с. 86-130. К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925. [Документы и материалы]. Азерб. гос. изд., Баку, 1989. Правда о Нагорном Карабахе. Материалы и документы. Изд. Е.У., 1989. Нагорный Карабах в 1918-1923гг. Сборник документов и материалов, отв. ред., докт. ист. наук, проф. В.Микаелян, изд. НАН Республики Армения, Ереван, 1992, 756 с.

² Մամուլի օրգաններից անհրաժեշտ է հիշատակել «Ազատ Հայաստան» (Երևան), «Ազատ Սյունիք» (Գորիս), «Այգ» (Թավրիզ), «Արար» (Սոֆիա), «Գրական թերթ» (Երևան), «Չանգեզուրի կոմունիստ»

¹ Н.Гейдаров, В горах Загсезура. Воспоминание о годах борьбы за победу и укрепление советского строя, Азербейр, Баку, 1968:

արխիվի /ՊԿՊԱ/, ՀՀ Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվի /ՆՊԿՊԱ/, ՀՀ Հասարակական, քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվի /ՀԶԿՓԿՊԱ/ փաստաթղթեր և նյութեր¹, 4. Մոսկովյան արխիվների /Սոցիալ քաղաքական պատմության ռուսական պետական արխիվ-ՍԶՊՌ-ՊԱ և Ռուսաստանի պետական ռազմական արխիվ - ՌՊՌ-Պ/ համապատասխան ֆոնդերի որոշ նյութեր²:

Օգտագործված փաստաթղթերի և նյութերի զգալի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ:

Աշխատության հեղինակն առաջնորդվել է պատմական երևույթները, դեպքերն ու դեմքերը գնահատելու պատմաքննական մեթոդով՝ հիմքում դնելով իրողությունների հնարավորին անկողմնակալ վերլուծությունը: Ուսումնասիրության մեջ մերժված է երկար տասնամյակներ խորհրդային պատմագրության մեջ իշխած միակարծությունը և գաղափարական անհանդուրժողականությունը:

Բոլշևիկյան և դաշնակցական պատմագրության մեջ 1920-1921թթ. Հայաստանում տեղի ունեցած կոիվների պատմությունը ներկայացված է կողմնակալ ու անզիջում դիրքերից: Այդ պատճառով կոիվները, դրանց մասնակիցները, գործող ուժերը ստացել են միանգամայն տարբեր, տրամագծորեն հակառակ բացատրություններ ու գնահատականներ:

Հետագոտողների նման մոտեցումները բխել են ոչ միայն այլախոհություն չհանդուրժող կուսակցականությունից, այլև այն բանից, որ այդ կոիվները, հատկապես երբ դրանք վերածվում էին քաղաքացիականի, իրոք, եղել են դժոխային և արյունալի: Կովող կողմերից յուրաքանչյուրը մյուս կողմին դիտում էր որպես ռիսերիմ թշնամի, և նրա ոչնչացումը համարում սրբազան պարտք: Բոլշևիկները միանշանակ մերժում էին բոլոր նրանց, ովքեր չէին ընդունում խորհրդային կարգերը, նրանք դաշնակցականներին

անվանում էին «հայ ժողովրդի ռիսերիմ թշնամիներ», իրենց հերթին վերջիններս հայ բոլշևիկներին որակում էին «ազգի դավաճաններ»:

Ինչպես ամեն մի պատերազմում, Չանգեզուրի ազգային-ազատագրական կոիվներում նույնպես, բարիկաղի տարբեր կողմերում գտնվող հակառակորդները երկուստեք հերոսական շատ էջեր են արձանագրել: Ե՛վ խորհրդային, և՛ հակախորհրդային պատմագրությունը գովերգում էր քաղաքացիական պատերազմը և նրա հերոսներին, ըստ որում, ինչ բացասական ու մերժելի էր՝ վերագրում էին «թշնամուն», ինչ դրական՝ իրենց: Բնական է, որ նման մոտեցումների պայմաններում ընթերցողների համար դժվար է, եթե չասենք՝ անհնարին, ճիշտ կողմնորոշվել, հասու լինել ճշմարտությանը:

Իրականում, սակայն, քաղաքացիական պատերազմը՝ այդ մեծագույն ողբերգությունը, անմարդկային է իր էությամբ, սարսափելի՝ իր անհաշտությամբ ու անզիջողությամբ, անբարոյական՝ եղբայրական արյուն թափելու հետևողականությամբ ու կրքով:

Ելնելով այս ընդհանուր մոտեցումից՝ սույն ուսումնասիրության հեղինակը փորձել է պատմական եղելությունները քննության ենթարկել հնարավորին չափ անկողմնակալ դիրքերից՝ հրաժարվելով այս կամ այն գործող ուժերին կամ գործիչներին անհարկի պիտակներ տալուց, «թշնամի» կամ «բարեկամ» որակելուց: Քաղաքացիական պատերազմի երկու կողմերում միմյանց դեմ կռվել են հայեր, որոնց ղեկավարները առաջնորդվում էին տարբեր գաղափարախոսություններով ու տարբեր ըմբռնումներով. «հայրենասերի» ու «դավաճանի» խնդիր չկար, այլ կար ստեղծված ահավոր կացությունից, վտանգներով լի վիճակից իրենց ժողովրդին դուրս բերելու տարբեր ուղիների և եղանակների ընտրության հարց: Հայ ազգային ուժերը, Հ.Յ. Դաշնակցության զլխավորությամբ, հարազատ ժողովրդի փրկությունը տեսնում էին հայրենիքի անկախ գոյության մեջ: Հայ բոլշևիկները Հայաստանի համար ելքը համարում էին երկրում խորհրդային իշխանության հաստատումը, հայ ժողովրդի ապագան տեսնում Ռուսաստանի կազմում կամ նրա հետ միության մեջ: Ինտերնացիոնալիզմի բոլշևիկյան ըմբռնումը հակառակ էր անկախության պայքարին նախանձախնդիր ուժերի իղձերին ու ձգտումներին: Ազգային պետականությունը պաշտպանող քաջազուն զավակներն արյան գնով հաստատում էին այն ճշմարտությունը, որ անանց ու բացարձակ է Ազատ Հայրենիքի գաղափարը, որ ժողովուրդը կարող է իր ազգային նպատակներին հասնել միայն պետական անկախ գոյության պայմաններում:

Պատմական եղելությունները քննել անկողմնակալ, չի նշանակում հանդես գալ կողքից անտարբեր դիտողի դերում:

(Գորխ), «Ժողովուրդ» (Երևան), «Խորհրդային Հայաստան» (Երևան), «Կարմիր աստղ» (Թիֆլիս), «Կոմունիստ» (Երևան), «Կոմունիստ» (Քարու), «Հանրապետական» (Երևան), «Յառաջ» (Երևան), «Սովետական Հայաստան» (Երևան), "Ваксинский рабочий" (Քարու) պարբերականները:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ ՀՀ Պատվամեծի ֆոնդ (198, ց. 1), ՀՀ Նախարարների խորհուրդ (199, ց. 1), ՀՀ Ձեռնկիրական նախարարություն (290, ց. 1), ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն (200, ց. 1, 2), ՀՀ Իվանագիտական ներկայացուցչությունը Վրաստանում (276, ց. 1), ՀՀ Իվանագիտական ներկայացուցչությունը Արցախում (278, ց. 1), ՀՀ Դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Բաթումում (368, ց. 1), Վարաբաղի հայկական ազգային խորհուրդ (252, ց. 1), Գարեգին Նժդեհի ֆոնդ (499, ց. 1), ՀՀ ՆՊԿՊԱ ՀՍԽՀ Կենտրոնական ֆոնդ (112, ց. 4), ՀՍԽՀ Ժողովուրդի ֆոնդ (113, ց. 1, 3, 4, 12, 30, 38, 39), ՀՍԽՀ Ներքին գործերի օտոկոմիտեի ֆոնդ (116, ց. 1), ՀՍԽՀ Արտաքին գործերի ժողովմասի ֆոնդ (114, ց. 1, 2), «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» ֆոնդ (37, ց. 1), Առանձին հայկական հրաձգային դիվիզիայի ֆոնդ (150, ց. 1, 2), ՀՀ ՀԶԿՓԿՊԱ ՀԿԿ Կենտկոմի ֆոնդ (1, ց. 1), ՀԿԿ Կենտկոմի Կուսակցության պատմության ինստիտուտի ԽՍՀԿԿ Կենտկոմի ատրոնքեր Մարտիզմ-Ինձինգի ինստիտուտի հայկական մասնաճյուղի ֆոնդը (1022, ց. 2, 4, 5, 4033, ց. 3, 4, 6), 11-րդ Կարմիր բանակի ֆոնդ (1022, ց. 8), Հ.Յ.Դ. ֆոնդ (4047, ց. 1, 2), Այ. Մյասնիկյանի (Այ. Մարտունի) ֆոնդ (4004, ց. 1, 3), Միկրոմասկվների հավաքածու (ց. 1), Այ. Մյասնիկյանի (Այ. Մարտունի) ֆոնդ (85, ց. 13, 14), Ռ.Կ.Բ.Կ Կապիտոլի ֆոնդ, (64, ց. 1, 2), Ռ.Կ.Բ.Կ Կարմիր բանակի և նրա ստորաբաժանումների ու զորամասերի ֆոնդեր (109, ց. 1, 326, ց. 1, 1328, ց. 1):

Գոյամարտի ընթացքը լուսաբանելիս հեղինակն ամեն կոնկրետ դեպքում ակտիվ վերաբերմունք է դրսևորում պատմական այս կամ այն իրադարձությունը, քաղաքական և ռազմական գործիչների գործունեությունը գնահատելիս, միշտ ելակետ ունենալով այն, թե տվյալ գործողությունը կամ արարքը որքանով է բխում հայ ժողովրդի ազգային-հավաքական շահերից: Երբ կարմիր բանակը Չանգեզուր էր գալիս՝ խնդիր ունենալով գավառը միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին, ապա իրենց անկախությունը պաշտպանելու համար զանգեզուրցիների հերոսամարտերը երիցս արդարացի էին, ազատագրական: Իսկ երբ արդեն պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրը հաստատապես միանալու է Խորհրդային Հայաստանին, սպառազեն կարմիր բանակի գործերին զանգեզուրցիների հետագա դիմադրությունն այլևս արդարացված չէր:

Այս ընդհանուր հարցադրումը հեղինակի համար ելակետ է հանդիսացել ուսումնասիրության պարբերացման համար, որի հիմքում դրված են Չանգեզուրում 1920-1921թթ. ծավալված գոյամարտի տարբեր փուլերը բնութագրող առավել բնորոշ իրադարձությունները:

Առաջին փուլը ընդգրկում է 1920թ. հուլիս-հոկտեմբեր ամիսները, այսինքն՝ կարմիր բանակի կողմից հուլիսի 5-ին Չանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքի գրավումից մինչև նույն թվականի հոկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը:

Երկրորդ փուլը տևում է 1920թ. հոկտեմբերի 10-ից մինչև նույն թվականի նոյեմբերի վերջը, երբ տեղի ունեցավ հակաբոլշևիկյան ապստամբությունը, և արյունալի կռիվներով Չանգեզուրի զինյալները գավառի սահմաններից դուրս մղեցին ռուս-ադրբեջանական զորքերը:

Երրորդ փուլը ներառում է չորսամսյա ժամանակաշրջան՝ 1920թ. դեկտեմբեր - 1921թ. մարտ ամիսները, երբ Սյունիքի ղեկավարությունը և ժողովուրդը հիմնականում զբաղված էին գավառի ներքին կյանքի կանոնավորման և պաշտպանության ամրապնդման խնդիրներով:

Վերջապես, չորրորդ փուլը ընդգրկում է զանգեզուրյան գոյամարտի վերջին շրջանը, այսինքն՝ 1921թ. ապրիլի սկզբներից մինչև նույն թվականի հուլիսի 12-ը: Այդ ընթացքում փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության պարտության հետևանքով հազարավոր տարագիրներ Երևանից և Արարատյան դաշտից անցել էին Չանգեզուր՝ այնտեղ տանելով խուճապ, հուսալքում, պարտվողական տրամադրություններ: Այս փուլը նշանավորվում է նաև Ալեքսանդր Մյասնիկյանի Հայաստան գալով, երբ

Չանգեզուրն անվերապահորեն հայտարարվեց Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մաս, և գավառում երկրորդ անգամ հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, այս անգամ՝ տևականորեն:

Այս կապակցությամբ կարևորվում է նաև Չանգեզուրում 1920-21թթ. տեղի ունեցած կռիվների բնույթի պարզաբանումը:

1918թ. սկզբներից մինչև 1920թ. հուլիս ամիսը Չանգեզուրի հայերն իրենց գոյությունը պաշտպանում էին գավառն Ադրբեջանին միացնելու ձգտող տաճկական զավթիչների և մուսավաթական հրոսակների դեմ մղած ազգային-ազատագրական արյունալի կռիվներով: 1920թ. ապրիլի վերջին Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո այնտեղից Չանգեզուրի վրա հարձակվեցին ռուսական կարմիր բանակը և բոլշևիկյան դիմակ հագած Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր ասկյարները: Թեև պատմական գրականության մեջ առաջ է քաշված այն տեսակետը, թե այդ զորքերի՝ 1920թ. հուլիսի սկզբին Չանգեզուր մտնելուց հետո այնտեղ տեղի են ունեցել տևական քաղաքացիական կռիվներ, մման պնդումը չի համապատասխանում իրականությանը:

Մովորական կռիվներն իրենց բնույթով բոլորովին տարբեր են քաղաքացիական կռիվներից. եթե առաջին դեպքում գործ ունենք տարբեր պետությունների կանոնավոր բանակների միջև տեղի ունեցող կռիվների հետ, ապա քաղաքացիական կռիվի երկու կողմերում զինված առճակատման մեջ են մտնում միևնույն երկրի, նույն ժողովրդի, նույն ազգի տարբեր հատվածները:

Ելնելով այդ կռիվների հիմնական ու տարբերիչ առանձնահատկություններից՝ մենք սխալ ենք համարում Չանգեզուրի գոյամարտի 1920թ. հուլիս-1921թ. մարտ ժամանակահատվածը քաղաքացիական պատերազմ համարելը, քանի որ երկու կողմից կռվում էին ոչ թե նույն երկրի քաղաքացիներ, ինչպես դա տեղի էր ունենում, ասենք, Ռուսաստանում, այլ տարբեր ազգերի քաղաքացիներ: Ճակատի մի կողմում միայն հայեր էին, իսկ մյուս կողմում՝ ռուսներ, ադրբեջանցի թուրքեր, տաճիկներ և այլազգիներ: Չանգեզուրում հայ բնակիչների մի մասը այս ժամանակաշրջանում զանգվածաբար չէր կռվում մյուս մասի դեմ (բացառություն էին կազմում մի քանի հարյուր հայ կոմունիստները և նրանց համակիրները, որոնք պայքարում էին խորհրդային իշխանությունը որքան հնարավոր է գավառում շուտ հաստատելու համար):

Չանգեզուրի կռիվների բնութագրմանն այդպես էր մոտենում նաև Գարեգին Նժդեհը: Չանգեզուրի ազգային-ազատագրական պայքարը քաղաքացիական կռիվ վերածվելու մասին Նժդեհն առաջին անգամ հարևանցիորեն արտահայտվել է 1921թ.

սեպտեմբերին, Հ.Յ.Գ. Թավրիզի (Վրեժի) կենտրոնական կոմիտեին ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ¹։

Հետագայում գրած իր հոդվածներից մեկում նա շեշտում էր, որ ինն ամսվա ընթացքում՝ 1920թ. հուլիսից մինչև 1921թ. ապրիլի սկիզբը, այսինքն՝ երբ փետրվարյան ապստամբությունից հետո ստեղծված «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» գործերը թողեցին Երևանը և հազարավոր փախստականների հետ ուղղություն վերցրին դեպի Չանգեզուր, լեռնավայրում մղված կռիվները քաղաքացիական չեն եղել, քանի որ այդ ամիսներին հակառակորդի «բանակների մեջ էին ռուսը, լատիշը, հրեան, լեզգին, վրացին, թուրքը, թաթարը՝ մի ամբողջ Բաբելոն»։ Նույն հոդվածում՝ մի այլ խնդրի առնչությամբ, նա կրկին ընդգծում էր. այդ ժամանակաընթացքում «մենք եղբայրասպան կռիվներ չենք վարել, լեռնաշխարհը քաղաքացիական պատերազմ չէր տեսել (ընդգծումը մերն է - Ա.Ս.)։ Մենք կռվել էինք թաթարի, թուրքի և սրանց օգնության փութացած կարմիր ռուսի դեմ։ Եվ եղել էինք մեր հարվածների մեջ ազատ սրանց նկատմամբ»²։ Ցավոք, զանգեզուրցի պաշտպանները ստիպված ընդհարվել են նաև ակամայից «կարմրած» հայերի հետ, որոնք եկել էին «անշուշտ, ոչ կռվելու և հաղթելու, այլ մեզ գրկելու անխնա հարվածելու հնարավորությունից»³։

Հետո Նժդեհը ավելի է կոնկրետացրել այդ խնդրի վերաբերյալ իր տեսակետը՝ գրելով.

«Այժմ հայն էր կազմում թշնամու ուժերի առաջամարտիկը, որին պարտության մատնելու համար չպիտի կարողանայինք գործի դնել մեր ուժանակային պայթուցիկ տակառները, մեր լեռների ժայռերը, մեր ռազմավարության տարերային ձևերը... մեր վճռականությունը։

Հանուն հայ ժողովրդի գոյության պաշտպանության զենք բարձրացնողները չպիտի կարողանային մեր վարած գոյամարտին տալ եղբայրասպան բնույթ։

«Մի՛ կրակեք, մենք էլ ենք հայ», - ահա սյունեցու բազուկը անդամալուծող ճիշդ։

«Մենք էլ ենք հայ», - կանչում էին կարմիր ճակատներից Սյունիքի դեմ գոռով քշված Երևանի հայերը։

Թշնամին գիտակցորեն կռիվներին տվել էր քաղաքացիական, եղբայրասպան բնույթ, համոզված, որ նման կռվի համար իր նետած ձեռնոցը չպիտի կարողանանք վերցնել»⁴։

Նժդեհը համոզված էր, որ Չանգեզուրի դեմ կարմիր բանակի

ռազմական գործողությունները սադրել են բուլշևիկյան կառավարության մեջ գտնվող թուրքասերները, հատկապես՝ տրոցկիստները՝ ի հաճույս պանթուրանականների։

1955թ. մարտի 30-ին արտոգրվարից՝ Տայշետից, Երևան՝ հարազատներին գրած մամուլում Նժդեհը նշել է, որ «տրոցկիստները, որպեսզի Մոսկվային մուրորության մեջ գցեն, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը ներկայացրին որպես քաղաքացիական պատերազմ։ Այդ առասպելը նրանք հորինել էին գոյություն չունեցող «գաղափարախոսական բախման» պատասխանատվությունը Չանգեզուրի բնակչության ուսերին բարդելու նպատակով։ Չափազանց անուրջ կլիներ խոսել 1918-1920 թվականներին Չանգեզուրում գաղափարախոսական բախման մասին, երբ հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը վտանգի մեջ էր»¹։

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունից և հատկապես նրա պարտությունից հետո, երբ բուլշևիկյան գործերը ապրիլի 2-ին վերագրավեցին Երևանը, այն բանից հետո, երբ Սյունիքի ինքնավարության փոխարեն կյանքի կոչվեց Լեռնահայաստանը, այդ ժամանակից սկսած Չանգեզուրի ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը, նրա գոյապատերազմը աստիճանաբար փոխվեց քաղաքացիական կռվի, որը տևեց մինչև հուլիսի 12-ը։ Այս փուլում Չանգեզուրի զինյալների դեմ համատեղ կռվում էին ոչ միայն ռուսները, Ադրբեջանի թուրքերը և տարբեր ազգությունների պատկանող կարմիր զինվորներ, այլև Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը՝ իր հայ զինվորներով։ Այլ խոսքով՝ հայը սկսել էր կռվել հայի դեմ։

Պետք է ասել, սակայն, որ նույնիսկ այդ փուլում կռիվները Չանգեզուրում դժվար է դասական իմաստով քաղաքացիական համարել. դրանք քաղաքացիական կարելի է կոչել վերապահումով։ Այս փուլում Լեռնահայաստանի դեմ թեև կռվում էր նաև Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը, բայց ավելի մեծ ուժ էր Չանգեզուրի վրա եկող ռուսական բանակը՝ իր բազմազգ կազմով։

Որոշ վերապահումներով ընդունելի է Փետրվարյան ապստամբության հաղթանակից հետո ստեղծված Փրկության կոմիտեի պաշտոնական օրգան «Ազատ Հայաստան» թերթի հետևյալ դիտարկումը. «Եթե ուզենք ճիշտ խոսել, պիտի ասենք, որ ներկա կռիվը քաղաքացիական չէ, թեև դրան այդ կերպարանքը ուզում է տալ մեր թշնամին։ Հայ ժողովուրդը բանակների չի բաժանված։ Նա ինքն իր ամբողջությամբ կռվում է դրսից եկած թշնամու դեմ, որ հաջողել է իր ետևից բռնի քաշել միամիտ հայերի մի խումբ...»²։

¹ Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ռոքք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 328-363։

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 131։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, թիվ 11 (111)։

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 1 մարտի։

Ի մի բերելով քաղաքացիական պատերազմի մասին իր մտքերը Նժդեհը առանձնացրել է հետևյալ մի քանի առավել բնորոշ հատկանիշները:

Սովորական պատերազմում ռազմաճակատը կամ կրակի գիծը, ուր ընդհարվում են կանոնավոր բանակները, հրամանատարության անելիքները, գոնե ժամանակի որոշակի հատվածում, համենատարբար հեշտ է որոշել: Քաղաքացիական կռիվի դեպքում դժվար է երկար ժամանակի համար ծրագրել գործողություններ, քանի որ իրադարձությունները զարգանում են հարափոփոխ կերպով, անասելի շրջադարձերով: Եթե թշնամի բանակների բախման ժամանակ բնակչությունը հիմնականում «դիտողի» դերում է, ապա քաղաքացիական կռիվի դեպքում չեզոքներ չեն լինում և չեն կարող լինել: Քաղաքացիական կռիվի ելքը մեծապես պայմանավորվում է հասարակական խմբավորումների փոխհարաբերություններով, ժողովրդական զանգվածների շահագրգռությամբ: Քաղաքացիական պատերազմում անմախրնթաց նշանակություն են ստանում բարոյական ազդակները՝ կռիվի բախտը հաճախ վճռում են պրոպագանդան և քարոզչությունը: Ռազմական գործողություններն ընդունում են գլխավորապես մանյովրային բնույթ և զարգանում են փոթորկալի ուժով: Քաղաքացիական պատերազմում այս կամ այն կողմի հողային, անգամ զգալի կորուստը նվազ նշանակություն ունի, քան այդ լինում է սովորական պատերազմներում: Կռիվի մեջ մտած կողմերի կատարյալ անհաշտելիությունը քաղաքացիական կռիվներին հաղորդում է աննախընթաց համառություն, դաժանություն և այլն¹:

Վերջապես, չենք կարող նորից չեշտել վերևում հիշատակած կարևոր հանգամանքը. 1921թ. մայիսի 9-ին Ալ. Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո Չանգեզուրը Խորհրդային Հայաստանին միացնելու ուղղությամբ նրա արած պաշտոնական հայտարարություններն ու այդ ուղղությամբ հանրապետության նորաստեղծ Ժողկոմխորհրդի կոնկրետ գործողությունները սույն աշխատության հեղինակին հիմք են տվել եզրակացնելու, որ արդեն 1921թ. մայիսի վերջերին հնարավոր է եղել զանգեզուրյան կռիվները վերջացնել՝ բանակցությունների միջոցով ավարտին հասցնելով մայր երկրի հետ Լեռնահայաստանի միավորումը: Երբ արդեն պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրը հաստատապես միանալու է Խորհրդային Հայաստանին, ինչպես արդեն ասվել է, սպառազեն կարմիր բանակի զորքերին զանգեզուրցիների հետագա դիմադրությունը մայիսի երկրորդ կես, հունիս և հուլիսի առաջին կես ժամանակահատվածում այլևս արդարացված չէր: Պայքարը շարունակվեց ևս երկու ամիս՝ պատճառ դառնալով նոր, անիմաստ զոհերի:

«Լեռնահայաստանի գոյամարտը» հողվածաշարում, որը 1923թ. սեպտեմբերից սկսած տպագրվել է «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում, Չանգեզուրի հայության ազատագրական պայքարի օրինակով Գարեգին Նժդեհն այսպես է կարևորել ընդհանրապես ինքնապաշտպանական կռիվների պատմական նշանակությունը:

«Թերևս միայն ազգերի ֆիզիկական ինքնապաշտպանության բարդ գործը կռիվն է, որի հետ չի կարելի փորձեր կատարել՝ առանց փորձանքի ու արնոտ պատժի: Մեր ամեն մի սխալը կովադաշտում թշնամին մեր արյունով է սրբագրում: Կռիվ՝ մարդկային ամենից պատասխանատու գործողության էությունը յուրացվում է միայն պատերազմների պատմության և պատմական հուշերի բազմակողմանի ուսումնասիրությամբ: Ահա թե ինչ տեսակետից այս կամ այն ժամանակաշրջանի անցքերի նկարագրություններն իրենց խոշոր արժեքն ունեն գալիք սերունդների համար:

Ընդունելով, որ պատերազմը մի մշտական չարիք է, որ եղել է, կա և պիտի մնա, և որ գուցե դարերն ու մարդկային բարոյական մշակույթը կարողանան մեղմացնել նրա բնույթը միայն, փոխել նրա ձևերը, բայց վերացնել՝ երբեք, կուզեի որ մեր ժողովուրդը ևս, որ արևի տակ իր անկախ անկյունն ունենալու ձգտումն ունի, պարտադրորեն յուրացնի կռիվի բարդ արվեստը, որ եղել է և կմնա մանավանդ մեզ նման փոքր ազգերի ինքնապաշտպանության միակ միջոցը»¹:

¹ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 71:

ՎԼՈՒՍ ԱՌԱՅԻՆ

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՉԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ

Ադրբեջանի խորհրդայնագումը, կարմիր բանակի մուսլը «վիճելի» հայտարարված սարածխեր՝ Ղարաբաղ, Չանգեզուր և Նախիջևան

1918թ. մայիսին Հայաստանի անկախ պետության վերականգնումից հետո հանրապետության կառավարության և Չանգեզուրի ազգային իշխանությունների միջև հաստատվել էին յուրօրինակ փոխհարաբերություններ: Վերջիններս Երևանից պահանջում էին առանց հետաձգելու Չանգեզուրը հայտարարել Հայաստանի անբաժան մաս: Նույնպիսի պահանջով հանդես էին գալիս նաև Ղարաբաղի Հայոց Ազգային խորհուրդը, ողջ արցախահայությունը՝ պահանջելով Ղարաբաղը նույնպես միավորել մայր երկիր Հայաստանի հետ: Բայց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը չէր շտապում:

Մինչև 1918թ. նոյեմբեր ամիսը, այսինքն՝ մինչև գերմանա-թուրքական բռնկի պարտությունը և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը, Հայաստանի կառավարությունը, իհարկե, չէր կարող պաշտոնապես հանդես գալ և Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը հայտարարել Հայաստանի Հանրապետության անբաժանելի տարածքներ, քանի որ թույլ ու քայքայված Հայաստանի գլխին շարունակում էր կախված մնալ տաճկական նոր հարձակման վտանգը: Թուրքերն առիթ էին փնտրում, որպեսզի ներխուժեն Հայաստանի Հանրապետության՝ առանց այն էլ չնչին տարածքներից ներս, ոչնչացնեն հայ ժողովրդի նորաստեղծ պետականությունը:

Գերմանա-թուրքական բռնկի պարտությունից հետո փոխվեց Հայաստանի շուրջը եղած քաղաքական իրադրությունը: Թուրքիայի պարտությունը նաև Ադրբեջանի պարտությունն էր, հետևապես՝ բարենպաստ պայմաններ ստեղծվեցին ինչպես Ղարաբաղը, այնպես էլ հատկապես Չանգեզուրը հայտարարելու Հայաստանի անբաժան երկրամասեր: Բայց Հայաստանի կառավարությունն այդ հարցում շարունակում էր ցուցաբերել գերագույն զգուշավորություն, իսկ վարչապետ Հովհ. Քաջագունին ընդհանրապես այդ մասին լսել անգամ չէր ուզում: ՀՀ կառավարությունն իր այդպիսի դիրքորոշումն ամեն անգամ պատճառաբանում էր նրանով, որ հաղթող տերությունների՝ Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովը շուտով քննարկելու է նաև

Հայաստանի սահմանների հարցը, ուստի հարկ չկա անխոհեմ քայլերով վնասել հայկական հարցի լուծմանը:

Այս պայմաններում չէին դադարում Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայ գործիչների՝ Երևանի կառավարությանն ուղղված խնդրանքներն ու բողոքները, որոնք վերջինիս կողմից մերժվում էին՝ առաջ բերելով դարաբաղցիների ու Չանգեզուրցիների լուռ կամ բացահայտ դժգոհությունը:

Վերջապես, Երևանի կառավարությունը տեղի է տալիս և Չանգեզուրին օգնելու առաջին փորձն է անում: Իր գործամասով Չանգեզուրում գտնվող գորավար Անդրանիկին աջակցելու նպատակով 1918թ. աշնանը Գորիս է ուղարկվում սպաների մի խումբ, որի մեջ էին գլխապետ Ստեփան Սարգսյանը, տեղակալ Մուսայելյանը, կապիտան Բագրատ Բաղդասարյանը, փոխտեղակալ Հովհաննիսյանը, զինվորական աստիճանավորներ Սիմոն Հարությունյանը և Միքայելյանը, գլխապետ Ռուբեն Նարինյանը, ինչպես նաև մեկ զինվորական բժիշկ՝ Հայկ Շահնազարյանը և երկու քաղաշխատողներ՝ Կոստյա Աբալյանը և Մխիթար Աբրահամյանը:

Գալով Գորիս՝ խումբը ներկայանում է Անդրանիկին՝ պարզելու համար իր անելիքները: Չորավարը գլխապետեր Ստեփան Սարգսյանին և Ռուբեն Նարինյանին կարգադրում է մնալ քաղաքում, իսկ մյուսներին նշանակում է գյուղական ճակատների հրամանատարներ և ուղարկում իրենց պաշտոնատեղիները:

Նույնիսկ սպաների այս փոքր խումբը Չանգեզուր ուղարկելը Հայաստանի կառավարությունը կատարում էր զգուշավորությամբ ու մտավախությամբ: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ անգլիացիներն Անդրկովկաս գալով՝ աներկնիտ կանգնեցին Ադրբեջանի պաշտպանության դիրքերում և բացահայտորեն խրախուսեցին Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի նկատմամբ մուսավաթական կառավարության զավթողական նկրտումները, երբ ավելին՝ հավանություն տվեցին հայտնի պանթուրքական գործիչ, կատաղի հայատյաց Խոսրով բեկ Սուլթանովին 1919թ. հունվարին Ղարաբաղի և Չանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ նշանակելու մասին Բաքվի որոշմանը, վերջապես, Երևանի կառավարությունը ստիպված եղավ դուրս գալ կրավորական վիճակից և, իր հերթին, Չանգեզուր-Ղարաբաղի պետական կոմիսար նշանակեց Արսեն Շահնազյանին, որը Չանգեզուրից գոր. Անդրանիկի հեռանալուց հետո գալով Գորիս, գլխավորեց հայկական երկու երկրամասերի հայության ինքնապաշտպանական պայքարը՝ մինչև 1919թ. նոյեմբերի վերջը:

Պետք է ասել, սակայն, որ իր պաշտոնական ներկայացուցչին Գորիս ուղարկելուց հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայությանը չէր կարողանում

ռազմական և տնտեսական նկատելի գործնական օգնություն ցույց տալ, ուստի երկու երկրամասերը շարունակում էին հույս դնել սեփական հնարավորությունների և հավաքական ուժերի վրա:

1919թ. նոյեմբերի վերջերին Չանգեզուրում Արսեն Շահնազյանին փոխարինել էին երկու գործիչներ՝ Մերգեյ Մելիք-Յուլյանը՝ որպես քաղաքացիական մասի կոմիսար, և գեներալ-մայոր Ն. Ղազարյանը՝ որպես զինվորական մասի ղեկավար: Այսպիսով, Չանգեզուրի ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ զինվորական գործերը վերցվել էին Հայաստանի կառավարության անմիջական հսկողության տակ, իսկ դա նշանակում էր, որ գավառը, զոնե ձևակերպելով, համարվում էր Հայաստանի մաս:

Չանգեզուրում քաղաքացիական իշխանությունն ամփոփվեց, այսպես կոչված, վարիչների խորհրդի ձեռքում՝ Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ: Շրջանը բաժանվեց երկու գավառի.

1. Չանգեզուրի գավառ, որի մեջ մտնում էին բուն Չանգեզուրը, Տաթևի ու Դարաբասի ձորերի գյուղերը և Միսիանը;

2. Կապարգողթ, որի մեջ էին մտնում Ղափանը, Բաղաբերդ-Գեղվա ձորը, Արևիքը (Մեղրի) և Գողթանը:

Ձինվորական տեսակետից շրջանը բաժանվեց 3 մասի.

1. Միսիան՝ հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյան;

2. Կապարգողթ՝ հրամանատար Գարեգին Նժդեհ;

3. Բուն Չանգեզուր (Գորիս), որտեղ տեղաբաշխված էին Չանգեզուրի ջոկատի (պետ՝ գեներալ Ն. Ղազարյան, շտաբի պետ՝ փոխգնդապետ Դոնդարով) մասերը:

Եվ Կապարգողթի, և՛ Միսիանի հրամանատարները ենթակա էին գեներալ-մայոր Ղազարյանին¹:

Չնայած Գարեգին Նժդեհին իր պաշտոնով միայն Կապարգողթի հրամանատարն էր, բայց 1919թ. նոյեմբերից սկսած փաստորեն նա էր կանգնել Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության գործի գլուխ:

1918-1919թթ. Չանգեզուրում ծավալված ինքնապաշտպանական կռիվները միաժամանակ ցույց էին տվել, որ լեռնավայրի հայրենապաշտ և անձնագոհ հայությանը պակասում է մի շատ կարևոր բան՝ կազմակերպվածությունը:

Գավառից գոր. Անդրանիկի հեռանալուց հետո մուսավաթական գավթիչները դարձել էին լկտի և համարձակ: Ուստի Չանգեզուրի փրկության գործի հաջողությունը պայմանավորվում էր երկաթյա կարգապահությամբ, որը հրամայաբար պիտի հաստատվեր հայ մարտիկների շարքերում: Անհրաժեշտ էր նոր որակ հաղորդել նրանց պայքարին, նրանց մղել մասսայական խիզախության, ինքնապաշտպանությունից անցնել հարձա-

¹ Ս. Կրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, երրորդ տպագրություն, տպ. «Լիլթ», Թեհրան, 1982, էջ 371:

կողական գործողությունների, հասնել ոչ միայն հաջողությունների, այլև՝ խոշոր հաղթանակների: Ճակատագրի ընձեռած այդ դերակատարությունը ստանձնեց Գարեգին Նժդեհը:

Նժդեհը (Գարեգին Մելիքի Տեր-Հարությունյան) ծնվել է 1886թ. հունվարի 1-ին, Նախիջևանի գավառի Կզնուք գյուղում՝ քահանայի ընտանիքում: Նախնական կրթությունը ստացել է հայրենի գյուղում, ապա սովորել Կզնուքից տասը կիլոմետր արևմուտք գտնվող Հին Նախիջևան քաղաքի ռուսական դպրոցում: Ուսումը շարունակելու ցանկությունը նրան տանում է Թիֆլիս, ուր ընդունվում է ռուսական միջնակարգ դպրոցներից մեկը: Չանասեր և ընթերցասեր պատանին խանդավառվում է հայ ազատագրական շարժման գաղափարներով և, դեռ դպրոցը չավարտած, մտնում է Հ.Յ.Դաշնակցության շարքերը:

Ստանալով միջնակարգ կրթություն՝ Գարեգինը 1902թ. մեկնում է Պետերբուրգ և ընդունվում տեղի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Այստեղ հանդես է բերում բարձր առաջադիմություն, բայց նրան վիճակված չէր ավարտելու համալսարանը: 1904թ. թողնելով Պետերբուրգը՝ Հ.Յ.Դ. մարմինների կարգադրությամբ մեկնում է Սալմաստ (Պարսկաստան), նշանավոր հեղափոխական Սամսոն Թադևոսյանի տրամադրության տակ՝ իբրև կուսակցական քարոզիչ: Այսպիսով, Գարեգին Նժդեհը 17 տարեկանից ամբողջովին նվիրվում է ազգային ճնշումից և սոցիալական հարստահարումից իր ժողովրդի ազատագրության գործին:

1906թ. Գ. Տեր-Հարությունյանն անցնում է Բուլղարիա և մակեդոնական ազատագրական շարժման ղեկավարներ Բորիս Սարաֆովի և Լյապով Գուրիևի միջնորդությամբ ընդունվում է Սոֆիայի սպայից դպրոցը՝ Դեմիտրի Նիկոլով անունով: Առաջին կարգի դիպլոմով 1907թ. ավարտելով դպրոցը, Գարեգինը վերադառնում է Կովկաս, որտեղից սերաստացի Մուրատի հայդուկային խմբի հետ մտնում է Արևմտահայաստան, հետո՝ անցնում Պարսկաստան, ուր հեղափոխական շարժում էր ծավալվել շաիի միահեծան ինքնակալությունը տապալելու, պետական ու հասարակական կարգերը վերափոխելու, երկրում սահմանադրություն և պառլամենտ մտցնելու համար: Պարսկաստանի հայերը մույնպես իրենց հեղափոխական կազմակերպությունների՝ Հ.Յ.Դաշնակցության և Ս.Դ. Հնչակյան կուսակցության տեղի մասնաճյուղերի ղեկավարությամբ, ակտիվ մասնակցություն էին ունենում սահմանադրական շարժմանը, իսկ նրանցից ոմանք (Եփրեմ Դավթյան և ուրիշները) ղեկավար դեր էին խաղում այդ շարժման մեջ: Գարեգինը սահմանադրականների շարքերում էր՝

¹ Նժդեհ նշանակում է պանդուխտ, օտար երկրում ապրող:

կոիվների ամենավաճառվող տեղերում: 1909-ին նա վերադառնում է Կովկաս՝ զենք ու ռազմամթերք հայթայթելու և Թավրիզ առաքելու համար: 1909թ. մայիսին Արաքսն անցնելով՝ նա ձերբակալվում է Ջուլֆայի մոտ, տարվում Հին Նախիջևան և նետվում տեղի բանտը: Այստեղ մի քանի ամիս մնալուց հետո տեղափոխվում է Երևանի բանտ:

Երեք տարի անցկացնելով բանտերում՝ Նժդեհը 1911թ. ազատ է արձակվում և, ցարական իշխանությունների կողմից կազմակերպված Հ.Յ. Դաշնակցության դատավարությունից խուսափելով, նորից մեկնում է Բուլղարիա, ուր ծառայության է անցնում բուլղարական բանակում՝ իբրև սպա:

1912թ. աշնանը բալկանյան քրիստոնյա չորս պետությունների՝ Բուլղարիան, Մերքիան, Հունաստանը և Չեռնոգորիան, պատերազմ են հայտարարում Թուրքիային՝ Բալկաններից նրան դուրս մղելու համար: Բալկանյան այդ առաջին պատերազմին ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև հայ կամավորներից կազմված վաշտը, որի հրամանատարներն էին Նժդեհը և Անդրանիկը:

Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ցարական կառավարությունը ներում է շնորհում Հ. Յ. Դաշնակցության գործով մեղադրվածներին, այդ թվում՝ Գարեգին Նժդեհին, պայմանով, որ նա մասնակցի Թուրքիայի դեմ մղվելիք պատերազմին: Վերադառնալով Կովկաս՝ նա ստանձնում է Հայկական կամավորական 2-րդ գումարտակի (գնդի) փոխհրամանատարությունը և մասնակցում կռիվներին, իսկ պատերազմի երկրորդ տարում դեկավարում է հայ-եզդիական մի առանձին զորամաս:

1917թ. սակավաթիվ ուժերով Նժդեհը օգնության է գնում պաշարված Կողբին և փրկում այդ շրջանի հայությանը: Հայաստանի անկախության նախօրյակին նա վարում է Ալաջայի կռիվները, դրանով իսկ Էրզրում-Մարիդամիշ - Ղարսից նահանջող հայկական զորամասերին հնարավորություն է ընձեռում անցնել Ալեքսանդրապոլ: Նա Արփաչայի մյուս ափն է նահանջում բոլորից հետո՝ կարողանալով իր մարդկանց միջոցով Անիից փոխադրել պրոֆ. Մառի պեղումներով հայտնաբերված արժեքավոր հնությունները:

1918թ. մայիսի վերջին Նժդեհն իր զորամասով հերոսաբար կռվում է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում և վիրավորվում:

Ղարաքիլիսայի կռիվների նախօրեին, երբ հայկական բանակի բարձր հրամանատարությունը մատնվել էր անորոշ վիճակի, իսկ զորամասերը՝ խուճապի, երբ շատերը բռնել էին Դիլիջան-Թիֆլիս ճանապարհը, հրազենից վերջ ստացած Նժդեհն իր կրակոտ ճառերով ոգևորում էր լքված զորամասերին: Միաժամանակ, հեծելազոր հարյուրակի գլուխն անցած,

հետախուզություն է կատարում և պարզում, որ թշնամին չի մտել Դիլիջան. այդ լուրը տարածել էին խուճապ ստեղծողները: Չորամասերն ամրացնում են դիրքերը և պատրաստվում պաշտպանության. հատկապես ամրացվում է Մայմեխ լեռնաշղթան: Կացությունը փրկվում է:

Հայաստանի անկախության օրերին հմուտ զինվորական Նժդեհն իր զորամասով մղում է մի շարք կռիվներ և ամեն անգամ պատվով կատարում հրամանատարության առաջադրանքը, որի արդյունքում կառավարության կողմից պարգևատրվում է «Քաջության համար» բարձրագույն շքանշանով: 1919թ. աշնան սկզբին նա իր զորամասով փրկում է Դավալուի և Վեդիի միջև պաշարման մեջ ընկած հայկական 2-րդ գունդը¹:

Այդ նույն ժամանակ Գողթանի հայության մնացորդները արտակարգ ծանր օրեր էր ապրում:

1919թ. օգոստոսի 18-ին Երևանի կառավարությանն ուղղված իր գրության մեջ Գողթանի կառավարիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանն այսպես էր նկարագրում Գողթանի և Չանգեզուրի դրությունը.

«Կռիվը Գողթանում սկսվել է հունիսի 25-ից: Հայկական գյուղեր Աղան, Դերը, Շուռուքը, Փառականը, Գեալը և մոտ 500 հոգի դազանչիցիներ թուրքերի ճնշման տակ անցել են Գողթանի լեռնային մասը: Մենք ավերել ենք թուրքական Բիլան և Բեյուտ գյուղերը: Տասնօրյա կռիվներից հետո մեծ կորուստներով օգոստոսի 6-ին ընկավ Տանակերտը: Ազուլիսցիների հետ կապը խզված է: Տեղեկությունների համաձայն, նրանք հանձնվել են թուրքերին՝ վար դնելով զենքերը: Ամենաստույգ տեղեկություններ ունենք, թե թուրքերը վճռել են ամեն գնով ոչնչացնել Գողթանը և կապվել Գենվազի հետ: Գենվազում դրությունը աննկարագրելիորեն սպառնական է: Սովը, ռազմամթերքը և արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցության չգոյությունը դրել են մեզ անել կացության մեջ: Փրկություն փնտրել գաղթելու մեջ անհմար է, որովհետև ճանապարհները գտնվում են թուրքերի ձեռքին: Անհամբեր սպասում ենք այս գրության Չեր պատասխանին: Մեր օրերը համրված են, դիմադրել 10-15 օր այլևս անհնար է: Տվեք մեզ ցուցմունքներ և փութացեք փրկելու Գողթանը»²:

Մելիք-Մուսյանի նամակի հետ գրեթե միաժամանակ Երևան է հասնում Գողթանի հայկական միլիցիայի պետ Մովսես Գյուլմազարյանը՝ օգնության գործը արագացնելու առաքելությամբ:

ՀՀ կառավարությունը, զբաղված լինելով Վեդի-Բասարի և

¹ Մ. Լ. Ալաջյան, Գարեգին Նժդեհ (կյանքը և գործունեությունը), էջ 138-142:

² Վ. Գեորգեան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 8:

Շարուրի անհաջող կոիվներով, այս անգամ էլ դժվարացավ կանոնավոր գործառնաբեր ուղարկել Գողթան:

Գարեգին Նժդեհը ակնդետ հետևում էր իր հայրենի Նախիջևանի Գողթան գավառակի դեպքերին: Վեդի-Բասարի մոտ մոլած հաղթական կոիվներից հետո վերադառնալով Երևան՝ նա դիմում է հանրապետության զինված ուժերի հրամանատար, գոր. Հախվերդովին՝ խնդրելով իրեն ուղարկել Գողթան՝ Էդիֆ բեյի զորքերի կողմից պաշարված, սովի ու ոչնչացման վտանգի ենթարկված հայ բնակչությանն օգնություն ցույց տալու համար: Նժդեհին Գողթան ուղարկելու առաջարկությամբ գորավարին է դիմում նաև Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն: Ի վերջո, Հախվերդովը տալիս է իր համաձայնությունը, և Նժդեհը մեկնում է Ջանգեզուր՝ այնտեղից Գողթան անցնելու համար:

Ճանապարհին Նժդեհը իր մի քանի հեծյալ զինվորների հետ կանգ է առնում Միսիանում: Այստեղ ինքնապաշտպանական զորամասի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի և շրջանային կոմիսար Չաքար Տեր-Ղազարյանի հետ հանդիպում ունենալուց հետո նա շարունակում է ճանապարհը, հասնում Ջանգեզուրի կենտրոն՝ Գորիս քաղաք:

Պետական կոմիսար Արսեն Շահնազյանի և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհրդի նախագահ Արշակ Շիրինյանի հետ ունեցած հանդիպումից հետո փոխվում է Գարեգին Նժդեհի նախնական ծրագիրը: Գարեգինի հետ ունեցած զրույցից հետո Շահնազյանն ու Շիրինյանը համոզվում են, որ հանձին հայկական բանակի 33-ամյա կապիտանի, իրենք գործ ունեն արտակարգ խելքի և ռազմական մեծ տաղանդով օժտված մարդու հետ: Ուստի, հաշվի առնելով, որ 1919թ. հունվարից սկսած, շուրջ 9 ամիս, Ղափանը և Գենվազը (Մեղրի, Արևիք) չունեն դրսի հարձակումներից իրենց պաշտպանությունը կազմակերպող ընդհանուր հրամանատար, Շահնազյանը և Շիրինյանը Նժդեհին առաջարկում են Գողթանի հետ ստանձնել նաև այդ երկու շրջանների պաշտպանության կազմակերպման գործը: Նժդեհը զոհ էր առաջարկից, քանի որ ստացել էր ինքնուրույն որոշումներ ընդունելու և ինքնուրույնաբար գործելու, իր հմտություններն ու ընդունակությունները, իր մտավոր ու ֆիզիկական ողջ կարողությունը ոչ միայն Գողթանին, այլև Ջանգեզուրին ծառայեցնելու հնարավորություն: Նա տալիս է իր համաձայնությունը, և Ջանգեզուր-Ղարաբաղի Շրջանային խորհուրդը, քննելով հարցը, Գարեգին Տեր-Հարությունյան - Նժդեհին նշանակում է Ղափանի (Կապանի), Արևիքի (Գենվազ, Մեղրի), Գողթանի կամ կրճատ՝ Կապարգողթի՝ հայկական զինված ուժերի

և Սյունյաց երկրի հարավարևելյան ռազմաճակատի հրամանատար¹:

Նժդեհը մեկնում է Ղափան: Նա գնում էր ստանձնելու Կապարգողթի 60 հազար հայության ճակատագրի պատասխանատվությունը, գնում էր սկսելու Մեծ Գործը և կերտելու իր անմար փառքը: «Իմ հավատքի և պաշտամունքի տաճարում,- գրել է նա,- միշտ էլ առաջին տեղերը հատկացուցած են եղել Աստծո և Հայրենիքիս: Հայաստանն է եղել երկրավոր սրբազնագույն ինձ համար: Շնչել, ապրել եմ նրանով՝ միշտ պատրաստ տառապելու, զոհաբերելու և մեռնելու նրա համար: Դա է եղել իմ սրբազան ցավը, կարոտը, ուրախությունը, իմ գոյության իմաստը, իմ անմահությունը, իմ գերագույն իրավունքն ու պարտականությունը»²:

Այդ հզոր անհատականության մոտ իր հայրենիքի նկատմամբ տաճած սերը հասել էր գերաստիճանի՝ հայրենապաշտության: Մեծատաղանդ գրող Համաստեղը (Համբարձում Կելենյան) Նժդեհի հայրենասիրության մասին գրել է.

«Հայաստանն ու հայ ժողովուրդն էին անոր հավատքը, որ մինչև բնագանցություն տարած էր, իր ուժով և նոր գծերով: Հայրենասիրության մեջ իր ուժն ուներ, տեսակ մը պառնասական: Այնպես կը խոսեր, որ կարծես գտած էր հայ ժողովրդի գոյության նախնական կավը - այդ կավը ցեղն էր և ցեղի փիլիսոփայությունը: Մոլեգործն էր հավատար, որ հայ ժողովուրդը պահողը այդ էությունն է: Եվ այդ պակասություններն, մեր լեզուեն և նոյնիսկ մեր նախապաշարումներն»³:

Հասնելով Ղափանի հանքեր՝ Նժդեհն անմիջապես գործի է անցնում: Նրան ջերմորեն է ընդունում Ղափանի շրջանի Ազգային խորհուրդը՝ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի ղեկավարությամբ: Առաջին իսկ օրից նա իր շուրջն է համախմբում ճանաչված գործիչներ Գեղեոն Տեր-Մինասյանին, Գերասիմ Աթաջանյանին, Կարապետ Նուրիջանյանին, Իվան Մելիք-Քարամյանին, Արսեն Բաբայանին, Մուշեղ Ոսկանյանին, Արմենակ և Դավիթ Դավթյաններ եղբայրներին, Համազասպ Ստեփանյանին, Նիկոլայ Նիկողոսյանին, Թովմաս Բարխուդարյանին և ուրիշների:

Ղափան գալու հաջորդ օրն իսկ Նժդեհը խնդրում է հրավիրել Ազգային խորհրդի ընդլայնված նիստ՝ գյուղական կոմիսարների և զինական ուժերի ղեկավարների մասնակցությամբ: Խորհրդի նիստում նա իր առաջին կրակոտ ելույթն է ունենում Ղափանում, իր հավատարմությունը հայտնում Սյունիքի ժողովրդին, խոսում է առաջիկայում դափանցիների և իր անելիքների մասին,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ք. 200, ց. 1, գ. 475, ք. 52-53:

² Նոյն տեղում, գ. 476, ք. 16:

³ «Նժդեհ: Կենսն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 433:

* Կապարգողթ բառը բաղկացած է Կապան + Արևիք + Գողթան բառերի Կապ + Ար + Գողթ առաջին վանկերից:

ներկաներին կոչում հայրենասիրության ու անձնագոհության, հորդորում լինել զգոն ու գաղտնապահ, անառարկելիորեն ենթարկվել զինվորական կարգապահությանը:

Մի օր անց Հանքերում հրավիրվում է մեծ միտինգ, որտեղ Նժդեհը փայլուն ճառ է ասում, Մյունխեն քաջերին կոչ անում անթերի կատարել պետերի հրամանները, գոտեպնդվել և ամեն բույե պատրաստ լինել պատժելու երկիր ներխուժող թուրք ավազակախմբերին:

Ծանոթանալով իրավիճակին՝ Նժդեհը գալիս է այն համոզման, որ Կապարգողթի հայությունը Նախիջևանի հայության նման կարող է ենթարկվել բնաջնջման, եթե չձեռնարկվեն արտակարգ միջոցներ:

Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունն ամեն ինչ անում էր Չանգեզուրը նվաճելու համար: Այդ նպատակով Բաքուն մշտապես գրգռում էր գավառով մեկ տարածված թուրքական գյուղերի բնակիչներին, նրանց մղում ապստամբությունների, որի հետևանքով բուն Չանգեզուրը (Գորխի շրջանը), Ղափանը, Գենվազը և Գողթանը ըստ էության կտրվել էին իրարից: Այլ խոսքով, Ադրբեջանն ամեն ինչ անում էր՝ ջլատելու Մյունիքի հայության միասնականությունը: Ջիբրայիլի և Չանգելանի կողմերում կազմելով մեծաքանակ ավազակախմբեր՝ թուրքերը սպառնում էին գրավել Ղափանն ու Գենվազը, որպեսզի այդ շրջանները նույնպես հայաթափեն և Օրդուբադի վրայով միանան Նախիջևանին: Ամենավտանգավոր վայրեր էին դարձել Ողջիի և հատկապես Գեղվա ձորերը, ուր իյենց կատարած թալաններով ու գազանություններով թուրքերն իսկական պատուհաս էին Գենվազի հայության համար: Գեղվա ձորերի թուրքերը սերտ կապեր էին պահպանում մի կողմից Նախիջևանի, մյուս կողմից՝ Չանգելանի և Ջիբրայիլի, իսկ երրորդ կողմից՝ Շխարի վրայով, նաև՝ Հաջիսամլուի թրքության հետ: Երկու ձորերի հայկական գյուղերը օղակված էին չորս կողմից:

Իրեն հանձնարարված տարածքների ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու ուղղությամբ իր պարտականությունները կատարելիս Նժդեհը հանդես բերեց արտակարգ վճռականություն ու հետևողականություն:

Ուսումնասիրելով վիճակը՝ Նժդեհը եկել էր այն եզրակացության, որ տեղական բնակչության վրա չափազանց ծանր կանդրադառնա, եթե զինվորական ծառայության կանչով և տևականորեն զենքի տակ պահվի երիտասարդությունը: Այդ դեպքում հարկ կլինեք հոգալ զինվորների սննդի և հագուստի մասին, նրանց համար կառուցել զորանոցներ և այլն: Ելքը նա տեսավ աշխարհագրի մեջ: Չինված ուժերի թվի համեմատ Կապարգողթի գյուղերը բաժանելով զորաշրջանների՝ նա ստեղծեց

վաշտեր՝ զինվորների միջից առաջ քաշելով և վաշտապետեր նշանակելով առավել համարձակ, խիզախ ու քաջարի անձանց: Մյունիքն ուներ 200-ի չափ ժողովրդական ուխտյալ վաշտապետեր՝ Կովի ժամանակ մի քանի վաշտեր գործում էին ճակատապետի հրամանատարությամբ²: Ամենաքաջ ու կարգապահ վաշտերը Նժդեհը մկրտել էր Գավիթ Բեկի անունով: Գավիթբեկյան վաշտերից ամեն մեկն ուներ իր առանձին դրոշակը՝ հատուկ մակագրությամբ: Ամեն ինչի պակաս էր, պակաս էր նաև գորքի հանդերձավորումը, հագուստը:

«Իսկ թե ինչպես էր «զգեստավորված» իմ զինվորը,- գրել է Նժդեհը,- գիտեն այն բոլորը՝ թուրք, թաթար և ռուս, որոնք գործ ունեցան նրա հետ: Որքան զինվոր, գրեթե նույնքան ձևի և գույնի զգեստ, այն էլ պատրաստված տանը՝ բրդից կամ մազից: Իմ զինվորի ոտները կոշիկների փոխարեն ծածկում էին տրեխները, որի հետ նա իր լեռների վրա մաշում էր և իր ոտների կաշին՝ շատ անգամ և շատ տեղ իր ծեծված ոտքերի արյունով իր անցած ճանապարհը ներկելով: Այսպես, այս ձևով էր զգեստավորված իմ զինվորությունը»³:

Կազմվեցին նաև, այսպես կոչված, գայլավաշտեր, որոնցից ամեն մեկը բաղկացած էր 20-50 հոգուց, որոնք, զինված ուժանակներով և ձեռնառմբերով, գլխերային համարձակ հարձակումներ էին կատարում քչնամու վրա՝ նրան մեծ կորուստներ պատճառում և մատնում խուճապի:

1919թ. վերջերից Նժդեհը սկսեց իրականացնել իր մշակած ռազմագիտական ծրագրերը և Կապարգողթի վաշտերով փայլուն հաղթանակներ տարավ Ողջիի և Գեղվա ձորերում, Գենվազում և Գողթանում:

Չանգեզուրյան ինքնապաշտպանական ջոկատները, չնչին բացառություններով, կազմավորված էին կամավորության սկզբունքով, որը և գլխավոր պատճառներից մեկն էր մարտիկների անսահման խիզախության, նրանց տարած անհավատալի հաղթանակների: Նժդեհը գրել է. «Հայը կոպում է աննահանջ և սխրագործում ավելի իբրև կամավոր, քան պարտադիր ծառայության զինվոր: Նրա սրտովը չէ՝ գործել հրամանով, իսկ մեռնել հրամանով՝ բնավ:

Պարտադիր ծառայության մեջ նա իրեն զգում է կամավոր:

Հոգեբանական այդ իրողությունը հետևանք է այն բանի, որ երկար, շատ երկար ժամանակ՝ իր պատմական ճակատագրի բերումով, հայն իր հայրենիքի պաշտպանության գործին մասնակցել է ոչ իբրև մի նախարարի ստրուկը, ճորտը, այլ իբրև

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 134:

² Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Դէպքեր, փոքրեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 152:

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 89:

հայ մարդ, որ պարտական է կռվելու Հայաստանի համար:

Հայու այդ հոգեգիծը՝ դրական և օրհնաբեր, պիտի պահպանվի գուրգուրանքով, քանզի կամավորության գաղափարն ավելի վեհ է, քան պարտադիր ծառայությունը:

Կամավորությունը ուխտվածություն է - ահա՛ թե ինչու մենք է իր խորհուրդը, իր ուժը: Եվ ոչ մի իշխանություն կարող է մեռնելու բռնադատել նրան, ով ուխտված չէ, մահապատրաստ չէ հայրենիքի համար: Կարելի է առաջ վարել անգամ մորթապաշտներին. մահաններին իսկ կարելի է զոհաբերել, բայց նրանց կրավորական, ակամա մահերով հաղթանակ չի շահվում:

Կամավորագրվողն է քաջագործում, մեռնում կամովին - հաղթանակում»¹:

1920թ. հունվարի 19-ից զանգեզուրցիները բուռն գրոհով մաքրեցին բուն Չանգեզուրի և Ղափանի միջև ընկած տարածությունը՝ Դոնդարլու-Շուռնուխ - Ասկյուլումի թուրքական շրջանը՝ մոտ 30 գյուղ: Շատ չանցած՝ զանգեզուրյան ուժերը նոր խոշոր հաղթանակ տարան՝ մարտ ամսին ջախջախեցին մուսավաթական բազմամարդ հրոսակախմբերը և գրավեցին Բարգյուշատ - Մուսուլմանլար - Ալեանշու - Ավդալար շրջանը՝ մոտ 120 գյուղերով: Թրքությունը թողեց և հեռացավ Ադրբեջանի խորքերը:

Այդ բոլոր գործողությունների ընթացքում վճռորոշ դեր խաղացին Նժդեհի զինված ուժերը:

Չհաշտվելով կրած ջախջախիչ պարտության հետ՝ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը որոշեց կորցրածը ետ բերել և այդ նպատակով լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունների էր պատրաստվում Չանգեզուրի դեմ:

Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ 1920թ. ապրիլի 22-ին ՀՀ կառավարության հատուկ հրամանով Չանգեզուրի գավառը հայտարարվել էր զինվորական դրոթյան մեջ, և գեներալ-լեյտենանտ Մովսես Սյուլիյանը նշանակվել էր Չանգեզուր-Դարալագյազի գեներալ-նահանգապետ, որի ձեռքում էին կենտրոնացել զինվորական ու քաղաքացիական իշխանությունները:

1919թ. վերջերին և 1920թ. առաջին ամիսներին Ադրբեջանի դեմ զանգեզուրցիների մղած հաղթական կռիվները մուսավաթականներին համոզել էին, որ իրենք սեփական ուժերով չեն կարող հաղթահարել Չանգեզուրի պատնեշը և միավորվել Թուրքիային: Ուստի, Բաքվի իշխանությունները որոշեցին միառժամանակ ռազմական ակտիվ գործողությունների չլիմել Չանգեզուրի դեմ և դրա փոխարեն սաստկացնել Ղարաբաղի դեմ

զավթողական կռիվը՝ երկրամասը վերջնականապես Ադրբեջանին ենթարկելու նպատակով:

Մուսավաթականների համար առիթ հանդիսացավ 1920թ. գարնան սկզբին Ղարաբաղում սկսված ապստամբական շարժումը: Բաքվի կառավարությունը որոշեց զինաթափել երկրամասի հայ բնակչությանը և մարտի 20-ին վերջնազիր ներկայացրեց: Արցախահայերը մերժեցին այդ պահանջը, որին հետևեց հարձակումը: Խոսքով բեկ Սուլթանովի և Իսմայիլ փաշայի բանակները՝ գեներալ Նովրուզովի գլխավորությամբ, հարձակում գործեցին հայկական գյուղերի վրա և կրակի մատնեցին դրանցից ավելի քան 20-ը: Կռիվների ժամանակ հրդեհվեցին Շուշիի հայկական թաղերը, կործանվեց քաղաքը: Քաղաքում և զավթումներում սրի մատնվեցին հազարավոր հայեր:

Ղարաբաղի վարչական և մշակութային կենտրոնի հրդեհումը և ավերումը անդառնալի կորուստ էր տարածաշրջանի ողջ հայության և, մասնավորապես, հայ մշակույթի համար:

Ադրբեջանական բանդաների արյունալի նոր ոճրագործություններն այս անգամ Հայաստանի կառավարությանը դուրս բերեցին կրավորական վիճակից, և նա ռազմական օգնություն հասցրեց Ղարաբաղին: Գորիս - Ավդալար - Շուշի գծով Ղարաբաղ մեկնեց Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) գլխավորած Չանգեզուր - Ղարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատը, իսկ Ղափանի ուժերի մի մասից կազմված և «Հարավղարաբաղյան» անվանումը ստացած ջոկատը Նժդեհի հրամանատարությամբ մտավ Դիզակ:

Գալով Շուշի՝ Դրոն հետևյալ կոչն ուղղեց «Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչությանը».

«Ես մտա Ղարաբաղ ամսույս 14-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսված էր և երբ բավական հայ գյուղեր ավերի մատնված էին թշնամու կողմից և երբ Ղարաբաղի գյուղացիությունը, հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում՝ կուրծքը դեմ տված թշնամու գնդակներին:

Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեջանի ծրագիրն է վերացնել հայ ազգաբնակչությունը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Չանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խոր համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի զինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեզ հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստեղ:

¹ Գ. Նժդեհ, Բանտային գրառումներ (խորհրդածրվածներ), «Մ. Վարանդեան» հրատ., Երևան, 1993, էջ 72:

Հիշեցեք, որ պետք է միայն մի քանի հարյուր գոհ վճռականորեն փրկելու Ղարաբաղը:

Ղարաբաղը միշտ հերոսներ է տվել Ռուսական մեծ բանակին և հայ ազատագրությանը, որոնք կռվել են բոլոր ճակատամարտերում:

Այսօր մենք բոլորս, ձեզ հետ միասին ձեռք ձեռքի տված, պիտի շարունակենք կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ:

Ամու՛ր կաց, Ղարաբաղի՛ հայ գյուղացիություն: Միշտ դիրքերի մեջ ու պատրաստ՝ թշնամուն ետ շարտելու և մեր ազատությունը ձեռք բերելու:

ՁԱՆԳԵՁՈՒՐ-ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀՐԱՄԱՆԱՍԻՐ

ԴՐՈ

26-ին ապրիլի 1920թ.»¹:

Սակայն, իրադարձություններն անսպասելիորեն զարգացան ուրիշ ուղղությամբ:

1920թ. սկզբներին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը գալիս է այն համոզման, որ վրա է հասել Անդրկովկասի ազգային երեք հանրապետությունների՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Վրաստանի կառավարությունների տապալման և երկրամասում ռուսական կայսրության մինչպատերազմյան սահմանները վերականգնելու պահը:

Ի կատարումն Ռուսաստանի բոլշևիկյան կուսակցության 9-րդ համագումարի ցուցումի՝ Հյուսիսային Կովկասի կոմունիստական կազմակերպությունների, այդ թվում՝ բանակային կուսակցական կազմակերպությունների աշխատանքները մոտիկից ղեկավարելու համար Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմը 1920թ. ապրիլի 8-ին ստեղծեց նոր կենտրոն՝ Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիս-Կովկասյան բյուրո: Կուսակցական ղեկավար այդ մարմնի մեջ մտան Օրջոնիկիձեն, Սմիլգան, Մոլոտովին և Կիրովը: Բյուրոն ստանձնում էր նաև ռազմական ֆունկցիաներ, ուստի նրա կազմի երկու անդամները՝ Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և Ս. Մ. Կիրովը միաժամանակ կովկասյան ճակատի ռազմաօդային խորհրդի անդամներ էին:

Դեռևս 1920թ. ապրիլի 15-ին, այսինքն՝ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից երկու շաբաթ առաջ, Կովկասյան ճակատի ռազմաօդային խորհրդի անդամ Օրջոնիկիձեի հետ ունեցած հեռախոսային զրույցի ժամանակ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկին նրան հաղորդել էր, որ քեմալական կառավարությունը Դաղստանում գտնվող երիտթուրք պարագլուխներ Նուրի և Խալիլ փաշաներին հրահանգել է՝ իրենց զինված ուժերի հետ միասին թողնել այդ մարզի սահմանները: Իր

հերթին Խալիլ փաշան Անկարայի կառավարությունից թույլտվություն էր խնդրել՝ վերակազմել իրեն ենթակա զորամասերը, այդ զորամասերի հետ Դաղստանից անցնել Բաքու, ապա այնտեղից շարժվել դեպի Ղարաբաղ, Չանգեզուր և Նախիջևան. տարածքներ, որոնք Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մտադիր է «վիճելի» հայտարարել: Ընդ որում, թուրք փաշաներն ուզում էին ավելի շուտ մտնել Բաքու, քան այդ կհասցնել անել 11-րդ կարմիր բանակը: Հայկական երկրամասերը՝ Ղարաբաղը և Չանգեզուրը, նվաճելուց հետո նրանք այնուհետև պետք է մտնեին պատմականորեն հայկական Նախիջևան երկրամասը և ուղիղ գծով միանային Թուրքիային:

Սակայն քեմալականների՝ Ադրբեջանում հիմնավորվելու նպատակ հետապնդող ծրագիրը ձախողվեց: Մինչ նրանք Ադրբեջանում և Դաղստանում զբաղված էին տեղի մուսուլմանական զորքերը կարգի բերելու, դրանք վերախմբավորվելու և վերականգնելու հարցերով, ռուսական բոլշևիկյան կառավարությունը արագացրեց Ադրբեջանը և Անդրկովկասի մյուս տարածքները խորհրդայնացնելու ուղղությամբ տարվող աշխատանքները:

Կարմիր բանակի զորամասերը ռազմական պատրաստության մեջ դրվեցին՝ Հյուսիսային Կովկասից Անդրկովկաս ներխուժելու համար: Նախատեսվեց Անդրկովկաս մտնել Ադրբեջանի հյուսիսային սահմաններից:

Անդրկովկասի վրա զինված գործողություններ ծավալելու նախօրյակին կարմիր բանակի համար ստեղծվել էին ռազմաքաղաքական նպաստավոր պայմաններ: Շեշտակիորեն փոխվել էր իրադրությունը Կովկասյան ռազմաճակատում, որի հրամանատարն էր Միխայիլ Տոխաչևսկին: Փոխվել էր իրադրությունը նաև Կասպից ծովի շրջանում: 1920թ. ապրիլին Կովկասյան ռազմաճակատի խորհրդային բանակի զորամասերն արդեն դուրս էին եկել Ադրբեջանի և Վրաստանի սահմանները: Ապրիլի վերջերին 9-րդ կարմիր բանակի 34-րդ դիվիզիան, Մոչլի շրջանում վրացական սահմանին սեղմելով գեներալ Մորոզովի Կուրանյան բանակը, ջախջախել էր այն: 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը, Դաղստանում պարտության մատնելով դենիկինյաններին, կենտրոնանում էին Պետրոպոլսի շրջանում: Այստեղ էին փոխադրվել նաև կասպիական կարմիր նավատորմի ճակերը:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մ. Տոխաչևսկին և ռազմական խորհրդի անդամ Մերգո Օրջոնիկիձեն 1920թ. ապրիլի 21-ին Պետրոպոլսից հրաման են արձակում Բաքվի վրա հարձակվելու և Ադրբեջանը գրավելու մասին: Հրամանում ասված էր. «Ադրբեջանի զլխավոր ուժերը կենտրոնացված են այդ պետության արևմտյան սահմաններում: Յամալա կայարան -

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 6, ք. 14:

Բաքու շրջանում, հետախուզության տվյալներով, կան միայն աննշան ադրբեջանական ուժեր...»¹։

Հետախուզության տվյալները ճիշտ էին։ Մուսավաթական բանակի շարքերում 1920թ. ապրիլի կեսերին հաշվվում էր մոտ 30 000 հետևակ և հեծյալ զինվոր։ Կանոնավոր զորամասերից մուսավաթականներն ունեին.

ա) մեկ հետևակային դիվիզիա, որի կազմում կար հինգ գունդ՝ մինչև 12 000 սպիներով,

բ) երկու զնդերից կազմված մեկ հեծյալ բրիգադ՝ մինչև 2800 սրով։

Գերբեմտի ուղղությամբ Ադրբեջանի և Դաղստանի սահմանի վրա, ինչպես նաև Կուսարի և Կուբայի շրջաններում մուսավաթական բանակն ուներ զորքերի անկանոն ջոկատներ, որոնցում հաշվվում էր 8000 մարդ։ Բանակն ուներ նաև զորքերի այլ տեսակներ.

ա) Անմիջականորեն սահմանի վրա կանգնած էր ժանդարմական դիվիզիոնը։

բ) Բաքվում տեղակայված էր հետևակային մի գունդ։

գ) Այստեղի յունկերական ուսումնարանն ուներ մինչև 500 մարդ։

դ) Քաղաքում կար ոստիկանական պահեստային մի գումարտակ՝ 2000 մարդով։

1920թ. ապրիլի 22-ին ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան կազմակերպության Բաքվի բյուրոյի խորհրդակցությունում, որին ներկա էին 11-րդ կարմիր բանակից ժամանած ներկայացուցիչներ, որոշվեց՝ ապրիլի 27-ին՝ ցերեկվա ժամը 12-ին, մուսավաթական կառավարությանը վերջնագիր ներկայացնել իշխանությունը հանձնելու մասին²։

1920թ. ապրիլի 27-ին՝ վաղ առավոտյան, 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերը բանակի հրամանատար Մ. Լևանդովսկու հրամանով անցան Ադրբեջանի մուսավաթական հանրապետության սահմանը և սրընթաց հարձակումով շարժվեցին առաջ։

11-րդ կարմիր բանակում կային հետևյալ ուժերը. 2-րդ հեծյալ կորպուսը (հրամանատար՝ Վոդոպյանով), 32-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Շոտեյզեր), 28-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Նեստերովսկի), 20-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Վելիկանով) և երկաթուղային մարտական տեղամասը³։

Անցնելով սահմանը՝ բոլշևիկյան զորքը, թվով 6000 հոգի, գրավում է Խաչմասը և զրահապատ գնացքով առաջանում Բելաջարի։ Մուսավաթական բանակի զլխավոր ուժերը՝ 30

հազարանոց բանակից 20 հազարը, կենտրոնացած էին Ղարաբաղ-Չանգեզուրի շրջանում⁴։ Իր հուշերում Անաստաս Միկոյանը գրել է, որ այդ իսկ պատճառով «մուսավաթական կառավարությունը չունեի այնպիսի զգալի ուժեր, որոնք կարողանային 11-րդ բանակին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ Բաքվի ճանապարհին»⁵։

Ապրիլի 28-ին բոլշևիկների ներկայացուցիչները վերջնագիր են ներկայացնում մուսավաթական կառավարությանը՝ իշխանությունը հանձնելու մասին։ Պառլամենտն ընդունում է վերջնագիրը և իշխանությունը հանձնում է ռազմափոխական կոմիտեին⁶։

Բաքուն և Ադրբեջանի մյուս տարածքները գրավվեցին համարյա առանց կրակոցի։ Ադրբեջանի քաղաքագետները՝ մուսավաթական, թե բոլշևիկ, լավ ըմբռնելով իրենց ազգային ընդհանուր շահերը, ներքին պայմանավորվածությամբ փոխեցին հանրապետության ցուցանակը։

Սակայն մուսավաթական ոչ բոլոր պարագուխները հավանություն տվեցին կատարված հեղաշրջմանը, իսկ նրանցից ոմանք էլ դա համարում էին հայ և ռուս բոլշևիկների կողմից Ադրբեջանի դեմ ուղղված հերթական քաղաքական խարդավանքների հետևանք։

Թիֆլիսում ապաստանած ադրբեջանական ազգայնամուտության նշանավոր պարագուխ Հասան Աղանը 1920 թ. հունիսի 13-ին Էնվեր փաշային ուղարկած իր նամակում դառնորեն զանգատվելով, ի միջի այլոց, ասում էր, թե Ադրբեջանի կործանման պատճառ դարձան Ղարաբաղ-Չանգեզուրի հայերի մղած կռիվները, որ հենց այդ կռիվների պատճառով ադրբեջանական բանակն այն աստիճան էր թուլացել, որ ռուսական ամբողջ սահմանագծի վրա միայն 300 զինվոր էր մնացել։ Այդ բոլորից հետո Աղանը ողբում էր, որ խորհրդայնացված Ադրբեջանում կրկին հայերն են իշխում⁷։

Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը ապրիլի 29-ի առավոտյան իր առանձնասենյակ է հրավիրում միսիայի խորհրդական Կոնստանդին Աղամանյանին և քարտուղար Արամ Առաքելյանին՝ խորհրդակցելու նախորդ օրը տեղի ունեցած կառավարական հեղաշրջման հետևանքով Ադրբեջանում ստեղծված նոր կարգի մասին շուրջ։ Նա ասում է, որ Ադրբեջանում կազմված իրավարության պաշտոնական հարորդագրությունից երևում է, որ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի կոմիսար է նշանակված բժ. Նարիման Նարիմանովը, որը դեռևս Ադրբեջանի սահմաններում չի գտնվում։

¹ Դ. Կ. Օրջոլոնիցե, Статьи и речи (1910-1926 гг.), т. 1. Госполитиздат, Москва, 1956, с. 107:

² Տե՛ս Ա. Բ. Կալնիկ, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 244:

³ Նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս Ա. Բ. Կալնիկ, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 304:

⁵ Ա. Միկոյան, Պայքարի ուղիով, Գիրք առաջին, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1972, էջ 724:

⁶ ՀՀ ՊԿՊ(Լ), ք. 200, գ. 2, գ. 82, ք. 1:

⁷ Տե՛ս Հովհ. Ասատրյան, Հայաստան արիական նախադիր Առաջավոր Ասիայում, Մոֆիա, 1942, էջ 215:

Ուրիշ պաշտոնական հայտարարություններից երևում է, որ Ադրբեջանը չի դադարում անկախ պետություն լինելուց, և նոր կազմված կառավարությունն անկախ խորհրդային հանրապետության կառավարությունն է, հետևաբար տեղի է ունեցել միայն կառավարական փոփոխություն և ոչ թե Ադրբեջանի տարածքի միացում Խորհրդային Ռուսաստանին: Պետք է ենթադրել, շարունակում է նա, որ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական միսիան շարունակելու է իր գործունեությունը Բաքվում՝ իբրև Հայաստանի անկախ հանրապետության ներկայացուցչություն խորհրդային դարձած Ադրբեջանում¹:

Միսիայի հիշատակած աշխատակիցներն էլ իրենց հերթին նկատում են, որ ապրիլի 28-ի լույս 29-ի գիշերը նոր կառավարությունը ձեռքբերել է Բաքվի անզիջական և ֆրանսիական միսիաների անձնակազմերը, իսկ Վրաստանի միսիան, դեռ լիովին չպարզված հանգամանքներում, նստավայր չենքի վրայից հանել է իր երկրի դրոշակը և դադարեցրել գործունեությունը, այնինչ Հայաստանի միսիան շարունակում է իր գործունեությունը, և նրա նստավայրի վրա դեռ ծածանվում է հայկական դրոշակը²:

Մտքեր փոխանակելուց հետո Բաքվի հայ դիվանագետները հանգում են այն ենթադրության, որ, հավանաբար, շուտով հերթի է դրվելու նաև Ռուսաստանի կողմից «վիճելի» հայտարարվելիք Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը զինված միջամտությամբ կամ դիվանագիտական միջոցներով խորհրդայնացնելու հարցը, և այդ ուղիներից բոլշևիկները որն էլ ընտրելու լինեն, իրենց շատ պետք է գալու ադրբեջանական միսիան երևանում, հետևապես, փոխադարձաբար հանդուրժելու են հայկական միսիայի գոյությունը Բաքվում:

Հ. Յ. Դաշնակցության, ինչպես և ըստ էության Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի ու կառավարության պաշտոնաթերթ «Յառաջը» գրում էր.

«Այդ հեղաշրջումը պատրաստված է եղել ոչ թե Բալխանու հեղափոխական բանվորության մեջ, այլ հայտնի ջարդարար Ջիվանշիրի բնակարանում: Այնտեղ կողմերը համաձայնության են եկել, և Մուսավաթն իշխանությունը հանձնել է «կոմունիստներին», իհարկե, շատ լավ գիտակցելով, թե ինչ է անում: Մուսավաթը զիջել է իշխանությունը նոր մարդկանց, որոնք հանձն են առել մուսավաթական կառավարության գործը՝ հեռացնելով Ադրբեջանի գլխից հյուսիսից խուժող վտանգը: Եվ հենց նոր կառավարության կազմն էլ հաստատում է այդ. նա ունի նեղ թուրքական ազգային բնույթ, նրա մեջ ոչ ոք չկա Բաքվի հեղափոխական բանվորության

ներկայացուցիչներից: Նա տաճիկ-ադրբեջանական շովինիստների հաղթանակի արգասիքն է...»¹:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումը Անդրկովկաս վերադառնալու ճանապարհի առաջին հանգրվանն էր բոլշևիկյան Ռուսաստանի համար: Այդ գործողությունը տվյալ պահին ձեռնադր էր նաև քեմալականներին, որոնք սկսել էին դեպի Մոսկվա կամուրջ նետել և խորհրդային կառավարության օգնությամբ կարգավորել իրենց գործերն Անատոլիայում, փրկել Թուրքիան կործանումից՝ թեկուզ Ադրբեջանի անկախության կորստի գնով: Եվ Ադրբեջանի ղեկավար շրջանները, հանուն թուրքական աշխարհի ընդհանուր շահերի, ընդառաջ գնացին Անկարայից եկած պահանջին՝ պետական հեղաշրջումով փրկել իրենց ավագ եղբորը, իհարկե, Հայաստանի ոչնչացման գնով:

Քաղաքական այդ մտածված և հեռուն տանող կոմքինացիային անդրադառնալով՝ «Ժողովուրդ» թերթը գրում էր. «... Ադրբեջանն իր ղեկավարների անհեռատեսության պատճառով ընկավ ուրիշի համար փորած հորի մեջ և կորցրեց իր անկախությունը»²:

Բայց վաղաժամ էր հարևան երկրի զգեստափոխությունը անհեռատեսություն որակել. շուտով պարզվելու էր, որ իրենց անկախության կորստով Ադրբեջանի թուրքերը խոշոր հաշվով տանուլ չեն տվել, ավելին՝ շահել են շատ բան:

Չանգեզուրում տեղյակ չէին, թե ինչ է անցել-դարձել Ադրբեջանում: Ապրիլի 29-ին պառլամենտի անդամ Տեր-Հակոբյանը Գորիսում, հոծ բազմության առջև զեկուցում է Հայաստանի քաղաքական դրության մասին՝ չիմանալով, որ նախորդ օրը Ադրբեջանը հայտարարվել է խորհրդային, մի բան, որ ամբողջովին փոխում էր քաղաքական իրադրությունը Հայաստանի շուրջը և ողջ Անդրկովկասում: Ժողովի նախագահող, Հայաստանի պառլամենտի անդամ Զախար Յոլյանը պառլամենտի նախագահին տված հեռագրով հաղորդում էր անցկացրած միջոցառման մասին, որտեղ մասնավորապես ասված էր.

«Մյունիքի ժողովուրդն իր լավագույն զավակների արյամբ կերտում է ազատ հայրենիք, որի վերջնական ապահովման համար կանգ չի առնելու ոչ մի զոհաբերության առաջ»³:

Բաքվի գրավումը, Ադրբեջանում խորհրդային իշխանության հաստատումը և 11-րդ կարմիր բանակի գորամասերի դուրս գալը դեպի Վրաստանի և Հայաստանի սահմանները մեծ ազդեցություն գործեցին Անդրկովկասի իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա:

¹ «Յառաջ», 1920, 5 մայիսի:

² «Ժողովուրդ», 1920 թ., 5 հունիսի:

³ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 1, գ. 161, ք. 1-2:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 58, ք. 1:

² Նույն տեղում, ք. 1-2:

Աղբբեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք ստեղծեց հայկական Ղարաբաղի և Չանգեզուրի համար, որոնք, իրենց անկախ գոյությունը պահպանելով, երեք տարի շարունակ արյունահեղ կռիվներ էին մղել թուրք-մուսավաթական միացյալ ուժերի դեմ:

Այժմ վիճակը փոխվում էր: Ժամերի ընթացքում պարզ դարձավ, որ Նարինան Նարինանովի գլխավորած Աղբբեջանի նոր խորհրդային կառավարությունը, ստանալով Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և այլ կարգի ակտիվ աջակցությունը, Հայաստանի և հայ ժողովրդի նկատմամբ շարունակելու է մուսավաթականների զավթողական, հայատյաց քաղաքականությունը: Եթե մինչև այդ Հայաստանի Հանրապետության դեմ մղվող պայքարում մուսավաթական Աղբբեջանը ստանում էր քեմալական Թուրքիայի ակտիվ աջակցությունը, ապա այժմ Խորհրդային Աղբբեջանին օգնելու և օժանդակելու պատրաստակամություն էր հայտնում Խորհրդային Ռուսաստանը՝ իր կարմիր բանակով:

Ապրիլի 30-ին Աղբբեջանի ռազմազորային անդամներից Համիդ Սուրբանովն իր բարեկամներից մեկին հաղորդել էր. «Ես շուտով կարմիր բանակի գործերը, Եվլախը գրավելուց հետո առանց կանգ առնելու, առաջ են շարժվելու և Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի վրայով միանալու են տաճկական զորքերին: Միաժամանակ նա ասել էր, որ իրենք Վրաստանից բնավ վախ չունեն, բայց ինչ-որ չափով վախ է ներշնչում Հայաստանը, որը կարող է դիմադրել: «Եթե Հայաստանը դիմադրություն ցույց տա, ապա հարկադրված կլինենք նրան պատերազմ հայտարարելու»¹, - շեշտել էր նա:

1920թ. ապրիլի 30-ին, այսինքն՝ Աղբբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց ընդամենը երկու օր հետո, Աղբբեջանի ռազմաադիտական կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնագիր հղեց, որով պահանջում էր Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Վերջնագիրը Երևանում ստացվեց մայիսի 1-ին: Այնտեղ ասված էր.

«Երևան, Արտաքին գործոց նախարարին.

Աղբբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությունն, ի դեմս հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է, նախ, ձեր զորքերից մաքրել Ղարաբաղի և Չանգեզուրի տարածքը, երկրորդ, ետ քաշվել դեպի ձեր սահմանները, երրորդ, դադարեցնել ազգամիջյան քարոզ: Հակառակ դեպքում՝ Աղբբեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեն իրեն կհամարի Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմական վիճակում: Նոտայի պատասխանը պետք է ստացվի եռօրյա ժամկետում: >

30 ապրիլի 1920թ., Բաքու: Աղբբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ՝

Հուսեյնով¹:

Իր արտաքին քաղաքական գործունեությունն ահա այսպես սկսեց Աղբբեջանի խորհրդային կառավարությունը՝ դիվանագիտական առաջին քայլն ուղղելով Հայաստանի դեմ՝ յի ատելությամբ ու սպառնալիքներով: Աղբբեջանը Հայաստանին ընդամենը երեք օր ժամկետ էր տալիս պատասխանի համար: Այդ երկրի նոր կառավարության լկտիությունը սահման չունեղ, որովհետև նրա կողքին կանգնել էր 11-րդ կարմիր բանակը:

Հայաստանի կառավարությանը հասցեագրված աղբբեջանական վերջնագրին հետևել էր նույն օրը, դարձյալ Բաքվից, տրված այս հրամանը.

«Հրաման Ղարաբաղում և Չանգեզուրում գտնվող աղբբեջանական զորամասերին

30 ապրիլի 1920թ.

Աղբբեջանի մուսավաթական հին կառավարությունը իշխանությունը հանձնել է Աղբբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բանվորագյուղացիական կառավարությանը:

Աղբբեջանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության հեղափոխական կոմիտեի կողմից վերջնագիր է ներկայացվում հայկական կառավարությանը Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի տարածքներն իր զորքերից մաքրելու և ազգամիջյան կոտորածները դադարեցնելու պահանջով:

Ղարաբաղում և Չանգեզուրում գտնվող աղբբեջանական զորամասերին.

1. Դադարեցնել հարձակումը;
2. Գրավել հարմար դիրքեր;
3. Ընդունել պաշտպանական դրություն:

Հայաստանի կառավարության կողմից՝ նրան ներկայացրած վերջնագիրը չկատարելու դեպքում ձեզ օգնության կուղարկվի դաշնակից շքայրական խորհրդային կարմիր բանակը, որը պատրաստ է բռնությունից ու հարստահարումից ազատել ողջ աշխարհը:

Աղբբեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային
Հանրապետության Հեղկոմի նախագահի տեղակալ՝

Մ. Գ. Հուսեյնով

Ռազմածովային գործերի գծով կոմիսար՝

Ի. Իլդրևն²:

Հ վերջնագիրը ստանալու օրն իսկ՝ մայիսի 1-ին, Հայաստանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 525, ր. 34, տես նաև ՀՀ ՀԿՖԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 3, գ. 4, ր. 1.

² "Образование Нагорно-Карабахской автономной области" Сборник. Изд. Центрального партийного архива Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС. Баку, 1989, с. 42.

Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Հանն Օհանջանյանը տվեց հետևյալ պատասխանը.

«Մոսկվա և Բաքու: Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդին, Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության հեղկոմին: Պատճենը՝ Մոսկվա, ժողովրդի նախագահ Լենինին, պատճենը՝ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինին, պատճենը՝ [Ադրբեջանում] Հայաստանի ներկայացուցիչ Հարությունյանին:

Ի պատասխան Ձեր մայիսի 1-ի նոտայի՝ հաղորդում եմ, որ հայկական գործնասեր Ադրբեջանի տարածքում ոչ մի տեղ չեն եղել ու չկան:

Ընդհակառակն, Ադրբեջանի բեկական ու մուսավաթական կառավարության գորքերը գտնվում են վիճարկվող հայկական Ղարաբաղում և դեռ վերջերս այնտեղ կոտորում էին հայ բնակչությանը, հրկիզում գյուղերն ու քաղաքները: Ղարաբաղի բնակչությունը գյուղացիական դեպուտատների իր համագումարներում բազմիցս անհողորդ կամք է արտահայտել՝ չմտնել Ադրբեջանի կազմի մեջ, իսկ Ադրբեջանի գորքերն այդ մարզում են գտնվում հենց ինքնորոշվող ժողովրդի այդ կամքը կոտրելու համար: Հայաստանի կառավարությունը, ամենևին գորք չունենալով Ադրբեջանի սահմաններում, Ադրբեջանի նոր կառավարությանը խնդրում է գորքերը դուրս բերել հայկական Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններից և հետո այդ մարզի շրջանում հարցում անցկացնել ու վարվել նրա կամքի համաձայն:

Խաղաղ միջնորդի և վիճելի հարցերը լուծողի դեր ստանձնելու մասին Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանության հայտարարությունը, իհարկե, կողջունվի Ղարաբաղի տառապած ու արյունաքամ եղած հայ գյուղացիության կողմից: Հայաստանի կառավարությունը Խորհրդային Մոսկվայի հետևողական Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին առաջարկում է Ղարաբաղ ուղարկել մի չեզոք հանձնախումբ՝ իսկական վիճակը պարզելու համար:

Ելնելով վերը շարադրվածից, մեր կառավարությունը հարկ է համարում հայտարարել, որ տվյալ դեպքում վերջնագրային նոտայի համար ոչ մի հիմք չկա և լիակատար վստահություն է հայտնում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, որը վաղուց Լենինի, Խորհուրդների չորրորդ համառուսաստանյան համագումարի դեկրետով արդեն ընդունել է Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը, թույլ չի տա նոր բռնություններ գործադրել տարիներ շարունակ արյունաքամ եղող աշխատավոր հայ ժողովրդի նկատմամբ:»

Հայաստանի Հանրապետության
արտաքին գործոց նախարար՝

Օհանջանյան
1 մայիսի (1920թ.)»¹:

Դեռ չէր լրացել Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրով տրված ժամկետը, երբ նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, վեցժամյա տարբերությամբ, Հայաստանի կառավարությունը նույնանման բովանդակությամբ սպառնալից վերջնագիր է ստանում նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունից, որը դարձյալ պահանջում էր Ադրբեջանին հանձնել Ղարաբաղը և Չանգեզուրը: Վերջնագրում ասված էր.

«Հայաստանի և մեր բարեկամ Խորհրդային Ադրբեջանի սահմաններում շարունակվում են պատերազմական գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Ռուսաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունն իր սրբազան պարտքն է համարում բոլոր ուժերով օգնության հասնել Ադրբեջանի՝ համայն աշխատավորության անունից օգնություն խնդրող խորհրդային կառավարությանը, որպեսզի Ադրբեջանում վերջնականապես հաստատվի բանվորագյուղացիական կառավարությունը»:

Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը, Հայաստանի անկախ հանրապետության կառավարության հասցեին սպառնալիք կարդալով, շարունակում էր.

«Հանուն [Ռուսաստանի] Խորհրդային Ֆեդերատիվ Հանրապետության՝ Հայաստանի կառավարությանը առաջարկում եմ անմիջապես դադարեցնել բոլոր ռազմական գործողությունները Խորհրդային Ադրբեջանում և գորքերը դուրս հանել նրա սահմաններից:

Այդ բանը պետք է արվի ներկա հեռագրի ստացումից հետո՝ 24 ժամվա ընթացքում: Մույն պահանջը չկատարելը կնկատվի որպես մարտահրավեր՝ ուղղված ՌՍՖՍՀ հասցեին: Առաջարկը կիրագործվի Ռուսաստանի կարմիր բանակի ուժերով, իսկ հետևանքների պատասխանատվությունը կընկնի հայկական կառավարության վրա:

Կովկասյան Ռազմաճակատի
Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Օրջոնիկիձե
Տասնմեկերորդ Բանակի
Ռազմահեղափոխական Խորհուրդ՝

Կիրով, Մեխանոշին, Լևանդովսկի
1 մայիսի, 1920թ.»²:

Հայաստանի կառավարությանն ուղղված վերջնագրերի լեզ-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, ք. 90: Տե՛ս նաև ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 36, գ. 581, ք. 32-33:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, ք. 274, գ. 529, ք. 36, տե՛ս նաև ՀՀ ՀԿԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 364, ք. 1:

վով և դիվանագիտական պրակտիկայում անմախաղեպ սպառնալիքներով խոսում էին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի կուսակցական և զինվորական խոշոր գործիչները, կարմիր գույն ստացած Ադրբեջանի ղեկավարները, այլև երեկվա բացահայտ հայատյաց մուսավաթական ջարդարարները:

Նույն օրը՝ մայիսի 1-ին, Ադրբեջանի նոր իշխանությունների պաշտոնաթերթ «Կոմունիստը» (ռուս.) թիվ 1-ում տպագրել էր Ղարաբաղի հայերին ուղղված մի կոչ, որի հեղինակը նույն ինքը՝ Շուշվա հայության 1919 և 1920թթ. կոտորածների կազմակերպիչ, մոլի մուսավաթական, սակայն այդ օրերին իրեն Ղարաբաղի հեղկոմի նախագահ հռչակած Խոսրով բեկ Սուլթանովն էր: «Հեղափոխական Ղարաբաղը, - ցինկորեն հայտարարում էր նա, - միշտ կանգնած լինելով Ադրբեջանի պրոլետարիատի շահերի պաշտպանության դիրքերում, ինքնուրույն Ադրբեջանի կողմից խորհրդային իշխանություն ընդունելուն սպասում էր որպես կապիտալի բռնատիրությունից պրոլետարիատի փրկության միջոցի... Ղարաբաղի ղեմնկրատիան այժմ խորապես համոզված է Խորհրդային Ադրբեջանի, Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի դաշինքի ուժով Արևելքի աշխատավոր ժողովուրդներին Անգլիայի և Արևմուտքի իմպերիալիստների ճորտությունից ազատելու գործում: Կեցցե՛ Խորհրդային Ադրբեջանը, Խորհրդային Ռուսաստանը և Թուրքիան, Կարմիր բանակը և հեղափոխության առաջնորդը...»¹:

Կարմիր բանակի հրամանատարության վերջնագիրն ստանալուց հետո՝ Թիֆլիս, Վրաստանում Հայաստանի միսիային (Թումանովի անունով) Երևանից ուղարկվում է հեռագիր, ուր հաստատված էր Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի փաստը և համառոտ շարադրված էր դրանց բովանդակությունը:

«Անհապաղ հաղորդեցեք բոլոր միսիաներին և վրացական կառավարությանը, - ասված էր հեռագրում: - Չեռնամուխ եղեք բոլոր Ձեր հայտնի գործնական քայլերի. ժամը 4-ին եղեք ուղիղ գծի մոտ, Մախարաձեին և Մամիկոնյանին՝ հրավիրեցեք Ձեզ հետ»²:

Հեռագրագծի երկու կողմերում տազանապաղ հայ պետական գործիչներին պարզ էր, որ Ղարաբաղից և Չանգեզուրից հայկական զինուժը դուրս բերելու երկու վերջնագրերի պահանջին անխուսափելիորեն հաջորդելու է բացված ճանապարհով կարմիր բանակի հետագա առաջխաղացումը և Հայաստանի նկատմամբ Բաքվի ծրագրերի իրականացման համար դաժան պայքարը:

«Բաքուն գրավողը, - գրում էր Նժդեհը, - չէր կարող չառաջանալ դեպի Հայաստան և Վրաստան: Բաքուն իր ձեռքին պահելու անհրաժեշտությունը պիտի թելադրեր Խորհրդ. հրամանատարությանը՝ իր ձեռքին ունենալ նաև Երևանը ու Թիֆլիսը: Ահա թե ինչու 11-րդ կարմիր բանակը չէր կարող բավականանալ Ադրբեջանով և չէր կարող մտած մնալ Բաքվում»³:

Մայիսի 1-ի երեկոյան տեղի է ունենում պառլամենտի Հ. Յ. Դաշնակցության ֆրակցիայի արտակարգ նիստ, ուր Հայաստանի շուրջը ստեղծված նոր իրադրության մասին հաղորդում է Հանո Օհանջանյանը: Մտքերի կարճ փոխանակումից հետո որոշում է ընդունվում այդ առթիվ հրավիրել պառլամենտի դռնփակ նիստ և խնդրի հետ կապված բոլոր հարցերը քննության առնել խորությանը ու բազմակողմանիորեն⁴:

«Յառաջ» թերթը «Հայրենիքը վտանգի մեջ է» խմբագրականում գրում էր.

«Ադրբեջանի մուսավաթական դահիճ կառավարությունը, որ անխնա սրի էր քաշում Ղարաբաղի անգնե հայ գյուղացիությանը, տապալվեց: Խան ու բեկերի ձեռքից իշխանությունն անցավ ադրբեջանական «կոմունիստների ձեռքը»⁵: Թերթը նշում էր, որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած հեղաշրջման առաջին պահին թվում էր, թե Ղարաբաղում վերջ են տրվելու կռիվներին ու կոտորածներին, և Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների աշխատավորները հնարավորություն են ստանալու համերաշխության ձեռք մեկնելու իրար: Բայց այդ միամիտ հավատը շատ շուտ մարեց. ընդամենը երկու օր հետո պարզ դարձավ, որ Ադրբեջանի «Հեղափոխական կոմիտեն» Մուսավաթի հաջորդն է, որը հարազատորեն շարունակելու է նրա քաղաքականությունը: Փոխանակ իր բանակները հայկական Ղարաբաղից ետ քաշելու, ընդհակառակը, Ադրբեջանի «սոցիալիստ» հրեշները Հայաստանի կառավարության առջև կտրուկ պահանջ են դրել՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը «մաքրել» հայկական զինվորական ուժերից, սպառնալով արյունալի պատերազմով, որի նպատակն է լինելու Ղարաբաղի ու Չանգեզուրի վրայով անցնել ու միանալ Քեմալ փաշայի զորքերին:

Թերթը շեշտում էր.

«Էնվերները, Քեմալ փաշաները, Հուսեինովները և Սուլթանովները բոլորը, «խորհրդային» են դարձել: Անգլիական իմպերիալիզմի երկաթե ճիրաններից պետք է փրկել մեռնող Տաճկաստանը, ուստի Էնվերն ու Քեմալը «սոցիալիստ» են դարձել:

Իսկ այդ փրկությունն ուզում են հիմնել հայ ժողովրդի գերեզմանի վրա:

¹ "К образованию Нагорно-Карабахской автономной области", с. 42.

² Հեռագրի բլանկի վրա չկան ամսաթիվ և ստորագրություն, հավանական է, որ հեռագրել է Հայաստանի արտգործնախարար Հանո Օհանջանյանը, մայիսի 2-ին:

³ Վրաստանի արտգործնախարար:

⁴ Խոսքը Ստեփան Մամիկոնյանի մասին է:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 530, ք. 33:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիմոն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, թիվ 7 (31), էջ 131:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, ք. 56 և շրջերես:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 52, ք. 56 և շրջերես:

Դրությամբ ծանր է ու մտահոգիչ. հայ ժողովուրդը գլխովին բնաջնջման առաջ է կանգնած: Մեր խաղաղ կյանքը նորից է փոթորկվում: Ի՞նչ ես անում, հայ աշխատավոր: Արթնացիր, հայրենիքդ փտանգի մեջ է...»¹:

Հաջորդ համարում թերթը գրում էր, որ եթե գլուխները համիսլամական չալման փաթաթած թուրք շովինիստները դեռ կարող են մի պահ մոլորության մեջ գցել ռուս կոմունիստներին, «մեզ խաբել չեն կարող, որովհետև մենք նրանց լավ ենք ճանաչում. մենք գիտենք, որ նրանց կոմունիստական ճռուտաբանության և կարմիր դրոշակների տակ թաքնված է նեղ համիսլամական էությունը»: Ինչ վերաբերում է Բաքվում կատարված խորհրդավոր, այլ ոչ թե «խորհրդային» հեղաշրջմանը, ապա այն վարագույրի ետևում սարքված մի կատակերգություն է, որի բոլոր դերակատարները ծանոթ մարդիկ են, վաղեմի համիսլամականներ:

Իհարկե, այնուհետև շարունակում էր պաշտոնաթերթը, եթե կեղծխորհրդային ադրբեջանական կառավարությունը հաշտության ձեռք մեկնի, հայերն այդ ձեռքը օղի մեջ չեն թողնի: Այդ դեպքում կստեղծվեն կանոնավոր հարաբերություններ հարևան անկախ հանրապետությունների միջև, որոնց մեջ դեկավար դեր կխաղան ռուսական հեղափոխության՝ հրապարակ հանած սկզբունքները: Իսկ եթե այդ կառավարությունը սպառնալիքից անցնի բացահայտ ագրեսիայի, ապա «մենք մինչև վերջին շունչը կդիմադրենք և թույլ չենք տա, որ զանազան գեղեցիկ լոգունգներով խեղդեն մեզ»:

Մայիսի 2-ին Հ. Օհանջանյանը հետևյալ հեռագիրն է հղում Բաքու, Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական ռազմական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեին, պատճենը՝ ժողկոմխորհրդի նախագահ Լենինին.

«Ի լրացումը մայիսի 1-ի Ձեր վերջնագրի առթիվ, իմ կառավարությունը առաջարկում է Ձեր վերջնագրով առաջ քաշված հարցերի քննարկման համար նշանակել ժամանակ և տեղ՝ Հայաստանի կառավարության և Ֆեդերատիվ Խորհրդային Սոցիալիստական Ռուսաստանի կառավարության պատվիրակների հանդիպման համար»⁴:

Ադրբեջանի խորհրդայնացման մասին արդեն Ղարաբաղ ու Չանգեզուր ոչ ճշտված լուրեր էին հասել, բայց թե՛ մեկ և թե՛ մյուս երկրամասում դեռ անտեղյակ էին Հայաստանի կառավարության ստացած վերջնագրերին և ընդհանրապես Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ բուլշևիկների և Ադրբեջանի թուրքերի վերաբերմունքին, թեև նրանք գիտեին, որ Բաքվում

կատարված հեղաշրջումից անմիջապես հետո Ադրբեջանի զանազան վայրերում բազմաթիվ ամենաթունդ մուսավաթականներ սկսել էին իրենց բուլշևիկներ հայտարարել, ստեղծել կեղծ հեղկոմներ, «հաստատել» խորհրդային կարգեր: Դա կատարվել էր նաև Ղարաբաղի և Չանգեզուրի արանքում ընկած «Բուրդիստան» կոչվող տարածքում՝ հայտնի մուսավաթական պարագլուխներ և կատաղի հայատյացներ Սուլթանովների կողմից:

Ուստի, Ղարաբաղում գտնվող Չանգեզուր-Ղարաբաղյան էքսպեդիցիոն ջոկատի պետ Դրոն, նրա զինակիցները, Ղարաբաղի դաշնակցականները չէին շտապում իրենց կարծիքը հայտնել երկրամաս մտած ռուսական զորքերի, Ադրբեջանի բուլշևիկացման, այնտեղ հաստատված խորհրդային կարգերի մասին:

Այդ բանն ակնհայտորեն արտահայտված էր, օրինակ, Դրոյի և էքսպեդիցիոն ջոկատի շտաբի պետ Միրիմանյանի ստորագրությամբ Ղարաբուլաղ գյուղից Գարեգին Նժդեհին ուղարկված հետևյալ նամակում.

«Հարավային Ղարաբաղյան ջոկատի պետ, փոխզնդապետ Նժդեհին.

Ադրբեջանում բուլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են: Երեկ Շուշիից ստացված նամակները Ձեզ են ուղարկում՝ ի գիտություն, որոնք ընթերցելուց հետո խնդրում են վերադարձնել: Շուշիից եկած հայուհին և թաթարները (նամակով) հաղորդում են, որ սպաները (մուսավաթական բանակի - Ա.Ս.) հանել են իրենց ուսադիրները, նետել զենքերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բուլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք: Գտնում են, որ ինչպես միշտ, Ադրբեջանում առաջին շրջանն անցնում է անցավագին, բայց, հավանաբար, շուտով կսկսվի բանակի (մուսավաթական - Ա.Ս.) քայքայումը: Մեզ անհրաժեշտ է այժմ հակառակորդին հնարավորություն տալ ինչպես հարկն է կազմալուծվելու և ձեռնպահ մնալ ամեն մի ելույթից, քանզի դա կարող է նրանց ստիպել ինքնակազմակերպվելու: Մինչև բուլշևիզմի բնույթի պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք:

Սպասում են տեղեկությունների Երևանից և Ջիվանշիրից:

Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպեցե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համառ պաշտպանությունը:

Բոլոր ճակատներում հանգիստ է»¹:

Հայաստանի Պառլամենտը 1920թ. մայիսի 3-ի արտակարգ

¹ «Յառաջ», 1920, 4 մայիսի:

² Նույն տեղում, 5 մայիսի:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 38:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 9, ք. 7:

նիստում քննարկեց խորհրդայնացված Ադրբեջանի արտաքին գործերի կոմիսարիատի և Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների վերջնագրերի հետ կապված՝ հանրապետության շուրջը ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության հարցը: Նիստին ներկա էր կառավարության ամբողջ կազմը. դահլիճի՝ ունկնդիրներին հատկացված մասը և պատշգամբը լիքն էին խումբ բազմությամբ:

Լսվեց հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Համո Օհանջանյանի հաղորդումը՝ ստացված վերջնագրերի մասին: Նշելով, որ վերջին օրերին Ադրբեջանում տեղի ունեցած դեպքերն «անմիջականորեն վերաբերում են մեր կենսական շահերին», նախարարը հակիրճ նկարագրեց այդ երկրի՝ խորհրդայնացմանը նախորդած դեպքերը: Նա նշեց, որ նախքան Ադրբեջանում կատարված հեղաշրջումը, Հայաստանի կառավարությունը Անդրկովկասում դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներից ստացել էր մի վերջնագիր, որից պարզ երևում էր, թե Ադրբեջանի նախկին վարիչներն ինչպիսի փորձեր են արել դաշնակիցների մոտ՝ արդարացնելու իրենց երկրի հյուսիսային սահմանների թույլ պաշտպանությունը: Բաքվի հիմնական պատճառաբանությունն այն էր եղել, թե Ադրբեջանը ենթակա է Հայաստանի գործերի հարձակման վտանգին՝:

Հայաստանի կառավարությունը դաշնակիցների ներկայացուցիչներին պատասխանել էր, թե ինքը լիակատար երաշխիքներ է տալիս, որ Հայաստանի կողմից Ադրբեջանի վրա ոչ մի հարձակում չի լինելու²: Միանգամայն պարզ է, ասում էր Հ. Օհանջանյանը, որ Ադրբեջանը այդպիսի արագությամբ չէր կարող գրավվել կարմիր բանակի կողմից, եթե նրա կառավարությունը հաշվի առներ հյուսիսային սահմաններին սպառնացող վտանգը և իր զինված ուժերը՝ 10 հազար կանոնավոր զորքից և 10 հազար կամավորներից բաղկացած զորախումբը, չուղարկեր Ղարաբաղ, «որոնք զբաղված էին կոտորելով խաղաղ հայ ազգաբնակչությանն ու ավերելով քաղաքներ ու գյուղեր»³:

Այնուհետև իր հաղորդման մեջ Հ. Օհանջանյանը պատգամավորներին տեղեկացնում էր ստացած վերջնագրերի և կառավարության կողմից ուղարկված պատասխանների բովանդակությամբ: «Այս պատասխաններից դուք տեսնում եք, ասում էր նա, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը տոգորված է գերազանց խաղաղասիրությամբ, և նրա բուռն ցանկությունն է բոլոր վեճերը լուծել փոխադարձ համաձայնությամբ»: Միաժամանակ, կանգնած լինելով

ժողովուրդների ինքնորոշման բարձր սկզբունքի վրա, կառավարության նախարարը պարտք էր համարում հայտնել, որ «... բովանդակ հայ ժողովրդի վճռական կամքի համաձայն, կառավարությունը և բանակը պատրաստ են ամեն գնով պաշտպանելու Հայաստանի սահմաններն ու անկախությունը՝ ուն կողմից էլ վտանգ սպառնա նրան»¹:

Արտաքին գործերի նախարարի հաղորդումից հետո պառլամենտում ծավալվեցին բուռն քննարկումներ: Նշանակալից էր հատկապես դաշնակցական պատգամավոր Սահակ Թորոսյանի ելույթը: Նա նշում էր, որ «ռուսական կոմունիզմը պտուղ է զարգացած արդյունաբերության, որ այն բանվորության և գյուղացիության տիրապետությունն է Ռուսաստանում»²: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա նա, դեռ չազատագրված բեկական-խանական տիրապետությունից, դիմել է արկածախնդրության և իրեն հայտարարել կոմունիստական: Ուստի, յուրաքանչյուր մարդ, ով ծանոթ է հասարակական կյանքի պատմությանը, պետք է քաջ գիտակցի, որ Ադրբեջանում կատարվում է մի կեղծիք, և Հայաստանի պառլամենտը պարտավոր է պատռել «բոյշևիկացած» բեկերի ու խաների դիմակը և մերկացնել այդ կեղծիքը: «Իր կոմունիստական կյանքի երեք օրը դեռ չապրած,- ասում էր նա,- Ադրբեջանն անում է առաջին քայլը: Պետք էր սպասել, որ նա հանդես կգա նոր նշանաբաններով, որ բոլոր միջոցներով կձգտի վերջ տալու արյունահեղություններին: Բայց ոչ, դրա փոխարեն վերջնագիր է ուղարկում Հայաստանին և կամենում է Ղարաբաղի ու Ջանգեզուրի ըմբոստ ժողովրդին իր ձեռքը զցել, հաստատել նրա վրա խանական տիրապետությունը, կեղեքել ու ճնշել: Այս փաստն ինքնին մի անժխտելի ապացույց է այն բանի, որ Ադրբեջանի նոր կառավարությունը բնավ կոմունիստական չէ, այլ հին կառավարության հարազատ զավակն է ու նրա նպատակների մոյի հետապնդողը»³:

Կանկած հայտնելով, թե գուցե Օրջոնիկիձեի և այլոց ստորագրությամբ ստացված վերջնագիրը Ադրբեջանի կեղծ ինֆորմացիայի արդյունք է, քանի որ դրա բովանդակությունը չի համապատասխանում ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքի վրա կանգնած խորհրդային իշխանության քաղաքականությանը, Ս. Թորոսյանն այնուհետև նշում էր.

«Մենք չենք կարող անտեսել, որ հայ ժողովուրդը կուլտուրական կապերով կապված է Ռուսաստանի հետ: ...Սակայն, հարգելով կուլտուրական կապը, մենք Սովետական Ռուսաստանին պարզ ու որոշ պետք է հայտարարենք, որ հայ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 1, նաև տե՛ս «Յառաջ», 1920, 7 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 2:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 3:

ժողովուրդն ազատ պիտի լինի, որ նրա ինքնորոշվելու իրավունքը ոչ ոք խախտել չի կարող: Կոմունիստների՝ Մոսկվայի համագումարը՝ ի լուր աշխարհի հայտարարել է, որ սովետական իշխանությունը բոլոր ազատագրված պետություններին ազատ է թողնելու և նրանց ինքնուրույն զարգացման հնարավորություն է տալու: Հատկապես հայկական դատի նկատմամբ այդ նույն իշխանությունը թե՛ հատուկ դեկրետով* և թե՛ Խորհրդների երրորդ համագումարում որոշակի դրական վերաբերմունք է դրսևորել հայ ժողովրդի նկատմամբ, ճանաչել և ընդունել է Հայաստանում պետականություն ունենալու՝ հայ ժողովրդի պատմական և իրավական իրավունքները: Այժմ հասել է ազատության ժամը, և սովետական իշխանությունը պետք է կատարի իր խոսքը՝ ճանաչելով ու ամրապնդելով մեր ազատությունը»: Երկարատև ծափահարությունների ներքո իր ելույթը այսպես էր վերջացնում պատգամավորը. «Մենք կարող ենք բանակցություններ սկսել Ռուսաստանի հետ՝ ամուր ու անասան կանգնելով Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Եթե կառավարությունն ընթանա այս ուղիով, ժողովուրդն ու զորքը նրան զորավիզ կլինեն»¹:

Ս. Թորոսյանի ելույթին հաջորդում են ուրիշ ելույթներ: Խնդրի քննարկմանը ակտիվ մասնակցում են Սեպուհը, Լևոն Թումանյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը, Արշամ Խոնդկարյանը, Արշակ Չամայանը, Վահան Նավասարդյանը, Գերասիմ Բալայանը, Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Վահան Մինախորյանը, Հովակիմ Բուդաղյանը:

Սեպուհն իր ելույթում առանձնացնում էր Խորհրդային Ռուսաստանը և խորհրդայնացված Ադրբեջանը. Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ «մենք միշտ կարող ենք խոսել,- ասում էր նա,- որովհետև ռուսական հեղափոխական բանակն ու հեղափոխական իշխանությունը մեզ համար բոլորովին այլ արժեք և այլ նշանակություն ունեն»: Ինչ վերաբերում է «Խորհրդային» Ադրբեջանին, ապա, ինչպես երևում է, նա Հայաստանի և հայ ժողովրդի նույնպիսի թշնամի է, ինչպիսին Մուսավաթի կառավարությունն էր: Խանդավառ ծափերի տակ Սեպուհը շարունակում էր. «Իմ զորամասն այսօր ուղարկված հեռագրով խոստանում է կոպել մինչև վերջին մարդը և մի թիզ հող չգիջել թշնամուն: ...Ես հայտարարում եմ՝ ձեզ, որ այդ ոգով տոգորված է մեր ամբողջ բանակը. հենված նրա վրա, կառավարությունն աներեր հավատով պետք է առաջ տանի մեր հայրենիքի պաշտպանության գործը»²:

* Խոսքը (1-4(թ)) 9-րդ համագումարի մասին է:

** Նկատի ունի Խորհրդային Ռուսաստանի ժողովուրդների կողմից 1917թ. դեկտեմբերին ընդունած «Թորքահայաստանի մասին» դեկրետը:

¹ ՀՀ ՊԿՊ(Ա. ք. 200, գ. 2, գ. 82, ք. 4:

² «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

Միանգամայն ուրիշ դիրքերից էին հանդես գալիս պառլամենտի սոցիալիստ-հեղափոխականների (տեռների) Ֆրակցիայի անդամներ Լ. Թումանյանը, Ա. Խոնդկարյանը, Վ. Մինախորյանը:

Հանդես գալով՝ Լ. Թումանյանը փորձում էր ապացուցել, թե Ադրբեջանում տեղի ունեցածը իսկական հեղաշրջում է, Մուսավաթը հեռացվել է իշխանությունից, որին օրինաչափորեն պիտի հաջորդի «հայկական Մուսավաթի»՝ Դաշնակցության հեռացումը ասպարեզից, քանի որ «Անդրկովկաս է իջնում ռուս-հեղափոխական բանակը»¹: Մյուս սոց.-հեղ. պատգամավոր Ա. Խոնդկարյանն այն կարծիքին էր, որ պետք է հաշվի առնել նոր իրողությունները, «համակերպվել դրանց հետ»: «Գալիս է խորհրդային իշխանությունը,- ասում էր նա,- և պատրաստ պիտի լինենք զիջումների՝ մինչև իսկ մեր անկախությունից հրաժարմանը: Հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը ելակետ ունենալով, մեզ մնում է մի բան՝ Հայաստանում հայտարարել խորհրդային իշխանություն»²: Զննդատելով կառավարության արևմտամետ քաղաքականությունը՝ սոց.- հեղ. Վ. Մինախորյանը նշում էր, որ չպետք է շարունակել «կառչած մնալ Եվրոպայի փեշերից», քանի որ, այսպես կոչված, դաշնակիցները նույնպես «մեզանից արյուն են խլել»: Նա, առաջ քաշելով հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցը, որպես ամենաառաջնային, իր ելույթում ընդգծում էր.

«...Վերջ պիտի տալ կնճռոտ հարցերը հայ-թուրքական մեթոդներով վճռելու եղանակին և ամբողջովին պիտի հենվել հեղափոխական Ռուսաստանի վրա...»³:

Միայն հեղափոխական Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանը կարող է պաշտպանել իր պետական անկախությունը - այս էլը հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների հիմնավոր տեսակետը :

¹ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ պառլամենտի 1920 թ. մայիսի 3-ի արտակարգ նիստում հայ սոցիալիստ-հեղափոխականների բռնած դիրքը չի խոսում այն մասին, թե նրանք ընդհանրապես դեմ են եղել Հայաստանի պետական անկախությանը: Սոցիալիստ-հեղափոխականների հայկական հատվածը թեև Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերջին ճանաչողն էր, բայց ճանաչելուց հետո անվերապահ ստանձնել էր Հայաստանի անկախության ամրապնդման և հայոց երկրի վերաշինության գործը: «Գլխավորապես Արշամ Խոնդկարյանի և Վահան Մինախորյանի ջանքերով էր, որ հայ սոցիալիստ-հեղափոխականները հայացան և դարձան հայ իրականության օրգանական մասը» («Յուսաբեր», 28 մարտի 1966 թ.): 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի օրերին Հայաստանի Հանրապետության դեմ բոլշևիկ-քեմալական ուժերի համատեղ գործողությունները հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին քաղաքական կտրուկ շրջադարձի հրեցին Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի հարցում, իսկ Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո նրանք կանգնեցին Հայաստանի Խորհրդային իշխանությունների հակառակորդների շարքերում: Հայ սոցիալիստ-հեղափոխական ղեկավար գործիչները արտասահմանում տարիներ շարունակ, մինչև իրենց սերնդի վախճանը, հողվածներով, հուշերով, ուսումնասիրություններով ակտիվորեն հանդես էին գալիս Դաշնակցության մամուլի գանձազան օրգաններում (տես հատկապես Վահան Մինախորյանի բազմաթիվ հոդվածները «Հայրենիք» (Բոստոն) ամսագրում և այլ պարբերականներում):

Մյուս բոլոր ելույթ ունեցողները դաշնակցականներ էին, որոնք, Մեայուհի նման, միատեսակ կարծիք ունեին ծավալվող իրադարձությունների մասին:

Ա. Հովհաննիսյանը, քննադատելով սոց.-հեղափոխական պատգամավորներին, ասում էր. «Պարոնայք էսէռներ, ի վերջո հասկացեք, որ դուք չեք, որ պիտի մեզ կապեք Ռուսաստանի հետ: Մենք ողջունում ենք Սովետական Ռուսաստանը, եթե նա ճանաչում է մեր անկախությունն ու ազատությունը»: Ապա նա դիմում էր կառավարության՝ օրյակում նստած անդամներին. «Կառավարության համար թող պարզ լինի, որ ոչ մի գնով, ոչ մի պարագայում իշխանության թուլացում տեղի չպիտի ունենա: Դուք, պարոնայք նախարարներ, ձեր խելքով, ձեր ամբողջ ուժով, հայ աշխատավորության ու պառլամենտի հետ միասին պիտի ծեծեք բոլոր դռները, պիտի սպառեք բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունը ու նրա հայրենիքի անկախությունը: Հայ աշխատավորության վճռական ու միահամուռ կամքն է՝ լինել ազատ ու ապրել Միացյալ և Անկախ Հայաստանում»¹:

Ա. Շիրինյանը նկատում էր, որ ռուս բոլշևիկյան հեղափոխական բանակի հետ Անդրկովկաս է իջնում նաև «Դադստանի մուսուլման բանակը»: Նա համոզված էր, որ Նարինանովի «հեղկոմը» Սուլթանովի, Մուսավաթի, Իթքիհադի հարազատ եղբայրն է»²: Նույնը հաստատում էր Վ. Խորենին, ասելով, որ սիսալ է Բաքվի «բոլշևիկյան» կառավարությունը նմանեցնել Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը³:

Հանդես գալով և պատասխանելով Լ. Թումանյանին՝ Հ. Բուդաղյանը նշում էր. «Մեզ խորհուրդ են տալիս եղբայրական ձեռք մեկնել Ռուսաստանին, բայց հետաքրքրական է իմանալ, թե այդ երբ է, որ մենք թշնամական ձեռք ենք մեկնել այդ նույն Ռուսաստանին: ...Ասում են նաև, թե հրաժարվեք իշխանությունից, բայց ո՞ւմ տանք երկրի դեկը, ո՞րն է այն ուժը, որ պիտի հուժկու բազուկներով վարե մեր նավը: Կա՞ այդ ուժը, պարոնայք էսէռներ: Հայ դեմոկրատիան վաղուց հանդես է բերել իր վճռական կամքն ու հաղթ ուժը՝ հանձին Հ. Յ. Դաշնակցության, որ այժմ երկրի ղեկավարն է և պիտի մնա գալիք օրերին ևս»⁴:

Ոգեշունչ ելույթ ունեցավ Վ. Նավասարդյանը. «Հայրենիքը վտանգի մեջ է,- ասում էր նա:- Հենց այս բուպեին, երբ դուք քննության եք առնում Բաքվի նոտաները, թափվում է արյունը հայ մարդու Դարաբաղի և Չանգեզուրի բարձունքներում»: Ռուսական բոլշևիզմի և Թուրքիայի մասնակցությամբ է տեղի ունենում դա, այն Թուրքիայի, որը «մեր ժողովրդի մի ամբողջ հատվածը դրեց հողի

տակ»: Դարերի դառը փորձից եկել ենք այն վերջնական համոզման, որ «հայ ժողովրդի միակ փրկությունն իր իսկ կազմակերպված բազկի մեջ պիտի որոնել իսլամական ծովի մեջ»: Նկատի առնելով 1919թ. Գորիս եկած անգլիական զեներալ Շատելվորտի հրամայական պահանջը, որ նա ներկայացրել էր Չանգեզուրի Ազգային խորհրդին՝ Ադրբեջանին անվերապահորեն ենթարկվելու մասին, Վ. Նավասարդյանը նշում էր, որ ապագա պատմագիրը հիացմունքով պիտի արձանագրի «ընթացող Չանգեզուրի պատասխանը հզոր Բրիտանիայի ներկայացուցիչներին, երբ նրանք Բաքվի բրիտանական հրամանատարության կարգադրությամբ ուզում էին գործեր մտցնել Չանգեզուր»: Նա մեջբերում էր Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի գրավոր պատասխանից այս հատվածը. «Մենք գիտենք, որ ձեր նիսից թուրք բանակն է գալիս Չանգեզուր, այդ պատճառով դուք մտայն մեր դիմանքի վրայով կարող եք մեր երկրի սահմանները կոխել. թող որ աշխարհը իմանա, որ նաև Անգլիայի ձեռքով մեր արյունը հոսեց, մենք ձեզ կամովին մեր կյանքն ու հայրենիքը չենք հանձնի»: Այս մեջբերումն անելուց հետո, պառլամենտի պատգամավորների ծափերի ուղեկցությամբ, Վ. Նավասարդյանը խորին համոզմունքով ասում էր. «Այդպես պիտի լինի նաև այսօր, երբ այդ հողամասը ստնոդն արդեն «բոլշևիկ» դարձած Թուրքիան է»: Նա համոզված էր, որ Դարաբաղն ու Չանգեզուրը կանեն այն, ինչ նրանց «առողջ բնագոն է հրահանգում»: «Բախտորոշ դեպքեր են կատարվում, և մեր միակուռ, միական պայքարն է, որ պիտի դիմագրավե և փրկե մեր փոթորկված նավը»¹:

Ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ կառավարությունը պատրաստ է բանակցելու Ռուսաստանի հետ, բայց անսասան կանգնած է Հայաստանի անկախության տեսակետի վրա: Պառլամենտի բացարձակ մեծամասնությունը վճռական կեցվածք էր ընդունել, որ Դարաբաղն ու Չանգեզուրը, ունենալով հոծ հայություն, պետք է միանան Հայաստանին²:

Բաքվից ստացված երկու վերջնագրերի բուռն քննարկումից հետո պառլամենտի դաշնակցական ֆրակցիայի կողմից Հ. Բաղդյանը առաջարկեց բանաձևի հետևյալ նախագիծը.

«Լսելով արտաքին գործերի նախարարի զեկուցումը՝ Ադրբեջանի կառավարության նոտայի և նրան տված պատասխանի մասին, պառլամենտը հավանություն է տալիս կառավարության ընթացքին ու միաժամանակ հրահանգում է նրան՝ ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ փրկելու հայ ժողովրդի գոյությունն ու ազատությունը»³:

¹ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

¹ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

² ՀՀ ՊԿՄԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 4:

³ «Յառաջ», 1920, 8 մայիսի:

Բանաձևը դրվում է քվեարկության և ընդունվում է 33 ձայնով:
Հայաստանի պառլամենտի 1920թ. մայիսի 3-ի նիստին մենք հանգամանորեն կանդիդատներ, որպես հրատապ հարցի, որտեղ ծավալված քննարկումը և ընդունված բանաձևը, ինչպես կոտենենք, տևական ազդեցություն պիտի ունենային «վիճելի տարածքների» խնդրում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որդեգրած քաղաքականության վրա և կանխորոշելու էին հետագա ճակատագրական իրադարձություններում կառավարության բռնած դիրքը:

Պառլամենտի որոշմանն ամենից առաջ սատար կանգնեց Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, որը կուսակցության անդամների և կառավարության դաշնակցական նախարարների ուշադրությունը հրավիրեց այդ որոշումը սրբությանը կատարելու անհրաժեշտության վրա:

«Յառաջ» թերթի մայիսի 7-ի համարից սկսած 2-րդ և 3-րդ էջերի ողջ լայնքով, խոշոր տառերով վերտառված էին մոբիլիզացնող կոչեր ու ազդեր. «Դավաճան է այն դաշնակցականը, ով այսօր Հ. Յ. Դաշնակցության հետ չէ», «Դավաճան է այն կուսակցական մարմինը, որն այսօր իր բարձրության վրա չէ», «Դավաճան է նա, ով այսօր ժողովրդի և նրա հեղափոխական կառավարության հետ չէ», «Մեկտեղենք մեր ուժերը և հանուն հայրենիքի ու հանրապետության նեցուկ հանդիսանանք մեր հեղափոխական կառավարությանը» և այլն: Թերթի մայիսի 7-ի և 8-ի համարների առաջին էջի ամբողջ լայնքով ընթերցողը կարդում էր.

«Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն, ի նկատի ունենալով հայրենիքին և պետությանը սպառնացող վտանգը, հայտարարում է կուսակցության բոլոր ուժերի մոբիլիզացիա: Այսօրվանից սկսած՝ յուրաքանչյուր շրջանի բոլոր դաշնակցական ընկերները պարտավոր են ներկայանալ տեղական մարմնին կամ Բյուրոյի լիազորին և նրանց տրամադրության տակ դնել իրենց բոլոր ուժերը: Յուրաքանչյուր անպարտաճանաչություն այս խնդրում համարվում է կուսակցական դավաճանություն և պետք է համապատասխան պատժի արժանանա:

Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրո»¹:

Իր խմբագրականում անդրադառնալով Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի այդ կոչին՝ «Յառաջը» գրում էր.

«Ինչպի գործ, որովհետև յուրաքանչյուր դաշնակցական և յուրաքանչյուր կուսակցական մարմին այս ծանր օրերին անքթիք պահակ պիտի լինի հայրենիքի, ժողովրդի և իր հեղափոխական կառավարության»²:

Մայիսի 7-ին Հայաստանի գործերի հրամանատարության շտաբը պաշտոնական հաղորդագրություն հրատարակեց բոլշևիկյան-քեմալական համագործակցության և նրանց կողմից Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատերազմի պատրաստության մասին: Վերլուծելով Հայաստանի շուրջը ստեղծված վտանգավոր ռազմաքաղաքական կացությունը՝ շտաբը նաև նախագուշացնում էր Ղարաբաղի և Չանգեզուրի կողմից ադրբեջանական և խորհրդային գործերի ներխուժման սպառնալիքի խիստ իրական լինելու մասին: Ուշադրություն հրավիրելով այն բանի վրա, որ քեմալականների 15-րդ կորպուսը Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի հրամանատարությամբ պատրաստություններ է տեսնում ռազմական գործողություններ սկսելու Հայաստանի դեմ, շտաբը իր հաղորդագրության մեջ շեշտում էր, որ «միաժամանակ ապստամբություններ պիտի սկսվեն Չանգեզասարում, Վեդիքասարում, իսկ ադրբեջանական գործերը, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի ռազմական կարևոր կետերն անվնաս դարձնելով իրենց համար և հայկական գործերը հեռացնելով այդ կետերից, պետք է ուղիղ կապ հաստատեն Էրզրումի հետ՝ նոր կառուցվող Ալյաթ - Ջուլֆա երկաթուղագծով և Արաքսի հովտով»¹:

Հայրենիքի համար այդ վտանգավոր պահին շտաբը կոչ էր անում՝ «Ի մի հավաքել մեր ամբողջ ժողովուրդը իր կառավարության և քաջարի բանակի շուրջը»²:

Սակայն կառավարության մեջ ոչ բոլորն էին բաժանում պառլամենտի որոշումը և Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի դիրքը՝ դրանք համարելով ծայրահեղական:

1920թ. մայիսի 8-ին Հայաստանի Հանրապետության նոր նշանակված վարչապետ Համո Օհանջանյանը, որը հինգ օր առաջ, երբ դեռ արտգործնախարար էր, հաղորդում էր արել պառլամենտին, ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը և սպարապետ Թովմաս Նազարբեկյանը շտապեցին հրատարակել «Կոչ՝ Հայաստանի Հանրապետության բանակին և պետական պաշտոնյաներին», ուր նշում էին. «...Ամենքին ծանոթ պետք է լինի արդեն այն, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ամենից առաջ ճանաչել է Հայաստանի անկախության սկզբունքը և մտցրել իր սահմանադրության մեջ: Լավ պետք է գիտակցել, որ Ռուսաստանը ոչ մի կապ չունի այժմ թուրքերի և թաթարների հետ, իսկ մեր միակ թշնամիները հենց վերջիններս են»³:

Նման համոզմունքը շուտով ժխտվեց իրադարձությունների հետագա ընթացքով: Մյուս կողմից, շատ չանցած, կառավար-

¹ «Յառաջ», 9 մայիսի:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 290, ց. 1, գ. 27, ք. 1

¹ «Յառաջ», 1920, 7 և 8 մայիսի:
² Նույն տեղում, 8 մայիսի:

րությունը նույնպես դարձավ միակամ, մանավանդ այն բանից հետո, երբ Հայ ժողովրդական կուսակցությունը, ի տարբերություն հայ սոց.-հեղափոխականների, լիակատար համերաշխություն դրսևորեց պառլամենտի որոշման և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյի դիրքի նկատմամբ: Մայիսի 6-ի ամսաթվով այդ կուսակցության Հայաստանի կոմիտեն հետևյալ նամակն ուղարկեց հանրապետության վարչապետին.

«Մրանով պատիվ ունեն հայտնելու Ձեր կառավարության, որ Հայ ժողովրդական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեն միաձայն որոշեց հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը և ազատությանը սպառնացող խոշոր վտանգի հանդեպ ցույց տալ Հայաստանի կառավարության եռանդուն աջակցություն, պաշտպանելու իրավակարգը երկրում և պաշտպանելու Միացյալ Հայաստանի անկախությունը ամեն տեսակ ոտնձգություններից:

Կոմիտեի փոխնախագահ՝ Հ. Հովհաննիսյան»¹:

Հայրենիքի համար այդ օրհասական պահին, երբ հանրապետությանը վիճակված էր դիմագրավել արտաքին ահռելի վտանգը, ծագեց մի ուրիշ վտանգ ևս, այս անգամ՝ երկրի ներսում:

Դեռևս ապրիլի կեսերին Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն կառավարությանն առաջարկ էր ներկայացրել Աշխատավորների միջազգային համերաշխության օրը՝ մայիսի 1-ը, առաջին անգամ անկախ Հայաստանում լայնորեն նշելու մասին:

Ապրիլի 30-ի առավոտյան Հ. Յ. Դաշնակցության պաշտոնական ներկայացուցիչը վարչապետ Ալ. Խատիսյանին հայտնում է, որ, նկատի ունենալով բանվորական տոնի բնույթը, կուսակցության բյուրոն որոշել է իր վրա վերցնել փողոցներում կարգապահության պահպանությունը և ժողովրդական ցույցերի ղեկավարությունը: «Ես այդ հայտարարությունը ընդունեցի ի գիտութիւն,- գրել է Ալ. Խատիսյանը,- բայց, այնուամենայնիվ, հրավիրեցի ինձ մոտ քաղաքապետ պ-րն Ա. Շահխաթունիին և հայտնեցի անոր, որ թեև կուսակցութիւնը իր վրա կվերցնէր տոնակատարութեան վերահսկողութիւնը, բայց այդ չազատելու իշխանութիւնները պատասխանատուութենէ կարգապահութեան համար, ուստի քաղաքի իշխանութիւնները պարտավոր են աշախուրջ հետևել այն բոլորին, ինչ որ տեղի է ունենալու փողոցներու մեջ»²:

Նույն օրը վարչապետին է ներկայանում նաև տոնակատարության կարգադրիչ հանձնախմբի նախագահ, Հայաստանի արհեստակցական կազմակերպությունների միության նախագահ Ավայանը և նրան հավաստիացնում, որ մայիսի 1-ին ամեն բան կընթանա կանոնավոր կարգապահությամբ:

Մայիսի 1-ի առավոտյան Երևանի կենտրոնական մասում երկու տեղ կախված էին պլակատներ ու կարգախոսներ՝ հետևյալ կոչերով ու բովանդակությամբ. «Կեցցե՛ ազգերի համերաշխությունը», «Անկախ և Միացյալ Հայաստանի աշխատավորությունը ողջունում է մայիսի 1-ի մեծ տոնը», «Ամբողջ իշխանությունը՝ աշխատավորությանը», «Կեցցե՛ Ռուսաստանի հեղափոխական պրոլետարիատը և գյուղացիությունը»: Շքերթը շուտով պիտի սկսվեր, և շարքերի առջևից պիտի գնար բեռնակիր մի մեծ ավտոմոբիլ, որը զարդարված էր պլակատներով, դրոշակներով, ծաղիկներով, Կարլ Մարքսի, Քրիստափոր Միքայելյանի, Ստեփան Շահումյանի, Միմոն Չավարյանի, Լևոն Աթաբեկյանի և Ռոստոմի նկարներով: Քիչ հետո եղած կարգախոսներին ավելացան նորերը, որոնց թվում էին նաև «Կեցցե՛ Երրորդ Ինտերնացիոնալը», «Կեցցե՛ սոցիալիզմը»¹:

Դեռ նոր էր սկսվել մայիսմեկյան հանդիսությունը, երբ այն աստիճանաբար վերածվեց ցույցի, ապա փոխվեց գրոհի՝ հանրապետության կառավարության և դաշնակցության դեմ: Նույնը կատարվեց նաև Ալեքսանդրապոլում, Մարիդամիշում, Ղարսում, Դիլիջան-Իջևանում, Նոր-Բայազետում:

Ցույցերը, միտինգները, բողոքները ամբողջ մայիս ամսվա ընթացքում հանրապետության տարբեր քաղաքներում և շրջաններում փոխարկվեցին ապստամբական ելույթների, որոնք գլխավորում էին բոլշևիկները: Ապստամբությունը նպատակ ուներ կարմիր բանակի՝ օգնությամբ Հայաստանում ևս հաստատել խորհրդային իշխանություն:

Շփոթի մատնված կառավարությունը կարողացավ ուշքի գալ և վճռական միջոցների դիմել՝ երկրում կարգն ու հանգստությունը վերականգնելու համար: «Ակներև էր,- գրել է Միմոն Վրացյանը,- որ կառավարական մեքենան ի վիճակի չէր բռնկված հրդեհը մարելու: Ճիշտ է, մայիսի 3-ին կատարվել էր նախարարների խորհրդի մասնակի լրացում. կառավարության մեջ մտցվել էին Ա. Ջամալյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Վրացյանը, որով Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի անդամների մեծ մասը դառնում էր նախարար, բայց կառավարելու եղանակը՝ խորհրդարանական դանաղաշարժ մեքենայով՝ չէր համապատասխանում վայրկյանի պահանջին: Անհրաժեշտ էր արագաշարժ ու վճռական իշխանություն: Հարկավոր էին կտրուկ միջոցներ: Այդ կարող էր տալ միայն Հ. Յ. Դաշնակցությունը»²:

Մայիսի 4-ի լույս 5-ի գիշերը տեղի է ունենում Հ. Յ. Դաշնակցության խորհրդարանական ֆրակցիայի և կուսակցության

¹ «Յառաջ», 1920 թ., 8 մայիսի:

² Ա. Իրադիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բ. տպագրություն, տպ. «Համազգայինի», Պլյուրո, 1966, էջ 210:

¹ «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը)», նյութեր և փաստաթղթեր, էջ 40-41:

² Ա. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 390:

գլխավոր վարիչ մարմնի՝ Բյուրոյի համատեղ նիստ, որը սկսված ապստամբությունը ճնշելու համար որոշում է ընդունում դիմել արտակարգ միջոցների և, որպես հիմնական քայլ, առաջարկում է «կազմել նոր կառավարություն, որը բաղկացած լինի միայն Հ. Յ. Դ. Բյուրոյի անդամներից և օժտված լինի դիկտատորական լիազորություններով: Կառավարության նախագահի պաշտոնի համար խորհրդակցությունն առաջարկում է Բյուրոյի անդամ Համո Օհանջանյանին»¹:

Մայիսի 5-ին գումարվեց խորհրդարանի արտակարգ նիստ, որն ընդունեց Ալ. Խատիսյանի և նրա դահլիճի հրաժարականը: Նույն նիստում խորհրդարանը նշանակեց նոր կառավարություն՝ հետևյալ կազմով. վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար՝ Համո Օհանջանյան, ներքին գործերի և զինվորական՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյան, ելևտային՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյան, հաղորդակցության՝ Արշակ Ջամալյան, գյուղատնտեսության, պետական գույքի և աշխատանքի՝ Սիմոն Վրացյան, խնամատարության՝ Սարգիս Արարատյան, հանրային կրթության և արվեստի՝ Գ. Ղազարյան»²:

Այսպիսով, Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն իր ամբողջ կազմով անցավ իշխանության գլուխ: Խորհրդարանը որոշեց մեկ ամսով դադարեցնել իր գործունեությունը և, ելնելով երկրում ստեղծված արտակարգ ծանր վիճակից, օրենսդիր և գործադիր ողջ իշխանությունը հանձնել Բյուրո-կառավարության ձեռքը: Պառլամենտի կամքով երկրում փաստորեն հաստատվեց Դաշնակցական կուսակցության դիկտատուրա:

Նոր կառավարությունն անմիջապես հայրենիքը հայտարարեց վտանգի մեջ և կոչով դիմեց ժողովրդին, որտեղ նաև ասված էր.

«Քաղաքացիներ, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի և համերաշխության. ո՛չ մի հուզում, ո՛չ մի խլրտում - ամեն ոք պետք է գտնվի իր գործի և պաշտոնի գլխին: Ձինված՝ պառլամենտից ստացած արտակարգ լիազորություններով՝ կառավարությունը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցության և հրավիրում ամենքիդ, հայ ժողովրդի գյուղական այս ճգնաժամային վայրկյանին, համախմբվել կառավարության շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի անկախության և ազատության պաշտպանությունն ու ներքին դեմոկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար կառավարությունը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կհաղթի ձեզ հետ և ձեզ համար»³:

Բյուրո-կառավարությունը հայտարարեց բոլոր դաշնակցականների ընդհանուր գորաշարժ: Դաշնակցական բոլոր հայտնի

գործիչները լայն լիազորություններով մեկնեցին գավառները: Ամեն տեղ կազմվում էին կամավորական զինված խմբեր և իրենց դնում կառավարության տրամադրության տակ: Խմբապետ Մեպուհի գլխավորությամբ կազմվեց մի առանձին զորամաս՝ Ալեքսանդրապոլը վերագրավելու համար: Արագորեն շարժման մեջ դրվեցին նաև կանոնավոր զորքերը: Հիմնվեց արտակարգ դատարան: Երկրում հայտարարվեց արտակարգ դրություն:

Կառավարության այս քայլերը պաշտպանություն գտան հասարակական լայն շերտերում:⁴ Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության՝ Երևանի կոմիտեն կոչով դիմեց հանրապետության բանվորներին, գյուղացիներին, բոլոր քաղաքացիներին՝ դատապարտելով ապստամբության կազմակերպիչներին: «Ամեն մեկիդ սրբազան պարտականությունն է,- ասված էր կոչի մեջ,- այս ծանր օրերին ձեր ուժի ու եռանդի, շնորհքի և ընդունակության մաքսիմումը նվիրաբերել վտանգված հայրենիքի պաշտպանության գործին»¹:

Նույնքան վճռական էին Հայ ժողովրդական կուսակցության², Ռամկավար կուսակցության³, Անկուսակցությունների միության, Հայաստանի Արհմիությունների խորհրդի կոչերը, որոնցում անվերապահորեն դատապարտվում էր ապստամբությունը, և ժողովրդին հրավեր էր ուղղվում՝ ամեն ինչով աջակցել կառավարությանը՝ երկրում արագորեն կարգը վերականգնելու համար:

Քաղաքացիական կռիվից ու արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով կառավարությունը փորձեց խաղաղ միջոցներով կարգավորել խնդիրը, բայց դա նրան չհաջողվեց: Երբ այդ ուղղությամբ թափած բոլոր ճիգերն անցան ապարդյուն, կառավարությունն ապստամբների դեմ շարժեց զինված ուժեր: Ապստամբության կենտրոն Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո զինված ելույթները մեկը մյուսի ետևից ճնշվեցին Ղարսում, Մարիդամիշում, Նոր-Բայազետում, Դիլիջանում: Երկու շաբաթվա ընթացքում կառավարությունն ամբողջ երկրում վերականգնեց կարգը:

Երբ ապստամբությունը դադարեցված էր, մայիսի վերջին ապստամբական կարճատև բռնկում եղավ Չանգեզուրում, որի մասին հանգամանալից կիսոսվի հետագա շարադրանքի ընթացքում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնա-

¹ «Յառաք», 1920, 16 մայիսի:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետության, էջ 395:

³ «Յառաք», 1920, 19 մայիսի:

⁴ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետության, էջ 394:

¹ Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, էջ 214-215:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետության, էջ 390:

³ Նույն տեղում, էջ 391-392:

գիր ներկայացնելուց հետո խորհրդային կառավարությունը Կովկասյան ճակատի հրամանատարությանը ցուցում տվեց՝ անհապաղ զորքեր մտցնել Լեռնային Ղարաբաղ, Չանգեզուր ու Նախիջևան և հսկողության տակ առնել հայ-ադրբեջանական վեճի առարկա հիշյալ տարածքները: Այդ մասին Ռ-Կ(բ)Կ Կենտրոնական Կոմիտեն հետո՝ 1920թ. հուլիսի սկզբին, ընդունեց հատուկ որոշում, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ռուսական զորքերի կողմից գրավման ենթակա վիճելի տերիտորիաների բնակչությանը բացատրել, որ այդ տերիտորիաները մեր զորքերի կողմից գրավվում են ժամանակավորապես՝ ազգամիջյան կոտորածներ թույլ չտալու համար: Այդ տարածքների պատկանելության հարցը կլուծվի խառը հանձնաժողովի միջոցով, Ռուսաստանի ներկայացուցիչի նախագահությամբ, ընդ որում, հանձնաժողովը կղեկավարվի բնակչության ազգային կամքով»¹:

Վերջնագրային սպառնալիքներից հետո կարմիր հրամանատարությունը և Ադրբեջանի բոլշևիկյան կառավարությունն անցան կոնկրետ գործողությունների:

Ինչպես մուսավաթականները, Ադրբեջանի նոր ղեկավարները նույնպես, իրենց անհետաձգելի խնդիրն էին համարում որքան կարելի է շուտ գրավել Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրն ու Նախիջևանը, իրականացնել «Մեծ Ալլբերջան» ստեղծելու ծրագիրը՝ անմիջականորեն կապ հաստատելով Թուրքիայի հետ: Դա պանթուրքիզմի կենդանի ձայնն էր, որ լսվում էր երկու կողմերից՝ Թուրքիայից և Ադրբեջանից:

Գործի դրվեց հայկական մարզերը՝ Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը, զենքով նվաճելու ծրագիրը:

Մուսավաթական բանակն արագորեն վերակազմվեց Խորհրդային Ադրբեջանի Կարմիր բանակի: «Իսլամ բանակի» ասկյարները, համազգեստը փոխելով, մեկ օրում դարձան «կարմիր ասկյարներ», իսկ մուսավաթական բանակի նախկին հրամանատար Այի Աղա Շիխինսկին, մուսավաթական կառավարության նախկին ռազմական նախարար Սամեդբեկ Մեհմանդարովը, զինվորական գործիչներ Լ. Նախիջևանսկին, Ի. Ուսուբովը, երեկվա ուրիշ բարձրաստիճան մուսավաթականներ դարձան «կարմիր» հրամանատարներ²:

Հետագայում նրանց մեծ մասը նույնիսկ մտավ կոմունիստական կուսակցության շարքերը: Միա այդ հայատյացներն էին, որ պիտի գային «ղաշնակների լծից ազատագրելու» Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը:

Ղարաբաղի և Չանգեզուրի դեմ ռուս-բոլշևիկյան և ադրբեջանական լայնամասշտաբ ներխուժման վտանգի հանդեպ

Հայաստանի կառավարությունը պետք է որոշեր իր կոնկրետ անելիքները: Արդյոք կառավարությունը հայկական այդ երկու երկրամասերի նկատմամբ շարունակելու էր վարել նախկին կրավորական քաղաքականությունը, թե՞ հիմա արդեն ավելի ակտիվորեն էր միջամտելու Ղարաբաղում և Չանգեզուրում սպասվելիք իրադարձություններին:

Ինչ խոսք, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի նկատմամբ Հայաստանի կառավարության կողմից նախկինի պես կրավորական, թե նոր՝ ակտիվ, քաղաքականություն վարելը պայմանավորված էր հանրապետության ռազմական ներուժով: Արդյոք Հայաստանն ի վիճակի՞ էր իր սեփական զինական հնարավորություններով սատար կանգնելու հայկական երկրամասերի անվտանգությանը, նրանց փաստացի անկախությունը կոպով պաշտպանելու բոլշևիկացած Ադրբեջանի թուրքերի զինված հրոսակախմբերից:

Հայաստանում և Վրաստանում հայ հասարակական կարծիքը, չհաշված հայ կոմունիստներին և հայ սոցիալիստ-հեղափոխականներին, ամբողջովին ազդեսորներին վճռական դիմադրություն ցույց տալու կողմն էր: Երևանում և Թիֆլիսում լույս տեսնող թերթերը շարունակում էին տազնապ բարձրացնել, միաժամանակ ժողովրդին հոգեբանորեն նախապատրաստել այս անգամ ոչ միայն թուրք-թաթարների, այլև ռուսական ուժերի դեմ կռվելու համար:

«Ժողովուրդ» թերթը «Ռուսների արարքը» վերտառությամբ հողավժում գրում էր. «Այն օրը, երբ տանջալից երկունքի մեջ ծնվում է մեր ազատությունը և անկախությունը, երբ մեր ազատատենչ ազգային կամքի ուժի հանդեպ մոլորվել են մեր դահիճները, մեր հինավուրց թշնամիները՝ թուրքերը և թաթարները, երբ, վերջապես, Եվրոպան, խոնարհվելով նահատակ ժողովրդի մեծ տառապանքի առջև, անկախության թագով է պսակում նրա ծերուկ գլուխը, [այդ նույն օրը] մեր երկրին, մեր դարավոր իրավունքների իրականացմանը սպառնում են ... ռուսները: Պարզելով ազատության կարմիր դրոշակ, [նրանք] դաշնակցել են Ադրբեջանի թաթարների հետ: Ռուս «դեմոկրատիան» ավելի անամոթ դուրս եկավ, քան ցարական Ռուսաստանը: Այս վերջինս իր գործակալների միջոցով կազմակերպելով հայ-թուրքական կոտորածները, ինքը մնում էր կուլիսների ետևում և նրա զազանային դիմագծերը չէին երևում: Այժմ ... խորհրդային վաշտերը, դաշնակցած թուրքերի և թաթարների հետ, գալիս են ոչնչացնելու հայ ժողովրդի փայփայած երազը»¹:

Նույն թերթը նույն համարում գետեղած «Բոլշևիկների

¹ ՀՀ ՀԳԿՓԿՊԱ, միկրոֆայլների հավաքածու, ց. 1, գ. 2, ք. 67-71:

² А.Н. Шихтинский, Мои воспоминания, Азербейджан, Баку, 1984, с. 176-177.

¹ «Ժողովուրդ», 1920, 3 հունիսի:

պահանջը Ղարաբաղի մասին» հողվածում արձանագրում էր. «Համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության ջահակիրներն այժմ միացած են մահմեդական թուրքական երկրների արյունոտ լուծում փաշաների, խաների հետ: Իրենց ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի ջատագովներ հռչակած [բոլշևիկները] բռնի ուժով ցանկանում են հոծ հայկական մեծամասնություն ունեցող Լեռնային Ղարաբաղը հպատակեցնել Ադրբեջանին: Դրանով, իհարկե, բոլշևիկա-թուրքական դաշնակիցները չափտի բավականանան, այլ կաշխատեն իրագործել իրենց վաղեմի ծրագիրը՝ Հայաստանի վրայով միանալ Անատոլիայի թուրք «կարմիր» ազգայնականներին, պայքարելու համար դաշնակիցների դեմ»¹: Այնուհետև նշելով, որ «մեր հանրապետությանը, մեր ժողովրդին սպառնում է նոր վտանգ», հողվածագիրը շեշտում էր. «... Հայ ժողովուրդը չպետք է թույլ տա, որ իր պապենական հողից մի քիզ անգամ գրավեն բշմամիները: Ղարաբաղը եղել է հայկական և պիտի կցվի մայր հայրենիքին: Հայ ժողովուրդը միահամուռ կղիմադրի իր գոյությանը վտանգող և անկախության սրբազան իրավունքը ոտնահարելու ձգտող բոլշևիկա-պանթուրքիստական բյուկի ամեն մի փորձին»²:

Ժողովրդին զգոնության և կենսաց ու մահու կոպի կոչ էին անում «Մշակը» (Թիֆլիս), «Հայաստանի կոռպերացիան» և ուրիշ պարբերականներ:

Տեսնելով իր ազգային տարածքները պաշտպանելու հայ քաղաքական ուժերի, ամբողջ հայ ժողովրդի անկոտրում կամքն ու վճռականությունը՝ խորհրդային բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի կոմունիստ իշխանավորները որոշ չափով փոխեցին իրենց վերջնագրային լեզուն և Երևանին բանակցությունների առաջարկ արեցին:

Մայիսի 8-ին Երևանում ռադիոհաղորդագրություն ստացվեց Բաքվից. Ադրբեջանի արտգործնախարարի տեղապահ Հուսեյնովի դիմումն էր «հայ ժողովրդին և հայկական կառավարությանը» (պատճենը Լենինին, Չիչերինին, բոլորին): Ըստ էության՝ դա հերթական նոտա էր Հայաստանի կառավարությանը՝ շղարշված հայ ժողովրդի նկատմամբ «բարիդրացիական զգացմունքներով»:

Հիմունքը սկսվում էր հայ-մուսուլմանական հարաբերությունների համառոտ պատմական ակնարկով: Հուսեյնովը նշում էր, որ «Կովկասում ցարական տիրապետության ամբողջ ընթացքում մշտապես հոսել է տեղական ժողովուրդների անմեղ արյունը», որ հայերի և մուսուլմանների միջև տեղի ունեցած բոլոր ընդհարումները բացառապես հրահրվել են ցարիզմի կողմից: Ռուսական միապետության տապալումից հետո այդ հանցավոր

¹ «Ժողովուրդ», 1920, 3 հունիսի:
² Նույն տեղում:

քաղաքականությունը շարունակել են մուսավաթական և դաշնակցական կառավարությունները:

Հուսեյնովը Դաշնակցությանը հարուցում էր 1918 թ. Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի, Նոր-Բայազետի, Էջմիածնի գավառներում, 1920 թ. Կարսի, Չարիշատի, Չրդրի, Շորագյայի, Մուրմալուի, Չանգիբասարի, Երևանի նահանգի հարավային մասերի, Սևանա լճի հարավային եզերքների մուսուլմանական գյուղերում կոտորածներ կազմակերպելու մեղադրանքը:

Արտգործնախարարի տեղապահը հատկապես կանգ էր առնում 1918-1920 թթ. Չանգեզուրում տեղի ունեցած կռիվների վրա՝ նշելով, որ այդ ժամանակաշրջանում իսպառ բնաջնջվել են տասնյակ մուսուլմանական գյուղեր¹:

Նկարագրելով մուսուլմանների կրած տանջանքներն ու սարսափները հայերից՝ Հուսեյնովը գոնե մեկ օրինակ չէր բերում, թե այդ նույն ժամանակահատվածում հայերն ի՞նչ տանջանքներ են կրել թուրք-թաթարներից: Նա այն տեսակետն էր հայտնում, թե հայ-մուսուլմանական կռիվներն ու ջարդերը կշարունակվեն, քանի դեռ դաշնակցները իշխանության ղեկի մոտ են Հայաստանում: Եթե Հայաստանը խորհրդայնացվի, ապա «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը իսկույն նրա հետ ընդհանուր լեզու կգտնի»: Այնուհետև, իբրև մտահոգ հայ ժողովրդի ճակատագրով, Ադրբեջանի թուրք դիվանագետը փորձում էր համոզել, թե իր կառավարությունը երբեք չի մտածել և չի մտածում նվաճողական նպատակներ հետապնդել հարևան երկրների գյուղացիության և բանվորության նկատմամբ: «Ադրբեջանի աշխատավորությունը միայն մի ցանկություն ունի՝ Դաշնակցական կառավարության լծի տակ հեծող ... Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին ազատ տեսնել»²:

Եվ այս զավեշտը՝ հայ ժողովրդի ճակատագրի հանդեպ «մտահոգությունը», արտահայտվում էր մի մարդու բերանով, որն ընդամենը մի քանի օր առաջ՝ ապրիլի 30-ին, Երևան հղած իր վերջնագրով սպառնալիքներ էր կարդում այդ ժողովրդին ու նրա օրինական կառավարությանը:

Դիմումի վերջում Ադրբեջանի արտգործնախարարի տեղապահը գրում էր, որ «չնայած Հայաստանի բանվորությունն ու գյուղացիությունը դեռ չեն թոթափել դաշնակցականների լուծը», այնուամենայնիվ, Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետության կառավարությունը մեծապես շահագրգռված է, որ անհապաղ դադարեցվեն ազգամիջյան արյունահեղ ընդհարումները, և այդ նպատակով «ներկայիս գոյություն ունեցող հայկական կառավարությանն առաջարկում է գոյություն ունեցող վիճելի հարցերի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 6:
² Նույն տեղում:

լուծման համար բանակցությունների մեջ մտնել, ուղարկելով իր ներկայացուցիչներին Բաքու քաղաք, սույն թվի մայիսի 15-ից ոչ ուշ»¹ :

Թեև այս անգամ անհամեմատ մեղմ էր դիմումի լեզուն, բայց այն նորից վերջանում էր հրամայական շեշտով՝ գալ «Բաքու քաղաք, սույն թվի մայիսի 15-ից ոչ ուշ»:

Հայաստանի կառավարությունը Բաքվից ստացված Հուսեինովի ստորագրած դիմումին հեռագրով պատասխանեց բավական ուշացումով՝ մայիսի 13-ին (պատճենը՝ Լենինին և Չիչերինին): Պատասխանը ստորագրել էր վարչապետ և արտգործնախարար Հանո Օհանջանյանը:

ՀՀայաստանի արտգործնախարարը Ադրբեջանի նոր կառավարության դիմումի մեջ արված հարձակումները Հայաստանի դեմ համարում էր բնական, քանի որ ապրիլի 28-ի հեղաշրջումը «էապես ոչ մի փոփոխություն չէր մտցրել Ադրբեջանի պետական քաղաքական կյանքի մեջ»: Դրա վառ ապացույցը, գրում էր Օհանջանյանը, Հայաստանին տված նոտաներն են, որոնք ոչնչով չեն տարբերվում մուսավաթական կառավարության նոտաներից: Հայերի սարսափելի կոտորածներ կազմակերպած Էնվեր, Խալիկ և Նուրի փաշաների հետ ադրբեջանցի կոմունիստ ղեկավարների սերտ հարաբերությունները, Մուստաֆա Քեմալի հետ բարեկամությունը «Հայաստանի կառավարությանը հիմք չեն տալիս Ադրբեջանի այժմյան կառավարությունը համարել դեմոկրատական և սոցիալիստական»:

Ինչպես և պետք էր սպասել, Հ. Օհանջանյանը գրում էր, որ մայիսի 8-ի նոտայի մեջ վկայակոչելով մուսուլմանների նկատմամբ հայերի իբր կատարած բռնությունները, Ադրբեջանի կառավարությունը «մոռանում է» այն բոլոր արհավիրքները, որ հայերին հասցրել են օսմանյան թուրքերը և կովկասյան թաթարները: «Դուք բոլորովին չեք հիշում բոլորին հայտնի մասսայական այն զագանությունները, որ տեղի ունեցավ Նուխիի, Արեշի, Գանձակի, Շամախու, Ղարաբաղի, Գողթանի խաղաղ հայ ազգաբնակչության նկատմամբ: Հայ աղջիկներն ու կանայք դեռ այսօր ձեր կառավարության օրոք շարունակում են տանջվել Ադրբեջանի մուսուլմանների հարեմներում, գերության մեջ: Հայ բազմաթիվ աշխատավոր գյուղացիությունն այսօր [Ադրբեջանում] գտնվում է ստրուկի դրության մեջ և ձեր հանրապետության տերիտորիայի զանազան վայրերում օգտագործվում է որպես գրաստ: Նուրի փաշան շարունակում է գործել Ջիբրայիլում, Ղարաբաղի հայկական կոտորածների կազմակերպիչ Մուլթանովը, կրելով

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 7:

կարմիր ժապավեն, նորից գտնվում է իշխանության մեջ»¹:

Վկայակոչելով այս անվիճելի փաստերը՝ Հայաստանի արտգործնախարարը, այնուամենայնիվ, ընդունելի էր համարում երկու հանրապետությունների ներկայացուցիչների հանդիպումը, բայց՝ ոչ Բաքվում: Նա գրում էր. «Հարատև խաղաղասիրական զգացումներից դրդված իմ կառավարությունն ընդունում է ձեր կառավարության առաջարկությունը՝ բանակցություններ սկսել երկու հանրապետությունների միջև գոյություն ունեցող բոլոր վիճելի հարցերը լուծելու համար: Որպես լիազոր ներկայացուցիչներ՝ Հայաստանի կառավարությունը նշանակում է Բաքվում իր ղեկավարազիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանին, ինչպես նաև ... Պապոլյանին ու բժ. Յուզբաշյանին, որոնց, խնդրում են, այդ մասին տեղեկացնել: Բանակցությունների համար իմ կառավարությունն առաջարկում է Ղազախ քաղաքը, ուր բանակցությունները սկսելու համար կմեկնեն ևս երկու հոգի, որոնք կնշանակվեն իմ կառավարության կողմից: Սպասում են ձեր պատասխանին»²:

Մինչ Երևանն անկեղծորեն ձգտում էր հարցերը լուծել բանակցությունների միջոցով, գործողությունները զարգանում էին այլ ուղղությամբ:

1920թ. մայիսի 5-ին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Աղստաֆան, Փոյիկն և դուրս եկան Ղազախ: Մյուս ուղղությամբ գրավելով Եվլախը՝ կարմիր զորքերը մայիսի 8-ին գրավեցին Բարդան, մայիսի 9-ին՝ Աղդամը: Մայիսի կեսերին Գյանջայի շրջան սկսեցին ժամանել նաև 20-րդ դիվիզիայի զորամասերը:

Մինչ կարմիր բանակը պատրաստվում էր մտնել Ղարաբաղ, այնտեղի մուսուլմանական ուժերը միավորվում էին և իրենց հայտարարում կարմիր բանակի մասեր: Շուշիի և բուն Չանգեզուրի միջև ընկած թուրքական ու քրդական տարածքների մուսուլմանական զինված բանդաները միավորվելով՝ հայտարարեցին, թե համարվում են կարմիր բանակի զորամասերից մեկը՝ կրելով 281-րդ գունդ անվանումը: Այդ ամենն արվում էր Բաքվի նարիմանովյան կառավարության թելադրանքով:

Իրենց հերթին միավորվում էին Ղարաբաղի հայկական զինված ջոկատները և իրենց հայտարարում Հայկական Հանրապետության բանակի մասեր:

Խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի կողմից 1920թ. մայիսի 12-ին կազմած և բաժնի պետ Չեյնալովի ստորագրությամբ Ադրբեջանի ռազմական և ծովային կոմիսարին ուղարկված հերթական հետախուզական ամփոփագրում ասված էր.

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 112, ք. 4:

² Նույն տեղում:

«281-րդ հետևակային գունդը ժամանել է Ղոչազ - Ավդալարի շրջանը: Մուսուլմանարում վերականգնվել է մինչև մայիսի 6-ը եղած վիճակը: Մեր կողմից վերավորվել է 1-ին հետևակային գնդի 4 ասկյար:

Հայերը խմբավորվում են Մեծ և Փոքր Քիրս լեռների շրջանում, Ալբրն Ռախտա-Կարակիշյար լեռնանցքում: Նշված այս բոլոր կետերը գտնվում են Շուշիից հարավ: Այդ տեղերի հայկական ուժերը դրանով իսկ փակում են դեպի Ջանգեզուր Քեշիշքենդից գնացող լեռնային ճանապարհը: Այդ գյուղում Դրոյի շտաբն է: Հետախուզության միջոցով հաջողվել է պարզել, որ իրոք, այդ ճանապարհով է կատարվում դարաբաղյան հայկական զորքերի մատակարարումը [Ջանգեզուրից]: Հակառակորդը այդ շրջանում առայժմ ակտիվություն հանդես չի բերում»¹:

Փաստաթղթի վրա մակագրված է, որ այդ տեղեկությունները փոխանցված են 11-րդ կարմիր բանակի շտաբ²:

Ադրբեջանական իշխանությունները ռուսական կարմիր բանակի հրամանատարությանն ամեն կերպ գրգռում էին հայերի դեմ, փորձում էին նրան համոզել, որ Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի ողջ բնակչությունը աստվոթյամբ է լցված Ռուսաստանի, առավել ևս՝ նրա բանակի նկատմամբ, ուստի, սխալ տեղեկություններ էին ներկայացնում բանակի շտաբին, ուռճացնում Ղարաբաղում եղած հայկական ուժերի թիվը:

Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի կողմից 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին ուղարկված 1920թ. մայիսի 19-ի թվով կազմած հետախուզական ամփոփագրում նշված էր.

«Հայկական կանոնավոր զորամասերի մեծ մասը կենտրոնանում է Կարսից և Երևանից հարավ՝ ուղարկելու համար թուրքական զորքերին ընդառաջ, որոնք, իբր, շարժվում են Հայաստանի վրա: Ուստի, հայկական կառավարությունը զենքի տակ է կանչում մեծ թվով հայերի՝ տարբեր գավառներում:

Հայկական նոր զորամասերի կազմավորման համար Ղարաբաղում և Ջանգեզուրում մեծ աշխատանք է տանում զեներալ Դրոն, որի մոտ Երևանից ուղարկված էր տարբեր ազգությունների պատկանող մինչև 100 սպա, ինչպես նաև զենք ու զինամթերք:

Գերի վերցրած հայ պարտիզանը, որը հարցաքննված է Ադրբեջանի կարմիր բանակի շտաբում, հայտնել է, որ Շուշիի շրջանում գործում է 3 ջոկատ, որոնց մեջ ընդհանուր թվով հաշվվում է մինչև 8000 մարտիկ: Այդ ջոկատները տեղաբաշխված են Քեշիշքենդ, Չարտազ - Գյունեյ, Չավեղ գյուղերում՝ Շուշիից

արևելք: Չարտազ-Գյունեյում եղած ջոկատը, բաղկացած 3 վաշտից, ունի մինչև 500 սվին, 200 թուր, 7 գնդացիր, 2 լեռնային հրանոթ: Ջոկատի հրամանատարն է կադրային սպա Մինաս Բաբաևը: Բոլոր ջոկատները ենթակա են Դրոյին, որի շտաբը գտնվում է Քեշիշքենդում: Ջոկատներում մոբիլիզացված են տեղի բնակիչները: Ամեն մի վաշտում կա 2-3 սպա: Մարտիկները զինված են տարբեր սխտեմների հրացաններով, յուրաքանչյուր հրաձիգ ունի 50 փամփուշտ, դրանից բացի, իր պաշարում ջոկատն ունի 9000 փամփուշտ: Համազգեստը գյուղացիական է: Ջոկատների խնդիրը պայքարն է Ադրբեջանի դեմ»¹:

Ադրբեջանական հետախուզության ամփոփագիրը տրամադրվել էր կարմիր բանակի շտաբին: Այստեղ անմիջապես նկատել էին, որ Դրոյի զորքի թվաքանակի և զինվածության մասին բերված թվերը չեն համապատասխանում այն տվյալներին, որոնք հայթայթված էին կարմիր բանակի հետախուզության կողմից՝ գլխավորապես Ղարաբաղի և Ջանգեզուրի կոմունիստների ջանքերով: Հետախուզական այդ ամփոփագրի վրա 11-րդ բանակի շտաբում կատարված է հետևյալ մակագրությունը. «Ղարաբաղում հայկական ջոկատների կազմի և թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները չափազանցված են»²:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն արագացրեց Կովկասի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ղեկավար մարմինների կառուցվածքային փոփոխությունների ընթացքը:

1920թ. մայիսի երկրորդ կեսին ընդլայնվեց Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Հյուսիսկովկասյան բյուրոյի կազմը, և նրա հիմքի վրա կազմակերպվեց Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրո: Սա պետք է փոխարիներ մինչ այդ գործող Ռ-Կ(բ)Կ Կովկասյան երկրամասային կոմիտեին: Կովկասյան բյուրոն ձևավորվեց հետևյալ կազմով. Բելոբորոտով, Օրջոնիկիձե, Մոլոտով, Ֆրունկին, Կիրով, Յան Պոլույան, Օրախելաշվիլի և Նազարեթյան: Առաջին չորսը ներկայացնում էին Բյուրոյի գործող նախագահությունը: Թե որն էր լինելու Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի առաքելությունը, հենց այդ օրերին պարզորոշ արտահայտել է Մերգո Օրջոնիկիձե՝ ասելով, որ դրա գլխավոր խնդիրը լինելու է ողջ Կովկասում և Անդրկովկասում խորհրդային իշխանության հաստատումը և ամրապնդումը³:

11-րդ կարմիր բանակը, իր կազմի մեջ ընդգրկելով նաև Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամիավորումներ, 1920թ. մայիսի կեսերին մոտեցավ Լեռնային Ղարաբաղի սահմաններին: Տեղի հայ բոլշևիկներն ամեն կերպ աջակցում էին երկրամասի

¹ Խոսքը Ղարաբաղի Քեշիշքենդ գյուղի մասին է:

² ՀՀ ԼՂԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 37, ք. 21:

³ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ԼՂԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 37, ք. 2-3:

² Նույն տեղում, ք. 4:

³ Տե՛ս՝ Դ.Կ. Օրջոնիկիձե, Статьи и речи (1910-1926 гг.), т. 1, էջ 109:

խորհրդայնացմանը: Նրանք կարծում էին, թե ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման կարգախոսներով առաջացող Խորհրդային Ռուսաստանի բանակը՝ Վարաբադի հայությանն օգնելու է ինքնորոշվելու:

Մայիսի 19-ին կարմիր բանակի մի պատվիրակություն, գալով Շուշի, այցելեց հայկական զորքերի՝ այնտեղ գտնվող շտաբը: Պատվիրակներին ընդունեց Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), որը Հայաստանի կառավարության կարգադրությամբ իր զորամասով Չանգեզուրից Վարաբադ անցնելով՝ այնտեղ ստեղծել էր ժամանակավոր կառավարչություն: Նա եկամեներին հայտարարեց, որ ինքն ուրախ է ողջունելու կարմիր բանակի զորքերին և խնդրեց միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի մուսուլմանները դադարեցնեն հարձակումները հայերի դեմ: Պատվիրակությունը Դրոյին հավաստիացրեց, որ կարմիր բանակը թույլ չի տա վնաս պատճառել հայերին: Դրոն պատասխանեց, որ հայերը օգնության համար Անգլիային, Ամերիկային և գեմ. Դեմիկիմի կամավորական բանակին դիմել են միայն այն պատճառով, որ նրանց վրա ճնշում էին զործարդել երկու կողմից՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը, այն դեպքում, երբ իրենք դիմադրություն ցույց տալու համար զենք անգամ չունեին, իսկ մարդիկ մեռնում էին սովից: Միաժամանակ Դրոն բոլշևիկյան պատվիրակության անդամներին ցույց տվեց Հայաստանի կառավարության կողմից իրեն արված կարգադրությունը, որտեղ ասված էր. «Մի՛ ենթարկվեք պրովոկացիայի և ամու՛ր պահեցեք ռազմաճակատը, իսկ Խորհրդային կարմիր բանակը մոտենալիս՝ մենք նրա հետ կգտնենք ընդհանուր լեզու»¹:

Բայց ընդհանուր լեզու չգտնվեց:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման իջեցրեց 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին՝ առաջ շարժվել և գրավել Լեռնային Վարաբադը: Հրամանում ասված էր, որ, ամբողջ ուժերը կենտրոնացնելով Շուշիի շրջանում, դիվիզիան պետք է շարունակի առաջխաղացումը դեպի Չանգեզուր, ապա, այն գրավելուց հետո, շարժվի Նախիջևանի, Ջուլֆայի և Օրդուբադի ուղղությամբ:

Շուտով 32-րդ հրաձգային դիվիզիան մտավ Շուշի: Ապա 11-րդ բանակի հրամանատար Մ. Կ. Լևանդովսկու և ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր Ս. Տեր-Գաբրիելյանի հետ այստեղ ժամանեց Սերգո Օրջոնիկիձեն: Շուշին հայտարարվեց խորհրդային, և Դրոյին առաջարկվեց հեռանալ Վարաբադից: Մայիսի 24-ին Ավետարանաց գյուղում Դրոն իր զինակիցների խորհրդակցություն հրավիրեց, որտեղ հայտնեց, որ Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել զորքերը հանել

Վարաբադից: Դա առաջ է բերում Նժդեհի բուռն դժգոհությունը, և նա խիստ ընդհարվում է Դրոյի հետ: Բուռն վիճաբանության ընթացքում վերջինս նրան մեղադրում է կանչում: Դեպքին ներկա Մելիք Հասան-Չալալյանի վկայությամբ, Նժդեհը նրան դիմում է հետևյալ խոսքերով. «Մեր կյանքը մեզ չի պատկանում, այլ՝ հայ ժողովրդին, իսկ եթե ուզում ես խփել ինձ, առ քեզ»: Եվ ատրճանակը շարտում է Դրոյին: «Դերասան շան որդի»¹, - ասում է Դրոն՝ Նժդեհի այդ արարքից զգացված:

Չնայած Նժդեհի ու նրա նման մտածողների բուռն բողոքներին, հաջորդ օրը՝ մայիսի 25-ին, Շուշիում Դրո Կանայանի ստեղծած ժամանակավոր կառավարչությունը դադարեցրեց իր գործունեությունը: Դրոն իր զորամասով հեռացավ Վարաբադից: Շուտով ամբողջ երկրամասը դարձավ խորհրդային:

Վարաբադից Դրոյի հեռանալը մեծագույն ուրախություն պատճառեց Ադրբեջանի ողջ հակահայ զանգվածին, իսկ Նախիջևանի կառավարությունը չէր քաբցնում երախտագիտական զգացումները կարմիր բանակի նկատմամբ:

Հունիսի 8-ին Դրոն Գորիսից հեռագրում է Երևան, ուր նաև ասված էր.

«Հայ ժողովուրդի և, մասնավորապես, Չանգեզուրի թշնամիները տարածում են բացահայտ սադրիչ լուրեր՝ Չանգեզուրից կառավարական զորքերի հեռանալու մասին: Թող ժողովրդի թշնամիներն իմանան, որ կառավարական զորքերը, ամրապնդված նոր ուժերով, նորից օգնության կգնան դարաբադյան գյուղացիությանը»²:

Խնդրում են լայնորեն տեղեկացնել բնակչությանը»²:

Նորից Վարաբադ վերադառնալու մասին խոստումը, որ տալիս էր Դրոն, չէր կարող փարատել զանգեզուրցիների անհանգստությունը: Դրոյի հեռանալը նրանց մոտ առաջ էր բերել զարմանք, տարակուսանք, ապա և՛ զայրույթ: Հասարակության դժգոհությունն արձագանք էր գտնում «Սյունիք» թերթի՝ էջերում: Ինչու՞ Երևանի կառավարությունը գնացել է այդ անհասկանալի քայլին, մանավանդ որ, ինչպես հայտնի էր Գորիսում, հանրապետության կառավարական շրջաններում և Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոյում մինչ այդ մեծամասնություն էին կազմում

¹ Մոխչե Լոխանյան, Լեռնային Վարաբադ. 1917-1920, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1999, էջ 681:

² Հայ ժողովրդի ապստամբական շարժման երկու խոշոր գործիչների միջև ծագած այս առաջին լուրջ ընդհարումը ստույգորեն առաջ թերեզ նրանց միջև: Այդ դեպքին հաջորդեցին նոր կոնֆլիկտներ, որոնք էլ ավելի բարդացրին նրանց անձնական հարաբերությունները:

³ ՀՀ ԸԲԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ք. 52, ր. 2:

⁴ 1918-1919 թթ. Գորիս բաղաբուն տպագրվում էր «Որոտան» շաբաթաթերթը, որը բաղաբական և տնտեսական դժնդակ պայմանների հետևանքով լույս էր տեսնում մեծ ընդհատումներով: 1920 թ. հունվարի 1-ից թերթը սկսեց լույս տեսնել «Սյունիք» անունով, որպես բաղաբական. հասարակական, տնտեսական և գրական շաբաթաթերթ: «Սյունիք» Հ.Յ. Դաշնակցության Չանգեզուրի կենտրոնական կոմիտեի օրգան էր: Ինչպես «Որոտանը», այնպես էլ «Սյունիքը», հետագայում նաև «Ազատ Սյունիքը» տպագրվում էին Խոսունց Ծատուրի «Սասուն» տպարանում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 368, ց. 1, ք. 5, ք. 182 և շրջերես:

Ղարաբաղն ամեն գնով պաշտպանելու կողմնակիցները: Իսկ գուցե Դրոն ինքնագուր խ էր դիմել այդ քայլին: Հազիվ թե:

Ինչևիցե, փաստն առկա էր, և Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 7-ին Գորիսից հեռագիր հղելով Երևան՝ Նախարարների խորհրդի նախագահ Համո Օհանջանյանին, պատճենները՝ ներքին և զինվորական գործերի նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, արդարադատության և ֆինանսների նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանին, Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, խիստ բողոք էր հայտնում այն կապակցությամբ, որ Դրոն, առանց կարմիր բանակին դիմադրություն ցույց տալու, հեռացել է Ղարաբաղից: Նա գրում էր.

«Հունիսի 1-ին (արխիվային փաստաթղթում այդպես է, պետք է լինի մայիսի 25-ին - Ա.Ս.) Դրոն իր ամբողջ ջոկատով թողել է Ղարաբաղը և անցել Չանգեզուր: Պատճառը խորհրդավոր է և բոլորովին անհասկանալի մեզ: Ղարաբաղում վիճակը անորոշ է: Մեր ձեռքով մենք կործանել ենք Ղարաբաղը: Դա մեր կուսակցության կրախն է: Դրոն անձամբ է իշխանությունը հանձնել բոլշևիկներին: Ինչպես հայտնում է հենց նոր Ղարաբաղից եկած զնդապետ Մեսյանը, այնտեղ չկան ռուսական բոլշևիկներ, և ժողովուրդը տատանվում է: Դրոյի և նրա ջոկատի խուճապահար փախուստը [Ղարաբաղից] Չանգեզուրում ստեղծել է որոշ հուսալքում: Տարածված են լուրեր, թե ջոկատը հեռանում է Չանգեզուրից: Ժողովուրդը հուզմունքի մեջ է»¹: Այնուհետև գեներալ-կոմիսարը հայտնում էր, որ իր կողմից հետապնդվող ձախ դաշնակցական, «արիկա և գրգռիչ պրոպոկատոր» Մուշեղ Չաքարյանը, թաքնվելով ընդհատակում, զանգվածների մեջ առաջ է բերում անիշխանություն, և նրա նմանները քիչ չեն: Մուշեղին և նրա կողմնակիցներին պատժելու մասին զինվորական իշխանություններին բազմիցս արված առաջարկները մնում են անկատար: «Կարգը վերականգնելու համար, վերջում նշում էր Ս. Մելիք-Յուլյանը, անհրաժեշտ է ուղարկել մեկ գումարտակ և ուժեղ ու ինքնուրույն մի լիազոր: Ստեղծված պայմաններում ես ի վիճակի չեմ աշխատելու և մեկնում եմ Երևան: Դրոն գործում է ինքնուրույն, ու արդյունքը բացասական է»²:

Ղարաբաղ մտնելուց հետո Կարմիր բանակի զորամասերը և նրանց ուղեկից թուրք զինված խուժանն անմիջապես անցան հայ բնակչության նկատմամբ դաժան բռնարարքների: Չերբակավեցին Արցախի ազատագրական շարժման հարյուրավոր մարտիկներ, նրանցից շատերը զնդակահարվեցին առանց որևէ պատճառի և

դատի: Կարմիրբանակայինները և աղբրեջանցի թուրքերը թալանում էին գյուղացիներին, բռնագրավում էին հացահատիկը, անասունները, տնային իրերը, հայ երիտասարդներին ուժով հավաքագրում և ստիպում էին ծառայել աղբրեջանական բանակում: Մի քանի հարյուր ձերբակալված մտավորականներ և հասարակական-քաղաքական գործիչներ էտապով քշվեցին Բաքու և նետվեցին բանտերը: Հայ գործիչներով լցվեցին նաև Գանձակի, Շուշիի և ուրիշ տեղերի կալանավայրերը:

Ղարաբաղից Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հեռանալը հետագայում Նժդեհը համարել է ճակատագրական սխալ: Նա գրել է. «Ղարաբաղն առանց կռվի թշնամուն թողնելը, անշուշտ, պիտի ունենար իր բարոյալքիչ ազդեցությունը Չանգեզուրի վրա: Կամ թշնամին չափազանց ուժեղ է, որ Երևանյան զորքերը խուսափել են չափվելու նրա հետ, կամ ինչ-ինչ քաղաքական նկատառումներով չպետք էր կռվել և չեն կռվել մերոնք»¹:

Փաստորեն, առանց կռվի Ղարաբաղը կարմիրբանակայիններին հանձնելը Չանգեզուրի շուրջը ստեղծել էր ռազմաքաղաքական միանգամայն այլ իրադրություն, որը պահանջում էր լուրջ վերլուծություն և եզրահանգումներ:

Խնդիրը հանգամանորեն քննարկելու համար Գորիս քաղաքում, զեներալ-կոմիսարիատի դահլիճում, հրավիրվեց կուսակցական ընդլայնված ժողով, որի նմանը մինչ այդ Չանգեզուրում տեղի չէր ունեցել:

Պատմական այդ ժողովին մասնակցում էին Մեղրիի, Ղափանի, Միսիանի և բուն Չանգեզուրի շրջանի կուսակցական ներկայացուցիչները և պատասխանատու բոլոր գործիչները, կային ինչպես և Գորիսում գտնվող ղարաբաղցիներ: Ժողովին ներկա էին նաև Դրոն, Նժդեհը, Երևանից եկած Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենցի և Չախար Յուլյանը, Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, Գերասիմ Բալայանը, Յապոն Պարոնյանը, Համբարձում Մարգիսջանյանը (Յապոնացի Մաքո), Հալիժորի ենթաշրջանի կոմիսար Չախար Տեր-Դավթյանը, Միսիանի կոմիսար Չախար Տեր-Ղազարյանը, Նիկոլայ Հովսեփյանը, Կրմենանցը, Հովհաննես Վարժապետը, Արտեմ Խանգաղյանը, Հակոբ Տերունին, Վաղարշակ Ղազարյանը, Գեղեոն Տեր-Մինասյանը, Դավիթ Խուրդիդյանը և Վազգեն Միրզաբեկյանը (Վանբեկ)²:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, ք. 2:

² Լույս տեղում:

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 93:

² Լույս տեղում: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ. վկայություններ», էջ 488-489:

- Օրակարգն էր. 1) Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը. 2) Խորհրդային իշխանության միջոցառումները Վարաբաղում. 3) 11-րդ կարմիր զորաբանակի ներխուժման վտանգը և դրան դիմակայելու խնդիրը. 4) ներքին թշնամիների դեմ բռնելիք դիրքը:

Ժողովը բացեց Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, որը հակիրճ կանգ առավ տիրող արտաքին և ներքին քաղաքական կացության վրա, ապա ասաց, որ ինքը շտապ մեկնում է Երևան, հավանաբար երկար ժամանակով, և Չանգեզուրի շրջանների գեներալ-կոմիսարի պաշտոնի համար երաշխավորում է Չախար Յուլյանին:

Մելիք-Յուլյանի գնալուց հետո կուսակցական ժողովը գավառի գեներալ-կոմիսարի պաշտոնը ժամանակավորապես հանձնեց Չ.Յուլյանին, որի իշխանությունը տևեց ընդամենը մեկ ամիս՝ մինչև բուլշևիկների Գորիս մտնելը:

Ժողովը հերթով սկսեցին նախագահել Գերասիմ Բալայանը և Չախար Յուլյանը:

Խորհրդային բանակի՝ Չանգեզուր ներխուժելու վտանգը դիմագրավելու հարցի քննարկումը ժողովականներին բաժանեց երկու մասի. բացարձակ մեծամասնությունն այն կարծիքին էր, որ պետք է ամեն կերպ խուսափել խորհրդային ուժերի հետ բախվելուց:

Հին հեղափոխական Համբարձում Սարգիսյանը (Յապոնացի Սաքո) ասում էր. «Ռուսաստանի հեղափոխականներն են գալիս. նրանց հետ մեր կապերի շնորհիվ մենք նրանց միջոցով ամեն ինչ կարող ենք անել, նույնիսկ կարող է պատահել, որ մեր առաջարկով նրանք տաճիկներին պարտադրեն նահանջել մինչև 1914 թվի սահմանները»¹: Սաքոյի այս միամիտ խոսքերը հավանություն գտան ժողովականներից շատերի մոտ՝ «ճիշտ է, ճիշտ է» արտահայտություններով:

Ժողովի մասնակիցներից մեկը՝ Վազգեն Միրզաբեկյանը (Վանբեկ), հետագայում վերհիշել է, որ այդ պահին Նժդեհը, կանգնած վերջին շարքում, մեջքը հենած պատի անկյունին, ձեռքերը խաչաձև դրած թևերի տակ, լուռ լուռ էր ժողովականների կարծիքները: Նախագահողը հայտարարում է, որ ելույթի համար խոսքը տրվում է Նժդեհին, որի հայացքը այդ վայրկյանին համակ տխրություն էր արտահայտում: Նժդեհն իր խոսքն այսպես է սկսում.

«Խոսքս ուղղում են Հայաստանի Գարիբալդի Դրոյին և հարց տալիս, թե ո՞ր օրվա համար է պահել իր կարծիքը, քանի որ այդ ժողովից է կախված Չանգեզուրի բախտը: Նկատի պետք է ունենալ, որ մեր բռնելիք ընթացքը ազդելու է նաև Հայաստանի

կառավարության ու Հայաստանի ժողովրդի հոգեկանի վրա»:

Դրոն ընդհատում է Նժդեհի խոսքը, ասելով.

«Եթե ժողովը որոշի, ես իմ բանակով կմիանամ Չանգեզուր-ցիներին. ես չեմ ուզում ազդել ժողովականների վրա»:

Նժդեհը հակադարձում է. «Ո՛չ, դուք պետք է ղեկավարողի դերում լինեք այս պատմական ժողովում, այլ ոչ թե լուռ մնաք կամ ընթանաք ժողովականների բռնած ընթացքով»:

Հուշագրոն այնուհետև նշել է. «Նա խոսելով կամաց-կամաց առաջացավ և կանգնեց ժողովասրահի մեջտեղում: Հազին ուներ դավիթբեկյան պատմական տարազը և կարծես Դավիթ Բեկը վերակենդանացել էր: Կրակ էր ժայթքում նրա բերանից և համակ վճռակամություն»:

Նժդեհն ուժգին շեշտադրումներով շարունակում է իր կրակոտ ելույթը. «Հայրենիքը ո՛չ որ իրավունք չունի առանց կովի զիջելու սովետներին, որոնց միացած է Ադրբեջանը: Սու՛տ են նրանց շռայլած խոստումները, սու՛տ է նրանց ուժի մասին չափազանցված լուրերը: Նրանք մեզ կպարտադրեն ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը. նրանք Չանգեզուրը կմատնեն սովի ու տեղորի, մասսայական կոտորածի: Հայակեր մուսավաթական ղեկավարները, մեկ օրում ղեկավար բուլշևիկներ դարձած, եկել են ռուսական զորքերի հետ...»:

Ժողովականները հմայված շարունակում էին լսել.

«Չանգեզուրը, որ կովի դաշտում, ամենից աննպաստ պայմաններում անգամ միշտ հաղթանակեց, այսօր երկրորդանքի մեջ է և հուսալքված՝ ղեկավարների երերուն ընթացքի պատճառով: Բայց կանգուն է Ղափանը՝ իմ հրամանատարական շրջանը: Ես վերադառնում եմ այնտեղ և պատրաստ սպասելու եմ եկող նոր ջարդարարներին...»¹:

Ինչ վերաբերում էր «ներքին թշնամիների», այսինքն՝ գավառի հայ բուլշևիկների նկատմամբ դիրքորոշմանը, ապա ժողովը որոշեց. «այդ դավաճանների հետ վարվել ամենախիստ միջոցներով»՝ պատերազմական ժամանակաշրջանի արտակարգ օրենքներին համապատասխան:

Վարաբաղից հայկական ուժերի նահանջը դեռ չէր սկսել, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի Վարաբաղի կոմիտեն գաղթականի անվան տակ Չանգեզուր է ուղարկում Շմավոն Շահնազարյանին, նրան հանձնարարելով բուլշևիկների Չանգեզուրի գավառային կոմիտեին հայտնել, որ Վարաբաղ մտած կարմիր բանակի զորամասերը շատ շուտով շարժվելու են դեպի Չանգեզուր՝ այնտեղ նույնպես խորհրդային կարգեր հաստատելու համար: Պատվիրակը հասնում է սահմանամերձ Տեղ գյուղ, որտեղից կոմունիստներն անմիջապես նրան ուղեկցում են Ալիդուլիքենդ (հետագայում՝ Ազատաշեն)

¹ Յապոնացուն չպետք է շփոթել Յապոնի հետ: Երկուսն էլ գորիսցիներ էին. Յապոնը (Հովհաննես Պապոնյան) քաղաքից էր, իսկ Յապոնացին (Համբարձում Սարգիսյանյան)՝ Գորիս գյուղից (Կյորես):
² Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 489:

¹ Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 490-491:

գյուղը, ուր գտնվում էր գավառի ընդհատակյա կոմիտեն:

Իշխանությունները, տեղեկանալով Շահնագարյանի՝ Չանգեզուր ժամանելու մասին, սկսում են ակտիվորեն որոնել նրան, բայց պատվիրակը հասցրել էր ընդհատակյա կոմիտեին հաղորդել Ադրբեջանի կոմկուսի Ղարաբաղի կոմիտեի հանձնարարականը և շտապ վերադառնալ Շուշի՝:

Հետրորդային գործերի կողմից Ղարաբաղի գրավումը և կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալը Չանգեզուրի սահմաններին թևավորեցին տեղի բոլշևիկներին, որոնք պահը հարմար գտան զենքի դիմելու: Նրանք համոզված էին, որ ապստամբություն բարձրացնելու դեպքում իրենց անմիջապես օգնության կգան կարմիր բանակի զորամասերը և միասնական ուժերով գավառում կհաստատեն խորհրդային կարգեր: Չանգեզուրի բոլշևիկները ապստամբության համար պահը հարմար էին համարում նաև այն պատճառով, որ Հայաստանի տարբեր վայրերում մայիսին տեղի ունեցած բոլշևիկյան զինված ելույթները, իրենց կարծիքով, արդեն լիովին շփոթի էին մատնել հանրապետության իշխանություններին, որոնք, իբր, այլևս անուժ էին զինված միջամտությամբ ճնշելու զանգվածային որևէ ընդվզում Չանգեզուրում:

Ապստամբության նախապատրաստության գործը ղեկավարում էր 1920թ. մայիսի 5-ին Գորիսում կազմակերպված ՌԿ(Բ)Կ Չանգեզուրի ժամանակավոր Կենտրոնական կոմիտեն: Այդ ղեկավար մարմնի մեջ էին Հակոբ Կամարին (նախագահ), Գորիս քաղաքում 1919թ. ստեղծված բոլշևիկյան առաջին ընդհատակյա բջջի ղեկավար Երեմիա Բակունցը, Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մակիչ Մաշուրյանը, Հայկ Սիլանյանը, Նիկոլայ Արզումանյանը և Բագրատ Հարությունյանը: Կենտրոնական կոմիտեն կարողացել էր կարճ ժամանակում համախմբել Գորիս քաղաքի, Ղափանի հանքերի, գավառի գյուղերի՝ ընդհատակում գործող կոմունիստների ուժերը և համաձայնեցնել նրանց գործողությունները:

Բոլոր գյուղերը միաժամանակ ոտքի հանելու համար գավառային կոմիտեն անհրաժեշտ գրություններ էր ուղարկել տեղերը: Խնդիր էր դրված՝ Չանգեզուրի սահմաններին կարմիր բանակի զորամասերի մոտենալուն պես պատրաստ լինել ապստամբության:

Ապստամբության նախապատրաստությունը դեռ չէր ավարտվել, երբ գավառի իշխանությունները ձերբակալեցին Հակոբ Կամարուն և զինվորների ուղեկցությամբ Գորիսից ուղարկեցին Ղարաբաղ՝ հանձնելու Դրոյին: Բայց նախօրյակին Քրիստափոր Մկրտչյանին հաջողվում է կազմակերպել նրա ազատումը:

Մկրտչյանը գալիս է Խնձորեսկ և տեղի բոլշևիկյան կազմակերպությանը հանձնարարում է ձախողել Չանգեզուրի կոմունիստների ղեկավարին Ղարաբաղ տանելը: Գյուղի կոմունիստներից ստեղծվում է զինված խումբ, որը Աբել Ղավայյանի գլխավորությամբ կտրում է Տեղ գյուղից Կոռնիձոր գյուղ տանող ճանապարհը, որտեղով պետք է զինվորների հսկողությամբ անցներ Կամարին: Խումբը զենքի սպառնալիքով ազատում է նրան և բերում Խնձորեսկ: Այստեղ մի քանի օր մնալուց հետո, հետքերը կորցնելու նպատակով, Կամարին գաղտնի տեղափոխվում է Աղուլիշեն գյուղը, իսկ այնտեղից՝ Քարահունջ, ապահով թաքստոց՝:

Ապստամբության նախօրեին ՌԿ(Բ)Կ Չանգեզուրի Կենտրոնական Կոմիտեի անդամները և ճանաչված կոմունիստները Յաշա Մարտիրոսյանը, Գաբրիել Սևյանը, Բագրատ Ղարազյոզյանը, Գարեգին Մայիլյանը, Սողոմոն Կարապետյանը, Գառնիկ Ղազարյանը և ուրիշներ ակտիվ աշխատանք են տանում բնակչության շրջանում, որի հետևանքով խմորումներ են սկսվում Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ, Տեղ, Աղուլիշեն, Քարահունջ, Շինուհայր, Սիսիանի շրջանի Բոնակոթ, Ղափանի շրջանի Ծավ, Շիկահող գյուղերում, Գորիսի կաղրային գումարտակի զինվորների մեջ, ուր ակտիվ քարոզչություն էին մղում կոմունիստներ Արսեն Մայսուրյանը, Տիգրան Սարգսյանը, Արսեն Խոյյունցը:

Խմորումներն աստիճանաբար փոխվեցին հուզումների, և կոմունիստները բազառայտ ձեռնոց նետեցին գավառի իշխանություններին:

Մայիսի 18-ին զինված ելույթներ եղան Սիսիանի շրջանի Բոնակոթ, Բնունիս, Ղարաքիլիսա, Ախաթյան գյուղերում: Ապստամբները ձերբակալեցին տեղի պաշտոնյաներին և բռնագրավեցին Բոնակոթ գյուղում գտնվող ռազմական պահեստը:

Սակայն ապստամբությունը հատկապես համառ բնույթ ընդունեց բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) Խնձորեսկ գյուղում:

Խնձորեսկը Չանգեզուրի ամենամեծ գյուղն էր՝ ավելի քան 8.000 բնակչությամբ: Այնտեղ դաշնակցականները փոքրաթիվ էին, իսկ գյուղի քաղաքական կյանքին տոն տվողները հնչակյաններ էին, որոնց բավականին ուժեղ կազմակերպությունն ուներ ավելի քան 15-ամյա պատմություն: Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո գյուղի հնչակյանները մտան տեղի բոլշևիկյան կազմակերպության մեջ:

Չինված ելույթի նախօրյակին Խնձորեսկի բոլշևիկյան կազմակերպության անդամների թիվը հասնում էր 75-ի: Դա պատկանելի ուժ էր, որին հաջողվել էր իր ստևից տանել գյուղացիների մեծ մասին:

¹ Տե՛ս *Մ.Մ. Դեմիրճյան*, *Յրոպա Հայրենիք*, էջ 101:

¹ ՀՀ ՀՊԿ ԳՆԿ-ի ԱԿ, թ. 4033, գ. 4, գ. 256, ք. 3-6:

Ապստամբության հետ կապված կոնկրետ հարցերը քննարկելու համար մայիսի 26-ին Ղուկաս Յուզբաշյանի տանը տեղի ունեցավ Խնձորեսկի կուսակցական կազմակերպության ընդհանուր ժողովը: Ժողովի աշխատանքները ղեկավարում էր Հայկ Միլանյանը: Ժողովին մասնակցելու համար գավառային կոմիտեն Խնձորեսկ էր գործուղել իր ներկայացուցչին՝ Մուշեղ Մկրտչյանին: Հակոբ Կամարին վատառողջ էր և այդ պահին գտնվում էր Զարահունջ գյուղի ընդհատակում:

Բացելով ժողովը՝ Հայկ Միլանյանը կանգ առավ մի շարք հարցերի վրա: Նա հատկապես հանգամանորեն խոսեց ապստամբության քաղաքական նշանակության և հաղթանակի հետ կապված բարդությունների մասին: «Դժվարությունները մեզ չպետք է վախեցնեն,- ասաց նա:- Ապստամբությունը սկսում ենք վաղը լուսաբացին: Առաջին հերթին պետք է գրավենք գյուղում գտնվող զորամասի շտաբը, ապա՝ զինանոցը»: Նա համոզված ասում էր. «Մեզ օգնության կգան հարևան գյուղերից: Միասնական ուժերով պետք է զինաթափենք Ղարաբաղից նահանջող Դրոյի զորամասը: Մենք մենակ չենք. մեզ օգնության կհասնի նաև կարմիր բանակը: Մակայն, մեր գործի հաջողությունը կախված է առաջին հերթին մեր համարձակությունից ու կամքից»¹:

Ժողովի նախագահի ելույթից անմիջապես հետո հանդես եկած Իսկանդար Էքտիբարյանը ջերմորեն պաշտպանեց ապստամբության գաղափարը:

Ապստամբություն բարձրացնելու առաջարկը, սակայն, լուրջ դիմադրության հանդիպեց: Եվ առաջինը դեմ արտահայտվեց գավառային կոմիտեի ներկայացուցիչ Մ. Մկրտչյանը՝ այն համարելով վաղաժամ: Նա ասաց, որ մյուս գյուղերը պատրաստ չեն, հույս չկա նաև, որ ժամանակին օգնության կգան կարմիր զորամասերը:

Ձինված ելույթն անհապաղ սկսելուն դեմ էր նաև բուլշևիկների գավառային կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Հակոբ Կամարին: Չկարողանալով մասնակցել ժողովին, բայց իմանալով դրա հրավիրման մասին, նա ընդհատակից մամակ էր ուղարկել Հ. Միլանյանին, ուր կտրակամապես մերժել էր տվյալ պահին ապստամբություն բարձրացնելու ծրագիրը:

Հ. Կամարու նամակը կարդացին ժողովում: Ծավալվեց բուռն ու երկարատև վիճաբանություն. ամեն մեկն իր կարծիքն էր հայտնում և բերում իր տեսակետը հիմնավորող փաստարկներ: Կեսգիշերին գավառային կոմիտեի հանձնարարությամբ ժողովատեղի եկավ Ալեքսանդր Դադայանը, որը նույնպես պարզաբանեց

կոմիտեի տեսակետը՝ շեշտելով, որ ոչ միայն Գորիսի, այլև Միսիանի, առավել ևս՝ Ղափանի բուլշևիկները պատրաստ չեն ապստամբության: Բայց դա էլ չօգնեց: Միլանյանը շարունակում է պնդել ապստամբությունը սկսելու առաջարկը և նույնիսկ հենց այդտեղ պատռում է Կամարու նամակը:

Մի քանի ժամ տևած մտքերի փոխանակումից հետո քվեարկության է դրվում ապստամբությունը սկսելու հարցը: Չայների մեծամասնությամբ որոշվում է մայիսի 27-ի առավոտյան ապստամբել:

Այդ որոշումն ընդունելուց հետո ժողովն ընտրում է Խնձորեսկի հեղափոխական կոմիտեի՝ հետևյալ կազմով. Հայկ Միլանյան (նախագահ), Աբել Ղավալյան (տեղակալ), Արսեն Մայսուրյան, Հարություն Թաթարյան, Գարեգին Մայիլյան, Բագրատ Ղարազոյցյան, Իսկանդար Էքտիբարյան:

Հեղկոմը, զինելով գյուղի կոմունիստներին, մայիսի 27-ի առավոտյան ապստամբություն է բարձրացնում: Հեղկոմի կոչերի ետևից գնում էին հարյուրավոր գյուղացիներ: Ապստամբներն առաջին հերթին կտրեցին հեռախոսավարը, ապա գրավեցին զինվորական շտաբը և ձերբակալեցին շտաբի պետ կապիտան Գարեգին Ամիրխանյանին, կոմիսար Հայրապետ Առուշանյանին և ուրիշ զինվորականների: Այնուհետև գրավվեց ռազմամթերքի պահեստը, ապստամբների ձեռքն անցան մեծ թվով հրացաններ, զգալի քանակի փամփուշտ, հանդերձանք: Բարձրացվում է կարմիր դրոշակ և գյուղում հայտարարվում է խորհրդային իշխանություն:

Հեղկոմն անմիջապես ձեռնարկեց խմբերի ստեղծումը, որի անդամներին բաժանվեցին հենց նոր գրաված հրացանները և փամփուշտները: Խմբերից ամեն մեկը ստացավ կոնկրետ առաջադրանք ու գրավեց իրեն հատկացված դիրքը: Կազմվեց նաև գնդացրային դասակ՝ Մաթևոս Ասատրյանի ղեկավարությամբ, որին հանձնարարվեց դիրք մտնել Կուրաթ գետի մոտերքում, որտեղով սպասվում էր Դրոյի զորամասի անցումը:

Ապստամբության լուրն անմիջապես հասավ Դրոյին, որն այդ ժամանակ իր զորամասով գտնվում էր սահմանային Կոռնիձոր գյուղում, որտեղից Խնձորեսկ գյուղի տարածքներով անցնող խճուղով պետք է մեկներ Գորիս քաղաք:

Դրոն անմիջապես Խնձորեսկի վրա շարժեց իր զորամասը: Նույն ժամանակ գյուղի հեղկոմը կազմում է մի հանդուզմ վերջնագիր՝ նրան ներկայացնելու համար: Վերջնագիրը տանելու պարտականությունը ստանձնում է Բախշի Առուշանյանը, որը Կուրաթ գետի այգիների մոտ այն հանձնում է Դրոյին:

Հեղկոմը Դրոյին առաջարկել էր սահմանային Տեղ գյուղում հանձնել ամբողջ զենքը, հենց այդտեղ էլ արձակել հեծելազոր զորակոչված բնիկ զանգեգուրցիներին, չմտնել Խնձորեսկի

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ք. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 24:

խորհրդային իշխանության տարածքը և զինաթափված զորամասով արագ հեռանալ Սյունիքից:

Ի պատասխան այդ անհեթեթ վերջնագրի՝ Դրոն անմիջապես հեծելագործ շարժում է Խնձորեսկի վրա: Չորամասը առանց դժվարության գրավում է գյուղը, իսկ ապստամբները հեռանում են ձորերը՝ համարյա կորուստներ չտալով: Նրանց օգնության չեկան հարևան գյուղերից, չեկան նաև կարմիր բանակի զորամասեր: Մայիսի 28-ին սկսվեցին հարցաքննությունները և ծեծը: Մայիսի 29-ին գյուղի դպրոցի բակում հավաքած գյուղացիների առջև զնդակահարվեցին հեղկոմի անդամ Իսկանդար Էքսիբարյանը և Մկրտիչ Ղարազյոզյանը՝ անվանի բոլշևիկ, Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ադրբեջանին հանձնելու ջերմ կողմնակից, Բաքվում Ղարաբաղ-Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված և կարմիր բանակի հետ Չանգեզուր եկող Արմենակ Ղարազյոզյանի հայրը: Բախշի Առուշանյանը և Արսեն Խոյյունցը ուղարկվեցին Գորիսի բանտ:

Ապստամբությունը Խնձորեսկում ճնշելուց հետո Չանգեզուրում ծայր առան քաղաքական հալածանքները, բանտարկությունները և զնդակահարությունները, ամենուրեք հետապնդվում էին հուզումների աչքի ընկնող ղեկավարները և առավել ակտիվ մասնակիցները: Կոմունիստների տները խուզարկելիս գավառի իշխանությունների ձեռքն էին անցել ռազմական գաղտնիքներ պարունակող նամակներ՝ հասցեագրված Ադրբեջանի ռազմհեղկոմին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Խուզարկումների արդյունքում կատարվում էին նորանոր ձեռքարկություններ: Եթե Գորիսի շրջանում կարգը համեմատաբար արագ վերականգնվեց, ապա Միսիանի շրջանում ապստամբները շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ: Ի վերջո, ապստամբությունը այստեղ ևս ճնշվեց, նրա ղեկավարներից մի քանիսը դաժան պատիժների ենթարկվեցին: Գնդակահարվեց Միսիանի ապստամբ զինված ջոկատների ընդհանուր հրամանատար Եղո Իսկանդարյանը¹:

Թեև Մայիսյան ապստամբությունը Չանգեզուրում ճնշվել էր, բայց Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անշրջելի էր դարձրել բոլշևիզմի արմատավորումը գավառում: Ադրբեջանի խորհրդայնացումը և այնտեղ կարմիր բանակի ներկայությունը մեծապես ոգեշնչել էին Չանգեզուրի, հատկապես՝ Միսիանի և Գորիսի շրջանների բոլշևիկներին՝ կյանքի կոչելով նորանոր կազմակերպություններ կամ բազմամարդ դարձնելով եղածները:

Մայիս-հունիս ամիսներին Միսիանի Բռնակոթ, Շաղաթ, Ղարաքիլիսա, Ախլաթյան, Ախբենդ, Անգեղակոթ գյուղերի կոմ-

բջիջներից յուրաքանչյուրում արդեն տասնյակ կուսակցականներ էին հաշվվում²:

Մայիսի 24-ին Բռնակոթ գյուղում տեղի ունեցավ Միսիանի շրջանի մի շարք գյուղերի բոլշևիկյան կազմակերպությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որն ընտրել էր շրջանային հեղկոմ Թովմաս Աղոնց, Հակոբ Գևորգյան, Պատվական Տեր-Ղազարյան կազմով³: Որոշվեց նաև կազմակերպել կոմունիստական զինված խմբեր, չճանաչել Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, նախապատրաստվել զինված պայքարի՝ խորհրդային իշխանության հաստատման համար⁴:

Բռնակոթի խորհրդակցությունից հետո հեղկոմներ կազմակերպվեցին նաև Միսիանի մի շարք գյուղերում: Օրինակ, Անգեղակոթում ստեղծվեց հեղկոմ՝ Մկրտիչ Մկրտումյանի նախագահությամբ, որը բնակչության շրջանում գաղտնի ու բացահայտ բոլշևիկյան պրոպագանդ էր մղում, նախապատրաստվում էր կազմ ու պատրաստ դիմավորելու կարմիր բանակի մուտքը Միսիան:

Միսիանի՝ մեծապես աճած բոլշևիկյան ընդհատակի աշխատանքները ղեկավարում էին Նիկոլայ Արզումանյանը, Միքայել Գրիգորյանը, Մարտիրոս Մկրտչյանը, Հովհաննես Հայրապետյանը և ուրիշներ:

Ամրապնդվում էին նաև Գորիսի բոլշևիկյան կազմակերպությունները. հունիսի սկզբներին շրջանի Տեղ, Կոռնիձոր, Քարահունջ, Ալդուլիշեն, Քարաշեն, Շինուհայր, Խոտ գյուղերի կոմբջիջներում հաշվվում էին 150-ից ավելի կոմունիստներ, իսկ Խնձորեսկ գյուղի կազմակերպության անդամների թիվն արդեն անցնում էր 90-ից:

Մայիս-հունիսին հեղկոմներ էին գործում Խնձորեսկում և Շինուհայրում⁴:

Մինչ Մայիսյան ապստամբությունից տեմդահար Հայաստանի իշխանություններն ամեն միջոց գործադրում էին վերականգնելու կարգն ու օրինականությունը, այդ նույն ժամանակ կարմիր բանակը արագացնում էր շարժումը դեպի հանրապետության սահմանները՝ նպատակ ունենալով տվյալ ժամանակաշրջանում վճռել երկու հիմնախնդիր.

- ա) գրավել հաջորդ վիճելի երկրամասը՝ Չանգեզուրը;
- բ) հետապնդելով մուսավաթական զորքերի մնացորդներին՝ նրանց թույլ չտալ մեծ զանգվածներով անցնել Նախիջևան և ամրապնդվել այնտեղ:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 35, «Առաջին մասսայական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը): Նյութեր և փաստաթղթեր», էջ 341-342:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3, ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 180, ք. 6, 7, 8, 14, 15, 16, 18, 20, 22, 23:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 896, ք. 38:

Երբ 11-րդ կարմիր բանակի հարվածների տակ թուրքական զորամիավորները ստիպված թողեցին Դաղստանը, երբ, այնուհետև, կարմիր զորամասերը մտան Բաքու, և Ադրբեջանը հայտարարվեց խորհրդային, թուրքերը ճիգեր էին թափում կառչած մնալու Անդրկովկասի առանձին տարածքներին և ամենից առաջ՝ Նախիջևանին, որին նրանք կարևորագույն դեր էին հատկացրել իրենց պանթուրքական ծրագրերի մեջ:

Այդ բանը լավ էր ըմբռնում Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը, որը միջոցներ էր ձեռնարկում խափանելու Նախիջևանին տիրանալու՝ քենալականների մտադրությունը:

ՌԿ(բ)Կ Քաղբյուրոյի 1920թ. մայիսի 25-ին ընդունած որոշման մեջ ուղղակի ասված էր, որ անհրաժեշտ է «բոլոր միջոցներով Նախիջևանը պաշտպանել Թուրքիայի նախկին կառավարության և Ամստանտի ազդեցությունից»¹: Կասկած չկա, որ այստեղ իրականում խոսքը վերաբերում էր ոչ թե «Թուրքիայի նախկին կառավարությանը», որը ոչ մի իշխանություն չուներ Ամստոլիայում, այլ Անգորայի քենալական իշխանություններին:

Չանգեզուրին հարող Նախիջևանի գավառում վիճակը քարդանում էր նրանով, որ այնտեղ ընդհարվում էին ոչ միայն Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի, այլև մի կողմից՝ Նախիջևանի փաստացի տերը դարձած Ադրբեջանի և մյուս կողմից՝ Հայաստանի հանրապետությունների շահերը: 1919թ. ամռանը թուրքական զինված ուժերի աջակցությամբ մուսավաթականները ապստամբություն էին բարձրացրել և Նախիջևանի գավառը անջատել Հայաստանից: Հայկական բանակը շարունակում էր կռիվ մղել՝ Նախիջևանը կրկին Հայաստանի Հանրապետության մեջ ներառելու համար, մանավանդ որ, դաշնակիցների և, առաջին հերթին, Անգլիայի կողմից այն պաշտոնապես ճանաչված էր որպես Հայաստանին պատկանող տարածք:

Այդ դժվարին խնդիրը իրագործելիս Հայաստանը, բնականաբար, ընդհարման մեջ մտավ ոչ միայն Նախիջևանի գավառի խաների ու բեկերի գլխավորած մուսավաթական զինված ուժերի, այլև այնտեղ գտնվող թուրքական կանոնավոր զորամասերի հետ:

Իսկ քենալական զորամասերը Նախիջևանում ամրապնդվել էին ոչ միայն երկրամասը Թուրքիային միացնելու համար, այլև այն պատճառով, որ «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները այն դիտում էին որպես մոտ ապագայում Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակում գործելու շատ հարմար զինադաշտ:

1920թ. Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովում արտասանած ճառում Մուստաֆա Զեմալն ասել էր. «Մենք Հայաստանի վրա

¹ Տե՛ս՝ Ս. Ալիխանյան, Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում (1917-1921), էջ 102:

արշավելու որոշում ընդունեցինք: 1920թ. հունիսին մենք հրամայեցինք արևելյան շրջաններում նախնական զորահավաք անցկացնել: 15-րդ կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան նշանակվեց արևելյան ճակատի հրամանատար»¹:

Կարաբեքիրի նոր նշանակումից հետո Թուրքիայում, հատկապես նրա արևելյան նահանգներում, հայտարարվեց նախնական զորահավաք, և կազմակերպվեց Բայազետյան դիվիզիան՝ 9000 սվինով: Այդ դիվիզիան, նախքան կարմիր բանակի զորքերի Նախիջևան մուտք գործելը, ներխուժել էր գավառ և գրավել Նախիջևանի, Ջուլֆայի և Օրդուբադի շրջանները: Այնուհետև, առանց հապաղելու թուրքերը ռազմական գործողություններ էին սկսել հայկական գորքերի դեմ:

Հայկական կառավարությունն, իր հերթին, ուժեղացրեց դիվանագիտական ջանքերը՝ Թուրքիայի հետ ընդհարումից խուսափելու համար:

Մի կողմից՝ խորհրդայնացված Ադրբեջանի և նրան թիկունք կանգնած բոլշևիկյան Ռուսաստանի, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության միջև զնալով աճող հակասությունները հրամայաբար առաջ քաշեցին հայ-ռուսական բանակցությունները սկսելու պահանջը:

Բանակցությունների նախաձեռնությունը վերցրեց ՌՍՖՍՀ կառավարությունը և Հայաստանի կառավարությանն առաջարկեց բանակցություններ վարել Մոսկվայում:

Դեռևս ապրիլի վերջին Երևանում կազմվել էր պատվիրակություն՝ գրող Լևոն Շանթ (պատվիրակության ղեկավար), ՀՀ խորհրդարանի անդամներ Համբարձում Տերտերյան և Լևոն Չարաֆյան հիմնական կազմով: Պատվիրակության մեջ ընդգրկվեցին նաև Մարգիս Այդինյանը և Տեր Հակոբ քահանա Մառիկյանը: Պատվիրակությունը հանձնարարություն ստացավ՝ անմիջապես մեկնել Մոսկվա և Հայաստանի կողմից բանակցություններ վարել խորհրդային կառավարության հետ ու կնքել բարեկամության դաշինք: Պատվիրակությունը կառավարությունից ստանում է հետևյալ հրահանգները.

«1. Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ճանաչի Հայաստանի անկախությունը՝ ընդունելով, որ Հայաստանին են պատկանում Ղարաբաղն ու Գյուլիստանը.

2. Խորհրդային Ռուսաստանը, զոնե սկզբունքով, պետք է ընդունի թուրքահայ հողերի կցումը Հայաստանին.

3. Խորհրդային Ռուսաստանը չպիտի միջամտի Հայաստանի ներքին գործերին, չպիտի Հայաստանում կոմունիստական գործունեություն ծավալի.

¹ М. Кемаль, Путь новой Турции. т. 3, Союзгиз, Москва, 1934, с. 313.

4. Խորհրդային Ռուսաստանը պիտի թույլ տա, որ Հյուսիսային Կովկասում և Ռուսաստանում գտնվող հայ գաղթականները վերադառնան Հայաստան»¹:

Երևանում, կառավարական շրջաններում, հույսի և ոգևորության մթնոլորտ էր ստեղծվել: Շատերն այն կարծիքին էին, որ Ռուսաստանի միջնորդությամբ և բարի կամքով հնարավոր կլինի ճշտել Թուրքիայի և Ադրբեջանի հետ Հայաստանի Հանրապետության սահմանները, արդարացի լուծել տարածքային հարցերը:

Պատվիրակությունն անհապաղ մեկնեց Մոսկվա՝ մի ամբողջ ամիս կորցնելով ճանապարհին: Վերջապես, տեղ հասնելուց հետո, մայիսի վերջին սկսվեցին հայ-ռուսական բանակցությունները: Հայկական կողմից բանակցություններին մասնակցում էին Լևոն Շանթը, Համբարձում Տերտեռյանը և Լևոն Չարաֆյանը, խորհրդային կողմից՝ արտգործնախարար Գեորգի Չիչերինը և նրա տեղակալ Լևոն Կարախանը:

Հունիսի 3-ին Մոսկվայից Լևոն Շանթը հաղորդում էր Երևան, արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին.

«Մեզ հետ բանակցություններ է վարում Կարախանը: Առաջին հանդիպումն ունեցել ենք մայիսի 28-ին: Հույս ունենք մեր միսիայի հաջողությանը: Առաջմ գիտակցաբար չենք գրում մանրամասների մասին: Քենայի ներկայացուցիչները այստեղ են գտնվում ռազմական օգնություն ստանալու համար: ...Այսօր մենք եղանք Չիչերինի մոտ. գլխավոր դժվարությունը թուրքական Հայաստանի արևմտյան սահմանների հարցն է, հատկապես Էրզրումի մասին՝ Քենայի պատճառով»²:

Բանակցությունները սկզբում ընթանում էին հաջող. խորհրդային կողմն ընդունեց Հայաստանի առաջ քաշած բոլոր պայմանները: Հունիսի 10-ին Լ. Շանթը հաղորդում էր Երևան՝ ռուս-հայկական պայմանագրի մոտալուտ ստորագրման մասին. այն նախատեսված էր հունիսի 12-ին: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ, քանի որ փաստաթղթի կնքմանը ամեն կերպ խանգարում էին հատկապես Բաքվից, այն պատճառաբանությամբ, թե պարզված չեն Խորհրդային Ադրբեջանի և դաշնակցական Հայաստանի սահմանները՝ հատկապես Ղարաբաղի և Չանգեզուրի կողմից: Բանակցությունների ընթացքի դանդաղեցման և թուրք-ադրբեջանական կողմից հարուցած խոչընդոտների մասին հունիսի 20-ին Շանթը հեռագրում է Երևան: Գնալով Հայաստանի պատվիրակությունը հանդիպում է նորանոր դժվարությունների:

Մակայն խորհրդային կառավարությունը շարունակում էր այն տպավորությունը ստեղծել, թե ինքը մտադիր է հօգուտ Հայաստանի

լուծել վիճելի տարածքների հարցը: ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի կոմիսարիատը նույնիսկ կազմել էր Անդրկովկասի վարչական քարտեզ, որտեղ Հայաստանին «նախատեսված էին» ընդարձակ սահմաններ: Այդ քարտեզով Հայաստանի սահմանների մեջ էին առնված նաև Չանգեզուրի, Լեռնային Ղարաբաղի և Նախիջևանի երկրամասերը:

Շանթի պատվիրակությունը հավատ չէր ընծայում խորհրդային կողմի առաջարկների նկատմամբ և շարունակում էր, ոչ իր մեղքով, անորոշ դրությամբ, օրերն անցկացնել Մոսկվայում: Հայկական պատվիրակության նկատմամբ բուշևիկյան կառավարության, մեղմ ասած, ոչ բարեկիրք վերաբերմունքի պատճառն այն էր, որ, ինչպես խորհրդային կողմն էր մշտապես շեշտում, Հայաստանի կառավարությունը շարունակում էր իր հույսը կապել Անտանտի տերությունների հետ՝ ակնկալելով, որ նրանց աջակցությամբ կլուծի Թուրքիայի հետ Հայաստանի ունեցած տարածքային հարցերը:

Խորհրդային կողմի նկատմամբ հայկական պատվիրակության անվստահությունը, ինչ խոսք, հիմքեր ուներ: Մոսկվան «վիճելի» հայկական տարածքները խաղաքարտ էր դարձրել Թուրքիայի և Ադրբեջանի համակրանքն ամեն կերպ շահելու համար: «Վիճելի» մարզերի վերաբերյալ հարցերի քննարկումների ժամանակ խորհրդային ղեկավարները դրանցից ամենազանազան կոմբինացիաներ էին սարքում: Նրանք մի դեպքում Չանգեզուրը և Ղարաբաղը տեսնում էին Ադրբեջանի կազմում, իսկ Նախիջևանը՝ Հայաստանի, մյուս դեպքում՝ մտածում էին երեք մարզերն էլ հանձնել Ադրբեջանին, երրորդ դեպքում՝ Չանգեզուրը խոստանում էին թողնել Հայաստանին, իսկ Նախիջևանն ու Ղարաբաղը միացնել Ադրբեջանին և այսպես շարունակ: Եվ ամեն անգամ Ադրբեջանի շահն առաջին գծի վրա էր:»

Մինչ Մոսկվայում հայ-ռուսական բանակցությունները տեղապտույտ էին տալիս, թուրքերը Նախիջևանի կողմից ուժեղացրին ռազմական ճնշումը Հայաստանի վրա: Ուստի Նախիջևանը կորցնելու վտանգը խորհրդային իշխանություններին ստիպեց ժամ առաջ ոտք դնել այնտեղ: Իսկ դա հնարավոր էր Չանգեզուրի գրավումն իրականացնելուց հետո:

Չանգեզուրում օրեցօր սպասում էին կարմիր բանակի ներխուժմանը: Ազգային խորհրդի առաջարկով Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Մերգեյ Մելիք-Յուլյանը հունիսի 9-ին մեկնեց Երևան՝ զավառի կացության մասին զեկուցելու ՀՀ կառավարությանը: Նրան ժամանակավորապես փոխարինեց զավառի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը՝ Չախար Յուլյանը: Երևան մեկնելուց առաջ Ս. Մելիք-Յուլյանը դիմեց Չանգեզուրի ժողովրդին՝ կոչ անելով ուժ չխնայել հայրենի

¹ Մ. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 453:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 39:

լեռնաշխարհը պաշտպանելու համար:

Չանգեզուրյան ուղղությունից Հայաստանի զինված ուժերի ուշադրությունը շեղելու նպատակով, ինչպես ասվեց, 1920թ. մայիսի վերջերին Ղազախի և Քարվանսարայի շրջաններում երևացել էին կարմիր զորամասերի առաջին ստորաբաժանումները: Բայց կարմիր բանակն այդ ժամանակ չմտավ Չանգեզուր, քանի որ իրադրությունը փոխվել էր, ուստի նրա առաջխաղացումը ժամանակավորապես հետաձգվեց: Բանն այն է, որ մուսավաթական ուժերը տեղի չէին տալիս: Կենտրոնանալով Ադրբեջանի խորքերում՝ նրանք խռովություններ էին սկսել, որոնց նպատակն էր վերականգնել հին կարգերը:

Մուսավաթական զինված ուժերին միացել էին Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո 1920 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Բաքվից գավառներ փախած նախկին հանրապետության պարագլուխներից շատերը: Գավառներում նրանց էին միացել տասնյակ խաներ և հարյուրավոր բեկեր, որոնք վախ ունեին, որ որքան էլ Ադրբեջանի թուրք բոլշևիկները տարված են պանթուր-քիզմի և պանիսլամիզմի գաղափարներով, բայց Բաքվում նստած ռուս բոլշևիկների թելադրանքով ձեռնամուխ կլինեն իրենց հարստությունների բռնագրավմանը և ունեցած դիրքերի վերացմանը:

Մուսուլմանական հակախորհրդային ապստամբությունն սկսվեց Գյանջայում (Ելիզավետպոլ), մայիսի 26-ին: Այն գլխավորում էր թուրք գեներալ Նուրի փաշան: Հունիսի 5-ին խռովություն բռնկվեց Բարդայում և Ղարաբաղի ադրբեջանական գյուղերում, հունիսի 9-ին՝ Չաքաթայայում: Այս խոշոր ելույթներից բացի, Ադրբեջանի մի շարք քաղաքներում ու գյուղերում ելույթներ ունեցան մուսուլմանական մեծ ու փոքր զինված խառնախմբեր: Այսպես, օրինակ՝ հունիսի սկզբին Ջևադի գավառում՝ Պետրովսկից 15 կմ հեռավորության վրա, Ալի Աֆունտ մոլլայի աջակցությամբ խան Շիրվանսկին հավաքեց 3000 մարդուց բաղկացած մի ջոկատ, որը հունիսի 3-ին հարձակվեց 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գնդի վրա: Ուժգին դիմադրության հանդիպելով և կրելով կորուստներ՝ ապստամբները Արաքսի ափով նահանջեցին հարավարևմտյան ուղղությամբ և սկսեցին նոր ուժեր հավաքել: Խան Շիրվանսկին օգնություն ստացավ նաև պարսկական Ադրբեջանից¹:

Խռովությունն ընդգրկել էր նաև Լենքորանի շրջանը, որտեղ գործում էին գեներալ Մելիմովի, Կուլամ Թաղիևի և Շահվարանի ջոկատները՝ մինչև 1500 մարդ:

Այս ու այնտեղ ծագած խոշոր ու ոչ մեծ ապստամբություններն իրենց վրա էին գամել 11-րդ կարմիր բանակի հիմնական ուժերը:

1920թ. հունիսի 3-ին Նուրի փաշայի և մուսավաթական բանակի գնդապետ, Ղարաբաղի ջոկատի նախկին պետ Ջեյնալովի զինված ուժերը մոտեցան Շուշիին, իսկ հունիսի 5-ին գրավեցին քաղաքը: Չերբակավեցին Լեռնային Ղարաբաղի հեղկոմի անդամները և մեծ թվով ղարաբաղցի բոլշևիկներ: Խռովարարների կողմն անցավ Ադրբեջանի կարմիր բանակի Բաքվի գունդը, որը կազմված էր նախկին մուսավաթական բանակի ասկյարներից¹:

Բացառությամբ Բաքվի շրջանի, Ադրբեջանի այն տարածքներում, որտեղ կային կարմիր բանակի զորամասեր, ապստամբներն ընդհարումներ էին ունենում դրանց հետ, կորուստներ կրում և կորուստներ պատճառում: Մասնավորապես, նրանց հաջողվեց հանկարծակիի բերել խորհրդային ոչ փոքր մի զորամաս և գլխավին կոտորել դրա անձնակազմին: Այդ առիթով «Սյովո» (Թիֆլիս) թերթը գրում էր.

«Ելիզավետպոլում բարձրացրած ապստամբության հետ միաժամանակ, Նուրի փաշայի նախաձեռնությամբ, Ջեվանշիրի գավառում թաթարների կողմից Թարթար գետի հովտում սրի է քաշվել խորհրդային զորքերի մեծ ջոկատ: Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչներ Օրջոնիկիձեն և Մահակ Տեր-Գաբրիելյանը հրաման են արձակել ձերբակալելու Նուրի փաշային, որը թաքնվելով, մշակում է Ադրբեջանում խորհրդային բոլոր զորքերի ոչնչացման մասին պլան»²:

Բռնկված թուրք-մուսավաթական հակախորհրդային խռովությունը կարող էր լայն ծավալ ստանալ, եթե կարմիր բանակի զորամասերը չլիմեին վճռական գործողությունների:

Ղարաբաղում խռովությունը վերացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունն այնտեղ ուղարկեց Շտեյզերի 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը, որոնց միացավ նաև մուսուլմաններից կազմված, ավտոզրահապատներ ունեցող հատուկ ջոկատը, ինչպես նաև՝ Կուռիշկոյի հրամանատարության տակ գտնվող 18-րդ հեծյալ դիվիզիան: Այդ բոլոր զորամասերին ուղեկցելու հրաման ստացավ Լուսինիչի ավիացիոն ջոկատը, որն օդից գնդացիների կրակով և ռումբերով պետք է ցրեր խռովարարներին:

Հունիսի 8-ին Ադրբեջանի տապալված հանրապետության պառլամենտի նախկին փոխնախագահ Ամեդ Աղաևը դիմում ուղղեց «քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ժողովուրդներին և կառավարություններին»: Դիմումն ուղարկվեց նաև «Վրաստանի Հանրապետությանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետության

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 173, ք. 1-3:

² «Слово» (Тбилиси), 1920, 1 июля.

¹ Ռ.ՊՈԱ, ֆ. 109, ց. 1, գ. 896, ք. 38:

Նորին Գերագանցության դիվանագիտական պ-րն ներկայացուց- չին»¹:

Դիմումի մեջ Աղակը միջազգային հանրությանը բողոք էր հայտնում զենքի ուժով Ադրբեջանում խորհրդային կարգեր հաստատելու կապակցությամբ: Անկախության համար երկու տարվա ընթացքում ահռելի զոհեր կրած ադրբեջանական ժողովուրդը, գրում է նա, «չէր կարող հաշտվել իր վզին բռնի փաթաթած նոր կարգերի հետ», ուստի կարճ ժամանակ անց երկրի տարբեր վայրերում ապստամբության դիմեց՝ պաշտպանելով Ադրբեջանի բանակի այն զորամասերին, որոնք չեն հպատակվում բռնակցությունը:

Դիմումի մեջ նշելով, որ բռնակցության նոր իշխանությունները արյունալի հաշվեհարդարներ են տեսնում ապստամբների հետ, Աղակը այնուհետև գրում էր. «Ես կտրականապես բողոքում եմ քաղաքակիրթ աշխարհի բոլոր ժողովուրդների և նրանց կառավարությունների առջև՝ Ադրբեջանի ժողովուրդների անկախ գոյության գերագույն իրավունքը՝ այդքան կոպտությամբ ոտնահարելու առթիվ և համառորեն խնդրում եմ միջոցներ ձեռք առնել անհապաղ դադարեցնելու Ադրբեջանում տեղի ունեցող արյունահեղությունը և նրա սահմաններից դուրս տանելու ռուսական կարմիր զորքերին, որպեսզի հնարավորություն տրվի Ադրբեջանի ժողովրդին շարունակելու իր խաղաղ և անկախ գոյությունը՝ համաձայն իր արտահայտած կամքի:

Իսկ եթե ռուսական կարմիր զորքերը չեն թողնի Ադրբեջանի սահմանները, այդ դեպքում հետագայում տեղի ունենալիք բոլոր անցքերի ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Խորհրդային Ռուսաստանի վրա»²:

Մինչ մուսավաթական հայտնի գործիչը արհողորմ բողոքներ էր ուղարկում տարբեր կառավարությունների հասցեներով, 1920թ. հունիսի 10-ին 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաների զորամասերը հարձակման անցան Թարթառի և Լենբերանի վրա: Սկսելով այդ հարձակումը՝ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ստահոգ էր իր թիկունքի ապահովման խնդրով, քանի որ հայտնի էր դարձել, որ Շամխոր կայարանի շրջակայքում, Գյանջայից 30-35 կմ հարավ-արևելք, գործում են խոռվարարների բավական ուժեղ ջոկատներ: Ահա թե ինչու Սարովի շրջանում թողնվեց Կրիվոնոսովի 94-րդ հրաձգային բրիգադը, որն ուժեղ պահակախմբեր կարգեց Կրզըլ-Հաջիլի, Բորսունլու, Ջամիլի, Մեհդի բնակավայրերում: Միաժամանակ բրիգադի հեծյալ պարեկները հետախուզում էին առջևում ընկած տարածքները:

Հունիսի 12-ին 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը գրավեցին Աղդամը, որտեղ ձեռք գցեցին լեռնային 3 հրանոթ, 2 հրասանդ, 5 գնդացի, շատ զինամթերք ու հեռախոսային գույք: Խոռվարարները նահանջեցին դեպի Ջիբրայիլ¹:

Հունիսի 13-ին 32-րդ դիվիզիայից առանձնացվեց մի ուժեղ ջոկատ, որը հրետանիով և գրահամեքենաներով շարժվեց դեպի Շուշի և հունիսի 15-ին գրավեց քաղաքը:

Բաքվի հայերեն «Կոմունիստ» թերթը Շուշիի գրավման առթիվ գրում էր. «Հակահեղափոխության վերջին կայանը՝ Շուշին, վերցված է քաջարի բանվորազորացիական բանակի կողմից. Հեղափոխության կարմիր դրոշակը նորից ծածանվում է Ղարաբաղի կենտրոնում»²: Դիվիզիայի մյուս զորամասերը շարունակեցին զարգացնել հարձակումը դեպի հարավ-արևելք՝ հետապնդելով նահանջող ապստամբ ջոկատներին:

Նորի փաշայի և գնդապետ Ջեյնալովի ջախջախված ջոկատների մնացորդները, Խուրդֆերինի կամրջով հուլիսի սկզբին անցնելով Արաքս գետը, հեռացան Պարսկաստան:

1920թ. մայիս-հունիս ամիսներին ծայր առած հակա-խորհրդային ելույթները հաջողություն չունեցան: Շուրջ 20 օր տևած կռիվների ընթացքում կարմիր բանակը դաժանորեն ճնշեց ապստամբությունը:

Հունիսի 13-ին Սերգո Օրջոնիկիձեն Լենինին հղած հեռագրում գեկուցում էր. «Ապստամբությունը Ղարաբաղում ոչնչացված է. գրավել ենք 8 հրանոթ՝ լծասարքով, ձիերով, 26 գնդացի, զինամթերքի, հրացանների ու գնդացիների մեծ պահեստներ: Շարժման պարագլուխները Նորի փաշայի գլխավորությամբ փախան: Հրահրված խավարամիտ գյուղացիությունը պարա-գլուխների լքումից հետո ձեռնամուխ է եղել կալվածատիրական ազարակների գրավմանը»³:

Արևելյան ճակատի քեմալական զորքերի հրամանատար Կարաբեքիր փաշային հղած հեռագրով 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին փոխարինող Վասիլենկոն և բանակի Ռազմա-հեղափոխական խորհրդի անդամ Լուկինը հայտնում էին, որ որոշում է կայացվել ապստամբներից գրաված զենքը և զինամթերքը հանձնել Անկարայի կառավարությանը՝ «ձեր հայեցողությամբ Թուրքական հեղափոխական բանակի կարիքների համար օգտագործելու նպատակով»⁴:

Գանձակում և հարակից շրջաններում ճնշելով մուսավաթա-կանների խռովությունը և ամրապնդելով խորհրդային կարգերը Լեռնային Ղարաբաղում՝ 11-րդ կարմիր բանակի 20-րդ և 32-րդ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 82, ք. 6-8:

² Նույն տեղում:

¹ Տե՛ս Ա. Բ. Կալուշև, Ингервенция и гражданская война в Закавказье, т. 302:

² «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 20 հունիսի:

³ ԻՊՌԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 27:

⁴ Նույն տեղում, գ. 555, ք. 40:

դիվիզիաները ուրիշ զորամասերի հետ վերստին ձեռնարկեցին արշավ դեպի Ջանգեզուր և Նախիջևան: Առաջինը Ջանգեզուր պիտի մտներ 32-րդ դիվիզիան:

Կարմիր բանակի ջանքերով հեշտությամբ տիրելով Լեռնային Ղարաբաղին՝ ադրբեջանցիները համոզված էին, որ նույն բանակով հեշտությամբ գրավելու են նաև Ջանգեզուրը, Նախիջևանը, Շարուր-Գարալազյազը: Չի կարելի չգնահատել Ադրբեջանի՝ այն օրերի դեկավարների համառությունը, նպատակին հասնելու հետևողականությունն ու ճարակությունը: Նրանք հմտորեն էին օգտագործում այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասում առաջինը Ադրբեջանն էր խորհրդայնացվել: Ինչպես Մոսկվայից, այնպես էլ Բաքվից հրապարակ էր նետվել այն առասպելը, թե Ադրբեջանը հեղափոխական պայքարի առաջամարտիկ է, որ շատ չանցած այդ հանրապետությունը ոչ միայն օրինակ, այլև իսկական փարոս է դառնալու ողջ արևելքի համար, հետևաբար պետք է ամեն կերպ նրան աջակցել և նրա օգնությամբ նորանոր տարածքներ ներառնել խորհրդային սահմանների մեջ:

Այսպիսով, Ադրբեջանն իր կողքին ուներ Խորհրդային Ռուսաստանը, քիկունքում՝ քենայական Թուրքիան: «Նոր Թուրքիայի» կառավարողները, որոնք հաջողությամբ քողարկվել էին հեղափոխական կեղծ ֆրակներով և հանդես էին գալիս իբրև իմպերիալիզմի յծից Արևելքի ճնշված, հատկապես մուսուլմանական, ժողովուրդների ազատագրության ջատագովներ, Հայաստանի նկատմամբ, ըստ էության, շարունակում էին երիտթուրքերի զավթողական արյունաբերու քաղաքականությունը: Նրանք որոճում էին հայ ժողովրդի արևելյան հատվածը նույնպես բնաջնջելու ծրագիրը: Ավելին, քենայականները, որոնց պարագլուխները նույն իրենք՝ երեկվա ակտիվ երիտթուրքերն էին, փայփայում էին պանթուրքական ցնորքներ, երագում էին իրենց պետության սահմանների մեջ ներառել Ադրբեջանը, Գաղստանը, Միջին Ասիան, թուրքալեզու ժողովուրդներով բնակեցված տարածքներ:

Դիվանագիտական սերտ հարաբերությունների մեջ մտնելով քենայականների հետ՝ խորհրդային կառավարությունը Թուրքիային աջակցում էր Անտանտի տերությունների դեմ մղվող պայքարում: Դրա հետ մեկտեղ խորհրդային կառավարությունը ստիպված էր հաշվի առնել Անդրկովկասի նկատմամբ քենայականների ագրեսիվ նկրտումները:

Ճշմարտությունը պահանջում է ասել, որ այդ ժամանակ խորհրդային կենտրոնական կառավարության մեջ վերջնական համաձայնություն և միակամություն չկար Գարաբաղը, Ջանգեզուրը և հատկապես Նախիջևանը Ադրբեջանին հանձնելու հարցի շուրջ: Դրան մերթընդմերթ ընդդիմանում էր Գ. Չիչերինը, որը

բազմիցս հանդես էր եկել հարցը Հայաստանի օգտին լուծելու առաջարկներով: Բայց Թուրքիայի քենայական կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ իր հարաբերությունները հետևողականորեն պայմանավորում էր նրանով, թե այդ մարզերը ում պետք է անցնեն՝ Հայաստանի՞ն, թե՞ Ադրբեջանին: Թուրքիան շարունակում էր ամուր կանգնել վերջինիս քիկունքին, պաշտպանել նրա ծավալապաշտական նկրտումները, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Հայաստանին մնա միայն մի փոքր «կենսական տարածք»: Իրենց հերքին, Խորհրդային Ադրբեջանի բուլշևիկացած կառավարողները, ունենալով «մեծ եղբոր»՝ Թուրքիայի հետևողական աջակցությունը, իրենց դիմումներով ու կոչերով Մոսկվային հանգիստ չէին տալիս, բոլոր միջոցներով մոբիլիզացնում էին խորհրդային կառավարության մեջ ազդեցություն ու վճռական խոսք ունեցող ոչ քիչ թվով սիոնիստ գործիչներին, թուրքասերներին, որպեսզի օգտագործելով հարմար պահը՝ «իմպերիալիստական Հայաստանից» պոկեն նորանոր տարածքներ:

Առայժմ, սակայն, Բաքվին չէր հաջողվել Մոսկվային թեքել «վիճելի» մարզերը անվերապահորեն Ադրբեջանին հանձնելու կողմը: Մոսկվան դեռ շարունակում էր միջնորդի դեր խաղալ Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև: Խորհրդային կառավարությունը Անդրկովկասում գտնվող կարմիր բանակի հրամանատարությանը մշտապես հիշեցնում էր իրենց հիմնական խնդիրը՝ գրավել «վիճելի» տարածքները և դրանք այնքան ժամանակ պահել ռազմակալման տակ, մինչև որ համատեղ կորոշվեր դրանց Ադրբեջանին, թե՛ Հայաստանին պատկանելությունը:

Հունիսի 19-ի հեռագրով Գ. Չիչերինը, Բաքվում գտնվող Սերգո Օրջոնիկիձեին կրկին հիշեցնելով ռուսական զորքերի կողմից Գարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը ժամանակավորապես ռազմակալելու անհրաժեշտության մասին, գրում էր.

«Բուրժուական Վրաստանի, դաշնակցական Հայաստանի և թուրքական ազգայնականների հետ խաղաղության և փոխզիջումների քաղաքականությունը, որը քաղաքական նկատառումներով թելադրված է կուսակցության Կենտկոմի կողմից, պետք է անշեղորեն անցկացնել... Գարաբաղը, Ջանգեզուրը, Շուշին, Նախիջևանը, Ջուլֆան չպետք է միացվեն ո՛չ Հայաստանին և ո՛չ Ադրբեջանին, այլ պետք է գտնվեն ռուսական օկուպացիոն զորքերի ենթակայության տակ, ուր կստեղծվեն տեղական խորհույրներ,

* «Վիճելի տարածքների» պատկանելության հարցում խորհրդային կառավարության մեջ եղած տարբեր տեսակետները բանիմացորեն ու համոզիչ բացահայտել է պատմաբան *Իեմ Դազանյանն* իր մի շարք հրապարակումներում, այդ թվում՝ «К предистории самоопределения Нагорного Карабаха. С приложением новых документов» (Москва, 1997) արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ:

այլապես ուրիշ որևէ որոշում կարող է ձախողել խաղաղության՝ մեր քաղաքականությունը, որն առաջադրված է ընդհանուր վիճակի պահանջով»¹:

Այսպես թե այնպես, կարմիր բանակը Ադրբեջանի կողմից մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին և պատրաստվեց, առանց ժամանակ կորցնելու, Ղարաբաղից մտնել Չանգեզուր:

Արդեն հունիսի վերջին Չանգեզուրի սահմաններին կուտակված էին 28-րդ դիվիզիայի 1-ին գունդը, 281-րդ և 299-րդ հետևակային գնդերը, 1-ին և 2-րդ հեծյալ գնդերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կազմում էին 6-7 հազար սվին, 800-1200 թուր, 12 քնդանոթ²:

Գործի մեջ դրվեց 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ պլանը, այն է՝ արագ երթով գրավել «վիճելի» Չանգեզուրը և Նախիջևանը:

«Վիճելի» Չանգեզուր... «վիճելի» էր հայտարարված Հայաստանի անվիճելի լեռնավայրերից մեկը՝ իր հարազատ հայ բնակչությանը:

Չանգեզուրը սքանչելի բնություն ունեցող երկիր է: Չուրկ դաշտավայրերից՝ այն ներկայացնում է բարձրաբերձ լեռների, անդնդախոր ձորերի և կուսական անտառների յուրօրինակ մի աշխարհ: Երեք կողմերից շրջապատված է Կոնգուրո-Ալանգյուզի և Ղարաբաղի լեռնաշղթաներով:

Չանգեզուրի չորս կողմերում ցանցածև տարածված են լեռնագոտիներ, որոնք իրարից բաժանվում են նեղ և խորունկ ձորերով: Հզոր լեռնաշղթաների վրա բարձրանում են նշանավոր լեռներ՝ Կազբելը (Գյազբել), Ալանգյալը (Ալանգյազ), Խուստուպը, Կոմբուխը, Օբուգարեթը, Ղազանգյուլը, որոնց լանջերին հին-հին դարերում իրենց պատմական դերն ունեցած բերդեր են՝ Կաքավաբերդը, Բաղաբերդը, Հալիձորի, Գեղվա, Չեյվայի, Եղվարդի, Արծվանիկի, Կոաթաղի և այլ բերդեր:

Գավառի տարածքով անցնում են Հազարո, Որոտան, Ողջի, Բասուտա, Մեղրի և ուրիշ գետեր:

Միտն Վրացյանը Չանգեզուրի մասին գրել է.

«Շրջապատված բարձրաբերձ, գրեթե ութ ամիս անանցանելի ձյուններով ծածկված լեռներով ու կիրճերով՝ նա իրենից ներկայացնում է մի բնական անմատչելի բերդ: Ներսը կտրտված է անդնդախոր ձորերով և մինչև երկինք սավառնող գագաթներով ու լեռնահանգույցներով, որոնց մի մասը ծածկված է անտառներով և մյուսը՝ ճոխ արտոյով: ...Չանգեզուրի լեռները ամառային արոտատեղի են ծառայել Քուռ գետի հովտի թուրքերի համար: Հարյուր հազարավոր թրքական ոչխար ու տավար ամեն տարի

բարձրացել են Չանգեզուրի սարերը և ամբողջ ամառ արածել այն ժամանակ, երբ ինքը՝ Չանգեզուրցին չարաչար նեղվել է սակավահողությունից, հաճախ հավ քշելու տեղ չի ունեցել: Այս հողի վրա տեղի են ունեցել հաճախակի ընդհարումներ: Ցարական կառավարությունը հովանավորել է թուրքերին, հայերի ընտիր հողերը խլելով՝ տվել է ռուս գաղթականներին և արիեստական կերպով զարգացրել է Չանգեզուրցի հայ գյուղացիության արտագաղթը»¹:

Մյունիքի և Ղարաբաղի մայր բնությունը իր հզոր ազդեցությունն է գործել բնակչության հոգեբանության վրա: Կուսական անտառներով ծածկված բարձրաբերձ լեռները, անդնդախոր ձորերը, արագավազ գետերն ու գեղահրաշ սարադաշտերը լեռնաշխարհի հայությանը ներշնչել են ազատասիրություն, խիզախություն, հնարամտություն: Եվ, հակառակ իր գլխին եկած բազում արհավիրքների, նա երբեք գլուխ չի խոնարհել օտարի առջև:

Չանգեզուրում ապրող ժողովրդի մասին մույն Վրացյանը այսպես է արտահայտվել.

«Ժողովուրդը՝ քաջ, համարձակ և ազատասեր՝ տարի գլուխ կոպում է բնության հետ՝ իր հացն ապահովելու համար...

Շնորհիվ աշխարհագրական դիրքի, դաժան բնության ու տնտեսական աննպաստ պայմանների՝ Չանգեզուրցին դարերի ընթացքում... վարժվել է չարքաշ ապրելակերպի: Նրա մեջ զարգացել է աշխատասիրությունը, ամրացել՝ կամքը, կազմվել ու պնդացել է սերը դեպի ազատ ու անկախ կյանքը: Նա սովորել է ավելի ապավինել իր բազուկին ու հրացանին, քան դրսի ուժին, և այս հատկության շնորհիվ դժվարությամբ է համակերպվել բռնության և հաջողությամբ դիմադրել դրսից եղած հարձակումներին: Իր խրոխտ լեռներին և իր հոգու արիությանն է պարտական Չանգեզուրցին, որ տաճիկ-ադրբեջանական բոլոր կատարի ճիգերը Չանգեզուրը նվաճելու՝ անցան անհետևանք»²:

Չանգեզուրի բնակչության զբաղմունքն էին երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, մեղվաբուծությունը, գինեգործությունը և այլն:

Չանգեզուրը հարուստ էր պղնձի հանքերով, որոնց մեծ մասի մշակումը կատարվում էր Ղափանի շրջանի կենտրոնում՝ Հանքերում: Դրանց մշակման գործում, բացի հայերից, ընդգրկված էին նաև օտարերկրացիներ: Հանքերի մեծ մասը պատկանում էր միլիոնատեր Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանին, որը դրանք վաճառել էր ֆրանսիացիներին: Մրանք հանքերը շահագործեցին մի քանի տարի՝ մինչև բուլշևիկյան հեղափոխության հաղթանակը:

¹ Ս. Վրացյան, Կեանքի օտիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Չ հատոր, էջ 149:

² Նույն տեղում, էջ 150:

¹ "Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов", с. 506.

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս 1-ին, ք. 180-181:

Չանգեզուրն արքատ էր հաղորդակցության միջոցների տեսակետից: Բնակավայրերը մեծ մասամբ իրար հետ կապված էին լեռնալանջերով ու խորունկ ձորերով անցնող գյուղական նեղ արահետներով: Միակ բարեկարգ ճանապարհը Շուշիից եկող խճուղին էր, որը Գորիսի հյուսիսարևելյան բարձունքից ոլորապտույտ իջնում էր քաղաք ու, անցնելով Վարաբակ գետակի կամուրջը, բաժանվում էր երկու ճյուղի. մեկը բարձրանում էր Միսիան -Վարաբիխա՝ անցնելով Եռաբլրի սարահարթը, մյուսը Շուռնուխի անտառով գնում էր դեպի Ղափան:

Չանգեզուրը Վարաբաղի հետ բացառիկ դեր է խաղացել հայ ժողովրդի քաղաքական վերածննդի, հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Մյունիքի և Վարաբաղի ազնվականության րեկորների՝ մելիքների ոստաններում հրահրվեց հայրենիքի ազատության գաղափարը: Մյունյաց երկրի ազնվականության գավակ, իշխանագն Իսրայել Օրին էր, որ Մյունիքի ու Վարաբաղի մելիքների աջակցությամբ հսկայական ջանքեր գործադրեց Հայաստանի ազատագրության խնդրով շահագրգռելու Եվրոպան և Ռուսաստանը: Այդ շարժման շարունակությունը եղան 1722-1728 թվականներին Դավիթ Բեկի գլխավորած սյունեցիների հերոսական կռիվները պարսից և օսմանյան բռնապետությունների դեմ: Մյունիքի և Վարաբաղի շրջաններից են ելել հայ ժողովրդի նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի ուսիլի-րաններից շատերը:

Մյունիքի լուսավոր գավակներն արժանի ներդրում են ունեցել գրականության, գիտության, կրթության, ընդհանրապես մշակույթի զանազան մարզերում: Այստեղ է գտնվում Տաթևի հռչակավոր վանքը, որը դարեր շարունակ մեծ դեր է խաղացել Մյունիքի ժողովրդի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Վանական համալիրից վար՝ Որոտան գետի աջ ափին, մի նեղ հովտում Մյունյաց մեծ «անապատն» է՝ հայ գիտության և մշակույթի երբեմնի խոշոր օջախներից մեկը:

Նախահեղափոխական տարածքային բաժանմամբ Չանգեզուրի գավառը մտնում էր Ելիզավետպոլի (Գանձակ, Դյանջա) նահանգի մեջ: Գտնվելով նահանգի հարավային ծայրում՝ հյուսիսային և արևելյան կողմերից այն սահմանակից էր Ջիվանշիրի, Շուշիի և Ջիբրայիլի գավառներին, արևմտյան կողմից՝ Երևանյան նահանգի Նախիջևանի գավառին, իսկ հարավային կողմից՝ Պարսկաստանին՝ սահման ունենալով Արաքս գետը:

Ինչպես առհասարակ Անդրկովկասի զուտ հայկական մյուս շրջանները, այնպես էլ Չանգեզուրը, ցարական կառավարության քաղաքականության հետևանքով ուներ արհեստական վարչական սահմանաբաժանում: Հայկական գավառին էին կցվել Չանգեղանի,

Կուրաթլիի և Լաչինի շրջանները, որոնք նախկինում եղել էին հայաբնակ և հայադրոշմ, բայց հետագա դարերի ընթացքում զավթվել և յուրացվել էին կովկասյան թուրքերի և քրդական քափառական ցեղերի կողմից: Թուրք և քուրդ բնակչությամբ այդ տարածքները վարչական տեսակետից Չանգեզուր մտցնելու հետևանքով մեծապես փոխվել էր վերջինիս ազգային կազմը: Գավառի ավելի քան 400 բնակավայրերից հայաբնակ էր մեկ քառորդը:

1917թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, հատկապես նույն տարվա վերջերից, Չանգեզուրի գավառի հայկական և թուրքական մասերը, անջատվելով, սկսեցին ապրել միմյանցից առանձին, մեկուսի:

Անհարազատ թուրքական շրջաններից անջատված Չանգեզուրի հայկական մասի կազմում մնացին 90-ից քիչ ավելի հայկական գյուղեր, որոնցից 25-ը գտնվում էր բուն Չանգեզուրում, 20-ը՝ Միսիանում, 48-ը՝ Ղափանում և Մեղրիում: Գավառի հայկական մասի 140.000 բնակչության մեջ 1918թ. սկզբին հայերը 95.000 էին, թուրքերը՝ 40.000, մյուս ազգությունների ներկայացուցիչները՝ 5000: Այլ կերպ ասած՝ բնակչության 70%-ը հայեր էին, 30%-ը թուրքեր, ռուսներ, քրդեր և այլք՝:

Պատմական Չանգեզուրը (Մյունիք, Միսական) կազմված էր 4 շրջաններից՝ բուն Չանգեզուր (Գորիսի շրջան), Միսիան, Ղափան և Մեղրի (Արևիք), որոնք իրենց մեջ ներառում էին հետևյալ հայկական բնակավայրերը.

Բուն Չանգեզուր: Ավդալարի (Լաչինի) ձորից դեպի արևմուտք տարածվող այս շրջանի հայկական բնակավայրերն էին. Գորիս քաղաք, Գորիս գյուղ, Հին Գորիս, Բուռուն, Քարահունջ, Ալիուլիչեն, Խնձորեսկ, Գեղրու, Մաղանջուղ, Խոզնավար, Խնձախ, Բայանդուր, Քարաշեն, Արավուս, Տեղ, Կոռնիձոր (Գերենգուր), Հարար, Տաթև, Սևարանց, Տանձատափ, Յայջի, Հալիձոր, Երիցաթումբ, Շինուհայր (Շնիեր)*, Խոտ: Բուն Չանգեզուրում կային թուրքական 2-3 մանր գյուղ (Շահվեղար, Էյվազար, Կութկալար) և մեկ քրդաբնակ գյուղ՝ Զյուրդյար: Շրջանի կենտրոնը Գորիս քաղաքն էր:

Միսիանի շրջան: Անգեղակոթ,** Ղալաջուղ, Շաղաթ, Մազրա, Բալաթ, Վարաբիխա, Ալիու, Բոնակոթ***, Ախլաթյան, Բնունիս,

* Ստեմն, Միսիք Միսական (բոլոցիկ ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956. փետրվար, թիվ 2, էջ 34:
* Հին Շինուհայր եկրոպական համալսարանական կրթություն ստացած, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից Արշակ Գիրիջյանի ծննդավայրն էր:
** Խարայե Օրու հավանական ծննդավայր:
*** Բունկոթը տվել է խոշոր մտավորական դեմքեր և գործիչներ. ինչպես օրինակ՝ Լայպիզի (Գերմանիա) համալսարանի շրջանավարտ, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, «Աշխատավոր» թերթի խմբագիր Վահան Իրդեմիր, մեծ հայագետ Նիկողայոս Աղոնց, Ատրպատականի (Պարսկաստան) հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես սրբազան Մելիք-Թանգյանը, Չանգեզուրի նահանգապետ Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը և ուրիշներ:

Թագաքենդ, Աղբենդ, Տոլորս, Ուզ, Շինաթաղ, Լոր, Գետաքաղ, Դարաբաս (Դարաբաս), Շամբ, Լծեն: Միսիանի շրջանում կային զգալի քվով թուրքաբնակ գյուղեր (Աղուդի, Վաղուդի, Շաքի և այլն), որոնց բնակիչները հայտնի էին իրենց ավազակաբարո կենցաղով: Կային նաև ուս վերաբնակ մոլոկանների գյուղեր՝ Բագարչայ, Բորիսովկա: Շրջանի կենտրոնը Դարաքիլիսա (Միսիան) գյուղն էր՝ ընկած Որոտան գետի ձախ ափին:

Ղափանի շրջան: - Ղափանի հանքեր, Չեյվա (Դավիթ Բեկ)*, Մոդես, Ուժանիս, Խղղրանց, Եղվարդ, Ագարակ, Տանձավեր, Տորթնի, Վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Շրվենանց, Խլաթաղ, Առաջածոր, Նորաշեն, Կավարտ, Ըրկենանց, Սևաքար, Չափնի, Արծվանիկ (Երիցվանի), Բարբաթում (Պառավաթումբ), Բեխ, Վաչական, Պաղավերջ (Բաղաբուրջ), Գյուտգում, Ճակատեն, Քաշարանց, Հանդ, Բրդիկենց, Մագրա, Փոխրուտ, Շիշկերտ, Կիմանց, Ծավ, Հանդ-Փոքր, Շիկահող, Սրաշեն: Կային թուրքական բազմաթիվ գյուղեր: Շրջանի կենտրոնը Չավրնդուր գետի ափին գտնվող հանքերն էին:

Մեղրու շրջան: Կալեր, Վանք, Տաշտոն, Լիճք (Լիչե), Վահրավա, Կուտեննիս, Կուրիս, Ագարակ, Մեղրի*, Շիվանիձոր (Աստազուր): Թուրքական գյուղերից ամենամեծն Ալդարան էր: Մեղրու շրջանի (Արկիք) կենտրոնը Մեղրի գյուղն էր:

Բուն Չանգեզուրի շրջանի կենտրոն Գորիս քաղաքը միաժամանակ Չանգեզուրի գավառի վարչական կենտրոնն էր: Այն ընկած է մի ծառազարդ հովտում՝ համանուն (կամ Վարաբակ) գետի ափին, երկու հին գյուղերի՝ հյուսիսային կողմում գտնվող Հին Գորիսի և արևելյան կողմում՝ Գորիս գյուղի արանքում: Վերջինս, փարված բազմաթիվ լեռկ, սրածայր ժայռերով շրջապատված բլրի լանջին, ուներ բազմաթիվ քարանձավներ ու քարայրեր, որոնք դարերի ընթացքում թշնամու հալածանքների ժամանակ բնակիչների համար ծառայել էին որպես թաքստոցներ:

Երբ Հին Գորիս գյուղը պիտի վերածվեր քաղաքի, գավառապետն էր մի գերմանացի ուսական պաշտոնյա՝ Պֆելեր ազգանունով: Իր իսկ կազմած հատակագծով, գերմանական փոքր քաղաքների օրինակով, Գորիս քաղաքի կառուցման համար հատկացրած հարթավայրը նա բաժանել էր թաղամասերի՝ ուղիղ փողոցներով, ծառուղիներով, մայթերով հոսող առուներով, իսկ կենտրոնում, ըստ նախագծի, հիմնել էր մի ընդարձակ հասարակական այգի¹:

Եվ ահա, «վիճելի» տարածք էր հայտարարված ոչ թե նախկին

* Արամ Մանուկյանի ծննդավայրը:

** Դաշնակության նշանավոր գործիչ, «Դոշակ» թերթի խմբագիր Խաչատուր Մալումյանի (Ալնունի) և հնչյական խոշոր գործիչ Մաթթոս Մարգարյանի (Փարամագ) ծննդավայրը:

¹ Տե՛ս *Մանուկյան*, Միսիանի Միսիական (թուրքիկ ակնարկ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, փետրվար, թիվ 2, էջ 35:

Ելիգավետալոյի նահանգի Չանգեզուրի գավառը՝ իր հայ և թուրք բնակչությամբ հանդերձ, այլ այդ գավառի միայն մի մասը՝ անկախ հայկական Չանգեզուրի չորս շրջանները՝ Գորիսը, Միսիանը, Ղափանը և Մեղրին:

Հենց այդ չորս շրջաններն էին, որ անպարտելի բերդերի նման 1917-1920թթ. կանգնել էին թուրքական խորշակի առջև և հերոսական դիմադրությամբ ձախողում էին հայկական Չանգեզուրը գավթելու և նրա ժողովրդին ստրկացնելու՝ դավադիր թշնամու բոլոր ծրագրերը:

Նախքան Չանգեզուր մտնելը՝ կարմիր բանակի հետախուզական ծառայությունները գավառի բոլշևիկների օգնությամբ հայթայթել էին անհրաժեշտ տվյալներ՝ այնտեղի պաշտպանական հնարավորությունների, հայկական զորամասերի դասավորության, զանգեզուրյան զինվորների մարտական ոգու, բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին և այլն:

Չանգեզուրից հայտնած տվյալների հիման վրա Շուշիում գտնվող 32-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբի հետախուզական բաժինը կազմել էր տեղեկանք ու ներկայացրել Բաքու՝ 11-րդ կարմիր բանակի շտաբին: Տեղեկանքում մասնավորապես նշված էր. «...Դարալագյազի ու Չանգեզուրի գավառների պաշտպանությունն իրականացնում է հայկական բանակի արևելյան խմբավորումը, որի կազմում են զանգեզուրյան, դարալագյազյան և դարաբաղյան ջոկատները: Խմբավորման հրամանատարն է Մովսես Միլիկյանը, որի շտաբը գտնվում է Դարալագյազի Կարազանլու գյուղում: Ինչ վերաբերում է առանձին վերցրած Չանգեզուրին, ապա այնտեղ, հետախուզության տվյալներով, չկան կանոնավոր զորամասեր, այլ կա 5000 զինված կամավոր և ընդամենը 67 բանակային սպա, որոնք ապրելով իրենց գյուղերում, սահմանված հերթականությամբ կատարում են գավառի սահմանների պաշտպանությունը: Չանգեզուրյան այդ բոլոր ուժերի հրամանատարի (գեն. Ն. Ղազարով) և շտաբի պետի (փոխզնդապետ Գոնդարով) նստավայրը Գորիս քաղաքն է: Այստեղ է գտնվում նաև բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) գլխավոր ջոկատի հրամանատարությունը (ջոկատի հրամանատար՝ նույն ինքը՝ զանգեզուրյան բոլոր ուժերի հրամանատար գեն. Ղազարով): Այս գլխավոր ջոկատին ենթակա է Չաբուղի ջոկատը՝ պորուչիկ Յապոնի և վեց այլ սպաների ղեկավարությամբ: Նույնպիսի ջոկատներ կան Չանգեզուրի ուրիշ վայրերում. Ղափանի ջոկատի հրամանատարն է Նժդեհը, Միսիանի ջոկատինը՝ Պողոս Տեր-Դավթյանը»¹:

Իր հերթին, Աղբեջանի կարմիր բանակի շտաբը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության տրամադրության տակ էր

¹ Ս.ԲՊՈՒՈՒԼ, ք. 85, ց. 2, գ. 16, բ. 8:

դրել իր հետախուզության կողմից հայթայթված տեղեկությունները: Դրա վկայությունն է ՀՀ ՀՔԿՓԿՊ արխիվում պահվող Խորհրդային Ադրբեջանի՝ կարմիր բանակի շտաբի օպերատիվ բաժնի հետախուզական բաժանմունքին տրամադրած լրտեսական ամփոփագիրը¹:

Խորհրդային հետախուզությունը պարզել էր, որ բուլշևիկները 1920թ. Մայիսյան ապստամբությունը ծանր հարված է հասցրել Չանգեզուրին: Ճիշտ է, գավառի իշխանություններին հաջողվել էր վերականգնել կարգն ու օրինականությունը, բայց մտքերն արդեն պղտորվել էին, և ինչ-որ չափով վտանգված էր լեռնաշխարհի մարդկանց դիմադրության ոգին: Չնայած դրան՝ հետախուզությունը նաև պարզել էր, որ զանգեզուրցիները, չհաշված բուլշևիկներին ու նրանց համախոհներին, տրամադիր են մինչև վերջ պաշտպանել իրենց գավառը՝ իբրև Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս:

Դեռևս 1920թ. մայիսի կեսերին Շուշի ժամանած Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Սերգո Օրջոնիկիձեն, 11-րդ բանակի հրամանատար Միխայիլ Լևանդովսկին և Ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, մոտիկից ծանոթանալով քաղաքական իրադրությանը Լեռնային Ղարաբաղում, ինչպես նաև մանրամասն լսելով Չանգեզուրում և Նախիջևանում բնակչության քաղաքական տրամադրությունների մասին հաղորդումներ, իրենց եզրակացությունը պաշտոնապես փոխանցել էին Կենտրոն: Մոսկվա՝ Լենինին, Ստալինին և Չիչերինին հղած հեռագրում Օրջոնիկիձեն մասնավորապես նշել էր. «Հայ և մուսուլմանական բնակչությունը ցնծությամբ է ընդունում ռուսական կարմիր զորքերին: Կարծում են, որ Շուշիի շրջանը, Նախիջևանը, Օրդուբադը և Ջուլֆան մեր զորքերի կողմից կգրավվեն առանց դիմադրության»²:

Ինչպես տեսնում ենք, իր հեռագրում Սերգո Օրջոնիկիձեն նշված շրջանների կողքին չէր հիշատակում Չանգեզուրը և չէր գտնում, թե կարմիր բանակի զորքերի կողմից այն «կգրավվի առանց դիմադրության»:

Ինչպես վերևում ասվեց, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը դեռևս 1920թ. մայիսի 25-ին հրաման էր իջեցրել 32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերին՝ Լեռնային Ղարաբաղը գրավելուց հետո անմիջապես շարժվել Չանգեզուրի վրա:

Բայց այդ առաջադրանքի կատարումը, ինչպես արդեն նշվել է, ժամանակավորապես հետաձգվել էր մուսուլմանական խռովությունների պատճառով: Այժմ նորից օրակարգի մեջ էր դրվում

արշավը դեպի Չանգեզուր և Նախիջևան:

Դարձյալ ուժի մեջ էր մնում 11-րդ կարմիր բանակի՝ Բարդա-Ադրամի շրջանում տեղակայված 32-րդ դիվիզիային նախկինում տված հրամանը: Դիվիզիայի հրամանատարությունը ձեռնամուխ եղավ մարտական առաջադրանքի կատարմանը:

32-րդ դիվիզիայից հետո, ըստ ռազմական պլանի, պետք է Չանգեզուր մտնել նաև Գյանջայում տեղաբաշխված 20-րդ դիվիզիան:

Բանակի օպերատիվ պլանով նախատեսված էր, որ Չանգեզուր մտնելուն պես 32-րդ դիվիզիային պետք է ամենալայն աջակցություն ցույց տան գավառի բուլշևիկները և «աշխատավոր գյուղացիները»:

Չնայած Չանգեզուրի բուլշևիկյան գավառային կազմակերպությունը Մայիսյան ապստամբության օրերին ծանր հարվածներ էր ստացել, բայց շարունակում էր պահպանել իր կազմակերպական կառույցը և ակտիվ աշխատանք տանել: Կոմունիստների մի մասը, խույս տալով տեղական իշխանությունների պատիժներից, գործում էր ընդհատակում: Շատ բուլշևիկներ անցել էին խորհրդայնացված Ադրբեջանի Չանգեզուրի գավառին սահմանակից տարածքները: Նրանք այնտեղ վերախմբավորում էին իրենց ուժերը և Չանգեզուրի իշխանությունների դեմ պատրաստվում նոր զինված ելույթի:

Ադրբեջանի խորհրդայնացումն անմիջական սպառնալիք էր ստեղծել Չանգեզուրի համար: Գավառի իշխանությունները քաջ գիտակցում էին, որ լեռնավայրը բուլշևիկների կողմից գրավելուց հետո այնտեղ սանձազերծվելու են հաշվեհարդարներ, ինչպես արվում էին այն բոլոր տարածքներում, որտեղ ուղք էին դնում կարմիր բանակի զորամասերը, և որտեղ դրանց ետևից հաստատվում էր բուլշևիկների իշխանությունը: Բայց առավել վտանգավորն այն էր, որ Չանգեզուրի անկումով միանալու էին թուրքական աշխարհի երկու քևերը՝ Թուրքիան ու Ադրբեջանը, և այդ դեպքում Հայաստանի Հանրապետության գլխին կախվելու էր մահացու սպառնալիք: Նժդեիը գրել է. «Մեր հայրենիքի համար ստեղծուած այդ ծանրաժանր պայմանների մեջ թույլատրելի³ է հարցնել, թե Սյունիքը պիտի ծառանա՞ր կարմիր բանակի դեմ, թե՞ ոչ»:

Այո՞, դա վճռաբար պիտի կտրեր քեմալական ուժերին օգնութեան փութացող կարմիր բանակի զորքերի ճամփան, եթե՞ հաշվի առնելով ուժերի փոխհարաբերությունը, անգամ համոզուեք, թե՞ գերազանցապես անհավասար այդ կռվում իր լեռնոտ բոյնը

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 174, ք. 13-18:

² ՄՔՊ(Ի)ՊԱ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 156, ք. 23:

ամբողջապես կը վերածուի Լեոնիդասեան մի կիրճի*, և որպէս նվիրական կտակ ու հիշատակ, նա դարերին իր աճիւնը կը թողնի»¹:

Գավառի իշխանություններն ու դաշնակցական կազմակերպությունները այդ հարցերը բացատրում էին բնակչությանը, ցույց էին տալիս, որ լեոնաշխարհի հայության ապահովությունը կարող է երաշխավորվել միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմաններից ներս, որ բուշեհիկների կողմից հրապարակ բերված «վիճելի տարածքների» մասին հայտարարությունները նպատակ ունեն բթացնել նրա զգոնությունը և կոտրել դիմադրության կորովը: Հայոց հայրենիքի «վիճելի» հայտարարված տարածքները օտարվելու էին Հայաստանից և հանձնվելու Ադրբեջանի գերիշխանությանը:

Չեզոքացնելու համար գավառի իշխանությունների քարոզչությունը՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը և գավառի բուշեհիկյան ղեկավար գործիչները դիմեցին հակամիջոցների: Չանգեզուրի «աշխատավորների անունից» բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր էին հղվում Կովկասյան ճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդին, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը, Ադրբեջանի հեղկոմին, Վարաբադի հեղկոմի նախագահ Ջամիլ Վեզիրովին, Շուշիի գավառային հեղկոմի նախագահ Բահաթուր Վելիբեկովին, որոնց «հեղինակները» խնդրում էին «օր սուաջ օգնության ձեռք մեկնել», «գորք մտցնել գավառ», «կանխել ազգամիջյան հետագա ընդհարումները»: Հեռագրերի, նամակների, խրճիչների հիմնական իմաստն այս էր. «Աշխատավորները խորապես գիտակցում են, որ միայն խորհրդային իշխանությունն Անդրկովկասին կրերի խաղաղություն և ազգային համերաշխություն»²:

Այդ օրերին Չանգեզուրի իշխանություններն իրենց հերթին ամեն ինչ արեցին, որպեսզի թույլ չտան կարմիր բանակի զորքերի մուտքը գավառ: Ամենուրեք անցկացվում էին ժողովներ, որոնցում հանդես էին գալիս դաշնակցական գործիչներ, որոնք բնակչությանը կոչ էին անում զինված դիմադրություն ցույց տալ կարմիր բանակին: Հունիսի 17-ին Ղափանի հանքերում Նժդեհի ղեկավարությամբ տեղի ունեցավ Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ, Գողթան) «Հայության ներկայացուցչական ժողովը», որն ընդունեց հետևյալ որոշումը.

* Լեոնիդասյան կիրճ - Թերմոպիլի լեռնանցքն է Թեսալիայի և Միջին Հունաստանի սահմանում: Այստեղ, մ. թ. ա. 480-ին տեղի ունեցավ հույն-պարսկական պատերազմների նշանավոր ճակատամարտերից մեկը: Հունական փոքրաթիվ զորքը Սպարտայի թագավոր Լեոնիդասի գլխավորությամբ երկու օր հայրողությամբ ետ մղեց Պարսից Ֆերքսես արքայի բանակի գրոհները: Միայն դավաճանության շնորհիվ պարսկական զորքը կարողացավ հաղթել: Մարտերի ընթացքում բոլոր հույները զոհվեցին: Հերոսի մահով ընկավ նաև Լեոնիդասը, որի անունը անտիկ աշխարհում հայրենասիրության և արիության խորհրդանիշ դարձավ: Գավառամարտի վայրում կանգնեցվել է առյուծ պատկերող հուշարձան (տես Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Ե., 1978, էջ 180, 569):

¹ Գ. Նժդեհ, 1-մ պատասխանը, էջ 15:

² ՀՀ ՀՔԿԳՄԱ, ֆ. 4033, ց. 6, գ. 12, ք. 8:

«Ա) Բոլոր շարժումները, ներքին թե արտաքին, ուղղված Հայաստանի անկախության և, մասնավորապես, Վարաբադ-Չանգեզուրի ազատագրական ձգտումների դեմ, համարել հակահեղափոխական և դավաճանական ու ամեն զնով աջակցել կառավարությանը՝ իրենց սաղմի մեջ խեղդելու երկիրը դեպի կորուստ տանող բոլոր երևույթները. Բ) Ադրբեջանի խորհրդայինացումը համարել քաղաքական շանտաժ, ստեղծված տաճկահարբեջանյան համիսլամականների և ռազմապաշտների ձեռքով՝ հատկապես Հայաստանի անկախությունը և հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը վտանգելու նպատակով. Գ) Ամեն մի դափանցի, 18-60 տարեկան, ինչպես եղել է մինչև օրս, զենքը ձեռքին կովելու է Ադրբեջանի դեմ՝ մինչև վերջին փամփուշտն ու արյան կաթիլը, քանի նա կշարունակի իր հայակեր քաղաքականությունը. Դ) Գիշեր - ցերեկ հսկել դիրքերում և կոչ անել Չանգեզուրի ազգաբնակչությանը՝ վարվել նույն ձևով»¹:

Այդ օրերին Գողթանից Ղափան էին անցել Հայաստանի Պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանն ու Վահան Խորենին: Կապարգողթի հայության հունիսի 17-ի ներկայացուցչական ժողովից հետո նրանք որոշեցին այցելել շրջանի մի քանի գյուղեր և Նժդեհին խնդրեցին իրենց հետ լինել: Գյուղերում ամենուրեք նրանք տեսան զալիք օրերի նկատմամբ բնակչության մտահոգությունն ու տագնապը, բայց նաև՝ զինյալ մարտիկների հայրենի երկիրը պաշտպանելու անկոտրում վճռականությունը:

Այդ օրերին առավել վտանգվածը բուն Չանգեզուրի, Սիսիանի և Կապարգողթի հայության ֆիզիկական գոյությունն էր: Եթե Չանգեզուրի հոծ հայությունը, այնուամենայնիվ, ինքնակազմակերպման և ինքնապաշտպանության հնարավորություն ուներ, ապա Կապարգողթի մի մասը կազմող Գողթանի հայությունը բառիս իսկական իմաստով կանգնած էր ֆիզիկապես բնաջնջվելու սպառնալիքի առջև:

Գողթանում ստեղծվել էր գերապառնական դրություն: Թուրքական և ադրբեջանական զորամասերը Էդիֆթ բեյի և Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ պատրաստվում էին վերջնականապես կործանել հայոց այդ հին ոստանը: Թշնամին նորանոր ուժեր էր կենտրոնացնում Օրդուբադում: Սուլի կատարած ավերածություններից և թշնամու գերադաս ուժերից ահաբեկված գողթանցիները սկսել էին կորստաբեր գաղթը:

Մայիսի վերջերին Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհը

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 93:

* Մինչև 1917-ը Գողթանի գավառակը վարչական տեսակետից մտնում էր Երևանի նահանգի Նախիջևանի գավառի մեջ: 1918-1919 նախիջևանահայության ցարդերից ու արտաքսումից հետո Չանգեզուրի իշխանություններն իրենց պաշտպանության տակ էին առել Գողթանը՝ Ղափանի ու Արևիկի հետ այն դիտելով որպես մի միասնական հայկական տարածք, Հայաստանի Հանրապետության մաս, և կազմել Կապարգողթի պաշտպանական միավորումը:

դիմել էր Երևան, ՀՀ զինվորական նախարարին՝ խնդրելով Չանգեզուրի վրայով Գողթան ուղարկել 500 զինվորից բաղկացած զորամաս՝ այնտեղի հայությունը փրկելու համար: Բայց օգնությունը չէր գալիս:

Նույն խնդրանքով հունիսի կեսերին Ղափանի հանքերից Նժդեհը նորից դիմել էր Երևան, այս անգամ Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոյին:

«...Ձեզ համար պարզ է և այն,- գրում էր Նժդեհը,- որ Գողթանի տեղահանությամբ՝ թշնամին տեր է դառնում Արաքսի ափից (Կարճևան) մինչև Ջուլ ձգվող լեռնաշղթաների բոլոր կարևոր ռազմագիտական բարձունքներին ու կետերին և իր մշտական կրակի ու տեղորի տակ է պահելու Չանգեզուրի հարավ-արևմուտքը:

Ընկերներ, մի տարվա տաժանակիր գործունեության արգասիքի ապահովման մտահոգությունը չէ, որ թելադրում է մեզ նոր չավ անել, օգնություն խնդրել, ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ: Ընդունեք, որպես աքսյումա, որ առանց Գողթանի Չանգեզուր - Դարաբաղ լինել չի կարող և որ Գողթանի անկման հետ գերեզման կորվի և Նախիջևան - Շարուրի վերագրավման հույսը և մեր ջահել հանրապետության համար կստեղծվի մի աննախընթաց սպառնական դրություն:

Չանգեզուր - Դարաբաղը միշտ մերն են, եթե ժամանակավորապես վտանգվեն անգամ, եթե Գողթանի մի բուն հերոսական ժողովուրդը չլքի իր Քրիստափորի և Ռոստոմի նվիրական ծննդավայրը: Արագացրե՛ք, ժամը, վայրկյանը ճակատագրական նշանակություն ունի, արագացրե՛ք օգնությունը»:

Ի պատասխան Չանգեզուրի իշխանությունների կողմից ձեռնարկվող միջոցների՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը մի կոչով դիմեց «Դարաբաղի և Չանգեզուրի աշխատավորներին», որտեղ ասված էր, որ մուսավաթականները և դաշնակցականները, ադրբեջանցիներին և հայերին միմյանց դեմ կռվի հանելով, ձգտում են ազգային խնդիրները լուծել կոտորածների ու ավերների միջոցով: Հրամանատարությունը հայտարարում էր, որ, արտահայտելով Ռուսաստանի խորհրդային իշխանության կամքը, ինքը որոշել է ակտիվ միջամտել իրադարձություններին և դադարեցնել կոտորածները: «Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ... թափվի հայ և թուրք աշխատավորների արյունը: Մենք հաշտություն և խաղաղություն ենք բերում այդ շրջանների բանվորների և գյուղացիների համար:

Ընկեր աշխատավորներ, մի հավատացեք հակահեղափոխականներին, որոնք ձեզ դրդելու են կռվելու խորհրդային իշխանության դեմ:

Դուք եկե՛ք մեր ետևից: Պաշտպանեցե՛ք մեզ և մեկնեցե՛ք ձեր եղբայրական ձեռքը: Կորչե՛ն հարուստների, մուսավաթի և դաշնակցականների կառավարությունները:

Կեցցե՛ կարմիր բանակը, որ ազատություն է բերում աշխատավորներին: Կեցցե՛ խորհրդային իշխանությունը»¹:

1920թ. հունիսի վերջերին 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի զորամասերը Լեռնային Դարաբաղից շարժվեցին դեպի Չանգեզուր:

Բանակի հրամանատարությունը հրահանգ էր ստացել՝ փորձել Չանգեզուրը գրավել առանց կռվի: Ուստի որոշում ընդունվեց բանակցություններ սկսել գավառի իշխանությունների հետ: Այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը կազմավորեց «պատվիրակություն»՝ 15 հոգուց բաղկացած հետախուզական հեծյալ ջոկատ՝ 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար, լատիշ Կարլ Ռատոնեկի գլխավորությամբ: Նրա հետ էր նաև դիվիզիայի հետախուզության պետը: Չոկատին միացան նաև Ադրբեջանում գտնվող մի քանի զանգեզուրցի հայ կոմունիստներ:

Նախքան Չանգեզուր ուղևորվելը՝ պատվիրակության ղեկավարը և դիվիզիայի հրամանատարը հանդիպում ունեցան Մաքո Համբարձումյանի և Դարաբաղի մի քանի ուրիշ բոլշևիկ կուսակցական աշխատողների հետ, որոնք կապեր ունեին Չանգեզուրի կուսակցական ընդհատակյա կազմակերպության հետ և քաջատեղյակ էին գավառի իրավիճակին:

Հետախուզական հեծյալ ջոկատը հունիսի 29-ին մոտեցավ սահմանին: Տասնամյակներ հետո իր հուշերում Կ. Ռատոնեկը գրել է. «Ահա և սահմանը: Այն անցնելով, ժայռի վրա բարձրացրինք կարմիր դրոշը, կիրճով մեկ բարձր ձայնով հայտնեցինք, որ եկել է կարմիր բանակը: Այնուհետև կիրճով շարժվեցինք առաջ: Ներքևում երևում էին ցախ հավաքող գյուղացիներ և դիրք մտած զինվորներ»:
Առջևում Լեռնային Դարաբաղին հարող Գորիսի շրջանի սահմանամերձ Տեղ գյուղն էր: «Ժայռերից շտապ խճուղի իջան Տեղ գյուղի զինվոր գյուղացիները: Նրանց տեսքն անմխիթար էր՝ հին բանակի մաշված շինելներով և տրեխներով: Նրանցից շատերը ցարական բանակի զինվորներ էին եղել, Առաջին համաշխարհային պատերազմի մասնակիցներ... Շարժվեցինք դեպի գյուղ: Բնակիչները մեզ դիմավորեցին աղուհացով: Եկել էր ողջ գյուղը, անգամ՝ քահանան: Սկսվեց միտինգը: Հետո մեզ հյուրասիրեցին, տեղավորեցին բնակարաններում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 7 և շրջերես:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 4, գ. 68, ք. 1:

Ընկել էինք շատ անսովոր իրադրության մեջ. ի՞նչ անել այնուհետև՝ վերադառնա՞լ, թե՞ առաջ գնալ Գորիս: Այդ հարցը լուծեց մի ընկեր, որ գիշերը եկավ Գորիսից, բերելով ընդհատակյա կուսակցական կազմակերպության գրությունը, որն ուներ մոտավորապես հետևյալ բովանդակությունը. եթե ձեր ուժերը բավարար են՝ եկեք, մենք ձեզ կօգնենք: Իսկ եթե քիչ եք՝ վերադարձեք: Մենք բռնել ենք հեռախոսագիր, որտեղ ասվում է, որ Բազարչայից դուրս է եկել Դրոյի 300 հեծյալից կազմված ջոկատը, որը վաղը գալու է ձեր դեմ»¹:

Նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, Գորիս քաղաքից Տեղ գյուղ եկան մահ Չանգեզուրի քաղաքացիական իշխանությունների երկու ներկայացուցիչներ՝ Գեղամ Տեր-Մինասյանը և Նիկողայոս Դորունցը:

Սկսվեցին բանակցությունները, որի ընթացքում կարմիր պատվիրակները հիշեցրին, որ Չանգեզուրի շատ աշխատավորներ բազմաթիվ դիմումներ են հղել կարմիր բանակի հրամանատարությանը, օգնություն խնդրել՝ որքան հնարավոր է շուտ գործեր մտցնել գավառ, քանի որ դա, հատկապես Մայիսյան ապստամբությունը ճնշելուց հետո, հրամայական անհրաժեշտություն է դարձել: Նրանք ասացին, որ ապստամբները ենթարկվում են հալածանքների և հետապնդումների, իսկ կոմունիստների դեմ կիրառվում են դաժան միջոցներ: Կարմիր բանակի պատվիրակությունը հայտարարեց, որ ստեղծված վիճակից դուրս գալու միակ ելքը Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելն է: Նաև տեղյակ պահվեց, որ այդ նպատակով բանակի հրամանատարությունը որոշել է գորամիավորումներ մտցնել գավառ: Պատվիրակությունը Չանգեզուրի իշխանություններից պահանջեց զենք չբարձրացնել կարմիր բանակի զորքերի դեմ, այլ խաղաղ ճանապարհով, առանց արյուն թափելու ընդունել խորհուրդների իշխանությունը²:

Գորիսի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց ներկայացված պահանջները և հայտարարեց, որ եթե կարմիր բանակի զորամիավորումները մուտք գործեն Չանգեզուր, ապա գավառի իշխանությունները դա կդիտեն իբրև ներխուժում և բոլոր միջոցներով կկազմակերպեն զինված դիմադրություն:

Բանակցությունները, այսպիսով, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

Կարլ Ռատնեկի գլխավորած խորհրդային հետախուզական հեծյալ ջոկատը, թողնելով Տեղ գյուղը, վերադարձավ Ադրբեջանի տարածք¹:

Կարմիր բանակի հետախուզական հեծյալ ջոկատի պետի հետ ունեցած բանակցությունների մասին Գորիսից անմիջապես հաղորդում արվեց Երևան՝ Հայաստանի վարչապետին*:

Բանակցությունների ավարտից հետո Դրոն, որ գտնվում էր Գորիսում, նամակ է ուղարկում Մեղրիում գտնվող Նժդեհին, որի հետ էին Շիրինյանը և Խորենին: Նամակում ասված էր, թե բոլշևիկներն ուժեր են կենտրոնացրել Չարուղում և պատրաստ են անցնել Չանգեզուր: Այդ լուրի վրա նրանք երեքով անմիջապես վերադառնում են Ղափան:

Գորիսի շրջանի պաշտպանության ամրացումը դարձել էր ամենահրատապ խնդիրը, ուստի Շիրինյանն ու Խորենին Աշոտ Մելիք-Մուսյանի հետ Ղափանի հանքերից ուղևորվում են Գորիս քաղաք:

Կարմիր բանակի հրամանատարության համար պարզ էր դարձել, որ Չանգեզուրցիները չեն հետևելու՝ համարյա առանց դիմադրության Ղարաբաղը Ադրբեջանի բոլշևիկներին հանձնելու օրինակին և ունեցած բոլոր միջոցներով պաշտպանելու են իրենց երկրամասը:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը կարմիր բանակի հրամանատարությանը խորհուրդ տվեց դեպի Չանգեզուր արշավի ընթացքում գավառի դեմ ուղղել Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջև ընկած շրջանների քրդերի զինված ուժերը: Հրամանատարությունը գերադասեց նախ օգտագործել հետախուզության հնարավորությունները՝ որքան կարելի է շատ բան իմանալու քրդերի, նրանց քաղաքական տրամադրությունների, ռազմական ուժի մասին:

32-րդ դիվիզիայի հրամանատար Շտեյգերը և դիվիզիայի զինկոմ Ռատնեկը հունիսի 27-ին 11-րդ բանակի հրամանատարին հետևյալ տեղեկություններն էին հաղորդում Չանգեզուրին հարակից Քուրդիստանի մասին. 1. Հատվածը բնակեցված է քրդերով և քոչվոր թուրքերով: 2. Քրդերի առաջնորդը Մուլթանբեկ Մուլթանովն է, որը մեծ ազդեցություն ունի այդտեղի ողջ բնակչության վրա: 3. Քրդերը լավ են տրամադրված կարմիր բանակի նկատմամբ և ամեն ինչ անում են կանխելու Չանգեզուրից հայկական զորքերի ներխուժումը Քուրդիստանի սահմաններից ներս: 4. Քրդերի և հայերի հարաբերությունները ներկայումս թշնամական են: 5. Քրդերը հայերի դեմ ունեն 400 զինված մարտիկ, բացի այդ, պահեստում ունեն 1500 զինված մարդ: 6. Չանգեզուրում հայկական

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 53:

* Վարչապետ Հանո Օհանյանի ինվանդության պատճառով հունիսի 23-ից վարչապետի ժամանակավոր պաշտոնակատար էր նշանակվել գյուղատնտեսության և պետական գույքի նախարար Միսոն Վրացյանը (տե՛ս «Յառաջ» 1920, 30 հունիսի):

¹ «Սովետական Հայաստան», 1974, 22 մարտի:

² Նույն տեղում:

ուժերի վերացման համար կարմիր բանակի կողմից քրդական ջոկատների օգտագործումը անթույլատրելի է՝ երկու ազգերի միջև լայնատարած կոտորած առաջ չբերելու համար¹։

Կարմիր բանակի հրամանատարությանը՝ Ադրբեջանի ղեկավարության տված հերթական դիվազին խորհուրդն այս անգամ վրիպեց, նպատակին չհասավ։ Դրա փոխարեն հրամանատարությունն ուժեղացրեց կապը Չանգեզուրի բուլշևիկյան ընդհատակի հետ։ Գավառից տարբեր ճանապարհներով Շուշի ու Բաքու էին մեկնում բուլշևիկներ, որոնք, իրենց ներկայացնելով որպես լիազորված պատվիրակներ՝ Չանգեզուրի բնակչության անունից Ադրբեջանի կառավարությանը և կարմիր բանակի հրամանատարությանը խնդրանք էին ներկայացնում՝ արագացնել Չանգեզուրի «ազատագրումը»։

11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի լիազոր, Ղարաբաղ - Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազոյզյանը 11-րդ բանակի հրամանատարին հուլիսի 2-ին Շուշիից հեռագրում էր, որ Խնձորեսկի գյուղացիներից մի խումբ եկել է իր սոտ և հայտնել, որ Չանգեզուրի գավառի բնակիչներն անհամբերությամբ սպասում են կարմիր բանակի գալստյանը։ Միաժամանակ Ղարազոյզյանը կարևոր ռազմական տեղեկություններ էր հաղորդում Չանգեզուրում տեղաբաշխված զինվորական մասերի, նրանց զինվածության մասին և այլն²։

Դրանից ընդամենը երեք օր հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հրաման արձակեց մտնել Չանգեզուրի սահմաններից ներս, տապալել գոյություն ունեցող իշխանությունը և գավառը հայտարարել խորհրդային։

Հուլիսի 4-ին 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը Ադրբեջանի կարմիր բանակի զորամասերի հետ Չաբուղ գյուղի հովտից բարձրացավ Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերի տափարակը։ Փոքր ընդհարում տեղի ունեցավ սահմանագլխին, զանգեզուրյան զորամասը տեղի տվեց և բռնեց նահանջի ճանապարհը։

Նույն օրը կարմիր բանակի առաջապահ զորամասերը մտան Տեղ և Կոռնիձոր գյուղերը։ Մի քանի ժամ հետո Տեղ գյուղ մտավ նաև կարմիր մի էսկադրոն, ապա նաև՝ դիվիզիայի հեծյալ գունդը։

Տեղ - Քարաշեն հատվածը կարմիր բանակի զորամասերն անցան համարյա առանց դիմադրության։ Քարաշեն գյուղի մոտ զանգեզուրյան զորամասերը մի քանի հրացանային համազարկ տվեցին։ Քարաշեն - Գորիս խճուղու Խնձորեսկ գյուղի հատվածում և նրան հարող հանդամասերում հայ սպաներին թեև հաջողվեց վերախմբավորել ուժերը, բայց կարճատև ընդհարումից հետո շտապ նահանջեցին Գորիս։ Վրա հասած մութը չկանգնեցրեց

կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացումը։ Բուլշևիկյան զորքերի կողմից Չանգեզուրի սահմանը խախտելու և գավառ ներխուժելու մասին Տեղ գյուղից հեռախոսով հայտնեցին Գորիս՝ Ազգային խորհրդին։ Լուրն առնելով՝ Ազգային խորհուրդը հուլիսի 4-ի երեկոյան նիստի հավաքվեց նախագահ Միշա Պարոնյանի տանը։ Ներկա էր նաև Դրոն։

Քննության դրած հարցը մեկն էր. բուլշևիկյան ուժերին դիմադրե՞լ, թե՛ ոչ։ Վիճաբանությունները երկար տևեցին, եղան թեր ու դեմ կարծիքներ։ Դրոն առաջարկեց ամբողջ վարչական կազմով և զորամասերով, թեկուզ ժամանակավորապես, հեռանալ Գորիս քաղաքից և թողնել, որպեսզի բնակչությունն ինքը տեսնի ու համոզվի. որ բուլշևիկների նպատակը Չանգեզուրը Ադրբեջանին ենթարկելն է։ Ի վերջո նիստը որոշեց չդիմադրել և զինված ուժերը, պատասխանատու պաշտոնյաներին ու աչքի ընկնող գործիչներին դուրս բերել քաղաքից։

Հուլիսի լույս 5-ի գիշերը խորհրդային ուժերը բռնեցին քաղաքը հյուսիսարևելյան կողմից շրջափակող բարձունքները։ Վաղ առավոտյան 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի զորամասերը մտան Չանգեզուրի վարչական կենտրոն Գորիս քաղաքը։ Չանգեզուրը հայտարարվեց խորհրդային։

Նախօրյակին Բաքվում բացված Ադրբեջանի Արհմիությունների համագումարում Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար Կամինսկին արել էր հետևյալ հայտարարությունը. «Մտացվել է հեռագիր այն մասին, որ Նժդեհի դեմ ձեռնարկված ռազմական գործողությունները պակասել են հաջողությամբ և հուլիսի 2-ի առավոտյան ժամը 4-ին ամենաանառիկ կետը՝ հակահեղափոխական բանդաների մայրաքաղաքը՝ Գորիսը, գրավված է քաջարի կարմիր բանակի զորքերի կողմից»։

Ինչպես ընթերցողը նկատում է, այդ հայտարարությունն արվել է հուլիսի 3-ին, այսինքն՝ Գորիսը գրավելուց երկու օր առաջ։ Դա նշանակում է, որ ռազմաօպերատիվ պլանով նախատեսված էր եղել Գորիսը գրավել հուլիսի 2-ին, և դրանից ելնելով է Կամինսկին արել այդ հայտարարությունը։

Կարմիր բրիգադի զորամասերի հետ եկել էին գավառից Ադրբեջան փախած մի քանի տասնյակ զանգեզուրցի կոմունիստներ։ Քաղաքը գրավելուց երեք օր անց՝ հուլիսի 8-ին, Բաքվից Գորիս եկավ Ղարաբաղ-Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար Արմենակ Ղարազոյզյանը (Կարակոզով)։

Գորիս քաղաքի բնակիչների մի մասը համակրանքով ընդունեց կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Չանգեզուր։ Դրա վկայությունն էր քաղաքի կենտրոնում կայացած միտինգը, որտեղ

¹ ՀՀ ՀԻԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 67, ք. 2-3։

² Նույն տեղում, գ. 8, ք. 101։

¹ "Бакинский рабочий", 4 июля, 1920.

ելույթներ ունեցան տեղի բուլժեկ ղեկավարներից մի քանիսը, կարմիր բանակի գործի հետ Բաքվից եկած՝ 11-րդ բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդին առընթեր հրամանատարական դասընթացների ղեկավար Ն. Յանիշևսկին և կոմիսար Ս. Մաժունցը, բանակի այլ ներկայացուցիչներ:

Բայց ավելի մեծ էր տեղի ունեցածից բացահայտ դժգոհ քաղաքացիների թիվը:

Գորիս մտնելով բուլժեկների առաջին գործը եղավ պետական զինապահեստին տիրանալը: Հսկողության համար նշանակված զինվորները, թվով երեք հոգի, հյաժարվում են պահեստին մոտ թողնել կարմիրբանակայիններին, ասելով, որ իրենք՝ որպես պահապաններ, իրենց տեղը կարող են զիջել միմիայն օրինավոր իշխանության՝ Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան զինվորական մարմնի կողմից նշանակված մարդկանց: Պարտաճանաչ զինվորների կողմից հանդիպելով նման ընդդիմության՝ կարմիրբանակայինները տեղնուտեղը գնդակահարում են երեքին էլ: Դա Գորիսը խորհրդային զորքերի կողմից գրավելուց հետո առաջին արյունալի դեպքն էր:

Գորիս քաղաքը գրավելու առաջին օրն իսկ՝ հուլիսի 5-ին, կազմակերպվեց Չանգեզուրի գավառի հեղափոխական կոմիտե (Գավիեղկոմ), որի մեջ մտան Հակոբ Կամարին (նախագահ), Միքայել Չալյանը (նախագահի տեղակալ), Քրիստափոր Սկրտչյանը (քարտուղար), Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը և Լևոն Առուստամյանը (հեղկոմի անդամներ)¹: Փոքր-ինչ ուշ Հեղկոմի նախագահ դարձավ Հայրապետ Տատյանը, իսկ Հակոբ Կամարին անցավ կուսակցական աշխատանքի: Նրանք բոլորն էլ հին, փորձված բուլժեկներ էին:

Իր առաջին նիստում իսկ, այնտեղ ընդունած թիվ 1 որոշումով, Գավիեղկոմը ազդարարում էր (կետ 2), որ Չանգեզուրում քաղաքացիական ողջ իշխանությունը պատկանում է իրեն՝ որպես բարձրագույն խորհրդային մարմնի: 3-րդ կետով Գավիեղկոմը ստեղծեց իր բաժինները. ներքին գործերի, պարենավորման, ժողովրդական տնտեսության, լուսավորության, սոցիալական ապահովության, ժողովրդական առողջապահության, ֆինանսների, ռազմական, արդարադատության, հողային, ինչպես նաև՝ բանվորագյուղացիական տեսչություն: Պարենավորման բաժնի վարիչ նշանակվեց Համբարձում Տեր-Հովհաննիսյանը, ներքին գործերի՝ Միքայել Չալյանը, լուսավորության՝ Մուշեղ Սկրտչյանը, հողային՝ Քրիստափոր Սկրտչյանը, ժողտնտեսության՝ Լևոն Առուստամյանը, սոցիալական ապահովության և ժողովրդական առողջապահության՝ բժ. Հակոբյանը:

Ստեղծվեցին նաև ենթաբաժիններ՝ բոնագրավման (վարիչ՝

Բախշի Օզանեյան), բնակարանային (Ալեքսանդր Մելիք-Դադայան), փոստ-հեռագրի և հաղորդակցության (Դիլիս): Գորիս քաղաքի միլիցիայի պետ նշանակվեց Սկրտչի (Մակիչ) Մաշուրյանը¹:

Իր առաջին իսկ նիստում Գավիեղկոմը հաստատեց Միսիանի շրջանի հեղկոմի կազմը, որի մեջ մտան Պատվական Ղազարյանը (նախագահ), Նիկոլայ Արզումանյանը (տեղակալ), Լևոն Թովմասյանը, Արշամ Տեր-Ղազարյանը, Հովսեփ Հարությունյանը (քարտուղար):

Երկրորդ նիստում հեղկոմը գավառը բաժանեց մի քանի շրջանների և հաստատեց դրանց ղեկավար մարմինների կազմը: Օրինակ՝ բուն Չանգեզուրի նորաստեղծ Հայիձորի շրջանային հեղկոմի նախագահ նշանակվեց Հարություն Թովմասյանը, Խնձորեսկի շրջանի հեղկոմի կազմում էին Աբել Ղավալյանը, Հայկ Սիլանյանը, Գարեգին Մայիլյանը, Ավագ Չանունցը²:

Հուլիսի 5-ին, այսինքն՝ այն օրը, երբ 11-րդ կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադն արդեն գրավել էր Գորիս քաղաքը, Տեղ գյուղի հատվածով Չանգեզուր մտան նաև նույն բանակի 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը: Մի քանի ժամ անց ժամանելով Գորիս քաղաք՝ դրանք այստեղ միացան 32-րդ դիվիզիայի զորամասերին:

Կարմիր բանակի ճնշման տակ թողնելով Գորիս քաղաքը՝ հայկական զինված ուժերը բաժանվեցին երկու խմբի: Դրոն, իր ուժերի գլուխն անցած, հուլիսի 5-ին նահանջեց Միսիանի ուղղությամբ: Նրան հետևեցին Չախար Յուլյանը և Նիկոլայ Հովսեփյանը՝ Երևան անցնելու համար:

Հայկական ուժերի մյուս մասը Գորիս-Շինուհայր-Տաթև գծով գնաց դեպի Ղափան:

Առանձին ջոկատներ, որոնք չէին հասցրել հեռանալ դեպի Միսիան և դեպի Ղափան, ամրացան տարբեր վայրերում՝ սպասելով դեպքերի հետագա զարգացմանը: Արտեմ Խանգալյանը, օրինակ, իր հավատարիմ զինակիցների փոքր խմբով բարձրացավ քաղաքից մոտ 10 կմ հեռու ընկած հյուսիսային կողմերի բարձր լեռները, Չաքար Տեր-Դավթյանը իր ջոկատով գնաց Բուռուն գյուղից վերև ընկած Մանաջարի ժայռերի շրջանը:

Հուլիսի 5-ի առավոտյան ժամը 10-ի մոտ Ղափանից Գորիս եկող Շիրինյանը, Խորենին և Մելիք-Մուսյանը քաղաքից ոչ հեռու Քարահունջ գյուղում ակամատես են լինում բուլժեկյան բացօթյա միտինգի և այդտեղ էլ իմանում են, որ երևանյան ուժերը տեղի են տվել, ու Գորիս քաղաքն անցել է բուլժեկների ձեռքը: Առանց

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 158, ք. 1:

² Նույն տեղում, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 57:

մատնելու իրենց՝ նրանք հեռանում են Քարահունջից. Շիրինյանը խորենու հետ անցնում է իր հայրենի գյուղը՝ Շինուհայր, իսկ Աշոտ Մելիք-Մուսայանն աճապարում է Հանքեր՝ Նժդեհին հասցնելու Գորիսի անկման լուրը:

Կարմիր բանակի 252-րդ գունդը կարճատև հանգստից հետո, հուլիսի 6-ին սկսեց հետապնդել դեպի Միսիան նահանջող հայկական զորաջոկատին: Գունդը դեռ նոր էր դուրս եկել Գորիսից և ուղղություն վերցրել դեպի Միսիանի շրջանի կենտրոն Դարաքիլիսա գյուղը, երբ դեպի այնտեղ նահանջող Դրոյի զորաջոկատի փկույնքում ապստամբություն ծագեց շրջանի մի քանի գյուղերում: Գորիս - Դարաքիլիսա խճուղու որոշ հատվածներում ապստամբները նույնիսկ փորձ արեցին փակել Դրոյի ջոկատի ճանապարհը, մինչև կհասնեին կարմիր բանակի զորամասերը: Բայց այդ փորձը չհաջողվեց, քանի որ ջոկատը նահանջում էր այնքան արագ, որ ապստամբները նույնիսկ չհասցրին դիրքերի մեջ մտնել: 252-րդ գունդը լուրջ դիմադրության չհանդիպեց ինչպես Եռաքլի տափարակում, այնպես էլ Միսիանի կենտրոն Դարաքիլիսայի մատույցներում: Դրոն նպատակ ուներ ամրանալ Միսիան - Անգեղակոթ հատվածում՝ հատկապես օգտագործելով այդտեղով անցնող խճուղուց հյուսիս ընկած բարձունքները:

Սակայն Դրոն, հաշվի առնելով Միսիանի բնակչության մի մասի տրամադրությունները, սիրտ չարեց իրականացնել այդ մտադրությունը և զորքին հրաման տվեց հեռանալ Դարալագյազ: Նահանջն այնքան արագ էր կատարվում, որ նրա զինվորներից ոմանք հրացանները թողնում էին ճանապարհներին, հարմար առիթներ էին փնտրում զորամասը լքելու և կարմիր բանակի զորքերին հանձնվելու համար:

Այնուամենայնիվ, խորհրդային զորամասերին չհաջողվեց զրավել Միսիանի ողջ տարածքը: Գլխավոր մայրուղուց հեռու ընկած բնակավայրերը, ինչպես նաև բնական շատ ամրություններ շարունակում էին մնալ տեղական ազգային զինված ջոկատների ձեռքին:

Հուլիսի 5-ին Գորիսից դուրս եկած և դեպի Ղափան գնացող հայկական զորաջոկատները, ի տարբերություն Միսիան-Դարալագյազ նահանջող վաշտերի, չենթարկվեցին հարձակումների կարմիր բանակի զորամասերի կողմից, քանի որ վերջիններս երկու օր շարունակ կարգի էին բերում իրենց ուժերը:

Դադարի այդ պահին 32-րդ դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Կարլ Ռատենկի ստորագրությամբ Գորիսից դիմում հղվեց «Չանգեզուրի բնակչությանը»: «Հեռավոր խորհրդային Ռուսաստանից, - ասված էր դիմումի մեջ, - ձեզ մոտ է եկել բանվորագյուղացիական կարմիր բանակը, որպեսզի օգնի ձեզ

ազատագրվելու դաշնակցական կառավարության ճնշումից, որպեսզի օգնի ձեզ կառուցելու նոր, խաղաղ կյանք՝ ինչպես ձեզ, նույնքան՝ աղքատ ու տանջված թաթարական ժողովրդին՝ հոգնեցրած, բոլորին տանջահար արած, անիծյալ պատերազմի փոխարեն»: Նշվում էր, որ խորհրդային Ռուսաստանի կարմիր բանակը և խորհրդային Ադրբեջանի կարմիր բանակը եկել են ազատագրելու հարստահարված աշխատավորներին, բայց ոչինչ չէր ասվում զավառի հայ բնակչությանը հուզող հիմնական հարցի մասին. Չանգեզուրը պիտի ենթարկվի՞ Ադրբեջանին, թե ոչ: Այնուհետև դիմումի մեջ համոզմունք էր հայտնվում, որ «եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովուրդը երբեք ձեռք չի բարձրացնի հեղափոխության մեջ իր ավագ եղբոր՝ ռուս գյուղացու և բանվորի վրա: Նա երբեք չի գնա ռուսական կարմիր բանակի դեմ, ընդհակառակը՝ ինքը կստեղծի հայկական կարմիր բանակ և մեզ կօգնի աշխատավոր ժողովրդի թշնամիների՝ խաների, բեկերի, գեներալների, դաշնակների, մուսավաթականների և բուրժուական մյուս սրիկաների դեմ մղվող պայքարում: Դրանում մենք խորապես համոզված ենք»¹:

Իմանալով բուլշևիկների կողմից բուն Չանգեզուրի կենտրոն Գորիս քաղաքը գրավելու մասին՝ Ղափանի հանքերում գտնվող Նժդեհը կարգադրեց շրջանի գյուղերի ներկայացուցիչներին շտապ հրավիրել ժողովի: Ղափանի Ազգային խորհրդի եռանդուն քարտուղար Իվան բեկ Մելիք-Քարամյանը գիշերը հեռախոսով և սուրհանդակների միջոցով Նժդեհի կարգադրությունը հաղորդեց բոլոր գյուղերին: Հետևյալ օրը՝ հուլիսի 6-ին, նշանակված ժամին, 37 գյուղերի ներկայացուցիչները եկան Հանքեր, որպեսզի որոշեն բուլշևիկների հանդեպ Ղափանի և ընդհանրապես Կապարգողթի բռնելիք դիրքը:

Բացելով ժողովը՝ Նժդեհը հակիրճ ներկայացրեց ստեղծված վիճակը և ներկաներին թողեց որոշման ընդունումը: Ելույթներ ունեցան շատերը՝ բուռն, կրակոտ: Ժողովականների կամքն անկոտրում էր, որոշումը՝ մեկ դիմադրել, կռվել մինչև վերջ:

Շիկահող գյուղում ուսուցչություն անող բուլշևիկ Բագրատ Հարությունյանը, որը Նժդեհի նախկին կամավորներից էր, ներկայանալով նրան, ցանկություն է հայտնում գնալ Գորիս և տեղեկություններ բերել խորհրդային զորամասերի վերաբերյալ:

Նժդեհը տալիս է իր համաձայնությունը, և Բ.Հարությունյանը հուլիսի 8-ին մեկնում է Գորիս, ուր իր խոստման համաձայն պիտի մնար մեկ օր և որոշ տեղեկություններ հավաքելուց հետո, գիշերը հեռանար քաղաքից:

Հուլիսի 10-ի գիշերը բուլշևիկյան մի հեծյալ գունդ

¹ Նկատի ունի Ադրբեջանի բուրժուերին:
² ՀՀ ՀՔԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, ց. 92^ա, ք. 4-5:

հանկարծակի է բերում Ղափանի սահմանագլխային գյուղերից մեկը՝ Խոտանանը: Լուսաբացին այդ մասին Նժդեհին լուր է բերում սուրհանդակը: Կարմիր բանակի գունդը դեպի Ղափան էր առաջնորդում Բագրատ Հարությունյանը¹:

Ստանալով Խոտանանի անկման լուրը՝ Նժդեհը մի քանի քիկնապահներով շտապում է Կավարտ՝ ոտքի հանելու տեղական ուժերը: Այստեղ նրան հայտնում են, որ բոլշևիկյան զորամասերը նաև գրավել են Խյաթաղ ու Առաջածոր գյուղերը և շարժվում են դեպի Հանքեր:

Շուտով խորհրդային հեծելազորը հայտնվում է Կավարտի և Առաջածորի միջև ընկած ձորում: Սակայն այն այլևս առաջանալ չի կարողանում, քանի որ մոտակա գյուղերից հասնում են Նժդեհի վաշտերը և բռնում ճանապարհի երկու կողմերի բարձունքները: Նրա հրամանով պայթեցնում են Կավարտից բերված տակառներից մեկը: Առաջխաղացումը կանգնեցնելով՝ կարմիր բանակի զորամասի հրամանատարությունը բանազնացներ է ուղարկում Նժդեհի մոտ, որոնք սպիտակ դրոշակը պարզած մոտենում են հայերի դիրքերին: Նրանք բերել էին ռուսական զորամասի հրամանատարության հետևյալ նամակը Նժդեհին.

«Կատարի ջոկատի պետին.

Ռուսական կարմիր բանակը եկել է Չանգեզուրում հաստատելու խորհրդային իշխանություն: Նա, ով զինված դիմադրում է դրան, հանդիսանում է ռուսական կարմիր բանակի թշնամի. նրա նկատմամբ ներում չի լինի: Իսկ նա, ով կամովին կանցնի կարմիր բանակի կողմը և կենթարկվի նրան - ներում կլինի: Նույն բանը վերաբերում է նաև սաղորդներին, որոնք կեղծ լուրեր են տարածում, թե դեպի Չանգեզուր են գալիս աղբյուրաբանական զորամասեր, այլ ոչ թե գալիս է ռուսական կարմիր բանակը:

Հրամայում են.

Դադարեցնել ամեն տեսակի դիմադրություն և ռուսական կարմիր բանակի զորամասերին թույլ տալ անարգել անցնելու այն գյուղերը, որոնք գտնվում են Ձեր ճակատային գծից այն կողմ:

Ձեր ջոկատի գործողությունների շրջանում գտնվող ողջ բնակչությանը հայտարարել ռուսական կարմիր բանակի ժամանման մասին, այն մասին, որ նրա դեմ ամեն մի դիմադրություն, ում կողմից էլ որ լինի, կճնշվի զենքի ուժով: Ըստ որում, որևէ գյուղի շրջանում տեղի ունեցող դիմադրության համար պատասխան է տալիս ողջ գյուղը:

Ձեզ հրամայվում է անհապաղ ներկայանալ ինձ, ըստ որում, երաշխավորվում է Ձեր կյանքի անձեռնմխելիությունը:

Սույն հրամանի չկատարումը կոխովի որպես ռազմական գործողությունների ձեռնարկում կարմիր բանակի դեմ: Պատասխան ուղարկել անմիջապես գրաբերիս միջոցով կամ Ձեր

սուրհանդակով: Ես կգտնվեմ Վերին Խոտանանում:

Ռուսական կարմիր զորամասի պետ՝

Իվանով

Զինվորական կոմիսար՝

Ա.Կոչետկով²:

Նժդեհը կարդում է նամակը, ապա տեղի է ունենում հետևյալ կարճատև երկխոսությունը կարմիր բանազնացներից մեկի և նրա միջև.

- Պարո՞ն գնդապետ, - դիմելով Նժդեհին ասում է բանազնացը, - խորհրդային հրամանատարությունը խնդրում է ձեզնից ճանապարհ տալ իր զորքերին անցնելու Չուլֆա:

- Չուլֆա անցնելու համար կարմիր հրամանատարությունը իր տրամադրության տակ ունի լավագույն ճանապարհը՝ Սիսիան - Նախիջևան գիծը, - լինում է Նժդեհի պատասխանը:

- Այդ ճիշտ է, բայց մեզ պետք է Ղափան - Մեղրի գիծը, որ ըստ կարմիր հրամանատարության, մեծապես պիտի հեշտացնի մեր առաջխաղացումը դեպի հեռուները՝ Պարսկաստանի վրայով Հնդկաստան և այլն:

- Ի՞նչ, դուք Պարսկաստանն արդեն խորհրդայնացած եք համարում:

- Գրեթե այո, - պատասխանում է կարմիր բանազնացը²:

Նժդեհը խորհրդային բանազնացներին զգացնել տվեց, որ լավ կլինի, եթե կարմիր բանակի զորքը ետ քաշվի Ղափանի սահմաններից, այլապես սպասվելիք կոխվների և թափվելիք արյան ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնելու է կարմիր բանակի հրամանատարության վրա:

Կարմիր բանազնացները հեռացան, իսկ զրավոր պատասխանը Նժդեհը ուղարկեց Առաջածոր գյուղում ապրող, Կապարզողքի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, մեկի՝ լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանի միջոցով, որին և ձերբակալեցին:

Ցերեկվա ժամը 4-ի մոտ բոլշևիկները նահանջում են դեպի Խոտանան՝ իրենց հետ տանելով Մելիք-Ստեփանյանին: Խոտանանից նույն օրը զորամասի զինվորական կոմիսարը Նժդեհին ուղղում է հետևյալ վերջնագիրը.

«Գնդապետ Նժդեհին.

Արդեն Լարաբաղ - Չանգեզուր է մտել կարմիր բանակը: Բոլոր տեղերում կազմակերպված են հեղկոմներ: Հրամայում են այդ առթիվ հայտարարել ժողովրդին և ճանապարհ տալ Վերին Խոտանանում գտնվող մեր զորամասին անցնելու Մեղրի վրայով Օրդուբաղ - Չուլֆա:

Զորամասի զինվորական կոմիսար՝

Իվանով:

10 հուլիս, 1920թ. Վ. Խոտանան³:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 2-3:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոիները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 94:

³ Կարմիր զորամասի հրամանատարությանը ուղարկած Նժդեհի առաջին պատասխան գրությունը չենք հանդիպել ոչ զրականության մեջ և ոչ էլ արխիվներում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկեան կոիները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 95:

¹ ՀՀ ԼՃԳԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 398, ք. 68-77, նույն տեղում, գ. 199, ք. 146-166:

Ամփոջապես հետևում է Նժդեհի պատասխան գրությունը.

«Ի պատասխան Ձեր ամսոյ 10-ի գրության, հայտնում եմ.

Ղափանի բախտը տնօրինելու գերագույն իրավունքը վերապահված է Ղափանի գյուղացիության խորհրդին.

Ինձ և ինձ ենթակա բոլոր զինվորությանը հրահանգված է պաշտպանել երկրի սահմանները օտար տարրերի ներխուժումից. ով կամ ինչ անվան տակ այդպիսին տեղի ունենա.

Ձեր առաջարկությունը՝ ենթարկել Ղափանը ձեր իշխանության, ես անմիջապես կընեմ խորհրդին քննության, գրության և պատասխանը ստանալուց.

Եթե Դուք համբերություն ունենաք լսելու գյուղացիության կամքը, արյունահեղության մասին խոսք լինել չի կարող.

Մինչև խորհրդի գումարումը և Ձեզ տրվելիք պատասխանը նրա կողմից, դուք պարտավոր եք հեռացնել Ձեր զորքերը Ղափանի սահմաններից.

Ձեր կողմից ձերբակալված մեր ներկայացուցիչ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը պիտի լինի ազատված.

Ես անհատապես լայն ինֆորմացիայի համար դեմ չեի լինի տեսակցելու Ձեր ներկայացուցիչների հետ Ղափանի հանքերում, որոնց անձի անձեռնմխելիության համար տալիս եմ պատվո խոսք:

Կապարգողթի ռազմական ուժերի հրամանատար՝

Նժդեհ:

1920, 10 հուլիս Առաջածոր»¹:

Նժդեհի այս պատասխանին հետևեց կարմիր զորամասի հրամանատարի նոր նամակը.

«Ղափանի ջոկատի պետ Նժդեհին.

Ձեր պատասխանի մեջ տեսնում եմ մերժումն այն ամենի, ինչը կարող էր կանխել արյունահեղությունը, ուստի հայտնում եմ հակիրճ.

1. Ինչպիսի պահանջ էլ Ղափանից ներկայացվի ռուսական կարմիր բանակի դուրսբերման մասին, բավարարվել չի կարող: Ես գործում եմ խորհրդային բարձր հրամանատարության հրամանի համաձայն:

2. Սպասում եմ որոշմանը գյուղացիական խորհրդի, եթե այդպիսին գոյություն ունի, ինչպես նաև բանակցության համար Ձեր ներկայացուցիչների ժամանմանը:

3. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը կալանված է ժամանակավորապես, որպես պատանդ՝ Ձեր կողմից ձեռնարկվելիք ազրեսիվ գործողությունները կանխելու նպատակով: Քանի դեռ Դուք պահում եք ռազմաճակատը, նրա ազատման մասին խոսք լինել չի կարող:

4. Մեր ներկայացուցիչների անձնական տեսակցությունը Ձեզ

հետ չի կարող տեղի ունենալ Ղափանի հանքերում, մինչև որ իմ առաջին հրամանին դրական պատասխան չտրվի»¹:

Բուն Չանգեզուրի, Մխիթանի, Տաթևի և այլ վայրերի՝ առանց կռվի բուլշևիկներին հանձնվելը Նժդեհի մոտ լուրջ անհանգստություն էր առաջ բերել. նա մտածում էր, որ իր խնամքին հանձնված երկրամասը՝ Կապարգողթը, նույնպես կարող է նույն ուղին բռնել:

Ստացած գրությունները Նժդեհը հանձնեց Ղափանի Ազգային խորհրդին՝ խնդրելով քննել և տալ պատասխան: Հուլիսի 12-ին Ազգային խորհուրդը Առաջածոր գյուղում գումարեց Ղափանի ներկայացուցիչների երկրորդ արտակարգ ժողովը՝ նախագահությամբ Գեղեղն Տեր-Մինասյանի և քարտուղարությամբ Վ.Փարսադանյանի: Հավաքին Ղափանի բոլոր գյուղերից ամեն մեկը ուղարկել էր երկուական ներկայացուցիչ: Օրակարգում մի հարց էր դրված. «Կարմիր հրամանատարությունից ստացված վերջնագիրը և ընդհանուր հրամանատար Նժդեհի տրվելիք պատասխանը»:

Նժդեհը հարմար գտավ բացակայել ժողովից, որպեսզի դրա մասնակիցներն անկաշկանդ քննարկեն հարցը. ժողովը տեղի էր ունենում բացօթյա, և Նժդեհը, իր համհարզի հետ հեռվում նստած, սպասում էր ժողովրդի ներկայացուցիչների վերջին խոսքին՝ այն է՝ Ղափանը պատրաստ է կռվելու, թե՞ կամավոր հանձնվելու է բուլշևիկներին:

Ժողովը երկար տևեց: Ներկաներից ոչ ոք չէր ուզում իր վրա վերցնել վիթխարի պատասխանատվության բեռը: Վաշտապետերից Գերասիմ Աբաջանյանը մոտենալով Նժդեհին՝ տեղեկացնում է ժողովում ստեղծված ծանր մթնոլորտի մասին: Անհրաժեշտ է դառնում հրամանատարի միջամտությունը, և նա մոտենում է ժողովականներին: Բոլորը սպասում են նրա խոսքին, և Նժդեհը դիմում է նրանց հետևյալ հակիրճ խոսքով.

«Ղափանցիներ.

Եկա, ձեր վերջին խոսքը լսելուց առաջ, իմ վերջին խոսքն ասելու ձեզ: Չէ, էլ ոչինչ չունեմ ասելու ձեզ: Միայն մի խնդիր ունեմ, որ չեք կարող չկատարել: Վաղուց է, ինչ կռվում եմ ձեր երկրում ձեզ հետ: Որպես բարոյական վարձատրություն, կուզեի, որ հանեիք իմ աչքերը, կուրացնեիք ինձ, որ անբախտություն չունենայի ձեր գլխին զայիք աղետը տեսնելու» (ընդգծումը Նժդեհինն է - Ա.Ս.)²:

Այս ասելով՝ Նժդեհը հեռանում է ժողովատեղից: Ժողովը շարունակվում է:

Մոտ կես ժամ անց Նժդեհին են ներկայացնում հետևյալ արձանագրությունը. «Ժողովը միաձայնությամբ որոշեց. ա) Կարմիր-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 4 և շրջերես:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 5 և շրջերես:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկական կոմիտեի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 95:

ներին թույլ չտալ մտնել Ղափան, ք) Վերին Խոտանանը և նրան հարող մյուս գյուղերը կարմիրներին եկթարկվելու դեպքում կհամարվեն հայրենիքի դավաճան և թշնամի»¹ :

Ամսիջապետ վաշտերին հաղորդվում է Ղափանի ներկայացուցիչների որոշումը և հակառակորդին ուղղված Նժդեհի հետևյալ հակավերջնագիրը.

«Խոտանանում գտնվող կարմիրների գորամասի պետին.

Կապարգողթի գյուղացիական ներկայացուցչական խորհուրդը հրամայել է ինձ ուղարկելու ձեզ վերջնագիրը՝ վաղը՝ ամսույս 13-ին մինչև ժամը 7-ը (այսինքն՝ 24 ժամվա ընթացքում - Ա.Ս.) թողնել Ղափանի սահմանները, հակառակ դեպքում ստիպված կլինենք անցնելու հարձակողականի և զինու ուժով վանելու ձեզ:

Նժդեհ:

1920թ. 12 հուլիս, Ղափանի հանքերը»²:

Հուլիսի 13-ի առավոտյան՝ դեռ լույսը չբացված, կարմիր բանակի զորամասը թողնում է Խոտանանը և նահանջում դեպի Գորիս, իր հետ վերցնելով Նժդեհի վերջնագիրը բերած բանազնացին՝ լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին, որին շուտով Գորիսից տանելու էին Բաքու: Մյաժամանակ, նահանջելիս զորամասի հրամանատարությունը Վերին Խոտանանից մի կոչով դիմում է շրջակա գյուղերի բնակիչներին՝ զինաթափ անել Նժդեհի ջոկատները և իրենց մոտ հաստատել խորհրդային կարգեր: Դիմումն արձագանք գտավ. մի շարք գյուղեր իրենց հպատակությունն ու հավատարմությունը հայտնեցին խորհրդային իշխանությանը:

Նժդեհը բոլոր միջոցները գործադրեց կասեցնելու խորհրդային գործերի առաջխաղացումը դեպի Հանքեր: Եվ այդ բանը առայժմ նրան հաջողվեց:

Ղափանի շրջանում բոլշևիկների ամուր հենակետերից մեկը Շիկահող գյուղն էր: Այստեղ գործում էր ուժեղ կոմբոյջ, որի անդամները լայն աշխատանք էին տանում բնակչության շրջանում: Նժդեհը հրամայեց ձերբակալել գյուղի կոմբոյջի երկու ղեկավարներին՝ Բագրատ Հարությունյանին և Պատվական

Բարայանին: Բ.Հարությունյանին հաջողվեց խուսափել բանտարկությունից և թաքնվել: Պ.Բարայանը թեև ձերբակալվեց, բայց կոմունիստների զինված ջոկատը կարողացավ նրան ազատել բանտից, որը և շարունակեց ղեկավարել գյուղի կոմբոյջը:

Այսպիսով, 1920թ. հուլիսի 5-ից մինչև 10-ը, այսինքն՝ 5 օրում ժամանակավորապես խորհրդային կարգեր հաստատվեցին բուն Չանգեզուրում, Սիսիանի շրջանում և Ղափանի մի մասում: Այլ խոսքով, կարմիր բանակը գրավել էր Չանգեզուրի մեծ մասը:

Կատարելով իր կառավարության հանձնարարությունը՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը հուլիսի 10-ին Թիֆլիսից Խորհրդային Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողովին ուղարկում է հեռագիր, որում բողոք է հայտնում Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի կատարած ագրեսիայի կապակցությամբ: Չանգեզուրի վրա հարձակումը և Գորիսի գրավումը համարելով բացահայտ պատերազմական գործողություն՝ Հայաստանի կառավարությունը պահանջում էր ադրբեջանական զորքերը անհապաղ դուրս բերել այդ վայրերից, հակառակ դեպքում հետագա արյունահեղության ամբողջ պատասխանատուն համարելով ադրբեջանական կողմը¹:

Բոլշևիկների գրաված տարածքներում գնալով էլ ավելի մեծ ծավալներ էին ընդունում անօրեն բռնությունները, էկզեկուցիաներն ու զնդակահարությունները: Ըստ որում, այդ գործում ամենակսիվ դեր էին կատարում կարմիր բանակի ադրբեջանական զորամասերը և տեղի կոմունիստները²:

Հուլիսի 10-15-ը չեկիստները ձերբակալեցին և անհետացրին Հայաստանի ազգային բանակի՝ Գորիսում տեղակայված զորամասի մի շարք սպաների՝ զնդապետ Բոգդան Մելիք-Հյուսեինյանին, կապիտաններ Մադաթյանին, Աղոդյա Ոսկանյանին, Արմենակ Պարոնյանին, պորուչիկներ Առուստամյանին, Ծնավոն Տեր-Ղազարյանին, Տրդատ Օհանյանին, Գրիգոր Տոռոզյանին, Ավագ Զոչարյանին, Աստվածատուր Գիլավյանին³: Գորիսի բանտից դուրս բերելով՝ բոլշևիկները Էյվազլար թուրքաբնակ գյուղ տարան պորուչիկ Գարեգին Օհանյանին ու շտաբակապիտան Սարգսյանին և զնդակահարեցին այնտեղ⁴:

1920թ. հուլիսի 17-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարը հեռագիր է ուղարկում Բաքու՝ Ադրբեջանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարին, պատճենը՝ Թիֆլիս՝ Ս. Կիրովին և Թիֆլիս՝ Տ. Բեկզադյանին: Հեռագրում ասված էր, որ «ապօրինաբար ձեր գորամասերը ներս խուժելով Ղարաբաղի և Չանգեզուրի սահմանները, զնդակահարել են գերի ընկած

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 42, ք. 16:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 271:

³ «Յառաջ», 1920, 10 սեպտեմբերի:

⁴ Կոյն տեղում:

¹ Պ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 35:

² Պ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկական կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 96: Արիսիվային փաստաթղթում Նժդեհի սույն հակա-վերջնագիրը այսպես է ձևակերպված.

«Վերին Խոտանան եկած զորամասի պետին.

Գյուղացիության ներկայացուցիչների կողմից ինձ տեղեկացված է, որ նրանց կողմից Ձեզ տրվում է վերջնագրային ժամկետ մինչև հուլիսի 12-ի ժամը 10-ը Ձեր ենթակա ջոկատը դուրս բերել Խոտանանից: Նրանց կողմից ինձ հրամայված է՝ Ղափանի գյուղացիության կամքը Ձեր կողմից յկատարելու դեպքում դիմել ակտիվ գործողությունների:

Կապարգողթի զինված ուժերի հրամանատար Նժդեհ

1920, հուլիս 12, ժ. 7 անց 10 ժողայն, (Առաջածոր):

(ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 565, ք. 7 և շրջերես):

հայկական ծառայության մեջ գտնված սպաներին», դրանով իսկ ի չիք դարձրել Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև որևէ համաձայնություն:

«Իմ կառավարության անունից, - նշված էր հեռագրում, - հայտնելով ամենակտրուկ բողոքը ձեր գործարարների կողմից կատարված ապօրինի գործողությունների համար, նորեն խնդրում եմ ձեզ, ձեռք առնել բոլոր համապատասխան միջոցները՝ Չանգեզուրի սահմաններից և Ղարաբաղի վիճելի շրջաններից անմիջապես հեռացնելու ձեր գործարարները...»¹:

Միաժամանակ իր կառավարության հանձնարարությամբ Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանը Թիֆլիսում տեսակցություն է ունենում Վրաստանում Ռ.Ս.Ֆեւ Հ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովի հետ և բողոք հայտնում բոլշևիկների կողմից Չանգեզուրում հայկական բանակի սպաների սպանությունների առթիվ²:

Ղարաբաղում և Չանգեզուրում կատարվող արյունալի ոճրագործությունները լրացվում էին հակահայկական այն կամպանիայով, որ սանձազերծվել էր ամբողջ Ադրբեջանում և հատկապես Բաքվում:

Գրքի նախորդ էջերում արդեն նշվել է, որ 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում պետական հեղաշրջում կատարելուց անմիջապես հետո փակվել էր մենշևիկյան Վրաստանի դիվանագիտական միսիան Բաքվում: Բայց դա երկար չէր տևել՝ երկու-երեք օր հետո այն վերաբացվել էր: Վրաց-ադրբեջանական բարեկամությունը նորից մտել էր Մուսավաթի ժամանակվա բնականոն հունի մեջ, թեև Վրաստանը շարունակում էր մնալ անկախ, իսկ Ադրբեջանը խորհրդայնացված էր: Վրացիները, առաջվա պես, այստեղ վայելում էին բացառիկ արտոնություններ. նրանք գորակոչի չէին ենթարկվում, իրավունք ունեին իրենց գույքն ազատորեն տեղափոխել Վրաստան, համարյա բոլոր վրացի բանտարկյալներն ազատ էին արձակվել:

Դրան հակառակ՝ խորհրդային Ադրբեջանում պատանդի վիճակում էր հայտնվել հարյուր հազարների հասնող հայությունը, որի մեջ մեծ թիվ էին կազմում առևտրի բնագավառում իրենց գործին լիովին տիրապետող անձինք, արդյունաբերության ասպարեզի առաջնակարգ մասնագետներ՝ ինժեներներ, տեխնիկներ, որակյալ բանվորներ, ինչպես նաև ազատ մասնագետներ՝ բժիշկներ, ճարտարապետներ, փաստաբաններ և այլն: Հայերին արգելված էր սեփական գույքը դուրս բերել երկրից, իշխանություններն ամեն քայլափոխի նեղում էին հարազատ

բնակավայրերը վերադառնալ ցանկացող հայ գաղթականներին, հայ երիտասարդներին զինակոչում և ստիպում էին կարմիր բանակի գործարարների կազմում մասնակցել պատժիչ գործողություններին Ղարաբաղում, ձերբակալված էին հայ հասարակության համարյա բոլոր նշանավոր ներկայացուցիչները և այլն³:

Անտանյի վիճակ էր ստեղծվել Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի համար, որը գտնվում էր մշտական սպառնալիքի տակ՝ պարբերաբար ենթարկվելով արհամարհանքի ու ստորացումների: Պատահական չէ, որ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանն իր կառավարությանը հղած հերթական զեկույցում գրում էր. «Պետք է կամ մեկ անգամ վերաքննության ենթարկել կառավարության այն որոշումը, որով մենք Ադրբեջանում դիվանագիտական միսիա ենք հիմնել, կամ պետք է միսիան բոլորովին վերացնել և ... միանգամ ընդմիջտ մեզ ազատել այն անպատիվ վիճակից, որի մեջ գտնվում ենք այժմ»⁴:

Ադրբեջանի բոլշևիկ կառավարության այդ աներկյուղ գործողություններին Հայաստանի իշխանություններն ի վիճակի չէին նույնանման պատասխան տալու, քանի որ դրա համար չունեին անհրաժեշտ լծակներ: Հայաստանի Հանրապետության թուրք բնակչությունը թե՛ իր թվով, թե՛ ունեցած հարստությամբ և թե՛ մանավանդ, ինտելեկտուալ կարողություններով իրենից ներկայացնում էր մի արհամարհելի մեծություն, որի նկատմամբ անիմաստ էր կատարել այնպիսի փոխադարձ գործողություններ, ինչպիսիք հայերի նկատմամբ մեծ արդյունավետությամբ կիրառվում էին Ադրբեջանում:

Հայաստանի արտգործնախարարությանն այլ բան չէր մնում սնելու, քան վճռական բողոքներ ուղարկել Մոսկվա և Բաքու: Այդ յողոքները կամ անհետևանք էին մնում, կամ մերժվում էին ռաբորինակ պատճառաբանություններով, երբեմն էլ՝ լկտի արհամարհանքով:

Հայաստանի արտգործնախարարի հեռագրերից մեկին ի պատասխան՝ խորհրդային կողմը Երևանին համոզում էր ազդել Նժդեհի վրա, որպեսզի նա զենքը ցած դնի: Միաժամանակ Նժդեհի մոտ ուղարկվեցին երկու ռուս պատվիրակներ, որոնք իրենց հրամանատարությունից անձնատուր լինելու առաջարկություն էին բերել, որն, ըստ էության, վերջնագրի բովանդակություն ուներ: Այնտեղ նաև շեշտված էր, որ կամավոր հանձնվելու դեպքում Նժդեհը և իր սպաները կստանան կյանքի ապահովություն: Նժդեհը պատասխանեց, որ ինքը Ղափան եկած պատվիրակներին չի ճանաչում, նրանց հետ բանակցելու ոչ մի կարիք չունի և

¹ «Յառաջ», 1920, 21 հունիսի:
² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 3:

³ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 7:

⁴ Նույն տեղում, ք. 9:

առաջարկում է տասնհինգ լուսերից թողնել Ղափանի սահմանները, սպառնալով, հակառակ դեպքում, գնդակահարել¹։

Այդ դեպքից հետո կարմիր բանակի հրամանատարությունը տեղի բոլշևիկների խորհրդով, խաղի մեջ է ներգրավում հայերին։ Նրա հրահանգով Գավիեղկոմը ճանաչված մի քանի գործիչների, որոնք չէին հասցրել հեռանալ կամ գերադասել էին մնալ Գորիսում ու Միսիանում և համագործակցել բոլշևիկների հետ, պատվիրեց իրենց անունից նամակներով Նժդեհին հորդորել դադարեցնելու դիմադրությունը։

Դրանցից մեկը ձախ դաշնակցական Մուշեղ Չաքարյանն էր, որը Հանքերում գտնվող Նժդեհին և Գողթանի կոմիսար Աշոտ Մելիք-Մուսայանին հուլիսի 21-ին Գորիսից գրած նամակում խորհուրդ էր տալիս որքան հնարավոր է շուտ դադարեցնել կռիվը և Ղափանը հանձնել բոլշևիկներին, քանզի անիմաստ է դիմադրությունը՝ հատկապես այն բանից հետո, երբ խորհրդայնացվել է Ադրբեջանը։ Ղափանի, Չանգեզուրի և ընդհանրապես Հայաստանի փրկությունը միանալն է Խորհրդային Ռուսաստանին, գրում էր նա, մանավանդ, հայ ժողովուրդն արդեն համոզվել է, որ Անգլիայից կամ արևմուտքի որևէ երկրից իրական օգնություն սպասելն անստություն է²։

Բայց ձեռնոցն արդեն նետված էր, և Նժդեհը կտրականապես մերժեց նման խորհուրդներն ու առաջարկները։ Նա չէր ընդունում «վիճելի» կոչված հասկացությունը՝ պատմական Չանգեզուրը համարելով Հայաստանի Հանրապետության անվիճելի մասը։

Հուլիսի 20-ին ՌՍՖՖՀ արտաքին գործերի ժողովում Գ. Չիչերինը հայտագիր է ուղարկում Երևան, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի հասցեով, ուր ասված էր.

«Խորհրդային գործերի կողմից այն հողամասերի գրավումը, որոնք հարևան ժողովուրդների կողմի ընթացքում Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի բնույթ են ստացել, նպատակ ունի դադարեցնել արյունալի կոնֆլիկտները, որոնք կարող են անթիվ աղետալի հետևանքներ ունենալ բոլոր մասնակցողների համար, ինչպես և նպատակ ունի ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավոր դարձնեն խաղաղ ու անկողմնակալ կերպով քննել հողային վիճելի հարցերը»³։

Հայտագրի վերջում Չիչերինը հույս էր հայտնում, որ երկու երկրների միջև ծագած խնդիրները հնարավոր կլինի լուծել բանակցությունների, կարծիքների փոխանակման միջոցով, որոնք ի վերջո կհանգեցնեն բարեկամության դաշնագրի կնքմանը։ Ուստի, գրում էր նա, Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր-ներկայացուցիչ

Բորիս Լեգրանի Երևան գալը վճռական նշանակություն կունենա կուտակված բոլոր թյուրիմացությունները պարզելու տեսակետից¹։

Բայց խորհրդային կողմի բացատրությունները և խոստումները հավատ չէին ներշնչում Հայաստանի կառավարական շրջաններին։

Ն. Յ. Դաշնակցության օրգան «Յառաջ» թերթը հուլիսի 22-ի խմբագրականում գրում էր.

«Կարո՞ղ է արդյոք բովանդակ հայ ժողովուրդը հանգիստ ու անխռով Հայաստանի անկախության և ազատության բարիքները վայելել, երբ այդ անկախության և ազատության համար ամենից շատ պայքարած Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը վերստին պիտի կրեն օտարի անարգ ստրկական շղթան։

Կա անկախ Հայաստան, բայց այդ Հայաստանի մեջ չկան ո՛չ Ղարաբաղը և ո՛չ էլ Չանգեզուրը, - սա մի այնպիսի դաժան հեզմանք է ողջ հայության, հայության ողջ պատմության հասցեին, որի հետ չի կարող հաշտվել բովանդակ հայ ժողովրդի և ոչ մեկ շիտակ ու հայրենասեր զավակը։

Այսպես գիտենք մենք մեր ժողովրդին, այսպես գիտենք մեր արյունաներկ դարավոր պատմությունը, այսպես գիտենք, վերջապես, ըմբոստ, անվեհեր ու ազատասեր դարաբաղցուն և զանգեզուրցուն»²։

Հուլիսի 26-ին Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանը Վրաստանում ՌՍՖՖՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս. Կիրովին գրում էր. «Ձեզ հետ իմ վերջին անձնական տեսակցության ժամանակ ես Ձեր ուշադրությունը հրավիրեցի այն տեղեկությունների վրա, որ կան միսիայի տրամադրության տակ։ Դրանք վերաբերում են Չանգեզուրում հայկական ծառայության մեջ գտնվող հայ սպաների գնդակահարությանը, որոնք գերի էին վերցվել խորհրդային գործերի կողմից Չանգեզուր վերջին անօրինական ներխուժման ժամանակ»³։

Հուլիսի 27-ին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Համո Օհանջանյանը պատասխան է ուղարկում Գ. Չիչերինի՝ հուլիսի 20-ի հայտագրին, ուր ասված էր, որ Հայաստանի կառավարությունը, ինչպես և հայ ժողովուրդը, միայն շնորհակալ կարող են լինել Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունից՝ նրա արտահայտած բարեկամական զգացմունքների և ձգտման համար՝ աջակցել ազատ Հայաստանի ապագա հանգիստ ու խաղաղ կյանքի զարգացմանը։ Մակայն Հ. Օհանջանյանը գրում էր. «Իմ կառավարությունը, դժբախտաբար, պիտի հաստատի, որ Ձեր

¹ Տես «Յառաջ», 1920, 27 հուլիսի։

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 11, ք. 1-3։

³ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

¹ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

² Նույն տեղում, 1920, 22 հուլիսի։

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, գ. 1, գ. 219, ք. 12։

կառավարության այդ բարեկամական հավաստիացումները սովետական տեղական իշխանությունների ու աղյրեջանյան՝ Չեր գործամասերի հրամանատարության գործողությունների մեջ իրական կյանքում կերպարանափոխվում են Հայաստանի դեմ անվերջ ու անընդհատ բռնամական ուժգնական գործողությունների – Ղազախի, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի շրջաններում»¹։

Նշելով, որ այդ բռնամական գործողությունները որպես ծանր բեռ ընկնում են հատկապես հայ աշխատավոր գյուղացիության ուսերին և նրան գրկում խաղաղ ու կուլտուրական աշխատանքին նվիրվելու հնարավորությունից, այնուհետև Հ. Օհանջանյանը շեշտում էր, որ «Ռուսաստանի սովետական գործերի ներկայությունը Հայաստանի վիճելի հայտարարված տարածքներում, իսկ ներկա դեպքում նաև անվիճելի, ինչպես, օրինակ՝ Չանգեզուրի շրջանում, ոչ միայն չի նպաստում առաջն առնելու Հայաստանի և Աղյրեջանի միջև արյունալի կոնֆլիկտների, այլ ավելի ևս նպաստում է դրանց զարգացմանը»²։ Նա հիշեցնում էր, որ Հայաստանի կառավարության նախաձեռնությամբ նախատեսվում է առաջիկայում գումարել հայ-աղյրեջանական կոնֆերանս՝ երկու երկրների միջև խաղաղություն հաստատելու նպատակով, ուստի «Չեր գործերի ներկայությունը վերը մատնանշված վայրերում կարող է միայն բացասական ազդեցություն ունենալ և խանգարել ստեղծելու պայմաններ, որոնք հնարավոր դարձնեին կոնֆերանսի կանոնավոր աշխատանքները՝ խաղաղ ու անաչառորեն քննության առնելու տերիտորիալ վիճելի բոլոր հարցերը»³։

Այս նկատառումներից ելնելով՝ Հայաստանի արտգործնախարարը հույս էր հայտնում, որ խորհրդային կողմից ձեռք կառնվեն բոլոր միջոցները՝ շտապ կերպով դադարեցնելու կարմիր բանակի գործամասերի կողմից թույլ տրվող բռնամական գործողությունները Հայաստանի նկատմամբ, դուրս հանելու գործերը վերոհիշյալ վայրերից, նաև վերջ դնելու հայ հասարակական գործիչների ձեռքակալություններին ու հալածանքներին, որ կատարվում էին Աղյրեջանում⁴։

Այդ օրերին դեպքերն արագ զարգանում էին նաև Նախիջևանի երկրամասում։

1920 թ. հուլիսի սկզբներին թուրքական բայազետյան դիվիզիան, մինչև 9000 սվին, Ջևաղ բեյի հրամանատարությամբ սկսել էր Նախիջևանի, Ջուլֆայի, Օրդուբադի ընդարձակ շրջանի ուժգնակալումը։ Դիվիզիայի առաջապահ գործամասերից մեկը՝ 300 սվինով, հուլիսի 2-ին ուղղություն վերցրեց դեպի Շահբախտի շրջան։

Այդ նույն ժամանակ հայկական զորքը Արարատյան դաշտից շարժվում էր դեպի Նախիջևան։ Համառ կռիվներից հետո 1920թ. ամռանը հայկական զորամասերին հաջողվել էր Շարուր-Դարալագյազի ուղղությամբ կտրել թուրքերի ու մուսավաթականների դիմադրությունը և գրավել Շարուրի շրջանը։

Հուլիսի 26-ին հայկական զորքերը գրավեցին նաև Շահբախտի երկաթուղային կայարանը, իսկ առաջատար գործամասերը գրահագնացքի հետ նույնիսկ ընդհուպ մոտեցան Նախիջևան քաղաքին։

Այսպիսի պայմաններում, երբ հայկական զորքերը սպառնում էին գրավել Նախիջևան քաղաքը և ամբողջ գավառը, քեմալականները, որոնք օժտված էին քաղաքական լարախաղացության անուրանալի ձիրքով, այս անգամ էլ իրենց ներկայացրին իբրև խորհրդային իշխանության անկեղծ բարեկամներ ցույց տալով, թե տենչում են իրենց կողքին տեսնել կարմիր բանակի գործամասերին՝ ընդհանուր թշնամու՝ Հայաստանի դեմ համատեղ կռիվ մղելու նպատակով։

Կարմիր բանակի զորքերի՝ Չանգեզուր մտնելուց երկու օր հետո՝ հուլիսի 7-ին, Նախիջևանից Գորիս ժամանեցին Ջևաղ բեյի դիվիզիայի մի քանի պատվիրակներ և ներկայացան խորհրդային հրամանատարությանը։ Նրանք խնդրեցին, որպեսզի ռուսական գործամասերը Չանգեզուրից անցնեն Նախիջևանի գավառ, բռնեն Նախիջևան-Օրդուբադ գիծը և թուրքական գործամասերի հետ հայերի դեմ համատեղ գործողություններ սկսեն։

Դեպքերի բերումով քաղաքական նման դեմագոգիայի համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծված, ու քեմալականները առիթը բաց չթողեցին, որպեսզի իրենց օգտին առավելագույնս օգտագործեն այդ պայմանները։ Եթե Չանգեզուրում ռուսական զորքերը ուժգնական ընդհարումների մեջ էին գավառի հայ պաշտպանների հետ, իսկ Նախիջևանի գավառում հայկական զորքերի դեմ կռվում էին թուրքական ուժերը, ապա տրամաբանական էր կարմիր բանակի և քեմալական թուրքերի ուժերի միավորումը և հայկական զորքերի դեմ համատեղ պայքարը։

Եվ դա այն դեպքում, երբ քեմալականները հայ ժողովրդի նկատմամբ հետապնդում էին հեռուն գնացող նպատակներ. նրանք չէին հրաժարվել Հայաստանը և հայ ժողովրդին ոչնչացնելու մտքից։ Ուստի հայկական բանակի դեմ կարմիր բանակի և քեմալական զավթիչների համատեղ գործողությունները, բնականաբար, ավելի էին ուժեղացնում հայ ժողովրդի տառապանքները։ Հեղափոխական ֆրակներով քողարկված քեմալական ազգայնականները կարողացել էին վստահություն ձեռք բերել Մոսկվայում, և խորհրդային կառավարությունը, որպես փոխհատուցում, ամեն ինչ անում էր, որպեսզի նրանց հետ

¹ ՀՀ ԳԿՊԸ, ֆ. 276, գ. 1 ք. 219, ք. 40, տե՛ս նաև «Յառաջ», 1920, 30 հուլիսի, քիվ 160։

² Նույն տեղում, գ. 211, ք. 202, տե՛ս նաև «Յառաջ», 1920, 30 հուլիսի։

³ Նույն տեղում։

⁴ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի։

գծտուքյան խնդիրներ չունենա:

1920թ. հուլիսին Մոսկվա հասավ Անկարայի քեմալական կառավարության մի մեծ պատվիրակություն՝ Բեքիր Սամի բեյի գլխավորությամբ, որը գնացել էր, պատվիրակության ղեկավարի ասելով, Նրորդո Կոմունիստական Ինտերնացիոնալի 2-րդ համագումարի աշխատանքներին մասնակցելու և խորհրդային կառավարության հետ Անկարայի հաստատած կապերն ամրապնդելու նպատակով:

Խորհրդային իշխանությունների հետ քեմալական թուրքերի հարաբերությունների ամրապնդմանը զուգընթաց, Մոսկվայի աչքում և Անկարայի համար գնալով մեծանում էր Բաքվի դերը: Ադրբեջանի մայրաքաղաքը 1920թ. ամառվանից դարձել էր քեմալականների գործնական աշխատանքի կենտրոնը:

Հուլիսի 20-ին Մոսկվայից Բաքու էր վերադարձել Խալիլ փաշան, որին ընդունել էին մեծ հանդիսավորությամբ: Նրա համար Ադրբեջանում ստեղծվեցին զործելու ամենաբարենպաստ պայմաններ: Խորհրդային իշխանությունների աջակցությամբ Խալիլ փաշան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ «խլամական բանակի» ստեղծմանը: Կամավորների արձանագրումը, մարզանքը, զորամասերի ձևավորումը կատարվում էր Լուսար ավանում: Բանակի ողջ ծախսը հոգում էր խորհրդային կառավարությունը՝ տրամադրելով հազուստ, զենք, ռազմամթերք: Բանակի շտաբի պետը խորհրդային զինվորական փորձված մասնագետներից մեկն էր: Ռուսաստանի ամենատարբեր մուսուլմանաբնակ շրջաններից՝ Ղրիմից, Կազանից, Ուֆայից, Թուրքեստանից, խումբ առ խումբ Ադրբեջան էին ուղարկվում մանուկական երիտասարդներ և մտցվում բանակի մեջ: Խալիլ փաշայի տրամադրության տակ դրվեցին նաև Սիբիրից վերադարձող թուրք զերիները: Մեծ արագությամբ պատրաստվող բանակի հետ Խալիլ փաշան Գարաբաղի և Չանգեզուրի վրայով պետք է անցներ Թուրքիա՝:

Ի կատարումն Կովկասյան Ռազմաճակատի հրամանատարի տված հրամանի՝ 11-րդ բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն հուլիսի 18-ին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարին ուղարկել էր հեռագիր, ուր ցուցում էր տրված, թե ինչպիսի միջոցներ պետք է ձեռնարկել արևելյան թուրքական հրամանատարության ներկայացուցիչ Խալիլ փաշային և այդ հրամանատարության մոտ ռուսական միսիայի քարտուղարությանը մինչև Նախիջևան ուղեկցելու համար: Այդ նպատակով կարգադրվում էր՝

1. Գործողությունն իրականացնելու նպատակով նախապատրաստել 32-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ հրետանային հեծմարտկոցով:

2. Չորամասի գլխավոր խնդիրն էր՝ լիակատար պաշտպանությամբ Գորիսից Անգեղակոթ - Կարմալինովկա ճանապարհով Նախիջևան հասցնել Խալիլ փաշայի և ռուսական միսիայի քարտուղարությունը՝ իրենց ամբողջ բեռներով:

3. Ճանապարհին կատարել տեղանքի հետախուզություն, պարզել դաշնակցական զորամասերի տեղաբաշխման վայրերը, բնակիչների տրամադրությունը դաշնակների, Խորհրդային Ադրբեջանի, Թուրքիայի, Խորհրդային Ռուսաստանի և կարմիր բանակի նկատմամբ:

4. Ճանապարհին դաշնակցական զորքերի հանդիպելու դեպքում ղեկավարվել թիվ 70 օպերատիվ հրամանի 7-րդ կետով, այսինքն՝ պատրաստ լինել մտնելու կովի մեջ:

5. Տեղի բնակիչների և թուրքական զորքերի հետ փոխհարաբերությունների ընթացքում ղեկավարվել թիվ 70 օպերատիվ հրամանի 3-րդ կետով:

6. Նախիջևանում գնդին տալ 3-4-օրյա հանգիստ, որից հետո նույն ճանապարհով վերադարձնել Գորիս՝ նախապես թուրքական հրամանատարության հետ պայմանավորվելով Նախիջևանի և Գորիսի, Օրդուբադի և Ջիբրայիլի միջև թուրքական զորքերի հետ ռուսական զորամասերի հետագա կապերի պահպանման միջոցների մասին՝:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ խորհրդային կառավարության քաղաքականությանը, ապա դա գերազանցապես թելադրված էր հեղափոխության հեռահար շահերով: Քանի որ Հայաստանի կառավարությունն ամեն ինչ անում էր չկորցնելու համար հանրապետության անկախությունը և իր արտաքին քաղաքականության մեջ հենվում էր Արևմուտքի վրա, ուստի, բոլշևիկյան Ռուսաստանը, որը մահու և կենաց կովի մեջ էր Անտանտի հետ, բնականաբար դառնում էր անկախ Հայաստանի հակառակորդ, Անտանտի և Հայաստանի դեմ պայքարող Թուրքիայի բարեկամ ու դաշնակից:

Միաժամանակ Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը փորձում էր համոզել, որ ինքն ամեն կերպ կնպաստի, որպեսզի Հայաստանի օգտին լուծվեն Թուրքիայի նկատմամբ իր տարածքային պահանջները: ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի քաղբյուրոյի 1920թ. մայիսի 25-ի որոշման մեջ ուղղակի ասված էր. «Շարունակել բանակցությունները Հայաստանի կառավարության հետ, ռուսական զորքերի օգնությամբ խորհրդայնացման փորձ չկատարել»: Ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, դա մնում էր թղթի վրա:

Թե խորհրդային կառավարությունն ինչպիսի քաղաքակա-

¹ ՀՀ ՀԲԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 86, ք. 1-2:

¹ Ս. Կրազնան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 449-450:

նություն էր վարում Հայաստանի նկատմամբ, երևում է թեկուզ 11-րդ կարմիր բանակի գործառնություն տրված հրամաններին:

Այսպես, Գորիսում գտնվող 32-րդ և 28-րդ դիվիզիաների գործառնություն բանակի հրամանատարության 1920թ. հուլիսի 16-ի հրամանում նշվում էին այն շարժառիթները, որոնք կարմիր բանակի գործերին ստիպում են առանց հապաղելու Գորիսից շարժվել և գրավել Նախիջևանը: Հրամանում ասված էր. «Բոլոր գործառնությունից հրամանատարները պետք է Նախիջևան ուղարկվող ամբողջ հրամանատարական կազմին և կարմիրբանակայիններին ներշնչեն, որ մենք պատերազմ չենք մղում, որ այս գործողությունը իրականացվում է բացառապես թուրքական հեղափոխական գործերի հետ կապ հաստատելու և Թուրքիայի ու Հայաստանի սահմաններին տիրող քաղաքական և մարտական իրադրությունը մանրամասնորեն պարզելու նպատակով: Շարժման նպատակն է պարզել թուրքերի և հայ դաշնակցականների փոխհարաբերությունները, թուրքական գործերի վերաբերմունքը Ադրբեջանի հանդեպ և այն, թե հատկապես ինչ է ակնկալում թուրքական հրամանատարությունը ռուսաստանյան կարմիր բանակից»¹:

Նույն օրը՝ հուլիսի 16-ին, Սերգո Օրջոնիկիձեն Բաքվից Լենինին, Չիչերինին և Ստալինին հեռագրում էր.

«Բացարձակապես անհրաժեշտ են գտնում Նախիջևանի շրջանի օկուպացիան: ...Ես գտնում եմ, որ կարելի է շարունակել առաջխաղացումը՝ հետախուզության նպատակով: ...Կրկնում եմ՝ հետախուզությունն անհրաժեշտ է»²:

Անդրկովկասում բրիտանական գլխավոր կոմիսար Լուկկը և ֆրանսիական բարձրագույն կոմիսար դ'Մարտելը խիստ անհանգստացած էին դեպի Հայաստան կարմիր բանակի առաջխաղացումով և հանրապետության շուրջը տեղի ունեցող զարգացումներով:

Լուկկի հանձնարարությամբ Նրևանում անգլիական ներկայացուցիչ կապիտան Գրեյսը հուլիսի 19-ին տեսակցություն է ունենում Հայաստանի վարչապետ Համո Օհանջանյանի հետ և խնդրում պարզաբանել իր կառավարությանը հետաքրքրող մի շարք հարցեր՝ կապված Հայաստանի ներքին և արտաքին իրավիճակի հետ:

Գրեյսին ամենից առաջ հետաքրքրում էր, թե ինչպիսին է բոլշևիզմի վտանգը հանրապետության ներսում: Այդ հարցին Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է, թե «բոլշևիզմը բուն

Հայաստանում մեռած է» (sic. - Ա.Ս.), բայց կան քիչ թվով հայ բոլշևիկներ հանրապետության սահմաններից դուրս. հատկապես Ադրբեջանում, որոնք պրոպագանդիստական շփման մեջ են երկրի բնակչության հետ¹:

Այն հարցին, թե վարչապետն ինչ է մտածում ադրբեջանցի կոմունիստների մասին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է, որ իր կարծիքով նրանք նշանակալի չափով տարբերվում են Ռուսաստանի բոլշևիկներից. «պանթուրանական բոլշևիկներ են, որոնց նպատակը կարծես նույնն է, ինչ տաճկա-գերմանական ծրագիրը, այն է՝ միացնել մուսուլմանական բոլոր ցեղերը և կազմել մի ուժեղ զանգված Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականներից»²:

Գրեյսն այնուհետև հարցնում է, թե Հայաստանի կառավարությունը որքանով է հավատ ընծայում Հայաստանի նկատմամբ Մոսկվայի խաղաղասիրական հավաստիացումներին: Վարչապետը պատասխանում է, որ իր կառավարությունը հիմքեր չունի հավատալու բոլշևիկյան դեկավարության խոստումներին, քանի որ նրա համար «ոչ մի դաշինք սուրբ չէ: ... Այնպես որ մենք նրանց չենք հավատում»³:

Այն հարցին, թե վարչապետի կարծիքով ռուսներն ու ադրբեջանցիներն ինչպես են մտադիր Հայաստանի վրայով միանալ քեմալական թուրքերին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է. «Նրանց ծրագիրը մեզ քաջ հայտնի է՝ նրանք կամենում են Ադրբեջանից հարձակվելով, գրավել Իջևանը, Դիլիջանը, Ղարաբաղի սան, Ալեքսանդրապոլը, Ղարսը և միանալ Քեմալին»: Իհարկե, ասում էր վարչապետը, եթե նրանք մեծ ուժ ունենային, այդ ծրագիրը կարող էին իրագործել, մանավանդ նրանց գործը կհեշտացնէր երկաթուղին, որ Ղարաբաղիսայից ձգվում է դեպի Ղարս և ավելի հեռու: Բայց հայ ժողովուրդը մտադիր չէ հեշտությամբ տեղի տալ և արյան գնով կապաշտպանի իր սուրբ երկրի ամեն մի քիզը: «Երկրորդ ճանապարհը դեպի Մուստաֆա Քեմալ, - նշում էր վարչապետը, - Ղարաբաղի և Չանգեզուրի միջով կլինի: Ամբողջ Ղարաբաղը հիմա բոլշևիկների ձեռքին է: Սկզբում նրանք սահման ուզեցին Հազարո գետի գիծը, բայց հետո առաջ եկան ու գրավեցին Գորիսը: Նրանք հաջողություն ունեցան, որովհետև մենք չունեինք կանոնավոր ճանապարհի [Չանգեզուրին] գործ, զենք, ռազմամթերք հասցնելու»: Հ. Օհանջանյանը անգլիացուն պատմեց, որ զանգեզուրի ժողովուրդը երկար ժամանակ դիմադրում էր թուրքերին ու տաճիկներին, բայց երբ ռուս բոլշևիկները եկան զավառ, զանգեզուրցիների մի մասը վերհիշեց

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, ք. 1:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 2:

¹ ՌԿՌԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 429, ք. 6:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 85, ք. 3-4:

Ռուսաստանի անցյալի փառքը և, դրանով հրապուրվելով, աջակցություն ցույց տվեց ռուսական բանակի զորամասերին, չկարողանալով ըմբռնել, թե նրանք այս անգամ ինչ նպատակով են գալիս: Նշելով, որ եթե ռուս-սղոթեցանական ուժերը չկարողանային գրավել Ղարաբաղը, ապա չէին կարող նաև Չանգեզուր մտնել, այնուհետև Օհանջանյանն ասում է. «Այս անհաջողությունը, իմ կարծիքով, բրիտանական սխալ քաղաքականության հետևանք է, որ միշտ պաշտպանել է Աղրբեջանի ազատությունը Ղարաբաղի նկատմամբ՝ հակառակ մեր շահերին ու Ղարաբաղի բնակչության բացարձակ մեծամասնության ցանկություններին: Մեր շահերը պահանջում են, որ մեզ տրվեր այն, ինչ ամեն տեսակետից, նաև ֆիզիկական և աշխարհագրական, պատկանում է մեզ: Դա կհամապատասխաներ նաև Բրիտանիայի շահերին»¹:

Գրեյի այն հարցին, թե Հայաստանի կառավարությունն ունի՞ արդյոք հակամիջոցներ՝ դիմակայելու երկրին սպառնացող վտանգներին, Հ. Օհանջանյանը պատասխանում է. «Ներկայումս մեր գործը գնում է Նախիջևանի վրա ու մենք արդեն գրավել ենք Շահթախտ քաղաքը: Երբ մենք վերցնենք Նախիջևան քաղաքը, այն ժամանակ կունենանք ազատ ճանապարհ Գորիսի վրա գնալու, բոլշևիկներին այնտեղից ետ մղելու և Ղարաբաղը գրավելու: Մեր բոլոր գործողություններն այս ճանապարհի վրա նպաստավոր են մեզ համար ու մենք մտադիր ենք այդտեղով կտրել պանթուրանական բոլշևիկների և Մուսաֆա Քեմալի կապը: ... Մեր առաջխաղացման հետ երկաթուղային բանվորները նորոգում են այն 15 կիլոմետր գիծը, որ քանդել են թուրքերը»: Նա նշում է, որ այդ կարևոր գործը դանդաղ է առաջանում, որովհետև չի հաջողվել Սարիղամիշից հիմնափայտեր տեղափոխել: Չնայած գյուղատնտեսական աշխատանքների բուռն շրջան է, այնուամենայնիվ երկաթգծի շուրջը գտնվող ամեն գյուղ 10-ական հոգի է տրամադրել գծի շինարարությունն արագ ավարտելու համար և «3-4 օր հետո գնացքը կսկսի գործել»²:

Հայաստանի վարչապետի հետ զրույցի արդյունքների մասին կապիտան Գրեյը նույն օրը գեկուցագիր հղեց Թիֆլիս՝ Լուկկին:

Դեպի Նախիջևան խորհրդային զորամասերի ռազմերթը, ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն, կատարվելու էր երկու ուղղություններով: 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ Տերեխովի հրամանատարությամբ, կտրելով Գորիս - Միսիան տարածքները, պետք է անցներ Բիչանակի լեռնանցքով, մտներ Նախիջևանի գավառ և, շարժվելով առաջ, գրավեր Նախիջևան քաղաքը: Այս գնդի գործողություններին աջակցելու էր Աղրբեջանի Չանգեթանի տարածքում տեղաբաշխված 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի մեկ բրիգադ, որը Արաքս գետի հոսանքն ի վեր առաջանալով՝ պետք է կտրեր-

անցներ Մեղրու շրջանը և մտներ Նախիջևանի գավառ՝ արևելքից: Նախատեսված էր հուլիսի 22-ին գրավել Օրդուբադ քաղաքը և շարժվել Նախիջևան քաղաքի ուղղությամբ: Ճանապարհի՝ Օրդուբադ - Նախիջևան հատվածում այդ բրիգադը պետք է հանդիպեր Բիչանակի լեռնանցքով Նախիջևանի գավառ մտած և Նախիջևան քաղաքը գրաված 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդին:

Ռազմաօպերատիվ այդ խնդիրը ձևակերպված էր 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի տեղակալ Լիտվինենկոյի և զինվորական կոմիսար Լեոնովի՝ դիվիզիայի զորամասերին հուլիսի 20-ին Շուշիից իջեցրած թիվ 14 հրամանի մեջ³: Այդ հրամանով Տերեխովը կարգադրություն էր ստացել՝ Միսիանի տարածքով անցնելիս ամեն կերպ խուսափել տեղական բնակչության հետ բարություններ ստեղծելուց, ձգտել, եթե հնարավոր է, ուժ չգործադրել:

Գորիսից Նախիջևան ուղևորվող 1-ին հեծյալ գնդի թևերի և թիկունքի անվտանգությունն ապահովելու խնդիրը դրվեց Միսիանի շրջանում գտնվող 32-րդ հրաձգային բրիգադի (հրամանատար՝ Նիկիտին) վրա: Բրիգադը նաև ակտիվ հետախուզություն պիտի կատարեր Կուղերբեյլակ-Չուլ ուղղությամբ⁴:

Հուլիսի 17-ին բրիգադը Շաքի գյուղում էր: Հանգամանքներից ելնելով՝ բրիգադի հրամանատարը որոշեց ոչ թե անմիջապես շարունակել երթը դեպի Անգեղակոթ և կանգ առնել այնտեղ, այլ Շաքիից սկսած իր ստորաբաժանումները տեղաբաշխել Շաքի-Շուքա-Կարմանիլովկա գծի վրա, այսինքն՝ Նախիջևան տանող ճանապարհի երկու կողմերում ընկած տարածքներում: Այլ խոսքով, բրիգադը ապահովում էր Շաքիից մինչև Նախիջևանի գավառի սահմանն ընկած երթուղու անվտանգությունը:

Ճանապարհի պաշտպանությունն ուժեղացնելու նպատակով Գորիսից Միսիանի Անգեղակոթի ենթաշրջան ուղարկվեց մի ուրիշ զորամաս և՝ համարված հրետանային հաշվարկով, որը պետք է պաշտպաներ առաջ շարժվող կարմիր բանակի զորքերի թիկունքը՝ կանխելով Դարալազյազի կողմից Բազարչայի վրա հայկական զորքերի հնարավոր հարձակումը: Անվտանգության նկատառումներով հեծյալ մի վաշտ էլ՝ իբրև ուղեկալ, ուղարկվեց Կարմանիլովկա գյուղ:

Խորհրդային ղեկավարությունը խիստ անհանգստացած էր Գորիս-Նախիջևան ճանապարհին Խալիլ փաշային և ռուսական միսիայի քարտուղարությանը սպասվելիք պատահարներով: Ի պատասխան Թիֆլիսից Ս.Կիրովի արած հարցման՝ 11-րդ բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոն և Ռազմհեղկոմի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 89, ք. 2-3:

² Նույն տեղում, ք. 3:

³ ՌԿՊԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 29:

⁴ Նույն տեղում:

անդամ Լուկինը օգոստոսի 6-ին Բաքվից նրան տեղեկացնում էին. քանի որ բեռների փոխադրման համար տրանսպորտային միջոցներ գտնելու նպատակով ռուսական միսիան Գորիսում հապաղել է, ուստի այդ պատճառով Խալիլ փաշան անջատվել է միսիայից և Ղարաքիլիսա-Անգեղակոթի վրայով հուլիսի 29-ին քարեհաջող հասել Նախիջևան: Ուշացած միսիան Գորիսից ճանապարհ է ընկել հուլիսի 29-ին:

Իմանալով Գորիս եկած և այնտեղից Նախիջևան ուղևորվող ռուսական միսիայի աշխատակիցների մասին, որոնք իրենց հետ տանում են գույք և արժեքներ, Վայոց ձորում գտնվող Դրոն 400 հեծյալներով և 400 հետևակ զինվորներով՝ 8 թնդանոթի հետ, հուլիսի 31-ին հարձակվում է Բազարչայ գյուղի վրա: Այնտեղ ամրացված բոլշևիկյան զորամասը, համառ դիմադրությունից հետո, ստիպված է լինում նույն օրը երեկոյան ետ քաշվել ու դիրքավորվել Անգեղակոթից 7 վերստ դեպի արևմուտք: Այդ օրը՝ երեկոյան, միսիան Գորիսից ժամանում է Անգեղակոթ: Դրոյի մարտիկների ճնշման տակ և Անգեղակոթի ներսում ծագած ապստամբության պատճառով բոլշևիկյան զորամասը հարկադրված է լինում շտապ հեռանալ: Հանդիպելով ուժգին կրակի՝ նա նահանջում է ավելի հեռու՝ դեպի Նախիջևան¹: Հայկական ջոկատը կարողանում է գրավել միսիայի ոսկու ձուլածոները՝ ավելի քան 200,6 կիլոգրամ քաշով, որն ուժով վերադարձնելու ուղղությամբ հակառակորդի բոլոր փորձերը անհաջող են վերջանում:

Այս իրադարձությունների ժամանակ Բազարչայում գտնվող ռուսական զորամասին ամենաակտիվ աջակցություն են ցույց տալիս գյուղի բնակիչները:

Ինչպես նախորդ էջերից մեկում թուրքիկ նշվել է, ամբողջ Չանգեզուրում միայն երկու գյուղեր՝ Բազարչայը և Բորիսովկան էին ռուսաբնակ: Միսիանի տևտեսական կյանքում հատկապես մեծ նշանակություն ուներ Բազարչայը, որը գավառի ամենահյուսիսային բնակավայրն էր: Իսկ ինչպե՞ս էին ռուս մարդիկ ընկել անդրկովկասյան լեռնային խուլ վայրերը:

Ռուսական եկեղեցու ներսում առաջացած աղանդներից մեկը մոլոկաններն աղանդն էր, որի անդամներն իրենց համարում էին «հոգևոր քրիստոնյաներ», իսկ ցարական կառավարությունը նրանց դիտում էր իբրև ուղղափառության հակառակորդներ և, Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից բռնությամբ տեղահանելով, բնակեցնում էր կայսրության ծայրամասային շրջաններում, Դրիմի և Ստավրոպոլի ամմարդաբնակ տափաստաններում, նաև Անդրկովկասում: Այստեղ մոլոկանները բնակություն էին հաստատել մի քանի գավառների ամենահեռավոր ցածրադիր

վայրերում և արագ կլիմայավարժվել էին: «Անդրկովկասի բարձրադիր մասերում էին հիմնավորվել դուխոբորները, իսկ մոլոկանները՝ հովիտներում, - գրել է Վ.Գ. Բոնչ-Բրուսյանը: - Սրանք (մոլոկանները - Ա.Ս.) բացի հացահատիկի մշակությունից, զբաղվում էին նաև այգեգործությամբ, բանջարաբուծությամբ և մեղվաբուծությամբ»¹:

19-րդ դարի կեսերին Չանգեզուրի հյուսիսային ծայրամասում ցարական կառավարությունը վերաբնակեցրեց Տամբուկի նահանգի Մորչանսկի գավառից տեղահանված մոլոկանների մի քանի տասնյակ ընտանիքներ: Որոտան գետի վերին հոսանքի Բազարչայ գետի հովիտը, դեպի որը տանող ճանապարհն անցնում էր Թուրքիայի սահմանին մոտ լեռնանցքով, ուներ ռազմաստրատեգիական նշանակություն, և ճանապարհի վրա հուսալի պահակ-բնակավայր ունենալը դիտվել էր որպես անհրաժեշտություն: Մոլոկան գաղութաբնակներն արագ մտերմացել էին Միսիանի հայկական գյուղերի բնակիչների և ամռանն իրենց անասուններով նույն Միսիանի խոտառատ սարերը բարձրացող Ղարաբաղի և Արանի թուրք քուչվորների հետ: Բազարչայում բնակիչներն ապրում էին մեծ տոհմերով, որոնք իրար հետ կապված էին արյունակցական կապերով. այդպիսի տոհմերի քիվը 1920 թ. գյուղում հասնում էր 40-ի, որոնցում հաշվվում էր 242 բազմանդամ ընտանիք: Բնակավայրը լիովին ռուսական տեսք ուներ. այնտեղ միայն ռուսներ էին ապրում: Մոլոկանները շատ շուտով հռչակվել էին որպես հմուտ պանրագործներ: Գետը, նաև գյուղը Բազարչայ անունը ստացել էր բազարների (շուկաներ) պատճառով, որ այստեղ կազմակերպում էին թուրք քուչվորները: Գնորդները զլխավորապես տեղացի հայերն էին և ռուս վերաբնակները: Ցարիզմի չար կամքով դառնալով հայերի հայրենակիցներ՝ նրանք բոլորը սովորել էին ապրել հաշտ ու խաղաղ:

Բայց ահա, երբ ռուսական կարմիր բանակի զորամասերը ոտք դրեցին Չանգեզուրից ներս, Բորիսովկայի և Բազարչայի բնակիչները կանգնեցին ռուս զորամասերի կողքին: Բազարչայը փաստորեն գավառի հայկական յշխանություններին հայտարարել էր քաղաքացիական անհնազանդություն և բոլշևիկյան զորամասին դիմավորել էր աղուհացով: Գյուղի բնակիչների գործողությունները ղեկավարում էին երկու ծերունիներ՝ Ռուդիոն Կասմիսևը և Միսայիլ Յուրիևը, որոնց շուրջն էին համախմբված ակտիվիստներ Նիկոլայ Գալիկինը, Ֆեոդոր Ժուկովը, Ֆեոդոր Տեպկինը և ուրիշներ:

Երբ Դրոյի ուժերի ճնշման տակ խորհրդային զորամասը Բազարչայից շարժվեց Անգեղակոթի ուղղությամբ, նրա հետ

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 171, ք. 2:

¹ Ռուսական եկեղեցու աղանդներից մեկը: В.Л. Бонч-Бруевич. Избранные атеистические произведения, "Мысль", Москва, 1973, с. 247-248.

հեռացան գյուղի երիտասարդներից ավելի քան 50 հոգի, որոնց մի մասը, հազմելով կարմիրբանակայինի համազգեստ, ձուլվեց գորամասին, մյուս մասը գնաց Նախիջևան տանող Բիչանակ լեռնանցքի վրա գտնվող Կարմանիլովկա ռուսական գյուղը և միացավ տեղի զինյալներին, իսկ շուրջ 20 հոգի, բուլշևիկյան գորամասից զենք ու զինամթերք ստանալով, վերադարձավ ու բարձրացավ Բազարչայի սարերը:

Չնայած ձեռնարկված պատժիչ գործողություններին՝ Բազարչայի գյուղացիները շարունակում էին լուռ դիմադրություն ցույց տալ գավառի իշխանություններին, կազմակերպում էին գերի ընկած կարմիրբանակայինների փախուստներ, խնամում-առողջացնում էին վիրավորներին և հետո լեռներով գաղտնի անցկացնում, հասցնում էին Ղարաբաղ և հանձնում կարմիր բանակին:

Իսկ դեպքերը գավառում շարունակում էին սլոնթաց գարգանալ: Անհաջողության մատնվեց Մեղրու շրջանի վրայով խորհրդային զորամասերի նախատեսված ռազմերթը: 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը չկարողացավ ճեղքել-անցնել այդ տարածքը և մտնել Նախիջևան: Մեղրու շրջանում Նժդեհի վաշտերն ուժեղ դիմադրություն ցույց տվեցին, և բուլշևիկյան զորամասերը ստիպված նահանջեցին ելման դիրքերը: Այդ իսկ պատճառով չիրականացավ 11-րդ բանակի հրամանատարության ռազմական պլանը, որը նախատեսում էր 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի հանդիպումը 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ զնդի հետ՝ Օրդուբադ - Նախիջևան հատվածում:

Մինչ կարմիր բանակի հեծյալ գունդը Միսիանի սահմանն անցնելով՝ մտնում էր Նախիջևանի գավառ, տեղի խաները և մուսավաթականները քեմալականների ծրագրով Նախիջևան քաղաքում «մուսավաթական վարչակարգի դեմ» «ապստամբության» խեղկատակություն սարքեցին և «հաստատեցին» «խորհրդային իշխանություն»: Ստեղծվեց գավառային «հեղկոմ», որն, ըստ էության, նույն խաների և մուսավաթականների իշխանությունն էր՝ քողարկված «հեղափոխական», «բուլշևիկյան» դիմակով: Գավառային «հեղկոմի» նախագահ նշանակվեց կալվածատեր Իբրահիմ Շահթախտինսկին, գավառի զինվորական ուժերի կոմիսար՝ մուսավաթական Ադրբեջանի զորքերի նախկին գլխավոր հրամանատար զեներալ Մալիմովը:

Հուլիսի 28-ին՝ չորսօրյա երթից հետո, Նախիջևան քաղաք մտավ 28-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գունդը՝ Տերեխովի հրամանատարությամբ: Ժամանելով Նախիջևան և խորանուխ լինելով նախօրյակին ստեղծված խորհրդային տեղական իշխանության գործերի մեջ՝ նա պարզեց, որ հանձին տեղի «հեղկոմի» խորհրդային իշխանությունը գործ ունի թշնամական

ուժի հետ: Մերգո Օրջոնիկիձեին հղած իր զեկուցագրում Նախիջևանում կյանքի կոչված գավառային «հեղկոմին» նա համարում էր «խորհրդային հեղկոմի ծաղրանկար»:

Նախիջևան մտած կարմիր զորամասի հրամանատարը և Շուշիից այստեղ տեղափոխված ու գավառի արտակարգ կոմիսար դարձած Բահաթուր Վելիբեկովը նպատակահարմար գտան վերացնել կեղծ հեղկոմը և «իսկական բուլշևիկյան հեղկոմ» ստեղծել:

Խորհրդային զորամասի աջակցությամբ ցրվեցին քեմալականների թելադրանքով ստեղծված կեղծ հեղկոմները նաև գավառի ուրիշ բնակավայրերում, և ստեղծվեցին նոր հեղկոմներ:

Այսպիսով, 1920թ. հուլիսի վերջերին «վիճելի» համարված հայկական տարածքներում՝ Լեռնային Ղարաբաղում, Ջանգեզուրում և Նախիջևանում, արդեն հաստատված էին խորհրդային կարգեր: Հերթի էին դրված այդ գավառներում նոր իշխանության ամրապնդման, դրանցում խորհրդային շինարարության ծավալման, գրավածը պաշտպանելու խնդիրները:

Մինչ կարմիր բանակը գրաված էր «վիճելի» հայկական տարածքները գրավելով՝ քեմալական թուրքերը եռանդով նախապատրաստվում էին վերջնական հարված հասցնելու հայ ժողովրդին:

Այն օրերին, երբ Շանթի պատվիրակությունը գտնվում էր Մոսկվայում, թուրքերը նույնպես, ինչպես ասվեց, այնտեղ էին ուղարկել իրենց պատվիրակությունը՝ բանակցելու խորհրդային կառավարության հետ: Ի տարբերություն հայ-ռուսական բանակցությունների՝ ռուս-թուրքական բանակցությունները հաջողությամբ էին առաջ գնում, որի հետևանքով օրեցօր ամրապնդվում էր միմյանց նկատմամբ երկու պետությունների վստահությունը: Թուրքերը բուլշևիկների աչքում վերջնականապես ձեռք բերեցին Ռուսաստանի հավատարիմ դաշնակիցների և հակաիմպերիալիստական պայքարի առաջամարտիկների համարում: Ռուս-թուրքական մերձեցումը մահացու վտանգ էր ստեղծում հայ ժողովրդի համար, որովհետև այն լիովին արձակում էր Հայաստանի Հանրապետությունը ոչնչացնել ձգտող քեմալական զավթիչների ձեռքերը:

Ստեղծված պայմաններում խորհրդային կառավարությունը, փոխանակ դիմելու ակտիվ քայլերի և չեզոքացնելու հայ ժողովրդի գլխին կախված նոր արհավիրքը, բավարարվում էր հայերին խոստումներ տալով: ՌՍՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գ. Չիչերինը 1920թ. հուլիսի 20-ին Հայաստանի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանյանին հասցեագրած հայտագրում հավաստիացնում էր, թե խորհրդային կառավարությունը մեծապես շահագրգռված է Հայաստանի անվտանգ

¹ «Յառաջ», 1920, 28 հուլիսի:

գության խնդրով և ամեն ինչ անում է կանխելու համար բուրքական արշավանքը, օգտագործում է իր ազդեցությունը քննալական կառավարության վրա, որպեսզի Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի համար ապահովվի «բավականաչափ տերիտորիա ձեռք բերելը», ստեղծվեն այնպիսի պայմաններ, որոնք հնարավորություն կտան «վերջապես դուրս գալ հարևան մահմեդական ազգաբնակչության հետ հավիտենական բնամտությունից»¹:

Չիչերինը հաղորդում էր, որ բացառապես Խորհրդային Ռուսաստանի խաղաղասեր ձգտումների ազդեցության տակ բուրք ազգայնականները կասեցրել են իրենց սկսած զորահավաքը, որի նպատակն էր նոր հարվածներ հասցնել հայ ժողովրդին, և պատրաստակամություն են հայտնել խաղաղ ելք գտնել՝ կայուն ու բարի հարևանական հարաբերություններ հաստատելու հայ և մահմեդական ազգաբնակչության միջև²:

Հավաստելով Հայաստանի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության բարեկամական վերաբերմունքը՝ Չիչերինն այնուհետև գրում էր.

«Խորհրդային Ռուսաստանը կշարունակի գնալ նույն անկողմնապահ բարեկամության ճամփով՝ բոլոր աշխատավոր ազգությունների նկատմամբ, և հայ ժողովուրդը կարող է հաստատ հույս ունենալ նրա անփոփոխ բարեկամական վերաբերմունքի և իր ուժերի սահմաններում նրա օգնության վրա՝ հայ ժողովրդին պաշտպանելու համար սպառնացող նոր, արյունալի աղետներից»³:

Վրաստանում Ռ.Ս.ՖեհՀ լիազոր ներկայացուցիչ Սերգեյ Կիրովը 1920թ. հուլիսի 21-ին գրույց է ունենում Վրաստանում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանի հետ և անում է հետևյալ պաշտոնական հայտարարությունը. «Մենք ոչ միայն ճանաչում ենք Հայաստանի անկախությունը, ոչ միայն այդ տեսակետը տարածում ենք Թուրքահայաստանի վրա, այլև... մեր պարտքն ենք համարում օգնել հայերին, նույնիսկ զինված ուժերով պահպանել անկախ Հայաստանի սահմանները»⁴:

Բայց այդ բոլոր խոստումները մնում էին թղթի վրա:

ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության մի տեղեկագրի մեջ նշված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը մի քանի անգամ պաշտոնական դեկրետներով հայտարարել է ի գիտություն ամենքին, որ ճանաչում է և պիտի ճանաչի Հայաստանի անկախությունը, քանիցս ազդարարել է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը եղել և մնում է հայ ժողովրդի բարեկամը, որ նրա բոլոր միջամտությունները միայն մի նպատակ ունեն՝ խաղաղորեն

վերջացնել Հայաստանի և Ռուսաստանի դաշնակից Ադրբեջանի միջև եղած վեճերը, վերջ տալ ավելորդ արյունահեղություններին¹:

Այնուհետև տեղեկագրում ասված էր, որ հակառակ հավաստիացումներին, խոսքով չափազանց բարյացակամ Մոսկվայի կոմունիստները գործնականում չեն մոռանում իրենց շահերը և բոլշևիզմի արևելյան ծրագիրը իրագործելու համար ջլատում են Հայաստանը՝ խլելով Չանգեզուրն ու Դարաբաղը: Ավելին, այդ հողամասերում վարելով ահաբեկման քաղաքականություն, ժողովրդին պահում են սարսափի մեջ, երկրի հարստությունը դուրս տանում Բաքու²:

Կարմիր բանակի և ադրբեջանական զորամասերի կողմից գրավված բուն Չանգեզուրի և Միսիանի հայությունն իր հայացքը հառած էր պահում Դարալագյազի կողմը, հույսը չկորցնելով, որ այնտեղից շուտով հայկական զորքերը հարձակման կանցնեն և գավառից դուրս կմղեն խորհրդային ուժերին:

Այդ օրերին Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ արտաքին և ներքին գործոց նախարարներին, պառլամենտի նախագահին և Հ.Յ.Դաշնակցության բյուրոյին) գրում էր, որ չնայած հակառակորդը գրավել է բուն Չանգեզուրը և Միսիանը, բայց լեռնաշխարհի հայությունը «դեռ չի դադարել իր հարազատ զորքերին սպասելուց և դեռ ջերմորեն հավատում է, որ շուտով, շատ շուտով Բազարյայից կոռան մեր թնդանոթները և երկրիս հայությանը կավետեն մեր զորքերի մուտքը Չանգեզուր»: Այս ավելացնում էր. «Գիտեմ, դուք ընդմիջտ լքել չեք կարող Չանգեզուրը, որովհետև դրանով դուք երիցս ուժեղացրած կլինեք Ադրբեջանը և լայն հնարավորություն տված կլինեք նրան իրագործելու իր վաղեմի երազանքը՝ միանալ Տաճկաստանին:

Չեռքից թողնելով Չանգեզուրը, դուք կվտանգեք ոչ թե միայն տրագիկ Գողթանը, այլև կփոխեցնեք Նախիջևանի օպերացիան: Ստեղծված պայմաններում ես դժվարանում եմ հավատալ այդ օպերացիայի հաջողությանը: Թշնամին իր ձեռքին պահելով Միսիանը, լայն հնարավորություն ունի Հաջիսամլուի և Մինքերդի (իսկ ով չգիտե, որ այդ շրջանները կենդանի ուժերի անսպառ ռեզերվ են) իր ուժերի մեծագույն մասը կարիքի դեպքում փոխադրելու Նախիջևան»:

Տալով գավառի և նրա շուրջը ստեղծված ռազմաքաղաքական իրադրության բնութագիրը՝ Նժդեհը այնուհետև գրում էր. բուն Չանգեզուրի և Միսիանի «ապստամբ ժողովուրդը, որ Ադրբեջանի հետ մեկից ավելի անգամ է չափվել և միշտ էլ հաղթել. ջերմ հավատով սպասում է Հայաստանի զորքերի շուտափույթ երևալուն

¹ «Նառայ», 1920, 28 հուլիսի, թիվ 158:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ա. Մնացականյան, Ռեկոլուցիան Անդրկովկասում և Ռուսաստանի պատվիրակները, էջ 198:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 2, գ. 107, թ. 6-7:

² Նույն տեղում:

իր երկրի սահմաններում:

Ուշացնել օգնությունը՝ նշանակում է թուլացնել սպասող ազգաբնակչության մարտական կորովն ու հավատը և հեշտացնել թշնամու գործը, որն անմախղնբաց արագությանը առաջ է տանում բռնությամբ սովետականացված հայ տարրի զինաթափումը, զլխատումն ու տնտեսական քայքայումը:

Արագացրե՞ք գորքերի մեկնումը: Սպասում ենք»¹:

Հայաստանի կառավարությունը, իր հերթին, մտադիր չէր հաշտվելու «վիճելի» Չանգեզուրի կորստի և այնտեղ սկսված արյունալի հաշվեհարդարների հետ: Ուստի նա Դրոյին հրամայեց իր գորքերով շարժվել բուն Չանգեզուրի վրա և հաջողության դեպքում վերագրավել նաև Ղարաբաղը:

Վերախմբավորելով իր ուժերը՝ 1920թ. օգոստոսի 1-ին Դրոն Վայոց ձորի Դուշի Բիլագ գյուղից Բազարչայի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակման անցավ Միսիանի շրջանի վրա: Բազարչայի ենթաշրջանում տեղաբաշխված փոքրաթիվ խորհրդային զորամասերն անկարող եղան կասեցնելու հարձակումը և սկսեցին նահանջել Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ²:

Նահանջող զորամասերին օգնություն ցույց տալու և ճակատի ձեռքվածքը փակելու համար 32-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը Անգեղակոթ ուղարկեց դիվիզիայի հեծյալ և հետևակ երկու գնդեր և մեկ հեծելավաշտ: Միանալով նահանջող զորամասերին՝ նրանք համատեղ ուժերով կարողացան ժամանակավորապես կասեցնել հայկական զորամասի առաջխաղացումը Անգեղակոթից հյուսիս ընկած տարածքներում: Դրան նպաստեց այն, որ Անգեղակոթ և Շաղաթ գյուղերի կոմբոյիզների ջանքերով շուրջ 50 հոգի մտան կարմիրբանակայինների շարքերը և կովում էին հայկական զորամասերի դեմ:

Խորհրդային զորամասերի համար այդ ծանր պահին 28-րդ և 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարները և զիվորական կոմիսարները Գորիսից հեռախոսագիր-վերջնագիր հղեցին Դրոյին՝ նշելով, որ հայկական զորքերը հարձակում են կատարել ՌԱՖԽՆ կարմիր բանակի զորամասերի վրա, գրավել ու կողոպտվել են Թուրքիա տարվող ռուսական միսիայի ունեցվածքը և արժեքները, և որ այդպիսի գործողությունները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև դրացիական հարաբերությունների խզման սկիզբ են: Ասված էր, որ կարմիր բանակը Չանգեզուր-Նախիջևանի շրջանը գրավել է ոչ թե այն նվաճելու, այլ հայերի և թաթարների փոխադարձ կոտորածները դադարեցնելու նպատակով: Պնդելով, թե կարմիր բանակը խնդիր չունի հարձակվելու հայկական բանակի վրա, բայց «կոչնչացնի

բանդիտներին և ավազակներին», հրամանատարությունը, սակայն, չէր ճշտում, թե իր կարծիքով Դրոյի զորամասը հայկական բանակի զորքերի՞ց է. թե՞ ավազակախումբ: «Ձեր հրամանատարության տակ գտնվող զորքի կամ հայկական բանակի ուրիշ զորամասերի թշնամական գործողությունների դեպքում միայն,- շեշտված էր վերջնագրում,- ՌԱՖԽՆ կարմիր բանակը վճռական գործողությունների կղիմի և ամեն մի հարվածին կպատասխանի տասնապատիկ ուժգին հարվածով»³:

Այնուհետև խորհրդային հրամանատարությունը Դրոյին առաջարկում էր անհապաղ դադարեցնել ռազմական գործողությունները և 48 ժամվա ընթացքում զորամասերը ետ քաշել իրենց նախկին տեղերը, վերադարձնել Թուրքիայում խորհրդային միսիային պատկանող ամբողջ գույքն ու արժեքները: «Սույն վերջնագիրը չկատարելու դեպքում,- շեշտված էր այնտեղ,- կարմիր բանակը կանցնի վճռական հարձակման: Վերջնագրի պատասխանին սպասում են 24 ժամվա ընթացքում: Այդ ժամկետը լրացնելուց հետո, պատասխան չստանալու կամ ստանալու. բայց ներկայացված պահանջները չբավարարելու դեպքում, կարմիր բանակի՝ ինձ վստահված զորամասերը կանցնեն վճռական գործողությունների»⁴:

Դրոն անմիջապես պատասխան չտվեց վերջնագրին և Բազարչայում սպասում էր Երևանից եկող հրահանգի: Բայց իրադարձության արագ փոփոխությունը նրան ստիպեց չսպասել և դիմել վճռական գործողությունների: Շինուհայր գյուղի քահանայի որդի Գարեգին Բալյանը մի քանի հոգով Միսիանի վրայով շտապում էր Գարալագյազ՝ լուր տանելու Դրոյին՝ բոլշևիկների կողմից Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն Շինուհայրում մատնությամբ ձերբակալելու և Գորիսում բանտարկելու մասին: Տեսնելով, որ Դրոն իր գորքով արդեն Բազարչայում է, Բալյանն անմիջապես ներկայանում է նրան և պատմում եղելությունը. երկու ակտիվ բոլշևիկներ՝ Արամ Մուսայելյանը և գորիսեցի Սկրտիչ Մաշուրյանը 10 հայ զինվորներով գնացել են Շինուհայր, որտեղ թաքնված էին Շիրինյանն ու Խորենին, նրանց ձերբակալել ու տարել են Գորիսի քաղաքային բանտ⁵: Դրոյի համար պարզ էր, որ նշանավոր գործիչներին սպասվում է հաշվեհարդար, ուստի անմիջապես գորքը շարժեց Գորիս քաղաքի վրա: Օգոստոսի 1-ին նրա ուժերը մտան Միսիանի կենտրոն Գարաքիլիսա գյուղը, օգոստոսի 2-ի գիշերը վերագրավեցին Միսիանի շրջանը և, զարգացնելով հարձակումը, առանց կանգ առնելու նույն գիշերը մոտեցան Գորիսի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 16 և շրջերես:

² Նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, մաս I, ք. 180-181:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 106, ք. 3:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ *Միլիոն Նշխանյան*, Լեռնային Գարաբաղ. 1917-1920, էջ 642:

մատույցներին: Ճանապարհին Դրոյին միանում են նաև գործիչների ջոկատներ՝ Արտեմ Խանգաղյանի և ուրիշ խմբապետների գլխավորությամբ:

Երբ Դրոյի զորքերի հարվածների տակ կարմիրբանակայինները Միսիանից նահանջում էին Գորիս, այստեղ օգոստոսի 2-ի գիշերը քաղաքային բանտում տեղի ունեցավ սոսկալի ողբերգություններից մեկը:

Բանտում անմարդկային տանջանքների ենթարկելուց հետո սպանվեցին Հայաստանի Պառլամենտի անդամներ Արշակ Շիրինյանը և Վահան Խորենին: Նրանց սպանությունը կատարվեց շատ արագ, քանի որ բուլշևիկները վախ ունեին, որ Դրոն ուր որ է կտանի Գորիս և բանտից կազատի իրենց ձեռքն ընկած դաշնակցական խոշոր գործիչներին¹: Նույն ժամերին հրացան-նահարկ եղան Միսիանի կոմիսար Չախար Տեր-Ղազարյանը և բռնակոթցի Միքայելը: Հետևյալ օրը սրախողխող արվեցին կամ գնդակահարվեցին նաև Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության ուրիշ կազմակերպիչներ ու մտավորականներ, որոնք չէին հասցրել փախչել բուն Չանգեզուրը և Միսիանը խորհրդայնացնելու ժամանակ և ձերբակալվելով՝ գտնվում էին Գորիսի բանտում: Դրանցից էին, օրինակ, Չախար Տեր-Ղազարյանի տեղակալ Միքայել Աղամյանը, պարենավորման կոմիսար Գեղամյանը, հասարակական գործիչներ Պողոս Փարսյանը, Դավիթ և Գասպար Տեր-Սկրտչյան եղբայրները, Ազատ Մալինգյանը և ուրիշներ²: 81 հոգի՝ ռանչպար ու մտավորական, գնդացրային կրակով կոտորվեցին Չաբուղի ձորում, Գորիս - Շուշի ճանապարհի վրա ընկած Գարաղշաղ (Կալադարասի) գյուղի մոտ գտնվող «Ծակել» կոչվող վայրում³:

Արյունալի հանցագործությունն արդարացնելու և կատարվածի մեղքը Հայաստանի կառավարության վրա գցելու համար օգոստոսի 2-ի առավոտյան շտապ տպագրվեց և տարածվեց հետևյալ ազդը.

«Ընկերներ և քաղաքացիներ.

Դաշնակցության կառավարության կողմից խորհրդային Չանգեզուրի վրա նենգ հարձակման հետևանքով օգոստոսի լույս 2-ի գիշերը գնդակահարված են դաշնակներ Արշակ Շիրինյանը, Վահան Խորենին, Չախար Տեր-Ղազարյանը և Միքայել Աղամյանը:

02.08.20թ.

Արտակարգ հանձնաժողով⁴:

Նույն ժամերին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարը վերջնազիլ հղեց Դրոյին՝ կարմիր բանակի զորամասերի դեմ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու և Թուրքիայում

խորհրդային միսիայի բռնագրաված գույքը վերադարձնելու պահանջով¹:

Հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 3-ին, Դրոյի զորքը գրավեց Գորիս քաղաքը:

Արագ երթերում հոգնած կարմիր բանակի զորամասերը նահանջեցին Տեղ գյուղի տարածքները, ապա նույն օրը, Հայաստանի սահմանից անցնելով Ադրբեջան, կենտրոնացան Չաբուղում²: Նրանց հետ Չաբուղ անցան Արմենակ Գարազոյանը, Հակոբ Բեջանյանը (Կամալի), զանգեզուրցի և դարաբաղցի ավելի քան 150 կոմունիստներ, որոնց թվում էին դարաբաղցիներ Արամ Մուսայելյանը, Մանուկյանը, Չալիևան, բժ. Հայկ Մելիք-Շահնազարյանը, օրիորդ Թամարան, օրիորդ Արմենուհին, գործիչներ Սկրտչի (Մակիչ) Մաշուրյանը, Նրենիա Բակունցը, Մուշեղ Մկրտչյանը, Սկրտչի Տոռոզյանը, Տեղ գյուղից Լևոն Ափունցը, Սահակ Տեր-Հայրապետյանը, խնձորեսկցիներ Բագրատ Գարազոյանը, Հովհաննես Հայրապետյանը, բռնակոթցի Նիկոլայ Բաբաջանյանը, մագրեցի Աղալու Իսա-գուլյանը, քարահունցցի Լևոն Առուստամյանը և ուրիշներ: Նրանցից ոմանք մասնակցել էին Միսիանի և Գորիսի շրջաններում սանձազերծված տեռորին:

Գորիս քաղաքի գրավմանը ժամերի ընթացքում կտրուկ հայտարարություններով արձագանքեցին խորհրդային զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունները: Օգոստոսի 3-ի երեկոյան ՀՀ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը Թիֆլիս՝ Տ.Բեկզադյանին գրում էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Վասիլենկոն վերջնագրով դիմել է Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի հրամանատարին՝ պահանջելով խորհրդային զորքերին թույլ տալ անարգել մտնելու Չանգեզուրի՝ դեռևս խորհրդայնացված շրջանները՝ և Նախիջևան՝ ազգամիջյան ընդհարումների վտանգը կանխելու պատճառաբանությամբ: Նաև տեղյակ էր պահվում, որ բանակի հրամանատարը վերջնագրի կատարման առավելագույն ժամկետ է նշանակել օգոստոսի 5-ը և որ հետևելու են մի շարք ջախջախիչ հարվածներ Հայաստանի զինված ուժերին⁴:

Նույն օրվա՝ օգոստոսի 3-ի երեկոյան, Դրոն Գորիս քաղաքից գրություն հղեց Չաբուղ նահանջած 28-րդ և 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարներին ու զինկոմիսարներին, որը նաև, ըստ էության, պատասխան էր օգոստոսի 1-ին նրանցից ստացած վերջնագրերին:

¹ Փաստաթղթեր, հովվածներ, հաղորդումներ, նամակներ, յուսանկարներ, «Կանքեր Հայաստանի արխիվներին», 1980, թիվ 2, էջ 26:

² ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, գ. 73, թ. 60:

³ «Կոմունիստ», 1920, թիվ 90:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, գ. 1, գ. 219, թ. 67:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 581, թ. 256:

² Նույն տեղում, թ. 275, 276, 281:

³ Տես «Յառաջ», 1920, 10, 21, 22 օգոստոսի, ՀՀ ՀՔԿՊԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, գ. 73, թ. 57:

⁴ ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 160, թ. 1:

Գրության մեջ ասված էր. «Ստանալով բոլշևիկյան բռնադատիչներից Չանգեզուրը մաքրելու մասին իմ կառավարության հրամանը, Չեզ առաջարկում եմ Չեր գործերը ետ քաշել Ղարաբաղյան լեռնաշղթայով անցնող՝ Չանգեզուրի նախկին վարչական սահմանից այն կողմ»:

Իմ կողմից իմ գործերին հրամայված է գրավել Հաքյարի գետի գիծը, որը պետք է Չեր կողմից մաքրվի 24 ժամվա ընթացքում:

Չեր կողմից ակտիվություն հանդես բերելու դեպքում ամբողջ ճակատով կանցնեմ հարձակման՝ թափվելիք արյան և հետագա հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը դնելով Չեզ վրա:

Այսուհետև, մինչև իմ կառավարության հատուկ հանձնարարականը, Հաքյարիի և Ղարաբաղյան լեռնաշղթայի միջև անցնող գիծը համարել դեմարկացիոն գիծ»¹:

Դրոն Գորիսից հեռագրեց նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը: Հեռագրի պատճենը բանակի հրամանատարն ուղարկեց Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանն ի գիտություն, իսկ վերջինս, իր հերթին, առաքեց Թիֆլիս, Ս. Մ. Կիրովին՝ ծանոթանալու համար: Դրոյի հեռագրում ասված էր. «28-րդ և 32-րդ կարմիր դիվիզիաների, դրանց հրամանատարների և զինկոմների մեղքով հայ աշխատավոր գյուղացիության և ռուսական դեմոկրատիայի միջև տեղի է ունեցել այն, որից մենք միշտ խուսափել ենք»: Ապա նշված էր, որ Չանգեզուրում զինկոմների և հեղկոմների չորսշաբաթյա գործունեությունը խաղաղ բնակչության թալանի և ուրիշ ստորարարքների մի երկար շղթա է, որի առավել ամոթալի օղակը Հայաստանի պառլամենտի անդամներ Վ. Խորենու և Ա. Շիրինյանի գազանային սպանությունն է: Դրոն բանակի հրամանատարությանը տեղյակ էր պահում, որ գոհերի այլանդակված և անարգված դիակների ֆոտոնկարները հայ գյուղացիության բողոքի հետ ուղարկվելու են բոլոր երկրների սոցիալիստական կուսակցությունների մարմիններին: Այդ գազանային ակտը և Մոսկվայի դաշինքը հայ ժողովրդի արյունալի ու մոլի դահիճ Խալիլ փաշայի հետ լիովին մատնում են կարմիր բանակի զավթողական նպատակները, որոնք քողարկված են կոմունիզմի թիկնոցով: Այնուհետև հեռագրով տեղյակ էր պահվում, որ հայ գյուղացիությունը մեծագույն ոգևորությամբ և գայլույթով, հազարներով ցանկություն է հայտնում զենք վերցնել պայքարելու զավթիչների դեմ, պաշտպանելու իր ազատությունն ու անկախությունը, որը ձեռք է բերվել 30-ամյա հերոսական ազատագրական պայքարում ընկած լավագույն հեղափոխական մարտիկների արյան գնով: Հեռագիրն ավարտվում էր հետևյալ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, գ. 1, գ. 219, ք. 86:

խոսքերով. «Հայտարարում եմ Չեզ՝ արյունոտ ձեռքերդ՝ հեռու՛, բողեք ու հեռացե՛ք Հայաստանի գրաված տերիտորիայից: Մի՛ ստեղծեք արյունահեղություն: Հեռացե՛ք Ղարաբաղից, վերադարձե՛ք գյուղացիներից կողոպտած գույքը»¹:

Գորիսը սուգով ու ծանր մտորումներով հողին հանձնեց Արշակ Շիրինյանին և Վահան Խորենուն: Ժողովրդի ընտրյալների սպանությունը առաջ բերեց գայլույթի ակիբ ամբողջ Հայաստանում: Հանրապետության կառավարության, Պառլամենտի և «Յառաջ» պաշտոնաթերթի հասցեներով ամեն օր ստացվում էին տասնյակ ցավակցական հեռագրեր՝ հասարակական, քաղաքական, արհմիութենական կազմակերպություններից, քաղաքային ինքնավարություններից, անհատ անձանցից: Բողոքի բազմամարդ միտինգներ տեղի ունեցան Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Մարիդամիչում, Նոր Բայազետում և այլուր: Պառլամենտի դահլիճում տեղի ունեցած սգո երեկոյին հանդես եկան վարչապետ Համո Օհանջանյանը, պառլամենտի նախագահ Ավետիք Սահակյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Հ. Յ. Դաշնակցության ուրիշ նշանավոր գործիչներ, հանրապետության բոլոր կուսակցությունների, քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Նրանք բոլորը գայլույթով դատապարտում էին Հայաստանի Պառլամենտի անդամների նկատմամբ կատարված արյունալի հաշվեհարդարը՝ այն որակելով որպես հայ ժողովրդի պետականության դեմ ցինիկ ոտնձգություն և միջազգային օրենքների կոպիտ խախտում:

«Յառաջ» պաշտոնաթերթը «Չանգեզուրի սարսափները» ընդհանուր խորագրի տակ օրեր շարունակ հաղորդումներ էր տալիս կատարված ոճրագործության առթիվ հանրապետությունում ծայր առած վրդովմունքի ակիբի մասին: Թերթը «Չեզի ռճիր» խմբագրականում նշում էր, որ իրենց կոմունիստ համարող և աշխատավորության շահերի պաշտպանությամբ հանդես եկող մարդասպանները, «ոտքի տակ տալով ամեն սրբություն, միջազգային օրենք և սովորություն, գազանացած և միացած մույնքան և ավելի դաժան թաքար ավազակների հետ, շարունակում են առաջ տանել այն քաղաքականությունը, որ 1915թ. սկսել էին շնական էնվերը ու մարդակեր Թալեաթը»: Թերթը գրում էր, որ հայ ժողովրդի զավակների դեմ կատարվող հաշվեհարդարները զանգվածային բնույթ են կրում: Չերբակաված են բազմաթիվ դաշնակցականներ Ղազախի շրջանում, Բաքվում բանտարկված են 2000-ից ավելի հասարակական դեմքեր, Ղարաբաղում գնդակահարված են ազատագրական շարժման տասնյակ անձինք: Եվ դա այն դեպքում, երբ Հայաստանի բանտերում գտնվող մայիսյան

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 171, ք. 7:

բուշևիկյան ապստամբության մասնակիցներից, կազմակերպիչներից և ղեկավարներից ոչ մեկը մահապատժի կամ կտտանքների չի ենթարկվել: «Գործում պառլամենտի անդամներին և դաշնակցական ընկերներին մորթելուց հետո,- գրում էր «Յառաջը», - մենք միայն մի եզրակացության կարող ենք գալ, որ նոր, մեծ ու սև դավ է պատրաստվում հայ ժողովրդի գլխին»: Թերթը հարց էր տալիս. «Եվ պե՞տք էր այդ բոլորը կատարելին այն ժամանակ, երբ մեր պատվիրակությունը բանակցություններ էր վարում Մոսկվայում բուշևիկների հետ, երբ Չիչերինը հավաստիացումներ է տալիս, թե ինքն ու իր կառավարությունը բարյացակամ վերաբերմունք ունեն դեպի հայ ժողովուրդը, երբ նրանց խաղաղության պատվերով Լեգրանը գալիս է մեզ հետ համաձայնության եզր գտնելու»¹:

Պառլամենտի անդամների տմարդի սպանության փաստը առավելագույնս օգտագործեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ ժողովրդին Հայաստանի ազգային պետության, Հ. Յ. Դաշնակցության շուրջը համախմբելու, հանրապետությունը կործանել պատրաստվող ուժերին հակահարված տալու համար:

Կատարվածը համարելով անլուր ոճրագործություն և հայ ժողովրդի դեմ ուղղված մեծ դավ՝ «Յառաջը» այնուհետև գրում էր. «Մեր պառլամենտի անդամներին մորթել՝ նշանակում է մեր ժողովրդին, նրա կամքը, ընտրական իրավունքը, ազատությունը սպանել, և դրա համար հայ աշխատավորությունը ոչ թե միայն պիտի բողոքի, այլև վրեժ պիտի լուծե... ամբացնելով իր շարքերը, կազմակերպվելով բանակի մեջ, համախմբվելով իր կառավարության շուրջ՝ վերջին հարվածը հասցնելու մեր բոլոր անարգ և տմարդի թշնամիներին:

Նա պետք է միանա և դուրս գա հրապարակ հին, սրբագործված և դեռ մինչև այսօր էլ կիրառվող սկզբունքը իրականացնելու՝ ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման»²:

Օգոստոսի 8-ին Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հալոթյունյանն իր խնդրանքով տեսակցություն է ունենում Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի հետ: Այդ մասին Հայաստանի արտգործնախարարին հաջորդ օրը նա զեկուցագիր է գրում, նշելով.

«Այդ տեսակցությունը հարկադրական էր, քանի որ Հասանովը Մոսկվայից դեռ չի վերադարձել՝ նա սպասվում է այսօր- և նրան փոխարինում է Նարիմանովը: Առհասարակ ես խուսափում եմ Նարիմանովի հետ տեսնվել, քանի որ նա չունի նույնիսկ թուրք ցեղին հատուկ վարվեցողության եղանակը, այսինքն արտաքին սիրալիրությունը. և շատ ակնհայտ երևան է բերում յուր

հակահայկական տրամադրությունը և չի աշխատում գոնե այդ թաքցնել քաղաքավարության քողի տակ. նա շատ հաճախ մոռանում է, որ կոմունիստ է և յուր ազգային թրքական պատկերը ցայտուն կերպով հրապարակ է հանում: Անշուշտ մյուսները դրանից ավելի կոմունիստ և ինտերնացիոնալիստ չեն, բայց իրենց մերժումները և հակակրանքը այդքան ցինիկ կերպով չեն արտահայտում»¹:

Հարությունյանը տեսակցություն էր խնդրել պարզաբանելու հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների հետ կապված մի շարք խնդիրներ, սակայն ոչ մի հարցում բացատրություն չի ստանում: Նրա առաջին խնդրանքն էր՝ թույլ տալ տեսակցելու զերված զեներայ Բադրասարովի և առհասարակ Ադրբեջանի բանտերը լցված հայերի հետ, բայց Նարիմանովը մերժում է: Հարությունյանի այն հարցին, թե ինչու իրեն՝ որպես դիվանագիտական ներկայացուցիչ, թույլ չի տրվում կատարել իր պաշտոնական պարտականությունները և զբաղվել հայկական բանակի մի զերված զորավարի և հայ բանտարկյալների ճակատագրով, Նարիմանովը պատասխանում է. «Տոկարիչ». Մի՞թե կարիք կա այդ բանը Ձեզ բացատրելու, մի՞թե դուք ինքներդ չգիտեք»: Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ զարմանքի արտահայտությանն ի պատասխան՝ Նարիմանովն ասում է, թե մերժման պատճառն այն է, որ «մենք պատերազմում ենք իրար դեմ, որ ամբողջ ճակատի վրա, սկսած Ղազախից մինչև Նախիջևան հայերը կռվում են կարմիր զորքերի դեմ»: Այնուհետև Նարիմանովը լկտիաբար դիվանագիտական ներկայացուցիչն ասում է. «Դուք միայն զարմացեք այն բանի վրա, որ այսօր նստած եք իմ աշխատասենյակում»²:

Հանդիպման ժամանակ Հարությունյանը Նարիմանովին ներկայացնում է նոտա, որով բողոքում էր, որ Հայաստանի բժիշկներին և սպաներին Չանգեզուրում և Ղարաբաղում ծառայության են կոչում կարմիր բանակի զորքերի մեջ, իսկ Ղազախից բերված հայ զերիներին ստիպողաբար մտցնում են կարմիր զորքերի շարքը: «Ինձ թվում է,- զեկուցագրում նշում էր Հարությունյանը,- թե Նարիմանովը շատ էլ ուրախ չէ այդ երևույթի վրա և կցանկանար հայերի թիվը կարմիր զորքի մեջ իջեցնել նվազագույնի: Մակայն, նրանից ոչինչ կախված չէր, քանզի զորահավաքի գործը իր վրա էր վերցրել 11-րդ բանակի շտաբը»³:

Չանգեզուրում ծայր առած արյունալի ոճրագործությունների կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մի շարք բողոքներով դիմեց Մոսկվա՝ ՌՍՖՖՀ կառավարությանը:

¹ «Յառաջ», 1920, 10 օգոստոսի:

² Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 17-18:

² Նույն տեղում, ք. 18:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 4, ք. 18:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտգործօրդկոմ Գ. Չիչերինը Կովկասի բոլշևիկյան ղեկավարությունից ուղիղ հեռագրաբերով պահանջում էր պատասխանել մի շարք հարցերի, այդ թվում՝ բացատրություն տալ Չանգեզուրում տեղի ունեցող արյունահեղությունների մասին: Նա գրում էր. «Օհանջանյանը (Համո Օհանջանյանը - Ա.Ս.) ուղարկել է սարսափելի ռադիոգիր, որտեղ, բացի Խորենու և Շիրինյանի սպանությունից, թվարկում է Չանգեզուրում և Ղարաբաղում մեր զորքերի կողմից գնդակահարված բազմաթիվ հայկական կոմիսարների և այլ պաշտոնատար անձանց՝ գնդացիներով մասսայաբար գնդակահարելու մասին: Մեր զորքերի կողմից ջախջախված են մեծաթիվ հայկական գյուղեր Չանգեզուրում, իսկ փրկված գյուղացիության մնացորդները գտնվում են բաց երկնքի տակ: Մեր զորամասերը գնդացիներով խմբերով գնդակահարել են նույնիսկ 12-13 տարեկան տղաների և աղջիկների: Բնակչությունը հասցված է հուսահատության: Մեր զորքերի կողմից ուրիշ անձինք տարվել են Ադրբեջան, որտեղ շատերին արդեն գնդակահարել են: Հենց Բաքվում հայերի մասսայական գնդակահարություններ են եղել: Երևանյան կառավարության տրամադրության տակ են գնդակահարությունների վերաբերյալ ռուսական հրամաններ: Սպասում ենք Չեզանից բացատրություններ, քանզի նման էքսցեսները հայկական մասսաներին, ստիպում են ատելությամբ լցվել մեր նկատմամբ»: Այդ ամենը, վերջում նշում էր Չիչերինը, կարող է խիստ բացասական ազդեցություն ունենալ Հայաստանում խորհրդային կարգեր մտցնելու առումով¹:

Պատասխանելով Ռ.Ս.ՖեւՀ կառավարության հարցումներին՝ Կովկասում գործող քաղաքացիական և ռազմական բոլշևիկ գործիչները ամենազանազան պատճառաբանություններով արդարացնում էին կատարած մարդասպանությունները: Եվ պատահական չէ, որ ամեն անգամ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության բողոքներից հետո, Մոսկվայից գալիս էին արդարացուցիչ հանգամանքներով պատճառաբանված պատասխաններ:

Դրոյի զորամասերի կողմից Գորիսի վերագրավումը վտանգավոր վիճակ ստեղծեց Ղափանի տարածքում գտնվող խորհրդային զորամասերի համար, որոնք ստիպված էին դադարեցնել հետագա առաջխաղացումը և ետ քաշվել Շուռնուխ

¹ ՀՀ ԼՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 117, ք. 1-2:

² Ա. Շիրինյանի և Վ. Խորենու սպանության շուրջ Հայաստանի և ՌՍՖՍՀ կառավարությունների միջև ուրիշ պաշտոնական գրություններ տես ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 219, ք. 87, 88, 89, 89-ի շրջերես, ք. 90, 165-169, 189:

գյուղի անտառապատ բարձունքները: Բնական ամրություններ լինելուց գատ, այս տարածքը նաև սահմանամերձ էր Ադրբեջանին, և հայկական ուժերի մեծ ճնշման դեպքում կարմիրբանակայինները կարող էին նահանջել այդտեղ:

Միսիանից և Գորիսից 11-րդ բանակի զորամասերի նահանջը Չաբուղ կարևոր նշանակություն ունեցավ Կապարգողթը պաշտպանող ուժերի համար, այն իմաստով, որ նրանց վրա թուլացավ այնտեղ գտնվող բոլշևիկյան զորամասերի ճնշումը: Ժամանակ շահելով՝ հայկական վաշտերը վերախմբավորեցին իրենց ուժերը և վերագրավեցին մի շարք բնակավայրեր:

Դրոյի զորամասի հաջողությունը ոգեշնչեց Չանգեզուրի ազգաբնակչությանը, որի բացարձակ մեծամասնությունն անվերապահ աջակցում էր գավառում օրինական իշխանության վերահաստատմանը: Դրոյի ջոկատի կողմից Միսիանի և Գորիս քաղաքի գրավումը լայն արձագանք գտավ Ղարաբաղում: Արցախի նվիրյալ զավակները չէին հաշտվել իրենց հայրենի երկրի բռնազավթման և հայ բնակչության նկատմամբ սանձազերծած լայնածավալ բռնությունների ու դաժանությունների հետ: Սկիզբ առավ ապստամբական շարժում, որի գլուխը կանգնեց ծննդով Դիզակի Տուսի գյուղից ըմբոստ ու քաջարի Թևան Ստեփանյանը:

Թևանը եղել էր ցարական բանակի սպա, հեծյալ ստորաբաժանման ավագ, Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին կռվել էր Արևմտյան և Կովկասյան ռազմաճակատներում, 1918 թ. վերադարձել էր հայրենի եզերք և շուտով դարձել արցախցիների 1920-1921 թթ. ապստամբական շարժման առաջնորդ:

Շարժումը սկիզբ առավ Դիզակում, ապա տարածվեց դեպի Վարանդ և Խաչեն: Բոլշևիկներին հաջողվում է ձերբակալել Թևանին, բայց նա կարողանում է փախչել և նոր եռանդով նետվել պայքարի մեջ:

Սակայն Միսիանում և Գորիսում Դրոյի հաղթանակը կարճատև եղավ: 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, մերժելով Դրոյի վերջնագիրը, սկսեց արագորեն վերախմբավորել ուժերը: Բանակի 28-րդ, 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ դիվիզիաների զորամասերից կազմվեց զորքերի հատուկ հարվածող խմբավորում՝ 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյունովի գլխավորությամբ: Հարձակվող խմբին միացան Ադրբեջանից եկած նոր համալրումներ, ինչպես նաև Ադրբեջան անցած Չանգեզուրի կոմունիստական ջոկատները:

1920թ. օգոստոսի 7-ի լուսաբացին կարմիրբանակայինները Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղի շրջակայքում կռվի բռնվեցին հայկական զորամասերի հետ: Չլիմանալով այս նոր հարձակմանը՝ հայկական ուժերը նահանջեցին Գորիս քաղաք, ապա, կարճատև

դադար առնելուց հետո, սկսեցին նահանջել դեպի Սիսիան¹:

Կառավարական ուժերի նահանջի ապահովումն իր վրա էր վերցրել Ղափանից օգնության եկած զորամասերից մեկը՝ Նժդեհի գլխավորությամբ: Դեպի Սիսիան քաշվող ուժերի անկարգ նահանջի հետևանքով այդ զորամասից մի տասնյակ չի հասցնում ժամանակին դուրս գալ Գորիսի ձորից և ընկնում է կարմիր-բանակայինների կրակի տակ: Իր զինվորներին փրկելու փորձի ժամանակ Նժդեհը վիրավորվում է: Նա շարժվում է դեպի Եռաբլուրի սարահարթը, որտեղ Դրոն նրան առաջարկում է անցնել Երևան՝ բուժվելու:

Նժդեհը մերժում է Դրոյի առաջարկը և, բաժանվելով նրանից, անցնում է Ղափան²:

Գորիսից Դրոյի՝ Երևանյան զորամասի հապճեպ ու անկարգ նահանջից հետո Ղափանի գյուղացիական ներկայացուցիչների խորհրդի նախագահությունը Հանքերից բողոքի նամակ հղեց ՀՀ զինվորական նախարարին: Լեռներով երթևեկող սուրհանդակները թեև Երևանից չբերեցին պատասխանը, սակայն, անկասկած, նամակը անհետևանք չանցավ այն իմաստով, որ Երևանում ավելի պարզ պատկերացրին Դրոյի նահանջի նկատմամբ զանգեզուրցիների տրամադրությունը:

Նամակում ասված էր, որ Չանգեզուրը վերագրավելու նպատակով Երևանյան զորամասի հարձակումը, ապա արդեն գրաված Գորիսից երրորդ օրը շտապ նահանջն «անմիտ» և «վտանգավոր» խաղ էր, որին մասնակցելու էր կանչվել նաև Ղափանի ուժերի մի մասը: Ղափանցիները «վերադարձել են գազազած», քանի որ նրանք սկզբում հույս են ունեցել, թե Երևանյան զորքը չի կրկնի իր հին սխալը և այս անգամ կանցնի Ղափան-Գորթան՝ ուժեղացնելու այդ շրջանների պաշտպանությունը: Ոչ միայն դա տեղի չի ունեցել, այլև զորամասը իր թնդանոթները Ղափանին տալու փոխարեն, դրանք իր հետ տարել է Վալոց ձոր: Ավելին՝ Դրոն տարել է նաև Ղափանին պատկանող երկու թնդանոթները՝ պատճառաբանելով, որ ոչ մի թնդանոթաձիգ սպա չի համաձայնվում վերադառնալ Ղափան: «Ի՞նչ,- այնուհետև ասված էր նամակում,- Դրոն եկել էր զինաթափ անելու մեզ, թուլացնելու³: Ի՞նչ է նշանակում սա: Մենակ մնացած ժողովուրդը հազար ենթադրություններ է անում»: Նամակի վերջում Ղափանի Գյուղացիական ներկայացուցչական խորհրդի նախագահությունը նշում էր. «Վերջին անգամ դիմում ենք ձեզ և խնդրում արագացնել զորքերի առաքումը Սիսիան: Մեր հրամանատարը (Նժդեհը - Ա.Ս.) գտնում է, որ կարիք չկա կռվով վերագրավելու Գորիսը և պահելու Զաքուդի ճակատը: Գրավելով Սիսիանը մինչև Տաթև, մենք

փաստորեն տեր ենք դառնալու ամբողջ Չանգեզուրին: Ուշքափալար-Տաթև-Ինջաբեկ գիծը բռնելով, մենք կստիպենք բուլշևիկներին թողնելու Գորիսը»⁴:

Օգոստոսի 8-ին Գորիս քաղաքը նորից խորհրդային զորամասերի ձեռքում էր: Նույն օրը նրանք մտան Սիսիանի շրջանի տարածքը և, Եռաբլուրի հանդամասերում կարճատև ու ցաքուցրիվ ընդհարումներից հետո, օգոստոսի 9-ին գրավեցին Սիսիան (Ղարաքիլիսա) գյուղը: Դրոն թողեց Սիսիանի շրջանը և նորից իր զորքով նահանջեց Ղուշչի - Բիլազ՝ Դարալագյալ⁵:

Այսպիսով, ընդամենը 3-4 օրում Գորիսի և Սիսիանի շրջաններում վերահաստատվեցին խորհրդային կարգերը:

Գորիսի և Սիսիանի ճակատներում ունեցած այս երկրորդ հաջողությունը կարմիրբանակայինների հնարավորություն տվեց իրենց գործերը շտկել նաև Ղափանի հատվածում:

«Վիճելի» Չանգեզուրի մեծ մասը գրավելուց հետո կարմիր զորամասերը հրաման ստացան ամրապնդվել այնտեղ:

1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և նրա հետևանքները Չանգեզուրի համար

Լևոն Շանթի գլխավորած պատվիրակության առաքելությունը խափանվելուց հետո խորհրդային կառավարությունը որոշեց Հայաստանում ունենալ ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչություն, որը պետք է գլխավորեր խորհրդային փորձված դիվանագետներից մեկը՝ Բորիս Լեգրանը⁶:

1920թ. հուլիսին Լեգրանը գործուղվեց Անդրկովկաս: Նրա հետ էր 14 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն: Առաջին խնդիրը, որ դրված էր նրա միսիայի առջև, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ հաշտության դաշնագրի կնքումն էր, որին մինչ այդ պետք է նախորդեր Չանգեզուրում կարմիր բանակի և հայկական զորամասերի միջև զինված ընդհարման դադարեցումը և զինադադարի ստորագրումը⁷:

Գալով Ադստաֆա՝ Բ. Լեգրանն այնտեղից դիմում է Հայաստանի կառավարությանը՝ Երևան գալու համաձայնություն ստանալու համար: Սակայն այդ համաձայնությունը Հայաստանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 441, ք. 156, գ. 427, մաս I, ք. 185-186:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկական կոնիները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկական կոնիները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

⁴ ՀՀ ԶԲԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, գ. 73, ք. 61, ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 58, ք. 325:

⁵ Լևոն Շանթի պատվիրակության գործունեությանն այս աշխատության մեջ անդրադարձել ենք հարևան-գիրքեն, նկատի ունենալով, որ այդ հարգը հանգամանորեն յուսարանված է պատմական գրականության մեջ:

⁶ Տե՛ս՝ Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 453-454, Բ. Լեգրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 32:

կառավարությունը չի տալիս՝ ունենալով իր պատճառաբանությունները:

«Յառաջ» թերթը գրում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը չի կարող Հայաստանում միսիա ունենալ, քանի դեռ այդ երկու երկրների միջև կնքված չէ բարեկամության և խաղաղության դաշինք: Թերթը գրում էր, որ Լեզրանի խումբը չի կարող Երևան գալ մալ իբրև սոսկ բանակցություններ վարող մի պատվիրակություն, քանի որ մոտ երեք ամիս առաջ Հայաստանի կառավարությունը Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համար Մոսկվա է ուղարկել Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը, որի նկատմամբ Երևանը կատարյալ վստահություն է տածում, և որը Ռուսաստանի հետ բարեկամական դաշինք կնքելու համար օժտված է ամենայայն լիազորություններով: Ուստի «անմտություն կլինեք,- գրում է թերթը,- միաժամանակ երկու տարբեր կենտրոններում՝ Մոսկվայում և Երևանում, որոնք, ի դեպ, բաժանված են իրարից հազարավոր վերստերով, միևնույն խնդրի շուրջը տարբեր մարդկանց միջոցով անջատ բանակցություններ վարել: ...Մոտ երեք ամիս է, ինչ մենք բանակցությունների մեջ ենք. բանակցությունները շարունակում ենք վարել մալ այսօր: Բայց մալի հասկանանք, թե ինչ է կատարվում Մոսկվայում, ինչ եղավ դաշինքը, ինչ են անում մեր պատվիրակները, հստակորեն ճշտենք ու պարզենք մեր դիրքերը ու նոր միայն նոր գործերի ձեռնարկենք»¹:

Աղստաֆայից Լեզրանն իր միսիայի հետ ստիպված մեկնեց Թիֆլիս: Այստեղ էլ մա ձեռնամուխ եղավ իր՝ որպես Հայաստանում ՌՄՖԽՀ լիազոր ներկայացուցչության ղեկավարի, պարտականությունների կատարմանը:

Թիֆլիսից Լեզրանը նոր հեռագիր հղեց Հայաստանի արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանին՝ կրկին պահանջելով թույլատրել իր միսիայով ժամանել Երևան: «Հայաստանի սահմաններում ստեղծված իրադրության պայմաններում Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հաշտության բանակցությունների ամեն մի ընդհատում,- ասված էր հեռագրում,- կարող է առաջ բերել միանգամայն անցանկալի բարդություններ երկու հանրապետությունների ժողովուրդների միջև, իսկ այդ դեպքում հետևանքների ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի կառավարության վրա»²:

¹ «Յառաջ», 1920, 27 հունիսի:

² Տե՛ս՝ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 454-455, Բ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր, Ռանբեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 44-45:

Բանակցելու համար Հայաստանի կառավարությունը տվեց իր համաձայնությունը՝ այն վերապահումով, որ բանակցությունները պետք է վարվեն ոչ թե Երևանում, այլ Թիֆլիսում:

Թիֆլիսում սկսված բանակցությունները ընթանում էին լարված մթնոլորտում: Ռուսական կողմը մշտապես ընդգծում էր «տվյալ պահի հրամայականով» կարմիր բանակի կողմից «վիճելի» տարածքների անվերապահ ռազմակալման անհրաժեշտությունը: Հայկական պատվիրակության անդամները մտահոգություն ունեին, որ ռուս բոլշևիկյան զորքերը չեն բավարարվի «վիճելի» տարածքները ռազմակալելու գործողություններով և առիթներ կլինորեն Հայաստանից նոր գրավումներ կատարելու համար: Նրանք վկայակոչում էին խորհրդային կողմին պատկանող փաստաթղթեր, որոնք հայթայթվել էին հայկական հետախուզության կողմից: Նրանց հայտնի էր դարձել, օրինակ, որ Ս. Կիրովն օգոստոսի 2-ին 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հարցում է արել Չանգեզուր-Նախիջևանի շրջանում կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների մասին և հաջորդ օրը ստացել է բանակի ժամանակավոր հրամանատար Վասիլենկոյի՝ Բաքվից հեռագրով տված պատասխանը:

Հեռագրում նշված էր, որ Կովկասյան ճակատի հրամանատարության կողմից տրված դիրեկտիվի համաձայն, 11-րդ բանակի զորամասերը զբաղեցրել են «Հայաստանի կողմից գրավված» Չանգեզուրի և Նախիջևանի վիճելի շրջանները և այնտեղ կանխել հայերի և թուրքերի կոտորածը: «Հայաստանի դեմ պատերազմելու խնդիր չունենք,- գրում էր բանակի հրամանատարը,- առաջ ենք շարժվում բարեկամական մտադրություններով, բայց եթե հայկական զորքերը առաջինը հարձակում գործեն, ապա դրա պատասխանը կլինի երկու-երեք դիվիզիաներ Երևան ուղարկելը»¹: Որպեսզի այդ չպատահի, մա գտնում էր, որ անհրաժեշտ է նախազգուշացնել հայկական կառավարությանը ձեռնպահ մնալ Նախիջևանի և Չանգեզուրի գավառները գրաված կարմիր բանակի հետ ընդհարումներ առաջ բերելուց, քանի որ վիճելի հարցերը պետք է լուծվեն դիվանագիտական ճանապարհով: Այնուհետև հեռագրում ասված էր. «Նախիջևանը գրաված ջոկատի խաղաղ մտադրությունների մասին նախազգուշացված է հայկական կառավարությանը, որք մույնպես ձեռ կողմից մի անգամ ևս հաստատեցեք դա: Մեզ համար հատկապես կարևոր է ապահովել հաղորդակցությունը Նախիջևանի հետ՝ Անգեղակոթի և Կարմայինովկայի վրայով, որտեղ ներկայումս գործում է գեներալ Դրոն: Նրան լիվիդացնելու միջոցներ ձեռնարկված են: Շահախառնից այն կողմ չենք գնա, եթե,

իր հերթին, հայկական կանոնավոր բանակը այլևս չառաջանա»¹:

Ենթոյա դժվարին բանակցությունները վերջացան դրական արդյունքով: 1920թ. օգոստոսի 10-ին Ռ-ՍՖՆՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև պետական մակարդակով կնքվեց առաջին համաձայնագիրը, որը ստորագրեցին մի կողմից՝ Ա. Ջամալյանը և Ա. Բաբայանը, մյուս կողմից՝ Բ. Լեգրանը:

Համաձայնագրով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը, և այդ հիման վրա Ռ-ՍՖՆՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության միջև օգոստոսի 10-ի գերեզման ժամը 12-ից դադարեցվում էին ռազմական գործողությունները:

Համաձայնագրով «վիճելի» Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը ռազմակալվում էին կարմիր բանակի կողմից: Այդ մարզերի՝ Ադրբեջանին, թե Հայաստանին պատկանելության հարցը մնում էր առկախ: Անդրկովկասյան այդ երկու պետությունների միջև եղած տարածքային հարցերը պետք է լուծվեին առաջիկայում՝ խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով: Ինչ խոսք, Մոսկվայի համար իրական պայմանը մնում էր Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Խորհրդային կողմը համաձայնել էր Հայաստանի Հանրապետության կազմում թողնել այն տարածքները, որ հայկական զորքերը Նախիջևանի գավառում գրավել էին 1920թ. հունիս-հուլիս ամիսների ռազմական գործողությունների ընթացքում: Հայկական բանակի և կարմիր բանակի զորամասերի միջև սահմանային գիծ համարվեց Շահթախտ - Խոկ - Չնաբերդ - Մուլթանբեկ գիծը, այնուհետև դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ Բյուքի-Բազարչայ բնակավայրերի սահմանները: Ղազախի գավառում սահմանն անցնում էր այն գծով, որը 1920թ. հուլիսի 30-ի դրությամբ զբաղեցնում էին հայկական և ռուսական զորքերը²:

Համաձայնագիրը ստորագրելու օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում է Մոսկվա՝ Լենինին, Տրոցկուն, Չիչերինին:

«Նախիջևանի շրջանը գրավված է մեր զորքերի կողմից: Լեգրանն այսօր ստորագրել է համաձայնագիր Հայաստանի հետ՝ ռազմական գործողությունները դադարեցնելու մասին: Դրա հիման վրա Հայաստանի կառավարությունը համաձայնություն է տվել ճանաչել արդեն մեր զորքերի կողմից գրավված շրջանների օկուպացիան»³:

1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրն, անշուշտ,

¹ ՀՀ ԷԶԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 1, գ. 110, ք. 1:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, ք. 66, գ. 581, ք. 262, գ. 607, ք. 34 և շրջերես, Բ. Լեգրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բանբեր Հայաստանի արևիկների, 1967, թիվ 3, էջ 46-47. Из истории Нагорного Карабаха. Вестник архивов Армении, 1989, թիվ 1, էջ 122-123. И. Тамири, XI красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении, էջ 113-114:

³ ՀՀ ԷԶԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 116, ք. 12:

խորհրդային կողմի դիվանագիտության հաջողություններից էր: «Վիճելի» տարածքների հարցը արևմտյան տերությունների դիվանագիտության ոլորտից վերցվեց և մտցվեց բոլշևիկյան Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի քաղաքական ու դիվանագիտական հարաբերությունների ոլորտը:

Չինադադարի համաձայնագիրը ուժի մեջ մտնելուց անմիջապես հետո հայկական կողմը ձեռնամուխ եղավ դրա կատարմանը: Նույն օրը՝ օգոստոսի 10-ին, Հայաստանի զինվորական նախարարը հեռագիր ուղարկեց Դարալագյազում գտնվող Դրոյին՝ նրան պատվիրելով հայտնել Ղափանի զորքերի հրամանատար Նժդեհին, որ կարգադրված է թողնել Չանգեզուրը և առանց դիմադրության անցնել հանրապետության տարածքը: «Չինվորական նախարարը հրամայում է Չեզ.- սաված էր Երևանից Դրոյին տրված հեռագրում,- կապ պահպանելով կնքած զինադադարի, տեղեկացնել նրան, որպեսզի նա, համաձայն իր բոլոր ցանկացողներին ու նախագաղաչական միջոցներ ձեռք առնելով անցնի մեր տերիտորիան, բերելով իր հետ ամբողջ զորքերը»¹: Չնայած կառավարության մեջ և Հայաստանի Պառլամենտում համաձայնագրի դեմ շարունակում էին հանդես գալ ազգային զործիչներից շատերը, սակայն այն արդեն ստորագրված էր, և կառավարությունը տրամադիր էր վճռականորեն հետևելու համաձայնագրի տառին:

Կարծես օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը կատարելու հակում էր ցույց տալիս նաև խորհրդային կողմը: Ելնելով փաստաթղթի ոգուց՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը զորքերին հրաման տվեց այլևս չմտնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքները, միաժամանակ խստիվ հետևել, որպեսզի սահմանները չխախտի հակառակ կողմը: Հրամանում նաև նշվում էր, որ կնքված համաձայնագրով, հայկական զորքերը թողնում են վիճելի երեք մարզերը և հեռանում Հայաստանի Հանրապետություն, իսկ դրանց տեղը զբաղեցնելու են կարմիր բանակի զորամասերը:

Դրոյի միջոցով ստանալով Հայաստանի Հանրապետության տարածք անցնելու մասին կառավարության կարգադրությունը՝ Նժդեհը նախ տարակուսեց. ինչպե՞ս և ո՞ր ճանապարհով անցնել: Նախիջևանով անհնարին էր, քանի որ այն գտնվում էր քեմալականների, մուսավաթականների և բոլշևիկների ձեռքին: Անհնար էր նաև մտնել Վայոց ձոր, քանզի Միսիանի շրջանը գտնվում էր բոլշևիկների ռազմակալության տակ: Եվ եթե նույնիսկ այդ ճանապարհները բաց լինեին, Նժդեհը իրեն մման չէր լինի, եթե թողներ Կապարգողը և հեռանար: Ուստի պատահական չէ, որ նա

¹ Գ. Նժդեհի, Հայ-բոլշևիկյան կոնկրետ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 97:

կտրականապես հայտարարեց, թե չի ենթարկվելու կառավարության հրամանին և մնալու է Կապարգողթում ու շարունակելու է կռիվը:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին (պատճենը՝ գորավարներ՝ Նազարբեկյանին, Միլիկյանին, Դրոյին, Հ.Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին և Դարալազյազի հատուկ կոմիսար Գերասիմ Բալայանին) օգոստոսի 20-ին Ղափանի հանքերից Նժդեհը գրում էր. «Ես չգիտեմ՝

1. Ի՞նչ պայմաններով, ու՞մ հետ (Աղբրեջանի՞, թե՞ Մովսեսյան Թուսաստանի) և որքա՞ն ժամանակով է կնքված զինադադարը:

2. Եթե Կապարգողթի իմ ուժերը, համաձայն զինադադարի, պետք է թողնեն իրենց երկիրը և քաշվեն մեր տերիտորիան, ապա «մեծամասնականները» և աղբրեջանական բանդաները ե՞րբ և ո՞ր են քաշվելու:

3. Ըստ կնքված զինադադարի, ո՞ր օրը և ո՞ր ժամին պետք է Չանգեզուրից քաշվեն-հեռանան մեր և թշնամու ուժերը:

4. Ո՞վ է կառավարելու զինադադարի ընթացքում այս երկիրը:

5. Ի՞նչ է լինելու Գողթանի դրությունը, որը աղմինիստրատիվ տեսակետից չի մտնում Չանգեզուրի մեջ:

6. Չե՞ք կասկածում, որ թշնամին կարող է դավադրել, այն է՝ որ մեր դուրս գալուց հետո, հանկարծակիի բերելով անտերազած ազգաբնակչությանը, կարող է տեր դառնալ Կապարգողթի չորս ապստամբ շրջաններին:

7. Մեր խոր հետախուզությունը պարզել է, որ Այրիչայում կուտակված են բավականին մեծ ուժեր (Շարուրի և Նախիջևանի [թուրք] գաղթականությունը): Չե՞ք ենթադրում, որ իմ [կողմից] Չանգեզուրը՝ թողնելուց հետո այդ ուժերը հեշտությամբ կարող են տեր դառնալ Գողթանին:

Սա ի՞նչ զինադադար է, որի ժամանակ «մեծամասնականները» շարունակում են իրենց շահատակությունները, թալանը և զինաթափությունը Միսիանում և բուն Չանգեզուրում:

8. Դուք գիտեք, որ ես, բացի ժողովրդական վաշտերը, ուրիշ կանոնավոր զորամասեր չունեմ: Կարող է այնպես լինել, եթե իսկապես կնքված է զինադադարը, որ հարկադրված լինեն երկրից դուրս գալ 30 հոգով, գուցե և այնպես լինի, որ՝ 300 հոգով: Ընդունենք, որ մինչև թշնամին չքաշվի և մաքրի ամբողջ Միսիանը, իմ դուրս գալը, քանի հոգով էլ որ լինի, ոչ թե դժվար, այլ միանգամայն անկարելի կլինի: Մեր Դարալազյազի ուժերը պետք է առաջանան դեպի Միսիան, որ մենք կապվելով նրանց հետ, հնարավորություն ունենանք անցնելու մեր տերիտորիան:

9. Ի՞նչ դրության մեջ է Նախիջևանի հարցը: Խնդրում են հատուկ սուրհանդակով պատասխանել իմ բոլոր հարցերին, տալով

ինձ լայն ինֆորմացիա: Ավելացնում եմ. ամսիս 12-ին «մեծամասնականները» փորձեցին մոտենալ մեր դիրքերին, բայց ետ շարվեցին: Ժողովրդի ակտիվ մասը, թողած հունձը և այլ գյուղատնտեսական աշխատանքներ, ամբացել է դիրքերում: Ժողովուրդը բարձր տրամադրությամբ սպասում է Հայաստանի զորքերի գալուն, որ միացյալ ուժերով թշնամուն Չանգեզուրից:

Մրա հետ ուղարկում եմ ձեռքս ընկած մի դոկումենտ, որից երևում է, որ «մեծամասնականները», անձնավորելով Աղբրեջանի քողարկված վտանգը, համատորեն ձգտում են զինաթափելու, տնտեսապես քայքայելու, գլխատելու և ապա տեղահանելու կամ բնաջնջելու Չանգեզուրի հայությանը»¹:

Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 20-ին, Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին, դարձյալ Հանքերից, գրում է նոր նամակ, որտեղ, շեշտելով Կապարգողթի նշանակությունը ոչ միայն Չանգեզուրի, այլև Հայաստանի համար, նշում էր. «Մեզ պետք է կառչել մեր երկրի ամեն մի բարձունքին, բնական ամեն մի ամրությանը, անգամ բլուրին, որ մեր անհաշտ թշնամին հնարավորություն չունենա իր մշտական կրակի տակ պահելու մեր երկիրը... Մի՛ լքեք այս՝ գերազանցորեն հերոս ու հայրենակներ ժողովրդին, մի՛ գիջեք նրա սրբազան երկիրը: ...Ոչ մի գիջում: Չիջումն զերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար: Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ, միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին, թողեք մեզ բարի կամքին՝ մենակ, անկախ: Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, կպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք: Աստված և իմ սերը իմ հանրապետության հետ»²:

Եթե Նժդեհը կտրականապես մերժում էր ենթարկվել օգոստոսի 10-ի զինադադար-համաձայնագրից բխող ՀՀ զինվորական նախարարի հրամանին և վճռել էր շարունակել կռիվը կարմիր բանակի ու աղբրեջանական ուժերի դեմ, ապա նա ելնում էր միայն ու միայն Հայաստանի ու հայ ժողովրդի շահերից: Նժդեհը չէր կարող վարվել ուրիշ կերպ: Այլ կերպ վարվելու դեպքում, կրկնում ենք՝ նա նման չէր լինի ինքն իրեն: Ճակատագրական այդ որոշումը բխում էր իր իսկ էությունից, ըմբոստ ու անկոտրում ոգուց, ավեր չճանաչող հայրենապաշտությունից. մայր ժողովրդի նկատմամբ անհուն սիրուց:

Հիշատակելով այդ պահը՝ Նժդեհը հետագայում գրել է.
«...Իմագականությամբ ու սրտով փոքրիկ էակներին է միայն հատուկ կուրորեն կատարել վերեն տրված ամեն հրաման:

Սրբագրելի է մարդկային ամեն հրաման, թեկուզ դա արված լինի մի երկրի կառավարության կողմից:

Կարող է սխալվել, տկարանալ ամենաբարձր իշխանությունն անգամ:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 78, ք. 9-10:

² Նոյն սեղում, ք. 20-21:

Մարդկային ինագականության դեմ խորապես մեղանշում է նա, ով իրեն տրված հրամանը չի գործադրում ստեղծագործաբար:

Վտանգի ժամանակ, մասնավորապես, երբ մի երկրի և ժողովրդի լինել-չլինելու խնդիր կա, դավաճանություն է գինվորական կանոնագրի այս կամ այն հոդվածի տակ վատորեն թաքնվելը կամ անձնական պատասխանատվությունից փախչելը:

Նման պատմական պայմաններում ղեկավարի չափանիշը, նրա հարցումը պետք է լինի- ինչ կը թելադրե երկրիս ու ցեղիս հավիտենական շահը, և ոչ թե միայն՝ օրվա իշխանությունը¹:

Օգոստոսի 10-ի զինադադարի պայմանագիրը կտրակամապես մերժվելով Նժդեհի և զանգեզուրցիների կողմից՝ միաժամանակ անհանգստություն էր առաջացրել Հայաստանի հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջաններում: «Ժողովուրդ» թերթը նշում էր. «Պեկել մայր Հայաստանի մարմնից նրա մի երրորդը՝ Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը և այդ ահագին հողամասը դարձնել ինչ-որ չեզոք շրջան, ուր իշխանությունը չեզոք չի լինելու, այլ լինելու է միակողմանի, այսինքն՝ հակառակորդից կազմված- մեզ համար միանգամայն անընդունելի է:

Մենք հիմք ունենք անհանգստանալու: Հայ ժողովրդի երկուկեսհազար տարվա պատմական փորձը դարձրել է նրան սկեպտիկ, թերահավատ: Մեծ աշխարհակալ պետությունների՝ նրանց թվում առավելապես Խորհրդային Ռուսաստանի՝ վարած երկդիմի քաղաքականությունը դեպի մանր պետությունները և նոր ազատագրված ազգերը, ստիպում է լինել վերին աստիճանի զգույշ և շրջահայաց»²:

Ինչ վերաբերում է «դաշնակից» պետություններին, ապա Հայաստանի կառավարության կողմից օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի ստորագրումը նրանք դիտեցին որպես Անտանտի ուխտին «փոքր դաշնակցի» բացահայտ դավաճանություն:

Թիֆլիսն իրենց նստավայր դարձրած՝ Անդրկովկասում անգլիական զեռագույն կոմիսար Լուկկը և ֆրանսիական բարձրագույն կոմիսար դ՛Մարտելը, որոնք սևեռուն հետևում էին Ռ-ՄՖԽՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների բանակցություններին, այն բանից հետո, երբ տեղեկացան, որ արդեն ստորագրվել է համաձայնագիրը, անմիջապես գայրույթ հայտնեցին կատարվածի առթիվ: Համաձայնագիրը կնքելու հաջորդ օրն իսկ՝ օգոստոսի 11-ին, նրանք իրենց մոտ հրավիրեցին Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Տիգրան Բեկզադյանին և նրանից հանգամանալից բացատրություն պահանջեցին: Լուկկը և դ՛Մարտելը ուղղակի հայտարարեցին, որ այդ քայլով Հայաստանի

կառավարությունը Անտանտի նկատմամբ ոչ բարեկամական ակտ է կատարել. և որ իրենք կասկածի տակ են դնում իրենց նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված լինելու Հայաստանի հավաստիացումները:

Հանդիպման ժամանակ Տ. Բեկզադյանը և Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական միսիայի մյուս ներկայացուցիչները փորձեցին մեղմել դաշնակից տերությունների դիվանագետների գայրույթը, համոզել, որ բոլշևիկների հետ կնքած համաձայնագիրը լոկ զինադադար է, և որ Հայաստանի կառավարությունը, հավատարիմ մնալով Անտանտի ուխտին, շարունակում է մնալ հակախորհրդային դիրքերում:

Երբ Ռ-ՄՖԽՀ-ի և Հայաստանի միջև կնքվեց համաձայնագիր, այդ նույն օրը՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, Փարիզի մերձակայքում՝ Սևրում, դաշնակից տերությունների ճնշման տակ Թուրքիայի սուլթանական (Կ. Պոսի) կառավարությունը դաշնագիր ստորագրեց, որով ընդունում էր Արևմտյան Հայաստանի հողերի վրա հայության գերիշխանությունը: Դաշնագրի տակ դրվել էր նաև Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակ Ավետիս Ահարոնյանի ստորագրությունը: Սևրի պայմանագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանի Հանրապետության մեջ էին մտցվում Էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի, Տրապիզոնի վիլայեթները³:

Սևրի դաշնագիրը կնքվեց այն ժամանակ, երբ նոր ամպեր էին կուտակվում Հայաստանի վրա, նոր մահացու սպառնալիք էր կախվել հայ ժողովրդի գլխին: Եվ ահա, կարծես թե, վերջապես, մի նոր դուռ էր բացվում ջարդված ու կոտորակված ժողովրդի առջև, կարծես իրագործվում էր հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը՝ տեսնել իր հայրենիքի միասնությունը՝ սեփական պետականությամբ, անկախ և ինքնիշխան գոյությամբ: Վերջապես ակնհայտ է, որ Սևրի դաշնագրի այն մասերը, որոնք վերաբերում էին անկախ Հայաստանի և անկախ Քուրդիստանի ստեղծմանը, արդարապես էին և արտահայտում էին հայ և քուրդ ժողովուրդների ամենալային շրջանակների ազգային զգացմունքները և իղձերը:

Ահա թե ինչու հոգեբանորեն շատ դժվար էր անջատվել Սևրից և բանադրանքի ենթարկել այն, ինչպես դա պահանջում էին քեմալականները և բոլշևիկները: Պատմական արդարության տեսակետից դա մի փաստաբուրդ էր, որն արձանագրում էր հայ և քուրդ ժողովուրդների իրավունքներն իրենց հազարամյա հայրենիքի տարածքների նկատմամբ:

Բայց գործնական իրականացման տեսակետից Սևրի դաշնագիրը մնաց օդում կախված: Դաշնագրի ստորագրման ժամանակ Արևմտյան Հայաստանը և թուրքական Քուրդիստանը

¹ Գ. Նոթնի, Իմ պատմական, էջ 32-33:

² «Ժողովուրդ», 1920, 14 օգոստոսի:

³ Ա. Լուսյան, Հայաստանի միջազգային - իրավական դրությունը 1920 - 1922, էջ 88:

գտնվում էին քեմալականների իշխանության տակ: Մուստաֆա Քեմալի կառավարությունը, անօրինական համարելով Սերի դաշնագիրը, հայտարարեց, որ Թուրքիան մի քիչ հող անգամ չի զիջելու հայերին: Ավելին, քեմալականները տեմոզգին նախապատրաստական աշխատանքներ տարան, որպեսզի հարձակվեն Հայաստանի վրա, զավթեն այն և բնաջնջեն հայ ժողովրդին:

Սերի դաշնագրով հայերին տրված հողերը Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ի վիճակի չէր ձեռք բերել սեփական ուժերով: Իսկ դաշնագիրը իբրև փաստաթուղթ կյանքի կոչած Անտանտի տերությունները մտադիր չէին Հայաստանի գործերը կարգավորելու համար ընդհարվել քեմալական թուրքերի հետ: Օգնության մասին դաշնակիցներին հղած Հայաստանի կառավարության բազմաթիվ խնդրանքները մնում էին անհետևանք կամ բավարարվում էին աննշան չափերով: Պարզ է, որ նման պայմաններում Հայաստանը չէր կարող հույս ունենալ, թե «դաշնակիցները» կարող են օգնության գալ զինվորական կենդանի ուժով: Դեռ 1919թ. աշնանը Անգլիան իր հիմնական զինված ուժերը հանել էր Անդրկովկասից: 1920թ. հունիսին ԱՄՆ-ը վերջնականապես հրաժարվել էր վերցնելու Հայաստանի մանդատը: Դա պատահական չէր, որովհետև Հայաստանը գրավիչ քիչ բան ուներ, չունեի նավթահորեր ու ընդարձակածավալ պլանտացիաներ: «Դաշնակից» պետությունները ցույց էին տալիս, թե հայ ժողովրդի կողմն են, բայց իրականում ոչինչ չէին անում հայության հոգսերը թեթևացնելու համար, թեև, ինչպես նախորդ երկու տարիներին, այնպես էլ այժմ, Հայաստանի կառավարությանը նրանք կերակրում էին կեղծ խոստումներով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանին զորք տրամադրելուն, ապա այդ մասին ընդհանրապես խոսակցություն չէր գնում:

Հայաստանին ռեալ օգնության ձեռք չմեկնելով և քեմալական զավթիչներից նրան պաշտպանելու միջոցներ չձեռնարկելով՝ «դաշնակից» տերությունները միաժամանակ ամեն կերպ խոչընդոտում էին Ռուսաստանի հետ նրա մերձեցմանը: Ահա այդ ընդհանուր քաղաքականությունից ելնելով է, որ նրանք կտրականապես հանդես եկան ՌՍՖՖՀ-ի և Հայաստանի միջև կնքված ժամանակավոր համաձայնագրի դեմ:

1920թ. օգոստոսի 24-ին Երևան ժամանեց ֆրանսիական զննապետ Կորբելը: Մի քանի օր հետո՝ օգոստոսի 31-ին, այստեղ եկավ նաև Լուկկը: Հայաստան գալով՝ նրանք նպատակ ունեին ոչ միայն բազատություն պահանջելու նրա կառավարությունից, այլև, եթե հաջողվեր, ստիպելու չեղյալ հայտարարել օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը:

Հայաստանի կառավարությունն ամեն կերպ փորձում էր

փարատել դաշնակից տերությունների կասկածները, նրանց կրկին ու կրկին հավաստում էր այդ տերությունների նկատմամբ իր հավատարմությունը: Կառավարության անդամները հավաստիացնում էին Կորբելին ու Լուկկին, որ չնայած համաձայնագիր է ստորագրվել ՌՍՖՖՀ-ի հետ, բայց դա վկայություն չէ իրենց հակաբոլշևիկյան դիրքի փոփոխության:

Ճնշում գործադրելով Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վրա՝ «դաշնակիցները» դրանով իսկ խաղաքարտի վրա էին դնում Հայաստանի և հայ ժողովրդի անվտանգությունը: Մի կողմից՝ նրանք հրաժարվում էին թուրքական վտանգի դեմ ռազմական ռեալ օգնություն ցույց տալուց, մյուս կողմից՝ արգելում էին, որպեսզի Հայաստանը հաշտության եզրեր գտնի Ռուսաստանի հետ:

Ճիշտ է, գրույցների ժամանակ հայկական կողմից արտահայտվում էին նաև բողոքներ Հայաստանի նկատմամբ դաշնակիցների բռնած անհետևողական և անբարյացակամ վերաբերմունքի կապակցությամբ: Ոմանք նույնիսկ մեղադրական խոսքեր էին ասում, թե ՌՍՖՖՀ-ի հետ Հայաստանի կառավարության համաձայնություն կնքելուն մղել է Չանգեզուրի և Դարաբաղի հարցում անգլո-ֆրանսիական կողմի բռնած հակահայկական դիրքը: Ավելին, վարչապետ Համո Օհանջանյանը մեղադրանք նետեց «դաշնակիցների» ներկայացուցիչներին՝ հիշեցնելով 1918-1920թթ. անգլիական կառավարության բացահայտ հովանավորչական քաղաքականությունն Ադրբեջանի նկատմամբ: Անգլիան, ասում էր նա, «համառ կերպով ցանկանում է Դարաբաղը տալ Ադրբեջանին, իսկ մեզ թույլ չէին տալիս զորք մտցնել Չանգեզուր և կազմակերպել տեղի ժողովուրդը»¹:

Երկար գրույցներից և հանգամանալից բացատրություններից հետո Անգլիայի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչները համոզվեցին, որ, այնուամենայնիվ, Հայաստանի կառավարությունը հավատարիմ է Անտանտի ուխտին և շարունակում է կանգնած մնալ հակաբոլշևիկյան դիրքերում:

Չնայած օգոստոսի 10-ին կնքած համաձայնագրին՝ արդեն նույն ամսվա երկրորդ կեսին՝ հատկապես վերջին տասնօրյակում, Դավաճան, Միսիանում, Մեղրիում, Նախիջևանում ընդհարումներ տեղի ունեցան հայկական և խորհրդային զորամասերի միջև: Չինադադարի խախտման դեպքերը հաճախակի դառնալով սպառնում էին վերաճել ճակատային ընդհանուր կռիվ: Օգոստոսի 24-ին ընդհարում եղավ Նախիջևանի Չախրի գյուղի մոտ, որը, սակայն, չվերածվեց լայնածավալ ռազմական գործողությունների:

Նախորդ տարիների ջարդերի հետևանքով թվապես խիստ նվազել էր Նախիջևանի գավառի հայ բնակչությունը և այլևս ի վիճակի չէր որևէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու մուսավաթական բանդաներին ու գավառ մտած քեմալական սովարաբանակ

¹ ՍԵՊՈՊԱ, ֆ. 85, ց. 13, գ. 5, ք. 12.

գորքերին: Այժմ նախիջևանահայության մնացորդների համար վիճակը արտակարգ ողբերգական էր դառնում, քանի որ գավառ մտած կարմիր բանակի գոյքերը պաշտպան էին կանգնել «իմպերիալիզմից կեղեքված բուրք աշխատավորներին» միաժամանակ պայքարի ճակատ հարդարելով Հայաստանի դեմ:

խորհրդային գորքերի և Հայաստանի գորամասերի միջև ռազմական ընդհարումներ եղան նաև Ղազախի և Իջևանի գավառների սահմանագլխին և Միսիանի Կրսր սարի շրջանում:

Մթնոլորտը շիկանում էր նաև այն պատճառով, որ, «վիճելի» տարածքներում չէին դադարում հայերի հայաձանքները:

Կառավարությանը ներկայացրած տեղեկագրում ՀՀ արտգործնախարարությունը նշում էր, որ դրությունը Չանգեզուրում շարունակում է մնալ շատ ծանր, ամբողջ հայությունը զինաթափ է արված բոլշևիկների կողմից, նրանից խլված զենքերով զինել են տեղական երիտասարդներից կազմած կոմունիստական խմբերը: Մյուս կողմից՝ բռնի գորահավաքի են ենթարկում հայերին և նրանց պարտադրում մտնել Ադրբեյջանի բանակի մեջ: Այդ նպատակով Ղարաբաղ-Չանգեզուրում հայտարարված է 18-45 տարեկանների ընդհանուր գորակոչ: Ավելին, թուրք էմիսարները բուն Չանգեզուրում (Գորիսի շրջանում) և Միսիանում գտնվող տաճկահայերի առանձին խումբ են կազմել և Տեղ ու Խնձորեսկ գյուղերի երիտասարդներից կազմած մի գումարտակի հետ ստիպողաբար ուղարկել են կովեյու Ղափանի դեմ¹:

Դեպքերի նման զարգացումը լուրջ մտահոգություն էր առաջ բերում Հայաստանի իշխանությունների մոտ:

Օգոստոսի 17-ին ՀՀ արտգործնախարար Հ. Օհանջանյանը հեռագիր է հղում Թիֆլիս՝ Բ. Լեգրանին և պաշտոնապես բողոքում բոլշևիկների կողմից Ղարաբաղում և Չանգեզուրում սանձազերծված բռնությունների և զնդակահարությունների դեմ²:

Օգոստոսի 22-ին Հ. Օհանջանյանը հայտագիր է ուղարկում Թիֆլիս՝ դարձյալ Լեգրանին, որտեղ նշում է, որ սարսափելի հայաձանքների են ենթարկվում ոչ միայն Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայ գործիչները, այլև նրանց ընտանիքներն ու բոլոր ազգականները: «Ուստի, իմ կառավարության կողմից խնդրում են Ձեզ, - ասված էր հայտագրում, - շտապ հարաբերել ուժ որ հարկ է և պնդել, որ նախ՝ դադարեցվեն հայաձանքները Ղարաբաղում և Չանգեզուրում մնացած հայ հասարակական գործիչների և նրանց ընտանիքների դեմ, երկրորդ՝ այն հայ գործիչներին, որոնք ուզում են մեկնել երկրից, անարգել բոլոր տալ և երրորդ՝ հիշյալ շրջաններից հեռացնել ադրբեյջանական զինվորական մասերը և հայ կոմունիստների խմբերը:

Ձեր ձեռք պռած միջոցների մասին խնդրում են շնորհք ինձ տեղյակ պահել»³:

Երկու կողմերի հարաբերությունների վատթարացման մեղքը Հայաստանի իշխանությունները դնում էին խորհրդային բանակի վրա՝ նկատի ունենալով, որ սահմանային տարբեր հատվածներում ընդհարումները, որպես կանոն, սկսում են այդ բանակի զորամասերը՝ դրանով իսկ խախտելով օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: Իր հերթին՝ համաձայնագրի խախտման պատասխանատվությունը խորհրդային կողմը մշտապես դնում էր Հայաստանի իշխանությունների վրա:

Օգոստոսի 24-ին Բ. Լեգրանը Թիֆլիսից հեռագրում է Հ. Օհանջանյանին, որտեղ ասվում է. «Ներկա պահին մենք տեղեկություններ ենք ստացել սահմանային գծում օգոստոսի 10-20-ը ընկած ժամանակաշրջանում տիրող դրության շուրջ: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից տրված հաղորդումները Հայաստանի տերիտորիայի վրա խորհրդային գորքերի կատարած հարձակումների մասին չեն համապատասխանում իրականությանը և հանդիսանում են սահմանային գծում տեղի ունեցած փոքրիկ բռնկումների ծայրահեղ չափազանցություններ, որոնք, ցավոք, տեղ են գտել Կարլ սարի շրջանում, Ղազախի և Իջևանի գավառների սահմանում»:

Յաճ կայունելով տեղի ունեցած միջադեպերի կապակցությամբ և նորից շեշտելով համաձայնագրի պայմաններն անխախտ պահելու անհրաժեշտությունը՝ Բ. Լեգրանը միաժամանակ հիշեցնում էր, որ Վալոց ձորի Կուլչիբիլակ (Կուլչի Բիլակ) գյուղի շրջանում նկատվում են հայկական գորքերի կուտակումներ, մի բան, որ առիթ է տալիս ենթադրելու, թե նրանք պատրաստվում են հարձակում գործել Չանգեզուրում գտնվող կարմիր բանակի զորամասերի վրա⁴:

Բ. Լեգրանի տված բացատրությունը չբավարարեց Հայաստանի կառավարությանը, որը շարունակում էր խորհրդային կողմին մեղադրել սահմանային խախտումների մեջ: Մոսկվա Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարությանը Երևանից հովեցին նոր հեռագրեր: Դրանցից մեկում ասված էր, թե կարմիր բանակի զորամասերը գրաված հայկական տարածքներում բռնություններ են գործադրում խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ, հայկական գյուղերը դատարկում են նրա բնակիչներից, ավելին՝ կազմակերպում են երեխաների զանգվածային սպանություններ⁵:

Հայաստանի կառավարությունից Մոսկվայում ստացված բողոքների կապակցությամբ Գ. Չիչերինը դիմում է Բաքվում գտնվող Ս. Օրջոնիկիձեին և խնդրում անհրաժեշտ պարզաբա-

¹ ՀՀ ՊԿՊՈԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 427, 2-րդ մաս, ք. 392-393:

² «Յառաջ», 1920, 25 օգոստոսի, քիվ 181:

³ Կույն տեղում:

⁴ Բ. Լեգրանի միսիան, փաստաթղթեր, Բանրեր Հայաստանի արխիվների, 1967, քիվ 3, էջ 48:

⁵ Կույն տեղում:

⁶ ՍԺՊՈՒՊԱ, ֆ. 85, ս. 14, գ. 6, ք. 1:

նումներ տալ այդ առթիվ: Ի պատասխան Չիչերինի հարցումի՝ Օրջոնիկիձեն նրան հեռագրով տեղեկացնում է, որ կարմիր բանակի զորամասերին խստիվ հրամայված է չխախտել Հայաստանի Հանրապետության սահմանները: Միաժամանակ նա առաջ էր քաշում այն վարկածը, թե իր բողոքներով Հայաստանի կառավարությունը նպատակ է հետապնդում հասարակայնության ուշադրությունը շեղել Մայիսյան ապստամբության պարտությունից հետո բուլշևիկների նկատմամբ երկրում սկսած լայնածավալ հալածանքների փաստերից¹:

Իր մյուս՝ օգոստոսի 27-ի հեռագրով Օրջոնիկիձեն Չիչերինին կրկին պարզաբանումներ է տալիս Հայաստանի կառավարության բողոքների կապակցությամբ: «Մի անգամ ևս հաստատում եմ, գրում է նա, - որ [կարմիր] բանակի հրամանատարությանը կատեգորիկ հրաման է տրված խստորեն պահպանել օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բոլոր պայմանները: ...Այդ ժամանակից ի վեր Հայաստանի կողմից հրամանատարությանը ոչ մի բողոք չի ներկայացվել»²:

Խորհրդային կողմը շարունակում էր հակաբողոքներ ներկայացնել Հայաստանի իշխանություններին, թե Մայիսյան ապստամբությունը ճնշվելուց հետո նրա մասնակիցների, հատկապես կոմունիստների նկատմամբ երկրում ուժեղացել են հալածանքներն ու հաշվեհարդարները:

Օգոստոսի 14-ին գնդակահարվեցին Մայիսյան ապստամբության կազմակերպիչներից Ս. Ալավերդյանը, Ս. Մուսայելյանը, Բ. Ղարիբջանյանը: Խորհրդային կողմն այդ կապակցությամբ մի քանի անգամ վճռական բողոք հայտնեց և պահանջեց անհապաղ դադարեցնել կոմունիստների հալածանքները: Ասվում էր, որ կոմունիստների գնդակահարությունները հակասում են օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի տառին և ոգուն, և որ այնպիսի տպավորություն է տեղծվում, թե Հայաստանի կառավարությունն ամեն փնջ անում է այդ համաձայնագիրը չեզոքացնելու համար:

Խորհրդային կողմը հայկական կողմին նաև մեղադրում էր այն բանում, որ Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը ենթարկվում է արևմտյան տերությունների ճնշմանը, կատարում է Ռուսաստանի հետ Հայաստանի մերձեցումը թույլ չտալու նրանց պահանջը: Դրա արտահայտություններից մեկը խորհրդային կողմը համարում էր այն, որ Հայաստանի կառավարությունը տարբեր պատճառաբանություններով շարունակում է արգելքներ հարուցել Հայաստանում ՌԱՖԽՆՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ նշանակված Լեգրանի և նրա միսիայի առջև՝ չթողնելով Թիֆլիսից Նրևան ժամանել: Խորհրդային կողմը հայտարարում էր, որ ինքն այդ միսիային

կարևոր դեր էր հատկացրել խորհրդային-հայկական հարաբերությունների բարելավման գործում:

ՌԱՖԽՆՀ-ի և Հայաստանի կառավարությունների հակասությունների մյուս խումբը կապված էր խորհրդային-թուրքական հարաբերությունների զարգացման հետ: Միաժամանակ գնալով ավելի ու ավելի ջերմ էին դառնում խորհրդային կառավարության և քեմալականների հարաբերությունները: Նրանց հետ ուղղակի կապ հաստատելու համար Մոսկվան հայկական կառավարությունից պահանջում էր ժամանակավորապես իրեն տրամադրել Հայաստանի ճանապարհները՝ Թուրքիային ռազմական, տնտեսական և այլ կարգի օգնություն ցույց տալու համար: Բայց Հ. Օհանջանյանի կառավարությունը կտրականապես մերժում էր այդ պահանջը:

Քեմալականներին ցույց տալով լայնածավալ օգնություն՝ միաժամանակ խորհրդային իշխանությունները հայկական կառավարությանն ասում էին, թե իրենք անկեղծորեն մտահոգ են, որ այդ օգնությունը թուրքերը կարող են օգտագործել Հայաստանի դեմ: Ավելին, խորհրդային կառավարությունը Հայաստանի կառավարությանը հավաստիացնում էր, թե ինքը դիվանագիտական ուղիներով ճնշում էր գործադրում Թուրքիայի վրա, զսպում Հայաստանի նկատմամբ նրա ագրեսիվ նկրտումները: Խորհրդային կառավարությունը հավաստիացումներ էր անում նաև, թե ինքը պատրաստ է անհրաժեշտության դեպքում զորքեր մտցնել Հայաստան՝ թուրքական ներխուժումը կանխելու համար:

Բանն այն է, որ չնայած խորհրդային-թուրքական հարաբերությունները զարգանում էին վերընթաց գծով, բայց առկա էին նաև հակասություններ, որոնք երբեմն տեղիք էին տալիս լուրջ տարաձայնությունների:

Խորհրդային-թուրքական հակասություններից մեկը սուր դրսևորում ստացավ օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի առիթով. ինչպես ասվեց, համաձայնագրով Նախիջևանի գավառի Շահթախտի շրջանը և Շահթախտ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը թողնվել էր Հայաստանին, որը քեմալականները հանդուրժել չկարողացան և մեծ ադմոլ բարձրացրին: Ավելին, այդ ժամանակ Մոսկվայում բանակցություններ վարող քեմալական պատվիրակությունը խորհրդային կողմին պահանջ ներկայացրեց՝ չեղյալ հայտարարել Շահթախտի երկաթուղային կայարանի ու Շահթախտ-Ջուլֆա երկաթգծի մասին օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի կետը և կայարանն ու երկաթգիծը հանել Հայաստանի տնօրինությունից: Պահանջը չկատարելու դեպքում թուրքերը սպառնում էին զինված ուժով Հայաստանից խլել և երկաթգիծը, և կայարանը:

¹ Ս.Քրյուշև, ֆ. 85, գ. 14, գ. 6, բ. 3:

² Դույն տեղում, բ. 8:

* 1920թ. օգոստոսի 20-ին Մակուով Անգորա Քեմալ փաշայի մոտ էին հասել խորհրդային միսիայի բարտուղար Ուպման Անգորսկին և ռազմական ատաշե Իսազիլովը: Հուտով սպասվում էր նաև գլխավոր ներկայացուցիչ Էլիավայի ժամանումը Անկարա:

Քենայականների այս պլանը խափանելու համար Ա. Օրջոնիկիձեի և խորհրդային ուրիշ գործիչների մոտ միտք հղացավ կարմիր բանակի զորքերով գրադեցնել Հայաստանին հանձնած Շահթախտի շրջանը՝ նախքան թուրքերը փորձ կանեն զավթել այն: Բայց այդ ծրագրի դեմ հանդես եկավ Լեգրանը՝ ասելով, թե խորհրդային զորքերի կողմից հայկական զորքերի հսկողության տակ գտնվող Շահթախտի շրջանի գրավումը օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի բացահայտ խախտում կլինի: Այդ տեսակետը հավանություն գտավ նաև Մոսկվայում՝ կենտրոնական կառավարության կողմից: Քննության առնելով հարցը՝ Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմը որոշում ընդունեց՝ զորքեր չմտցնել Շահթախտ, թուրքական կողմին նույնպես թույլ չտալ այդ բանն անելու:

Այդ առթիվ Չիչերինը Օրջոնիկիձեին գրում էր, որ օգոստոսի 10-ի պայմանագիրը պետք է կատարվի անշեղորեն, որ Հայաստանի հետ չի կարելի թույլ տալ հարաբերությունների ոչ մի սրում և ռազմական բարդացում: Նա տեղեկացնում էր նաև, որ դա կառավարության տեսակետն է, որը վճռականորեն հաստատվել է կուսակցության կենտկոմի կողմից:

Խորհրդային կառավարության բռնած այդ դիրքը սթափեցրեց քենայականներին, որոնք չհամարձակվեցին զորքեր մտցնել Շահթախտ:

Բայց ընդհանուր առմամբ իրադարձությունները զարգանում էին ի վնաս Հայաստանի: Ողբերգությունն այն էր, որ քենայական զավթիչները, քողարկվելով հեղափոխական ֆրակցներով, շարունակում էին Մոսկվային հավատարմության երդումներ տալ: Խորհրդային իշխանությունները հավատ էին տածում քենայական «հեղափոխականներին»՝ նկատմամբ, որոնք ակտիվորեն պատրաստվում էին հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Իր հերթին խորհրդային կառավարությունը, կատարելով թուրքերի պահանջը, Հայաստանի իշխանություններին ստիպում էր պաշտոնապես հրաժարվել Սերի դաշնագրից, իսկ Սերից հրաժարվելը Հայաստանի համար նշանակելու էր նաև հարաբերությունների խզում արևմտյան «դաշնակիցներից»: Հայաստանի կառավարությունը գերադասեց չհրաժարվել Սերից և հավատարիմ մնալ Անտանտի ուխտին:

Նեղկոմների առաջին միջոցառումները ժամանակավոր խորհրդայնացված Գորխսի և Միսիանի երջաններում: Չանգեզուրը՝ աղբբեջանական ազգայնամուլների թիրախ

Չանգեզուրի այն վայրերում, որտեղ հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, ձեռնարկվեցին դրա ամրապնդման

¹ Այ:ՊՌ:ՊՈԱ, ֆ. 64, գ. 2, գ. 11, ր. 33, տես նաև: Է. Չոխրաբյան, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 130:

ուղղված աշխատանքներ:

Գորխսը կարմիր բանակի կողմից գրավվելուց հետո սկսել էին լայնածավալ գործել գավառային հեղկոմը և բուլշևիկյան կուսակցության գավառային կոմիտեն:

Կարմիր բանակի գորամասերի կողմից գավառի ամեն մի բնակավայր գրավվելուց անմիջապես հետո այնտեղ ստեղծվում էր նոր իշխանության տեղական մարմին՝ հեղկոմ:

Նեղկոմներից բացի շատ գյուղերում ստեղծվում էին կուսակցական նոր բջիջներ, ամրապնդվում էին արդեն եղածները: Նախքան կարմիր բանակի մուտքը գավառ՝ բուն Չանգեզուրում արդեն գործում էին կոմբջիջներ Գորխս գյուղում (9), Քարահունջում (10), Ալիդուլիում (11), Գերու գյուղում (8 մարդ): Կարմիր բանակի գալուց հետո կոմբջիջներ կազմակերպվեցին Մաղանջուղ (7 մարդ), Խոտ (5), Քարաշեն (9), Բայանդուր (11), Խնածախ (4), Կոռնիձոր (5), Հալիձոր (3 մարդ) գյուղերում, իսկ Խնձորեսկ գյուղի բուլշևիկյան կազմակերպության անդամների թիվը մոտեցավ 100-ի:

Կոմունիստական ուղղության երիտասարդական խմբերի հիմքի վրա ձևավորվեց նաև Չանգեզուրի կոմերիտական կազմակերպությունը: Այդ գործում ակտիվ դեր էին խաղում Գորգեն Մելիք-Դադյանը (Գ.ումեղին), Խաչատուր Զարայեյանը, Մուշեղ Մինասյանը, Անուշավան Արզումանյանը և ուրիշներ:

Իր քաղաքականությունը գյուղում իրականացնելու համար նոր իշխանությանն անհրաժեշտ էր ունենալ քիչ թե շատ կայուն սոցիալական հիմք: Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ այստեղ, բուլշևիկները հենվեցին չքավոր գյուղացիության վրա:

Չնայած չքավոր գյուղացիությունը Չանգեզուրում բազմամարդ էր, բայց այն դեռևս ամուր հիմք չէր խորհրդային իշխանության համար: Այդ իշխանությունը կարող էր ամրանալ, եթե անվերապահորեն նրա կողմն անցներ նաև միջակ գյուղացիությունը:

Ահա թե ինչու բուլշևիկյան քայտզիչները ծավալում աշխատանքներ ձեռնարկեցին գյուղացիության այդ շերտի շրջանում, որոնց արդյունքները, սակայն, գոհացուցիչ չէին. դեպի խորհրդային իշխանությունը միջակների շրջադարձը չափազանց դանդաղ էր կատարվում. նրանց բացարձակ մեծամասնությունը շարունակում էր հետևել դաշնակցականներին, գնալ նրանց կարգախոսների ետևից:

Նեղկոմների և գյուղական կոմբջիջների համար առաջին յուրջ քննությունը հազամթերումների կամպանիայի անցկացումը եղավ:

Հողասակավ Չանգեզուրում դա չափազանց դժվար իրականացնելի խնդիր էր:

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 180, ր. 6, 7, 8, 14-16, 18, 20, 22-23:

² Է. Խոյսվերդյան, Չանգեզուր (1917-1921), էջ 85:

Գյուղացիական լայն զանգվածներն իրենք հացի սուր կարիքի մեջ էին և հազիվ էին ծայրը ծայրին հասցնում: Սովորաբար ապրիլ-մայիս ամիսներին սպառվում էին հացի աղբատիկ պաշարները, գյուղացիների զգալի մասը սկսում էր սնվել կանաչեղենով, ապա՝ մրգերով, մինչև որ հնձվում էր վաղահաս գարին: Ռուտի հաց մթերելը կապված էր ոչ միայն վարչական, այլև սոցիալական կարգի մեծ դժվարությունների հետ: Հացամթերումների կամպանիայի դեմ, բնականաբար, առաջին հերթին հանդես էին գալիս փոքրաթիվ ունևոր գյուղացիները, իսկ հետո նաև՝ միջակների մեծ մասը: Նրանցից շատերը հրաժարվում էին հեղկոմներին և կարմիր բանակի պարենային մասի աշխատողներին կայուն զններով հաց ու սննդամթերք տալ, դրանք թաքցնում էին բակերում և զոններում փորված հորերի մեջ, այգիներում ու քարանձավներում: Ընդհատակ անցած դաշնակցականները և նրանց համակիրները բնակչությանը բացատրում էին, որ եթե հացամթերումների կամպանիան անցնի հաջողությամբ, ապա գյուղացիությունը մատնվելու է սովի: Նրանք գյուղացիներին պարզաբանում էին, որ բոլշևիկները, ինչպես Ռուսաստանում, գրավելու են ոչ միայն պարենը, այլև այգիներն ու վարելահողերը, լծկաններն ու մյուս անասունները:

Այսպիսով, իրադարձությունների հետագա ընթացքը շատ բանով էր պայմանավորելու, թե ում կողմն են անցնելու գյուղացիական հիմնական զանգվածները՝ չքավոր ու միջակ գյուղացիները:

Դաշնակցականների քարոզչությունը չէր կարող անհետևանք մնալ: Գյուղացիների մեծ մասը հրաժարվեց ենթարկվել խորհրդային մարմինների հրահանգներին և չկատարեց հաց մթերելու համար գյուղ եկած պաշտոնյաների պահանջները:

Այս պայմաններում նոր իշխանությունները դիմեցին լայնածավալ բռնությունների: Հեղկոմների անդամները և այլ պաշտոնյաներ գյուղացիներից, հատկապես ունևորներից, հացը վերցնում էին ուժով: Բռնությունների էր ենթակվում նաև միջակների մեծ մասը¹:

Առաջնորդվելով պարենմասնատրման մասին՝ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության քաղաքականությամբ՝ հեղկոմները հետևողականորեն կիրառում էին ռազմական կոմունիզմի քաղաքականություն, որն արդեն Ռուսաստանում իրեն սպառել էր, իսկ Չանգեզում նոր էր սկսվում:

Գյուղացիները բացահայտորեն ընդվզում էին ռազմական կոմունիզմի կողոպտիչ քաղաքականության դեմ, ամեն կերպ դիմադրում նոր իշխանությունների միջոցառումներին:

Չնայած գյուղացիների համառ դիմադրությանը, այնուամենայնիվ, հացի մթերման գործը թեև շատ դանդաղ, բայց առաջ էր գնում: Հեղկոմականները և կոմունիստները հայտնաբերում էին թաքցրած հացի մի մասը, բռնագրավում և ստեղծում «պետական պաշարներ»:

Գավառի նորաստեղծ խորհրդային իշխանության կարևոր պարտականություններից մեկը կարմիր բանակի զորամասերին հաց սննդամթերք ամասնակեր մատակարարելն էր:

Չանգեզուրի գավառը և գավառից արևելք կուսակցական բջիջներին և գյուղական հեղկոմներին առաջադրանք էին տվել՝ սերտորեն համագործակցել կարմիր բանակի զորամասերի հետ, օգտագործել նրանց ներկայությունը՝ խորհրդային իշխանության տեղական մարմիններ ստեղծելու և ամրապնդելու համար:

Գավառ մտնելու առաջին իսկ օրերից 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը նորաստեղծ իշխանություններից պահանջեց անառարկելիորեն կատարել զինվորական բոլոր կարգադրությունները: Դա բնական էր, քանի որ այդ իշխանությունները փաստորեն ստեղծվել էին զինվորական սվինների ուժով: Փոխհատուցումը պիտի կատարվեր և այն էլ՝ մեծ հավելումով: Պարտքի կատարման ձևերից մեկը զորամասերին կերակրելն էր¹:

Արագ երթով գավառ մտած 11-րդ բանակի զորամիավորումները կտրված էին իրենց թիկունքային հենակետերից և բանակի մատակարարման ծառայություններից համարյա ոչինչ չէին ստանում: Բանակի գումակներում չկային հաց և այլ սննդամթերք, քանի որ դրանք չէին ուղարկվում Ռուսաստանից՝ այնտեղ սով լինելու պատճառով: Հյուսիսային կովկասում բանակի համար փոքր քանակությամբ հաց էր մթերված, բայց այն Չանգեզուրի նման լեռնաշխարհ տեղափոխելը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Ահա թե ինչու այստեղ մուտք գործելու հենց սկզբից կարմիր բանակին կերակրելու հոգսը ամբողջովին ընկավ գավառի բնակչության վրա:

Չանգեզուրի բոլշևիկյան ղեկավարությունը հսկայական ջանքեր էր գործադրում կարմիր բանակի առջև «սևերես չմալու», զորամասերն անհրաժեշտ պարենով ապահովելու համար: Բայց, չնայած հեղկոմների և կուսակցական բջիջների ձեռնարկած միջոցներին, զոհացուցիչ չէին թափած ջանքերի արդյունքները:

Գյուղացիները առաջվա պես շարունակում էին հավատ ընծայել դաշնակցական գործիչներին, շրտնաբերում էին հավատ կոչ էին անում «հաց չտալ թուրք-բոլշևիկյան գավթիչ բանակին», զգուշացնում էին գավառ եկած կարմիր բանակի զորամասերի և

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 4:

¹ Տե՛ս ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, II մաս, ք. 392-393:

նրանց աջակցող տեղի ուժերի հակազգային գործելակերպի ծանր հետևանքների մասին: Գյուղացիների վրա հատկապես մեծ ազդեցություն էին գործում այն չճշտված լուրերը, թե մքելվող հացի մի մասը ուղարկվում է Ադրբեջան՝ «ասկյարներին կերակրելու» համար¹:

Կարմիր բանակի նկատմամբ գավառի նորաստեղծ իշխանությունների երախտագիտական արտահայտություններից մեկը կոմունիստական ջոկատների ստեղծումն էր և դրանց կարմիր բանակի գործառնների տրամադրության տակ դնելը:

Գավառի կոմունիստական կուսակցության գավառային կոմիտեն բազմիցս դիմեցին Չանգեզուրի ազգաբնակչությանը, հատկապես երիտասարդությանը՝ կոչ անելով կամավոր մտնել կարմիր բանակի շարքերը. անդամագրվել կոմունիստական ջոկատներին կամ պարտիզանական խմբերին:

Չնայած բոլոր ջանքերին արդյունքները չնչին էին: Չանգեզուրցիները չէին ուզում ծառայել բանակում: Կամավորների թիվը միայն մատների վրա կարելի էր հաշվել: Բազմաթիվ գյուղեր չտվեցին նույնիսկ մեկ կամավոր գինվոր:

1920թ. օգոստոսի վերջին Չանգեզուրի գավառային հեղկոմը իր՝ ագիտբաժնի գծով Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի ենթաշրջանի կոմիտեին էր ուղարկել թիվ 17 գրությունը (ռուսերեն), որտեղ հանձնարարվում էր ենթաշրջանի գյուղերում միտինգներ գումարել և կարմիր բանակի համար կամավորներ ցուցակագրել: Այդ գրությունը Խնձորեսկի կոմիտեի թիվ 52 հրամանով ուղարկվեց ենթաշրջանի Գերու, Ալիդուլիշեն, Մաղանջուղ, Քարաշեն, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Տեղ, Կոռնիձոր, Խնձորեսկ գյուղերը²: Մեպտեմբերի սկզբներին գյուղերից ստացվեցին գրության պատասխանները: Ահա դրանցից մի բանիսր.

«Քարաշեն գյուղի կազմկոմիտեից, 3 սեպտեմբերի 1920թ.: Գյուղում ժողով գումարելով և կայդալով գրության հետ ուղարկված կոչը, ոչ ոք չցանկացավ մտնել կրասնի արմիայի մեջ, իբրև թե դաշտային աշխատանքի ժամանակ է»³:

«Խնձորեսկի շրջկազմկոմիտեին Բայանդուր գյուղի կազմկոմիտեից, 5 սեպտեմբերի, 1920թ.: Չանգեզուրի կենտրոնական կազմկոմիտեի ուղարկված թիվ 17 գրության համաձայն հրավիրվեց ժողով, հավաքվեցին մեր ընկերները, թարգմանվեց ձեր ուղարկված տողերի միտքը, [բայց] չգտնվեց մեկը, որ ցանկանա կարմիր

¹ Մ. Արազյանի վկայությամբ 1920թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին միայն բուն Չանգեզուրի շրջանից բոլշևիկները Բայու են տեղափոխել մոտ 20000 փոքր հագաձառակ, իսկ Գորիս քաղաքից տարել են ուկն զարդեր, մոտ 200 գորգ, 1000 կարպետ, 500 անկոյին, 100 կարի միքևու, մի քանի հարյուր աթու, սեղան և այլն (տես Մ. Արազյան, Կենտրոնի ուղիներով: Գեղեր, դժբեր, ապրումներ, Չ հատոր, էջ 156):

² ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 171, ք. 5-ի շրջիկա, 6, 26:

³ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 269, ք. 62:

բանակ [մտնել]: Նախագահ՝ Ա.Օհանջանյան, քարտուղար՝ Շ.Հայրապետյան»⁴:

«Ալիդուլիշենի կազմակերպիչ կոմիտե, 8 սեպտեմբերի, 1920թ.: Համաձայն Չանգեզուրի կենտրոնական կազմակերպչական կոմիտեի թիվ 17 գրության, այսու հայտնում ենք ի գիտություն, որ գյուղում կայացավ միտինգ՝ կամավորներ ունենալու կարմիր բանակի շարքերում: Բայց գյուղում կամավոր մտնող չեղավ: Նախագահ (ստորագրություն), քարտուղար (ստորագրություն)»⁵:

Խորհրդային նորաստեղծ իշխանությունը գավառում ընդհարվեց մի շատ ծանր՝ այնտեղ գտնվող գաղթականների խնդրի հետ: Այդ հարցը խիստ սրվեց հատկապես այն բանից հետո, երբ գավառում բռնությամբ հացամթերք էր ժողովվում կարմիր բանակի գործառնների համար, իսկ հազարավոր գաղթականներ շարունակում էին կարոս մնալ մի կտոր հացի:

Չորավար Անդրանիկի հետ 1918թ. Չանգեզուր եկած արևմտահայ գաղթականների՝ այնտեղ մնացած մասին գումարվել էր Նախիջևանի կոտորածներից փախած հայ գաղթականների մի ստվար զանգված: Գաղթականներին ոչ միայն պետք էր կերակրել, այլև բնակեցնել:

Դեռ նախորդ իշխանությունները գյուղացիներից վերցրել էին գոմեր, մարազներ, քարանձավներ, որոնցում տեղավորել էին գաղթականներին: Չնայած դա առաջ էր բերել դրանց տերերի դժգոհությունը, բայց առայժմ ուրիշ ելք չկար, և այդ ծանր խնդրի առջև կանգնել էին նաև բոլշևիկյան իշխանությունները:

Չանգեզուրի բոլշևիկյան նոր իշխանությունները պետք է ճշտեին իրենց վերաբերմունքը խորհրդայնացված Ադրբեջանի նկատմամբ:

Մուսավաթականները փոխել էին իրենց դիմակը և մեկ օրում «դարձել» «երզվյալ բոլշևիկներ»: Դա բավական էր, որ, բոլշևիկյան տրամաբանությամբ, նրանք համարվեին հայ բոլշևիկների դասակարգային եղբայրներ:

Հայ և ադրբեջանցի բոլշևիկների ընդհանուր կարծիքն այն էր, որ իրենց միջև «եղբայրական» հարաբերությունների հաստատման համար ոչ մի խոչընդոտ չկա, բացի «անգլիական ինպերիալիզմի դաշնակցական գործակալներից», և եթե Դ-աշնակցությունը հեռանա քաղաքական ասպարեզից, ապա իրենք եղբայրական հարաբերությունների հաստատման ճանապարհին բնավ չեն ունենա լուրջ խնդիրներ:

Իսկ թե ինչեր կային ադրբեջանցի բոլշևիկյան իշխանավորների մտքում, հայտնի էր բոլորին, բացի հայ բոլշևիկ գործիչների մեծ մասից, որը կույր ջատագով էր հայ-ադրբեջա-

⁴ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 269, ք. 67:

⁵ Նույն տեղում, ք. 78:

նական «եղբայրական համերաշխության» ու «պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի», անկեղծորեն հավատում էր, որ ադրբեջանցի բոլշևիկները, հանուն ինչ-որ վերացական գաղափարների, իրենց պես պատրաստ են գոհաբերելու «նեղ ազգային» շահերը:

Հայ կոմունիստները, համենայնդեպս նրանց ճնշող մասը, որքան էլ ցավալի է, չկարողացավ ճիշտ ընկալել ժամանակի անցուդարձերի իմաստն իր ամբողջության մեջ: Ի տարբերություն ադրբեջանցի գործիչների նրանք խղճալիստներ էին բառիս լավ, ազնիվ իմաստով՝ տարված համամարդկային եղբայրության գաղափարներով, միամտության հասնող պարզությամբ: Նրանց զգալի մասը, կրթություն ստացած լինելով Ռուսաստանի և Եվրոպայի համալսարանական կենտրոններում, դաստիարակված համամարդկային արժեքների առաջնայնության, ժողովուրդների համընդհանուր բարօրության ու երջանկության գաղափարներով, իրենց անմնացորդ նվիրել էին հեղափոխությանը՝ որպես նվիրյալ զինվորներ, մի բոլոր անգամ շտարակուսելով դրա արդարացիության և հաղթանակի անխուսափելիության մեջ: Ազգայինը նրանց մոտ մղված էր երկրորդական գիծ, ուրիշ ժողովուրդների ազգային շահերը նրանց համար համարյա նույնքան կարևոր էին, որքան սեփական ժողովրդինը: Ինչ խոսք, դա բխում էր ռուսական հեղափոխության բարձր գաղափարներից: Բայց այդ գաղափարները հսկայածավալ երկրի պայմաններում նրա տարբեր մասերում, ինչպես և նրանից անջատված ու անկախություն ստացած ծայրամասային պետություններում ամենազանազան դրսևորումներ էին ստանում: Հայաստանում հայ բոլշևիկների միջավայրում դա ընկալվեց որպես բացարձակ ճշմարտություն և բացառվեց դավանած գաղափարներից որևէ, նույնիսկ փոքր, շեղում դեպի ազգայնականություն: Իհարկե, երկար ժամանակ չէր անցնելու՝ ընդամենը մի քանի ամիս, երբ հայ կոմունիստներից շատերն աստիճանաբար իրենցից թոթափելու էին ոչ քիչ պատրանքներ և, անցնելով դաժան փորձությունների միջով, գալու էին դեպի ազգայինը:

Բայց դա առջևում էր, իսկ այստեղ խոսքը 1920 թ. ամռան դեպքերի մասին է, երբ ադրբեջանցի կոմունիստ գործիչները զբաղված էին ոչ թե պրոլետարական ինտերնացիոնալիզմի տեսական խնդիրներով, այլ պրակտիկ գործերով: Ի պատիվ իրենց, նրանք շատ ավելի գործնական մարդիկ դուրս եկան, եղան օրվա քաղաքական կարգախոսներով քիչ հրապուրվող կամ ընդհանրապես չհրապուրվող իրապաշտ մտածողներ և սթափ դատողներ: Հատկապես պատմական այդ ժամանակահատվածում նրանց բնորոշ եղավ ժամանակի ոգուն ու ստեղծված իրադրությանը ճարպկորեն հարմարվելու բնագոր: Նրանք մինչև վերջ ազգայինը

մղում էին առաջին գծի վրա՝ Ադրբեջանի շահերը համարելով գերագույն, իհարկե, չմոռանալով ինտերնացիոնալիզմի կարգախոսների մասին, չնոգնելով հավաստիացնել ում որ պետք է, թե իրենք ազգային շահերը կապում են հեղափոխության շահերի, մասնավորապես Արևելքի ժողովուրդների քաղաքական զարթոնքի, նրանց հակաիմպերիալիստական պայքարի շահերի հետ, առանձին դեպքերում նույնիսկ խոսում էին համաշխարհային հեղափոխության թեմաներով: Բայց թգնու տերևով երկար ժամանակ մերկությունը ծածկելու հարկը չկար, քանի որ թուրքերի ազգային շահերն այլ բան էին պահանջում:

Ադրբեջանցի կոմունիստ ղեկավարները, որոնց թվում գերակշռում էին բացահայտ հակահայ դիրքերի վրա գտնվողները, քաջ գիտակցում էին, որ բոլշևիկյան կառավարության արևելյան քաղաքականությունը լիովին համապատասխանում է իրենց ազգային շահերին, ուստի «վիճելի» տարածքների հարցին մոտենում էին զուտ պանիսլամական-մուսավաթական դիրքերից: Խոսքով համաձայնություն տալով խորհրդային կենտրոնական կառավարության այն տեսակետին, թե այդ տարածքների՝ Հայաստանին կամ Ադրբեջանին պատկանելու հարցը պետք է վճռվի հանգիստ պայմաններում՝ հաշվի առնելով դրանց բնակչության էթնիկական կազմը և պատմական պատկանելությունը, բայց գործով հակառակն էին անում՝ որքան հնարավոր է հարևանների հաշվին ավելի շատ տարածքների տեր դառնալ, դրանց տեղի բնակչության զանգվածների ցանկությանը հակառակ ավելացնել թուրք բնակչության թիվը, և, որ հատկապես կարևոր է, օրինակապես քրոնագրավածը:

Այսպիսով, 1920 թ. ամռանն առկա էր մտածողության երկու ուղղություն և երկու գործելակերպ. հայ կոմունիստների՝ ընդհանուր ու վերացական և ադրբեջանցի կոմունիստների՝ ճշգրիտ ու գործնական: Պատմությունը խոսեց վերջիններիս օգտին:

Նարինան Նարինանովի կառավարությունը ամեն կերպ նպաստում էր, որպեսզի երեկվա մուսավաթական առավել ակտիվ գործիչները, որոնք Ադրբեջանի խորհրդայնացման առաջին օրերին ձերբակալվել էին, ազատ արձակվեն և ներգրավվեն «խորհրդային շինարարության» մեջ: Դրա համար բավական էր, որպեսզի երեկվա ամենակատաղի մուսավաթականները, հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամիները «ազնիվ խոսք» տային, թե անդամաճան ծառայելու են նոր կարգերին: Սրանց թվում էին, ինչպես արդեն ասվել է, զենեռալներ Շիխլինսկին, Մեմենդարովը, Նախիջևանսկին, մուսավաթական կառավարության ներքին գործերի նախարար Ջիվանշիրը, տասնյակ ու հարյուրավոր ուրիշ մուսավաթական գործիչներ: Այդ մասին պարբերաբար հաղորդում էին հայ մամուլի օրգանները՝ Հայաստանում և Վրաստանում:

Անդրադառնալով այս խնդրին՝ Նժդեիը գրել է. «Խորհրդային գործերը՝ ոտք դնելով Ադրբեջանի ուժեղացրին մեր ակտիվ բշնամիներին - բաթար և տաջիկ, որոնք անպաշտոն կերպով, բայց փաստորեն վաղուց էին բշնամական գործողություններ սկսել հայ ժողովրդի դեմ»¹:

Ղարաբաղի հայությունը, որ մուսավաթական և բուրքական ուժերի դեմ երկարատև կռիվներում կարողացել էր պահպանել իր ինքնուրույն անկախ գոյությունը, այժմ կարմիր բանակի բռնի ուժով ստիպված էր ենթարկվել Ադրբեջանի շովինիստ կառավարությանը:

Ադրբեջանը նույնպիսի հետևողական անհանդուրժողականություն էր դրսևորում Նախիջևանի գավառը Հայաստանին հանձնելու հեռանկարի հանդեպ:

Բագահայտ ու գաղտնի ոտնձգությունները շարունակվում էին նաև հայկական Չանգեզուրի նկատմամբ: Եթե դեպքերը շարունակվեին զարգանալ այնպես, ինչպես նախատեսված էր Մոսկվայում և Բաքվում, ապա Չանգեզուրը նույնպես անխուսափելիորեն նույն բախտին էր արժանանալու, ինչին արժանացել էր Ղարաբաղը և ինչին պիտի արժանանար Նախիջևանը:

Ինչպես արդեն նշվել է սույն ուսումնասիրության նախորդ էջերում, Չանգեզուրի մուսուլմանական մասը դեռ 1917թ. վերջերին գավառից փաստորեն անջատվել և միացել էր հարևան ադրբեջանական տարածքներին: Այժմ, երբ խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարները վերջնականապես համոզվել էին Մոսկվայի բուրքամետ քաղաքականության մեջ, բագահայտորեն առաջ էին քաշում նաև հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու հարցը: Ըստ որում, ադրբեջանցիների մտքով անգամ չէր անցնում, թե Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը վիճելի են. նրանք հարցն արդեն վերջնակապես լուծված էին համարում՝ գտնելով, որ այդ երկրամասերը անվիճելիորեն պատկանում են Ադրբեջանին:

Ադրբեջանի կառավարության ռուսերեն «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը 1920 թ. ամռանը «Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքներով» ընդհանուր խորագրի տակ պարբերաբար յուրեր էր տպագրում նաև Ղարաբաղից ու Չանգեզուրից՝ դրանով իսկ փորձելով հաստատել, թե այդ երկրամասերը պատկանում են Ադրբեջանին: Խորագրի «Չանգեզուր» ենթավերնագրի տակ բերքը հուլիսի 30-ի համարում գրում էր, որ «Չանգեզուրը կարմիր բանակի կողմից գրավվելուց հետո [ադրբեջանցի] փախստականները ետ են վերադառնում իրենց բնակավայրերը», որ Բաքվում պատրաստվում են Չանգեզուրում խճուղային նոր ճանապարհների կառուցման նախագծեր, Չանգեզուրի և Բաքվի միջև վերականգնվում է

հեռագրական կապը, որը խափանված էր 1918 թ. ի վեր և այլն»²:

ՀՀ արտգործնախարարության կողմից կառավարությանը ներկայացված հերթական տեղեկագրի մեջ նշվում էր, որ թուրքերը գավառի հայ բնակչության շրջանում ուժգին քարոզչություն են մղում՝ հորդորելով հպատակվել Ադրբեջանին, այլապես սպառնալով բնաջնջումով: Իր հերթին Խալիլ փաշան, որ, Մոսկվայից վերադառնալով Բաքու, հուլիսին եկել էր Գորիս, այստեղ Չանգեզուրի հայերին առաջարկել էր ընդունել Ադրբեջանի հպատակությունը՝ նախագոչազնելով, որ հակառակ դեպքում նրանց հետ կվարվի այնպես, ինչպես վարվել է Տաճկաստանի հայության հետ³:

Նրևան ուղարկված զեկուցագրերից մեկում Նժդեիը գրում էր.

«Ադրբեջանը գործում է: Նրա հարյուրավոր ազենուները՝ իրենց տարած պյուռոսյան հաղթությամբ արբեցած՝ օրնիբուն չափչփում են բուն Չանգեզուրի և Միսխանի գյուղերը և համոզում, հավատացնում ժողովրդին, որ «Սովետական Ռուսաստանը ստիպել է Հայաստանի կառավարությանը ձեռք քաշելու Չանգեզուրից, որ այդ երկիրը արդեն տրված է Ադրբեջանին» և այլն, և այլն:

Գլխատված ու ահաբեկված ժողովուրդը լսում է այդ բոլորը ու անզոր կատաղությամբ անհիծում և՛ բշնամու կողմն անցած, իր տականքը կազմող մի բուռն կաշառված դավաճաններին, և՛ յուր ղեկավարներին, որոնք այնքան հանցավոր հեշտությամբ տեղի տվեցին բշնամու ողորմելի ուժերի առաջ»⁴:

Նժդեի հետախուզությունն ու հակահետախուզությունը, որոնք աշխատում էին մեծ արդյունավետությամբ և ժամանակին բագահայտում բշնամու մտադրությունները, իրենց ձեռքը գցեցին 1920 թվի ամռանը Ղարաբաղում գտնվող, Ադրբեջանի կուսակցական և պետական ղեկավար աշխատող Ասադ Կարակի՝ հուլիսի 19-ին Շուշից գրած հույժ գաղտնի նամակը, ուղղված Չանգեզուրի գավառից անջատված մուսուլմանական մասի ղեկավարությանը: Այս նամակը Նժդեիը հատուկ գրությամբ ուղարկում է Նրևան՝ Հայաստանի ռազմական նախարարին: Գրության մեջ նշված էր. «... Ռիդարկում են ձեռքս ընկած մի ղուկուննոտ, որից երևում է, որ մեծամասնականները, ընդառաջելով Ադրբեջանի քաղաքական ձգտումներին, համատորեն ջանում են զինաթափել, տնտեսապես քայքայել, զլխատել և ապա տեղահանել կամ բնաջնջել Չանգեզուրի հայությանը»⁵:

¹ "Коммунист" (Բաքու), 1920 թ., 20 յուլի. Եկերր «Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքներով» խորագրի տակ Չանգեզուրի մասին զանազան նյութեր է տպագրել նաև 1920թ. հետագա ամիսներին (տես, օրինակ, հոկտեմբերի 3-ի, հոկտեմբերի 27-ի և այլ համարներ)

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 427, 11 մաս, ք. 392-393, գ. 2, գ. 94, ք. 9-10:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 16:

⁴ Ա.Բ.ՊԿՊԱ, ֆ. 64, գ. 1, գ. 10, ք. 8:

¹ Չ. Նժդեի, Խնչու պայքարել է նոսահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 78:

Կարակի նամակում ասված էր.

«Ընկերներ: Չեր հաջողությունները խիստ ուրախացնում են մեզ: Մենք բոլորովին չենք կասկածում. որ Բաքվից հատկացված մոտ 100 միլիոն ռուբլի գումարը անօգուտ չի անցնի: Թող այսօր օրհնի փողի ուժը, որն ավելի շատ բան կարող է անել, քան ուժեղ զորքը: Ովքեր գիտեն հայերի հոգեբանությունը, նրանք միշտ կդառնան նրանց տերերը: Չկա մի հայ, որ փողով չծախի ամեն ինչ: Այդ ազգը, փողից բացի, ոչ մի սրբություն չի ճանաչում: Եվ հենց դրանով կարելի է բացատրել հայ լյուսենների, գործակալների բազմաքանակությունը: Ոչ մի երկրում հնարավոր չէ փողով անել այն, ինչ՝ հայերի մեջ: Սա փաստ է: Խեղճ ու դժբախտ հրեաներին գուր են մեղադրում դրանում: Ես այս մասին երկար եմ գրում, որպեսզի ձեզ ու բոլոր ընկերներին համոզեմ, որ խորապես սխալ է եղել ձեր հին քաղաքականությունը, այսինքն՝ Ղարաբաղն ու Չանգեզուրը զորքերով գրավելու քաղաքականությունը: Մենք գիտենք, որ մեր զորքերը ջախջախվեցին ու նահանջեցին, իսկ այսօր զորքերի փոխարեն մեր փողը հրաշքներ է գործում: Նորից ու նորից կրկնում եմ խորհուրդս՝ չափստալ ոչ մի գումար, ավելացրեք ռոճիկները, տվեք պարզակամարներ և այն ամենը, ինչ նրանք ուզում են»: Այնուհետև հայտնելով, որ «կառավարությունը որոշել է Ղարաբաղը և Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար հատկացնել 200 միլիոն ռուբլի», նա միաժամանակ հրահանգավորում էր՝ «հարկավոր է շտապել», քանի որ «իրավիճակը կարող է հանկարծ փոխվել»: Անգլիան քնած չէ: Բաքվում կասկածներ և ենթադրություններ կան, որ նա կարող է Թուրքիային իր կողմը գրավել: Եթե դա տեղի ունենա մինչև Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելը, ապա Չանգեզուրը կարելի է դարձյալ կորած համարել: «Դեհ, այսօր թող օրհնի մեզ, փութացե՛ք, ժամանակը չի սպասում... Ընկերական ողջույնով՝ Ասաղ Կարակ»¹:

Մի քանի օր անց՝ հուլիսի 21-ին, Ա. Կարակը Շուշիից, նույն հասցեով երկրորդ նամակն է գրում, որը նույնպես, զանգեզուրյան հետախուզության ջանքերով հայտնվում է Նժդեհի մոտ: Ահա այդ նամակը. «Ընկերներ: Եկած ընկերները պատմում են, որ մինչև այժմ դեռ զինաթափված չի Չանգեզուրի գյուղերի 90 տոկոսը, սա տխուր փաստ է: Բայց ավելի տխուրն այն է, որ մինչև այժմ Չանգեզուրի հայությունը չի գլխատված (չի թողնված առանց առաջնորդների), նրա մտավորականությունը և զինվորական պարագլուխները մինչև այժմ շարունակում են մնալ գյուղերում: Վաղը, ապստամբության դեպքում, նրանք կդառնան ապստամբության պարագլուխներ և դուրս կհանեն մեր ուժերը

¹ ՍԵՊՈՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 9:

Չանգեզուրից: Նորից ու նորից կրկնում եմ՝ ժամանակը չի ներում: Աշխատեցե՛ք գիշեր-ցերեկ: Չանացե՛ք, որ բոլոր աչքի ընկնող ու երևելի հայերը ձերբակալվեն: Աքսորն ու առևանգումը մի մեծ բան չէ (դժվար չէ): Կանցնեն օրեր, դրությունը կփոխվի, և նրանք կրկին կվերադառնան իրենց երկիրը: Մի կողմ թողե՛ք մարդասիրությունը: Դրանով չի կարելի պետություն ստեղծել, երկրներ մվածել, խաղաղ ապրել: Այստեղի ընկերներն այնքան էլ գոհ չեն Գորիսի հայկական հեղկոմի անդամներից, աշխատեցե՛ք վերընտրել հեղկոմը և այդ ընթացքում ընտրել միայն մուսուլմանների և մեզ հայտնի ռուսների: Մոտ օրերս Գորիս կժամանի Արմենակ Ղարազյոզյանը: Նա ուշանում է փող ստանալու կապակցությամբ: Մինչև չստանա 22 միլիոն ռուբլի՝ չի մեկնի: Լավ ժամանակներ են հարստանալու, ինչու նա չօգտվի դրանից: Դեհ, թող անուշ լինի, որ մեր կառավարությունը տալիս է նրան: Նա (Ղարազյոզյանը) խոստանում է յոթ օրվա ընթացքում Չանգեզուրը միացնել Ադրբեջանին: Չենք կասկածում, որ շուտով մեզ կուրախացնե՛ք Ղափանը միացնելու լուրով: Եթե չունեք ուժ, ապա ունե՛ք փող: Ինչո՞ւ եք հապաղում այդ ապստամբած շրջանի հարցում, արդարանալով մի ինչ-որ «Աժդահ փաշայով» (խոսքը Նժդեհի մասին է - Ա.Ս.): Չե՞ք առեք օրհնված միջոցներ: Հայերից որին էլ երեք միլիոն ռուբլի տաս, նա կմատուցի ձեզ այդ մարդու (այսինքն՝ Նժդեհի - Ա.Ս.) գլուխը:

Եթե փողի կարիք ունեք, հեռագրեցե՛ք, կուղարկենք: Ողջույնով՝ Ասաղ Կարակ»¹:

Ապա նամակի վերջում նա ավելացրել էր հետևյալ հետգրությունը. «Մարտիկներով հարուստ որոշ տեղերում հայերին թուլացնելու նպատակով սպանեցե՛ք մի ռուս ռազմիկի և դրանում մեղադրեցե՛ք հայերին: Գիտե՞ք, թե ռուսները ինչ կանեն: Չանգեզուրում մի թողե՛ք ոչ որևէ կարգին մարդու, ոչ էլ հարստություն, որպեսզի այդ անիծյալ ցեղը այլևս չկարողանա ոտքի կանգնել: Ռուսաստանում այդպես են արել, այդպես պետք է անե՛ք նաև դուք: Ասաղ Կարակ»²:

Կաշառված ազգուրացներից նկատի ունեք Նժդեհը, գրելով. «Բաքվի մի քանի տասնյակ կաշառված հայերով Ադրբեջանը տեք դարձավ Ղարաբաղին: Սովետականացած Ղարաբաղը վարակեց բուն Չանգեզուրի որոշ գյուղերը և թշնամու՝ քալանի տենչով խելագարված սրիկայախմբերը, գրեթե առանց կովի, մտան Գորիս: Վերջինս իր հեթոթն արագացրեց Սիսիանի անկումը: Ու այսօր այդ բոլորը՝ և՛ Ադրբեջան, և՛ բուն Չանգեզուր ոտքի հանած իրենց բովանդակ ուժերը՝ և՛ զորք, և՛ տեռոր, և՛ թրթրադամների դեզեր, կաշվից դուրս են գալիս ընկճելու իրենց դեմ ծառայած Ղափանը,

¹ ՍԵՊՈՊԱ, ֆ. 64, ց. 1, գ. 10, ք. 10:

² Նույն տեղում, ք. 9: Ա. Կարակի այս նամակների մասին տես՝ նաև «Մշակ» 1920 թ., 23 սեպտեմբերի:

Գենվազը, Բաղաբերդը և Գողթանը»¹:

Թշնամու խարդավանքները չէին կարող աննկատ մնալ Չանգեզուրի հայերից:

Ղափանի, Գենվազի, Բաղաբերդի և Գողթանի 60 վաշտապետեր կոչով դիմում են «խաբաված զանգեզուրցիներին»՝ Գորիսի և Միսիանի շրջանների բնակչությանը, որոնք «հաշտվել են» Ադրբեջանին ենթարկվելու մտքի հետ: «Ղափանը և յուր զինակիցները,- ասված էր վաշտապետերի կոչում,- խորապես ցավում են և զայրանում, որ դուք դեռ լուռ էք, որ դուք թույլ էք տալիս ձեր երկրի զենքը և ռազմամթերքը, հացն ու ուտեստը, գրաստներն ու լծկանները թշնամին դուրս տանի Չանգեզուրից... Ելեք կայմիր հագեք, մաքրեք ձեր գյուղերը, քավեք ձեր մեղքերը..., Մահ և սարսափ, գնդակ ու կրակ, բոլոր տեսակի դավաճաններին, Չանգեզուրը Ադրբեջանին ծախող սրիկաներին:

Ոտքի՛, ի գեն»²:

Չանգեզուրում բացահայտ դժգոհում և ընդվզում էին Ադրբեջանի ղեկավարների դեմ: Գորիսի և Միսիանի շրջանների կոմունիստները փորձում էին մեղմել ժողովրդի զայրույթը, բնակչությանը համոզում էին վերաբերմունքը փոխել արդեն խորհրդային դարձած Ադրբեջանի հանդեպ, քանի որ այն իբր նախկին Ադրբեջանը չէ, բայց դրանից բան չէր ստացվում:

Ահա Գորիսի շրջանի Խնձորեսկ գյուղում 1920թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ծխական ժողովի արձանագրությունից մի հատված.

«Օրակարգ՝ Բաքվից եկած նորեկ ընկեր Հակոբ Մայյանի զեկուցումը: ...Ընկերը կոչ է անում, որ դուք, ընկեր գյուղացիներ, չենթարկվեք վատ էլեմենտների պրովոկացիաներին և խորթ աչքով մտիկ տաք Ադրբեջան բառին: Այն միայն մի խոսք է, իսկ կյանքի մեջ գործադրվում է Ռուսաստանի խորհրդային ծրագիրը»³:

Մակայն Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունների քաղաքականությանը «իրազեկ» նման մարդկանց ելույթները և խորհուրդները սպասած արդյունքները չէին տալիս:

Հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու՝ այդ երկրի կառավարության և կոմկուսի ղեկավարության համառ ու լկտի քաղաքականությունը հանդիպում էր գավառի ողջ հայության դիմադրությանը:

1920թ. ամռանը գավառի կենտրոն Գորիս քաղաքում ստացվեցին Ադրբեջանի կոմկուսի մեծ թվով անդամատուներ. դրանք իր հետ Բաքվից այստեղ էր բերել Արմենակ Ղարաբոյազյանը: Այդ անդամատուները տրվեցին Գորիս քաղաքի և Գորիսի ու Միսիանի շրջանների մի շարք գյուղերի կոմբջիզների

անդամներին: Բայց շուտով կոմունիստներից շատերը անդամատուները ետ ուղարկեցին գավառային կոմիտե՝ դրա փոխարեն պահանջելով Հայաստանի կոմկուսի անդամի տոմս: Անհրաժեշտ եղավ կոմբջիզներում «բացատրական աշխատանք» տանել, կոմունիստներին համոզել, որ Ադրբեջանի կոմկուսից ստացված անդամատուները տրվում են ժամանակավորապես, մինչև Հայաստանի կոմկուսի անդամատուներ ստանալը:

Գորիսի շրջանի Գեղու (Կյորու) գյուղի հեղկոմի 1920թ. օգոստոսի 26-ի նիստի արձանագրությունում կարդում ենք. «Մենք՝ կոմունիստներս, ստիպված ենք անմիջապես կապ պահպանել Բաքվի հետ, մինչև Երևանից հարցը կպարզվի»¹: Միաժամանակ կոմբջիզները գավկոմից պահանջում էին Գորիս քաղաքում տպագրել Հայաստանի կոմկուսի անդամատուներ և շտապ ուղարկել տեղերը՝ կոմունիստներին բաժանելու համար:

Խնձորեսկ գյուղի կոմբջիզից՝ Հարություն Թաթարյանը, գավառային կոմիտե ուղարկելով 30 հոգու ցուցակ, միաժամանակ կից գրության մեջ պահանջում էր. «Այդքանի համար պատրաստի տոմսեր ուղարկեք, իսկ դրա չափ էլ առանց անուն և ազգանուն գրելու: [Տեղում] տոմսեր պատրաստեք և ուղարկեք: Բոլորը լինի 60 հատ»²:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարության գավթողական քաղաքականության դեմ վճռականորեն հանդես են գալիս ոչ միայն Չանգեզուրի աշխատավորների լայն զանգվածները՝ դաշնակցության գլխավորությամբ, այլև այդ բացահայտ շովինիստական քաղաքականության դեմ ընդվզում էին նույնիսկ գավառի կոմունիստներից շատերը:

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը Կադարզողթի վրա: Ղափանի գրավումը

Ինչպես վերևում ասվեց, օգոստոսի 10-ին՝ պայմանագիրը կնքելու օրը, Հայաստանի կառավարությունը Դրոյին ուղարկած հեռագրի միջոցով Ղափանի հայկական զորքերի հրամանատար Նժդեհին կարգադրել էր թողնել Չանգեզուրը և անցնել Հայաստանի Հանրապետության տարածքը: Բայց Նժդեհը հրաժարվել էր կատարել կառավարության որոշումը և հայտարարել էր, որ չի հեռանալու Կապարզողթից:

Կառավարության կարգադրությունը չկատարելու և չեն-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 16-ի շրջերես: Տես նաև Գ. Դժոզի, Հայ-բոլշևիկական կոմիտե, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյտեմբեր, թիվ 12, էջ 96:

² «Յառաջ», 1920, 30 սեպտեմբերի:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 167, ք. 6:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 167, ք. 11:

² Նույն տեղում, գ. 165, ք. 2:

թարկվելու համար Նժդեհը պետք է որ հետ կանչվեր՝ պատասխանատվության ենթարկվելու: Բայց Հայաստանի իշխանությունները այդ քայլին չգնացին՝ սպասելով իրադարձությունների հետագա զարգացմանը: Ավելին, որոշ ժամանակ անց կառավարությունը ձեռնպահ մնաց նման բովանդակության նոր հրաման տալուց, քանի որ ամեն ինչից երևում էր, որ Կապարգողը առանց կռվի չի հանձնվելու:

Եվ Նժդեհը որոշեց մինչև վերջին շունչը դիմադրել ու պաշտպանել Կապարգողը: Նա վիրավոր էր և կարիք ուներ բուժման, բայց այդ մասին չէր մտածում, քանզի անկոտրում էին ոգին ու կամքը:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին ուղղած 1920թ. օգոստոսի 23-ի և 25-ի թիվ 24, 25, 26 պաշտոնական զեկույցներում (որոնց պատճենները հասցեագրված էին ներքին և արտաքին գործոց նախարարություններին) Նժդեհը խնդրում էր՝ առանց ուշացնելու Կապարգողին օգնության ուղարկել կանոնավոր գորամասեր: Նա կրկին ու կրկին հավաստիացնում էր, որ չնայած բուշկիկները գրավել են Ղարաբաղը, Գորիսն ու Միսիանը, բայց Չանգեգուրի ոգին ընկճված չէ, որ Ղափանը, Գենվազը (Արևիք), Բաղաբերդն ու Գողթանը պատրաստ են կռվել մինչև վերջ:

Կապարգողը լիովին կտրված էր դրսի աշխարհից: Գորիսում և Միսիանում խորհրդային զորքերն էին, աջից ու ձախից՝ Աղբրեջանի «բուշկիկացած» թուրքերը, հարավում Պարսկաստանն էր հարավուփոխ վերաբերմունքով:

Այս պայմաններում Կապարգողի ժողովրդի ներկայացուցիչները և զինվորական ղեկավարները օգոստոսի 25-ին հավաքվեցին Ղափանի Կավարտ գյուղի եկեղեցում, ուր տեղի ունեցան արարողություն և հանդես: Պահը ճգնաժամային էր. թշնամիներն ուժեղ էին, զանգեգուրցիները կորցրել էին իրենց երկրի մեծ մասը, բայց անհատնում էր նրանց ազատության տենչը, անկոտրում՝ Հայաստանի հետ մնալու կամքը: Նրանց համար անըմբռնելի և անընդունելի էր, թե ինչու հայկական զավառը հայտարարված է «վիճելի տարածք»:

Կավարտում հավաքված ժողովրդական ներկայացուցիչները և գորամասերի հրամանատարները երդվեցին հավատարիմ մնալ հայրենի երկրի ազատության գաղափարին, կռվել մինչև վերջին շունչը: Նրանք ուխտեցին նաև անառարկելիորեն ենթարկվել հրամանատար Նժդեհին, սրբությամբ կատարել նրա բոլոր կարգադրություններն ու հրահանգները:

Կավարտի տոնականորեն զարդարված եկեղեցում գնդապետ Նժդեհը օժվեց հրամանատար-դիկտատոր, և նրա մեջքին հանդիսավորությամբ կապեցին այդ պաշտոնը խորհրդանշող կարմիր գոտի՝

Կավարտ գյուղի եկեղեցական արարողությունից ու հանդեսից հետո Նժդեհը, որն այժմ պաշտոնապես հանդես էր գալիս որպես «Ղափանի, Գենվազի, Գողթանի և Բաղաբերդի ռազմական ուժերի դիկտատոր-հրամանատար», նոր ուժերով սկսեց արագորեն համարել ժողովրդական վաշտերը: Երջելով Կապարգողի գյուղերը՝ նա կրկին ու կրկին համոզվում էր, որ այդ երկրի հայ գյուղացիների ոգին բնավ կոտրված չէ, որ նրանք այսուհետև էլ պատրաստ են կրելու էլ ավելի մեծ զոհողություններ և կատարելու նոր խոյանքներ:

Օգոստոսի 30-ին Նժդեհը Հանքերից Երևան՝ ՀՀ զինվորական նախարարին հաղորդում էր Կապարգողում տիրող ռազմաքաղաքական դրության մասին և ներկայացնում հետագա պայքարի մի ամբողջ ծրագիր:

«Ես չգիտեմ, թե ինչով կվերջանան մեր հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև սկսված բանակցությունները, գրում էր Նժդեհը, - սակայն, քաջ գիտեմ, որ Աղբրեջանին զիջել ապստամբ Կապարգողը, նշանակում է մեծապես դժվարացնել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը»²:

Դիկտատոր-հրամանատարը նշում էր, որ իրենք որոշել են կառչել Կապարգողի ամեն մի քարձունքից, որպեսզի ոխերիմ թշնամին ի վիճակի չլինի մշտական կրակի ու տետրի տակ պահել նրա ժողովրդին: «Ձեռքից տալով Ղափանի, Գենվազի, Գեղվաձորի ու Գողթանի բնական ամրությունները, Արարատյան հարթավայրերում մենք հեշտությամբ չպետք է կարողանանք կազմակերպել ու վարել մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանության դժվարին գործը»³: Նա գտնում էր, որ թշնամուն զիջել Չանգեգուրը և Գողթանը, որոնք Հայաստանի Հանրապետության համար կատարում են ամրակուռ բերդերի դեր՝ իրենց վրա քաշելով և զբաղեցնելով թշնամու բազմաքանակ ուժեր, դա կնշանակեր ոչ միայն զգալիորեն վտանգել Հայաստանի դրությունը, այլև՝ մահվան դատապարտել Կապարգողի և Բաղաբերդի ազգաբնակչությանը:

Ահա թե ինչու այդ ազգաբնակչությունը վճռել է մեռնել, բայց չհանձնվել սուրկության, շեշտում էր Նժդեհը: Այդ լավ գիտե բուն Չանգեգուրը և Միսիանը գրաված հակառակորդը, լավ գիտե, որ այդ շրջանների նվաճումով դեռ տերը չի Չանգեգուրի: «Մեր թշնամուն պետք է Խալիլ և Նուրի փաշաների ուժերը ցարդող հաղթական Ղափանը, նրա Խուստուփը, Գեղվաձորի բերդերն ու բարձունքները, Գողթանի Ղափուջուղը, Գենվազի Ալիջանգը, Կապարգողի այդ փոքր Մասիսներն են պետք, որոնց տիրելով ևս

¹ Մ. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Դիպեր, դեմբեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 152:
² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, ք. 73, ք. 21:
³ Նույն տեղում:

ընդմիջտ պետք է տեր դառնա Չանգեզուրին»: Բայց դա չի կարելի թույլատրել անգամ կյանքի գնով:

Ուստի հրամանատար-դիկտատորը Երևանին խնդրում էր.

«Մի՛, մի՛ քեք այս գերագանցորեն հերոս ու հայրենամկեր ժողովրդին, մի՛ զիջեք նրա սրբազան երկիրը, որը իր ծոցի մեջ տեղ է տվել մեր պատմությունը՝ զարդարող հերոսներից ամենամեծերին՝ Դավիթ Բեկին, Թորոս իշխանին: Ոչ մի զիջում: Ձիջումը գերություն է, կոտորած ու մահ մեզ համար: Եթե չպետք է տեր կանգնեք մեզ, միացած պահեք մեզ մեր յոթն անգամ սիրած Հայաստանին, թողեք մեզ բախտի կամքին, մենակ, անկախ:

Մենք, որ ապրել ենք ազատ ու հաղթական կյանքով, հպարտ ու հերոսական մահով մեռնել էլ գիտենք:

Աստված և իմ սիրտը իմ Հանրապետության հետ»¹:

Մյուս կողմից՝ իրենց ուժերն էին խմբավորում կարմիր բանակն ու թուրք-ադրբեջանական ուժերը՝ Չանգեզուրի մնացյալ մասին վերջնական մահացու հարված հասցնելու համար:

1920թ. օգոստոսի կեսերին որոշվեց 11-րդ կարմիր բանակի թիվ 248, 249, 250, 251 և 252 ռուսական գնդերից կազմել հարվածող մի զորախումբ, որը պետք է առաջ շարժվեր Դավան-Գեմվազ ուղղությամբ, օդակի մեջ առներ այդ երկու շրջանները, շրջապատեր և ջախջախեր Նժդեհի գործնասերը: Ռուսական հարվածող զորախմբին աջակցելու էին Նախիջևանում և Ջիբրայլում գտնվող թուրք-բուլղարական զորամասերը՝ խփելով Նժդեհի թիկունքին:

Հարվածող զորախմբի գաղափարի հրապարակ գալուն զուգընթաց, 28-րդ դիվիզիայի Շուշիում գտնվող շտաբից դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին և դիվիզիայի զինկոմ Բերեժկոն գաղտնի հեռախոսագրով հրահանգ իջեցրին նույն դիվիզիայի Չանգեզուրում գտնվող զորամասերի հրամանատարությանը:

Հրահանգում ասված էր, որ Չանգեզուրի և Նախիջևանի գավառներում խորհրդային իշխանության ամրապնդմանը մեծապես խոչընդոտում է Գյուլի նոր հարձակման վտանգը՝ Վայոց ձորի կողմից և հատկապես Դավանի հանքերի շրջանում ամրացված «զնդապետ Նժդեհի բանդաների առկայությունը»:

Թեև նա գեների տակ ունի ընդամենը 200-300 մարդ, բայց նրանց թիվը շուտով կարող է աճել մինչև 1000 հետևակ և 200 հեծյալ կովոդներով, քանի որ զնդապետի թույլտվությամբ բերքը հավաքելու համար գյուղերն անցած զինյալները շուտով կվերադառնան իրենց վաշտերը:

Հետախուզության տվյալների հիման վրա Նեստերովսկին և Բերեժկոն տեղեկացնում էին՝ թշնամին ունի 9 լեռնային և 4 դաշտային հրանոթ, 18 զնդագիր. այդ կրակային ոչ մեծ հզո-

րությամբ նա իր ձեռքում պահում է Կատարի գործարանների շրջանը և դրան հարող Կավայուտ, Արծվանիկ, Սևբար, Գյուտկում, Վաչագան և ուրիշ գյուղեր. պաշտպանական գիծը կիսաօդակաձև ձգվում է Կատարի գործարանների արևմտյան, հյուսիսային և արևելյան կողմերով. հատկապես պայուրջ հսկվում է Կատարի գործարաններին մոտ ընկած շրջանը¹:

Այնուհետև ասված էր, որ «այդ բանդաների վերացման համար այժմ պահն ամենահարմարն է», նկատի առնելով, որ հացահատիկի բերքահավաքի ամենատեղում շրջանն է, և այդ պայմաններում Նժդեհի համար անհնարին կլինի իր վաշտերը արագորեն համարել նոր ուժերով:

Նշելով Կատարի գործարանների և հանքերի շրջանի վրա հարձակման հիմնական ուղղությունները՝ դիվիզիայի հրամանատարն ու զինկոմը այնուհետև հանձնարարում էին.

«Կատարի գործարանների գրավումից հետո Գորիս է ուղարկվում գրավված ամբողջ ավարը՝ բնդանոթները, արկերը, գնդացիները, փամփուշտները, ավտոմոբիլները և այլն. ինչպես նաև ուղարկվում են ձեռքակալված հակահեղափոխական սպաները: Խորհրդային իշխանություն հաստատելու և նրա ու կարմիր բանակի նպատակները բնակչությանը բացատրելու նպատակով մի քանի միտինգներ կազմակերպելուց հետո գնդերը վերադառնում են Գորիս: Օպերացիան սկսվում է օգոստոսի 28-ից ոչ շուտ, ռազմական արշավը, հաշված նաև զորամասերի վերադարձը Գորիս, տևում է 10 օր»²:

Ապա, միանգամայն արհամարհելով հակառակորդի ուժերը և ցուցաբերելով զարմանալի անհոգություն, Նեստերովսկին ու Բերեժկոն ցուցում էին տալիս. «Չորամասերը առաջանում են, ունենալով թեթև հանդերձանք, մատակարարվում են միայն անհրաժեշտ քանակի պարենով, զինամթերքով ու բեռնակիր գումակով»³:

Տեղեկանալով առաջիկայում դեպի Դավան կարմիր զորքերի առաջխաղացման մասին՝ տեղի թուրքերի ղեկավարները նամակներով ու խնդրանքներով կարմիր բանակի հրամանատարներին շտապեցնում էին օր առաջ սկսել հարձակումը:

Դավանի շրջանի թրքությունը պահը հարմար էր համարում կարմիր բանակի ձեռքով վերջնականապես հաշվեհարդարի ենթարկելու տեղի ողջ հայությանը և իրականացնելու շրջանը լիովին թրքացնելու վաղեմի ծրագիրը:

1920թ. օգոստոսի 23-ին 28-րդ դիվիզիայի շտաբից վերադասին էին փոխանցել 84-րդ հրաձգային բրիգադի հրամա-

¹ ՀՀ ՊԿՊՆ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 78, ք. 25:

¹ ՀՀ ՊԿՊՆ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 122, ք. 1:

² Նույն տեղում, ք. 2:

³ Նույն տեղում:

նատարին և զինվորական կոմիսարին գրած «Ղափանի շրջանի թուրք փախստականների ներկայացուցչի» հետևյալ դիմումը, որ նա Շուռնուխ գյուղում հանձնել էր Բարգուշատի շրջանի միլիցիայի պետ Ա. Մալչանովին:

«Ղափանի շրջանի 30 հազար փախստական մուսուլմանների ամուսինք,- ասված էր դիմումի մեջ,- ես խնդրում եմ միջոցներ ձեռնարկել մեզ ազատելու դաշնակների լծից: Մենք մեր հերթին կարող ենք կռվի դաշտ հանել 500 լավ. փորձված մարտիկներ, որոնք կարմիր բանակի հետ ձեռք-ձեռքի տված կզնան դաշնակներից մաքրելու Ղափանի շրջանը: Մենք չենք առաջնորդվում ազգային վրեժով, քանի որ գիտենք, որ կարմիր բանակը դա թույլ չի տա: Եթե կարմիր բանակը մեզ շուտով չազատագրի, ապա կարող ենք ոչնչանալ, քանի որ մենք զենք չունենք, և փախստականների մեծ մասը հիվանդ է: Հուսով եմ, որ Ղափանի շրջանը մաքրելուց հետո մեզանից շատերը կմնան կարմիր բանակի շարքերում մինչև քաղաքացիական պատերազմի ավարտը»¹:

Ղափանի շրջանը «դաշնակներից մաքրելը» թուրքերի իրական մտադրությունների թողարկումն էր, քանզի նրանք առիթը բաց չէին թողնում կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարներին համոզելու, որ դաշնակցականներ են Ղափանի և ընդհանրապես Չանգեզուրի բոլոր հայերը՝ բոլորն էլ խորհրդային իշխանության և Ռուսաստանի թշնամիներ: Հետևապես «դաշնակներից մաքրելու» պահանջը հավասարազոր էր գավառը «հայերից մաքրելու» պահանջին:

Հարվածող զորամասի կազմավորման նպատակով օգոստոսի 25-ից սկսվեց զորամասերի արագ վերախմբավորումը: 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյոնովին հրամայվեց Գորիսում և Անգեղակոթում կենտրոնացնել 250-րդ և 251-րդ զնդերը՝ հրետանու հետ: 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի հրամանատար Նիկիտինը հրաման ստացավ ուժերը կենտրոնացնել Գորիսում, բայց 70-80 սրից բաղկացած մեկ հեծելավաշտ ուղարկել Բազարչայ, զորափակոց կազմել Կրսր սարի վրայով: Նախիջևանում գտնվող 1-ին հեծյալ զնդի հրամանատար Տերեխովն առաջադրանք ստացավ մեկ հեծելավաշտ ուղարկել Չահրի, մյուսը՝ Կարմանիլովկա՝ դրանցով ստեղծելով զորափակոցներ Շահ-թախտ - Խոկ - Չնաբերդ-Մուլթանբեկ - Քյուքի գծով: Միաժամանակ, հրամանատարությունն անհրաժեշտ միջոցներ էր ձեռնարկում իմանալու, թե կարմիր բանակի զորամասերի մոտակա առաջխաղացման կապակցությամբ ինչ մտադրություններ կարող են ունենալ մի կողմից՝ քեմալականները, որոնք ղեռնա բնավորված

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 125, ք. 1:

էին Նախիջևանում, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը:

Կարմիր բանակին օգնություն ցույց տալու համար տենդագին աշխատանքի լծվեցին Չանգեզուրի խորհրդայնացված շրջանների հեղկոմները և կոմբջիջները: Գավառային կոմիտեն պրոպագանդիստական-քարոզչական լայն գործունեություն ծավալեց բնակչության շրջանում, որպեսզի ցույց տա, թե կարմիր բանակը միայն ու միայն ունի ազատագրական նպատակներ: Փորձում էին մարդկանց համոզել, թե բուլշևիկները գավառ են եկել ոչ իբրև քեմալական թուրքերի և Խորհրդային Ադրբեջանի դաշնակիցներ, ինչպես ներկայացնում են դաշնակցականները, այլ՝ իբրև ազատարարներ:

Հատկապես կարևորություն էր տրվում Ղափանին, որը պատրաստվում էր դիմադրության: Տարբեր ճանապարհներով այնտեղ ուղարկվեցին Գորիսում տպագրված զգալի քանակությամբ թուղիկներ ու կոչեր, որոնք տեղի կոմունիստների միջոցով ցրվում էին բնակչության շրջանում:

Ճիշտ է, բուն Չանգեզուրի (Գորիսի) և Միսիանի շրջանների համեմատությամբ բուլշևիկյան շարժումը Ղափանի շրջանում բավականին թույլ էր: Ղափանի առաջին խորհրդայնացման նախօրյակին այնտեղ ընդամենը կար ձևավորված 5 անլեզալ կոմբջիջ, ինչպես նաև կային 45-50 ակտիվ կոմունիստներ այն գյուղերում, որոնցում չկային կազմակերպված բջիջներ: Բայց այդ ոչ մեծ ուժերով Ղափանի բուլշևիկները՝ Բագրատ Հարությունյանի գլխավորությամբ նկատելի գործունեություն էին ծավալել:

Հատկապես կազմակերպված էին Հանքերի, Շիկահողի, Ծավի, Կեմանցի, Սևբարի, Վաչագանի կոմունիստները: Այս գյուղերի և Հանքերի վրա ուժեղ էր Բաքվի ազդեցությունը. դրանց երիտասարդության զգալի մասը, որ տարիներ շարունակ աշխատում էր նավթահանքերում, մշտական շփման մեջ էր համերկրացիների հետ և ծննդավայր էր բերում բուլշևիկյան գաղափարներ¹:

Հարվածող կարմիր բանակի խմբավորումն արդեն պատրաստ էր շարժվելու Կապարգողթի վրա, երբ վերին հրամանատարությունից կարգադրություն եկավ՝ որոշ ժամանակով հետաձգել առաջխաղացումը և սպասել նոր հրամանի:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ցուցում էր ստացել՝ Ղափանի և Մեղրու վրա զորքեր շարժելուց առաջ նորից փորձել Նժդեհին համոզել, որ նա այդ վայրերը հանձնի առանց կռվի: Կատարելով այդ հանձնարարականը՝ բանակի հրամանատարությունը անհրաժեշտ գտավ Չանգեզուրի գավառի կուսակ-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, գ. 325, ք. 2:

ցական և խորհրդային նորաստեղծ մարմինների ու բանակի ներկայացուցիչներից միացյալ մի պատվիրակություն կազմել, հանդիպել Նժդեհին և նրա հետ քննարկել խաղաղությամբ զենքերը վար դնելու հնարավորության հարցը: Բանակցելու համար Չանգեզուրի գավառային հեղկոմն իր կողմից պատվիրակներ նշանակեց Երեմիա Բակունցին և Բագրատ Հարությունյանին:

Պայմանավորվածության համաձայն, Գորիսի շրջանի Երիցաթումբ գյուղում բանակցություններ սկսվեցին Չանգեզուրի ազգային իշխանությունների և խորհրդային ներկայացուցիչների միջև: Նժդեհը անզիջում դիրք գրավեց:

Խորհրդային կողմի ներկայացուցիչները նորից փորձեցին համոզել, թե վիճելի տարածքներ, այդ թվում՝ Չանգեզուր, խորհրդային զորքեր են մտցվում ժամանակավորապես: Դա նշանակում է, որ այդ տարածքները «առայժմ» անցնում են Խորհրդային Ռուսաստանի տրամադրության տակ և դրանց վրա չեն տարածվելու ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ էլ Հայաստանի պահանջները, մինչև որ կստեղծվեն խաղաղ պայմաններ, և այդ պայմաններում կքննարկվեն դրանց՝ Ադրբեջանին կամ Հայաստանին պատկանելու հարցերը՝ հիմքում ունենալով ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Ասվեց, որ նոր արյունահեղությունները ոչ մի օգուտ չեն բերելու խաղաղություն տենչացող հայ ժողովրդին, որ դիմադրությունը շարունակելու դեպքում Չանգեզուրի բնակչությունը նոր արհավիրքներ է ապրելու, ավելին, դա առաջ է բերելու նոր բարդություններ ՌԱՖՆՎՀ-ի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունների միջև: Բացառված չէ, զգուշացնում էին խորհրդային կողմի պատվիրակները, որ այդ բարդացումները կարող են ճակատագրական լինել՝ սպառնալով նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետության անկախությանը, նրա բուն գոյությանը:

Բանակցությունների ընթացքում Նժդեհը մերժեց խորհրդային կողմի բոլոր փաստարկները և հանդես եկավ հակափաստարկներով: Նա կտրականապես մերժեց Չանգեզուրից հեռանալու առաջարկը՝ հայտարարելով, որ միայն զենքը կարող է ելք որոշել ստեղծված դրությունից:

Իսկ որտեղի՞ց էր զենքը գանգեզուրցիներին. չէ՞ որ ամբողջ երեք տարի Չանգեզուրը կտրված էր դրսի աշխարհից: Արդյո՞ք դիմադրության համար նրանք զենքի բավարար պաշար ունեին, թե՞ Նժդեհի ասածը պարզապես զեղեցիկ մեռելու բաղձանք էր:

Եռամյա գոյության անկախ տարիներին Չանգեզուրի բնակչությունը ինքնապաշտպանության նպատակով, այնուամենայնիվ, կարողացել էր զանազան տեղերից զենք հայթայթել: Չենք էր տեղափոխվել նաև Հայաստանի Հանրապետության Երևանի և Քեշիշքենդի ռազմական պահեստներից: Վերջապես, խաղաղ

տարիներից Ղափանի հանքերում մնացած պայթուցիկ նյութերից պատրաստվում էին մեծ թվով ձեռնառումբեր և փամփուշտներ:

Խորհրդային զրականության մեջ տեղ էր գտել այն չիմնավորված տեսակետը, թե անգլիացիները 1918-1920թթ. զենքով օգնում էին Չանգեզուրի հայերին: Բ. Խուրավերդյանը վիճարկելով Ս. Մողոմոնյանին՝ ճիշտ է նկատել, որ անգլիացիները Նժդեհին օգնություն ցույց տալ չէին կարող, որովհետև զերմանաթուրքական բոկի պարտությունից հետո, այսինքն՝ 1918թ. աշման վերջերից սկսած, գրեթե մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը, նրանք ամեն կերպ ջանում էին հայկական Չանգեզուրը միացնել մուսավաթական Ադրբեջանին, հետևապես, խոսք լինել չէր կարող անգլիացիների կողմից գավառի պաշտպանական ուժերին ռազմական օգնություն ցույց տալու մասին:

* * *

1920թ. օգոստոսի 26-ին 11-րդ կարմիր բանակի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուն տրվեց օպերատիվ հրաման՝ առաջ շարժվել դեպի Ղափանի հանքերի շրջանը և գրավել այն: Այդ գործողությունը վերջացնելուց հետո զորքերը պետք է շարունակեին առաջխաղացումը և գրավեին Մեղրու շրջանը:

Մեպտեմբերի 1-ին կարմիր բանակի զորքերը Գորիսի շրջանից երկու ուղղությամբ շարժվեցին դեպի Ղափան: Մեկ զորախումբը առաջացավ Գորիս-Ղափան խճուղով, մյուսը՝ Տաթև - Տանձավեր - Խոտանան գծով:

Երբ կարմիր բանակի զորքերը, Տաթև գյուղից դուրս գալով, ուղղություն վերցրին դեպի Տանձավեր գյուղ, գավառային կոմիտեի և գավիտեղկոմի նախաձեռնությամբ Գորիսի Հայիժոր գյուղում (որն այն ժամանակ նույնանուն ենթաշրջանի կենտրոնն էր) խորհրդակցության հավաքվեցին Չանգեզուրի բուլշևիկյան նախկին ընդհատակայինները, խորհրդային և կուսակցական ակտիվիստներ: Խորհրդակցությունը, որ վարում էր գավառային հեղկոմի նախագահի տեղակալ Միշա Չալյանը, որոշում ընդունեց՝ անմիջապես կազմակերպել կոմունիստական զինված ջոկատ և կարմիր բանակի զորամասերի շարքերում կռվի գնալ Կապարգողթի դեմ: Խորհրդակցությունից անմիջապես հետո բոլոր մասնակիցները ցուցակագրվեցին ջոկատին: Նրանց թվում էին Ալեքսանդր Մելիք-Դադայանը, Հարություն Թովմասյանը, Անդրանիկ Խաչատրյանը, Բեգլար Բախչի Հովհաննիսյանը, Բագրատ Խաչատրյանը, Բեգլար Չորունցը և ուրիշներ¹: Նույն օրը ցուցակագրվեցին նաև ուրիշ կոմունիստներ ու անկուսակցական ակտիվիստներ, և ջոկատի թիվը

¹ «Հին բուլշևիկների հիշողություններ», գիրք 2, էջ 632-633:

հասավ 75 մարդու: Գավիեղկոմի կոմունիստական ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Յաշա Մկրտչյանը, որը մինչ այդ գլխավորում էր Ղափանի շրջանային ժողովրդական միլիցիան:

Ձուկատը գործում էր Ձանգեգուրում գտնվող 11-րդ բանակի զորամասերի հետ սերտորեն համագործակցած և ղեկավար ցուցումներ էր ստանում կարմիր բանակի հրամանատարությունից¹:

Հաջորդ օրը դուրս գալով Հալիձոր գյուղից՝ կոմունիստական ջոկատը Չրոչրո սարի վրայով ուղղվեց դեպի ռազմաճակատ: Ծանապահին այն համալրվեց զինված գյուղացիներով: Օրինակ, Մալդաշ գյուղում կամավոր զինյալներին միացավ մի սովոր խումբ: Առաջացած ռուսական զորամասերին դեռ չհասած ջոկատի կազմում արդեն հաշվվում էր 150 մարդ:

Գորիս-Ղափան խճուղով շարժվող խորհրդային զորասյունն արագ երթով մտնեցավ Ձեյվա (Դավիթ Բեկ) գյուղի տարածքին, ապա, զարգացնելով հարձակումը, ամրացավ գյուղից հարավ ընկած բարձունքներում: «Այդ շրջանի գյուղերից,- գրել է Նժդեհը,- կռվին մասնակցեց միայն մեկը՝ Ձեյվան, և կռվեց արիաբար: Մեպաձև թաղված լինելով Բարգյուշատի կրծքի մեջ, նա, Ղափանի առաջամարտիկի դերում, ավելի քան երկու ամիս դիմադրեց թշնամու բոլոր հարձակումներին և մարզվեց, թրծվեց կռիվների մեջ»²:

Ղափանի վրա հարձակման ընթացքում գավառի խորհրդային մարմինները և կոմունիստական կազմակերպություններն ամեն ինչով աջակցում էին կարմիր բանակի զորամասերին: Կոմունիստների առջև խնդիր էր դրված հետախուզել Կապարզողի զորամասերի դասավորությունը և կարևոր տեղեկություններ հաղորդել կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարությանը, գաղտնի քարոզչություն տանել Նժդեհի զինվորների մեջ՝ նպատակ ունենալով կազմալուծել զորամասերը: Կարևոր համարվեց նաև եռանդուն ջանքերով կուսակցականներից և անկուսակցական գյուղացիներից ու բանվորներից կազմակերպել զինված ջոկատներ, որոնք Նժդեհի զորամասերին պետք է հարվածեին թիկունքից և փակեին նրանց ճանապարհները:

Նժդեհը որոշել էր Գորիս-Ղափան խճուղով հարձակվող կարմիր բանակի զորասյունը կանգնեցնել Դավիթ Բեկ-Արծվանիկ գծի վրա, ուստի նրա զորամասերն ամրացել էին այդ գծի բնական ամրություններում: Կանոնավոր վաշտերից բացի նա այստեղ էր բերել նաև Ղափանի գյուղերից եկած գյուղացիական թուփիկ ջոկատներ:

Սկսվեց արյունալի ընդհարումը, որի հետևանքով երկուստեք

գոհեր եղան, բայց խորհրդային զորամասերի կորուստները շատ ավելին էին: Նժդեհի կողմից հատկապես կատաղի էին կռվում գյուղերից եկած զինյալները: Պատճառներից մեկն այն էր, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ Դավիթ Բեկ գյուղի ուղղությամբ հարձակմանը մասնակցում էր նաև Ադրբեջանի թուրքերից կազմված մի մեծ ջոկատ:

Գնալով կարմիրբանակայինների ճնշումն ուժեղացավ, և գյուղացիներից շատերը, թողնելով դիրքերը, հեռացան տները: Չնայած Նժդեհը ջանքեր գործադրեց ետ բերելու ռազմաճակատը մերկացրած գյուղացիներին, բայց նրան այդ բանը չհաջողվեց:

Մեպաձեների 1-ից կռիվներն այդ ճակատում վերսկսվում են և շարունակվում մեծ չափերով ու չափանված կատաղությամբ: Խորհրդային զորամասերը միաժամանակ գործողություններ են սկսում Ինջաբեյի, Գեղվաձորի և Գյազբեյի կողմից: «Կարմիր հրամանատարությունը ոտքի էր հանել Բարգյուշատի, Խանլոյի, Հաքյառուի, Այրիչայի և Գեղվաձորի բովանդակ ուժերը: Օգնական ուժեր են հասել և Ջիրբայիլից»³,- գրում էր Նժդեհը:

Բուլշևիկները գիտեին, որ Ղափանի կռիվների ուժերի գրեթե 80%-ը չի մասնակցում կռիվներին, սրովիտակ ժողովուրդը, խոտհարքն ու հունձը սկսված լինելու պատճառով. բողբ էր գեները և վերցրել մանգաղը: «Թշնամին գիտե և այն, որ ես պետական կանոնավոր զորք չունեմ, որ այդ օրերին ստանձնելով երկրի ինքնապաշտպանությունը՝ գյուղացիությանը հնարավորություն եմ տվել, որպեսզի նա ավարտի իր դաշտային աշխատանքները: Այժմ թշնամին գիտե այդ բոլորը և վճռականորեն շարունակում է կռիվը»⁴:

Արյունահեղ ընդհարումներից հետո՝ սեպտեմբերի 2-ին, խորհրդային զորամասերը գրավեցին Դավիթ Բեկը, ապա առանց հանգիստ առնելու բուռն հարձակում սկսեցին Դավիթ Բեկ-Կարմրաքար (Ղզլաշ)-Ինջաբեյ գծով: Նոր ընդհարումներ եղան: Հայկական ուժերը նահանջեցին, և բուլշևիկները գրավեցին Արծվանիկ, Չափնի, Սևբար, Ընկենաց, Բարաբաթում գյուղերը:

Երբ կարմիրբանակայինները մտան Արծվանիկ, այնտեղ նրանք ոչ մի բնակչի չհանդիպեցին, քանի որ բոլորը փախել էին ներքևի ձորերը կամ շրջանի հեռավոր գյուղերը՝ վախ ունենալով, թե Ադրբեջանի թուրքերը և բուլշևիկները դաշն կնքած գալու և «կացիներով կտոթրելու են բոլորին»: Նույնիսկ գյուղի բուլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար Արարատ Տեր-Հարությունյանին չէր հաջողվել իր հորդորներով գյուղացիներին ետ պահել փախուստից:

Կարմիր բանակի զորամասերի հարձակումը հաջող էր զարգանում նաև Տաթև-Տանձավեր - Խոտանան ուղղությամբ: Այս

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկյան կռիվներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 98:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկյան կռիվներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 98:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 99:

⁶ ՀՀ ԼՂԿԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 245, ք. 37:

գծի վրա Նժդեհի ուժերը տևական դիմադրության համար ավելի քիչ էին պատրաստ, ուստի համարյա առանց կռվի թողնելով Վերին ու Ներքին Խոտանան գյուղերը՝ շտապ հեռացան: Առաջ շարժվելով՝ կարմիրբանակայինները համարյա առանց դիմադրության գրավեցին նաև Չորաստան (Խյաղաթ), Շրվենանց, Առաջաձոր, Նորաշենիկ և այլ ենթաշրջանի մյուս գյուղերը:

Ռազմակալելով Ղափանի շրջանի զգալի մասը՝ խորհրդային երկու զորասյուները, մեկը՝ Ինջաբեյի, մյուսը՝ Գեղվաձորի վրայով շարժվեցին դեպի Հանքեր և գրավեցին այն:

Հաշվի առնելով Հանքերի և նրա շրջակա վայրերի՝ որպես պաշտպանական բնական ամրությունների կարևորությունը՝ Նժդեհը որոշեց բոլոր միջոցներով դրանք պահել ձեռքում: Հեծելագործով շտապ զբաղեցնելով Ողջի գետի ձախ ավի Չալին Գյոլ սարայանջը՝ նա այնտեղ հարմար դիրքեր գրավեց՝ նպատակ դնելով հանկարծակի հարձակում կատարել կարմիր բանակի զորամասերի վրա և ջախջախել դրանք: Նժդեհը հատկապես մեծ կարևորություն էր տալիս Գերասիմ Աբաջանյանի հեծյալ խմբի դիրքին, որը բռնել էր սարայանջի հարավարևմտյան փեշերը:

Երբ երևաց խորհրդային զորասյան առաջապահը, հայկական զորամասերը, դուրս գալով իրենց դիրքերից, ուժեղ գրոհ ձեռնարկեցին՝ փորձելով զորասյունը սեղմել կիրճի մեջ: Հանկարծակի սկսած այդ գրոհը սկզբում սասանեց ռուս զինվորների մարտակարգը, բայց, շատ չանցած, զորասյան հրամանատարությունը կարողացավ արագ կողմնորոշվել: Մրընթաց հակազորոհով կարմիրբանակայինները Նժդեհի ջոկատներին ետ մղեցին ելման դիրքերը: Ուժեղ ճնշման տակ հայկական ուժերը նահանջեցին Ողջի գետի աջ ավազ: Սեպտեմբերի 6-ին ռուսական զորքը մտավ Ղափանի հանքերը:

Կարմիր բանակի զորամասերին օգնություն էին ցույց տալիս Ղափանի շրջանի բոլշևիկները: Առանձնապես ակտիվ էին գործում Շիկահող, Ծավ, Կեմանց, Սևբար գյուղերի կոմբոյսները: Նրանց կազմակերպած զինված ջոկատները թիկունքից հարվածում էին Նժդեհի զորամասերին և կորուստներ պատճառում: Ռազմական գործողությունները պլանավորելիս կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարները հաշվի էին առնում տեղի կոմունիստների և նրանց համակիրների առաջարկությունները: Վերջիններս ռուսական զորքերին ուղեկցում էին առավել հարմար վայրերով, կարմիրբանակայինների հետ երթեր էին կատարում դժվարանցանելի լեռանցքներով և անտառներով:

Սեպտեմբերյան օրերին հատկապես աչքի էին ընկել Շիկահող գյուղի կոմունիստները: Գյուղի կոմբոյսն աշխատում էր մեծ եռանդով, ակտիվ քարոզչություն էր տանում ոչ միայն տեղի, այլև

հարևան գյուղերի բնակիչների շրջանում, նրանց տրամադրում Նժդեհի ու նրա զինակիցների դեմ, շատերին ներգրավում կռվի մեջ: Շիկահողի կոմբոյսում էին աշխատում Բագրատ Հարությունյանը, Պատվական և Փառանձեմ Բաբայանները, Լևոն Ստեփանյանը, Երեմ Կարապետյանը և ուրիշներ:

Շիկահող գյուղի կոմբոյսի գործունեության մասին Բաբվում լույս տեսնող հայերեն «Կոմունիստ» թերթը գրում էր. «Այդ յաշեյկան (կոմբոյս) և Շիկահողն ընդհանրապես մեծ դեր են խաղում խորհրդային իշխանությունը գյուղերում տարածելու գործում: Երբ կարմիր զորքը նորից ետ է դառնում և քշում Նժդեհին, շիկահողից կարմիր դրոշմով գալիս են Հանքերը, զորքը տանում իրենց գյուղը և այնտեղ հաստատում խորհրդային իշխանությունը»¹: Այնուհետև թերթը նշում էր, որ Նժդեհը Ղափանի իր նախկին զինվորներին ուղղված նամակում գրել է, թե այդ գյուղի բնակչությունն իրեն անգամ մի զինվոր չի տվել, «մինչդեռ այսօր կարմիր զորքերին 30 զինված կամավոր է տալիս»²:

Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Ղափանի հանքեր հոգեփոխություն առաջ բերեց այն գյուղերում, որոնք դեռ էին գրավել բոլշևիկների կողմից:

Դրանց բնակիչների մի մասը պահանջում էր առանց դիմադրություն ցույց տալու ընդունել խորհրդային իշխանությունը: Առանձին գյուղական համայնքների կողմից պատվիրակներ ուղարկվեցին Հանքեր, Խոտանան և Շիկահող այնտեղից իրենց մոտ հրավիրելով կարմիր բանակի զորամասեր և կոմունիստական ջոկատներ: Այդ ճանապարհով և համարյա առանց դիմադրության խորհրդային ազդարարվեցին Արծվանիկի, Նորաշենիկի, Ողջիի, Շիկահողի ենթաշրջանները:

Ղափանի հանքերը գրավելուց հետո ստեղծվեց շրջանային հեղկոմ՝ հետևյալ կազմով. Բագրատ Հարությունյան՝ նախագահ, անդամներ՝ Մամիկոն Մարտիրոսյան, Գարեգին Գևորգյան և ուրիշներ, թվով 7 մարդ³: Բ. Հարությունյանը միաժամանակ շրջանի կուսակցական աշխատանքների ղեկավարն էր⁴:

Սկզբնական շրջանում հեղկոմը ամենից շատ զբաղված էր Ղափանի հայկական և ադրբեջանաբնակ գյուղերի միջև բորբոքված ընդհարումները դադարեցնելու խնդրով, բայց աստիճանաբար նրա գործունեությունն ընդլայնվեց՝ ընդգրկելով տնտեսական, քաղաքական և ռազմական ոլորտները: Ստեղծվեց նաև շրջանային ժողովրդական միլիցիա, որի պետ նշանակվեց Գորիսի շրջանի Շինուհայր գյուղի կոմբոյսի հիմնադիր-անդամ, կոմունիստական ջոկատներից մեկի հրամանատար Յաշա

¹ «Կոմունիստ», 1920, 20 օգոստոսի:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, Գ. 245, Բ. 6:

⁴ Նույն տեղում, գ. 397, Բ. 45:

Մկրտչյանը: Նույն ջոկատի անդամներ Մ. Չալյանը, Ա. Մելիք-Գաղայանը, Հ. Թովմասյանը և ուրիշներ, ինչպես նաև Ղափանի շատ կոմունիստներ բուռն գործունեություն ծավալեցին գյուղերում հեղկոմներ կազմակերպելու ուղղությամբ: Նրանք քաղաքական աշխատանք էին տանում գյուղացիական զանգվածների մեջ՝ նոր իշխանության շուրջ նրանց արագ համախմբելու համար: Գավառում հաստատված հեղկոմները, որպես պետական և քաղաքական մարմիններ, տեղերում սկսեցին հետևողականորեն անցկացնել խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը:

Նժդեհը բոլոր միջոցներով դիմադրություն էր կազմակերպում Ղափանի շրջանի այն գյուղերում. որոնք ռազմական տեսակետից առավել կարևոր էին:

Իր բնական բացառիկ դիրքով հատկապես կարևորություն է ստանում Քաջարանը: Այդ գյուղը մեծ նշանակություն ուներ նաև Գենվազի և Գոթթանի հետ կապ պահպանելու առումով: Ահա թե ինչու Նժդեհը ամրացրեց Քաջարանը՝ նպատակ ունենալով նաև իր ձեռքում պահել Գենվազից Գոթթան տանող ճանապարհը:

Եթե չհաշվենք Ղափանի շրջանի առանձին վայրերում, հատկապես Բաղաբերդի (կամ Քաջարանի) ձորի գյուղերում Նժդեհի զինված ջոկատների ներկայությունը, ապա կարելի է ասել, որ արդեն 1920թ. սեպտեմբերի առաջին տասնօրյակում խորհրդային իշխանություն էր հաստատվել շրջանի տարածքի մեծ մասում: Իսկ մի քանի օր հետո կարմիր բանակի զորամասերի ռազմակայման տակ էր գտնվում արդեն Ղափանի ողջ շրջանը, բացի Շիշկերտ և Մազրա գյուղերից¹: Շիշկերտը փաստորեն դարձել էր «սահմանագլուխ» Ղափանի և Մեղրիի շրջանների միջև:

Նվ այսպես, Մյունիքի երեք կարևոր շրջանները՝ բուն Չանգեզուրը (Գորխը), Միսիանը և Ղափանը 1920թ. սեպտեմբերի կեսերին ամբողջովին գրավված էին բուլշևիկյան ուժերի կողմից:

Գենվազիների «սրբազան խենթությունը»՝ գերմարդկային մաքառումը և հաղթանակը

Բուլշևիկները տարակույս չունեին, որ Ղափանում կրած ծանր պարտությունից հետո Նժդեհը վայր կդնի գենքը և կձգտի խաղաղ ճանապարհով լուծել խնդիրը, խորհրդային զորամասերին թույլ կտա մտնել Չանգեզուրի վերջին տարածքը՝ Գենվազ (Մեղրու շրջան): Բայց այդպես չեղավ: Ընդհակառակը, Նժդեհը և նրա խմբապետերն ու վաշտապետերը Ղափանում կրած պարտությունը համարեցին «բուլշևիկյան խարդավանքների» արդյունք և պատրաստվեցին մինչև վերջ շարունակելու կռիվը:

Հայաստանի կառավարության որոշմամբ արդեն գնդապետի

կոչում ստացած Նժդեհը իր ուժերը կենտրոնացրեց Գենվազում: ՀՀ զինվորական նախարարին ուղարկած նամակում նա գրում էր. «Կովի ծանրության կենտրոնը փոխադրված է Արևիքի շրջանը (Մեղրի)»²:

Ինքը՝ Նժդեհը, սակավաթիվ հետևորդներով (Աշոտ Մելիք-Մուսյան, Գեղեղն Տեր-Մինասյան, Գերասիմ Աթաջանյան և ուրիշներ)³ բարձրացավ Ղափանի վրա տիրաբար իշխող ժայռակոփ լանջերով Խուստուպ լեռը:

Խուստուպը, որ ծովի մակերևույթից 9000 ոտք բարձրություն ունի, հարմար դիրքով ընկած է Ղափանի և Գենվազի սահմանագլխին: Նրա Ղափանի կողմը անտառածածկ է, իսկ զագաթը՝ լեռն: Լեռն ունի բնական բազմաթիվ թաքստոցներ: Դրա ստորոտով է անցնում Ղափանից Գենվազ տանող ճանապարհը:

«Խուստուպ լեռը:

Այդ հայարտ հսկային էր վիճակված մեր լեռնաշխարհի ազատության ու փառքի խորհրդանիշը լինելու. գրում է Նժդեհը: Ինձ հետևող մի բուռն ապստամբների հետ ապաստանելով այդ լեռան բարձունքներին, մենք շարունակեցինք թշնամուն զգացնել տալ դավիթբեկյան ուխտի անպարտելիությունը: ...Ղափանը թողնելուց ընդամենը երեք օր անց՝ Խուստուպը պատրաստ էր արդեն չափվելու ամենաուժեղ թշնամու հետ... Նրա կատարից մինչև փեշերը, որոշ կետերի վրա ժայռերի թե մացառների տակ, նստած էին Նժդեհի զինվորները՝ զինանոցում ունենալով պայթուցիկ մահաբեր տակառը»:

Լեռան կարևոր դիրքը հնարավորություն էր տալիս շարունակելու դիմադրությունը: «Վճռել եմ հանուն... մեր ժողովրդի անկապտելի իրավունքների, շարունակել կռիվը մինչև վերջին փամփուշտը»⁴, - ազդարարում էր Նժդեհը:

Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 6-ին, Գենվազի (Արևիքի) 13 գյուղերի ներկայացուցիչները հավաքվում են Կայեր գյուղում՝ ժողովի: Ամեն գյուղից եկել էր երկու մարդ: Ժողովին ներկա էին Նժդեհը և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը:

Նախագահում էր Ա. Մելիք-Մուսյանը, և օրակարգում մեկ հարց էր. ստեղծված վիճակում ի՞նչ դիրք պետք է բռնի Գենվազի հայությունը: Հարցի քննարկման շուրջ արտահայտվեցին գրեթե բոլորը: Վերջում ժողովականներին ուղղված խոսքով հանդես եկավ Նժդեհը և առաջարկեց իրեն տալ հստակ պատասխան՝ կռվելու՞ է Գենվազը, թե՞ ոչ: Ժողովականները երկվեցին հավաստարիմ մնալ իրենց հրամանատարին: Նրանք Նժդեհին հավաստիացրին, թե գենվազիները պատրաստ են մեկ մարդու պես պաշտպանել իրենց երկիրը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 14:

² Ա. Արծրունի, «Էպի Լոռեան եւ վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, թիվ 5(221), էջ 86:

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-բուլշևիկեան կռիւները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 100:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 8:

¹ Տե՛ս «Արմատ գիրք», էջ 7, տե՛ս նաև ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 397, ք. 44:

Ժողովից հետո Գենվազի փրկության կոմիտեն իր հերթին հայտարարում էր, թե 13 գյուղերի ներկայացուցիչների վճիռը լիովին արտահայտում է տեղի հայության կամքը, միաժամանակ ազդարարելով, որ «Գենվազը իր ուժերը դնում է ուղղակի դրոշմի մեջ, բռնում է բոլոր դիրքերը և սպասում երևանյան դրոշմի երևալուն բուն Ջանգեզուրում, ուր, միացած Վափանի ուժերին, զարկեք թշնամուն քիկունքից»¹: Փոքրիկ Գենվազը, այսպիսով, երկվեց շարունակել անհավասար կռիվը թվական անհամեմատելի առավելություն ունեցող հակառակորդի դեմ: Նժդեհը գրել է. «Նրան՝ գենվազցուն էր վերապահված լինելու ազատության Բեթլեհեմը, ուր պիտի ծնվեր ու զարգանար Սյունիքի ազատությունը...»²: «Գենվազի վճռականությունը հպարտությամբ էր լցրել բոլորիս հոգիները»: Աշոտի հոգևարախիժ դեմքի վրա ժպիտ կար: Ուժասպառ և հիվանդ, նա մասնավորապես այդ օրը, Կալերի ժողովից հետո, «ավելի քան հպարտ էր զգում իր հայ լինելու համար»³: Հպարտ էր և Արևիքի արի հրամանատարը, որի մեջ այդ օրը խոսում էր իր լեռների պաշտամունքը, որի մասին Նժդեհը հետագայում ասել է. «Նա՛ իմ ջահել զինակիցը, գտնում էր, որ «չկա ավելի մեծ դժբախտություն, քան հայրենի լեռներից հեռու մեռնելը»⁴:

Մեպտեմբերի 6-ի երեկոյան շրջանի ներկայացուցիչները Կալերից ցրվում են գյուղերը: Նույն ժամերին սուրիանդակները խուստուպ են տանում Գենվազի հերոսական ժողովրդի որոշումը, իսկ Նժդեհը, Աշոտը և Գենվազի հրամանատարը մեկնում են Շիվանիձոր՝

Շիվանիձորի հնամենի եկեղեցու ներսում և դրսում խոնված էր գյուղի ողջ հասարակությունը: Բոլորը սպասում էին Նժդեհին և Աշոտին: Կալերի ժողովի գերհանդուգն որոշումը մոլորեցրել էր գյուղացիներին, վախ առաջացրել նրանցից շատերի մեջ: Ելույթ է ունենում Նժդեհը: «Գյուղը ձերն է, ձերն է և կռվելու-չկռվելու իրավունքը, բայց գիտցեք, որ ձեր գյուղի դիրքերը, որպես ուղղակի կատ, որպես կարևոր ուղղակիության կետ՝ Հայաստանին է, իսկ կռիվն սկսելու իրավունքը՝ ինր: Վաղը կտեսնեք, որ ոչ ոք չի կարող

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-թուրքական կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 101:

² Բեթլեհեմ-Բեթլեհեմ (տուն հացի - կրթ.) քաղաք Ռադեստիկում հնագույն Հուրա երկրում, Լեռնադեմից 15 կմ հարավ: Ուտ Հիմ կտակարանի Իսրայելի քաղաքի Վավի ճենդավայրն է: «Բարեկրթական գերությունից» (մ.թ.ա. 597-537) հետո հրեաները վերաշինել են ավերակ Բեթլեհեմը: Նրանք հավատում էին, թե այստեղ է ծնվելու իրենց ազատարարը Մեսիան: Բեթլեհեմը սրբազան քաղաք է նաև քրիստոնյաների համար, որովհետև այնտեղ է ծնվել Հիսուս Քրիստոսը (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, ՀՍՄՀ ԿԷՄ հրատ., Երևան, 1976, էջ 353):

³ Գ. Նժդեհ, Հայ-թուրքական կռիվները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 101:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

խանգարել ինձ և իմ զինվորներին մեռնելու այդ դիրքերի վրա:

Դե, ով ինձ հետ է, թող դուրս գա թշնամու դեմ. ով ինձ դեմ է, թող միանա թշնամուն...»¹:

Հրամանատարի խոսքերը թափանցում են ներկաների հոգիները: Անմիջապես գյուղի վաշտապետի շուրջն են հավաքվում նրա զինվորները և ուղևորվում դիլքերը:

Նույն օրվա գիշերը Նժդեհը Աշոտի և Գենվազի հրամանատարի հետ Շիվանիձորից մեկնում է Մեղրի: Նժդեհը Մեղրին համարում էր ավելի քան մի շվեյցարական գյուղ, մեղրեցուն՝ Սյունիքի շվեյցարացի: Անվանի այդ գյուղը, ասում էր նա, իդեալ է հայ գյուղացիության համար՝ իր ծառ ու ծառաստաններով, խնամքով մշակված դաշտ ու այգիներով, իր մեղվաջան աշխատավորներով, համալսարանական ուսուցիչներով, տեղացի սպաներով և վաշտապետերով:

Մեպտեմբերի 7-ի առավոտն էր: Մեղրիի ողջ բնակչությունը հավաքվել էր գյուղի կենտրոնում՝ «չինարի» տակ: Բոլորը լուռ ու մռայլ են, բայց՝ ոչ ընկճված: Նժդեհը դիմեց հավաքվածներին. «Ժողովուրդ,- ասաց նա,- թշնամին առաջանում է առանց կռվի: Նա չի հաղթում, այլ խաբում է: Վա՛յ ձեզ, եթե Վափանի պես դուք էլ խաբվեցիք: Արևելքի և արևմուտքի թրջությունը չպիտի հապաղի Արևիքի գերեզմանի վրա տոնելու իր վաղեմի երազի՝ Աղբբեջանի ու Տաճկաստանի միջև հողային կապ ստեղծելու իր ճիգերի հաղթանակը»²: Նժդեհը հարց ուղղեց հավաքվածներին՝ «կռվելու՞ ենք, թե՞՞ հանձնվելու ենք թշնամուն»: Նա սպասում էր պատասխանի, և եղավ պատասխանը՝ կտրուկ, զանգեզուրավարի: Այս և այն կողմից հնչում էին՝ «ի գե՛ն, ի գե՛ն» գոչյունները:

«Ի գե՛ն:

Որքա՛ն թափ ու թև կա այդ սեղմ խոսքի մեջ, - գրել է Նժդեհը: - Քիչ լեզուների է տրված հայոց այդ մի գույգ բառերի արտահայտչական թափը:

Լսելով կամ մտովի կրկնելով այդ ուղղակի զանգեզուրի պատկերում ես հանկարծակի արթնացած վագրին, որ ձգվում է հարձակվելու համար. արծվին, որ թափահայում է թևերը թռիչք առնելուց առաջ. և նպատակասլաց հեծյալին, որի երիվարի սմբակները կայծակներ են արձակում»³:

Բոլորը միահամուռ պատրաստակամություն հայտնեցին անասան կանգնել հրամանատարի կողքին: «Մի ժամ անց,- գրել է Նժդեհը,- գյուղում ծերերից, կանանցից և երեխաներից գատ չէր երևում զենք կրելու ընդունակ և ոչ մի անձ: Ուրախ էինք, որ դեռ կա մի անկյուն, ուր կարող է ապաստան գտնել հալածված

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր 1, Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 126:

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեհ, Բանտային գրառումներ, էջ 82:

ազատությունը, որ կան հավատարիմ և մաքուր ձեռքեր, որոնց կարելի էր վստահել մեր ազգային եռագույնի պաշտպանությունը»¹:

Նժդեհը և իր գինակիցները չէին հաշտվում խորհրդային գործառնաժողովի կողմից համարյա առանց դիմադրության Ղափանի շրջանի գրավման փաստի հետ: Հրամանատարի հոգին դառնացած էր ղափանցիների մի մասի կողմից այդօրինակ վարքագիծ դրսևորելու համար: Նա դյուրագրգիռ էր դարձել, բայց երբեք չէր կորցնում պաղարյունությունը: Պարտության կորուստների ցավը, սակայն, մեծ էր: Եվ նա տեղի ունեցածի պատճառը, որքան էլ զարմանալի է, տեսնում էր ոչ թե հակառակորդի հզորության կամ մեծաթիվ լինելու, այլ Ղափանի ժողովրդի մարտական տրամադրությունների խաթարման մեջ:

Նժդեհը Գենվազից ղափանցիներին է ուղղում իր առաջին կոչը, որ գիշերանց սուրհանդակները հասցնում են Հանրեր: Այնտեղ ավանդ էր:

«Ղափանցիներ, ես՝ Դավիթբեկյան ուխտին հավատարիմ, շարունակում եմ մնալ քո լեռներում, ամպերի տակ, մենակ, վիրավոր ու ավելի հպարտ, քան էի:

Այժմ ես լիզում եմ քո և թշնամու ինձ հասցրած վերքերը և սպասում քեզինից խնդրածս վարպետների, որ գան, շուտ գան, կռախտ գործիքներով հանելու իմ աչքերը, կուրացնելու ինձ, որ չտեսնեմ քո գլխին գալիք գուլումը, քո բարոյական անկումը: Դու արիք այն, ինչ որ ուզում էր թշնամին: Նա գոհ է քեզանից, անչափ գոհ: Բայց գիտե՞ս, Ղափան, թե որքա՞ն ուժեղ է նա ասում, արհամարհում քեզ:

Դու քո վիրավոր, սրտից զարնված հրամանատարին ես դավաճանել, լքել, մենակ թողել:

Գիտակցո՞ւմ ես, չափո՞ւմ կատարածդ տմարդության և դավաճանության անչափելի մեծությունը:

Առ, ետ առ քո ինձ տված անունը, որով խաբեցիր ինձ, կաշառեցիր ինձ, որ այսօր ինձ մենակ թողնես:

Տմարդ ժողովուրդ, ինչո՞ւ եմ ուշանում քո դավաճանները, քո լրտեսները, քո ահաբեկիչները: Աղբբեջանը հոգնեց իմ գլխին սպասելուց: Փոքրիկ գումար չէ երեք միլիոնը, ստացիր և գործի անց:

Նժդեհ

7 սեպտ. 1920թ.,

Խուստուպյան լեռներ»²:

Բռնակները, Ղափանին տիրելուց հետո, պիտի ձգտեին կամ հայ վաշտերը թափել Արաքսը, կամ դրանք շարտել Պարսկաստան:

Գենվազի պաշտպանության խնդրում կար մի ուրիշ մտահոգիչ պարագա: Օրդուբադում հավաքվել էին հակառակորդի մեծ ուժեր: Այնտեղ կարմիր բանակի զորքերից գատ կային տաճկական չորս թաքուրներ և Շարուրի տեղահանված թուրք տարրերից կազմված մի զորամաս: Կասկած չկար, որ եթե հակառակորդը այդքան մեծ ուժեր է կուտակել Օրդուբադում, ապա նա մտադիր է Արևիքի վրա ուժեղ հարձակում գործել հենց այդ կողմից:

Ուստի Արևիքի արևմտյան՝ Կաքավաբերդի շրջանի ամրացումը խիստ կարևոր նշանակություն էր ստանում: Նժդեհը շտապում էր Կարճևան, ուր հավաքվել էր Կաքավաբերդի գյուղերի զինվորությունը:

Կաքավաբերդի կամ Բաղաբերդի շրջանը Նժդեհը անվանում էր Արևիքի փոքրիկ Չեռնոգորիա, որն իր չորս գյուղերով՝ Վահրաձար, Կուրիս, Ագարակ և Գուղեմնիս, ընկած էր Ալանգյազ լեռան արևելյան փեշերին: «Ես չգիտեմ, չեմ ճանաչում մարդկային մի այլ հասարակություն, որի մեջ այնքան ջերմ և այնքան գորեղ լինել լեռների սերը, պաշտամունքը, որքան Ալանգյազի ստորոտում բուն դրած այդ մի բուռ հայության մեջ: Օրդուբադի թրքության անհաշտ հարևանությունը տարիների ընթացքում կաքավաբերդուց ստեղծել է մի եզակի մարտիկ, գրեթե միշտ զինված, անվրեպ խփող, շուտ բռնկվող և մի քիչ էլ անիշխանական»³:

Մինչև Նժդեհի Կարճևան գալը, Օրդուբադից այդտեղ էին եկել երկու թուրք պատվիրակներ: Նրանք բերել էին խորհրդային հրամանատարության վերջնագիրը, ուր Արևիքի հայությանը հրամայված էր անմիջապես մաքրել Արաքսի ափով ձգվող խճուղին և հնարավորություն տալ Խորհրդային Աղբբեջանին միանալու Նախիջևանին²: Թուրք պատվիրակները հայ պաշտպաններին ահաբեկելու նպատակով ասում էին, որ կարմիր բանակի զորքերի հետ Արևիքի դեմ բռունցք են կազմել թուրք-թաթար մեծաթիվ ուժեր: Նժդեհը գոհ էր, որ հայ գյուղացիները իրենք անձամբ յսել էին թուրք պատգամավորների շուրթերից դուրս եկած խոսքերն այն մասին, որ թուրքերը և բուլշևիկները միասին են: «Թուրք զորքերի ներկայությունը ավելի ևս պիտի բորբոքեր իմ զինվորների կատաղությունը՝ դարձնելով մեր հարվածները տարերային և վճռական»³:

Հասնելով Կարճևան՝ Նժդեհը ելույթ է ունենում հավաքվածների առջև: Ունկնդիրներին համոզելու բան չունեի, քանի որ մինչև իր գալը թուրք պատվիրակներն արդեն դա արել էին: Նրա ելույթը դարձյալ ոգեշունչ էր, մարդկանց հոգիները գերող: Վերջում նա, դիմելով հավաքված զինվորությանը, հայտարարում է, որ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 14, ք. 2:

² Գ. Նժդեհ, Հայ-թուրքական կոնֆլիկտները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 101, տե՛ս նաև ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 1:

³ Գ. Նժդեհ, Ելքեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 127:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

կարող են տուն վերադառնալ բոլոր նրանք, ովքեր նոր են ամուսնացել, նոր տուն շինել կամ նոր այգու տեր դարձել, և նրանք, ովքեր... վախկոտ են¹:

«Քիչ անց, մեր ուժերը գունդազուրկ բարձրանում էին լեռները»², - հետագայում վերհիշել է Նժդեհը:

Ոչ որի, մասնավորապես՝ բոլշևիկների մտքով չէր կարող անցնել, թե մի փոքրիկ գավառակ Արևիքը, որի բնակչությունը հազիվ էր հասնում 8000-ի, արիություն կունենա վերցնելու Խորհրդային Ռուսաստանի և Ադրբեջանի, ինչպես նաև տաճիկների բազմաքանակ ուժերի նետած ձեռնոցը:

Ղափանցիներին ուղղված առաջին կոչից երկու օր հետո՝ սեպտեմբերի 10-ին, Նժդեհը «Ղափանցիներ» վերտառությամբ նախատիմքի երկրորդ թուղթն է հղում նրանց.

«Ըն մի մասի վախկոտության ու դավաճանության պատճառով, գրում է նա,- թշնամին մտավ Ղափան և թո ռազմական ուժերի ամենաբաջանուն ու խիզախ մասը, կրակելով իր վերջին փամփուշտը, քաշվեց լեռները... Լուրերը թև առած գալիս հասնում են ինձ, որ դու շատ տեղ արդեն աղ ու հացդ ես պղծում ինքդ գնում ու եկողի փեշը բռնած գյուղը քաշում»:

Թշնամին խոստումներ տալով փորձում է լեռներից իջեցնել ապստամբ մարտիկներին, և դա որոշ չափով նրան հաջողվում է: Իսկ լեռներում մնացողները շարունակում են չճանաչել նվաճողների իշխանությունը և ամեն ինչ անում են սանձահարելու նրանց: Նժդեհը ղափանցիներին կոչ էր անում.

«Դեպի ի՛նձ, դեպի լեռներ րը»³:

Սեպտեմբերի 15-ին Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետ Նազարբեկյանին և Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին) գրում էր.

«Մեծամասնականները բռնաբար սովետականացած Ղափանի գյուղացիության հայտարարել են, որ «իրենք կռվում են ոչ թե Հայաստանի Հանրապետության դեմ, որը վաղուց է ձեռք քաշել Ձանգեզուրից և որը հայտնել է Լեգրանին, թե այս շրջաններում ոչ ռեզուլյար ուժեր ունի, ոչ էլ ներկայացուցիչներ, այլ՝ Նժդեհի դեմ, որը գնեք է վերցրել Սովետական իշխանության և նրա գործերի դեմ»:

Նման պրովոկացիաներով թշնամին ձգտում է թուլացնել մարտնչող գյուղացիության ռազմական կորովը:

«Մեզ Նժդեհն է հարկավոր, ոչ թե ձեր երկիրը, և եթե նրան մեզ չհանձնեք՝ ձեր գյուղերը կրակի կմատնվեն, և կարմիր բանակը կշարունակի մնալ ձեր շրջաններում և ապրել ձեր հաշվով»:⁴ Նման զենքերով կռվող թշնամին իմ դեմ է հանել բռնաբար սովետականացած շրջանների կաշառված ամբողջ տականքը: Կռվում են: Խփվել է ձիս: Վիրավորված են»⁴:

Այդ օրը՝ սեպտեմբերի 15-ին, Խուստուպից Նժդեհը իր երրորդ

գրությունն է ուղարկում Ղափանի ժողովրդին, որին դիմելով՝ ասում էր. «Ժողովուրդ, ձեզ հետ խոսողը թո հրամանատարն է, թո վիրավոր, թո՛ սրտից զարնված հրամանատարը, որի սուրը վաղուց է, ինչ հանուն թո ինքնապաշտպանության, չի հանգստացել պատյանում»:⁵ Նշելով, որ ինքը ոչինչ չի խնայել Ղափանի ժողովրդի ազատության ու փառքի համար, որ «թո հողի վրա իմ արյունն է քափվել», այնուհետև նա հիշեցնում էր, որ «իմ սուրը յոթն անգամ մեծացրել է թո երկիրը և թեզ համար բացարձակ ապահովություն ստեղծել»:⁶ Բայց հրամանատարի սրտում չարություն չկար իր պաշտելի Ղափանի ժողովրդի հանդեպ, թեև վերջինս «լքել էր» իրեն: «Ներում են,- գրում էր նա,- թեև պատմությունը չի ների թեզ, և խնդրում՝ երբ ինձ սպանված գտնես, դիակա քաղիր Խուստուպի ամենաբարձր կատարին, որտեղից կրևս ինձ և՛ Ղափանը, և՛ Գենվազը, և՛ Գեղվաձորը, և՛ Գողթանը»⁷:

Այո, դառնացած էր հրամանատարը, բայց Ղափանին այնքան ամուր կապված, այդ երկիրը այնքան սիրող նրա հոգին շարունակում էր փայփայել հույսը, թե ղափանցու պարտությունը ժամանակավոր է, և նա նորից է մտնելու իր դյուցազնական դերի մեջ: Ուստի նա Խուստուպի բարձունքից Ղափանի ժողովրդին պատվիրում էր.

«...Հայացքդ մի՛ կտրիր Խուստուպից: Որքան հաճախ, որքան շատ նայես սև ու սեզ ամպերով ծածկված սարին՝ այնքան շուտ կգա, կհասնի փրկությունը»⁸:

Սեպտեմբերի 17-ին Նժդեհը Ղափանի ժողովրդին մի նոր գրություն է հղում, որտեղ նորից նախատիմքի խոսքեր էր ուղղում նրան հայրենի եզերքը պաշտպանել չկարողանալու համար⁴:

Իսկ այդ ժամանակ կարմիր բանակի հրամանատարությունը վերջին պատրաստություններն էր տեսնում Գենվազը (Մեղրու շրջանը) գրավելու համար:

Ղափանի Օհկահող գյուղի ակտիվ կոմունիստներից մեկը՝ Արտաշես Տեր-Սարտիրոսյանը, տասնամյակներ հետո վերհիշել է այդ օրերին Հանքերում իր հանդիպումը Ղափանում հեղկոմի նախագահ Բագրատ Հարությունյանի հետ: Վերջինս նրան ասել էր. «Կարմիր բանակը շուտով կգրավի Մեղրու շրջանը: Հիմնական ուժերը կգնան Արաքսի ափերով: Անհրաժեշտ է անմիջապես վերադառնալ գյուղ և աշխատանք կազմակերպել Մեղրու գյուղերում՝ դաշնակների թիկունքում: Պետք է քայքայել նրանց թիկունքը և հեշտացնել կարմիր բանակի մուտքը շրջանը»⁹:

Կարճատև դադարից հետո կարմիր բանակի զորամասերը շարժվեցին Գենվազ:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ռազմական գործողությունների նախապես մշակված պլանի համաձայն, ստեղծվել էին զորքերի արևելյան, հյուսիսարևելյան և

¹ Գ. Նժդեհ, Ելեր 1, Երևան-Հայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, քիվ 3, 1, 127:

² Խույն տեղում:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 4:

⁴ Խույն տեղում: ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 17:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 1:

⁶ Խույն տեղում, ք. 2:

⁷ Խույն տեղում, ք. 3:

⁸ «Արևոտ գիրք», էջ 38:

⁹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 397, ք. 45:

արևմտյան խմբեր:

Չորքերի առաջին՝ արևելյան խումբը, որի կազմում հիմնականում ընդգրկված էր 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ գունդը, խնդիր ուներ՝ Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ արագ գործողություններ սկսել, գրավել Գենվազի կենտրոնի Մեղրի գյուղը, փակել դեպի Պարսկաստան նահանջի ճանապարհը:

Չորքերի երկրորդ՝ հյուսիսարևելյան զորախմբի կազմում ընդգրկվեցին 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի 250-րդ, 251-րդ, 252-րդ գնդերը: Չորքերի այս խումբը առաջադրանք ստացավ շեշտակի հարվածով ազատագրել Բաղաբերդը (Քաջարանի ձորի գյուղերը) և Տաշտոնի լեռնանցքով իջնել Մեղրի գետի հոսանքն ի վայր՝ գրավելով դրա ավազանում գտնվող գյուղերը:

Չորքերի երրորդ՝ արևմտյան խումբը, ըստ էության, Նախիջևանում գտնվող 32-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ գունդն էր: Այդ զորամասի առջև խնդիր դրվեց՝ Օրդուբադից դուրս գալով մտնել Մեղրու շրջան և ռազմական գործողություններ ծավալել Մեղրի գետի ավազանում:

Իրենց հերթին, Չանգեզուրի գավիտեղկոմը, գավառային կոմիտեն, բուշկիկյան կուսակցական բջիջները մի շարք կոնկրետ միջոցներ ձեռնարկեցին Գենվազում ծավալվելիք գործողությունների ընթացքում կարմիր բանակի գործասերին աջակցելու համար:

Սեպտեմբերի սկզբներին Գորիսում կազմակերպվեց կոմունիստական նոր ջոկատ, որի հրամանատար նշանակվեց Երեմիա Խորշուրյանը: Չոկատն անմիջապես մեկնեց Դափան և դրվեց 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ.Մեմյոնովի տրամադրության տակ:

Այդ նույն օրերին 50 հոգուց բաղկացած կոմունիստական մի ուրիշ ջոկատ ստեղծվեց Դափանի շրջանի Շիկահող գյուղում: Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ առաջ շարժվող առաջին զորախմբի հետ այդ ջոկատը կովելով պետք է մտնել Մեղրի: Չոկատի անդամները նաև առաջադրանք ստացան՝ Գենվազի գյուղերում լայն աշխատանք ծավալել իշխանության նոր մարմիններ՝ հեղկոմներ կազմակերպելու համար: Մեղրու շրջանային հեղկոմի նախագահ առաջադրվեց համանուն շրջանի Գուղեմնիս գյուղից բուշկիկ Համբարձում Համբարձումյանը¹:

Գենվազի վրա շարժվող կարմիր բանակի զորախմբերին աջակցելու համար գավառային կուսակցական և խորհրդային մարմինները ձեռնարկեցին նաև ուրիշ միջոցներ: Գորիսից հաճախ էին ռազմաճակատ մեկնում գավիտեղկոմի և գավիտեղկոմի ղեկավար աշխատողներ Հ. Կամարին, Ե. Բակունցը, Ք. Մկրտչյանը, Մելիքին, Ալ. Մելիք-Դադայանը, Մ. Մաշուրյանը, Մ. Չալյանը, Մ. Մանուչարյանը և ուրիշներ: Նրանք հանդիպումներ էին ունենում ռուս զինվորների հետ, հավաստիացնում, որ բոլոր միջոցներով օգնելու են կարմիր բանակին:

Գենվազի բնակչությունը 1918-1920թթ. անընդհատ ինքնապաշտպանական կռիվներ էր մղել թուրքական զորամասերի և մուսավաթական բանդաների դեմ, ուստի ատելությամբ էր լցված

գավիտեղկոմի նկատմամբ և հակաթուրքական ու հակամուսավաթական ամեն մի գործողություն ընկալում էր որպես իր սրտին հարազատ գործ: Հակաթուրքական տրամադրությունները նոր ուժով բորբոքվեցին, երբ 1920թ. հունիսին, այսինքն՝ Չանգեզուր և Նախիջևան խորհրդային զորքեր մտնելուց մեկ ամիս առաջ, քեմալականները և տեղի թուրքերը նորանոր կատաղի գրոհներ էին ձեռնարկել Գենվազի վրա, իսկ երբ խորհրդային զորամասերը, անցնելով Նախիջևան, կապ էին հաստատել քեմալական զորքերի հետ և համատեղ գործողություններ ձեռնարկել Չանգեզուրի դեմ, զենվազիցիները դա ընկալել էին որպես հայության դեմ ուղղված համատեղ դաշինք, թեև Չանգեզուրի հայ բնակչության որոշ շրջանների համար այդ դաշինքի էությունն ու նպատակները դեռևս անընթաց էին:

«Կարմիրները,- գրել է Նժդեհը,- գրավելով Դափանը, հոգեբանական նոր հեռատես հաշվով կ'աճապարեին գրավել Մեղրիի շրջանը՝ Արևիքը և մեզ սրբել, թափել Արաքսը:

Խուստուպի վրա թողնելով իմ մի բուռ մարտիկները, ես մեկնեցի Արևիք՝ խորհրդակցության հրավիրելու այդ շրջանի փրկության կոմիտեին²»: Նժդեհի հետ էր «Գողթանի վշտակիրը»՝ Աշոտ Մելիք-Մուսայանը, որի նախագահությամբ, ինչպես ասվեց, սեպտեմբերի 6-ին Կալեր գյուղում գումարվել էր Արևիքի ներկայացուցչական ժողովը, որը որոշել էր «Արևիքը, իր ուժերը՝ դնելով ռազմական դրության մեջ, բռնում էր բոլոր դիրքերը»³:

Այդ բախտորոշ օրերին Հայաստանի բանակը՝ Նախիջևանում կռվի մեջ լինելով քեմալական զորքերի հետ, հնարավորություն չուներ օգնության գնալու Չանգեզուրին, մասնակից լինելու այնտեղ ծավալված դեպքերին:

Խորհրդային առաջին զորախումբը մարտեր սկսեց արևելքից՝ Դափանի շրջանին սահմանակից Գենվազի Կալերի ենթաշրջանում՝ Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ: 20-րդ հեծյալ գնդի գործամասերին միացան Շիկահող, Ծավ, Կեմանց և շրջակա գյուղերի կոմունիստները⁴:

Հարձակման այդ պահը այսպես է ներկայացրել Նժդեհը՝ իր «Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտեն» հոդվածում.

«Սեպտեմբերի 10-ի յուսաբացին Շիվանիձորի ճակատում գոռում են բռնամու գոյգ թնդանոթները: Քիչ անց, նույն օրը, կարծեք որպես արձագանք, թնդանոթային բոմբյուններ են լսվում և

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 37:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ԷՄԵԻՆԵՐՈՒԷ, թ. 4033, ց. 4, գ. 397, p. 46:

⁴ «Հին բուշկիկների հիշողություններ», գիրք 2, էջ 648-649:

Ալանգյազի կողմից:

Ռուս և թուրք զնդերը՝ արևելքից, տաճիկ և ռուս թաքուրները՝ արևմուտքից, գրեթե միաժամանակ, թնդանոթների և գնդացիների փոթորկային կրակի պաշտպանությամբ ճգնում են սեպածն թաղվել Արաքսի հայկական ափի և ապստամբ Արևիքի միջև... Կռիվը տեղի է ունենում այնպիսի պարագաներում, որ, երբ անգոր է ռազմավարությունը, գործում է պատերազմական հրաշակերտ քարոյագիտությունը:

Արևելքից թշնամին է, արևմուտքից՝ թշնամին, հյուսիսից՝ թշնամին, հարավից՝ Արաքսը:

Կռիվը տարվում է մի շրջագծածն ճակատի վրա:

Թիկունք չունենք, ճակատ է ամեն մի թիզ տարածությունը: Ռազմամթերքը սակավ է, հացը՝ պակաս, կապ, հաղորդակցություն չունենք դրսի աշխարհի հետ: Մեկը կռվում է տասնյակների դեմ, տասը՝ թշնամու վաշտերի դեմ, Գենվազը՝ մի մեծ պետության դեմ:

Կրակում ենք քիչ, այն էլ՝ միայն 700 քայլի և ավելի մոտիկ տարածությունների վրա, այն էլ՝ հրամանով:

Յերեկը ինքնապաշտպանվում ենք, գիշերը և միգամած եղանակներին՝ «գայարար» անցնում թշնամու թևն ու թիկունքը»¹:

Մեպտեմբերի 12-ի գիշերը Նյուվաղի գյուղի ուղղությամբ Նժդեհի վաշտերն անցան կարմիր բանակի զորամասերի թիկունքը: Կատաղի ընդհարումներ տեղի ունեցան, որի հետևանքով հայկական ուժերը ստիպված հեռացան Եման դիրքերը, իսկ կարմիրբանակայիններն ամրացան կարևոր բարձունքներում:

Նժդեհի վաշտերը համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Շիվանիձոր գյուղում: Մեպտեմբերի 15-ին Նրևան ուղարկված իր զեկուցագրերից մեկում նա գրում էր.

«Նրորոդ օրն է, ինչ հերոսաբար դիմադրում է Շիվանիձորը: Այս շրջանի գյուղացիությունը դեռ ինձ հետ է: Հույս ունեմ մի քանի օր ևս դիմագրավել, մինչև որ ձեզնից կստանամ օգնություն և որոշ հրահանգներ»²:

Թեև ծանր մարտում ռուսական զորամասերը Շիվանիձորում մեծ կորուստներ ունեցան, բայց հայկական ուժերը ստիպված էին թողնել գյուղը, քանի որ շիվանիձորցիների մի մասը, անցնելով բուշևիկների կողմը, զենք էր ստացել և միացել նրանց:

Այն ժամանակ, երբ արևելյան զորախումբը թե՛ կռիվներ էր սկսել Շիվանիձորի ուղղությամբ, 32-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ գնդի հեծելավաշտերը, Նախիջևանի Օրդուբադի կողմից

շարժվելով, մտել էին Մեղրի գետի ավազանը:

«Կարմիր բանակը,- գրել է Նժդեհը,- գրեթե միաժամանակ սկսեց իր գրոհները թե՛ Օրդուբադի և թե՛ Բարթազի կողմից: Նա ուրի հանեց Զանգեզանի ողջ թաթարությունը և Օրդուբադի բուրքական ուժերը, որոնց անվիճելի սեփականությունը կը համարեր Զանգեզուրը»¹:

20-րդ կարմիր հեծյալ գնդի դեմ կռվող իր ջոկատների մի մասը Նժդեհը ստիպված նետեց Օրդուբադից հարձակվող կարմիր բանակի հեծելավաշտերի դեմ, որոնց հրամանատարներին թվում էր, թե զանգեզուրցիների կողմից կռիվը շարունակելը ոչ մի իմաստ այլևս չունի, և ուր որ է Նժդեհն իր ջոկատներին հրաման է տալու զենքը վար դնել և անցնել Պարսկաստան: Բայց ի զարմանս ռուս զինվորների, այդ բանը նա չարեց, և նրան հավատարիմ մնացած փոքրաթիվ ջոկատները շարունակեցին կռվել դասապարտվածների խելակորույս վրիժառությամբ: «Կռիվ էր, կռիվ, որի նմանը քիչ անգամ են տեսնում պատերազմող կողմերը,- վերհիշել է հետագայում Նժդեհը:- Թշնամին կաշվից դուրս էր գալիս Արևիքի, որ ասել է՝ մեր դիակների վրայով միանալու քեմալականներին»²:

Հայերը վաղօրոք գրավել էին բնական անառիկ լեռնանցքները և հարմար դիրքեր ընտրել: Նրանք քաջատեղյակ էին տեղանքին, ոլորապտույտ կածաններին և անցուղիներին: Փոքր խմբերով, հատկապես գիշերները, հայկական ջոկատները հարձակումներ էին կատարում կարմիր բանակի զորամասերի վրա: Նժդեհից անբաժան էին զենքի պատրաստման գործին գիտակ մասնագետները, որոնք քարանձավներում ձեռնառումբեր և նոնակներ էին սարքում: Հայ մարտիկները լայնորեն գործածում էին զենքի «սեփական» տեսակը՝ վառողով լեցուն տակառները: Նրանք այդ տակառները գլորում էին սարերից ցած, որոնց խլացուցիչ պայթյունների արձագանքները տարածվում էին հեռու՝ սարսափի մատնելով հակառակորդին:

Դժվարությամբ էին ընթանում խորհրդային զորքերի մյուս՝ հյուսիսարևելյան խմբի հարձակողական գործողությունները:

Շրջանցելով Խուստուպ սարը՝ այդ խմբի մի թևը մոտեցավ Գենվազի սահմաններին: Մյուս թևը, որին միացել էր շուրջ 70 հոգուց բաղկացած կոմունիստական ջոկատը, կարողացավ համեմատաբար հեշտությամբ գրավել Բաղաբերդի Քյուրդիբենդ, Հանդ, Փխրուտ գյուղերը:

Քաջարան և Փիրմազա գյուղերի բնակիչները բուշևիկների

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր 1, երեսնասուներորդ փոխմարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, հունվար, թիվ 3, էջ 128-129:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 17:

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 38:

² Դույն տեղում:

քարոզչության ազդեցության տակ ապստամբություն բարձրացրին և իրենց բնակավայրերը հայտարարեցին խորհրդային: Բայց այդ ժամանակ նշված գյուղերում չհաջողվեց խորհրդային կարգեր հաստատել. Քաջարանը թողած զանգեզուրյան ջոկատները և Մեղրիից եկած զինյալ խմբերը ամրացան Փիրմազա գյուղի վերևում և սկսեցին համառ դիմադրություն ցույց տալ: Ամրանալով լեռնագագաթներին և անդունդների ձերայերին՝ հայերը նախօրոք իրենց համար ապահովել էին հարմար դիրքեր: Նրանք այդ դիրքերից հսկայական ժայռաբեկորներ էին ցած գործում, փակում կարմիր բանակի զորամասերի անցման ուղիները, մեծ վնասներ պատճառում նրանց: Կարմիրբանակայինների ձեռնարկած բազմաթիվ գրոհները վերջացան անհաջողությամբ:

Այսպիսով, հնարավոր չեղավ իրականացնել Գենվազը հյուսիսից՝ Բաղաբերդի ձորով գրավելու՝ նախապես մշակված ռազմական պլանը:

Սեպտեմբերի 20-ից մարտերը թուլացան, և մինչև հոկտեմբերի սկիզբն այլևս ակտիվ գործողություններ չէին ձեռնարկվում, երևի չհաշվենք, որ փոփոխակի հաջողություններով ռազմաճակատի այս կամ այն հատվածում փոքր ընդհարումներ էին տեղի ունենում:

«Արևիքի հերոսական որդիները,- հպարտությամբ գրել է Նժդեհը,- գերազանցեցին ամեն ակնկալություն, թշնամուն՝ զարմանք, հարևան Պարսկաստանին հիացում պատճառելով»¹:

Բնավ չափազանցություն չէր Մյունիքի հերոս զավակների սխրանքների նկատմամբ Պարսկաստանի բնակչության արտահայտած ուրախության և հիացումի մասին նժդեհյան վկայությունը:

«Ծանր կռիվ էր տանում փոքրիկ Հայաստանը հսկա Ռուսաստանի և իսլամական շրջապատի դեմ, - գրել է Նժդեհի հավատարիմ գաղափարակից Հայկ Ասատրյանը: - Մահմեդական դրացիներից բարեացակամ չեզոքություն էր պահպանում միայն Պարսկաստանը, որ արդեն վտանգված Ռեշտ և Էնզելի ներխուժած բոլշևիկներից փրկության իր հույսը կապել էր Հայաստանի, մասնավորապես՝ սահմանակից Զանգեզուրի դիմադրությանը»²:

Կարմիր բանակի զորքերի հարձակման կասեցումը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը դրեց դժվարին կացության մեջ: Հրաման եղավ այլևս առաջ չգնալ, այլ ամրանալ գրաված վայրերում:

Այդ կարճատև հարաբերական դադարը Նժդեհին հնարավորություն տվեց որոշ չափով համալրել սպառման հասնող

զինամթերքի պաշարները: Նա, մասնավորապես, միջոցներ ձեռնարկեց խորհրդային զորամասերի կողմից գրաված Գափանի շրջանի տարրեր վայրերում մնացած զենքն ու զինամթերքը, գոնև պրանց մի մասը, Գենվազ տեղափոխելու համար:

Սեպտեմբերի 25-ին Նժդեհը Գենվազի Վահրավար գյուղից Մեկիք-Մուսյանին գրում էր.

«Սիրելի Աշոտ,

Վաշտապետ Սևոքը և պորուչիկ Տեր-Պետրոսյանը գրում են, թե Ողջիձորի հայությունը գրեթե ընդունել է բոլշևիզմը և որ հայկական իշխանություն չի ճանաչում և այլն: Մի ուրիշ հաղորդագրություն ասում է, որ բոլշևիկները պատրաստվում են մտնելու Ողջի ձորը: Այդ բոլորը ստիպում է ինձ խնդրելու ձեզ, որ անմիջապես անցնես Գաշտուն՝ տնօրինելու հետևյալը.

1. Քաջարանից անմիջապես փոխադրել տալ իմ 30 000 փամփուշտը Գաշտուն: Նույն տեղում կան մեծ քանակությամբ նաև ձեռնառումներ: Այդ բոլորը փոխադրել էի Գարաբաղից՝ Օրլուբաղի օպերացիայի համար: Այդ բոլորը պահանջել Քաջարանի կոմիսարից և վաշտապետից:

2. Հանդից Քաջարան քերել մեր մի ձեռնագնդացիիր:

3. Ապահովել Գողթանից մի թնդանոթի լուրս քերելը: Կարող է լինել, որ թնդանոթը Գափուջուղից իջեցնելուց հետո ընկնի սրիկաների ձեռքը:

4. Ազդել Բաղաբերդի ժողովրդի վրա՝ ետ կանգնելու դավաճանությունից:

5. Սերկացնել, որ Բաբվից Բաղաբերդ եկած սրիկաները կաշառվածներ են:

6. Բարձր պահել Լիճք - Գաշտունի տրամադրությունը»¹:

Հետգրությամբ Նժդեհը Աշոտին տեղյակ էր պահում. «Գազարը գրում է, որ երկու թնդանոթով 100 տղաներով շարժվում են»: Ապա՝ «Մովր, որ հրեշավոր չափեր է ընդունել, կատարում է իր քայքայիչ դերը: Օր չկա, որ ամեն մի գյուղում սովից չմեռնի 15-20 մարդ: Ժողովուրդը սնվում է շների ու կատուների մսով, մի բան, որ առաջ է քերել տարբեր վարակիչ հիվանդություններ, որոնք լրացնում են սովի ավերները»²:

¹ Գ. Նժդեհ, Լժ պատմությանը, էջ 38:

² Հայկ Ասատրյան, Հայաստան արիական նստադիր Առաջավոր Ընկալում, էջ 217:

¹ ՀՀ ՊԿՊԸ, թ. 499, գ. 1, գ. 16, բ. 4:

² Նույն տեղում, բ. 5:

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի և Տայասանի վրա Թուրքիայի հարձակման նկատմամբ զանգեզուրցիների դիրքորոշումը

Այն ժամանակ, երբ Չանգեզուրի գրավումն ամբողջացնելու համար 11-րդ կարմիր բանակի գորամասերը հարձակում էին սկսել Կապարգողի վրա, 1920թ. սեպտեմբերի 1-ին Ադրբեջանի մայրաքաղաք Բաքվում՝ Մայիլովի թատրոնում, իր աշխատանքները սկսեց Արևելքի ժողովուրդների համագումարը:

Արդեն 1920 թ. առաջին կեսին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության և եվրոպական կոմունիստական կուսակցությունների համար պարզ էր դարձել, որ Եվրոպայում չկան հասունացած պայմաններ համաեվրոպական պրոլետարական հեղափոխության համար: Գերմանիայում և Հունգարիայում 1918 թ. ծագած հեղափոխությունները և դրանց պարտությունը ցույց էր տվել, որ եվրոպական պրոլետարիատը ի վիճակի չէ միաժամանակյա հեղափոխական պատերազմ սկսել բուրժուազիայի դեմ և դրանով իսկ օգնության ձեռք պարզել աշխարհում առաջին բանվորագյուղացիական իշխանությանը: Այլ խոսքով, պարզ դարձավ, որ Եվրոպան դեռ պատրաստ չէ գնալու Հոկտեմբերյան հեղափոխության ուղով:

Կոմինտերնի II կոնգրեսը (1920 թ. հուլիս) այդ եզրակացությունը ձևակերպեց որպես Կոմունիստական ինտերնացիոնալի նոր քաղաքականություն: Այլևս վստահություն չունենալով, թե առաջիկա տեսանելի ժամանակում Եվրոպայում տևող կոմունիստական համընդհանուր հակակապիտալիստական ապստամբություն, կոնգրեսը Ռուսաստանում հաղթանակած հեղափոխության գլխավոր դաշնակից հռչակեց «Արևելքի ճնշված ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարը»: Այլ խոսքով, Արևելքից պետք է գար հեղափոխական պայքարը, Արևելքի հեղափոխական պոտենցիալն էր դառնում «իմպերիալիզմի դեմ» ուղղված պայքարի պահեստարանը:

Բաքվում համագումարը հրավիրվում էր Կոմունիստական ինտերնացիոնալի գործկոմի և 1920թ. հունիսի վերջերին Մոսկվայում կայացած Կոմինտերնի երկրորդ կոնգրեսի պատգամավորների մի մասի նախաձեռնությամբ՝ «գաղութարարների դեմ Արևելքի ժողովուրդների ջանքերը միավորելու համար»:

Համագումարին մասնակցելու համար օգոստոսի 31-ի գիշերը Մոսկվայից Բաքու էին ժամանել նշանավոր բոլշևիկներ Ջինովկը և Ռադեկը, Կոմունիստական ինտերնացիոնալի խոշոր գործիչ,

հունգար Բեյա Կունը, հայտնի հակահայ գործիչներ Պավլովիչը («Լեյտման»), Սկաչկոն, Մատուշեր և ուրիշներ¹: Այդ նույն նպատակով Բաքու էր եկել նաև հայ ժողովրդի ռեստրիմ թշնամի, երիտրուրբերի պարագլուխներից Էնվեր փաշան՝ իր 12 արբանյակներով:

Բաքվի համագումարին մասնակցում էին Արևելքի երկրների կոմունիստական և ազգային հեղափոխական կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ, հակաիմպերիալիստական տրամադրություններ ունեցող անկուսակցական գործիչներ:

1920թ. օգոստոսի վերջին Չանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների և գավառի խորհրդային իշխանությունների միացյալ պատվիրակությունը ևս մեկնել էր Բաքու՝ մասնակցելու համագումարի աշխատանքներին:

Համագումարը տևեց մինչև սեպտեմբերի 8-ը: Մասնակցում էին 37 ազգերի 1891 պատվիրակներ, որոնցից 1273-ը կոմունիստներ էին: Պատվիրակներից 157-ը հայեր էին, որոնցից հիմնոր Չանգեզուրից՝ Զ. Մկրտչյանը, Մ. Մաշուրյանը, Ս. Կարաբոյազյանը, Ն. Արզումանյանը և Մ. Մկրտչյանը:

Թեև Կոմինտերնի II կոնգրեսը պարզորոշ ցույց էր տվել, որ Եվրոպան ի վիճակի չէ հեղափոխություն բարձրացնել և աջակից լինել Խորհրդային Ռուսաստանին, բայց հայ կոմունիստ գործիչները առաջվա ոգեշնչվածությամբ դեռ խոսում և գրում էին եվրոպական պրոլետարիատի հեղափոխական պոտենցիալի, նրա՝ որպես տվյալ պահին համաշխարհային հեղափոխության ընթացքն արագացնող կատալիզատորի մասին: Նրանք խորապես համոզված էին, որ, այնուամենայնիվ, շուտով բռնկվելու է համաշխարհային հեղափոխություն, և անխուսափելի է լինելու «համաշխարհային Մովնարկոմի» ստեղծումը, ուստի մեծ ակնկալիքներ ունեին Բաքվի համաժողովից. նրանից սպասելով համաշխարհային հեղափոխական գործընթացի արագացմանն ուղղված կոնկրետ գործողություններ, անկախ ազգային ու կրոնական պատկանելությունից՝ հարստահարված ազգերի ու դասակարգերի ջանքերի միավորում՝ ինտերնացիոնալիզմի և ժողովուրդների բարեկամության դրոշի ներքո:

Բայց համագումարն այլ բան ցույց տվեց, այն, որ հակաիմպերիալիստական պայքարն ուժեղացնելու կոչերով հանդես եկող պատվիրակների զգալի մասը հեռու չէ թթու ազգայնամոլությունից, ավելին՝ կանգնած է պանիսլամիզմի և

¹ Գ. Լոյկեան, Արևելյան ժողովուրդների ազատագրության աշխատակազմի անդամ, 1938, դեկտեմբեր, թիվ 2 (194), էջ 153:

պանթուրքիզմի դիրքերում:

Համագումարի առաջին նիստում Զինուկեր արտասանում է ռազմաշունչ մի ճառ՝ զանազան վայրերից եկած մուսուլման խայտաբղետ պատվիրակներին կոչ անելով սրբազան պատերազմ սկսել «արևմուտքի իմպերիալիստական գիշատիչների դեմ և արևելքի աշխատավոր ժողովուրդներին ազատել գերության շղթաներից»:

Մուսուլման պատվիրակների զգալի մասը Զինուկի ճառն ընկալում է որպես ընդհանրապես քրիստոնեության դեմ սրբազան պատերազմի կոչ: Այդ ճառին առաջինը անմիջական արձագանք էր տվել համագումարի նախագահության կազմում գտնվող Ադրբեջանի Արտակարգ հանձնաժողովի (ԶԿ) նախագահ Ալիևը: Տեղից ցատկելով՝ նա առաջացել էր բեմի վրայով, մերկացրել սուրբ, ծնկի եկել և «մուսուլմանների անունից» երգվել, որ ինքը և իր հավատակիցները հողին են հավասարեցնելու քրիստոնյա իմպերիալիստներին և նրանց կամակատարներին: Ալիևին դահլիճից անմիջապես արձագանքում են տասնյակ մուսուլման պատվիրակներ, որոնք նույնպես պատյանից հանելով սրերը՝ ճոճում են օդի մեջ և միանում նրա երգմանը¹:

Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մարտիրոս Հարությունյանը համագումարի աշխատանքների ընթացքի մասին կառավարությանն ուղարկած իր ընդարձակ զեկույցում գրում էր. «Համագումարում մի ակներև խաղ է կատարվում: Արևելյան ժողովուրդների և կարմիր կոմունիզմի քողի տակ, կողմերից յուրաքանչյուրը, պանիսլամիստներն ու կոմունիստները, աշխատում են իրար խաբել և գործիք դարձնել: Դժվար թե այս պարագաներում մի այլ տեղ հնարավոր լինեք այսպես հեշտությամբ և այսպես ազատ կերպով հավաքել պանիսլամիստ մահմեդականներին աշխարհի բոլոր ծայրերից և նրանց հնարավորություն տալ իրենց առաջիկա գործունեության վերաբերյալ ծրագիր մշակել: Որքան էլ կոմունիստները աշխատում են առաջիկա կովին երկյակ բովանդակություն հաղորդել, այսինքն՝ ընդդեմ Անգլիայի ու արևելքի տիրապետող դատակարգերի, սակայն ժողովականների հսկա մեծամասնության համար այն սրբազան պատերազմը, որ համագումարը հայտարարեց արևմտյան կապիտալի դեմ, ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մահմեդականության կռիվ քրիստոնյաների դեմ, այսինքն՝ մի սովորական «ղազավաք»: Էնվերը պահանջում է, որ Անգլիայի դեմ արևելքում մղվելիք առաջիկա պատերազմում հրամանատարությունը իրեն հանձնվի.

որ յուր հեղինակությամբ, զինվորական մասնագիտական պատ-
րաստությամբ կարողանա ուրի հանել Թուրքեստանը, Հնդկաս-
տանը, Պարսկաստանը, Տաճկաստանը և մյուս մահմեդական
երկրները»¹:

Զինուկի սաղյիչ ճառից անմիջապես հետո Բաքվի փողոցներում բազմեցին շախսեյ-վախսեյի տեսարաններ, վառվում էին խարույկներ, որ ամբոխի գոռում-գոչյունի տակ նետվում էին Միլերանի, Վիլսոնի, Լյուդ Ջորջի նկարներն ու խրտվիլակները: Բանը նրան էր հասել, որ Ռադեկը ստիպված նախազգուշացրել էր Զինուկին, թե չափազանց վտանգավոր է արևելքիցների կրքերի հետ նման խաղեր խաղալը, մահմեդական ֆանատիզմը այդպես ուժգնորեն գրգռելը:

Զինուկը կարծես թե հաշտվել էր արված նախազգուշացման հետ, բայց արդեն ուշ էր, խաղն արդեն սկսված էր:

Բաքվում հայտնված Էնվերը համագումարի նախա-
գահության անունով նամակ էր ուղարկել, որն ընթերցվել էր
նիստերից մեկում: Քեմալականների ներկայացուցիչ Վաղարին
Շաքիր արդարացնում էր Թուրքիայի մասնակցությունն առաջին
համաշխարհային պատերազմին: «Կարմիր թուրքերի» անունից
համագումարում կոչել էին յսվում, թե «հայկական իմպերիալիզմը
խեղդելու» նպատակով պետք է հարձակվել Հայաստանի
Հանրապետության վրա և մեջտեղից վերագնել այն: Նման կոչեր
էին յսվում նաև Ադրբեջանի պատվիրակության առանձին
անդամներից:

Նույն զեկույցագրում Մ. Հարությունյանն այնուհետև
հաղորդում էր. «Ի տես այս համագումարի բնույթի և Էնվեր փաշայի
ներկայությունը Բաքվում, կարծես թե հայ կոմունիստների մեջ
սրափումն է առաջ գալիս: Դրանցից չափավոր մտածող տարրը, որ
առաջ մի տեսակ ահաբեկված Ավիս, Միկոյան և ընկերությունից,
չէր համարձակվում ոչ միայն դրսի մարդկանց մոտ, այլև իրենց
ընկերների շրջանում բողոքել ու պնդել յուր տեսակետների վրա,
այժմ ատտիճանաբար ձայնը բարձրացնում է, իսկ մյուսներից
ոմանց մեջ կարծես զոջման նշաններ են երևում: Անշուշտ, այս նոր
տրամադրությունը ռեալ արժեք չունի, քանի որ սև գործն արդեն
կատարված է: Արևելյան համագումարը «սրբազան պատերազմ»
հայտարարելով արևմտյան կապիտալիստներին՝ նրա սպասավորը
համարեց Հայաստանին: Այդև Գաշնակցությունը չէ, որի վրա
հարձակումներ են կատարում, այլ Հայաստանը, որին հիմա
այստեղ անվանում են մի նոր Լեհաստան, որը Անգլիայի
աջակցությամբ ամրանում է իբրև սեպ և իրարից բաժանում կարմիր

¹ ՀՀ Էնվերի ԳԼ, թ. 4047, գ. 2, գ. 37, ր. 10.

¹ ՀՀ Էնվերի ԳԼ, թ. 4047, գ. 2, գ. 37, ր. 13.

Ռուսաստանը հեղափոխական Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից»¹:

Համագումարը ընդունում և հրատարակում է երկու կոչ: Մեկով Արևելքի ժողովուրդներին առաջարկվում էր սրբազան պատերազմ (ղազավաթ, ցիհադ) հայտարարել անգլիական կայսերապաշտության դեմ, երկրորդով ամբողջ աշխարհի բանվորությանն առաջարկվում էր շուտափույթ օգնություն հասցնել Արևելքին: Համագումարը ընտրեց նաև մի քանի տասնյակ հոգուց բաղկացած «քարոզչական ու գործողության խորհուրդ»՝ Նարիման Նարիմանովի գլխավորությամբ, որը պիտի ղեկավարեր քարոզչության և հեղափոխության գործը արևելյան ժողովուրդների մեջ²:

Համագումարի երրորդ օրը մուսուլմանական բեկերը, մուսավաթական երեկվա ընտրանին, կարմիր գույն ստացած թուրք «բոլշևիկները»՝ Էնվեր փաշայի գլխավորությամբ հավաքվում են քաղաքի Թագա-փիլ մեչիդում, որի շուրջը խուռներամ ալեկոծվում էր Բաքվի ամբողջ մահմեդական աշխարհը: Ելույթ են ունենում Էնվերը, Օսման փաշան և ուրիշներ, որոնք քրիստոնյաների, հատկապես՝ հայերի կոտորածների կոչեր են անում: Շուտով հայտնվում են մուլաները, որոնք Ղուրանի վրա երգվում են մինչև արյան վերջին կաթիլը կոճել գյավուրների դեմ՝ սուլթանի կանաչ դրոշի տակ:

Տեսնելով այդ զանգվածային սանձարձակությունը՝ Ջինովկը և Ռադեկը Նարիման Նարիմանովին շտապեցնում են միջամտել: Մազալիս է մեչիդ և ճառով դիմում էքստազի մեջ ընկած ամբոխին: Դառնելիս նա պատահաբար տալիս է «պրոլետարիատ» անունը, որն առաջ է բերում դժգոհության փոթորիկ. նրան գրկում են խոսքը շարունակելու հնարավորությունից, և նա ստիպված է լինում հեռանալ:

Ջինովկը, Ռադեկը և մյուս ռուս բոլշևիկները շտապով Մոսկվա են մեկնում մուսուլմանական ֆանատիկոսության մղձավանջի վերածված Բաքվից: Շուտով վերևից կարգադրություն է գալիս՝ թնդանոթներ ու զնդացիորներ տեղադրել Բաքվի փողոցներում:

Ռուսների անուճով հանդես եկող սիռնիստ «բոլշևիկներն» այսպես էին կազմակերպում արևելյան ջարդարարների բանակը:

Այդ ամենը, հատկապես համագումարում Ադրբեջանի ԶԿ-ի նախագահի արարքը, համագումարի ամբիոնից հնչած բացահայտ

հակահայ ելույթներն ու կոչերը¹ չափազանց ծանր տպավորություն էր բուրել հայ պատվիրակների վրա, բայց նրանք ստիպված էին լռությամբ տանել ազգային վիրավորանքները:

Բայց դրանով ամեն ինչ չէր վերջացել. համագումարի օրերին Վրաստանի և հատկապես Հայաստանի հարցերով զբաղված էր նաև Բաքվի մամուլը: Թերթերն առասպելական բաներ էին գրում մանավանդ Հայաստանի մասին. որ, իբր այդ երկիրը Անգլիայից ստանում է հսկայական օգնություն՝ զենք. զինամթերք, պարեն և պատրաստվում է. Հունաստանի հետ դաշն կնքելով, կռիվ սկսել հեղափոխական Տաճկաստանի դեմ: Հակահայ թերթերն աստիճանաբար հասունացնում էին այն մխտը, որ պետք է հնարավորին չափ շուտ գոյքերը շարժել Վրաստանի ու Հայաստանի վրա: Մամուլը քննարկում էր նաև այն հարցը, թե ինչպես դա անել: Ըստ որում՝ առկա էր երկու մոտեցում, որոնք զգալիորեն տարբերվում էին իրարից. ռուս կոմունիստ ռազմազետները կարծում էին, որ Թիֆլիսի գրավումով այդ երկու հանրապետությունների հարցը միանգամից կլուծվի՝ Հայաստանն առանց արյուն թափելու անձնատուր կլինի. իսկ թուրք ու տաճիկ «կոմունիստները» պնդում էին, թե գրավումը պետք է սկսել Հայաստանից: Նրանց մոտ իշխող կարծիքն այն էր, որ Հայաստանը բավական խոշոր դիմադրական ուժ ունի, հետևաբար նրա վրա պետք է զնայ լավ պատրաստությամբ:

Մոսկվայում մույնպես քաջ գիտակցում էին, որ Հայաստանը հեշտությամբ տեղի չի տալու կարմիր բանակի առջև, ինչպես տեղի էր տվել Ադրբեջանը: Դրա ցայտուն ապացույցը հենց Հայաստանի օգնությունից կտրված Չանգեզուրի և Ղարաբաղի բնակչության անզիջում դիմադրությունն էր կարմիր բանակի զորամասերի և ադրբեջանական զինված ուժերի դեմ: Այս պայմաններում խորհրդային կառավարության առջև հարց էր բարձրանում. արդյո՞ք Ռուսաստանի շահերն անպայման ենթադրում են Ղարաբաղի և Չանգեզուրի ենթակայությունն Ադրբեջանին:

Ադրբեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը սեպտեմբերի 10-ին իր կառավարությանը գրում էր. «Ամսի 7-ին (սեպտեմբերի - Ա.Ս.) տեղեկություն ստացանք, որ Մոսկվայից այստեղ հեռագիր է ստացվել, որ եթե Հայաստանը պնդի Ղարաբաղի վրա և ուզենա պատերազմական գործողություններ սկսել, այդ դեպքում զիջել Ղարաբաղը Հայաստանին ու պատերազմի չհասցնել»²:

¹ Տե՛ս "Первый след восточного Востока, Баку, 1-8 сентября 1920г." Стенографический отчет. Изд. Коммунистического Интернационала, Петроград, 1920, т. 40, 46, 58, 60, 61, 91, 113, 122, 123, 125, 137, 141, 151, 226 և այլն:

² ՀՀ ՀԳԿԲԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, ր. 14:

ՀՀ ՀԳԿԲԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, ր. 14:

¹ Ա.Պոլո՞ն, ֆ. 64, գ. 2, գ. 29, ր. 58-62. Գ. Լոյկեան, Արևելեան ժողովուրդների ազատագրութեան աշխատակարարները. «Հայրենիք» ամսագիր, 1938, դեկտեմբեր, թիվ 2 (194), էջ 153, Գրական բերք, 1990, 8 հունիսի:

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի աշխատանքների ավարտից հետո Չանգեզուրի պատվիրակության անդամները մասնակցեցին Բաքվում տեղի ունեցող Հայաստանի կոմունիստական կազմակերպությունների կոնֆերանսին և ստացան անհրաժեշտ խորհուրդներ և ցուցումներ:

Վերադառնալով Չանգեզուր՝ պատվիրակության անդամները հաղորդումներով հանդես եկան կուսակցական բջիջներում և բնակչության առջև: Իրենց ելույթներում նրանք ընդգծում էին ամբողջ Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր հաստատելու և որքան կարելի է շուտ տնտեսական շինարարության անցնելու անհրաժեշտությունը, բնակչությանը կոչ էին անում սերտ համագործակցություն հաստատել կարմիր բանակի զորամասերի հետ:

Դեռ մինչև պատվիրակների՝ Չանգեզուր վերադառնալը, Բաքվից այնտեղ արդեն յուրեր էին հասել, որ Արևելքի ժողովուրդների համագումարում եղել են հակահայ բնույթի կատաղի ելույթներ:

Գավառի բնակչության ուշադրությունը հրավիրելով այդ փաստի վրա՝ դաշնակցականները պրոպագանդում էին այն տեսակետը, որ այդ ելույթները արտահայտում են Հայաստանի և հայերի նկատմամբ ոչ միայն Ադրբեջանի ղեկավարության, թուրքական շովինիստների և ընդհանրապես մուսուլմանական ռեակցիայի, այլև ռուս բոլշևիկների տեսակետները:

Համագումարի և նրանում հակահայ բովանդակության ելույթների մասին յուրերը խիստ դժվարացրին Չանգեզուրի բոլշևիկյան կազմակերպությունների, մասնավորապես՝ Բաքվից վերադարձած պատվիրակների գործը:

Համագումարի արդյունքների մասին իրենց ելույթներում նրանք ակամայից ճշմարտություններ էին ասում՝ դրանով իսկ հաստատելով այդ արդյունքներին դաշնակցականների տված գնահատականը:

Ավելին, Արևելքի ժողովուրդների համագումարում պանթուրքական և պանիսլամական ելույթների մասին յուրերը լսելուց հետո առանձին կոմունիստներ դուրս եկան կազմակերպություններից և բռնեցին սպասողական դիրք: Նրանցից ոմանք էլ ուղղակի անցան Նոդենի կողմը: Այսպես, Տաթև գյուղի նորաստեղծ կոմբջիջն ամբողջապես լուծարվեց, և նրա անդամների մեծ մասը ակտիվորեն

ընդգրկվեց կարմիր բանակի դեմ կռիվը վաշտերի մեջ¹: Տաթևից ակտիվ կոմունիստներից «Քուրդ» մականունով Նփրենը դարձավ Նոդենի ամենանվիրյալ զինակիցներից մեկը:

Տաթևի կոմունիստներին հետևեցին հարևան Սևարանց գյուղի կոմունիստները²: Նոդենի կողմն անցան նաև Հին Գորիս և Բուռուն գյուղերի կոմբջիջները³:

Գավառի կոմունիստների շարքերում առաջացած բացահայտ բողոքներն անհետևանք չէին անցնում: Կուսակցության գավառային կոմիտեի որոշմամբ Չանգեզուրի կոմունիստական բջիջներում անցկացվեց անդամների ու թեկնածուների վերահաշվառում և վերացուցակագրում, որի ընթացքում բջիջներից հեռացվեցին «անհուսալիները»: Այսպես, կուսակցության Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի տեղամասի Ալիդուլիշեն (Ազատաշեն) գյուղում անցկացրած գտման արդյունքների մասին վերադասին ուղարկած գրության մեջ կարդում ենք. «Մույնով տեղեկացվում է ձեզ, որ հաշվառման ժամանակ կուսակցականներից երկու հոգի՝ Տիգրան Դավթյանը (կոմբջի նախագահ) և Ավետիս Օհանջանյանը (ռեկվիզիցիոն բաժնի վարիչ) հեռացվել են կուսակցության շարքերից: Բջիջն այժմ ունի 13 անդամ»⁴:

Արևելքի ժողովուրդների՝ Բաքվի համագումարին հաջորդեց հայ ժողովրդի համար ճակատագրական մի ուրիշ իրադարձություն:

1920թ. սեպտեմբերի 28-ի առավոտյան քեմալական զորքերը, ընդհանուր թվով ավելի քան 50 հազար զինվոր ու սպա⁵, հարձակում գործեցին Հայաստանի վրա և ներխուժեցին հանրապետության սահմաններից ներս: Թշնամու առաջին հարվածով ընկավ Սարիղամիշը: Հայաստան ներխուժած թուրք ռազմամույները նոր արհավիրքներ բերեցին բազմաչարչար երկրին: Հայ ժողովուրդը նորից կանգնեց ֆիզիկապես բնաջնջման վտանգի առջև:

Հ. Յ. Դաշնակցության բյուրոն սեպտեմբերի 30-ին հետևյալ կոչով դիմեց բոլոր դաշնակցականներին.

«Ընկերներ.

Թշնամին նորից ծեծում է մեր դռները: Սարիղամիշի շրջանում տեղի են ունենում արյունոտ դեպքեր: Տաճիկ փաշաները ուզում են արյան մեջ խեղդել Հայաստանի Հանրապետությունը և բնաջնջել հայ աշխատավոր ժողովուրդը: Կյանքը մեզ վրա նորից

¹ ՀՀ ՀՔԿԲԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 2, ր. 9:

² Նույն տեղում, ր. 9:

³ Նույն տեղում, ր. 12:

⁴ Նույն տեղում, գ. 170, ր. 104:

⁵ Է. Չոխարյան, 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, էջ 169:

պարտականություններ է դնում: Հ. Յ. Գաշնակցության բյուրոն, ինչպես մայիսյան խոռվության օրերին, նույն ձևով հայտարարում է բոլոր ընկերների մոբիլիզացիա: Ամեն ընկեր պարտական է իրեն դնել կուսակցության տրամադրության տակ և անմիջապես կատարել իրեն տրված հրահանգը:

Ընկերներ, դեպի գործ, դեպի ֆրոնտ»¹:
«Յառաջ» պաշտոնաթերթի էջերից չէին իջնում հանրապետության կառավարության, Հայաստանում գործող տարբեր կուսակցությունների՝ բնակչությանն ուղղված կոչերն ու հորդորները: Շտապ կազմված կամավորական խմբերն անմիջապես մեկնում էին ճակատ՝ միանալու գործին, որը ծանր կռիվներով նահանջում էր:

Հաջողությամբ խաղալով արևելքի ճնշված ժողովուրդների հակահիմպերիտիստական պայքարի առաջամարտիկի դերը՝ քեմալական զավթիչները ծրագրել էին վերջնականապես գերեզմանել հայ ժողովրդին: Իրենց ղեկավարն սպատակը իրականացնելու ճանապարհին նրանք ղիմում էին բոլոր միջոցների, որպեսզի ստանան Խորհրդային Ռուսաստանի բարոյաքաղաքական ու ռազմական օգնությունը: Ռուսի, կաշվից դուրս էին գալիս ապացուցելու, թե իրենք խորհրդային կարգերի ցատագովներ են, Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի բարեկամներ, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը, ընդհանրապես հայերը խորհրդային իշխանության հակառակորդներ են, Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի թշնամիներ: Այստեղից, ասում էին նրանք, կարելի է անել այն պարզ հետևությունը, որ Ռուսաստանի և Թուրքիայի շահերը համընկնում են, ավելին՝ այդ շահերը նույնացած են, այսինքն՝ և Ռուսաստանը, և Թուրքիան հանձին Հայաստանի ունեն ընդհանուր բնական հակառակորդ:

Իրենց սասանների ճշմարտացիությունն ապացուցելու համար թուրքերն իբրև գորեղ փաստարկ էին օգտագործում զանգեզուրյան հակախորհրդային գոյամարտը:

Ռազմաճակատում պարտության մատնելով հայկական զորքերին և գրավելով Հայաստանի նորանոր տարածքներ՝ քեմալականները միաժամանակ գործադրում էին բոլոր միջոցները, որպեսզի խորհրդային իշխանություններին համոզեն ավելի եռանդով շարունակելու կռիվը Չանգեզուրում: Նրանք ռուս բոլշևիկ ղեկավարներին մշտապես հիշեցնում էին, որ եթե թուրքական «հեղափոխական» զորքերը հայերին անխնա հարվածում են արևմուտքից, ապա խորհրդային զորքերը նրանց պետք է

շարունակեն հարվածել Գարաբաղում, Չանգեզուրում, Նախիջևանում, Իջևանի կողմից: Արցախի մեջ առնել Հայաստանը և նրան խեղդել վերջնականապես՝ այս էր թուրք ռազմամոյների շարաննագ ծրագիրը:

Թուրքերի հարձակումը Հայաստանի վրա և նրանց առաջխաղացումն անհնարին կլիներ առանց Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության համաձայնության և տնտեսական, ռազմաքաղաքական ու բարոյական բազմակողմանի աջակցության: Ամենամեծ աջակցությունն այն էր, որ երբ քեմալական զորքերը Հայաստանը ծվատում էին արևմուտքից, ապա բոլշևիկյան զորքերը այդ նույն ժամանակ Հայաստանին խփում էին հյուսիսից և արևելքից: Փոքրիկ Հայաստանը փաստորեն կռվում էր չորս ճակատով, թուրքերի դեմ՝ արևմուտքում, կարմիր բանակի զորքերի դեմ՝ Իջևանի ճակատում, բոլշևիկյան ռուսական զորքերի և բոլշևիկացած աղբբջանական զորքերի դեմ՝ Նախիջևանի և Չանգեզուրի ճակատներում:

Ինչպես նշում են հետազոտողները և հուշագրությունների շատ հեղինակներ, այդ օրերին թուրք-բոլշևիկյան համագործակցությունն այնքան հեռու էր գնացել, որ Հայաստանի դեմ առանձին ռազմական գործադրություններ մշակվում և իրականացվում էին համատեղ, փոխադարձ համաձայնությամբ և փոխադարձ ըմբռնումով:

Իրադարձությունների վերլուծումը բերում է այն համոզման, որ այդ պահին Խորհրդային Ռուսաստանին ձեռնտու էր Հայաստանի դեմ ուղղված քեմալականների պատերազմը, բայց՝ փոքր պատերազմ: Բոլշևիկները մտածում էին, որ եթե թուրքերը հարձակվեն Հայաստանի վրա, ապա հայկական բանակը գոնե մի քանի ամիս ուժգին ղիմադրություն ցույց կտա, և երբ հակառակորդի ճնշման տակ կսկսի նահանջել, և երբ թուրքերը կգրավեն որոշ տարածքներ, այդ դեպքում անխուսափելիորեն Հայաստանի կառավարությունը կդիմի Ռուսաստանին՝ կարմիր բանակը Հայաստան մտցնելու և երկիրը կամավոր խորհրդայնացնելու խնդրանքով: Բայց, սպասածին հակառակ, հայկական բանակն անկարող եղավ երկարատև ղիմադրության և քեմալականների ճնշման տակ ետ էր նահանջում՝ մեկը մյուսի ետևից թուրքերին թողնելով Հայաստանի Հանրապետության գյուղերն ու քաղաքները:

Տասնամյակներ շարունակ խորհրդային պատմագրությունն առաջնորդվել է հետազոտության մի սկզբունքով, այն է՝ անպայման արդարացնել բոլշևիկների բոլոր գործողությունները՝ դրանք համարելով միակ ճիշտը, միաժամանակ մերժել այդ գործողությունների մասին մյուս բոլոր տեսակետներն ու

¹ «Կոմպ», 1920, 30 սեպտեմբերի:

փաստարկումները: Որքան էլ ցավալի է խորհրդային, այդ թվում՝ խորհրդահայ պատմաբանները նույնիսկ արդարացնում էին քեմալականների և կարմիր բանակի պատերազմը «իմպերիալիստական Հայաստանի» դեմ, որի «դաշնակ կառավարողները», իբր, «վաճառքի էին հանել հայ ժողովրդի ազգային շահերը»:

Այդ, մեղմ ասած, հակագիտական տեսակետն էին հաստատում նաև այն պատմաբանները, որոնց մեղադրանքներն ուղղված էին Չանգեզուրը պաշտպանող հայկական ուժերի դեմ: Այն տեսակետն էր իշխում, որ 1920թ. աշնանը Անդրկովկասում 11-րդ կարմիր բանակի դրուրյունը ծանր լինելու գլխավոր պատճառներից մեկը զանգեզուրյան գոյապայքարն էր:

Այս հարցում խորհրդային պատմագրության հիմնական փաստարկներից մեկն այն էր, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարած քաղաքականությունը հակառակ էր Անդրկովկասում խորհրդային կառավարության վարած քաղաքականությանը, և որ դա հող էր ստեղծում, որպեսզի համընկնեն Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի շահերը՝ թեկուզև ժամանակավորապես¹:

Ինչևիցե, թուրքերը առավելագույնս օգտագործեցին Չանգեզուրի հայության ազգային-ազատագրական պայքարը: Նրանց հեռահար նպատակն էր՝ երև չհաջողվի Թուրքիային միացնել Նախիջևանի գավառը, ապա ամեն ինչ անել, որպեսզի Ռուսաստանը հակվի վիճելի տերիտորիաները՝ Նախիջևանը, Չանգեզուրը և Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանին տալու վճռին:

Խորհրդային կողմը ելնում էր այն բանից, որ Չանգեզուրում Նժդեհի վարած կռիվներին տոն է տալիս և ոգեշնչում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ դրանով իսկ խախտելով ՌԱՖԽՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920թ. օգոստոսի 10-ին կնքված ժամանակավոր զինադադարի մասին համաձայնագիրը:

Բոլշևիկյան կառավարությունը միաժամանակ չէր կարող չտեսնել քեմալականների շատ հեռու գնացող նպատակները, Հայաստանը վերջնականապես ոչնչացնելու ծանր հետևանքները Անդրկովկասում և Լուվկասում՝ ռուսական քաղաքականության համար:

Դեմ չլինելով Հայաստանի վրա թուրքական զավթիչների

Գորիս քաղաքը 20-րդ դարի սկզբին

¹ Ա՛ Նախյան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրուրյունը, էջ 157:

Գորիս գյուղը (Կյուրես)

Մանգրի վրձման

Ղափանը 20-րդ դարի սկզբին

Մեղրի գյուղը

հարձակմանը, ավելին՝ աջակցելով նրանց՝ բուշևիկյան իշխանությունները միաժամանակ երկյուղում էին հայերի նկատմամբ քեմալականների չափից ավելի անպատիժ, լկտիության հասնող վարմունքից:

1920թ սեպտեմբերի 14-ին Հայաստանի Հանրապետության՝ Լ. Շանթի գլխավորած պատվիրակությունը Մոսկվայից վերադարձել էր Երևան՝ ձեռնունայն, թեև բանակցությունները չէին խզվել, այլ ընդհատվել էին:

Սեպտեմբերի 18-ին Լենինն ընդունում է Վրաստանում ՌԱՖԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ս.Կիրովին և գրուցում Կովկասում տիրող վիճակի մասին: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 19-ին, Լենինի մասնակցությամբ տեղի է ունենում ՌԿ(բ)կ Կենտկոմի պլենում, որը, որպես առանձին հարց, քննարկում է Գեորգի Չիչերինի, Շալվա Էլիավայի, Սերգեյ Կիրովի առաջարկները՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ Բորիս Լեզրանի միսիայի բանակցությունների առնչությամբ¹:

Հայաստանի կառավարությունը գերմարդկային ճիգեր էր քափում ժողովրդի գլխին կախված ահռելի վտանգը ետ մղելու համար, իսկ խորհրդային կառավարությունն արդեն փորձում էր զսպել թուրքերի չափազանց մեծ ախորժակը:

Մինչդեռ գանգեգուրցիները վաղուց էին ճշտել իրենց անելիքները. նրանք անկոտրում կանգնած էին այն տեսակետին, որ հայ ժողովուրդը կարող է գոյությունը շարունակել միայն այն դեպքում, եթե կարողանա զորահավասքի ենթարկել բոլոր ուժերը և առաջին հերթին կանգնեցնել երկիր ներխուժած թշնամուն՝ քեմալական թուրքերի և Ադրբեջանի թուրքերի միացյալ ուժերը:

¹ ՀՀ ՀԻՍՏՈՐԻԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ, միկրոմատյակների հավաքածու, ց. 1, գ. 2, ք. 108-109:

ՀԱԿԱԲՈԼՇԵՎԻԿՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ
ԵՎ ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՆԱՀԱՆՁԸ
ԳԱՎԱՌԻՑ

Մարտերը Գեևվազում

Տեսնելով խորհրդային զորքերի թուլացումը՝ Չանգեզուրի զինյալները գոտեպնդվեցին և որոշեցին ուժեղացնել ճնշումը:

Ինչպես վերևում ասվեց, Ղափանի հանքերը թողնելուց հետո Նժդեհը հեծյալների մի զորխմբով բարձրացել էր Խուստուպ սարը՝ շարունակելու կռիվը:

Մեպտեմբերի 17-ին Նժդեհը Ղափանից հեռացած իր վաշտապետերին և կոմիսարներին հրահանգում է հավաքվել Մեղրի գյուղում և սպասել իրեն:

Իջնելով Խուստուպից՝ Նժդեհը մեկնում է Մեղրի: Այնտեղ հասնելուն պես՝ սեպտեմբերի 19-ին, նա իր զինակիցների ժողով է հրավիրում, որի օրակարգում մի հարց էր դրված՝ ինչպես կանգնեցնել զորամասերի առաջխաղացումը: Ժողովը որոշում է ամրացնել Գեևվազի պաշտպանական գծերը և ուժեղ ճակատային դիմադրություն ցույց տալ: Միաժամանակ որոշվեց ապստամբություն բարձրացնել կարմիր բանակի զորամասերի թիկունքում, դրանց կտրել իրարից և, եթե սկսեն նահանջել, ապա օգտագործել բնական ամրությունները, փակել նահանջի ճանապարհները: Հենց այստեղ էլ հաստատվեց գործողությունների պլանը, որի իրականացման պատասխանատվությունը դրվեց խմբապետ Գերասիմ Աթաջանյանի և Մամսոն Մելիք-Փարսադանյանի վրա:

Մեպտեմբերի 20-ին Գարեգին Նժդեհի մարդիկ անցան ապստամբության կոնկրետ նախապատրաստմանը: Գեևվազից վերադառնալով՝ Նժդեհը մորից բարձրացավ Խուստուպ սարը և այնտեղից սկսեց հրահանգներ տալ Ղափանի հակախորհրդային ընդհատակին:

Բոլշևիկյան զորամասերի թիկունքում ապստամբությունն արագացնելու նպատակով Նժդեհը գյուղական 10 վաշտապետեր ուղարկեց Ղափան¹: Գաղտնի ճանապարհներով անցնելով նշանակված տեղերը՝ նրանք սկսեցին ընդհատակում կազմակերպել հարվածող խմբեր, մարտիկներին հրահանգավորել և բացատրել անելիքները:

Ապստամբության նախապատրաստման օրերին Գարեգին

Նժդեհը կարևոր համարեց ամրապնդել կապերը պարսից խաների հետ: Նա մարդիկ ուղարկեց Արաքս գետից այն կողմ, որոնք բանակցությունների մեջ մտան պարսիկների հետ՝ ակնկալելով նրանց օգնությունն ու աջակցությունը: Կողմերից ամեն մեկն իր հաշիվներն ուներ: Ստացած նյութական օգնությանը զանգեզուրցիները պարտավորվում էին փոխհատուցել կարմիր բանակի դեմ անգիջում պայքարով: Հյուսիսային Իրանում տագնապի մեջ էին, որ Ադրբեջան ու Հայաստան մտած կարմիր բանակը կարող է մուտք գործել նաև իրենց երկիրը: Ուստի «բոլշևիկյան վարակից» սեփական տիրույթները գերծ պահելու համար պարսիկ խաները պատրաստ էին նյութական այլ կարգի զոհողությունների, տրամադիր էին ամեն կերպ աջակցելու այն ուժերին, որոնք կռվելով կարմիր բանակի դեմ՝ դանդաղեցնում էին նրա մոտենալը Իրանի սահմաններին:

Ավելին, Նժդեհի հետ հարաբերություններ հաստատելու համար Իրանի խաներն առաջինն իրենք նախաձեռնություն հանդես բերեցին: «Բարեկամությունը իմ և պարսից խանության միջև» խորագրով հողվածում Նժդեհը հետագայում պատմել է պարսից խաներից Մուքալիմ Մահրադի հետ իր հանդիպման մանրամասները: Ցանկություն ունենալով տեսակցելու Նժդեհի հետ՝ այդ խանը անցել էր Արաքսի ձախ ափը, որտեղից նրան անմիջապես առաջնորդել էին Կարճևան գյուղ: Այստեղ էլ տեղի էր ունեցել նրա հանդիպումը Նժդեհի հետ: Հանդիպման ժամանակ Մուքալիմ Մահրադը Նժդեհին խոսք էր տվել ապահովել նրա մարդկանց անարգել և անվտանգ երթևեկությունը Գեևվազի և Թավրիզի միջև: Նույն օրը երեկոյան, վերիիշել է Նժդեհը, խանի հետ միասին «Գեղեոն Տեր-Մինասյանը իմ որոշ հանձնարարություններով անցնում էր Ատրպատական»²: Արաքսի այս ափին մնան մի տեսակցություն Նժդեհն ունենում է մի ուրիշ երևելի պարսիկի՝ Մեթի խանի և նրա եղբոր հետ: Այս հանդիպման ընթացքում պարսիկ գործիչները Նժդեհին խոստանում են «պարբերաբար տեղեկություններ տալ Օրդուբադի շարժումների մասին»³: Այդ օրերին Նժդեհի հետ տեսակցելու համար Մեղրի է գալիս նաև Ղարաղաղի Մուժամբար հայկական գյուղի քահանա Տեր-Մեսրոպը⁴:

Իրան հաջորդեցին փոխադարձ այցելություններ: Գեղեոն Տեր-Մինասյանից հետո Արաքսի այն կողմն անցավ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը, ապա նրան հետևեցին ուրիշներ՝ վարելով բանակցություններ:

Պարսիկների հետ Նժդեհի և նրա զինակիցների բանակցու-

¹ Գ. Նժդեհ, Հայ-բոլշևիկյան կռիւներ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, թիվ 12, էջ 100:

² Նույն տեղում:
³ Նույն տեղում:

թյունների հիմնական արդյունքը հետևյալն էր.

1. Կողմերը համաձայնության եկան կանոնավոր կապեր հաստատել Գենվազի և Թավրիզի միջև.

2. Խաները հանձն առան Նժդեհին տեղեկություններ մալ Օրդուբադի կողմից հարձակվող կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների մասին.

3. Նժդեհը խոստացավ մինչև վերջին փամփուշտը կռվել բուլշևիկյան զորքերի դեմ:

* * *

Նախքան Ղափանում հակաբուլշևիկյան ապստամբություն սկսվելը՝ կարմիր բանակը, տասնօրյա դադարից հետո, 1920թ. հոկտեմբերի սկզբին, նորից վերսկսեց մարտական գործողությունները Գենվազում:

Պահը շատ նպաստավոր էր զանգեզուրյան ուժերին վերջնական հարված հասցնելու համար. Հայաստանի դեմ հարձակման անցած քննալական գորքերը առաջանում էին և, ըստ էության, աջակցում Չանգեզուր մտած կարմիր բանակի գործողություններին:

Խորհրդային հրամանատարությունը հատկապես կարևոր էր համարում այն, որ իր զորքերը թվապես մի քանի անգամ գերազանցում են Նժդեհի զինյալներին և ընդհանրապես դեմ առ դեմ կանգնած այդ երկու ուժերը, իրենց թվաքանակով, համեմատության ոչ մի եզր չունեն:

Նժդեհը, սակայն, այդ հանգամանքը վճռորոշ չէր համարում: «...Միայն թվական հաշիվներով կռիվ մղելը կամ կռվից խուսափելը,- ասում էր նա,- պղծություն է մարդկային պատմության և զայն շարժող հրաշագործ ոգու դեմ»¹:

Գենվազի ճակատում մարտական նոր գործողությունների հենց սկզբից՝ հոկտեմբերի 1-ից, կարմիր բանակի զորամասերը վերցրին նախաձեռնությունը: Գարեգին Նժդեհի ջոկատների համար ծանրագույն վիճակ ստեղծվեց. թվում էր՝ ուր որ է նրանք կթողնեն Չանգեզուրի վերջին տարածքը և կանցնեն Պարսկաստան:

Բայց այդ բանը ոչ միայն տեղի չունեցավ, այլև հայերը ծավալեցին իրենց համար կենաց ու մահու մի դաժան կռիվ: Հրացանների որոտը բռնել էր չորսրյուրը, դիրքերը ձեռքից ձեռք էին անցնում: Կարմիր բանակի զորամասերը հարձակման առաջին օրը որևէ հաջողություն չունեցան՝ տալով բավական թվով զոհեր:

Հոկտեմբերի 1-ի ուշ երեկոյան Մեղրու Կարճևան գյուղից Աշոտ Մելիք-Մուսյանը և Նժդեհը հերթական հաղորդումն են անում

Երևան՝ ՀՀ զինվորական նախարարին, պատճենը՝ Հ. Յ. Գ. Բյուրոյին:

«Գենվազում կռիվները շարունակվում են նախկին թափով,- գրում էին նրանք:- Մեղմում են մեզ երկու կողմից՝ 1. Շիվանիձորի, 2. Օրդուբադի: Կասկածից դուրս է, որ Աղրբեջանը որոշել է կապվել Նախիջևանի հետ՝ վերացնելով մեջտեղից Գենվազը»: Նշելով, որ հակառակորդը, չթույլացնելով Շիվանիձորի գործողությունները, կրկնակի համառությամբ գործում է Օրդուբադի կողմից, այնուհետև նրանք գրում էին, որ խորհրդային զորքերի հետ այս ճակատում անմիջականորեն մասնակցում են տեղական թուրքերը և տաճկական զորքերը²:

Հաղորդելով, որ «Գենվազի մի բոռ հայությունը հերոսության աննախընթաց օրինակներ է ցույց տալիս», Նժդեհն ու Մելիք-Մուսյանը զարմանալի սառնասրտությամբ ավելացնում էին. «Հաջողությունը մինչև օրս մեր կողմն է: Վերցրել ենք գերիներ և ավար. թշնամու կորուստները շատ են»: Եվ նրանք այս տողերը շարադրում էին այն ժամանակ, երբ Գենվազում կարմիր բանակի ռազմակալումից ազատ էր մնացել ընդամենը մի քանի բնակավայր:

Նժդեհը և Աշոտը բողոքում էին, որ Երևանի հետ փաստորեն կապ չկա: «Ինժեռնագիտյի կատարյալ բացակայությունը մեզ դրել է ծանր կացության մեջ³», - հայտնում էին նրանք: Իրենց անելիքների մասին կառավարությունից բուպե առ բուպե սպասելով հրահանգների ու ցուցումների՝ նրանք միաժամանակ զինվորական նախարարին ներկայացնում էին մոտ օրերի իրենց գործողությունների ծրագիրը, որը պարունակում էր երկու հիմնական սկզբունք. 1. Արաքսի ափը (Շիվանիձոր - Մեղրի-Կարճևան, որոնցից վերջինը գտնվում էր Նախիջևանի գավառում) ոչ մի գնով չզիջել թշնամուն, որովհետև, ինչպես գրում էին նրանք, «դա միակ ճանապարհն է (ընդգծումը նրանցն է - Ա.Ս.), որով նա կարող է և կամենում է ուժ մատակարարել Նախիջևանին՝ նախ կանգնեցնելու հայկական առաջխաղացումը (նկատի ունեին՝ Արարատյան դաշտից - Ա.Ս.), ապա իրագործելու Տաճկաստանի հետ միանալու իր նվիրական ծրագրերը»: 2. Կազմակերպել Գենվազի և Գեղթանի ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը վերահաս կտորածների վտանգի դեմ⁴:

«Թշնամին աննախընթաց եռանդ է գործադրում պատռելու (այսօր, հոկտեմբերի 1-ին) մեր շրջան Օրդուբադի ճակատում: Մեր բոլոր դիրքերը ռմբակոծում են: Մոյուխի (սար) վրա նկատվում են թշնամու նուրանոր ուժերի կուտակումներ: Բարձունքներից

¹ ՀՀ ՊԿ ՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ր. 10:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ր. 10 և շրջերես:

⁴ Նույն տեղում, ր. 11:

⁵ Նույն տեղում, ր. 10-ի շրջերես:

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 33:

մեյտնք հեռանում են: Տղաները փամփուշտ. փամփուշտ և փամփուշտ են խնդրում»¹, - հաղորդման վերջում շեշտում էին Նժդեհը և Աշտուրը:

Գենվազի ճակատի՝ կարմիր բանակի զորամասերի գործողությունների ուղղությունը շեղելու և դրանով իսկ Նժդեհի զինյալներին աջակցելու նպատակով 1920թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության զորամասերը Դարալազյազի կողմից հարձակման անցան Սիսիանի վրա՝ նպատակ ունենալով շարժվել առաջ, գրավել Գորիսը և արցանի մեջ վերցնել կարմիր բանակի Գորիս - Գափան տարածքի վրա գտնվող զորամասերը:

Հոկտեմբերի 2-ի ամբողջ օրը Գենվազի հայերն այ թևից նահանջելով մինչև Կարճևան, ձախով աստիճանաբար քևանց էին անում: Դեռ առավոտյան նրանք կարողացան շրջապատել առաջացած հակառակորդին, որին, ստացած տեղեկությունների համաձայն, ղեկավարում էր տաճիկ սպա Էդիֆ բեյը: Խիտ մառախուղի պատճառով հակառակորդին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ճողպարել՝ կռվի դաշտում թողնելով դիակներ, ուղտեր, բավական ավար:

Մեկը մյուսին հաջորդած գրոհները հայերը ետ մղեցին նաև Շիվանիձորի ճակատում:

Հոկտեմբերի 2-ի գիշերը Նժդեհը նախորդ օրը Երևան հղած, բայց դեռ չուղարկած, հաղորդման վերջում հետգրությամբ ավելացրել է. «Հերոսական Գենվազի լիկվիդացիայի ենթարկեց Օրդուբադի ճակատը»: Հակառակորդի զորամասերը «թվում է. լեռներում թողած պիտի լինեն գնդացիներ. թնդանոթներն, ըստ երևույթին, ուղղակի ցած են գորել կամ փախցրած են եղել գիշերով»: Նա զինվորական նախարարին տեղեկացնում է նաև, որ «Օրդուբադում գտնվող մեծամասնականների և տաճկական հրամանատարության միջև ինչ-որ թյուրիմացություններ են առաջացել: Ձինվորական կոմիսար Վարդանյանը և մի քանի այլ հայեր ձերբակալված են որպես դավաճաններ»²:

Հոկտեմբերի 2-ի դրությամբ բնութագրելով Շիվանիձորի ճակատի իրավիճակը՝ Նժդեհը նշում էր. «Շիվանիձորի ճակատում, ինչպես արդեն գրված է ձեզ (նկատի ունի հոկտեմբերի 1-ի իր հաղորդումը - Ա.Ս.) կռիվները շարունակվում են իրենց նախկին թափով»³:

Հենց այստեղ էլ Նժդեհն առաջին անգամ խոսք է բացում Կապարզողը նորից լիովին ազատագրելու հնարավորության մասին՝ գրելով. «Եթե հաջողվի լիկվիդացիայի ենթարկել և այդ ճակատի գործողությունները՝ թիկունքն ապահովելու համար,

ստիպված կլինեն ձեռնարկելու Գափանի վերագրավման գործին»¹: Հետգրության վերջում Նժդեհն ավելացրել էր. «Մի ավելորդ անգամ ևս խնդրում են արագացնել ձեր օգնությունը: Ոչ մի կերպ չեմ կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ դուք կարող եք անսևս առնել Գափանի, Գենվազի և Գողթանի ռազմական խոշոր նշանակությունը մանուկ Հայաստանի համար, ինչպես նաև այդ շրջանների հերոսական ժողովրդի ֆիզիկական գոյության կարևոր խնդիրը»²:

Հոկտեմբերի 3-ին հայկական ուժերը նոր, հուժկու հարձակումներով Շիվանիձորի դիրքերից դուրս մղեցին հակառակորդին:

Այսպիսով, Եռօրյա մարտերում կարմիր բանակի զորամասերի և նրանց միացած ադրբեջանական զինված կազմավորումների ու տաճկական զինվորական ստորաբաժանումների բոլոր հարձակումները ձախողվեցին. հակառակորդը նահանջեց մարդկային ուժի, զենքի ու ռազմական հանդերձանքի զգալի կորուստներով:

Ռուսական զորամասերը հոկտեմբերի 4-ին նորից հարձակման անցան Գենվազի ճակատում: 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության ռազմական պլանն այս անգամ նախատեսում էր արագ գրավել Գենվազը, ապա գործերը ետ բերել և նետել Դարալազյազի կողմից Սիսիանի տարածքը մտած Հայաստանի Հանրապետության ուժերի դեմ:

Հարձակման անցնելով կարմիր բանակի զորքերը ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի: Որքան խորանում էին նպատակալուծված ուղղությամբ, այնքան մարտերը ծանր էին դառնում: Նժդեհը փորձեց խորհրդային զորքերի հարձակումը կանգնեցնել՝ նրանց թիկունքից հարվածներ հասցնելով: Այդ նպատակով իր զորամասերի գլխավոր ուժերը նա կենտրոնացրեց ռազմաճակատի Շիվանիձորի հատվածում: Հայկական մի զորաջոկատ, սեպածև խրվելով թշնամու դասավորության մեջ, այնուհետև ջանքեր գործադրեց ընդլայնելու բացած ճեղքը՝ հակառակորդի առաջապահ մասը մյուս զորամասերից կտրելու համար, բայց այդ բանը նրան չհաջողվեց: Գլխի անցնելով իրենց մարտակարգելի մեջ խրվող զորաջոկատի դեմ կարմիր բանակի զորքերը նրան ստիպեցին նահանջել:

Վերախմբավորելով ուժերը՝ ռուսական զորամասերը հարձակման անցան Շիվանիձորը պաշտպանող, ինչպես նաև Շահրազ - Յուրյում ամրացված գանգեգուրյան ուժերի դեմ:

Շիվանիձորի վրա խորհրդային զորքերը շարժվում էին երեք ուղղություններով: Մեհման սարի փեշերից մի զորամաս Սմիռնովի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 11:

² Նույն տեղում, ք. 13:

³ Նույն տեղում, ք. 13 և շրջերև:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 13:

² Նույն տեղում:

հրամանատարությամբ գյուղի վրա հարձակում ձեռնարկեց արևելյան կողմից: Մյուս գործնասար, որի հրամանատարը Փարսադանովն էր, խնդիր ունեւր Գյուլու-Գուրդին լեռնապարի գագաթներում անրացված դիրքերից հայերին սրրնթաց դուրս մղել ու ջախջախել, ապա գրավել Շիվանիձորի վերին թաղամասը: Երրորդ զորամասը Վայցեխովսկու հրամանատարության տակ հարձակվում էր Բարահաջի կողմից¹:

Բոլշևիկյան զորքերին օգնում էին տեղի կոմունիստները և գյուղացիների մի մասը: Կոմունիստները հայկական ուժերի քիկունքում կատարում էին կարմիր բանակի հրամանատարների հատուկ հանձնարարությունները, հետախուզում զանգեզուրյան ուժերի դասավորությունը և կարևոր տեղեկություններ հաղորդում: Նժդեհի զորամասերում գտնվող զգալի թվով գյուղացիներ կոմունիստների քարոզչության հեռուանքով հրաժարվում էին կռվել կարմիր բանակի դեմ, լքում էին դիրքերը, հեռանում տները:

Շիվանիձորի ուղղությամբ հարձակվող ռուսական զորքերին միացան Ղափանի Շիկահողի ենթաշրջանի և Գենվազի Շիվանիձոր ու Մալև գյուղերի գյուղացիներից կազմված կոմունիստական ջոկատները: Շիվանիձորցիներից կազմված ջոկատի հրամանատարն էր Սամսոն Հարությունյանը:

Այդ կռիվներին մասնակցում էին Ջանգեզուրի տարբեր վայրերից՝ Ղափանից, Գորիսից, Սիսիանից եկած կոմունիստները: Դրանցից էին՝ Սեդրակ Հովհաննիսյանը, Գինոս Խաչատրյանը, Հովհաննես Գրիգորյանը, Լևոն Հովհաննիսյանը, Գինոս Հայրապետյանը, Հովհաննես Հովհաննիսյանը, Կարապետ Գրիգորյանը, Մելիտոս Մելքոնյանը, Վարդան Վարդանյանը, Մարգար Ռսկանյանը և ուրիշներ²:

Շիվանիձորի մերձակայքում կոտրելով հայկական ուժերի համառ դիմադրությունը՝ խորհրդային զորամասերը և կոմունիստական ջոկատները մտան գյուղ: Նժդեհի ուժերը տեղի տալով թողեցին գյուղը և բարձրացան շրջակա բնական ամրությունները:

Հոկտեմբերի 5-ին Նժդեհը Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարարին Ապկեզից գրում էր.

«Մեկից ավելի անգամ մեծ կորուստներով ետ չարտված Օրդուբադն ու Բարթազը՝ միացած մեծամասնականներին, սեպտեմբերի 28-ին կրկնեցին իրենց հարձակումը ավելի մեծ ուժերով ու մասշտաբով: Կռիվը շարունակվում է երկու ճակատների վրա: Թշնամու մարտական և տեխնիկ ուժերից ավելի մեծ գործ են տեսնում նրա հրաշագործ թղթադրամների դեզերը և պրոպկացիան: Շիվանիձորի զինվորությունը Բաքվից եկած մեկ-երկու կաշառված

հայերի սադրանքով մերկացրել է դիրքերը և առաջ քաշել թշնամուն: Այդ գյուղն էլ կարելի է ժամանակավորապես կորած համարել, բայց և այնպես դրությունը անհույս չեմ համարում: Շարունակելով կռիվը, սպասում եմ deus ex maxima՝ յին¹:

Տիրելով կարևոր դիրք ունեցող Շիվանիձոր գյուղին՝ կարմիր բանակի զորամասերը գերազանցություն ստացան տակտիկական առումով և, առանց ժամանակ կորցնելու, հապշտապ ձեռնամուխ եղան Գենվազը վճռական ուստյունով գրավելու գործին:

Չնայած կարմիրբանակայինները կռվում էին ուժերի գերագույն լարումով, բայց գնալով թուլանում էր նրանց հարձակման թափը: Յուրաքանչյուր կարևոր դիրք մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք էր անցնում: Ընդհակառակը, զանգեզուրցիների դիմադրությունը գնալով կատաղի և անգիջում էր դառնում: Նրանք դիմադրության համար վարպետորեն օգտագործում էին քարափների նեղ շավիղները, քարքարոտ արահետները՝ սեպաձև լեռնակատարները, որոնցով ստիպված էին անցնել զորամասերը:

Նժդեհի ջոկատներն իրենց գլոհները մեծ մասամբ կատարում էին գիշերները: Հայերն առավել արդյունավետ էին օգտագործում տեղանքի բնական ամրությունները՝ շարժվում էին արագ, թշնամու վրա կրակում թաքստոցներից՝ այդ նպատակին հատկապես ծառայեցնելով քարանձավները, ծուղակներ էին ստեղծում հակառակորդի նահանջի ճանապարհներին և այլն:

Կռիվները թեժացան ոչ միայն Շիվանիձորի ուղղությամբ, այլև ռազմաճակատի Բարթազի, Շահբազ - Յուրդի և Ալանգյազ սարի հատվածներում:

Երբ Արևիքի հարավարևմտյան ճակատում՝ Ալանգյազ սարի բարձունքների վրա, իր զորամասերին գոտեպնդելու համար Նժդեհը շրջագայում էր դիրքից դիրք, նրան է մոտենում հարյուրապետերից մեկը և, կասկած հայտնելով կռվի հաջող ելքի նկատմամբ, փաստարկում է, թե մնացել է աննշան քանակի ռազմամթերք, և եղած փաստիշտների պաշարով կռիվը շարունակելը հղի է լիովին ոչնչանալու վտանգով:

Նժդեհը չցանկացավ իսկույններ պատասխան տալ նահանջի մասին մտածող վաշտապետին, որը կարծես դադարել էր գիտակցել, թե այդ վճռական պահին տեղի տալ՝ կնշանակեր թշնամուն թույլ տալ Արևիքի հայության գերեզմանի վրայով միանալ թաթար Աղբերջանին: Նա հրամայում է իր մոտ կանչել ռազմական բոլոր ղեկավարներին: Գալիս են նրանք, և նրանցից շատերը նույնպես իրենց անհանգստությունն են հայտնում հետագա հաջող դիմադրության կարելիության մասին: Հետագայում Նժդեհը գրել է.

¹ Deus ex maxima «Աստուծոց առաքված» իմաստով:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 3:

¹ Տե՛ս Մ. Սողոմոնյան, Չաղարագիական կռիվները Ջանգեզուրում, էջ 60:

² Նույն տեղում:

«Նախ հոգեպես են պարտվում և՛ դեկավար տարրերը: Եվ թշնամու հաջողությունը սկսում է հե՛նց այն վայրկյանից, երբ իր դեմ կռվող բանակի հրամանատարության մեջ սկսում է տկարանալ հաղթանակելու հավատը: Զորքը նման դեպքում բնագոյաբար զգում է, թե ինքն այլևս բարոյապես անուներ է. անգույխ:

Հոգուս աչքերով տեսնում էի պարտությունը՝ կախված մեր գլխին: Մենք պարտված էինք արդեն. մնում էր, որ թշնամին արիություն ունենար հազար քայլ առաջանալու, որպեսզի մենք լքեինք մեր դիրքերը»¹:

Նժդեհի ոչ թե սպառնալիք է կարդում իր վաշտապետերին, այլ մի կրակոտ խոսքով դիմում է նրանց՝ հիշեցնելով հայրենի երկրի նկատմամբ իրենց պարտքը:

«Սեզանից առաջ,- ասում է նա,- այս լեռների վրա կռվող հայր խորապես գիտակցել է, թե Մյունխրը հանձնել թշնամուն՝ կը նշանակե հայ երկրի բանալիները և հայ ժողովրդի բախտն ընդմիջող հանձնել իր իսլամ հարևաններին: Նույն փրկարար գիտակցությամբ այս բարձունքների վրա պետք է կռվե, մեռնե ու հաղթե և վաղվա հայությունը: Ի՞նչ, միայն ձե՞զ է պակասում այդ գիտակցությունը: Մոռացե՞լ եք, թե կա հայ ցեղի հավիտենադիր հրամանը՝ հաղթել կամ մեռնել»:

- Ո՛չ,- լինում է վաշտապետերի պատասխանը²:

Նժդեհը շարունակում է վաշտապետերին ուղղված իր խոսքը.

«Ես բնավ չեմ մտածում նահանջի մասին. որովհետև սովորություն ունեմ նման օրհասական վայրկյաններում դիմելու իմ խղճին՝ հարցնելու իմ ներքին դատավորին՝ ինչպես են վարվել նման և ավելի ծանր վիճակում Վարդանաներն ու Դավիթ բեկերը»³:

Անմիջապես հետևում է վաշտապետերի պատասխանը.

«Մեռնել. բայց հաղթել»:

Այնուհետև այսպես է շարունակվում հրամանատարի և վաշտապետերի երկխոսությունը.

«- Ինչպե՞ս կուզեի, որ վարվեն նման դեպքերում այն բոլոր դեկավարները, որոնց ապագայում պիտի վիճակվի վարել մեր ցեղի ինքնապաշտպանության սրբազան գործը:

- Մեռնել, բայց չզիջել հայոց լեռնաշխարհը:

- Իմ ներքին դատավորի թելադրությամբ միշտ էլ այսպես են պատասխանել, այսպես են պատասխանում ինձ և այժմ...

- Ես,- արդարանալ փորձեց վաշտապետը,- ես ուզեցի ասել, թե այլևս ռազմամթերք չունենք:

- Բայց ո՞վ ասաց, թե միայն առատ ռազմամթերքով են հաղթում: Շատ անգամ հաղթում է այն կողմը, որ նվազ է կրակում:

«Վախկոտն է հաճախակի աղմկում՝ մատնելով իր անարիությունը: Հրացանից, գնդացրից, թնդանոթից չէ. որ սարսափում է թշնամին, այլ քար լռությունից: Չկա ավելի ահաբեկիչ բան, քան լուռ առաջխաղացումը, մասնավորապես գիշեր ժամանակ, երբ քարը, թուփը, այն ամենը, որ կարող է զբաղեցնել մարդուս աչքն ու երևակայությունը, դառնում է գլոխող հակառակորդ: Լուռ առաջխաղացող տասնյակը մի անբողջ գունդ է, վաշտը՝ մի անբողջ բանակ պաշտպանվողի համար: Գիշեր ժամանակ հարձակվողի զինակիցներն են՝ խավարը, լռությունը, ժայռերը: Իսկ եքք նախահարձակվողը մենք ենք՝ այդ լեռների տերը՝ մեզ հետ են նաև այն բոլորի վրեժխնդիր ստվերները, որոնք մեզանից առաջ հեզնել են մահը և քնկել այդ սրբազան բարձունքների վրա: Իսկ երբ մենք ենք նախահարձակվողը՝ մեզ հետ է նաև մեր լեռների հզոր ոգին: Ուրեմն, ռազմամթերքի կարիքը չզգալու համար՝ մնանք հավատարիմ մեր օրինված ռազմավարության տարերային ձևերին: Գիշերամարտը թող լինի մեր բաժինը: Ուրեմն հարձակվենք, ինչպես հարձակվում է մահը՝ լուռ և անակնկալ»⁴:

Նժդեհի խոսքերը խորապես թափանցում էին վաշտապետերի սրտերը: Հրամանատարի հարձակման հրավերին նրանք պատասխանեցին՝ «Հարձակվենք»:

Եվ վաշտապետերը վերադարձան իրենց վաշտերը և նրանց տարան դեպի մարտ:

Նժդեհը քաջ գիտակցում էր, որ Գենվազում ծավալված այս նոր մարտերը վճռորոշ են լինելու: Ուստի, նա գորահավաքի ենթարկեց իր ողջ ուժերը և անցավ հակահարձակման:

Լուսաբացին Այանգյազի բարձունքներում հակառակորդը ծեծված էր ու գերված: Եվ դա արել էին վերջին փամփուշտները կրակող հայ խիզախները՝ ապշահար անելով ռազմամթերքի պակաս չունեցող հակառակորդին:

Վերհիշելով այդ դեպքը, Նժդեհը գրել է. «Իմ զինվորն այդ օրը օրինում էր ճակատագիրը, որ չէր հապաղել թշնամու ձեռքով մեզ առատ ռազմամթերք հասցնելու:

Այդ կռվում սյունեցին մի անգամ ևս զգաց, թե հաղթում է այն կողմը, որը վստահ է ոչ թե իր սպառազեն բռունցքի, այլ իր ներազեն ոգու գերազանցության:

Որ ցեղի ոգու ձեռքով դեկավարվող ժողովուրդը կարիք չունի երկար սրի:

Իր լեռների վրա սյունեցին այդ օրը հաստատեց, թե երկաթե զենքերի դեմ հեշտ է վահան գտնել, բայց ոչ ոգու զենքերի, որպիսին են ցեղի զենքերը»⁵:

Չանգեզուրյան վաշտերի նախ՝ ուժեղ դիմադրությունը, ապա և

¹ Գ. Նժդեհ, Յեղի ոգու շարժը, էջ 36-37

² Նույն տեղում, էջ 37:

³ Նույն տեղում, էջ 37-38:

⁴ Գ. Նժդեհ, Յեղի ոգու շարժը, էջ 38:

⁵ Նույն տեղում, էջ 39:

հակահարձակումը, ռուսական զորամասերին ստիպեցին նահանջել: Վիճակը կարմիրբանակայինների համար հատկապես ծանրացավ Այանգյազի սարերի արևմտյան փեշերին:

Հայ մարտիկների՝ 18-20 հոգանոց մի ջոկատ տեղեկանում է, որ Նախիջևանի կողմից եկող կարմիրբանակայինների մի զորամաս՝ բաղկացած 100 զինվորից, սպառազինված գնդացիներով և լեռնային թնդանոթով, անցնելու է մի ձորի միջով, որը միակ ճանապարհն էր առաջխաղացման համար: Չոկատի մարտիկները ձորի երկու կողմերի ժայռակոփ գագաթներն են բարձրացնում ծանր տակառներ և սպասում հակառակորդին: Մյուս ամբողջ զորամասն առաջանալով մտնում է ձորը, տակառները երկու կողմերից սլանում են ներքև և պայթում ահեղաձայն: Չորամասում սոսկալի իրարանցում է առաջանում. ոմանք խլանում կամ ուշաքափվում են, իսկ մնացածները՝ ձեռքերը վեր պարզած, հանձնվում են: Մյուս գինաթափ զինվորները դուրս են գալիս ձորից և տեսնում, որ իրենց դիմաց ընդամենը 20 հայ զինյալներ են, նրանց սարսափը փոխվում է զարմանքի:

Հայերի՝ մեկը մյուսին հաջորդած և մեկը մյուսից հաջող գողիների ճնշման տակ կարմիր բանակի զորամասերը Գենվազից ետ քաշվեցին Նախիջևանի տարածքը՝ Օրդուբադ: Նրանց մյուս մասը բռնեց դեպի Ղափան անկարգ նահանջի ճանապարհը: «Վերջապես ջարդվեց թշնամին և անփառունակ կերպով իր բարոյալքված մասը փախցրեց Ղափան», - գրել է Նժդեհը: Քառասուն և հինգ օր շարունակ տեղի ունեցած ճակատագրական կռիվները Արևիքում՝ մեկը մյուսից խիզախ, մեկը մյուսից հանդուգ՝ վերջացան մի բուռն մարտիկների փայլուն հաղթանակով:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչպես է լինում, որ մի բուռ խիզախներ ճակատ առ ճակատ դուրս են գալիս տասնապատիկ գերազանց ուժեր ունեցող թշնամու դեմ, կարողանում են հալածել նրան և խլել հաղթության դափնեպսակը, Նժդեհը գրել է. «Վերջին հաշվով կողմերի գոհապատրաստության չափն է որոշում այս կամ այն ճակատամարտի, և ապա՝ ողջ պատերազմի ելքը:

Հաղթում, նշանակում է հակառակորդին գերազանցում են գոհաբերության մեջ: Ահա՛ ռազմական դրքտրինայի այբն ու փիլիսոփայությունը»:¹

Աղսամբությունը Ղափանում և խորհրդային զորերի նահանջը

Ռազմաճակատի Այանգյազի հատվածից կարմիր բանակի զորքերի նահանջը դեպի Նախիջևանի գավառ Նժդեհի զինվորական պետերին վստահություն ներշնչեց իրենց ուժերի

նկատմամբ, և նրանք, արագ խմբավորելով իրենց զորամասերը, պատրաստվեցին նոր գյուղների:

Այանգյազում ձեռք բերած հաջողություններից հետո Նժդեհը այնտեղի իր զինջոկատները բաժանեց երկու խմբի: Մի խումբը նա ուղարկեց Ղափանի շրջան՝ Բաղաբերդի տարածք (Քաջարանի ենթաշրջան), նպատակ ունենալով, դեռ մինչև Գենվազի վերագրավումը, այդ խմբի ուժերով Բաղաբերդում վերականգնել կորցրած դիրքերը և թիկունքից սպառնալ Մերու վրա հարձակվող հակառակորդի զորքերին: Մյուս խումբը օգնության ուղարկեց Շիվանիձոր գյուղի ուղղությամբ կռվող ուժերին:

Վերևում արդեն ասվեց, որ Չանգեզուրում կռվող Նժդեհի զինված ուժերին աջակցություն ցույց տալու և Գենվազի ճակատում խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար 1920թ. հոկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության զորքերը Գարալազյազից հարձակման անցան Սիսիանի վրա: Այդ մասին Նժդեհը Երևանից պաշտոնական լուր ստացավ հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին: Նա դժգոհ էր, որ Սիսիանի վրա հարձակումն այդքան ուշ է սկսվել և հատկապես դժգոհ էր, որ Հանրապետության կառավարությունը իրեն հարկ եղած օգնություն չի հասցնում զենքով ու զինամթերքով:

Չանգեզուրը կռվում էր մեն-մենակ՝ առանց դրսի օժանդակության: Գավառի ղեկավարները բազմաթիվ դիմումներ էին հղում Երևան՝ կառավարությունից ակնկալելով որևէ օգնություն, բայց այդ օգնությունը չէր գալիս: Երևանը միայն բավարարվում էր դեպքից դեպք զանգվածայիններին քաջալերանքի խոսքեր հղելով:

Հոկտեմբերի 3-ին Նժդեհը Ղափանի Հանքերից Երևանում Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Մերգեյ Մելիք-Յուլչյանին գրում էր. «Մոտավորապես 100 օր է, որ, կտրված Հանրապետությունից, կռվում են իմ թշնամու գերագույն ուժերի դեմ՝ առանց դրսից օգնության: Միայն իմ զինակիցները գիտեն, թե ի՞նչ ռազմադավերի, ի՞նչ թշնամու համար անձանոթ տակտիկական ձևերի, ի՞նչ՝ երբեմն խենթության հասնող, խիզախ քայլերի են դիմել ռազմամթերքի ծախսը ամենամիսինսայ չափերի հասցնելու համար: Կռվել են ուժանակով, պայթուցիկ տակառներով, տեղումս պատրաստած սվիններով: Յերեկները ակամայից դիմել են պատշապանողականի, գիշերները՝ Երևանի տակտիկայի: Կռիվներին նման ձև տալով հանդերձ՝ այսօր կանգնած են ռազմամթերքի սուր կրիզիսի առաջ:

Կատաստրոֆան անխուսափելի է, եթե Հանրապետությունը չուստափույթ կերպով օգնութեան չ'հասնի ինձ:

Ընկեր, մի ավելորդ անգամ էլ խնդրում են արագացնել օգնությունը: Այս շրջանները իրենց անչափելի ռազմագիտական նշանակությամբ և գերազանցորեն մարտունակ ժողովրդով մեր Հանրապետությանը շա՛տ. շատ են պետք:

¹ Գ. Նժդեհ, Բանտային գրություններ, էջ 79:

Աստված և իմ սերը իմ Հանրապետության հետ: Ջերմ բարևներս ձեզ և կուսակցական բոլոր ընկերներին»:

Այնուհետև հետգրությամբ նամակին ավելացրել է. «Նամակս կարդալ Մինիստրական խորհրդում և ֆրակցիայում»¹:

Միսիանի վրա Հայաստանի Հանրապետության գործերի հարձակման յուրը ստանալուն պես և իր քիկունքում ունենալով Արևիքում տարած հաղթանակը՝ Գարեգին Նժդեհը որոշեց անհապաղ գործողության մեջ դնել Ղափանի շրջանում ապստամբություն բարձրացնելու և մարտերը կարմիր բանակի գործերի քիկունք տեղափոխելու իր ծրագիրը: Արևիքում տարած հաղթության շնորհիվ, գրել է նա, «հայ գեներլի ալդ փալլուն հաջողությամբ ես կարելիություն ստացա՝ ծրագրել ու գործադրել Ղափանի վերագրավումը»²:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 3-ին, Նժդեհը, որպես իր ծրագրի կենսագործման առաջին քայլ, Ղափան ուղարկեց երեք համհարզ, որոնք այնտեղ տարան անհրաժեշտ հրահանգներ ու կոչեր: Համհարզներ գնացին նաև Միսիան: Ս. Վրացյանը գրել է. «Ապստամբությունը միաժամանակ հղացվում էր երկու շրջանում՝ Ղափանում և Միսիանում: Ղափանին իր քիկունքում ուներ ազատ Արևիքը, Միսիանը՝ Դարալագյազը»³:

Գեներլի գումար ձեռք բերած ռազմական հաջողությունների առթիվ Նժդեհը հոկտեմբերի 5-ին ղափանցիներին նոր գրություն է ուղղում, որում ասված էր.

«Ուտքի, խաբված ժողովուրդ, ուտքի ել, փրկությունդ մոտ է: Ուտքի, գեներլ ձեռքիդ, կազմ ու պատրաստ ինձ սպասիր Խուստուպից»⁴:

Ղափանի հակաբոլշևիկյան ընդհատակը արդեն պատրաստ էր ապստամբության: Իհարկե, այդ ընդհատակը նոր չէր ստեղծվում, այն կյանքի էր կոչվել դեռ մինչև կարմիր բանակի մուտքը Ղափանի շրջան: Հետագայում Նժդեհը գրել է. «Ղափանի անկումից շատ առաջ, երկրի սպառնական դրությունից խթանված, ես մթության մեջ ծնունդ էի տվել մի ստորերկրյա կազմակերպության»⁵:

Ղափանի հակաբոլշևիկյան զինված ընդհատակը, որ Նժդեհին անվանում էր «ղավիթբեկյան ուխտ», բաժանված էր առանձին միավորների՝ խմբերի: Խմբերում ընդգրկվածները կոչվում էին «ղավիթբեկյաններ» կամ «գեղվածոյաններ»: Ուխտի մարտական

ուժերը բաժանված էին քեթև միավորների, որոնք կոչվում էին գայլախմբեր: Մյուսն ունեին իրենց անհարեկիչներն ու սուրհանդակները: Նորերը ընդունվում էին միայն հների երաշխավորությամբ:

Նժդեհի մարդիկ հետախուզական լայն աշխատանքներ էին տանում, տեղեկություններ հավաքում բոլշևիկյան գործառնների տեղաբաշխման և շարժումների, կոմունիստական ջոկատների գործողությունների, հեղկոմների միջոցառումների, կուսակցական բջիջների որոշումների մասին: Նժդեհը կոլմնակիցներ ուներ կոմունիստական պարտիզանական ջոկատներում, գյուղական հեղկոմներում, անգամ՝ կուսակցական բջիջներում:

Կարմիր բանակի քիկունքում այս նախնական աշխատանքները տանելուց հետո, հոկտեմբերի 8-ին, Ղափանի վաշտապետերը խորհրդակցության հավաքվեցին Խուստուպի սարայանջին փոլված Արիսայրդի անտառում: Այստեղ որոշում ընդունվեց անմիջական գործողությունների դիմել, այսինքն՝ զինված ապստամբություն բարձրացնել: Ղափանի և Գեներլի վաշտապետերն ու զինվորները, սարից իջնելով, անցան իրենց գյուղերը:

Մյուս կողմից նախագաղաղական միջոցներ էր ձեռնարկում կարմիր բանակի հրամանատարությունը: Նրա կարգադրությամբ Ղափանի զանազան կետերում ամրացան 251-րդ ու 252-րդ հրացանաձիգ և կովկասյան 2-րդ գնդերը: Միայն Ղափանի հանքերում և շրջակա գյուղերում զանվում էր ավելի քան 400 խորհրդային զինվոր: Բոլշևիկյան հրամանատարներն իրենց գործակալների միջոցով նախապես տեղեկացել էին նախապատրաստվող ապստամբության մասին և զգաստ էին պահում իրենց գործամասերը:

Միաժամանակ կարմիր բանակի հրամանատարությունն ու Չանգեզուրի կոմունիստական կազմակերպությունները լայն հակապրոպագանդ էին մղում. զանգեզուրցիներին հուրյուրում էին հեռու մնալ ապստամբություն բարձրացնելու մտքից, համախմբվել խորհրդային իշխանության շուրջը և պայքար ծավալել գավառը «ղաշնակ մաուգերիստներից վերջնականապես մաքրելու» համար:

1920թ. հոկտեմբերի 7-ին Գորիսում տեղի ունեցավ բոլշևիկյան գավառային կոնֆերանս: Իրենց ելույթներում կոնֆերանսի մասնակիցները սպառնալիքներ էին տեղում բոլոր նրանց հասցեին, ովքեր կհամարձակվեին բողոքել խորհրդային իշխանության միջոցառումների դեմ, «գործիք դառնալ» դաշնակների ձեռքին: Կոնֆերանսն ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնցով գավառի կոմունիստներին պարտավորեցնում էր անշեղորեն կատարել ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և խորհրդային կառավարության առաջադրանքները, «արմատախիլ անել դաշնակիզմը» և «միանալ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 19, ք. 1:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 38:

³ Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դպրեր, դձևեր, սպրումներ, 2 հատոր, էջ 156:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, ց. 1, գ. 13, ք. 10, տե՛ս նաև Կ. Գեորգևան, Լեոնիսայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), «Ազատ խոսք», Երևան, 1991, էջ 88:

⁵ Գ. Նժդեհ, Հալ-բոլշևիկյան կոմիտեի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, քիվ 12, էջ 100:

համաշխարհային պրոլետարիատի մեծ բանակին»:

Կոնֆերանսի ավարտից անմիջապես հետո պատվիրակները մեկնեցին տեղերը և նրա արդյունքների մասին կոմբոլիցներում հանդես եկան հաղորդումներով: Բջիջների ժողովներում կոմունիստների մեծ մասը պատրաստակամություն էր հայտնում կյանքը շխմայել բոլշևիկյան գործի համար: Բայց առանձին բջիջներում կուսակցականների մի մասը կասկած էր հայտնում նոր իշխանությունների կողմից վարվող ազգային քաղաքականության ճշմարտացիության նկատմամբ, իսկ ոմանք էլ ուղղակի հանդես էին գալիս այդ քաղաքականության դեմ:

Մինչև բոլշևիկները բազմակողմանի աշխատանքներ էին ծավալում մոտեցող ապստամբությունը կանխելու համար, Նժդեհը վերջին նախապատրաստություններն էր տեսնում:

Հարկ է նշել, որ Նժդեհը և նրա զինակիցները մեծ վստահություն ունեին հատկապես Վափանի շրջանի կենտրոնին՝ Հանքերին մոտ գտնվող գյուղերի բնակչության վրա, որի բազարձակ գերակշիռ մասը անվերապահ հավատ էր տաժում հրամանատարի նկատմամբ և գնում էր նրա ետևից: Այդ գյուղերից էին Գյուտկումը, Բեխը, Բաղաբուրջը, Կավարտը, Բարաբաբումը և այլն¹:

Հոկտեմբերի 9-ի երեկոյան Նժդեհի հավատարիմ զինակից Արմենակ Դավթյանի զինված մարդիկ ձերբակալեցին Ճակատեն գյուղի հեղկոմի անդամներին: Գրավելով Ճակատենը՝ նրանք փակեցին Վափանի ավանը Շիկահողի ենթաշրջանի հետ կապող միակ ճանապարհը, ինչպես նաև իրարից կտրեցին Վափանի շրջանում գործող և Բարթազ-Նյուվադի-Շիվանիձոր ճակատում կռվող կարմիր բանակի զորքերի երկու խմբերին:

Ճակատենի գրավումով սկսվեց Վափանի ապստամբությունը:

Նույն ժամերին Նժդեհը Գեմվազից շտապում էր Վափան: Նա այսպես է վերհիշել այդ պահը. «Յոթը ձիավոր ենք: Առաջանում ենք դեպի Խուստուայ: Կալերի բարձունքներից երևում են մեր բոլոր ճակատները, որոնց վրա տիրում է մի ծանր, մի ճնշող լռություն, ինչպիսին զգացվում է փոթորկից առաջ: Աճապարում ենք: Մեզ հետ, միաժամանակ, գիշերվա ժամը 12-ին Խուստուայի վրա պիտի կենտրոնանան 300 զորքնտիր հետևակներ»²:

Այդ ուժերը Նժդեհին օգնության պիտի գային Գեմվազի արևելյան ու արևմտյան ճակատներից և Վափանի Շիշկերտ գյուղից, որի բնակչությունը, հակառակ շատ դափանցիների, շարունակում էր հավատարիմ մնալ հրամանատարին: Հետագայում Նժդեհը մի առանձին սիրով է արտահայտվել Շիշկերտի մասին՝ գրելով.

«Ինչ խոսք, որ երե Ջանգեզուրի հարյուրավոր գյուղերի փոխարեն մնացած լինել միայն այդ մեկը, դարձյալ պիտի մնայի գերագույն հաճույքով մեռնելու այդ մեկի փրկության համար: Դա այն եզակի գյուղերից է, որոնցով հռչակվում են ամբողջ շրջաններ»³:

Բայց որոշված ժամին զինյալները չկարողացան գալ Խուստուայ, քանի որ Նժդեհի կողմից Արաքսի ափը թողնելուց հետո խորհրդային զորքերը վերստին երևացել էին Շիվանիձորի ճակատում:

Ուրեմն լիճ, հետաձգե՞լ ձեռնարկը: Ո՛չ, դրա մասին խոսք անգամ չի կարող լինել, խորհում էր Նժդեհը, որովհետև Վափանից հասած սուրհանդակները լուր էին բերել, որ այնտեղ գտնվող բոլշևիկյան երեք գնդերը վաղը լուսաբացին հյուսիսային ճակատից վերսկսելու են իրենց գործողությունները՝ նպատակ ունենալով թիկնային հարվածով հայկական վաշտերը «սրբել և թափել Արաքսը»²:

Հետևապես մնում էր օգնության կանչել վճռականությունն ու կամքը և գիշերը գործի անցնել: Անդիմադրելի վճռականության առաջ «լերինք կը խոնարհին», իսկ խավարը մնան ձեռնարկների հաջողության մայրն է, գրել է Նժդեհը: «Ուրեմն, հապո՛ւն, առաջ դեպի Վափան»³:

Կեսգիշերն անց յոթ ձիավորների խումբը Նժդեհի գլխավորությամբ իջնում է լեռներից: Պայմանավորվածության համաձայն՝ Սևաքար գյուղի մոտ սպասում էին Գերասիմ Աթաջանյանի և Արմենակ Դավթյանի զինվորներից երկու հոգի, որոնք նրանց առաջնորդում են Գյութկումի ձորը: Այստեղ հավաքվել էր մոտ 50 հոգի՝ Գերասիմի գլխավորությամբ, որոնց մի մասն անգեն էր:

Նժդեհը լսում է Գերասիմի կարճ զեկույցը Վափանի ժողովրդի տրամադրության, բոլշևիկյան ուժերի թվի, ռազմամթերանոցների տեղերի մասին և այլն: Բայց տվյալ թույլին առավել հրատապը Վափանի հանքերի հարավարևելյան սարայանջին գտնվող Գյութկում (Գեղանուշ) գյուղի մասին տեղեկություններն էին: Գերասիմը հաղորդում է, որ գյուղում խորհրդային մի վաշտ է, որը տեղավորված է դպրոցում:

Իր խումբը համալրելով Գերասիմ Աթաջանյանի զինյալներով՝ նույն գիշերը Նժդեհը շարժվում է դեպի Գյութկում: Հաշվի առնելով գյուղի հարմար դիրքը՝ նա որոշել էր այն կենտրոն դարձնել ապստամբների գործողությունները ղեկավարելու համար:

Նժդեհը հրաման է տալիս, և ապստամբները, բաժանվելով

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 109:

² Նույն տեղում, էջ 109-110:

³ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 325, ք. 1:

² Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 109:

երևք խմբի, անադմուկ մտնում են Գյուրկուն: Ապահով համարելով բողջկիկյան գործամասի հրամանատարը գյուղում պահակներ չէր նշանակել: Ի՞նչու բուն մտած գինվորները հանգստանում էին վաղվա արշավանքի համար:

Հայ զինյալների երկու խմբեր անշշուկ մտնում են դպրոցի շենքին և շրջապատում այն: Երրորդ խումբը մտնում է դպրոց:

Կարմիրբանակայինները, հանկարծակիի եկած, փորձում են դիմել գեներլի, բայց անմիջապես գզում են նման բայի անստությունը, քանզի նրանց էին ուղղված ամեն վայրկյան ճայթելու պատրաստ տասնյակ հրացաններ:

Վաշտր գերելուց հետո հայ մարտիկները դպրոցից դուրս են տանում գրաված գնդացիքը, գեներլին ու ռազմամթերքը: Գերված զինվորների վախը փարատելու համար Նժդեի հայտնում է իր ուժ լինելը և ավելացնում. «Մեր կռիվը ձեր դեմ չէ, այլ հրամանատարության դեմ: Նրանք չուզեցին հասկանալ քայքայված ժողովրդի լեզուն և դրա համար էլ այժմ անպատեհություն ունեն գզալու մեր սրի լեզուն: Չեր գեներլից և ռազմամթերքներից գատ մեզ պետք չէ ոչինչ: Անարյուն կերպով պիտի զինաթափեն ձեր բոլոր զորամասերը: Ցտեսություն!»¹:

Ճակատեն և Գեղանուշ գյուղերը վերագրավելուց հետո Նժդեին առանց ժամանակ կորցնելու վերախմբավորում է ուժերը և պատրաստվում նոր գործողությունների: Նույն գիշերը նա սուրհանդակներ է ուղարկում Վաչագան, Բեխ, Կավարտ, Բարաբաթում, Բաղաբուրջ գյուղերը, որտեղ իր մարդիկ կազմ ու պատրաստ սպասում էին ազդանշանի: Նրանք հրահանգ էին ստացել յույսը բացվելուն պես ապստամբել և արագ գործողություններով ոչնչացնել գյուղերում տեղակայված խորհրդային ուժերը:

Այն նույն ժամերին, երբ դափանցիկների գորաջոկատը գրավում էր Գեղանուշ գյուղը, Ղափան ավանից վերև, Խոստուպ սարի ստորին փեշերից մեկի մոտ գտնվող Վաչագան գյուղում, Սամսոն Մայիք-Փարսադանյանի և Կարապետ Նուրիջանյանի գլխավորությամբ ապստամբների մի ուրիշ ջոկատ գիշերային մթության մեջ շրջապատում է դպրոցի շենքը, ուր նույնպես գիշերում էին կարմիրբանակայիններ և պարսիզաններ: Ի տարբերություն Գեղանուշ գյուղի, Վաչագանում հանկարծակիի եկած կարմիրբանակայինները հասցնում են գեներլի դիմել և դիմադրություն ցույց տալ: Կռիվը կատաղի, բայց կարճատև է լինում: Շրջապատվածներից մի քանիսը սպանվում են, զոհվում է նաև ջոկատի հրամանատար Ռեզնիկովը: Մյուսները ստիպված անձնատուր են լինում:

¹ Գ. Նժդեի, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 110:

Առանց ժամանակ կորցնելու՝ գրաված գնդացիքով և ռազմամթերքով ուժեղացած խմբերը, դեռ յույսը չբացված, դուրս են գալիս Հանքերի գյուղը: Շրջանային կենտրոնը գրավելու համար հայերի ուժերը չնչին էին, հետևապես այդտեղ չէր կարող կիրառվել Գյուրկունի օրինակը: Նժդեի վճռում է Հանքերում գտնվող հակառակորդի զնդերը նախ խուճապի մատնել, ապա նրանց մղել անձնատվության:

Հոկտեմբերի 10-ի լուսաբացին Արմենակ Դավթյանի վաշտը և Գերասիմ Աբաջանյանի ուժերը՝ դավիթբեկյան խմբերը և գայլավաշտերը, բոլոր կողմերից հարձակման են անցնում Ղափանի հանքերի վրա:

Հայ զինվորները, մտնելով Հանքեր, հրացանային ուժեղ համագարկ են տալիս գորանոցին և շտաբին: Նույն պահին Կավարտի և Բարաբաթումի բարձունքներից դրոշյունով դեպի ձորն են սլանում պայթուցիկ տակառներ: Վայրկենաբար գորանոցներից և շտաբից իրենց դուրս են նետում սարսափահար մարդիկ՝ զինված ու անզեն, հագնված կամ գիշերազգեստով, կոշիկներով կամ բոբիկ: Գյուրկուները կորցրած փախչելով ուր պատահի՝ նրանք, ի վերջո, խռնվում են ձորի մեջ: Բանտից ազատվում են բոլոր ձերբակալվածները, որոնք անմիջապես մտնում են կռվող մարտիկների շարքերը: Այդ ամենն այնքան արագ ու անսպասելի է կատարվում, որ Ղափանի շրջանային հեղկոմի անդամները չեն կարողանում ի մի գալ և ոլոշել իրենց անելիքները: Հեղկոմի նախագահ և կուսակցական կազմակերպության ղեկավար Բագրատ Հարությունյանը փորձում է դիմադրել ապստամբներին, բայց այդ բանը նրան չի հաջողվում, քանի որ վերջիններս արդեն արագ հսկողություն էին հաստատել բնակավայրի բոլոր կարևոր կետերի վրա և դարձել դրոթյան տերը:

Չորում խռնված կարմիրբանակայինների մի մասը փախչում է Ողջի գետի հոսանքով դեպի Գեղվաձոր, իսկ մյուս մասը, գեներլը նետելով, հանձնվում է: Նժդեի հրամայում է սեղմել պաշարման շղթան՝ առանց կրակելու: Քիչ անց հանձնվում է և վերջին գունդը, բացառությամբ մի հարյուրյակի, որը թեթև դիմադրությունից հետո նույնպես ստիպված է լինում հանձնվել:

Կարմիրբանակայինների միայն մի քանի ցաքուցրիվ խմբերի է հաջողվում խուճապահար նահանջել Գորիս տանող ճանապարհով: Դրանց հետ նահանջում էին նաև շրջապատումից խուսափած հեղկոմի անդամները և տեղի կոմունիստների մի մասը:

Հոկտեմբերի 10-ի առավոտյան ժամը 10-ին ամբողջ Ղափանը կրկին Նժդեի ուժերի ձեռքին էր: Հարթանակը Հանքերում կատարյալ էր: Նժդեի գործի ձեռքն էին անցել մեծաքանակ ռազմամթերք և զենք: Հակառակորդը թողել էր 20 գնդացի, 200

¹ Գ. Նժդեի, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 111:

հրացան, 200-ից ավելի ձի, 100 հազար փամփուշտ, երկանիվ կառքեր, դաշտային խոհանոցներ, այլ ուսումնական ավար, ամբողջ արխիվը¹:

Նույն օրը Հանքերում կենտրոնացան Ղափանի 37 վաշտերը:

Գերիները հողին են հանձնում իրենց գոհերին: Հայերը գոհեր չունեին:

«Լեռնահայաստանի գոյամարտը» հոդվածում Նժդեհը գրել է.

«Կռվի բախտը վճռում է թշնամի կողմերից մեկի բարոյական հավասարակշռության խախտումը, որին անմիջապես հետևում է խուճապը, իսկ այդ վերջինին՝ նյութական պարտությունը:

Անհավասար կռիվը չէ, որ կործանում է այս կամ այն բանակը, այլ խուճապը, որին մատնված կողմը առնվազն եռապատկույմ է իր կորուստը, երբեմն էլ՝ ոչնչանում գլխովին:

Սպանվածների, վիրավորների, գերվածների, ինչպես և պատերազմական ավարի քանակը եղել է և շարունակում է մնալ պարտության երկրորդական ազդակը:

Էականը այն բարոյական ազդեցությունն է, որը ունենում է կռվող կողմերից մեկը մյուսի վրա»²:

Հանքերի գրավումից հետո Նժդեհի ուժերը առանց հապաղելու շարունակում են հետապնդել նահանջողներին: «Լեռջիներս Կավարտ և Բարաբաթում գյուղերի միջև ընկած տարածություններում կարողացան վերախմբավորել իրենց ուժերը և դիմադրություն ցույց տալ: Օրհասական կռիվ սկսվեց: Կարմիրբանակայինների հետ կռվում էին տեղի կոմունիստները և Ղափանի շրջանի ողջ մնացած ղեկավարները: Այն բանից հետո, երբ Նժդեհի մի գորաջոկատի հաջողվեց անցնել խորհրդային զորամասերի փկուները, վերջիններիս դրությունը խիստ ծանրացավ: Ուժեղացնելով ճնշումը՝ Նժդեհի վաշտերը մեծ կորուստներ պատճառեցին նրանց, ապա՝ շրջապատեցին: Պաշարման մեջ ընկան նաև Ղափանի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար Բագրատ Հարությունյանը, շրջանային հեղկոմի անդամները և ուրիշ ղեկավարներ: Շրջապատված և ուժաւսպառ զինվորներն ու կոմունիստները գերի հանձնվեցին:

Ապստամբության առաջին օրվա՝ հոկտեմբերի 10-ի երեկոյան վաշտապետերը բոլոր կողմերից գերի կարմիրբանակայիններին և կոմունիստներին տարան Ղափանի շրջանային կենտրոն և բոլորին բանտարկեցին: Կոմունիստներից մի քանիսին հաջորդ օրերին գնդակահարեցին, որոնց թվում էր նաև Բագրատ Հարությունյանը: Գնդակահարվեցին նաև կոմունիստական ջոկատի հրամանա-

տարներ Երեմիա Խուրշուդյանը և Տիգրան Մայսուրյանը, կոմունիստ ամուսիններ Պատվական և Փառանձեմ Բաբայանները, Մեղրու շրջանային հեղկոմի նախագահ Համբարձում Համբարձումյանը և ուրիշներ: Ղափանի բոլշևիկյան կազմակերպությունը գրկվեց ղեկավար գործիչների մեծ մասից:

Ինչ վերաբերում էր գերի կարմիրբանակայիններին և հրամանատարներին, ապա նրանց նկատմամբ ոչ մի բռնություն չգործադրվեց: Մոտ 500-ի հասնող գերիները հիմնականում ռուսներ և ուկրաինացիներ էին, բայց նրանց թվում կային նաև լատիշներ, չեչեններ, դաղստանցիներ, նույնիսկ՝ սարսեր: Գերիները մեծ հոգս էին գանգեզուրցիների համար, որովհետև գավառում պարենի պաշարները խիստ անբավարար էին և մոտալուտ սովի պայմաններում նրանց պահելը դառնալու էր անհնարին:

Հոկտեմբերի 11-ին, անշուշտ Նժդեհի խորհրդով, գերի ընկած կարմիր զինվորների և հրամանատարների մի խումբ հավաքական գրություն է կազմում՝ ուղղված կարմիր բանակի հրամանատարությանը, որի տակ իրենց ստորագրություններն են դնում մի քանի հարյուր գերիներ: Գրության մեջ, ի միջի այլոց, ասված է, թե «Չանգեզուրում տեղի ունեցող հայ-բոլշևիկյան կռիվների գլխավոր պատճառներն են՝ Ա. Չանգեզուրը կարմիր բանակի բարձր հրամանատարության կողմից Խորհրդային Ադրբեջանի անբաժան մասը հայտարարելը և Բ. Տաճկական փաշաների ու գորամասերի ներկայությունը կարմիր բանակի շարքերում»: Հրամանատարները և զինվորները նաև գրել էին. «Մոտ են այն լուրերը, թե Նժդեհի մոտ անգլիական սպաներ կան: Սրա բանակը զինված գյուղացիությունն է, որն ուզում է ազատ ապրել իր լեռների վրա: Նժդեհը հեղափոխական է և ոչ ցարական զորավար և մեզ հետ շատ լավ է վարվում»³:

Այն օրը, երբ Ղափանը կրկին Նժդեհի ուժերի ձեռքին էր, այսինքն՝ հոկտեմբերի 10-ին, Խալիլ փաշան, որը Արևելքի ժողովուրդների՝ Բաքվի համագումարից հետո բոլշևիկների տված ոսկու առատ պաշարով անցել էր Օրդուբադ՝ կապ պահելու համար խորհրդային ուժերի և Քեմալի միջև, մի նոր հարձակում է կատարում Կարճևան-Կաբավաբերդի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով Նժդեհին Գենվազ քաշել, որպեսզի Ղափանում գտնվող կարմիր բանակի զնդերը անարգել ձեռնարկեն դեպի Գենվազ իրենց ուսումնական արշավը: Բայց Հանքերի կայծակնային գրավումը ի չիք էր դարձրել Խալիլի ծրագիրը:

Տեղեկանալով Գենվազի վրա Խալիլ փաշայի ուժերի հարձակման մասին՝ հոկտեմբերի 11-ի գլշերը Նժդեհը մեկնում է Մեղրի՝ իր հետ վերցնելով գերի ընկած կարմիրբանակայիններից

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԸ, Ֆ.1022, ց. 2, գ.162, ք. 7, նաև՝ Գ.Նժդեհ, Էյեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 111:

² Գ.Նժդեհ, Լեռնահայաստանի գոյամարտը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 74-75:

³ Գ.Նժդեհ, Էյեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 112:

երեք հոգու, որոնք նույն օրը կազմած և գերիների ստորագրություն կրող գրության հետ Գ-ենվագից Արաքսի ափով պիտի մեկնեին յուրայինների մոտ և այն հասցնեին 11-րդ բանակի հրամանատարությանն ու կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական կոմիսարին:

Հոկտեմբերի 12-ի առավոտյան Նժդեհը հասնում է Մեղրի: Մակայն նրան հարկ չի լինում անձամբ ղեկավարելու գեներալգիներին նոր մարտը, քանի որ մինչև հրամանատարի գալը նրանք կարողացել էին մեծ կորուստներ պատճառելով ետ մղել թուրքական ուժերի հարձակումը: Այդ մասին ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետ Նազարբեկյանին և Հ.Յ. Գաշնակցության բյուրոյին) ուղարկած գեկուցագրում նա նշում էր. «Կոիվը տեղ երեք օր ու վերջապավ թշնամու կատարյալ պարտությանը: Թշնամին հետապնդվեց մինչև Օրդուբադի դաշտերը: Այդ կովում վերցրել ենք երեք գնդացի, հեռախոսային ապարատներ, հրացաններ ու գրաստներ»¹:

Նժդեհը Մեղրիում երկար չի մնում և նույն օրը՝ հոկտեմբերի 12-ին, զիջերը վերադառնում է Ղափան ու անձամբ գլխավորում շրջանի գյուղերի վերագրավումը:

Համառ մարտեր էին մղվում Ղափանի շրջանի համարյա բոլոր վայրերում: Մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան Արծվանիկի, Ինջաբեի, Կարմրաքարի բարձունքները: Խորհրդային զորամասերի հետ կովում էին Սևաքարի, Շիկահողի և Ղափանի շրջանի ուրիշ գյուղերում կազմակերպված կոմունիստական ջոկատները:

Նժդեհի ստորաբաժանումները շրջապատեցին Բաղաբերդը, որտեղ տեղակայված էր կարմիր բանակի զորամասերից մեկը, որը Միսիանից այստեղ էր բերվել հենց ապստամբության նախօրյակին: Մեծ ղժվարությամբ դուրս գալով շրջապատման օղակից և շատ կորուստներ տալով՝ զորամասը Գետաքաղ և Աջիբակ գյուղերի վրայով նահանջեց Ինջաբեի սարի ուղղությամբ:

Այսպիսով, ընդամենը երեք օրում՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-13-ը տեղի ունեցած կռիվներում զանգվածային ջոկատները ծանր պարտության մատնեցին կարմիր բանակի զորամասերին, որոնք ետ քաշվեցին Ղափանի շրջանի մեծ մասից և, նահանջելով Գորիս տանող ճանապարհով, ամրացան Ինջաբեի - Կարմրաքար - Ղզղաշ բարձունքների բնական ամրություններում:

Նժդեհը Արևիքում գտնվող Աշոտ Մելիք-Մուսյանին գրում էր, որ վախկոտները չէին հավատում, թե Նժդեհը կվերադառնա Ղափան և կրկին կգլխավորի ինքնապաշտպանության գործը: Բայց դա տեղի ունեցավ: «Ես մի խումբ արծիվների հետ վերադարձա՝

հրաժարվելով վերքս բուժելու համար Երևան մեկնելուց: ... Համբուրում եմ Ղափանի և աշխարհի բոլոր հպարտ ճակատները»²:

Ղափանում տարած հաղթանակը ձեռք բերվեց հերոսական, անձնուրաց պայքարով, որը գլխավորում էին Նժդեհը և նրա հավատարիմ օգնական-զինակիցները, վաշտապետներն ու խմբապետները՝ Գերասիմ Աբաջանյանը, Արմենակ Դավթյանը, Գրիգոր Պողոսյանը, Հովհաննես Տեր-Պողոսյանը, Մուշեղ Ոսկանյանը, Հարություն Գրիգորյանը, Աստվածատուր Տեր-Պետրոսյանը, Տիգրան Ղազարյանը, Կարապետ Նուրիջանյանը, Անդրեաս Տեր-Հարությունյանը, Խեչան Թումանյանը, Բագրատ Մելիք-Քարամյանը, Պատվական Տեր-Գրիգորյանը, Արտեմ Սարգսյանը, Մամսոն Մարտիրոսյանը և ուրիշներ³:

Արևիքում և Ղափանում տարած հաղթանակների լուրը տարածվեց ամենուր՝ հույս ներշնչելով հայերի նվաղած հոգիներին:

Այդ օրերին գրված արխիվային մի փաստաթղթում կարդում ենք.

«Մեր գրիչն անգոր է նկարագրելու Կապան-Գողթի սիրելի հերոս Նժդեհի՝ «երկրորդ Դավիթ Բեկի», «Աժդահա փաշայի» մի տարուց ի վեր այս շրջանում կատարած քաջագործությունները: Տեղի ունեցած բոլոր կռիվներում, որ ճակատում էլ նա հայտնվել է, յուր օրինակով ոգևորել է զինվորությանը ու միշտ գտնվելով առաջին շարքերում՝ տարել է թշնամու վրա փայլուն հաղթանակներ: Չնայած նրան, որ կովի թեժ պահին խսիվել է յուր տակի ձին և մի ուրիշ տեղ էլ վիրավորվել է ոտքից, բայց և այնպես ոչ մի ժամանակ կովի առաջին շարքերից չի հեռացել ու իր բարոյական օրինակով շատերին է մղել հերոսական գործեր կատարելու:

Բավական է, որ թշնամին իմանար, որ յուր դիմաց կովողը «Աժդահա փաշան» է, բռնում էր փայտուտի ճամփան՝ գլուխը ազատելու համար»³:

Թավրիզում գտնվող Գեղեճն Տեր-Մինասյանը այնտեղից Նժդեհին ուղարկած նամակում գրում էր.

«Միրելի Գարեգին, այսօր ցնծում է ամբողջ Թավրիզը՝ Մեղրու և Ղափանի հաջողության լուրերով:

Ղափանի վերագրավումը և ձեռք բերված զինամթերքի և ավարի լուրը ուղղակի հուզեցին մեզ բոլորիս:

Ամենուրեք, ամենքի բերանում հոլովվում է Նժդեհի անունը...:

Մեր սիրտը պայթում է, որ այդ պատմական լուսաբեր թո կողքին չենք:

... Հաջողություն քո սկսած գործին և բարի եղբ:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 8:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 16, ք. 1-2:

³ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 162, ք. 1-3, ֆ. 4033, գ. 8, գ. 118, ք. 2-3:

⁴ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, գ. 162, ք. 1:

Համբույրներով՝ միշտ հարգող և սիրող Գ.Տեր-Մինասյան:
Թավրիզ, 16 հոկտեմբերի 1920:

Հ.Գ. Ներսես սրբազանը*, օգտվելով առիթից, օրհնում է քեզ, քո քաջարի գործին և համբուրում քո ճակատը»:

Հարևան Պարսկաստանի կառավարության համակրանքն ամբողջովին բոլշևիկների դեմ կոպող Սյունիքի պաշտպանների կողմն էր: Պարսիկները երկյուղ ունեին, թե զանգեզուրյան պատմեշի անկումը ճանապարհ է բացելու դեպի Իրան: Ռուսի իշխանությունները, անվտանգության շահերից ելնելով, անհրաժեշտ միջոցներ էին ձեռնարկում երկրի հյուսիսային (Անդրկովկասին սահմանակից) նահանգներում քարոզչական և կազմակերպչական աշխատանքներ ծավալած, հատկապես ռուս բոլշևիկ հեղափոխականներին արտաքսելու ուղղությամբ:

Բաքվից Նրևան ուղարկված մի փաստաթուղթում այդ առթիվ նշված էր. «Տեղեկություն ստացանք, որ մեծամասնականները վերջնականապես թողնում, հեռանում են Պարսկաստանից և իրենց ողջ ունեցվածքը փոխադրել են Բաքու: Այնտեղից նոր վերադարձած մի հայ կոմունիստի պատմելով՝ Սովետական Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունն անուղղակի կերպով տապալվեց և այնպիսի ատելություն առաջ բերեց պարսկական ժողովրդի մեջ. որ այսուհետև հազիվ թե մի ռուս կարողանա ոտք կոխել Պարսկաստան»²:

Նրևան հարթական ապստամբությունը Չանգեզուրում և Նժդեհի զինյալների հաջողությունները հայ ժողովրդի ամենալայն խավերում պատճառ էին դարձել հպարտության բուռն զգացումների, ապա ընդհակառակը, Բաքվում և Մոսկվայում դրանք առաջ էին բերել բոլշևիկ ղեկավարների անեզր գայրույթը:

Գ. Չիչերինին և Բ. Լեգրանին հղած հեռագրերից մեկում Սերգո Օրջոնիկիձեն նշում էր. «Ապստամբությունը Չանգեզուրում քևավորել է Հայաստանի կառավարությանը, որը, մեր ունեցած տվյալների համաձայն, չղաղարեցնելով իր ընդհատակյա աշխատանքները Չանգեզուրում, նույնիսկ ցանկություն է դրսևորում Չանգեզուրի լեռներում ակտիվորեն հանդես գալ կարմիր բանակի դեմ:

Մենք Հայաստանում կանգնած ենք նոր արկածախնդրության փաստի առջև: Այդպիսի իրադրությունը չի կարելի հանդուրժել: Պետք է լրջորեն զգուշացնել Հայաստանի կառավարությանը, որը

բացահայտորեն կոնֆլիկտի է ձգտում Ռ-ՍՖԽՀ կառավարության հետ»¹:

Ահա այսպես, Հայաստանի կառավարության գործողությունները, որոնք ուղղված էին հանրապետության օրինական տարածքներից մեկի՝ Չանգեզուրի պաշտպանությանը, բոլշևիկ գործչի համար նշանակում էր «արկածախնդրություն», նշանակում էր «բացահայտորեն ձգտել կոնֆլիկտի», իսկ բոլշևիկյան զինված ուժերի անօրինական ներխուժումը նույն հայկական տարածք նրա համար նշանակում էր խաղաղարար առաքելության իրականացում:

* * *

Ղափանում ձեռք բերած հաջողությունը ոգեշնչեց Չանգեզուրի մյուս մասերի պաշտպաններին:

Ղափանին առաջինը հետևեց Միսիանը: Կապ հաստատելով Նժդեհի հետ՝ Միսիանի շրջանի ընդհատակը սպասում էր ապստամբության ազդանշանի:

Չանգեզուրյան պաշտպանների համար իրադարձություններն այստեղ հենց սկզբից հաջող ծավալվեցին: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի՝ Չանգեզուրում գտնվող համալայա բոլոր զորամասերը կոպի էին նետվել Ղափանի և Մեղրու ուղղությամբ, իսկ Միսիանում մնացել էին փոքր թվով զինվորական ուժեր: Այստեղից, ինչպես ասվեց, մի զորամաս դեռ ապստամբության նախօրյակին գնացել և ամրացել էր Բաղաբերդում, իսկ մի ուրիշ զորամաս անցել էր Նախիջևանի գավառ:

Դրոն, որը մինչ այդ գտնվում էր Վայոց ձորում, 1920թ. սեպտեմբերին, թուրք-հայկական պատերազմն սկսվելուն պես մեկնել էր ռազմաճակատ և կոպում էր Հայաստան ներխուժած քենալական զորքերի դեմ: Վայոց ձորում նրան իբրև զորամասի հրամանատարի, փոխարինել էր ցարական բանակի նախկին սպա, ծնունդով Ղափանի Վերին Խոտանան գյուղից, պորուչիկ Պողոս Տեր-Դավթյանը:

Դեռևս հոկտեմբերի 5-ին Պողոս Տեր-Դավթյանն ու նրա զինակիցները հավաքվել էին Ջուլում, որտեղ որոշել էին կապ հաստատել Ղափանի հրամանատար Նժդեհի ու Գորիսի ընդհատակի հետ և սպասել հարմար պահի՝ ապստամբելու համար:

Ջուլի խորհրդակցությունից հետո Պողոս Տեր-Դավթյանը վստահելի մի քանի մարդկանց ուղարկում է Միսիանի գյուղերը՝ նրանց առջև խնդիր դնելով մոտիկից ծանոթանալ ժողովրդի

* Ինսուր Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Սեփր-Նանգյանի մասին է:

¹ Գ. Նժդեհի, Իմ պատասխանը, էջ 40-41:

² ՀՀ ՀՊԿԳԿՊԱ, ֆ. 4047, ց. 2, գ. 37, ք. 14:

¹ ՀՀ ՀՊԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 361, ք. 18:

քաղաքական տրամադրություններին, պատրաստ վիճակի բերել հակախորհրդային ուժերը: Նրանք իրենց հետ վերցրել էին թռուցիկներ՝ գյուղերում տարածելու համար:

Տեղեկություն ստանալով, որ Ղափանում հաղթել է Նժդեդը և, որ Սիսիանի ընդհատակը պատրաստ է անցնելու կոնկրետ գործողությունների, հոկտեմբերի 12-ի լույս 13-ի գիշերը Տեր-Ղափյանը 200 զինվորների հետ Վայոց ձորից անցնում է Սիսիանի գյուղերը: Այստեղ նրան միանում է տեղական ամբողջ զինվորությունը: Համարյա առանց դիմադրության Վայոց ձորի սահմանից մինչև Սիսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսա ընկած գյուղերը գրավվում են: Հոկտեմբերի 13-ի կեսօրին հայկական ուժերը գրավում են նաև Ղարաքիլիսա գյուղը: Կարճատև ընդհարումներից հետո ապստամբները հասնում են Ուզ, Աղուղի, Վաղուղի գյուղերի տարածքները և, մոտենալով Գորիսի շրջանի սահմաններին, դիրքեր են գրավում Յայջի գյուղի ուղղությամբ:

Հոկտեմբերի 14-ին ամբողջ Սիսիանի շրջանը գտնվում էր ապստամբների ձեռքին:

Այդ գործողություններն այնքան արագ կատարվեցին, որ Սիսիանի շրջանային ղեկավար աշխատողները, կոմունիստները, գյուղական հեղկոմների անդամները, ըստ էության, չկարողացան որևէ լուրջ հակազդեցություն գործել և, խույս տալով ձեռքակալությունից, անցան Գորիս:

Բայց ապստամբներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց ձեռքակալել շրջանի ղեկավար մի շարք աշխատողների և կարմիրբանակայինների մի մասին: Գերի ընկան և գնդակահարվեցին Չանգեզուրի գավկոմի քարտուղար Քրիստափոր Մկրտչյանը, Սիսիանի շրջանային միլիցիայի պետ Աղայո Իսագուլյանը և ուրիշներ:

Հոկտեմբերի 14-ի դրությամբ ռազմաճակատի գիծը Ղափանի շրջանում անցնում էր Ինջաբեկ - Կարմրաքար, իսկ Սիսիանի շրջանում՝ Ուզ, Աղուղի, Վաղուղի գյուղերից դեպի Գորիս ընկած տարածքներով:

Հայկական զորքերին հաջողվել էր գրավել Ղափանի շրջանի մեծ մասը և ամբողջ Սիսիանի շրջանը: Դեռ խորհրդային էին մնացել Ղափանի մի քանի գյուղեր և ամբողջ Գորիսի շրջանը:

* * *

1920թ. հոկտեմբերի 11-ին 47 հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն՝ Բ.Լեգրանի գլխավորությամբ, Թիֆլիսից ժամանեց Երևան: Պատվիրակության կազմի մեջ էին նաև նշանավոր բոլշևիկներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Աշոտ Հովհաննիսյանը: Հայաստանի կառավարությունը, որն անկեղծորեն

ձգտում էր Ռուսաստանի հետ ունենալ միջպետական բարիդրացիական հարաբերություններ, մեծ պատիվներով ընդունեց խորհրդային պատվիրակությանը: Երկու օր հետո՝ հոկտեմբերի 13-ին, սկսվեցին բանակցությունները Լեգրանի և սեպտեմբերի 14-ին Մոսկվայից Երևան վերադարձած Շանթի պատվիրակության միջև:

Մոսկվայում ընդհատված և Երևանում վերսկսված հայ-ռուսական այս բանակցությունների ընթացքում համաձայնություն ձեռք բերվեց հայ-թուրքական կոնֆլիկտը կարգավորելու գործում Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության միջնորդության պայմանների վերաբերյալ: Լեգրանը բանակցությունների հենց առաջին օրը պահանջեց հրաժարվել Սևրի դաշնագրից: Գրան հետևեց մյուս պահանջը՝ Հայաստանի երկաթուղիներն անարգել տրամադրել ռուսական կողմին՝ քեմայական զորքերին զենք, զինամթերք և ռազմական այլ բեռներ ուղարկելու համար: Վերջապես, Լեգրանը Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էր ընկունել Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ հարևանների հետ հայերի ունեցած սահմանափակումները լուծելու համար: Հայաստանի պատվիրակությունը կտրականապես մերժեց Սևրի դաշնագրից հրաժարվելու մասին Լեգրանի պահանջը: Երկրորդ և երրորդ պահանջների շուրջ բանակցությունները շարունակվեցին:

Այն օրերին Հայաստանի կառավարությունը կասկածներ ուներ, որ այդ բանակցություններին խորհրդային կողմը ձևական նշանակություն է տալիս, բայց միայն տասնամյակներ անց արխիվային փաստաթղթերը և հրապարակումները լիովին հաստատեցին այդ կասկածները:

Երևանում բանակցությունները սկսվելու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 14-ին, Մոսկվայում տեղի էր ունենում Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Քաղբյուրոյի հերթական նիստը: Շատ տարիներ հետո՝ 1965թ., Լենինի երկերի 5-րդ հրատարակության 54-րդ հատորում գետնոված փաստաթղթից իմացվեց, որ այդ նույն նիստում բոլշևիկների առաջնորդի առաջարկությամբ քննարկվել է նաև Հայաստանում տիրող դրության հարցը, որը Գ. Օրջոնիկիձեի հարողման հիման վրա Քաղբյուրոյին էր ներկայացրել Գ. Չիչերինը: Այն վերաբերում էր Հայաստանի կառավարության կողմից հրաժարական տալու հավանականությանը ու իշխանությունը կոմունիստներին փոխանցելու հնարավորությանը և պարունակում էր հետևյալ կետերը.

1. Համաձայնել Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելու համար վճռական գործողությունների դիմելու անհրաժեշտության մասին Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի և Ռ-Կ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի կարծիքի հետ:

2. Նրան քաղաքական օգնություն ցույց տալ թուրքերի

հետագա առաջխաղացումը կասեցնելու համար:

3. Պաշտպանել նոր, խորհրդային կառավարությունը:

ՌԿ(բ)Կ Քաղբյուրոն ընդունեց Չիչերինի ներկայացրած առաջարկությունները¹:

Իսկ Երևանում Լեզրանի հետ սկսված բանակցությունները առաջ էին գնում դժվարությամբ: Շուրջ երկու շաբաթ տևած բանակցությունների արդյունքում, վերջապես, պատրաստվեց ՌՍՖՍՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք համաձայնագրի նախագիծ, որը նախատեսում էր.

1. Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Հայաստանի անկախությունը և ներքին անձեռնմխելիությունը: Հայաստանի անբաժանելի մաս էր համարվում Ջանգեզուրը, իսկ Ղարաբաղի ու Նախիջևանի պատկանելության հարցը պիտի քննվեր հետագայում:

2. Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորություն էր ստանձնում միջամտել և կասեցնել ընթացող թուրք-հայկական պատերազմը:

3. 1914թ. սահմանի վրա ստեղծվելու էր չեզոք գոտի, և Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև սահմանային վեճերը լուծվելու էին Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

4. Հայաստանը համաձայնություն է տալիս, որ պեսզի ռուսական զորքերն անցնեն իր տարածքով, ինչպես նաև քեմալական բանակի համար տեղափոխվի գեներալ Գևորգ Կապանցի:

5. Թուրքիա փոխադրվող գեներալի 30 տոկոսը պիտի թողնվեր Հայաստանին՝ ինքնապաշտպանության համար:

6. Իր հերթին, Հայաստանն ընդունում էր Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ հարևանների հետ հողային վեճերը լուծելու համար:

7. Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավորվում էր Հայաստանին հատկացնել 2.5 միլիոն ռսկի ռուբլի, մատակարարել երկրագործական գործիքներ, վերադարձնել Մոսկվայում գտնվող Էջմիածնին պատկանող գույքը, օգնել Հայաստանին փոխադրելու Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում գտնվող հայկական մշակութային արժեքները, աջակցել հայ գաղթականների վերադարձին Հայաստան:

1920թ. հոկտեմբերի վերջին Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Բորիս Լեզրանը, Հայաստանի Հանրապետության կողմից՝ Լևոն Շանթը, Համբարձում Տերտեղյանը և Լևոն Չարաֆյանը ստորագրեցին ՌՍՖՍՀ և ՀՀ հաշտության պատվիրակությունների եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը: Եթե հաշտության պայմանագրի համաձայնեցված նախագծով Հայաստանի և

Ադրբեջանի միջև վիճելի տարածքների հարցի վերջնական լուծումը թողնվում էր անցկացվելիք հանրաքվեին (հոդ.4), ապա եզրափակիչ որոշման արձանագրությունը անվերապահորեն ընդունում էր (հոդ.1) Նախիջևանի և Ջանգեզուրի պատկանելությունը Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ Ղարաբաղի մարզը համարում էր Ադրբեջանի տարածք: Արձանագրության այդ մասը ձևակերպված էր այսպես.

«1) ...ՌՍՖՍՀ-ի և Ադրբեջանի ՄՍՀ-ի կառավարությունները ճանաչում են վիճարկելի մարզերի՝ Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառների տարածքների նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության անասան իրավունքը և այդ գավառների սահմաններից դուրս կրերեն այն բոլոր զորամասերը, որոնք գտնվում են ՌՍՖՍՀ-ի և ԱՄՆՀ-ի հրամանատարության ենթակայության տակ:

2) ...Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, իր հերթին, անվերապահորեն կիրառարվի որևէ պահանջից այսպես կոչված Ղարաբաղի մարզի նկատմամբ, բացառությամբ այն անկյունի, որ առաջացնում են Նոր-Բայազետի գավառի արևելյան սահմանագիծը և Շարուր-Ղարալազլազի գավառի արևելյան սահմանագծի և Ջանգեզուրի գավառի հյուսիսային սահմանագծի մի մասը՝ Գիկալդաղ սարից դեպի Չիչաքլի սարն ընթացող պայմանական գծով»:

Եթե համաձայնագրի նախագծում նշված էր, որ հարևանների հետ հողային հարցերը լուծելու համար Հայաստանը ընդունում է Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը, ապա եզրափակիչ որոշման արձանագրության մեջ այդ կետը ստացել էր հետևյալ, ավելի կոնկրետ, ձևակերպումը.

«1. Հայաստանի Հանրապետությունը, ելնելով Թուրքական Հայաստանի մարզերում վիճելի տեղիտորիալ հարցերը Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության հետ բարեկամաբար լուծելու դիտավորություններից, պատրաստ է այդ հարցերի լուծման գործում ընդունել ՌՍՖՍՀ-ի կառավարության օժանդակությունն այն բանից հետո, երբ՝

1. Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն իր գործերը հետ կքաշի մինչև 1914թ. ռուս-թուրքական նախկին սահմանագիծը:

2. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը կիրառարվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից և Բաթումի կոմվենցիայից:

3. Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունն անվերապահորեն կճանաչի Հայաստանի Հանրապետության անկախությունն այն սահմաններում, որոնք որոշված են ՌՍՖՍՀ-ի

¹ Տես «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 456:

¹ Հ. Տիրտրեան, Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները-Լևոն Շանթի պատմիրակիրներ. «Հարեներ» ամսագիր, 1954, մայիս, թիվ 5 (339), էջ 7:

և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված հաշտության պայմանագրով:

«Երոհիշյալ պայմանների կատարումից հետո, ՌՍՖՍՀ բարեկամական օժանդակությամբ, յրացուցիչ կմշակվեն վիճելի տերիտորիայ հարցերի խաղաղ լուծման հիմունքները»:

Թեև համաձայնագրի բոլոր կետերին Լեզրանը տվել էր իր համաձայնությունը, բայց փաստաթուղթը նա չէր ստորագրում, քանի դեռ չէր ստացել կենտրոնի հավանությունը:

Բանակցություններն ավարտելուց հետո Լեզրանը, իր հետ վերցնելով համաձայնագրի բնագիրը և Երևանում գտնվող ՌՍՖՍՀ միսիայի ժամանակավոր տեղապահ նշանակելով պատվիրակության անդամ Սիլիմին՝ Թիֆլիսի վրայով մեկնեց Բաքու, որպեսզի այնտեղից Մոսկվա փոխանցի փաստաթուղթը, ինչպես նաև դրա վերաբերյալ հայտնի իր հավելյալ նկատառումները՝ կենտրոնից վերջնական համաձայնություն ստանալու համար:

Նոյեմբերի 1-ին Լեզրանը Բաքվից Մոսկվա փոխանցեց համաձայնագրի բովանդակությունը: Մինչ այնտեղից պատասխան կգար, Բաքու եկավ Ստալինը, որի մասնակցությամբ 1920թ. նոյեմբերի 4-ին տեղի ունեցավ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի համատեղ նիստ, որտեղ ուրիշ հարցերի հետ քննարկման էր դրված նաև Հայաստանի կացության հարցը: Լեզրանը նիստին զեկուցում ներկայացրեց Հայաստանի ներքաղաքական վիճակի մասին, ինչպես նաև Երևանից իր հետ բերած ռուս-հայկական համաձայնագրի տեքստը:

Համատեղ նիստը, քննարկելով Հայաստանի քաղաքական կացությունը, գտավ, որ այդ երկրի կառավարությունը փաստորեն չի վերահսկում իրավիճակը, և հասունացել է նրան տապալելու պահը: Ինչ վերաբերյալ է համաձայնագրին, ապա դրա վերաբերյալ ընդունվեցին հետևյալ առաջարկությունները.

1. Փաստաթուղթը կարող է ուժ ստանալ միայն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի համաձայնությունը ստանալուց հետո:

2. Համաձայնագրով նախատեսված Նախիջևանի և Չանգեզուրի հանձնումը Հայաստանին ձեռնտու չէ ռազմաքաղաքական առումով:

3. Հայաստանի հետ կապված հարցերը կենտրոնին պարզաբանելու համար անհրաժեշտ համարել Լեզրանի ուղևորությունը Մոսկվա²:

Ի դեպ, նիստում առաջարկվել էր, որպեսզի ռուս-հայկական համաձայնագրի վերաբերյալ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի հետ Ադրբեջանի

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 12, ք. 29, գ. 623, ք. 2. «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և տվեմական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 457-458, Ռ. Լեզրանի միսիան, փաստաթղթեր, Թանկեր Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 71-72:

² Նախիջևան-Շարուր 1918-1921թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր, Թանկեր Հայաստանի արխիվների, 1993, թիվ 1-2, էջ 314:

կոմկուսի Կենտկոմի և ՌԿ(բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի բանակցությունների կազմակերպումը ստանձնի Ստալինը, որը և տվել էր համաձայնությունը:

Ավելորդ է ասել, որ Ստալինն ամեն ինչ արել էր բավարարելու համար Բաքվի պահանջները և խափանելու ռուս-հայկական համաձայնագրի նախագծի նկատմամբ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի կողմից դրական վերաբերմունք դրսևորելու ամեն մի փորձ:

Սակայն ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի և արտգործոժողկոմատի ղեկավարների միջև միակամություն չկար ռուս-հայկական համաձայնագրից հրաժարվելու նպատակահարմարության մասին: Մոսկվայում երկյուղներ կային քեմալականների կողմից Հայաստանի լիակատար ջախջախման հեռանկարի կապակցությամբ:

Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարին 1920 թ. նոյեմբերի 9-ին Բաքվից գրում էր. «Քեմալիստների արշավանքի հետ միասին այստեղ սովետական պատասխանատու գործիչների շրջանում նկատվում է մի տեսակ անհանգստություն: Կարծես սկսում են հասկանալ, որ եթե այդ արշավանքը հաջողություն ունեցավ, և քեմալիստները միացան Ադրբեջանի հետ, այստեղ կսկսվի մի նոր ֆրոնտ ընդդեմ բոլշևիկների: Ասում են, որ զանազան միջոցներ են ձեռք առնվում ուղղակի կամ Մոսկվայի միջոցով կանգնեցնելու այդ առաջխաղացումը»:

Սակայն Ստալինի հեղինակությունն արդեն բացարձակ էր ընդհանրապես և կովկասյան գործերում՝ առանձնապես: ՌԿ-տի Բաքվում նրա ներկայությամբ և թելադրանքով նոյեմբերի 4-ին ընդունած որոշման անշեղ կատարմանը խանգարող անհաղթահարելի արգելքներ չկային: Հենց այստեղ՝ Բաքվում, Ստալինը ցուցում տվեց Հայաստանի դեմ ծավալել յայնամասշտաբ գործողություններ:

Բաքվի նշված նիստից հետո Դադատան ու Թերեքի մարզ մեկնած և այնտեղ խորհուրդների համագումարներին մասնակցած Մերզո Օրջոնիկիձենն նոյեմբերի 19-ին վերադառնալով Բաքու՝ անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Ստալինի հանձնարարականի կատարմանը:

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը և ռաբսությունը

11-րդ կարմիր բանակի հետագա գործողությունների մասին Նժդեի շատ կարևոր տեղեկություններ էր ստացել գերիներից: Պարզվեց, որ կարմիր բանակը պատրաստվում է առանց ուշացնելու վճռական հարվածով ճնշել Գափանի և Գենվազի ապստամբությունը: Այդ նպատակով կարմիր բանակի հրամանատարությունը գործի դրեց մեծ ուժեր: Մարտի պատրաստվեցին

¹ ՀՀ ՀՊԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, գ. 37, ք. 14:

ամբողջ 28-րդ լեռնահրաձգային հետևակ դիվիզիան. Գենվազի ճակատի վրա պարտված 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը, երկու հետևակ «կովկասյան» գնդեր, Խորհրդային Ալլոբեջանի երկու հետևակ բրիգադները, հայերից կազմված կոմունիստական մի գումարտակ: Այդ բոլորին միացավ Հաքյարիի թրբությունը՝ իր զինված բանդաներով:

Հոկտեմբերի 13-ին 11-րդ կարմիր բանակի շտաբից 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին կարգադրվեց՝ ոչ մի կերպ թոյլ չտալ Չանգեզուրում գորբերի հետագա նահանջ, շտապ վերականգնել խզված կապերը 84-րդ բրիգադի (հրամանատար՝ Գ. Մեմյոնով) գործառնների միջև, արագորեն խմբավորել բրիգադի՝ հասկապես մեծ կորուստներ կրած 250-րդ և 251-րդ գնդերի ուժերը, քաղաքական լարված աշխատանք տանել գորբերի մեջ՝ մարտիկների բարոյական ոգին բարձրացնելու համար: Միաժամանակ կարգադրվեց անհապաղ մարտի մեջ նետել նաև 28-րդ դիվիզիայի՝ դեռևս Ղարաբաղում գտնվող 83-րդ բրիգադը (հրամանատար՝ Վ. Լիտվինենկո):

Բանակի հրամանատարության կարգադրությունը ստանալուց հետո 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին առանց ժամանակ կորցնելու ձեռնարկեց դրա կատարումը: Գիվիզիայի շտաբից, որը գտնվում էր Շուշիում, հոկտեմբերի 14-ին նա իր գործառններին լիցեցրեց թիվ 29 հրամանը, որտեղ ասված էր. «Համարյա ամբողջ Չանգեզուրում բռնկվել է ապստամբություն: Ապստամբած հայերը գրավել են Անգեղակոթ - Ղարաքիլիսան, ամբողջ Ղափանի շրջանը և Ողջի չայի ու Մեղրի չայի ավազանները: Նյուվադի գյուղի շրջանում գործող 252-րդ և Կովկասյան 2-րդ գնդերի հետ ունեցած կապը խզված է: Ղափանի աննշան գործառնը շրջապատված է, և նրա վիճակն անհայտ է: 251-րդ հրազանաձիգ գունդը թշնամու դեմ կռվում է Տանձավերից 4 վերստ դեպի հարավ գտնվող Ինչաբելի բարձունքներում»¹: Հրամանի տեքստում այնուհետև կարդում ենք. «Աեր դիվիզիային հրամայված է պատրաստել հարվածող բռունցք և ուժեղ թափով ջնջել ապստամբությունը, կենդանի բաց չթողնելով ոչ մի բանդիտ»²: 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին կարգադրվում էր. «Թիկունքն ապահովելու համար վերցնել Տեղ գյուղում կուլակներից 100 պատանդ. կարմիր գորբի թիկունքից մինչև իսկ մի գնդակ արձակելու դեպքում՝ բոլորին գնդակահարել: Ստանալ 84-րդ բրիգադի հրամանատարից մի դասակ հեծյալ, լեռնային հրետանի և, եթե հնարավոր չլինի հարձակման դեպքում օգտագործել, այդ դեպքում զետեղել Տեղ գյուղի դիմացի դիրքերում՝ գյուղը ռմբակոծել, եթե հարկ չլինի»³:

84-րդ բրիգադի հրամանատար Մեմյոնովին նույնպես

¹ ՀՀ ՊԿԳՊԱ, ֆ. 220, գ. 1, գ. 12, թ. 29, տե՛ս նաև ՀՀ ՀՔԿԳԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 139, թ. 1

² ՀՀ ՀՔԿԳԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 139, թ. 4:

³ Նույն տեղում:

կարգադրված էր, «ոչ մի բանդիտի բաց չթողնել»¹: Հրամանի վերջում ասված էր. «Կրկին հիշեցնում և հրամայում են 83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին՝ խուսափել ամեն տեսակի մարդասիրական միջոցներից և դաժան լինել ապստամբ բնակչության հետ, որպեսզի նա զգա բանվորական բռունցքի թափը: Գիմադրողներին գերի չվերցնել և կենդանի բաց չթողնել ոչ մի բանդիտի: Միմիայն ապստամբած կուլակներին ոչնչացնելով և նրանց ամբողջ կայքը գրավելով կհասնենք խաղաղության: Եթե հանգամանքները կստիպեն՝ կանգ չառնել ամբողջ գյուղերն ավերելու առաջ, հիշելով այն, որ աններողամտությունը և դաժանությունը, նամանավանդ Կովկասում, կհասցնի լավ հետևանքի: Գրաված գյուղերում գործառնները պարենով ապահովել ապստամբների հաշվին: Ես կլինեմ Շուշի՝ դիվիզիայի շտաբում... Ինձ ուղարկեցեք ռազմական գործողությունների մասին զեկուցումները՝ յուրաքանչյուր երկու ժամը մեկ»²:

Նույն հրամանով 28-րդ դիվիզիայի գլխավոր խնդիրը նրա հրամանատարը համարում էր. վճռական հարված հասցնելով՝ արագ ջախջախել զանգեզուրյան ջոկատներին և գավառում ամուր հաստատել խորհրդային կարգեր:

Չորքերի օպերատիվ ծրագիրը հետևյալն էր.

1. 20-րդ դիվիզիայի կովկասյան բրիգադը խնդիր ստացավ՝ Արաքսի ափով շարժվել նրա հոսանքն ի վեր և արագ հարվածով հոկտեմբերի 16-ին գրավել Նյուվադի գյուղը: Հակառակ կողմից՝ Նախիջևանից, հարձակում էին սկսելու դեռևս հուլիսի վերջին Միսիանի վրայով այնտեղ անցած 32-րդ և 28-րդ դիվիզիայի գործառնները և Նյուվադիում միանալու էին 20-րդ դիվիզիայի գործառններին: Համատեղ բռունցք կազմելով, գորբերի այս խումբը արագ գործողություններով պետք է ջախջախել Նժդեհի ուժերին ու գրավել որջ Գենվազը: Ապա այդ միացյալ ուժերը Գենվազի ճակատից պետք է դառնային դեպի Ղափան, թիկունքից խփելին ապստամբներին, փակելին նրանց նահանջի ճանապարհները դեպի Պարսկաստան և լիովին ջախջախելին: Դրանից հետո միայն այդ ուժերը միանալու էին 28-րդ դիվիզիայի մյուս գործառններին³:

2. 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին հրամայված էր. բրիգադի 248-րդ և 249-րդ հրաձիգ գնդերի հագուստ ունեցող բոլոր զինվորներից կազմել միացյալ գունդ, այն միավորել նույն բրիգադի 247-րդ գնդի հետ: Հարվածող այդ բռունցքը, որին պիտի տրամադրվեր նաև 84-րդ բրիգադի հեծյալ լեռնային հրետանու դասակը, հոկտեմբերի 15-ին՝ ժամը 16-ին, կենտրոնացնել Տեղ գյուղում, իսկ հոկտեմբերի 16-ի լուսաբացին

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 139, թ. 5:

² Նույն տեղում, թ. 6:

³ Նույն տեղում, թ. 1:

վճռական հարձակման անցնելով Ձեյվայի, Արծվանիկի, Բարաքաթումի վրա՝ արևելյան կողմից օղակել Ղափանի շրջանը և դաժանորեն ճնշել ապստամբությունը: Դեպի աջ կապ պահպանել 84-րդ բրիգադի հետ, իսկ Ղափանը գրավելուց հետո կապակցվել նաև 20-րդ հրաձիգ դիվիզիայի կովկասյան բրիգադի հետ¹:

3. 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Մեմյոնովի հրամանատարությամբ բրիգադի 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ զնդերը Գորիսի շրջանի Տաթև գյուղի մոտերքից սկսվող Գյազբել լեռների վրայով հոկտեմբերի 15-ին պետք է վճռական հարձակման անցնեին, Քոչքեկի (Քյամբիլի) լեռնանցքով մտնեին Ղափանի Խալաջ գետի հովիտն ու Ողջի ձորի գյուղերը՝ Ղափանի շրջանը օղակելով արևմտյան կողմից: Այդ զնդերի՝ Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան անվտանգ անցումը ապահովելու համար առանձնացվում էին պահակային ուժեր, որոնք հսկելու էին Ղարաքիլիսայից, Անգեղակոթից և Բազարչայից եկող ճանապարհները, որպեսզի խոչընդոտեն այդ կողմերից 84-րդ բրիգադի վրա հայկական ուժերի հնարավոր հարձակումը: Բացի այդ, Գորիս քաղաքի դիմաց, նրա արևելյան կողմում դրվում էր բրիգադի 3-րդ թնդանոթային մարտկոցի (հրամանատար՝ Գուսակով) մի դասակ, նպատակ ունենալով արկակոծությամբ զսպել Գորիսի ընդհատակը, եթե նա ապստամբելու փորձ աներ: Մարտկոցի առջև դրված խնդիրը այսպես էր ձևակերպված. «Լինել կատարելապես կռվի համար պատրաստ և քաղաքում ապստամբություն ծագելու կամ դրսից հարձակման դեպքում թնդանոթի կրակով անխնա ոչնչացնել բանդիտներին...»²:

Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան անցած 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ զնդերը Խալաջ գետի հովիտում և Ողջի ձորի գյուղերում պետք է միանային 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի 247-րդ, 248-րդ ու 249-րդ զնդերին և համատեղ հարձակվելով գրավեին Ղափանի հանքերը:

4. Օպերատիվ ծրագրում նախատեսված էին նաև զորքերի պարենավորման և առողջապահական մասերի կոնկրետ խնդիրները:

28-րդ դիվիզիայի կապի պետի ժամանակավոր պաշտոնակատար Գրոսմանին հանձնարարված էր ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ Կարաբուլաղի (Կարյազիմոյի) վրայով վերստին կապ պահպանելու Կովկասյան 20-րդ բրիգադի հետ:

28-րդ դիվիզիայի պարենավորման պետը կարգադրություն էր ստացել փոխադրական բոլոր միջոցները կենտրոնացնել ձեռքի տակ և Շուշիի հեղկոմի միջոցով գյուղացիներից հավաքելով 200 սայլ՝ Ավդալարում (հետագայում՝ Լաչին գյուղաքաղաք) հիմնել

մթերքների տեղափոխման կայան, որպեսզի զորամասերը ժամանակին ստանան ուտելիք և ռազմամթերք: Հիշել, որ ապստամբած շրջաններում սննդամթերք հայթայթելու ուղղությամբ դիվիզիայի պարենավորման պետի գործունեությունը կարող է ծախսողվել:

Դիվիզիայի առողջապահական մասին հրահանգավորված էր կազմակերպել վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայինների էվակուացիա՝ Գորիսից Շուշի վերադարձող սայլերով, որոնք մթերք էին տեղափոխելու ռազմաճակատ: Վիրավորների և հիվանդների նախնական բուժումը կազմակերպել Ավդալարում: Միաժամանակ նախօրոք Շուշիում տեղ պատրաստել և վիրակապման համար բավականաչափ նյութ մատակարարել³:

Այդ օրերին Չանգեզուրին սահմանակից աղբբեջանական տարածքներում եռուն աշխատանքներ էին տարվում 11-րդ բանակի թնդանոթային կազմերը զանգեզուրյան ճակատ նետելու ուղղությամբ: Հոկտեմբերի 7-ին Աղբբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը Բաքվից ՀՀ արտգործնախարարին ուղարկել էր հետևյալ գաղտնի գրությունը. «Այսօր ամենահավաստի աղբյուրներից տեղեկացանք, որ Աղբբեջանի սովետական իշխանությունը 70-ի չափ ինժեներներ, տեխնիկներ է ուղարկել դեպի Ջիբրալիլի գավառը, որպեսզի փոթով այդտեղից սայլի ճանապարհ կառուցեն դեպի Չանգեզուրի գավառի զանազան մասերը: Ենթադրվում է ճանապարհ անցկացնել Ջիբրալիլից դեպի Չանգեզուրի գավառի Թումապուր - Խոջևան և Խանլըղ գյուղերը: Խանլըղից ենթադրվում է մի ճանապարհ տանել դեպի Գորիս և ապա դեպի Ղափան, իսկ մյուսը՝ Գորիսից դեպի Հաջիսամյու: Գնացողներին արամադրել են խոշոր գոմարներ, որպեսզի աշխատանքները արագորեն առաջ տան և հնարավորություն ստեղծեն դեպի Չանգեզուրի լեռնային մասերը արտիլերիա փոխադրելու և կանոնավոր երթևեկության համար սայլի, կառքի ճանապարհ ունենան այդ գավառում:

Հարկ ենք համարում այդ մասին հայտնել Ձեզ ի տեղեկությունը»⁴:

Հոկտեմբերի 14-ի հրամանի և զորքերի օպերատիվ ծրագրի տակ, բացի դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկուց, ստորագրել էին նաև դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Սարաևը և դիվիզիայի շտաբի պետ Ֆրոյովը:

Հոկտեմբերի 14-ի հրամանը ստանալուց անմիջապես հետո՝ նույն օրը, 84-րդ բրիգադի հրամանատար Մեմյոնովը Գորիս քաղաքում գտնվող իր զորքին տվեց թիվ 35 հրամանը, որով 250-րդ և 251-րդ հրաձիգ զնդերի հրամանատարներին կարգադրում էր.

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 139, ր. 1
² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 139, ր. 2-3:
⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 571, ր. 43 և յոթերես:

«Կանգ առնելով ներկայումս գրաված դիրքերում, 24 ժամվա ընթացքում գորամասերը դնել կատարելապես ռազմական վիճակի մեջ և կարգի բերել»: Հրամանով 251-րդ և 252-րդ գնդերից կազմվում էր նույն՝ 251-րդ համարը կրող մի յիարժեք գումարտակ, որը գործողությունների ընթացքում ժամանակավորապես ենթարկվելու էր 250-րդ գնդի հրամանատարին¹:

250-րդ գնդի հրամանատարին կարգադրվում էր՝ բացի 251-րդ համարը կրող գումարտակից, իրեն ենթարկել նաև հայ կոմունիստներից կազմված ջոկատները՝ դրանք մտցնելով 250-րդ գնդի կազմի մեջ: Հայ կոմունիստ-միլիցիոներները պետք է կատարեին ուղեցույց-առաջնորդողների դեր:

Սեմյոնովի հրամանում նշված էր, որ 84-րդ բրիգադի շտաբը կլինի Գորիսում, բայց ինքը կովի ընթացքում լինելու է 250-րդ գնդի հետ և երկու ժամը մեկ սպասելու է զեկույցների:

Սեմյոնովի հետ այդ հրամանը ստորագրել էին նաև 84-րդ բրիգադի զինվորական կոմիսար Գորկովենկոն և բրիգադի շտաբի պետ Կրուպեննիկովը:

Պետք է ասել, որ այդ օրերին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության կարգադրությունները միշտ չէ, որ ելնում էին գորամասերի իրական հնարավորություններից: Նշենք այն մասին, որ հարձակողական գործողությունների օպերատիվ հերթական ծրագիրն ընդունելիս հրամանատարությունը կարծես թե այդ ծրագրից ամբողջովին դուրս էր թողել Նժդեհի ուժերն ու հնարավորությունները հաշվի առնելու անհրաժեշտությունը և քամահրանքով էր վերաբերվում դիմադրություն ցույց տալու մասին նրա վճռական հայտարարություններին: Մյուս կողմից՝ այնտեղ հաշվի չէին առնված սեփական զինվորների կարիքները, այն, որ նրանք տառապում էին ցրտից ու թերսնումից, որի հետևանքով մեծապես պակասել էր նրանց մարտական կորովը:

Չանգեզուրում կովող կարմիր բանակի զորքերին պակասում էին ամենամանրամեշտ բաները: Ձինվորներից շատերը նույնիսկ չէին չունեին, իսկ պատառոտված ու քրքրված կոշիկները ոտքերը չէին պաշտպանում ցեխաջրերից ու սառնամանիքներից:

1920թ. հոկտեմբերի 13-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Համառուսաստանյան Ռազմահեղափոխական կոմիտեի հասցեով Բաքվից Սերգո Օրջոնիկիձեի ուղարկված զեկուցագրում ասված էր. «Մեր բանակների, մասնավորապես 11-րդի, կոշիկեղենի և համազգեստի վիճակը բառիս իսկական իմաստով աղետալի է: Չանգեզուրում, Գարաբաղում, Չաքաթայայում, Դաղստանում տեղացած ձյունը և սկսած աշնանային անձրևները միանգամայն անհնարին են դարձնում մեր գորամասերի առաջխաղացումը և լեռներից իջնող ապստամբների ու բանդիտական ջոկատների

վերացումը: ...Չանգեզուրում, որը ներկայումս ամբողջովին բռնկված է ապստամբությամբ, թուրքերի հարձակման կապակցությամբ մենք ոչ միայն զրկված ենք այդ ապստամբությունը արագ ճնշելու հնարավորությունից, այլև ենթակա ենք լիակատար ոչնչացման: Ուստի հարկադրված դիմում ենք ձեզ, խնդրելով արտակարգ կերպով, ամեն կարգի հերթից դուրս, Բաքու ուղարկել 20 հազար ձուռք հստագլուստ: Առանց այդ միջոցառման մենք կարող ենք կորցնել ամբողջ 11-րդ բանակը»²:

Հարձակման նախապատրաստությունը դեռ չէր ավարտվել, երբ կարմիր բանակի հետախուզությունը պարզեց, որ հայերը նպատակ ունեն ապստամբություն բայծրացնել 28-րդ դիվիզիայի այն գորամասերի թիկունքում, որոնք տեղաբաշխված են Որոտանի կիրճի Յայջի գյուղում և նրան հարող տարածքներում: Ապստամբությունը պետք է իրականացնեին Հալիձոր, Շինուհայր և Խոտ գյուղերի հայկական զինյալ խմբերը: Դրանք խնդիր ունեին Հալիձոր - Շինուհայր գծով անցնել Յայջի գյուղի բուլշևիկյան գորամասի թիկունքը, հարվածել նրան և հնարավորության դեպքում սեղմել Որոտան գետի ժայռակոփ ափերին: Դրանից հետո Դարպասի (Դարաբաս) կողմից եկող զանգեզուրյան ուժերի օգնությամբ այդ զինյալ խմբերը կարմիր բանակի գորամասերին պետք է ոչնչացնեին Տաթև գյուղի հյուսիսարևմտյան մասը երիզող կիրճերում:

Բայց այդ ծրագիրը ձախողվեց: Շինուհայր, Հալիձոր, Խոտ գյուղերում կազմվեցին կոմունիստական զինյալ խմբեր, որոնք նախապես փակեցին դեպի Յայջի գյուղի սարահարթը տանող ուղիները: Այդ խմբերը շուտով միավորվեցին մի ջոկատի մեջ, որը համարվեց Գորիսի շրջանի Յայջի և Նրիցարումբ (Բարձրավան), ինչպես նաև Սիսիանի շրջանի մի շարք գյուղերի կոմունիստներով: Չոկատի հրամանատար նշանակվեց Եգոր Հարությունյանը: Չոկատի մեջ էին մտնում Արսեն Խոյունյանը, Լևոն Գալստյանը, Սահակ Աբգարյանը, Ասատուր Խոյունյանը, Սողոմոն Կարապետյանը, Նիկոլայ Հարությունյանը, Խաչատուր Ջոյունցը, Հարություն Մկրտչյանը, Պատվական Հարությունյանը, Սեդրակ Սարգսյանը և ուրիշներ³: Չոկատը մասնակցեց Յայջի գյուղի մոտ տեղի ունեցած երկու մարտերի, ապա պատրաստվեց 84-րդ բրիգադի 250-րդ գնդի հետ մեկնել Գափանի ռազմաճակատ:

Ամեն ինչ պատրաստի վիճակի մեջ դնելուց հետո, 11-րդ կարմիր բանակի շտաբում սշակված օպերատիվ ռազմական պլանի համաձայն, հոկտեմբերի 15-ին բանակի Չանգեզուրում գտնվող բոլոր գորամասերը կոմունիստական ջոկատների հետ անցան հարձակման:

¹ ՀՀ ՀՔԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 139, Բ. 15:

² ՍՊՊՈՒՊԱ, ֆ. 85, գ. 13, Կ. 57, Բ. 12, ՀՀ ՀՔԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 136, Բ. 1:

³ ՍՊՊՈՒՊԱ, Փաղարական կոմիտեի Չանգեզուրում, Լ. 66:

Հոկտեմբերի 15-ին սկսված համառ ու դաժան կռիվները տևեցին մինչև նոյեմբերի 15-ը՝ ուղիղ մեկ ամիս:

28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադները և նրանց միացած հայ կոմունիստական ջոկատներն ու աղբյուրագիների խմբերը Գորիսի շրջանից միաժամանակ շարժվեցին Ղափանի և Սյսիանի ուղղությամբ: «Այս ուժերը,- գրել է Ս. Վրացյանը,- ունեին մեծաքանակ փամփուշտ ու գնդացիներ, առատ բնդանոթներ, ժողովրդից խլած հարուստ պարենավորում և տեղափոխության միջոցներ: Թիկունքն ապահովելու համար Գորիսից ու գյուղերից առնված էին հարյուրավոր պատանդներ: Ջորամասերի պետերին խիստ հրաման էր տրված՝ լինել անողոք, չխնայել ոչ որի, գյուղերը հողին հավասարեցնել, մեծ ու փոքր շխմայել, գերի չվերցնել»:

Պարզ է, որ կռիվը անողոք էր լինելու:

Ահռելի վտանգ էր կախվել Չանգեզուրի գլխին: «Մահ կամ ազատություն», «Ազատություն կամ մահ», - այս մտքով էին տոգորված զանգեզուրյան գոյամարտի մարտիկները: Նրանք մահապարտներ էին, ռազմական հզոր ուժերով օղակված մի փոքրիկ լեռնաշխարհի պատանդներ, բայց դեռ՝ ոչ զինաթափ: Հայոց ողբերգական և հերոսական պատմությունը մի նոր էջ էր հյուսվում՝ արյունով ու կամքով:

Դակատագրական այդ օրերին աշխարհից կտրված Չանգեզուրին գործնականում աջակից էր միայն Արցախը: Արցախի ոչ քիչ թվով մարտիկներ ու հրամանատարներ կամավոր նետվել էին զանգեզուրյան ազատամարտի մահաբեր կրակների մեջ՝ կատարելով իրենց եղբայրական պարտքը:

Չանգեզուրում և Ղարաբաղում լայնորեն տարածվեց հետևյալ հոգեցունց կոչը.

«Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հերոսներ:

Հայկական սև լեռների հերոսներ:

Հայեր: Անկեղծ ու հավատարիմ բարեկամներ...»

Մենք միշտ հրաժարվել ենք մեր գլուխը խոնարհելուց և միշտ բարձր գոչել ենք մեր իրավունքների մասին, մեր անհատակված եղբայրների և քույրերի մասին՝ օտարների ուրախ խնջույքին:

Եվ այսօր մենք մնացել ենք առանց բարեկամների. մինչև անգամ Ռուսաստանը, որի վրա դարերով և մեծ հույսերով նայում էր տանջված ժողովուրդը, մեզ դավաճանեց և ձեռք ձեռքի տված Քենալ փաշայի, Խալիլ փաշայի, Նուրի բեկի, Քերբայալ խանի ավազակային բանդաների հետ, քարոքանդ է անում մեր գյուղերը, ներս է խուժել մեր լեռները, որպեսզի արյան հեղեղների մեջ խորտակի մեր մանուկ ազատությունը:

Բայց մեր թշնամիները դառը կերպով սխալվում են: Կբացվեն

¹ Ս. Վրացյանի. Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 549:

խաբված ռուս ժողովրդի աչքերը, և իրենց ազատության համար զոհվող մարմինները չեն գնա փոքր հայ ժողովրդի ազատության դեմ ...

Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայեր:

Մեր հայրենիքը ձեզ է սպասում, սպասում է ձեր զոհողություններից այն բանի համար, որ նա տվել է ձեզ կյանք, ձեզ տվել է անուն և փառք:

Բուժք նրա վերքերը, կանգնեցրեք արյունը...

Միևնույն մոր զավակներ: Այս ծանր բուպեին կյանքի և մահվան առջև ձեռք-ձեռքի տված միացե՛ք հարազատ ժողովրդի դրոշակի շուրջը և ... կանգնեք հայրենիքի զոհվող մարտիկների շարքերում՝ կռվելու հայրենիքի ազատության համար»¹:

Ռազմական գործողությունները սկսելու հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 16-ին, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին և դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Սարաևը, իրենց հերթին, մի առանձին կոչով դիմեցին Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Շուշվա շրջանների ժողովրդին: Նրանում ասված էր, որ «Չանգեզուրի ազգաբնակչությունը մոլորված է Նժդեհի և նրա արբանյակների կողմից», որ «բանդիտները կարմիր գործառույթին կատաղի դիմադրություն են ցույց տալիս», քանի որ գիտեն, որ մոտենում է իրենց վախճանը: Նժդեհի և նրա համախոհների քարոզչության ազդեցության տակ ապստամբելով և իր գեներալ ուղղելով կարմիր բանակի դեմ՝ «Չանգեզուրի ազգաբնակչությունը մոռացել է, որ այդ բանակը աշխատավորներին ազատել է ձրիակերների, պարազիտների, գեներալների, հողատերերի, բուրժուազիայի և կուլակների ծանր լծից»: Գիվիզիայի հրամանատարը այնուհետև շեշտում էր. «Թող Չանգեզուրի ողջ ազգաբնակչությունը խմանա, որ կարմիր բանակը որքան բարյացակամ է աշխատավորության հանդեպ, որքան որ իր կյանքն է զոհում աշխատավորության երջանկության համար, այնքան էլ խիստ է ու անողոք իր թշնամիների նկատմամբ: ...Քանի ուշ չէ, վերադարձե՛ք ձեր խաղաղ աշխատանքին, հանձնե՛ք ձեր գեներալը...»

Ապստամբներին գերի ընկած հիվանդ, վիրավոր կարմիր զինվորները և տեղական կազմակերպությունների կոմունիստները պետք է գերծ լինեն բռնություններից և վերադարձվեն...

Վռնդեցե՛ք Նժդեհին և նրա արբանյակներին, որոնք իրենց հետ բերում են աղքատություն և քայքայում: Կարմիր բանակը ձեզ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 190, գ. 1, գ. 43, ր. 1:

բերում է ազատություն, բախտավոր ու խաղաղ կյանք»¹:

Ապստամբությունը ճնշելու համար գործառնության մեծ մասը ուղարկելով Ղափանի և Սիսիանի շրջանները՝ դիվիզիայի հրամանատարը տագնապում էր, որ դրանով իսկ թուլացրել է թիկունքը՝ Գորիսը, որտեղ նույնպես ապստամբություն էր սպասվում: Ահա թե ինչու, Գորիսի ընդհատակը սարսափի մատնելու և զսպելու համար, նրա հրամանով հոկտեմբերի 16-ին Կոռնիձոր գյուղում գնդակահարվեցին 13 հայ բանտարկյալներ, որոնցից 6-ը՝ կոռնիձորցիներ: Նրանք բոլորը մեղադրվել էին հակաբոլշևիկյան գործունեության մեջ: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 17-ին, Նեստերովսկին հատուկ հրամանով բնակչությանը տեղյակ պահեց կատարված «արդարացի պատժի» մասին: Հրամանի 5-րդ կետում նշված էր. «Չանգեզուրի գավառի Կոռնիձոր գյուղի բնակիչներ Ավագիմ Պողոսյանը, Միսոն Պողոսյանը, Շամիր Կարապետյանը, Ալեքսանդր Հասրաթովը, Հակոբ Վանեայանը և Ահարոն Ղահրամանովը գնդակահարված են՝ հակահեղափոխականության և կոմունիստների ծնողներին ծաղրելու համար»: Այդ օրը Գորիսի կենտրոնական բանտում, որը լիքն էր բանտարկյալներով², սվիններով սպանվեցին նաև Համբարձում Սարգիսյանյանը (Յապոնացի Սաքո), որը հեղափոխական գործունեության համար 10 տարի շրթաներ էր կրել ցարական բանտերում, Ավանես Մալինցյանը, Ալեքսանդր Միրաքյանը, Բախշի Սարգսյանը, Ալեքսանդր Տեր-Մկրտչյանը, Համբարձում Շալունցը և ուրիշներ:

Իսկ մինչ այդ եղեռնագործները հոկտեմբերի 16-ին Գորիսի բանտում գնդակահարել էին 19 ռուս կարմիրբանակայինների և մեկ հայ զինվորի, որոնք հրաժարվել էին Ղափան գնալ և կռվել ապստամբների դեմ³:

1920թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած Ալյրբեջանի կոմունիստական կուսակցության համագումարում Չանգեզուրի գավառից «ընտրված պատգամավոր» Հայրապետ Տատյանը հայարտությանը գեկուցում էր, որ կարմիր բանակի գավառ մտնելուց հետո «բոլոր դաշնակները գնդակահարվել են... Տերտերների հետ մենք այլ կերպ ենք վարվել՝ մի մասը ձերբակալվել է, որոնցից ոմանք գնդակահարվել են, որոնց թվում եղել է նույնիսկ մեկ մետրոպոլիտ»⁴:

Չանգվածային բռնությունների, ձերբակալությունների ու գնդակահարությունների հիմնական նպատակն էր՝ վախ ու սարսափ տարածել բնակչության մեջ: Բայց այդ գործողու-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 139, ք. 18-19:

² 1920թ. հուլիսի 6-ից մինչև նոյեմբերի 19-ը ժամանակաշրջանում բոլշևիկները Գորիսի կենտրոնական բանտ լին նստել 763 մարդ (տես «Արևոտ գիրք», էջ 24):

³ «Արևոտ գիրք», էջ 23:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, Կ. 632, ք. 3:

թյունները հակառակ արդյունք էին ունենում:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության կողմից այդ օրերին կառավարությանը գրած մի տեղեկագրի մեջ կարդում ենք. «Ղափանը Նժդեհի ղեկավարությամբ շարունակում է պահպանել իր անկախությունը և հերոսական կռիվ է մղում թուրքերի ու ռուս բոլշևիկների դեմ: Բոլշևիկները, որոնց հաջողվել է գրավման տակ պահել Ղափանի գյուղերի մի մասը, դիմում են ամեն տեսակ վայրագությունների՝ գյուղերը հրդեհի են մատնում, ղեկավար գործիչներին՝ գնդակահարում: Չնայած դրան, Ղափանը և Գորիսը ընկճված չեն և շարունակում են անհավասար կռիվը»¹:

Այդ բանը լավ էր ըմբռնում կարմիր բանակի հրամանատարությունը, որը մտավախություն ուներ, թե դաժանությունները գուցե իրենց նպատակին չհասնեն: Ուստի նա անհրաժեշտ համարեց բացատրություններով դիմել գավառի բնակչությանը և բռնություններն ու գնդակահարությունները արդարացնելու փորձեր անել:

Այդ նպատակին էր ուղղված, մասնավորապես, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու հերթական հրամանը, որտեղ նա նորից անդրադառնում էր գնդակահարությունների խնդրին: «Արտոհիշյալ անձնավորությունները,- ասված էր հրամանում,- գնդակահարված են որպես իսկական հակահեղափոխականներ և բանվորագյուղացիական իշխանության ակնհայտ թշնամիներ: Նրանք վարում էին պրովոկացիոն աշխատանք, որպեսզի ձեզ բարձրացնեն կարմիր բանակի դեմ, այնպիսի բանվորների և գյուղացիների դեմ, ինչպիսին դուք եք: ...Բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիներ, զգուշացեք, դողացեք, որովհետև հեղափոխությունն իր հաղթական ընթացքի ժամանակ կանգ չի առնում զոհերի առաջ:

Հայաստանի պրոլետարներ, լավ հասկացեք, որ կարմիր բանակը եկել է Չանգեզուր ոչ թե ձեզ տիրելու, ձեզ շահագործելու ու կեղեքելու համար, ինչպես այդ անում էր հին ցարական կառավարությունը և ինչպես հիմա անում են հայ դաշնակները. կարմիր բանակը եկել է ձեզ և ձեր հարազատներին ազատելու կույակների, զազան մաուգերիստների, բանդիտ Նժդեհի, Դրոյի և մյուսների բռնություններից, որոնք ուզում են ձեզ բարձրացնել Խորհրդային Ռուսաստանի և Ալյրբեջանի պրոլետարիատի դեմ:

Դարաբաղի, Չանգեզուրի և Նախիջևանի պրոլետարներ և չքավոր գյուղացիներ, լավ հիշեցեք, որ հիմա ահազին աշխատանք է տարվում ստեղծելու նոր հասարակարգ, որտեղ չի լինի ֆաբրիկանտների, հողատերերի և կույակների իշխանությունը, այլ կլինի ազատության, հավասարության, եղբայրության և խաղաղ,

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, գ. 1, Կ. 632, ք. 9-10:

հանգիստ կյանքի թագավորությունը:

Խորհրդային իշխանությունը վերջին անգամ դիմում է ձեզ. կանգնեցեք խաղաղ կյանքի ուղիղ ճանապարհի վրա, մի լսեք ձեր թշնամի դաշնակցականներին, հեղափոխության և ժողովրդի թշնամիներին. կուռ միացեք կարմիր բանակին՝ ոչնչացնելու մեր թշնամիներին, որոնք ձեզ ուզում են ապստամբեցնել: Թող անիծված լինեն Վարաբադի, Ջանգեզուրի և Նախիջևանյի բանվորների և գյուղացիների թշնամիները՝ դաշնակները, հակահեղափոխականները:

Կեցցե՛ կարմիր բանակը, որ պատժում է ժողովրդի թշնամիներին:

Կեցցե՛ Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում:

Կեցցե՛ համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխությունը՝:

Խորհրդային հրամանատարությունից զատ թուրքիկներ ու կոչեր էր տպագրում ու տարածում նաև Գորիսի գավառային հեղկոմը: Հոկտեմբերի 21-ին, այսպես կոչված, «գյուղացու շաբաթվա» կապակցությամբ տպագրվեց ու տարածվեց «Ջանգեզուրի չքավոր գյուղացիներին» կոչը, հոկտեմբերի 26-ին՝ «Կոչ Ջանգեզուրի գյուղացիներին»:

Առաջին կոչում ասված էր.

«Ընկեր գյուղացիներ:

Կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցությունը միակ կուսակցությունն է, որ պաշտպանում է ձեր շահերը, խորհրդային իշխանությունն է, որ կոչվում է ձեզ կեղեքողներին, ձեր աշյունը ծծողների դեմ, բանվորությունը ձեր մյակ գինակիցն է ու քարեկամը:

Ընկերներ, բանվորությունը, նրա առաջնորդ կոմունիստական կուսակցությունը, շատ լավ գիտե, որ դուք վատ դրության մեջ եք, գիտե, որ դուք մերկ եք, շոր չունեք, նավթ չունեք, աղ չունեք, մի խոսքով՝ ձեր տնտեսությունը քանի գնում քայքայվում է, ձեր դրությունը քանի գնում վատանում է...:

Հաստատվորներից կաշառված ազենտները ձեր մեջ խռովություն են սերմանում մեր դեմ՝ բանվորությանը թույլ չտալով, որ նա ձեզ համար անհրաժեշտ գործիքներ ու մթերքներ պատրաստի:

Ընկեր գյուղացիներ, դուք էլ լավ պիտի ճանաչեք ձեր իսկական թշնամիներին, պիտի կռվեք հարուստների, նրանց կողմից կաշառված զանազան մուր անձնավորությունների դեմ, որպեսզի բանվորությունը հանգիստ կարողանա ձեզ օգնել իր ունեցած ապրանքներով, իսկ դուք ձեր ունեցած հացով՝ բանվորներին:

Միայն բանվորների և չքավոր գյուղացիների միության մեջ է մեր փրկությունը: Հակառակ դեպքում կստացվի այն, ինչ հիմա մեր գավառում է, մենք կմնանք սոված ու մերկ:

Ընկեր գյուղացիներ, կազմակերպվում է «գյուղացու շաբաթ»:
Մի ամբողջ շաբաթվա ընթացքում բանվորությունն ամենայն կերպ պետք է օգնի գյուղացիներին: Այդ շաբաթվա ընթացքում գյուղացիները ձրի, առանց որևէ վճարի. կստանան աղ, նավթ, շոր, լուցկի, հնարավորության սահմանում՝ կշինվեն ճանապարհները, կվերաշինվեն ձեր երկրագործական գործիքները...:

Ջանգեզուրի հեղկոմի նախագահ՝

Եր. Բակունց

Ջանգեզուրում «գյուղացու շաբաթը»

կազմակերպող հանձնաժողովի նախագահ՝

Ա. Շահգեղյան՝:

Սկզբում կարծես թե բոլշևիկների գործերը վատ չէին գնում:

Ռուսական զորամասերը ռուսների տարափ տեղալով՝ հարձակվում էին Ասկյուլում -Ղզլուաշ -Ինջաբեյ գծով՝ այսինքն՝ Ղափանի հյուսիսարևելյան ամբողջ սահմանի վրա:

Չախ թևում՝ ճակատեն գյուղի վրա սկսած հարձակումը, սակայն, հաջողություն չբերեց: Խորհրդային զորամասերը ստիպված էտ քաշվեցին:

Ռազմաճակատի կենտրոնական մասում կարմիրբանակայինների գործերը հաջող էին գնում. հոկտեմբերի 17-ին նրանք գրավեցին Արծվանիկ գյուղը, ապա առաջ շարժվեցին դեպի Ղափանի հանրեր:

Այ թևում մխրճվելով Տաթևի և Ղափանի միջև՝ ռուսական զորամասերն ամեն ջանք գործադրում էին գրավելու Խոտանան գյուղը:

Ռազմաճակատի կենտրոնական մասում անընդհատ գործում էին երկու դաշտային թնդանոթները, իսկ թևերից անդադրում կրակում էին 40-ի չափ գնդացիներ:

Նժդեհը Բաղաբերդի շրջանից Խուստուպի վրայով մեկնում էր Գեմվազ, երբ ճանապարհին սուրհանդակները նրան են հասցնում Ղափանի Ազգային խորհրդի նախագահ Սամսոն բեկի՝ Հանրերից գրած գրությունը՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Ղափանում դրությունը շատ լուրջ է: Խոտանանից մինչև Ջեյվա ամբողջ տարածության վրա թշնամին է կանգնած: Անհամբեր սպասում ենք Ձեր գալստյան»:

Ստանալով այս գրությունը՝ Նժդեհը, սակայն, շարունակում է ճանապարհը: Չհասած Խուստուպի կատարին՝ Սամսոն բեկից

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 67:

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 11-12:

² Գ. Նժդեհ, Էջեր Է. Խոտանայատանի գոյամարտն. «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, սպրիլ, թիվ 6, էջ 113:

նրան են բերում երկրորդ գործյունը. «Նորից խնդրում եմ. աղաչում՝ հասնք, հասնք: Այսօր մեծ կոխվ կար: Տղաներին խկույն ուղարկեցի. դեռ լուր չունեն»¹:

Նժդեհը ստիպված վերադառնում է Հանքեր և անմիջապես Ինջաբեյի ճակատ է ուղարկում հետևյալ հրահանգը.

«Խուսափել գերեկվա գրոհներից և գոհեր տալուց: Բնդունել «Մորճ ու Ոստայն» ձևը և սպասել ինձ: Ձեզ մոտ կլինեն մի ժամեն: 1920թ. 17 հոկտեմբերի. ժամը 14.20, Հանքեր»²:

Նժդեհը շտապ կազմակերպում է քիկնային մի գորախումբ՝ վաշտապետ Կարապետի գլխավորությամբ, որը Գետաթաղի բարձունքներով ուղղությամբ է վերցնում դեպի Տափասար՝ անցնելու համար հակառակորդի քիկունքը. իսկ ինքը անցնում է Ինջաբեյի ճակատ:

Նշված ժամին Նժդեհը գալիս է Ինջաբեյ և անմիջապես ձեռնարկում պաշտպանական գծի ստուգումը, գրույցներ ունենում մարտիկների հետ, նրանց հաղթանակի հավատ ներշնչում: Նա իր վրա է վերցնում իր իսկ ծրագրած ռազմական գործողության ղեկավարումը:

Կարծես թե 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության օպերատիվ մարտական պլանը կենսագործվում էր: Բայց հարձակման սկզբից ընդամենը երկու օր անց՝ հոկտեմբերի 17-ից, վիճակը սկսեց փոխվել: Առաջ ընթացող խորհրդային զորամասերն ավելի ու ավելի սպառնալիորեն էին կտրվում քիկունքից: Ռազմաճակատի բոլոր տեղամասերում՝ և՛ Ղափանում, և՛ Գենվագում, նրանց համար ստեղծվում էր ծայրաստիճան աննպաստ վիճակ:

Հոկտեմբերի 18-ի լուսաբացին Նժդեհն իր զորամասերին ու գալյավաշտերին տանում է հակահարձակման: Հանկարծակի և հզոր գրոհով Խոտանանից հարձակված Նժդեհի զորայունը խուճապի է մատնում խորհրդային ուժերին, որոնք սկսում են նահանջել Ինջաբեյի ամբողջ ճակատի վրա: Միաժամանակ Կարապետի հրամանատարությամբ գործող զորամասը, Տափասարի կողմից քանցում կատարելով, անցնում է կարմիրբանակայինների քիկունքը և ուժգին գրոհով նոր խուճապ առաջացնում նրանց շարքերում:

Ռազմաճակատի այս հատվածից բուլշևիկյան զորքերի խուճապահար նահանջի պահին քիկունքում Տաթև գյուղում, Նժդեհի կողմնակիցները ապստամբում են և գրավում ոչ միայն Տաթև, այլև Տանձատափ, Սևարանց, Մալղաշ, Աղվանի գյուղերն ու դրանց հարող տարածքները: Խորհրդային բրիգադի նահանջի

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 113:
² Նույն տեղում:

միակ՝ Տաթև - Հալիձոր - Գորիս ճանապարհը փակվում է: Շուտով վրա են հասնում և կարմիրբանակայիններին քիկունքից հարվածում Միսիանի կողմից Տաթևի տարածքներ մտած զանգեզուրյան զորամասերը՝ Պողոս Տեր-Գավթյանի և սպա Տեր-Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Խորհրդային ուժերի մի մասը, ավելորդ համարելով դիմադրությունը, հանձնվում է: Մնացած մասը խուճապահար նահանջում է՝ մեծ կորուստներ կրելով Պողոս Տեր-Գավթյանի ուժերի հարվածներից:

Կարմիր բանակի զորամասերի գործերը վատ դասավորվեցին նաև ռազմաճակատի կենտրոնում: Արժվանիկը գրավելուց հետո Չեյվա - Արժվանիկ գծով դեպի Գափանի հանքեր հարձակվող 84-րդ բրիգադի զորամասերն այստեղ հանդիպեցին ուժգին դիմադրության: Բրիգադի զորքերին սկզբից հայտնվեց սեպաձև մխրճվել զանգեզուրցիների դասավորության մեջ: Բայց, նախապես չնտահոգվելով անհրաժեշտ հետախուզական տվյալներ հայթայթելու հարցով, բրիգադի հրամանատարությունը չկարողացավ ճիշտ գնահատել ռազմական իրադրությունը և Նժդեհի ուժերը: Ոչինչ չարվեց ամրապնդելու առաջ շարժվող և քիկունքից կտրված զորամասերի թևերը:

Ղափանի հանքերում Նժդեհի զորամասերը և գալյավաշտերը, երեք-չորս օր պաշտպանական մարտեր մղելուց հետո, հոկտեմբերի 19-ին և 20-ին, հակահարձակման անգամ: Նրանց հաջողվեց շրջապատել կարմիրբանակայիններին: Մեծ կորուստներ տալուց հետո բուլշևիկյան զորամասը դադարեցրեց դիմադրությունը: Հայերը գերեցին մոտ 500 զինվոր:

Նժդեհը գրել է. «Հոկտ. 18-ի երեկոյան մեր սահմանների վրա արդեն բշնամին չկար: Մեր հաղթական վաշտերը բազմաթիվ գերիներով, թշնամուց խլած գնդագիրներով, հրացաններով, հեռախոսային ապարատներով, խրամատաշինական գործիքներով և դրոշակներով վերադառնում էին Հանքեր տունելու իրենց նոր հաղթանակը: «Մորճն ու Ոստայնը» հաղթել էին և այս անգամ: Մարդկային կորուստ գրեթե չունեինք: Թշնամու կորուստը ավելի քան մեծ էր»¹:

Հոկտեմբերի 19-ին Նժդեհի Գափանի հանքերից ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենները՝ սպարապետ Նազարբեկյանին, պառլամենտի նախագահին և Հ. Յ. Գաշնակցության Բյուրոյին) հաղորդում էր.

«Օրդուբաղն ու Չանգիլանը նորից սկսեցին իրենց հարձակումը հերոսական Գենվագի մի բուռն ժողովրդի վրա: Թշնամու ուժերը հասնում են մի քանի հազարի: Հարձակվողների 70 տոկոսը թուրք է: Օրդուբաղի ճակատից հարձակվողների մեջ կան նաև օսմանցիներ: Կասկածից դուրս է, որ բշնամին վճռել է գրավել

¹ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեոնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 114:

Գենվազը և սրի քաշել նրա գերազանցորեն մարտունակ ու քաջանուն ժողովրդին: Պարսկական ափից հաղորդում են ինձ, որ թշնամին դեպի Գենվազ է շարժում նաև մի մեծ խուժան՝ թալանի և կոտորածի նպատակով: Ի սեր Գենվազի, Գողթանի և Ղափանի մարտնչող ժողովրդի, որը ոչինչ չխնայեց Հայաստանի նախապետին ու ամրությունները պաշտպանելու համար, որը չորրորդ ամիսն է, ինչ հանուն իր հարազատ հանրապետության իր լավագույն մարտիկների ազնիվ արյունն է գոհի սեղան հանում, օգնություն հասցրեք ինձ գործով, քնդանորով ու ռազմամթերքով»¹:

Այնուհետև Նժդեհը տեղյակ էր պահում, որ կռիվները շարունակվում են նաև Ղափանում, ուր «մի խենթ գրոհով» Ինջաբեյի ճակատում հաջողվել էր մասամբ ջարդել, ապա ութ զնդագիրների հետ գերի վերցնել խորհրդային 250-րդ հեծելազուն-ընդ:

Բոլշևիկյան հրամանատարությունը կռիվների ծանրության կենտրոնը փոխադրել էր Ղափանի հյուսիսարևելյան ճակատ և կռվում էր գերադաս ուժերով: Իսկ հայկական վաշտերի զինամթերքը սպառվելու վրա էր: «Ռազմամթերքի սուր կրիզիսը և քնդանոթների բացակայությունը կարող է պատճառ դառնալ Ղափանցուցիկ հերոս ժողովրդի ոչնչացմանը,- զինվորական նախարարին հաղորդում էր Նժդեհը:- Սա չորրորդ հարձակումն է Օրդուբադի կողմից: Օսմանյան հայակեր ավանտյուրիստներին Գենվազի ժողովրդի ազնիվ արյուն է պետք:

Ի սեր Աստծո և իմ թափած գերմարդկային աշխատանքների՝ արագացրեք օգնությունը:

Ըստ իս, Կապարգողքը փրկելու համար պետք է կամ անմիջապես գրավել Նախիջևանը, կամ թե Լեգրանի միջոցով լավ կլիներ Նախիջևան - Օրդուբադ մի խառը կոմիսիա ուղարկել, դադարեցնել Օրդուբադի և Գորիսի՝ անվերջ հարձակումները՝ Չանգեզուրի այս կամ այն շրջանի վրա: Օգնություն, օգնություն, օգնություն՝ իր վերջին փամփուշտը կրակող Ղափան - Գենվազին»²:

Չսպասելով պատասխանի՝ Նժդեհը հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 20-ին, Հանքերից հետևյալ երկրորդ նամակն է գրում ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենները՝ սպարապետ Նազարբեկյանին, պառլամենտին, Հ. Յ. Գաշնակցության Բյուրոյին, Չանգեզուր - Լարաբադի կոմիտեին և «Յառաջ» թերթին):

«Ես լռել չեմ կարող: Բայց ինչ արժե՞ անվերջ, անհավասար կռիվներում արնաքամ և ուժասպառ եղած, մի ժողովրդի մեռնող ղեկավարի ճիշդ, ցավը, հարայը:

Ես մեռնում եմ. գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում սա:- Այն, որ ինձ հետ մեռնում է նաև իր ռազմական խոյանքներով մեր վերջին երկու տարվա պատմությունը՝ զարդարող Ղափան - Գենվազ - Գողթանի հերոսական ժողովուրդը:

Ես հաղթում եմ, ջարդում թշնամու զնդերը, հարյուրներով գերի վերցնում, զինաթափում, բայց և այնպես ինձ պարտված եմ զգում և մեռնում: Գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում սա:- Այն, որ տեսնում եմ, որ վերջ չկա թշնամու հարձակումներին, որ ես իմ թոքերի վերջին կտորն եմ մաշում. իսկ ժողովուրդը վերջին փամփուշտն է վառում:

Հաղթել և իրեն պարտված զգալ! Այդ տրագեդիան զգալու համար պետք է սիրա ունենալ, սիրտ: Այսօր Կապարգողքը օղակող թշնամին՝ «սովետականացնելու» տեղ միայն կոտորում է և թալանում:

Մեծամասնականների տեղ այժմ արյան տենչով խելագարված թուրք կանոնավոր ուժերն ու հսկայական խուժաններն են պաշարել իմ շրջանները:

Իհարկե պարոն Լեգրանը գիտե այդ և դիվանագիտորեն լռում է: Մինչև այդ մարդը կասե յուր խորհրդավոր խոսքը, Կապարգողքի տրագիկ ժողովուրդը կարող է քայքայված լինել: Արագացրե՛ք, արագացրե՛ք օգնությունը, եթե պետք է այդ գերազանցորեն հայրենասեր և քաջագործ ժողովուրդը:

Գիտեք, չե՞ք, որ այդ ժողովուրդը գոհ է գնում ի դեպ Երևանն ունեցած ջերմ հավատին: Օգնություն, օգնություն»:

Եթե ահավոր դժվար էր զանգեզուրյան ուժերի համար, ապա կարմիր բանակի զորամասերի դյուրությունն ուղղակի աղետալի էր:

Ղափանից նահանջող զորամասի մնացորդները այնպես էլ չկարողացան մարտական վիճակի գալ: Օգտվելով բրիգադի հրամանատարության տակտիկական կուպիտ սխալներից՝ Նժդեհի ջոկատները սկսեցին նահանջող զորամասերի վրա գրոհել կողերից: 84-րդ բրիգադի մնացորդները Ջեյվա - Արծվանիկ - Տանձավեր գյուղերի շրջանում նոր շրջապատման մեջ ընկան, կրեցին կենդանի ուժի մեծ կորուստներ: Ջարլուփչուր եղած բրիգադի չնչին մասը Բարլուրյանով նահանջեց դեպի Խոտանան:

Ռազմաճակատի այս հատվածում Նժդեհի զորամասերի ձեռքն անցան տասնյակ զնդագիրներ, հարյուրավոր հրացաններ, մեծաքանակ ռազմամթերք:

Հանդիպելով Նժդեհի զորամասերի ուժգին դիմադրությանը՝ ստիպված պաշտպանության անցան նաև Արաքս գետի ափով դեպի Նյուվադի գյուղը հարձակվող 20-րդ դիվիզիայի զորքերը:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ր. 14:

² Նկատի ունի Գողթար գրաված կարմիր բանակի զորքերին:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ր. 15-17:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ր. 4:

Գենվազում տալով մեծաթիվ գոհեր՝ այդ գորքերը խուճապահար վերադարձան Ադրբեջանի տարածք¹:

Գենվազում ջախջախված ուսական ուժերի մի մասը, անցնելով Նախիջևան և իրեն միացնելով տեղի թուրքերի մեծաթիվ բանդաներին և քեմալական սպաների գլխավորած զինվորների խմբերին, հոկտեմբերի 20-ին հարձակում գործեց սովահար ու տառապած Գողթանի վրա:

Չնայած ուժերի անհավասար լինելուն՝ Գողթանի հայերն առայժմ կարողանում էին հերոսական դիմադրությամբ պաշտպանել իրենց օջախները, չկորցնելով հույսը, որ Նժդեհից օգնություն կստանան: Օգնություն ուղարկվեց, որը, սակայն, տեղ չհասավ:

«Հոկտեմբերի 20-ից թշնամու ուժեղ հարձակումները Գողթանի վրա շարունակվում են, - հոկտեմբերի 25-ին գրում էր Նժդեհը ՀՀ զինվորական նախարարին: - Լեզրանի քրի տակ կարմիր կոշված սվոլոչը թուրք ասկյարների և խուժանի հետ Խալիլի և Էդիֆի ղեկավարությամբ պաշարել է քաղցից ու ժառանգորդ եղած Գողթանը: Այլևս ի՞նչ զինադադար, ի՞նչ բանակցություններ: Թշնամին ձգտում է լայնացնել իր բազան և ամրացնել Նախիջևանի թիկունքը:

Կրկնում են՝ Գողթանին տիրելով թշնամին կղառնա գրեթե անպարտելի և անզուսպ:

Ղափուջուղը՝ մեր ձեռքին եղած միակ ճանապարհը, որը միացնում է Ղափան-Գենվազը Գողթանի հետ, փակ է: Այսօր չորրորդ օրն է, ինչ Գողթան ուղարկած օգնական ուժերը գերմայրկային ճիգեր են թափում անցնելու Գողթան և միշտ էլ մարդկային գոհերով ետ են գալիս:

Բուք ու բորանը ձյունապատ Ղափուջուղի՝ Կապգողթի այդ փոքր մասի վրա կտրել է մեր ճանապարհը: Արագացրեք Նախիջևանի գրավումը, եթե չեք ուզում ընդմիշտ կորցրած լինել Գողթանը, գուցե և Նախիջևանը»²:

Այդ օրերին մի ուրիշ՝ Հ. Յ. Գաշնակցության Բյուրոյին գրած, մամակում Նժդեհը նորից էր բարձրացնում Գողթանին անհապաղ օգնության հասնելու և Նախիջևանն ու Օրդուբադը գրավելու անհրաժեշտության հարցը:

«Հարցերից ամենաակականը, - շեշտում էր նա, - դա Նախիջևան-Օրդուբադի գրավումն է, որը պետք է հանրապետությունը իրագործի մոտ օրերում, որպեսզի միանգամ ընդմիշտ վերջ դրված լինի տաճկա-ադրբեջանական անարգել հարձակումներին և ուսնձգություններին և հնարավորություն՝ Չանգևզուրը կապելու մայր երկրին»³:

Չնայած Նժդեհի ուղարկած վաշտը հնար չգտավ Ղափանից անցնելու Գողթան, բայց գողթանցիները մեն-մենակ, արգելափակելով թշնամու ճանապարհը, շարունակում էին մաքառել ու կորուստներ պատճառել նրան:

Անհաջողություն կրեցին նաև Սիսիանի ուղղությամբ հարձակվող կարմիր բանակի գորամասերը:

Դուրս գալով Գորիսից՝ այդ գորամասերը հոկտեմբերի 20-ին մտան Յայջի, ապա արագ առաջ շարժվելով, հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 21-ին, հասան Անգեղակոթ և գրավեցին այն: Նույն օրը Անգեղակոթից բոլշևիկյան հրամանատարությունը վերջնագիր հղեց Սիսիանի ապստամբներին՝ պահանջելով անհապաղ զինաթափվել:

Բոլշևիկների հաշվարկները սխալ դուրս եկան: Սիսիանի ապստամբները բնավ մտադիր չէին տեղի տալ: Նրանց առաջնորդ Պողոս Տեր-Դավթյանը ոչ միայն չպատասխանեց այդ վերջնագրին, այլև իր ջոկատներին հրաման տվեց անմիջապես հակահարձակման անցնել և ետ գրավել Անգեղակոթը: Գիշերային հարձակումով սիսիանցի մարտիկները կարողացան բոլշևիկյան գորամասերը դուրս մղել գյուղերից և ստիպել նահանջել Ղարաքիլիսա:

Այդ պահին Պողոս Տեր-Դավթյանը լուր է ստանում Ինջաբեկի գծում խորհրդային 83-րդ բրիգադի ջախջախման և դեպի Տաթև նահանջի մասին: Նա մի գորամասի գլուխ անցած շրջանցում է Ղարաքիլիսա գյուղը, որտեղ ապաստանել էին Անգեղակոթից նահանջած խորհրդային գորամասերը և, մի այլ ճանապարհով առաջ անցնելով, գրավում է Յայջին: Դրանով իսկ նա մի կողմից՝ սպառնում է Ղարաքիլիսայում գտնվող բոլշևիկյան գորամասերին, մյուս կողմից՝ հնարավորություն է ստանում օգնության գնալ Ինջաբեկի գծից Տաթև նահանջող 83-րդ բրիգադին հալածող ապստամբական ուժերին:

Յայջի գյուղից Պողոս Տեր-Դավթյանը իր գորամասով անցնում է Տաթև, ապա, Նժդեհին միանալու նպատակով Տաթևից դուրս գալով, շարժվում Ղափանի ուղղությամբ: Ճանապարհին՝ Մալոզյ գյուղում, հանդիպելով բոլշևիկների մի գորամասի, մարտ է տալիս և նրան ստիպում նահանջել: Անցնելով Ղափանի Խոտանան գյուղը, Պողոս Տեր-Դավթյանը միանում է Նժդեհին: Ստանալով որոշ հրահանգներ՝ մի քանի օր հեռո, նա վերադառնում է Սիսիան, Ղարաքիլիսա գյուղ, որտեղից խորհրդային գորամասերն արդեն նահանջել էին Գորիս:

Այսպիսով, ձախողվեց 11-րդ բանակի հրամանատարության մշակած օպերատիվ ռազմատակտիկական պլանը: 28-րդ դիվիզիայի 84-րդ և 83-րդ բրիգադները և 20-րդ դիվիզիայի գորամասերը չկարողացան կատարել իրենց խնդիրը և նահանջեցին ելման դիրքերը:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, գ. 4, գ. 398, ք. 9:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 4:

³ Նույն տեղում, ք. 10:

Ընդամենը մեկ շաբաթում խորհրդային զորքերը միայն Ղափանում տվեցին հարյուրավոր սպանվածներ: Հայկական ուժերը այստեղ գերի վերցրին մի քանի հարյուր զինվոր, գրավեցին մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք:

Նժդեհի համար ծանր խնդիր էր դարձել այդքան մեծ թվով ռուս գերիներին պահելը: Նա այդ օրերին բազմիցս դիմեց Հայաստանի կառավարությանը, որպեսզի սա միջոցներ ձեռնարկի գերիների գոնե մի մասը Վայոց ձորի վրայով Ղափանից Հայաստան տեղափոխելու համար: Հոկտեմբերի 23-ին Ղափանի հանքերից Հայաստանի Պառլամենտի անդամներ Ե. Միրաքյանին և Գ. Բալայանին գրած նամակում Նժդեհը բողոքում էր, որ ինքը հույս ուներ, թե կառավարությունը 500 զերի կտանի Հայաստան, նկատի առնելով, որ Ղափանում պարեն չկա նրանց «ավելորդ օր անգամ կերակրելու», բայց Նրևանից այնպես էլ ոչ մի պատասխան չի ստացել: «Մինչև ե՞րբ,- դառնացած գրում էր նա.- Ուզում եմ հավատալ, որ դուք, սիրելի ընկերներ, զգում եք, ապրում իմ տրազեղիան և հասկանում ինձ: Ես կատարելապես հյուծվել եմ: Թոքերիցս արյուն է գալիս: Սուր ռևմատիզմը փակել է ոտ ու ձեռքս, այնպես որ շորերս հանել-հագնելու հնարավորությունից էլ զրկվել եմ: ...Ինչպես երևում է, իմ կեանքը ոչինչ չարժե հանրապետության համար»¹:

Կարմիր բանակի զորքերի հարձակումը ձախողվեց մի շարք պատճառներով: Առաջին և գլխավոր պատճառը զանգեզուրցու հայրենապաշտությունն էր, նրա ամուր կամքը, անխորտակ հավատը իր արդար գործի նկատմամբ: Չանգեզուրի պաշտպանության գլուխ էր կանգնած հեռատես ու տաղանդավոր Գարեգին Նժդեհը, որը հրաշքներ գործեց հայոց այդ լեռնավայրում՝ առաջ բերելով թե բարեկամների, թե՛ թշնամիների հիացումը: Պատճառներից մյուսը պետք է փնտրել կարմիր բանակի հրամանատարության ապաշնորհ գործելակերպի և մեծամոլության մեջ, մի բան, որ շատ թանկ նստեց կարմիրբանակայինների վրա, որոնք շինել հագած ռուս մուժիկներ էին և եկել էին այդ անծանոթ երկիրը՝ իբրև նվաճողներ, ենթարկվելով բոլշևիկների դաժան կարգապահությանը: Վերջապես հարձակողների համար ոչ պակաս դեր կատարեցին Չանգեզուրի անբարենպաստ բնական և կլիմայական պայմանները: Շուտ վրա հասած աշնանային եղանակները՝ մինչև ոսկոր թափանցող ցուրտը, թանձր մառախուղը, անընդհատ անձրևները մեծապես դժվարացնում էին բոլշևիկների գործը: Ընդհակառակն, Չանգեզուրի պաշտպանները, լավ ծանոթ լինելով տեղանքին, իմանալով լեռնային անցումները, վարպետորեն օգտագործելով բնական ամրությունները և օգտվելով մառախլապատ եղանակից, հատկապես գիշերները, հարձակում-

ներ էին գործում կարմիր բանակի ստորաբաժանումների վրա, հանկարծակիի բերում, պատճառում ծակր կորուստներ¹: Ղափանում, Գենվազում և Մխիթանում խորհրդային զորքերի պարտությունը և նահանջը ծանր անդրադարձ ունեցավ: Չանգեզուրում փաստորեն խորհրդային էին մնացել Գորիս քաղաքը և Գորիսի շրջանի մի մասը՝ Ռոտան գետի ձախ ափից սկսած մինչև Ադրբեջանին սահմանակից Տեղ գյուղը, որոնց պաշտպանությունը նույնպես վտանգի տակ ընկավ:

Չանգեզուրում բոլշևիկյան ուժերի ծանր պարտությունը զարմանք էր առաջ բերել ամենուր: Խորհրդային Ռուսաստանի հզոր բանակներից մեկը ջարդուփշուր էր եղել մի գավառի հերոսական զինյալների ուժով և, դա այն դեպքում, երբ քաղաքացիական պատերազմի ճակատներում կարմիր բանակը մեկը մյուսի ետևից հաղթանակներ էր տարել Յուդենիչի, Կուլալի, Դենիկինի բազմահազարանոց բանակների դեմ, և հերթը արդեն հասել էր Վրանգելին:

Չանգեզուրցիների մարտական հաջողությունները մեծ օգնություն էին քեմալական հորդանների դեմ կենաց ու մահու կողմ մղող Հայաստանի բանակին: Հանրապետության կառավարությունն այդ հանգամանքը ընդգծել է բազմիցս, համոզումը հայտնելով, որ Չանգեզուրն անառիկ ամրոցի պես արգելք կհանդիսանա կարմիր բանակի և թուրքական զորքերի միացմանը:

Այդ օրերին Հայաստանի կառավարությունը դիմեց Չանգեզուրի և Ղարաբաղի հայությանը՝ կոչ անելով ուժեղացնել պայքարը կարմիր բանակի և ադրբեջանական բանդանների դեմ²:

Բոլշևիկները լավ էին ըմբռնում, որ անհնար է կտրել զանգեզուրցիների դիմադրությունը, եթե չհաջողվի գավառի բնակչության լայն խավերին կտրել զինյալներից և հակադրել նրանց: Ուստի, կազմվեցին զանազան ծրագրեր՝ զանգեզուրցիների շարքերում պառակտում առաջ բերելու, նրանց ամուր միասնությունը քայքայելու համար:

Այդ օրերին Բաքվում ռուսերեն լույս տեսնող բոլշևիկյան «Կրասնի ավանգարդ» թերթը այսպես էր շարադրում Չանգեզուրում բոլշևիկների և կարմիր բանակի հետագա անելիքները. «Արևելքում ի հայտ է եկել մեծ դաշնակիցների կրտսեր քույրը՝ Արևելյան Անտանոք: Այդ դաշինքը ստեղծել են Հայաստանի, Վրաստանի, Ռուսիայի և Հունաստանի բուրժուաները, որպեսզի խեղդեն Արևելքում ծավալվող հեղափոխական շարժումը: Արևելյան Անտանոքի անմիջական ներկայացուցիչներից մեկը ավագակապետ Նժդեհն է, որն իր բանակը կազմել է ազգային

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ր. 1:

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 147, ր. 1-5:

² ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 290, գ. 1, գ. 43, ր. 1:

ատելությունը լցված հայերից: Մինչ Նժդեհը Ջանգեզուրի լեռների վրա ավազակությանը էր զբաղվում, կարմիր սվինները փախուստի մատնեցին մի ուրիշ գայլի՝ Գրոյին:

Ընկեր կարմիրները պետք է ամուր սեղմեն իրենց հրացանները և քշեն սև գայլ Նժդեհին:

Կարմիր բանակի խորամանկ և համառ թշնամիներ Նժդեհը, Գրոն և մյուս հին գայլերը լավ գիտեն զինվորական գործը: Ուստի և այդ ապստամբների դեմ անհրաժեշտ է հասնել մեծ ուժ՝ ջարդելու համար նրանց հրոսակախմբերը: Մյուսամասնակ մենք չպետք է մոռանանք, որ ապստամբների հաջողությունը մեծապես կախված է ազգաբնակչության տրամադրություններից: Ահա թե ինչու կարմիր բանակը, թշնամու կենդանի ուժերը խորտակելուց բացի, պիտի ձգտի ժողովրդին ոտքի հանել և թշնամանք առաջացնել ապստամբության դեկավարների նկատմամբ¹:

Հոկտեմբերի 25-ին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբից (Շուշի) հրամանատար Նեստերովսկին Ջանգեզուրում գտնվող իր զորամասերին իջեցնում է հերթական հրամանը, որով առաջնային խնդիր էր համարում բոլոր միջոցներով ռազմաճակատի գիծը ամրացնելը և զանգեզուրցիներին թույլ չտալը նորից առաջ գալու²: Բայց այդ գիծն ամրացնելու համար զինվորական նոր ուժեր էին հարկավոր: Եվ քանի դեռ Վարաբաղի կողմից այդպիսի ուժեր չէին ժամանել, զորքերի զանգեզուրյան խմբավորման հրամանատարությունը որոշեց փոքր դադարն օգտագործել՝ կարգի բերելու անհաջողություն կրած և նահանջած զորամասերը, նրանց տեղաբաշխել բնական հարմար ամրություններում, հայթայթել պարեն: Գլխավոր նպատակը մնում էր ուժի մեջ՝ գրավել ողջ Ջանգեզուրը: Նժդեհը գրել է. «Կարմիր հրամանատարությունը՝ կույր գործիք Բաքվի համիսլամականների ձեռքին, ըստ ամենայնի, վճռել էր, ի զին իր վերջին զինվորի արյան. ճնշել «Նժդեհի և դաշնակների ստեղծած սպիտակ շարժումը» և Ջանգեզուրը կցել խորհրդային Ադրբեյջանին: Նրա մի շարք զորամասերը ձեռված էին, զինաթափված, գերված: Նրա ռազմունակությունն ու բարոյական վիճակը գերեզման էին գտել Գենվազի, Բաղաբերդի և Վափանի ռազմաճակատներում»:

Տաթևի ենթաշրջանը գրաված հայկական ուժերը, մինչև Վափանի կողմից համալրում ստանալը, Ռոտանի աջ ափից փորձեցին անցնել Հայիձոր և Յայջի գյուղերի տարածքները: Նրանք մտադիր էին Շինուհայր - Խոտ գծով առաջ շարժվելով՝ ընդհուպ մոտենալ գավառային կենտրոն Գորիս քաղաքին և, եթե ներեին ուժերը, գրուով վերցնել այն:

¹ ՌԿԳՍ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 3, ք. 41:

² ՀՀ ԿԳՊԿՊՍ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 141, ք. 1-2:

³ Գ. Նժդեհ, Էջեր Լեռնահայաստանի գոյամարտին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 116:

Խորհրդային զորքերի հրամանատարության պահանջով գավառից միջոցներ ձեռնարկեց Տաթևից Գորիս եկող ճանապարհը փակելու և դեպի Գորիս քաղաք Նժդեհի զինջոկատների առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար: Այդ նպատակով որոշվեց Եզոր Հարությունյանի գլխավորած կոմունիստական ջոկատը, որը նույնպես խորհրդային զորքերի հետ Վափանի ճակատից նահանջել էր Գորիս, ուղարկել զանգեզուրյան ուժերի կողմից գրավված Տաթև և կարմիրբանակայինների կողմից գրավված Հայիձոր գյուղերի արանքում ընկած Յարուտ կոչվող վայրը: Ջոկատը պետք է պաշտպաներ Հայիձոր-Յայջի գիծը, Նժդեհի ուժերին թույլ չտար Ռոտանի աջ ափից անցնելու ձախ կողմը:

Միսիանի ուժերի հրամանատարությունը շտապում էր օր առաջ հարձակում սկսել Գորիս քաղաքը և շրջանը վերագրավելու համար: Համաձայնություն ստանալու համար Պողոս Տեր-Դավթյանը դիմում է Հանքեր՝ Նժդեհին:

Հոկտեմբերի 27-ին Նժդեհը Միսիանի ուժերի հրամանատարությանը նամակ է գրում. ուր իր կարծիքն է հայտնում Գորիսը վերագրավելու աննպատակահարմարության մասին: Նա գտնում էր, որ կարելի է և պետք է վերագրավել Գորիսը, բայց դրա համար անհրաժեշտ է նախապատրաստական լուրջ ու հիմնավոր աշխատանք տանել.

1. Առանց ուշացնելու ունենալ բավականին կանոնավոր ու զգալի զինված ուժեր, այնքան, որ քաղաքը գրավելուց հետո այդ ուժերի մի մասով «կարողանանք ամրացնել և մեր ձեռքին պահել Չարուղի մեր հին դիրքերը»;

2. Երբ բուն Ջանգեզուրի ժողովուրդը կհետևի Վափան-Միսիանի օրինակին, «կթոթափի սովետա-ադրբեյջանական լուծը», երբ իր միջից արմատախիլ կանի բոլոր կոմունիստական տարրերին. վճռականորեն կկանգնի իր սահմանների վրա՝ «միշտ պատրաստ՝ դիմագրավելու թշնամու բոլոր տեսակի փորձերին ու խաղերին»:

Առաջադրելով Գորիս քաղաքը և բուն Ջանգեզուրը վերագրավելու պարտադիր այս երկու նախապայմանները՝ Նժդեհը, այնուհետև, ավելացնում էր. «Ռրբան ես գիտեմ, այժմ մենք ոչ այնքան կանոնավոր ուժեր ունենք, ոչ ժողովուրդն է ապստամբելու միտումներ ցույց տալիս»: Նա նշում էր, որ Խոտ, Շինուհայր, Հայիձոր գյուղերի կոմունիստները շարունակում են խտացնել խորհրդային զինվորների շարքերը. իսկ Խնձորեակ գյուղը պաշտպանում է մեծամասնականների բոլոր ձեռնարկումները: Հետևապես՝ Գորիսը կարելի է վերագրավել ամեն թույլ, ամեն ժամ,

¹ ՀՀ ԿԳՊԿՊՍ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 18, ք. 1:

² Նույն տեղում:

ամենաչնչին ուժերով, բայց այդ ուժերով վերագրավել բուն Չանգեզուրը, առավել ևս՝ պաշտպանել այն, անհնար է: «Կարելի է մի խիզախ հաջող կարճ ժամանակով տեր դառնալ Գորիսին, բշմամուն փախցնել մինչև Ջաբուղ, ձեռք գցել բշմամու քնդանոթները և ռազմամթերքը, ազատել բանտարկյալներին, բայց մնալ Գորիսում առանց Ջաբուղն ամրացնելու անկարելի է»¹:

Ընդհանուր հրամանատարը նշում էր, որ հակառակորդը, կարիքի դեպքում, բուն Չանգեզուրում իր շարքերն ու ռեզերվները համալրելու մեծ հնարավորություններ ունի Հաջիսամուի և ուրիշ վայրերի թուրքերի հաշվին: Այդ առավելություններից, ասում էր նա, Չանգեզուրի պաշտպանները գրկված են:

Նժդեհը Միսիանի հրամանատարությանը նախագուշացնում էր, որ շատ ժամանակ չի անցնի, և բոլշևիկները Այրբեջանի կողմից նորից կանոնավոր ուժեր կուղարկեն Չանգեզուրի վրա, ուստի կարճատև դադարը պետք է օգտագործել առավելագույն արդյունավետությամբ: Նա հատկապես կարևորում էր բուն Չանգեզուրի ժողովրդի բարոյական ու մարտական ոգին քարձրացնելու ուղղությամբ աշխատանքների ծավալումը:

«Մինչև կանոնավոր (կարմիր բանակի- Ա.Ս.) ուժերի գալը, գրում էր Նժդեհը, պետք է թուղիկներով, կոչերով, պրոպագանդիստներով հեղեղել բուն Չանգեզուրը, պետք է այնտեղ ստեղծել ցանկալի հոգեբանական մթնոլորտ (психологическая атмосфера)»²:

Գորիս քաղաքը և բուն Չանգեզուրը գրավելու նախապատրաստական աշխատանքների թվում ընդհանուր հրամանատարը խիստ կարևորում էր թիկունքի, տվյալ դեպքում Միսիանի ամրապնդումը: «Աշխատեք Միսիանում սորիլիզե անել 26, 27, 28, 29 և 30 տարեկաններին, կազմակերպել եռավաշտ մի ուժեղ գումարտակ, իհարկե, լավ զգեստավորելու (обмундировать) և կերակրելու պայմանով»³: Այնուհետև նա խորհուրդ էր տալիս Միսիան ներմուծել սննուֆակտուրա, բեյ, շաքար, օճառ, լուցկի և նման բաներ: «Այդ բոլորն անելուց հետո, հավատացեք, բուն Չանգեզուրի ներկայացուցիչները գալու են հայ կառավարության փեշը բռնած իրենց երկիր քաշելու»⁴:

Նժդեհը համոզված էր, «Որքան լավ կազմակերպված լինի և ուժեղանա Միսիանը, այնքան կհեշտանա բուն Չանգեզուրի վերագրավման գործը»⁵:

Մինչ Գարեգին Նժդեհը, Պողոս Տեր-Դավթյանը և նրանց

¹ ՀՀ ՊԿՊԷ, ք. 400, օ. 1, գ. 18, ք. 7 և 7բ, րոկերես

² Դուրս տեղում

³ Դուրս տեղում, ք. 2

⁴ Դուրս տեղում

⁵ Դուրս տեղում

զինակիզները զանազան ծրագրեր էին կազմում Գորիս քաղաքը և բուն Չանգեզուրը վերագրավելու համար, այդ նույն ժամանակ, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, իր հերթին, Չանգեզուրի գավառը վերջնականապես գրավելու նոր նախապատրաստություն էր տեսնում:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման դարձույթունը

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը զինվորական բարձր իշխանություններից կարգադրություն ստացավ առանց ժամանակ կորցնելու, ամենակարճ ժամկետում ճնշել Չանգեզուրյան ապստամբությունը և գավառում վերահաստատել խորհրդային կարգերը:

Ելնելով բարձր հրամանատարության կարգադրությունից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը վիճելի բոլոր շրջանները՝ Չանգեզուրյու, Լեռնային Ղարաբաղը և Նախիջևանը, հայտարարեց ռազմական դրության մեջ: Միաժամանակ մարտական բարձր պատրաստության մեջ դրվեցին այդ շրջանների բոլոր խորհրդային զորամասերը:

Չանգեզուրը վերջնականապես ծնկի բերելու համար 11-րդ բանակի հրամանատարությունը ստեղծեց գորքերի մի հզոր միավոր, որը ստացավ «Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորում» անվանումը: Այն գլխավորեց 9-րդ բանակի 18-րդ հեծյալ ղեկավարի հրամանատար Պյոտր Վասիլևիչ Կուռիչկոն¹:

Պ. Կուռիչկոն 11-րդ կարմիր բանակին օգնության էր եկել Հյուսիսային Կովկասից: Օագումով լինելով 'Ռ-նի գյուղացի քաղաքացիական պատերազմի ռազմաճակատներում նա իր մարտական ծառայությունը սկսել էր որպես ավագ հանձնակատար սպա, այնուհետև եղել էր հեծյալ հետախույզ ջոկատի պետ, ապա՝ հեծելավաշտի հրամանատար, վերջապես դարձել էր հեծյալ ղեկավարի հրամանատար: 'Կենիկինյանների դեմ դաժան կռիվներում հռչակվել էր որպես անվախ ու հերոս հրամանատար, մարտերի կազմակերպման և ղեկավարման ժամանակ միշտ ցույց էր տվել ռազմագիտական բարձր ընդունակություններ ու հմտություն: Քաջարի այդ մարտը կռիվներում 18 անգամ վիրավորվել էր և կատարած սխրագործությունների համար արժանացել Կարմիր դրոշի շքանշանի ու ներկայացվել ոսկե գեներով պարգևատրման: Չուր չէ, որ նա «խորհրդային Հաննիբալ» անունն էր վաստակել²:

Երբ Գորիսում բոլշևիկներին հայտնի դարձավ, որ Չանգեզուրի դեմ գալիս է Կուռիչկոն, Ղարաբաղի և Չանգեզուրի

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիս, «Հայրենիք», 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 134:

² Տե՛ս "За рабоче-крестьянское дело. Сборник, посвященный памяти Куришко", изд. политотдела отдельной кавказской бригады, Тифлис, 1923, էջ 40.

արտակարգ կոմիսար Արմենակ Կարազյուզյանը, գավառի հայ ազգաբնակչությանը սարսափի մատնելու նպատակով, շարունակ կրկնում էր. «Ձգու՛յ՛, սրան Կուռչկին՝ կասեն, որը կատակ չի սիրում: Սա է ջարդել Գենիկինին, Կոյակին և շատերին: Կր տեսնե՞ք՝ այսօր-վաղը Նժդեհի և Գափանի փոշին քամուն կտա»¹: Լսելով այդ խոսքերը՝ Նժդեհն ասում էր. «Դառար ոչխար՝ պատրաստ են գայլերը, բայց մենք երբեք ոչխար չենք դառնա»: Ապա պատասխանելով նրանց, ովքեր փորձում են խուճապ ստեղծել, ասելով, թե Կուռչկոյի բազմամարդ գործին հաղթել չի լինի, Նժդեհը, իր խոսքերն ուղղելով կարմիր բանակի հրամանատարությանը, բացակայում էր. «Շատ եկեք և շուտ եկեք, ձեզ սպասում ենք անհամբեր»:

Հարվածող խմբավորման միջուկը կազմեց Կուռչկոյի հեծելազորքի մի մասը՝ բաղկացած մարզված ու կռվելու ընդունակ 1800 հեծյալներից: Դա 18-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադն էր, որի կազմում էին 103-րդ և 105-րդ գնդերը և օժանդակ ուրիշ զորամասեր: Բրիգադի հետ էին դիվիզիայի հրամանատար Կուռչկոն, դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Կուլեշովը, շտաբի պետ Նեկրիտովը, որին շուտով փոխարինեց Ֆրյուլովը: Առաջժ «Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորում» անվանումը իր վրա էր կրում 18-րդ հեծյալի դեպի Չանգեզուր գնացող այդ բրիգադը:

18-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ բրիգադին հրամայված էր Չանգեզուր գնալ արագ երթով և կռվի մեջ մտնել որքան հնարավոր է շուտ:

11-րդ բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի նարինանովյան ղեկավարությունը Բաքվում ակնդետ հետևում էին դեպի Չանգեզուր 18-րդ հեծյալի գորամասերի երթին: Դիվիզիայի հրամանատարը և շտաբը բանակի ղեկավարությանը պարբերաբար տեղյակ էին պահում բրիգադի շարժման, ճանապարհի դժվարությունների, մարտիկների բարոյական ոգու մասին:

Ահա հոկտեմբերի վերջին տասնօրյակում հեծրիգադի շարժման մասին դիվիզիայի շտաբի կողմից Բաքու՝ 11-րդ բանակի հրամանատարությանը հեռագրով ուղարկված օպերատիվ ամփոփագրերը.

Հոկտեմբերի 22-ին, Բարդալից:- «1-ին հեծրիգադը իր 103-րդ և 105-րդ գնդերով, առաջին կարգի գումակով և ձիաքարշ հրետանային մարտկոցով դիվիզիայի դաշտային շտաբի հետ հոկտեմբերի 22-ին, ժամը 18-ին հասավ Բարդա գյուղը, որտեղ և

կանգ է առել գիշերելու: Կորուստներ և ռազմավար չկան: Ճանապարհներին ցեխ է»²:

Հոկտեմբերի 25-ին, Շուշիից: «Դիվիզիայի 1-ին հեծրիգադը ժամանել է Շուշի հոկտեմբերի 24-ին, ժամը 17.30-ին, ուր և կանգ է առել գիշերելու: Ռազմավար չկա: Ճանապարհին կորցրել ենք մի քանի ձի: Կերը միանգամայն բացակայում է: Ձիերը գերհոգնած են: Եղանակն անձրևային է: Լեռնային ճանապարհներին ցեխ է»³:

Հոկտեմբերի 26-ին, Շուշիից: «18-րդ հեծյալի դիվիզիայի հեծյալ բրիգադի գնդերի դասավորության շրջանում օրն անցել է հանգիստ: 103-րդ հեծյալը՝ 35 մարդ հրամկազմով, 260 թրով, 230 հրացանով, 6 գնդացրով տեղաբաշխված է Քեշիշքենդ գյուղում: Բրիգադի շտաբը գտնվում է ներքին Սիզնակ գյուղում: 1-ին ձիաքարշ հրետանային մարտկոցը չորս թնդանոթով գտնվում է Շուշիքենդ գյուղում: Կորուստներ և ռազմավար չկան: Գնդերը սննդամթերքով ապահովված են: Կեր չկա: Ուրիշ տեղեկություններ չեն հասել: Եղանակը պարզ է, թույլ քամի է: Ճանապարհների վիճակն անբավարար է»⁴:

Հոկտեմբերի 27-ին, Շուշիից: «Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորմանը տրված հրամանի համաձայն 18-րդ հեծյալի դիվիզիայի 1-ին հեծրիգադը, 103 և 105 հեծյալ գնդերի կազմով, Ներքին և Վերին Սիզնակ-Քեշիշքենդ շրջանից շարժվել է Կալադարասիի ուղղությամբ, ուր կանգ է առել գիշերելու: ... Գնդերը սննդամթերքով ապահովված են: Կեր չկա: Եղանակն անձրևային է, ճանապարհների վիճակը՝ անբավարար»⁵:

Հոկտեմբերի 28-ին, Շուշիից: «18-րդ հեծյալի դիվիզիայի դաշտային շտաբը ժամը 8-ին մեկնել է Կալադարասի գյուղը, որտեղ կանգ է առել գիշերելու: 1-ին հեծրիգադը, 103 և 105 հեծյալ գնդեր կազմով և առաջին կարգի գումակով՝ հոկտեմբերի 28-ին ժամը 5-ին դուրս գալով Կալադարասի գյուղից՝ շարժվել է Տեղ գյուղի ուղղությամբ, ուր և կանգնել է գիշերելու: 1-ին ձիաքարշ մարտկոցը 4 հրանոթով գտնվում է Շուշիքենդում: 103-րդ հեծյալ գնդի կազմը՝ 35 հոգանոց հրամկազմ, 217 հրացանակիր, 258 թուր և 11 գնդացիր: 105-րդ հեծյալ գունդը՝ 25 հոգանոց հրամկազմ, 220 հրացանակիր, 260 թուր, 6 գնդացիր: Լեռնային ճանապարհներին ցեխ է»⁶:

Հոկտեմբերի 29-ին, Տեղ գյուղից:- «18-րդ հեծյալի դիվիզիայի 1-ին բրիգադի դաշտային շտաբը Կալադարասի գյուղից հոկտեմբերի 29-ին, առավոտյան ժամը 6-ին ճանապարհվել է և ժամը 2-ին հասել

¹ ՀՀ ՀԳՎԿԳՄԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 143, ք. 1:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 3:

⁴ Նույն տեղում, գ. 145, ք. 3:

⁵ Նույն տեղում, ք. 4:

⁶ Չանգեզուրում սխալմամբ այդպես էին անվանում Կուռչկոյին: Ելող սխալը կրկնված է գրականության մեջ, այդ թվում Նժդեհի գրվածքներում:

¹ Ը. Գեորգևան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 103:

Տեղ գյուղ, ուր տեղավորվել է և պատրաստվել գիշերելու: Բրիգադի 103-րդ և 105-րդ գնդերը, որոնք նախորդ օրվա գիշերն են հասել Տեղ գյուղ, նույն օրվա առավոտյան ժամը 5-ին, համարյա առանց հանգիստ առնելու, Տեղ գյուղից շարժվել են դեպի Գորիս և քաղաք հասել երեք ժամ հետո...»¹:

18-րդ հեծյալ դիվիզիայի 1-ին հեծյալ բրիգադի անգամ ճանապարհով Չանգեզուր էին գալիս նաև այդ դիվիզիայի մյուս գորամասերը:

Գորիս ժամանած «կարմիր զորավարը»՝ Պյոտր Կուոնիչկոն, ջերմ ընդունելության արժանացավ տեղի բոլշևիկ ղեկավարների կողմից: Նա ամեն առիթով մեծարվում էր գավառի խորհրդային իշխանության կողմից, նրա թանկագին հյուրն էր: Կուոնիչկոյի հեծյալ գորամասերը, որոնք տեղավորվել էին քաղաքում և մերձակա գյուղերում, շատ էին տարբերվում 28-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիայի գորամասերից. 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի գորամասերի հրամանատարներն ու զինվորները առողջ էին ու կայտառ, լավ զգեստավորված էին և ունեին ընտիր ձիեր²:

Գորիսում Կուոնիչկոն ձեռնարկեց խմբավորման վերջնական ձևավորումը: 18-րդ հեծյալի դիվիզիայի Գորիս հասած առաջին հեծյալ բրիգադը և Չանգեզուրում գտնվող մյուս բոլոր գորամասերը միավորվում էին՝ կազմելով մի ընդհանուր բռունցք:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման մեջ մտան 28-րդ հրաձգային դիվիզիան՝ իր բոլոր ստորաբաժանումներով, 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը, 18-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադը:

Խմբավորման կազմի մեջ մտցվեցին զգալի թվով հրետանային միավորներ: Բացի Չանգեզուրի մերձազամանակատային վայրերում եղած լեռնային ձիաքարչ հրետանային մարտկոցներից, խմբին հանձնվեցին նաև Լեռնային Դարաբաղում, Կարյագինոյում, Ջիբրայիլում գտնվող երեք հրետանային դիվիզիոններ:

Հարձակման նախօրյակին Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորքերի ընդհանուր թիվը հաշվվում էր 6000 հետևակ և շուրջ 2000 հեծյալ: Չենքերի ընդհանուր քանակությունը, հրացաններից բացի, հետևյալն էր. 48 կրանոթ, 218 գնդացի, 8 գրահամեքենա, 2 սավառնակ և այլն³: Մարտական գործողությունների ընթացքում հարվածող խմբավորմանը պետք է օգնեի օդային ուժերի զորավորումների մարտական օդակը⁴:

Ահա այդ հզոր խմբավորումն էր, որին միացավ նաև 1200 թուրք ասկյարներից կազմված «թուրքական առաջին հրաձգային

կոմունիստական գոմդը»՝ Չավալ փաշայի հրամանատարությամբ⁵:

Օսմանյան թուրքերից կազմված այդ գունդը ձևավորվել էր Բաքվում՝ Ադրբեջանի նորաստեղծ խորհրդային կառավարության և այնտեղ գտնվող Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ջանքերով: Գունդը զինելու և հանդերձավորելու խնդիրը դրվել էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության վրա: Նրա բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարները թուրք սպաներ էին:

Չևավորվելուց և ավարտուն տեսքի գալուց հետո գունդը ժամանակավորապես դիտվեց որպես 11-րդ բանակի զինվորական միավորներից մեկը և կրում էր «8-րդ գունդ» համարանիշը:

Գունդը կազմող ասկյարները Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կովկասյան ճակատում ռուսական զորքերի կողմից գերի վերցված օսմանյան բանակի զինվորներ էին, որոնք 1918թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո ներկվել էին կարմիր գունդով և բոլշևիկներին նույնիսկ հավատացնում էին, թե ամբողջ հոգով ընկալում են այդ հեղափոխության գաղափարները: Իսկ երբ Թուրքիայում հաղթանակեց քեմալական շարժումը, Ռուսաստանում գտնվող թուրք ռազմագերիների արժեքը էլ ավելի բարձրացավ:

Խորհրդային կառավարությունը պատրաստակամությամբ հայտնեց նրանց ազատ արձակել ռազմագերիների ճամբարներից, զինել և ուղարկել Մուստաֆա Քեմալի տրամադրության տակ, որի բարձրացրած «հեղափոխությունը», իբր, ուղղված էր միջազգային իմպերիալիզմի դեմ:

Թուրք ռազմագերիները Թուրքիա էին վերադառնում Դրիմի վրայով (Սև ծովով) կամ Բաքվի վրայով (Հարավային Ադրբեջանով)՝ շրջանցելով Հայաստանը: Բաքվում գտնվող Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարության մեջ միտք հղացավ իր դրոշի տակ ստեղծել թուրք ռազմագերիներից կազմված մի գունդ և օգնության ուղարկել «հեղափոխական» Քեմալին:

Այդ ուղղությամբ Բաքվում եռանդուն ջանքեր գործադրեց թուրք կոմունիստական ղեկավար Մուստաֆա Մուքիին, որը կարծում էր, թե օգնություն ցույց տալ Քեմալին՝ նշանակում է օգնել Արևելքի ճնշված ժողովուրդներին՝ ազատագրվելու իմպերիալիզմի լծից:

Ինչևէ, գունդը կազմակերպվեց, և ծրագրվեց այդ գորամասը Թուրքիա ուղարկել ոչ թե Հարավային Ադրբեջանով, այլ ուղիղ Բաքու-Նախիջևան գծով: Բայց այդ գիծն անցնում էր Դարաբաղով

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 145, ք. 5, նաև նույն տեղում գ. 146, ք. 1:

² Գ. Լոմին, Լեյբեր Լեռնահայաստանի գոյամարտն. «Հայրենիք», 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 117:

³ ՌՊԻԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 2, ք. 7, տե՛ս նաև՝ *А.Б. Калитин*, Интервенция и гражданская война в Закавказье, т. 339:

⁴ ՌՊԻԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 3, ք. 2:

⁵ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 90, ք. 3-4:

ու Չանգեզուրի Գորիսի և Միսիանի շրջաններով, այսինքն՝ հայ բնակչություն ունեցող բնակավայրերով:

Թուրքական գունդը նշված վայրերով անկորուստ անցնելու համար որոշվեց զինվորական այդ միավորը մտցնել Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման մեջ: Գորիսի և Միսիանի շրջանները գրավելու ընթացքում գունդը բուլղարական զորքերի աջակցությամբ պետք է անցներ Նախիջևան, իսկ այնտեղից՝ Թուրքիա:

Իրենց գավթողական նպատակները հաջողությամբ քողարկող և հեղափոխական կեղծ ֆրագների տակ քաքնված քենալականները ջերմորեն ողջունեցին Բաքվում թուրքական գնդի ստեղծումը և հանդերձավորումը: Մյուս կողմից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, անվերապահ վստահություն տածելով իրեն կոմունիստական հայտարարած թուրքական գնդի նկատմամբ, հույս ուներ, որ միանալով Քենալին, «կարմիր ասկյարները» պատվով կկատարեն հակաիմպերիալիստական պայքարի իրենց միսիան: Բաքվում գտնվող հայ կոմունիստներից շատերը նույնպես միամտաբար կարծում էին, թե թուրքական գունդը, անցնելով Անատոլիա, կռիվ է մղելու եվրոպական կապիտալի դեմ՝ հանուն երկրում խորհրդային իշխանության հաստատման:

Համաձայնություն տալով գունդը «Թուրքական կոմունիստական գունդ» անվամբ խորհրդային զորքերի կազմում մտցնել Չանգեզուր՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը, սակայն, հիմնավորված մտավախություն ուներ, թե հայ բնակչությունը կարող է արգելք հանդիսանալ գավառի տարածքով գնդի առաջխաղացմանը դեպի Նախիջևան և Թուրքիա: Երկյուղ կար նաև, որ Չանգեզուրով անցնելիս գունդն առաջինն ինքը կարող է հայ բնակչության հետ ընդհարումների տեղիք տալ: Հաշվի առնելով թուրքերի վայրագությունների, կողոպուտների ու սպանությունների բնական մոլուցքը՝ խորհրդային կուսակցական գործիչներից և բանակի հրամանատարությունից ոմանք ընդհանրապես դեմ էին թուրքական գունդը կարմիր բանակի զորամասերի հետ շարժելուն: Նրանք գտնում էին, որ այդ զորամասը պետք է Նախիջևան անցկացնել շտապ՝ մինչև Չանգեզուրում կարմիր բանակի նոր, հարձակողական գործողությունների սկսելը:

Բայց այդ պահանջի կողմնակիցները, այնուամենայնիվ, հարցը կտրուկ չէին դնում նաև չբացառելով, որ եթե թուրքական գունդը խորհրդային զորամասերի հետ մտնի Չանգեզուր, բայց չմասնակցի մարտերին, ապա կարող է բարեհաջող անցնել Նախիջևան:

Հենց այդ մտադրությամբ դեռ հոկտեմբերի 30-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը հարվածող խմբի ղեկավարությանը կարգադրություն արեց՝ նախքան Չանգեզուրում ռազմական գործողություններ վերսկսելը թուրքական գունդը շտապ ուղարկել Նախիջևան: Այդ կարգադրությունը չկատարվեց¹, և «Թուրքական կոմունիստական գունդը» կամա թե ակամա հայտնվեց 11-րդ կարմիր բանակի Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման կազմում:

Երբ Մոսկվայում հայտնի դարձավ այդ մասին, արտգործող կոմ Գ. Չիչերինը կովկասյան 11-րդ բանակի հրամանատարությունից պահանջեց բացատրություն: Բանակի շտաբի պետ Պուգաչովը նոյեմբերի 2-ին Չիչերինին ուղարկեց հետևյալ հանգստացնող հեռագիրը.

«Գորիսից Անգեղակոթի և Նախիջևանի վրայով դեպի Բայազետ է ուղևորվում թուրքական կարմիր հրաձգային գունդը, որը շարժվում է թուրքական կոմունիստների բյուրոյի պնդմամբ և ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ ընկ. Օրջոնիկիձեի համաձայնությամբ: Գունդը շարժվում է մեր վաշտի պաշտպանությամբ, որին հանձնարարված է թույլ շտապ հայերի և թուրքերի ազգային կոտորած»¹:

Հայաստանի վրա եկող կարմիր բանակի զորքերի կազմում մուսուլմանական զորամասեր գտնվելու մասին իր կառավարությանը բազմիցս տեղյակ էր պահել Բաքվում հայկական միսիայի ղեկավարը: Այդ տեղեկատվությունների հիման վրա Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը բողոքներ էր ներկայացրել Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին: Վերջինս այս կապակցությամբ նույնպես բացատրություն էր պահանջել 11-րդ բանակի հրամանատարությունից: Նշված նույն հեռագրով բանակի շտաբի պետ Պուգաչովը արտգործող կոմի հարցումին պատասխանել էր՝ հատուկ ընդգծելով, որ «Հայկական կառավարության հայտարարությունները իրականությանը չեն համապատասխանում: Ղարաբաղում, Չանգեզուրում և Նախիջևանի շրջանում գործում են միայն ռուսական զորամասեր, և մուսուլմանական զորամասերով վերջիններիս փոխարինում չի եղել: Ապստամբական բանդաները մեր դեմ զինվում են բացառապես դաշնակների կողմից: Ինչ վերաբերում է մեզ, ապա մենք չենք դիմում դաշնակների հակառակորդների՝ հայ կոմունիստների օգնությանը»²:

Ինչպես տեսնում ենք, բանակի շտաբի պետի՝ Չիչերինին հղած հեռագրի պնդումները հեռու էին իրականությունից:

¹ Մեզ հայտնի չէ, թե ինչու հրամանատարության այդ կարգադրությունը չկատարվեց:

² ՀՀ ԷՎԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 150, ք. 1:

³ Նույն տեղում:

Ինչևիցե, բուրքական գունդն արդեն Գորիսում էր, և այդ կապակցությամբ Չանգեգուրի գավառային հեղկոնը հետևյալ գրությունն ուղարկեց համապատասխան գյուղական հեղկոններին. «Հուրախություն Չանգեգուրի, այսօր Գորիս ժամանեց տաճկական կոմունիստական գունդը: Հրամայվում է սրա համար գյուղերում ստեղծել ապրելու հարմարություններ...»¹:

Հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը, առանց ժամանակ կորցնելու, Կուռիչկոյի, Կուլեշովի, Ֆրոյովի և 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու ղեկավարությամբ վերջնական տեսքի բերեց Չանգեգուրը ռազմակալելու օպերատիվ պլանը:

Հարձակման պլանի համաձայն՝ հարվածող խմբավորումը բաժանվեց չորս զորասյունի:

Առաջին զորասյունն ամբողջովին կազմված էր 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ հրաձգային բրիգադներից: Այս զորասյան հրամանատարը, բնականաբար, դիվիզիայի պետ Նեստերովսկին էր: Դիվիզիայի հետ էին նաև մեծ թվով տաճիկ զինվորներ: Առաջին զորասյունը մարտական առաջադրանք ստացավ՝ նոյեմբերի 1-ին Գորիսից անցնել Ղափանի ռազմաճակատ, հարձակման անցնել Ձեյվա - Արծվանիկ ուղղությամբ և, կենտրոնից զարգացնելով մարտական գործողությունները, գրավել Ղափանի հանքերը ու ամրանալ Ողջի գետի հովտում:

Երկրորդ զորասյան կազմի մեջ մտան 18-րդ հեծյալ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադի 103-րդ և 105-րդ հեծյալ գնդերը: Չորսայան հրամանատար նշանակվեց Մինկոն: Խնդիրն էր՝ Գորիսի շրջանի Հալիձոր գյուղի մոտից Տաթևի վրայով անցնել Մալդաշ-Վերին Խոտանան-Տանձավեր գծով, դուրս գալ Ներքին Խոտանանի, Շահարջիկի, Աչաջուրի շրջանը, ամրանալ այնտեղ, ապա առաջին զորասյան հետ համագործակցված մախապատրաստվել առաջ մղելու հարձակողական գործողությունները դեպի Ղափանի հանքեր:

Երրորդ զորասյունն ամբողջովին կազմված էր 20-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադից, որի հրամանատար Վորոնովը, բնականաբար, նշանակվեց զորասյան պետ: Այս զորասյունը, Աղբբեջանի Խոջախանի կողմից մտնելով Ղափանի շրջան, Ողջի գետի հոսանքն ի վեր հարձակվելով, պետք է գրավեր Թաղի, Կարագյոլ, Կյախալի, Բեխ գյուղերը, ապա ուղղություն վերցնել դեպի Հանքեր: Մոտենալով Հանքերի շրջանին՝ զորասյունը պետք է համագործակցեր կենտրոնից՝ Արծվանիկի ուղղությամբ հարձակվող առաջին զորասյան հետ, ապա միասնական գրոհով գրավեին Հանքերը՝ ամրանալով Շահարջիկի տարածքներում²:

Չորրորդ զորասյան կազմի մեջ սկզբնական շրջանում մտավ միայն «բուրքական առաջին հրաձգային կոմունիստական գունդը»: Կուռիչկոյի հոկտեմբերի 27-ի հրամանով բուրքական կարմիր գնդի առջև խնդիր էր դրված Գորիս քաղաք հասնելուց հետո հանգիստ առնել, ապա, երթի դուրս գալով, շարժվել Միսիանի ուղղությամբ, ընթացքում գրավել Գորիսի շրջանի Յայջի գյուղը, դիմադրության հանդիպելիս մարտի մեջ մտնել և Վաղուդի - Լարաքիլիսա - Շաքի-Անգեղակոթ - Շյուքար երթուղով ու Բիչանակի լեռնանցքով անցնել Նախիջևան՝ միանալով այնտեղ գտնվող բուրքական 9-րդ դիվիզիային¹:

Նախորդ ծանր կռիվների փորձը ցույց էր տվել, որ խորհրդային զորքերի անհաջողության գլխավոր պատճառներից մեկը տեղանքի վատ իմացությունն է: Ահա թե ինչու Չանգեգուրյան հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը գավառի խորհրդային իշխանություններից (որոնց ազդեցությունն այդ ժամանակ, ըստ էության, տարածվում էր միայն Գորիսի շրջանի մի մասի վրա) պահանջեց ստեղծել կոմունիստներից և համակիրներից կազմված մի նոր ջոկատ, որը զորքերի հետ պետք է մասնակցեր մարտերին, նաև՝ առաջապահի դեր խաղար: Ջոկատը պետք է նաև հետախուզական աշխատանքներ կատարեր, զորամասերին օգներ ճիշտ կողմնորոշվելու լեռնային դժվարանց վայրերում: Արձագանքելով այդ պահանջին՝ Չանգեգուրի գավառային կոմիտեն բնակչությանը դիմեց հատուկ կոչով: Այդ կոչը արձագանք չգտավ բնակչության մեջ: Չուր չէ, որ 11-րդ բանակի շտաբի պետը Բաքվից հեռագրում էր Մոսկվա, Գ. Չիչերինին. «Չանգեգուրում դաշնակների իշխանությունը չի ընդունում բնակչության չնչին մասը միայն: Մի քանի աննշան խմբեր, որոնք միացել են մեզ, բացառապես կազմված են հայ կոմունիստներից»²: Այդ «աննշան խմբերի» միավորումով ստեղծվեց կոմունիստական նոր ջոկատ, որի մեջ մտավ 200 կոմունիստ և համակիր: Ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Մակիշ Մաշուրյանը:

Միսիանից Գորիս անցած կոմունիստներից և համակիրներից կազմակերպվեց մի ուրիշ ջոկատ. որի մեջ մտավ մի քանի տասնյակ մարդ:

Կոմունիստներով և համակիրներով համալրվեց նաև Հալիձորում գտնվող ջոկատը:

Միաժամանակ, մինչև Կուռիչկոյի Գորիս ժամանելը, այստեղ բուլձևիկյան զորամասերի հրամանատարները գավառային հեղկոմի հետ միջոցներ էին ձեռնարկում ամենուրեք երկաթյա կարգապահություն հաստատելու համար: Դա վերաբերում էր ոչ միայն բանակին, այլև գավառի քաղաքացիական իշխանություններին,

¹ Գ. Նոզնի, Էյբր Լեռնահայաստանի գոյամարտն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 117:

² А.Б. Капитя, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 341:

¹ А.Б. Капитя, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 342:

² ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 150, ք. 1:

կուսակցական կազմակերպություններին ու բջիջներին, բնակչությանը:

Ղափանի վրա կարմիրբանակայինների հարձակման նախօրյակին Գորիս քաղաքում տեղի ունեցան մի շարք դեպքեր, որոնցից հիշատակելի են հատկապես երկուսը:

Մոտ 100 կուբանցի կազակներ հրաժարվել էին կռվի գնալ Նժդեհի դեմ: Ի պատասխան այդ հանդուգն քայլի, այսինքն՝ զինվորական կարգապահության խախտման, հեղափոխական տրիբունալի որոշմամբ նրանցից մոտ 60-ը գնդակահարվեց Գորիսում:

Այդ դեպքից մի օր անց «կարմիր թատերասերները» Գորիսի թատրոնի դահլիճում կազմակերպել էին երեկույթ՝ Կուռիշկոյի և նրա հրամանատարական կազմի համար: Երբ դահլիճն արդեն լիքն էր, հանկարծ լուր էր տարածվել, թե Նժդեհը ծալտյալ մտել է քաղաք՝ անձամբ ուսումնասիրելու խորհրդային զորքերի տեղն ու դասավորությունը: Իսկույն փակվում են դահլիճի դռներն ու պատուհանները, սկսվում են հանդիսատեսների մեկ առ մեկ խուզարկումն ու քննումը: Երեկույթը խափանվում է, բայց դրա փոխարեն իսկական իրարանցում է սկսվում քաղաքում, ուր ծայր են առնում շուրջկալներ և ձերբակալություններ:

Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելուց հետո հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը օպերատիվ պլանը իջեցրեց զորամասերին: Ձորքերին Տաթևի ուղղությամբ հարձակման հրաման տրվեց հոկտեմբերի 31-ին, Ղափանի վրա՝ նոյեմբերի 1-ին:

Այս մեկ օրվա տարբերությունը պայմանավորված էր նրանով, որ առաջին զորասյունը նոյեմբերի 1-ին Գորիս քաղաքից դեպի Ղափան էր շարժվելու ուղիղ գծով՝ հիմնականում առաջանալով Գորիս - Հանքեր խճուղով, իսկ դարձյալ Ղափան գնացող երկրորդ զորասյունը Գորիս քաղաքից նախ պետք է շարժվեր արևմուտք, անցնել շուրջ 20 կմ տարածություն, հասնել Գորիսի շրջանի Տաթև գյուղ, որի համար կպահանջվեր մի ամբողջ օր: Այդ տարածությունը անցնելուց հետո միայն երկրորդ զորասյունը կարող էր հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 1-ին, առաջանալ դեպի Ղափան: Այլ խոսքով՝ երկու հրամաններն այնպես էին տրված, որպեսզի և՛ առաջին, և՛ երկրորդ զորասյուները Գորիսի շրջանից Ղափանի շրջան մտնեն նույն օրը՝ նոյեմբերի 1-ին:

Հոկտեմբերի 31-ին Գորիսից պետք է շարժվեր նաև խմբավորման չորրորդ զորասյունը, այսինքն՝ թուրքական գունդը. այն պետք է շարժվեր դեպի Սիսիան:

Հարձակվող խմբավորման ռազմական գործողությունը լիովին պետք է ավարտվեր երեք օրում:

11-րդ բանակի հրամանատարության նախապես հաստա-

տված ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն՝ խմբավորման չորրորդ զորասյանը հրահանգ էր իջեցված դեպի Սիսիան գնալիս ամեն կերպ խուսափել զանգեզուրցիների հետ ընդհարվելուց:

Բայց խմբավորման հրամանատար Պ. Կուռիշկոն Գորիս ժամանելուց անմիջապես հետո նպատակահարմար գտավ թուրքական գունդը մասնակից դարձնել ռազմական գործողություններին: Այս տեսակետը պաշտպանություն գտավ իր զինակից հրամանատարների մեծ մասի մոտ, ինչպես նաև հավանության արժանացավ գավառի կուսակցական և խորհրդային առանձին ղեկավար աշխատողների կողմից:

Կուռիշկոն դիմեց 11-րդ բանակի հրամանատարությանը՝ թուրքական գունդը կռվի մեջ մտցնելու առաջարկով: Բանակի հրամանատարությունը տվեց իր համաձայնությունը, մի բան, որ զանգեզուրցիների համար ունեցավ ծանր հետևանքներ:

Թուրքական գունդը կռվի մեջ մտցնելու մասին որոշում ընդունելուց հետո էլ հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը մտահոգ էր, թե դա կարող է բարդություններ ստեղծել: Հենց դրանով պետք է բացատրել, որ Կուռիշկոն թուրքական զնդի հրամանատարությանը իջեցրած հրամանում խստիվ պատվիրում էր. «Ոչ մի դեպքում ձեռք չտալ խաղաղ բնակչությանը, նրա ունեցվածքը անօրինական բռնագրավումների չենթարկել»¹:

Ինչպես ասվեց, խմբավորման չորրորդ զորասյան (ըստ էության՝ թուրքական զնդի) առջև խնդիր էր դրված՝ մի հարվածով գրավել Գորիս քաղաքից մոտ 20 կիլոմետր արևմուտք, Որոտան գետի խոր կիրճի փոքր մի դարավանդում ընկած, Սիսիանի շրջանին սահմանակից Յայջի գյուղը: Դա հայկական ուժերի կողմից անբացված բնակավայրերից էր, որտեղ գտնվում էր նաև նրանց ռազմամթերքի խոշոր պահեստներից մեկը: Գյուղը գրավելով՝ զորասյունը կարող էր վերահսկողություն սահմանել Որոտան գետի ձախ ափին ընկած տարածքների վրա՝ Յայջի - Դարպաս հատվածում: Ենթադրվում էր, որ մտնելով Սիսիանի տարածքը, զորասյան հիմնական ուժը կազմող թուրքական գունդը անվտանգ կանցնել այդտեղի աղբբեջանաբնակ գյուղերով, որոնց բնակիչները անհամբեր սպասում էին իրենց ցեղակիցների գալստյանը: Առաջ շարժվելով դեպի Նախիջևան՝ գունդն իր ճանապարհին դաշնակներից պետք է «ազատագրեր» հայկական գյուղերը:

Չգալով, որ Յայջի գյուղի գրավումը հեշտ չի լինելու, Պ. Կուռիշկոն կարգադրել էր չորրորդ զորասյան հետ, եթե հարկ լինի, այդ ուղղությամբ ժամանակավորապես ճակատ մտցնել նաև 18-րդ դիվիզիայի երկրորդ զորասյան մաս կազմող 105-րդ գունդը և

¹ ՌՊՌԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 2, ք. 5:

28-րդ դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գունդը:

28-րդ դիվիզիայի 2-րդ հեծյալ գնդի հրամանատարության տրամադրության տակ դրվեց նաև մարտերից երկու օր առաջ Գորիս ժամանած 360 զինվորից բաղկացած «երթալին» կոչվող հեծյալ գումարտակը: Նրա մարտիկները սպիտակզվարդիական նախկին զինվորներ էին, ծառայել էին Դեմիկինի կամավորական բանակում, որի ջախջախումից հետո անցել էին խորհրդային իշխանության կողմը՝ իրենց զինվորական ծառայությունը առաջարկելով նրան: Այնպես որ, Չանգեգուրյան հարվածող խմբավորման հրամանատարության համար այդ հեծյալ գումարտակն այնքան էլ հուսալի գործարար չէր:

Մի շարք գործարարներով համարված չորրորդ գորասյունը, հոկտեմբերի 31-ի առավոտյան ժամը 8-ին Գորիս քաղաքից դուրս գալով, շարժվեց դեպի Յայջի գյուղը՝ այնտեղից Միսիան անցնելու համար: Թուրքական զնդին կարգադրված էր դեպի Յայջի գնալ բարձրավանդակով, չթեքվել ձախ և չմտնել Խոտ, Շինուհայր, Հալիձոր գյուղերը, որոնք նույնպես գտնվում էին դեպի Յայջի տանող ուղղության վրա՝ Որոտանի կիրճում:

Նույն ժամին Գորիս քաղաքից դուրս եկավ նաև երկրորդ գորասյունը՝ Հալիձոր-Տաթև գծով ուղղություն վերցնելով դեպի Դափան:

18-րդ հեծյալի զինվորի 1-ին բրիգադը՝ իր շտաբով և 103-րդ ու 105-րդ հեծգնդերով, ունենալով 28-րդ դիվիզիայից վերցրած մեկ լեռնային հրանոթ, շարժվեց իրեն հանձնարարած ուղղությամբ: Հասնելով Ուլու-Դաղ բարձունքին (թիվ 6698)՝ բրիգադը իրեն միացրեց արդեն այնտեղ հասած չորրորդ գորասյան թուրքական գունդը, և դրանից հետո ամբողջ մի շաբաթ երկրորդ և չորրորդ գորասյունները գործում էին համատեղ:

Հոկտեմբերի 31-ի ժամը 10-ի սահմաններում 105-րդ հեծգնդի հրամանատարության կողմից Շինուհայր գյուղի ուղղությամբ ուղարկված հետախուզող խումբը հանդիպում է 50 մարդուց բաղկացած հայկական մի ջոկի: Տեղի է ունենում փոխհրաձգություն, որից հետո հետախուզական խումբը միանում է իր զնդին:

Երկրորդ հարվածող գորասյունը՝ 18-րդ հեծյալի զինվորի 103-րդ և 105-րդ զնդեր, ինչպես նաև թուրքական գունդ կազմով, ոչ ուժեղ փոխհրաձգությունից հետո, հոկտեմբերի 31-ին, ժամը 15-ին, գրավում է Որոտանի դարավանդներից մեկի վրա ընկած Շինուհայր գյուղը¹: Բրիգադը հրաման է ստանում առայժմ մնալ Շինուհայրում, իսկ գյուղում գտնվող թուրքական զնդին նույն

հրամանով հանձնարարվում է ամրապնդել բրիգադի ձախ թևը:

Հեծբրիգադի այդ օրվա ամփոփագրում նշված էր, որ գյուղը գրավելու ժամանակ հայերի կորուստները կազմել են 40 մարդ, կարմիրբանակայինների կողմից՝ ոչ մի¹: Նշենք, որ Շինուհայրում հայերի կորուստների թիվը բացառապես վերաբերում էր խաղաղ բնակչությանը: Հատկապես թուրք ասկյարները, հավատարիմ իրենց ազգային բնազդներին և գեղային նկարագրին, անուր գազանություններ գործեցին, թալանեցին գյուղը, սպանեցին անմեղ շինականների: Նրանք պղծում էին գյուղացիների ընտանեկան պատիվը, վիրավորում ազգային արժանապատվությունը, ոտքի տակ տալիս ամեն սրբություն: Թուրք հրամանատարի կարգադրությամբ՝ ասկյարները գյուղի քահանա Ստեփան Բալյանին շանփուրներով ծեծելով կիսամեռ են անում: Այդ ամենը զայրացնում է շինուհայրից կանանց, որոնք խմբով գալիս են Գորիս՝ բողոքի:

Թալանը, սպանությունները, բռնաբարությունները կատարվում էին կարմիրբանակայինների աչքի առջև, որոնցից շատերը նույնպես անմասն չմնացին գործած ոճիրներից:

Թողնելով Շինուհայր գյուղը և նրան հարակից տարածքները՝ հայկական վաշտերն անցան Յայջի: «Բնակչությունը կարմիր բանակի հանդեպ թշնամաբար է տրամադրված», - կարդում ենք հարվածող խմբավորման դաշտային շտաբի նոյեմբերի 1-ի օպերատիվ ամփոփագրի մեջ²:

Հաջորդ օրը թուրք ասկյարները, գյուղացիներից թալանած գույքը ձիերին բեռնած և իրենց ետևում շինականների տասնյակ դիակներ թողած, բարձրացան բարձրավանդակ և չորրորդ գորասյան մյուս գորասյանի հետ շարժվեցին Յայջի գյուղի վրա:

Թանձր մառախուղը պատել էր դաշտերն ու ձորերը, իսկ տեղատարափ անձրևներից առաջացած ջրափոսերն ու ցեխը դժվարացնում էին գորասյան երթը: Վերջապես հարավարևելյան կողմից մոտենալով գյուղին՝ գորասյունը՝ առաջին հեծբրիգադ և թուրքական գունդ կազմով, նոյեմբերի 1-ին, ժամը 19-ին, գրոհի անցավ:

Հարձակվող գորասյանն օգնում էին Քարահունջ, Խոտ, Շինուհայր և Հալիձոր գյուղերի կոմունիստները:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը կարևոր նշանակություն էր տալիս Յայջի գյուղի և դրան հարող տարածքների գրավմանը: Հարվածող խմբավորման գործերի հրամանատարին բանակի հրամանատարության տված հանձնարարականում ասված էր. «Բանակի հրամանատարը հրամայում է

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 146, ք. 6:

² ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 146, ք. 7:

³ Նույն տեղում, ք. 6:

Ձեզ՝ անհրաժեշտ ուշադրություն դարձնել այդ թևի վրա: Բանակի շտաբին ներկայացնելիք գեկուցագրում նշեք, թե ինչպիսի ուժերով է պաշտպանվում Յայջի-Դաշ թափա-Ուշ թափա գիծը...»:

Յայջի գյուղի մատույցներում հարձակվողները ուժգին դիմադրության հանդիպեցին: Գյուղի պաշտպանների թիվը 900 էր՝ 700 սվին և 200 թուր, կային նաև գնդացիներ¹: Երկու օր անընդհատ հրաձգություն էր տեղի ունենում, գրոհներն ու հակազորահները հաջորդում էին իրար: Խմբավորման գործառնների հարձակումները շոշափելի արքյունք չտվեցին: Վիճակը բոլշևիկների համար բարդացավ, երբ նախկին սպիտակգվարդիական զինվորներից կազմված երթայինների հեծյալ գումարտակը մարտերից մեկի թեժ պահին լքեց ճակատը:

18-րդ հեծյալի զինվորների 1-ի ամփոփագրում նշված էր. «Հակառակորդը ցույց է տալիս ուժգին, համառ դիմադրություն, և, երկրորդ օրն է, ինչ անընդհատ մարտ է մղվում: Չորասյան մասերի կողմից կտրված են հակառակորդի նահանջի բոլոր ուղիները, բացի Յայջի գյուղի հարավային մասից՝ դեպի Որոտան գետը: Մեր կողմից կան մեծ թվով սպանվածներ և վիրավորներ»³:

Անընդհատ մարտեր մղող հայկական ուժերը, համալրում ստանալով, Յայջի գյուղից նոյեմբերի 2-ի առավոտյան հակահարձակման անցան Շինուհայրի ուղղությամբ և զգալի կորուստներ պատճառեցին հակառակորդին՝ իրենց հերթին տալով սպանվածներ և վիրավորներ:

18-րդ հեծյալի զինվորների 2-ի ռազմական ամփոփագրում նշված էր, թե «սպիտակ դաշնակների կազմում նկատվել են մեծ թվով դենիկինյան սպաներ և կուբանյան կազակներ»⁴:

Եղած ուժերով չկարողանալով կտրել Յայջի գյուղի պաշտպանների հերոսական դիմադրությունը՝ երկրորդ գորասյան հրամանատարությունը Գորիս քաղաքից օգնություն է խնդրում: Նույն օրը օգնության է ուղարկվում 247-րդ գումղը՝ շուրջ 300 զինվոր կազմով:

Համալրում ստանալուց հետո 1-ին հեծյալի գաղը և թուրքական գունդը համատեղ ջանքերով կարողանում են հայկական ուժերին ետ մղել Յայջի գյուղի հարավարևմտյան ուղղությամբ դեպի Որոտան գետը և գրավել գյուղի հյուսիսային մասը: Դիվիզիայի՝ նոյեմբերի 2-ի հիշյալ ռազմական ամփոփագրում կարդում ենք. «Մարտը շարունակվում է:

Կարմիրբանակայինների և ասկյարների տրամադրությունը

կայտառ է»¹: Բայց, իրականում, կայտառ լինել չէր կարող: Անընդհատ ծանր մարտերի, հայերի համառ դիմադրության պատճառով հարվածող խմբավորման հրամանատարությունը նոյեմբերի 2-ին կարգադրում է ժամանակավորապես կանգնեցնել հարձակումը և, մի քանի ժամ գրաված դիրքերում մնալով, հանգստանալ²:

Չորրորդ գորասյան անհաջողությունների գլխավոր պատճառը հարձակվողների շարքերում թուրքական գնդի առկայությունն էր: Թուրք ասկյարներին զանգեզուրյան պաշտպանների դեմ մարտի մեջ մտցնելը բուժերանգով հարվածեց հենց իրենց՝ բոլշևիկներին, զավառի նորաստեղծ խորհրդային իշխանությանը:

Կարմիր բանակի զորքերի կազմում թուրքական գնդի գտնվելը և զանգեզուրցիների դեմ նրանց համատեղ գործողությունները բնակչության մեջ զայրույթի փոթորիկ առաջացրին: Շինուհայր գյուղում ասկյարների խժոժությունների մասին նույն օրը իմացել էին Յայջի գյուղում, որտեղ գյուղացիները զանգվածաբար զենք էին վերցրել, որպեսզի թուրքական գնդին թույլ չտան մուտք գործելու իրենց բնակավայրը: Թուրքական գորամասի դեմ կազմակերպված դիմադրությունը անխուսափելիորեն ուղղված էր նաև գյուղի վրա հարձակվող խորհրդային զորքերի դեմ: Յայջեցիների հերոսական դիմադրության ղեկավարներից մեկը՝ Անդրանիկի կամավորական գնդի նախկին հարյուրապետ, Սարդարապատի ճակատամարտի հերոսներից, այնուհետև՝ Չանգեզուրի պաշտպանության կազմակերպիչներից Արմենակ Գլխգորյանն էր, որի զինվորական տաղանդը նոր ուժով փայլատակեց իր հայրենի գյուղի պաշտպանության օրերին:

Նոյեմբերի 3-ի գիշերն անցավ հանգիստ, բայց լուսաբացին կարմիր բանակի գորամասերը թևերից հարձակման անցան հայկական ուժերի դեմ և սլացիկ հարվածով ու շրջանցիկ անցումներով նրանց դուրս մղեցին դեպի Որոտան գետի հյուսիսարևմտյան կողմը:

Կարճատև դադարից հետո թուրքական գունդը մարտ սկսեց Հալիձոր-Տաթև ճանապարհին գտնվող Սատանի կամուրջը գրավելու համար:

18-րդ հեծյալի զինվորների 3-ի կեսօրից հետո տված ամփոփագրում նշված էր, որ մարտերի ընթացքում հայ զինյալները տալիս են սպանվածներ, բայց ոչ ոք գերի չի հանձնվում: «Կարմիրբանակայինների և ասկյարների տրամադրությունը կայտառ է, մարտը շարունակվում է», - համառորեն կրկնվում էր դիվիզիայի ամփոփագրում: Իրականում խորհրդային գորամասերի

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 7:

² Նույն տեղում, ք. 144, ք. 22-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, ք. 8:

⁴ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 8:

² Նույն տեղում, ք. 11:

համար վիճակը ծանրագույններից էր: Հենց ամփոփագրի վերոհիշյալ տողերը շարադրելիս՝ կեսօրին 105-րդ հեծգունդը, կարմիրբանակայինների ու ձիերի մեծ կորուստներ տալու և մարտունակությունը լիովին կորցնելու պատճառով, հանվում է 1-ին հեծյալ բրիգադի կազմից, տեղափոխվում Գորիս քաղաք, որտեղից ուղարկվում է Հին Գորիս գյուղ՝ վերականգնվելու համար:

Թեև նոյեմբերի 3-ի առավոտյան կարմիրբանակայինները գրավել էին Յայջին, բայց նույն օրն իսկ, կեսօրին, հայկական ուժերը, հակահարձակման անցնելով, խորհրդային զորամասերին դուրս են մղում գյուղից և նրանց ստիպում կորուստներով նահանջել 4 վերստ դեպի հյուսիս-արևելք և հարավ:

Նոր դիրքերում մարտական կարգի բերելով շարքերը՝ 103-րդ հեծբրիգադը, թուրքական զունդը և 247-րդ գնդից որպես աջակցություն եկած մեկ վաշտը (գնդի մյուս երկու վաշտերը գտնվում էին Շինուհայր գյուղում) նոյեմբերի 4-ի լուսաբացին, հյուսիսարևելյան կողմից կատարելով հաջող շրջանցում, սրընթաց հարձակումով գրավում են Յայջի գյուղը: Հայկական ուժերը նահանջում են երկու ուղղությամբ՝ Վաղուղի-Ղարաքիլիսա և Տաթև-Մալղաշ:

Գիվիզիայի օրվա ամփոփագրում կարդում ենք. «Յայջին մեր զորամասերի կողմից գրավելու ժամանակ բնակիչները ցույց էին տալիս համառ դիմադրություն՝ կրակելով տների պատուհաններից ու տանիքներից»: Այսպես՝ «103-րդ հեծգնդի կողմից Յայջի գյուղում սրի է քաշված մինչև 300 մարդ»¹:

Այս արյունալի եղեռնագործությունը դաժանությամբ գերազանցեց Շինուհայր գյուղում թուրքական գնդի կատարած կոտորածը: Յայջիի բնակչության մյուս մասը փախավ նահանջող հայկական վաշտերի հետ:

Նախքան Յայջին գրավելը՝ նոյեմբերի 3-ին, հարվածող խմբավորման հրամանատար Կուռիշկյուն և զինկոմ Կուլեշովը 11-րդ բանակի հրամանատարին Գորիս քաղաքից հեռագրով ներկայացնում էին տեղի ունեցած կոիվների ամփոփ մտայն կարագրությունը: Հեռագրում ասված էր. «Չորսօրյա գործողությունները, կլիմայական ծանր պայմանները և բնական արգելքները պարզ ցույց են տվել, որ այդ շրջանում հեծելագործի գործողությունը միանգամայն անհնար է և անօգուտ: Կերի պակասը, դժվար հաղթահարելի լեռնային արգելքները նպաստում են ձիերի արագ անկմանը:

...103-րդ հեծգունդը, որը Յայջի գյուղի շրջանն էր մտել 336 թրով, իր ողջ կազմով փաստորեն դուրս է եկել շարքից: Ինչ գնով էլ ուզում է լինի, պետք է բարձրացնել զորամասերի մարտու-

նակությունը: Հաստատում են, որ եթե գնդերը այս վիճակով թեկուզ կարճ ժամանակով մնան ինձ հանձնարարած շրջանի մարտահատվածում, ապա դրանցից կմնան միայն գնդերի համարները, և ինձ ենթակա դիվիզիան հետագա գործողությունների համար կլինի միանգամայն անմարտունակ: Զանգեզուրյան շրջանում սպիտակ-դաշնակների բանդաները կարելի է ոչնչացնել միայն ու միայն լավ զգեստավորված և ոտնամաններ հագած հետևակով: Այդ փաստը հաստատվում է անմարտունակության հասած 18-րդ դիվիզիայի 1-ին հեծբրիգադի օրինակով, որի 105-րդ զունդը լիակատար պարտություն է կրել ոչ թե հակառակորդի ուժերի հարձակումից, այլ լեռնոտ բնությունից: Ելնելով վերը շարադրածից, խնդրում են Չեզ լուրջ ուշադրություն դարձնել սույն գեկույցի վրա և այն չթողնել անհետևանք»¹:

Յայջի գյուղի գրավումը խմբավորման հրամանատար Կուռիշկյունի մոտ հույս ներշնչեց, թե հայկական ուժերն այլևս ի վիճակի չեն քիչ թե շատ լուրջ դիմադրություն ցույց տալու, և իր զորամասերը բանակի հրամանատարության թիվ 03 օպերատիվ հրամանն այսուհետև կկատարեն առանց մեծ դժվարության: Նման լավատեսությամբ նոյեմբերի լույս 5-ի գիշերը նա բանակի հրամանատարին հաղորդում էր. «Զեկուցում են, որ մեր զորքերի կողմից Յայջի գյուղը գրավելիս հակառակորդի զխավոր ուժերը նահանջել են Տաթևի ուղղությամբ: Հակառակորդի ուժերի ոչ մեծ մասը, բաղկացած առավելապես հայ ապստամբներից, անկարգ նահանջել է Անգեղակոթի ուղղությամբ և ցրվել գանազան կողմեր՝ սարերում: Լեռներում մտած թանձր մառախուղի պատճառով անհնար է պարզել հակառակորդի ուժերը: Զանգեզուրյան հատվածի այ թևը ապահովված է 103-րդ հեծգնդով և 247-րդ գնդով: Թուրք զունդը շարժվել է Նախիջևանի գծով: Լուրջ ուշադրություն են դարձնում այ և ձախ թևերի վրա»²:

Յայջին գրավելուց հետո թուրքական զունդը այդ գյուղի կիրճից նոյեմբերի 6-ին բարձրանում է Նոաբլիի սարահարթը և դիրքավորվում Դաշ թափայում: Նրա առջև խնդիր էր դրված՝ ապահովել երկրորդ զորայան այ թևը Նոաբլիի կողմից, ինչպես նաև նախապատրաստվել առաջ շարժվելու Վաղուղի - Աղուղի - Ղարաքիլիսա - Անգեղակոթ գծով՝ Նախիջևան անցնելու համար:

Սակայն նահանջած հայկական վաշտերը և սիսիանցիների զինված ջոկատները, վերախմբավորելով իրենց ուժերը, փակել էին թուրքական գնդի առաջխաղացման ճանապարհը դեպի Սիսիան:

Թուրքերը խժոժություններ կատարեցին նաև Սիսիանի շրջանում: Գորիսի գյուղերում, իսկ այժմ էլ Սիսիանի

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 14:

² Նույն տեղում, ք. 19-20:

¹ ՀՀ ՀՔԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 14-15:

² Նույն տեղում, էջ 24:

³ Նույն տեղում, ք. 33:

բնակավայրերում կատարած այդ խժողովությունները բարոյական ծանր հարված հասցրին խորհրդային իշխանության գաղափարին գավառում, լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեցին կարմիր բանակի զորամասերի համար: Նժդեիը և նրան հավատարիմ մարդիկ առավելագույնս օգտագործեցին 11-րդ բանակի հրամանատարության կոպիտ սխալը: Ծավալվեց հակախորհրդային ուժգին քարոզչություն: Նպաստավոր առիթը ինքն էր ներկայացել Նժդեիին, և նա այդ առիթը ձեռքից բաց չթողեց: Խորհրդային զորամասերի հետ թուրքական գնդի հարձակումը ներկայացվեց որպես ապացույց այն բանի, որ թուրքն ու բոլշևիկը նույն բանն են: Թուրքական զունդը համարելով բոլշևիկյան զորամաս՝ Նժդեին ասում էր, որ բոլշևիկների դեմ կռվել, նշանակում է կռվել թուրքի դեմ, նշանակում է պաշտպանել հայրենի օջախն ու պատիվը: Նա անցնում էր գյուղից գյուղ, կրակոտ ելույթներով զանգեզուրցիների մեջ բորբոքում ատելություն, նրանց մղում անգիջում օրհասական կոպի:

Ռուբեն Գարբինյանը (Արտաշես Չիլինգարյան) նկատել է, որ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսների և զինվորական բացառիկ կարողություններով օժտված հեղափոխական նշանավոր առաջնորդների փայլուն համաստեղության մեջ քիչ է թիվը նրանց, ովքեր սուր ու զենք գործածելու քաջությանը հավասար ունեին հռետորական բացառիկ տաղանդ: Այդ եզակի տաղանդը Նժդեին էր, որն ընդունակ էր «խանդավառել, նույնիսկ հիպանոսացել բազմությունները»¹, նրանց մղել զանգվածային խելահեղ ըմբոստության ու անձնագոհության:

Ուժգին քարոզչությունն իր գործը տեսավ: Թուրքական գնդի հետ բոլշևիկյան զորամասերի համագործակցության լուրը տարածվեց ողջ Չանգեզուրով:

Իրենց բողոքն անթաքույց հայտնեցին նաև գավառի կոմունիստներից շատերը, իսկ ոմանք էլ դուրս եկան կազմակերպության շարքերից: Ավելին, նրանցից մեկը՝ Տիգրան Մելիք-Շահնագարյանն, ինքնասպանություն գործեց՝ կուսակցական ընկերներին թողնելով հետևյալ նամակը.

«Ընկերներ, անձնասպանությունից առաջ գրում եմ ձեզ խաբված եմք, խաբված: Աղբբեջանում, Նարիմանովից սկսած, չի եղել և չկա մի հատիկ բոլշևիկ:

Մուսավաթը հին Մուսավաթն է, որ գույնը փոխել է և մեզ խաբել: Դարձի՛ եկեք, ընկերներ, դարձի՛, քանի դեռ ուշ չէ: Ես գիտակցորեն չեմ դավաճանել հայ աշխատավորությանը, բայց անգիտակցորեն ծառայել եմ ռեակցիոն Աղբբեջանին: Ես խոստովանում եմ իմ մեղքը. թող Աստված ու պատմությունը ներեն ինձ: Մեռնում եմ...»²:

Ասկյարների խժողովությունները Միսիանում վրդովմունքի նոր պայթյուններ առաջ բերեցին բնակչության տարբեր խավերում: Միսիանը այելեկովեց: Գավառի բոլոր շրջաններում գյուղացիները խմբերով ներկայանում էին Նժդեիի վաշտապետերին, զենք պահանջում և մտնում դիմադրական ջոկատների մեջ, կռվում մինչև վերջին փամփուշտը, վերջին հնարավորությունը:

11-րդ բանակի 32-րդ դիվիզիայի հետախուզական բաժնի կողմից այդ օրերին կազմած մի տեղեկագրում ասվում էր, որ հայ զինվորները անմարտունակ են դառնում, երբ ստիպված են լինում կռվել ռուս կարմիրբանակայինների դեմ: Գրան հակառակ՝ նրանք թուրքական զորքերի դեմ կռվում են անգիջում, ինչպես վայել է իսկական մարտիկներին³:

11-րդ բանակի հրամանատարությունը թուրքական զունդը Չանգեզուրում մարտի մեջ մտցնելու մասին որոշում ընդունելիս լիովին անտեսել էր հայկական գործոնը՝ հավանաբար արբեցած իր հաղթական երթով՝ սկսած Հյուսիսային Կովկասից: Թույլ տված կոպիտ սխալը թանկ նստեց ոչ միայն բոլշևիկյան զորամասերի, այլև գավառի կոմունիստների և խորհրդային աշխատողների վրա:

Յայտնի գրավելուց հետո երկրորդ գորասյունը, առանց դադար առնելու, ձեռնամուխ եղավ իր հիմնական օպերատիվ ռազմական խնդրի կատարմանը, այն է՝ Տաթև - Մալղաշ գծով անցնել Դափան և առաջին գորասյան հետ մարտեր սկսել շրջանը գրավելու համար:

Նոյեմբերի 5-ին 103-րդ հեծգնդից առանձնացվում է մի ջոկատ՝ նույն գնդի 2-րդ էսկադրոնի հրամանատար Կրիվիչի գլխավորությամբ, որի նպատակն էր գործողություն սկսել Տաթև գյուղից հարավ՝ Ռոտտան գետի աջ ափի բարձունքները գրավելու համար:

Հալիճորի գյուղամերձ անտառների կողմից իջնելով Ռոտտան գետի ձախ ափի Ցաքուր կոչվող թեքությունները՝ ջոկատն անցնում է Մատանի կամուրջը և դիմացի գաղիվեր, ուղղաձիգ լանջերով փորձում է բարձրանալ Տաթև գյուղի տափարակը: Նախատեսված էր գյուղի վրա գրոհել հարավից: Բայց դեռ չհասած տափարակին՝ Կրիվիչի ջոկատը հանդիպում է այնտեղ ամրացած հայերի ուժգին կրակին, ուստի կանգ է առնում՝ սպասելով օգնության: Շուտով մոտենում է 247-րդ զունդը, և երկու զորամասերը համատեղ գրոհում են հայ պաշտպանների դիրքերը: Չնայած զգալի կորուստներին՝ նրանք, գործադրելով ձեռնառումներ, կարողանում են զանգեզուրյան պաշտպաններին դուրս մղել առաջին գծից: Հայկական ուժերը մահանջում են, բայց անմիջապես ամրանում են գյուղը արևմուտքից գոտևորող մյուս բարձունքներում: Սկսվում է ուժեղ փոխհրաձգություն: Կարմիրբանակայիններին այլևս չի հաջողվում առաջ շարժվել, և նրանք մնում են զանգված Տաթևի տափարակում:

¹ «Նժդեի: Կենսոն ու գործունեությունը, նշխարներ, վկայություններ», էջ 430:
² Նույն տեղում, էջ 442-443:

³ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 20:

Նոյեմբերի 6-ի կեսօրին պարզ էր դարձել, որ հետագա ընդհարումները ծանր են նստելու գորսայան վրա: Ուստի հարձակումը դադարեցվեց և հրամայվեց նահանջել: Սատանի կամրջով գորսամասերը վերադարձան Ռոտտան գետի ձախ ափը:

Այսպիսով, Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման երկրորդ գորսայունը նույնպես չկարողացավ կատարել մարտական առաջադրանքը: Նա ի վիճակի չեղավ Տաթև-Մալդաշ - Վերին Խոտանան - Տանձավեր գծով զարգացնելու հարձակումը և Արծվանիկի տարածքում միանալու հարվածող խմբի առաջին գորսայանը¹:

Ռեզերվ բողնելով Սատանի կամրջի մոտ՝ 247-րդ գունդը հարձակման է անցնում կիրճում գտնվող Կյուրատի գյուղի վրա, ուր, հետախուզության տվյալներով, կային հայերի զգալի ուժեր: Այդ հատվածի հայկական հրամանատարությունը, կանխատեսելով հակառակորդի մանյովրը, իր ուժերը կենտրոնացնում է նրա աջ թևի վրա: Ջբաղեցրած բարձունքներից հայերը հրացանային և գնդացրային փոթորկալի կրակ են բացում, ապա իրենց դիրքերից բոլոր կողմերից հակահարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով կտրել 247-րդ հրաձգային գնդի նահանջի բոլոր ուղիները, այդ թվում՝ Կյուրատի գյուղի մոտ գտնվող Սատանի կամրջի վրայով: Հայկական վաշտերի ուժգին ճնշման տակ 247-րդ գունդը նահանջում է դեպի Սատանի կամուրջը, ուր օգնության էին շտապում 103-րդ հեծգնդի մասերը, որոնց կրակային պաշտպանության տակ, տալով շուրջ 50 սպանված, կարողանում են Ռոտտան գետի ձախ ափով առաջանալ հյուսիսային ուղղությամբ և ամրանալ Յայջի գյուղի մոտերքում: 103-րդ գունդը մնում է տեղում՝ իր հսկողության տակ պահելով Սատանի կամուրջը²:

Երկրորդ գորսայան ուղեկալները նոյեմբերի 6-ի դրությամբ տեղաբաշխված էին Յայջի - Կյուրատի - Շինուհայր գծի վրա: Նոյեմբերի 7-ին գորսայունը զբաղեցնում էր բավական մեծ տարածություն՝ Ռոտտան գետի հոսանքով՝ Շինուհայր գյուղից սկսած մինչև Յայջի և ավելի հեռու՝ հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ մինչև Եռաբլրի սարահարթի հարավային Գաշ թափա սարը:

Այժմ հետևենք 6 օր առաջ Ղափանի շրջան զննցած Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման առաջին գորսայան մարտական գործողություններին:

Առաջին գորսայան գորքերը Նեստերովսկու հրամանատարությամբ նոյեմբերի 1-ին Ղափանի վրա հարձակման էին անցել

Շահվեղար-Շուռնուխ - Ջեյվա (Դավիթ բեկ) գծով: Ջորասյան հիմնական ուժերը 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադներն էին:

84-րդ հրաձգային բրիգադը՝ 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ գնդեր կազմով և 2-րդ հեծգնդից նրան փոխանցած մեկ լեռնային և մեկ դաշտային հրանոթներով, Շահվեղարում գրաված դիրքերից շարժվելով, հոկտեմբերի 21-ին անցավ Ռոտտան գետի աջ ափը՝ նոյեմբերի 1-ին հարձակման անցնելու համար:

83-րդ հրաձգային բրիգադը՝ 248-րդ և 249-րդ գնդեր կազմով, հոկտեմբերի 31-ին Գորիս քաղաքից ուղղվեց Շահվեղար գյուղի գծով, իսկ նույն բրիգադի 247-րդ հրաձգային գունդն այդ օրը Շուշիից ժամանեց Գորիս և տեղավորվեց գիշերելու³: 248-րդ և 249-րդ գնդերն առայժմ մնում էին Շահվեղար - Շուռնուխ շրջանում՝ 84-րդ բրիգադի գորսամասերի թիկունքի վրա հայերի հնարավոր հանկարծակի հարվածը կանխելու համար:

Նոյեմբերի 2-ին Գորիսի քաղաքային հրապարակում տեղի էր ունեցել միտինգ, որին մասնակցել էին կարմիրբանակայիններ, նորաստեղծ կոմունիստական ջոկատը, քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներ: Բոլշևիկ հրամանատարներից մեկն ընդունել էր կոմունիստական ջոկատի շքերթը, ապա ելույթներ էին ունեցել Արմենակ Ղարազյոզյանը, քաղաքի զինվորական կոմիսարը և ուրիշներ: Ջորահանդեսից հետո կոմունիստական ջոկատը հրապարակից ուղղակի մեկնել էր Ղափանի ռազմաճակատ՝ օգնելու երկրորդ գորսայանը:

Ղափանի շրջանում հայերի և ռուսական հարվածող խմբավորման հետախույզ խմբերի առաջին հանդիպումը տեղի ունեցավ նոյեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը: 84-րդ բրիգադի աջ գորսաթևը լուսաբացին մոտեցավ Ջեյվա գյուղին, ժամը 10-ին հախուռն անցավ հարձակման և առանց դիմադրության հանդիպելու՝ գրավեց այն:

Ջեյվան հանձնելուց հետո Նժդեհը հաղորդում էր Երևան, կառավարությանը:

«Նոյեմբերի 3-ին թշնամին մեծ ուժերով (20-րդ և 28-րդ կարմիր հեծյալ բրիգադները, Բարգյուշատի թրքությունը և 400 տաճիկ ասկյարներ՝ Ռուսաստանից բերված զերիներ, որոնց զինել են Գորիսում) կրկնեց իր հարձակումը Ղափանի հյուսիս-արևելյան գյուղերի վրա»:

Կարմիրբանակայինների հերթական խնդիրը Արծվանիկ գյուղի գրավումն էր, ուստի 84 - րդ բրիգադը, առանց ժամանակ կորցնելու, ժամը 13-ին դուրս եկավ Ջեյվայից և շարժվեց դեպի Արծվանիկ: Հայկական վաշտերը, հրամանի համաձայն, նույնիսկ

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 144, ք. 2:

² Նույն տեղում, ք. 5:

³ Պետք է լինել 20-րդ հեծյալ և 28-րդ հրաձգային դիվիզիաների բրիգադները:

⁴ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 5:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 144, ք. 20:

² Նույն տեղում, ք. 31:

Ձեյվան հանձնելուց հետո չէին կրակում և խուճապահար նահանջ էին քեմադրում:

Նույնիսկ այդ վճռական պահերին Նժդեհին չէր լքում հաղթանակի հավատը: Նա համոզված էր, որ զանգեգործները նորից տեր են դառնալու իրենց լեռնավայրին: Ուստի նրա միտքը զբաղված էր ոչ միայն ռազմագիտական խնդիրներով, այլև ազատագրվելիք գավառում խաղաղ աշխատանքներ ձեռնարկելու հարցերով:

Կարմիր բանակի զորամասերը նոր էին սկսել Արծվանիկի գրավման գործողությունը, երբ Նժդեհը նոյեմբերի 3-ին Գեմվազից նամակ է գրում Հ. Յ. Դաշնակցության Բյուրոյին, որտեղ կոնկրետ ներկայացնում էր իր և Չանգեգործի ժողովրդի պահանջները:

«Առաջին. Նախիջևանը և Օրդուբադը այսօրվանից պիտի համարել մեր ստրատեգիայի ալֆան և օմեգան:

Երկրորդ. Բուն Չանգեգործի գրավումը, կանոնավոր գործերով, մոտ օրերում:

Երրորդ. Առանձին ուշադրություն Չանգեգործի վրա, նկատի առնելով նրա՝ տնտեսապես քայքայված, անգեն և հասարակականորեն գլխատված վիճակը:

Չորրորդ. Հաշվեհարդար ժողովրդի բշնամիների հետ:

Հինգերորդ. Նախաբույժիկյան Չանգեգործի պաշտոնությունը և հրամանատարությունը ենթարկել դատի՝ հանուն արդարության և հանրապետության շահերի:

Վեցերորդ. Վարձատրություն և պատիժ: Ավելի քան մի տարվա ընթացքում համայն Չանգեգործում տեղի չի ունեցել վարձատրության և պատժի ոչ մի դեպք: Վատերը անարգել շարունակել են իրենց կործանարար դերը, իսկ լավերը, մոռացության մատնված, աստիճանաբար՝ հուսալքվելով քաշվել են ասպարեզից:

Յոթերորդ. Ուժեղ հրամանատարություն և պաշտպանություն ապստամբ Չանգեգործում:

Ութերորդ. Ժողովրդական վաշտապետական համակարգի օրինականացում:

Իններորդ. Տաթևն-ռեզիդենցիա:

Տասներորդ. Ինձ արձակուրդ, վերականգնելու միանգամայն քայքայված առողջությունս»¹:

Մինչ Նժդեհը առաջիկա անելիքների ծրագրեր էր մշակում, 84-րդ բրիգադի զորամասերը մոտեցան Արծվանիկ գյուղի մատույցներին:

Բրիգադի 250-րդ գունդը հարձակվում էր խճուղով, իսկ 252-րդ գունդը՝ արևմուտքից: Առաջացող զորամասերից երկու վերստ հեռավորությամբ խճուղով շարժվում էր 251-րդ գունդը՝ որպես

նեզերով, նրան տրամադրված էր դաշտային մեկ հրանոթ:

Այդ նույն ժամերին 83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ և 249-րդ գնդերը, Շահվեղյար-Շուռնուխ շրջանից դուրս գալով, հասել էին Ձեյվայի տարածքները և սկսել էին կենտրոնանալ գյուղի թիվ 5822 սարի բարձունքներում:

Ժամը 14-ին խորհրդային առաջավոր զորամասերը, շփման մեջ մտնելով հայկական վաշտերի հետ, անցնում են գրոհի²:

Եթե Գ-դրիսից մինչև Արծվանիկ գյուղի բարձունքները առաջին զորատյուն զորամասերը չհանդիպեցին որևէ լուրջ միջադեպի, ապա Արծվանիկում հայկական վաշտերի դիմադրությունը կատաղի բնույթ ստացավ: Գ-յուղը և նրա շրջակա տարածքները լավ ամրացնելով՝ Նժդեհը սրոշկ էր այդտեղ կանգնեցնել հսկանակորդի հետագա առաջխաղացումը: Բայց այդ բանն անել չհաջողվեց, շուրջ 30 ժամ տևած դաժան մարտից հետո 84-րդ բրիգադի զորամասերը նոյեմբերի 4-ի ժամը 20-ին, ի վերջո, գրավեցին Արծվանիկ գյուղը՝ տալով մինչև 40 սպանված³:

Արծվանիկի գրավումը տեղի է ունենում հետևյալ հանգամանքներում.

Նոյեմբերի 4-ին, ժամը 15-ին, 84-րդ բրիգադի զորամասերին հաջողվում է հայկական վաշտերը դուրս մղել գյուղի բարձունքներից, որոնք սկսում են նահանջել և ամրանալ անմիջականորեն հարավ ընկած բլուրների վրա ստեղծելով բռունցք կարմիր բանակի զորքերի ձախ բևեռ՝ Ռոժնիս գյուղի դիմաց: Ռոժեղ մառախուղի պատճառով կարմիրբանակայինների համար խիստ դժվարանում է կողմնորոշվել մարտական իրադրության մեջ, որի հետևանքով զորամասերի միջև կտրվում է կապը:

Ժամը 16-ին 83-րդ բրիգադի մասերը ուժերի վերախմբավորում են կատարում Արծվանիկի բարձունքների վրա: Այդ նույն պահին հայերը, իրենց հերթին, հարձակում են գործում Ձեյվայի բարձունքների վրա, միաժամանակ քիկունքային ուղեկալ են դնում հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով շրջանցել 84-րդ բրիգադի մասերը: Ռոժերի վերախմբավորումից և հայկական վաշտերի հարվածը հետ մղելուց հետո 84-րդ բրիգադի 250-րդ, 251-րդ և 252-րդ հրաձգային գնդերը խճուղով շարժվում են Արծվանիկի վրա՝ վճռական գրոհով այն գրավելու համար: Հայկական վաշտերը հարձակվող խորհրդային զորամասերին ցույց են տալիս համառ դիմադրություն, բայց վերջիններս, այնուամենայնիվ, լեռնային մեկ հրանոթի կրակի աջակցությամբ, ժամը 18-ին, գրոհով գրավում են Արծվանիկ գյուղը: Հայկական ուժերը նահանջում են Կատարի ուղղությամբ:

¹ ՀՀ ԳԻՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 13-14.

² Նույն տեղում, ք. 20:

³ ՀՀ ԳԻՊԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 73, ք. 19:

Չորային հետախուզության և տեղի բնակիչների հարցաքննությունից խորհրդային հրամանատարությունը պարզում է, որ Ջեյվայի բարձունքների և Արծվանիկի պաշտպանության ժամանակ հայերի ուժերը կազմել են մինչև 300 հետևակ և 100 հեծյալ¹:

83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ գունդը նույն ժամերին ամրանում է Արծվանիկի բարձունքների հարավարևմտյան հատվածում: Նույն բրիգադի 249-րդ գունդը գտնվում էր պահեստագործում՝ Շուռնուխ գյուղում:

Արծվանիկը գրավելու գուզընթաց և դրանից անմիջապես հետո 83-րդ և 84-րդ բրիգադների զորամասերը գրավեցին նաև Չափնի, Ընկենանց և Այնալու գյուղերը, որոնց բնակիչները նախապես հեռացած են լինում անտառներն ու սարերը: Գյուղում մնացածներից շատերը, այդ թվում կանայք ու երեխաներ, զոհ են դառնում կարմիրբանակայինների կույր վրեժխնդրությանը²:

Նրանք Արծվանիկում թախնուս են բոլոր տները, բռնաբարում ավելի քան 30 կին: Այդ դեպքերից գրգռված՝ հայ զինյալները որոշում են գերի չվերցնել³:

83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը, դուրս գալով Շուռնուխից, նույնների 5-ին ժամը՝ 20-ին ժամանել էր 248-րդ գնդի զբաղեցրած հատվածի հարավային բարձունքները, որպեսզի աջակցի 84-րդ բրիգադի հարձակմանը: Սակայն հայկական զորամասերը, վերախմբավորելով իրենց ուժերը, ցույց են տալիս կատաղի դիմադրություն, ապա անցնելով հակահարձակման՝ ջախջախում են 249-րդ գունդը: 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարությունը 11-րդ բանակի շտաբին հաղորդում էր, որ 83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը նույնների 5-ին լիովին շարքից դուրս է եկել: Մեծ էին նաև 84-րդ բրիգադի կորուստները⁴:

Հայկական վաշտերի համառ դիմադրության պատճառով զորասյունն այլևս չկարողացավ առաջ շարժվել և ստիպված դադարեցրեց հարձակումը Կատարի վրա՝ դրա փոխարեն ուժերը կենտրոնացնելով ճակատի աջ թևի վրա՝ հայերի հարվածն այդ կողմից չեզոքացնելու համար: Չորասյան առաջխաղացման ժամկետը սկսեց խախտվել: Որոշվեց սպասել, մինչև որ կգային և առաջին զորասյանը կմիանային արևմտյան կողմից՝ Տաթև - Մալղաշ - Վերին Խոտանան - Տանձավեր - Դափան ուղղությամբ հարձակվող երկրորդ զորասյան և արևելյան կողմից՝ Խոջախան -

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 21-23:

² Նույն տեղում, ք. 18-19:

³ Նույն տեղում, գ. 162, ք. 8:

⁴ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 23:

⁵ Նույն տեղում, գ. 143, ք. 1, 2, գ. 144, ք. 16-17, գ. 145, ք. 1, 2, 3:

Ագարակ-Դափան ուղղությամբ հարձակվող երրորդ զորասյան զորամասերը:

Առաջին զորասյան զորամասերը, հիմնականում տեղաբաշխվելով Գլղաշի տարածքում, սպասում էին մյուս երկու զորասյունների մոտենալուն: Վերջինները հապաղում էին. իսկ ժամանակը չէր ներում: Նժդեհի զորքերը՝ փոքր ջոկատներով, հատկապես գիշերները, հունկարծակի հարձակումներ էին գործում, զգալի մարդկային կորուստներ պատճառում, ապա արագորեն անհետանում այժից: Ահա թե ինչու, զորասյան հրամանատարությունը որոշեց, առանց մյուս երկու զորասյունների մոտենալուն սպասելու, սեփական ուժերով շարունակել հարձակումը Դափանի հանքերի վրա:

Սակայն նույնների 6-ին վերջնականապես ի դերև ելավ այս ու ձախ թևերից օգնություն ստանալու հույսը, և զորասյան հրամանատարությունը, հրաժարվելով դեպի Դափանի հանքեր հարձակումը շարունակելու մտադրությունից, զորամասերին հրաման տվեց անցնել պաշտպանության:

Նժդեհի որոշեց ամենից առաջ հարվածել Ջեյվա - Արծվանիկ - Բերդիկ գծի վրա ամրացված կարմիր բանակի զորքերի Չանգեզուրյան խմբավորման առաջին զորասյանը, ջախջախել այն և գրավել ամբողջ Դափանի շրջանը:

Ռազմական հետագա գործողությունների ծրագիրը մշակելիս Նժդեհը ելնում էր իր համար բարենպաստ դրությունից, այն է՝ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման երկրորդ և երրորդ զորասյունները, չկարողանալով կատարել իրենց մարտական առաջադրանքը և կորուստներ տալով, արդեն նահանջել էին ելման դիրքերը: Առաջին զորասյունը ռազմաճակատի կենտրոնական հատվածում մնալով էր մենակ՝ առանց թևերից սպասվելիք օգնության:

Նույնների 5-ին Գենվազից գալիս է Նժդեհը և, սպաներին ու վաշտապետերին թուցիկ խորհրդակցության հրավիրելով, հրամայում է անմիջապես պաշարել ու վերագրավել Ընկենանց, Չափնի և Այնալու գյուղերը: Շատ չանցած՝ զանգվածային հարձակումով բուլշևիկյան զորամասերը դուրս են մղվում նշված գյուղերից:

Բայց առավել կարևոր խնդիրը Արծվանիկ գյուղի վերագրավումն էր, որից հետո, Նժդեհի համոզմամբ, սկսվելու էր կարմիր բանակի գնդերի բարոյալքումը:

Նույնների 6-ի վաղ առավոտյան, ուղղություն ունենալով Արծվանիկը, Կապարգողթի վաշտերը 84-րդ բրիգադի աջ թևով ուժեղ գրոհ ձեռնարկեցին Բերդիկ բարձրությունում ամրացած 248-րդ գնդի դիրքերի վրա: Չդիմանալով ճնշմանը՝ գունդը նահանջում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ: Բերդիկի վրա ամրանում է Նժդեհի

վաշտերի մի մասը:

Նույն ժամերին հայկական ուրիշ վաշտեր, դուրս գալով իրենց հենակետերից, հարձակում են սկսում 84-րդ բրիգադի ձախ թևով՝ Արծվանիկից 4 վերստ հեռավորության վրա գտնվող Մողես գյուղի կողմից՝ դարձյալ նպատակ ունենալով Արծվանիկը:

Հայերի առաջին հարվածն ընդունում են 250-րդ հրաձգային և 2-րդ հեծյալ գնդերը: Փոխգործողությունների միջոցով այդ երկու գնդերը կարողանում են համատեղ ետ մղել հայերի մի քանի գրոհները և որոշ ժամանակ իրենց ձեռքում պահել Արծվանիկից հյուսիս և արևմուտք գտնվող բարձունքները, ինչպես նաև գյուղի հյուսիսարևմտյան մասը:

Արծվանիկի այ հատվածում կենտրոնացնելով մինչև 500 սվին և մոտ 200 թուր՝ առավոտյան ժամը 11-ին ամբողջ ճակատով հայերը հակահարձակման են անցնում՝ նպատակ ունենալով շրջանցել 84-րդ բրիգադի զորամասերը և անցնել նրանց թիկունքը:

Ընդամենը կես ժամում հայկական վաշտերը կարողանում են Չափնի գյուղի բարձունքներից հասնել Արծվանիկի մատույցները և դուրս գալ Արծվանիկ-Չեյվա ճանապարհը¹:

Արծվանիկում ամրացել էին 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը: 250-րդ գունդը խրամատավորվել էր գյուղի հարավարևելյան, իսկ 252-րդ գունդը՝ հարավարևմտյան մասերում՝ գրավելով դեպի Ղափան տանող ճանապարհի կարևոր հատվածները: Սկսվեց արյունահեղ կռիվը, որը տևեց ամբողջ օրը: Դիրքերը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան: Թեև խորհրդային զորամասերը գործի էին դրել 3 հրանոթ, բայց այլևս ոչինչ չէր օգնում: Նրանք պարտվում էին: Գոռ մարտում նորանոր հերոսներ էին ծնվում, մեծ դեր էին խաղում պորուչիկ Մելիք Ղարազոյզյանը, կապիտան Նարինյանը, վաշտապետ Անդրեասը և ուրիշներ:

Կարմիր բանակի զորամասերի համար ստեղծվեց լրիվ շրջապատման ու ջախջախման իրական վտանգ: Նրանք արդեն ոչ միայն ի վիճակի չէին հարձակվելու, այլև՝ պաշտպանվելու:

Որպեսզի հայերը չկարողանան շրջապատել 84-րդ բրիգադի ստորաբաժանումները, հրաման է տրվում դուրս գալ Արծվանիկից: Թողնելով հրացաններ, գնդացիներ, մեծ թվով փամփուշտներ և այլ ավար՝ 83-րդ բրիգադի զորամասերի պաշտպանությանը 84-րդ բրիգադը քաշվում է թիվ 5823 բարձունքը: Բայց հայկական վաշտերը անշեղորեն շարունակում են ճնշումը և Արծվանիկից 3 վերստ հյուսիս-արևելք գտնվող Վանք գյուղի շրջանում ուժգին հարված հասցնելով 84-րդ հրաձգային բրիգադին՝ այն բաժան-բաժան են անում: Միաժամանակ ջախջախելով 248-րդ հրաձգային գնդի՝ Արծվանիկ - Չեյվա խճուղու վրա դրված պահակակետը՝ վերջնականապես կտրում են 250-րդ և 252-րդ գնդերի նահանջի

ուղիները և ելքը դեպի Չեյվա տանող ճանապարհը: Մեծ թվով սպանվածներ տալով՝ այդ գնդերի մի մասը նույնօրեի 6-ին կարողանում է ճեղքել օղակումը և ծանր մարտեր մղելով՝ նահանջել դեպի հյուսիս՝ Չեյվայի ուղղությամբ՝ փորձելով կապ հաստատել դիվիզիայի մյուս զորամասերի հետ: Չհասած Չեյվա՝ Արծվանիկ - Չեյվա գծում գնդերը նորից շրջապատման մեջ են ընկնում: Նժդեհի զորաջոկատները խրվում են գնդերի դասավորության մեջ: Կտրված ծառերով ու գերաններով նրանք փակում են կարմիր բանակի գնդերի նահանջի ճանապարհները: Ավելացնենք, որ խիտ մառախուղը պատել էր սար ու ձոր՝ դժվարացնելով տեղանքում ճիշտ կողմնորոշվելը: Խոր կիրճերով ու լեռներով կտրված ռելիեֆը միանգամայն անձանոթ էր խորհրդային զինվորներին և, ընդհակառակը, խիստ նպաստավոր՝ տեղական ուժերի համար: Առավելագույն չափով օգտագործելով տեղանքը՝ Նժդեհի գալյավաշտերին հաջողվում է ոչնչացնել կամ գերել ձորերում ու անտառներում մոլորված կարմիրբանակայիններին:

Այդ ծանրագույն պահին 84-րդ բրիգադի շրջապատման մեջ ընկած զորամասերին օգնության եկան 83-րդ բրիգադը և դիվիզիայի պահեստայինները: Նրանք հարձակվեցին Բերդիկի բարձունքում ամրացված զանգեզուրյան զորաջոկատների վրա, այն նպատակով, որպեսզի Նժդեհի ստիպված լինի 84-րդ բրիգադը շրջապատած իր ուժերի մի մասը հանել և օգնության ուղարկել Բերդիկի վրա ամրացված զորաջոկատներին: Իսկապես որ, զանգեզուրյան մի քանի ջոկատներ բաժանվեցին 84-րդ բրիգադը օղակած իրենց հիմնական ուժերից և օգնության շտապեցին Բերդիկ: 84-րդ բրիգադի օղակումը թուլացավ: Առանձին զորամասեր, ճիշտ է, բաժան-բաժան, այնուամենայնիվ մաքառելով կարողացան դուրս գալ օղակումից, շարունակել դիմադրությունը՝ իրենց հետ տանելով նաև հրանոթները²:

11-րդ կարմիր բանակի ամփոփագրում այդ մասին ասված էր. «11-րդ կարմիր բանակի օպերբաժնետիև. պատճենները՝ 20-28-րդ հրաձ. դիվիզիայի օպերբաժնետիև: Գաղտնի: Չանգեզուրի հարվածող խմբի շտաբի օպերատիվ ամփոփումը առ 1920 թիվ 7 նույնօրեի ժամը 12-ը: Քարտեզ 10 վերստ մի դյույմում: Քաղ. Շուշի 7-XI-20, ժ. 19:

Հարվածող զորասյուն (28-րդ հրաձ. դիվիզիա), 84-րդ բրիգադ 6/XI : Հակառակորդը 84-րդ բրիգադի (251-րդ հրաձ. և 2-րդ հեծ. գնդերը) ձախ թևին ուղղած մի հարվածով Վանքի շրջանում, Արծվանիկից 3 վերստ դեպի արևելք, իրարից անջատեց բրիգադի մասերը, կտրելով 250-րդ և 252-րդ հրաձ. գնդերի նահանջի ճանապարհը դեպի Չեյվա տանող խճուղով: Գնդերի մի մասը օղակումից դուրս է պրծել, մյուս մասի (200 սվինավոր) ճակատագիրն անհայտ է»³:

Հաջորդ ամփոփագրում կարդում ենք. «250-րդ և 252-րդ հրաձ.

¹ ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 31:

² ՀՀ ՀՐԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 25:

³ Նույն տեղում, ք. 27-ի շրջերես:

գնդերի ճակատագրի մասին ոչինչ հայտնի չէ. եղած տեղեկությունների համաձայն, որոնք պաշտոնապես չեն հաստատված, գնդերը՝ շրջապատված լինելով՝ Մյուլիքաչան գյուղից գնացել են դեպի՝ արևելք՝ մահմեդական գյուղերի շրջանը: Այդ տեղեկությունները ստուգվում են: Ինչ վերաբերում է 83-րդ հրաձ. բրիգադի 243-րդ հրաձ. գնդին, ապա այն, որպես անոգազմունակ միավոր, ետ է բերվում Գորիս»¹:

Նահանջի բոլոր դառնությունները խորհրդային զորամասերի հետ կիսում էին տեղի կոմունիստական ջոկատները: Գափանի ռազմաճակատում այդ օրերին սպանվեցին կոմունիստական առանձին ջոկատի հրամանատար Մակիչ Մաշուրյանը, Քարահունց գյուղի կոմբջջի անդամ Սահակ Ծատուրյանը և ուրիշներ:

Ետ քաշվելով Արծվանիկի հատվածից՝ կարմիրբանակայինները փորձեցին անրանալ Ջեյվայի բարձունքներում, բայց դա նրանց չհաջողվեց: Ջանգեզուրյան մարտիկներն առանց դադար առնելու հետապնդում էին բուշևիկյան նահանջող ուժերին:

Նոյեմբերի 3-ին Արծվանիկում և շրջակա տարածքներում մղած մարտերն ավարտվել էին խորհրդային զորամասերի դառը պարտությամբ. չորս գնդերի կազմից հազիվ էր հաջողվել մի մասը փրկել²: Նոյեմբերի 8-ին Գափանի հանքերից ՀՀ զինվորական նախարարին (պատճենը՝ սպարապետին և Հ.Յ. Դաշնակցական Բյուրոյին) հաղորդում էր. «Կռիվները աննախընթաց համառությամբ ու կատաղությամբ տևեցին չորս օր և վերջացան թշնամու պարտությամբ: Թշնամին թողել է 250-ի չափ դիակներ, մի քանի տասնյակ գերիներ և 6 գնդացի: Հերոսաբար ետ է շարտել թշնամուն նաև սովամահության մատնված Գողթանը: Արագացրեք Նախիջևանի գրավումը»³:

83-րդ բրիգադի 248-րդ և 249-րդ գնդերին օգնություն ցույց տալու նպատակով 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 251-րդ գնդերը Ջեյվայի հարավարևմտյան բարձունքներից հարձակման են անցնում հայկական ուժերի դեմ, բայց չեն կարողանում իրական աջակցություն ցուցաբերել այն պատճառով, որ հայկական վաշտերը Հաջիհան սարի կողմից կատարում են խոր շրջանցում և սպառնում շրջապատման մեջ գցել ամբողջ 83-րդ բրիգադը:

Դրանով իսկ ավարտվեցին Գափանի հանքերի շրջանը գրավելու համար առաջին զորասյան զորամասերի հարձակողական գործողությունները: Իսկ դա նշանակում էր, որ Ջանգեզուրյան հարավածող խմբավորման հիմնական ուժի՝ առաջին

զորասյան համար նախատեսված օպերատիվ պլանի իրագործումը ձախողվել է:

84-րդ հրաձգային բրիգադի փրկված մասերը, այն է՝ համարյա գլխովին ջախջախված 251-րդ հրաձգային գունդը, նրան հանձնված 2-րդ հեծգնդի մնացորդները, 250-րդ գնդի մեկ վաշտը և 252-րդ գնդի կես վաշտը, ինչպես նաև 83-րդ հրաձգային բրիգադի 248-րդ և 249-րդ մեծ կորուստներ կրած գնդերը, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի նոյեմբերի 6-ի հրամանի համաձայն, կենտրոնացվում են Շուռնուխ գյուղի մոտ՝ Մազրայից 4 վերստ հարավ:

84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը, որոնք կտրված էին մնացել Արծվանիկի շրջանում, կարողացել էին մեծ ջանքերի գնով դուրս գալ շրջապատումից և հասնել Չայգամի գետից 3-4 վերստ հարավ և Ջեյվա գյուղից 4 վերստ հյուսիս գտնվող Տուրուլու թուրքական գյուղը:

Համաձայն դիվիզիայի հրամանատարի նոյեմբերի 6-ի վերոհիշյալ օպերատիվ հրամանի՝ առաջին զորասյան Շուռնուխ-Մազրա հատվածում տեղի է ունենում 83-րդ և 84-րդ հրաձգային բրիգադների ուժերի վերախմբավորում, և զորամասերը նոյեմբերի 7-ին հյուսիսային ուղղությամբ քաշվում են դեպի Ռոտան գետը⁴:

Նոյեմբերի 8-ին առաջին զորասյան զորամասերը գտնվում էին հետևյալ կետերում. 83-րդ բրիգադի 248-րդ գունդն արդեն Գորիսում էր, իսկ 84-րդ բրիգադի 250-րդ և 252-րդ գնդերը Ռոտան գետի ձախ ափին ամրանալու հրաման էր ստացել 83-րդ բրիգադի 249-րդ գունդը, որին հանձնված էր 248-րդ գնդի հրամակազմը և կարմիրբանակայինների որոշ մասը: Այս զորամասը դիրք էր գրավել Ռոտան գետի վրա՝ Խոտ-Այիկումուշաղի գյուղերի գծով, պաշտպանելով հարավարևմտյան ուղղությունը, հատկապես ուշադրություն դարձնելով Ռոտանի գետանցումների վրա⁵:

Բայց 83-րդ հրաձգային բրիգադի 249-րդ գունդը չկարողացավ անրանալ Ռոտան գետի ձախ ափին: Չկար բավարար քանակությամբ ռազմամթերք, սպառվել էր պարենը, իսկ որևէ տեղից սննդամթերք չէր ստացվում: Դրան գումարվում էին աշնանային ցուրտ ու մառախլապատ եղանակը, չղաղարող անձրևները և այլ բարդություններ. որոնք անհնարին էին դարձնում խիստ լեռնոտ տեղանքում բանակելը:

Ի վիճակի չլինելով իր ձեռքում պահել այս նոր բնագիծը՝ 28-րդ դիվիզիայի 83-րդ բրիգադի 249-րդ խիստ նոսրացած գունդը հարկադրված եղավ հետևել առաջին զորասյան մյուս պարտված զորամասերին և Ռոտանի ձախ ափից կիրճն ի վեր բարձրացավ

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 144, ք. 28 շրջերես:

² Նոյն տեղում, գ. 146, ք. 19:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 5:

⁴ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 32:

⁵ Նոյն տեղում, ք. 35:

Վարարակ գետի նեղ հովիտը, ապա, էլ՝ ավելի առաջանալով, ամրացավ Գորիս քաղաքում¹:

Գործերը նույնքան անհաջող դասավորվեցին Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման ևրտրոդ գործախան համար, որը հիմնականում կազմված էր խմբավորման 20-րդ դիվիզիայի առաջին հեծյալ բրիգադից:

Նոյեմբերի 1-ին՝ կեսօրից հետո, 1-ին հեծյալ բրիգադի 1-ին հեծգունդը հրանոթային կրակի աջակցությամբ Արրեջանի խոջախան գյուղի տարածքից հարձակման էր անցել Ազարակ գյուղի վրա՝ հյուսիս-արևելքից²: Միաժամանակ գյուղի վրա հարավային կողմից հարձակում էին սկսել 2-րդ հեծգունդի երկու էսկադրոն՝ նպատակ ունենալով տիրել այն լեռնապարիս, որը գյուղից սկսելով ձգվում էր դեպի հյուսիս-արևմուտք:

Մինչ Ազարակ գյուղի սահմանները գորսայունը համարյա ոչ մի դիմադրության չհանդիպեց: Բայց հենց այստեղ էր, որ հայկական ուժերը նախապատրաստվել էին ուժգին դիմադրության³: Նրանք ամրացել էին Ազարակ - Աղավյուրտ գյուղերի հատվածում, ունեին «Մաքսիմ» մակնիշի մեկ գնդացի և 400-500 զինյալներ, որոնց մեծ մասը տեղի բնակիչներ էին:

Գյուղերը տանող մատույցները դժվարանցանելի էին, քանի որ դրանք գտնվում էին Ազարակ սարի լանջերի բարձունքներին: Տեղանքն ամրացված էր խրամատներով և քարերից պատրաստված բինդաժներով, որոնց բազմաթիվ հրակնատները գնդակոծման տակ էին պահում շրջակա ողջ տարածությունը⁴: Մարի վրա գտնվող պաշտպանների խնդիրն էր փակել կարմիր բանակի գորսայան նահանջի ճանապարհը դեպի Վաչագան: Նկատելով հայկական ուժերի այդ գորսաբարձը՝ 1-ին հեծբրիգադը փոխում է ուղղությունը և Ազարակի վրա հարձակումը շարունակում Մուղանյու - Կարաբաբա գծով:

Սկսվեցին ծանր մարտեր⁵: Թանձր մատախուղը պատել էր չորսբոլորը և բարենպաստ պայման ստեղծել հայկական փոքր խմբերի հանկարծակի հարձակումների համար: Կիրճերի խոր կտրվածքները, անձրևներից զոգավորություններում գոյացած լեփ-լեցուն ջրերը, լեռներում տեղացած առատ ձյունը խորհրդային հեծելազորին հնարավորություն չէին տալիս առաջ շարժվելու: Չյան նստվածքաշերտերի մեջ խրվում էին մարտիկ. ձիերը, գուսակը: Երեք օր դուրսելով տեղում և կրելով զգալի կորուստներ՝ գորսայունը հարկադրված նահանջեց և վերադարձավ Խոջախանի բազան⁶:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 146, ք. 32:

² Նույն տեղում, ք. 12:

³ Նույն տեղում, ք. 35:

⁴ Նույն տեղում, ք. 18-19:

⁵ Նույն տեղում, գ. 146, ք. 20-ի շրջերև և ք. 21:

⁶ Նույն տեղում, ք. 24:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, լիովին ձախողվեց Գափանի շրջանում ռազմական գործողություններ անցկացնելու՝ կարմիր բանակի հրամանատարության մշակած ռազմական ծրագիրը: Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման առաջին, երկրորդ և երրորդ գորսայունները ծանր պայտություն կրեցին:

Գափանում և Մեղրիում տարած հաղթանակը հույս ներշնչեց Գողթանի սովահար, բայց աննկուն պաշտպաններին, որ, վերջապես, անհրաժեշտ օգնություն են ստանալու Չանգեզուրից և շարունակելու են իրենց կռիվը «խորհրդայնացված» Նախիջևանի մուսուլմանական բանդաների դեմ:

1920 թ. նոյեմբերի 4-ին Բիստ գյուղում տեղի ունեցավ հարևան երեք գյուղերի՝ Բիստի, Մեսրոպավանի և Ալահի ներկայացուցիչների ժողով: Ընդունված որոշումն անհապաղ ուղարկվեց Նժդեհին: Որոշման մեջ ասված էր. «Ժողովը աչքի առաջ ունենալով Գողթանի տագնապալից և յուրջ դրությունը, երկար ու բարակ խոսակցություններից հետո, միաձայն եկավ այն եզրակացության, որ [հետագա] ռազմական գործողությունները անպայման պետք է սկսել Գողթանում, մեր հարևան Արևիքի և Գափանի գործող ուժերի աջակցությամբ տակն ու վրա պնել Օրդուբադը իր շրջանի թուրք գյուղերով և այդ բոլորը պետք է ղեկավարի հարազատ հանրապետության ներկայացուցիչ և մեր ընդհանուր հրամանատար պարոն Նժդեհը:

ՌԽՍԽի սույն գրությամբ դիմում ենք մեր ընդհանուր հրամանատարին և խնդրում աչքի առաջ ունենալ Գողթանի ճգնաժամային դրությունը, օգնության գալ և, ինչ գնով ու գում էլ լինի, մեզ՝ գողթանցիներիս, ազատել այս անելանելի դրությունից, հավատացած լինելով, որ անտես չեք առնի մեր խնդրանքը»:

Նժդեհը ստացավ գողթանցիների խնդրագիրը, բայց տվյալ պահին նրանց օգնելու հնարավորությունը նա չէր տեսնում, քանի որ առջևում Սիսիանի և Գորիսի շրջանների ազատագրման խնդիրն էր:

Նույն ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին ծավալվել Սիսիանի շրջանում: Մտնելով Սիսիանի տարածքը՝ խորհրդային զորքերը թուրքական գնդի հետ առաջ էին շարժվում:

Որքան թուրքական գունդը առաջանում էր դեպի Նախիջևանի սահմանը, այնքան ասկյարներն ավելի սանձարձակ էին դառնում: Նրանք Սիսիանի գյուղերում նույնպես սկսեցին թալանը: Բայց այստեղ գյուղացիների նոր կազմակերպած զինված խմբերը և զանգեզուրյան զինյալները, Սիսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Գալթյանի գլխավորությամբ, ցույց տվեցին համառ

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 499, գ. 1, գ. 20, ք. 1:

դիմադրություն: Թուրք զավթիչներին հատկապես մոլեզվաբար էին խփում Ուզ և Ղարաքիլիսա գյուղերի բնակիչները:

Կովի բեժ պահին հայ մարտիկներն օգնություն ստացան: Գեռ մի քանի ամիս առաջ՝ 1920 թ. հուլիսին Գորիսը կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավելու օրը, մի խումբ երիտասարդներ քաղաքից հեռացել էին դեպի Երևան, բայց ճանապարհին որոշել էին ապաստանել Մեծ Վեդիի մոտակայքում գտնվող Չիմքենո գյուղում: Ավելի քան երեք ամիս այստեղ մնալուց հետո նրանք կազմել էին զինյալների մի խումբ, որը մեկնել էր Չանգեզուր՝ մասնակցելու ազատագրական կռիվներին: Հասնելով Միսիան՝ խումբն իրեն դրել էր Պողոս Տեր-Դավթյանի տրամադրության տակ:

Միսիանի տարածքով կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացումը գնալով դանդաղում էր: Սարսափելի ցուրտ էր, ձյան հաստ շերտը ծածկել էր սարերն ու դաշտերը: Հայկական ջոկատները գիշերային արագ երթեր էին կատարում՝ մանյովրելով անսպասելի հարձակվում էին հակառակորդի զորամասերի վրա, հանկարծակիի բերում նրանց: Տալով զգալի կորուստներ՝ խորհրդային ռուս զորքը ստիպված սկսեց նահանջել դեպի Գորիս:

Թուրքական զունդը, որը, թվում էր, ուր որ է մոտենալու է Նախիջևանի սահմանին, շնչակտուր եղավ: Նոյեմբերի 5-ին Միսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի զորամասերը, օգտվելով մառախուղից, խելահեղ հարձակման անցան Ուզ գյուղի մոտ: Հերոսաբար էին կռվում նաև գյուղացիական նոր կազմակերպված ջոկատները և Չիմքենոյից եկած գորիսեցիների խումբը: Տալով 100-ի չափ սպանված՝ թուրքերը նույնպես բռնեցին նահանջի ճանապարհը:

Այդ օրվա կատաղի կռվում՝ Ուզ գյուղի ճակատում, գլխից մահացու վիրավորվեց Պողոս Տեր-Դավթյանը, որը Չանգեզուրի պաշտպանության տաղանդավոր կազմակերպիչներից մեկն էր Գարեգին Նժդեհի այ թևը: Գնդակը աչքից վերև հոնքը կտրել, ոսկորը կտրել-անցել էր: Ժողովրդի պաշտելի հրամանատարը մահվան դեմ մաքառեց ամբողջ երկու շաբաթ, սակայն հնարավորություն չեղավ նրան հարկ եղած բժշկական օգնություն ցույց տալ, և նա վախճանվեց նոյեմբերի 20-ին: Հերոսի դին փոխադրեցին ծննդավայր՝ Խոտանան, և դեկտեմբերի 4-ին մեծ պատվով ամփոփեցին գյուղի գերեզմանատանը: Ավելի քան 60 կիլոմետր՝ սկսած Միսիանի կենտրոն Ղարաքիլիսա գյուղից, Գորիսի վրայով, մինչև Խոտանան գյուղ, հերոսի դագաղը նրա զինակիցները տարան ուսերի վրա:

Մառախլապատ եղանակը թուրքական գնդին օգնեց խույս տալ սիսիանցիների նոր հարվածներից և նահանջել Աղուղի գյուղի վերևով անցնող թարաքամի ճանապարհով: Հայերը կրակակրիս հետևում էին թշնամուն: Չիմքենոյիցիների խումբը, անցնելով

հարձակվող զորաշրջայի ձախ թևը, սարերի կուրծքը բռնած, կրակ էր թափում թուրքերի վրա: Հակառակորդին կենտրոնից խփում էին սիսիանցիների ուժերը, որոնց փոխարինում էր Պողոս Տեր-Դավթյանին ժամանակավորապես փոխարինած անգեղակոթցի խմբապետ Սարգիսը: Արժանի փոխարինող էր, կռիվը վարում էր խելահեղ համարձակությամբ, ամբողջ հասակով կանգնած զորաշրջայի առաջ ոգեշնչում էր դեպի թշնամին սլացող մարտիկներին: «Տղերք ջան, ձեզ մատաղ, թուրքին խփեցեք քաջաբար, հերիք է որքան նրան գեղի մնացինք», - բարձրաձայն գոչում էր նա՝ շոռանալով թանձր հիշոցներ ուղղել ասկյարներին: Կենտրոնից հասցրած հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ թուրքական զորամասը բաժան-բաժան եղավ և ցրվեց այ ու ձախ կողմերի վրա: Այ գյուղից Շաղաթի գյուղացի Չախարի գլխավորած խումբը ուժգին գրոհով թուրքերին լցրեց ձուրերը:

Նոյեմբերի 5-ի իրիկնադեմին թուրքական զորամասը բռնեց դեպի Գորիս քաղաք փախուստի ճանապարհը՝ ձյան վրա թողնելով տասնյակ դիակներ:

Ճանապարհին նորից մտնելով Յայջի՝ ասկյարները սոսկալի խժոժություններ կատարեցին, գնդակահարեցին մի քանի անմեղ գյուղացիների, թալանեցին գյուղը՝ իբրև փոխվրեժ Ղարաքիլիսայի ճակատում իրենց կրած պարտության:

Թուրքական զունդը չկարողացավ, սակայն, մտնել նահանջի ճանապարհին գտնվող մյուս գյուղը՝ Հայիձորը, քանի որ այստեղ գյուղացիներն ապստամբություն էին բարձրացրել Նժդեհի կողմից այդտեղ ուղարկված մի վաշտապետի գլխավորությամբ: Հայիձորը դարձել էր Չանգեզուրյան ուժերի ամուր հենակետերից մեկը, ուստի թուրքերը բարձրացան Նաբրի սարահարթը և Արխաշանի բարձրավանդակով խոճապահար նահանջեցին դեպի Գորիս: Յոթնադրյուրի մոտ մութն ընկավ, և թշնամուն հետապնդող հայկական վաշտերն ու խմբերը, չնայած սոսկալի ցրտին, այդտեղ հանգիստ առան: Օգտվելով դրանից՝ թուրքերը գիշերը շարունակեցին նահանջել և ծեծված ու ջարդված թափվեցին քաղաք:

Այսպիսով, անհաջողություն կրելով Չանգեզուրի բոլոր ճակատներում՝ խորհրդային զորքերը կենտրոնացան Գորիս քաղաքում և քաղաքը շրջապատող բարձունքների վրա:

Բանակի հրամանատարության համաձայնությունը ստանալուց հետո Չանգեզուրից սկսեցին աստիճանաբար հեռանալ առավել մեծ կորուստներ տված կամ լիովին ջախջախված խորհրդային զորամասերը: Այսպես օրինակ, 18-րդ հեծովիվիզայի 1-ին հեծյալ բրիգադը իր ողջ կազմով նոյեմբերի 10-ին դուրս գալով Գորիսից՝ նոյեմբերի 11-ի երեկոյան հասնում է Ծուշի՝

¹ ՀՀ ՀՐԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 146, ք. 35.

Ավելորդ արյունահեղությունից խուսափելու համար նոյեմբերի 14-ին Նժդեհի Ղափանի հանքերից հետևյալ վերջնագիրն ուղարկեց Գորիսում գտնվող կարմիր բանակի գործառնականությանը. «Ղարաբաղի և Չանգեզուրի հայությունն արդեն գլխատված և տնտեսապես ու հասարակականապես քայքայված է կարմիր բանակի ձեռքով: Չեր գործերի ներկայությունը Սյունիքի սահմաններում այլևս անհանդուրժելի է: Հրամայում են, եթե չեք ուզում 11-րդ բանակի մնացորդներն էլ կոտորածի և գերության մատնել, անմիջապես դատարկել Չանգեզուրը, հակառակ դեպքում ստիպված կլինեն կռվով տիրելու ձեր ձեռքին գտնված երկրամասին:

Կապարգողթի
հրամանատար Նժդեհ:
Հանքեր, 14 նոյեմբերի, 1920»¹:

Պյոտր Կոռնիլովի գլխավորած խմբավորման գործերի պարտությունից հետո հայերը մի պահ հավատացին, թե կարմիր բանակի հրամանատարությունը այլևս հրաժարվելու է նոր հարձակումներից: Բայց նրանք սխալվեցին. բոլշևիկները տրամադիր չէին դուրս գալու Գորիսից: «Իմ այդ վերջնագրին,- գրել է Նժդեհը,- խորհրդային զորահրամանատարությունը պատասխանեց սրով. ուղարկելով իմ դեմ Բաբուն հասած նոր ուժեր...»²: Կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց արագորեն վերախմբավորել ուժերը և նորից հարձակման անցնել:

Այս անգամ խորհրդային զորքերի հարձակումը պիտի կատարվեր նեղ ճակատով՝ բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջան) Շինուհայր, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ուղղությամբ: Այդ նպատակով ստեղծվեց հարվածող մի զորախումբ, որի կազմի մեջ մտան թուրքաց գունդը, Կոռնիլովի ձեռնարկ գործառնականության մնացած ստորաբաժանումները, այդտեղ եղած 11-րդ կարմիր բանակի ուրիշ զորախմբեր, ինչպես նաև տեղի կոմունիստական ջոկատները:

Բոլշևիկյան հրամանատարությունը մտահոգ էր. համեմատաբար քիչ ուժերով հիմա այսչո՞ք հնարավոր է հասնել հաջողության, այն դեպքում, երբ ավելի մեծ ռազմական ուժերով հոկտեմբերին և նոյեմբերի առաջին կեսին դառը պարտություն են կրել:

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 48:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 41:

Բայց հրամանատարությունն ուներ ուրիշ՝ ոչ պակաս տազնապալի մտահոգություն: Խորհրդային զորամասերի և աղբբեջանցի թուրքերի զինված բանդաների՝ Չանգեզուրում կրած ծանր պարտությունները բարձրացրել էին արցախյան հակախորհրդային և հակաաղբբեջանական ուժերի մարտական ոգին, որոնք սկսեցին հարվածներ հասցնել կարմիրբանակայիններին, աղբբեջանցի թուրք ջոկատներին, խորհրդային իշխանության մարմիններին¹: Արցախցիների նոր պոռթկման գլուխ դարձյալ կանգնած էր Թևան Ստեփանյանը:

Ապստամբական նոր ելույթները ճնշելու համար հրամանատարությունը ստիպված էր Չանգեզուրից հանել և Արցախ տեղափոխել մի շարք զորամասեր: Իրենց հերթին, զանգեզուրցիներն էլ օգնության էին գնում արցախցի ապստամբներին:

Նոյեմբերի կեսերին, այսինքն՝ Գորիսը վերագրավելուց մի քանի օր հետո, Նժդեհը, կապվելով Ղարաբաղի ընդհատակյա հայկական ուժերի ղեկավարության հետ, նրանց տվել էր հետագա գործողությունների անհրաժեշտ հրահանգներ: Այդ օրերին, որոշ ցուցումներ ստանալու նպատակով, Սյունիք էլ անցել Թևանը: Ստանալով օգնության հավաստիացումներ՝ Թևանը վերադարձել էր Դիզակ և այնտեղից Տաթև ուղարկել երկու ներկայացուցիչ, որոնք պետք է իրենց հետ տանեին զինվորական ղեկավարներ, ռազմամթերք և մի զորամաս²:

Իր հերթին՝ Թևանը իր շուրջն էր համախմբում 100-ից ավելի կողմնակիցների, որոնց թիվն արագորեն աճում էր:

11-րդ կարմիր բանակի շտաբի 1920թ. դեկտեմբերի 26-ի օպերատիվ զաղտնի ամփոփագրում նշված էր. «Խուզաբյուրտի (Շուշիից 23 վերստ հարավ) շրջանում Չանգեզուրից հայտնվել է 300 հոգուց բաղկացած դաշնակցական բանդա՝ ավազակ Թևանի առաջնորդությամբ: Բանդան գործում է Խուզաբյուրտ - Թաղլար - Արաբյուլ շրջանում: Խուզաբյուրտի շրջանում Թևանը հարկադրաբար մոբիլիզացնում է տեղի բնակչությանը՝ խորհրդային իշխանության դեմ պայքարելու համար»³: Մի քանի օր հետո՝ դեկտեմբերի 31-ին, նույն մարմնի ամփոփագրում արդեն նշված էր. «Ջիբրայիլ - Կարյազինո շրջանում գործում է մինչև 600 հեծյալ ունեցող դաշնակցական ջոկատ, որի նպատակն է ընդհանուր ապստամբություն բարձրացնել Լեռնային Ղարաբաղում և Լիսազորսկի կողմից հարձակում գործել Շուշիի վրա,

¹ Տե՛ս Հրանտ Արսեհյանի, Թևան, «Արարատ», Երևան, 1998, էջ 8 - 9:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հարկեմք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 84:

³ ՀՀ ՀՊԿ ԳՊՄԸ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 6:

միաժամանակ նաև հարձակվել Ասկերանի և Խանքենդիի շտաբ-կայանի վրա»¹։

Վերադառնալու Զանգեզուր։ Նոյեմբերի 12-ին բուրբակյան գունդը ռուսների հետ, Գորիսից դուրս գալով, մտավ Նաբրուրի սարահարթը, թեքվեց ձախ՝ Շինուհայր, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով դրանք գրավելուց և թիկունքն անվտանգ դարձնելուց հետո գնալ Միսիանի ՌԻԳ և Ղարաքիլիսա գյուղերի վրա։ Ենթադրվում էր, որ նախապես ընկած առաջին մեծ խոչընդոտը Հալիձորն էր, և զորախումբը գրոհեց գյուղի վրա։ Խորհրդային հրամանատարությունը նորից թույլ էր տվել անցնելի արարք՝ հրահանգելով և Գորիս քաղաքում մնացած թուրք ասկյարներին երկրորդ անգամ ուղարկելով հայ բնակչության դեմ։

Կարմիր բանակի զորամասերը Հալիձորը շրջապատեցին երեք կողմից։ Մկավեց կատաղի կոխվ։ Հալիձորի պաշտպաններին օգնության փութաց Տաթևի զորամասը։ Թե՛ծ կոխվր տևեց երեք օր։ Բոլշևիկյան զորամասերին շիջողվեց գրավել Հալիձորը։ «Տաթևի և Գորիսի միջև,- գրել է Նժդեհը,- ...տեղի ունեցավ մեր վերջին վճռական ճակատամարտը, որի ընթացքում կարմիր բանակը մի անգամ էլ զգաց Սյունիքի զարկերի թափը»²։ Կարմիր-բանակայինները նահանջեցին դեպի Շինուհայր և Շինուհայր-Խոտ գյուղերի դաշտամասերի հարթությունը։

Զնայած դրան՝ բուրբակյան գունդը, ռուսական զորամասերի պաշտպանությամբ, Նաբրուրի հարթությունով կրկին շարժվում է Ղարաքիլիսայի վրա։ Միսիանի ապստամբական ուժերը, օգտվելով մառախուղից, չեն հապաղում թուրքերին թևանցում կատարել։ Հայերի՝ երեք ժամ տևած համառ դիմադրությունից հետո թուրքերը դիմում են անկարգ փախուստի՝ թողնելով ավելի քան 90 սպանված։ Միսիանից նահանջելիս թուրքական գունդը կրկին պաշարում է հայկական Յայջին։ Գյուղացիները դիմադրում են հերոսաբար, բայց ռազմամթերքը հատվելու պատճառով տեղի են տալիս։

Նոյեմբերի 19-ին Տաթևի և Դարաբասի ձորերից օգնություն են խնդրում Նժդեհից։ Մոտ մի հարյուրյակ ձիավորներով նույն օրը նա անցնում է Տաթև։

Իրենց ձեռքին պահելով Յայջին՝ թուրքական գունդը և ռուսական զորամասերը համատեղ գործողություններ են սկսում ապստամբ Հալիձորի դեմ։ Նրանց հաջողվում է Շինուհայրի կողմից մտնել գյուղի արևելյան թաղը և կրակին տալ մեկ-երկու տուն։ Ապստամբները դիմադրում են խիզախորեն, մինչև որ նրանց

օգնության են գալիս Տաթևի ուժերը։

Տաթևում գտնվող Նժդեհը մշակում է հետագա ռազմական գործողությունների ծրագիրը։ Ըստ նրա մարտագրի՝ Միսիանի ուժերը շարժվելու էին դեպի Նաբրուրի սարահարթ՝ Ղարաքիլիսա - Գորիս խճուղով և յուսաբացին թշնամու նախաձեռնությամբ էին թիկունքից։ Դարաբասի ուժերը գիշերով պետք է գրավեին Յայջի գյուղի թիկունքում գտնվող Խուրիս կոչվող բարձունքը, իսկ Տաթևի ուժերը նույն ժամերին անցնելու էին Որոտան գետը և գրոհելու էին թշնամու կենտրոնի վրա։ Իրենց հերթին Հալիձորի ապստամբները պետք է անցնեին հակահարձակման և հարվածեին թշնամու ձախ գործակալին։

Նոյեմբերի 20-ին իրականացվում է Նժդեհի մշակած օպերացիան։ Դեռ գիշերով կատարվում են հարկավոր խմբավորումները, իսկ գործողություններն սկսվում են յուսաբացից մի ժամ առաջ։

Լուսաբացիս Խուրիսի բարձունքից հայկական ուժերը առաջացան դեպի հակառակորդի դիրքերը։ Նրանց զորաշղթայի կրակից և պայթուցիկներից խուճապի մատնված հակառակորդը թողնում է Յայջին և քաշվում դեպի Նաբրուրի հարթությունը, իսկ ժամը 10-ի մոտ նա թողնում է նաև Հալիձորի բարձունքները։

Համարյա նույն ժամանակ Միսիանի զինվորականությունը՝ մինչև 800 սվին, 100 թուր և 4 գնդացի, ուժով Ղարաքիլիսայից հարձակման է անցնում կարմիր բանակի զորքերի դասավորության աջ թևի վրա և գրավում Նաբրուրը։ Միաժամանակ սիսիանցիները հարձակվում են 248-րդ և բուրբակյան գնդերի շփման եզրերի վրա և նրանց դուրս մղում գրաված դիրքերից¹։

Ենթադրվում է, որ հայկական ուժերը նետվում են առաջ։ Հակառակորդը բոլոր ճիգերով դիմադրություն է ցույց տալիս, որպեսզի շահի մեկ-երկու ժամ և Գորիս մտնի գիշերով։ Գորիսից թուրքերին օգնության է ուղարկվում 200 հոգուց բաղկացած զորամաս, որը, սակայն, տեղ է հասնում ուշացած և, դեռ մարտի մեջ չմտած, ստիպված է լինում երեկոյան կողմ նահանջել Քարահունջ գյուղ։

Վրա է հասնում գիշերը։ Նժդեհը հրամայում է դադարեցնել հետապնդումը և կենտրոնանալ Յայջիում ու Հալիձորում։ Յայջիում տեղավորվում են Միսիանի և Դարաբասի, Հալիձորում՝ Ղարաքիլիսայի ուժերը։

Նրբ թուշևիկները նոր անհաջողություն էին կրել Յայջի-Հալիձոր գծի վրա ու նահանջում էին, այդ նույն ժամանակ Գորիս քաղաքը պատրաստվում էր ապստամբելու։ Նժդեհի ուղարկած մարտիկ արդեն անհրաժեշտ զարդանի աշխատանքներ էին տարել և

¹ ՀՀ ՀՊԿԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 6։

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 42։

¹ ՌԿՊԱ, ֆ. 1328, ց. 1, գ. 422, ք. 70։

կազմ ու պատրաստ հրահանգի էին սպասում՝ ապստամբությունը սկսելու համար:

Ապստամբության պլանի համաձայն՝ առաջինը հանդես էին գալու Գորիս քաղաքից երեք վերստ դեպի հյուսիս ընկած Վերիշեն (Հին Գորիս) գյուղի բնակիչները, որոնց ղեկավարները կապի մեջ էին ինչպես Վափանում գտնվող Նժդեհի, այնպես էլ Միսիանի ապստամբների հետ: Վերիշենցիները պետք է ապստամբություն բարձրացնեին նոյեմբերի լույս 21-ի գիշերը, փակեին Գորիս քաղաքից դուրս եկող և քաղաքի հյուսիսային կողմն ընկած լեռնաշղթայի լանջերով դեպի Շուշի տանող խճուղին, արգելեին այդ ճանապարհով գորքերի նահանջը: Մյաժամանակ նախատեսված էր, որ այդ նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, ապստամբելու են Գորիսի քաղաքացիները, որոնց օգնության էին շտապելու Միսիանի վաշտերը և համատեղ ուժերով գրավելու էին քաղաքը՝ շրջապատման մեջ զցելով բուլղարական ուժերին¹:

Գորիսում գտնվող խորհրդային հրամանատարությունը հետախույզների միջոցով տեղեկություն ստացավ նախապատրաստվող ապստամբության մասին: Հայտնի դարձավ նաև, որ Միսիանից արդեն Վերիշեն և ոչ հեռու գտնվող Բուռուն գյուղ են քափանցել 8 մարդ, որոնք առաջադրանք ունեն այդ գյուղերում գլխավորել ապստամբությունը:

Վերջինիս ծրագիրը խափանելու, Շուշի տանող խճուղին իր ձեռքում պահելու և հարկ եղած դեպքում դեպի Ադրբեջան գորքերի նահանջը անվտանգ կազմակերպելու համար՝ կարմիր բանակի հրամանատարությունը նոյեմբերի 20-ին քնդանոթներ ուղարկեց քաղաքից վերև, որոնք դիրքավորվեցին խճուղու տարբեր հատվածներում:

Նոյեմբերի 20-ին հրամանատարությունը Գորիս քաղաքից մի գորամաս ուղարկեց Վերիշեն՝ Միսիանից եկած 8 մարդուն ձերբակալելու և նոյեմբերի 21-ին նախատեսված ապստամբությունը ձայնողելու համար: Հրամանատարությունը, իհարկե, պարզ պատկերացնում էր, որ եթե ապստամբություն տեղի ունենա և ապստամբներին հաջողվի գրավել Վերիշենի մոտով անցնող Գորիս-Շուշի խճուղին, ապա անելանելի վիճակ կստեղծվի նահանջող իր զորամասերի համար:

Բուլղարական զորամասը դեռ նոր էր Գորիսից ուղղվել դեպի Վերիշեն, երբ ապստամբները Վանո Խանգաղյանի գլխավորությամբ արդեն դիրքեր էին գրավել գյուղից ներքև ընկած տարածության վրա: Հանդիպելով նրանց ուժեղ կրակին՝ զորամասը, մի քանի զոհեր տալուց հետո, ստիպված նահանջեց քաղաք:

Ընդ ստանալով Վերիշենի իրադարձությունների մասին, նույն օրը՝ նոյեմբերի 20-ին, Շինուհայր և Խոտ գյուղերից վերև գտնվող հարթության վրա խորհրդային զորամասերն ու թուրքական զունդը սկսեցին արագորեն ետ քաշվել դեպի Գորիս քաղաք:

Նոյեմբերի 20-ի երեկոյան դեմ Շինուհայր գյուղից ու Եռաբլրի հարթությունից Գորիս նահանջած ուժերը և քաղաքում գտնվող զորամասերը հրաման ստացան թողնել բուն Զանգեզուրը (Գորիսի շրջան) և նահանջել Խորհրդային Ադրբեջան:

Այդ օրվա գիշերը՝ ժամը 12-ին, սկսվեց նահանջը Գորիս քաղաքից երկու գծով՝ Գորիս - Շուշի խճուղով և Հին Գորիս գյուղի միջով անցնող արահետով:

Նոյեմբերի 21-ի յուսաբացին, պայմանավորվածության համաձայն, ապստամբեցին գորիսեցիները: Նրանք դիրքեր բռնեցին Հին Գորիս գյուղից եկող ճանապարհին, որը գորքերի նահանջի ուղիներից մեկն էր, և փակեցին այն¹: Գորիս քաղաքի ապստամբների ղեկավարներից էր Արտեմ Խանգաղյանը՝ Վանո Խանգաղյանի հորեղբայրը:

Գիշերը Տաթևում գտնվող Նժդեհին ներկայանում են Գորիսից եկած երկու սուրհանդակ և նրան հանձնում մի գրություն, ուր ասված էր, որ քաղաքն ապստամբել է, բայց հակառակորդը կարող է յուսաբացին ուժեր ստանալ, վերագրավել այն և սրի քաշել ժողովրդին: Գորիսեցիները Նժդեհին խնդրում էին առանց ուշացնելու գալ օգնության: Հրամանատարը ոտքի է հանում վաշտերը և արագ շարժվում դեպի Գորիս:

Գորիսից Շուշի տանող գլխավոր խճուղին արդեն Վերիշենի ապստամբների ձեռքին էր, որոնք փակել էին նաև խճուղու Վարարակ գետի վրա գտնվող կամրջի մուտքը:

Այսպիսով, Գորիսից դուրս եկող նահանջի երկու գծերն էլ արդեն գրավված էին ապստամբների կողմից: Կարմիրբանակայինները թուրքերի հետ ընկել էին աքցանի մեջ: Նրանց մի ելք էր մնում՝ ճեղքել շրջապատման օղակը, դուրս գալ Գորիս քաղաքի փոտորակից և նահանջել Ադրբեջան:

Իրենց հերթին՝ զանգեզուրյան ուժերը Եռաբլրի կողմից խուժեցին Գորիս քաղաքի տափարակը: «Իմ վաշտերը թուրքական դիակներ կոխելով մտան Գորիս»²,- հետագայում այդպես է վերհիշել պահը Գարեգին Նժդեհը:

Սկսվեց կատաղի կռիվ քաղաքի փողոցներում և այգիներում: Կարմիրբանակայինները և թուրք ասկյարները փորձեցին Գորիսի ձորից արահետով բարձրանալ Խնձորեսկի հարթությունը: Նահանջը անկանոն ընթացք ստացավ: Մութ գիշեր ու անձանոթ

¹ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 50:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատմական, էջ 42:

¹ Տե՛ս «Արևոտ գիրք», էջ 49:

վայրեր: Մի կողմից՝ Գորիս քաղաքի և Հին Գորիս գյուղի միջև հոսող Վարարակ գետը, մյուս կողմից՝ ապառաժ ժայռեր, հրացանների անընդհատ որոտ: Ասկյարներն ամենուրեք դեմ էին առնում ուժեղ կրակի: Ետ ու առաջ գնալու ճանապարհի չունենալով՝ նրանք կռվելով կոտորվում էին հատկապես քաղաքի արվարձաններում: Թուրքերի դիակները փռվել էին Գորիսից Շուշի տանող գլխավոր խճուղու՝ Վարարակ գետի վրայի կամրջից մինչև Ղուռուչայ մոտիկ սարի փեշերը: Վիրավորվել և գերի էր ընկել թուրքական զնդի հրամանատար Զավալ փաշան: Նրա ոսկեգոծ թուրը, որի վրա դրվազված էին օձի, ձիու և կնոջ գլուխներ, տղերքը գոտուց հանեցին, և երբ Նոդեհը մտավ Գորիս, նվիրեցին նրան:

Ոչ միայն ռուսական բանակի զինվորներն ու հրամանատարները, թուրքական զնդի ասկյարները, այլև տեղի հայ կոմունիստներն էին փախչում քաղաքից: Վերջիններս փորձ արեցին Գորիս գյուղին հարող ժայռերի վրայով անցնող կամանով՝ Խաչին աղբյուրի մոտով, դուրս գալ ձորից, սակայն նրանց ճանապարհը կտրեցին դաշնակ երիտասարդները և կրակ տեղացին նրանց վրա: Սկսվեց փոխհրաձգություն, և երիտասարդները տեղի տվեցին: Ի վերջո, հայ կոմունիստների մի մասը կարողացավ նահանջել Ըրջաթի խոր-խոր ձորերով, մյուս մասը, այնուամենայնիվ, Խաչին աղբյուրի մոտով ձորից բարձրանալով, միացավ նահանջող զորամասերին:

Թե Գորիսի զինյալներն ինչու էին իրենց վրեժխնդրությունը թափում հատկապես թուրք ասկյարների վրա՝ անխնա կոտորելով նրանց, իր հասկանալի բացատրությունն ունի: Թուրքերին ոչնչացնելով՝ գորիսեցիները կարծես վրեժ էին լուծում հայ-թուրքական պատերազմում հայկական բանակի կրած պարտությունների, գրավված հայկական տարածքներում թուրք զինվորների կողմից կատարվող ահավոր վայրագությունների համար: Նրանք չէին մոռացել մի քանի ամիս առաջ զոհված իրենց նշանավոր հայրենակիցներ Արշակ Շիրինյանի և Վահան Խորենու հիշատակին նվիրված Հայաստանի Պառլամենտի օգոստոսի 15-ի սգո նիստում Նիկոլ Աղբալյանի արտասանած խոսքերը. «Մեզ հիմա սոխպում են այս նոր օրհասական կռվի մեջ դառնալ մի քիչ ավելի մարդասպան, մի քիչ ավելի արյունարբու, մի քիչ ավելի վայրագ, մի քիչ ավելի անխիղճ: Մեզ, որ դատապարտված ենք մահվան, ուրիշ ճանապարհ չի մնում, քան սպանությանը պատասխանել սպանությամբ»¹:

Եվ այսպես, Գորիսի ձորում թողնելով հարյուրավոր բարձած սայլեր, դաշտային խոհանոցներ, ձիեր, մեծաքանակ ռազմամթերք, ինչպես նաև մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ՝

կարմիրբանակային զորամասերի մնացորդները լուսաբացին կարողացան դուրս գալ քաղաքի հյուսիսարևելյան տափարակը և նահանջել Տեղ գյուղի ուղղությամբ:

Միսիանի ապստամբները, որոնք գիշերը դուրս էին եկել Յայջի և Հալիձոր գյուղերից, նոյեմբերի 21-ի առավոտյան՝ ժամը 10-ին, մտան քաղաք և, միանալով տեղի ապստամբ ուժերին, նույնպես սկսեցին հետապնդել նահանջող զորամասերին:

Գորիս քաղաքը հանձնելուց հետո նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ի կեսօրին, 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին իր ջախջախված զորքերի մնացորդներին Շուշից իջեցրեց թիվ 37 հրամանը, որտեղ, մասնավորապես, ասված էր. «Գտնվելով մեր թիկունքում ապստամբած բնակչության հարվածի վտանգի տակ և հնարավորություն չունենալով նշված գյուղերում ճնշելու ապստամբությունը, կանխելու համար մի քանի անգամ գերազանցող հակառակորդի կողմից մեզ շրջանցելու վտանգը, դիվիզիայի զորամասերը կատաղի մարտից հետո թողել են Գորիսը և ետ քաշվել Տեղ գյուղի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան բարձունքների դիրքերը»²:

Դիվիզիայի նոր դիրքերի վրա զանգեկուրյան ուժերի ճնշումը կասեցնելու, այդ ուժերի կողմից Տեղ գյուղի շրջանի գրավումը թույլ չտալու և նրանց հետագա առաջխաղացումը խափանելու համար, ինչպես նաև մինչև օգնական ուժերի գալը հակահարձակման համար ելման հարմար դիրքեր ապահովելու նպատակով Նեստերովսկին 83-րդ բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին հրամայում էր.

ա) Տեղ և Գերենգուր (Կոռնիձոր) գյուղերում թողնել ուժեղացված ռեզերվներ, մտցնել խստագույն զինվորական կարգապահություն և հայ բնակչությանը չտալ ապստամբություն բարձրացնելու հնարավորություն:

բ) Ուժեղացված ուղեկալներով և պահակակետերով առաջավոր բնագիծ գրավել Կազիկուրից Ախսուլայ գետի ձախ ափով մինչև Դաշքենո գյուղը և այնուհետև մինչև թիվ 6287 բարձունքը ներառյալ:

գ) Թիվ 6287 բարձունքում տեղակայել ուղեկալ և հուսալիորեն ապահովել բրիգադի այց թևով հակառակորդի հնարավոր շրջանցումը Հին Գորիսի հովտից, Գորիս չայ գետի վտակի և Կազի-Գուլյակբաշի սարի թիվ 7450 բարձունքի կողմից:

դ) Ոչ մի դեպքում չթողնել նոր դիրքի գիծը: Նահանջ չպետք է լինի ոչ մի առիթով:

¹ «Յառաջ», 1920, 19 օգոստոսի:

² ԱՊՈԱԷ, ֆ. 1328, գ. 1, գ. 422, ք. 70:

ե) Թուրքական գունդը պահել պահեստագործում, Տեղ գյուղում, որտեղ նրան բերել մարտունակ վիճակի և թույլ չտալ նրա կողմից ոչ մի կողոպուտ¹ :

84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովին կարգալրվում էր 252-րդ գունդը շտապ նախապատրաստել և օգնության ուղարկել 83-րդ բրիգադին: Այդ գունդը նոյեմբերի 23-ի ժամը 12-ից ոչ ուշ պիտի գրավեր 83-րդ բրիգադին հատկացված պաշտպանական գծի իր հատվածը²:

83-րդ և 84-րդ բրիգադների հրամանատարներին խստիվ հրամայված էր ամեն օր մի քանի անգամ դիվիզիայի շտաբ (Շուշի) գեկույց ուղարկել թիվ 37 հրամանի հանձնարարականների կատարման մասին³:

Հրամանը՝ հրաման, բայց այն կատարել էր պետք: Իսկ ծեծված ու մարտունակությունից զրկված ուժերով անհնարին էր իրագործել Շուշիից եկած հրամանները:

Կրնկակոխ հետապնդելով կարմիր բանակի զորամասերին՝ զանգեզուրյան ուժերը նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, երկու ժամ տարբերությամբ, Տեղ գյուղի շրջանում հասան հակառակորդին և, առանց կանգ առնելու, հարձակվեցին նրա զորամասերի վրա, որոնք դեռ չէին հասցրել զորափակոց կազմել և դիրքավորվել:

Կարճատև հրաձգությունից հետո բոլշևիկյան զորամասերի մնացորդները նոյեմբերի 21-ի երեկոյան լիովին թողեցին Չանգեզուրի տարածքը և նահանջեցին Ադրբեջան՝ Չաբուդի և Ավդալարի ձորերը: 11-րդ կարմիր բանակը ծանր պարտություն էր կրել: Շուրջ 45 օր տևած ահեղ կռիվներից հետո զավառը ազատագրվել էր կարմիրներից: «Ազատագրված՝ ցնծում է ողջ Չանգեզուրը»⁴, - գրում էր Նժդեհը:

Երբ ռուսական ջախջախված զորամասերն արդեն թողել էին Չանգեզուրի սահմանները, նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, բոլշևիկների ետևից Նժդեհը Գորիսից նամակ ուղարկեց, ուր բացատրում էր իրերի բուն վիճակն ու ժողովրդական ապստամբության պատճառները և փորձում կարմիր բանակի հրամանատարությանը հասկացնել իր մոլորությունը: Իսկ կարմիր բանակի հրամանատարությունը համոզված էր, որ Բաքվի ու Ադրբեջանի թուրքերը պայքարում են սոցիալիզմի համար՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի վարձկան հայերի⁵:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման զորքերի թվում առավել մեծ կորուստներ կրել էր 28-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան:

¹ ՌՊԻԱ, ֆ 1328, գ. 1, գ. 422, ք. 71:

² Նույն տեղում, ք. 72:

³ Նույն տեղում, ք. 73:

⁴ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, ԼԿ 42:

⁵ ԼՄ, Նժդեհ, ԼԿ 143:

Այդ դիվիզիայի անհաջողությունների պատճառները պարզելու և մեղավորներին պատասխանատվության ենթարկելու համար դեռևս նոյեմբերի առաջին օրերին 11-րդ բանակի հրամանատարի կարգադրությամբ ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով, որը, ուսումնասիրելով հարցը, ներկայացրել էր հանգամանալից գեկուցագիր: Դրա հիման վրա բանակի նոր հրամանատար նշանակված Հեկկերը, բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայլովը և բանակի շտաբի նոր պետ Ռեմեզովը նոյեմբերի 22-ին իջեցրին թիվ 712 հրամանը, որով բանակի բոլոր ստորաբաժանումների հրամանատարներին տեղյակ էր պահվում 28-րդ դիվիզիայի պարտության պատճառներին և բանակի հրամանատարության կողմից ձեռնարկված պատժամիջոցներին:

Հրամանում նշվում էր, որ դիվիզիայի հրամանատարությունը չի կարողացել ճիշտ գնահատել Չանգեզուրի շրջանում ստեղծված դրությունը, ժամանակին նախազգուշական միջոցներ չի ձեռնարկել կանխելու համար ապստամբությունը, ոչինչ չի արել բնակչությանը բացատրելու խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը: Ասված էր, որ դիվիզիայի հրամանատարը, ինչպես հարկն է, հոգ չի տարել ժամանակին ստանալու և Չանգեզուր տեղափոխելու հագուստ, կոշիկ ու սննդամթերք, այն դեպքում, երբ բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ դիվիզիային տրամադրված է եղել մոտ 18000 գույգ կոշիկ և մոտ 7000 ձեռք համազգեստ: Շեշտվում էր, որ ոչինչ չի արվել տրանսպորտի աշխատանքը կանոնավորելու համար, չնայած այն բանին, որ 32-րդ դիվիզիայից վերցվել և 28-րդ դիվիզիային էին տրամադրվել մեծ թվով տրանսպորտային միջոցներ: Անտարբերություն էր հանդես բերվել սանիտարական մասերի և բուժկետների կազմակերպման ուղղությամբ: Արձանագրվել էին դեպքեր, երբ վիրավոր և հիվանդ կարմիրբանակայինները 5-7 օր շարունակ մնացել էին առանց բժշկական օգնության, առանց վիրակապերի և սննդի¹:

Այնուհետև բանակի հրամանատարությունը ստորաբաժանումներին տեղեկացնում էր, թե ինչպիսի պատիժներ է ստացել 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարական կազմը:

Դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին ազատվել էր իր պաշտոնից և ետ կանչվել բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի տրամադրության տակ: Դիվիզիայի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար էր նշանակվել 84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովը: Պաշտոնից ազատվել էր դիվիզիայի զինվորական կոմիսար Բերեժկոն և նրա փոխարեն նշանակվել Սոկոլովը, դիվիզիայի քաղաքային պետ Սարակին փոխարինել էր Վալյանը, դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի շտաբի պետ Կրուպենինը նշանակվել էր 82-րդ բրիգադի ժամանակավոր հրամանատար:

¹ ՀՀ ՀԲԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 153, ք. 2:

Չբաղեցրած պաշտոններից հեռացվել էին դիվիզիայի մատակարարման պետ Բաուերը և մատակարարման ռազմական կոմիսար Լինկը, Բաուերի փոխարեն նշանակվել էր Ադրբեջանական հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար Կրեմլը: Դիվիզիայի սանիտարական մասի պետ Կուզնեցովը և սանմասի զինկոմ Բրյուը իրենց պարտականությունները կատարելիս, ժամանակին հարկ եղած միջոցներ չձեռնարկելու համար, հեռացվել էին զբաղեցրած պաշտոններից և հանձնվել Ռազմհետոտրիբունալի դատին¹: Հատկապես ծանր մեղադրանքներ էին ներկայացվել 83-րդ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Լիտվինենկոյին: Հրամանում նշված էր, որ նա անփույթ է վարել մարտական գործողությունները: Հոկտեմբերի 19-ի լույս 20-ի գիշերը Արծվանիկ գյուղի շրջանում անհրաժեշտ միջոցներ չի ձեռնարկել հետախուզություն կազմակերպելու համար, փոխանակ բրիգադի ձեռքն ընկած զինու մեծ քանակությունը ոչնչացնելու հրաման տալու, հանցավոր թողություններ չի արգելել դրա գործածությունը նույնիսկ դիրքերում: Հրամանով Լիտվինենկոն հեռացվել էր պաշտոնից և հանձնվել Ռազմահեղափոխական տրիբունալի դատին, իսկ նրա փոխարեն 83-րդ բրիգադի հրամանատար էր նշանակվել 246-րդ հրաձգային գնդի հրամանատար Սաբլինը: Սակայն, մինչև նրա ժամանումը կարճ ժամանակով բրիգադի հրամանատարությունը հանձնվում էր 252-րդ գնդի հրամանատար Վոյցեխովսկուն, իսկ նրան փոխարինում էր նույն գնդի հրամանատարի տեղակալ Շուդյակը²:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին պաշտոնից հեռացվել էր նոյեմբերի 22-ին, ուստի նրա՝ մի օր առաջ՝ նոյեմբերի 21-ին, դիվիզիայի 83-րդ և 84-րդ բրիգադներին տված հրամանը կորցրել էր ուժը, մասնավորապես որ այդ բրիգադների մնացորդներն արդեն գտնվում էին Չանգեզուրի սահմաններից դուրս՝ Չաբուղի ձորերում, Ավդալարում, Հաքյարի գետի երկու կողմերի գաղթականների վրա:

28-րդ հրաձգային դիվիզիայի նոր նշանակված հրամանատար Սեմյոնովը Շուդյակից՝ դիվիզիայի շտաբից, 1920թ. նոյեմբերի 23-ին գործասերին տալիս է թիվ 39 հրամանը, որով հայտնում է, որ 11-րդ բանակի հրամանատարի կողմից գործերին ս. թ. նոյեմբերի 22-ին տրված թիվ 712 հրամանի համաձայն ինքը նոյեմբերի 23-ից անցնում է իր պարտականությունների կատարմանը:

Այնուհետև հրամանատար Սեմյոնովը 28-րդ դիվիզիայի գործասերին առաջադրում է նրանց օպերատիվ խնդիրները.

1. 83-րդ բրիգադի հրամանատար Վոյցեխովսկուն կար-

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 153, բ. 3:

² Նույն տեղում, գ. 154, բ. 1:

գաղթվում էր՝ գրավել հետևյալ օպերատիվ մարտական տեղամասը. Ախ-Օգլակ գետի ձախ ամրով Մորատ գյուղից Հաքյարի գետի հոսանքով ներքև մինչև այդ գետի միանալը Շարսու և Միլխալև գետերին: Չորամասերը բերել խիստ մարտական կարգի, հաստատելով ամուր, կայուն ճակատ՝ ամեն կերպ պահել նշված բնագիծը: Հետագա նահանջը խստիվ արգելվում էր: Մոտեցող 252-րդ հրաձգային գունդը պետք է փոխարիներ մարտական տեղամասի առավել թույլ գնդին՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով իր թևերի անվտանգությանը: 252-րդ հրաձգային գնդով փոխարինված նոսրացած գունդը թուրքական գնդի մնացորդների հետ քաշվում էր Ավդալար՝ բրիգադի ռեզերվ, ուր արագորեն պետք է բերվեր մարտունակության: Չանգեզուրյան ուժերի նոր հարձակման դեպքում նրանց հարվածելու համար Հաքյարի և Ախ-Օգլակ գետերի գաղթականի վրա հաստատվում էր դաշտային մարտկոցի մի վաշտ:

Ամենայուրիշ ուշադրություն էր դարձվում դիվիզիայի շտաբի հետ հստակ, անխափան կապի ստեղծմանը, և այդ նպատակով Ավդալարում հաստատվում էր «Մորգե» ապարատ:

Չանգեզուրյան ուժերի թևերը, նրա խմբերի տեղը, քվաքանակը, մտադրությունները պարզելու համար հարավային, հարավարևմտյան և արևմտյան ուղղություններով պետք է կատարվեր ամենալարված ու անընդմեջ հետախուզություն՝ խափանելու համար հակառակորդի հնարավոր թևանցումը: Խնդիր էր դրվում սերտորեն կապվել Քաչալ-դաղի շրջանում և Ախ-Օգլակ գետի վերին հոսանքում գտնվող քրդական ջոկատների հետ:

2. 84-րդ բրիգադի հրամանատար Կրուպեննիկովին կարգադրվում էր անմիջապես մեկ գործնաս նետել Շուշի և պատրաստ լինել աջակցություն ցույց տալու առաջապահ գործասերին: Հաշվի առնելով Ասկերանի շրջանում հայ բնակչության ապստամբական տրամադրությունները՝ նախատեսվում էր օգնական լրացուցիչ ուժեր ուղարկել այնտեղ տեղաբաշխված կարմիր բանակի գործասերին:

3. 28-րդ հեծյալ բրիգադի հրամանատար Միզյարիկովը խնդիր էր ստանում ուժեղացնել զբաղեցրած շրջանի պաշտպանությունը, ինտենսիվ հետախուզություն կատարել՝ լայնորեն դիմելով գործակալների ծառայությանը՝ պարզելու համար դաշնակցական շարժման հնարավորությունը Կարյազինոյին (Կարաբուլաղ) հարող հայկական գյուղերի շրջանում: Հետախուզության կողմից ստացված բոլոր տեղեկությունների և տվյալների մասին անմիջապես պետք է զեկուցվեր դիվիզիայի շտաբ:

Պաշտպանական նոր բնագծերում ամրանալու խորհրդային

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 154, բ. 2-4:

հրամանատարության նախագուշական միջոցներն ըմբռնելի էին և թելադրված էին ծանր պարտության հետևանքներով:

1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին Չանգեզուրում ծավալված կռիվների ժամանակ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման գործառններն ունեին մոտ 8000 մարդ: Ահա այդ հզոր ուժի դեմ էին ճակատել զանգեզուրցիները: 1920թ. հոկտեմբերի 19-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը Միսիանի, Ղափանի, Գենվազի, Գողթանի ու Օրդուբադի ճակատների վրա նրանք ետ էին մղել 14 ուժգին գրոհներ, ինչպես նաև՝ բազում մանր հարձակումներ:

Կռիվների ընթացքում գորքերը և «հեղափոխական» թուրքերը կռվի դաշտում թողել էին մեծ թվով դիակներ, իսկ 1600 հոգի գերի էր ընկել: Ապստամբները գրավել էին 67 գնդացիք, 400-ի չափ ձիեր, մեծ քանակությամբ ռազմական իրեր և մթերք:

Ամբողջ կռիվների ընթացքում զանգեզուրցիները տվել էին 22 սպանված՝:

Երբ կարմիր բանակի գործառններն անցնում էին Չանգեզուրի Քուրդիստանի տարածքով, մասնավորապես Հաջի Սամլուի շրջանով, տեղի քրդերը և աղբրեջանցիները օգնություն էին ցույց տալիս նրանց, ուղեկցում հարմար վայրերով: Նոյեմբերի 21-ին ամրանալով Զաբուղ - Մարքիզ-Ավդալար շրջանում՝ գորքերը երկյուղ ունեին, թե կարող են հարձակման ենթարկվել տեղի բանդիտական ուժերի կողմից: Բայց այդ բանը տեղի չունեցավ: Հայտնի արյունարբու Մուրթանբեկ Մուրադովը, իրեն հայտարարելով խորհրդային իշխանության կողմնակից, կապ հաստատեց նահանջող գորքի հրամանատարության հետ, նրան տեղյակ պահեց, որ զինյալ քրդերը և աղբրեջանցիները պաշտպանելու են գորքերի նահանջի գիծը: Կատարելով իր խոստումը՝ Մուրթանբեկ Մուրադովը Գորիսից 18 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք գտնվող Քաչաղաղի կողմից հայերի դեմ հանեց թվով 500 հետևակ և 600 հեծյալ քրդերի, սակայն համարձակություն չունեցավ նրանց մարտի նետելու:

Քրդերի օգնությունը խորհրդային գորքերին չէր կարող վճռորոշ լինել: Փոխադրական միջոցների քայքայվածության, հատկապես ձիերի զանգվածային կորստի պատճառով դեպի Ղարաբաղ նահանջող գորքերը տանջալից դժվարություններ էին կրում: Նահանջը, փոքր բացառություններով, կատարվում էր

* Մենք այստեղ կարծիք բանակի կորուստների մասին կոնկրետ թիվ չենք նշում, քանի որ դեպքերին նվիրված գրականության մեջ և արխիվային փաստաթղթերում բերված տվյալների միջև մեծ տարբերություն կա: Նոդեի հողվածներում և գրքերում, ինչպես նաև դաշնակցական պատմագրության մեջ Չանգեզուրում միայն սպանված խորհրդային զինվորների և հրամանատարների թիվը հաշվվում է ավելի քան 5000, այն դեպքում, երբ 11-րդ կարմիր բանակի գործառնների հրամանատարների գեկուցագրերում, բանակի հրամանատարության, մասնավորապես շտաբի տեղեկագրերում այդ թիվը տատանվում է 1500-ից 1800-ի սահմաններում, որը ավելիստորեն նվազեցված է: Մեր հաշվումներով սպանվածների թիվը տատանվում է 2500-ից 3000-ի միջև:

** Այս տվյալը Նովոհինն 1, որը, մեր կարծիքով, խիստ նվազեցված է.

ուտքով: Գորիս - Շուշի խճուղային ճանապարհը, աշնանը տեղացած հորդ անձրևներից առաջացած հեղեղումների պատճառով, գրեթե անանցանելի էր դարձել:

Չանգեզուրում 1920թ. աշնանը խորհրդային գորքերի կրած ծանր պարտության պատճառները բազմազան էին: Այդ պատճառների թվում հատկապես առանձնանում են մի քանիսը, որոնք և որոշեցին ռազմական գործողությունների ընթացքը և ելքը:

Ամենից առաջ նշենք, որ 11-րդ կարմիր բանակի՝ Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորումը ստեղծվեց մեծ շտապողականությամբ և նույնպիսի շտապողականությամբ էլ արշավանքի գնաց գավառի վրա:

Բանակի հետախուզական մարմնի անբավարար աշխատանքի հետևանքով հրամանատարությունը ճիշտ պատկերացում չունեց Չանգեզուրում տիրող իրավիճակի, հակամարտող ուժերի հարաբերակցության, զանգվածների տրամադրությունների մասին: Հրամանատարության մոտ նախապես այն կարծիքն էր ստեղծվել, որ գավառի հայկական ուժերին հաղթահարելը երեք-չորս օրվա խնդիր է: Հենց այս սխալ հաշվարկից էլ նկատվում է, որ հրամանատարությունը հարկ չհամարեց անհրաժեշտ ռեզերվներով ամրապնդել Չանգեզուր գնացող գորքերի թիկունքը:

1920թ. դեկտեմբերի 20-ին 28-րդ հրաձգային դիվիզիայի նախկին հրամանատար Ն. Նեստերովսկին և կոմիսար Ռ. Բերեժկոն ծավալում գեկուցագիր էին ներկայացրել Կովկասյան ռազմաճակատի Ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեին՝ 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից բանակի ստորաբաժանումներին 1920թ. նոյեմբերի 22-ին տրված թիվ 712 հրամանի կապակցությամբ¹: Չեկուցագրում տրված էր դիվիզիայի կրած պարտության պատճառների վերլուծությունը՝ փաստաթղթի հեղինակների տեսանկյունից: Սակայն գեկուցագրի մեջ բերված պատճառները վերաբերում էին ոչ միայն կոնկրետ այդ դիվիզիային, այլև 1920թ. աշնան բոլոր ամիսներին 11-րդ բանակի՝ Չանգեզուրում կռիվ մղած ու պարտված բոլոր գործառններին:

Չեկուցագրի հեղինակները վճռականորեն մերժում էին իրենց ներկայացված բոլոր հիմնական մեղադրանքները՝ նշելով, որ 28-րդ դիվիզիայի անհաջող գործողությունների պատճառների հիմնավորումները, որոնք արձանագրված են հրամանի մեջ, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նրանց կարծիքով, Չանգեզուրում 28-րդ դիվիզիայի գործողությունները ստուգելու համար նշանակված հանձնաժողովը խիստ մակերեսորեն և ր ծանոթացել ռազմական գործողությունների ընթացքին և այդ իսկ պատճառով թույլ էր տվել փաստերի կոպիտ խեղաթյուրում:

¹ ՀՀ ՀՊՎՊՊՄ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 1-8.

Փոխանակ բացահայտելու անհաջողությունների իսկական պատճառները՝ դրանք շուտափույթ վերացնելու և վիճակը շտկելու համար, հանձնաժողովը զբաղվել էր երկրորդական պատճառներ որոնելով: Նա չի անդրադարձել կրած պարտությունների մեջ բանակի հրամանատարության ունեցած մեղքերին, որոնք շատ ավելին են, քան դիվիզիայի հրամանատարության թույլ տված սխալներն ու բացթողումները:

Չեկուցագրում շեշտված էր, որ եթե ծանր մեղադրանք է հարուցված 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարությանը, ապա նման մեղադրանք պիտի հասցեագրված լինի նաև Չանգեզուրի հարվածող խմբավորմանը, որի հրամանատար Կուոիշկոն նաև 18-րդ հեծդիվիզիայի հրամանատարն էր: Չնայած խմբավորման գորքերի թիվը 28-րդ դիվիզիայի համեմատությամբ երեք անգամ ավելի էր, բայց այն նույնախի ծանր պարտություն էր կրել, ինչպիսին կրել էր 28-րդ դիվիզիան: Խմբավորման հրամանատարությունը ոչ միայն չի կարողացել բարելավել դրությունը, այլև, ընդհակառակը, 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը դրել է էլ ավելի վատթար վիճակի մեջ: Յոթնօրյա մարտերի ընթացքում խմբավորման կազմում կովող 28-րդ դիվիզիայի մարտիկների 3/4 մասը, բառիս իսկական իմաստով, հյուծված էր, և պետք էր զարմանալ կարմիրբանակայիների հերոսության ու բարձր գիտակցակամության վրա, որ նույնիսկ այդ անտանելի պայմաններում շարունակում էին դիմադրություն ցույց տալ: Խմբավորման կազմում դիվիզիայի գործողությունը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ առանց գլխավոր պատճառների վերացման ինչպես դիվիզիայի, այնպես էլ խմբավորման հրամանատարությունը անզոր էին փոխելու իրավիճակը:

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման պարտության համար հրամանատար Կուոիշկոն ոչ միայն չէր պատժվել, այլև նրան չէր արվել որևէ դիտողություն, ավելին՝ ստացել էր մարտական նոր, կարևոր առաջադրանք:

Թերի համարելով 28-րդ դիվիզիայի պարտության պատճառների մասին հանձնաժողովի արձանագրած փաստարկները՝

* Չանգեզուրից Պյոտր Կուոիշկոյի սեկնելուց հետո 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը (կորպուսում տեղակայված զորամասերի հաշվին համարեց նրա 18-րդ հեծյալ դիվիզիան, և այն նետեց Կրասնոսի դեմ: 1921 թ. փետրվարի 17-ին, առաջանալով Ալեյսկի ուղղությամբ, 59-րդ հրաձգային բրիգադի զորամասերը, հայրասարելով վրացական բանակի ամրագրված դիրքերը, գրավեցին Չաբաբայայից 30 կմ հարավ-արևմուտքում գտնվող Լագոյկսին, իսկ այդ նույն ժամանակ 18-րդ դիվիզիայի հեծյալները յոթալով անցնում են Ալազան գետը և ուղղություն վերցնում դեպի Չարաբայայից 50 կմ հարավ-արևմուտք՝ իվիզիայի հրամանատար Կուոիշկոն որոշում է շրջապատել զորանոցները Չարաբիե Կոլոցիում, որտեղ ամրացել էին մենչևիկյան զորքերը և, մեծ կորուստներից խուսափելու համար, դրանք գրավել գիշերը: Փետրվարի յոթս 18-ի գիշերը նա հրաման է արձակում հարձակման մասին և ինքը 103-րդ հեծյալ գնդի 1-ին հեծյալաշարի գլուխն անցած, նետվում է գրոհի և այստեղ էլ, կռվի թե՛ պահին, գրվում հակառակորդի գերակից (տես *А. Каринин*, *Восточная и Гржагалинская войны в Закавказье*, с. 378-379):

Նեստերովսկին և Բերեժկոն նշում էին, որ իրենք մտադիր են ճիշտ լուսաբանել ևղելությունը, որպեսզի բարձր հրամանատարության համար պարզ լինի անհաջողությունների պատկերը, և որպեսզի հետագայում չկրկնվեն այն սխալները, որոնք «թանկ են նստել կարմիր բանակի վրա»:

Առանձին-առանձին մեջբերելով թիվ 712 հրամանի կետերը՝ նրանք, այնուհետև, այդ կետերի դիմաց տալիս էին իրենց բացատրությունները:

Հրամանում ասված էր, որ դիվիզիայի հրամանատարությունը, անբավարար գնահատելով Չանգեզուրի շրջանում ստեղծված ռազմական իրադրությունը, չի ձեռնարկել նախագուշակական միջոցներ՝ ապստամբական խմորումները ժամանակին կանխելու համար: Չեկուցագրի հեղինակները գրում էին, որ այդ հաստատումը իրականությանը չի համապատասխանում: 28-րդ դիվիզիայի մասերը Կարաբաղ գալուն պես սկսել են Չանգեզուրի խորհրդայնացման համար պայքարը: Սկզբում զորամասերը գրավել են Գորիս - Անգեղակոթ - Նախիջևան խճուղու երկայնքով մի նեղ շերտ, բայց «զենեայ Դրոյի հարձակվող զորամասերի և զնդապետ Նժդեհի ուժերի ջախջախման գուզընթաց» լայնացրել են այդ շերտը, հետո գրավել նաև Կատարի շրջանը: Ըստ որում, գրաված բոլոր վայրերում դիվիզիայի համապատասխան ծառայությունները աչալուրջ հետևել են, որպեսզի ժամանակին խափանեն բնակչության ապստամբական փորձերը, բայց դա չի հաջողվել, որովհետև Չանգեզուրի զգալի մասը ռազմական գործողությունների ամբողջ ժամանակահատվածում «գտնվել է Նժդեհի զինյալների ազդեցության տակ»: Բնակչության վերաբերմունքը, որ սկզբում կարմիր բանակի հանդեպ ընդհանուր առմամբ դրական էր, գնալով օրեցօր մեծապես վատացավ, որովհետև Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանության, մարզային Հեղկոմի և 11-րդ բանակի հրամանատարության կողմից ոչ մի միջոց չձեռնարկվեց շրավոր գյուղացիների, խորհրդային ծառայողների, միլիցիայի և փախստականների դրությունը բարելավելու համար: Չանգեզուրը նման էր աշխարհից լիովին անջատված, լքված մի կտորի, որտեղ գտնվող 28-րդ դիվիզիայի զորամասերը ոչ միայն չէին կարողանում իրենց միջոցներով օգնել գավառին, այլև գնալով իրենց դեմ էին հանում բնակչության նորանոր շերտերի:

Հրամանում արձանագրված էր, որ դիվիզիայի համապատասխան ծառայությունները բնակչության շրջանում չեն տարել անհրաժեշտ քաղաքական աշխատանք, մասնավորապես, խորհրդային իշխանության գաղափարների պրոպագանդ: Կորակա-նապես մերժելով այդ մեղադրանքը՝ Նեստերովսկին ու Բերեժկոն նշում էին, որ, ընդհակառակը, Չանգեզուրի շրջանները գրավելուց

հետո գործառնաբերի զինկոմները և դիվիզիայի պրոպագանդի մասի աշխատողները շատ ժամանակ են հատկացրել բնակչության շրջանում խորհրդային իշխանության գաղափարների պրոպագանդին. գավառային հեղկոմի և դիվիզիայի հրամանատարության կողմից տեղյուրմ, առանց հետաձգելու, ստեղծվել են գյուղական հեղկոմներ, նույնիսկ կոմբիջներ, հրավիրվել են միտինգներ, տարածվել է խորհրդային գրականություն, ցրվել են քուրցիկներ: Բայց այդ ամենը բնակչությունն ընկալել է որպես խոսքեր, քանի որ ոչ Բաքվի, ոչ բանակի և ոչ էլ գավառի իշխանությունների կողմից ոչինչ չի արվել, որպեսզի կոնկրետ գործերով նրանց ցույց տրվի խորհրդային իշխանության գերազանցությունը մինչ այդ եղած իշխանության համեմատությամբ: Խոսքից բացի անհրաժեշտ է եղել նաև գործ, սակայն կենտրոնի կողմից միայն մի անգամ, այն էլ 4-5 ամիս հետո է ուշադրություն հատկացվել Չանգեգուրին, որն արտահայտվել է միայն «գյուղացու շաբաթ» անցկացնելու ժամանակավրեպ ձևով: Ամբողջ Չանգեգուրն արդեն ապստամբել էր, և հեղկոմների մի մասն անցել էր ապստամբների կողմը:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատարը և զինվորական կոմիսարը մերժում էին նաև հանձնաժողովի զեկուցագրում արձանագրված ուրիշ մեղադրանքներ: Նրանք միաժամանակ տեղեկացնում էին Ս. Օրջոնիկիձեին, որ իրենք բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված հանձնաժողովի անդամներին Գորիսում առաջարկել են մեկնել Արծվանիկի ճակատ, տեղում ծանոթանալ ռազմական գործողություններին, որպեսզի հնարավոր լինի ճիշտ պատկերացում կազմել իրավիճակի մասին, բայց նրանք հրաժարվել են մեկնել:

Նեստերովսկին և Բերեժկոն Ս. Օրջոնիկիձեին զեկուցում էին, որ դիվիզիայի պահանջների մասին իրենք ժամանակին հայտնել են բանակի շտաբին, բայց իրենց զեկուցագրերը միշտ անհետևանք են մնացել, և հենց բանակի հրամանատարությունն է պատասխանատու Չանգեգուրում գտնվող գործառնաբերի թիկունքի անմխիթար վիճակի համար: Ուստի նրանք գտնում էին, որ անհաջողությունների իսկական պատճառները բացահայտելու խնդրով նպատակահարմար է, որ զբաղվի ոչ թե բանակի, այլ ռազմաճակատի հրամանատարությունը՝ հետաքննության համար ուղարկելով իր հանձնաժողովը:

Վերջում Նեստերովսկին և Բերեժկոն Սերգո Օրջոնիկիձեին խնդրում էին՝ նկատի ունենալով անցյալի իրենց մարտական ծառայությունները, արդարացնել և վերականգնել իրենց նախկին հեղինակությունը և հնարավորություն տալ աշխատելու նոր եռանդով: Հեղափոխության գործին իրենց նվիրվածությունը կրկին ցույց տալու համար նրանք խնդրում էին նաև իրենց հանել 11-րդ

բանակի շարքերից և ուղարկել ցանկացած ռազմաճակատ¹:

Ն. Նեստերովսկու ու Ռ. Բերեժկոյի զեկուցագրում, արխիվային ուրիշ փաստաթղթերում նույնպես բերված են նաև Չանգեգուրում կարմիրբանակային գործառնաբերի ծանր պարտության ուրիշ պատճառներ:

1. Ռազմական գործողությունների ընթացքի վրա խիստ բացասաբար էր անդրադարձել անհրաժեշտ փոխադրական միջոցների պակասը: Գրավված վայրերում մթերվում էր պարենի և անասնակերի 40-50%, իսկ մնացածը պետք է լրացվեր Եվրասիայից: Բայց փոխադրամիջոցները չէին բավականացնում այդ խնդիրը կատարելու համար: Դաշտային աշխատանքների ժամանակ գյուղացիները հրաժարվում էին կարմիր բանակի գործառնաբերին գրաստներ ու սայլեր տրամադրելուց, մյուս կողմից՝ տրանսպորտային եղած սուղ միջոցները շարքից արագ դուրս էին գալիս կոմունիկացիոն գծերի երկար լինելու և չափից ավելի լարված փոխադրամիջոցների պատճառով: Տրանսպորտային գումակների ցածր արդյունավետության մասին է վկայում հետևյալ փաստը. սեպտեմբերին բանակի հրամանատարությունը 28-րդ դիվիզիային տրամադրեց 32-րդ դիվիզիայի ոչ մեծ տրանսպորտը, որը, սակայն, տեղ չհասավ, ավելին՝ այն նույնիսկ ի վիճակի չեղավ ինքն իրեն կերակրելու, և, ի վերջու, ետ կանչվեց իր գործառնա:

Չանգեգուրում գտնվող զորքերի հրամանատարներն ամռան ամիսներին բանակի ղեկավարությունից պահանջել էին Եվրասիա - Ադղամ շրջան բերել ավտոտրանսպորտ և ուրիշ անվավոր փոխադրամիջոցներ, բայց բոլոր խնդրանքները մնացել էին անհետևանք: Եվ երբ արդեն վրա էին հասել անձրևախառն, ձյունոտ եղանակները, երբ մթերքի և կերի պակասը դարձել էր ճգնաժամային, այն ժամանակ միայն բանակի հրամանատարությունը Չանգեգուր էր ճամփել 8 բեռնատար ավտոմեքենա, որոնք երկար ժամանակ մնացել էին Բարդայի և Ադղամի միջև ընկած ճանապարհներին, իսկ երբ, վերջապես, ճանապարհ էին ընկել, չէին կարողացել արագ շարժվել, քանի որ Եվրասիա - Գորիս խճուղին քայքայվել և շարքից դուրս էր եկել: 28-րդ դիվիզիային տրամադրված 100 կառքերը ձիերի բացակայության պատճառով մի կողմ էին ընկած: Հատկանշական է նաև, որ հարվածող խմբի հրետանավորները, կանգ առնելով Գորիս քաղաքից հինգ կիլոմետրի վրա, մի քանի օր մատնվել էին անգործության, որովհետև չէին կարողանում հրանոթները առաջ մղել լծկաններ շինելու պատճառով²:

2. Անհոգություն էր դրսևորվել զորքերին պարենով ապահովելու հարցում: Անհրաժեշտ բանակի պարեն չուներալու

¹ ՀՀ ՀՎԿՓԿՊԼ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ք. 8:

² Նույն տեղում, ք. 3:

պատճառով գինվորները տեղական բնակչությունից բռնությամբ ու առանց որևէ փոխհատուցման վերցնում էին սփերքներ դրանով իսկ առաջ բերելով նրա գանգվածային դժգոհությունը:

3. Խիստ անբավարար է եղել հանդերձավորումը, որը նախատեսված չէր անձրևոտ օրերի համար: Չանգեզուր գալուց առաջ 28-րդ հրաձգային դիվիզիան Բաքվում ստացել էր 18.000 գույգ կոշիկ և 7000 ձեռք խտայական մահուղից կարված համազգեստ: Համազգեստի մի մասը գինվորները Չանգեզուր գալու ճանապարհին, երբ դեռ սնառ էր, վաճառել էին կամ փոխանակել սննդամթերքի հետ: Ինչ վերաբերում էր կոշիկեղենին, ապա այն լեռներում այնքան արագ էր մաշվում, որ մի քանի օր տևած երթերից հետո այլևս պետքական չէր լինում, և կարմիրբանակայինները մնում էին բոքիկ: Չնայած գինվորական զգեստներ տրամադրելու մասին ստորաբաժանումների կողմից բանակի հրամանատարությանը ներկայացրած բազմաթիվ հայտերին, ոչինչ չէր արվել կարգավորելու համար այդ հարցը: Ոտաբորիկ-տված, համազգեստ չունեցող գինվորների թիվը աճում էր ամեն օր, որի հետևանքով շատերը ոտքերի ցրտահարությունից դուրս էին գալիս շարքից, մեծ տարածում էին գտել ցրտից ու քաղցից առաջացած հիվանդությունները: Այդ բոլորի հետևանքով խիստ իջել էր զորամասերի մարտունակությունը: Եվ այդպիսի անտանելի վիճակում գտնվող մարտիկները կարգադրություն էին ստացել՝ կտրել ձյունածածկ լեռներն ու ձորերը և հակառակորդին հաղթել 3-4 օրում:

4. Նժդեհի զորաջոկատները մեծ հաջողությամբ լին օգտագործում տեղանքը: Դարանակայելով անմատչելի լեռնածերպերում և անդնդախոր կիրճերում՝ նրանք սրբնազ հարձակումներ էին գործում կարմիր բանակի զորամասերի վրա, դրանց հարվածում թևերից ու թիկունքից: Քաչ ծանոթ լինելով իրենց երկրին՝ զանգեզուրցիները թաքնվում էին բնական ամրություններում, հանկարծակի կրակ բացում ժայռաճեղքերից ու քարանձավներից:

5. Բանակի հրամանատարությունն անբավարար էր տիրապետում լեռնային պայմաններում ռազմական գործողություններ վարելու տակտիկային: Ինչպես ասվեց, անդամալույծ էր եղել տրանսպորտային ծառայությունը, չկային փոխադրության համապատասխան միջոցներ: Առանց այն էլ վատ ճանապարհները շարքից դուրս էին եկել, և այդ պատճառով կտրվել էր կապը թիկունքի և լեռներում իրարից անջատ գործող զորամասերի միջև: Հեծյալ զնդերը, ծանր հրետանին, տեխնիկական զորամասերը,

գումակը չէին կարողանում հաղթահարել լեռնային ոլորապատույտ, նեղ ու քարքարոտ ճանապարհները, իսկ կածաններով շարժվելը համարյա անհնար էր, քանի որ դրանք գտնվում էին հայերի մշտական հսկողության և կրակի տակ:

6. Վատ էր աշխատում հետախուզությունը, որի հետևանքով հրամանատարությունը հստակ պատկերացում չունեց հակառակորդի ուժերի քանակի, նրա դիտավորությունների մասին, չգիտեր, թե ինչն է Նժդեհի հաջողությունների պատճառը: Բանակի հրամանատարությունը հաշվի չէր առել այն վիճակը, որի մեջ հայտնվել էր հայ ժողովուրդը: Հայաստանի վրա թուրքական արշավանքը, պատերազմում հայկական զորքի պարտությունը, զավթած տարածքներում թուրքերի գազանությունները, լուրերն այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանը զենքով օգնում է Հայաստանի վրա արշավող քեմալականներին, այդ ամենը ծայրաստիճան լարել էին իրադրությունը Չանգեզուրում: Բնակիչները յի էին վճռականությամբ՝ արյան գնով պաշտպանել հայրենիքի գոնե այն հողակտորները, որտեղ չէր հասել թուրքի ավերիչ ձեռքը: Այդ ամենին գումարվեց թուրքական գունդը մարտի մեջ նետելու՝ 11-րդ բանակի հրամանատարության անհավասարակշիռ որոշումը, որը շատ քանակ նստեց բոլշևիկյան զորամասերի վրա:

7. Հստակ չէին աշխատում գավառում ստեղծված խորհրդային մարմինները: Մի քանի ամիս շարունակ գավառի խորհրդային ծառայողները և միլիցիայի աշխատողները աշխատավարձ չէին ստացել, և նրանց շրջանում առաջ էր եկել մեծ դժգոհություն: Ամենուրեք ստեղծվել էր տնտեսական ծանր վիճակ, որի պատճառով գյուղական մի շարք հեղկոմներ ապստամբության ժամանակ անցել էին Նժդեհի կողմը:

8. Կարմիր բանակի զորքերի ռազմական գործողությունները մեծապես արգելակում էին աննպաստ եղանակները: Այդ տարի ձմեռը Չանգեզուրում շուտ վրա հասավ: Չյան հաստ շերտը և կապտավուն սառույցը պատել էին ճանապարհներն ու անցուղիները: Անրճոհատ տեղացող ձյունախառն անձրևներից լվկվել էր հողը: Վրա հասած սառնամանիքներն անհնարին էին դարձնում գինվորների երթը լեռնային ճանապարհներով, կածաններով ու լեռնանցքներով: Մառախուղի մեջ սոսիկ տարածությունից ոչինչ չէր երևում: Անբարենպաստ եղանակի պատճառով օդային ռմբակոծիչների օդակր չկարողացավ մասնակցություն ունենալ Չանգեզուրի մարտական գործողություններին: Օդակի հրամանատար Կուզնեցովը նոյեմբերի 5-ին Պ. Կուռիչկոյին ուղարկեց հեռագրում նշում էր, որ աննպաստ եղանակի պատճառով հնարավոր չէ օդ թարձրացնել սավառնակները, և որ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում

1 ՀՀ ՀՊՈՒՍՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 163, ր. 5:

դրանք մարտի մեջ կմտցվեն: Բայց այդպես էլ մինչև վերջ դրանք անգործության մատնվեցին՝ չկարողանալով կատարել մարտական ոչ մի բռիչք:

11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարական կազմի ներսում մեկը մյուսին մեղադրում էր կրած ծանր պարտության համար: Բանակի հրամանատարը, կոմիսարը, շտաբը հիմնական մեղքը գցել էին 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկու, դիվիզիայի կոմիսարի ու շտաբի պետի վրա: Վերջիններս, իրենց հերթին, ներկայացրած մեղադրանքները վերահասցեագրում էին բանակի հրամանատարությանը: Բայց նրանցից ոչ մեկը մեղք չուներ:

Կարմիր բանակի զորքերի պարտության հիմնական պատճառը զանգեզուրցիներն էին՝ կռվում խիզախ ու անձնագոհ, իրենց երկիրն ազատ տեսնելու անկոտրում կամքով ու համառությամբ, համախմբված հայ ժողովրդի անկախ պետականության գաղափարի շուրջը:

Զանգեզուրը հռչակվեց «առասպելական հերոսների, երկաթյա լեռների աշխարհ»:

**Հովհաննես
Քաջազունի**

**Ալեքսանդր
Խատիսյան**

Համո Օհանջանյան

Սիմոն Վրացյան

Ավետիք Սահակյան

Նիկոլ Աղբալյան

Լևոն Շանթ

Վահան Խորենի

Արշակ Շիրինյան (1901 թ. լուսանկար)

**Ջոր. Թովմաս
Նազարբեկյան**

Ջոր. Մովսես Սիլիկյան

**Դրաստամատ Կանայան
(Դրո)**

Ռուբեն Տեր-Մինասյան

ՊԼՈՒՏ ԵՐՐՈՐԴ

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԻ
ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄՐԱՊՆԴՄԱՆ
ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ ՉԵՌՆԱՐԿՎԱԾ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՍՏԵՂԾՎԱԾ
ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ ԴԱԴԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ
(1920թ. դեկտեմբեր-1921թ. ապրիլ)

Ներհաղափական վիճակը Չանգեզուրում՝ գավառից խորհրդային գործառնանքի հեռանալուց հետո

1920 թ. նոյեմբերի 22-ի կեսօրին Գորիս ժամանեց Գարեգին Նժդեհը։ Զաղաքում նրան ընդունեցին ջերմորեն, մեծ պատվով։

«Ազատ Սյունիքը» գրում էր. «Նոյեմբերի 22-ի առավոտվա ժամը 12-ին ամբողջ Գորիս քաղաքի և շրջանի ժողովուրդն ու զինվորությունը՝ խոնաված Վահան Խորենու, Արշակ Շիրինյանի և Մաքոյի շիրիմներու շուրջ, «Մեր հայրենիք ազատ, անկախ» երգելով, հայ եկեղեցու զանգակներու քաղցր դողանջներուն տակ, աղ ու հացով կը դիմավորե իր սիրելի ազատարար Նժդեհին և անոր հաղթական մուտքը կը շնորհավորե։ Հազարավոր շրթունքներ օրհնութեան մրմունջներ կը բոթվեն. բոլորին դեմքին վրա կը փայլե ազատության ժպիտը»¹։

Գորիս գալու օրը Նժդեհին առաջին անգամ հայտարարեց «Ազատագրված Սյունիքի ազգաբնակչության համագումար» հրավիրելու անհրաժեշտության մասին։ Նույն օրը կազմվեց բուն Չանգեզուրի համար յոթ հոգուց բաղկացած «Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդ», որին և ժամանակավորապես հանձնվեց ապստամբ երկրի բախտը։ Այն հանդիսանալու էր երկրի բարձր իշխանությունը՝ մինչև հաճազանգեզուրյան համագումար հրավիրելը և իշխանության մարմիններ ստեղծելը²։ Այդ ժամանակավոր խորհուրդը նաև պիտի գրադվեր համագումար հրավիրելու նախապատրաստական աշխատանքներով։ Այդ Նժդեհի հասարակությանը դիմում է հետևյալ հայտարարությամբ.

«Հայտնում եմ ի գիտություն հասարակության, որ ընտրված բուն Չանգեզուրի գյուղացիության ժամանակավոր խորհուրդը հաստատում եմ իր պաշտոնում և հրամայում եմ ենթարկվել խորհրդից եղած կարգադրություններին։

Հակառակվողները կը պատժվեն ամենախիստ կերպով»³։

Նույն օրը՝ նոյեմբերի 22-ին, Գորիսի հայ կանայք Նժդեհին ներկայացրին գրավոր մի բողոք, որի տակ զրված էր 100

¹ «Ազատ Սյունիք» թերթ, 1920, 25 նոյեմբերի։

² «Ազատ Սյունիք» ժողովածու, էջ 43։

³ Վ. Գեորգևան, Լեռնահայաստանի ներսամարտը (1919-1921), էջ 109։

ստորագրություն: Նրանք Նժդեհին զայրացած բողոքում էին. որ Չանգեգուրում մի քանի ամիս տևած բոլշևիկյան իշխանությունը մեծ չարիքներ է բերել գավառի բնակչությանը: Այդ իշխանությունը. ասված էր դիմումի մեջ. «անգթությամբ թալանեց խեղճ ու աղքատ գյուղացիներին՝ որից վերցնելով լծկան եզր. որից՝ ձին. որից՝ կով ու ոչխար... Չբավականանալով դրանով. նա յուր ճիրաններն ուղղեց դեպի անգոր ու խեղճ հայ կիսը՝ նրա գլխի գարդն ու ոսկե գոտին խլելով...»: Նրանք հատկապես աններելի էին համարում. որ կարմիր բանակի զորքերի հետ բոլշևիկները գավառ էին ուղարկել արյունարբու թուրքերին: «Այդ ուղարկած «կարմիր» ասկյարներն էլ կարմիր արյան վրեժից չվախենալով, մտնելով հայաբնակ գյուղերը. ազատություն տվեցին վաղեմի վրեժին ու գազանաբարո կրքերին. կոտորելով երիտասարդներին. բռնաբարելով հայ կանանց ու անմեղ օրիորդներին. նետելով նրանց գանազան անբուժելի հիվանդությունների գիրկը»: Բերելով այդ փաստերը՝ կանայք այնուհետև դառնությամբ գրում էին. «Մենք շատ էինք լսել Տաճկաստանի սարսափ ու գոլումների մասին. բայց այնպիսի բարբալոսություններ, ինչպիսիք եղան Չանգեգուրում. չէինք տեսել: ...Հայտնելով Չեզ. պարոն հրամանատար. մեր խորին շնորհակալությունները. որ դուք մեզ ազատեցիք մեր անունը արատավորելուց. աղաչում ենք Չեզ՝ եղեք այսուհետև էլ մեր պաշտպանն ու փրկիչը. որպեսզի երկրորդ անգամ նրանք չհանդգնեն ուրք կոխելու մեր երկիրը՝ իբրև մեր ազատարար...»

Մեր միակ հույսը Գուրք եք. Գուրք. որ կանգ չառաք ոչ մի խոչընդոտի առաջ. Գուրք. որ կարողացաք մեզ փրկել խորհրդային կոչված մուսավաթական կառավարության չարիքներից: Նղեք մեր փրկիչը ապագայում և ընդմիջտ»:

Այդ օրերին ամբողջ Չանգեգուրում եռանդուն աշխատանք էր տարվում հաշվելու այն նյութական վնասները. որոնք հասցվել էին Չանգեգուրցիներին: Այդ ամենի հիման վրա Չանգեգուրի Գյուղացիական խորհրդի Գորիսում 1920թ. նոյեմբերի 30-ին տեղի ունեցած նիստում հաստատվեց ընդարձակ մի արձանագրություն 1920թ. հուլիսի 5-ից մինչև նոյեմբերի 20-ը բոլշևիկյան զորքերի և խորհրդային իշխանությունների կողմից Չանգեգուրի բնակչության տարբեր խավերի նկատմամբ կատարված սպանությունների. բռնագրավումների և բռնությունների մասին²:

Չանգեգուրում կարմիր բանակի զորքերի և աղբրեջանական զինված կազմավորումների կրած ծանր պարտությունները Աղբրեջանի իշխանությունների մոտ առաջ էին բերել վրեժխնդրության նոր մոլուցք. սկսվել էր հայերի զանգվածային ձերբակալությունների նոր ալիք: Բանտարկյալները ենթարկվում

էին ձեռի. կտտանքների ու ստորագումների: Բանտարկյալների քվում հատկապես շատ էին Գարաբաղից և Չանգեգուրից գերված հայերը՝ դաշնակցական զործիչներ. ինքնապաշտպանության մարտիկներ: Նրանց մեծ մասի զործերի քննությունը հանձնված էր ռազմադաշտային բարձրագույն տրիբունալին. որի նախագահ Հաջինսկին հայտնի էր իր կատաղի ատկությանը դեպի հայությունը և այն ամենը. ինչ հայկական էր: Տրիբունալի որոշմամբ գնդակահարվել էին Գրիգոր Հակոբյանը (Գանձակից)՝ իր ընկերների հետ (16 հոգի), Գարաբաղից Պողոս Մալիք-Եզանյանը. Արամ Կուրբալյանը՝ Չանգեգուրից և շատ ուրիշներ. համարյա բոլորն էլ դաշնակցականներ կամ համակիրներ: Իրենց վախճանին էին սպասում հարյուրավոր ուրիշ Չանգեգուրցիներ և դարաբաղցիներ, այդ քվում նաև Գափանի Առաջածոր գյուղում 1920 թ. հուլիսին կարմիր բանակի զորամասի կողմից առևանգված և որպես պատանդ Բաբու տարված Սմբատ Մալիք-Ստեփանյանը: Նրանց բոլորի «մեղքը» քաղաքական էր. բայց արիքունալի կողմից դատվում էին իբրև բանդիտներ:

Հայաստանի կառավարությունը ձեռնարկում էր հնարավոր բոլոր միջոցները՝ փրկելու համար ձերբակալվածների կյանքը՝ հատկապես գերիների փոխանակման միջոցով:

1920թ. նոյեմբերի 9-ին Աղբրեջանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Մ. Հարությունյանը հանդիպում է ունենում Նարիման Նարիմանովի հետ և նրան ներկայացնում է բողոքի նոտա Չանգեգուրից և Գարաբաղից Բաբու գերի բերված անձնավորությունների նկատմամբ կատարվող հաշվեհարդարների՝ դատավարությունների և գնդակահարությունների առիթով³:

Հայ դիվանագետի այն հարցին. թե որոնք էին գնդակահարված հայերին ներկայացված մեղադրանքները. Նարիմանովը պատասխանում է. որ հիմնական մեղադրանքը բանդիտիզմն է և «մենք բանդիտներին պետք է ոչնչացնենք»: Բանդիտ էր համարվել նաև Տիգրան Բեզմագար-Յուզբաշյանը. թեև 20 տարվա հարկադրանքի էր դատապարտվել «դաշնակցական կառավարության մոտ ծառայության համար»:

Մ. Հարությունյանն ասել էր. որ «եթե դուք բանդիտներ լինեի՞ն, ես երբեք չէի բողոքի. բայց դուք ձեր գաղափարական հակառակորդներն են. կողմնակից Հայաստանի կառավարության և բնական է. որ ձեր տիրապետության ձգտումների դեմ կովել են գնեք ձեռքին: Այդ մարդկանց դուք երբեք չպետք է դատեք. այլ պետք է պահեք իբրև պատանդներ կամ ռազմագերիներ՝ ժամանակին ազատելու կամ փոխանակելու համար»: Ապա Մ. Հարությունյանը հարցրել էր. «Ինչպե՞ս կվարվեիք դուք այն մարդկանց հետ, որ ձեր իշխանության դեմ ապստամբեցնեին ձեր

¹ Գ. Վերդան. Էննահայաստանի ներսամարտը (1919-1921), էջ 110-111:

² ՀՀ Ն.Պեճևճյան, ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 11, 11-ի շրջերև, 11¹:

³ ՀՀ Ն.Պեճևճյան, ք. 404, գ. 2, գ. 32, ք. 30-33:

գորքը, օգնեին ձեր թշնամուն և առհասարակ աշխատեին հեղաշրջում առաջ բերել ձեր պետության մեջ, օրինակ Գանձակի ապստամբության հեղինակներին»։ Իր տված հարցին ինքը՝ հայ դիվանագետը, պատասխանում է. «Անկասկած դուք նոցա կգնդակահարեիք և ոչ թե բանտերում կպահեիք»։ Ապա նա վկայում է, որ Հայաստանի կառավարությունը այդպես չի մտածում և այդպես չի գործում։ «Մեր կառավարությունը Հայաստանի կոմունիստներին, որոնք ամեն աեսակի ոճիր գործեցին մեր պետության և ժողովրդի դեմ, պահում է բանտարկված միայն այն պատճառով, որ նրանք գաղափարական հակառակորդներ են և պետք է փոխանակության ենթարկվեն։ Գլանցից միայն մի քանիսին այնտեղ գնդակահարեցին, որոնք առանձնապես մեծ ոճիրներ էին գործել և այն էլ գուցե ի պատասխան ձեր արարքների ընդդեմ դաշնակցականների»¹։

Մ. Հարությունյանին արտահայտած այն տեսակետին, թե երկուստեք գնդակահարություններով ո՛չ Ադրբեջանի և ո՛չ Հայաստանի կառավարությունները երբեք դրական արդյունքի չեն հասնի և որ պետք է «միանգամ ընդմիջտ վերջ դնենք դրան», Նարիմանովն առարկում է՝ ասելով. «Մի՞թե մենք իրավունք չունենք գնդակահարելու՝ մեր հանցավոր մի պաշտոնյային միայն այն պատճառով, որ նա հայ է։ Դուք կարծեք տրամադրություն ունեք բոլոր հայերին պաշտպանելու»։ Դրան հետևում է հայ դիվանագետի պատասխանը. «[Ես] երբեք ձայն չեմ բարձրացնի, եթե դուք ձեր զեղծարար հայ պաշտոնյային պատժում եք, դա ձեր իրավունքն է. բայց միշտ կբողոքեմ և անբույաստրելի կհամարեմ, երբ դուք «բանդիտ» անվան տակ պատժում եք հեղափոխական մարդկանց, որոնք զենքը ձեռքին պաշտպանել են իրենց ժողովրդի անկախությունը»²։

Ն. Նարիմանովի հետ հանդիպման մասին իր կառավարությանն ուղղած զեկուցագրում Մ. Հարությունյանն առաջարկում էր որոշ սպառնալիքով բողոքի մի հեռագիր ուղղել Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությանը և Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտկոմին, քանի որ «ի վերջո, եթե մեկը կա, որ այս փոխադարձ գնդակահարումների մեջ որոշ շահագրգռություն է գգում, դա այդտեղի [Ադրբեջանի, Բաքվի-Ա.Ս.] հայ կոմունիստներն են, որոնք կուզենային Հայաստանում բանտարկված իրենց ընկերներին [փոխանակության միջոցով] փրկել։ Ես նույնիսկ համոզված եմ, որ [Ադրբեջանի] ռազմա-

դաշտային տրիբունայն այնպիսի վճիռներ է կայացնում ու իրագործում, որպեսզի նույն բանն առաջ բերի նաև Հայաստանում կոմունիստների վերաբերյալ։ Թե դաշնակցականների և թե՛ հայ կոմունիստների ոչնչացումը հավասարապես ձեռնտու է այստեղի բոլոր «կարմիրներին»³։

Բաքվում և Ադրբեջանում կատարվող հայ գործիչների նոր ձերբակալությունների ու հաշվեհարդարների մասին յուրերը հասնում էին Չանգեզուր և այստեղ առաջացնում էին փոխադարձ վրեժխնդրության զգացմունքների բռնկում։

Չանգեզուրն ազատագրելուց հետո Նժդեհը կարգադրեց խստագույն պատժի ենթարկել բոլոր նրանց, ովքեր նպաստել էին բոլշևիկյան գործերի ներխուժմանը գավառ, տոն տվել այնտեղ կատարված անօրինականություններին ու խժոժություններին։

Դեռ գավառում մղվող կռիվների ժամանակ գնդակահարվեցին Գորիսից եկած և Գափանի ռազմաճակատում գերի ընկած մի շարք կոմունիստներ, որոնց թվում էր կոմունիստական ջոկատի հրամանատար Յաշա Մկրտչյանը։ Ապստամբության օրերին գերվեցին և գնդակահարվեցին բոլշևիկների գավառային կազմակերպության ղեկավարներ Քրիստափոր Մկրտչյանը և Ավետիք Գուլոյանը (Սեյրի), ակտիվ կոմունիստներ Արտեմ Չանուցը, Արամ Մուսայելյանը, Երեմ Խուրշուդյանը և ուրիշներ։ Մի քանի գերի կոմունիստներ գնդակահարվեցին Միսիանի Անգեղակոթ գյուղում։ 40-ից ավելի մարդու Տաթևի ժայռից նետեցին անդունդը։ Պատժիչ ջոկատները Շինուհայրում կատարած հարցաքննություններից հետո հրդեհեցին գյուղի հեղկոմի նախագահ Հարություն Թովմասյանի, Լևոն Գալստյանի, Ասատուր Խուրշուդյանի և Ադրբեջան անցած մյուս կոմունիստների տները։ Բազմաթիվ գյուղացիների հետ ձերբակալվեցին և Տաթևում բանտարկվեցին, օրինակ, Ասատուր Խուրշուդյանի մայրը, քույրը և կրտսեր եղբայրը՝ Արշակ Խուրշուդյանը։ Ավելորդ պատիժների ենթարկվեցին նաև գյուղի մի շարք ուրիշ կոմունիստների հարազատներն ու ազգականները։

Անշուշտ, այստեղ խոսում էր վրեժխնդրության կիրքը։ Դեռ չէր չորացել ժողովրդական գործին անհունորեն նվիրված Արշակ Շիրինյանի և Վահան Խորենու այրույնը, որոնք զազանաբար խոշտանգվել էին Գորիսի բանտում, դեռ թարմ էր գնդակահարված տասնյակ ազգային գործիչների հիշատակը։

Այդ բոլորը ճիշտ է, բայց դա չէր արդարացնում արդեն գերի կամ անպաշտպան հայ մարդկանց փոխվրեժով կատարվող սպանություններն ու բռնությունները։

¹ Մ. Հարությունյանը նկատի ունի 1920 թ. աշնանը Գանձակի, Խուտկապեա Չեզամի և Շամխորի շրջաններում ծայր առած ապստամբական շարժումը, որի ընթացքում լավ գինված ալյուրեանակա խմբերը պարբերական հարձակումներով հանգիստ չէին տալիս փոլորաթիվ խորհրդային զորամասերին։ Ապստամբության նպատակն էր տալ պակի խորհրդային իշխանությունն Ադրբեջանում։

² ՀՀ ՀԳԿԳԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, ք. 37, ք. 31-32.

³ Նույն տեղում, ք. 32.

¹ ՀՀ ՀԳԿԳԿՊԱ, ֆ. 4047, գ. 2, ք. 37, ք. 33.

Գորիս գալով՝ Նժդեհը Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի ներկայացուցիչ Աշոտ Մելիք-Մուսյանին հանձնարարեց գնալ Երևան, կառավարությանը հաղորդել գավառի վերջին դեպքերի մասին, ինչպես նաև սպասվելիք հետագա վտանգներին դիմագրավելու համար խնդրել ռազմական օգնություն: Մելիք-Մուսյանը կազմեց կառավարությանն ուղղված հիշատակագիր, որը համաձայնեցնելով Նժդեհի հետ՝ Գորիսից մեկնեց Երևան: Նոյեմբերի 24-ին նա կառավարությանը ներկայացրեց այդ հիշատակագիրը, որի մեջ ասված էր. «Չանգեզուրը, ինչպես հայտնի է, փաստորեն երբեք (նկատի ուներ 1918-1920թթ.- Ա.Ս.) Հայաստանի անբաժան մասը չի կազմել, նա ունեցել է ինքնուրույն կյանք՝ կառավարվելով սեփական ինքնավարությամբ: Հայաստանի կառավարությունն անտես առնելով այս հանգամանքը՝ ի վնաս սեփական իսկ շահերի, մասնավորապես առանց Չանգեզուրի ժողովրդի կամքն իմանալու, սույն թվի օգոստոսի 10-ին կնքում է մեծամասնականների հետ անպատվաբեր մի դաշնագիր՝ Չանգեզուրի անկախ ժողովրդի դատը համարելով վիճելի, իսկ կառավարությունը՝ խորհրդային: Թե ինչ կորստաբեր հետևանքներ պիտի ունենար այդ դաշնագրի իրականացումը ողջ Հայաստանի համար, եթե ի չիք չդարձներ դրա գործությունը ինքը՝ ժողովուրդը, հանձին իր սիրելի հրամանատար Նժդեհի, դա ակներև կարող է լինել, երբ բոլշևիկների 9000 սպինը, Նախիջևանն անցնելով, այսօր ոտք կոխեն Հայաստանի մայրաքաղաքը»:

Այս բողոքից հետո թվում է՝ կառավարությունը որոշ ողջախոհության պիտի եկած լինի, համոզվելով, որ չորս վերոհիշյալ ընթացքը տանում է, ինչպես Չանգեզուրը, նույնպես և ողջ Հայաստանը՝ դեպի կորուստ»:

Ապա հիշատակագրով կառավարությանը ներկայացվում էր պահանջ՝ վերջապես տեր կանգնել Չանգեզուրին: Չանգեզուրցիների միակ իյծն է՝ միանալ մայր երկրին: Ուստի այդ նպատակն իրականացնելու համար անհրաժեշտ է. 1. Նրանց տրամադրել թնյանոթների մի խմբակազմ (4 թնյանոթ), 2. Պահանջվող քանակի ռազմամթերք ու գեներ, 3. Ռազմական լուրջ գործողություններ ձեռնարկել Չանգեզուրում, 4. Լեզալ կամ անլեզալ ճանապարհով Չանգեզուրը ճանաչել իբրև Հայաստանի տարածք և նրա կարևորագույն ռազմաճակատներից մեկը¹:

«Չանգեզուրի ժողովրդի, Նժդեհի և իմ անունից,- վերջում գրում էր Ա. Մելիք-Մուսյանը,- խնդրում եմ դրված հարգելիմ շուտ պատասխանել մեզ, որովհետև Ձեր կողմից ամեն մի դանդաղում Չանգեզուրը կարող է մատնել վերջնական կորստի: Այս հանգամանքներում սկսած գործը մենք անկալող ենք շարունակել և

Ձեր կողմից բացասական պատասխան ստանալու դեպքում ստիպված կը լինենք երկիրը հանձնելու մեծամասնականներին, իսկ մենք, այսինքն՝ ղեկավարներս, անցնելու Հայաստան, ամբողջ պատասխանատվությունը թողնելով կառավարության վրա»²:

Ինչպես նախկինում, այս անգամ նույնպես Չանգեզուրի խնդրանքները անուշաղոթության մատնվեցին կառավարության կողմից, որին ընդամենը մի քանի օրվա կյանք էր մնացել. շուտով երկրում հաստատվելու էին խորհրդային կարգեր:

Աշոտ Մելիք-Մուսյանը Երևանից Չանգեզուր մեկնեց Հայաստանի Հանրապետության անկման հաջորդ օրն իսկ: Ձեռնունայն Գորիս վերադառնալով նա իր առաքելության անհաջողության մասին գեկուցեց Նժդեհին: Վերջինս վրդովմունքի պահերին շրջապատին հիշեցնում էր, թե կառավարությունը քանի անգամ է մերժել Չանգեզուրի պահանջները՝ տեր չկանգնելով նրա ժողովրդին, լքել է նրան, ավելին՝ հարվածել է Սյունիքի ազատագրության գործին: «Մենք թշնամու ենք ծեծում, Երևանը՝ մեզ»³, - ասում էր նա: Հետագայում իր հողվածներից մեկում ՀՀ կառավարությունից իր բողոքները խմբավորել և շարադրել էր յոթ կետերի մեջ:

Առաջին անգամ կառավարությունը Չանգեզուրը լքել է 1920թ. հուլիսի 5-ին, երբ Երևանյան կանոնավոր զորամասը տեղի է տվել 11-րդ կարմիր բանակի զորքերի առջև և հեռացել Չանգեզուրից⁴, իսկ Կապարգողթի ուժերը շարունակել են կռվել: Երկրորդ անգամ՝ 1920թ. օգոստոսի սկզբին, հանրապետության մի զորամաս⁵ Չանգեզուրի վրա հարձակվելով գրավում է Միսիանը և Գորիսը, բայց շուտով առանց խորհրդային զորամասերին լուրջ դիմադրություն ցույց տալու թողնում ու քաշվում է Վայոց ձոր: Նրան օգնության եկած Ղափանի ուժերը ստիպված վերադառնում են Հանքեր և շարունակում Կապարգողթի պաշտպանությունը: Երրորդ անգամ՝ 1920թ. օգոստոսի 10-ին, Գրոն ՀՀ զինվորական նախարարի անունից մի պաշտոնական գրությամբ, համաձայն ՀՀ և ՌՍՖՍՀ պատվիրակությունների միջև նույն օրը կնքված զինադադարի, Նժդեհին առաջարկում է թողնել երկրամասը և անցնել Հայաստան: Սակայն, չենթարկվելով այդ որոշմանը, Նժդեհը շարունակում է մնալ և պաշտպանել Չանգեզուրը: Չորրորդ անգամ՝ 1920թ. հոկտեմբերի 10-ին, այսինքն՝ ապստամբության միջոցով Ղափանը վերագրավելու օրը, կառավարությունը անորոշ ժամանակով Չանգեզուրը զիջում է խորհրդային զորքերին, իսկ Սյունիքի պաշտպանները երկարատև կռիվներով վերագրավում են

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130, տե՛ս նաև:

² Գ. Կեռքոզյան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 112-113:

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130:

⁴ Նկատի ունե՛լ Իսպաղիպիոն ցովատը Գրոյի հրամանատարութեամբ:

⁵ Խոսքը դարձյալ Դրոյի զինավորած զորամասի մասին է:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130, տե՛ս նաև Գ. Կեռքոզյան, Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 112-113:

իրենց երկիրը: Հինգերորդ անգամ՝ 1920թ. նոյեմբերի 24-ին, Չանգեզուրի հոգսերով Երևան զննացած Աշոտ Մելիք-Մուսայանը կառավարությանը ներկայացնում է գրություն՝ ռազմական, նյութական և բարոյական զգնության խնդրանքով, բայց Այունիք է վերադառնում ձեռնունայն՝: Վեցերորդ անգամ՝ 1920թ. նոյեմբերի 26-ին, կառավարությունը որոշում է առանց կռվի տեղի տալ բիրտ ուժի առջև և ղեկավարների 2-ին կատարում է Հայաստանը խորհրդայնացնելու՝ Խուսաստանի պահանջը: Նույն ժամանակ Չանգեզուրի զինյալները բոլշևիկներից լիովին ազատագրում են իրենց երկիրը և ստեղծում Այունիքի Ինքնավարությունը՝:

Գորիսից Նժդեհն անցնում է Միսիան:

Նախապես իմանալով այդ մասին՝ Միսիանի բոլշևիկյան ընդհատակի ղեկավարությունը որոշում է ահաբեկչության ենթարկել նրան, և այդ գործողության կազմակերպումը հանձնարարվում է կոմունիստ Հակոբ Մկրտումյանին:

Միսիանում Նժդեհն առաջինն այցելում է Բռնակոթ գյուղը, որտեղ կազմակերպված էր մեծ հանրահավաք: Նա ելույթ է ունենում, ապա անմիջապես մեկնում Մազրա, իսկ այնտեղից՝ Շաղաբ: Հաջորդ օրը լինում է Անգեղակոթում: Ամեն տեղ փայլուն ճառերով ոգեշնչում է գյուղացիներին, միաժամանակ զգոնության կոչ անում, հորդորում՝ չքնել դափնիների վրա և միշտ պատրաստ լինել Չանգեզուրի պաշտպանությանը:

Անգեղակոթի եկեղեցում տեղի ունեցած միտինգից հետո Նժդեհը վերադառնում է Գորիս. նրան սպանելու՝ Միսիանի կոմունիստների մտադրությունը, այդպիսով, չի հաջողվում իրականացնել՝:

Պարտություն կրած կարմիր բանակի զորքերի հրամանատարության համար անընթաց էր կատարվածը: Չինվորական մի հսկա ուժ չէր կարողացել հաղթահարել ընդամենը մի փոքր զավառի բնակչության օրհասական դիմադրությունը, ավելին, ջախջախիչ պարտություն էր կրել ու նահանջել:

Նույնիսկ այդ պայմաններում խորհրդային կողմը ավելորդ էր համարում զանգեզուրցիների հետագա պայքարը և փորձում էր դիվանագիտական ճանապարհներով ազդել Նժդեհի վրա, հասնել

այն բանին, որ Չանգեզուրը դադարեցնի զինված դիմադրությունը և, առանց կռիվը շարունակելու, ենթարկվի բոլշևիկյան իշխանությանը:

Միաժամանակ, նահանջած բոլշևիկ հրամանատարները Չարուղում և Ավդալարում վերախմբավորում էին իրենց զորամասերի մնացորդները:

Նոյեմբերի 23-ի առավոտյան 28-րդ դիվիզիայի քաղաքամից զինվորական կոմիսարը գրություն է ուղարկում «Չանգեզուրի զավառի ապստամբ բնակչության հրամանատարությանը»: Չինվորական կոմիսարը առաջարկում էր՝ «48 ժամվա ընթացքում վերադարձնել Գորիսում մնացած մեր հիվանդ ու վիրավոր և հոկտեմբերի 15-ից կռիվներում զերված զինվորներին, Գորիսում մնացած բոլոր գույքն ու ռազմամթերքը»: Միաժամանակ, նա ավելորդ չէր համարում հայտարարել, որ միայն այդ պայմանով հնարավոր կլինի առաջիկայում երաշխավորել Չանգեզուրի «ապստամբների կայքի ու գույքի ապահովությունը, նրանց անձի անձեռնմխելիությունը»:

Ի պատասխան այս գրության՝ Նժդեհի զորամասերը պատրաստվեցին հարձակվելու Չարուղի վրա: Բոլշևիկյան զորամասերի համար կարող էր նոր աղետ ծայր առնել, քանի որ այդ դեպքում նրանք ստիպված կլինեին դիմագրավել ինչպես Չանգեզուրից հայ ապստամբ ուժերի սպառնացող հարձակմանը, այնպես էլ ադրբեջանական-բրդական հակախորհրդային ավազակախմբերի հարձակումներին: Բանն այն է, որ Չարուղից և Ավդալարից կարմիրբանակային զորամասերը չէին կարողանում նահանջել դեպի Շուշի, որովհետև Հաջի-Մամյուի ադրբեջանական բրդական ուժերը, լսելով ռուսական զորամասերի Չանգեզուրում կրած պարտության մասին, Լիսազորի (Թքու ջրի) կողմից փակել էին նրանց ճանապարհը՝ թալանելու նպատակով: Չորամասերի վիճակը անհուսալի էր դառնում, վերջանալու վրա էին պարենամթերքի պաշարները, վիրավորներին ու հիվանդներին խնամելու համար չկային դեղամիջոցներ և այլն:

Նոյեմբերի 24-ին 84-րդ բրիգադի հրամանատար Սեմյոնովը երեք հոգուց բաղկացած մի պատվիրակություն ուղարկեց Գորիս՝ Նժդեհի մոտ, նրան առաջարկելով հեռանալ Չանգեզուրից և խաղաղությամբ վերջացնել կարմիր բանակի հետ ունեցած վեճը՝:

Քանի որ այդ օրերին Նժդեհը Գորիսից անցել էր Միսիան, ուստի պատվիրակության անդամներին պահեցին Կոռնիժոր գյուղում, մինչև ապստամբների հրամանատարի վերադարձը՝:

Միաժամանակ, 28-րդ դիվիզիայի՝ Շուշիում գտնվող քաղ-

* Աշոտ Երևանում շատ դռներ էր բախել, բայց ապարդյուն: Նա Երևանում էր, երբ հանրապետությունն ընկավ: Բոլշևիկների Երևան մտնելու հաջորդ օրն իսկ նա ճանապարհվում է Չանգեզուր: Դճանապարհին բորների բորբոքում է ստանում և, հասնելով Գորիս, պառկում է յաղաքի հիվանդանոցում: Այստեղ էլ, երեք օր անց, ատրճանակի հարվածով նա վերջ է տալիս իր բեղմնավոր կյանքին բողբոջով մի երկտող (տե՛ս Գ. Դժոճի, Ազատ Միունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, թիվ 7(31), էջ 131:

** Գ. Դժոճի, Ազատ Միունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 130:

*** Այս ամենն հետագայում Նժդեհն ավելագրել է յորերորդը «Հայրենիքի փրկության կոմիտեի» կողմից Չանգեզուրին հասցրած վնասը. երբ չկարողանալով կազմակերպել կռիվները կարմիր բանակի դեմ, թողեց Երևանը և 12 հազար գործակալության հետ սպաստան գտավ Լեռնահայաստանում: Երկիրը հեղեղած բազմահազար փախստականներն ապակայունազնող քայքայի՝ ազդեցություն ունեցան Չանգեզուրի համար և արագազրին նրա անկումը:

† ՉՀ ՀԿԿԿՄԱ, ք. 4033, ց. 4, գ. 273, ք. 6, գ. 432, ք. 3:

† «Արևոտ գիրք», էջ 70:

† Նույն տեղում, էջ 72:

† Նույն տեղում:

քաժինը Չանգեզուր է ուղարկում նոյեմբերի 23-ին տպագրված «Ամեն մի ապստամբի ուշադրությանը» խորագրով հայտարարությունը, որտեղ ընդհատակ անցած տեղի բուլշևիկների կողմից տարածվում է գաժառի գյուղացիության մեջ: Գիմեյով ապստամբ զանգեզուրցուն՝ քաղբաժինը հարցնում էր.

«Հայտնի՞ է արդյոք քեզ, որ ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի հրամանատարության կողմից ուղարկված է քո հրամանատարների մոտ երեք հոգուց բաղկացած խաղաղարար մի պատգամավորություն՝ ապստամբների հետ նախնական հաշտություն կնքելու համար:

Արդյոք իրագե՞լ ես, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կենտրոնական իշխանությունը և ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի բարձրագույն հրամանատարությունը ձգտում են խաղաղ ճանապարհով լուծել մի կողմից՝ ապստամբների և մյուս կողմից՝ խորհրդային իշխանության ու կարմիր զորքի միջև ծագած վեճը: Հայտնե՞լ են արդյոք քեզ քո ղեկավարները, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունը և Ադրբեջանի խորհրդային իշխանությունը կարող կլինեն հրաման տալ կարմիր բանակի զորամասերին՝ մաքրելու Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը, եթե ապստամբները չիրաժարվեն ազգայնական ավելումներից և թուրքերի կոտորածից:

Եթե այդ բոլորը հայտնի չէ քեզ, ապա ուրեմն այդ ամենը թաքցրել են քեզանից ապստամբության ղեկավարներն ու պարագլուխները: ...Իսկ եթե դու կատարյալ գիտակցությամբ սուրը ձեռքիդ դնում ես գնում քո աշխատավոր եղբայրներին. ...ապա իմացած լինես, որ այն ժամանակ, չնայած մեր բոլորի ցանկությանը՝ հաշտվելու քեզ հետ, մենք ստիպված պիտի լինենք վարվել քեզ հետ անողորմ կերպով»¹:

Այնուհետև հետևում էր շատ բնորոշ վերջին նախադասությունը.

«Ռուսական կարմիր բանակը, որը ջարդել է բարոն Վրանգելի տասնյակ հազարավոր սպիտակ զվարդիայի բանդաները, կայրող կլինի պաշտպանել նաև Խորհրդային Ադրբեջանը» (ընդգծումը մերն է. Ա.Ս.)²:

Միսիանից վերադառնալով Գորիս՝ Նժդեհը անպատասխան թողեց ինչպես պատգամավորության բերած առաջարկը, այնպես էլ 28-րդ դիվիզիայի քաղբաժնի կողմից Շուշիից ուղարկված հայտարարությունը:

28-րդ դիվիզիայի հրամանատարությունը ստանձնած Սեմյոնովը և նրա զինվորական կոմիսարը նոյեմբերի 26-ին

Չարուդից Չանգեզուրի ապստամբական ուժերի հրամանատար, գնդապետ Նժդեհին ուղարկում են գրություն, որտեղ կրկին առաջարկում են վերջ տալ ապստամբական շարժմանը և խնդիրը վերջացնել խաղաղությամբ:

Գրության մեջ ասված էր, որ մի կողմից՝ Չանգեզուրի ու Ղարաբաղի հայության, մյուս կողմից՝ կարմիր բանակի միջև ծագած կռիվները հետևանք են այն բանի, որ բնակչությունը սխալ պատկերացում ունի խորհրդային իշխանության իսկական նպատակների, մասնավորապես նրա ազգային քաղաքականության մասին:

Հանդես գալով ոչ միայն Ռուսաստանի խորհրդային հանրապետության, այլև խորհրդայնացված Ադրբեջանի կառավարության անունից՝ դիվիզիայի հրամանատարը և կոմիսարը հայտարարում էին, որ խորհրդային իշխանությունը վճռել է խաղաղ, բայց ամենակտրուկ միջոցներով վերջ դնել ռազմական գործողություններին: Այդ նպատակով նրանք Նժդեհին առաջարկում էին ընդունել նախնական համաձայնության հետևյալ երկու կետերը.

1. Ամիջապես դադարեցնել ռազմական գործողությունները և սկսել բանակցություններ:

2. Բանակցելու համար ներկայացուցիչներ ուղարկել Չարուդ գյուղը, որտեղ կժամանեն նաև կարմիր բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչները:

Միաժամանակ խորհրդային կողմից ռազմական գործողությունները դադարեցնելու համար դրվում էին հետևյալ պայմանները.

ա) Ամիջապես լուծարել ապստամբական զորամասերը և զինվորներին ուղարկել իրենց գյուղերը՝ խաղաղ աշխատանքի:

բ) Վերջ դնել մահմեդականների նկատմամբ ամեն տեսակ թշնամական գործողություններին:

գ) Լիովին զինաթափվել և ձեռքի տակ գտնված ու պահեստներում եղած ամբողջ զենքը հանձնել ՌՍՖՖՀ կարմիր բանակի մարմիններին, «որովհետև ազգայնական հողի վրա տեղի ունենալիք նորանոր կոտորածներին վերջ կդրվի միայն այն ժամանակ, երբ հայ և մահմեդական ժողովուրդներն ամբողջովին «կզինաթափվեն»:

դ) Վերադարձնել կարմիր բանակի զորամասերից խլված ամբողջ գույքը, հիվանդներին, վիրավորներին և զերի խորհրդային զինվորներին:

Գրության մեջ, առանց դիվանագիտություն բանեցնելու, փաստորեն ասված էր, որ Չանգեզուրն Ադրբեջանին է: «Վիճելի» տարածքն արդեն դիտվում էր իբրև Խորհրդային Ադրբեջանի կալվածք, և խոստումներ էին տրվում, թե Չանգեզուրի հայերի հետ

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 155, ք. 1:

² Նույն տեղում:

Աղբբեջանական կառավարությունը լավ կվերաբերվի: «Ռ.Ս.ՖԽՀ կարմիր բանակի զինվորական հրամանատարությունը և Աղբբեջանի խորհրդային իշխանությունը.- ասվում էր գրության մեջ,- երաշխավորում են ապահովել հայ ժողովրդի խաղաղ աշխատանքը և ապստամբների անարգել վերադարձը իրենց բնակավայրերը»:

Գրությունը վերջանում էր սպանոնալիքով, որ եթե Չանգեզուրը չենթարկվի կարմիր բանակի թելադրանքին, ապա դրանով իսկ կործանարար հարված կհասցնի Հայաստանին. «Ներկա րոպեին Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջնորդի դեր է կատարում՝ բանակցություններ վարելով Հայաստանի և թուրք-հեղափոխական զորքերի միջև՝ հաշտություն կնքելու համար:

Մի խանգարեք այդ գործը, մի մղեք սակավ գիտակից հայ ժողովուրդը դեպի ապարդյուն կռիվներ, որովհետև ձեր հաջողությունները չեն կարող պայմաններ թելադրողի հաջողություններ լինել»¹:

Ստանալով Մեմլոնովի և նրա զինվորական կոմիսարի գրությունը՝ Նժդեհը նոյեմբերի 30-ին տվեց դրա պատասխանը: Պաշտպանելով հաշտության բանակցություններ սկսելու առաջարկը՝ Չանգեզուրի ապստամբ զորքերի հրամանատարը, սակայն, դեմ էր արտահայտվում բանակցությունները Աղբբեջանի տարածքում՝ Չաբուդում սկսելուն, փոխարենն առաջարկելով Գորիս քաղաքը, ուր և հրավիրում էր կարմիր բանակի լիազոր ներկայացուցիչներին:

Այնուհետև Նժդեհը նշում էր, որ բոլշևիկները Չանգեզուրում կրած իրենց դառը պարտության պատճառը գուր են փնտրում գավառի ապստամբ հրամանատարության գործունեության մեջ: Հիմնական պատճառը ժողովուրդն է, նրա անգիջում կռիվը՝ իր ազատության համար: Չանգեզուրցիներն իրենց փորձով համոզվեցին, որ հանձին կարմիր բանակի՝ «հեղափոխական» դրոշով գավառ է մտել մի ուժ, որը թիկունք կանգնած խավարանոլ «հեղափոխական» թրքությանը՝ աններելի բարբարոսություններ է կատարել խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ: Դափանի Չեյվա ու Արծվանիկ, Գենվազի Շիվանիձոր, բուն Չանգեզուրի Յայջի գյուղերի օրինակներով Նժդեհը ցույց էր տալիս, թե բոլշևիկները զանգվածային ինչպիսի սպանություններ, բայան ու բռնություններ են կատարել գրավված հայկական բնակավայրերում: Հենց դա է պատճառ դարձել Չանգեզուրցիների ըմբոստացմանը, որոնք պատվավոր մահը գերադասելով անպատիվ կյանքից՝ կռվի են ելել թուրք-բոլշևիկյան ջարդարարների դեմ, հանուն իրենց ազատության: «Ձեր տեղորի հունձը մեծապես արագացրեց ձեր պարտությունը», - շեշտում էր նա:

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 74-77:

Նժդեհը մեղադրանք էր նետում բոլշևիկյան իշխանություններին, որոնք քաղաքական կեղտոտ գործարքների մեջ էին մտել արևմտահայության արյունալի եղեռնը կազմակերպողների՝ երիտթուրքական պարագլուխների հետ, բացահայտորեն աջակցում էին քեմալական գավառներին՝ թուրքական ռեակցիայի հայաջինջ ծրագրերը իրականացնողներին:

Ուստի, գրում էր նա, բոլշևիկները բալուրյական ոչ մի իրավունք չունեն ներկայանալու աշխատավորությանը իբրև հեղափոխականներ, հանդես գալու «սրբազան սոցիալիզմի» անունից:

Բոլշևիկյան իշխանություններին մեղադրելով Աղբբեջանի՝ հեղափոխական դրոշով քողարկված հետադեմ թրքությանը պաշտպան կանգնելու մեջ՝ Նժդեհը գրում էր. «Դուք զինաթափել եք հայ աշխատավորությանը և շարունակում եք այդ տխուր գործը, երբ մինչև ատամները զինված մուսավաթական Աղբբեջանը հարմար առիթի է սպասում Չանգեզուրը առանց հայի թողնելու:

Ձեզ՝ խաբվածներիդ համար Աղբբեջանը խորհրդային է, իսկ հայ աշխատավորության համար դա մնում է նույն ռեակցիոն հայահալած մուսավաթական «հանրապետությունը», որի դիվիզիաները դեռ տարին չէ լրացել, ինչ փորձեցին Չանգեզուրը հրի և սրի մատնել, սակայն Չաբուդում ետ քաշվեցին»:

Ապա, անդրադառնալով բոլշևիկ-քեմալական դաշինքին և զինակցությանը, Նժդեհը գրում էր. «Մոսկվան և դուք բոլորը խաբված եք քեմալականներից... Հեղափոխական լոգունգներով Քեմալը և ընկերությունը քողարկել են իրենց պանիսամական ամենահետադեմ նպատակները: Պանիսամականների, որոնք շատ են Ձեր դրոշակի տակ, նպատակն է՝ միանալ Աղբբեջանի հետ, տիրել Բաքվին, կապվել Դադստանի հետ և քշել ռուսներին Հյուսիսային Կովկասից»¹:

Նժդեհի այս խոսքերն այնքան այժմեական են, որ կարծես այսօր են ասված:

Չանգեզուրի ապստամբության առաջնորդն իր գրության մեջ շրջանցել էր կարմիրբանակյաններին ու գրաված գեներն ու զինամթերքը վերադարձնելու պահանջը: Ո՛չ գերիները, ո՛չ էլ գեներն ու զինամթերքը չվերադարձվեցին:

1919թ. վերջերից սկսած Նժդեհի անունը հոլովվում էր բոլշևիկյան մամուլի օրգաններում, հատկապես զինվորական թերթերի էջերում, նրա մասին անհատնում ատելությամբ և անգոր կատաղությամբ էին խոսում ու գրում Աղբբեջանում, հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսին առատորեն պիտակավորելով

¹ Նժդեհը նկատի ունի 1919թ. նոյեմբերին մուսուլմանական Աղբբեջանի 15 հազարանոց բանակի հարձակումը Չանգեզուրի վրա և նրա կրած ջախջախի: պարտությունը գավառի հերոս պաշտպաններից:
¹ «Արևոտ գիրք», էջ 90:

«ղահիճ», «ղաշնակ ոճրագործ», «արկածախնդիր ավագակ» և մմանատիպ ուրիշ բառերով ու բառակապակցություններով: Ուստի Սեմյոնովին և բրիգադի կոմիսարին ուղղած գրության վերջում Նժդեհը հարմար էր գտել մի քանի խոսք ավելացնել իր մասին:

«Ես,- գրում էր նա,- որին այնքան հայիտում են ձեր թերթերն ու թոուցիկները, ավելի շեշտված ու հին սոցիալիստ են, քան ձեզ մոլորեցնող նարիմանովներն ու կարաևները: Հանուն իմ հեղափոխական հավատամքի՝ եղել են բոլոր բանտերում՝ Արաքսի ափից մինչև Պետրոգրադ: Ավելի քան երեք տարի ես շղթաներ եմ մաշել բանտերում ու արտոբավայրերում: Կովել եմ և կովելու եմ բռնության դեմ՝ ինչ քողի տակ և ինչ գույնով էլ որ դա երևան գա՝ ճնշելու հեղափոխական աշխատավորությանը: Կովել եմ թուրք աշխատավորության ազատության համար Պարսկաստանում, Բալկաններում՝ մակեդոն ժողովրդի փրկության համար, կովում եմ և այսօր: Եթե իմ օգնության կարիքն երբևիցե զգացիք, դիմեք, կը հասնեմ»¹:

Այն պահին, երբ Նժդեհը գրում էր այս պատասխանը, Հայաստանում ծայր էին առել նոր բախտորոշ իրադարձություններ:

Հայաստան ներխուժած թուրքական զորքերը նորանոր տարածքներ էին գրավում: Նրանց ձեռքն էր անցել Կարսը, ապա ընկել էր Ալեքսանդրապոլը: Թշնամին պատրաստվում էր շարժվելու հանրապետության մայրաքաղաք Նրևանի վրա:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հետ վարած բանակցությունների ժամանակ, 1920թ. նոյեմբերի 19-ին, Բորիս Լեգրանն ասել էր, որ խորհրդային կառավարությունը բավականաչափ ուժեր չունեն մտցնելու Անդրկովկաս և հարկադրաբար թուրքերին սպառնալու՝ Հայաստանի վրա նրանց հարձակումը կանգնեցնելու նպատակով²:

Մի քանի օր հետո Թիֆլիսում Ռ.Մ.Ֆեւ Հ յիագոր ներկայացուցիչ Ա. Շեյմանին գրած նամակում Գ. Չիչերինը, անդրադառնալով Հայաստանի վրա թուրքերի հարձակմանը, նշել էր. «Թուրքերը հարձակվում էին առանց մեզ հետ ունենալու որևէ համաձայնություն, հենց նրա համար, որ մենք այն ժամանակ թույլ էինք»³:

Ճշմարտությունից հեռու այս հաստատման մեջ ճշմարիտը միայն այն էր, որ թուրքերի հետ համաձայնության եկած բոլշևիկյան իշխանությունները, ինչպես ասվեց, չէին սպասում իրադարձությունների այդպիսի կտրուկ շրջադարձի և Հայաստանի արագ պարտությանը:

Այս ամենը Նժդեհի համար անսպասելի չէր: Կանխատեսելով

թուրք-ալորբջանական զավթիչների հետագա դավադիր քայլերը՝ նա գրում էր. «...Նուրի և Խալիլի փաշաները, Լեյիֆ և Խալիլ բեյերը, իրենց հենարան ունենալով Ջիբրալի-Կարյազիմը՝ հարավ-արևմուտքում, երկրորդ տարին էր, որ կաշվից դուրս էին գալիս՝ Սյունիքի հայության գերեզմանի վրայով կամուրջ ձգելու Աղրբջանի և Տաճկաստանի միջև»⁴:

Առավել անտանելին, սակայն, այն էր, որ այդ կործանարար քաղաքականության պաշտպանությամբ կամ հավանությամբ հանդես էին գալիս հայ բոլշևիկները, համենայն դեպս՝ նրանց մի մասը:

«Չանգեզուրի կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը պետք է ունենա անմիջական ու մշտական կապ Տաճկաստանի հետ, որի ճանապարհը Չանգեզուրն է: «Քեմալը, նշում էր թերթը,- միևնույն ժամանակ աշխատում է իր բանակը միացնել Ռուսաստանի և Աղրբջանի կարմիր բանակներին, որպեսզի ընդհանուր ուժերով ջախջախենք անգլիական, ֆրանսիական և մյուս՝ արևելքի ժողովուրդներին հարստահարող կապիտալիստներին: Ահա սրա համար է, որ բուրժուական կուսակցությունները՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունն ու ուրիշները, այդպես տենդորեն աշխատում են Խորհրդ. Աղրբջանի զավառներում ապստամբություն առաջացնել (ընդգծումը մերն է- Ա.Ս.): Մեր բանակն ու Քեմալը բոլոր ազգությունների աշխատավորության համար ազատություն են բերում: Վա՛յ նրան, որ զենք կը բարձրացնի Խորհրդ. Աղրբջանի դեմ»⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Չանգեզուրը ևս, ինչպես և Ղարաբաղը, կրկին հայտարարված էին «Խորհրդ. Աղրբջանի զավառներ»:

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Չանգեզուրի աղսամբների դիրորոշումը

Չանգեզուրից խորհրդային զորքերի ժամանակավոր նահանջից մեկ շաբաթ հետո՝ 1920թ. նոյեմբերի 29-ին, Հայաստանի հյուսիսային մասում՝ Ջարվանսարայի (Իջևանի) զավառում, կյանքի կոչվեց Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեն՝ Սարգիս Կասյան (մախագահ), Ավիս Նուրիջանյան, Ալեքսանդր Բեկզադյան, Իսահակ Գովլաթյան, Ասքանազ Մոավյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան կազմով: 1920թ. նոյեմբերի 29-ին կոմիտեն

¹ «Արևոտ գիրք», էջ 81:

² Բ. Լեգրանի միսան, փաստաթղթեր, Բաներ Հայաստանի արխիվների, 1967, թիվ 3, էջ 90:

³ Ս.Զ.Պիկուլ, ք. 85, գ. 14, գ. 32, բ. 2:

⁴ Գ. Նժդեհ, Ենչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 78:

⁵ «Չանգեզուրի կոմունիստ», 1920, 20 նոյեմբերի:

հանդես եկավ Հայաստանի աշխատավորությանն ուղղված դեկլարացիայով՝ Հայաստանը Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետություն հռչակելու մասին:

Գեկլարացիայի մեջ ասված էր, որ Ռուսաստանի խորհրդային իշխանությունը բազմիցս ցանկացել է «ազդել դաշնակցական կուսակցության վրա, նրան խել Անտանտի գիշատիչներից» և օգնության ձեռք մեկնել Հայաստանի բազմատանջ ժողովրդին: Բայց «խորհրդային իշխանությունը մինչև այժմ այդ ժողովրդին զգալի աջակցություն չկարողացավ ցույց տալ, որովհետև զբաղված էր քաղաքացիական կռիվի կարևոր ճակատներում, որ կլանում էին նրա բոլոր ուժերը: Լեհաստանի հետ կնքած հաշտությունը և ցարական վերջին գեներալ Վրանգելի չտեսնված պարտությունը այժմ ազատում են կարմիր բանակը: Խորհրդային Ռուսաստանն այժմ ապստամբ ժողովրդի հրավերով հնարավորություն ունի եղբայրական օգնություն ցույց տալու նրան ու Հայաստանը Անտանտի գործակալների՝ դաշնակցական կառավարությունից փրկելու»¹: Ապա դեկլարացիայում նշված էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայումս ի վիճակի է «երկրի առողջ ուժերը հավաքելու, վերակենդանացնելու և Խորհրդային Հայաստանի խաղաղ աշխատանքի հիմքը դնելու: Ազատ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր դրոշը հուսահատության ու դառնությունների անդունդից դուրս կբերի նրա աշխատավոր զանգվածներին»²:

Հայաստանի ռազմափոփոխական կոմիտեն հույս ուներ, որ «Հայաստանում խորհրդային իշխանությունն հաստատելով մեկընդմիջտ վերանայու են այն վիճելի հարցերը, որոնք պատճառ են դարձել երկու երկրների (Հայաստանի և Ադրբեջանի- Ա.Ս.) բանվորների ու գյուղացիների արյան հեղեղներ թափվելուն: Այս համոզմունքով մենք մեր հեղափոխական ողջույնն ենք ուղարկում Ադրբեջանի աշխատավոր ժողովրդին, Բաքվի պրոլետարիատին՝ իբր Անդրկովկասի սոցիալիստական հեղափոխական առաջապահ գնդի, ողջույններ ենք ուղարկում նաև Ադրբեջանի հեղափոխական կոմիտեին:

...Ներկա պայմաններում ու յուրյ յոպելին ընդունելով իշխանության ամբողջ պատասխանատվությունը, մենք Հայաստանի ժողովրդական ուժերին կոչ ենք անում մեզ աջակցել բանվորագյուղացիական իշխանության թշնամիների դեմ կռվելու և կանչում խորհրդային անդուլ, ստեղծագործական աշխատանքի»³:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հռչակման կապակցությամբ նոյեմբերի 30-ին Հայաստանի հեղկոմը Գիլիջանից ուղարկեց Լենինին, որով նրան տեղյակ էր պահում կատարված իրադարձության մասին: Կատարելով ապստամբների կամքը՝ ասված էր ողջույնի մեջ. «մենք կազմելով Հեղկոմ, առաջ ենք շարժվում այն կատարյալ հույսով, որ Արևելքի ճնշված ժողովուրդների ազատարար՝ սոցիալիստական մեծ Ռուսաստանի հերոսական կարմիր բանակը, մեզ իրական օգնություն ցույց կտա մեր այս դժվարին պայքարում: Հայաստանի բոլոր բանվորների ու գյուղացիների անունից մենք խնդրում ենք ժողովրդխորհրդին ցույց տալ այդ օգնությունը»⁴:

Խորհրդային կառավարությունն անմիջապես պաշտոնապես արձագանքեց Հայաստանի հեղկոմի խնդրանքին: Հայաստանի բոլշևիկներին օգնության ուղարկվեցին կարմիր բանակի գլուխավորներ: Նոյեմբերի 30-ին խորհրդային դարձավ Գիլիջանը, հայտնի երկու օրը՝ Ելենովկան (Սևան) և Հրազդանը, հետո՝ Երևանը:

Լենինը պատասխան հեռագիր ուղարկեց Երևան՝ Հայաստանի Ռազմափոխական Սարգիս Կասյանի անունով, որտեղ ասված էր. «Հանձնիս ձեզ ողջունում եմ իմպերիալիզմի ճնշումից ազատագրված աշխատավորական Խորհրդային Հայաստանին»⁵:

Կրասնանում Ռ.Ս.Ֆեշչևի լիազոր ներկայացուցչության մամուլի բյուրոն դեկտեմբերի 5-ին Մոսկվայից ստացել էր հետևյալ հաղորդագրությունը, որն անմիջապես հանձնվել էր տպագրության.

«Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարությունը, Հայաստանում կատարված հեղաշրջման և այնտեղ խորհրդային իշխանությունն հաստատվելու մասին յուր ստանալուց հետո, անմիջապես որոշում է կայացրել Ջանգեզուրի, Լեռնային Դարաբաղի և Նախիչևանի վիճելի մարզերու հանձնել Խորհրդային Հայաստանին»⁶:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակը ողջունեց Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը: 1920թ. դեկտեմբերի 1-ին տեղի ունեցավ Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստ՝ նվիրված Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակին: Նիստում հանդես եկավ Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Նարինյան Նարինյանովը, որը կարգաց Հեղկոմի դեկլարացիան՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաղթանակի առիթով: Այնտեղ ասված էր, որ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը ուրախության զգացումով է դիմավորում Հայաստանում խորհրդային իշխանության

¹ «Հեղկոմի կողմից սոցիալիստական մեծ ընդունումը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 404.

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 405:

⁴ «Հեղկոմի կողմից սոցիալիստական մեծ ընդունումը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 406.

⁵ Նույն տեղում, էջ 408.

⁶ «Շոտո», 7 օգոստոս, 1920.

⁷ Դեկլարացիան յուր տեսակը հայտնի օրը 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին, Բաքվի հայերեն «Գոմոնիստ» թերթում.

հաստատման լուրը: Աղբրեջանում մուսավաթականները և Հայաստանում դաշնակցականները Անտանտի կառավարությունների թելադրանքով հայ և աղբրեջանցի ժողովուրդներին դրդեցին մեկը մյուսի դեմ՝ ստեղծելով «ղարաբաղյան, զանգեզուրյան, նախիջևանյան և այլ տարածքային հարցեր, որոնք չէին կարող լուծվել դաշնակցական-մուսավաթական ռեակցիայի ջանքերով»: Այնուհետև Ն.Նարիմանովը կարույաց ղեկարացիայի այն տողերը, որտեղ ասված էր. «Խորհրդային Աղբրեջանը, ընդառաջ գնալով եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովրդի պայքարին՝ ընդդեմ դաշնակցների իշխանության, որոնք թափել և թափում են Հայաստանի և Ջանգեզուրի սահմաններում մեր լավագույն կոմունիստների անմեղ արյունը, հայտարարում է, որ այսուհետև ոչ մի տերիտորիալ հարց չի կարող երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների՝ հայերի և մուսուլմանների փոխադարձ արյունահեղության պատճառ դառնալ. Ջանգեզուրի և Նախիջևանի գավառների տերիտորիաները Խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասն են, իսկ Լեռնային Վարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում է ինքնորոշման լիակատար իրավունք, ռազմական բոլոր գործողությունները Ջանգեզուրի սահմաններում դադարեցվում են, իսկ Խորհրդային Աղբրեջանի գործերը դուրս են բերվում»¹:

Բարձր խորհրդի հանդիսավոր նիստին մասնակցում էր Սերգո Օրջոնիկիձեն: Երբ Ն. Նարիմանովը հրապարակեց ղեկարացիան, Օրջոնիկիձեն խոսք վերցրեց և զգայացունց ճառ արտասանեց: «Ընկերներ,- ասաց նա,- ավելի երջանիկ դահլիճ. քան այս դահլիճն է, հազիվ թե կարելի է գտնել մեկ այլ տեղ: Ընդամենը յոթ ամսվա ընթացքում Բաքու քաղաքի բանվորները բազմիցս հավաքվել են նրա պատերի ներսում՝ հանդիսավոր տոների համար:

Այսօր այս նույն դահլիճում Բարձր պրոլետառիատը ողջունում է ձմունդ առնող Հայաստանի Խորհրդային հանրապետությանը (ժափահարություններ):

Բազմաչարչար հայ ժողովուրդը, Հայաստանի աշխատավոր զանգվածները դաշնակցների կառավարման հետևանքով նետվել էին ինպերիալիստական պատերազմի անդունդը՝ նրա բոլոր սարսափներով հանդերձ: Այդ ժողովուրդը ներկայումս բարձրացնում է ապստամբության կարմիր դրոշը և մեզ միանում խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո: Ավելի մեծ հաղթանակ մենք չէինք կարող ակնկալել: Ամեն մի ժողովուրդ, որը պատրաստվում է

¹ «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 2 դեկտեմբերի:

ազատվել դարավոր ճնշումից, այսուհետև բարձրացնում է խորհրդային իշխանության դրոշը, քանի որ մեր դրոշը ճնշվածների դրոշն է: Ամեն մի ճնշված ժողովուրդ, ամեն մի ճնշված աշխատավոր դասակարգ բարձրացնում է այդ դրոշը և ընթանում մեզ հետ միասին»:

Այնուհետև, անդրադառնալով Ն. Նարիմանովի բերանով արված պաշտոնական հայտարարությանը «վիճելի» երեք երկրամասերի մասին, Ս. Օրջոնիկիձեն ասում է. «Խորհրդային Աղբրեջանը, որն այսօր հանդես է գալիս ի դեմս ընկ. Նարիմանովի, ապագուցեց ամբողջ աշխարհին և ամենից առաջ Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին, որ միայն խորհրդային իշխանությունն է ընդունակ լուծելու ազգամիջյան քշնամանքի հետ կապված բոլոր անիժյալ հարցերը, որոնք առկա էին այստեղ և որոնք շատ ու շատ են ամբողջ աշխարհում:

Շատ հատկանշական է ընկ. Նարիմանովի ելույթը: Նա կարույաց մեզ համար իր ղեկարացիան: Ջանգեզուրը, Նախիջևանը և Վարաբաղը այդ բառերի բովանդակությունը չիրագեցված ռուսի ականջի համար բացարձակապես ոչինչ չեն նշանակում: Մի ինչ-որ Ջանգեզուր, մերկ լեռներ, ոչ հաց, ոչ ջուր: Այնտեղ ոչինչ չկա: Մի ինչ-որ Նախիջևան՝ ճահիճ, մալարիա և ուրիշ ոչինչ: Մի ինչ-որ Լեռնային Վարաբաղ: Ի՞նչ կա այդ Վարաբաղում: Ոչինչ էլ չկա: Վերջրեք անպտուղ հողերը Հայաստանի համար: Կարծես թե Խորհրդային Աղբրեջանը ազատվում է ավերող բեռից: Բայց ոչինչ: Այդ գավառներում, այդ անպտուղ հողերում թաքնված է այսպես կոչված հայ-մուսուլմանական հարցի հանգույցը, այստեղ, Անդրկովկասում, այն հարցի, որը արհավիրքի աղբյուր դարձավ, այն հարցի, որը մուսուլմանական աշխատավորին նետում էր հայ աշխատավորի վրա՝ փոխադարձ ոչնչացման համար: 1905 թվականից սկսած թափվում է այդ դժբախտ ժողովուրդների արյունը: Հազարավոր մարդիկ անզբաքար ոչնչացվում էին: Ես ինքս ականատես եմ եղել, թե ինչպես էին դժբախտ երեխաներին, որոնք ոչ մեկին վնաս չեն տվել, անդունդ նետում, և ինչպես էին դժբախտ, անպաշտպան կանանց ջրհորներ նետում, որպեսզի այնտեղ սոսկալի տանջանքներով նրանք մահանան: Այդպես են արել մուսուլմանները մուսավաթականների առաջնորդությամբ և հայերը՝ դաշնակցների առաջնորդությամբ:

Եվ ահա այսօր Աղբրեջանական Հանրապետության ղեկավարը Կուրս է գալիս և ասում. «Այդ սարսափելի հարցը այնևս գոյություն չունի»: (Աղմկալից ծափահարություններ): Այլևս չկա քշնամանք մուսուլմանների և հայերի միջև: Մուսուլմաններն ու հայերը, այդ աշխատավորները, այսուհետև դառնում են հարազատ եղբայրներ՝ խորհրդային իշխանության կարմիր դրոշի ներքո» (ժափահարություններ): Այստեղ ընթերցված այդ ակտը մեծագույն

կարևորություն ունեցող ակտ է, պատմական մի ակտ, որը նախադեպ չունի մարդկության պատմության մեջ»¹:

Այնուհետև իր ճառում հակիրճ անդրադառնալով Հայաստանի խորհրդայնագման ընթացքին՝ Օրջոնիկիձեն նշում էր, որ դա տեղի է ունենում խաղաղ, անարյուն ճանապարհով:

Ս. Օրջոնիկիձեն ճիշտ էր նկատում, որ բոլշևիկները Հայաստանում իշխանությունը վերցրել են առանց կռվի:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին համաձայնագիր ստորագրվեց ՌԱՖԽՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության միջև: Համաձայնագիրը Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության կողմից ստորագրեց Բոլիս Լեզրանը, իսկ Հայաստանի Հանրապետության կողմից ստորագրեցին Գրաստամաս Կանայանը (Գ-րո) և Համբարձում Տերտերյանը²:

Այդպիսով, Հայաստանի խորհրդայնագումը տեղի ունեցավ ոչ թե նոյեմբերի 29-ին, այլ դեկտեմբերի 2-ին:

Համաձայնագրով Հայաստանը հայտարարվում էր անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն: Մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը կազմվում էր ժամանակավոր ռազմահեղափոխական կոմիտե (Ռ-ազմհեղկոմ), որին փոխանցվում էր Հայաստանի բովանդակ իշխանությունը: Ռ-ազմհեղկոմի կազմի մեջ էին մտնում հինգ մարդ կոմունիստական կուսակցության կողմից և երկու ձախ դաշնակցականներ, որոնց թեկնածություններին պետք է հավանություն տար կոմունիստական կուսակցությունը:

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունն ընդունում էր, որ անվիճելիորեն Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության մաս են կազմում հետևյալ հողերը. Երևանի նահանգը՝ իր բոլոր գավառներով (նահանգի մեջ էին մտնում նաև Նախիջևանն ու Մուրմալում - Ա.Ս.), Կարսի շրջանի մի մասը, Գանձակ նահանգի Չանգեզուր գավառը, նույն նահանգի Բազախ գավառի մի մասը՝ համաձայն 1920թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագրի, ինչպես նաև Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք մինչև 1920թ. հոկտեմբերի 28-ը Հայաստանի տիրապետության տակ էին:

Ստորագրված փաստաթղթով կողմերը համաձայնության էին եկել, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը ոչ մի պատասխանատվության չի ենթարկվելու այն զործողությունների համար, որ կատարել է բանակի շարքերում մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը: Նաև համաձայնել էին, որ Դաշնակցություն կուսակցության և Հայաստանի մյուս սոցի-

ալիստական կուսակցությունների անդամները իրենց կուսակցական պատկանելության համար չեն ենթարկվելու ոչ մի հալածանքի:

Համաձայնագրով խորհրդային կողմը պարտավորվում էր միջոցներ ձեռնարկել և անհրաժեշտ զինվորական ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանի խորհրդային հանրապետության անկախությունը պաշտպանելու համար:

Համաձայնագրի վերջին՝ 8-րդ կետով նախատեսվում էր, որ փաստաթուղթը ստորագրելու պահից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հեռանում է իշխանությունից և մինչև Հեղկոմի ժամանումը իշխանությունը փոխանցվում է Հայաստանի գորահրամանատարությանը, որի գլուխն է կանգնում Գ-րոն, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից այդ գորահրամանատարության կից կոմիսար է կարգվում Սիլինը¹:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, Օրջոնիկիձեն Լենինի անունով ուղարկում է հեռագիր, որտեղ նրան հայտնում է. «Հենց նոր Երևանից հաղորդում է ստացվել, որ Երևանում հռչակվել է Խորհրդային իշխանություն, հին կառավարությունն արձակվել է, ամբողջ իշխանությունը ժամանակավորապես, մինչև հեղկոմի ժամանումը, հանձնվել է զինվորական հրամանատարությանը՝ Գ-րոյի գլխավորությամբ, Հայաստանի զինվորական կոմիսար է նշանակվել Սիլինը: Չորքերին հրաման է տրվել հեղկոմի տնօրինությանը հանձնվելու մասին: Հեղկոմը ներկայումս Դ-իլիջանում է, վաղը առավոտյան կմեկնի Երևան: Հեղկոմը ողջունի հեռագիր է ստացել թուրքական ռազմաճակատի հրամանատար Կարաբեքիրից և Թուրքիայի ներկայացուցիչ Քյազիմ բեյից: Հեղկոմը Երևան տանող ճանապարհին է: Այսօր Ալեքսանդրապոլից եկած ընկերը հայտնում է, որ քեմալական զորքերի շրջանում տրամադրությունը վերին աստիճանի բարեկամական է մեր նկատմամբ, զորքերը կարմիր կոծքանշաններ են կրում և իրենց կարմիր բանակային են համարում: Աղբբեջանը երեկ արդեն հայտարարել է Նախիջևանը, Չանգեզուրը և Լեռնային Գարաբաղը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին»²:

Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը ողջունի հեռագիր ուղարկեց Բաքու՝ Աղբբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին, որտեղ ասված էր, որ Հայաստանի Հեղկոմը եղբայրական հիացումնքի զգացումով է ընդունել Աղբբեջանական Խորհրդային կառավարության 1920թ. նոյեմբերի 30-ի պատմական ակտը Չանգեզուրի, Նախիջևանի և Լեռնային Գարաբաղի մասին:

¹ «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 2 դեկտեմբերի, տես նաև Է.Կ. Օրջոնիկիձե, Страницы жизни, т. I, էջ 140-141:

² Մ. Կրուգևան, Յուշեր մտիկ անգեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, թիվ 1, էջ 72-73:

¹ Մ. Կրուգևան, Յուշեր մտիկ անգեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, նոյեմբեր, թիվ 1, էջ 73:

² «Կոմունիստ» (Բաքու), 1920, 2 դեկտեմբերի:

Նա շեշտում էր, որ այդ ակտը հանդիսանում է հարևան երկրների պատմության մեջ նոր, մինչ այժմ չտեսնված փոխհարաբերությունների կենդանի օրինակ:

«Կոմունիստ» թերթը, որը սկսել էր լույս տեսնել Երևանում, այդ օրերին տպագրել էր «Վիճելի երկրամասերը» հոդվածը, որտեղ ասված էր. «Մոտ երեք տարվա պատմություն ունի Հայաստանի և Ադրբեջանի վեճը այդ երկրամասերի համար: Որքան դիվանագիտական ինտրիգներ են լարվել այդ խնդրի շուրջ, որքան բռնություն է գործադրվել և արյուն թափվել այդ դժբախտ «վեճի» առթիվ»²: Նշելով, որ այդ երկրամասերի համար կոիվը սանձագերծել էին դաշնակները և մուսավաթականները՝ ելնելով «հայ խոջաների և թուրք աղաների» շահերից, որ հայ-թուրք ազգամիջյան կոիվները նպատակ ունեին ամրապնդելու շահագործող դասակարգի իշխանությունը, որ «Ղարաբաղի և Զանգեզուրի կիրճերում Անդրկովկասյան հակահեղափոխությունը խճճված հանգույց էր ստեղծում», որպեսզի անհնարին դառնա հայ և ադրբեջանցի աշխատավորների համատեղ դաշինքը բուրժուազիայի տիրապետությունը տապալելու պայքարում, թերթը, այնուհետև, խորին համոզվածությամբ շեշտում էր, որ Ադրբեջանում, հետո նաև՝ Հայաստանում, խորհրդային կարգերի հաստատումով «վիճելի» տարածքների հարցը անդառնալիորեն լուծվում է՝ Խորհրդային «եղբայրական» Ադրբեջանի դեկավարության և մուսուլման ժողովրդի «քարի կամքով»: «Խորհրդային Ադրբեջանի նոր ակտը գալիս էր վկայելու, այնուհետև միամտաբար գրում էր «Կոմունիստը»,- թե, հիրավի, «վիճելի» երկրամասերի շուրջը բռնկված պայքարը հայ և թուրք ժողովուրդների «ֆիզիկական գոյության» խնդիր չէր, ինչպես ուզում էին հավատացնել Ադրբեջանի և Հայաստանի տապալված բեզական և բուրժուական կառավարությունները, այլ դրան պաշտպանած դասակարգերի լինել կամ չլինելու հարց: Վեճի առարկա պետք է լիներ և կար թուրք հողատերերի և հայ գյուղացիների միջև, դասակարգային կատաղի պայքար կար, և չէր կարող չլինել, Ադրբեջանի աշխատավորության և Արարատյան իմպերիալիզմի միջև, ինչպես և ընդհակառակը՝ Հայաստանի աշխատավորության և Ադրբեջանի աղալարության միջև: Սակայն այսօր տապալված են և տապալվում են շահագործողների դասակարգը և՛ Հայաստանում, և՛ Ադրբեջանում: Հին վեճը չքանում է, քանի որ չքացել կամ չքանում են նրան ծնունդ տվող դասակարգերն ու կուսակցությունները»³:

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ք. 113, գ. 3, գ. 4, ք. 13:

² «Կոմունիստ» (Երևան), 1920, 6 դեկտեմբերի:

³ Նույն տեղում, 7 դեկտեմբերի:

Հայաստանում խորհրդային իշխանությունը հաստատվեց ներքին և արտաքին չափազանց բարդ իրադրության պայմաններում: Երկիրը քաղաքական խոր ճգնաժամի մեջ էր, տնտեսությունը քայքայված էր ծայրաստիճան, սովի ոսկորոտ ձեռքը սեղմում էր տասնյակ հազարավոր մարդկանց կոկորդը: Չկային կամ պակասում էին կյանքի համար ամենամահրաժեշտ բաները:

Է՛լ ավելի անմխթաբար էր խորհրդային նորաստեղծ հանրապետության արտաքին դրությունը: Թուրքական ռազմամուկները Հայաստանի Հանրապետությունից զավթել էին մեծ տարածքներ, կոտորել խաղաղ հայ բնակչությանը: Փախստականների նոր ալիքը հեղեղել էր երկրի թուրքական արշավանքից զերծ մնացած մասը:

Ահա թե ինչու, Հայաստանում տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղաշրջումը նոր էջ էր հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության մեջ, այն իրենով նշանավորում էր հայության համար մի նոր, բազում հարցականներով յի ժամանակաշրջանի սկիզբը: Ժողովրդի տարբեր հատվածներում և խավերում գիտակցում էին, որ ստեղծված պայմաններում նոր իշխանությունը թերևս միակ ուժն է, որ կարող է հայ ժողովրդին դուրս բերել ահավոր կացությունից:

Գույի և կոմիսար Սլիվինի՝ դեկտեմբերի 2-ի համատեղ հատուկ հրամանով սկսվեց Հայաստանի կարմիր բանակի վերակազմման գործը: Հաստատվում էր զինվորական խիստ կարգապահություն. բանակի ամբողջ հրամանատարական կազմը մնում էր իր տեղում, բայց վերացվում էին զինվորական աստիճանները, այսինքն՝ վերացվում էր բանակի ստորաբաժանումը սպաների, ենթասպաների, շարքայինների, արգելվում էր շքանշաններ կամ տարբերանշաններ կրելը, բացի Կարմիր դրոշի շքանշանից. հրամանատարական կազմ նշանակելիս մերժվում էր ընտրականության սկզբունքը. գործառններում նշանակվում էին քաղաքական կոմիսարներ, որոնց ստորագրության դեպքում միայն կարող էին ուժի մեջ մտնել զինվորական պետերի հրամանները. բոլոր գործասերը մնում էին իրենց տեղերում և առանց համապատասխան կարգադրության չէին կարող ուրիշ վայրեր տեղափոխվել:

Այդ օրերին Հայաստանի հեղկոմի անունով բազմաթիվ ողջույններ էին գալիս ՌԿ(Բ)Կ Անդրկովկասի տարբեր կազմակերպություններից ու մարմիններից, կարմիր բանակի զորամիավորումներից, աշխատավորության ներկայացուցիչների ժողովներից, ինչպես նաև արտասահմանյան, մասնավորապես տարբեր երկրների հայ գաղութների գանազան կազմակերպություններից և գործիչներից: Ինչ վերաբերում էր Հայաստանի տարբեր վայրերից

¹ Տես «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Էջ 411-412:

Հեղկոմին ուղարկված ողջույնի նամակներին, ապա դրանք վավերագրեր են, որոնք ցույց են տալիս, որ ժողովրդի ամենատարբեր հատվածներն ու խավերը, այլ էլք չունենալով, իրենց ապրելու և գոյատևելու հույսերը, իսկապես որ, կապում էին բոլշևիկյան հեղաշրջման հետ:

1920թ. դեկտեմբերի 3-ին 11-րդ կարմիր բանակի՝ Չանգեզուրից նահանգած 28-րդ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչները, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ Շուշիում հավաքվելով հանդիսավոր նիստի, ողջույնի նամակ հղեցին Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին¹: Նույն օրը տեղի ունեցավ Շուշի քաղաքի աշխատավորների և 28-րդ դիվիզիայի զորամասերի ներկայացուցիչների միացյալ նիստ, որը ողջույն հղեց Ադրբեջանի Հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովին: Վերհիշելով Հայաստանի նկատմամբ Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության քաղաքականությունը՝ նիստի մասնակիցները նշում էին. «Այն հանգույցը, որ մուսուլմանական կառավարությունը հյուսել էր Հայաստանի հարավում, կտրել է Հայաստանի գիտակից պրոլետարիատի հեղափոխությունը»²:

Դեկտեմբերի 5-ին Կովկասյան ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդի նախագահ Սերգո Օրջոնիկիձեն, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը և բանակի հեղափոխական խորհրդի անդամ Միխայլովը ռազմաճակատի հեղափոխական խորհրդի անունից Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ ողջույն ուղարկեցին Հայաստանի Հեղկոմին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի ճնշված ազգերի և աշխատավոր մասսաների ազատագրման համար միշտ պայքարող կարմիր բանակը խոնարհում է իր զինադրոշմերը պրոլետարական ինտերնացիոնալի շարքերը մտնող Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության առաջ»³:

Իրանից մեկ օր առաջ՝ դեկտեմբերի 4-ին, Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման առթիվ, «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ Իոսիֆ Ստալինի «Կեցցե՛ Խորհրդային Հայաստանը» վերնագրով հոդվածը, որտեղ նա, հերթականությամբ նկարագրելով 1920թ. նոյեմբերի վերջերին Հայաստանում ծավալված իրադարձությունները, մասնավորապես նշում էր, որ «դեկտեմբերի 1-ին Խորհրդային Ադրբեջանը հոծարական հրաժարվում է վիճելի գավառներից և հայտարարում է Չանգեզուրը, Նախիջևանը, Լեռնային Դարաբաղը Խորհրդային

Հայաստանին հանձնելու մասին»: Ապա հայտարարելով, թե «Հայաստանի և նրան շրջապատող մուսուլմանների միջև եղած դարավոր բընամոթյունը լուծվեց մեկ հարվածով», Ստալինը «հայկական պարբերը» բառակապակցությունը դնելով չակերտների մեջ. գրում էր, որ այդ պրոբլեմը, «որի վրա ապարդյուն գոյա էին ջարդում իմպերիալիստական դիվանագիտության հին գայլերը, կարողացավ լուծել միայն խորհրդային իշխանությունը»⁴:

Այսպիսով, Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Դարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու հարցերը կարծես թե սկզբունքորեն լուծում էին ստանում ՌԱՖՅՀ ամենավերին պետական մակարդակով: Վերացված էր հայտարարվում Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև եղած հակասությունների հիմքը:

Նման պայմաններում ավելորդ էր դառնում Հայաստանում ՌԱՖՅՀ լիազոր ներկայացուցչության գոյությունը: 1920թ. դեկտեմբերի 6-ին Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր Բորիս Լեգրանը հեռագիր է հղում Մոսկվա՝ Գ. Չիչերինին և Բաբու՝ Ս. Օրջոնիկիձեին այն մասին, որ Խորհրդային Ռուսաստանի միսիան Հայաստանում պահելու հարկ չկա»⁵:

Անթերցողի մեջ կարող է հարց առաջանալ, թե ինչպես պատահեց, որ Հայաստանի խորհրդային կարգերի հաստատման առթիվ Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը՝ ի դեմս Ն. Նարիմանովի, հանդես եկավ դեկլարացիայով, որով Չանգեզուրը, Նախիջևանը ու Լեռնային Դարաբաղը իրավացիորեն հայտարարվեցին Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Այդ հարցը առաջանում է բնականաբար, որովհետև մեր նախորդ շարադրանքից երևաց, որ մինչ այդ Ն. Նարիմանովը և Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավար գործիչները հանդես էին գալիս Լեռնային Դարաբաղը և Նախիջևանը, ինչպես նաև հայկական Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու պահանջով և այդ պահանջը փորձում էին իրագործել զենքի ուժով: Ինչպե՞ս եղավ, որ մեկ օրում այդպիսի փոխակերպություն տեղի ունեցավ Ադրբեջանի Հեղկոմի անդամների մտքում: Այդ հարցը բնականաբար և անխուսափելիորեն ընթերցողի մոտ ծագում է նաև այն պատճառով, որ Խորհրդային Ադրբեջանի ղեկավարների՝ այդ ոգով արված հայտարարությունը առաջինը և վերջինն էր:

Թե ինչու Ադրբեջանի Հեղկոմը՝ ի դեմս Ն. Նարիմանովի, հանդես եկավ նման դեկլարացիայով, մեր կարծիքով, դա թելադրված էր հետևյալ հանգամանքներով.

Վերևում նշվեց, որ Վրաստանում ՌԱՖՅՀ լիազոր ներկայացուցչությունը Մոսկվայից հեռագիր էր ստացել այն մասին, որ

¹ Տես «Դեկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոյցիան և սովետական իշխանության հարթանակի Հայաստանում»: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 412:

² Նույն տեղում, էջ 413:

³ Նույն տեղում, էջ 416:

⁴ Դ. Ստալին, Երկեր, հ. 4, Հայկակոմիտե, Երևան, 1948, էջ 458-459:

⁵ ԱԶԳՈՒՊՈՒ, № 85, ց. 14, գ. 33, բ. 3:

մինչև Ադրբեջանի Հեղկոմի ղեկարացիայի հրապարակումը, Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել խնդրո առարկա հայկական երեք մարզերը Խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին:

Մենք չգիտենք, քե՞ն Մոսկվայում այդպիսի որոշում ընդունվել էր, քե՞ն ոչ, բայց կարելի է ենթադրել, որ Անդրկովկասում ազգային-տարածքային հարցերի լուծմանն ուղղված ՌՍՖՍՀ կենտրոնական կառավարության և ՌԿ(բ)Կ գործելակերպում դեռ տեղ ուներ այն միտումը, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատվելուց հետո, իսկապես որ, հնարավոր կդառնա նշված տարածքների հանձնումը Հայաստանին՝ ելնելով ազգային-էթնիկական սկզբունքից և դրանց անվիճելի պատմական պատկանելությունից: Հավանաբար հենց դա է եղել Ադրբեջանի Հեղկոմի կողմից ղեկարացիայի ընդունման հիմնական պատճառը:

Երկրորդ, պետք է նկատի ունենալ, որ Նարիմանովի «մեծահոգի» հայտարարությունից մի քանի օր առաջ ողջ Ջանգեզուրն ու Լեռնային Ղարաբաղի մի մասն արդեն ազատագրված էր քե՛ն կարմիր բանակի զորամասերից և քե՛ն ադրբեջանական բանակային կազմավորումներից ու զինված բանդաներից: Հետևապես՝ Ադրբեջանի կոմունիստ ղեկավարը լավ կյանքից չէր համոզես եկել նշված ղեկարացիայով: Բացի այդ, Հայաստանի խորհրդայնացված մասում նոր իշխանությունը դեռ ամրապնդված չէր, և հայության լայն գանգվածներում շարունակում էր տիրող մնալ ազգային անկախության գաղափարը, որի հիմնական կրողը Դաշնակցություն կուսակցությունն էր: Խորհրդային իշխանությունները կարծում էին մաև, որ, ղեկարացիա հռչակելով, կարելի կլինի երկար կռիվներից հոգնած զանգեզուրցիներին ի վերջո կտրել Նժդեհից, ավելին՝ հակադրել նրան, և հեշտացնել գավառում խորհրդային կարգերի հաստատման ընթացքը: Քաղաքական այդ խոշոր ակտով խորհրդային իշխանությունը հույս ուներ խառնել Դաշնակցության խաղաթղթերը և նրան դատապարտել պատմական ասպարեզից հեռանալուն:

Երրորդ, Ադրբեջանում՝ հատկապես Բաքվում, խորհրդային կարգերի հաստատման ու ամրապնդման գործում մեծ դեր էին խաղում հայերը, մասնավորապես՝ բազմալեզու և բազմահազար բանվորության զգալի մասը կազմող հայ բանվորությունը: Խորհրդային իշխանության առաջին շրջանում Ադրբեջանի կոմկուսակցության մեջ և Ադրբեջանի իշխանության մարմիններում մեծ քիվ էին կազմում հայ անվանի գործիչները, որոնց գերակշիռ մասը հանդես էր գալիս Անդրկովկասում ծագած տարածքային բարդ հարցերը իմտերնացիոնալիստական սկզբունքներով լուծելու դիրքերից: Ադրբեջանի Հեղկոմը և նրա ղեկավարները, ինչ խոսք, նոր իրադրության պայմաններում չէին կարող հաշվի չնստել այդ հանգամանքի հետ:

Վերջապես, հակված ենք մաև կարծելու, որ Խորհրդային Ադրբեջանի Հեղկոմի ղեկարացիան ուղղակիորեն առնչվում էր թուրք-հայկական պատերազմի հետևանքների հետ: Պարտված Հայաստանի տարածքների մի զգալի մասը տիրակալած Թուրքիան արդեն այն ժամանակ՝ 1920թ. դեկտեմբերին, մտածում էր այն չվերադարձնել Խորհրդային Հայաստանին, օրինականացնել տարածքային գրավումները: Թուրքերի համար հատկապես մեծ նշանակություն ուներ ռազմավարական խիստ կարևոր արժևք ունեցող Կարսի բերդին և հարակից շրջաններին տիրելը: Բացառված չէ, որ մշտական շփումների մեջ գտնվող, միասնաբար խորհրդակցող, հաճախ Բաքվում և այլուր համատեղ գործողությունների ծրագրեր մշակող «բուլշևիկ» քեմալականները և Խորհրդային Ադրբեջանի թուրք ղեկավարները պայմանավորվածություն ձեռք բերած լինեին, որ առայժմ անհրաժեշտ է հայտարարություն անել այն մասին, որ Ջանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը հայկական են, որպեսզի հեշտացվի թուրքերի գործը՝ օրինականացնելու Կարսի, Սարիղամիշի և Հայաստանի մյուս տարածքների գավթումը: Ինչպես հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին, այն բանից հետո, երբ քեմալականներին հաջողվեց 1921թ. մարտի 16-ին Մոսկվայում ՌՍՖՍՀ կառավարության հետ կնքել պայմանագիր, որով նշված հայկական տարածքներն անցնում էին Թուրքիային, այսինքն՝ այն բանից հետո, երբ արդեն կատարված էր հիմնական խնդիրը, քեմալականներ-մարիմանովականներ բոլոր, ձեռնարկեց հերթական խնդրի լուծումը, այն է՝ հրաժարվել Ադրբեջանի Հեղկոմի տված ղեկարացիայից, ամեն ինչ անել Ջանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի անբաժան մասեր հայտարարելու համար:

Թուրք-ադրբեջանական կողմի անդրկոլիսյան աշխատանքների, խարդավանքների և հետագա ագրեսիվ ձգտումների համար նպաստավոր վիճակ էր ստեղծել Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին, այսինքն այն ժամանակ, երբ Հայաստանի զգալի տարածքում արդեն հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, և Միմոն Վրացյանի գլխավորած կառավարությունը փաստորեն գրկվել էր քաղաքական լիազորություններից, այդ կառավարության և Թուրքիայի միջև Ալեքսանդրապոլում կնքվեց խաղաղության պայմանագիր:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիայի հետ պայմանագիր կնքելուց հանրապետության ղեկավարներից ոմանք արդեն հոգեբանորեն պատրաստ էին: Բանն այն է, որ դեռ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման նախօրյակին Երևանի կառավարության մեջ ձևավորվել էր գործիչների մի խումբ, որն աշխատանք էր տանում հայությունը հոգեբանորեն Ռուսաստանից

օտարելու և Թուրքիայի հետ մերձեցնելու, հայ ժողովրդի ավանդական կողմնորոշումը դեպի Թուրքիա շրջելու օգտին: Այդ տեսակետի պաշտպանն էր, հատկապես, Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարար Արտաշես Չիլինգարյանը (Ռուբեն Գաբրիելյան): Նրա հետ համախոհ էին դաշնակցության նշանավոր գործիչներ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Սարգիս Արարատյանը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, Արշակ Ջամայանը և ուրիշներ¹:

Այդ ոգով Ա. Չիլինգարյանը մի քանի խմբագրականներ գրեց Հ. Յ. Գաշնակցության պաշտոնաթերթ «Յառաջի» համար: Տարիներ հետո «Հայրենիք» ամսագրում վերիլիշելով այդ օրերը՝ նա գրել է. «Մեր քանի մը ընկերները և ես մասնավորապես այն համոզումն ունեինք թե՛ բոլշևիկները երբևք չպիտի ձգտեն, որ մենք ազգային անկախ պետություն մը ունենայինք, մինչդեռ թուրքերը ավելի դյուրությամբ պիտի կրնային հաշտուիլ մեր անկախ պետության հետ, թեկուզ ավելի փոքր սահմաններուն մեջ, ինչպես որ հաշտուեցան 1918-ին, երբ կնքեցին սեզ հետ Պաքումի դաշնագիրը»²:

Ա. Չիլինգարյանի տեսկետը պաշտպանում էր նաև Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Միսնոն Վրացյանը: «Յառաջում» նա գրել է. «Եթե Հայաստան կամենում է ապրիլ իբրև պետություն, ամեն կերպ նա պիտի խուսափի լինել մեր մեծ հյուսիսային հարևանի՝ Ռուսաստանի խաղալիքը: Մյուս կողմից մեր դարավոր թշնամին՝ Տաճկաստանը կարող է ի վերջո հաշտուիլ մեր պետական գոյութեան հետ միայն այն ժամանակ, երբ մենք միանգամ ընդմիջտ կը հրաժարուենք ռուսական օրինետագիայից: ...Իր փրկության համար Հայաստան ունի մի ճանապարհ - գտնել անմիջական կերպով մի ընդհանուր լեզու իր հարևանի՝ թուրքի հետ: Եթե հայ ժողովուրդը կամենում է պահել ֆիզիկական գոյությունը հարատևորեն, նա պետք է ունենայ ոչ թե ռուսական, այլ թուրքական օրինետագիա: Եվ եթե հայ ժողովուրդը վերջին համաեվրոպական պատերազմի ժամանակ չունենար ռուսական օրինետագիա, այլ լիներ թուրքերի հետ, առանց վերապահութեան, ամենայն հավանականութեամբ նա խուսափած կը լիներ կոտորածներից և նրա դրությունը վրացիներից էլ ավելի լավ կլիներ: ...Ամեն մի օտար միջամտություն, մանավանդ ռուսների միջամտությունը, կարող է միայն վնասակար լինել հայ և թուրք ժողովուրդների հարատև խաղաղեցման համար... Մինչդեռ հայ ժողովուրդը, ինչպես և թուրք ժողովուրդը, կարող է հարատև

հաշտութեան: Բավական է ինչքան խաբուեցանք օտարներից»³:

Միանգամայն ճիշտ համարելով այն տեսակետը, որ հայ ժողովուրդն իր ազգային խնդիրները լուծելիս պետք է միայն կամ գերազանցապես հենվի իր սեփական ուժերի վրա, սույն աշխատության հեղինակը միաժամանակ կտրականապես մերժում է Ա. Չիլինգարյանի, Ս. Վրացյանի և նրանց հետ համախոհ գործիչների՝ հայության կողմից թուրքական օրինետագիա որդեգրելու անհրաժեշտության մասին մտքերը:

Եվ այսպես, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը կնքված էր, և դրանով պատերազմը Հայաստանի և Թուրքիայի միջև համարվում էր ավարտված:

Պայմանագրի երկրորդ կետում նշված էին Հայաստանի հետ Թուրքիայի սահմանները: Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախտի շրջաններում հետագայում պետք է անցկացվեր հանրաքվե, և դրա միջոցով հաստատվեր հատուկ վարչություն, ըստ որի՝ Հայաստանը պարտավորվում էր չմիջամտել այդ վարչակարգին, «անկախ այն բանից, թե աղմինիստրացիան որ կողմը կթևալի: Այդ շրջանները ժամանակավորապես գտնվելու են Թուրքիայի պաշտպանության տակ»⁴:

Այս կետում հատկանշական է «անկախ այն բանից, թե աղմինիստրացիան որ կողմը կթևալի» արտահայտությունը: Այստեղ նկատի է առնվել երկու կողմ՝ Թուրքիան և Խորհրդային Ադրբեջանը: Երրորդ կողմը Հայաստանն էր: Քեմալականների համար կարևորն այն էր, որ այդ տարածքները չմտնեն Հայաստանի կազմի մեջ, անկախ այն բանից, թե Հայաստանում ովքեր են լինելու իշխանության գլխին՝ դաշնակցականները, թե՛ կոմունիստները: Միաժամանակ նրանց համար կարևոր չէր, թե Շարուր-Նախիջևանն ու Շահթախտը ում կանցնեն՝ Թուրքիայի⁵ն, թե՛ Ադրբեջանին: Նրանց համար դա սկզբունքային հարց չէր, սկզբունքայինը այդ տարածքները Հայաստանից խլելն էր:

Պայմանագրի մեջ նշված էր (կետ 11), որ «Թուրքիայի... կառավարությունը պարտավորվում է Շարուր - Նախիջևան - Շահթախտ-Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան և Մեքքա»⁶: Թուրքական կողմի այս «պարտավորությունը», ինչ խոսք, խաբեություն էր: Չխոսելով արդեն Հայաստանի հանրապետության տապալված կառավարության մասին՝ ասենք, որ շուտով թուրքական իշխանությունները Հայաստանի խորհրդային կառավարության առջև հարուցելու էին խոչընդոտներ, որպեսզի խափանեն առևտրական կապերը Խոր-

¹ Տե՛ս Ա. Գաբրիելյան, Կեանքիս գրքին (փրանսներ ին յուշերուն), «Հայրենիք» ամսագիր, 1961, թիվ 3(421), էջ 27:

² Նույն տեղում, էջ 26:

³ «Յառաջ», 1920, 20 նոյեմբերի:

⁴ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաինքն թաղարկանության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 684:

⁵ Նույն տեղում, էջ 486:

հրդրային Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև, արգելքներ էին ստեղծվում, որ Հայաստանը չօգտվի Շարուր - Շահբախու-Նախիջևան - Ջուլֆա - Թավրիզ երկաթգծից: Ինչ վերաբերում էր բուրժուական կողմի «մեծահոգության», այն է՝ Հայաստանին «ազատ տրամադրված արամադրելու» դեպի... Մերքա, ապա դա առնվազն հենչում էր որպես հեգնանք, քանի որ հայերը, իբրև քրիստոնյաներ, բնավ կարիք չունեին հասնելու մուսուլմանական հեռավոր պրավալարը:

Պայմանագիրն ամբողջությամբ ստորագրուցիչ էր հայ ժողովրդի համար. նրա առանձին կետեր ուղղակի ծաղրում էին «պայմանավորվող» մյուս՝ հայկական կողմին: Վերջինս համաձայնում էր (կետ 4) «բացի թերև և երկրի կարգն ու անվտանգությունը պաշտպանելու համար բավարար բանակությանը գեներունեցող ժանդարմերիայից, սահմանների պահպանության համար չունենալ այլ ռազմական ուժ. բացի 1500 զինվորից բաղկացած չոկատից՝ 8 լեռնային կամ դաշտային հրանոթով և 20 գնդացիով: Զինապարտությունը Հայաստանում պարտադիր չի լինի... Հայաստանին իրավունք է վերապահվում բերդեր (ամրություններ) կառուցել և այնտեղ դնել ծանր հրանոթներ... այնպիսի քանակությամբ, որք նա հարկավոր կհամարի, պայմանով, որ չդնի 15-սանտիմետրանոց տրամաչափի և հեռահար հրանոթներ, որոնք գործադրվում են ինչպես հայկական, այնպես էլ ուրիշ բանակներում»¹: Մյլ այլ կետով (կետ 10) Հայաստանի՝ արդեն իշխանությունից հեռացած կառավարությունը հանձն էր առնում՝ «Ապահովել մուսուլմանական բնակչության իրավունքները հանրապետության տերիտորիայում և մուսուլմանական բնակչության կրոնական ու կուլտուրական զարգացումն ապահովելու նպատակով... ոչնչով չարգելելի այդ [նրանց համայնքների] կազմակերպումը, մոֆտիների անմիջական բնորոշությունների իրավունքը, որոնց հաստատելու է գլխավոր մոֆտիսին, որին ընտրում են տեղական մոֆտիները և Թուրքիայի... կառավարության շեյխուլ-խայանը»²:

Եվ այսպես, Հայաստանի իշխանությունները ոչ միայն իրավունք չունեին միջամտելու երկրի մուսուլմանական բնակչության ներքին գործերին, այլև պարտավոր էին ոչ մի արգելք չհարուցել այդ բնակչության կրոնական և մշակութային գործունեության ճանապարհին: Այլ խոսքով՝ Հայաստանում բնակվող մուսուլմանների ղեկավարությունը փաստորեն անցնում

էր Թուրքիային: Բայց առավել ստորագրուցիչը պայմանագրի 12-րդ հոդվածն էր, որն ազդարարում էր, թե Թուրքիային իրավունք է վերապահված «ռազմական միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի... տերիտորիայում»³:

Հայաստանի իրավունքները «չխախտող» կողմը, այսպիսով, իրավունք էր ստանում ցանկացած դեպքում ուսումնասիրել տալ Հայաստանի դեռևս չօկուպացված մասը, ավելին՝ այնտեղ ցանկացած ժամանակ ռազմական գործողություններ ձեռնարկել, եթե ինքը դրա կարիքը կզգա:

Եվ այսպես, Հայաստանում իշխանությունը Հեղկոմին հանձնելուց 16 ժամ հետո կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Հայաստանը փաստորեն դառնում էր Թուրքիայի ձայնագուրկ վասալը:

Հայաստանի Հեղկոմը հենց առաջին օրերից ընդհարվեց ոչ միայն երկրում ստեղծված տնտեսական ծանր կացության, այլև թուրքական իմպերիալիստական անպատկառ թելադրանքի և դրանից բխող միջազգային և ներքին կարգի անասելի բարդությունների հետ:

1920թ. դեկտեմբերի 7-ին Խորհրդային Հայաստանը հրաման արձակեց հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների կազմի մասին: Հրամանի համաձայն՝ Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը միաժամանակ նշանակվում էր գլուղատնտեսության ժողովրդական կոմիսար, ներքին գործերի և արտաքին առևտրի ժողկոմ նշանակվեց Ի. Դովլաթյանը, արտաքին գործերի և պարենավորման՝ Ալ. Բեկգադյանը, ռազմական գործերի՝ Ա. Նուրիջանյանը, աշխատանքի և սոցիալական ապահովության՝ Հ. Կոստանյանը, արդարադատության՝ Ս. Բաղդատյանը, ֆինանսների ժամանակավոր ժողկոմ՝ Ե. Երզնկյանը, ճանապարհային հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Ռ. Ոսկանյանը⁴:

Հանրապետության կառավարությանը վիճակված էր լարված, դրամատիկ պահերով լի ծանր աշխատանք:

Եթե Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը դրական արձագանք էր գտել ժողովրդի տարբեր խավերում, եթե նույնիսկ Դաշնակցություն կուսակցության և Հայաստանի Հանրապետության նախկին պետական ու հասարակական գործիչներից շատերը ցանկություն էին հայտնել համագործակցել խորհրդային իշխանության, խորհրդային Հայաստանի կառավարության հետ, ապա միանգամայն ուրիշ, տրամագծորեն հակառակ դիրք բռնեցին Նժդեհը և զանգեզուրցիները:

Հայաստանի Հանրապետության անկումով ավելի ծանրացավ

¹ «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 684:

² Նույն տեղում, էջ 686:

³ «Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», էջ 686:

⁴ ՀՀ ՀՊԿ-ԹԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 187, ք. 5:

Սյունիքի դրությունը, այն այժմ կտրված էր ամբողջ աշխարհից: Ջանգեգուրի ապստամբ ուժերը որոշեցին մինչև վերջ պայքարել Հայաստանում հաստատված խորհրդային կարգերի դեմ՝ իրենց այդ դիրքորոշումը պատճառաբանելով մի շարք հանգամանքներով:

Նժդեհը գտնում էր, առաջին՝ հենց նոր վերջացած թուրք-հայկական պատերազմում բոլշևիկները և քեմալականները դաշնակիցներ են եղել, հետևապես, ինչպես թուրքերը, այնպես էլ բոլշևիկները հայ ժողովրդի թշնամիներն են:

Երկրորդ, հակառակ Ա. Չիլինգարյանի և Հ. Յ. Դաշնակցության ուրիշ գործիչների այն տեսակետին, թե Հայաստանի անկախությունը փրկելու համար պետք է փոխել թուրքիայի նկատմամբ կայության ունեցած դիրքը և Ռուսաստանից կտրվելով սերտացնել կապերը թուրքիայի հետ, Նժդեհը վճռականապես հանդես էր գալիս այդ տեսակետի դեմ՝ գտնելով, որ հայ ժողովուրդը իր ազատությանը կարող է հասնել միայն այն դեպքում, եթե իր հույսը կապի սեփական ուժերի հետ, կարողանա զենքով պաշտպան կանգնել իր հայրենիքին:

Նրորդ, Նժդեհը և նրա կողմնակիցներն այն տեսակետին էին, որ դարեր շարունակ պետությունը կորցրած հայ ժողովուրդը, հանձին Հայաստանի Հանրապետության, վերջապես ձեռք էր բերել իր պետականությունը, որը կործանվել է բոլշևիկների և քեմալականների միացյալ ջանքերով:

Վերջապես, չորրորդ, ապստամբները հայտարարեցին, որ իրենք չեն հավատում Էռնային Դարաբաղը, Ջանգեգուրը և Նախիջևանը Խորհրդային Հայաստանի տարածքներ համարելու մասին Ադրբեջանի կառավարության դեկլարացիային: Նրանք պնդում էին, որ դա մուսուլմանական-բոլշևիկյան հերթական խաղ է, որի նպատակն է թույլացնել Ջանգեգուրի պայքարող հայության գոնությունը, ժամանակ շահել և հարմար պահին այդ տարածությունները միացնել Ադրբեջանին:

Եյնելով այդ ամենից՝ Նժդեհը գտնում էր, որ պայքարը, որքան էլ այն ողբերգական լինի, պետք է շարունակել մինչև վերջ, մինչև որ ամուր երաշխիքներ ստեղծվեն այդ խոստումները կատարելու համար:

Հայաստանի կարմիր բանակը վերակազմելու մասին 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի Դրոյի և Սիլինի հրամանի հիման վրա, բնականաբար, Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի գործադիր ուժերը էին հայտարարվում նաև Հայաստանի Հանրապետության նախկին կանոնավոր բանակի այն զորամասերը, որոնք գտնվում էին Ջանգեգուրում: Բայց Նժդեհի հրամանատարության տակ եղած զորամասերի պետերը, իմանալով իշխատակամ հրամանի մասին, հայտարարեցին, որ իրենք հավատարիմ են մնալու իրենց հրամանատարին տված զինվորական երդմանը և

չեն ենթարկվելու խորհրդայնացված Երևանից եկած զինվորական և այլ կարգի հրամաններին:

Նժդեհին հավատարիմ ուժերի վճռականությունը կրկնապատկվում էր Լեռնային Դարաբաղից, Ռուսիքից, Քուրդիստանից, Նախիջևանից Ջանգեգուր հասած լուրերից: Մեկը մյուսից տագնապալի այդ լուրերը ցույց էին տալիս, որ հայ ժողովրդի դեմ թուրք-ադրբեջանական դավերը ոչ միայն գնալով չեն թուլանում, այլև նոր երանգներ և ծավալներ են ստանում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակից հետո:

Քեմալական «բոլշևիկները» և ադրբեջանցի ղեկավարներից շատերը ցույց տալով, թե ողջունում են Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատման փաստը, իրականում մեծապես դժգոհ էին իրադարձությունների ընթացքից: Նրանք յավ էին ըմբռնում, որ Հայաստանի խորհրդայնացումով իրենք զրկվում են նրա հետ ցանկացած ձևով վարվելու հնարավորությունից, քանի որ, որքան էլ թուրքամետ էր Մոսկվան, Երևանի նոր իշխանությունը հայ ժողովրդի համար դառնում էր պաշտպանական վահան: Ինչ խոսք, թուրքերը կցանկանային այսուհետև նույնպես Հայաստանը տեսնել հակաբոլշևիկյան ճամբարում՝ անպաշտպան և լքված:

Մինչ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը՝ քեմալական զավթիչները, ինչպես վերևում ասվեց, տարածում էին այն սուտը, թե իրենք Հայաստանի և հայերի հետ այլևս ոչ մի հաշիվ չունեն, որ իրենց հաշիվները դաշնակների հետ է, և եթե վերջիններս հեռանան իշխանությունից, ապա իրենք կդադարեցնեն մարտական գործողությունները: Բայց Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո քեմալականները չլադարեցրին հայ ժողովրդի դեմ իրենց դավերը: Այժմ նրանք սկսեցին տարածել նոր վարկած, թե Հայաստանի նորահաստատ իշխանությունը կողմ է, ըստ Լուրյան խորհրդային չէ, այլ դաշնակցական իշխանության մի տարբերակ՝ քողարկված բոլշևիզմի դրոշմով: Եվ որպես «ապացույց» նշում էին Հայաստանի առաջին խորհրդային կառավարության մեջ դաշնակների ղեկավարներից մեկի՝ Դրոյի ներկայությունը: Պարզ է, որ թուրքերը դա անում էին, որպեսզի անհրաժեշտ հող նախապատրաստեն Հայաստանի դեմ նոր գործողություններ ձեռնարկելու համար:

Դուրս գալով «բոլշևիզմի» ծխածածկույթի ետևից, որով հաջողությամբ քողարկվել էին թուրք-հայկական պատերազմի ամբողջ ընթացքում, թուրքերը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ բռնեցին անզիջում թշնամական դիրք:

Ստեղծված նոր պայմաններում քեմալականները դիմեցին բացահայտ գործողությունների: Նրանք, օրինակ, Նախիջևանում մուսավաթականների հետ անպատիժ հաշվեհարդարներ էին տեսնում խաղաղ հայ բնակչության հետ, շարունակում էին թալանը,

բռնաբարություններն ու սպանությունները: Անեյանելի վիճակի մեջ ընկած Նախիջևանի երկրամասի հայկական գյուղերի բնակիչները, ինքնապաշտպանության միջոցներ և հնարավորություններ չունենալով, ըստ Լուրջան հանձնված էին թուրք-աղլրեջանական արյունաբերությունների ողորմածությանը: Դրա ցայտուն օրինակը Նախիջևան գավառի Գողթանի հայ բնակչության վիճակն էր:

1920 թ. վերջին ամիսներին հայոց պատմական Գողթանից մնացել էր միայն 6 գյուղ մոտ 5000 բնակչությամբ, որը շուրջ երեք տարի անասելի զրկանքների, նեղությունների, կոտորածների գեհեների միջով անցնելով, շարունակում էր քարշ տալ իր գոյությունը:

Վստահորեն կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ Անդրկովկասում քերես չկար մեկ այլ վայր, որի բնակչությունը ենթարկվեր այնպիսի ահավոր զրկանքների ու դաժան փորձությունների, որպիսին երբեմնի լիառատ ու փարթամ Գողթանի գյուղացիությունն էր: Մարդիկ այստեղ հացի փոխառեն ընկույզի կճեպ էին ուտում, շրջում էին բոբիկ ու ցնցուղիների մեջ՝ վաղուց մոռացած ճրագը, օճառի, յուզկու գործածությունը: Գողթանցի հայը ստիպված էր կտրել 12 հազար ոտնաչափ բարձրություն ունեցող Կապուտջուղը (Դափուջուղ), անցնել 50 վերստ ճանապարհ, հասնել Դափանի գյուղերը և այնտեղից, եթե հաջողվեր, տանել մի շալակ գարի՝ երեսաներին սովից փրկելու համար:

Այդ անտանելի պայմաններում նույնիսկ, Գողթանի երիտասարդությունն ինքնապաշտպանության համար գիշեր-ցերեկ զինվորներում էր՝ օրհասական կռիվ մղելով հարևան թուրքերի և օսմանյան բռնադատիչների դեմ:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման լուրն առնելուց անմիջապես հետո Գողթանի գյուղացիությունն իր ներկայացուցչին՝ Քրիստափոր Տեր-Մկրտչյանին ուղարկեց Նրևան՝ «մի ճար անելու» խնդրանքով: «Հայաստանի բանվորագյուղացիական խորհրդային իշխանության ուշադրությունն ենք հրավիրում այդ թշվառ տարրի վրա, -ասվում էր գողթանցիների խնդրագրում, որ իր հետ տարել էր պատվիրակը: - Դանդաղելը հավասար է Գողթանի բնակչության իսպառ ոչնչացման: Ծանապարհ բաց արեք, հաց և հագուստ ուղարկեք Գողթանի սոված ու մերկ գյուղացիության համար»¹:

Բայց Հայաստանի խորհրդային կառավարության ձեռքը չէր հասնում Գողթանին: Տեր-Մկրտչյանը Նրևանում իշխանության մարմիններից ամեն անգամ լսում էր նույն պատասխանը. «Հարկ է մի քիչ էլ սպասել. շուտով կոնֆերանս կլինի, որտեղ տաճիկների հետ կքննարկվի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի վերանայման հարցը: Հայկական հողերը, այդ թվում Նախիջևանը, կվերադառնան

հայրենիքի գիրկը և այն ժամանակ ինքնաբերաբար արմատապես կլուծվի նաև հայկական Գողթանի հարցը»:

Եվ Գողթանի պատվիրակը սպասում էր: Սպասում էին գողթանցիները...

Այդ օրերին Նախիջևանի գավառի հայերի վիճակը ճշմարիտ է ներկայացրել այնտեղի արտակարգ կոմիսար, կոմունիստ Բ. Վելիբեկովը: Նա նշում էր, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաղթանակը «մեծ հարված եղավ» «հեղափոխական» Թուրքիային: Թվում էր, թե պետք է հակառակը լիներ, որովհետև խորհրդային դարձած Աղլրեջանի կողքին կյանքի էր կոչվել Խորհրդային Հայաստանը: Այդ նոր պայմաններում սպասելի էր, թե պիտի վերանան կամ մեղմանան նրանց միջև եղած հակասությունները՝ հող ստեղծելով խորհրդային երկու հանրապետությունների համագործակցության համար: Բայց միայն թվում էր: Բանն այն է, ասում էր Նախիջևանի արտակարգ կոմիսարը, որ Թուրքիայի «վերաբերմունքը» դեպի Խորհրդային Հայաստան մնաց այնպես անփոփոխ, ինչպես դաշնակցական Հայաստանի նկատմամբ էր»²: Դրան հակառակ, փոխվեց քեմալականների վերաբերմունքը Նախիջևանի շրջանի հայ կոմունիստների նկատմամբ, «որոնց հետ նրանք երեկ բարեկամություն էին անում, իսկ այսօր սկսեցին նայել իջրև դաշնակների վարձկանների»³:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումը Նախիջևանում գտնվող թուրքերի մոտ տագնապ էր առաջացրել նաև այն պատճառով, որ գավառն արդեն դիտվում էր իբրև Հայաստանի անբաժանելի մաս: Ահա թե ինչու, այնուհետև նշում էր Բ. Վելիբեկովը, թուրքերն այլևս «չկարողացան սառնարյուն նայել Խորհրդային Նախիջևանին»: Նա գրում էր, որ «միջնադարյան բոլոր սարսափները, որոնք քայքայված երկրամասի գլխին խաղացել էին նրանց հրամանատարներն ու ասկյարները, նորից կյանքի կոչվեցին, այն է՝ փախստական կանանց բռնաբարություններ, կողոպուտ, սպանություն, կոմունիստների հալածանք»⁴:

Քեմալականների գլխից դուրս չէր գալիս Նախիջևանի գավառը Թուրքիային կցելու միտքը: Արդեն 1920թ. դեկտեմբերի երկրորդ տասնօրյակին, այնուհետև գրում էր Բ. Վելիբեկովը, թուրքերը «խորհրդային իշխանությունների հետ սկսեցին բացելիքաց սակարկել Նախիջևանի երկրամասի համար, վկայակոչելով դաշնակների հետ կնքված պայմանագիր»⁵ (խոսքը Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մասին է - Ա.Ս.):

¹ Ա.Քրիստի-ՊԼ, ֆ. 85, գ. 14, գ. 108, ր. 4:

² Նույն տեղում, ր. 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

¹ «Կոմունիստ» (Նրևան), 1920 թ. 26 դեկտեմբերի:

Նախիջևանի գավառի գավթուճր թուրքերի համար ռազմավարական կարևոր նշանակություն ունեն։ Այդ տարածքը նրանք դիտում էին որպես մի հարմար միջանցիկ ուղի՝ Ադրբեջան, Դադստան և Հյուսիսային Կովկաս գնալու, իսկ Հյուսիսային Իրանի վրայով՝ Սիլիս Ասիա թափանցելու համար։ Ահա թե ինչու, գավառում քեմալականների կոնկրետ գործողություններն անմիջականորեն ուղղված էին այդ ռազմավարական նպատակի իրականացմանը կամ այդ նպատակի ճանապարհի հիմնական խոչընդոտներից մեկի՝ Հայաստանի հետագա թուլացմանը, և եթե հնարավոր էր՝ վերացմանը։

Գրանով էր թելադրված քեմալականների սանձարձակ պահվածքը Նախիջևանի գավառում։ Օգտվելով ստեղծված բարդ իրադրությունից՝ Նախիջևանում գտնվող քեմալական զորքերը գավթեցին երկրամասի Շահթախտի և Շարուրի շրջանները, որոնք ՌՍՖՖՀ և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքված համաձայնագրով բողմվել էին Հայաստանին։ Քեմալականները Մակուի սարդարից լկտիաբար պահանջեցին անհապաղ դադարեցնել առևտուրը Խորհրդային Հայաստանի հետ, ղնայած Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով հանձն էին առել «Շարուր-Նախիջևան-Շահթախտ - Ջուլֆայի վրայով Հայաստանին ազատ տրանզիտ տրամադրել դեպի Պարսկաստան...»¹։ Միաժամանակ նրանք Նախիջևանից ուղիներ էին որոնում աջակցելու Ադրբեջանի ապստամբ ուժերին, որոնք հակախորհրդային դրոշով այդ հանրապետության տարբեր վայրերում ոտքի էին ելել՝ նպատակ ունենալով վերականգնել մուսավաթական ռեժիմը։

Ինչ խոսք, այս ամենի մասին Չանգեզուրի բնակչությունը այս կամ այն կերպ տեղյակ էր դառնում, և դա մեծապես ազդում էր նրա քաղաքական տրամադրությունների վրա՝ նպաստավոր հող ստեղծելով Նժդեհի շուրջը զանգեզուրցիների նորանոր շերտերի համախմբման համար։

Միսիանից Գորիս վերադառնալուց հետո Նժդեհն այստեղ երկար չմնաց, այլ անմիջապես մեկնեց Դափան։ Ամենուրեք, որտեղ նա լինում էր՝ Միսիանում, բուն Չանգեզուրում թե Կապարգոլում, ժողովուրդը նրան խանդավառ ընդունելություն էր ցույց տալիս, հիանում նրա կերպարով, ոգևորվում բոցավառ ելույթներով ու ճառերով։

Ապստամբության ղեկավարն այնտեղ էր, որտեղ ժողովուրդն էր, բազմաչարչար, բայց՝ հերոսական։ Օրական մի քանի անգամ նա հանդիպումներ էր ունենում տարբեր գյուղերի հասարակության հետ, հիացմունքով ընդունում վճռականությամբ տոգորված քաջակրյով զանգեզուրցիների ելույթներն առ այն, որ իրենք մինչև

արյան վերջին կախիլը կոպելու են թուրք-բուլղարիկյան միացյալ ուժերի դեմ, որ պատրաստ են մեռնելու, բայց երբեք ծնկի չգալու քշնամու առջև։

Գյուղացիների բուռն հանրահավաքներում, գործառնելու մեծ հեղինակությամբ՝ այդ օրերին արտասանված անհամար ելույթներն ու ճառերը, հարազատ ժողովրդի հետ նրա գրույցները, նրա գյուղացիները, նամակներն ու կոչելը ոչ միայն բացահայտում էին մեծ հայի հոգևոր և բարոյական հզոր կերպարը, այլև ցույց էին տալիս, որ հանձին նրա հայ ժողովուրդն ունի պետական ու քաղաքական խոշորագույն գործիչ և տաղանդավոր գործարար, որը նույնիսկ ազգի համար այդ ողբերգական պահին ունակ է նրան կորով և ուժ ներշնչել՝ դիմագրավելու՝ քշնամիներին։ Հանձին Նժդեհի՝ զանգեզուրցիները տեսնում էին ազգային մի գործչի, որն արմատապես տարբերվում էր հայ իրականության մեջ եղած բոլոր գործիչներից՝ իր հայացքներով, դեպքերն ու երևույթները վերլուծելու և ճշտորեն գնահատելու բացառիկ կարողությամբ, մտքի պարզությամբ, իր ժողովրդի հետ ձուլված լինելու իրողությամբ, ռադիկալ և խոսքով ու գրչով։ Նժդեհը ոչ միայն ռազմական ու պետական մեծ գործիչ էր, այլև մեծ մտավորական, որի մտքերը, սուլյանները, փիլիսոփայական ընդհանրացումները, ազգային ստող գաղափարները գալիք տարիներին ու տասնամյակներին յորահաս սերունդներ պիտի դաստիարակեին և պիտի ընկնեին հայ ժողովրդի ազգային գաղափարի հիմքում։

Չրնկեցվել և մինչև վերջ մաքառել ազգային սուրբ իդեալների համար՝ այս էր այն օրերին զանգեզուրցիների բացարձակ գաղափարը։

Ժողովրդի հերոս գավակ Պողոս Տեր-Դավթյանի մահացու վիրավորվելը Միսիանում, ապա և մահը խոր վիշտ էր պատճառել ողջ Չանգեզուրին։ Կորուսող անփոխարինելի էր, չկար այլևս Նժդեհի նվիրյալ զինակիցը, լեռնաշխարհի հարազատ գավակը, հայոց բազում քաջերից մեկը, որի գերագույն նպատակը նույնպես իր բազմաչարչար ազգին անմնացող նվիրումով ծառայելն էր։

Բայց կյանքը շարունակվում էր։ Նժդեհը նահատակ Տեր-Դավթյանին փոխարինելու ուղարկեց իր հավատարիմ մարդկանցից մեկին՝ արիեստավարժ զինվորական, կապիտան Թորոսյանին։

Դեկտեմբերի 5-ին Նժդեհը Դափանի հանքերից Միսիանի հերոսական ժողովրդին ուղղում է հետևյալ կոչը.

«Է՛րբ, հետևելով ապստամբ Դափանի օրինակին, թոթափեցիք բուլղարիկ-ադրբեջանական լուծը և ստեղծեցիք ձեզ համար ազատ ու անկախ կյանք։ Փառք ու պարծանք ձեզ։ Հարգանք ձեր տված զոհերին ու թափած սրբազան արյունին։ Խեղճագած, բայց չար քշնամին մինչև ձեր ապստամբությունը անարյուն կտորածով

¹ «Նժդեհների ղեկավարի անհատական մեծ ռեյտինգի և սովետական իշխանության հարթակը Հայաստանում»։ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 410։

էր բնաջնջում ոչնչացնում ձեզ՝ խելով ձեզնից ձեր գեները, ձեր դեկավարներին, ձեր արյուն քրտինքով ձեռք բերած մի կտոր հացը, միացած՝ աշխարհի ամորսն ու անեծքը հանդիսացող օսմանյան ջարդարար ասկյարներին՝ նա փորձեց նորից ձեր վզին դնել բռնության յուծը:

Այդ փորձի ժամանակ, որը շնորհիվ ձեր անօրինակ քաջության դարձավ պարտություն թշնամու համար, վիրավորվեց մեր պաշտելի Պողոսը և մի քանի օր անց վախճանվեց:

Փառք այդ մեծ ու հերոս նահատակին:

Այսօրվանից Պողոսի որբացած գորսմասը հանձնում են շտաբս կապիտան Թորոսյանին, որին արդեն հրամայված է անցնել Միսիան: Լիախոյս են, որ դուք, քաջանուն սիսիանցիներդ, թև ու թիկունք կը հանդիսանաք ձեր նոր հրամանատարին:

Աստված և իմ հոգին ձեզ հետ»¹:

Նժդեհի կոչը յայնորեն տարածվեց Միսիանի բնակչության շրջանում: Գյուղական համայնքների ժողովներում և հավաքներում սիսիանցիները ելույթներ էին ունենում, երգվում մինչև վերջ հավատարիմ մնալ իրենց ընտրած պայքարի ուղուն, անսակարկ կատարել հրամանատարի բոլոր կարգադրությունները:

Նժդեհը Ղափանից նորից Միսիան անցավ՝ հանդիպելու ժողովրդին: Ամենուրեք նրա երևալը վերածվում էր խանդավառ ցույցերի: Նրան էին ուղղված հազարավոր մարդկանց հայացքները, որոնք հանձին նրա տեսնում էին իրենց խորհրդատուին ու փրկարար առաջնորդին:

Դեկտեմբերի 12-ին, երբ Նժդեհը այցելել էր Միսիանի շրջանի Դարպասի ձորի գյուղերը, այդ գյուղերի հայ կանաչք ու օրինորդները հետևյալ խանդավառ գրությամբ ընդունեցին Չանգեզուրի հրամանատարին:

«Քաջարի հերոս Նժդեհին.

Ողջունում ենք ձեզ և բարի գալուստ ցանկանում: Նրկար կյանք և հաջողություն Ձեզ: Չորս ամսվա ընթացքին մեր կրած տանջանքներից ու բարբարոսների գազանային վերաբերմունքից հետո, վերջապես, Ձեր գալուստը բերեց մեզ մեծ ավետիք: Հայ կինը դարեր ի վեր գտնվելով ստրկության լծի տակ, չէ կարողացել ազատ արտահայտվել: Այսօր նա պարտավոր է ազատ շնորհակալություն հայտնել իր քաջարի հրամանատարին, որովհետև նա եղավ նրանց պատիվը վերականգնողը:

Կեցցե՛ք քաջ հրամանատարը:

Կեցցե՛ն նրա քաջարի զինվորները»²:

Միսիանից գալով բուն Չանգեզուր՝ Նժդեհը Գորիս քաղաքից դեկտեմբերի 15-ին հրաման ուղղեց զանգեզուրցիներին, որի նպա-

տակն էր ազատագրված շրջաններում հաստատել ամուր կարգուկանոն: Ահա հրամանը.

«Այսօրվանից Չանգեզուրը հայտարարում են զինվորական դուրքյան մեջ: Ընդամին, սահմանում են մահվան պատիժ դավաճանության, լրտեսության, պրովոկացիայի, սպեկուլյացիայի, կաշառակերության և նման քրեական ու քաղաքական հանցանքների համար: Հրամայում են բոլոր պաշտոնյաներին՝ զինվորական թե քաղաքական լինել արթուն, աշխատել օրվա ընթացքում 24 ժամ և կանգնել իրենց կոչման բարձրության վրա»³:

1920թ. դեկտեմբերի 16-ին Խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը և Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար Դրոն Գորիս են հղում կոչ՝ ուղղված Չանգեզուրի ապստամբներին:

«ԿԸՉ ուղիղ հեռագրաթերով՝ Նրևան - Քեշիչքենդ - Չանգեզուր՝ գյուղացիությանը և հրամանատարությանը:

Թող հայտնի լինի բովանդակ Չանգեզուրին, որ Հայաստանը հայտարարված է խորհրդային հեղափոխական հանրապետություն: Հին կառավարությունը նետել էր երկիրը արյան ու արցունքի անդունդը: Չանգեզուրի բարձունքներում կռվելով կարմիր բանակի դեմ, դուք, այսպիսով, անգիտակցաբար խորացնում եք վիշտն ու դժբախտությունը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկությունը կախված է կարմիր բանակի և Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունից: Խորհրդային Ադրբեջանը զիջել է Խորհրդային Հայաստանին Չանգեզուրը, Դարաբաղն ու Նախիջևանը: Խորհրդային Ռուսաստանը, միմիայն նա է ընդունակ կանխելու այն վտանգը, որը սպառնում է դրսի ուժերի կողմից, և հաշտեցնելու ձեր ժողովրդին իր հարևանների հետ՝ վերականգնելով նրա իրավունքները: Հայաստանը քայքայված է, մենք կարող ենք վերականգնվել միայն այն օգնության միջոցով, որ ցույց կտան մեզ Խորհրդային Ռուսաստանը և Խորհրդային Ադրբեջանը: Առաջին իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդը՝ իր նավթով: Խորհրդային Ադրբեջանը հրաժարվեց Չանգեզուրից, Դարաբաղից և Նախիջևանից: Այսօր նա արդեն մեզ համար ուղարկում է նավթ, մանուֆակտուրա և մթերք: Մեր ժողովուրդը սուր կարիք է զգում երկաթուղագծերի բացման և խորհրդային իշխանության ամրապնդման Անդրկովկասում: Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպված է խորհրդային իշխանություն: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդվում, բացի հին կառավարության անդամներից. որոնք հեղկոմի ձեռքով ձերբակալված և հանձնված են ժողովրդական դատի: Մենք համոզված ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Չանգեզուրը ևս կմտնի Խորհրդային

¹ Վ. Կերոզեան, Լ.Նոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 122:
² ՀՀ Ն.ՊԿՊ(Լ. Գ. 113, գ. 1, գ. 29, ր. 7:

³ Վ. Կերոզեան, Լ.Նոնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921), էջ 123:

Հայաստանի մեջ, որպեսզի վերջ տրվի ամեն թշնամական գործողության կարմիրների դեմ, որոնք բարեկամական և եղբայրական հարաբերությունների մեջ են գտնվում Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հետ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիմել է կարմիր զորքերի հրամանատարությանը, որպեսզի յուր գեներալ ետ քաշի Չանգեզուրի շրջաններից՝ այն հավատով, որ Չանգեզուրի գյուղացիությունը վերջ կտա կարմիրների դեմ թշնամական գործողության: Խորհրդային կառավարության անունից մենք հայտնում ենք կոիվներին բոլոր մասնակցողների ամնխատիա՝ համարելով այդ կոիվը կործանարար մեր ժողովրդի համար: Մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրին՝ կանգնել Խորհրդային Հայաստանի դրոշակի տակ, մերձենալ Ռուսաստանին և Խորհրդային Ադրբեջանին: Մենք ազնվությամբ, բաց սրտով հայտարարում ենք մեր ժողովրդին, որ կարմիր զորքի դեմ հետագա կոիվները ձեռնադրում են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին: Խորհրդային Հայաստանի անունից մենք կոչ ենք անում Չանգեզուրին՝ դիմել խաղաղ աշխատանքի: Պահանջում ենք անմիջապես դադարեցնել ամեն տեսակի պատերազմական գործողություն և ենթարկվել Հայաստանի խորհրդային իշխանության: Մույն հրամանը խախտելը մեր կողմից կնկատվի իբրև թշնամական գործողություն՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի և նրա դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանի ու նրա կարմիր զորքերի դեմ:

Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետության զինվորական կոմիսար՝

Ավիս

Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքերի հրամանատար՝

Դրո

16 դեկտեմբերի 1920թ.»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, կոչում մի քանի անգամ հաստատ հավաստիացումներ են արված, թե Խորհրդային Ադրբեջանը Խորհրդային Հայաստանին է զիջել ոչ միայն Չանգեզուրը, այլև Նախիջևանը և Ղարաբաղը:

Սակայն այդ խնդրի նկատմամբ կոչի հեղինակների և Նժդեհի տեսակետների միջև ոչ մի նմանություն կամ շփման կետ չկար: Եթե Ավիսն ու Դրոն միամտորեն խանդավառված էին Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Ղարաբաղը Հայաստանին զիջելու մասին

¹ «Լրնոտ գիրք», էջ 86-88. Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 5: Միմոն Վրացյանը վկայում է, որ Դրոն հետագայում անձամբ հաստատել է, որ «այս հեռագիրը բաշխված էր Ավիսի առաջարկությամբ և Կասյանի ու Մրավյանի հավանությամբ: Չանգեզուրիցներին ասվելիքի մասին ընդհանուր որոշում է տրվել, իսկ հեռագիրը շարադրել և ստորագրությունները դրել է Ավիսը ինքը» (Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 558-ի տողատակ):

բուշեիկների և Ադրբեջանի թուրքերի պարագլուխների տված խոստումներով, ապա հեռատես ու սրափ հայացքով դեպքերն ու իրադարձությունները խորությամբ բննող Նժդեհը դույզն-ինչ չէր կասկածում, որ դա բուշեիկյան և քեմալական հերթական խաբկանք է, և համոզված էր, որ թուրքը Հայաստանին կամավոր չի զիջի մի քիչ հող անգամ, եթե նա ստիպված չլինի զիջելու:

Կոչը խորացրեց Նժդեհի և Դրոյի միջև եղած հակասությունները, որոնք գնալով վերածվեցին անձնական բացահայտ հակակրանքի:

Չանգեզուրն ազատագրված էր, և այնտեղ հայոց կամքն էր իշխողը: Զաբուղում կամ Ավդալարում իրենց ուժերը վերախմբավորող և Չանգեզուրի դեմ նոր հարձակման նախապատրաստվող կարմիր բանակի գլուխների հրամանատարների սպառնալից նամակ-գրությունները և Նրևանից եկող հողորներն ու կոչերը անկարող էին կոտրել Նժդեհի ու Չանգեզուրիցի ապստամբների՝ իրենց երկրի անկախությունը պաշտպանելու վճռականությունը:

Լեռնաշխարհի դրությունը օրհասական էր: Չմեռ էր արդեն՝ խստաշունչ ու դաժան: Հացի պաշարները սակավ էին, և բուրդին մտահոգում էր այն հարցը, թե ինչ է լինելու ժողովրդի դրությամբ, եթե լիովին սպառվի պարենը: Բոլոր կողմերից շրջապատված Չանգեզուրը մահապարտի էր նման, որ կամավոր կառափնարան էր բարձրացել:

Միմոն Վրացյանը գրել է. «Չափից ավելի աննպաստ ժամանակ կատարվեց Չանգեզուրի ազատագրությունը: Ազատվելով բուշեիկներից՝ նա մնաց բոլորովին մենակ, կտրված ամբողջ աշխարհից, նաև՝ Հայաստանից, որը այդ միջոցին՝ պարտված տաճիկներից՝ արագ քայլերով գնում էր դեպի բուշեիկ: Խորհրդային Ռուսաստանը՝ ազատ արտաքին և ներքին բոլոր ճակատներից՝ իր ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացրել էր Մերձավոր Արևելքի վրա և պատրաստվում էր խորհրդային կարգեր մտցնել նաև Անդրկովկասում: Ի՞նչ կարող էր անել հյուսիսից անհերթ թափով խուժող ալիքի առջև մենակ մնացած Չանգեզուրիցին:

Չնայած դրան, անխառն ոգևորություն և հավատ էր տիրում ամբողջ երկրում: Ժողովուրդը վստահ իր ուժերի վրա՝ վճռում է... սեփական ուժերով տնօրինել իր ճակատագիրը»²:

Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 550:

Սյունիքի ինֆավարության ազդարարումը

Ազատ և ինքնուրույն ապրելու՝ զանգեզուրցիների բուռն ձգտումն ու զարմանալի համառությունն իր ցայտուն արտահայտությունը գտավ համազանգեզուրյան պատմական համագումարի հրավիրման և Ինքնավար Սյունիքի հռչակման փաստի մեջ:

Մինչ գավառի ռազմաքաղաքական իրավական դրության վերջնական պարզվելը, երկիրը պետք է ապրեր ու կառավարվեր սեփական օրենքներով: Իսկ օրենքներ կարող էր ստեղծել ժողովրդի հավաքական կամքը: Անհրաժեշտ էր նաև ի մի բերել գավառում թուրք-բուլղարական զինված ուժերի դեմ անցած ամիսներին մղված արյունալի կռիվների արդյունքները, նաև՝ մշակել և ընդունել ապագա զործողությունների ծրագիրը: Այդ խնդիրներն էին, որ պետք է լուծեր Համազանգեզուրյան առաջին համագումարը:

Համագումարի նախապատրաստական աշխատանքները սկսվեցին 1920թ. դեկտեմբերի կեսերից: Գարեգին Նժդեհը և Գյուղացիական ժամանակավոր խորհուրդը գավառի բոլոր շրջաններ ուղարկեցին հեռախոսագրեր՝ պահանջելով հրավիրել շրջանային համագումարներ՝ նախապես այդ համագումարների պատվիրակներ ընտրելով գյուղական համայնքներում: Շրջանային համագումարներին առաջարկվում էր քննարկման դնել Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջման և սրբա նկատմամբ շրջանի բնակչության բռնելիք դիրքի հարցը, ինչպես նաև ժողովրդական հիմունքներով ընտրել Համազանգեզուրյան համագումարի պատգամավորներ և նրանց Տաթև ուղարկել՝ համապատասխան մանդատներով:

Զանգեզուրի բոլոր շրջանների գյուղական համայնքներում ժամանակին անցկացվեցին ժողովներ, առաջադրվեցին, քվեարկվեցին և ընտրվեցին շրջանային համագումարների պատգամավորներ: Այդ համագումարներն իրենց հերթին ընտրեցին Համազանգեզուրյան առաջին համագումարի պատգամավորներ, որոնք մեկնեցին Տաթև:

Բացառություն էր կազմել Արևիքի (Մեղրու) շրջանը, որ հեռախոսագիրը հասել էր մեծ ուշացումով՝ դեկտեմբերի 21-ի երեկոյան:

Դեկտեմբերի 21-ի լույս 22-ի գիշերը Արևիքի բոլոր 14 հայկական գյուղերում տեղի են ունենում հասարակական ժողովներ, որոնք ընտրում են ներկայացուցիչներ և մանդատներով շտապ ուղարկում Մեղրի գյուղ՝ շրջանային գյուղացիական համագումարի: Դեկտեմբերի 22-ին բացված համագումարին 12 գյուղերից ներկա էին 68 պատգամավորներ: Բացակայում էին

Կարճևանի և Ապկեզի ներկայացուցիչները:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորների համագումարի օրակարգի հարցերն էին. 1. Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը և Արևիքի ժողովրդի բռնելիք դիրքը: 2. Համազանգեզուրյան համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկելու մասին:

Օրակարգի առաջին հարցի քննարկումից հետո ընդունվեց հետևյալ որոշումը.

«Բուլղարական իշխանությունը բռնի կերպով է փաթաթված հայ ժողովրդի վզին, Հայաստանը սուլետական է հայտարարված տաճկական և ռուսական զորքի բռնուցքի ճնշման տակ: Նորմալ պայմանների մեջ երբեք նման քաղաքական հեղաշրջում չէր կարող կատարվել Հայաստանում, ընդհակառակը, շատ անգամ հայ ժողովուրդը ցայտուն կերպով արտահայտել է, որ ինքը Ազատ և Անկախ Հայրենիք է ցանկանում: Եվ որովհետև բռնակալական ստոր միջոցներով ժողովրդի վզին փաթաթված իշխանությունը ստեղծել է ինչի կարող, որովհետև այդ իշխանությունը չի կարող վայելել ժողովրդի մեծամասնության հավատն ու վստահությունը. Արևիքի ժողովրդի ներկայացուցիչներս այն ամուր կամուրջն ունենք, որ շուտով Հայաստանի հայությունը ոտքի կկանգնի և զգվանքով դեմ կշարժի այն լուծը, որ այսօր ակամայից ընդունել է չոր վրա: Ուրի կկանգնի նոր ցասումով, ցարդ ու փշուր կանի այն նրկարն կապանքները, որոնցով սովետական իշխանությունը կապկպել է իրենց և նորից Արարատյան սրբազան դաշտերի վրա զծածանի ազատ ու անկախ կյանքի կարմիր դրոշակը:

Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս համոզված ենք, որ այս ապստամբությունը ավելի արագ կկատարվի, եթե Զանգեզուրը կանգուն մնա իր սահմանների մեջ: Իսկ ժողովրդի հոգին և հերոսական կամքն անրնկճելի է. այն է՝ ապրել ազատ: Այդ իսկ նկատառումներով Արևիքի ժողովրդական ներկայացուցիչներս դեկտեմբերի 22-ի ժողովում գտանք, որ մեր հորիզոնների վրա դեռ փրկության ճառագայթները ընդմիշտ չեն մարել, որ կա փրկության ճանապարհ. ուստի որոշեցինք պաշտպանվել մինչև վերջին հնարավորությունը»:

Արևիքի գյուղացիական պատգամավորական համագումարը որոշեց շրջանի կողմից Տաթևի համագումարին ներկայացուցիչներ ուղարկել Դավիթ Դավթյանին և Խաչատուր Դանիելյանին: Պատգամավորները Մեղրիից դուրս եկան նույն օրը՝ դեկտեմբերի 22-ին, բայց Լ. ինք-Տաշտունի ճանապարհին առատ ձյան պատճառով փակվել էր, և նրանք ստիպված էին ետ վերադառնալ ու դեկտեմբերի 23-ին անցնել Հանքերը:

Չկարողանալով հասնել Համազանգեզուրյան համագումարի

¹ Համազանգեզուրյան համագումարի և Ինքնավար Սյունիքի կազմավորման մասին, տես ՀՀ ՊԿԳՆ, ք. 113, գ. 1, գ. 30, ք. 25, գ. 37, ք. 98-129:

¹ «Նժդեհ: Կեսանը ու գործունեությունը. նշարներ, վկայություններ», էջ 165-166:

բացմանը՝ պատգամավորները Հանքերից հեռախոսով Տաբև հղեցին Արևիքի գյուղացիական համագումարի որոշումը՝ ավելացնելով, որ արևիքցիները յի են անկոտրում վճռականությամբ. «բույլ չտալ ոչ մի օտար զորքի և օտար մարդկանց ներս խուժելը մեր երկրի սահմանները և խառնվելը մեր ներքին գործերի մեջ»¹:

Համագանգեգորյան առաջին համագումարը բացվեց Տաբևի պատմական վանքում 1920թ. դեկտեմբերի 25-ին. կեսօրվա ժամը 2-ին:

Համագումարին ներկա էին Չանգեգորի բոլոր շրջանների 69 գյուղերից ըստ բնակչության թվի ընտրված պատգամավորները, գավառի բոլոր շրջանային խորհուրդների 15 ներկայացուցիչները, Չանգեգոր-Գողթանի սպարապետ Գարեգին Նժդեհը, ընդամենը՝ 118 մարդ²:

Համագումարը բացում է բուն Չանգեգորի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի նախագահ Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը և առաջարկում ընտրել համագումարի դիվանը:

Չայների մեծամասնությամբ համաժողովի դիվանի կազմում ընտրվում են Գեղեղն Տեր-Մինասյանը՝ նախագահ, Եգոր Հարությունյանը և Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը՝ փոխնախագահներ, Սամվել Մաշուրյանը և Նիկոլայ Դորունցը՝ քարտուղարներ:

Նիստը հայտարարելով բացված՝ նախագահ Գ. Տեր-Մինասյանը համառոտ բացատրում է համագումարի պատմական նշանակությունը, նշում անելիքները, որից հետո առաջարկում է համագումարի հետևյալ օրակարգը.

1. Ձևկոցում Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերի մասին և համագումարի բռնելիք դիրքը.

2. Իրենց գործունեության մասին բոլոր շրջանային խորհուրդների գեկուցումները.

3. Ինքնավար Սյունիքի հռչակումը և նրա կառավարման ձևի որոշումը.

4. Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կազմակերպումը (Սպարապետի հրավիրումը, Ինքնավար Սյունիքի պառլամենտի դիվանի, Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմնի բնտրությունները).

5. Իշխանության կենտրոնատեղի որոշումը.

6. Արտաքին քաղաքականություն (փոխհարաբերությունները) մշակում Հայաստանի և Ադրբեջանի խորհրդային հանրապետությունների, Պարսկաստանի կառավարության և հարևան բուրքերի հետ).

7. Ինքնապաշտպանության հարց.

¹ Նժդեհ: Կեանքն ու գործունեությունը, նշարներ, վկայություններ, էջ 166, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ր. 127-128, տես նաև «Ազատ Սիւնիք», էջ 58, Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 626-627 (նավելված):

² Տես Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 42, «Ազատ Սիւնիք», էջ 44, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ր. 120 շրջերես:

8. Պարենավորման հարց.

9. Պետական ծառայողների ռոճիկների նորմաների որոշման հարց.

10. Մասնավոր խոշոր սեփականությունների պետականացում.

ա. վանքապատկան և եկեղեցական,

բ. խաների, բեկերի և մելիքների,

գ. արդյունաբերական ձեռնարկությունների պետականացման հարց.

11. Ընթացիկ հարցեր (որբանոցի, ջուլիականոցի բացման, նախկին կառավարություններից գանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման հարց, դրամների գործադրության հարցը)¹:

Ինչպես տեսնում ենք, համագումարն ըստ էության նաև Սահմանադիր ժողովի դեր էր կատարում. քանի որ քննության էին առնվելու մի շարք հիմնական պետական սկզբունքներ, մասնավորապես որոշվելու էր նաև երկրի պետական կառույցի խնդիրը:

Օրակարգի հաստատումից հետո համագումարն անցավ դրանց քննարկմանը:

Նիստերն անցնում էին գործարար մթնոլորտում: Պատգամավորներն իրենց ելույթներում անդրադառնում էին գավառի բնակչությանը հուզող, առանց բացառության, բոլոր հարցերին, որոշակի առաջարկներ էին անում, պարզում իրենց ու ժողովրդի անելիքները:

Համարյա բոլոր ելույթ ունեցողները անդրադառնում էին Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից Չանգեգորի դեմ ձեռնարկվող քննամական չղաղարող գործողություններին, գավառն իրեն ենթարկելու՝ այդ երկրի ղեկավարների ջանքերին, միաժամանակ առաջարկում էին պատրաստ լինել նոր հարձակումները զենքով դիմավորելուն, արգելք հանդիսանալու ադրբեջանցի թուրքերի նվաճողական նոր ձգտումներին:

Սյուս կողմից պատգամավորներն այն տեսակետն էին արտահայտում, որ Խորհրդային Հայաստանի նորաստեղծ իշխանությունը տվյալ իրադրության մեջ ի վիճակի չէ պաշտպան կանգնելու Չանգեգորին, առավել ևս՝ անգոր է գավառը ընդգրկելու հանրապետության կազմի մեջ:

Ելնելով դրանից՝ պատգամավորներն առաջարկում էին Չանգեգորյն անչափոված համարել Խորհրդային Հայաստանից, գավառը հայտարարել անկախ երկրամաս և նրա ինքնավարությունը պահպանել այնքան ժամանակ, քանի դեռ ամուր երաշխիքներ չեն ստեղծված այն Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելու համար:

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ր. 121 և շրջերես, տես նաև «Ազատ Սիւնիք», էջ 45-46, Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 620-621:

Պատգամավորներն իրենց ելույթներում նկարագրում էին Չանգեզուրի տնտեսական ծանր վիճակը, ցավով նշում, որ վաղուց դադարել են աշխատելուց Գևափանի պղնձահանքերը և ձուլարանը, փակվել են Գորիս քաղաքի մանր ձեռնարկությունները:

Ծայրահեղ անկման էր հասել զավառի գյուղատնտեսությունը: Որոշակի օրինակներով պատգամավորները ցույց էին տալիս, որ տևական կոիվները գյուղացիներին կտրում են առօրյա աշխատանքներից, խանգարում ժամանակին վար ու ցանք անել: Այդ պատճառով խոսքն էին մնացել դաշտերը, բարձիթողի՝ այգիները: Կեր չկար կովերի ու լծկանների համար, իսկ Որոտանի և Ողջիի ձորերում մակաղած ոչխարների սակավաթիվ ու նոսրացած հոտերն ամռան ամիսներին չէին բարձրանում սարերը, որովհետև այնտեղ անվտանգ չէր հովիվների կյանքը:

Երեք երկար տարիներ մեկուսացած լինելով դրսի աշխարհից՝ զավառի բնակչությունն իր գոյությունը պահպանում էր միայն ու միայն ներքին աղքատ միջոցներով՝ ամեն ինչում տնտեսելով, հաճախ ուղղակի գրկելով իրեն: Ծուկաներում չքացել էր կենսամթերքը: Լիովին դադարեցված էր ապրանքների փոխանակությունը զավառի սահմանակից շրջանների հետ: Փակվել էին Գորիսի հռչակավոր հարուստ խանութները, դատարկվել էին պահեստները: Արդյունաբերական ապրանքներ ընդհանրապես չկային: Գյուղացին մոռացել էր նավթի, օճառի, կտորեղենի մասին: Աղը ամենաթանկ և հազվագյուտ ապրանքներից էր, քանի որ Նախիջևանից Չանգեզուր դրա տեղափոխելը կապված էր հսկայական դժվարությունների, հաճախ էլ՝ կյանքը վտանգի ենթարկելու հետ: Շրջանառության մեջ գտնվող անդրկովկասյան բոն թղթադրամները և Հայաստանի Հանրապետության չեկերը արժեզուրկ էին, չէին երաշխավորված որևէ տարադրամով, ուստի առևտուրը ոչ այլ ինչ էր. քան պարզ ապրանքափոխանակություն: Այդ ամենի մասին խոսում էին համագումարի պատգամավորները և առաջարկներ անում, թե ինչպես շտկել դրությունը¹:

Պատգամավորները երկար ու հանգամանալից քննարկեցին օրակարգի առաջին հարցը, ապա առաջարկվեց բանաձևի նախագիծ, որը քվեարկության դրվեց և ընդունվեց միաձայն²:

Բանաձևի արձանագրությունը սկսվում էր նրանով, որ զանգեզուրցի «մի շարք տակաճենների ու ազգուրացների» հրավերով, «առանց ազգաբնակչության կամքը և ցանկությունը հարցնելու» զավառ են մտել խորհրդային զորամասերը, որոնք իրենց ավերիչ ու քայքայիչ գործողություններով աշխատավոր

գյուղացիությանը ստիպել են՝ ընդամենը հինգ ամսում մինչև վերջին կաթիլը դատարկել դառնության բաժակը: Խորհրդային զորքերի հրամանատարությունը «խլեց մեր վերջին պատառ հացը, թողեց մեզ մերկ ու գուրկ ամեն ինչից: Խորհրդային կառավարությունը իրեն հատուկ արյան բաղնիքներ սարքեց մեր գիտակից երիտասարդների նկատմամբ և տասնյակներով կոտորեց նրանց, չինայելով մեր գրական վաստակավոր գործիչներ Խորենուն և Շիրինյանին և տարիներ շարունակ բանտերում տառապած Մաքուներին: Առանց քննության և որոշ մեղադրանքների՝ մեր ռանչպար գյուղական երիտասարդներից տասնյակներով գլխատվեցին ու փոսերը թափվեցին և վերջում իր հայակործան հաղթանակը կամենալով առաջ տանել մեր գավառը մտցրեց 1000-ներով տաճկական ասկյարներ»: Չկարողանալով տանել նման բարբարոսությունները, այնուհետև ասված էր բանաձևում, Չանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված ոտքի կանգնեց և զավթիչներին դուրս վռնեց երկրից:

Չբավականանալով Չանգեզուրում կատարած հանցագործություններով՝ ռուս և ադրբեջանցի բոլշևիկները Քեմալի գլխավորած թուրքական հորդաներին «հրավիրեցին Հայաստան և Ալեքսանդրապոլի պատերի տակ ստիպեցին Հայաստանին ընդունելու այսպես կոչված «խորհրդային» իրավակարգը, մի ռեժիմ և ծրագիր, որոնց հետ չի կարող այլևս հաշտվել թե՛ մեր երկիրը և թե՛ բովանդակ հայ ժողովուրդը»:

Նկատի առնելով այդ ամենը և այն, որ Չանգեզուրը երեք տարուց ի վեր ապրել էր իր ներքին ուրույն կյանքով և այսուհետև էլ շարունակելու էր ապրել նույն կյանքով, Համազանգեզուրյան համագումարն իր այդ բանաձևով որոշեց.

«Չանգեզուրը հայտարարել ժամանակավորապես ինքնավար, մտցնելով հանրապետական իրավակարգեր, լինելով անկախ, մինչև քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ:

Ինքնավար Մյունիքի սահմաններն են Չանգեզուրի նախկին սահմանները»³:

Այնուհետև համագումարը քննարկում է օրակարգի երկրորդ հարցը, լսում է շրջանային բոլոր խորհուրդների համառոտ գեկուցումներն ու ելույթները, ի գիտություն է ընդունում կատարած աշխատանքը և հանձնարարում՝ համագումարի ավարտից հետո լարել բոլոր ուժերը՝ ընդունված որոշումները կատարելու համար:

Պատգամավորներն անցնում են Ինքնավար Մյունիքի կառավարման ձևի որոշման խնդրին: Քանի որ հարցը արտակարգ կարևոր նշանակություն ուներ, ուստի ծավալվեց մտքերի լայն

¹ Տե՛ս *Ս. Արազեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 552-553, 620-622:

² ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 121 շրջերև, տես նաև *Գ. Կոնյալ*, ԼՍ պատմախանութ, էջ 43, «Ակառ Սիմիր», էջ 46:

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 121 շրջերև - 123 շրջերև, տես նաև *Ս. Արազեան*, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 628, «Ակառ Սիմիր», էջ 46-50:

փոխանակություն, որին մասնակցեցին երկու տասնյակից ավելի պատգամավորներ: Ելույթ ունեցողները շեշտում էին, որ Չանգեզուրի ազատաբաղձ ժողովրդի համար ընդունելի կարող է լինել միայն պառլամենտական-սահմանադրական կարգը:

Մտքերի փոխանակությունից հետո համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում, որով հաստատվում են Ինքնավար Սյունիքի կառավարման ձևի գլխավոր գծերը, սահմանադրվում են կառավարման մարմինները, նրանց պարտականություններն ու իրավունքները:

Խորհրդարան: Որոշման համաձայն, համագումարը ճանաչվեց որպես Ինքնավար Սյունիքի բարձր օրենսդրական մարմին՝ պառլամենտ-խորհրդարան, որին վերապահվում էր Սյունիքի բախտի լիակատար տնօրինությունը¹:

Որոշման մեջ արձանագրված էին Սյունիքի խորհրդարանի իրավասության շրջանակները, որը ցույց էր տալիս իսկական սահմանադրական, ժողովրդավարական, իրավական պետություն կառուցելու՝ Չանգեզուրի ժողովրդի ներկայացուցիչների վճռականությունը:

Սահմանվեց, որ պառլամենտ-խորհրդարանը իրավիքով է տարեկան երկու անգամ՝ իր դիվանի պրեզիդիումի (նախագահություն) կողմից: Բացառիկ պայմաններում պառլամենտը կարող էր նաև արտահերթ իրավիքով, եթե նման պահանջով հանդես գային պատգամավորների առնվազն կեսը, կամ եթե պառլամենտ իրավիքներ պահանջեր նրա պրեզիդիումը:

Սահմանվեց, որ Խորհրդարանի անդամները Ինքնավար Սյունիքի ազգաբնակչության կողմից ընտրվում են ընդհանուր սկզբունքներով՝ հետևյալ համասնություններով. մինչև 100 ծուխ ունեցող գյուղական համայնքը Խորհրդարան է ուղարկում մեկ, 100-ից մինչև 200 ծուխ ունեցող համայնքները ուղարկում են երկու, իսկ 200-ից ավելի ծուխ ունեցողները՝ երեք ներկայացուցիչներ²:

Խորհրդարանին վերապահված էր.

ա) զինվորական ընդհանուր իրամասնատարի՝ սպարապետի ընտրությունը,

բ) պատերազմ հայտարարելու և հաշտության բանակցություններ վարելու իրավունքը, իսկ արտակարգ դեպքերում դա վերապահվում էր նաև սպարապետին,

գ) երկրի թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական կառավարչական ձևի հաստատումը և օրենսդրությունը³:

¹ ՀՀ ԴԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 123 շրջերես, տե ս նաև՝ Գ. Նժդեհ, Իմ պատմությանը, էջ 46, Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 623:

² ՀՀ ԴԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 123 շրջերես, Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 620, «Ազատ Սյունիք», էջ 50-51:

³ Նույն տեղում:

Կառավարություն: Իր պատգամավորների թվից կամ դրսի գործիչներից Խորհրդարանն ընտրում էր պրեզիդիում-դիվան, այսինքն՝ Ինքնավար Սյունիքի կառավարություն: Պրեզիդիում-դիվանն ընտրվում էր 9 մարտից, 6 ամսով Խորհրդարանի մի նստաշրջանից մյուսն ընկած ժամանակաշրջանի համար:

Համագումարը որոշեց, որ պրեզիդիում-դիվանն ունենում է հետևյալ 10 վարչություններ. Ներքին գործերի, Արտաքին գործերի, Պարենավորման, Արդարադատության, Ֆինանսական, Լուսավորության, Առևտրա-արդյունաբերության, Հողային, Դանա-պահների հաղորդակցության (փոստ, հեռագիր, հեռախոս և խճուղի), Խնամատարության:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության մեջ մտնելու համար համագումարում առաջարկվել էր 15 մարդու բեկնածություն: Գերանցից ձայների մեծամասնությամբ ընտրվեցին 8 գործիչներ՝ Գեղեճն Տեր-Մինասյանը, Նիկոլայ Գորունցը, Իսրայել Մելիք-Փարսադանյանը, Գրիգոր Գրիգորյանը, Եգոր Հարությունյանը, Մկրտիչ Տեր-Սկրտչյանը, Տիգրան Մելիք-Հուսեփյանը և Սամվել Մաշուրյանը: Գերանց անձնափոխանորդ ընտրվեց Մյնաս Մինասյանը: Գեներալի ներկայացուցիչներն ուղազել էին համագումարից, ուստի կառավարության մեջ նախատեսված 10 վարչությունների վարիչների տեղերից մեկը թափուր էր մնացել: Համագումարը Գեներալի շրջանին իրավունք վերապահեց ընտրել և ուղարկել մի ներկայացուցիչ՝ դիվանի կազմը լրացնելու համար:

Կառավարության պարտականություններն ու իրավունքներն էին.

ա) Երկրի զինվորական և քաղաքացիական բոլոր գործերի ղեկավարում,

բ) Խորհրդարանի կողմից ընդունված բոլոր որոշումների և օրենքների անթերի կատարում,

գ) Բոլոր խոշոր կարևոր խնդիրները մասնավորապես՝ ներքին և արտաքին քաղաքականությանը վերաբերող, իրենց լուծումը ստանում են ոչ թե այս կամ այն վարիչի, այլ պրեզիդիում-դիվանի կողմից վճռով,

դ) Բոլոր պատասխանատու պաշտոնյաները հաստատվում են պրեզիդիում-դիվանի կողմից՝ վարիչների առաջարկությամբ,

ե) Չինվորական բոլոր տեսակի գործերը տարվում են սպարապետի ղեկավարությամբ, որն այդ մասին իրազեկ է պահում պրեզիդիում-դիվանին:

Համագումարը միաձայն որոշում է ընդունում Նժդեհին իրավիքով որպես Սյունյաց Սպարապետ: Բուռն ծափահարությունների ներքո Նժդեհին տալով փստահության իրենց քվեն՝ դրանով իսկ նրան են հանձնում Սյունիքի բախտի տնօրինությունը: Ինքնապաշտպանության հարզի վերաբերյալ բոլոր միջոցների

ձեռնարկումը և գործադրությունը որոշվեց թողնել Սպարապետի կարգադրությանը¹ :

Իշխանության շրջանային օղակներ: Համագումարը բնեց իշխանության շրջանային օղակների հարցը և որոշում ընդունեց շրջանային գործադիր մարմինների, նրանց կազմի, ընտրության կարգի և իրավասության սահմանների մասին:

Որոշման համաձայն՝

ա) Սյունիքը բաժանվեց 6 շրջանների՝ բուն Ջանգեզուր, Տաթևի ձոր, Գափան, Դարաբասի ձոր, Սիսիան և Գեներվազ: Ամեն մի շրջանն ունենում էր իր գործադիր մարմինը, որի անդամներն ընտրվում էին նույն շրջանից Պառլամենտ ուղարկված անդամների կողմից: Ըստ որում՝ մեծ շրջաններում գործադիր մարմինը բաղկացած էր հինգ, իսկ փոքր շրջաններում՝ 3 հոգուց: Շրջանային գործադիր մարմնի կազմը ընտրվում էր 6 ամսով:

բ) Շրջանային գործադիր մարմիններն իրենց գործունեության մասին պարբերաբար զեկուցում էին Խորհրդարանի դիվանին և նրան ներկայացնում իրենց հաշվետվությունը՝ ի հավանություն և ի հաստատություն:

գ) Տվյալ շրջանի այս կամ այն հարցի լուծումը, որոնք համապետական բնույթ չէին կրում, վերապահվում էր գործադիր մարմնին:

դ) Շրջանային գործադիր մարմիններն ունենում էին իրենց հետևյալ մասնաճյուղերը. 1. Ներքին գործերի, 2. Պարենավորման, 3. Զինական: Շրջանային մարմիններին կից գործում էր ազիտացիոն բյուրո:

ե) Շրջանային գործադիր մարմիններն իրենց շրջանի գյուղերում կազմակերպում էին գյուղական զինվորական վաշտեր և գյուղացիական ինքնապաշտպանության կոմիտեներ:

զ) Շրջաններին վերաբերող բոլոր խոշոր ու կարևոր հարցերը վճռվում էին Խորհրդարանի դիվանի կողմից:

է) Շրջանային գործադիր մարմինն իր կազմից ընտրում էր շրջանային կոմիսարներ, որոնք գործադիր մարմնի առաջարկությամբ հաստատվում կամ մերժվում էին Խորհրդարանի դիվանի կողմից: Շրջանային կոմիսարներ ունեին 6 շրջաններից երեքը. Գափանի շրջանը՝ երեք, Սիսիանի և բուն Ջանգեզուրի շրջանները՝ մեկական:

ը) Ինքնավար Սյունիքի յուրաքանչյուր գյուղ կամ համայնք, համագումարի որոշմամբ, ունենում էր իր գյուղական կոմիսարը: Այն գյուղերը, որոնց ծխերի թիվն անցնում էր 100-ից, ունենում էին նաև կոմիսարի օգնականներ: Ինչպես գյուղական կոմիսարները, այնպես էլ կոմիսարների օգնականները ընտրվում էին գյուղական

ուսարակության կողմից և հաստատվում տվյալ շրջանի գործադիր մարմնի կողմից¹:

Վերահսկիչ մարմին: Համագումարը որոշեց ունենալ Ինքնավար Սյունիքի վերահսկիչ մարմին, որը լիազորված էր վերահսկողության ենթարկել պետական բոլոր հիմնարկների, այդ թվում նաև՝ պառլամենտի դիվանի վարիչների գործունեությունը, լսել և հաստատել նրանց հաշվետվությունները:

Վերահսկիչ մարմնի անդամներ են ընտրվում երեք հոգի՝ Գասպար Խաչատրյանը, Մուշեղ Ռսկանյանը և Գևորգ Գևորգյանը, իսկ դրանց անձնափոխանորդներ՝ Տիգրան Սազանդարյանը և Շիրին Շիրինյանը:

Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրությունը: Համագումարը մտքերի փոխանակությունից հետո միաձայն որոշում է Ինքնավար Սյունիքի իշխանության կենտրոնատեղի ընտրել Գորիս քաղաքը¹:

Մտքերի աշխույժ փոխանակությունից հետո համագումարը բանաձևեր է ընդունում, թե Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը ինչպիսի քաղաքականություն պետք է վարի հարևան պետությունների նկատմամբ:

Առաջին հերթին ձևակերպվեց Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ վարվելիք քաղաքականությունը: Նշվում էր, որ Հայաստանի անկախ ազգային պետականության ստեղծումից ի վեր Ջանգեզուրը միշտ ձգտել է լինել մայր երկրի՝ Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը: Բայց ժողովրդի կամքին հակառակ՝ Հայաստանում խորհրդային իրավակարգի հաստատումը փոխել է քաղաքական իրադրությունը նաև Ջանգեզուրում, որի բնակչությունը որոշել է ապրել Խորհրդային Հայաստանից անկախ, ինքնուրույն կյանքով այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի վերականգնվել հայ ժողովրդի ինքնիշխանությունը:

Համագումարը ճիշտ համարեց Ադրբեջանի կառավարության նկատմամբ Ջանգեզուրի հարաբերությունների կանոնավորումը՝ միաժամանակ նշելով, որ առայժմ հնարավորություններ չեն ստեղծված սերտ կապեր ունենալու այդ երկրի հետ. վերականգնելու երթևեկությունը, և որ դա միայն հնարավոր կդառնա երկու երկրների ժողովուրդների փոխադարձ վստահության վերականգնման պայմաններում:

Պարսկաստանի հետ Սյունիքի հարաբերությունները համագումարը միանշանակ համարեց սերտ ու բարեկամական: Հաստատված առևտրական, տնտեսական և հաղորդակցական

¹ ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 123-ի շրջերես, 124, 125-ի շրջերես, տե՛ս նաև Գ. Նժդեհ, Իմ պատմականը, էջ 46, «Ազատ Սիւնիք», էջ 50-51, 54:

¹ ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 124-124-ի շրջերես, 125, տե՛ս նաև «Ազատ Սիւնիք», էջ 51-53:

² Ռոխոմ էր գտնվում նաև գանգեզուրյան գործերի գլխավոր շտաբը, այստեղ էլ նաև հեռագրակայանը, իսկ ուղիղկայանը գտնվում էր Գափանի Կատարի գործարաններից մեկում (տե՛ս ՀՀ ՆԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք.15):

կապերն էլ ավելի ամրապնդելու նպատակով Ինքնավար Մյունիքի կառավարությանը հանձնարարվեց Պարսկաստանում ունենալ իր մշտական ներկայացուցիչը:

Անդրադառնալով Մյունիքի հայ և քուրք բնակչության փոխհարաբերությունների հարցին՝ համագումարը նշեց, որ արտաքին սաղրանքների և քաղաքական կոպիտ միջամտությունների հետևանքով երեք տարուց ի վեր այդ հարաբերությունները բշնամական են: Համագումարը, սակայն, հույս հայտնեց, որ Ջանգեզուրում ապրող հայերն ու քուրքերը կղաղարեցնեն անտեղի բշնամանքը, և երկու դարավոր հարևանների միջև կվերականգնվի բարեկամությունը:

Այնուհետև քննվում է պետական ծառայողների ռոճիկների հարցը և նպատակահարմար է համարվում ռոճիկների նորմաների որոշումը թույլնել Սպարապետի հայեցողությանը:

Համագումարը որոշում է պետականացնել վանքերի, եկեղեցիների, բեկերի և մյուս կալվածատերերի խոշոր սեփականությունը:

Վերջապես, օրակարգի ընթացիկ չորս հարցերի (որսանոցի ու ջուլիականոցի բացման, նախկին կառավարություններից զանազան անձնավորությունների մոտ մնացած գումարների պահանջման, դրամների գործադրության) մասին որոշումների ընդունումը համագումարը բողոքում է Պառլամենտի կողմից ընտրված պրեզիդիում-դիվանին¹:

Տաթևի համագումարի որոշումները լայնորեն քննարկվեցին Գորիս քաղաքի, Ղափանի հանքերի, Մյունիքի բոլոր գյուղերի և ավանների հասարակական ժողովներում և արժանացան ժողովրդի ջերմ հավանությանը:

Համագումարի որոշումները լայն հետաքրքրություն առաջացրին Ինքնավար Մյունիքի սահմաններից դուրս՝ Խորհրդային Հայաստանում և Ադրբեջանում, ինչպես նաև ռուսական բանակի հրամանատարության մոտ:

11-րդ կարմիր բանակի հետախուզությունը վերադասին գրած զեկուցագրում նշում էր, որ Տաթևի վանքում կազմավորված Ջանգեզուրի ինքնավար կառավարությունը հրատարակել է տեղի մուսուլման բնակչությանն ուղղված մի կոչ, ուր ասված է, որ պետք է վերջ տալ հայերի և մուսուլմանների դարավոր բշնամությանը, և գավառի հայկական իշխանությունների կողմից հավաստիացում էր արվում, որ ամեն ինչ կձեռնարկվի երկու ժողովուրդների միջև բարիլիդացիական հարաբերություններ հաստատելու համար²:

Այնուհետև զեկուցագրի մեջ ասված էր, որ մուսուլմանների կողմից այդ կոչին դրական արձագանք տալու դեպքում պայմաններ

կստեղծվեն հայ և ադրբեջանցի հակաբոլշևիկյան ուժերի միավորման համար՝ դրանով իսկ դժվարացնելով Ջանգեզուրի խորհրդայնացման գործը:

Եվ այսպես, Մյունիքը ինքնավար էր, ասել է թե՛ ստեղծված պայմաններում՝ անկախ: Դա իր երկիրն ազատ տեսնելու՝ լեռնահայության իղձերի մարմնացումն էր, նրա կամքի արտահայտությունը:

Տվյալ պահին Մյունիքն ուրիշ ելք չուներ, քան ազդարարելու իր անկախությունը ոչ միայն Ադրբեջանից, այլև Հայաստանից: Դա նույնպիսի ստիպողական քայլ էր, ինչպիսինը եղավ յոթ տասնամյակ հետո դարաբաղյան համաժողովրդական շարժման ուժով Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակումը: Նժդեհը գրել է. «Թշնամին՝ շացած Երևանի կամովին խորհրդայնացումից, չուզեց կատարել մեր առաջադրած հաշտության նախնական պայմանները և ստիպեց մեզ Մյունիքը հայտարարելու ինքնավար, մինչև որ քաղաքական հնարավորություն կստեղծվեր միանալու մայր երկրին»: Նա նշում էր, որ քանի դեռ հարցականի տակ էր Մյունյաց երկիրը Հայաստանին միավորելը, Ջանգեզուրի ժողովուրդը հերոսական պայքարով պահում էր հայոց այդ լեռնավայրի անկախությունը՝ միաժամանակ ձեռնամուխ լինելով իր պետական կյանքի կառուցմանը՝ ժողովրդավարական հիմունքներով:

Համագումարից անմիջապես հետո Նժդեհը, վերադառնալով Գորիս, կատարեց զինվորական ղեկավար կադրերի մի շարք անհետաձգելի փոփոխություններ: Պորուչիկ Պետրոսյանին նշանակեց ռազմական գծով իր օգնական, Մյունիքի զինված ուժերի շտաբի պետ նշանակվեց կապիտան Պարոնյանը, քաղաքի պարետ՝ Սմբատ-Խոջաբեկովը: Խնձորեսկի զինվորական տեղամասի պետ դարձավ 28-րդ կարմիր դիվիզիայի նախկին սպաներից մեկը՝ Նժդեհի կողմն անցած Քոչարովը, իսկ նրան օգնական նշանակվեց Գերենգուր (Կռնիձոր) գյուղի քահանա Գրիգորը³:

Նժդեհն առաջվա պես վճռական էր համարում ժողովրդի բարոյական ոգու ամրացումը, ուստի գրեց այլուցեցիներին ուղղված յոթ պատվիրաններ պարունակող քարոզչության մի պատգամ, որն այդ օրերին կարդում էին Մյունիքի եկեղեցիներում, դպրոցներում, զորանոցներում, ռազմաճակատներում, գյուղի թե քաղաքի ամեն մի հարկի տակ: Ահա այդ պատվիրանները.

1. «Երբեք առանց Մյունիքի և Արցախի: Առանց Հայաստանի աշխարհագրական այդ ուժեղ ողնաշարի, մեր ամբողջական հայրենիքը գոյություն ունենալ չի կարող:

2. Լեռներիդ վրա, լեռներիդ մեջ է քո փրկությունը: Արդ, տա-

¹ ՀՀ Կոնստիտուցիոնալ դատարանի կողմից 2022 թ. 113-ՊԿ հրավերով 2022 թ. 3-րդ կիսամյակի 37-րդ նիստի 126-րդ կետով 127-րդ կետի ներքո «Ազատ Միություն» կազմակերպության հարցումները, էջ 56-57:

² ՀՀ Կոնստիտուցիոնալ դատարանի կողմից 2022 թ. 1022-ՊԿ հրավերով 2022 թ. 8-րդ կիսամյակի 8-րդ նիստի 189-րդ կետով 189-րդ կետի ներքո «Ազատ Միություն» կազմակերպության հարցումները, էջ 189:

³ Գ. Նժդեհ, Ինչու պայքարեց լեռնահայաստանը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 80:

⁴ ՀՀ Կոնստիտուցիոնալ դատարանի կողմից 2022 թ. 1022-ՊԿ հրավերով 2022 թ. 8-րդ կիսամյակի 8-րդ նիստի 189-րդ կետով 189-րդ կետի ներքո «Ազատ Միություն» կազմակերպության հարցումները, էջ 189:

ճարմերիդ մեջ, խաչերիդ կողքին բարձրացուր մի-մի ժայռ և պաշտե, և՛ երկրպագե, որ չթուլանա փրկարար պաշտամունքդ դեպի լեռները:

3. Սպարտա: Քո երկիրը, որպես նոր Սպարտա կարող է գոյություն ունենալ տխուր Արևելքում: Չգտիր, կարող ես և պիտի դառնաս:

4. Երբեք անգեմ: Թող նախ հարևանները իրենց սրերը խոփերի և նիզակները օտոցների վերածեն:

5. Եվ ոչ մի ընչազուրկ՝ քո հողի վրա: Խեղճների արցունքից ու քույրերի անարիությունից են քանդվում հայրենիքները: Բոլոր որդիներդ անկարոտ և արի:

6. Մի ժողովուրդ - մի ընտանիք: Ազգերի մեջ գուցե և միայն դու իրավունք չունես ներքուստ պառակտված լինելու:

7. Եղի՛ր ուժեղ, էլի ուժեղ, և միշտ ուժեղ: Ժողովուրդները վերջիվերջո տեր են մնում ոչ թե նրան, ինչ որ նրանց տրվում է, ինչ որ մուրում են, այլ միայն նրան, ինչի որ արժանի են, ինչ որ իրենց սեփական ուժերով ապահովել են կարողանում»¹:

Իրադարձությունների զարգացումը 1921թ. հունվար-փետրվարին

Չանգեզուրի բուլշևիկյան կազմակերպությունը մեծ կորուստներ էր կրել: Գավառից կարմիր բանակի զորամասերի նահանջի օրերին, ինչպես արդեն ասվել է, սպանվել էին Քրիստափոր Մկրտչյանը, Մակիչ Մաշուրյանը, Բագրատ Հարությունյանը և ուրիշ ղեկավարներ: Արմենակ Ղարազյոզյանը և Հակոբ Կամարին կոմունիստների մի մասի հետ անցել էին Ղարաբաղ, ոմանք էլ, ինչպես, օրինակ՝ Հայրապետ Տատյանը և ուրիշներ, այնտեղից մեկնել էին Բաքու:

Գորիսի կոմունիստական ջոկատները, ուժերը պահպանելու և համալրելու համար, անցել էին գավառին հարևան Ադրբեջանի Կուրաթիի շրջանը:

Այնտեղ էին գնացել նաև գավառի ընդհատակում գործող կոմունիստներից շատերը, ինչպես նաև մի քանի տասնյակ անկուսակցականներ: Կուրաթիի բուլշևիկները և խորհրդային մարմինները աջակցություն ցույց տվեցին իրենց մոտ ապաստանած հայ կոմունիստներին և կոմունիստական ջոկատի անդամներին, համալրեցին նրանց զինապաշարը, ապահովեցին պարենով և այլն:

Այդ ամենը, իհարկե, անմիջապես հայտնի դարձավ Չանգեզուրի իշխանություններին: Նրանք Կուրաթիի բուրք և քուրդ ղեկավարներից պահանջեցին իրենց հանձնել հայ կոմունիստ-

ներին, հակառակ դեպքում սպառնում էին ասպատակել շրջանը և պատժել նրանց ապաստան տվողներին: Բայց, ինչպես և պետք էր սպասել, մերժում էին ստանում:

1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին Կուրաթիում տեղի ունեցավ տեղի բուլշևիկների կոնֆերանս՝ Գորիսի շրջանի այնտեղ գտնվող հայ կոմունիստների մասնակցությամբ: Կոնֆերանսի կազմակերպման և անցկացման գործում ղեկավար դեր էր խաղում Ադրբեջանի բուլշևիկ ղեկավարներից՝ ազգությամբ քուրդ՝ Նազար Հեյդարովը: Կոնֆերանսը քննարկեց Կուրաթիում գտնվող հայ կոմունիստներին ավելի լայն աջակցություն ցույց տալու, Չանգեզուրի բնակչության շրջանում հականժողեհական քարոզչությունը ուժեղացնելու հարցերը:

Քանի որ գավառային նախկին կոմիտեն ցրվել էր, ուստի կոնֆերանսն ընտրեց գավառի նոր կազմ, որի մեջ մտան Հուսեին Աբդուլակը, Ալի Ամիրալանովը, Օրուջ Բաբաևը, Կարա Իյաստվը, Քերիմ Իսկենդերովը, Կուլի Աբդուլ Ազիմովը, Լյաթիֆ Շաֆիևը, Արշակ Բալյանը, Ալի Շահմուրադովը, Եղո Ղազարյանը, Արսեն Զյարունցը, Սավալան Շիրինովը, Նազար Հեյդարովը և ուրիշներ: Վերջինս ընտրվեց նաև գավառային կոմիտեի քարտուղար¹:

Հայ կոմունիստները Կուրաթիից ավելի ու ավելի հաճախակի սկսեցին թափանցել Գորիսի շրջանի գյուղերը և գաղտնի նախապատրաստական աշխատանքներ տանել: Նրանք ընդհատակում ժողովներ էին անցկացնում, ցրում թուփեցիկներ, իրենց կողմը քաշում համակրողների²:

Բուլշևիկյան աշխատանքները աշխուժացան նաև Միսիանի շրջանում, որտեղից նրանք նույնիսկ կարողացան կապեր հաստատել Վայոց ձորի առանձին գյուղերի՝ ընդհատակում գտնվող կոմբջիզների հետ:

Միաժամանակ, մեծ ջանքերի շնորհիվ կապեր հաստատվեցին Բաքվի հետ: Այդ գործում հատկապես ակտիվ աշխատանք տարան Անդրեաս Ապրյանը, Ալեքսանդր Բաղդասարյանը, Արշակ Բալյանը, Հարություն Գյուլնազարյանը, Յաշա Մարտիրոսյանը, Մակիչ Արզանյանը և խնձորեսկցի ուրիշ կոմունիստներ: Վերականգնվեցին կապերը նաև 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության հետ:

Խնձորեսկ գյուղի ակտիվ կոմունիստներից Մաթևոս Ասատրյանը շատ տարիներ հետո իր հուշերում գրել է. «Այդ ժամանակ մենք ուժեղացնում էինք մեր նամակագրական կապերը Անդրերկրյանի և Ադրբեջանի ղեկավար մարմինների հետ: Դաշնակցության դեմ մղվող պայքարում կոնկրետ ցուցումներ և

¹ Գ. Կոթիկ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9 (33), էջ 78:

¹ Տե՛ս Գ.Ի. Կոմարով. В горах Закавказья. Воспоминания о годах борьбы за победу и укрепление советского строя, էջ 109.

² ՀՀ Կոմկոմի Ա. Ֆ. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 32:

ղեկավարություն էինք ստանում Ադրբեջանի կենտկոմից: ...Մեր հերթին տեղեկություններ էինք հաղորդում դաշնակների զինված ուժերի քանակի և դասավորության մասին, նամակներ էինք ուղարկում Կուրաթլիի շրջկոմին: ...Մեզ հաջողվում էր տեղեկություններ ստանալ դաշնակների ուժերի տեղաբաշխման, նրանց պլանների, գյուղացիների տրամադրությունների և այլ հարցերի վերաբերյալ և հաղորդել Բաքու՝ Ադրբեջանի կոմկոմի կենտկոմին և կարմիր բանակի հրամանատարությանը»¹:

Զանգեզուրի բոլշևիկները Բաքվում 11-րդ բանակի հրամանատարության հետ հանդիպումների ժամանակ հորդորում և խնդրում էին արագացնել կարմիր բանակի զորքերի նոր հարծակումը գավառի վրա:

Նազար Հեյդարովն իր «Զանգեզուրի լեռներում» գրել է. «Մենք, ընդհատակյա կոմունիստներս, ստիպված էինք շարունակ կազմ ու պատրաստ լինել և հայ ընկերների միջոցով հսկողության տակ պահել Գորիսը, Խնձորեսկը և Շինուհայրը: Նրանցից մենք ստանում էինք տեղեկություններ դաշնակցական զեներալ Նժդեհի միջոցառումների, գյուղացիների տրամադրությունների մասին և այլն:

... Զանգեզուրի կոմունիստները կապ էին պահպանում Ադրբեջանի կոմունիստական կազմակերպությունների հետ: Դաշնակցական զորքերի թվաքանակի ու գտնվելու վայրի մասին բոլոր տվյալները կուսակցության Շուշիի գավկոմի միջոցով ուղարկվում էին Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմին: Այդ տվյալների հիման վրա ես 1921 թ. մայիսին լինելով Բաքվում, Ադրբեջանի Կ(բ)Կ Կենտկոմին առընթեր Հայաստանի Կ(բ)Կ Կենտկոմի ներկայացուցչությունում, Հայաստանի կուսկազմակերպության ղեկավար աշխատողներ Սահակ Համբարձումյանի, Երեմիա Բակունցի, Հայրապետ Տատյանի և այլոց ներկայությամբ հատուկ հաղորդում արեցի»²:

Կուրաթլիից, հիմնականում Գյուրջուլու քրդաբնակ գյուղի վրայով, Գորիս քաղաքի ընդհատակի հետ կապը պահպանում էին Ադրբեջանի կոմկոսակցության Կուրաթլիի գավառային կոմիտեի անդամներ Նոր Դազարյանը և Արսեն Զյարունցը, Խնձորեսկի հետ, Կոռնիձոր գյուղի այգիներով Արշակ Բալայանը և նրա ղեկավարած հետախույզների խումբը, որի մեջ մտնում էին Դուկաս Յուզբաշյանը, Գրիգոր Բալոյանը, Բախշի Առուշանյանը, Թևոս Շահնազարյանը, Մաթևոս Ասժատուրյանը, Գարեգին Դիլանչի-յանը և Գարեգին Զյարունցը, Շինուհայր գյուղի հետ, գլխավորապես թուրքաբնակ Մազրա, Շահվեդյար և Էյվազար (Էյվազլու) գյուղերի վրայով, շինուհայրցի կոմունիստներ Արշակ

Աբրահամյանը, Արսեն Աղասյանը, Բարսեղ Առաքելյանը, Սուքիաս Աղասյանը, Գուկաս Սկրտչյանը, Թադևոս Աբգարյանը, Ասատուր Խուրշուդյանը, Ավագ Աղամեյյանը, Սերգեյ Բաղդասարյանը, Հարություն Թովմասյանը¹:

Սակայն Զանգեզուրի պաշտպանների թիկունքում ընդհատակյա աշխատանք կատարելն այնքան էլ հեշտ չէր: Նժդեհի համապատասխան ծառայությունները ձեռքակալեցին տասնյակ կոմունիստների, որոնք մեղադրվեցին կարմիր բանակի հրամանատարության և ադրբեջանական հետախույզության հետ կապի մեջ մտնելու, նրանց տեղեկություններ հաղորդելու և այլ մեղքերի մեջ: Ձեռքակալվածներից գնդակահարվեցին Թադևոս Թեյունցը, Սոնա Թաթարյանը, Սոփի Աբրահամյանը, Սաշա Հովհաննիսյանը, Շուշանիկ Գյուլմագարյանը, Գարեգին Գյուրջյանը, Նիկոլայ Միրզոյանը, Դազար Գասպարյանը, Վարդուհի Բարսեղյանը, Սաշա Բարխուդարյանը, Սուքիաս և Արսեն Աղասյանները և ուրիշներ: Հատկապես մեծ կորուստներ էին կրել Շինուհայրի կոմունիստները, որոնց մի մասը ձեռքակալվել կամ գնդակահարվել էր գավառի ծառայությունների կողմից, իսկ մի քանիսը, որոնք անցել էին Ադրբեջանի՝ Զանգեզուրին սահմանակից շրջանները, այնտեղ գտնվելով գնացել տեղի մուսավաթական-բեգական տարրերի գնդակներին: Այսպես, մուսավաթական բանդիտները Խոջախանից Շուշի գնալիս Գեղեղեսի ձորում սպանեցին շինուհայրցի կոմունիստներ Արշակ Աբրահամյանին, Արսեն Աղասյանին և Բարսեղ Առաքելյանին²:

Ինչպես կովի ճակատում բոլշևիկյան զորքերի պարտությունը, այնպես էլ տեղի կոմունիստների ու նրանց համակիրների ձեռքակալությունները և դաժան պատիժները ի վիճակի չէղան խսկանկուր գավառում խորհրդային իշխանության հաստատման համար պայքարող ուժերի գործունեությունը: Ընդհատակում գործող բոլշևիկյան բջիջները և Ադրբեջան անցած զանգեզուրցի կոմունիստները շարունակում էին քարոզչական-կազմակերպական գործունեությունը, նախապատրաստվում նոր առձակատման:

Գեղ 1921թ. սկզբներին կովկասյան ճակատի Ռազմա-հեղափոխական խորհուրդը ՌԱՖԻՀ կառավարությունից գուցում էր ստացել՝ Զանգեզուրը գրավել մինչև գարուն: Բայց 11-րդ բանակի հրամանատարությունը, հաշվի առնելով եղանակի հետ կապված բարդությունները, չէր շտապում՝ չգանկանալով նորից դիմել ռիսկի և նոր վտանգների առջև կանգնել: Նույն կարծիքին էր նաև Սերգո Օրջոնիկիձեն, որը Լենինին գրած նամակում նշում էր. «Զանգեզուրի ղեմ Ադրբեջանի կողմից ռազմական գործողությունները վերսկսելը բոլորովին հնարավոր չէ: Հայաստանից և

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 4033, ց. 4, գ. 87, ք. 33, 45:

² Ի.Է. Եսխարոն, В торах Заире-гара, էջ 112:

¹ Ի.Է. Եսխարոն, В торах Заире-гара, էջ 114-115:

² Նույն տեղում, էջ 224-225:

Աղբբեջանից Չանգեզուր տանող բոլոր լեռնանցքները ծածկված են խոր ձյունով¹: Նա շեշտում էր, որ գարնան բացվելուն պես բանակը կձեռնարկի կառավարության ցուցմունքի կատարմանը:

Ելնելով դրանից՝ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը որոշեց ժամանակավոր դադարն օգտագործել՝ փորձելով դիվանագիտական ուղիներով ներագրել Չանգեզուրի իշխանության վրա պահանջելով առանց զենք գործադրելու հանձնվել: Նա գտնում էր, որ դեռ չեն սպառվել Գորիսի հետ լեզու գտնելու բոլոր հնարավորությունները: Ռուսի, զանգեզուրյան զինյալների ղեկավարին համոզելու նոր փորձեր արվեցին, ուղարկվեցին նոր կոչեր, նամակներ, գրություններ, որոնց բովանդակությունը նույնն էր՝ Նժդեհը չի կարող իր փոքրաթիվ զինված ուժերով դիմադրել կարմիր բանակի նոր հարձակմանը, գավառը չի կարող պահպանել իր ներկա ինքնավար կարգավիճակը, հետևապես անիմաստ է հետագա արյունահեղությունը:

Չանգեզուրի հետ բանակցություններ վարելու հարցը հատկապես բարձրացավ Բաքվում Դրոյի գտնվելու ժամանակ:

Դեռ 1921թ. հունվարի 5-ին Տրոցկին հեռագիր էր ուղարկել Երևան և պահանջել, որ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար Դրոն Բաքվի վրայով մեկնի Մոսկվա: Դա նախագուշակյալ քայլ էր, որ խորհրդային իշխանություններն անում էին որոշակի նպատակով. Դրոն մեծ հեղինակություն ուներ հայ զինվորականության շրջանում, որը Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո իր հիմնական զանգվածով մնացել էր Երևանում: Նախկին հայկական բանակի զինվորականությունը չեզոքություն էր հանդես բերել նոր կարգերի նկատմամբ, իսկ շատ սպաներ, համակրելով խորհրդային իշխանությանը, ցանկանում էին ծառայել Հայաստանի կարմիր բանակում: Չնայած դրան՝ Հայաստանի խորհրդային և զինվորական մարմինների ոչ քիչ պատասխանատու աշխատողներ (Ալիս, Աթաբեկյան, Այվազյան և ուրիշներ) մնում էին այն տեսակետին, որ հին զինվորականությունը նոր իշխանության անուղղելի հակառակորդն է, ուստի պետք է հայաձել նրան՝ կանխելու հնարավոր ընթացակարգը:

Այդ ուղղությամբ ձեռնարկված առաջին քայլերից մեկը հենց Դրոյին Երևանից հեռացնելն էր: Նրան Մոսկվայում աշխատանք էին առաջարկելու, որպեսզի այդ վտանգավոր, անկայուն օրերին նա չվերադառնա Երևան:

¹ Ազդուրով, ք. 85, գ. 14, գ. 77, բ. 2:

² Այդ տեսակետից շատ հետաքրքրական է բուլեիկ հրամանատարության և Գ. Նժդեհի միջև տեղի ունեցած զրպարությունը. որը գետնոված է 1921թ. գարնան Դրոյիսում լույս տեսած «Լրնոտ գիրք» վերնագրով փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ:

Երևանից Դրոյի մեկնելուց հետո Խորհրդային Հայաստանի գործերի հրամանատարի պաշտոնը ստանձնեց Մ.Վ. Մուկաչանովը, իսկ բանակի բաղվարչության պետ նշանակվեց Հովսեփ Լազյանը:

Մոսկվա գնալու ճանապարհին Դրոն կանգ առավ Բաքվում և այստեղ մնաց մի քանի օր՝ գանազան մակարդակների հանդիպումներ և գրույցներ ունենալով տեղի խորհրդային և զինվորական գործիչների հետ: Այդ հանդիպումների արդյունքներից մեկն այն եղավ, որ նրան խորհուրդ տվեցին նամակ ուղարկել Նժդեհին և նրան հնազանդության կոչ անել:

Հունվարի կեսերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը Հայաստանի Հեղկոմի հետ պայմանավորվել էր՝ նրա անունից՝ Բաքվից Եվախ-Շուշիի վրայով պատվիրակություն ուղարկել Նժդեհի մոտ: Հեղկոմը տվել էր իր համաձայնությունը, և 11-րդ բանակի հրամանատարությունը լիազորել էր երկու մարդու՝ Սաքո Համբարձումյանին և Հակոբ Իոաննիսյանին:

Հունվարի 23-ին Բաքվում ՀՍԽՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ Աթաբեկովը (Աթաբեկյան) ուղիղ հեռագրաբերով կապվում է Երևանի հետ. և հետևյալ խոսակցությունն է տեղի ունենում նրա ու հանրապետության արտգործադրի տեղակալ Ասքանազ Մուսկալանի միջև.

«Աթաբեկով: - Օրերս Չանգեզուր ենք ուղարկում 11-րդի (11-րդ կարմիր բանակի- Ա.Ս.) կողմից լիազորված՝ Հեղկոմի (Հայաստանի Հեղկոմի- Ա.Ս.) ներկայացուցիչներ՝ գյուղացիներին և Նժդեհին ուղղված առաջարկով՝ ճանաչել Խորհրդային Հայաստանը, դադարեցնել թշնամական գործողությունները: Դրոն նամակ է տվել տանելու Չանգեզուր: Մեր առաջարկության մանրամասն պայմանները կծշակվեն Բեկգադյանի գալուց հետո: Հեղկոմի կողմից լիազորվածներ առաջարկում ենք Համբարձումյանին և Հակոբ Իոաննիսյանին:

Մուսկալան: - Չանգեզուրի պատվիրակության մասին մտածում ենք, որ լավ կլիներ, եթե գնար Երևանով, բայց եթե ձեր կողմից այդքան ամեն բան արվել է Շուշիով ուղարկելու համար, ... ապա վաղը կհաղորդեմ ընկերներին այստեղ: Հաղորդիր և մեր կարծիքը: Պատվիրակության րնտրությունը ես համարում եմ շատ հաջող...»:

Լիազորված պատվիրակությունը, հավանաբար, Հայաստանի Հեղկոմի կողմից հավանություն չի գտնում, ուստի բանակի հրամանատարությունը հունվարի 25-ին լիազորում է պատվիրակության նոր կազմ, այս անգամ՝ բաղկացած 5 հոգուց. Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակված կոմունիստներ՝ նախկին հնչակյան գործիչ, իսկ հետո բուլեիկյան կուսակցության մեջ անցած Գրիգոր Վարդանյան (ղեկավար) և Մամսոն Թյունիև. 11-րդ բանակի կողմից՝ ոչ կոմունիստներ փոխգնդապետ Արմենակ

³ ՀՀ Նժդեհով, ք. 114, գ. 2, գ. 35, բ. 9-ի շրջերև:

Օլլբեյյան, Արտաշես Հովհաննիսյան և Շմավոն Քոչարյան: Վերջին երեքը պատվիրակության կազմի մեջ էին մտել Գրոյի համաձայնությամբ:

Հունվարի 21-ի թվով Գրոն երկու նամակ էր գրել, մեկը՝ Նժդեհի, մյուսը՝ Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդի անունով, որոնք պետք է տեղ հասցվեին Համբարձումյանի և Իռանիսյանի միջոցով: Նոր պատվիրակություն կազմելուց հետո այդ նամակների հանձնումը հանձնարարվեց նրան:

Նժդեհին գրած նամակում Գրոն արել էր հետևյալ առաջարկությունները. 1. Սյունիքը հայտարարել խորհրդային: 2. Գաղաթեցնել ապստամբական կոիվները Գարաբաղում: 3. Ընդունել 11-րդ բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչներին, եթե դա ցանկանում է Նժդեհը¹:

Ավելի ընդարձակ էր Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդին ուղղված (պատճենը՝ Նժդեհին) Գրոյի շարադրած նամակը, ուր կրկնված էին խորհրդային կողմի հիմնական պահանջները: Այս նամակում Գրոն գրում էր, որ երկու և կես տարվա դառը փորձը համոզում է, որ հայ ժողովուրդը չի կարող իր հույսը կապել Նվրայայի հետ: Այժմ Հայաստանը խորհրդային է, և հեղափոխական Ռուսաստանը կգա նրան երթայրական օգնության: Ռուսաստանի միջոցով միայն հայ ժողովուրդը կարող է լուծել իր հողային հարցերը: Շուտով Մոսկվայում տեղի կունենա կոնֆերանս, որտեղ Ռուսաստանի, Թուրքիայի և Հայաստանի մասնակցությամբ կլուծվի երկրի սահմանների խնդիրը:

Նամակում ձևակերպված հիմնական պահանջը մնում էր Չանգեզուրի խորհրդայնացումը: Շեշտված էր, որ եթե զանգեզուրցիները շարունակեն իրենց պայքարը, ապա դա կունենա ծանր հետևանքներ ոչ միայն Սյունիքի աշխատավոր գյուղացիության, այլև ողջ հայ ժողովրդի համար: Չանգեզուրի կողմից Խորհրդային Հայաստանը չճանաչելը բերելու է հետևյալ աղետները.

1. Հայաստանի կառավարությանը խանգարելու է լուծել Նախիջևանի, Շարուրի և Գարաբաղի խնդիրները:

2. Առիթ է դառնալու, որպեսզի տաճիկները զորքերը չհեռացնեն Հայաստանից, պատճառաբանելով, թե այնտեղ հաստատված խորհրդային իշխանությունը կեղծ է:

3. Չի սկսվի խաղաղ և շինարար աշխատանք արյունաքամ երկրում:

Նշված էր նաև, որ «Գժվար է խոստովանել և հաշտվել այն դառն իրողության հետ, որ կատարված են մի շարք քաղաքական սխալներ»:

«Ուստի դիմելով ձեզ՝ ուզում եմ հավատալ, - ասված էր Գրոյի նամակի վերջում, - որ Չանգեզուրը և նրա ղեկավարները վերջ կտան իրենց բռնած քաղաքականությանը և կմիանան իրենց Մայր Երկրին՝ Հայաստանին, որ Մոսկվայում տաճիկների հետ բանակցությունները կգան ապագուցելու, որ Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատավորության շահերը: Ուստի՝

ա) Չնգ պետ է անմիջապես հայտարարվել խորհրդային և միանալ Խ.Հայաստանի հետ.

բ) Եթե որևիցե բան ունեք պարզաբանելու, առանց ուշացնելու պետք է ներկայացուցիչներ ուղարկեք 11-րդ բանակի հրամանատարության և Հայաստանի կառավարության մոտ»¹:

11-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատար Հեկկերը և Ադրբեջանում Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչ Աբարբեկյանը պատվիրակությանը հանձնարարել էին.

ա) Գրոյի նամակները տանել ու հանձնել Նժդեհին և Չանգեզուրի Գյուղացիական խորհրդին:

բ) Բանակցել Նժդեհի հետ և նրան առաջարկել, որ Չանգեզուրում հայտարարի խորհրդային իշխանություն՝ միացած Խորհրդային Հայաստանին:

գ) Անհամաձայնության դեպքում աշխատել, որ Նժդեհն իր կողմից մարդիկ ուղարկի Շուշի կամ Բաքու՝ բանակցությունները շարունակելու համար:

դ) Համաձայնության դեպքում խոստանալ ամենայն ամենա-տիսա թե իրեն՝ Նժդեհին և թե՛ բոլոր յուրայիններին²:

Բարվից դուրս գալով՝ պատվիրակությունը մեկնում է Գարաբաղ՝ այնտեղից Չանգեզուր անցնելու համար: Հունվարի 28-ին հասնելով Շուշի՝ պատվիրակությունը հաջորդ օրը Արտաշես Հովհաննիսյանին և Շմավոն Քոչարյանին հանձնարարում է ճանապարհվել Չանգեզուր և ինչ գնով էլ լինի՝ մտնել այնտեղ, տեսակցել Նժդեհի հետ և նրան հայտնել, որ Շուշիում զանվոլ պատվիրակության անդամները կարևոր նամակներ ունեն իրեն տալու: Չանգեզուր ուղևորվողները նաև հանձնարարական ունեին՝ բանակցություն սկսել խիստ կենսական և ընթացիկ հարցերի մասին, ինչպես և Նժդեհին առաջարկել երաշխավորելու պատվիրակության անձեռնմխելիությունը:

Շուշիում լուր ստանալով, որ պատվիրակության անդամներն արդեն անցել են Չանգեզուր, Գ. Վարդանյանը և Ա. Օրբելյանը որոշում են պատասխանի չսպասել և, այնտեղ բողնելով Սամսոն Թյունիկին, անմիջապես մեկնում են Ավդալար՝ սահման, ուր հասնում են հունվարի 31-ի երեկոյան: Քիչ հետո նրանք սահմանի

¹ ՀՀ ԿԳԿՊԷ, ֆ.114, գ. 2, ք. 70, ք. 29:

² Նույն տեղում, ք. 16:

¹ Գ. Նժդեհի Ազատ Սիւնիք. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 131, Գ. Նժդեհի Լեւ պատասխանը, էջ 55:

վրա ստանում են Չանգեզուրից՝ Շ. Քոչարյանի գրած երկտողը, ինչպես նաև բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջանի) հրամանատար Տեր-Պետրոսյանից մի պաշտոնական գրություն, որտեղ ասված էր, որ համաձայն Սյունիքի սպարապետ Նժդեհի կարգադրության՝ ապահովվում է պատվիրակության անդամների անձի անձեռնմխելիությունը, և նրանց հրավիրում են Չանգեզուր: Փետրվարի 1-ին անցնելով սահմանը՝ նրանց անմիջապես առաջնորդում են Տեղ գյուղ՝ հրամանատար Տեր-Պետրոսյանի մոտ: Գյուղ մտնելիս նրանք տեսնում են հավաքված գյուղացիների, որոնք հանգիստ չէին դիտում նրանց, մարդկանց տրամադրությունը խիստ բացասական էր եկվորների հանդեպ:

Հաջորդ օրը՝ փետրվարի 2-ին, նրանց առաջնորդում են Գորիս քաղաք, ուր և գտնվում էր Նժդեհը:

Փետրվարի 2-ին Բաքվում Խ. Հայաստանի ներկայացուցիչ Աբաբեկյանը հեռագրում է Երևան, ՀՍԽՀ արտգործօժովկոմի տեղակալ Մռավյանին, հաղորդելով, որ պատվիրակությունն արդեն գտնվում է Չանգեզուրում, և երաշխավորված է նրա անդամների անվտանգությունը¹:

Գորիս մտնելիս պատվիրակները հանդիպում են ավելի մռայլ և վրեժխնդիր դեմքերի, մրմուրոտն ավելի ճնշող էր, ատերությունն ավելի շատ զգացվում էր զինվորականության և պաշտոնյաների կողմից:

Չանգեզուրի սահմանը ոտք դնելուց հետո Գ. Վարդանյանը և Ա. Օրբեյանը, ինչպես և ավելի շուտ այնտեղ անցած Ա. Հովհաննիսյանը և Շ. Քոչարյանը մշտապես գտնվում էին խիստ հսկողության տակ, որպեսզի հնարավորություն չունենան շփվելու տեղացիների հետ: Այդ հսկողությունը պատճառաբանվում էր նրանով, թե նախապես կանխում են բողջիկների նկատմամբ՝ գայրացած ամբոխի հնարավոր անախտությունները:

Փետրվարի 2-ին՝ ժամը 12-ին, Արմենակ Օրբեյանը հրավիրվում է Նժդեհի մոտ՝ նրա բնակարանը: Գրույի երկու գրությունները հանձնելուց հետո նա բավական երկար գրույց է ունենում Նժդեհի հետ և նրան հայտնում պատգամավորության նպատակը:

Այնուհետև ժամը 2-ին Նժդեհի իր մոտ է հրավիրում Գրիգոր Վարդանյանին, իսկ ինքն այդ նույն պահին մի աման պատշգամբից ելույթ է ունենում Տաթևից և այլ գյուղերից նոր եկած զորամասերի առջև: Այնտեղ էր հավաքվել նաև քաղաքի գրեթե ամբողջ հասարակությունը: Գ. Վարդանյանին տանում են միտինգի մասնակիցների շարքերի միջով այն պահին, երբ Նժդեհը մոտավորապես ասում էր. «Այո, կոմունիզմի շղարշ հագած պարոններ հայ կոմունիստները բավական չէ, որ կործանման դուռը հասցրեցին

Չանգեզուրի աշխատավորությանը, այսօր խոնարհվելով ձեր իրական ուժի առաջ՝ պատգամավորներ են ուղարկում մեզ ինչ-ինչ առաջարկներով. և սա նրա համար, որովհետև սրիկա Քեմալի հակահեղափոխական բանդաները գրավել են Հայաստանի մեծ մասը և սպասում են գրավել մյուս մասերը. բայց ո՞վ բերեց քեմալականներին Հայաստան...»¹:

Անցնելով շարքերի միջով՝ Գ. Վարդանյանը հասնում է Նժդեհի բնակարանը, ուր քիչ հեռու գալիս է նաև ինքը՝ Նժդեհը, և նրան հրավիրում իր աշխատասենյակը: Զրույցին ներկա է լինում նաև Սյունիքի նորընտիր կառավարության ղեկավարատեր՝ Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Նժդեհի առաջարկով Վարդանյանը հանգամանորեն ներկայացնում է այն հարցերը, որոնք մշակվել էին Բաքվում, ինչպես նաև մի շարք ուրիշ հարցեր, այն է՝

1. Ռուսական սոցիալիստական հեղափոխության առաջադրած մեծ նպատակները և 3-րդ Ինտերնացիոնալը.
2. Հակահեղափոխական Անտանտը և իր գործելակերպը.
3. Խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունը.
4. Քեմալական շարժումը, Խորհրդային Ռուսաստանը և Անտանտը.

5. Մուսավաթականները, մենշևիկներն ու դաշնակցականները և նրանց հակահեղափոխական գործելակերպն Անդրկովկասում.

6. Հայաստանի Հանրապետության կործանումը և դաշնակների դաշնագրերը Քեմալի և մենշևիկյան Վրաստանի հետ.

7. Խորհրդային Հայաստանի ներկա տնտեսական և քաղաքական ծանր պայմանները, որոնք արույնը են դաշնակցության արկածախնդրական քաղաքականության.

8. Քաղաքական նոր բալդությունների հավանականությունը հատկապես Անդրկովկասում և մանավանդ՝ Հայաստանի ճակատում.

9. Չանգեզուրի և Լեռնային Ղարաբաղի նշանակությունը ռազմական և Խորհրդային Հայաստանի ամրապնդման ու սպազա գարգացման տեսակետներից.

10. Չանգեզուրի կղզիացումը խոշոր դժբախտություն առաջ կբերի թե՛ հենց իր՝ Սյունիքի աշխատավոր գյուղացիությանը և թե՛ առհասարակ մանուկ Խորհրդային Հայաստանի աշխատավոր մասսաներին²:

Գ. Վարդանյանի՝ մեկ ժամ տևած հաղորդումից հետո սկսում է խոսել Նժդեհը՝ հուզված ու վրդովված:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 17 և շրջերես:

² Նույն տեղում:

Իր խոսքի սկզբում Նժդեհի հայտարարում է, որ սոցիալիստները ոչ թե Գորիս եկամ պատգամավորներն են. այլ հենց ինքն է իսկական սոցիալիստը, որովհետև միշտ սեփականագուրկ է եղել և երբեք ձգտում չի ունեցել սեփականություն ունենալու. բնդիակառակը իր ողջ կյանքը տրամադրել է միայն ու միայն աշխատավոր զանգվածների պատագրման գործին, պայքարել հանուն Տաճկաստանի և Պարսկաստանի ճնշված ժողովուրդների, մասնավորապես՝ հայ բազմաչար ժողովրդի ազատագրման համար:

Անցնելով բուն հարցին՝ Նժդեհն ասում է, որ նրանք առաջարկում են Ջանգեզուրը խորհրդայնացնել, բայց չեն ուզում իմանալ՝ արդյոք դա ցանկանում է Սյունիքի ժողովուրդը, այն ժողովուրդը, որն արդեն տեսել է խորհրդային իշխանության «բարիքները» անցյալ տարվա հուլիսից նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում: Մի՞թե խորհրդային զորքերը չէին, որ իրենց հետ Ջանգեզուր էին բերել 1200-ի չափ տաճիկ ասկյարներ, որոնք 15 օր շարունակ կրակի էին մատնել Յաջի գյուղը և վերածել ավերակի, Քարահունջ գյուղում բռնաբարել ու լվել 100-ից ավելի հայ օրիորդներ, որոնք այժմ, սիֆիլիսով հիվանդացած, աղի արցունք են քափում: Իսկ Ջանգեզուրի կոմունիստները, որոնք «ծաղրում էին եկեղեցին». որոնք «մինչև իսկ ամիլեցին մի ձերուհի քահանայի մորուքը՝ պարզ քմահաճույքի համար»: Բողջիկների՝ Ջանգեզուրում եղած հինգ ամիսների ընթացքում նրանք գնդակահարեցին տասնյակ անմեղ մարդկանց, այդ թվում՝ Վահան Խորենուն և Արշակ Շիրինյանին: Մի՞թե Խորենին չէր, որ լինելով «Աշխատավորի» խմբագիր Թիֆլիսում, 1918 թվականին իր թերթի էջերում ջերմորեն ողջունում էր Խորհրդային Ռուսիան և Հոկտեմբերյան մեծ հեղափոխությունը:

Դառնալով Գ. Վարդանյանի այն խոսքերին, թե խորհրդային իշխանությունը բանվորների և չքավոր գյուղացիների շահերի պաշտպանն է, Նժդեհն ասում էր. «Բայց ինչո՞վ բազատրել այն հանգամանքը, որ խորհրդային 5-ամսյա իշխանության օրոք Ջանգեզուրի չքավոր գյուղացիությունը բառի բուն իմաստով քայանվեց: ...Իսկ դրա փոխարեն ի՞նչ է տրվել չքավոր գյուղացուն. ոչինչ և ոչինչ... Տարան մինչև իսկ աղքատ գյուղացու մի հատիկ ուրը»: Բերելով այս և նման կարգի ուրիշ այլ փաստեր ու փաստարկներ՝ Նժդեհը շարունակում էր. «Թվելով այս բոլորը, կամեցա ցույց տալ այն խոր վերքերը, որ հասցրել են այս ժողովրդին, որով էլ Ջանգեզուրի և Միսիանի չքավոր մասսաներին ստիպեցին երեսները շուռ տալ կոմունիստներից և Խորհրդային կարգերից գեթ որոշ ժամանակով. մինչև վերքերը սպիներ դառնան: Ժամանակ և գործելակերպի խիստ փոփոխություն է պետք, որ այս

ժողովրդի հետ կարելի լինի խոսել սովետիզացիայի մասին»¹:

Այնուհետև, դառնալով արտաքին-քաղաքական հարցերին, Նժդեհը կտրուկ հայտարարում է. որ Ջանգեզուրը ոչ մի կապ և առնչություն չունի ոչ մեծ և ոչ էլ փոքր կոչված անտանտների հետ, «իսկ անձամբ ես խորապես ատում եմ և՛ մեկը, և՛ մյուսը: Պատճառը պարզ է. նրանք խաբեբաներ են, ստոր և ոճրագործ: Նրանք խաբել են ամենից շատ հայ աշխատավոր ժողովրդին և գցել նրան բրի բերան»²:

Գ. Վարդանյանը գրույցի ընթացքում նշում է, թե կարմիր բանակի զորքերին Ջանգեզուրի ցույց տված դիմադրությունն ավելի ծանր կացության մեջ է դնում Հայաստանը, որի Լոռվա շրջանը գրավել է Վրաստանը, իսկ Քեմալը գրավել է նրա ընդարձակ տարածքները և սպառնում է զավթել ամբողջ Հայաստանը: Որպես պատասխան Նժդեհն ասում է. «Գիտե՛մ, որ շատ յուրջ մտնեմ է: Այդ գիտակցելով է, որ ես շատ պինդ կպած եմ այս սարերին ու այս աշխատավոր զանգեզուրցիներին և խորապես համոզված եմ, որ այդ ահավոր պայքարի միջից մենք՝ զանգեզուրցիներս, ավելի շուտ պատվով դուրս կգանք, քան ներկա Խորհրդային Հայաստանը, որի ուժերը ոչ միայն չեն կազմակերպված, այլև, ինչպես լսում ենք, եղածն էլ քանդում են: Եթե, հիրավի, Խորհրդային Հայաստանը գտնվում է այդպիսի խոշոր վտանգի առաջ, ապա ինչու՞՞՞ այնտեղ գլխատում են մարզված զինվորական և ինտելիգենտ ուժերը: Ես լիովին ըմբռնում եմ հակահեղափոխական տարրերին կղզիացնելը, բայց ես չեմ հասկանում, թե ինչու՞՞՞ բանտերը լցվում են այնպիսի ինտելիգենտներով, որոնք անպայման օգտակար կհանդիսանային հենց իրեն Խորհրդային Հայաստանին: Մինչև այս բոլորը մի վերջ չգտնեն կարելի՞ է տեսնել գարանտիա ապագայի նկատմամբ: Պետք է հավատ ներշնչել ոչ թե խոսքերով, այլ գործով, փաստերով»³:

Հետագա խոսակցություններում Գ. Վարդանյանը, առարկելով Նժդեհի մի շարք փաստարկներին, հատկապես ընդգծում է, որ Ջանգեզուրի հայ կոմունիստ ընկերների մասին եղած ամբաստանություններն իր համար մեծ մասամբ նորություններ են: «Այս բոլորը, անշուշտ, խիստ ցավալի է. ասում է նա, բայց մենք խոշոր հասարակական երևույթները եթե մասնավորի վերածենք, երբեք չենք կարող լուծել էական հարցը: Ամեն մի հասարակարգ, քանի դեռ հիմնավորված չէ, կունենա իր թերությունները, ճիշտ այդպես էլ խորհրդային իշխանությունը Ջանգեզուրում: Բայց մի՞թե այս և նման հանգամանքներն իրավունք կտան Ջանգեզուրի աշխատավորությանը, որ կազմում է Հայաստանի մի մասը.

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ. ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 19-ի շրջերես:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, ք. 20:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ. ք. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 18-ի շրջերես:

կղզիանայ. չէ՞ որ սա պետական առողջ մտածելակերպ չէ, չէ՞ որ Խորհրդային Հայաստանի անկումից անմիջապես հետո Քեմալին, մուսավաթիստներին ու այլ հակահեղափոխականներին դժվար չպիտի լիներ ոտնակոխ անել նաև Չանգեզուրը»¹:

Վերադառնալով Նժդեհի այն խոսքերին, թե Չանգեզուրի ժողովուրդը ոչ միայն կռվել, այլև պատվով մեռնել գիտե, Վարդանյանն ասում է. «Բայց սա նպատակ չէ. այլ հուսահատ միջոց: Մենք ձգտում ենք ապրեցնել մեր աշխատավոր մասսաները, իսկ դուք կոչ եք անում մեռնել՝ թեկուզ հերոսական մահով: Ի՞նչ օգուտ. չէ՞ որ վերջիվերջո խորտակվելու եք: Հարցը, ընդհակառակը, ես պարզ ու կտրուկ կերպով եմ դնում. ի՞նչ դիրք կբռնեք Դուք, պարոն Նժդեհ, և Չանգեզուրի աշխատավորությունն այն դեպքում, եթե Խորհրդային Հայաստանը, հանգամանքների թելադրանքով, Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ ձեռք-ձեռքի տված պատերազմական գործողություններ սկսեր ընդդեմ Քեմալի ու Վրաստանի կամ այլ խոսքով՝ ընդդեմ Անտանտի»²:

Նժդեհն ասում է, որ դա կախված կլինի նրանից, թե ի՞նչ վերաբերմունք ցույց կտան խորհրդային իշխանությունները հայ աշխատավոր զանգվածների նկատմամբ: Նման դեպքում Սյունիքը կվարվի այնպես, ինչպես թելադրում են հայ ժողովրդի շահերը. «Ես, իբրև հեղափոխական, երբեք և ոչ մի դեպքում չեմ կարող լինել հակահեղափոխության հետ,- շեշտում է Նժդեհը:- Բայց եթե խորհրդային իշխանությունները գիտակցաբար թե անգիտակցաբար մեզ իրենցից ետ մղեն՝ շարունակելով նախկին կոյմանարար մեթոդները, ապա մենք մեղավոր չենք լինի, եթե ստիպված լինենք կղզիանալ կամ թեկուզ ընկնել կատաստրոֆիկ վիճակի մեջ: Կրկնում եմ, ես սկզբունքային տեսկետից չեմ, որ վիճում եմ խորհրդային իշխանության մասին. ոչ, այլ թե որքան, ցավ ի սիրտ, վատ են կիրառվում խորհրդային կարգերը կյանքում, հատկապես՝ մեր կողմերում»³:

Վերջում Նժդեհն ասում է, որ իր կառավարությունը գրավոր պատասխան կտա խորհրդային կողմի արած առաջարկներին, նամակներ կտրվեն պատվիրակությանը՝ հասցնելու 11-րդ բանակի ընդհանուր հրամանատարին, խորհրդային Ռուսաստանի արտգործնախարար Չիչերինին և Դրոյին:

Պատվիրակության անդամները տեսակցում և գրույցներ են ունենում նաև Սյունիքի կառավարության երկու անդամների՝ Գեղեճոն Տեր-Մինասյանի և Տիգրան Սազանդարյանի հետ: Ապա ստանում են հիշյալ երեք նամակները:

11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերին հասցեագրած

նամակը ստորագրել էին Ինքնավար Սյունիքի ղեկավան նախագահ ու արտաքին գործերի վարիչ Գեղեճոն Տեր-Մինասյանը և ղեկավանապետ Սամվել Մաշուրյանը: Նամակում նշվում էր, որ Սյունիքի կառավարությունը լի է վճռականությամբ՝ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու հարևան բոլոր երկրների և ժողովուրդների հետ՝ միմյանց ինքնուրույնությունը հարգելու պայմանով: Հիշեցնելով Չանգեզուրում կարմիր բանակի կատարած դաժանությունները՝ միաժամանակ ցավ էր հայտնվում, որ Երևանի և Բաքվի բանտերում տառապում են հայ ժողովրդի բազում զավակներ, այն դեպքում, երբ սովետական կողմն անընդհատ փորձում է հավաստիացնել իր խաղաղասիրական մտադրությունները: Չանգեզուրը խորհրդայնացնելու՝ Դրոյի նամակի առթիվ նշվում էր, որ «Ինքնավար Սյունիքի կառավարությունը, լինելով գերազանցորեն ժողովրդական, առանց ժողովրդի հավաքական կամքի և ցանկության չի կարող անմիջապես պատասխանել նրան: Դրոյի նամակի կապակցությամբ նա կտնտղի ժողովրդի տրամադրությունը և կամքը՝ աշխատելով հնարավորության սահմաններում շուտափույթ կերպով պատասխանել այդ գրությանը»⁴:

Օգտվելով առիթից՝ նամակի հետ ներփակ կցվեցին ղեկավանում գտնվող բազմաթիվ փաստերից մի քանիսը, որոնք ցույց էին տալիս Չանգեզուրում բուլշևիկների կատարած անօրինությունները: Դրանք էին բուն Չանգեզուրի Գյուղացիական ժամանակավոր խորհրդի՝ նոյեմբերի 30-ի նիստում հաստատված փաստերի արձանագրությունը, Կոռնիձոր և Տեղ գյուղերի բնակիչների աղաղակող համախոսականները, այդ գյուղերի կրած վնասների ցուցակները և Գորիս քաղաքի ու շրջանի հայ կանանց բողոքը⁵:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Չիչերինին ուղղված նամակ-բողոքը⁶ նույնպես ստորագրել էին Գեղեճոն Տեր-Մինասյանը և Սամվել Մաշուրյանը:

Այնտեղ նշված էր, որ Հայաստանի գյուղացիությունը և մասնավորապես Սյունիքի աշխատավորությունը, որ գերազանցորեն մի դեմոկրատ ժողովուրդ է, «աչքերը հառած դեպի հյուսիսի իր մեծ եղբայրը, նրա առաջ լայն բացեց իր դռները, բայց միանգամայն հիասթափվեց»: Ապա նորից նկարագրվում էր բուլշևիկյան իշխանության 5-ամսյա տիրապետության օրոք զանգեզուրցիների կրած տառապանքները: «Ընդունում ենք և սպասում,- ասված էր նամակի վերջում,- որ Ձեր կողմից ձեռք

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 30:

² Այդ և նմանօրինակ բազմաթիվ ուրիշ փաստեր տեղ են գտել այդ ժամանակ (1921թ. գարուն) Ինքնավար Սյունիքի խորհրդի հրատարակությամբ և Տիգրան Սազանդարյանի առաջարկով՝ Գորիսի «Մասուն» տպարանում լույս տեսած «Ազատ Սյունիք» վերնագրով ժողովածուի մեջ:

³ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 32-34:

⁴ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 20:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, ք. 20-ի շրջերես:

կառնվեն, վերջապես, իրական միջոցներ՝ հանգիստ տալու մեր գյուղացիությանը: Բողոքում ենք և պահանջում, որ վերջապես ճանաչեք արդարությունը և թույլ տաք խաղաղ և շինարար աշխատանքով զբաղվելու այն գյուղացիությանը, որն ընչազուրկ է, քաղցած և մերկ է»¹:

Դրոյին հասցեագրած նամակում, որը ստորագրել էր Նժդեիը, առաջ էին քաշված տվյալ պահին Սյունիքի իշխանությունների հիմնական պահանջները.

1. Հայ մտավորականությանն ազատել բանտերից.
2. Սյունիքը և Գարաբաղը կցել Հայաստանին.
3. Թուրքերին հեռացնել գոնե Շարուրից և Ալեքսանդրապոլից:

Այս երեք պահանջները կատարելու դեպքում նա խոստանում էր անցնել արտասահման և խորհրդային իշխանության առաջ քաջել Սյունյաց երկրի դռները²:

Թեև Նժդեին իր պաշտոնական պատասխաններում ըստ էության մերժում էր խորհրդային հրամանատարության որոշակի առաջարկությունները, բայց լիովին չէր բացառում Չանգեզուրի և բոլշևիկների միջև տանելի հարաբերությունների հաստատման հնարավորությունը՝ գտնելով, որ դա առաջին հերթին պայմանավորված է նրանց քաղաքականության փոփոխությամբ:

Գորիսում երեք օր մնալուց հետո, փետրվարի 5-ի կեսօրին, 15 մարդուց բաղկացած պահակախումբը խորհրդային պատվիրակությանը ուղեկցեց մինչև սահմանը: Պատվիրակությունը Բաքու մեկնեց առանց որևէ արդյունքի: Նժդեիը տրամադրություն չէր հանդես բերել երկխոսություն սկսելու կարմիր բանակի հրամանատարության հետ և մերժել էր Գրոյի խորհուրդները³:

Վերադառնալով Բաքու՝ Հայաստանի Հեղկոմի կողմից նշանակված պատգամավոր Գրիգոր Վարդանյանը 1921թ. փետրվարի 11-ին զեկուցագիր ներկայացրեց՝ «Չանգեզուրի ներկա կացության և Նժդեիի հետ վարած մեր բանակցությունների մասին»⁴:

Չանգեզուրի ապստամբներին խաղաղորեն ենթարկվելու կոչեր էին գալիս նաև Երևանից:

1921թ. հունվարի վերջերին Հայաստանի ՄԽՀ Հեղկոմը դիմում հղեց «Չանգեզուրի գյուղացիությանը», որի մեջ, նկարագրելով Խորհրդային Հայաստանի քաղաքական վիճակը, նորաստեղծ

հանրապետության առջև կանգնած վիթխարի դժվարությունները, Հեղկոմը շեշտում էր, որ Ադրբեջանում և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումով վերանում են այն շարժառիթները, որոնք վերջին տարիներին բաժանում էին այդ երկու հանրապետությունների աշխատավոր ժողովուրդներին՝ առաջ բերելով պատերազմական արյունալի ընդհարումներ: «Այժմ, - ասված էր Հեղկոմի դիմումի մեջ, - մնում է Չանգեզուրին Խորհրդային Հայաստանի հետ միացման հարցը: Հայաստանի խորհրդային իշխանության համար դա մի անհրաժեշտ և անհետաձգելի հարց է: ...Ձեր գործելակերպի շարունակությունը կարող են օգտագործել միայն նորահաստատ հայկական կառավարության և հայ աշխատավոր մասսաների թշնամիները: Ահա և դրա համար առաջարկում են վերջ տալ ձեր աննպատակ դիմադրությանը և ճանաչել Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը: Երբ դուք ցույց կտաք ձեր լոյալությունը, Հայաստանի Հեղկոմը երաշխավորում է կյանքի անձեռնմխելիություն այն մարդկանց, որոնք անցյալում նկատվել են սովետական իշխանության դեմ սղվող կռիվներում»⁵:

11-յոլ բանակի հրամանատար Հեկկերը ուղիղ հեռագրաբերով Բաքվից Երևան՝ Ավիսին և Գրոյին հաղորդում էր. «Մենք հեռացնում ենք մեր զորամասերը Չանգեզուրից և Գարաբաղից, Շուշիում և Աղզամում միայն թողնելով ոչ մեծ կարմիրբանակային մասեր՝ սահմանային ընդհարումներ թույլ չտալու համար: Հայկական ջոկատների հրամանատար Նժդեիը համաձայնություն է տվել բանակցություններ վարելու Գորիսում: Ես գտնում եմ, որ անհրաժեշտ է հենց այժմ բանակի հրամանատարության կողմից կատեգորիկ սպառնալիքով հրաման ուղարկել Նժդեիին՝ նրա ջոկատների կողմից ակտիվ գործողությունները դադարեցնելու և անառարկելիորեն ռազմական հրամանատարությանը ենթարկվելու պահանջով, նշելով, որ այլապես նրա դեմ կշարժվեն հայկական զորամասերը՝ առավել ևս նկատի առնելով այն, որ Նժդեիը ուղարկել է հանդուգն ազիտացիոն նամակ՝ խորհրդային իշխանության նկատմամբ զանազան զրպարտություններով, շոշափելով անգամ երկու կողմից թույլ տրված թյուրիմացությունները»⁶:

Չանգեզուրի խնդիրը Երևանի բոլշևիկներին զբաղեցնում էր համարյա ամեն օր: Այդ թեման չէր իջնում «Կոմունիստ» թերթի էջերից, այն հանրահավաքների հիմնական խոսակցության նյութերից էր:

Թեև Չանգեզուրի դեմ ռազմական նոր գործողություններ էին

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԸ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 34:

² Գ. Նժդեի, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, քիվ 8 (32), էջ 131:

³ Հ. Աշխատունի, Կրուպկինը մեր ազատութեան պայքարից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, քիվ 9 (33), էջ 132:

⁴ Արմենակ Օրբեյանը նույնպես ներկայացրել էր գրավոր զեկուցագիր, որը, սակայն, յիստորիկ գտնել արևիվներում:

⁵ ՀՀ ՆՊԿՊԸ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 29:

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԸ, ֆ. 1, գ. 1, գ. 169, ք. 1:

² Խոսքը Հայաստանի կարմիր բանակի մասին է:

³ Նկատի ունի Հայաստանի կարմիր բանակի գործմանը:

⁴ ՀՀ ՆՊԿՊԸ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 21, ք. 18:

ծրագրվում, բայց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության անդամների մեծ մասը հարցը բանակցությունների միջոցով լուծելու կողմնակից էր:

Ըստ որում, բոլշևիկներից ոմանք ուզում էին այդ գործում ներգրավել նաև ոչ բոլշևիկ մտավորականների: Այդպես գործելու կողմնակիցների թվում էին Հայիեղկոմի նախագահ Մարգիս Կասյանը և Ասքանազ Մռավյանը, որոնք Չանգեզուր ուղարկելու համար տալիս էին Դավիթ Անանունու, Վահան Մինախոբյանի և Սիմոն Վրացյանի անունները:

Ս. Վրացյանը վկայում է.

«Ինձ անպաշտոն կերպով ուղղված հարցումին՝ ես տվի սկզբունքային համաձայնություն: Սակայն, իբրև նախապայման Չանգեզուր գնալու, ես անհրաժեշտ էի համարում, որ Հայաստանի Հեղկոմը երաշխավորի տալ զանգեզուրցիներին տեղական ինքնավարություն և վերջ դնի հայաժանգեղներին Հայաստանում: Ինձ հաղորդեցին, որ Կասյանը ընդունելի է համարում այս պայմանները, բայց հանդիպում է խիստ դիմադրության Աթաբեկյանի և, մանավանդ, Ավիսի կողմից, որը պահանջել է Չանգեզուրը զենքով գրավել»¹:

Նույն օրերին Գորիսում ստացվում է Շուշի քաղաքի և նրա շրջակայքի կայագրի պետ Վոյցեխովսկու պաշտոնագիրը, որի համառոտ բովանդակությունը հետևյալն էր. անհրաժեշտ է վերջ դնել բոլոր ապստամբություններին և բարեկամական հարաբերություններ հաստատել խորհրդային կողմի հետ: Այդ դեպքում խորհրդային կողմը համապատասխան քայլեր կկատարի, որոնցից առաջինը կլինի Շուշի - Գորիս հեռախոսային գծի վերականգնումը²:

Գրանից երկու օր անց՝ հունվարի 26-ին, Նժդեիը Շուշիից ստանում է նույնիմաստ մի ուրիշ գրություն, այս անգամ՝ 28-րդ դիվիզիայի ժամանակավոր հրամանատար Սեմյոնովից, որը կրկին ստանձնել էր դիվիզիայի 84-րդ բրիգադի հրամանատարությունը: «Կարմիր բանակը, - ասված էր գրության մեջ, - մտնելով Հայաստան, պաշտպան է հանդիսանում ճնշված հայ ժողովրդին: Սակայն համաշխարհային կապիտալիզմն այստեղ ևս ցուցադրել է իր հափշտակիչ դիտավորությունները և արգելք հանդիսացել այն ընթացքին, որը պատմականորեն պիտի կատարվի: Հայաստանի տարաբախտ որդուն բարեկամաբար պարզած մեր ձեռքը մնաց օդի մեջ կախված... Առաջարկում են դադարեցնել ամեն տեսակի ռազմական գործողություններ, կապ հաստատել մեզ հետ և փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու...»³:

Նժդեիը Սեմյոնովի գրությանը տվեց պատասխան, ուր ասված էր. «Անկեղծ բարեկամական հարաբերություն կարող է ստեղծվել այն դեպքում, երբ հայ մտավորականությունը կազատվի բանտերից, երբ կդադարեք նրան հալածելուց, երբ ձեր բարձր հրամանատարությունը իրական և կտրուկ միջոցներ ձեռք կառնի մաքրել այն հողամասերը, որոնք գրավված են քեմալականներից և, վերջապես, երբ կդադարեք Չանգեզուր ուղարկել զանազան մութ անձնավորություններ՝ «գաղտնի և շտապ գործերով», ինչպես այդ անում էր 11-րդ բանակի ռեգիստրացիայի բաժինը: Երբ ես կհամոզվեմ, որ դուք կսկսեք իրականացնել Չանգեզուրի աշխատավոր գյուղացիության գանկությունները, որի հավաքական կամքը արտահայտում են ես, երբ ես կհամոզվեմ, որ դուք հանձնես հայ հեղափոխական ղեմնկրատիայի տեսնում եք ոչ թե ձեր թշնամուն, այլ նրանց, որոնք կոչված են շարունակել ընդհանուր հեղափոխական գործը, այն ժամանակ միայն ես կարող եմ հավատալ ձեր անկեղծությանը, և ձեր մեկնած ձեռքը չի կախվի օդում: Իմացեք և հիշեք, որ ես և Չանգեզուրի ժողովուրդը, որն ինձ է հանձնել յուր բախտը, ներկայացնում է իրենից մի պատկառելի իրական ուժ. որը, ինչպես ես առաջ էլ գրել եմ, մի օր ձեզ պետք պիտի գա: ...Երբ գործով ապացուցեք, որ դուք միանգամայն թշնամի չեք դժբախտ հայ ժողովրդին, այն ժամանակ միայն կարելի է բարեկամական փոխհարաբերություն ստեղծել մեր և ձեր միջև»⁴:

Հատկանշական է, որ ինչպես Վոյցեխովսկու, այնպես էլ Սեմյոնովի գրությունները շարադրված էին հանդարտ, մեղմ տոնով ու հանդուրժողաբար, որոնք խիստ տարբերվում էին խորհրդային հրամանատարության նախորդ բազմաթիվ սպանմանից հայտարարություններից, գրություններից, վերջնագրերից: Դա, մի կողմից, կարմիր բանակի գորամասերի ծանր պարտության հետևանքն էր, մյուս կողմից՝ արտահայտություն էր առանց կռվի Չանգեզուրը խորհրդայնացնելու բոլշևիկյան նոր մարտավարության:

Մի փոքր այլ կերպ էր իր մտքերը ձևակերպել Նժդեիին ուղարկված գրության մեջ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Ի. Հեկկելը: Նա ընդունում էր, որ խորհրդային զորքերը Չանգեզուրում ծանր պարտություն են կրել, բայց միաժամանակ զգուշացնում էր, որ դա բնավ չի նշանակում, թե բանակի հրամանատարությունը հրաժարվել է նոր հարձակումով գավառը գրավելու մտքից: Ըստ որում, ամեն անգամ բանակի հրամանատարը հավաստիացնում էր, թե Չանգեզուրը կմիացվի Խորհրդային Հայաստանին:

Չինաբափվելու բոլոր առաջարկներին ու կոչերին ի պատասխան՝ Չանգեզուրի ղեկավարները համառորեն պահանջում էին երեք բան.

¹ Ս. Վրացյան, Ելքը մոտիկ անցեալից, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, փետրվար, թիվ 4, էջ 36:

² Գ. Նժդեի, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 132:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գ. Նժդեի, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 8 (32), էջ 133:

1. Տաճիկների հեռացում հայկական հողերից.

2. Կայուն երաշխիքներ, որ Չանգեզուրը լինելու է Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը.

3. Հայաստանում ծայր առած հալածանքների դադարեցում:

Չանգեզուրի կողմից առաջ քաշված առաջին երկու պահանջների առնչությամբ կարմիր բանակի ներկայացուցիչները և Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական անձինք միանշանակ պատասխանում էին, որ շուտով Մոսկվայում տեղի է ունենալու կոնֆերանս, որտեղ Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկվելու են նաև Հայաստանի սահմանների, այդ թվում՝ Վարաբադի և Չանգեզուրի հարցերը, հետևապես պետք է համբերել և սպասել կոնֆերանսի արդյունքներին: Ավելին, Մոսկվայի կոնֆերանսն իր որոշումներով գալու է հանգստություն և կարգ հաստատելու ամբողջ Անդրկովկասում: 1920թ. դեկտեմբերի 18-ին Բաքվում հրատարակվող ռուսերեն «Կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ Մոսկվայում հրավիրվելիք հատուկ կոնֆերանսը նախաձեռնել է անգորական կառավարությունը, որն էլ որոշելու է տարածքային և մյուս հարցերը Թուրքիայի և Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների միջև:

Նժդեհը ոչ մի հավատ չէր տածում այդ հավաստիացումներին՝ համոզված լինելով, որ Մոսկվայի կոնֆերանսի աշխատանքներն ընթանալու են հաղթած երկրի՝ Թուրքիայի թելադրանքի ներքո:

Այդ համոզմունքից ելնելով՝ Նժդեհը միջոցներ ձեռնարկեց խորհրդային կողմի վրա ճնշում գործադրելու համար:

Նախ, ավելի ծավալվեցին հարաբերությունները Թավրիզի հետ: Չանգեզուր - Պարսկաստան կապերի սերտացման մեջ խիստ շահագրգռված էին երկու կողմերը: Չանգեզուրը Պարսկաստանից շարունակում էր ստանալ ամենից առաջ տնտեսական օգնություն, հատկապես՝ հացահատիկ և ալյուր, որը սյունեցիներին հնարավորություն էր տալիս հազիվ գոյատևել: Իր հերթին՝ պարսկական կողմը, որը սարսափած էր բոլշևիկյան ներխուժման վտանգից, շահագրգռված էր, որպեսզի Չանգեզուրը, որքան հնարավոր է, կանգուն մնա:

Բացի դրանից, Սյունիքի կառավարությունը հույս ուներ Թավրիզի վրայով Պարսկաստանի, Սիրիայի, Լիբանանի հայերից ստանալ ոչ միայն նյութական, այլև ռազմական աջակցություն, ստանալ օգնություն նաև դրսի հակախորհրդային ուժերից:

Հայկական կարմիր բանակի շտաբը 1921թ. հունվարի 8-ին լրտեսական ծառայությունից ստացել էր տեղեկություն այն մասին, թե Չանգեզուրի ապստամբներին Թավրիզի եպիսկոպոսի միջոցով հաղորդվել է անգլիացիների հավաստիացումն այն մասին, որ Չանգեզուր է ուղարկվում հայ-սիրիական (արխիվային փաստաթղթում այդպես է, հավանաբար, պետք է լիներ հայ-ասորական:

Ա.Ա.) միացյալ զինված մի ջոկատ: Ստանալով այդ տեղեկությունը՝ շտաբը բանակի հրամանատարությանը զեկուցում էր. «Հայ-սիրիական ջոկատի մասին տեղեկությունը ցույց է տալիս խորհրդային իշխանության դեմ ապստամբական նոր կենտրոն ստեղծելու անգլիացիների փորձի հնարավորությունը»¹:

Սյունիքի կառավարությունը քայլեր արեց Վարաբադի և Չանգեզուրի միջև գտնվող տարածքների զինված քրդերին չեզոքացնելու համար և այդ նպատակով բանակցություններ սկսեց նրանց դեկավարի՝ Սուրբանբեկ Սուրբանովի հետ, որը Վարաբադի նախկին գեներալ-մահանգապետ Խոսրովբեկ Սուրբանովի հարազատ եղբայրն էր և որի ազդեցությունը տարածվում էր նաև Զիվանջիլի գավառի վրա:

1921թ. փետրվարի 14-ին 11-րդ բանակի հետախուզական բաժինը վերադասին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ հաղորդում էր, որ իր նստավայրում՝ Գորիսից 15 վերստ հյուսիս գտնվող Պիչանիս գյուղում, Սուրբանբեկ Սուրբանովն ունի մոտ 400 զինված քուրդ մարտիկ, իսկ Գորիսից մոտավորապես նույն հեռավորության վրա գտնվող Մինքեմո գյուղում կան սուրբանովյան 150 զինյալներ: Բազմաթիվ մանր խմբեր, սովորաբար կազմված 10-15 մարդուց, ունեին քրդական մյուս բեկերը²:

Թեև քրդական ավազանու տրամադրության տակ գտնվող զինյալները թվական տեսակետից մեծ ուժ չէին ներկայացնում, բայց Չանգեզուրի վրա կարմիր բանակի գործերի նոր հարձակման դեպքում դրանց զոնե չեզոք պահվածքը նպաստավոր կարող էր լինել հայկական կողմի համար: Ուստի դա էր պատճառը, որ Գորիսը սրոշակի քայլեր էր անում քրդերի չեզոքությունը գյուխ բերելու նպատակով:

Խորհրդային կողմի վրա ճնշում գործադրելու միջոցներից մեկը խմբապետ Թեան Ստեփանյանի գլխավորած հակախորհրդային, հակաաղբբեջանական ապստամբությանը ակտիվ աջակցություն ցուցաբերելն էր: Այդ ապստամբության նպատակն էր կարմիր բանակի զորամասերին և աղբբեջանական զավթիչներին դուրս մղել հայկական Վարաբադից: Ընթրստ արցախցիները աջակից էին զանգվածուրցի իրենց եղբայրներին: Նրանց հաջողությունները հնարավորություն կտային բնդայնել Գորիսի ազդեցության ոլորտը և ինչ-որ չափով թեթևացնել բանակի զանգեզուրցի զինյալների գործը:

1921 թ. հունվարին ապստամբությունը Վարաբադում թևակոխեց նոր փուլ՝ կարմիր բանակի զորամասերին զանգվածային դիմադրություն ցույց տալու փուլը³: Թեանի ուժերին ակտիվորեն օժանդակում էր Նժդեհի կողմից Վարաբադ ուղարկված սյունե-

¹ ՀՀ ՀԲԿԹԿՊԸ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 192, ք. 1:

² Նոյն տեղում, գ. 206, ք. 1:

³ ՀՀ ԳԿԹԿՊԸ, ֆ. 200, գ. 2, ք. 90, ք. 4-5:

ցիների առաջին գործառնալը, որի հետ միասին օրերի ընթացքում ապստամբները ազատագրեցին ամբողջ Դիզակը¹։

Նժդեհի օրինակով Թևանը մեծ նշանակություն էր տալիս բնակչության շրջանում մղվող հակախորհրդային քարոզչությանը։ Բանավոր լայն քարոզչություն մղելու և թուփփկներ տպագրելու ու տարածելու գործը ղեկավարելու համար Թևանը կազմակերպեց արտակարգ եռյակ, որի կազմում էին, բացի իրենից, նաև գնդապետ Մամունցևը և իր գլխավոր զինակիցներից մեկը՝ Բախուզը²։

Հարձակման անցնելով Թևանի ուժերը 1921թ. հունվարի կեսերին գրավեցին Դրախտիկ և Մուգ գյուղերը, ապա, շարունակելով հարձակումը, գրավեցին Շուշիից 12 վերստ արևելք գտնվող Սարուշենը։ Այստեղից Թևանը գյուղի բնակիչների և իր անունից ասպտամբություն բարձրացնել խորհրդային իշխանության դեմ՝ սպառնալով հակառակ դեպքում գյուղը գրավել զինված ուժով³։ Իրեն միացնելով Քեշիշքենդի հայերից կազմած զինված ջոկատը՝ Թևանը շարժվեց Շուշիից 25 վերստ հարավ գտնվող Ճարտար և ղիրքավորվեց գյուղի դիմաց⁴։

Նույն ժամանակ՝ հունվարի 16-17-ին, ապստամբեցին Դուշի-Բաբա-Կարաբուլաղ շրջանի հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնք Թևանից հանձնարարություն ստացան գրավել Խանքենդի տարածքը և Շուշին կտրել Աղզամից⁵։

Այդ օրերին բուն Չանգեզուրի սահմանային վերջին գյուղի՝ Տեղի բնակիչները Գորիս-Շուշի ճանապարհի վրա ընկած քրդական գյուղերի բնակիչներին խնդրել էին թույլ տալ անցնելու իրենց բնակավայրերով, օգնության գնալու Թևանին՝ հարձակվելու Շուշիի վրա և այն մաքրելու կարմիր բանակի զորքերից⁶։

Այն բանից հետո, երբ ապստամբները գրավում էին Լեռնային Ղարաբաղի գյուղերը, Թևանը դրանք հայտարարում էր արդեն գոյություն չունեցող Արարատյան Հանրապետության տարածքներ, իսկ իրեն՝ այդ հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչ Ղարաբաղում։ Գրավված գյուղերում անցկացվում էր 20-65 տարեկան տղամարդկանց զորակոչ։ Չորակոչվածների մի մասը մնում էր տեղում՝ պաշտպանելու հայրենի գյուղը, մյուս մասը միանում էր Թևանի խմբերին։

1921թ. հունվարի վերջերին Թևանի զինված խմբերում արդեն հաշվվում էր մինչև 800 մարդ⁷։

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիրմիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 84։

² ՀՀ ԷՎԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 8։

³ Խոսքը Դարբասի ԷՎԿԻՇԻՆԳ գյուղի մասին է։

⁴ ՀՀ ԷՎԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 5։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում, ք. 8։

⁷ Նույն տեղում։

⁸ Նույն տեղում, ք. 5։

Ինչպես ասվեց, ապստամբները հենց սկզբից մեծ հույսեր էին կապում Չանգեզուրից սպասվող օգնության հետ, որը և ցուցաբերվեց։ Գորիսից հատկապես Դիզակի շրջան մեկնեցին նոր զինված խմբեր՝ Թարխանովի հրամանատարությամբ, և Ղափանից՝ Ամիրջանյանի հրամանատարությամբ։ Ուղարկվեց նաև զգալի քանակի զինամթերք։

Նժդեհն անձամբ մշտական կապի մեջ էր Թևանի հետ, նրան ընդունում էր Չանգեզուրում կամ ինքն էր գնում Ղարաբաղ, ամեն կերպ աշխատում էր բավարարել նրա պահանջները։ Հունվարի 25-ին Շուշիից 26 վերստ հարավ գտնվող Տաշալտի գյուղ էր գնացել Նժդեհը, ուր եկել էր նաև Թևանը, և նրանք երկար խորհրդակցել էին վերջինիս անելիքների մասին¹։

Երբ Թևանը մարտեր էր սկսել կարմիր բանակի զորամասերի դեմ, այդ նույն ժամանակ ապստամբություն էր ծագել Աղրբեջանի Լենքորանի գավառում՝ Կուլամ-Թաղիևի գլխավորությամբ։

1921թ. հունվարի կեսերին Կուլամ-Թաղիևի ապստամբական ջոկատը հասնում էր 1500 մարդու։ Նրա գործակալները բնակչության մեջ մղում էին ուժգին քարոզչություն, յուրեր էին տարածում, որ եթե բոլշևիկները գան, ապա կխլեն բոլորի ունեցվածքը, համայնական կղարձնեն նույնիսկ կանանց։ Այդ քարոզչության ազդեցության տակ Լենքորանի Թալիշ և թուրք բնակչության զգալի մասը գնում էր Կուլամ-Թաղիևի ետևից²։

Ինչպես Կուլամ-Թաղիևի, այնպես էլ աղրբեջանցի մյուս ապստամբի՝ Իսրաֆիլ բեկի պայքարը բոլշևիկյան զորամասերի դեմ հեշտացնում էր Թևանի ապստամբական ուժերի վիճակը, որոնք իրենց ազդեցությունը տարածում էին նորանոր տարածքների վրա։

1921թ. հունվարի վերջերին Թևանի զինված խմբերը վճռական հարձակման անցան և փետրվարի առաջին տասնօրյակին արագորեն գրավեցին Դիզակի (այժմ՝ Հաղբոթի) և Վարանդայի (այժմ՝ Մարտունու) շրջանները։ Չարգացնելով հարձակումը՝ նրանք ընդհուպ մոտեցան Խանքենդի (այժմ՝ Ստեփանակերտ) առաջին տեղամասին և պատրաստվեցին գրոհով վերցնել այն³։ Խորհրդային զորամասերը տեղի տվեցին, քաշվելով դեպի հարավ՝ նրանք խուճապով փախան Ջիբրայիլի կողմերը՝ տալով հարյուրավոր սպանվածներ, 150 գերի, թողնելով ռազմամթերք, զնդացիներ, հացի պաշար և այլ ավար։

Այսպիսով, 1921թ. փետրվարի վերջերին ազատագրված էր Լեռնային Ղարաբաղի մեծ մասը և միացված Սյունիքին։

Թևանի հաջողությունն առաջին հերթին պայմանավորված էր նրանով, որ Չանգեզուրից Լեռնային Ղարաբաղ նահանջած

¹ ՀՀ ԷՎԿԹԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 189, ք. 5։

² Նույն տեղում, ք. 8։

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիրմիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 84։

կարմիր բանակի զորամասերի մի մասը հեռացել էր նաև այդ երկրամասի սահմաններից: Բանակի հրամանատարությունը կարծում էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի կոմունիստներից ստեղծված զինված ջոկատները բավական են՝ պաշտպանելու համար այնտեղ հաստատված խորհրդային իշխանությունը: Բայց նման լավատեսությունը հիմք չուներ. կոմունիստական այդ ջոկատներում բացակայում էին բարձր կազմակերպվածությունը և կարգապահությունը, պակասում էին հանդերձանքն ու զինամթերքը, ոչ բոլոր ջոկատների բոլոր անդամներն էին հուսալի, նրանց զգալի մասը իրենց գյուղերի սահմաններից չէր ուզում հեռանալ:

Սակայն Թևանի ապստամբության հաջողության պատճառը միայն դա չէր: Հիմնական պատճառը Ղարաբաղի հայերի մեծ մասի դժգոհությունն այն բանից էր, որ ռուսական կարմիր բանակի հետ իրենց երկար էին մտել Ադրբեջանի կարմիր ասկյարները, որոնք Ղարաբաղն արդեն իրենցն էին համարում: «Ամեն ինչից երևում էր, որ «վիճելի» համարված իրենց գավառի հարցը լուծվելու էր հոգուտ Ադրբեջանի, և դա չէր կարող գալույթ և ըմբոստություն առաջ չբերել արցախահայության մեջ»¹:

Երբ Թևանի ապստամբությունը ծավալվում էր Ղարաբաղում, յուրեր հասան Ջանգեզուր այն մասին, որ բոլշևիկյան նոր իշխանությունները Խորհրդային Հայաստանում սանձազերծել են ահավոր չափերի հասնող անօրինականություններ և բռնություններ:

ՌՍՖՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Բորիս Լեզրանի և Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչներ Դրոյի ու Տերտեյանի միջև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված համաձայնագրով, ի միջի այլոց, նախատեսված էր նաև հետևյալ հոդվածը.

«5. Գաշնակցության և ուրիշ սոցիալիստական կուսակցությունների անդամները ոչ մի հալածանքի չախտի ենթարկվեն կուսակցությանը պատկանելու և կոմունիստական կուսակցության դեմ մղած կռվին մասնակցելու ու Հայաստանը խորհրդային հայտարարելուց առաջ կատարած գործերի համար»²:

Բայց բոլշևիկները չհարգեցին իրենց ստորագրությունը:

Հեղկոմը հազիվ էր Հայաստան մտել, երբ Երևանի, Էջմիածնի, Աշտարակի, Ախտալի, Նոր Բայազետի և Ղամախուրի բանտերը լցվեցին դաշնակցական մտավորականներով ու հանրային գործիչներով: Գաշնակցականների ձերբակալությունը նոր թափ առավ 1921թ. հունվարի երրորդ տասնօրյակում, երբ բանտ նետվեցին Հ.Յ.Ղ. ավելի քան 300 անդամներ: Բանտարկվածների մեջ էին կուսակցական ու պետական նշանավոր գործիչներ՝

Նախկին վարչապետներ Հովհաննես Քաջազունին և Համո Օհանջանյանը, Լևոն Շանթը, Նիկոլ Աղբալյանը, Վահան Նավասարդյանը, Ռուբեն Դարբինյանը, Խորհրդարանի և կառավարության համարյա բոլոր անդամները:

Դաժան հաշվեհարդարների ենթարկվեցին ոչ միայն դաշնակցականները, այլև Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության, Ժողովրդական կուսակցության անդամներ, սոցիալիստ-հեղափոխականներ՝ բոլորն էլ հայ մարդիկ, հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության ղեկավարներից Բախշի Իշխանյանը, որը նույնպես ձերբակալվել էր, հետագայում վերհիշել է, որ սովորականից երեք անգամ ավելի մարդիկ էին նստած Երևանի կենտրոնական բանտում: Այս և հանրապետության մյուս բանտերում կալանվածների թիվն անցնում էր 2000-ից³:

Գործած անօրինականությունների և դաժանությունների շարքերում առանձնանում էին Հայաստանի Հանրապետության բանակի համարյա բոլոր բարձրաստիճան զինվորականների և սպաների ուխտադրուժ, զանգվածային ձերբակալությունները, բանտարկությունն ու աքսորը:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների հետ Բ. Լեզրանի կնքած համաձայնագրի չորրորդ կետով արձանագրված էր, որ հայկական բանակի հրամանատարական կազմը չի ենթարկվում պատասխանատվության այն գործերի համար, որ կատարել է նա բանակի շարքերում՝ մինչև Հայաստանի խորհրդային իշխանության հաստատումը:

Սակայն շատ չանցած, կասկածելով ասպարեզից արդեն հեռացած զինվորականներին, բոլշևիկները գավառներից նրանց աստիճանաբար տեղափոխեցին Երևան և արգելափակեցին: Այնուհետև հավաքեցին ու արգելափակեցին Երևանում բնակվող զինվորականներին: Այդպիսով, 1921թ. հունվարի երկրորդ կեսին, ընդամենը 6 օրվա ընթացքում ձերբակալվեց հայկական բանակի համարյա ամբողջ հրամանատարական կազմը, այդ թվում՝ 18 գեներալ և 15 գնդապետ: Ձինաթափված ու ձերբակալված էին Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար գոր. Թ. Նազարբեկյանը, գեներալ-լեյտենանտներ Միլիկյանը, Հախվերդյանը, Գամազովը, գեներալներ Բեյ-Մամիկոնյանը, Պավլովսկին, Բաղրամովը, Շելկովնիկովը, Վասիլևը և ուրիշներ, գնդապետներ Մելիք-Աղամալովը, Մելիք-Շահնազարովը,

¹ ՀՀ ՀԻԿԳԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 208, ք. 1:

² ՀՀ ԳԿԳԿՊԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 248, ք. 2:

³ Կ. Սասունի, Փետրուարյան ապստամբությունը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, թիվ 12 (36) (հոկտեմբեր), էջ 99:

Ստեփանյանը, Մելիք-Փարսադանովը, Տեր-Ներսեսովը և այլոք¹։ Ձերբակալված զինվորականները մեծ մասամբ ճակատայիններ էին, որոնք անցել էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի արհավիրքների միջով և երջանիկ պատահականությամբ ողջ էին մնացել՝ թեև հաշմված մարմիններով և ճակատագրերով։ Ոմանք մարտնչել էին Բաքվի կոմունայի պաշտպանների շարքերում, իսկ նրա պարտությունից հետո Լենքորանով և Իրանով, Վլադիկավկազով ու Վրաստանով շտապել էին Հայաստան, որպեսզի զավթիչներից պաշտպանեն նրա սահմանները։ Քիչ չէին այն զինվորականները, որոնք ծառայել էին հայկական բանակի Չանգեզուրի զորամասերում։

Ձերբակալված բոլոր զինվորականներին՝ թվով ավելի քան 1000 մարդ, հունվարի 26-ին՝ մի սոսկալի ցրտաշունչ օր, ճանապարհեցին դեպի արսուր՝ մինչև իսկ արգելելով վերցնել տաք հագուստ և ուտելիք²։ Չինվորականները արսուրվեցին Ռուսաստան և հիմնականում ներփակվեցին Ռյազանի ճամբարում։

Վայրագ սպանությունների, բանտարկությունների, բռնությունների գլխավոր քուրմերը Գևորգ Աթաբեկյանը և Ավիս Նուրիջանյանն էին, նաև Արտակարգ հանձնաժողովի (ՉԿ) նախագահ Մերգել Մելիք-Հովսեփյանը։

Անօրեն բռնություններից գերծ չմնաց հասարակ ժողովուրդը։

Այդ ամենը սկսվեց նրանից, որ բոլշևիկ նորեկ պաշտոնյաներին Երևանում և այլուր բնակեցնելու համար բռնագրավվեցին տներ ու բնակարաններ, նաև՝ պետական հայտարարվեց դրանցում եղած ունեցվածքը։ Հետո Երևանից մինչև վերջին գյուղը սկսվեց ժողովրդի կեղեքումը՝ նրան հասցնելով սովամահության։

Ստեղծված դժնդակ վիճակը «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ԽՍՀՄ-ը» իր աշխատության մեջ ճիշտ է ներկայացրել բոլշևիկյան նշանավոր գործիչ Բագրատ Բորյանը։ «Հեղկոմը,- գրել է նա,- բռնեց անխնա ու վճռական ռեկվիզիցիայի և բռնագրավման ուղին՝ առանց խտրության ու առանց դասակարգային սկզբունքի, առանց հաշվի առնելու գյուղացիության ընդհանուր տնտեսական դրությունը և նրա հոգեբանական վիճակը։ Դրա հետ մեկտեղ ռեկվիզիցիաները տեղի էին ունենում անկազմակերպ, չունեին պլանաչափ, հեղափոխական-դասակարգային բնույթ և ուղեկցվում էին անհարկի ռեպրեսիաների կիրառմամբ։ Առանց կազմակերպված ու կարգապահ ապարատի, առանց նախնական ազիտացիոն նախապատրաստության և երկրի յուրահատուկ պայմանները հաշվի առնելու, հեղկոմը նետում է

¹ Տե՛ս, Լ. Մարտոսյ, Еще об одной белой странице черного предательства, "Литературная Армения", 1994, рпд 7-9, էջ 89-125։

² «Ալյան Ստեփանեանի յոշոր», «Ալիք», Թեհրան, 1966, էջ 372։

յուզունգ՝ ռեկվիզիցիայի ենթարկել և բռնագրավել պարենը քաղաքներում՝ մասնավոր անձերից և հացի պաշարները՝ գյուղացիներից»¹։

Հիրավի, բացարձակապես ամեն ինչի՝ տնայնագործական իրերի, գյուղատնտեսական աշխատանքի միջոցների, ջրաղացների ու դիմզերի, փեթակների, սպիտակեղենի, հագուստի, նույնիսկ երամշտական և վարսավիրական գործիքների չհամակարգված բռնագրավումները, որոնք ուղեկցվում էին բռնություններով, չէին կարող չառաջացնել համաժողովրդական գայլույթ և ընդվզում, մանավանդ որ, այդ ամենին գումարվեցին արտաքին գործոնները՝ տարածքային հարցերի չլուծվելը, գաղթականների հսկա զանգվածի թշվառ վիճակը, Վրաստանի կողմից իրականացվող շրջափակումը, սովը, ցուրտը և այլն։ Արագորեն փոխվեցին զանգվածների տրամադրությունները՝ խորհրդային իշխանության համար ոչ ցանկալի իմաստով՝ նրա դեմ ձևավորելով թշնամական վերաբերմունք։

Այս ամենի պատճառով Չանգեզուր հասած մեկը մյուսից տագնապալի տեղեկությունները չէին կարող անտարբեր թողնել Սյունիքի կառավարությանը։

Նժդեհը որոշեց վճռական քայլերի դիմել Խորհրդային Հայաստանի բանտերում ոչնչացման դատապարտված կամ ընդհատակում թաքնված հայ մտավորականների, պետական ու հասարակական գործիչների, կուսակցական ընկերների փրկության համար։ Նա եկել էր այն համոզման, որ, ինչ գնով էլ լինի, պետք է Արարատյան Հայաստանից մի ճանապարհ բացել դեպի Սյունիք. իսկ դա կարելի կլիներ այն ժամանակ միայն, եթե հաջողվեր գրավել Խորհրդային Հայաստանի և Ինքնավար Սյունիքի միջև ընկած Վայոց ձորը, որը նույնպես խորհրդային էր։ «Իմ այդ որոշումը,- գրել է Նժդեհը,- միանգամայն անկախ էր Երևանի շրջաններում առաջ եկած ապստամբական շարժումներից, որոնց մասին ինձ ոչ ոք իրագել չէր դարձրել»²։

Խորհրդային հետախուզությունը տեղեկացել էր Նժդեհի մտադրություններին, ուստի ձեռնարկում էր հարկ եղած միջոցներ։ Դրանով էր, անշուշտ, պայմանավորված այն նամակը, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության նախագահ Սարգիս Կասյանը հունվարի 29-ին գրել էր Վայոց ձորի Հեղկոմին։

«Քանի դեռ չի գրավված Չանգեզուրը,- նշված էր նամակում,- Դարալագյազում, որը կազմում է չգրաված մեծ երկրամասի թիկունքը, վարել ամենամեղմ քաղաքականություն։ Խստիվ արգելվում են աչից-ձախից ձերբակալումները և բռնագրավումները։ Դեպի քաղաքացիները ցույց տալ կորրեկտ վերաբերմունք։ Ձեր-

¹ Լ. Ա. Կորյա, Армения. Международная дипломатия и СССР, част. II, с. 126.

² Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 331։

բակալտ միայն նրանց, որոնք բացահայտ կերպով պրոպագանդ են մղում իշխանության դեմ: Այն պաշտոնատար անձինք, որոնք կխուսափեն կատարել սույն հրամանը, կենթարկվեն հեղափոխական ամենախիստ պատասխանատվության»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, գրության մեջ խոսքը գնում էր ոչ թե ընդհանրապես Հայաստանի նորահաստատ կառավարության կողմից հանրապետությունում մեղմ քաղաքականություն որդեգրելու մասին, այլ որոշակի մի գավառում՝ Վայոց ձորում, տակտիկական նկատառումներով, ժամանակավորապես («քանի դեռ չի գրավված Չանգեզուրը...») իրագործվելիք մեղմ քայլերի մասին, մի բան, որ պետք է հոգեբանական ազդեցություն ունենար Սյունիքի գյուղացիության վրա:

Փետրվարի 14-ին Սյունիքի գորամասերը Յապոնի, հայտնի խմբապետ Մեսրոպի և Միսիանի ուժերի հրամանատարի գլխավորությամբ Միսիանից հարձակվում են Վայոց ձորի վրա: Սյունեցիները մեկը մյուսի ետևից գրավում են մի շարք բնակավայրեր: Մոտենալով Դարալագյազի կենտրոն Քեշիչքենդին, որտեղ տեղաբաշխված էր կարմիր բանակի 24-րդ դիվիզիայի 180-րդ գնդի գումարտակներից մեկը, նրանք արագորեն գրոհի են անցնում: Հանկարծակիի եկած կարմիրբանակայինները չեն կարողանում դիմադրություն ցույց տալ: Հրաձգության ժամանակ սպանվում են գումարտակի հրամանատարներ Կոզլովը և Բելովը: Մեծ կորուստներ տված գումարտակի հիմնական մասը գերի է հանձնվում, և միայն մի քանի տասնյակ զինվոր կարողանում է հեռանալ Սրբանի ուղղությամբ: Վայոց ձորի կոմունիստներից կազմված տեղական ջոկատները նույնպես չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և զգալի կորուստներ ունեցան: Սպանվեցին Միսիանի շրջանից՝ Քեշիչքենդում աշխատանքի նշանակված կոմունիստներ Վահան Տեր-Ղազարյանը, Արզուման (Արզո) Հարությունյանը, Մկրտիչ Մկրտումյանը, Հովակիմ Պողոսյանը, Կարապետ Ղազարյանը, Հովսեփ Դանիելյանը, Դարալագյազից՝ Սուրեն Տեր-Ստեփանյանը, Գրիգոր Ասատրյանը և ուրիշներ:

Ինքնավար Սյունիքի Սպարապետի գլխավոր շտաբը փետրվարի 20-ին Գորիսում հրապարակեց ռազմական հաղորդագրություն (թիվ 2), ուր ասված էր, որ փետրվարի 17-ին Չանգեզուրի գորքերը և ապստամբ ժողովուրդը առանց զոհի գրավել են Վայոց ձորի ամբողջ շրջանը: Բոլշևիկների կողմից ոչ մի դիմադրություն չի եղել: Գերի են վերցվել 405 ռուս բոլշևիկներ, ձերբակալվել են 20-ից ավելի հայ բոլշևիկ ղեկավար գործիչներ:

¹ Գ. Դժվեհ, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 76:

² ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 37, գ. 1, գ. 24, ք. 3, տես նաև Ե. Հարությունյան, Անճոռանայի օրեր (հուլիս), էջ 70-71, Ա. Լալայան, Չանգեզուրյան դրվագներ, 1917-1921թթ. (պատմահուշագրական ակնարկ), էջ 75:

շրջանի ամբողջ վարչությունը՝ իր լրիվ կազմով և մի շարք կարևոր վաստակավորներով հանդերձ:

Օպերացիայի ժամանակ գրավվել էին բոլշևիկների բոլոր ռազմապահեստները, ուր կային լեռնային չորս քնդանոր, 36 գնդացի, հրացաններ, միլիոնի հասնող զանազան տեսակի փամփուշտ, հագարներով հրանոթի արկեր, հեռախոսային սպարատներ, հեռախոսալարեր և այլն:

«Բովանդակ Վայոց ձորի ժողովրդի տրամադրությունն աննկարագրելի բարձր է, նշված էր հաղորդագրության մեջ: Նա լրաց բոլշևիկներին իր սահմաններից: Գերազանցորեն գիտակցելով իր կատարած գործի բարձր նշանակությունը, նա իր ձեռքով կալանավորել է բոլշևիկացած պարագլուխներին, իսկ շատերին էլ ներթարկել է ինչի դատաստանին:

Դարալագյազն այսօր տոնում է իր մեծ հաղթանակը»¹:

Գործողությունը տևեց ընդամենը երեք օր, փետրվարի 16-ին ամբողջ Վայոց ձորը գտնվում էր Սյունիքի ուժերի ձեռքին²: Բոլշևիկյան ուժերը թողնում են այն տարածքները, որոնք կենսական նշանակություն ունեին Սրբանի շրջանի և Վայոց ձորի միացման համար: Շուտով կապը Սրբանի հետ իրականացվելու էր կրկու ճանապարհով. 1. Չիմանքենդ - Բոյուք Աղի - Կամալլու - Սրբան, 2. Չիմանքենդ - Խոսրով - Գլխասար - Կետանիլու - Սրբան: Երկու կրողին էլ անցնում էր Վայոց ձորով³:

Վայոց ձորում զանգեզուրյան զինուժի տարած արագ հաղթանակն ամենից առաջ այդպիսի էր նրա բարձր կազմակերպվածության, մարտիկների հայրենասիրական անկոտրում ոգու և իրենց կատարած գործի արդարացի լինելու խոր գիտակցության: Բայց թիչ կարևոր չէր նաև այն, որ Հայաստանի կարմիր բանակը, որը կազմավորման փուլում էր, դեռ պատրաստ չէր յայնաժամայ մարտական գործողությունների: Խիստ անբավարար էին բանակի, հատկապես նրա Դարալագյազի գորամասի զինվածությունը, զինվորների զգեստավորումն ու սնունդը:

ՀՍԽՀ զորքերի գլխավոր շտաբի պետ Մոկլաչանովը և շտաբի զինկոմը 1921 թ. փետրվարի 1-ին 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարին ուղարկված զեկույցում (թիվ 1935) գրում էին. «Խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում ստացել է ոչ միայն շարային, այլև տնտեսական կողմից քայքայված բանակ: Գլխավոր նյութական պահեստները մնացին թուրքերի ձեռքին, իսկ Սրբանի պահեստի և զորական ցեխահաուզների պահեստների նյութական պաշարները շատ չնչին դուրս եկան, [քանի որ] իր ժամանակին կողոպտվել են:

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 40-ի շրջերես:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 4 մարտի, տես նաև Գ. Դժվեհ, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հունիս, թիվ 9 (33), էջ 79:

³ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 10, ք. 5-ի շրջերես:

Հին դաշնակցական բանակի բեկորները, որոնք վերցվել էին որպես նյութական նոր հայկական կարմիր բանակ ստեղծելու համար, վատ զգեստավորված ու հագնված դուրս եկան: Բանակի շարքերը վերադարձող նախկին դասալիքները, մանավանդ թուրքերից գերվածները, գալիս են միանգամայն մերկ: Ներկայումս բանակի 18.000 մարդկանց կարիքը նյութական անբավարարվածության տեսակետից արտահայտվում է այսպես. սպիտակեղեն 90%, զգեստ 60%, ուսնաման 75%: Այս բերված տոկոսային բվերը նվազագույն են, մանավանդ, որ բանակի համալրումը տեղի է ունենում բացառապես ի հաշիվ զգեստագործների:

[Հայաստանի] կարմիր բանակի վերակազմակերպման հաջողությունը, նրա նյութական բարեկեցության բարձրացումը կախված է նրանից, թե ինչ բաց կթողնվի 11-րդ Կարմիր բանակի կողմից»¹:

Վայոց ձորի վրա զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը արագացրեց 11-րդ կարմիր բանակի ռազմական նախապատրաստությունները: Բանակը համարվեց Ռուսաստանից ժամանած նորակոչիկ զինվորներով, ստացվեցին զենքի տարբեր տեսակներ, մեծաքանակ զինամթերք, հանդերձանք, դեղորայք և այլն: Համարվեց նաև հրամանատարական կազմը: Բայց կար կոմունիստ քաղաշխատողների խիստ պակաս ընդհանրապես բանակի բոլոր օղակներում:

1921 թ. մարտի 1-ին Ս. Օրջոնիկիձեն Բաքվից հեռագրում էր Թիֆլիս.

«Նկատի առնելով վերջին մարտերում (խոսքը 1920 թ. աշնանը Չանգեզուրում ծավալված կատաղի կռիվների մասին է. - Ա. Ս.) կոմունիստների կրած վիթխարի կորուստները, առաջարկում են Կավքյուրոյում և երկրամասային խորհրդակցությունում քննության առնել 11-րդ բանակի համար Կովկասում կոմունիստների մոբիլիզացիայի հարցը»²: Միաժամանակ բանակի հրամանատար Հեկկերը շարունակում էր մնալ այն կարծիքին, որ հնարավոր է Նժդեհի ուժերը Վայոց ձորից հեռացնել դիվանագիտական ճանապարհով, որ սպառված չեն նաև խաղաղ միջոցներով Չանգեզուրը զինաթափելու և խորհրդայնացնելու հնարավորությունները:

Վայոց ձորի վրա հարձակվելու հաջորդ օրը՝ 1921թ. փետրվարի 15-ին, 11-րդ կարմիր բանակի Ռազմահեղափոխական խորհրդի և խորհրդային գերագույն իշխանության կողմից լիազորված Հեկկերը «քաղաքացի Նժդեհին և քաղաքացի Տեր-Մինասյանին» ուղարկել էր նամակ, ուր նա փորձում էր ժխտել

¹ ՀՀ ՀԻՄԻՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 197, ք. 2:

² Իր խոսքը Չանգեզուրում ծավալված այդ կռիվների մասին էր, ցույց է տալիս արխիվային գործի փաստաթղթի վերնագիրը. «По поводу Загсезурских событий из Баку 1/III - 21 г. Орджоникидзе телеграфирует»:

³ ԱԳՊՈՒԱ, ֆ. 64, գ. 1, գ. 19, ք. 20:

Սպարապետի այն մեղադրանքը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը օժանդակել է թուրքական արշավանքին՝ Վարսն ու Ալեքսանդրապոլը գրավելու գործում: Հեկկերը հավաստիացնում էր, որ Չանգեզուրը պիտի միացվի Խորհրդային Հայաստանին: Ռուսի առաջարկում էր հանդիպում ունենալ և քննարկել այդ միացման հետ առնչվող կոնկրետ խնդիրները: «Չանգեզուրը Հայաստանի հետ միացնելու պայմանները ճշտությամբ գծելու համար,- գրում էր նա,- խնդրում եմ ձեզնից որևէ մեկը ուղարկել Շուշի, ուր ես կսպասեմ Ձեր գալստյան»¹:

Հեկկերն ընդունում էր, որ կարմիր բանակի հրամանատարությունը անցյալ տարվա հոկտեմբեր-նոյեմբերին կոպիտ սխալ է բույլ տվել՝ բուրբական գունդը ուղարկելով Չանգեզուր: Նա խոստովանում էր, որ Չանգեզուրում, հիրավի, տեղի է ունեցել այդ «ամոթալի դեպքը»:

11-րդ բանակի հրամանատարի նամակը Նժդեհը անպատասխան թողեց:

Իր գործերի հետագա առաջխաղացումը Վայոց ձորից դեպի Արարատյան դաշտ տվյալ պահին համարելով անհնարին՝ Նժդեհը, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար գտավ գաղտնի ուղիներով Չանգեզուրից մի քանիսին ուղարկել Խորհրդային Հայաստան՝ փորձելով այնտեղ ծավալել հակախորհրդային աշխատանք: Դրանցից մեկը բաշառնեցի խմբապետ Մարտիրոսն էր, որը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ դեկտեմբերի 2-ին, դեպի Չանգեզուր էր ուղեկցել զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին և պահեստի միլիցիայի պետ Լևոն Քալանթարյանին: Եվ ահա Նժդեհը և Ռուբեն Տեր-Մինասյանը Մարտիրոսին նույնպես խորհուրդ են տալիս վերադառնալ հայրենի Բաշ-Գառնի:

Առժամանակ քաքստոցից հետևելով իրադարձությունների զարգացմանը՝ Մարտիրոսը հանգում է ժողովրդական ապստամբական ուժերով Սերևանը գրավելու և ձերբակալված ընկերներին բանտերից ազատելու մտքին: Կազմակերպական աշխատանքի ընթացքում նրան հաջողվում է իր մտահղացումներին հաղորդակից դարձնել ընդհատակում գտնվող ուրիշ փորձառու զինվորական գործիչների, ինչպես. օրինակ, գնդապետ Սուրեն Թարխանյանին (Կուռո), զնդապետ Գարեգին Մարգիսեկյանին, խմբապետ Խնկոյին և ուրիշներին:

Շուտով պարզվում է, որ ապստամբական տրամադրության մեջ են նաև Թալինի սասունցիները:

Այդ ամենը չէր կարող գաղտնի մնալ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանություններից, որոնք գնալով ավելի ու ավելի էին համոզվում, որ ուր ուր է իրենց իշխանության դեմ պայքելու է ապստամբություն:

1921թ. փետրվարի 8-ի լույս 9-ի գիշերը Հայաստանում

¹ Պ. Նժդեհ, Եմ պատասխանը, էջ 56:

սկսվեցին զանգվածային նոր ձերբակալություններ՝ մասնավորապես Երևանում և Էջմիածնում: Սակայն ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս ձերբակալությունների ժամանակ հետապնդումներից կարողացան խուսափել Հ.Յ. Դաշնակցության մի շարք կարևոր դեմքեր և գործիչներ, որոնք իրենց բաբստոցներից հետևում էին երկրի իրավիճակին և կատարելապես տեղյակ էին անցողիարձին¹:

**1921 թ. Փետրվարյան աղսամբությունը:
Քաղաքացիական կռիվների սասկացումը,
աղսամբների դարձությունը և գաղթը դեռի
Չանգեզուր:**

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությանն անդրադառնալիս հետազոտողները հակասական տեսակետներ են հայտնում դրա նախապատրաստման ժամկետների վերաբերյալ: Դաշնակցության պատմագրությունը կայուն տեսակետ ունի, այն նախօրոք կազմակերպված ու պատրաստված չի եղել, այլ ծագել է տարերայնորեն, հանկարծակի: Բոլշևիկյան պատմագրությունը, ընդհակառակը, գտնում է, թե այն Դաշնակցության կողմից նախապատրաստվել է Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո: Դշմարությունն, անշուշտ, այս երկու տարբեր տեսակետների միջև է: Դա են հաստատում բազմաթիվ փաստեր, որոնցից բերենք մեկը:

Հ.Յ. Դաշնակցության Երևանի կազմակերպության ակտիվ անդամներից մեկը՝ տիկ. Եղսո Ստամբոլյանը (Էլլեն Բյուզանյ), Փետրվարյան ապստամբությունից տասնամյակներ անց, իր հուշերում գրել է, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին օրերին ինքն ականատես է եղել հետևյալին.

«Դուրս եկա խորհրդարանեն: Հետևող չեղավ, ազատ էի: Արավեան փողոցի վրայ, քիչ վերը Դաշնակցութեան Տունն էր: Դուռը բաց էր. մի երիտասարդ և մի նորսհարս աղջիկ, ինձ անձանոք, դուրս էին գալիս շենքից: Չկարողացայ դիմադրել Մեր Տունը մտնելու ցանկութեանս: Վեր բարձրացայ, տեսայ մի քանի պատանի և Սաթո (Մաթենիկ) Յակոբեանը, որը Երևանի Հ.Յ. Դաշնակցութեան քարտուղարուհին էր: Օրը ցերեկով նա բացել էր միջանցքի խորքում, աննկատ մի պահարան, այնտեղեն դուրս էր հանում ասորճանակներ, հրացանների կազմաններ և հանդարտորեն յանձնում էր ներկայ պատանիներին, որոնք ստացածները պահելով իրենց վերարկուների տակ, զնում էին, անշուշտ տանելու համար քանկագին ավանդը կանխավ նշանակուած տեղերը:

¹ Տես «Միլան Մտեփանևանի յուշերը», էջ 372:

- Ի՞նչ ես անում, Սաթո, հապա եթե նրանցից (բոլշևիկներից - Ա.Ա.) մեկը ներս մտնե:

- Դանի չեն մտել, պետք է փրկել ինչ որ կարելի է. դու գործ չունես այստեղ, հեռացիր»:

Պատմագրության մեջ իրարից խիստ տարբերվող տեսակետներ կան նաև ապստամբության պատճառների մասին: Արդեն նախորդ էջերում ցույց է արվել դաշնակների մատնանշած հիմնական պատճառը՝ Հայիեղկոմի կողմից երկրում ստեղծված հեղձուցիչ մթնոլորտը: Բայց բոլշևիկները հիմնական պատճառը համարում էին նորահաստատ խորհրդային ռեժիմի նկատմամբ դաշնակցականների շարունակվող բշմամանքը: Այս երկրորդ տեսակետի պաշտպանների թիվը տարիների ընթացքում աստիճանաբար սովորաբար՝ հանձինս կոմունիստների, հնչակյանների, ռամկավարների, անկախ մտավորականության ներկայացուցիչների, նաև՝ նախկին դաշնակցականների:

Փետրվարյան ապստամբության առաջացման պատճառների և դրա սկսվելու մասին ժամանակին կային և այսօր էլ կան տրամագծորեն հակառակ երկու տեսակետներ: Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս տեսակետը պատմագրության մեջ քաղաքացիություն են ստացել պատմական երևույթների նկատմամբ հակառակ կողմերի կուսակցական-գաղափարական հակոտնյա մոտեցումների ուժով, որը և խանգարում է ճշգրիտ ու օբյեկտիվ գաղափար կազմել ապստամբության պատճառների ու բնույթի, կովող կողմերի նպատակների մասին:

Դախբան Փետրվարյան ապստամբության դեպքերին անդրադառնալի՝ հարկ է կանգ առնել մի հարցի վրա ևս:

Ռեստմնասիրությունները ցույց են տալիս, որ, որքան էլ տարօրինակ է, ապստամբության, տվյալ պարագայում քաղաքացիական կռիվ մեջ շահագրգռված էին և՛ դաշնակները, և՛ կոմունիստները:

Անարյուն խորհրդայնացումից հետո Հայաստանի բոլոր կուսակցություններն ու հոսանքները կարծես մի սրբազան դաշն էին կնքել, ամեն կերպ աջակցել բոլշևիկյան իշխանությանը՝ նրա միջոցով հաժմանական արտաքին նոր պատուհասները դիմագրավելու հույսերով:

Սակայն մեկ ամիս չանցած՝ իրադարձությունները Դաշնակցությանը ստիպեցին մտածել ինքնապաշտպանական նպատակով գաղտնալարաններում պահվող զենքերն օգտագործելու մասին:

Դաշնակցության բարձրացրած ապստամբությունը գերազանցապես ունեցել է որոշակի իրավիճակից բխող գործնական խնդիրներ, այն է՝ վերջ տալ երկրում ծայր առած անօրինու-

² Էլլեն Բյուզանյ, Նարոնները, Երևանի «Չեկոսի» բանտում, «Նարոնիք» ամսագիր, 1965, օգոստոս, թիվ 8, էջ 78:

բյուճաններին, բանտերից արձակել ձերբակալվածներին և, հնարավորության դեպքում, վերականգնել Հայաստանի անկախությունը: Քաղաքացիական պատերազմում դաշնակների շահագրգռությունն արտահայտվում էր այս հիմնական նպատակների իրականացման տեսքով:

Ինչ վերաբերում է քաղաքացիական կռիվներում բոլշևիկների ունեցած շահագրգռությանը, ապա պետք է ասել, որ այն բխում էր բոլշևիկյան տեսությունից: Բոլշևիկները Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի կոչ էին անում իշխանությունը գրավելուց անմիջապես հետո:

Հայաստանի Հեղկոմի առաջին նախագահ Սարգիս Կասյանը, անդրադառնալով Հայաստանում տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմի խնդրին, գրել է.

«Համառուսական և արդյունագործական մասշտաբ - ահա մեր գործունեության ելակետը մինչև հոկտեմբերեան հեղափոխությունը: Անդրկովկասեան բանվորութեան ընդարձակ զանգվածների գիտակցութեան մէջ ամրապնդել պրոլետարիատի դիկտատուրայի անհրաժեշտութիւնը, ստեղծել նրանց մէջ հեղափոխական կամք դեպի այն, պատրաստել նրանց՝ անհրաժեշտութեան դեպքում գործադրելու դասակարգային կռիւի ամենասուր զենքը՝ քաղաքացիական պատերազմը և կազմել ռուս հեղափոխական բանվորութեան հետ միասին՝ ընդարձակ և ուժեղ պրոլետարիական բանակ - ահա այն նպատակը և ուղին, որ որդեգրած ունեինք մենք փետրվարեան հեղափոխութիւնից (1917 թ. - Ա. Ս.) հետո»¹:

Նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմի մարտահրավեր էին կարդում ոչ միայն տեղի կոմունիստ դեկավարները, այլև, գերազանցապես, հանրապետությունից դուրս՝ հիմնականում Ռուսաստանում գործող հայ կոմունիստները, որոնք արդեն անցել էին քաղաքացիական պատերազմի դաժան փորձությունների միջով:

Հայ կոմունիստների համար Հայաստանում քաղաքացիական պատերազմը երկու հիմնական նպատակ էր հետապնդում. 1. արմատախիլ անել հին ուժերը, 2. թուրքերին ապագուցել, որ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունը Գաշնակցության ռիսերիմ թշնամին է, չեզոքացնել քեմալականների այն պնդումները, թե Հայաստանում պարզապես կարիներտի փոփոխություն է կատարվել՝ Վրացյանին հաջորդել է Կասյանը և ուրիշ ոչինչ:

Այժմ տեսնենք, թե նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստանում ինչպես սկսվեց և ինչպես ընթացավ բոլշևիկյան իշխանության դեմ ուղղված 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը:

Փետրվարի 10-ից սկսած Բաշ-Գառնիում, Վայոց ձորում և

¹ «Նոր աշխարհ» ամսագիր, 1922, թիվ 2, էջ 4:

Արագածի լանջերին, մեկ այստեղ, մեկ այնտեղ բռնկվում են քաղաքացիական պատերազմի կայրեր: Ապստամբությունն սկսվեց փետրվարի 13-ին: Օգտագործելով ստեղծված իրադրությունը, ապստամբներն իրենց ուժերը մոտեցնում են Երևանի շրջակա բնակավայրերին, նպատակ ունենալով միաժամանակյա կենտրոնացված հարձակում սկսել քաղաքի վրա ու մեկուսացնել այն: Նշանակալի ուժեր կենտրոնանում են Երևանի շրջաններում, ինչպես նաև Բաշ-Գառնիում (դրանք փոխադրվել էին Դարալագյազից): Անգամ բուն Երևանում պատրաստված էր զինված մի ջոկատ քաղաքի պարետի օգնական Մարգարյանի հրամանատարության տակ: Փետրվարի կեսերին հակախորհրդային ճակատն ուներ շուրջ 5 հազար զինված մարդ:

Կարմիր բանակի գլխավոր ուժերը դասավորված էին Երևանից արևմուտք և հարավ՝ ապահովելով հայ-թուրքական սահմանի պաշտպանությունը: Բաշ-Ապարան — Աշտարակ — Էջմիածնի կայարան շրջանում խմբված էր 6 գումարտակ՝ մեկ հեծելավաշտով և 14 հրանոթով: Մյուս խմբավորումը՝ բաղկացած 6 գումարտակից և 8 հրանոթից, գրավել էր Գամաղու - Ավշար - Դավալու շրջանը: Դարալագյազում գտնվում էր մեկ գումարտակ՝ 4 հրանոթով, որի խնդիրն էր ապահովել զանգեզուրյան ուղղությունը: Պահեստագործը, որի կազմում կային 6 գումարտակ, 12 հրանոթ, 5 հեծելավաշտ և 2 զրահագնացք, տեղաբաշխված էր ընդարձակ տարածքի վրա՝ Երևան - Ներքին Ախտա - Ելենովկա շրջանում¹:

Խորհրդային բանակի հետախուզությունը չկարողացավ ժամանակին ճշտել, թե որտեղից կարող է գալ հիմնական հարվածը: Հայաստանի կարմիր բանակի զորքերի հրամանատար Մուկաչանովը գտնում էր, որ գլխավոր վտանգը սպասվում է Դարալագյազի կողմից, իսկ 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերն, իր հերթին, գտնում էր, որ սպառնալիքի տակ են հանրապետության հյուսիսային շրջանները: Խորհրդային թե՛ մեկ և թե՛ մյուս բարձրաստիճան հրամանատարների կանխատեսումները սխալ դուրս եկան:

Փետրվարի 15-ին դաշնակների ղեկավարությունը վերջնականապես ճշտում է ապստամբության ժամկետը, և հակախորհրդային ուժերն անցնում են գործի:

Փետրվարի 16-ին Բաշ-Գառնիի ապստամբները զնդապետ Մուրեն Թախթանյանի (Կուռն) և խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանի (բաշգառնեցի Մարտիրոս) գլխավորությամբ, զգալի ուժերով անսպասելի հարձակվելով Կոտայքի շրջանի տարբեր վայրերում տեղակայված բոլշևիկյան ուժերի վրա, նրանց ստիպում են նահանջել դեպի հյուսիս, ապա շարժվելով Քանաքեռի և Էլարի

¹ Տե՛ս՝ Ա. Բ. Կարտաշ, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 381:

ուղղությամբ՝ կտրում են Երևանի հաղորդակցությունը Դիլիջանի հետ: Ապստամբների մեկ այլ ջոկատ՝ մոտ 600 հոգի, հարձակում է սկսում դեպի Շորքուլաղ:

Հարձակման հետևանքով ծանր կորուստներ են կրում Հայաստանի կարմիր բանակի 2-րդ գնդի զորամասերը: Հրամանատարության կարգադրությամբ գունդը նահանջում է Նորք և բռնում Քանաքեռ - Ավան-Ջրվեժ - Թոխմախան գյուղ գծի բարձունքները, բայց այս ռազմագիծը նույնպես հնարավոր չի լինում պահել: Գնդի հրամանատար Ֆիլիկիչը հազիվ է կարողանում շրջապատումից դուրս բերել իր զորամասերի մնացորդները և նահանջել Աղբաշի ուղղությամբ: Շորքուլաղը գրաված ապստամբական ուժերը, զարգացնելով հարձակումը, մոտենում են Աղբաշին, դիրքավորվում և սպառնում փակել խորհրդային զորքերի հարավային խմբավորման հաղորդակցության ուղիները Երևանի հետ:

Քանաքեռը գրավելուց հետո Կոտայքի ապստամբական ուժերը շարժվում են Երևանի վրա: Փետրվարի 16-ի և 17-ի ընթացքում կատաղի մարտեր են տեղի ունենում քաղաքի մերձակա մատույցներում: Երևանից դեպի հյուսիս, Քանաքեռ ուղարկված բոլշևիկյան զորամասերը ապստամբների կողմից ջախջախվեցին. այդ մարտում գոհվեց խորհրդային զորքերի արևմտյան խմբավորման հրամանատար Երմոլենկոն:

Նույն ժամանակ՝ փետրվարի 16-ին և 17-ին, Արագածի լանջերից դեպի Երևան շարժվող Թալինի ապստամբ ուժերը Մուշեղ Ավետիսյանի, Չոլոյի, Մորուք Կարոյի, Կարո Սասունու և Ասլան Ստեփանյանի գլխավորությամբ Աշտարակ-Էջմիածին ուղղությամբ ծանր պարտության են մատնում հայկական կարմիր բանակի 2-րդ բրիգադի զորամասերին և գրավում Էջմիածինը, Աշտարակը, Փարաքարը:

Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբ ուժերը մոտենում են Երևանի արվարձաններին և բոլոր կողմերից շրջապատում քաղաքը:

Ակսված ապստամբությունը ճնշելու համար 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը ստիպված ելավ Կրաստանը խորհրդայնացնելու նպատակով դեպի Թիֆլիս արշավող իր զորամասերից մի քանիսը հանել և նետել ապստամբների դեմ: Դազախից Դիլիջանի վրայով Երևան ուղարկվեցին 18-րդ հրաձգային դիվիզիայի զորամասերը, որոնք ուժեղացված էին 179-րդ հրաձգային գնդով և 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի մեկ ուսումնական գումարտակով: Դիլիջանի վրայով ուղարկված այս զորամասերը հարձակվեցին Մեմյոնովկայի լեռնանցքը պահող ապստամբ ջոկատի վրա, գրավեցին լեռնանցքը և կռիվների ողջ ընթացքում այն ամուր պահելով, թույլ չտվեցին, որ ապստամբությունը տարածվի դեպի հյուսիս՝ Թիֆլիսի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Նախիջևանի երկրամասից դեպի Երևան էին շարժվում 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի 178-րդ և 180-րդ հրաձգային գնդերը, որոնք ճանապարհին ուշանում էին: Ձեռնարկված այդ միջոցները, սակայն, ի վիճակի չէին կանգնեցնելու ապստամբության ծավալվելը: Փետրվարի 17-ի երեկոյան ապստամբական ուժերը, չհանդիպելով յուրջ դիմադրության, երեք կողմից օղակում են մայրաքաղաքը:

Եվ Քանաքեռից Երևան իջնող, և՛ Էջմիածին - Աշտարակից այնտեղ շտապող ապստամբները, մինչև քաղաք մտնելը առաջադրանք էին ստացել հենց սկզբից գրավել Երևանի բանտը և ազատել բանտարկյալներին:

Խորհրդային զորամասերի դիմադրությունը Երևանում այնև անիմաստ էր դարձել, ուստի դրանց հրամանատարների գլխավոր խնդիրը մնացած զորամասերին գերվելուց փրկելն էր:

Քանի որ Երևանի հյուսիսային և հյուսիսարևմտյան ողջ տարածքները գտնվում էին ապստամբների վերահսկողության տակ, ուստի Հայաստանի Ռազմիեղկոմը որոշում է ընդունում թողնել մայրաքաղաքը և նահանջել դեպի Գամարու (Արտաշատ): Խորհրդային զորամասերը հրաման ստացան նահանջել երկաթուղու կայարանի ուղղությամբ, որտեղ կանգնած էին «Ազատամարտ» և «Վարդան Չորավար» գրահագնացքները:

Փետրվարի 18-ի երկրորդ կեսին կարմիրբանակայինները, վերցնելով 8 վագոն ցորեն, մի քանի վագոն քնդանոթի արկ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք, թողնում են Երևանը, կենտրոնանում հին ու նոր կայարաններում և դեպի Գամարու տանող խճուղու ուղղությամբ: Երևանից նահանջած զորքի թվաքանակը կազմում էր 1664 մարդ հետևակ, 70 հեծյալ, որոնց տրամադրության տակ կար 11 հրանոթ և երկու գրահագնացք¹:

Երևանից նահանջելու նախօրյակին՝ փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերը, բոլշևիկները Երևանի բանտում սպանում են մոտ 40 բանտարկյալի, այդ թվում՝ հայտնի ռազմական դեմքեր Համագասպին և Մակեդոնին, խմբապետների ու մտավորականների:

Փետրվարի 18-ի վաղ առավոտյան տարբեր կողմերից սրընթաց Երևան մտան ապստամբ ուժերը: Դրանք էին՝ 1. Ջանգլի կամրջից դեպի բանտ՝ Ասլան Ստեփանյանը իր զորամասով, 2. Քանաքեռից իրենց զորամասերով՝ գնդ. Սուրեն Թարխանյանը (որին աջակից էին Հակոբ Տեր-Հակոբյանը և Տփրեմ Սարգսյանը), բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը, բույանուղցի խմբապետ Դազար Թարխանյանը (Գալի Դազո), 3. Երևանի Նորք արվարձանից բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Ասատրյանը՝ իր

¹ Տե՛ս Ա.Հակոբյան, Քաղաքապիական կռիվները Հայաստանում 1921 թվին, էջ 69-70, Ա.Բ. Կալույց, Интервенция и гражданская война в Закавказье, էջ 384:

գործատու, 4. Երևանի Կոնդ քաղաքացիք գինված խմբեր՝ վանեցի Փանոս Ժամհարյանի գլխավորությամբ: Ձինված ապստամբների հիմնական մասը արևմտահայեր էին:

Մինչև ժամը 8-ը փողոցներում մղվում էր քառասյին ու արյունահեղ գուպար: Ամեն կարգի հրազենների որոտին խառնվել էին որբանոցներից ու բանտերից տարածվող սարսափազդու աղիողորմ ձայները: «Ապստամբները կռվում էին կատաղության յացով»², - պահիր պատկերավոր արտահայտել է Հայկ Ասատրյանը:

Երևան մտած ապստամբները, որոնց միացել էին քաղաքացիները, առաջին հերթին հարձակվեցին բանտի վրա և ազատ արձակեցին կալանավորներին:

Ստույգ մահից ազատվեցին բազմաթիվ պետական ու կուսակցական գործիչներ, նշանավոր մտավորականներ, այդ թվում՝ Հովհաննես Քաջազանունին, Համո Օհանջանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Լևոն Շանթը և ուրիշներ:

Ջրահագնացքների ուղեկցությամբ նահանջելով Ռյուխանյու՝ խորհրդային գուրբերի այդ խումբը, որը կազմված էր 180-րդ հրաձգային գնդից և գնդապետ Միրիանունովի հրամանատարության տակ գործող 1-ին հայկական բրիգադից, նահանջեց Գամալու, ապա Երևանից 40 կմ դեպի հարավ-արևելք գտնվող Ավշար: Ծանր մարտեր մղելով՝ խորհրդային զորքերի մեծ մասը այնուհետև քաշվում է Վեդիբասարի տարածքը և բռնում Բոյուք Վեդի-Նեգիջա, Զյուշուկ Վեդի-Խոր Վիրապ - Թաթթան-Շիրազու գիծը:

Խորհրդային կառավարությունը, Հայկոմկուսի կենտկոմը, մի շարք հիմնարկներ և զորքերի խմբավորման շտաբը հիմնավորվում են Ավշարի մոտ՝ երկաթուղային վագոններում: Այստեղ կարմիր բանակի գործնասերը վերակազմվում և նախապատրաստվում են վճռական մարտերի:

Միաժամանակ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիմում է Հայաստանի Հանրապետության դեմ 1919թ. Բոյուք Վեդիի թուրքերին ուղիք հանելու գործում մեծ դեր խաղացած Նախիջևանի բեկերից մեկին՝ Աբաս Կույուն՝ խնդրելով տևյի թուրքերից կազմակերպել ջոկատ և միանալ կարմիր բանակի գործնասերին: Ինչն ընդունում է առաջարկը և մինչև մարտի սկիզբը կազմակերպում է 400 հոգուց բաղկացած մի ջոկատ, որը ստանում է, այսպես կոչված, «Կարմիր տաբոթ» անվանումը:

Երևանը գրավելուց անմիջապես հետո ապստամբ ուժերը ստեղծեցին իշխանության գերագույն մարմին՝ «Հայրենիքի փրկության կոմիտե»։ Իրենց վերապահելով Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի դերը: Կոմիտեն գլխավորում էր Հայաստանի Հանրապետության վերջին վարչապետ Սիմոն

Վրացյանը: Գրանով իսկ ապստամբներն ընդգծում էին, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն Հայաստանի Հանրապետության վարչակարգի անմիջական շարունակությունն է:

Փրկության կոմիտեն կազմեց կառավարություն, որի մեջ, վարչապետի պաշտոնից գատ, Ս.Վրացյանը ստանձնեց նաև արտաքին գործոց նախարարի պաշտոնը: Նրա դակիճի անդամ-նախարարներն էին Արշակ Հովհաննիսյանը (գինվորական), Կարո Սասունին (ներքին գործոց), Համբարձում Տերտերյանը (կենտուկան), Հակոբ Տեր-Հակոբյանը՝ Իրազեկ (պարենավորման), թժ. Սմբատ Եղիազարյանը (խնամատարական), Հ. Սարգսյանը (պրոպագանդի և աշխատանքի): Կոմիտեում Հ. Յ. Գաշնակցույան ներկայացուցիչն էր Նեիրեմ Սարգսյանը: Բանակի հրամանատար նշանակվեց սպա Սուրեն Թարխանյանը (Կոռո), շտաբի պետ՝ Գարեգին Սարգիսբեկյանը: Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյանը նշանակվեց Կամարյուի ճակատի հրամանատար, իսկ սպա Սերյոժա Քոբանցյանը՝ Երևանի պարետ: Երևանի քաղաքագրուխ նշանակվեց Արշալույս Ատովաձատրյանը¹: Փետրվարի 20-ին Երևանում կազմվեց Արտակարգ դատարան՝ ինժեներ Ավետիս Օհանջանյանի նախագահությամբ²:

Փրկության կոմիտեի հրահանգով կազմվեց, այսպես կոչված, Վասպուրականի զինվորական ծարձիներ, որի անդամներն էին՝ Վահե Արծրունին, Գրիգոր Խոջաբյանը, Կարապետ Բեյրությանը, Գալուստ Էյնաբյանը, Հայկակ Կոկոսյանը, Փանոս Ժամհարյանը, Սամվել Մեսրոպյանը և Արմենակ Մաքսապետյանը: Վերջին երեւուսը մտան Հայրենիքի փրկության կոմիտեի մեջ:

Վասպուրականի զինվորական մարմինը կոչ հրապարակեց, որով վասպուրականցիներին զենքի էր կոչում՝ կռվելու բոլշևիկների դեմ: Մի քանի օրում կոչին արձագանքեց 20-60 տարեկան շուրջ 3000 մարդ և կազմվեց Վասպուրականի գորագունը, որի հրամանատար նշանակվեց Ալան Ստեփանյանը: Իրենց առանձին գործնասերը ստեղծեցին նաև սասունցիներն ու տարունցիները՝ մչեցի Սմբատի և ուրիշների գլխավորությամբ:

Մայրաքաղաքին տիրելուց հետո ապստամբները շարունակեցին մարտական գործողությունները՝ նպատակ ունենալով կարճ ժամանակում ցախախտ կարմիր բանակի գործնասերը և որքան հնարավոր է արագ վերականգնել իրենց իշխանությունը Խորհրդային Հայաստանի ուղջ տարածքի վրա:

Այսպիսով, ընդամենը 3-4 օրում ապստամբներին հաջողվեց շատ արագ գրավել Արագած լեռան հարավային և արևելյան փեղերը, Աշտարակը, Արարատյան դաշտի գգալի մասը, Բաշ-

¹ Տե՛ս՝ «Ալան Ստեփանեանի յուշերը», էջ 383.

² Հայկ Ասատրյան, Հայաստան, արիական նախադիրը (Մոսկվայի Ասիայում, էջ 24):

¹ Վրացյան, Կենտրոնի ուղիներով: Դեպքեր՝ դիմեր, սպորմներ, 2 հատոր, էջ 38-39.

² Ալան Ստեփանեանի յուշերը, էջ 386:

³ Սուրեն անդում, էջ 385-386:

Գառնիի շրջանը և այլ տարածքներ: Բայց նրանց ուժերը անբավարար էին ռազմական ավելի մեծ գործողություններ ծավալելու և ավելի մեծ արդյունքներ ձեռք բերելու համար: «Նրանք ապստամբել էին իրենց հուզու ուժով, բայց գուրկ էին հարձակողական պատերազմ վարելու տնտեսական թե՛ ռազմամթերային կարելիությունից: Փետրվարի 18-ի ապստամբությունը քայքայված մի երկրի վերջին ճիգն էր: Երկրում բացվել էր երեք ռազմաճակատ, որոնց վրա ժողովուրդը կռվում էր՝ ապավինած միայն բարոյական իր ուժերին»¹:

Փրկության կոմիտեի օրգան «Ազատ Հայաստան» թերթը, որը սկսել էր լույս տեսնել փետրվարի 19-ից, թիվ 1-ի խմբագրականում գրում էր.

«Այս շարժումը, որ մեր ազատագրական պատմության մեջ կմնա անմահ, գերազանցորեն ժողովրդական էր, վկա այն նմանը չտեսնված խանդավառությունը, որով տուգորված, անգամ կանայք և անչափահաս պատանիներ, հրագանները գրկած՝ նետով էին փողոց՝ բոլշևիկ կոչվածներին մեր երկրից դուրս շարտելու համար: Բայց այս շարժումը, ժողովրդական այս բուռն, տարերային պոռթկումը ուղղված չէ Ռուսաստանին և ոչ էլ նրան ղեկավարող կուսակցության: Մենք եղել ենք բարեկամը և սիրողը ռուս մեծ ժողովրդին և այսուհետև էլ կշարունակենք մնալ նույնը, պայմանով միայն. որ հյուսիսի մեր մեծ դրագին փոխադարձաբար հարգե մեր ժողովուրդը և նրա արյունով վաստակած անկախությունը»²:

Հայաստանում ծագած ու դեռևս հաղթանակած հակաբոլշևիկյան ապստամբության լուրը տարածվեց ամենուր՝ առաջացնելով կառավարությունների ու հասարակական-քաղաքական շրջանների զարմանքը և տարակուսանքը:

Ապստամբության լուրն այեկոժեց հայ գաղթօջախները աշխարհի բոլոր մասերում: Արձագանքները Հայաստանից դուրս գտնվող հայերի շրջանում տրամագծորեն տարբեր էին: Գաշնակցության անդամների ու համակիրների մեծ մասի մոտ ապստամբությունը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել և հույս էր ստեղծել. թե հնարավոր է լինելու վերականգնել Հայաստանի պետական անկախությունը: Ապստամբությունը ողջունեցին նաև Ռամկավար Մահմանադրական կուսակցության արտասահմանյան համարյա բոլոր կազմակերպությունները, որոնք ցավով էին ընդունել 1920 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության անկման լուրը՝ Մահմանադրական ռամկավարների Ամերիկայում

¹ Հայկ (Մատթեան, Հայաստան, արիական նախադիր Առուշակոյի Առաջադր. էջ 242:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 19 փետրվարի:

³ Ռամկավարական շատ կազմակերպություններ որոշ ժամանակահատվածում - 1920-1922 թթ. - հակախորհրդային դիրք էին ընդել. սակայն 1923 թ. սկսած Ռամկավար Ազատական Մորատեղծ կուսակցությունը աստիճանաբար որդեկրեց Հայաստանում հաստատված նոր ռեժիմի ցեղծ պաշտպանության քաղաքականությունը:

լույս տեսնող «Ազգ» թերթը (թիվ 1712), «Մանչեսթրը Գարդիանից» առնկով, բարձրամաքար տպագրել էր մի հոդված, որտեղ նկարագրված էր Հայաստանում բոլշևիկյան ռեժիմի տակ իրագործվող «քննաչնջման» քաղաքականությունը՝ իր կողմից հակախորհրդային ոգով մեկնաբանելով այն: «Ազգը» մեղադրում էր Առտանտի Լրկրներին, որ նրանք չփորագին օգնության իրենց թշվառ ու հոգնաբեկ դաշնակցին, որը կորցրեց պետական անկախությունը: Այդ երկրների կառավարությունները գոնե հիմա պատրաստ են արդյոք աջակից լինել հայոց ապստամբությանը. - հարցնում էր թերթը: Հայ ազգային մյուս կուսակցությունը՝ Հնչակը, նրան պատկանող թերթերը, կուսակցական գործիչները միանշանակ դատապարտում էին ապստամբությունը՝ այն որակելով որպես արկածախնդրություն: Գաղթօջախներում կար նաև մտավորականների մի խավ, որն առավել սրափ գնահատելով Հայաստանում ստեղծված քաղաքական իրավիճակը, չէր շտապում կատարվածի մասին կարծիք հայտնել կամ գնահատական տալ:

Փարիզից Ավետիս Ահարոնյանը նամակ էր ուղարկել Իտալիայում գտնվող Ավետիք Իսահակյանին և հարցրել նրա կարծիքը Փետրվարյան ապստամբության մասին: Պատասխան նամակում Իսահակյանը նշել էր. «Գրում ես, թե Հայաստանում նորից կռիվներ կան, և բավական չէ՞, որ մեր լավ ժողովուրդը արյուն կորցնե: Սիրելիս, խոսք չեմ գտնում ասելու, միայն քեզ հետ ո՛չ համաձայն եմ, ո՛չ հակառակ...»¹:

Ավելի հստակ էր արտահայտվում գորավար Անդրանիկը՝ Փետրվարյան ապստամբությունը համարելով անտեղի: Դեռ մեկ տարի առաջ նա ասում էր. «Հայաստանի ապագան մոտ է: Այն բոլոր պետությունները, որոնք տե ֆակտո և տե ժյուրե ճանչցան մեր երկիրը, արտաքին երևոյթի տակ համբոյր մըն է որ շնորհեցին մեր նորածին հանրապետութեան՝ միմիայն աշխարհը խաբելու նպատակով. այն վայրկեանին որ իրենց շահերը տարբեր կերպարանք մը ստանան՝ պիտի գոհեն ամեն բան Ռուսաստանին: Ռուսաստանը պիտի ըլլայ ամենավերջին խոսողը, պոլշևիք թե հանրապետական, ընկերավարական թե կայսերական, ինչ այլափոխութեան մեջ այ ձուլուի, անորն է վերջին խոսքը...»²:

Առաջին անհաջողությունից ուշքի գալով՝ կարմիր բանակի գորամասերը սկսեցին ուժգին դիմադրություն ցույց տալ ապստամբներին: Ավելին՝ վերախմբավորելով ուժերը, նրանք փետրվարի 25-ին երկու գորասյունով՝ հայկական հրաձիգ բրիգադի հրամանատար Միրիմանյանի հրամանատարությամբ, հարձակման անցան Երևանի վրա՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով ապստամբ խմբերի

¹ «Ավետիք Իսահակյանի նամակները», տպ. «Յուսերի», Գահիրե, 1959, էջ 78:

² Ա. Միրիմանյան, Ինչպես պետք է գրավել ճիթախառատը (Ջիթ. Անդրանիկի կարծիքը), տպ. Մ. Տեր-Սահակյան, Կ. Ռոյիս, 1921, էջ 16:

ձախ բեկն: Իր հերթին, Ֆիլիպիչի 2-րդ գունդը, վերակազմվելով, հարձակման է անցնում այ թևից:

Սկսվում են համառ, անզիջում կռիվներ: Զորավար Սմբատը, վերիլիչելով այդ արյունահեղ կռիվները, հետագայում ցավով նշել է. «Հայր հայուն կոտորեց, բորքերուն դեմ այնքան սրտոտ չէին կռուեր, որքան որ իրարու դեմ զիրար կոտորելու ատեն»¹:

Չնայած ապստամբների գերմարդկային դիմադրությանը՝ խորհրդային զորամասերին հաջողվում է առաջ շարժվել և փետրվարի 26-ին հասնել Նրևանի մատույցները:

Քանի որ Հայաստանի Հեղկոմը, Կոմկուսի կենտկոմը և պետական մի շարք կարևոր հիմնարկներ, կարմիր բանակի զորամասերի պաշտպանությամբ, Կամարյու-Վեդի շրջանում գտնվում էին շրջապատման մեջ և նրանց կապը խորհրդային մյուս շրջանների հետ կտրված էր, փետրվարի 26-ին կազմակերպվում է Դիլիջան-Ղարաքիլիսա գավառների Ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Գևորգ Աթաբեկյանի գլխավորությամբ: Կոմիտեի հիմնական խնդիրն էր՝ ղեկավարել այդ գավառների պետական և կուսակցական աշխատանքը ու նախապատրաստվել հյուսիսային շրջաններում ապստամբների դեմ վճռական հարձակման անցնելու համար: Դիլիջանում ստեղծվում է նաև Հայաստանի Կոմկուսի ժամանակավոր կենտկոմ:

Սակայն այդ ժամանակ Դիլիջան-Ղարաքիլիսա շրջանում բոլշևիկները զբաղված էին իրենց ուժերը համալրելով, կարգի բերելով, և անմիջական մասնակցություն կռիվներին չէին ունենում: Դրս փոխարեն, Կամարյուի ճակատում մարտերն ավելի ու ավելի արյունահեղ էին դառնում:

Փետրվարի 26-ին Նրևանի մատույցներ հասած Կամարյուի ճակատի կարմիր բանակի զորամասերին չի հաջողվում մտնել մայրաքաղաք: Ռազմաճակատում գտնվող Փրկության կոմիտեի ուժերին օգնության են գալիս ապստամբ նոր ջոկատներ, որոնք հնարավորություն են տալիս անցնել հակահարձակման: Հատկապես ակտիվ էր գործում հեծելազորը: Նոտյա մարտերից հետո բոլշևիկյան զորքերը, զգալի կորուստներ կրելով, նահանջում են ելման դիրքերը:

Շուտով Միրիմանյանը նշանակվում է ամբողջ Կամարյուի ռազմաճակատի զորքերի հրամանատար, որը և ձեռնարկում է նոր հարձակում:

Մայրաքաղաքը գրավելու նպատակով փետրվարի 28-ի առավոտյան կարմիր բանակի զորամասերը առաջանում են բոլոր ճակատներով և, գրավելով Ներքին Շենգավիթն ու Չարբախի այգիները, ամրանում են Նրևանի երկաթուղային կայարանից

հյուսիս-արևելք և գերեզմանոցից հարավ գտնվող բարձունքներում:

Միաժամանակ Վայոց ձորի կողմից Բաշ-Նորաշենի վրա խմբապետ Յապոնի հնարավոր հարձակումը թիկունքից կանխելու նպատակով խորհրդային հրամանատարության հրամանով Աբաս Կուլի բեկն իր ջոկատով փակում է Վայոց ձորից Բաշ-Նորաշեն եկող ճանապարհի լեռնանցքը:

Բոլշևիկներին նոր հարձակմանն ի պատասխան՝ ապստամբները, Աղջադայա - Հաջի Էյակի շրջանում կենտրոնացնելով հեծելազոր և հրետանի, հակահարձակման են անցնում ամբողջ ճակատով: Կորուստներ տալով՝ կարմիր բանակի զորամասերը նահանջում և ամրանում են Աղբաշ-Իմանշալու - Բուզունյու գծամասերում:

Մեծ ուժեր կենտրոնացնելով կարմիրբանակային 2-րդ գնդի տեղամասում՝ մարտի 1-ին ապստամբները շարունակում են հակահարձակումը: Չդիմանալով ուժգին ճնշմանը՝ գունդը ետ է քաշվում Բոյուք Վեդի: 3-րդ գունդը ամրանում է Սեզիջա - Քյուչուկ Վեդի և Խոր Վիրապ գծամասերում: 178-րդ ռուսական գունդը զբաղեցնում է Արաքս գետի ձախ ափի Արարատ կայարանի և Մաղարակ գյուղի միջև եղած տարածությունը: Բրիգադի շտաբը, զրահագնացքները և հրետանին մնում են Շիրազյում¹:

Մարտի 1-ից մինչև 8-ը ռազմաճակատում համեմատաբար հանգիստ էր, երկու հակառակորդ կողմերը պատրաստվում էին վճռական գործողությունների:

Փրկության կոմիտեն գերմարդկային ճիգեր էր գործադրում իր իշխանությունն ամրապնդելու, զորամասերը համալրելու և կարգի բերելու, ամրոր կարգ հաստատելու համար:

«Լինենք անողոր» վերնագրով խմբագրականում «Ազատ Հայաստան» թերթը գրում էր. «Հայրենիքի փրկության կոմիտեն, որ հանձնակատարն է այսօրվա ըմբոստ գյուղացիության և աշխատավորության, իբրև դիկտատոր, հանուն մեր բարձրագույն շահերի, պիտի լինի այսուհետև... խիստ, անողոր բոլոր նրանց նկատմամբ, որոնք հանդգնություն կունենան որևէ կերպ այս ու այն կողմը շուր տայ մեր ազգային քաղաքական կյանքի անխիթ»²:

Այդ օրերին, ինչպես արդեն ասվեց, զանգեզուրյան զորքերը գրավել էին Վայոց ձորը: Գորխից Նժդեիը Վայոց ձոր է գալիս՝ տեղյակ չլինելով Փետրվարյան ապստամբության մասին: Իմանալով նա մեծ ուրախություն է ապրում: Լուրը Չանգեզուրում նույնպես ընդունվում է գնձությամբ: Նժդեիը Քեշիշքենդից նամակ է ուղարկում Նրևան և հետևյալ խոսքերով ողջունում Մայր Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը. «Մրտի անհուն բերկրանքով ողջունում են Արարատյան հայության ապստամ-

¹ Արսև Ժամկոնյան, Զորավար Անդրանիկ կր պատասխան իր հակառակորդներուն, Փարիզ, 1945, էջ 73:

² Տե՛ս Գ. Օզանկով, Կիլիկիայի հրամանատար Արդան, էջ 57-60:

³ «Ազատ Հայաստան», 1921, 6 մարտի, թիվ 14:

բուրյունը և ազատագրումը օտար լծից: Ինքնավար Լեոնահայաստանի ժողովուրդը ջերմ կարոտով սպասում է այն երջանիկ լուսին, երբ քաղաքական հնարավորություն կունենա միանալու իր մայր երկրին»: Նա ողջուն է ուղարկում նաև Փրկության կոմիտեի գործերին, ուր կային այս խոսքերը. «Եթե խորապես գիտակցենք, ճապոնական կայսրի հետ կրկնում են, որ սերը դեպի հայրենի երկիրն ու ժողովուրդը ավելի մոտ է կանգնած Մեծ ու Գեղեցիկ Արևին, քան մեր հայրենիքի ամենաբարձր լեռները, այն ժամ մահը թիթեռնիկի թևից էլ թեթև կքվա»²:

Իր հերթին, Լեոնահայաստանի կառավարության նախագահ Գեղեցիկ Տեր-Մինասյանը Գորիսից Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանին ուղարկում է հետևյալ հեռագիրը. «Ութն ամիս տևող ապստամբական կռիվները Լեոնահայաստանի սահմաններում հերոս Նժդեհի գլխավորությամբ ստեղծեցին ազատ և ինքնավար Սյունիքը, որի կառավարությունը երջանիկ է այսօր ողջունելու Մայր Հայաստանի ազատագրումը: Սյունիքի առյուծները կազմ և պատրաստ սպասում են իրենց պաշտելի Մպարապետի հրամաններին՝ լրացնելու այն պակասը, որ դեռևս ունի մեր Մայր Հայաստանը»³:

Փետրվարի 27-ին Նժդեհը ժամանում է Քեշիշքենդ և տեղի ժողովրդի կողմից ընդունվում մեծ խանդավառությամբ: Նա մոտիկից հաղորդակից է լինում գյուղացիների տրամադրություններին, յսում նրանց պահանջները⁴:

Մարտի 2-ին Քեշիշքենդում հրավիրվում է Գյուղացիական համագումար, որը որոշում է ընդունում Վայոց ձորը միացնել Սյունիքին⁵:

Փաստորեն հիմք էր դրվում Լեոնահայաստանին, իսկ Սյունիքի Սպարապետ Նժդեհն այսուհետև դառնում էր Լեոնային Հայաստանի Սպարապետ: «Ազատ Հայաստան»-ը գրում էր. «Զանգեզուրից ստացված վերջին տեղեկությունների համաձայն Նժդեհն ընտրված է Լեոնահայաստանի ընդհանուր Սպարապետ, որն այսօր ամբողջ Լեոնահայաստանի ժողովրդի պաշտամունքի առարկան է»⁶:

Ապա թերթը նշում էր. «Կազմվել է ինքնավար Լեոնահայաստան, որի մեջ մտնում են՝ Դարապազազը, բուն Զանգեզուրը, Մխիթանը, Դափանը, Գողթանը, Մեղրին և Լեոնային Դարաբազը (Գիգակ, Վարանդա և Խաչեն)»⁷:

Միաժամանակ Վայոց ձոր գալուց հետո Նժդեհն այստեղից

¹ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

² Նույն տեղում, 17 մարտի:

³ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մարտի:

⁴ Նույն տեղում, 4 մարտի, տես նաև, ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 24, ք. 3:

⁵ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 24, ք. 3:

⁶ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

⁷ Նույն տեղում:

կապ է հաստատում Սևանի ավազանի հակաբոլշևիկյան ընդհատակի հետ՝ նպատակ ունենալով այնտեղ հրահրել ապստամբություն:

«Նժդեհը իր գործառնալով մոտ օրերս սպասվում է նոր Բայազետում»¹, գրում էր «Ազատ Հայաստան» թերթը:

Սևանի ավազանի հակախորհրդային ուժերը, ստանալով Երևանում և այլուր սկսված ապստամբության յուրը, ինչպես նաև Նժդեհի հրահանգները, իրենք նույնպես գործի են անցնում և բարձրացնում ապստամբության դրոշ:

Այստեղ առաջինն ապստամբում է Բասարգեչարում կանգնած բոլշևիկյան թևանոթածիզ գունդը, ուրը շարժվելով դեպի Նոր-Բայազետ քաղաք՝ առանց կռիվի գրավում է այն: Տեղի բոլշևիկյան ուժերը հեռանում և ամրանում են Սևանա լճի հյուսիսային մասում ընկած Ելենովկա՝ ռուս մոլոկանների գյուղում և նրա շրջակա բարձունքների վրա:

Այդ առթիվ Երևանից Փրկության կոմիտեի ռադիոբանքերը եթեր արձակեց հետևյալ հաղորդագրությունը. «Մարտի 5-ին Նժդեհի ղարապազայան ջոկատը գրավել է Նոր-Բայազետ քաղաքը՝ այն մաքրելով բոլշևիկներից: ...Գերված է 400 ռուսական կարմիր զինվոր և ողջ հյամանատարական կազմը, վերցված է 4 թնդանոթ, 100 միլիոն ռուբլի, մանուֆակտուրա, 100 փոթ ալ, ուրիշ ավար: Գյուղացիական համագումարը Դարապազազը միավորել է հակախորհրդային Զանգեզուրին՝ իր ներկայացուցիչը ուղարկելով Սյունիքի կառավարության մեջ:

Հռչակված է Լեոնային Հայաստան, որի կազմի մեջ են մտնում Զանգեզուրը, Դարաբազը, Դարապազազը»²:

Մոտավորապես նույն բովանդակության հաղորդագրությամբ մարտի 7-ին հանդես եկավ Փրկության կոմիտեի տեղեկատու բյուրոն: Հաղորդագրությունը վերնագրված էր՝ «Կեցցե՛ ապստամբ Լեոնա-Հայաստանը»³:

Այդ դեպքերի մասին Վայոց ձորում գտնվող Նժդեհին Նոր-Բայազետից գրում է խմբապետ Աղաբեկը: Իր հեյրթին՝ Սպարապետը այնտեղ է ուղարկում իր խմբապետներից երկուսին՝ Մեսրոպին և Գառնիկ Ծախինյանին, որոնք անձամբ պետք է տեսնում ծանորանային իրերի վիճակին և շտապ զեկուցեին իրեն: Երկու օր անց Աղաբեկի, Մեսրոպի և Գառնիկի ստորագրությամբ Նժդեհը ստանում է հեռախոսագիր, որով նրան խնդրում էին անցնել Նոր-Բայազետ: «Կեռևս խիստ անհրաժեշտ չհամարելով Վայոց ձորը բողմելը և Սևանի ավազան անցնելը՝ նա չի ընդառաջում այդ

¹ «Ազատ Հայաստան», 1921, 9 մարտի:

² Ինչպես ամեն, Նոր-Բայազետը գրավել էր Բասարգեչարում ապստամբած հայկական կարմիր բանակի թևանոթածիզ գունդը, այ ոչ թե՛ Վայոց ձորի մոլոկանական գործառնալ:

³ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, ք. 34:

⁴ Նույն տեղում, ք. 30:

խնդրանքին, սակայն հետևում է երկրորդ խնդրագիրը:

Յապոնին հրահանգելով Չանախչու վրայով կապվել Երևանի հետ՝ Նժդեհը մի քանի հեծյալներով Շատին գյուղի մոտով, Մելիմի լեռնանցքով շարժվում է դեպի Մևանի ավազան: Անցնելով լեռնանցքը՝ նա կանգ է առնում ճանապարհի վրա ընկած գյուղերում, հանդիպում ժողովրդի հետ, ելույթներ ունենում:

Հասնելով Ներքին Ղարանլուխ (Մարտունի)՝ Նժդեհն այնտեղ ստանում է Հայրենիքի փրկության կոմիտեի նախագահ Միմոն Վրացյանի՝ դեռ փետրվարի 20-ին Երևանից գրած նամակը՝ հասցեագրված իրեն և Ռուբեն Տեր-Մինասյանին: Նամակն ուշացել էր, քանի որ սուրհանդակները ձյան առատության պատճառով չէին կարողացել հաղթահարել Մևանից Չանախչու վրայով Վայոց ձոր գնացող ճանապարհը և ստիպված վերադարձել էին Երևան ու այս անգամ Վայոց ձոր մեկնել Ախտա - Ուչքափա - Նոր Բայազետ - Ղարանլուխ - Շատին գծով: Տեղեկանալով, որ Նժդեհը ոչ թե Վայոց ձորում է, այլ եկել է Ներքին Ղարանլուխ, սուրհանդակներն այստեղ էլ նրան հանձնում են Վրացյանի նշված նամակը:

Փրկության կոմիտեի նախագահը գրում էր Փետրվարյան ապստամբության հաջողության, Բաշ-Ապարանի, Թալինի, Աշտարակի, Կոտայքի, Երևանի, Էջմիածնի, Չանգիբասարի շրջանները բոլշևիկներից ազատելու մասին, միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ շուտով կազատագրվեն նաև Նոր-Բայազետը, Ղազախը, Լոռին: Տեղեկացնում էր նաև, որ Ղամարլուի կողմեր նահանջած Հեղկոմի անդամները և բոլշևիկյան ուրիշ ղեկավարներ իրենց հետ տարել են երկու գրահագնացք, ունեն 1000-ի չափ զինվոր, որի կեսից ավելին ռուսներն են: «Ժողովուրդն ամեն տեղ խանդավառ է և մեզ հետ է»¹, - ասված էր նամակում:

Ներքին Ղարանլուխից Նժդեհն անցնում է Նոր-Բայազետ, որտեղ մարտի 8-ի երեկոյան Համո Օհանջանյանից ստանում է մի երկտող, ուր ասված էր, որ Սյունիքի հրամանատարի՝ Նոր-Բայազետ գայով փաստորեն պաշտոնական կապ է ստեղծված Չանգեզուրի և Մայր Հայաստանի միջև:

Ինչպես Ս. Վրացյանը, այնպես էլ Հ. Օհանջանյանը Նժդեհին գրած իրենց նամակներում նրան ակնարկներ էին անում, որ նախապես անհրաժեշտ է միջոցներ ձեռնարկել, որպեսզի հարկ եղած դեպքում ապստամբները դեպի Սյունիք նահանջելու արահետ ունենան: Վրացյանն ի միջի այլոց գրել էր. «Մի բանի վրա միայն առանձնապես շեշտում եմ, և խնդրում եմ ուշադրության առնել՝ Դարալագյազ - Չանգեզուր - Երևան գծի բացումը մեզ համար շատ

է կենսական և անհետաձգելի, ինչպես նաև մարտական օժանդակություն հասցնելը: Ամեն գնով պետք է կապվեք մեզ հետ՝ ճանապարհը ապահովելու»¹:

Ընդառաջ գնալով Մևանի ավազանի ապստամբական գործա-մասերի հրամանատարության խնդրանքին՝ Նժդեհն այստեղից գործյուն է ուղարկում Վայոց ձոր և պահանջում Նոր-Բայազետին օգնության ուղարկել սիսիանցիներից կազմած մի վաշտ, իսկ ինքը վերադառնում է Սյունիք:

Կատարելով Ս. Վրացյանի խնդրանքը՝ Նժդեհը Չանգեզուրի Արևմտյան ճակատի հրամանատար Յապոնին, որի մոտ այն ժամանակ գտնվում էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, կարգադրում է Քոմուլուի գծից, ինչ գնով էլ լինի, առաջ շարժվել և գրավել մինչև Քիրալու ընկած տարածքները, միանալ Փրկության կոմիտեի՝ Ղամարլուի ու Չիմանքենդի զորամասերին և դրանով իսկ ապահովել ճանապարհները: Նժդեհի հրամանը կատարվում է, և նահանջի հուսալի ուղի է բացվում Արարատյան դաշտից դեպի Չանգեզուր:

Այդ առթիվ «Ազատ Հայաստանը» գրում էր. «Անկախ և ազատ Չանգեզուրն ևս օգնության ձեռք է երկարում մեզ: Պաշտոնական աղբյուրից հաստատվում է, որ Նժդեհի հետախույզները սկսել են կապ հաստատել Ղամարլուի մեր զորամասերի հետ, որոնք հետապնդում են թշնամուն»²: Մի ուրիշ հաղորդագրության մեջ թերթը նշում էր. «Նժդեհի հետախույզները մտել են Ղամարլու և կապ հաստատել Մարտիրոսի զորամասի հետ»³:

Չնայած առաջին հաջողություններին՝ ապստամբները քաջ գիտակցում էին, որ ավելի հեշտ է իշխանություն գրավելը, քան այն պահելը: Իսկ իշխանություն պահելու համար նրանք հեռանկար չունեին: Հիմնականում անկանոն ապստամբ ուժերը չէին կարող դիմագրավել մեծաքանակ և լավ զինված կարմիր բանակի զորամասերին: Բացի այդ, գրավված շրջանների բնակչությունը խանդավառված չէր սկսված ապստամբությամբ՝ քաջ գիտակցելով, որ արյունահեղ կռիվները նոր զոհեր են խլելու բազմատանջ հայությունից: Սակայն առավել աղետալին այն էր, որ մեծապես ընկած էր ապստամբների բարոյական ոգին:

Ելենովկայի ճակատի կռիվներին ակնառեսն Համո Օհանջանյանը մարտի 10-ին Գարեգին Նժդեհին գրում էր. «...Պիտի խոստովանեմ. ինձ բավական վիատեցրել են այստեղի ուժերը՝ իրենց խուճապային տրամադրությամբ: Ամոք մեզ, երեք անգամ հարձակում գործեցինք Ելենովկայի վրա և չկարողացանք վերցնել: Վաղը չորրորդ անգամն ենք հարձակվում...»⁴:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9(33), էջ 79:

² «Ազատ Հայաստան», 1921, 25 փետրվարի:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գ. Նժդեհ, Լեռնախայաստանի անկանոն պատճառների մասին, «Նորը» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հուլիս, թիվ 9(33), էջ 79:

Նժդեհը Երևանից ստանում էր բազմաթիվ ուրիշ նամակներ և, գլուխընդհարելով էր ունենում այնտեղից Ձանգեգուր եկած գործիչների հետ: Տպագործությունը մեկն էր. ապստամբ զորամասերը և նրանց սպայությունը բարոյապես լքված են ու ծայրահեղ ընկճված:

Պատահական չէ, որ Փրկության կոմիտեի անդամների մոտ հաստատանում էր Գարեգին Նժդեհին Ձանգեգուրից Երևան հրավիրելու և նրան զինված ապստամբ ուժերի ընդհանուր հրամանատար նշանակելու միտքը: Մարտի 10-ին Համո Օհանջանյանը Նժդեհին գրում էր. «Մեծ հույսեր ունեմ, որ Ձեր գալուստը պիտի ոգևորե և քաջալերություն ներշնչե այդտեղի և այստեղի ուժերին...»¹:

Ապստամբների իշխանությունը հենման կետեր չունեին նաև դրսում և, կարելի է ասել, լիովին մեկուսացած էր: Կռվելով բոլշևիկյան զորքերի դեմ՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն դաշնակիցներ չունեին Հայաստանը շրջապատող երկրների թվում: Թուրքիան սպասողական վիճակում հետևում էր իրադարձությունների հետագա, իր համար բարենպաստ, զարգացմանը, որպեսզի վերջնականապես թաղի հայկական հողային պահանջների հարցը: Պարսկաստանը Հայրենիքի փրկության կոմիտեի հանդեպ թեև չեզոք էր, բայց տրամադիր չէր գործնական օգնություն ցույց տալու: Վրաստանն, ըստ էության, դիտողի դերում էր: Ադրբեջանի իշխանությունները կարծես հենց Փետրվարյան ապստամբությանն էին սպասում, որպեսզի Ռուսաստանի օգնությամբ իրենց օգտին լուծեն Հայաստանի հետ ունեցած հողային հաշիվները, «անուղղելի» հայերից խլեն և Ադրբեջանին միացնեն Նախիջևանի, Լեռնային Գարաբաղի և Ձանգեգուրի «վիճելի» տարածքները:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի միակ աջակիցները Ձանգեգուրի զինյալներն էին:

Ապստամբության կազմակերպիչները, սակայն, հույս ունեին ակտիվ գործողությունների դիմելու միջոցով փոխել իրենց համար խիստ անբարենպաստ ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Մտեղծման առաջին իսկ օրից Հայրենիքի փրկության կոմիտեն սկսեց դրսի ուժերի հետ կապեր հաստատելու ելք փնտրել՝ նրանց հետ լեզու գտնելու, լիակատար մեկուսացումից դուրս գալու համար: Այդ նպատակով նա ակտիվ քայլեր արեց՝ սերտ կապերի մեջ մտնելու պարսկական խաների հետ: Գրան կարող էին նպաստել այն լավ հարաբերությունները, որ 1918-1920թթ. ստեղծված էին Հայաստանի Հանրապետության և Պարսկաստանի, իսկ այժմ՝ Հյուսիսային Պարսկաստանի և Ձանգեգուրի, այնտեղի խաների և Նժդեհի միջև: Կոմիտեն հույս չունեին անմիջական օգնություն

ստանալ Պարսկաստանից, որովհետև Երևանի և Թավրիզի միջև ընկած տարածություններում կարմիր բանակի զորամասեր էին, իսկ Նախիջևանում՝ նաև քեմալական զորամիավորումներ: Բայց ապստամբները մտածում էին գալիքի մասին, այն մասին, որ պարտության դեպքում իրենց միակ փրկությունը կլինի անցնել Պարսկաստան և հովանավորվել այնտեղի իշխանությունների կողմից:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ինչ-որ չափով ակնկալում էր նաև վրացական մենշևիկյան կառավարության աջակցությունը, բայց հույսերը չնչին էին, քանի որ Փետրվարյան ապստամբությունը զուգահեյլ էր բոլշևիկների հարձակմանը Վրաստանի վրա: Վրացական կառավարությունն ինքը սարսափի մեջ էր սպասվելիք իրադարձություններից և հազիվ թե կարողանար որևէ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի ապստամբներին:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա այդ դեպքում «Հայրենիքի Փրկության» կոմիտեի հոգսն այն էլ, որ՝ ա) թուրքերին հեռու պահի իրադարձություններին միջամտելու գայթակղությունից, բ) եթե հնարավոր է, օգնություն խնդրել նրանից:

Ինչպես արդեն ասվել է, մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելը դաշնակների գլխավորած կառավարության մեջ ստեղծվել էր գաղափարական մի հոսանք, որի փոքրաթիվ ներկայացուցիչները և, առաջին հերթին, Արտաշես Չիլինգարյանը գտնում էին, որ Հայաստանի հետագա զոյության երաշխիքը հայ-թուրքական տանելի հարաբերություններ հաստատելն է: Եվ ահա այժմ, Երևանում և հարակից շրջաններում իշխանությունը ժամանակավորապես գրավելուց հետո, Փրկության կոմիտեն քայլ արեց թուրքերի հետ հարաբերությունները բարելավելու, նրանց հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար:

Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսը իր հուշերում նշել է, թե Կոմիտեի ղեկավարները գտնում էին, որ «տաճիկների քաղաքական ու ազգային շահերի տեսակետից շատ ավելի ձեռնու է, որ Հայաստանը լինի Ռուսաստանից անջատված ու անկախ, քան թե նրա մեկ անբաժան մասը դառնա: Ուստի և մեր հակախորհրդային պայքարին նրանք չպիտի խանգարեն: Տաճիկական ճակատից գեթ առայժմ վտանգ չկա»²:

Մարտի 9-ին Ս. Վրացյանը Թավրիզի հայկական թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանին նամակ է գրում, որը լույս է տեսնում Թավրիզի «Միմարեթ» շաբաթաթերթում: «Տաճիկների հետ մեր հարաբերությունները լավ են, - նշում էր նա, - հույս ունենք անկեղծ բարեկամություն հաստատել, մի հարաբերություն, որ հիմնված լինի փոխադարձ շահի վրա: Մեր միակ

¹ Կ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

² Փետրուրեան ապստամբութիւնը (Բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոսի յուշեր), գրի առաւ Լ. Հայրսպետեան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիվ 7, էջ 40:

վտանգն այժմ կյուսիսից է, որի համար պետք է միանա՞ն հարավի բոլոր ժողովուրդները»¹:

Մարտի 10-ին Վրացյանը Աշտարակի փրկության կոմիտեի նախագահի հետ ունեցած հեռախոսագրույցում հայտնում էր. «Ռուսաստանում հեղափոխական շարժումները ուժեղանում են: Կրոնշտադը դարձել է հակաբոլշևիկյան հեղափոխության օջախ. շարժումը ղեկավարում են էսէռները: Լոնդոնի կոնֆերանսը զբաղված է հայ-տաճկական հարցով, հետևանքը դեռ հայտնի չէ: Երեկ տաճիկ ներկայացուցիչը հայտնեց, որ իր դիմումի հետևանքով Էրզրումից արդեն ճանապարհ են հանված դեպի Երևան գեմ. Արարատյանը և գնդ. Վեքիլովը: Մյուս գերիների հարցը նույնպես կյուծվի այս օրերս»²:

«Հայ և թուրք բարեկամության խնդիրը» վերնագրով խմբագրական հոդվածում «Ազատ Հայաստան» թերթը (որի խմբագիրը Ս. Վրացյանն էր և խմբագրականը, անշուշտ, պատկանում է նրա գրչին) գրում էր. «Իրերի պատմական բերումով Անդրկովկասի ժողովուրդների քաղաքական ազատության իրական պաշտպանը կարող է դառնալ միայն Տաճկաստանը: Որովհետև Տաճկաստանն էր այն միակ իրական մերձավորագույն քաղաքական ուժը, որ անմիջապես և կենսապես շահագրգռված է Անդրկովկասի ժողովուրդների կատարյալ ազատագրությամբ բոլշևիկյան Ռուսաստանի խեղդող լծից և որ ի վիճակի է այս պահին իրական օգնություն հասցնել իրենց ազատության համար հերոսաբար կռվող Անդրկովկասի ժողովուրդներին»: Ապա թերթը շարունակում էր. «Իր ազատագրական պայքարի այս տաժանելի օրերին հայ ժողովուրդը քաղաքական իմաստություն պիտի ունենա թոթափելու իրենց անցյալի դառն հուշերն ու ավանդությունները և ոչինչ չխնայելու հայ և թուրք ժողովուրդների, Հայաստանի և Տաճկաստանի բարեկամությունը հաստատելու համար: Թուրք ժողովրդի, Տաճկաստանի գործուն բարեկամությամբ է միայն, որ հայ ժողովուրդը պիտի դուրս գա իր ներկա ծանր տագնապից, և թուրք ժողովրդի հետ միասին է, որ հայ ժողովուրդը պիտի կարողանա վերջապես ձեռք բերել տևական խաղաղություն և տևական ապահովություն: Ուրիշ ճանապարհ չկա...»³:

Ինչպես տեսնում ենք, Վրացյանը և ընկերները սխալ պատկերացում ունեին իրենց շուրջը ծավալվող իրադարձությունների մասին: Իրա վկայություններից էր, օրինակ, մարտի 7-ի երեկոյան Փրկության կոմիտեի տեղեկատու բյուրոյի տված հաղորդագրությունը, որով ի լուր ամենքի հայտարարվում էր.

«Ամբողջ թրքությունը մեզ հետ է և բոլշևիկների դեմ»¹:

Ղազնակիցներ ձեռք բերելու համար նախ և առաջ անհրաժեշտ էր ռազմաճակատում մի խոշոր հաղթանակ տանել:

Մարտի 8-ի առավոտյան ապստամբ ջոկատները հարձակման անցան Զյուշուկ Վեդիի և Խոր Վիրապի ուղղություններով և երկու ժամ տևած կատաղի մարտերից հետո գրավեցին այդ տարածքները: Սակայն հաջողությունը տևական չէր: Ապստամբ ուժերը բոլշևիկյան զորամասերի ճնշման տակ նույն օրվա երեկոյան ստիպված էին նահանջել ելման դիրքերը:

Մարտի 9-18-ը ճակատում նորից հարաբերական հանգիստ էր: Բոլշևիկները պատրաստվում էին վճռական հարձակման Երևանի վրա²:

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայում իր աշխատանքներն էր շարունակում ռուս-թուրքական կոնֆերանսը, որը քննարկում էր նաև Հայաստանի սահմանների հարցը: Կոնֆերանսում խորհրդային պատվիրակությունը գլխավորում էր ՌՍԽՖՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Գեորգի Չիչերինը, Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի պատվիրակությունը՝ Յուսուֆ Քեմալ-բեյը: Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակությունը մերժում էր ստացել մասնակցելու կոնֆերանսի աշխատանքներին: Գեո փետրվարի 26-ին տեղի ունեցած առաջին նիստում, բացելով կոնֆերանսը, Գ. Չիչերինն ասել էր. «Այս կոնֆերանսին, որը ես պատիվ ունեմ բացելու, վիճակված է Լադիս ստեղծել Արևելքի պատմության մեջ և վերջնականապես ամրապնդել սերտ ու ամուր միաբանությունը Ռուսաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդների միջև, որոնք տոգորված են միանման վճռով, արտաքին ամեն տեսակի կեղեքումից ու ճնշումից պաշտպանել իրենց ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքը և կարգավորել իրենց քաղաքական ու սոցիալական իրավիճակի հարցը...»³:

Չիչերինը համոզմունք էր հայտնել, որ երկու երկրները դառնալու են հավատարիմ դաշնակիցներ ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պայքարում:

Պատասխան խոսքով հանդես գալով Յուսուֆ Քեմալ-բեյը ոչ պակաս ոգեշնչվածությամբ շեշտել էր. «Մենք ընտրել ենք ամենաճիշտ ուղին: Աշխարհագրական, պատմական, տնտեսական ու քաղաքական պայմանները մեզ ցույց տվեցին Ռուսաստանի

¹ «Միմարեր» (Թավրիզ), 1921, 14 ապրիլի: Վրացյանի այս նամակը արտատպել էր «Ժողովրդի ձայն» թերթը 1921 թ. հունիսի 27-ին:

² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ. 37, ց. 1, գ. 24, ք. 7-ի թղթերն:

³ «Ազատ Հայաստան», 1921, 15 մայիս:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, ք. 30:

² Մամբանասն տե՛ս *И. Гаярты, XI красная армия в борьбе за установление и упрочение советской власти в Армении*, т. 2, 250-259:

³ *Ս. Վ. Չիչերինի Ա. Ն. Սերգևի, Չիչերին, «Հայաստան»* իրատ., Երևան, 1969, էջ 186:

ճանապարհը: Նոր Ռուսաստանի ներկայացուցիչների առջև բուր-
քին հասուկ ամբողջ անկեղծությամբ ասում եմ. հավատացե՞ք
մեզ...»¹:

Փոխադարձ սիրո և հավատարմության հավաստիացումների
պակաս չկար: Կարծես ընդամենը երևք տարի առաջ չէր, որ Բրեստ-
Լիտովսկում, բանակցությունների սեղանի շուրջ նստած, բուր-
քական պատվիրակները գերմանական գեներալների հետ և նրանց
խրախուսանքով տեմչում էին նվաստացնել, կողոպտել ու ոչնչացնել
Խորհրդային Ռուսաստանը:

Կունիերանսում խորհրդային պատվիրակության ղիրքը Չիչե-
րինը հետագայում շարագրել է հետևյալ կերպ. «... Մենք բուրքերին
շարունակ ասում էինք. ձեզ մոտ կոմունիզմ չկա, մեր իղևակները չեն
համընկնում, բայց մենք պետք է ընթանանք ձեռք-ձեռքի տված և
միմյանց աջակցենք շահերի միասնության պատճառով»²:

Մոսկվայում հայ ժողովրդի համար քննարկվում էին ճակա-
տագրական հարցեր՝ առանց նույնիսկ Հայաստանի բոլշևիկյան
կառավարության ներկայացուցիչների մասնակցության: Օտար-
ները որոշում էին հայ ժողովրդի բախտը, իսկ Հայաստանում նույն
ժողովրդի գավակները եղբայրասպան պատերազմում կոտորում
էին միմյանց:

Այդ օրերին Ղամարուի ճակատի կարմիր բանակի զորքերի
կապի պետին հաջողվում է Արարատ կայարանում եղած ավտո-
մոբիլային ռադիոկայանը կարգի բերել և Դիլիջանի ռադիոկայանի
միջոցով կապ հաստատել Բաքվի և Թիֆլիսի հետ:

Ղամարուի ճակատի զորքերի հրամանատարությունը ռադիո-
կապով 11-րդ բանակի ղեկավարությանը խնդրում էր նոր
զորամասեր ուղարկել օգնության: Մակայն բանակի հրամանա-
տարությունն իր զորքերի ուժերը չցրելու համար որոշեց ակտիվ
գործողություններ չձեռնարկել Հայաստանում, մինչև որ չավարտվի
Թիֆլիսի օպերացիան:

Մենչևիկյան Վրաստանի խորհրդայնացման խնդիրը տվյալ
պահին Մոսկվայի համար ավելի կարևոր էր, քան Հայաստանի
ապստամբության ջախջախումը: Բանակի հրամանատարությունը
երկու ուղղությամբ հարձակողական գործողություններ վարելու
համար չունեի անհրաժեշտ ուժեր: Փետրվարի 20-ի դրությամբ 11-
րդ բանակն ուներ ընդամենը 17.937 սվին, 4.316 սուր, 1.065
զնդացի, 181 թեթև, 15 ծանր հրանոթ, 7 զրահագնացք, 3
զրահաջոկատ, 1 տանկային ջոկատ (4 տանկ) և 50 ինքնաթիռ³:
Այնինչ վրաց-մենչևիկյան զինված ուժերը, որոնք պատերազմում
էին Վրաստան ներխուժած կարմիր բանակի զորքերի դեմ, ունեին

հետևյալ կազմերը. կանոնավոր բանակ՝ 27.000 սվինով և 2000 սրով,
«ժողովրդական գվարդիա»՝ 34.400 սվինով և 500 սրով:
Մալմանապահ ծառայության զորամասերի, զինվորական ուսում-
նական հաստատությունների, նավատորմի և այլ զորամասերի
հետ, Վրաստանն ուներ ընդամենը 75.870 սվին և 3990 սուր: Վրաց
զորքերն ունեին 1255 զնդացի, 104 թեթև և 18 ծանր հրանոթ, 4
զրահագնացք, 16 զրահամեքենա, 2 տանկ և 56 ինքնաթիռ⁴:

Այսպիսով, 11-րդ կարմիր բանակը թվական տեսակետից
զգալիորեն զիջում էր վրացականին: ՌԺԺԻ ալյախի
հարաբերության պայմաններում Հայաստանում լայնածավալ
հարձակում սկսելը բանակի հրամանատարությունը համարում էր
աննպատակահարմար, մինչև Վրաստանում ռազմական գործո-
ղությունների ավարտը:

Փետրվարի վերջերին ընկավ Թիֆլիսը, և կարմիր բանակի
զորքերը ռազմականացրին երկրի ողջ տարածքը: Վրացական
բանակը գլխավոր ջախջախելուց հետո Վրաստանում գտնվող
խորհրդային զորքերը հրաման ստացան օգնության գնալ
Հայաստանում կռվող բոլշևիկյան զորամասերին:

Մարտի կեսերին 11-րդ բանակի հրամանատարությունը
ստեղծեց զորքերի «Դիլիջանյան» հատուկ խմբավորումը՝ Սրևանի
վրա վճռական հարձակում գործելու համար: Այդ խմբավորման մեջ
մտան 18-րդ, 20-րդ, 32-րդ հրաձգային և 18-րդ հեծյալ
դիվիզիաները: Խմբավորումը այնուհետև ստացավ «Սրևանյան»
անվանումը, որի հրամանատար նշանակվեց 20-րդ դիվիզիայի
հրամանատար Վելիկանովը:

Ռադիոյի միջոցով կարմիր բանակի զորամասերը տեղեկանում
են, որ 11-րդ բանակի Սրևանյան խմբավորումը մարտի 9-ին դուրս է
եկել Ղարաբլիխայից ու Դիլիջանից և հյուսիսից հարձակվելու է
Սրևանի վրա:

Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարությունը
Ղամարուի ճակատի զորքերին հրաման իջեցրեց՝ մարտի 11-ին
հարձակման անցնել: Ռազմական պլանի համաձայն, այդ զորքերը
կարմիր բանակի Սրևանյան (Հյուսիսային) խմբավորման հետ
համատեղ մարտի 18-ին գրոհով պետք է մտնեին մայրաքաղաք
Սրևան:

Մակայն ցրտերի և առատ ձյան պատճառով Սրևանյան
(Հյուսիսային) խմբավորումը չկարողացավ ժամանակին կատարել
նախատեսված ծրագիրը և ստիպված կանգ առավ Ներքին

¹ Ս. Է. Չեռնիցկի. Ս. 7. Սերգեն. Չիչերին. «Հայաստան» հրատ., Սրևան, 1969, էջ 187:

² Նույն տեղում, էջ 188:

³ Ռ. Պ. Ի. Բ. 195, գ. 4, գ. 112, p. 1-2:

⁴ Ռ. Պ. Ի. Բ. 109, գ. 4, գ. 946, p. 172:

Ախտայի շրջանում: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ եղավ Ղամարլուի ճակատի զորքերի հարձակման օրը մարտի 11-ից տեղափոխել մարտի 14:

Մարտի 15-ին խորհրդային զորքերը հյուսիսից՝ Ախտայի կողմից, և հարավից՝ Ղամարլուի ճակատից, վճռական հարձակման անցան Երևանի վրա: Հարձակումը, սակայն, նույն օրը կանգնեցվեց ապստամբ զորամասերի կողմից, որոնք, անցնելով հակահարձակման, ջախջախեցին խորհրդային առաջապահ ուժերը:

Ծանր վիճակ էր ստեղծվել նաև Ղամարլուի ճակատի և կարմիրբանակայինների, և՛ ապստամբների համար: Կատաղի մարտեր էին ծավալվել, և երկու կողմերն էլ ծանր կորուստներ էին կրում:

Ապստամբների հրամանատարությունը, նախազգալով Երևանյան (Հյուսիսային) խմբավորման մոտակա հարձակումը, վճռեց բոլոր ջանքերը կենտրոնացնել Ղամարլուի ճակատում՝ նպատակ ունենալով ապահովել Երևանից Դարյալազյազ մահանջի ճանապարհը: Մինչև 60 տարեկան՝ զենք կրելու ընդունակ տղամարդկանց զորահավաք հայտարարվեց, միաժամանակ Ելենովկայի ճակատից Փրկության կոմիտեի ուժերի մի մասը փոխադրվեց Ղամարլուի ճակատ:

Կռիվների թեժ պահին՝ 1921թ. մարտի 16-ին, Մոսկվայի կոնֆերանսի ՌՍՖՍՀ-ի և Թուրքիայի կառավարական պատվիրակությունները ստորագրեցին «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիր: Դա հայ ժողովրդի պատմության սև էջերից մեկն էր: Պայմանագրում ոչ մի հիշատակություն չկար Արևմտյան Հայաստանի մասին: Ավելին, նրանում վավերացվեց 1920թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ քեմալական զորքերի կողմից Հայաստանի հողերի գավրումը: Պայմանագրի համաձայն, Հայաստանը կորցրեց ավելի քան 25 հազ. քառ. կմ տարածք: Ըստ որում, Թուրքիան լայեց 18815 քառ. կմ, այսինքն՝ Կարսի մարզը և Մուրմալուի գավառը: Մնացած 5.5 հազ. քառ. կիլոմետրը՝ Նախիջևանի մարզը և Շարուրը միավորվեցին իբրև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետություն, որը քեմալականների ճնշման տակ տրվեց Ադրբեջանին: Ավելին, պայմանագրի մեջ կետ մտցվեց, որի համաձայն Ադրբեջանը այդ տարածքները չպետք է զիջեր «երրորդ պետությանը»՝ նկատի ունենալով Հայաստանը¹:

1921թ. մարտի 18-ին Միմոն Վրացյանը հետևյալ դիմումն ուղարկեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի կառավարության արևելյան ճակատի հրամանատարության ներկայացուցիչ, կա-

պիտան Բահաեդդին քեյին.

«Հաճեցեք ներկա դիմումը շտապ կերպով հասցնել Ձեր բարձր իշխանության և ինչպես անձամբ բացատրել եմ Ձեզ, շտապեցնել, որ շուտափույթ պատասխան ստացվի:

Իր ազատության ու անկախության համար մարտնչող Հայաստանի կռիվը բոլշևիկների դեմ, մեր համոզումով, ծառայում է ո՛չ միայն Հայաստանի, այլև Առաջավոր Ասիայի բոլոր ազգերի օգտին: Այդ պատճառով Հայաստանը հույս ունի, որ իր կռիվը ընթացքում ինքը կստանա օգնություն իր հարևաններից և, առաջին հերթին, տաճիկ ժողովրդի կենսական շահն էլ պահանջում է Հայաստանի հաղթական դուրս գալը այս կռիվից և անկախ մնալ:

Այդ համոզումից ելնելով՝ Հայաստանի կառավարությունը խնդրում է Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությանը, հանուն երկու ազգերի փոխադարձ շահի, ըստ կարելիության շուտ՝

1. Վերադարձնել Երևան Տաճկաստանում գտնվող հայ զինվորական ռազմագերիներին:

2. Որոշ պայմաններով հայ բանակին ռազմամթերք և առաջին հերթին ռուսական երեք գծանի հրացանի կամ տաճկական մաուզերի փամփուշտներ տալ և կամ Ռոսի ու Լեբեյի սխտեմի հրացաններ:

3. Հաղորդել մեզ, թե արդյոք Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը հնարավոր է գտնում Հայաստանին զինվորական օժանդակություն հասցնել և եթե կարող է՝ ի՞նչ չափով ու եղանակով և ի՞նչ ժամանակամիջոցում:

Մույն դիմումն անելով՝ Հայաստանի կառավարությունը հիմնվում է այն բարեկամական հարաբերությունների վրա, որոնք հիմք են դրված Ալեքսանդրապոլի դաշնագրից սկսած և որոնք խանգարված են բոլշևիկյան իշխանության ժամանակ»¹:

Այդ օրերին թուրքական էմիսարներն իրենց հերթին Հայրենիքի փրկության կոմիտեին հավաստիացումներ էին անում, ելույթներ էին ունենում բնակչության առջև: Օրինակ՝ նույն Բահաեդդին քեյը, Երևանի Գոյ-Մեչետում մահմեդական հավատացյալների առջև հանդես գալով, հայտարարել է, թե քանի որ բոլշևիկներից արդեն ազատագրվել է Հայաստանը, «մենք պետք է աշխատենք նրանց (ապստամբների- Ա.Ս.) հետ»: Մի ուրիշ հավաքություն նա ասել էր. «Հայեր, դուք մի՛ վախեցեք, մենք ձեզ օգնության կգանք, կտանք զենք և ամեն կարգի ռազմական պաշար»: Վերջապես ելույթներից մեկում էլ խոստումներ տալով՝

¹ Տե՛ս «Документы внешней политики СССР», т. 3.1.Осуществление, Москва, 1959, т. 598-599:

¹ Մ. Կրպիան, Կեանքի ուղիներով, դեպքեր, դեմքեր, սպրումներ, Զ հատոր, էջ 67 - 68:

Բահաեղդինը շեշտել էր, «Մենք պատրաստ ենք օգնել ձեզ: Դուք միայն սարքեցեք Մարգարայի կամուրջը, և մենք բոլոր ուժերով օգնելու ենք ձեզ»¹:

Մարտի 18-ին Ս. Վրացյանը մի ուրիշ նամակ է գրում Գարեգին Նժդեհին և նրան տեղյակ պահում թուրքերի հետ սկսված բանակցությունների մասին: Նամակից երևում է, որ չնայած Փրկության կոմիտեի նախագահը օգնության համար դիմել է դարավոր թշնամուն, բայց այդ օրերին արդեն պարզորոշ գիտակցում էր ապստամբության անհաջող վախճանի անխուսափելիությունը և դրությունը փրկելու վերջին հույսը դարձյալ կապում էր Նժդեհի հետ:

Վրացյանի այդ նամակը չի հասնում հասցեատիրոջը, որովհետև երեք օր հետո՝ մարտի 21-ին, Ախտայի շրջանում այն ընկնում է կարմիր բանակի զորամասերից մեկի ձեռքը: Ահա նամակի լրիվ տեքստը, որը տպագրվել է Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթում.

«Երևան, 18 մարտի 1921 թ.

Միքելի Նժդեհ

Ես արդեն գրել եմ մեր կացության մասին: Մի ամիս է կովում ենք: Վերջին օրը նկատվում է ժողովրդի մեջ թուլություն ու մարտիկների մեջ խուճապային տրամադրության նշաններ: Կանգնած ենք ծանր հնարավորությունների առաջ: Դրությունը կարելի է փրկել միայն Բայազետից և Դարալագյազից գործող ուժերով: Այդ մասին քանիցս գրել ու խնդրել ենք քեզ, բայց ց'արդ գործոն հետևանքներ չեղան: Նորից շեշտում եմ անհրաժեշտությունը ձեր արագ և վճռական գործողությունների, որոնք կարող են փրկել Հայաստանը կատաստրոֆից: Մյուս կողմից քո անմիջական ներկայությունը Հայաստանում ավելի քան անհրաժեշտ է և իմ բոլոր ընկերների ստիպողական պահանջն է: Մեր մարտական ուժերի գլուխը պետք է կանգնե քեզ պես ժողովրդական հերոսակոթիւն ունեցող մի անձնավորություն, որպեսզի կարելի լինի վճռական քայլեր անել: Այս տեսակետից ինչ էլ լինի պայմանները, դու պետք է շտապես Երևան: Ես չեմ ուզում գուշակություններ անել: Կարող է պատահել փորձության շատ ծանր օրեր հասնեն Երևանի համար, բայց ինչ էլ լինի Երևանի ճակատագիրը՝ մենք կոյվը շարունակելու ենք մինչև վերջ:

Մտել ենք բանակցության մեջ օգնության մասին նաև տաճիկք հրամանատարության հետ:

Հաշվի առ բոլոր հանգամանքները, յարիր բոլոր ուժերդ, ոտքի հանիր ամեն տեղ ժողովուրդը և արա մաքսիմումը ինչ որ կարելի է: Եվ որ զլխավորն է արագ:

Համբույրներով
Ս. Վրացյան»¹:

Թուրքիայից սպասվելիք «օգնությունն» այդպես էլ չեկավ: Քեմալականները միամիտ չէին, որ Մոսկվայում իրենց օգտին վերջացած ռուս-թուրքական կոնֆերանսից հետո, երբ Հայաստանի մասնատումը արդեն իրավաբանական ձևակերպում էր ստացել, իրենք իրենց համար լրացուցիչ դժվարություններ ստեղծեին: Նրանց հաշիվների մեջ Փրկության կոմիտեին օգնելու հարց չկար, քանի որ լավ գիտեին, որ ապստամբությունը անհուսալի ճիգ է, ոչ մի հեռանկար չունի և չի կարող պարտությամբ չվերջանալ: Բայց, հակառակ դրան, մինչև ապրիլի սկզբները, այսինքն՝ մինչև կարմիր բանակի զորքերի կողմից Երևանի վերագրավումը, Կոմիտեն հավատացած էր, որ քեմալականները, այնուամենայնիվ, օգնության կգան: Կոմիտեի հույսերը, սակայն, մնացին օդում կախված:

Փետրվարյան ապստամբությունն ուրախությամբ ընդունած Ձանգեզուրի պաշտպանները, մի քանի ղեկավարներից բացի, խանդավառված չէին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի այդ գործողություններով և սկզբունքորեն հակառակ էին Սիմոն Վրացյանին և նրա համախոհ այն գործիչներին, որոնք հակված էին թուրքիայի հետ դաշինքի կողմը:

Երբ Ս. Վրացյանը օգնության խնդրանքով դիմում էր թուրքիային, այդ նույն օրը՝ մարտի 18-ին, ապստամբ ուժերի ընդհանուր հրամանատար, գնդապետ Սուրեն Թարխանյանը (Կոռո) Դամարյուի ռազմաճակատում գործող զորամասերին հետևյալ հրամանը տվեց.

«Համարյա մեկ ամսից ավել տևող անընդհատ մարտերում կարմիրների թիվը խիստ նվազել է: Նրանք չունեն պարեն և հրանոթներ: Սննդամթերքի բացակայության պատճառով ուժգին դժգոհություններ են առաջացել կարմիր զինվորների շրջանում: Թույլները չեն ուզում մեռնել Հայաստանի դաշտերում և հրաժարվում են մեր դեմ պատերազմել: Ելենովկայի ճակատի դրությունը մեզանից պահանջում է շտապ կարմիրներին

¹ «Կոմունիստ», 1921, 13 մայիսի:

² Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Էսպեր. դեպեր. սպորտներ. 2 հատոր, էջ 66-68:

¹ Լ. Կոստան, Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922, էջ 183-184:

ջախջախել Ղամարլուի ճակատում: Անհրաժեշտ է կապ հաստատել Յապոնի ջոկատների հետ և մաքրել մեր քիկունքը կարմիրներից, որպեսզի հնարավորություն ստեղծվի մեր բոլոր ուժերը տեղափոխել Մենովկայի ճակատ»¹: Այնուհետև գնդապետը հրամայում էր դրանից հետո անցնել ընդհանուր հարձակման և երկու օրվա ընթացքում խորհրդային ուժերին ջախջախել Ղամարլուի ճակատում:

Մարտի 19-ին ժամը 6-ին ապստամբները հարձակման անցան Ղամարլուի ամբողջ ճակատով: Խորհրդային 2-րդ գունդը Ֆիշիլևիչի հրամանատարությամբ, չլիմանալով ուժգին հարձակմանը, թողեց Ադրաշը և սկսեց անկանոն մահանջել դեպի Արտաշատ: Նահանջի ճանապարհը բռնեցին մահալու զնդի ձախ թևում գտնվող Յանիշևսկու կոմունիստական ջոկատը և 3-րդ կարմիր գունդը՝ Բաղդասարյանի հրամանատարությամբ:

Նկատի ունենալով, որ 11-րդ բանակի առաջխաղացումը դանդաղում է, Ղամարլուի ճակատի կարմիր բանակի զորամասերի հրամանատարությունը վճռեց դադարեցնել հարձակումը Երևանի վրա, մինչև որ հյուսիսից կհարձակվեն 11-րդ բանակի զորամասերը: Ետ քաշվելով՝ կարմիրբանակայինները գրավեցին Կարաբեկյար - Բոյուկ Վեդի - Ենգիջա - Խոր Վիրապ գիծը:

Այդ օրերին Սերգո Օրջոնիկիձեի կարգադրությամբ Թիֆլիսից ինքնաթիռ ուղարկվեց Ղամարլուի շրջան, որը 5 փութ ոսկի էր բերել՝ կարմիր բանակի զորամասերի համար Շարուրի թուրքերից պարենամթերք գնելու նպատակով²:

Հաշվի առնելով բոլշևիկների հյուսիսային խմբավորման կողմից սպառնացող վտանգը՝ գնդապետ Թարխանյանը մարտի 24-ին վճիռ է ընդունում հաջորդ օրը լուսաբացին հարձակման անցնել Ղամարլուի ճակատից մահանջած կարմիրբանակայինների վրա և նույնիսկ համապատասխան հրաման է տալիս: Բայց նույն օրը երեկոյան հայտնի է դառնում, որ հյուսիսային ճակատի խորհրդային զորամասերն արդեն պատրաստ են արագ առաջխաղացումով գնալ Երևանի վրա, ուստի նա ետ է վերցնում արդեն տրված հրամանը: Նույն օրը հյուսիսային երկու ճակատներում (Ապարան և Ախտա) մեծապես ուժեղացավ բոլշևիկյան զորամասերի ճնշումը: Ապստամբական ուժերը սկսեցին աստիճանաբար մահանջել դեպի Երևան և Էջմիածին:

Մարտի 25-ի առավոտյան կարմիր բանակի զորքերի Երևանյան խմբավորումը հարձակում սկսեց մայրաքաղաքի վրա երկու ուղղությամբ՝ Ելենովկա-Ախտա - Սուխոյ Ֆոնտան-Քանաքեռ-Երևան խճուղային ճանապարհով և Համանլու-Ապարան-

Աշտարակ-Երևան գծով: Միաժամանակ Երևանի վրա հարձակում սկսեցին Ղամարլուի ճակատի խորհրդային զորամասերը:

Ծավալվեցին կատաղի մարտեր, և ապստամբների ուժերը, մեծապես զիջելով հակառակորդին, ստիպված էին մահանջել:

Ս. Վրացյանը գրել է, որ այդ բախտորոշ պահին Հայրենիքի փրկության կոմիտեի՝ Երևանում գտնվող անդամները պատասխանատու գործիչների հետ միասին խորհրդակցություն են ունենում՝ քննելով անխուսափելի մահանջի հետ կապված խնդիրները: Խորհրդակցության մասնակիցները գիտակցում էին, որ բոլորովին անհույս է ապստամբության ելքը. ավերված երկրում սովը կրկին ցույց էր տալիս իր ժանիքները, սպառվելու վրա էր գինամթերքը, հակառակորդը հասցնում էր նորանոր ուժեր, ճանապարհները բռնված էին խուճապահար բազմություններով: Նախատեսվեց երկու հնարավորություն. Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների մի մասը տրամադիր էր բովանդակ ուժով գրոհ տալ և, խորտակելով Ղամարլուի ճակատի բոլշևիկյան պատնեշը, Շարուր-Նախիջևանի վրայով միանալ Չանգեզուրին: Ոմանք գերադասում էին բռնել Բաշգառնի - Միլի ձոր - Վայոց ձոր գիծը, որ թեև դեռ փակված էր ձյունով, բայց շուտով կարող էր բացվել:

Հաշվի առնելով ստեղծված ծանր վիճակը, այն, որ 11-րդ բանակի զորամասերը հյուսիսից Երևանի վրա են գալիս մեծ ուժերով, իսկ Ղամարլուի ճակատից կարմիր բանակի զորամասերը սպառնում են քիկունքից, ապստամբների հրամանատարությունը վճռեց մահանջել Վայոց ձոր՝ Չանգեզուր անցնելու համար:

Խորհրդային ուժերն առանց կանգ առնելու շարունակում են հետապնդել պարտություն կրած ապստամբ ուժերին, որոնք զաղթականության հետ շտապում են օր առաջ թողնել Արարատյան դաշտը և Մյունիքի գորքի միջոցով ապահով դարձած գծով անցնել դեպի Վայոց ձոր:

Լեռնահայաստանի իշխանություններն ուշիուշով հետևում էին Արարատյան Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերի զարգացմանը, և որքան մոտենում էր Փրկության կոմիտեի անկման օրը, այնքան ավելի էր ուժեղանում նրանց ատելությունը բոլշևիկների հանդեպ: Հանձինս թուրքերի դաշնակից գտնելու հույսը այս անգամ վերազարթնել էր Գորիսում:

Գարեգին Նժդեհը, որը երկու-երեք ամիս առաջ անհնարին էր համարում թուրք-հայկական կապերի հաստատումը, այժմ նկատելիորեն փոխել էր իր վերաբերմունքը՝ հակվելով երկու երկրների բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման կողմը, իսկ մարտի վերջին ճգնաժամային օրերին դա ուղակի անհաժեշտ էր համարում:

Ինչպես արդեն ասվել է, 1920 թ. ամռանը Նախիջևանի երկրա-

¹ ՀՀ ՀՔԿԿԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 1, ք. 25:

² Տես՝ Մ.Մ. Կրասովսկի, Կյանքի ավիացիայում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1974, էջ 66-68:

մասը խորհրդային հայտարարվելիս խորհրդայնացվել էր նաև նախկինում Նախիջևանի գավառի մաս կազմող Գողթանի գավառակը՝ դեռ հայկական մնացած մի քանի գյուղերով:

Գողթանում խորհրդային իշխանության շարունակվող գոյությունը ոչ այնքան ռազմագիտական, որքան հոգեբանական տեսակետից բացասաբար էր անդրադառնում զանգեզուրցիների տրամադրությունների վրա: Գողթանի հայերի մնացորդները, ենթակա լինելով Նախիջևանի «հեղկոմին», ստիպված էին կատարել նրա որոշումները, այդ թվում նաև այն կարգադրությունները, որոնք նպատակաուղղված էին Չանգեզուրի պաշտպանների դեմ պայքարին: Դրանով իսկ Գողթանի հայերը ականալից մասնակից էին դառնում Նախիջևանի կողմից Լեռնահայաստանի նկատմամբ կատարվող ռոնձգոյություններին:

1921 թ. մարտի 30-ին Նժդեհը նամակ է գրում Գողթանի խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչ Քրիստափոր Տեր-Սկրտչյանին՝ պահանջելով, որ վերջինս հանդես գա գավառակը Արարատյան Հայաստանի հետ միավորվելու և Փրկության կոմիտեին ենթարկվելու մասին հայտարարությամբ:

Նժդեհը գրում էր.

«Պրն. Քրիստափոր

Երբ դեռ Արարատյան Հայաստանը կարմիր սրիկաների ձեռքին էր՝ հասկանալի էր ձեր կատարածը, Գողթանի սովետականացումը, իսկ այսօր, երբ Արարատյան Հայաստանում ժողովուրդը ապստամբությամբ մաքրել է իր երկիրը, ձեր սովետական իշխանություն ճանաչելը, անմիտ լինելուց զատ, դավաճանություն է: Երևանից թշված սրիկայախմբերի թափթփուկները փախել պատասպարվել են Նախիջևանում, իսկ դուք Գողթանի խաբված ժողովրդին շարունակում եք պահել մթության մեջ և հավատացնել, որ Հայաստանը կարմիր սվողչի ձեռքին է: Աթարբեկյան, Ավիս, Կասյան կոչված «կոչկողավ»ները փախել են այդ կողմերը և առևտուր սկսել պարսկական կոնսուլի հետ, որ ստանալով երկու թնդանոթ, թույլ տա 7-10 հոգով անցնելու Պարսկաստան:

Մի մոռանաք, որ այդ երեք հոգուն ազատելու համար ոչ թե միայն դուք, այլև Գողթանի երեք դավաճան գյուղերը հավետ անձեռքի առարկա պիտի դառնան: Այդ սրիկաներից ամեն մեկի խղճի վրա ծով արյուն կա:

Ի՞նչ, ուզում էիք բուրքերի հետ առևտրական փոխհարաբերություններ սկսել. կարելի էր, բայց դա չէր նշանակում, որ դուք երկիրը պետք է հայտարարեիք սովետական: Ի՞նչ են իրենցից

ներկայացնում Գողթանի երեք գյուղերը: Երկու Հայաստանների (Արարատյան և Լեռնահայաստան) միջև մեր թշնամու հացին յուր քսող մի ողորմելիություն, որը առանց դրսի օգնության չի ապրել և ապրել չի կարող: Ուշքի բերեք ձեր վատ ընկերներին, որոնք արջի ծառայություն են մատուցում և՛ ձեզ, և՛ խաբված գյուղերին:

Առաջարկում եմ՝

1. Ամմիջապես Գողթանը հայտարարել Արարատյան հանրապետության անբաժանելի մասը:

2. Չերբակալել դրսեցի սրիկաներին և հանձնել ինձ:

3. Կանոնավորել հայ-թրքական երթևեկություններն ու փոխհարաբերությունները:

4. Մի պատգամավորություն ուղարկել ինձ մոտ, որ որոշ գրություններ ստանալով անցնի Երևան՝ հոգալու Գողթանի կարիքները:

Սպարապետ Նժդեհ՝:

Ինչպես երևում է Նժդեհի առաջարկից, նա արդեն համակարծիք էր Փրկության կոմիտեի՝ բուրքերի հետ կանոնավոր փոխհարաբերություններ հաստատելու քաղաքականությանը: Տվյալ պահին նրա համար գլխավոր թշնամին մնում էր բոլշևիկյան Ռուսաստանը, որի դեմ պայքարում ընդունելի էր համարում նույնիսկ բուրքերի հետ ժամանակավոր մերձեցումը:

Այնուհետև նամակում Նժդեհը հետգրությամբ անհրաժեշտ էր համարում Ք. Տեր-Սկրտչյանին տեղեկություններ հաղորդել Խորհրդային Ռուսաստանում կատարվող անցուդարձերից: Նա գրում էր. «Ամբողջ Ռուսաստանում բռնկվել է ապստամբություն: Ամենուրեք ժողովուրդը պահանջում է համառուսաստանյան սահմանադիր ժողով: Կրոնշտադը, Պետրոգրադը, Կոզլովը՝ Ռյազանը, Պսկովը, Օրեոլը, Վորոնեժը, Խարկովը և ամբողջ Ռեկրահնան գտնվում է ապստամբների ձեռքին: Մարտի 21-ից Մոսկվայի ռադիոն չի պատասխանում Երևանին և Թիֆլիսին. ապստամբություն է այնտեղ: Ապստամբությունը ղեկավարում են գեմ. Կոզլովը, Չերնովը (ես-եր), Սավենկովը, Պետյուրան: Գոմը, Կուբանը, Թերեքը և Դաղստանը վաղուց է (փետրվարի վերջերին) մաքրված կարմիրներից: Վրացիները կռվել են հերոսաբար՝ պատճառելով մեծ կորուստ թշնամուն: Կարմիրները նահանջում են բոլոր ճակատներից: Անգլո-տաճկական դեսանտը շարժվում է դեպի Բաքվի թիկունքը: Կարմիրները Գանձակից գիշերով են փախել: Հայաստանում դրությունը կայուն է, ժողովրդի տրամադրությունը՝ մարտական ու խանդավառ: Լեռնահայաստանի

* Ռե. Նախիջևանում պարսկական կոնսուլի հետ հայ բոլշևիկ ղեկավարների բանակցությունների րովանդակության մասին Նժդեհի պնդումը որդանով է համապատասխանում իրականությանը. դավարանում ենք ասել, քանզի մեր տրամադրության տակ այդ փաստը հաստատող այլ աղբյուր չունենք:

ՎՎ ՊԿՊԱ, ք. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 1-4:

Վրդակա է նամակում:

(իմ) գորքերը Չամախչի-Չիմանքենդով և Նոր Բայազետով միացել են Արարատյան Հայաստանի գորքերին:

Նժդեհ»¹:

Ընթերցողը նկատում է, որ Ռուսաստանի և նրա շուրջը ստեղծված ռազմա-քաղաքական իրադրության մասին Նժդեհի նկարագրությունը հիմնականում չէր համապատասխանում իրականությանը: Դա կարելի է բացատրել երկու հանգամանքով. կամ Նժդեհը նպատակ է ունեցել բարձրացնել աշխարհի անցյուղարձին անհատորդ Ք. Տեր-Մկրտչյանի և գողթանցի հայերի բարոյական ոգին, նրանց համարձակություն ներշնչել Արարատյան Հայաստանին միանալու համար, կամ ինքը՝ աշխարհից կտրված լեռնաշխարհում տարված լինելով ամենօրյա եռուն կազմակերպական աշխատանքով, ճշգրիտ տեղեկություններ չէր ստանում Ռուսաստանում, Ուկրաինայում և նույնիսկ Կովկասում ու Անդրկովկասում ծավալվող դեպքերի մասին: Այսպես նա չէր գրի, թե «ամբողջ Ուկրաինան գտնվում է ապստամբների ձեռքին», կամ՝ «կարմիրները նահանջում են բոլոր ճակատներից» և այն էլ 1921 թ. գարնանը, երբ քաղաքացիական պատերազմի բոլոր ճակատներից խորհրդային զորքերը դուրս էին գալիս հաղթանակով: Հատկապես տարօրինակ է դեպի Բաքու անցյուղ-տաճկական դեսանտի շարժման մասին տեղեկությունը, նաև այն հաստատումը, թե «Հայաստանում դրությունը կայուն է», և դա այն դեպքում, երբ Սրևանը գտնվում էր անկման նախօրյակին:

Մենք չգիտենք՝ Նժդեհի նամակը հասե՞լ է արդյոք Ք. Տեր-Մկրտչյանին, թե՛ ոչ: Եթե այո, ապա ինչպե՞ս է նա արձագանքել Սպարապետի առաջարկին: Ամենայն հավանականությամբ Տեր-Մկրտչյանը չի հասցրել պատասխան գրել: Եթե ընդունենք, որ նա Սպարապետի նամակը ստացել է ապրիլի 1-ին կամ 2-ին, ապա դրանից ընդամենը ժամեր հետո կարմիր բանակի գորքերը պիտի մտնեին Սրևան, և Արարատյան Հայաստանին Գողթանի միանալու մասին մտածելն անգամ դառնալու էր ավելորդ:

Դեպքերի վերջին արարն էր Արարատյան դաշտում:

Ինչպես փետրվարի 18-ին, երբ դաշնակների գլխավորած ապստամբները, մտնելով Սրևան, առաջին հերթին գրավել էին բանտերը, ուր բռնափակված էին Դաշնակցության բազմաթիվ գործիչներ ու համակիրներ, այս անգամ էլ՝ ապրիլի 2-ին, երբ կոմունիստների գլխավորած բոլշևիկյան զորամասերը մտան մայրաքաղաք, նրանց առջև դրված առաջին խնդիրներից մեկը դարձյալ եղել էր բանտերի գրավումը, որոնցում բանտարկված էին Փրկության կոմիտեի կարճատև իշխանության օրոք ձերբակալված կոմունիստներ և նրանց համակիրներ, որոնց թիվը, չէր զիջում 1921 թ. հունվար-փետրվարին ՉԵԿԱ-ի կողմից բանտերը նետվածների թվից:

Այսպես. 1921 թ. մարտի 5-ի տվյալներով Սրևանի կենտրոնական բանտում կար շուրջ 800 մարդ, իսկ զինվորական բանտում՝ 600: Բանտարկյալներով լեփ-լեցուն էին նաև Աշտարակի, Էջմիածնի, Կոտայքի, Ախտալի, Նոր-Բայազետի բանտերը: Բանտարկյալ կոմունիստների և նրանց համակիրների համար բանտերի վարչակազմերի կողմից հաստատված էր նույնքան սուկալի ռեժիմ, ինչպիսին մինչև փետրվարի 18-ը ՉԵԿԱ-ն հառատաբեղ էր բանտարկյալ դաշնակցականների և նրանց համակիրների համար:

Երբ ռազմական գործողությունների ընթացքում կարմիր բանակի զորամասերը մոտենում էին քաղաքին (փետրվարի 27, մարտի 14-15), բանտարկյալները լսում էին ընդանորթների որոտն ու զնդացիների ձայնը և նրանց մոտ ազատության հույս էր առկայծում: Այդ էր պատճառը, որ Փրկության կոմիտեի նախագահի մոտ միտք է հղանում առավել աչքի ընկած կոմունիստ-բանտարկյալներին քաղաքից հեռացնել:

Փրկության կոմիտեի արտակարգ հանձնաժողովի (արտակարգ դատարան) նախագահ Արծրունին, որը մարտի 19-ին փոխարինել էր Ավետիս Օհանջանյանին, մարտի 25-ին Ս. Վրացյանից բանավոր կարգադրություն է ստանում՝ առավել ակտիվ կոմունիստներին ու կոմերիտականներին շտապ հանել բանտերից և խիստ հսկողության տակ տեղափոխել Բաշ-Գառնի:

Փրկության կոմիտեի նախագահի անձնական կամայական այդ որոշումը կատարվեց. մայրաքաղաքի երկու գլխավոր բանտերի՝ Կենտրոնական բանտի և Զինվորական բանտի վարչակազմերի ղեկավարներին Արծրունին հրամայում է նույն օրը բանտախցերից դուրս բերել «ամենավտանգավոր էլեմենտներին»: Կենտրոնական բանտից հանվեց 52, իսկ Զինվորական բանտից՝ 11 մարդ, ընդամենը՝ 63 «լավաճան» ու «մարդասպան». որոնք շրջապատված 150 միլիցիոներներով ու ներքին զորքերի նախարարության՝ վասպուրականցի զինվորներից կազմված պահակախմբով, քվեցին Բաշ Գառնիի ուղղությամբ: Պահակախմբերը ղեկավարում էր Անդրանիկ Կարապետյանը՝ օգնականներ ունենալով Կարապետ Կարապետյանին և Վարդանին:

Բանտերից հանվածների թվում էին՝ Ն. Օյրեցյանը, Մ. Միկիչյանը, Ռ. Պողոսյանը, Վ. Սարոյանը, Կ. Տեր-Գաբրիելյանը, Գ. Գևորգյանը, Ա. Բուդալյանը, Խ. Խաչյանը, Գ. Ներսիսյանը և ուրիշներ: Նրանցից ոմանք հանրապետական մասշտաբի կուսակցական և պետական գործիչներ էին, ուրիշները՝ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատարներ, կային նաև կոմունիստ շարքայիններ՝ ծառայողական ավտոմեքենաների

¹ ՀՀ ՊԵՊԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 38, ք. 4-6:

² ՀՀ ՊԵՊԱ, ֆ. 4033, ց. 8, գ. 126, ք. 8:

³ Տե՛ս «Ավանգարդ» (Սրևան), 1927, 21 ապրիլի:

վարորդներ և մեխանիկներ, հեռագրիչներ, տպարանի բանվորներ և այլոք:

Բանտարկյալ-պատանդները Բաշ-Գառնիում մնացին 6 օր, այսինքն՝ մինչև կարմիրբանակայինների կողմից Նրևանի գրավումը, ենթարկվելով ամեն տեսակ զրկանքների և պատիժների:

Փրկության կոմիտեի ուժերի կողմից Նրևանը խորհրդային զորքերին հանձնելուց հետո, 5000-ից ավելի հյուծված զինվորներ և 8000 քաղաքացիներ հայ մտավորականության ընտրանու հետ բռնեցին Չանգեզուր տանող ճանապարհը¹: Չանգեզուր էին գնում Հովհաննես Բաջազունին, Սիմոն Վրացյանը, Նիկո Աղբալյանը, Լևոն Շանթը, Ռուբեն Կարբինյանը, Սիրական Տիգրանյանը, ճարտարապետ Ալեքսանդր Թամանյանը, գրող Լեո Կամսարը և հարյուրավոր ուրիշ մտավորական գործիչներ:

Նրևանի գրավման օրերին, երբ փախստականների հոսանքը շարժվում էր դեպի Բաշ-Գառնի, մյուս ուղղությամբ հսկայական զանգվածներ դիմեցին դեպի Մարգարայի կամուրջը՝ թուրքերին հանձնվելու համար: Իհարկե, թուրքերը նրանց չընդունեցին, ուստի նրանք ստիպված վերադարձան ու բարձրացան Արագած լեռան լանջերը²: Արագածում հավաքվածները մի քանի օրվա թեթև, բայց այլևս անիմաստ ընդհարումներից հետո ցրվեցին իրենց գյուղերը:

Հայրենիքի փրկության կոմիտեն հասցրեց իր հետ վերցնել կառավարական արխիվների մի փոքր մասը, իսկ արխիվային մյուս բոլոր փաստաթղթերը մնացին Նրևանում, որոնք հետագայում համայնեցին Խորհրդային Հայաստանի արխիվային ֆոնդերը: Փրկության կոմիտեն իր հետ տարավ նաև պետական գանձը: Այդ արարքին Սիմոն Վրացյանը տվել է հետևյալ բացատրությունը. փետրվարի 18-ի ապստամբության հետևանքով Նրևանից նահանջելիս բոլշևիկները պետական գանձը լցրել էին սնդուկների մեջ՝ իրենց հետ տանելու նպատակով, բայց հաջողվել էր տանել այդ սնդուկների միայն մի մասը, մնացածն ընկել էր Փրկության կոմիտեի ձեռքը: Այդ արկղերը մնացել էին պետական գանձարանում, չբացված, մինչև դեպի Չանգեզուր նահանջի նախօրյակին հատուկ հանձնաժողովի միջոցով դրանք հաշվառվել էին և տարվել զինվորական ջոկատի հսկողությամբ³:

Փրկության կոմիտեի տրամադրության տակ կային Նրևանից դուրս հանված երեք տեսակի դրամներ. ա) հայկական դրամանիշեր ու չեկեր, բ) սովետական դրամներ, գ) տարադրամային արժեքներ:

Հայկական դրամները տեղավորվել էին 15 արկղերի մեջ, որոնց պարունակությունը կազմում էր ինը միլիարդ չորս հարյուր միլիոն (9.400.000.000) ռուբլի: Սովետական դրամները կազմում էին

վեց հարյուր հիսուն միլիոն (650.000.000) ռուբլի: Վայրտապին արժեքները բազմազան էին՝ ռուսական դրամներ, ամերիկյան դոլար, անգլիական ֆունտ ստեռլինգ, ֆրանսիական ֆրանկ, տաճկական լիրա, պարսկական դրան, գերմանական մարկ, իտալական լիրա, դանիական կրոն, շվեյցարական ֆրանկ, ռումինական լեյ, բուլղարական լև, մեկ կնքված արկղ ոսկյա իրեր և այլն⁴:

«Որևէ հաշվեցույց չկա,- գրել է Վրացյանը,- թե Հայաստանի պետական գանձի ո՞ր մասը Հեղկոմն է տարել և ո՞ր մասը՝ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն : Համեմայն դեպս, մեծ մասը բաժին ընկավ Հեղկոմին, որը, սակայն, որևէ հաշիվ չներկայացրեց հասարակության: Հայրենիքի Փրկության տարած գումարները ծախսվեցան կառավարական ընթացիկ պետքերու և բազմահազար տարազիրների պարենավորման համար և այդ մասին, 1921թ. վերջերս հայկական կառավարությունը հաշիվ ներկայացրեց հանրությանը»⁵:

1921թ. ապրիլի 6-ին Հայաստանի Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը և հանրապետության ռազմժողկոմ Ավիսը հեռագրում են Թիֆլիս՝ Սերգո Օրջոնիկիձեին, որը պատրաստվում էր գալ Նրևան:

«Նրևանից նահանջողները իրենց հետ տարել են պետական արժեքները, ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հայկական բոլոր դրամները: Խնդրում են Ձեզ հետ վերցնել նվազագույնը մեկ միլիարդ խորհրդային ռուբլի»⁶:

Հենց այստեղ հարկ է նշել, որ Փրկության կոմիտեն գոնե բարոյական իրավունք չունեք քայքայված ու սոված երկրից դուրս տանելու վերջին միջոցները: Դաշնակցական գործիչներից մեկը հետագայում գրում էր. «Անհասկանալի է, թե կառավարությունը (Փրկության կոմիտեն - Ա.Ս.) ինչու՞ չի հանձնել (դրամները - Ա.Ս.) նոր կազմակերպված իշխանություններին, որպես ժողովրդի սեփականություն: Եկող ուժերին էին թշնամի համարում (Ս. Վրացյանը և ընկերները - Ա.Ս.), ժողովուրդը խոս մնու՞մ էր ու պիտի լինեք ամեն ժամանակներում էլ, բոլոր ռեժիմի կառավարությունների օրոք»⁷: Իր հերթին «Կոմունիստ» (Նրևան) թերթը հիշեցնում էր, որ այդ «միլիոնավոր դոլլարների ու այլ գումարների մեծ մասը փոխառության ձևով» արտասահմանի տարբեր երկրների հայ գաղթօջախներում դեռևս 1920 թ. ամռանը հավաքված են եղել Հայաստանի սահմաններում ապրող ժողովրդի տազմապը մեղմելու, նրա երկիրը վերաշինելու նպատակով, ուստի «այդ քալանը մեղմացուցիչ ոչ մի հանգամանք չունեցող ոճիր է»: Թերթը

¹ Լ. Սարգիսյան, Փետրուարյան յուղաշրջման օրերից (յուշեր և ապրումներ), Գ. մաս, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, ապրիլ, թիվ 40 (410), էջ 89:

² Տե՛ս Բ. Իրազնկ, Մոտիկ անցյալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 108:

³ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 628-629:

⁴ Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 629-632:

⁵ Նույն տեղում, էջ 628-629:

⁶ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ք. 150, գ. 2, գ. 1, թ. 13:

⁷ Նույն տեղում, ք. 113, գ. 3, գ. 37, թ. 63:

գտնում էր, որ պետք է մի «հատուկ լիազոր պատգամավորություն ուղարկել արտասահման և մեր այնտեղի ընկերների, բազմաթիվ բարեկամների և հայ մասսաների միջոցով վերադարձնել տառապող ժողովրդի անունով կատարված փոխառության հսկայական գումարները»¹: Արտասահման անցնելուց հետո Փրկության կոմիտեի անդամները կառավարության արածն արդարացնում էին՝ ասելով, որ եթե իրենք Երևանից հանած չլինեին տարադրամը և մյուս արժեքները, ապա Պարսկաստան անցած մի քանի հազար հայերն, անկասկած, սովամահ կլինեին: Այս պատճառաբանությանն ի պատասխան, նրանց ընդդիմախոսները փաստարկում էին շեշտելով, թե չէ՞ որ Հայաստանում մնացել էին ոչ թե մի քանի հազար, այլ 700-800 հազար հայ, որոնց գերակշիռ մասը նույնպես գտնվում էր ծայրահեղ աղքատության ու թշվառության մեջ և այդ տարած տարադրամի կարիքը շատ էր զգում: Ինչպիսի արդարացուցիչ փաստարկներ էլ հետագայում վկայակոչում էին Փրկության կոմիտեի ղեկավարները, սակայն կատարվածը ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել: Ասենք մաև, որ նշված գումարների վրա հսկողությունը և ծախսը իրականացվում էր մի փոքր խումբ ղեկավար մարդկանց կողմից: Ժամանակին այդ ամենը տեղիք է տվել գաղթականության մեծ բողոքներին ու մեղադրանքներին, ընդվզում էր առաջացրել մաև շարքային դաշնակցականների շրջանում²: Ինչպես գրքի վերջին էջերում կտեսնենք, հանրությանը ներկայացրած կիսատ-պոստ հաշվետվությունը այդպես էլ երկար ժամանակ չկարողացավ հանգստացնել կրքերը Սփյուռքում:

Բոլշևիկները երկրորդ անգամ հաստատեցին իրենց իշխանությունը Հայաստանում: Անյուծելի թվացող խնդիրներ ունեցող երկրում, դաշնակցականների գլխավորած ապստամբության և կոմունիստների կողմից դրա ճնշման հետևանքով, ավերածությունն ու թշվառությունը հասել էր ծայրահեղ աստիճանի:

Դաշնակցության հայտնի գործիչներից մեկն այսպես է նկարագրել բոլշևիկների գրաված Երևանը.

«Քաղաքը մեռած վիճակի մեջ է, ինտելիգենտ դեմքեր չկան, դպրոցների բարձր դասարանները փակ են աշակերտների և ուսուցիչների բացակայության պատճառով: Փողոցներում երթևեկություն չկա, ընդհանուրի տրամադրությունը սաստիկ ընկճված է: Համալսարանում հրավիրված ուսանողական ժողովին ներկայացել են միայն 6 հոգի: Ապրիլի 20-ից սկսվում են համալսարանի դասախոսությունները 20 ուսանողի ներկայությամբ: Ամենքի, հատկապես բոլշևիկների վրա, խիստ ճնշիչ տպա-

վորություն է բողել ինտելիգենցիայի հեռացումը»³:

Մոսկվայում և Բաքվում մոբիլիզացված մի խումբ հայ կոմունիստների հետ 1921 թ. ապրիլի 17-ին Դիլիջանի խճուղով Երևան եկավ Սերգո Օրջոնիկիձեն: Նա հանգամանորեն ծանոթանում է Փետրվարյան ապստամբությունից հետո Հայաստանում ստեղծված աղետալի վիճակին: Ապրիլի 19-ին կայանում է Հայաստանի կոմկուսակցության Երևանի կազմակերպության, Երևանի կոմիտեի, Արհեստակցական միությունների և դրանց խորհրդի միացյալ բազմամարդ հանդիսավոր նիստ: Ռ-Կ(Բ)-ի և խորհրդային կառավարության անունից Օրջոնիկիձեն ողջունում է «Երիտասարդ կարմիր Հայաստանին», խստորեն քննադատում Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, որով օրինականացվել էր թուրքերի կողմից հայկական տարածքների բռնազավթումը: Նման արտակարգ պայմաններում Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը դավաճան կլիներ, եթե չվերցներ ղեկն իր ձեռքը: Կոմկուսակցությունը և խորհրդային Ռուսաստանը Հայաստան են եկել ոչ թե «տանջված ու հյուծված երկրի անկախությունը խլելու», այլ բոլոր ուժերով և միջոցներով ապահովելու ժողովրդի անվտանգությունը⁴: Նա շեշտում էր, որ Ռուսաստանի զորամասերի՝ Հայաստանում գտնվելը ժամանակավոր է, և դրանք հանրապետությունից կհեռանան հենց այն ժամանակ, երբ կկազմակերպվի Հայաստանի երիտասարդ կարմիր բանակը, «որը աշխատավոր մասսաների ֆիլիկական գոյության ապահովման միակ երաշխիքը կլինի»⁵:

Այնուհետև Օրջոնիկիձեն ամսուսանք է հայտնում, որ Երևանից և Արարատյան դաշտից Ձանգեզուրի ճանապարհն են բռնել մեծ թվով աշխատավոր մարդիկ, հատկապես՝ մտավորականներ: «Հայ մտավորականությունը պետք է մնար իր ժողովրդի հետ, - ասում էր նա և շարունակում, - թող հայ մտավորականությունն ամոթով չմնա իր ժողովրդի առաջ ... Հայ մտավորականությունը տրեխավոր գյուղացու և աշխատավոր բանվորի գավակն է: Նա հանցավոր կլինի, եթե չգա ծառայելու նրա բանվոր-գյուղացիական իշխանությանը»⁶:

Ապրիլի 20-ին Ս. Օրջոնիկիձեն, Հայիեղկոմի ղեկավարները, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը, Վրաստանի Հեղկոմի անդամ Էլիավան և ուրիշ նշանավոր բոլշևիկ գործիչներ գնում են Երևանի Կենտրոնական բանտ:

Երևանը բոլշևիկների կողմից ապրիլի 2-ին վերագրավելուց հետո բանտերը երրորդ անգամ լցվել էին հայ մարդկանցով: Կալանքից ազատված կոմունիստների և նրանց համակիրների

¹ «Կոմունիստ», 1921, 12 մայիսի: Տարադրամի և մյուս տարած արժեքների մասին տես մաև «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² ՀՀ ԴԿԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 33, ք. 47:

³ Ի. Իրազկել, Մոսկվայի անցկացվող պատմական դեպքեր և սպորտներ. 1917-1922, էջ 108:

⁴ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի:

տեղերը այս անգամ բռնել էին դաշնակցականներն ու նրանց համակիրները, ապստամբության ակտիվ մասնակիցներ, որոնց թիվը հանրապետությունում մոտենում էր 1000-ի: Անշուշտ, եթե չլիներ դեպի Չանգեզուր զանգվածային փախուստը, ապա այդ թիվն անհամեմատ մեծ կլիներ:

Զնայած տեղատարափ անձրևին՝ հազարավոր քաղաքացիներ հանրահավաքի էին եկել Կենտրոնական բանտից քիչ հեռու: Ելույթ ունեցան Օրջոնիկիձեն, Հեկկերը, Էլիավան, Կարինյանը և ուրիշներ: Միտինգից հետո Օրջոնիկիձեն և մյուս ղեկավարները մտնում են բանտ և, Հայաստանի Հեղկոմի ներման ղեկրետի համաձայն, անձամբ բացում բանտախցերի դռները և այնտեղից դուրս բերում ապստամբության մասնակից քաղաքական բոլոր բանտարկյալներին՝ առանց բացառության: «Կոմունիստ» թերթը հաղորդում էր. «Ազատված բանտարկյալները բռուն ոգևորությամբ և ուռաներով դուրս եկան փողոց, ուր նրանց սպասում էր հազարավոր ժողովուրդը»¹: Հենց բանտի դռան առջև կայացավ մի նոր, մեծ միտինգ, որտեղ ճառով կրկին հանդես եկավ Օրջոնիկիձեն: Մասնավորապես նա խիստ քննադատեց Մարգիս Կասյանի գլխավորած Հայաստանի բոլշևիկյան նախկին կառավարությանը, որը հաշվի չէր առել երկրի իրավիճակն ու առանձնահատկությունները, թույլ էր տվել կոպիտ սխալներ, կատարել էր անկիրթ, անօրինական քայլեր և դրանով իսկ նպաստել Փետրվարյան ապստամբության առաջացմանը: Միտինգն ընդունեց բանաձև, որն արտահայտում էր դրա մասնակիցների կամքը՝ ամեն կերպ աջակցել խորհրդային իշխանությանը, խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքով ամրացնել նրա հիմքերը: «Ազատվածներն ու ժողովուրդը իրար խառնված, - գրում էր «Կոմունիստը», - ցնծության բռուն կոչերով փռվեցին ու ցրվեցին Երևանի փողոցներով ու տներով, ամեն տեղ բերելով ներման ու խաղաղության ուրախ լուրը»²:

Նույն օրը՝ ապրիլի 20-ին, Հայաստանի Հեղկոմը, Հայկոմկոսի Կենտկոմի անդամների, Օրջոնիկիձեի և Էլիավայի մասնակցությամբ, քննության առավ Հայաստանի սահմաններից արտաքսված և Ռուսաստանի զանազան բանտերում ու ճամբարներում բռնափակված Հայաստանի բանակի նախկին սպաների հարցը և ընդունեց հետևյալ որոշումը. «Հայկական բանակի բոլոր նախկին սպաներին ազատել լազերներից ու արգելման այլ վայրերից, լիակատար ազատություն տալ նրանց, իսկ նրանց Հայաստան վերադառնալու հարցը թողնել բաց, մինչև քաղաքացիական կռիվ վերջը»³:

Հայկեղկոմի այդ որոշման մասին Թիֆլիսի միջոցով անմիջապես հաղորդում արվեց Մոսկվա: Երկու օր անց՝ ապրիլի 22-ին, Մոսկվայից տեղեկություն ստացվեց այն մասին, որ նախկին հայկական բանակի սպաներին, որոնք արքայազան էին Ռուսաստան, թույլատրված է վերադառնալ հայրենիք¹:

Իհարկե, հասարակությանը հանգստացնելու նպատակով արված զանազան խոստումները, Հայկեղկոմի ներման ղեկրետները և նույնիսկ Երևանում գտնվելու օրերին Ս. Օրջոնիկիձեի արած արտասովոր քայլերը ցույց էին տալիս, թե Փետրվարյան ապստամբությունն ինչպիսի սրափեցնող ազդեցություն է ունեցել բոլշևիկյան ղեկավարության վրա: Չեռնարկած այդ արտասովոր միջոցառումները ուշացումով կամ արագ արձագանք էին գտնում Չանգեզուրի ճանապարհին գտնվող կամ արդեն տեղ հասած հատկապես փախստական շատ մտավորականների մոտ, բայց բոլշևիկների հանդեպ ունեցած վախն ու սարսափն այնքան զորավոր էին, որ նրանք գերադասում էին որքան հնարավոր է հեռու փախչել:

Երևանը գրավելուց հետո 11-րդ կարմիր բանակի կրամանատարությունն իր զորքերի առջև դրեց երկու գլխավոր խնդիր. 1. Կրակակոխ հետապնդել Փրկության կոմիտեի նահանջող զորամասերին և վերականգնել խորհրդային իշխանությունը Վայոց ձորում, դիմադրության դեպքում դրանք հասցնել ջախջախիչ հարվածներ: 2. Վճռական գործողություններով ճնշել Թեան Ստեփանյանի գլխավորած ապստամբությունը՝ Վարաբաղում:

Արդեն ապրիլի առաջին օրերին Վարաբաղում տեղակայված կարմիր բանակի զորամասերը, ալլորեջանական թուրքերի զինյալները և տեղի կոմունիստական գումարտակներն ու ջոկատները, Բաքվից ստանալով մեծաքանակ զենք ու ռազմամթերք, հարձակման անցան Թեանի ուժերի դեմ:

Թեան կռվող երկու կողմերի թվակազմերը համեմատության եզրեր չունեին, բայց Թեանի փոքրաթիվ ջոկատները շարունակում էին հարվածներ հասցնել հակառակորդին, որն իր ուժերը կիմնակալում կենտրոնացրել էր Կարյազինոյի, Աղղամի և Լաչինի շրջաններում²: Բոլշևիկները փակել էին Վարաբաղից Պարսկաստանի սահման տանող բոլոր ուղիները, ինչպես նաև ուժեղ հսկողության տակ էին առել Լաչինով և Կուրաթիով Չանգեզուր անցնող ճանապարհները: Ըստ հրամանատարության մշակած պլանի՝ Թեանի ուժերը շրջապատման մեջ էին ընկնելու Դիզակում ու հարակից տարածքներում, ապա ձեռնարկվելու էին բոլոր միջոցները, որպեսզի նրանք չկարողանան դուրս գալ շրջապատումից և անցնել Չանգեզուր: Նժդեկի կողմից Դիզակի

¹ «Կոմունիստ», 1921, 22 ապրիլի:

² Նույն տեղում:

³ «Կոմունիստ», 1921, 24 ապրիլի:

¹ «Կոմունիստ», 1921, 7 մայիսի:

² Չրանո Կրտսեանյան, Թեան, էջ 13:

ապստամբներին օգնության ուղարկված էքսպեդիցիոն զորամասի հրամանատար Տեր-Պետրոսյանը 1921 թ. ապրիլի 8-ի իր մի գրության մեջ նշում էր. «Ես նույնիսկ կասկածում եմ, որ մենք կարողանանք այստեղից ապահով դուրս գալ»: Իսկ ապրիլի 12-ի թվակիր գրությամբ նա տեղեկացնում էր. «Կամուրջը քանդված է, հաղորդակցությունը կտրված, կռիվները սկսված»:

Արցախի ապստամբ ուժերի դեմ ընդհանուր հարձակումը սկսվեց 1921 թ. ապրիլի 15-ի առավոտյան: Հակառակորդը որոշել էր նախ ոչնչացնել Չանգեզուրից եկած էքսպեդիցիոն զորամասը, ապա ցախցախել Թևանի ուժերը, որոնք հիմնավորված էին Շաղախ, Աղջաքենո, Թաղլար, Խծաքերո գյուղերում: Կարմիր բանակի զորամասերը հաջողություն ունեցան և նույն օրվա երեկոյան գրավեցին Թևանի հիմնական ամրացված հենակետը՝ Մեծ Թաղլարը: Չնայած դրան, ապստամբները կռիվը շարունակում էին ուժերի գերագույն լարումով. նրանց համար անձնուրացության օրինակ էին հանդիսանում Թևանը և Տեր-Պետրոսյանը:

Հակառակորդի գերակշիռ ուժերի ճնշման տակ ապստամբների հիմնական մասը ստիպված էր թողնել վերջին հենակետը՝ Խծաքերո գյուղը, և ապրիլի 18-ի գիշերը, Չանգեզուրից Դիզակ անցած քաչ հրամանատար Ամիրջանյանի ղեկավարությամբ, մտնել Չաքուղ: Նրանք այստեղ ճեղքում են կարմիր-բանակայինների և մուսուլմանների ամրացված զիծը և, բացելով ճանապարհը, անցնում են Գորիս¹ ու միանում Նժդեհի մարտիկներին: Իսկ Դիզակում մնացած ապստամբները ապաստան են գտնում լեռներում ու անտառներում՝ շարունակելով պայքարը:

Կարաբաղում Թևանի ապստամբությունը ճնշելուց հետո արագացավ 11-րդ կարմիր բանակի զորամասերի կենտրոնացումը Վայոց ձորում:

Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո բուլշևիկները, առանց հապաղելու, ձեռնամուխ եղան Հայաստանում խորհրդային կարգերի ամրապնդմանը:

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը դժվար է գնահատել միաժամանակ: Ընդհանուր առմամբ, ավելի ճիշտ՝ մեծ վերապահումներով, ապստամբությունը արդարացի էր, բարոյական, բայց արդյունքների տեսակետից՝ անցանկալի:

Ապստամբությունը հիմնականում երեք դրական հետևանք ունեցավ. 1. Բանտերից ազատվեցին պետական, հասարակական, քաղաքական պատասխանատու նկատված բազմաթիվ գործիչներ, մտավորականներ, մարտական առաջնորդներ, ուսանողներ, որոնցից շատերին ՉԵԿԱ-ի կողմից սպասվում էին արյունալի հաշվեհարդարներ: 2. Աքսորից վերադարձավ հայկական բանակի

Նժդեհ

¹ Ջրանո Արտահայտյան, Թևան, էջ 15-16:

Պողոս Տեր-Ղափյան

Աշոտ Մելիք-Մուսայան

Գերասիմ Աբաջանյան

Սերգեյ Մելիք-Յուլյան

Զախար Յուլյան

Գեղեոն Տեր-Մինասյան

**Սմբատ
Մելիք-Ստեփանյան**

Զախար Տեր-Դավթյան

**Գասապար
Տեր-Մկրտչյան**

Դավիթ Տեր-Մկրտչյան

**Ռուբեն Նարինյանը
Նժդեհի հետ**

Արտեմ Խանգադյան

Վանո Խանգադյան

Արմենակ Գրիգորյան

**Բաշգառնեցի Մարտիրոս
(Մարտիրոս Աբրահամյան)**

**Կուռո
(Սուրեն Թարխանյան)**

**Յապոն
(Դովիաննես Դարոնյան)**

Թևան Ստեփանյան

սպաների մեծ մասը: 3. Թե՛ Մոսկվայում և թե՛ Երևանում բոլշևիկյան իշխանավորները դառը դաս առան, Խորհրդային Հայաստանի ոչ կոմունիստական տարրերի նկատմամբ սկսեցին վարել հանդուրժողական քաղաքականություն, դադարեցին բռնագրավումները, մտավորականության նկատմամբ բացահայտ անվստահությունը փոխարինվեց նրա սիրաշահումով ու հոգատարությամբ:

Ապստամբությունն ունեցավ նաև բացասական հետևանքներ. 1. Առանց այն էլ ծայրահեղորեն քայքայված երկրում եղան նոր ավերածություններ: 2. Դաժան կոիվներին զոհ գնացին հայ ժողովրդի հազարավոր զավակներ՝ հիմնականում երիտասարդ տարիքում: 3. Երկրից հեռացավ տաղանդավոր, շնորհալի մտավորականությունը՝ իր հետ տանելով կուտակած գիտելիքների մեծ պաշար, որն այնքան անհրաժեշտ էր Հայաստանին: 4. Դեպի Չանգեզուր խուճապահար շտապող հազարավոր փախստականներ քայքայում առաջացրին Սյունիքի պաշտպանների շարքերում իր ավերիչ հետևանքներով: 5. Ավելի քան 12 հազար արտագաղթողներ, անցնելով Պարսկաստան, այնտեղ կրեցին անասելի զրկանքներ ու տառապանքներ:

Իր դրական ու բացասական կողմերով հանդերձ, 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը հայ ժողովրդի նորագույն պատմության անջնջելի հետքն է՝ հերոսական ու ողբերգական դյուստրումներով:

ԳՈՅԱՍԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ

Գաղթի առադալից ճանադարհին

Նահանջը Աղբաշից ձգվեց դեպի Բաշ-Գառնի, այնտեղից Միլի ձորով՝ դեպի Վայոց ձոր:

Անդրադառնալով Արարատյան դաշտից ապրիլի 2-ին սկսած գաղթի քաղաքական նշանակությանը՝ գաղթողների թվում գտնված նշանավոր սոցիալիստ-հեղափոխական (ԷսէՌ) գործիչ, ՀՀ Պառլամենտի անդամ Վահան Մինախորյանը գրել է. «Ապրիլի 2-ի գաղթը ինքնաբերաբար առաջացած մի գաղափարական ակտ էր, որ «չէ» էր ասում հակառակորդին: Մի հրամայական կամարտահայտություն էր, մի հանրաքվե, իր մինչ այդ դիտած իրադարձություններից հանած մի վճիռ, քառասուն օրվա անդուլ պայքարով նվիրագործված վերջնական վեթը, մի «ինքնորոշում» և այն էլ ոչ սեղմ, այլ «ամենայայն» մինչև «անջատվելու իրավունքի» բոլոր նշաններով», մի բան, որ ամենից առաջ «բարոյական ապտակ էր խորհրդային իշխանությանը»¹:

Խորհրդային իշխանությանը «բարոյական ապտակ» տալու համար արժե՞ր արդյոք հազարավոր մարդկանց հանել տուն ու տեղից, զգել սար ու ձոր, մետել անհիմաստ տառապանքների գիրկը: Մի՞թե միակ հնարավոր ելքը անտեղի ու անհիմաստ խելակորույս փախուստն էր Երևանից:

Ստեղծված իրադրության մեջ դեպի Չանգեզուր փախչող հազարավոր մարդիկ ի վիճակի չէին սքափ ու սառնասրտորեն մտածել այլ դիրք բռնելու մասին: Եվ դա գլխավորապես այն պատճառով, որ խուճապային տրամադրություններն առավելապես բորբոքում էին Փրկության կոմիտեի որոշ ղեկավարներ՝ զանգվածներից սարսափեցնելով, թե «գալիս են բուլշևիկյան հրեշները, գալիս են կացիններով»:

Չնայած զանգվածներին համակած ընդհանուր խուճապին՝ այնուամենայնիվ նրանց մեջ կային ոչ քիչ թվով մարդիկ, որոնք կարծում էին, որ սխալ է բռնել դեպի Չանգեզուր տանող տանջալի ճանապարհը: Այդպես մտածողները քիչ չէին հենց Փրկության կոմիտեի ղեկավարների շրջանում:

Գաշնակցության ակտիվ գործիչներից մեկը՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Միրաք Գրիգորյանը, այդ փախուստի առթիվ գրում էր. «Բաշ-Գառնիում հրավիրված էր տասը հազարից ավելի ժողովուրդ, բայց կառավարությունը դեռ իր համար չէր պարզել, թե այդ ահագին բազմությանն ու՞ր է տանելու: Մինչդեռ

Լեռնահայաստանի բնակավայրեր հասնելու համար պահանջվում էր անմալաբնակ վայրերով կտրել օրերի ճանապարհ, հայտնի չէր նաև, թե ճանապարհի վրա ընկած գյուղերի սոված բնակիչներն ինչպե՞ս են այդ հսկա զանգվածը տեղավորելու Լեռնահայաստանում»¹:

Քանի որ փախչողը հիմնականում Հայաստանի մտավորականությունն էր և գործուն տարրը, ուստի նախկին պառլամենտականը հարց էր տալիս. այդ զանգվածի համար ո՞վ և որտե՞ղ է համապատասխան աշխատանք գտնելու: Նա նաև հարց էր տալիս. Փրկության կոմիտեի ղեկավարները բարոյական իրավունք ունե՞ին արդյոք Հայաստանը գրկելու իր աշխատավոր, ստեղծագործ ուժից: «Թվում է, թե Բաշ-Գառնիում մեր ղեկավարները պիտի սքափվեին, բանակցություններ վարեին Երևան մտած բուլշևիկների հետ՝ գոնե ապստամբություն բարձրացնելու գործին չմասնակցած տարրերին իրենց հայրենի օջախը վերադարձնելու համար: Եթե կառավարությունը չխորշեց տաճիկների հետ բանակցություններ վարելուց, - շարունակում էր Ս. Գրիգորյանը, - եթե նա Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի աղետից հետո քեմալականների հետ կարող էր բանակցել զանազան հարցերի շուրջ, ապա կարծում եմ, որ խորշելի չէր լինի Հայաստանում տիրող հեղափոխական մի կուսակցության հետ նույնպես որևէ լեզու գտնելը: Կարծեմ սա ավելի պատվաբեր կլիներ: Մակայն կառավարությունը գլուխը կորցրած, անկազմակերպ, անդեկ, առանց ծրագրի, այդ հսկա մասսան սոված, ծարավ ձգեց դեպի հեռուն, դեպի անորոշ տարածություններ»²:

Մինչև Վայոց ձոր գաղթականությունը շատ էր տագնապում հարձակումներից, ուստի Սմբատի, Մասունցի Մուշեղի և Մարտիրոսի կովող ուժերը, որոնք գտնվում էին քիկունքում, քայլ առ քայլ հետևում էին Արարատյան Հայաստանից հեռացող հայությանը: Բոլորը մի պահ ազատ շունչ են քաշում Վայոց ձոր հասնելուց հետո:

Արարատյան դաշտը թողած զինվորների, մտավորականության, պետական ու հասարակական գործիչների նահանջն արագորեն վերածվեց գաղթի: «Ոչինչ այնքան առատ յուղ է քսում թշնամու հացին,- գրել է Նժդեղը,- որքան գաղթը: Ոչինչ այնքան շուտ, այնքան հեշտ է բարոյալքում և կազմալուծում գորքը, որքան գաղթը, գաղթականությունը: Ոչ մի նյութական անհաջողություն և ոչ մի կորուստ, լինի դա հողային թե մարդկային, այնքան արագ չէ խախտում գորքերի բարոյական հավասարակշռությունը, ինչպես գաղթականությունը, գաղթը: Այդ տխուր և անփառունակ գործողությունն է հարվածում կովողների արիությանը, մարում

¹ Լ. Մինախորյան, Վերադարձ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 48:
452

¹ ՀՀ ՆԳՎՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, թ. 58:
² Նույն տեղում, p. 59:

նրանց մեջ ռազմական բոցը, խռովություն և շփոթ մտցնում նրանց հոգիների, նրանց շարքերի մեջ»¹ :

Գաղթողների կազմը բազմազան էր. առևտրականներ ու արհեստավորներ՝ իրենց ընտանիքներով կամ առանց ընտանիքների, գյուղացիներ, որոնք ակնհայտ համակրանք էին ցույց տվել ապստամբներին կամ ուղղակի աջակցել նրանց: Հատկապես մեծ թիվ էին կազմում մտավորականները, որոնք փրկվելու համար օր առաջ ձգտում էին ոտք դնել ազատ Սյունիքի հողին:

«Հերոսական Սյունիքը,- գրել է Նժդեհը,- որպես հեքիաթային տիտան, իր մի բազուկը պահեց իր լեռների վրա՝ թշնամու դեմ, իսկ մյուսը նախախնամաբար երկարեց Արաքսի վրա, որ Արարատյան դաշտեն պոկված բազմահազար մտավոր և մարտական քնտրանքի անվնաս ու անաղետ անցնի Պարսկաստան»²:

Հայոց լեռնաշխարհի ամենատիպի ժամանակն էր՝ լեռների վրա ձյուն, սոսկալի ցուրտ, իսկ ձորերում՝ մեզ, մառախուղ, ամձրև, ցեխ: Տեղ-տեղ հալած ձյունը, կիսահալ սառույցը և լճացած ջուրը ուղղակի անհնարին էին դարձնում շարժվելը:

Մարսափահար բազմությունը խճուղի էր Չանգեզուր տանող բոլոր արահետներն ու դրանց հարող շրջակա տարածքները: Ճանապարհներ, որպես այդպիսին, չկային. միայն լեռնային կածաններ էին, որ մերթ մագլցում էին բարձրաբերձ լեռների կատարները, և մերթ ցած իջնում անդնդախոր ձորերն ու ավաչափ հովիտները: Միայն շատ քիչ բախտավորներ ձի կամ գրաստ ունեին, բայց դրանց մեծ մասը մնացել էր ճանապարհին՝ կեր չլինելու և հյուծվածության պատճառով: Ինչորք զնում էին ոտքով՝ մի կտոր հաց կամ մի ձեռք սպիտակեղեն մեջքներին կապած, թրջված, ցեխաթաթախ, բայց զնում էին փրկելու իրենց կյանքը³:

Հազարավոր մարդիկ անտերության էին մատնված, չկար իշխանություն, չկար բազմությանը կազմակերպող ուժ, չկային տարրական խնամք ու հոգածություն:

Սովախար ու տանջախար բազմությունն անցնում էր այն շրջաններով, որոնք ընդհանրապես աղքատ էին, չունեին իրենց սեփական հացը, և նորմալ ժամանակներում իսկ իրենց պաշարը ստանում էին դրսից:

Դեպի Չանգեզուր շտապող Փրկության կոմիտեի անդամներից Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրազեկ) գրել է. «Եթե ավելացնենք այն, որ տարիներ շարունակ պատերազմի ծանրությունն իրենց ուսերին կրելով, այլև հաճախ կովի թատերաբեմ լինելով, այդ շրջանները հնարավորություն չէին ունեցել իրենց սովորական

ցանքի գեթ նվազագույնը ցանելու: Եվ հիմա այդ քաղցած ու տնտեսապես քայքայված ժողովուրդը պիտի ընդուներ ու կերակրեր 10 հազարի չափ մի բազմություն, որ մորեխի պես թափվել էր իր վրա»⁴:

Վայոց ձոր մտած գաղթականությունը իսկական չարիք էր այն վայրերի համար, որտեղով անցնում էր, բայց հատկապես անուղղելի էր նրա թողած ավերիչ ազդեցությունը տեղի բնակչության և տեղական զինվորների բարոյականային վիճակի վրա:

Վայոց ձորի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը 1921թ. ապրիլի 17-ին Գնդեվազ գյուղից Նժդեհին գրած նամակում տազմապ էր հայտնում բնակչության վրա երևանյան գաղթականության, մտավորականության և զորքի կազմալուծիչ հետևանքների կապակցությամբ⁵: Նա հատկապես շեշտում էր երևանյան զորամասերի թողած ավերիչ ազդեցությունը: Նժդեհը լիովին համամիտ էր այս և նման գնահատականներին: Այդ զորամասերի անկոռավարելի լինելու փաստին անդրադառնալով՝ նա գրել է. «Չորամասերը չեն գաղթում, այլ նահանջում են ռազմագիտորեն: Իսկ նահանջել՝ նշանակում է տեղի տալ կռվով, աստիճանաբար, կազմակերպված ձևով, խուսափելով տնաքանդ խուճապից և բարոյալքումից, որոնք, գիտենք, հաճախ ամբողջ բանակներ ու երկրներ են կործանել: Սակայն, Երևանի անկումը պսակվել էր մերոնց համար ոչ թե ռազմագիտական նահանջով, այլ սովորական խուճապով և գաղթով»⁶:

Դեպի Չանգեզուր գաղթի կործանարար հետևանքների մասին այսպես է արտահայտվել Հովհ. Քաջազնունին.

«Ապստամբների, կուսակցականների և մարտիկների հետ էր նաև մի ահագին ամբոխ-հազարներով ու հազարներով ահաբեկված մարդիկ, որոնք հաշիվ չէին տալիս իրենց, թե ո՞ր են զնում և ինչի՞ համար զնում: Անխուսափելի պարտությունը կատարված փաստ էր արդեն: Այն, ինչ որ տեղի ունեցավ հետագա երկու-երեք ամիսների ընթացքում՝ Դարալագյազի և Չանգեզուրի մեջ, պայքար չէր այլևս, այլ հոգեվարք... Հաշիվ չէինք առել, որ պարտված, կազմալուծված և նահանջի ճամփան բռնած խմբերը, և մանավանդ սարսափախար ամբոխը, կարող են առաջ բերել միայն լքում և հուսահատություն: Ակամայից շփոթ էինք մտցրել տեղական կյանքի մեջ: Ծագել էր մի խուլ հավառակություն եկվոր և տեղական իշխանությունների միջև»⁷:

1921թ. ապրիլի 10-ին Հայաստանի Հեղկոմն ընդունեց ներման մասին դեկրետ, որը ստորագրել էին Հեղկոմի նախագահ Ս. Կաս-

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 135:

² Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 8:

³ Տես Գ. Կրպակե, Մոտիկ անցյալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 114:

⁴ Գ. Կրպակե, Մոտիկ անցյալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 114:

⁵ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 136:

⁶ Կոյն տեղում:

⁷ Կոյն տեղում, էջ 137:

յանը, անդամներ՝ Ավիսը, Ի. Դովաթյանը և Ա. Մուսվաթյանը: Դեկրետում ասված էր. «Խաղաղ աշխատավորական կյանքի բարեկարգման, դաշնակցների ավերած երկրի ժողովրդական տնտեսության վերականգնման և ծաղկող սոցիալիստական հայրենիք ստեղծելու համար անհրաժեշտ է, որ բոլորը նվիրվեն շինարար ստեղծագործ աշխատանքի:

Խորհրդային Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն այս շինարար աշխատանքին յծվելու հրավիրում է ոչ միայն նրանց, որոնք կռվել են հեղափոխության հաղթանակի համար, այլև նրանց, ովքեր նետվել էին նրա դեմ մղվող ակտիվ կռվի մեջ: ՀՄԽՀ Ռազմահեղափոխական կոմիտեն, իբրև երկրի աշխատավոր մասսաների կառավարություն, չի կարող լինել ռիսակալ, չի կարող ղեկավարվել վրեժի գգացումով: ...Նա անողոր է այն խմբակի նկատմամբ, որ ստիպեց քաղաքականապես դիմազուրկ և փոքրոգի ինտելիգենցիային ծառայել հակահեղափոխական կառավարության և պաշտպանել նրան: Բայց նա, բանվորագյուղացիական կառավարությունը, մեծահոգի է դեպի այն բոլոր մոլորյալները, բոլոր նրանց, որոնք ենթարկվել են հանցավոր ազիտացիայի, վախի ու փոքրոգության»:

Դրա հետ միասին դեկրետում շեշտվում էր, որ Հայաստանի խորհրդային իշխանությունը լինելու է անողոր այն «փոքր խմբակի» նկատմամբ, որը կազմակերպելով Փետրվարյան ապստամբությունը, ժողովրդին նետել է նոր արհավիրքների մեջ:

Ներումը ազդարարվում էր հետևյալ երկու կետերով.

«1. Ի նկատի ունենալով վերոհիշյալ հանգամանքները, սրանով հայտարարվում է բոլոր գյուղացիներին, տաճկահայ գաղթականներին, աշխատավոր ինտելիգենցիային, որոնք այս կամ այն ձևով մասնակցել և մասնակցում են հակահեղափոխության շարժման - լինի դա դաշնակցական զինված ուժերի շարքերում կամ դաշնակցական պետական կամ հասարակական հիմնարկություններում, անկախ նրանց համոզմունքից կամ գործունեության դրդումներից-կառավարությունը լիակատար մոռացության է տալիս Հայաստանի բանվորների և գյուղացիների հանդեպ նրանց կատարած հանցանքը: հակահեղափոխական շարժման մեջ մասնակցելու համար: Նրանք բոլորը՝ գյուղացիները, գաղթականները և աշխատավոր ինտելիգենցիան կանչվում են աշխատանքի:

2. Մույն ներումը չի տարածվում հակահեղափոխության գիտակցական և հանցագործ ղեկավարների՝ այսպես կոչված Հայրենիքի փրկության կոմիտեի անդամների, արտակարգ

հանճանաժողովի կողգիայի, բարձր հրամանատարական կազմի և խմբապետների վրա»:

Ներման դեկրետի առթիվ «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը գրում էր, որ «սովն ու ավերածությունն այսօր հրեշի նման բազմել են մեր քաղաքներում ու գյուղերում» և դրա դեմ պայքարի միայն մի միջոց կա՝ «դիմել իսկույն եթ շինարար աշխատանքի»: Թերթը կոչ էր անում «հեռու քշել գլխից այն բոլոր դժոխային սարսափները, որ տարածել են դաշնակցերը կոմունիստների ու կարմիր բանակի մասին: ... Այսօր արդեն ամեն մի աշխատավոր, ամեն մի քաղաքացի, իր աչքով պիտի տեսնի, որ կոմունիստներն ու կարմիր բանակը ոչ թուրք են, ոչ էլ կացիներով զինված ծեր ու ջահել կոտորող հրեշներ: Կոմունիստներն ու կարմիր զինվորները նույն հայ աշխատավորներն են, որոնք մի փափագ ունեն միայն՝ որ մեր երկիրը էլի չքանդվի և ժողովուրդը մինչև վերջին մարդը գաղթական չդառնա: ... Խորհրդային իշխանությունը ոչ մի աշխատավորից վրեժ չի ուզում հանել: Մրտի խոր ցավով թեքում է նա իր գլուխը խաբված անմեղ զոհերի առաջ և կենդանի մնացածներին հրավիրում է դեպի գործ, դեպի աշխատանք»:

Հավանաբար դեկրետի երկրորդ կետը առիթ էր դարձել լուրջ տարածայնությունների Խորհրդային Հայաստանի կառավարության մեջ: Հատկանշական է, որ «Կոմունիստ» թերթն այդ օրերին, մի քանի անգամ հանդես գալով դեկրետի պարզաբանմանը նվիրված հոդվածներով, միայն հարևանցիորեն էր անդրադառնում այդ կետին կամ ընդհանրապես չէր անդրադառնում:

Հետևապես ներման դեկրետը սպասած արդյունքը չտվեց, և բուլշևիկներից սարսափահար փախչողներից ոչ ոք հետ չդարձավ երևան: Բայց դեկրետից տեղյակ նեղ շրջանակի՝ երևանյան գորքի բարձրաստիճան սպայության և արևմտահայ զորագնդերի հրամանատարների շարքերում տատանումներ սկսեցին՝ հավատալ դեկրետին ու վերադառնալ, թե՛ ոչ: Ի վերջո հաղթեց չվերադառնալու զգացումը: Հատկապես տաճկահայ հրամանատարների մտքերն արդեն խառնվել էին. չցանկանալով վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան՝ նրանք նաև ոչ մի ցանկություն չունեին նույնիսկ կարճ ժամանակով մնալ Ջանգեզուրում, մասնակցել կարմիր բանակի զորքերի դեմ կռիվներին: Ընդհակառակը, աշխատում էին իրենց զորագնդերի հետ ժամ առաջ բողնել Լեռնահայաստանը և անցնել Պարսկաստան:

Առաջիններից մեկը, որ հեռացավ Սյունիքից, հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման խոշոր գործիչ Սմբատն էր՝ իր ավելի քան 1500 զինյալներով: Գորիս հասնելուն պես Սմբատին հանդիպում են Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները և

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 114, գ. 2, գ. 3, ք. 14:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 114, գ. 2, գ. 3, ք. 140:

² «Կոմունիստ», 1921, 10 ապրիլի:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 12-ին, նորից խորհրդակցության հավաքվեց Փրկության կոմիտեն՝ դարձյալ պատասխանատու գործիչների մասնակցությամբ, բայց այս անգամ՝ Բեյլիշքենդում: Ժողովին մասնակցում էին Ս. Վրացյանը, Հովհ. Քաջազունին, Հ. Օհանյանյանը, Ռ. Տեր-Մինասյանը, Վ. Մինախոյանը, Հ. Տերտերյանը, Ա. Խոնդկարյանը և ուրիշներ: Խորհրդակցության մասնակիցները նշում էին, որ գաղթականությունն անկազմակերպ ու տարերային թափով շարունակում է առաջանալ դեպի Ջանգեզուր, թեև չգիտեն, թե առջևում ինչ է սպասում իրենց: Պարզ չէր նաև, թե Ջանգեզուրի իշխանությունը, մասնավորապես Գ. Նժդեհը, ինչ դիրք են բռնելու Փրկության կոմիտեի նկատմամբ: Մանավանդ արդեն կար տեսնել նախադեպը. դեռ Փետրվարյան ապստամբությունից առաջ հեռանալով Ջանգեզուր՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը փորձել էր համագործակցել Նժդեհի հետ, բայց վերջինս ընդառաջ չէր գնացել, որի հետևանքով Ռուբենը, Ս. Վրացյանի ասելով, «բաշվել էր Մեղրի գյուղը, Արաքսի ափը և այնտեղ նստած դիտում էր Ջանգեզուրում կատարվող դեպքերը»:

Որոշվեց.

1. Կռիվը բուշևիկների դեմ շարունակվում է:

2. Հայաստանի Փրկության կոմիտեն թեև գտնվում էր իր սեփական հողի վրա, այնուամենայնիվ, գործուն մասնակցություն չի ունենալու երկրի (Ջանգեզուրի) կառավարման մեջ, այլ միայն գործակցելու է տեղական իշխանության հետ՝ իր զինվորական ու քաղաքական ուժերը տրամադրելով նրան²:

Այս վերջին հարցը որոշակիացնելու համար անհրաժեշտ էր, որ Փրկության կոմիտեի նախագահ Ս. Վրացյանն առանց ուշացնելու հանդիպի Գ. Նժդեհի հետ: Ուստի վերջինիս տեղեկացվեց, որպեսզի Ս. Վրացյանի հետ տեսակցելու համար Գորիսից գա Գնդեվազ կամ Բազարչայ³:

Որոշում ընդունվեց նաև՝ պահել Հայրենիքի փրկության կոմիտեն այնքան ժամանակ, մինչև որ Գորիսի իշխանությունների հետ համաձայնություն կկայացվի Հայաստանի նոր կառավարություն ստեղծելու մասին:

Վերջապես, անհրաժեշտ համարվեց, որպեսզի Փրկության կոմիտեի բոլոր անդամները գնան առաջ՝ բացի Հակոբ Տեր-Հակոբյանից և Եփրեմ Սարգսյանից, որոնք մնալու էին Վայոց ձորում՝ հացահատիկի գնում կազմակերպելու համար: Ասեմք, որ այդ ուղղությամբ նրանց սկսած գործը խոստումնալից էր, բայց

¹ Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 138:

² Է. Սարգսյան, Փետրուարեան յեղաշրջման օրերից (յուրեր եւ ապրումներ), Գ ճառ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, ապրիլ, թիվ 4(410), էջ 90:

³ Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 139:

դեպքերի արագ զարգացման պատճառով կիսատ մնաց:

Հսկառակ ապրիլի 12-ի խորհրդակցության որոշման՝ արդեն ակնհայտ էր դառնում Փրկության կոմիտեն պահելը, քանի որ հենց Կոմիտեի անդամներից ոմանք ավելորդ էին համարում նրա գոյությունը:

Ուստի Ս. Վրացյանը և Հովհ. Քաջազունին որոշեցին Բեյլիշքենդից անմիջապես մեկնել Ջանգեզուր՝ Նժդեհի հետ տեսակցելու և՛ համաձայնության գալու գործակցության ձևերի մասին:

Անցնելով Մալիշկան, Գնդեվազը և Բազարչայը՝ Վրացյանն ու Քաջազունին Նժդեհին գտան Դարաքիլիսա գյուղում: Վրացյանը գրել է. «Նժդեհի հետ ես երբեք մտերիմ չեմ եղել, բայց և չեմ արհամարիել նրան: Նա էլ հարգանքով էր վերաբերվում դեպի ինձ: Այս անգամ Գերմ համբույրներով հանդիպեցինք իրար: Նույն Նժդեհն էր՝ բուլղարական սպայի քիկնոցը ձգած տաք հագուստի վրա, բուլղարական ձևի գլխարկը գլխին, մի քիչ ավելի ծերացած, նժդեհական վառվառն աչքերով ու նժդեհական խոսելաձևով...»: Վրացյանն ակամատես է լինում, թե Ջանգեզուրի ժողովուրդն ինչպիսի մեծագույն սիրով ու նվիրվածությամբ էր տոգորված իր խելոք ու անձնագուհի դեկավարի հանդեպ: «Նա կարողացել էր ձեռք բերել լայն ժողովրդականություն, կապել իր հետ ժողովրդի համակրանքը և կազմակերպել շրջանի մարտական ուժերը: Նա անընդհատ պտտում էր գյուղից գյուղ և, շնորհիվ իր աչքի ընկնող եռանդի, կազմակերպչական շնորհքի և խոսքի ազդեցության, կարողանում էր բնակչությանը ոգևորել և բարձր պահել նրա դիմադրական ոգին»:

Կարծես շարունակելով Ս. Վրացյանի միտքը՝ Աշոտ Արծրունին հետագայում վերիիշել է. «Ուր ալ որ եղա Ջանգեզուրում, նշմարեցի ընդհանուր մի երևույթ՝ ժողովուրդը կը պաշտեր իր Սպարապետը: Որ գյուղն ալ որ մտնեիր, խոսակցութեան գլխավոր նյութը Սպարապետն էր: ... Նժդեհը ոչ միայն բացարձակ հեղինակություն մըն էր ժողովրդեան խավերուն համար, այլ և սիրուած էր բոլորին կողմն անխտիր: Այն տպավորությունն կը ստանայիր, թե Լեռնահայաստանի ժողովրդի միակ յոյսն ու ապավենը իր Սպարապետն էր, Խուստուփի արծիվը:

Եվ իրականին մեջ Նժդեհ ամեն ինչ էր և ամեն տեղ: Ան օր ու գիշեր կշափչփեր հարթ ճանապարհներն զուրկ այդ երկրամասը, որ վայրեքքի և վերելքի աշխարհ մըն է: Յաճախ ձիուն վրայ նստած կը քնանար: Տեղ մը սահմանային դիրքերը կը քններ, ուրիշ տեղ մը մարտական վաշտերը կստուգեր, պահեստները աչքե կ'անցկացներ, վեճեր կը լուծեր և նորանոր կարգադրություններ կ'ըներ: Անոր

¹ Տե՛ս Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 140:

² Նույն տեղում, էջ 151-152:

խոսքը օրենք էր և վճիռը անբեկանելի: Ոչ թե տիկտատորի մը բռնի պարտադրանք, այլ որպես հետևանք այն վստահութեան, որ ժողովուրդն ուներ իր Սպարապետի նկատմամբ»:

Հենց այդ անսահման վստահությունն էր, որ մինչև 1921թ. ապրիլ ամիսն ամուր էր պահել լեռնաշխարհի զինյալների պայքարի կամքն ու դիմադրական ոգին:

Բայց հենց Նժդեհի աչքերի առջև այդ ոգին արդեն սկսել էր աստիճանաբար թուլանալ և դրա եթե ոչ միակ, ապա գլխավոր պատճառը սրարատյան գաղթականության քայքայիչ ազդեցությունն էր:

Երևանից և Արարատյան դաշտից եկած խուճապահար փախուստն իր հերթին կատարյալ լքման և հոգեկան քայքայման ենթարկեց Վայոց ձորում գտնվող՝ թվով փոքր զանգեզուրյան զորամասերը, որոնք ստիպված էին բնագոյաբար ետ քաշվել:

Թողնելով Վայոց ձորը՝ զորամասերն ամրացան այդ գավառի մի փոքր տարածքում՝ Գնդեվազ գյուղի և հարակից հողամասերում:

Ռազմական անհաջողությունների այդ օրերին Վայոց ձորում տեղի էր ունենում հերթական ողբերգություններից մեկը:

Երևանի բանտերից դուրս բերված 63 պատանդները, որոնց նահանջողները տանում էին իրենց հետ, ճանապարհին ենթարկվում էին քազում տանջանքների: ՌԽՍ օր տեղ պատանդներին Բաշ-Գառնիից Քեշիչքենդ բերելը: Գանապարհի տալիքեր հատվածներում գերվածներին շրջապատած միլիցիոներները և վասպուրականի զինվորները սպանեցին նրանցից մի քանիսին: Չոհ գնաց Հայաստանի կոմերիտականների ղեկավար Արմենակ Բուդաղյանը: Սպանվեցին նաև Աճեմովը, բանվոր Տաճատ Թաղիանոսյանը, Օհանես Նավասարդյանը, Հայրապետյանը, Տեր-Հարությունյանը, զինվորական կոմիսար Նիկոլայ Օլթեյանը, վաշտի հրամանատար Ռուբեն Պողոսյանը: Քեշիչքենդում կոմունիստ պատանդների խմբին միացրին 40 հոգանոց մեկ այլ խումբ՝ հիմնականում քաղկացած Գարալագյազի գյուղական հեղկոմների նախագահներից ու անդամներից:

Գարեգին Նժդեհի պահանջով Փրկության կոմիտեն Բաշքենդում պատանդներին հանձնեց Լեռնահայաստանի զինվորական իշխանություններին: Քեշիչքենդում Լեռնահայաստանի զինվորական հատուկ հանձնախումբը որոշում է բոլոր ձերբակալվածներին տանել Գնդեվազ գյուղ, իսկ այնտեղից՝ Ջանգեզուր²:

Պատանդներին ապրիլի 13-ին բերում են Գնդեվազ, բայց Լեռնահայաստանի զինվորական իշխանությունները, խախտելով

իրենց զինվորական հատուկ հանձնախմբի որոշումը, կարգադրում են գնդակահարել նրանցից 12-ին: Դրանց թվում էին Կոյա Տեր-Գաբրիելյանը, Չուրաբյանը, Նալչաջյանը, Կորիմազյանը, աշտարակցի Գևորգյանը: Մեկ օր հետո բանտարկյալները Բազարչայ գյուղում էին, որտեղ սրանց միացրին Քեշիչքենդում Յապոնի կողմից գերված 100 ռուս կարմիրբանակայինների և բոլորին տարան Անգեղակոթ ու նետեցին զոմերից մեկը: Տեղի միլիցիոներները, նույն գյուղի խմբապետ Ծերունի կարգադրությամբ, զիշերը դուրս բերեցին 16 բանտարկյալի և զնդակահարեցին գյուղի մերձակա մի ձորակում: Դրանց թվում էին Անտոն Անտոնյանը, Մուրադյանը, Սարոյանը, Միկիչյանը, ջրվեժի Վարդանը, Արփա գյուղից հինգ մարդ:

Երբ դժբախտների խումբը հասնում է Կարաքիլիսա, այստեղ է լինում Նժդեհը, որը կարգադրում է Տաթև տանելուն պես բոլորին զնդակահարել: Ապրիլի 19-ին պատանդները Լժեն գյուղում էին, որտեղ նրանցից զնդակահարվեց 17 մարդ (Մալխասյան, Ավչարյան և ուրիշներ): Լժենից Տաթև ընկած ճանապարհին սպանվեցին ևս տասնյակ պատանդներ, այնպես որ Տաթև հասան Լեռնահայաստանում գերված կարմիրբանակայիններից 80 հոգի, և մոտ 30 հայ կոմունիստ ու կոմերիտական: Հետևյալ օրը՝ ապրիլի 21-ին, Տաթևում զնդակահարվեցին բոլոր ռուս կարմիրբանակայինները: Հայ պատանդների խմբին միացրին ձերբակալված տեղի բուշիկներից 7 մարդու և, կարճատև հարցաքննությունից հետո, բոլորին զնդակահարեցին: Դրանց թվում էին կոմունիստներ Պ. Մկրտչյանը, Ա. Անտոնյանը, Մ. Չոհրաբյանը, Խ. Խաչյանը, Հ. Մուրադյանը, Մ. Տեր-Գևորգյանը, Ա. Սարուխանյանը, Ռ. Պողոսյանը և ուրիշներ¹:

Բաշ-Գառնիից սկսած մինչև Տաթև, այդ ամբողջ անցուդարձերից միայն հրաշքով փրկվեց մի քանի մարդ՝ Գևորգյանը, Սեկոյանը, Խուտգարյանը, ջրվեժի Լևոնը և ինչ-որ մեկը, որի անունը պարզել չհաջողվեց:

Անպաշտպան հայ մարդկանց նկատմամբ նմանօրինակ դաժան հաշվեհարդարները դեռ այն օրերին բուռն բողոքներ առաջ բերեցին դաշնակցական ոչ միայն շարքային, այլև ղեկավար շատ գործիչների մոտ, որոնք դատապարտում էին ավելորդ դաժանությունները, դրանք համարում անհարիր դաշնակցականի ազգային նկարագրին, քաղաքական համոզմունքներին ու քաղաքականությանը:

Առաջ անցնելով ասեմք, որ արտասահման անցնելուց հետո, անդրադառնալով այդ ոճրագործությանը, Ս. Վրացյանը «Հայրենիք» ամսագրի 1923 թ. թիվ 3-ում «Հայաստանի Հան-

¹ «Նժդեհի կենտրոնի ու զորմունքային ճիւղերի վկայություններ», էջ 449:

² Տես «Կոմունիստ» (Երևան), 1921, 28 ապրիլի:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ք. 4033, ց. 8, գ. 126, ք. 9-10:

րապետության պատմությունից» հողվածում գրել էր հետևյալը. «Մեր Չանգեզուրի ապստամբության պատմության մեջ մի սև էջ կա, այն է՝ 60 բուլշևիկ պատանդների գնդակահարությունը, որ կատարվել է զինվորական իշխանությունների կարգադրությամբ և Արտակարգ Հանձնախմբի նախագահի անփութության պատճառով: Այս դեպքը, որի մեջ, սակայն, մեզ չի կարելի մեղադրել, մեծ վիշտ պատճառեց մեզ, որովհետև դա հակասում էր թե՛ մեր գործունեության և թե՛ մեր քաղաքական դավանանքներին: Հանցավորները հանձնվեցին դատի, սակայն սխալը ուղղել, ի հարկե, անկարելի էր»¹:

Ի պատասխան իր նկատմամբ Ս. Վրացյանի կողմից հարուցած մեղադրանքի, Փրկության կոմիտեի Արտակարգ հանձնախմբի (Արտակարգ դատարան) նախագահ, դաշնակցական ճանաչված գործիչ, ինժեներ Ավետիս Օհանջանյանը 1923 թ. ապրիլի 18-ին Թավրիզից Թիֆլիսում յույս տեսնող «Չարյա Վաստոկա» թերթի խմբագրությանը գրում է մի նամակ, որն, ըստ էության, պատասխան քացատրագիր էր: Նամակը ուսերեն քարգմանությամբ տպագրվում է թերթի մայիսի 16-ի համարում, իսկ 1923 թ. հունիսի 25-ին յույս է տեսնում «Արձագանք Փարիզի» թերթում:

Իր նամակում Ա. Օհանջանյանը կտրականապես մերժում էր Վրացյանի վերոհիշյալ բացատրությունը և վկայում, որ հենց նրա շրջապատի կարգադրությամբ է իրականացվել այդ ոճիրը: «Թեև ես եղել եմ Արտակարգ հանձնախմբի ղեկավարը, - գրում էր նա, - բայց ոչ ես, ոչ էլ Արտակարգ հանձնախումբը Երևանի սահմանից դուրս չունեին և չէին կարող ունենալ որևէ հարաբերություն արագ երթով դեպի Չանգեզուր տարվող պատանդների հետ, մանավանդ, որ Լեռնահայաստանի սահմաններ Արարատյան Հայաստանից փոխադրված կառավարությունը և նրա ընտրած Արտակարգ հանձնախումբը չունեին ոչ մի իրական իշխանություն»: Այնուհետև նամակագիրը հայտնում էր, որ երբ Ղարաբաղիս գյուղում գտնվող Նժդեհը Վրացյանի ներկայությամբ հրամայել էր զնդակահարել պատանդներին, վերջինս «չի համարձակվել գոնե մի խոսք ասել փրկելու համար այդ անմեղ զոհերին, թեպետ նա, որպես Դաշնակցության բյուրոյի անդամ ուներ և՛ իրավունք, և՛ հնարավորություն այդ բանն անելու: Նրան անպայման կյսեր Լեռնային Հայաստանի հրամանատարը»²:

Նշելով, որ զնդակահարությունը կատարվել է «վանքի բակում, Վրացյանի բնակարանից 50 քայլ հեռավորության վրա», որից հետո դիակները մետել են ձորը, Ա. Օհանջանյանը այնուհետև շա-

¹ Ե՛ն «մեզ» ասելով հողվածագիրը ու՛մ նկատի ուներ Փրկության կոմիտեի՛ն, թե՛ Լեռնահայաստանի իշխանություններին, Ս. Վրացյանի ի հտակները:

² Ս. Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետությունը «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, թիվ 3, էջ 45:

³ «Заря Востока» (Тбилиси), 16 мая 1923.

րունակում է. «Եթե այս բոլոր բարբարոսությունները «հակասում էին» Վրացյանի «քաղաքական դավանանքներին», [այսպե՛ս] ի՞նչու՞ նա և նրա հետ ներկա եղող Բյուրոյի երկու անդամները լռել են և Լեռնային Հայաստանի հրամանատարից չեն պահանջել դադարեցնել ջարդը»¹: Նա հարկ էր համարել թերթի ընթերցողներին տեղեկացնելու նաև մի քանի ուրիշ մանրամասներ: «Ես, - գրում է Օհանջանյանը, - Տաթև էի հասել Վրացյանից չորս օր հետո, երբ արդեն զնդակահարված էին դժբախտ մարդիկ: Երբ ապշած ու գայրագած մի քանի անգամ պահակախմբի պետին հարցում ուղղեցի, թե ո՞ր են մնացյալ բանտարկյալները, վերջինս միշտ պատասխանում էր՝ «Էլ չկան»: Կենդանի մնացածների մասին ես այն կարծիքն էի հայտնում, որ նրանք հասարակ գյուղացիներ ու զինվորներ են, որ նրանց չպետք է պատանդներ նկատել և պետք է ազատ արձակել»:

Փրկության կոմիտեի Արտակարգ հանձնախմբի նախագահը, եզրափակելով իր խոսքը, գրում էր. «Ուրեմն պարզ է, որ 48 պատանդների և պատերազմական գերիների զնդակահարությունը (Տաթևի վանքում - Ա.Ս.) տեղի է ունեցել, երբ ես հեռու էի Տաթևից և երբ, ընդհակառակը, Վրացյանը գտնվելիս է եղել Տաթևում և ձևացել է համր, խուլ և կույր՝ նահատակների սրտանմիկ աղաղակների հանդեպ»²:

Եվ այսպես, անուղք պատերազմում կույր վրեժխնդրության զոհեր էին դառնում և՛ կոմունիստները, և՛ դաշնակցականները: Դաժանությունից ոչ ոք չէր շահում, բայց տուժում էր նրանց ծնած ժողովուրդը՝ կորցնելով ծաղկուն տարիքի իր զավակներին:

Մինչ Տաթևում տեղի էր ունենում արյունալի ողբերգություն, կարմիր բանակի զորամասերը շարունակում էին զարգացնել հարձակողական գործողությունները: Չանգեզուրյան գորամասերի անսպասելի նահանջը Վայոց ձորում մեծապես վշտացրել էր Նժդեհին: 1920թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբերից սկսած առաջին անգամ էր, որ նա բացահայտ դժգոհություն էր հայտնում իր զինվորներից և սպաներից:

Ապրիլի 16-ին Նժդեհը Գորիսից հետևյալ հեռախոսագիրն է հղում Մյունիքի Արևմտյան ճակատի պետին.

«Այդ ի՞նչ եք անում. մինչև ե՞րբ պետք է շարունակվի ձեր նահանջը: Նստել և թշնամուն սպասել՝ սխալ, կորստաբեր տակտիկա է: Անմիջապես անցեք հարձակողականի: Աշխատեք նախաձեռնությունը խլել թշնամուց և միշտ լինել ակտիվ: Այդ առթիվ խոսեք Արարատյան գորամասերի պետերի հետ և գիտցեք, որ անվերջ նահանջներով դուք վտանգում եք նաև Լեռնահայաստանի դրությունը»³:

¹ «Заря Востока» (Тбилиси), 16 мая 1923.

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

Նկատի առնելով նահանջող ժողովրդի և զինվորների պարտվողական-խուճապային հոգեբանությունը՝ Նժդեիը ապրիլի 24-ին Արևմտյան ճակատ՝ Յապոնի և Կուռոյին ուղղում է հեթոթական (թիվ 297) հեռախոսագիրը, ուր, մասնավորապես, ասված էր. «Երևանից մինչև Գենվազ տեղի ունեցած նահանջները եղել են խուճապային, անկազմակերպ և բարոյալքող... Նկատի ունեցեք, որ այսուհետև այս երկրի ամեն մի թիզ հողը պիտի պաշտպանեք ամենակատաղի կերպով. եթե անգամ փամփուշտներ չլինեին, ապա պետք է կռվել ատամներով...»¹:

Բայց բարոյական հարվածն արդեն հասցված էր, գործաժանություն տիրում էր խուճապային տրամադրություն: Ինչպես Մպարապետի հեռագրերը, այնպես էլ նրա այցելությունները ռազմաճակատի վիճակի չեղան ոգի ու եռանդ ներշնչելու ժողովրդին ու զինվորականությանը: Երբ 5000-ից ավելի զինվորականությունը տարերային շարժումով Միսիան էր անցնում, մի քանի հարյուր զանգեգործի զինվոր միայնակ չէր կարող պաշտպանել Վայոց ձորի սահմանները: Դառնացած սրտով Նժդեիը դրանից մի քանի ամիս հետո գրել է. «...Ոչ թե միայն Երևանից եկած զինվորությունն էր հուսալքվել, թուլացել, անմարտունակ դարձել, այլև նրանց սպաներն ու գործընկերները, համարյա թե քիչ բազառությամբ, նույն հոգեկան դրությունն ու ապրումներն ունեին, նույն պարտվողական վիճակի մեջ էին: Էլ ո՞վ պիտի նրանց առաջնորդեր դեպի հաղթություն: Երևանի շրջաններում ապստամբական ձգձգվող կռիվներն արդեն հոգնեցրել էին և միանգամայն անմարտունակ դարձրել այդ զորամասերը...»²:

Կռվի հետագա հաջողության հանդեպ թերահավատների թիվը օրեցօր մեծանում էր: Տասնամյակներ անց խուճապի ու սեփական ուժերի նկատմամբ կորցրած հավատի մասին իր խոհերը Նժդեիը ձևակերպել է այսպես. «Թերահավատություն - ահա իրական թշնամին, որին չհաղթահարած՝ հաղթանակ տոնած չէ և ո՛չ մի գորավար:

Հաղթանակում կամ պայտվում է նախ ոգին, ապա հետո՝ նյութեղեն գեները»³:

Սյունիքի հրամանատարությունը բազմաթիվ փորձեր արեց, որպեսզի փախչող զորամասերի գոնե մի մասը ամրանա Գնդեվազի

¹ Գ. Նժդեի, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղորթ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 333:

² Նույն տեղում:

³ Գ. Նժդեի, Բանտային գրառումներ, էջ 93:

շրջանում, բայց այդ բանը նրան չհաջողվեց: Որքան ցավալի էր, խուճապը հատկապես ավերներ էր գործել սպաների մեջ: Արևմտյան ճակատի նոր հրամանատար նշանակված Կուռոն, որի ռազմակայանը արդեն գտնվում էր Միսիանի տարածքի վերջին գյուղում՝ Բազարչայում, ի վիճակի չէր այլևս իր զորամասերը պահել Վայոց ձորում, ուստի շատ դեպքերում ստիպված էր անտեսել և Գորիսից եկող հրամանները:

Փրկության կոմիտեի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը, այցելելով Արևմտյան ռազմաճակատ, հանդիպումներ և գրույցներ էր ունեցել հրամանատարության հետ և իր տպավորությունների մասին գրել էր Սերգեյ Մելիք-Յուլյանին: Գրության մեջ նա, մասնավորապես, նշում էր. «Կուռոյի հետ երկար, շատ երկար և կտրուկ ու պարզ խոսեցի այդ (ռազմաճակատի դրության- Ա.Ս.) մասին: Նա դժգոհ է և՛ Փրկության կոմիտեից, և՛ իր մեծ ընկերներից, և՛ քեզանից, և՛ ձեր կառավարությունից, և՛ Նժդեից, և՛ բոլորից, որ իրեն չեն գնահատել: Իմ կատեգորիկ հարցին՝ ի՞նչ է քո ուզածը, նա պատասխանեց.- Այսպիսի պայմաններում չեմ կարող, մեր կառավարության և ընկերների պայմաններն այդ են, և ես քեզ համար չեմ կարող ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որ գոհ լինես. բոլորս դժգոհ ենք, բայց ժողովրդին բողոքել չենք կարող: Նա պատասխանեց. «Ես կուսակցական մարդ չեմ, ես էլ ինձ համար մի մա՞րդ եմ հո»: Իմ վերջին խոսքն եղավ՝ «ինչպես երևում է՝ չես ուզում աշխատել»: Նա պատասխանեց. «Այո, չեմ ուզում աշխատել և չպետք է աշխատեմ, խնդրում եմ ինձ ազատեք»:

«Այս հայտնելով քեզ,- այնուհետև գրում էր Արշ. Հովհաննիսյանը,- մնում է. առաջին՝ Նժդեիին հայտնես, որ, իմ կարծիքով, անպայման պիտի ազատել այդ մարդուն պաշտոնից, երկրորդ՝ դրա համար բող Նժդեիը կանչի նրան գեկուցման՝ յուր մոտ և ազատ կացուցանե յուր պաշտոնից: Իմ վերջնական եզրակացությունն է՝ Կուռոյին բոլորովին ազատել պաշտոններից և հայտնել, ուր ուզում է, կարող է գնալ, որ այդ մարդը հասկանա իրեն էլ, ուրիշներին էլ: Այս բոլորը որքան շուտ կատարվի, այնքան լավ: Չորրի (զանգեգորյան- Ա.Ս.) տրամադրությունը բարձր է, նա ուզում է կռվել, բայց ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ կռվեցնող չկա: Ես այս խնդրի առթիվ երկար չեմ գրում: Կուռոն ինքը մի շարք պատճառաբանություններով չի կատարել Նժդեիի հրամանը և այդ մասին, ինչպես ինքը հայտնեց, պատրաստ է բազատություններ տալու Նժդեիին»:

Արշ. Հովհաննիսյանի այս գրությունը առավել ակնհայտորեն ցույց էր տալիս Երևանից եկած հրամանատարության, ընդհան-

⁴ Գ. Նժդեի, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղորթ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334:

րապես սպայության բարոյական ծայրաստիճան ցածր մակարդակը: Կոռույի մասին Արշ. Հովհաննիսյանի կարծիքի առնչությամբ Նժդեհն ասում էր. «...Ու՞մ առաջնորդությամբ զորքը (փախստական- Ա.Ս.) պիտի կռվի ելներ. ո՞վ պիտի նրան ոգի ու եռանդ ներշնչեր, երբ հրամանատարն ինքը չի ուզում աշխատել այդ ժողովրդի հետ միասին, որի մոտ գաղթելով նա յուր գլուխը փրկեց»¹:

Զորքի և գաղթականության մի մասը դեռ ճանապարհին էր և չէր հասել Զանգեզուրի սահմաններին, երբ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն ապրիլի 20-ին իր ամբողջ կազմով Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ հասավ Տաթև:

Հաջորդ օրը՝ ապրիլի 21-ի երեկոյան, Փրկության կոմիտեն Տաթևի վանքում հավաքվեց պաշտոնական նիստի, որի օրակարգում դրված էր երկու հարց. 1. Կոմիտեն պիտի շարունակի՞ իր գոյությունը, թե՞ պետք է ինքնալուծարվի. 2. Արդյո՞ք Կոմիտեի լուծարումից հետո պետք է ստեղծել իշխանության նոր մարմին, թե՞ ոչ:

Առաջին հարցը հանգամանորեն քննարկելուց հետո որոշում ընդունվեց Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ինքնալուծարման մասին:

Երկրորդ հարցի քննարկումն անցավ բուռն վիճաբանությունների մթնոլորտում, և ի վերջո որոշվեց Զանգեզուրում ունենալ երկու կառավարություն²:

Կառավարություններից մեկը Սյունիքին էր՝ զուտ տեղական իշխանություն, տեղական գործերի համար: Մրան էին փոխանցվում նաև Փրկության կոմիտեի ներքին կառավարման լիազորությունները:

Սյուս կառավարությունը ստեղծվում էր Փրկության կոմիտեի հիմքի վրա: Նիստում որոշվեց Ս. Վրացյանին լիազորել՝ կազմելու «մեծ» կամ «Հանրապետական Հայաստանի կառավարություն»:³ Այս նոր կառավարությունը ներքին կառավարման ֆունկցիաներ չէր ունենալու, չէր խառնվելու Սյունիքի ներքին գործերին, այլ կոչված էր լինելու «Հանրապետական Հայաստանը ներկայացնելու արտաքին աշխարհի առաջ»³: Կառավարության պաշտոնավայր էր հայտարարվում Ղափանի Հանքերը:

¹ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334: Հարկ է նշել, որ դաշնակցական պատմական գրականության մեջ և գործիչների հուշերում երևանյան ապստամբ գործերի հրամանատար, սպարապետ Կոռու Թաթևյանի մասին տարբեր, շատ հաճախ մեկը մյուսին հակասող, կարծիքներ են արտահայտված: Ս. Վրացյանը, օրինակ, գրել է. «Կոռուն ընթացում էր կազմության լրջությունը, բայց չէր կարող հաշվի չառնել և գործի ու իր շրջապատի տրամադրությունը: «Այս շունքը բնավ, համարձակ նայում էր իրականության երեսին և, իբրև կարգապահ և քայ գինկորական, անվստիքի հետևում էր ճակատագրի տնօրինության» (Ս. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Ինքեր, դեմքեր, ապրումներ (Ա. հատոր), էջ 240): Քանի որ Կոռույի մասին Նժդեհի և Վրացյանի տեսակետները տրամազորքն հակառակ էին, ուստի մենք վերապահ ենք գնահատական տալու գինկորական այդ գործի գործունեությանը:

² Զ. Կրասնկ, Մոսկվի անցեալից. պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 109:

³ Նույն տեղում, էջ 110, 115:

Նիստից անմիջապես հետո Փրկության կոմիտեի մի խումբ անդամներ մասնավոր խորհրդակցության հավաքվեցին և նպատակահարմար գտան կյանքի կոչել Ս. Վրացյանի «Նախաբողջիկյան դահլիճը», այսինքն՝ մինչև Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատվելը գոյություն ունեցած նախկին դաշնակցական կառավարությունը, որի կազմը լրացվում էր երկու նոր նախարարներով՝ Լևոն Շանթ և Ա. Մաքսապետյան (երկուսն էլ արևմտահայեր):

Նոր կառավարություն կազմելուց հետո Ս. Վրացյանը մեկնում է Տաթև՝ այնտեղից Պարսկաստան անցնելու համար: Նա այնտեղ պետք է փորձեր ստանալ Զանգեզուրին օգնություն ցույց տալու մասին «դաշնակիցների» հավաստիացումը:

Տաթևի շրջանում կենտրոնացել էր գաղթականության մտավորական մասը, որը ցերեկները հավաքվում էր վանքի բակում՝ ցուցակագրվելու: Որոշում էր ընդունվել, որ առաջին հերթին Պարսկաստան է անցնելու հայ մտավորականությունը:

Արևմտահայ գործառնաբերը, ինչպես և զինված ու մարտունակ տարրերը, պիտի սպասեին հերթի:

Քառսը չխորացնելու համար Տաթևից մինչև Արաքսի ափը գաղթականությունը, Նժդեհի մշակած ծրագրի համաձայն, շարժվում էր քարավաններ կազմած՝ ինչ-որ մեկի գլխավորությամբ: Առաջին քարավանի մեջ էին Քաջազնունին, Շանթը և ուրիշներ, որոնք որոշ առաքելություններով պիտի անցնեին Թավրիզ: Այդ խմբի հետ էր նաև Նժդեհի ներկայացուցիչը, որ Ատրպատականի իշխանություններին, ավելի կոնկրետ՝ արքայական փոխանորդ խանին, տանում էր Գորիսից ապրիլի 26-ին Լեռնահայաստանի Սպարապետ Նժդեհի և Գլխավոր շտաբի պետ Նարինյանի նամակը:

Նամակում մանրամասն տրված էր Սյունիքում և նրա շուրջը ստեղծված ռազմաքաղաքական վիճակի նկարագրությունը, շեշտված էր, որ Սյունիքի գոյամարտը Պարսկաստանի հյուսիսային նահանգների համար ըստ էության պաշտպանական վահան է կարմիր բանակի գործերի ներխուժման դեմ:

Այդ հանգամանքը նամակում շեշտված էր մի հիմնական մտահոգությամբ. որպեսզի պարսկական իշխանությունները արգելք չհանդիսանան երևանյան փախստականության և, առաջին հերթին, հայ մտավորականության՝ դեպի Պարսկաստան անցնելուն: Քանի որ Լեռնահայաստանը հնարավորություն չունի պահելու ու կերակրելու զաղթող մտավորականությանը, ասված էր Նժդեհի նամակում, ուստի «այդ պատճառով խոնարհաբար խնդրում են Ձերդ արքայական բարձրության, կարգադրել թույլ տալու այդ մտավորական ուժերին, որոնք թվով մոտ 500 հոգի են և բաղկացած են մեծ մասամբ պրոֆեսորներից, ինժեներներից,

տեխնիկներից, ուսուցիչներից, բժիշկներից և իրավաբաններից, անցնելու հյուրընկալ Պարսկաստանի հողը և ժամանակավորապես պատսպարվելու Չերդ արքայական բարձրության վեհաշուք հովանու տակ, Թավրիզում և նրա շրջակայքում, մինչև որ հանգամանքները նրանց թույլ կտան կրկին վերադառնալու իրենց հայրենիքը: Հարկավոր են համարում ավելացնել, որ այդ մտավորական ուժերը ծանր բեռ չեն լինի մեր բարեկամ Պարսկաստանի համար, որովհետև նրանք ունեն նյութական ապահովություն իրենց միջոցներով ապրելու»¹:

Ատրպատականի արքայական փոխսանորդի ներկայացուցիչներ Սահրանգ և Մեկթի խաները հարգել էին տարագիր 500 մտավորական հյուրընկալելու Նժդեհի խնդրանքը:

Բայց հակառակ նահանջը կազմակերպված կատարելու Չանգեզուրի իշխանությունների բոլոր ջանքերին՝ գաղթականության մեծ մասը խուճապով թափվեց Արաքսի ափը: Մեղրին այլևս գյուղ չէր, այլ մի հսկա բանակատեղի: Գետափի ավազի վրա կիսամերկ ու անոթի ընկած էին հարյուրավոր մարդիկ՝ ցերեկվա արևին և գիշերվա ցրտին: Եղան սովամահության շատ դեպքեր, բոլորին սարսափի էին մատնել խուլերայի բռնկման հնարավորության մասին խոսակցությունները²: Մեղրիում էին Արարատյան մտավորականությունը, սպայությունը, խմբապետները, նախկին նախարարներ, խորհրդարանի անդամներ և այլոք: Խաները, տազնապաժ գետի ափին խճողված բազմահազար բազմությունից, դադարեցրին գետանցը:

Երբ այդ մասին Մեղրիից տեղեկացրին Նժդեհին, նա վերստին անցավ Արաքսի ափը և իր մոտ, Մեղրի հրավիրեց բարեկամ խաներին ու բանակցությունների միջոցով հարթեց կնճիռը: Նորից սկսվեց անցումը Արաքսով դեպի Թավրիզ:

Թավրիզի հետ Չանգեզուրի կապը իրականացվում էր Մեղրի-պարսկական ափի Դուզալ գյուղ-Մուժամբար հայկական գյուղ-Թավրիզ գծով: Դուզալում մեծ քանակությամբ պարենամթերքի գնումներ էին կատարվում Չանգեզուրի համար: Այդ գործում մեծ օգնություն էր ցույց տալիս Կարադաղի խան Ամիր Արշադի օգնական Մութալիմ խանը: Նրա օգնությամբ սուրհանդակներ էին մեկնում Չանգեզուր և վերադառնում: Ապրիլից սկսած Պարսկաստան-Չանգեզուր կապը ավելի արդյունավետ դարձավ: Չանգեզուր էին գնում ու վերադառնում դիվանագիտական առաքելության և տնտեսական ամենատարբեր գործարքներ կատարելու նպատակով: Օրինակ, ապրիլին Չանգեզուր էր մեկնել Ատրպատականի հայոց թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի եղբայրը՝

Մելիք-Թանգյան Միմոն բեկը՝ երեք սպաների ուղեկցությամբ՝ կարևոր հանձնարարականով³:

Գետանցը կապված էր մեծ վտանգների հետ: «Կամուրջներ չհանդուրժող Արաքսը» հատկապես խիստ վտանգավոր էր Մեղրի գյուղի հատվածում: Ժայռակոփ ափերով սեղմված, զարնանային հեղեղներից վարարած գետը վայրագ դողդյունով սլանում էր առաջ՝ անզուսպ ու մոլեգին: Բայց այն առավել կատաղի էր այդ տարի: Գետն անցնելիս շատերը խեղդվում էին, որովհետև խղճուկ էր փոխադրության միջոցը: Քանի որ Սյունիքը Պարսկաստանին միացնող կամուրջ Արաքսի վրա գոյություն չուներ, ուստի մյուս ափին կարելի էր հայտնվել միայն, այսպես կոչված, «քելակի» վրա «նստած»: Դա այժի փչած տիկերի վրա դրած տախտակի մի քանի բարակ կտորներ էին՝ ամրացրած պարաններով: Հորդացած ու փրփրած գետի խենթ ալիքների վրա այդ «փոխադրամիջոցը» նման էր ջարդված խաղալիքի: Երկու-երեք հոգով, երեքուն տախտակների վրա ծալապատիկ նստած, հանձնում էին գետի հոսանքին: Լաստավար պարսիկը թիանման երկար ձողով վարում էր լաստը, և այն, ջրի հոսանքի ուղղությամբ, դուրս էր գալիս մյուս ափ՝ որևէ տեղ: Փրփրաբաշ ալիքների վրա անգզույշ մի շարժումը կարող էր անխուսափելի կործանման հանգեցնել⁴: Եվ լինում էր, գետում բազմաթիվ խեղդվողներ եղան:

Երբ ապրիլ ամսին սկսվեց գետանցը, «քելակները» ընդամենը երկուսն էին և չէին բավականացնում նվազագույն պահանջը: Քանի՞ օր ու ամիս պիտի տևեր հազարների գետանցը... Գետն անցնելու նպատակով գալով Մեղրի՝ ակադ. Ալ. Թամանյանը Ռուբեն Տեր-Միմասյանի խնդրանքով մի քանի ճարտարագետների հետ նախաձեռնում է Արաքսի վրայով լաստագիծ (паром) անցկացնելու գործը, և դրա համար Հանքերից բերվում են երկաթե պարաններ: Բայց չի հաջողվում անզուսպ գետը կամրջել, ուստի մոտ 100 օսմանյան ոսկի ծախսելուց հետո աշխատանքները դադարեցվում են: Գաղափարից հրաժարվելու հիմնական պատճառն այն էր, որ գետում խեղդվել էր նաև այդ գործի տեխնիկական ղեկավար՝ ճարտարագետ Նորայր Իսահակյանը: Մյակ հոգը նորից մնացել էին «քելակները», որոնց թիվը դարձավ չորս⁵: Դրանք մոտ երկու ամիս երթևեկեցին Արաքսի վրա, մինչև որ վերջացավ գաղթականության անցը⁶:

Երևանյան գաղթի առաջացրած բարոյալքումից տեղական ժողովրդին հեռու պահելու համար պետք էր մի նոր արարքով

¹ ՀՀ Նժդեհի, ք. 113, գ. 3, 4, 10, ք. 14:

² Տես Մ. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Գեպեր, դեմեր, ապրումներ (Ա. հատոր), էջ 229-230, 2 հատոր, էջ 147:

³ Տես Գ. Նժդեհի, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81, Գ. Նժդեհի, Ազատ Միմիք, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 142, և: Մարգարեան, Փետրուարեան յերաշրջման օրերից (յուշեր եւ ապրումներ), 1960, մայիս, թիվ 5 (411), էջ 67:

⁴ Գ. Նժդեհի, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81:

¹ Գ. Նժդեհի, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 141:

² «Չանգ» (Թավրիզ), 1921, 8 մայիսի:

գոտեպնդել նրան՝ ոչ միայն անկախ Հայաստանի գաղափարն ապրեցնելու նպատակով, այլև որպեսզի Սյունիքի հայությունը հոգեբանական մի նոր լիցք ստանար՝ դիմադրելու կարմիր բանակին և թուրք հորդաներին այնքան ժամանակ, մինչև որ մազապուրծ հայ մտավորականությունը կանցներ Պարսկաստան:

Լեռնահայաստանի անկախության ազդարարումը

Հայրենիքի փրկության կոմիտեի լուծարումից և Հայաստանի նոր կառավարության ստեղծումից 5 օր հետո, Սյունիքի խորհրդարանի դիվանի հրավերով, 1921թ. ապրիլի 26-ին Տաթևի վանքում կայացավ Ինքնավար Սյունիքի հայ ազգաբնակչության 2-րդ (Արտակարգ) համագումարը, որտեղ 64 գյուղից ներկա էին 95 պատգամավոր և սպարապետ Նժդեհը¹:

Ինքնավար Սյունիքի կառավարության նախագահ Գեղեճն Տեր-Մինասյանը, բացելով համագումարը, առաջարկեց ընտրել նախագահություն: Առաջադրվում են թեկնածուներ, տեղի է ունենում քվեարկություն: Համագումարի նախագահ է ընտրվում Սերգեյ Մելիք-Յուլյանը, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ՝ փոխնախագահ բժ. Մինասյանը, քարտուղարներ են ընտրվում Տ.Սազանդարյանը և Վ.Վարդապետյանը:

Բացելով համագումարը՝ նախագահ Ս.Մելիք-Յուլյանն ընդգծում է, որ այն ունի եզակի նշանակություն և կոչված է կարևոր դեր ունենալու Ինքնավար Սյունիքի պատմության մեջ:

Համագումարը հաստատում է հետևյալ օրակարգը. 1. Ինքնավար Սյունիքի դիվանի կազմի հրաժարականը, 2. Պարենավորումը, 3. Ինքնավար Սյունիքի սահմանադրության վերանշակումը, 4. Ազատ հողերի բաշխման հարցը, 5. Պաշտոնյաների վարձատրության մասին, 6. Դպրոցական գործ, 7. Պետական հարստության պահպանության մասին, 8. Նոր կառավարության (դիվանի) ընտրություն, 9. Համագումարում հարուցվելիք խնդիրներ:

Օրակարգի այս հարցերը պետք է լուսարանվեն Նժդեհի, Սյունիքի խորհրդարանի և կառավարության հաշվետվությունների մեջ:

Զեկուցման համար խոսքը տրվում է Նժդեհին: Նա հանգամանակից հաշվետվություն է տալիս, կատարում է Ինքնավար Սյունիքի ռազմաքաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բազմակողմանի ու խոր վերլուծությունը, հանրագումարի բերում նախորդ համագումարից հետո կատարված աշխատանքները, առաջադրում է մոտակա ժամանակների հրատապ խնդիրները: Սպարապետի սպառնիչ զեկուցումից հետո

համագումարի պատգամավորներն այլևս ավելորդ են համարում լսել հաշվետու մյուս զեկուցումներն առանձին-առանձին և անցնում են մտքերի փոխանակության:

Այնուհետև քննարկվում է պարենավորման հարցը, որի մասին դարձյալ զեկուցում է Նժդեհը: Նա նկարագրում է տնտեսական ծանր կացությունը զավառում, բնակչության կրած տառապանքները, որոնք անընդհատ խորանում էին Արարատյան դաշտից նկած հազարավոր գաղթականներին կերակրելու պատճառով:

Սյունիքը հացի մեծ կարիք ուներ՝ սկսած դեռ 1918 թվականից, երբ Անդրկովկասը մատնվել էր քաոսի, երբ ծայր էին առել հայ-ադրբեջանական և հայ-վրացական բախումները, որի հետևանքով փակվել էին ճանապարհները, և լեռնաշխարհը կողմացել էր: Բայց եթե 1918-1919 թվականներին վիճակն ինչ-որ կերպ տանելի էր, ապա 1920թ. ամառվանից սովը չոքել էր զանգեզուրցիների դռանը: Դիշտ և, 1920-ին կարմիր բանակի զորքերից խլած հացի պաշարները փոքր-ինչ մեղմել էին զանգածային սովը: Նժդեհի պատկերավոր խոսքերով ասած՝ զանգեզուրցին «հաց էր ճարել իր սրի ծայրով», բայց 1921թ. գարնանը նա նորից սոված էր:

1921թ. գարնան ամիսներին սովի սաստկացումը երկու պատճառների հետևանք էր. ա) Սյունիք թափված բազմահազար գաղթականությունը արագորեն նվազեցնում էր զանգեզուրցիների հացի՝ առանց այն էլ խղճուկ պաշար, բ) Արաքսի վրայով Սյունիքից դեպի Պարսկաստան կամուրջ չիկնելը և այդ երկրից բավարար բանակությամբ հաց չստանալը: Աշխարհից կտրված երկրամասը դրսի օգնության որևէ հույս չուներ:

Այս պայմաններում սովը սաստկանում էր օրըստօրե, ժամառժամ: Շատ գյուղերի բնակիչների միակ սնունդը դաշտերի բանջարեղենն էր և արմտիքը: «Դիրքապահ վաշտերը շատ ռազմաճակատներում ապրում էին վայրի շագանակի այլուրից պատրաստած հացով, նշել է Նժդեհը: Գողթանը գործածեց անզամ կատվի և էջի միս:

Գաշտերում չմնաց ոչ աղվես, ոչ ագռավ: Դիրքապահ գնդերի մի մասի պարտականությունը դարձավ որսով սնունդ ճարելը: ...Դիրքապահ զինվորությունը՝ զինված և գործոն վիճակի մեջ՝ դեռ մի կերպ կարող էր լրացնել իր աղքատիկ սնունդը: Նրանք էին երկնքի թռչունները, վայրի զագաններից՝ հովազը, արջը, նրանք էին վայրի պտուղները»: Սպառվելու վրա էր ռազմամթերքը: Նման դժնդակ պայմաններում, ասում էր Նժդեհը, բանակները զոհե ժամեր դիմադրելու փոխարեն, բշնամու անարգանքին են հանձնում իրենց դրոշակները, «տեղի են տալիս կառավարությունները», բայց «այուներցին չլքեց իր վահանը», քանզի նրա մարմնում «գեղի հրաշագործ ոգին» էր: Կրելով գերմարդկային տառապանքներ՝ նա

¹ Գ. Նժդեհ, Լճ պատմությանը, էջ 71:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, քիվ 11 (35), էջ 89:

գարմանալիորեն չէր ընկճվում, չէր թուլացնում բազուկը. շարունակում էր ամուր բռնած պահել զենքը¹:

Համագումարին տված հաշվետվության մեջ Նժդեհը պատգամավորներին տեղեկացնում էր, որ հացի չնչին պաշարները ինչ-որ չափով լրացնելու համար Ինքնավար Սյունիքի իշխանությունները 1921 թ. գարնանը մի շարք փորձեր են արել հաց հայթայթել հարևան արդրեջանական թուրքաբնակ և քրդաբնակ Ավդալարի, Կուրաթիի, Չանգեյանի, Ջիբրայիի շրջաններում: Այդ նպատակով մարտի 21-ին Ադրբեջանի մոտակա գյուղերից Գորիս էին հրավիրվել երեք մարդ՝ Էյվազբեկովը Էյվազար գյուղից, Հաջի Հաշիմը՝ Շուռնուխից և մեծահարուստ Քերթալայ Աղամամեդը՝ Մելիք-Ահմեդի գյուղից, որոնց հետ Նժդեհը հանդիպել և առաջարկել էր համեմատաբար բարձր գներով հացահատիկ վաճառել: Մրանք համաձայնել էին, բայց վերադառնալով իրենց գյուղերը՝ արդրեջանական իշխանությունների սպառնալիքների տակ հրաժարվել էին կատարել տված խոստումը: Նման մեկ այլ խորհրդակցություն ապրիլի 6-ին հրավիրվել էր Գևափանի Ագարակ գյուղում, որտեղ Խոջախան, Մինջևան, Խորամա, Իսկենդերբեյլի, Դոնդարյու և այլ գյուղերից եկել էին ոչ քիչ թվով հարուստ թուրքեր՝ Շահսուվարբեկ Քալանթարովը, Բախույ Էֆենդի Բեհետին և ուրիշներ: Խորհրդակցությանն անձամբ եկել էր մասնակցելու Նժդեհը: Այստեղ ևս հացահատիկ վաճառելու խոստումներ էին եղել, որոնք նույնպես չէին կատարվել:

Բնակչության և գորքի պարենավորումը համարելով առաջնային՝ համագումարը տեղի պաշտոնյաներին ցուցում տվեց՝ խիստ կազմակերպված կատարել հացահատիկի հունձը, հացը հավաքել անկորուստ, միաժամանակ միջոցներ հայթայթել Պարսկաստանից լրացուցիչ հացահատիկ կամ այլուր ձեռք բերելու համար:

Պարենավորման խնդրի վերաբերյալ համագումարի միաձայն ընդունված հայտարարության մեջ ասված էր.

«Պարենավորման համար Սպարապետը հայտարարում է, որ մինչև նոր հունձը հնարավոր է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության՝ նյութական օգնությամբ հաց ձեռք բերել և միաժամանակ ըստ հնարավորության աշխատել կազմակերպել պետական սրանսպորտը և ժողովրդին ազատել փոխարդական ծանր պարտականությունից»²:

Այնուհետև քննարկվում է կառավարման մարմիններ կազմելու ձևի և սկզբունքների հարցը: Պատգամավորների ելույթներից հետո ձայների մեծամասնությամբ համագումարը որոշում է.

1. «Ինքնավար լեռնաշխարհ Ազատ Սյունիքը» հայտարարել անկախ պետություն և այն վերանվանել Լեռնահայաստան, որի մեջ մտնում են Ջանգեզուրը, Վայոց ձորը (Գարալագյազ) և Լեռնային Գարարալը: Գորիս քաղաքը համարել Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք:

2. Քանի որ նորաստեղծ պետությունն ազդարարվում էր հանրապետական և ժողովրդավարական, ուստի այն պետք է ունենար համապատասխան հաստատություններ՝ պաշտամենտ, նախարարների խորհուրդ և ինքնիշխանությանը բնորոշ մյուս հատկանիշները:

3. Համագումարը հայտարարել Լեռնահայաստանի վարչապետություն՝ նախարարների խորհուրդ: Կառավարության անդամներին հետախուս անվանել նախարարներ:

4. Վարչապետ ընտրել Սպարապետին՝ նրան վերապահելով նոր կառավարության կազմի ընտրությունը:

Կուռույի գորքերը պետք է մնային նոր կառավարության տրամադրության տակ, Բազաբչայում³:

Համագումարում հարց է բարձրացվում սպարապետ Նժդեհին զորավարի (գեներալի) աստիճան շնորհելու մասին: Մտքերի և կարծիքների փոխանակումից հետո խորհրդարան-համագումարը միաձայն որոշում է գնդապետ Նժդեհին շնորհել զորավարի աստիճան և նրան պարգևատրել «Խուստուպյան արծիվ» երկաթե շքանշանով⁴:

Համագումարը, այնուհետև, օրակարգի համաձայն, ապրիլի 27-ին որոշում է նոր կառավարության կազմը: Նժդեհը համագումարի հաստատմանը գրավոր ներկայացնում է կառավարության յոթ մարդուց բաղկացած հետևյալ կազմը.

1. Գ.Նժդեհ՝ վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար, 2. Ս.Մելիք-Յուլյան՝ ներքին գործոց, 3. Հ.Տեր-Հակոբյան՝ պարենավորման, 4. բժիշկ Մ.Մինասյան՝ խնամատարության, 5. Հովհ. Տևեճյան՝ արդարադատության և յուսավորության, 6. Ավ.Օհանջանյան՝ հաղորդակցության և փոստ-հեռագրի, 7. բժիշկ Ա.Նդիազարյան՝ ֆինանսների նախարար⁵:

Կառավարության կազմի հաստատելուց հետո մի ժամով հայտարարվում է ընդմիջում, որից հետո կարդացվում և ընդունվում է Լեռնահայաստանի գորքին ու ղեկավարներին ուղղված՝ հետևյալ բովանդակությամբ՝ համագումարի ողջույնի ուղերձը.

«Համագանգեզուրյան Տաթևի 2-րդ Խորհրդարանը սրտանց

¹ Տե՛ս Ս. Կրպեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 178:

² Տե՛ս Գ. Նժդեհ, Ըմ պատասխանը, էջ 30 (տողատակ):

³ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 3, ք. 150, տե՛ս նաև Յ. Կրպեկ, Մոտիկ անցեալից, պատմական դեպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 16, Ս. Կրպեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 235, Գ. Նժդեհ, Ազատ Սյունիք. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, քիվ 10 (34), էջ 139:

¹ Գ. Նժդեհ, Յնդի ոգու շարժը, Մոխիա, 1932, էջ 32:

² Ազատի ունի Ս. Կրպեանի գլխավորած Փրկության կոմիտեն:

³ ՀՀ ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 198, գ. 1, գ. 73, ք. 11:

ողջունում է իր կուռ, անհաղթելի և տոկուն բանակի ռազմիկներին և լիահույս է, որ այդ անհաղթ բանակը, որ մինչև օրս իր փառապանծ հաղթանակներով աշխարհն է զարմացրել, այսուհետև էլ պատրաստ կը լինի նոր հրաշքներ, նոր զարմանքներ ցուցադրելու քաղաքակիրթ աշխարհին, իր կատարյալ և վերջնական հարվածը տալով հայ աշխատավորության թշնամիներին:

Կազմված է կառավարություն:

Մեր ինքնավար Սյունիքն այսուհետև կոչվելու է Լեռնա-Հայաստան, որն իր քաջարի զորքով, իր անպարտ առյուծասիրտ մարտիկներով սպառնալիք պետք է լինի մեր բոլոր թշնամիների համար:

Մեր ազատարար սպարապետ Նժդեհին տրված է զորավարի տիտղոս և «խուստուպյան արծիվ» շքանշան:

Այս սուրբ տաճարում նա ուխտեց և իր սրբազան խոսքն ասաց՝ ձեզ հետ միասին, սև օրվա համար հայության բաժին համարված Սյունիքը դարձնել հայության վերածնության օրրան»¹:

1921թ. մայիսի 1-ին Լեռնահայաստանի կառավարությունը Գորիսում հանդես եկավ Դեկլարացիայով: Կառավարությունը հայտարարում էր, որ «իր առաջնակարգ պարտքն է համարում լարել ևրկրի բոլոր ուժերը՝ զորացնելու մեր հայրենիքի ինքնապաշտպանության ռազմական կորովը. Լեռնահայաստանը պետք է լինի ամուր հենակետ մոտ ապագայում Մայր Հայաստանը թշնամի տարիներից ազատելու համար»²:

Կառավարությունն իր կարևորագույն խնդիրներից էր համարում պարենավորման գործի արմատական բարելավումը, գյուղացիական տնտեսությունների արագ զարգացումը: Միաժամանակ ազդարարվում էր կառուցել իրավական պետություն՝ «մոտեցնելով ժողովրդին և մատչելի դարձնելով դատավարությունը, զարկ տալ ժողովրդի յուսավորության գործին՝ կազմակերպելով նորանոր դպրոցներ, անգրագետների դասընթացներ, դասախոսություններ, գրույցներ, երեկոյթներ և տարածելով գրավոր հրատարակություններ: Կառավարությունը ջանք չի խնայելու հանրային առողջապահությունը և բժշկական օգնությունը ղնելու ավելի լավ հիմքերի վրա»³:

«Լեռնահայաստանի կառավարության ղեկավարացիայում» շեշտված էր հարևան ժողովուրդների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման հրամայականը: «Լեռնահայաստանի կառավարությունը պետք է ջանա սերտ բարեկամական, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել մեր երկրի սահմաններում բնակվող և սահմանամերձ ազգությունների,

մանավանդ թուրք ժողովրդի հետ: Տնտեսական և առևտրական փոխհարաբերությունների զարգացումը ավելի ևս կնպաստի հայ ժողովրդի մերձեցումին թուրք, պարսիկ և տաճիկ ժողովուրդների հետ: Կառավարությունը նաև պիտի ձգտի ապահովել միջազգային բոլոր բարեկամ ուժերի օժանդակությունը մեր ազգային դատի բարեհաջող լուծման համար»⁴:

Կառավարությունը վստահ էր, որ ժողովրդի միակամ աջակցության պայմաններում ինքը կարող է կատարել իր առաքելությունը: «Լիահույս լինելով, որ Լեռնահայաստանի ազատատենչ ժողովուրդը և պարտաճանաչ պաշտոնեությունը ոչ մի ջանք չեն խնայի ընդառաջ գնալու և բոլոր ուժերով աջակցելու կառավարությանը՝ համագումարի կողմից նրա վրա դրած պարտականությունները կատարելիս, նաև վստահ լինելով, որ Սյունյաց Աշխարհի հերոսացած Դավիթ-բեկյան զորքերը, միացած բուն Հայաստանի զորամասերի հետ, նորանոր սխրագործություններով պիտի գորավիզ հանդիսանան կառավարությանը, իրենց Սպարապետի ղեկավարությամբ՝ Լեռնահայաստանի կառավարությունը ստանձնում է երկրի ծանր ղեկը»²:

Այսպիսով, 1921թ. ապրիլի 27-ից մի փոքր լեռնաշխարհում կողք կողքի գոյություն ունեին դաշնակցական երկու կառավարություններ՝ Միմոն Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը և Լեռնահայաստանի հանրապետության նոր կառավարությունը՝ Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ: «Մի կտոր հողի վրա երկու կառավարություն»³, - հեզմանքով գրում էր նշանավոր դաշնակցական գործիչներից մեկը:

Նժդեհը նշում էր, որ Լեռնահայաստանի ստեղծման նպատակը «ոչ թե Սյունիքի անկախ գոյությունը երկարացնելն էր», «այլ որպեսզի այդ ապստամբ երկրամասին հնարավորություն տրվեր մի որոշ ժամանակով ևս դիմագրավելու իրեն օղակող թշնամիներին», մինչև որ Երևանից փախչող հայ մտավորականությունը, երկրից հեռացող արևմտահայ զորամասերը, սպայություն մեծագույն մասը, խմբապետների մի որոշ մասը անցնեն Պարսկաստան»⁴:

Արաքսի հայկական ափին՝ Մեղրի գյուղի դիմաց, շարունակում էին խոնավել հազարավոր զառթակացներ:

Նժդեհը ստիպված էր երկրորդ անգամ անցնելու Արաքսը և անձամբ տեսնվելու պարսից իշխանության ներկայացուցիչների և իր բարեկամ խաների հետ: Պարսկական կողմն այն մտա-

¹ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 198, գ. 1, ք. 73, ք. 11 և շրջերես:

² Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 233:

³ Լույս տեղում, էջ 234:

¹ Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 234:

² Լույս տեղում, էջ 235:

³ ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 37, ք. 59:

⁴ Գ. Նժդեհ, Ենյու պայքարեղ Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, քիվ 8, էջ 80:

հոգությունն ուներ, որ Սյունիքից Արաքսն անցնողների մեջ մեծ թիվ կարող են կազմել զինվորական ուժերը: Դա նրան հիմք էր տալիս կարծելու, որ զանգեզուրցիները որոշել են դադարեցնել կռիվը կարմիր բանակի դեմ, այն դեպքում, երբ իրենք հույս ունեին, որ Սյունիքը ի վիճակի է լինելու կանգնեցնել բոլշևիկների առաջխաղացումը և նրանց հեռու պահել պարսկական սահմանից:

Նժդեհին հարկ եղավ բազմիցս հավաստիացնելու պարսկական իշխանությունների ներկայացուցիչներին, որ Սյունիքը չի մտածում տեղի տալու, որ արարատյան գաղթականությունը փոխադրվում է Պարսկաստան ոչ թե Սյունիքը վտանգված լինելու պատճառով, այլ որովհետև այնտեղ հաց չկա: Բացառված համարելով Սյունիքի անձնատվությունը՝ Նժդեհը նշում էր, որ ինքը իր զինված ուժերի հետ «մինչև վերջին փամփուշտը» կռվելու է անկախության համար:

Իր բարեկամ խաների հետ գրույցների ընթացքում պարզվեց նաև, որ որոշ մութ ուժեր պարսկական ափում սադրիչ լուրեր են տարածել, թե ինքը՝ Նժդեհը, պատրաստվում է լքել Չանգեզուրը և անցնել Պարսկաստան: Այս տեղեկությունը հատկապես խիստ բացասաբար էր անդրադարձել պարսկական կողմի վրա, որը և որոշել էր փակել գետանցը:

Թյուրիմացությունները պարզելուց հետո վերսկսվեց գաղթականության անցը Արաքսի վրայով¹: Նժդեհը վերադարձավ Գորիս:

«Ահա թե նաև ի՞նչ պատճառներով 3-4 ամիս ևս անհրաժեշտ էր դառնում երկարած գել Ազատ Լեռնահայաստանի գոյությունը»², - գրել է Նժդեհը:

Չանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խորհրդայնացնելու՝ Երևանի նոր ջանքերը: Միսիանի բանակցությունները

Արդեն 1921թ. ապրիլի վերջերին կարմիր բանակը պատրաստ էր վճռական նոր հարձակումով գրավել Չանգեզուրը:

Բայց այդ ժամանակ դա չարվեց, և ռազմական գործողությունները ժամանակավորապես հետաձգվեցին: Հիմնական պատճառը վատ եղանակներն էին: Նախորդ տարվա աշնանն էլ Չանգեզուրում կարմիր բանակի զորամասերի կրած ծանր պարտությունները շատ բանով պայմանավորված էին խիստ անբարենպաստ եղանակով. երկարատև հողառատ անձրևներ, ամպամածություն և, վերջապես, նոյեմբերյան ճրճքան սառնամանիքներ: «Չմոռանը Չանգեզուրի վրա հարձակվելը ժայռահեղ դժվար էր և մեզանից կպահանջվեր մեծ զոհեր»³, - «Պրավդա Գրուզի»

բերքում գրում էր Հայկունկուսի ղեկավարներից մեկը: Բայց ոչ միայն ձմռանը: Բանակի հրամանատարությունը հաշվի էր առնում, որ ապրիլ-մայիս ամիսներին Չանգեզուրում լինում են հորդառատ անձրևներ և թանձր մառախուղ, մի բան, որ կարող էր նորից արգելք լինել կռիվների հաջող ծավալմանը:

Ռազմական գործողությունների հետաձգումը հետապնդում էր նաև մի ուրիշ նպատակ: Խորհրդային Հայաստանը օդի ու ջրի պես կարիք ուներ խաղաղ տնտեսական աշխատանքի: Հանրապետության շահերը պահանջում էին բոլոր ուժերը գորահավաքի ենթարկել, բայց ոչ թե ռազմական նոր գործողություններ ձեռնարկելու, այլ երկիրը քայքայվածությունից դուրս բերելու համար:

Ահա թե ինչու Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկում, որպեսզի Չանգեզուրի հարցը յուծվի խաղաղ ճանապարհով, գավառը մայր երկրին միացվի առանց նորից արյուն թափելու: Նա գիտեր, որ ռազմական յուրաքանչյուր գործողություն վնասում է ամենից առաջ հայ աշխատավորությանը, Չանգեզուրի և Վայոց ձորի գյուղացիության տնտեսությանը: Ռազմական գործողությունների վայրերում էլ հարկավոր կլինեն գումարել գորախմբեր, կերակրել զինվորներին, հայ շինականներից պարենի ու զենքի փոխադրության համար խել սայլերն ու լծկանները և այլն: Այդ բոլորից մեծապես կտուժեին աղքատ հայ գյուղացիները: Հենց նկատի առնելով այդ հանգամանքները, Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ջանում էր որքան կարելի է արագ վերջ տալ պատերազմական վիճակին և Չանգեզուրը խորհրդայնացնել բանակցությունների միջոցով⁴:

Նշենք նաև, որ Հայաստանում կատարվող ղեպքերը լրջորեն մտահոգել էին Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությանը, որն սկսել էր աշխույժ միջամտել նորաստեղծ հանրապետության ներքին կյանքին: Մոսկվայից Հայաստանի բոլշևիկներին խորհուրդներ էին տրվում՝ որդեգրել նոր գործելաձև: Կենտրոնի այդ վերաբերմունքը շուտով արտահայտվեց Հայաստանի բոլշևիկների գործելակերպի մեջ: ՀՄԽՀ կառավարությունն արդեն խիստ անհանգստացած էր, որ ապրիլի 25-ին փախստականների առաջին խումբը. հասնելով Մեղրի, անցել էր Արաքսից այն կողմ՝ Պարսկաստան⁵: Մեղրիում հերթի էին կանգնել գետն անցնել գանկացույ նորանոր խմբեր:

Ինչպես ասվեց, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից ապրիլի 10-ին ընդունված դեկրետը, դրա երկրորդ կետի համաձայն, չէր տարածվում Փոկության կոմիտեի անդամների և Փետրվարյան ապստամբության մյուս առավել ակտիվ ղեկավարների վրա:

¹ Գ. Նժդեհ, Ինչու պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 81:

² Նույն տեղում:

³ «Правда Грузии», 2 июля 1921.

⁴ Այդ մասին տե՛ս: ՀՀ ՆԳԿԳՄ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 20-ի շրջերես: ՀՀ ՆԳԿԳՄ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 10, ք. 11:

Այս հանգամանքները հաշվի առնելով՝ Հայաստանի Հեղկոմը ապրիլի 23-ին, այս անգամ միայն Ս. Կասյանի և Ա. Մռավյանի ստորագրությամբ, լույս է ընծայում երկրորդ դեկրետը, որով չեղյալ էր հայտարարվում նախորդ դեկրետի 2-րդ կետը, ազդարարելով համաներում, այսինքն՝ ներումը տարածվում էր բոլորի, այդ թվում նաև՝ Փրկության կոմիտեի անդամների վրա:

Ի լրումն և ի փոփոխություն նախորդ ներման դեկրետի՝ ընդհանուր ներման այս դեկրետով Հայաստանի Հեղկոմը հայտարարում էր.

«1. Ազատ համարել քաղաքական ամեն տեսակի և ձևի պատասխանատվությունից առանց բացառության բոլոր նրանց, ովքեր որևէ կերպ պայքարել են Հ.Ս.Խ. Հանրապետության դեմ՝ անկախ նրանց անմիջական գործերից, կոչումից, դիրքերից, պաշտոնից:

2. Բոլոր այս քաղաքացիներին վերահաստատել իրենց ամբողջ իրավունքների մեջ:

3. Պարտավորեցնել Հ. Ս. Խ. Հանրապետության բոլոր զորական և քաղաքացիական հիմնարկություններին ու պաշտոնյաներին՝ անհապաղ և անշեղ գործել ներկա դեկրետը՝ ազատելով վերոհիշյալ քաղաքական գործիչներին ու քաղաքացիներին ինչպես բանտարկությունից, կալանքից և աքսորից, նույնպես և այլ տեսակի որևէ հետապնդումից:

4. Մույն դեկրետը գործադրության ուժ է ստանում իր հրատարակման օրվանից և հետագրով հաղորդվում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության բոլոր զինվորական և քաղաքացիական հիմնարկություններին ու պաշտոնյաներին ի գործադրություն»¹:

Այս դեկրետը սովորական հայտարարություն չէր, այլ նաև սրտառույչ կոչ էր՝ ուղղված բազմահազար փախստականներին. Վերադարձե՛ք, իզուր եք փախել. Հայաստանում տեղ կա բոլորիդ համար. Վերադարձե՛ք շենացնելու ամայացած Երևանը. Վերադարձե՛ք լծվելու սոցիալիստական հայրենիքի շինարարության գործին. Կարող են վերադառնալ բոլորը, բոլորը, բացի մեկը, երկուսը²...

«Ընդհանուր ներում» վերտառությամբ հողվածում «Կոմունիստ» թերթը գրում էր, որ կառավարության երկրորդ դեկրետը շատ-շատերի համար քաղաքական իմաստով կարող է անհասկանալի լինել: «Շատերը կարող են կարծել, թե դեկրետը հետևանք է որևէ գաղտնի հետին մտքի և հայտարարված է ժո-

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 114, ց. 2, գ. 3, ք. 142:

² «Կոմունիստ», 1921, 24 ապրիլի, տես նաև՝ Գ. Ն.Ճյոնե, Ազատ Սիմոն, «Հարեմիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 143:

ղովիդին քննցնելու, հիմարացնելու նպատակով: Այսպես խոսողներ կգտնվեն և նրանք կարող են հեշտ հավատացող մարդկանց մոլորեցնել»: Ընդհանուր ներման նպատակը, շեշտում էր թերթը, փախստական զանգվածներին, նաև ապստամբության դեկավարներին վերադարձնելն է և նրանց խաղաղ շինարարական աշխատանքի մեջ ներգրավելը¹:

Գեկրետի շուտափույթ և լիակատար իրագործման համար Հեղկոմը ստեղծեց հատուկ մի հանձնաժողով հետևյալ կազմով. Արտաշես Կարինյան, Սիմոնիկ Փիրումյան և ՀՄԽՀ արդարադատության ժամանակավոր ժողովրդական կոմիսար Ադասի Վարդանյան²:

Ընդհանուր ներման դեկրետն ամենուրեք լայն արձագանք գտավ: Այսպես, ապրիլի 27-ին Հայաստանում Իտալիայի ներկայացուցիչ սինյոր Գորինը Հանքերում (Ղափան) կուտակված Արարատյան փախստականներին դիմեց հետևյալ բաց նամակով.

«Որպես Իտալիայի ներկայացուցիչ այստեղ հասնելով՝ ես մեծ ցավով տեղեկացա, որ ազգաբնակչության մի մասը գաղթել է դեպի Չանգեզուր: Կառավարությունը, սրբագրելով իր առաջին մասնակի ներման դեկրետը, այսօր նոր հրատարակեց մի ընդհանուր լրիվ ներում՝ առանց որևէ մեկին դուրս բողնելու, և ինձ տվեց ցանկալի երաշխիք, թե բոլոր վերադարձողները պիտի հարվեն: Հայաստանի երջանկության համար ես ցանկանում եմ ձեր վերադարձը դեպի Երևան. ես կանեմ ինչ որ կարող եմ, որպեսզի դուք հարվեք և ապահով լինեք»³:

Հայհեղկոմի վերջին հրամանագիր-կոչը բարոյառեղծարանական ուժգին ազդեցություն գործեց հատկապես գաղթի ճանապարհին զանվող փախստականների և նահանջող գորամասերի վրա՝ ոգևորելով նրանց: Վայց ձորում բոլշևիկների կողմն անցավ Կոտայքի վաշտը, երկու օր անց նույն կերպ վարվեց մի կիսավաշտ, հետո լրիվ կազմով դիրքերը բողեց և հեռացավ Նոր-Բայազետի գումարտակը:

Քանի որ ներումը տարածվում էր նաև Պարսկաստան անցած բոլոր անձանց վրա, ուստի բոլշևիկների հորդորները պարարտ հող էին գտնում նաև Արաքսից այն կողմ՝ Թավրիզում և նրա շրջակա այն բնակավայրերում, ուր կային փախստականներ⁴:

Հնչակյան կուսակցության Թավրիզի օրգան «Չանգ» թերթը ընդհանուր ներման մասին դեկրետի առթիվ հանդես էր եկել «Կառավարության և հայրենիքի ձայնը» խմբագրականով, ուր ասված էր. «... Բնավեք դառած, ոսկե երազներից հյասափված մեր գաղթականության համար հանգստացնող և բերկրալից ձայն է

¹ «Կոմունիստ», 1921, 26 ապրիլի:

² Նույն տեղում, 23 ապրիլի:

³ Վ. Միևախորեան, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49:

⁴ Գ. Ն.Ճյոնե, Ազատ Սիմոն, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, օգոստոս, թիվ 10 (34), էջ 144:

լավում: Այդ ճայնը գալիս է հայ հայրենիքից և նոր կառավարությունից: ... Դա վեհանձնության, իմաստուն քաղաքականության ճայնն է, որին պետք է արձագանքել օր, ժամ և րոպե առաջ: ... Դեպի հայրենի հորիզոնները, դեպի հայրենի անուշ հողը - ահա քե՛զե՛ք՝ Թավրիզ թափված Սրբանի տարագիրներ, ինչ է ասում նոր կառավարությունը իր ողջունելի ներման դեկրետով»¹:

Թեև ներման մասին Հայաստանի Հեղկոմի զույգ դեկրետները սկզբնական շրջանում չէին տալիս սպասված արդյունքները, բայց դրանից հետո էլ Հայաստանի կառավարությունը չդադարեցրեց փախստականներին ետ բերելու և Չանգեզուրի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու փորձերը:

Սրբանից եկած մի շարք առաջարկներից հետո Լեռնահայաստանի կառավարությունը, վերջապես, համաձայնեց Չանգեզուրի հետագա ճակատագրի հարցով բանակցել խորհրդային կողմի հետ:

Հայաստանի Հեղափոխական կոմիտեի որոշմամբ ապրիլի վերջերին կազմվեց 5 մարդուց բաղկացած մի պատվիրակություն, որը պիտի աշխատեր խաղաղ բանակցությունների միջոցով վերջ տալ Չանգեզուրի ապստամբությանը: Պատվիրակության կազմի մեջ էին. Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից՝ Արտաշես Կարինյանը (պատվիրակության ղեկավար) և Վասիլի Մելնիկովը (կարմիր բանակի ներկայացուցիչ), ինչպես նաև Սրբանի քաղաքացիների կողմից երեք ոչ բոլշևիկներ՝ Դավիթ Անանունը, Այդն և Հ. Մելիքյանը²: Վերջին երեք անձնավորություններն իրենց կողմից պիտի արագացնեին բանակցությունների իշխանություններին խորհուրդ տալին համաձայնության գալ Սրբանի հետ: Միաժամանակ այդ մտավորականները պիտի ցույց տային, որ խորհրդային իշխանության մասին Չանգեզուրում տարածվող լուրերը միանգամայն անտեղի են ու անհեթեթ: Հայաստանի կառավարությունը գտնում էր, որ Սրբանի մտավորականության կողմից ուղարկված ոչ բոլշևիկ պատվիրակները կարող կլինեն փարատել սխալ կարծիքներն ու պլովոկացիոն լուրերը:

Արդեն այն հանգամանքը, որ Սրբանի կառավարությունը Չանգեզուր էր ուղարկում նաև ոչ բոլշևիկների, նշանակում էր, որ Խորհրդային Հայաստանը, հիրավի, ցանկանում էր Չանգեզուրի խաղաղության համար գործադրել բոլոր ջանքերը:

Հայաստանի Հեղկոմը հետևյալ մանդատն է տալիս Ա. Կարինյանին.

«Սոցիալիստական Խորհրդային Հայաստանի Հանրապե-

տության Ռազմաեղափոխական կոմիտեն լիազորում է ընկ. Արտաշես Կարինյանին բանակցություններ վարել Լեռնային Հայաստանի և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի կառավարությունների և հրամանատարության հետ՝ զինվորական գործողությունները դադարեցնելու մասին:

Ընկ. Կարինյանին տրվում են արտակարգ լիազորություններ՝ մշակելու զինադադարի պայմանները և վերջնականորեն դադարեցնելու զինվորական գործողությունները»¹:

Մանդատը ստորագրել էին ՀՄԽՀ Ռազմաեղափոխական կոմիտեի նախագահի տեղակալ Պողոս Մակինցյանը, անդամ Ասքանազ Մուսվաթյանը և գործերի կառավարիչը:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարական պաշտոնաթերթը գրում էր, որ բանվորագյուղացիական իշխանությունը այդ քայլին դիմում է ոչ թե նրա համար, որ թույլ է: Կարմիր բանակը շատ հեշտ կարող է տապալել Չանգեզուրի կառավարությունը և ճնշել ապստամբությունը, բայց նա խուսափում է դրանից, որովհետև քաջ գիտակցում է, որ ամեն մի ռազմական գործողություն ամենից առաջ հարվածում է հայ աշխատավորների, տվյալ դեպքում՝ Դարալագյազի և Չանգեզուրի գյուղացիական զանգվածների տնտեսությանը: Ռազմական գործողությունների վայրերում հարկ է լինում կազմակերպել նոր գործմասեր տեղի բնակիչներից, կերակրել զինվորներին, խլել գյուղացիներից պարեն և անասնակեր, գեճքի փոխադրության համար էկզեկուցիայի ենթարկել շինականների սայլերը, լծկանները, գրաստները: «Եվ ահա, նկատի ունենալով հենց այդ բոլորը, մեր կառավարությունը համձնարարում է իր պատգամավորներին՝ որքան կարելի է արագորեն ուղևորվել Չանգեզուր և բանակցությունների միջոցով վերջ տալ ռազմական գործողություններին»²:

Պատգամավորությունը լրիվ կազմով Սրբանից դուրս է գալիս մայիսի 1-ին և մայիսի 3-ին հասնում մերձճակատային Հերիեր գյուղը: Նույն օրը Սրբանի մտավորականության երեք ներկայացուցիչները այստեղից ուղևորվում են տասը վերստ հեռավորության վրա ընկած Գնդեվազ գյուղը, ուր գտնվում էր Վայոց ձորի գավառապետ և տեղի դաշնակցական զորամասերի հրամանատար Յապոնի շտաբը: Այդ նույն օրը մտավորականության պատվիրակները հասնում են Գնդեվազ, իսկ Հայաստանի կառավարության պատվիրակները՝ Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը, մնում են Հերիերում:

Մայիսի 3-ին Գ. Անանունը Հերիեր՝ Ա. Կարինյանին է ուղարկում հետևյալ երկտառը.

¹ «Չանգ» (Թավրիզ), 1921, 8 մայիսի:
² ՀՀ Կոմկոմ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 20:

¹ ՀՀ Կոմկոմ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 52:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 23 հունիսի:

«Սիրելի Արտաշես.

Հասանք Գնդեվազ: Մեր նպատակների մասին հաղորդված է Կենտրոնական կառավարությանը (Գորխիսի - Ա.Ա.): Սպասում ենք պատասխանի, որի մասին կհաղորդենք ձեզ»¹:

Հերիերում Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը սպասում են երկու օր, բայց լուր չտանալով՝ պաշտոնական դիմում են ուղարկում Գնդեվազ՝ Յապոնին.

«Չանգեզուրի կառավարության և զորահրամանատարության.

Հայաստանի Հեղկոմը և կարմիր զորաբանակի հրամանատարությունը հանձնարարել են մեզ սկսել հաշտության բանակցություններ Չանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարության հետ՝ զինվորական գործողությունների դադարեցման համար: Խնդրում ենք տեսակցության տեղի և ժամանակի մասին հաղորդել Հերիեր:

Ա.Կարինյան

Վ.Մելնիկով

Հերիեր գյուղ 1921թ. մայիսի 5»²:

Այս գրությանը նույն օրը տրվում է հետևյալ պատասխանը.

«Ա.Կարինյանին և Վ.Մելնիկովին.

Ձեր առ 5 մայիսի 1921թ. թիվ 1 գրությունը ստացա և նույնությամբ հաղորդեցի կառավարության և հրամանատարության: Պատասխանը ստանալուն պես կհաղորդեմ Ձեզ:

Յապոն

5 մայիսի 1921թ.

Գնդեվազ»³:

Այդ պաշտոնական նամակից հետո Ա.Կարինյանը Գ.Անանունից ստանում է այս երկտողը.

«Սիրելի Արտաշես.

Կենտրոնական կառավարությունից ստացանք տեղեկություն, որ մեզ՝ պատգամավորներին, պիտի լսեն Գնդեվազում: Սպասում ենք ներկայացուցչի գալստյան:

Ըն Դավիթ»⁴:

Գ.Անանունի երկտողին ի պատասխան՝ Կարինյանը Գնդեվազ է ուղարկում հետևյալ գրությունը.

«Սիրելի Դավիթ.

¹ ՀՀ ՂԿԳՄԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 36:

² Նույն տեղում, ք. 20-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, ք. 39:

⁴ Նույն տեղում, ք. 42:

Ըն նամակը ստացա: Այսօր մի տղայի հետ քեզ նամակ որկեցի: Խնդիրը նրանումն է, որ շատ են ուշացնում: Եթե կարող ես՝ տեղեկացրու նրանց, որ շուտ գան: Հույս ունեն, որ վաղը տեղեկություն կստացվի: Երևանից մեզ շտապեցնում են: Ավելի լավ է շուտ որոշել խնդիրները: Եթե կարող ես՝ ուղարկիր Չանգեզուրում լույս տեսած հրատարակությունները: Ավելի լավ կլիներ, որ նրանք իրենց ներկայացուցչին մանդատ տային, որպեսզի հենց Գնդեվազում սկսենք կանոնավոր բանակցությունները:

Բարևներ, Արտաշես:

1921թ. մայիսի 5

Հերիեր գյուղ»¹:

Քիչ հետո, նույն օրը, Ա.Կարինյանը Անանունից ստանում է իր այդ գրության պատասխանը.

«Գնդեվազ, մայիսի 5:

Արդեն առավոտյան հատուկ սուրհանդակի միջոցով հայտնել էի քեզ, որ կենտրոնական կառավարությունից ստացել ենք պատասխան, թե մեզ պիտի լսեն Գնդեվազում: Մենք սպասում ենք, որ կգա կառավարության պատասխանատու ներկայացուցիչը և նրան մանրամասն իրազեկ կդարձնենք մեր առաքելության մասին:

Այստեղ գրականություն չկա, թեև Գորխում թերթ լույս է տեսնում: Ողջ եղիր ու համբերությամբ սպասիր: Մեր ողջույնները հաղորդիր Մելնիկովին:

Ըն Դավիթ»²:

Պատվիրակության՝ Հերիերում մնացած անդամներին թվում էր, թե այդ բոլորից հետո շուտով Գորխից պատասխան կգա Գնդեվազում բանակցություններ սկսելու մասին և իրենք կմեկնեն այնտեղ: Բայց դա տեղի չունեցավ:

Ուստի Ա.Կարինյանը ստիպված նամակ է գրում նաև Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անդամ Համբարձում Տերտերյանին՝ ցանկություն հայտնելով, որ նա այդ նամակը ցույց տա նաև վարչապետ Սիմոն Վրացյանին: Կարինյանը լրջախոսության կոչ էր անում նրանց՝ ասելով, որ տվյալ պայմաններում հայ ժողովրդի համար ամենակարևորը խաղաղությունն է, որի պայմաններում միայն նա և նրա սոցիալիստական պետությունը ի վիճակի կլինեն ուժ հավաքել և ոտքի կանգնել: «Այսուհետև, - նշում էր նա, - ամբողջ պատասխանատվությունն ընկնում է Չանգեզուրի կառավարության վրա, որն իր ապստամբությամբ ոչ միայն թուլացնում է միակ օրինավոր, անկախ

¹ ՀՀ ՂԿԳՄԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 43:

² Նույն տեղում, ք. 40:

Խորհրդային Հայաստանի ուժը, այլև նորանոր վնասներ է հասցնում առանց այն էլ վիրավոր ժողովրդին»¹:

Վերջապես մայիսի 6-ին Գնդեվազ եկան Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչները: Հաջորդ օրն այդ մասին Անանունը հայտնում է Կարինյանին.

«Գնդեվազ, 7 մայիսի 1921թ.

Սիրելի Արտաշես.

Երեկ, երեկոյան, Գնդեվազ եկան կառավարության ներկայացուցիչները: Չեկուցեցինք մեր առաքելության նպատակների մասին: Կառավարության ներկայացուցիչները այսօր վերադառնում են գեկուցանելու կառավարության, որից հետո կգան պաշտոնական ներկայացուցիչները: Պետք է աչքի առաջ ունենալ, որ ֆիզիկական հնարավորություն չկա արագորեն կապ հաստատելու: Պաշտոնական ներկայացուցիչները կարող են Գնդեվազ գալ 3-4 օրից հետո: Ողջ եղիր: Մեր ողջույնները Մելնիկովին:

Ըն Դավիթ»²:

Այս նամակը Գ. Անանունը գրել էր այն բանից հետո, երբ ինքը և իր մյուս երկու ընկերները զանգեզուրյան կողմին նորից առաջարկել էին փութացնել բանակցությունները: Գնդեվազ Գորիսի հետ կապված էր հեռախոսով, ուստի նրանք կարծում էին, որ հեռախոսի միջոցով հնարավոր կլինի արագացնել երկու կողմերի պատվիրակների հանդիպումը: Նրանց վրա տարօրինակ տպավորություն էր բողել այն, որ Գորիսից Գնդեվազ էին եկել «ոչ պաշտոնական» մի քանի ներկայացուցիչներ և, առանց իրենց հետ խորհրդակցելու, անակնկալ կերպով վերադարձել էին: Այդ մասին Գ. Անանունը հաղորդում է Հերիեր՝ Ա. Կարինյանին: Վերջինս տարակուսել էր, թե ինչու իրեն գրած նամակում Անանունը Չանգեզուրի իշխանությունը կոչել էր «Կառավարություն», իսկ դրանից առաջ՝ մայիսի 5-ին գրած նամակում՝ «Կենտրոնական կառավարություն»: Արդյո՞ք «Կենտրոնական կառավարությունը» Փրկության կոմիտեն է, իսկ «Կառավարությունը» Չանգեզուրի իշխանությունը, և եթե այո՝ ապա ու՞մ հետ է գործ ունենալու Երևանից եկած պատգամավորությունը: Չնայած այս անորոշությանը, այնուամենայնիվ, Ա. Կարինյանը մայիսի 7-ին նամակ է ուղարկում Գ. Անանունին և հայտնում, որ ինքը և Վ. Մելնիկովը ցանկանում են ուղևորվել Գնդեվազ և հանդիպել Գորիսից եկած որևէ, բեկուզ «ոչ պաշտոնական» ներկայացուցիչի հետ³:

Եվ այսպես, հիմնադրոք օրն էր, ինչ Կարինյանն ու Մելնիկովը

Հերիերում նստած Գորիսից սպասում էին պաշտոնական պատասխանի, բայց պատասխանն այդպես էլ չէր գալիս: Նրանք ստիպված մայիսի 7-ին հետևյալ նամակն են ուղարկում Գնդեվազ, Յապոնին՝ Գորիս հաղորդելու համար.

«Չանգեզուրի կառավարությանը և բանակի հրամանատարությանը.

Ս.թ. մայիսի 5-ի մեր առաջարկը մինչև այժմ մնացել է առանց պատասխանի: Այս նկատառումով տպավորություն է ստեղծվում, թե Չանգեզուրում գոյություն ունեցող կառավարությունը հակված չէ խաղաղ բանակցությունների ուղիով դադարեցնել ռազմական գործողությունները: Ուստի կրկին դիմում ենք Ձեզ նույն առաջարկով. շտապ հաղորդեցեք մեզ խաղաղ բանակցությունների համար պատվիրակությունների հանդիպման ժամկետի մասին»⁴:

Մինչ Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը պատրաստվում էին Հերիերից մեկնել Գնդեվազ, այնտեղից ստացվեց Գ. Անանունի երկտողը.

«Գնդեվազ, 8 մայիսի

Սիրելի Արտաշես.

Կառավարության ներկայացուցիչները, որոնց զեկուցում տվինք, անմիջապես վերադարձան, որ շտապեցնեն պաշտոնական ներկայացուցիչների գալուստը: Մենք էլ էինք փութացնում: Հավանորեն մի երեք օր էլ պիտի սպասենք նրանց գալուստին: Եթե ձեզ մոտ թեյ ու չամիչ կա՝ բաժին հանեցեք մեզ, նույնպես ծխախոտ: Ողջ եղեք:

Դավիթ»⁵:

Նույն օրը հետևյալ հերթական նամակն է ստացվում նաև Յապոնից.

«Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին.

«Ձեր մայիսի 7-ի նամակի բովանդակությունը նույնությամբ հաղորդված է կառավարության և հրամանատարության շտապ կարգով: Հետևանքի մասին ձեզ կհաղորդվի նույնպես շտապ կարգով:

8 մայիսի 1921թ.

գյուղ Գնդեվազ»⁶:

Երբ Հերիերում Ա. Կարինյանը ստանում է Գ. Անանունի մայիսի 8-ի նամակը, նա, իր ասելով, նորից համոզվում է, որ Չանգեզուրի իշխանությունը խուսափում է պարզ պատասխան տալուց: «Արդեն չափազանց ակներև է այն, - շեշտում էր Կարինյանը, - որ «Կառավարության ներկայացուցիչների» վերադարձը, իբր թե «զեկուցման համար» կատարվում է ձգձգման

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, ք. 70, ք. 25:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, ք. 61, ք. 38:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 23 հունիսի:

⁴ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 61, ք. 46:

⁵ Նույն տեղում, ք. 37:

⁶ Նույն տեղում, ք. 45:

նպատակով: Ահա թե ինչու Գ. Անանունի նամակը ստանալուց հետո, նա Վ. Մելնիկովի հետ մայիսի 8-ին հեռանում է Հերիերից և վերադառնում Մալիշկա գյուղ: Ըստ երևույթին, Գարալազյազում գտնվող զանգեզուրյան հեռախոյազները, տեղեկանալով այդ մասին, շտապ հայտնում են Գնդեվազում գտնվող Յապոնին, իսկ սա հեռախոսով հաղորդում է Գորիս: Այստեղ, հավանաբար, խորհրդակցելով, կառավարությունն այն հետևությանն է հանգում, որ Խորհրդային Հայաստանի պատգամավորության վերադարձը Երևան կարող է ունենալ անկանխատեսելի հետևանքներ. պատասխան տալը կամ չտալը դառնում է հրամայական անհրաժեշտություն:

Անցավ ևս մի օր, և մայիսի 9-ին Հերիերում Յապոնից ստացվեց հետևյալ գրությունը.

«Պ. Պ. Արտ. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին.

Այս լուպեխ ստացա կառավարությունից հրահանգ, որ բանակցությունների վայր է նշանակված Դալաջուղ գյուղը, որտեղ և Դուք տեղումս Լոլաձ պատգամավորների հետ պետք է բարեհաճեք մեկնել: Չեզ Գնդեվազ բերելու համար վաղը՝ ամսիս 10-ին, ուղիղ ժ.12-ին մեր և Չեր առաջավոր դիրքերի մեջ եղած տարածության վրա կլինի մեր մարդը, որը կուղեկցի Չեզ Գնդեվազ:

ժ.18-ին

9 մայիսի 1921

Գնդեվազ»:

Ապա Յապոնը գրության վերջում ավելացրել էր.

«Հ. Գ.- Չեզ համար սահմանի վրա պատրաստ կլինի երկու ձի, այնպես որ, Չեր մոտ եղած ձիերը սահմանից կարող եք ետ ուղարկել:

Նույն»¹:

Մինչ այդ, Կարինյանը և Մելնիկովը այդ ամենի մասին Մալիշկա գյուղից Նորաշենի հեռագրատան միջոցով մայիսի 9-ի կեսօրին զեկուցում են Երևան՝ Պ. Մակինցյանին ու զորքերի երևանյան խմբավորման հրամանատար Վեյկանովին² և իսկույն ևնթ մեկնում են Հերիեր՝ Գնդեվազ գնալու համար, որտեղ և պետք է որոշվեր, թե ո՞ր գյուղը կարող է բանակցությունների համար ավելի հարմար լինել:

Նույն ժամերին ՀՄԽՀ արտգործնախարարի տեղակալ Ա. Մոսվյանը Մոսկվա, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հաղորդում է, որ «Չանգեզուրի ներկայացուցիչները եկել են Դարալազյազ խաղաղ բանակցությունների: Սպասում ենք զանգեզուրյան կառավարության վերջնական պատասխանին»³:

Մայիսի 10-ին Կարինյանը և Մելնիկովը Հերիերից հետևյալ տեքստն են ուղարկում Նորաշեն, որտեղից հեռագրով հաղորդում են Երևան՝ Հեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին, պատճենը՝ երևանյան խմբավորման հրամանատար Վեյկանովին:

«Այսօր, մայիսի 10-ին (այսպես է արխիվային փաստաթղթում, պետք է լիներ մայիսի 9-ին - Ա.Ս.), Յապոնի միջոցով ստացել ենք Չանգեզուրի կառավարության հրավերը: Հանդիպման տեղը նրանց կողմից նշանակված է Դալաջուղ: Հիմա մենք մեկնում ենք Գնդեվազ: Համառոտն կպնդենք փոխելու բանակցությունների տեղը՝ տեխնիկական և Երևանի հետ կապ չունենալու նկատառումներով»⁴:

Հայաստանի կառավարության պատվիրակության քայերին ակնդետ հետևում էին ոչ միայն Երևանից, այլև՝ Բաքվից: 11-րդ բանակի հրամանատարությունը մեծապես շահագրգռված էր, որպեսզի որքան հնարավոր է շուտ խաղաղությամբ ավարտվի զանգեզուրյան կնճիռը, որպեսզի կարմիր բանակի զորամասերը ստիպված չլինեն նորից արյունահեղ կռիվների մեջ մտնելու:

Ուստի նույն օրը Կարինյանը և Մելնիկովը նույն բովանդակությամբ և նույն գծով հեռագիր են ուղարկում Բաքու՝ Ադրբեջանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Աբաբեկյանին⁵:

Անսպասելի և անհասկանալի էր այն, որ բանակցությունների վայր, հակառակ Գ. Անանունի նախորդ գրության, Գորիսի կառավարությունն առաջարկել էր ոչ թե Գնդեվազը կամ մի որևէ ուրիշ գյուղ Դարալազյազում, այլ՝ ռազմաճակատից հեռու Դալաջուղ գյուղը: Բայց Կարինյանը և Մելնիկովը չեն ուզում նոր ձգձգումների առիթ տալ և որոշում են անհապաղ ուղևորվել Գնդեվազ և այնտեղ արդեն քննարկել, թե ո՞ր գյուղը կարող է բանակցությունների համար ավելի հարմար լինել:

Մայիսի 10-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը ուղևորվում են Մալիշկայից և նույն օրը երեկոյան ժամը 8.30-ին հասնում Գնդեվազ: Այստեղ են լինում պատգամավորության կազմի մեջ մտնող հայ հասարակության ներկայացուցիչները (Գ. Անանուն, Այո, Հ. Մելիքյան) և Դարալազյազի գավառապետ Յապոնը:

Գնդեվազ գյուղում երևանյան պատգամավորությունը, որն արդեն լրիվ կազմով էր, հայտարարում է, որ Դալաջուղ գյուղը չափազանց հեռու է ռազմաճակատից և այնքան էլ հարմար չէ բանակցություններ վարելու համար: Նրանց, սակայն, տեղեկացվում է, որ Չանգեզուրի իշխանության կողմից միմիայն

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.ՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 41:

² Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 5, 6, 7:

³ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 9, ք. 48-ի շրջերես:

⁴ ՀՀ Ն.Պ.Կ.ՊԱ, ֆ. 113, ց. 2, գ. 70, ք. 1, տե՛ս՝ նաև «Գոմունիստ», 1921, 13 մայիսի:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 1:

այդ գյուղն է հարմար դիտվել: Գա նշանակում էր, որ որևէ առարկության դեպքում կարող էին նորից ձգձգվել բանակցությունները: Մյուս կողմից, Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակները ցանկանում էին ապացուցել, որ բանակցությունների տեղի հարցում համաձայնվելով Գորիսի հետ՝ խորհրդային իշխանությունը մեկ անգամ ևս ցուցադրում է, որ իրապես նա կողմնակից է վիճելի խնդրի արագընթաց լուծմանը և ընդհանրապես ջատագով է խաղաղության: Գրանից հետո Յապոնը հայտնում է, որ «Կառավարության ներկայացուցիչներն արդեն հասել են Ղալաջուղ և այդտեղ սպասում են ձեր դեյեգացիային»: Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մտածում էին Ղալաջուղ մեկնել հաջորդ օրվա առավոտյան, բայց Յապոնը պատգամավորությանն առաջարկում է լրիվ կազմով հենց գիշերը դուրս գալ Գնդեվազից և ուղևորվել այնտեղ: Երբ Ա. Կարինյանը տարակուսանքով հարցնում է, թե որքանով է հարմար ճանապարհ ընկնել գիշերով, Յապոնը պատասխանում է, որ անհանգստանալու հարկ չկա, բանի որ Գնդեվազից մինչև Ղալաջուղ ճանապարհն այնքան էլ երկար չէ, բացի այդ արդեն Ղալաջուղ հասած պատվիրակությանը սպասեցնել տալը հարմար չէ: Գիշերային երկար ճանապարհ կտրելը, այն էլ դեռ ձյունապատ սարերով, հայ մտավորականության ներկայացուցիչները հարմար չէին համարում: Գիշերվա ժամը 10.30-ին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը մեկնում են Սիսիան, իսկ պատվիրակության մյուս երեք անդամները՝ Անանուը, Ադոն և Մելիքյանը Գնդեվազից վերադառնում են Երևան¹:

Շուտով Ա. Կարինյանին և Վ. Մելնիկովին պարզ է դառնում, որ ուղեկցող զինվորներն իրենց տանում են ճանապարհից բավականին հեռու ընկած զարտուղի շավիղներով, որպեսզի չտեսնեն Չանգեզուրի գորամասերի ռազմաճակատային դասավորումները:

Մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան՝ ժամը 7.30-ին, Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը հասնում են Ղալաջուղ, որը բարձր լեռներով շրջապատված, աշխարհից կտրված գյուղ էր՝ մի խոր ձորի մեջ, Որոտան (Բազարայ) գետի ափին: Գյուղում ապրում էին ընդամենը 75-80 տուն բնակիչներ՝:

Տեղ հասնելուն պես երկու պատգամավորներին գյուղի պարետը հատկացնում է մի տուն, որի բակում տեղավորվում են մի քանի զինվորներ՝ «դեյեգացիայի պաշտպանության համար», բայց

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Լ., ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 1:

Սիսիանի Ղալաջուղ գյուղն այժմ գոյություն չունի, նրա բնակիչները 30-ական թվականներին վերաբնակություն են հաստատել շրջանի ուրիշ գյուղերում: (ՀՀ ՀՎԿԳՊ.Լ., ֆ. 4033, ց. 4, գ. 73, ք. 71):

իրականում նրանց հանձնարարված էր բակից դուրս չթողնել պատվիրակներին և միաժամանակ բշտել այն միամիտ գյուղացիներին, որոնք ցանկանում էին բակ մտնել: Պարզ էր, որ պատգամավորությունը Չանգեզուրի իշխանության հրահանգով ենթարկվում էր մեկուսացման: Այդպիսի պայմաններում պատվիրակները ստիպված են լինում հինգ օր մնալ Ղալաջուղում:

Մայիսի 11-ի վաղ առավոտյան Ղալաջուղ հասած պատգամավորների համար միանգամայն անսպասելի էր, որ Չանգեզուրի իշխանության կողմից դեռևս ոչ ոք չէր եկել, թեև Գնդեվազում Յապոնը հայտնել էր, թե Գորիսի պատվիրակներն արդեն Ղալաջուղում սպասում են իրենց: Ռուսի նրանք գյուղի պարետին հայտնում են, որ իրենք միայն մեկ օր կարող են սպասել և եթե հաջորդ օրը Չանգեզուրի իշխանության ներկայացուցիչները չգան, ապա իրենք ստիպված կլինեն հեռանալ:

Վերջապես, մայիսի 11-ի երեկոյան, պատգամավորությանը հայտնում են, որ Չանգեզուրի իշխանության ներկայացուցիչներն արդեն եկել են և, որ մյուս օրը վաղ առավոտյան կսկսվեն բանակցությունները:

Բանակցությունների ընթացքն արագացվեց Ալեքսանդր Մյասնիկյանի՝ Հայաստան գալուց հետո:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո նորաստեղծ հանրապետությունը մեծապես կարիք ուներ կուսակցական և պետական փորձված գործիչների: Բազմաթիվ հայեր պատասխանատու պաշտոններ էին զբաղեցնում Ռուսաստանում, ինչպես նաև՝ խորհրդայնացված Ադրբեջանում և Խորհրդային Վրաստանում:

Դեռևս 1920թ. դեկտեմբերի սկզբին, այսինքն՝ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, Ռ.Կ(բ)Կ Կենտկոմի որոշմամբ ամբողջ Խորհրդային Ռուսաստանում հայ կոմունիստների գորահավաք էր հայտարարվել Խորհրդային Հայաստան ուղարկելու համար: «Կոմունիստ» («Երևան») թերթը հաղորդում էր. «Դեպի Խորհրդային Հայաստան են մեկնում բոլոր պատասխանատու աշխատողները: Գայիս են ընկ. Մյասնիկյանը (Ալ. Մարտունի), Լուկաչինը (Մարգիս Սրապիոնյան), Կարինյանը, Նազարեթյանը, Մակինցյանը, Բորյանը և ուրիշներ: Ռուստովից արդեն ուղևորվել են 24 ընկերներ»¹:

Ցուցակագրված հայ կոմունիստների մեծ մասի Հայաստան գալը ժամանակավորապես հետաձգվել էր մի շարք պատճառներով ու առաջին հերթին՝ 1921թ. Փետրվարյան ապստամբության հետև - վանքով: Բայց նույնիսկ ապստամբության արդյունքում և կոմունիստների ցուցակագրումը՝ ապստամբության ընթացքում և այն ճնշելուց հետո նրանց անմիջապես Հայաստան ուղարկելու համար:

¹ «Կոմունիստ» (Երևան), 1920, 12 դեկտեմբերի:

Այսպես, 1921 թ. մարտի 15-ին Ասքանազ Մռավյանը Դիլիջանից հեռագիր է տալիս Թիֆլիս, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կավբյուրոյին և Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմին՝ հետևյալ բովանդակությամբ. «Հաշվի առնելով փորձված և պատասխանատու աշխատողների կարիքը, Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմը խնդրում է Վրաստանում հայտարարել կոմունիստ հայերի մոբիլիզացիա և անմիջապես ուղարկել Դիլիջան քաղաք՝ Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի տրամադրության տակ: Արդյունքների մասին խնդրում ենք հաղորդել հեռագրով»¹:

Հաջորդ օրն իսկ Թիֆլիսում ընդունվում է հետևյալ որոշումը.

«Վրաստանի հայ կոմունիստների մոբիլիզացիայի մասին.

Հայաստանի Կոմկուսի Ժամանակավոր Կենտկոմի որոշման համապատասխան, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կավբյուրոն սույնով հայտարարում է Վրաստանի բոլոր հայ կոմունիստների մոբիլիզացիա: Բոլոր ընկերներին, առանց բացառության, առաջարկվում է սույնի հրապարակման օրից երկօրյա ժամկետում գրանցվել ՄԽՀ Հայաստանի միսիայի հաշվառման - բաշխիչ բաժնում (Գուլմինսկի պողոտա թիվ 8):

ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կավբյուրոյի նախագահության անդամներ՝ Օրջոնիկիձե, Օրախելաշվիլի, Նազարեթյան

Վրաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի քարտուղար՝ Գր. Դումբաձե
Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի ներկայացուցիչ՝ Լազրյան»²:

Սույն որոշման քաղվածքը տպագրվեց «Պրավդա Գրուզի»³ թերթում⁴:

Եվ ահա այժմ վերահաստատվել էր խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում, կոմունիստական կուսակցության ղեկավար մարմինների որոշումներով Ռուսաստանից, Վրաստանից, Ադրբեջանից հանրապետություն ժամանեցին մեծ թվով կոմունիստներ՝ կուսակցական, պետական, զինվորական, հասարակական գործիչներ:

Նորաստեղծ հանրապետություն եկած բուլշևիկ գործիչներից շատերն առաջին անգամ էին լինում Հայաստանում: «Հայրենիք» ամսագրում Վահան Մինախոյանը գրում էր, թե Հայաստան եկածները «տարրական ծանոթություն չունեին երկրի մասին»⁵: Այդ պնդումը ճիշտ էր մասնակիորեն. նրանց մի մասն էր միայն, որ չէր եղել նախնիների հայրենիքում, այնուհետև՝ երկրին ծանոթ չլինելը փոխհատուցվում էր այդ գործիչների բուռն ցանկությամբ՝ ուժերի լարումով ոտքի կանգնեցնել երկիրը»⁶:

¹ "Правда Грузии", 17 марта 1921.

² ԱԲՊԻԿԳՊԱ, ֆ. 85, գ. 67, 4. 18, ր. 1, 2.

³ "Правда Грузии", 17 марта 1921.

⁴ Վ. Մինախոյան, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, թիվ 7, էջ 88:

⁵ Նույն տեղում:

1921թ. մարտի 21-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը որոշել էր Հայաստան աշխատանքի ուղարկել կոմունիստական կուսակցության և խորհրդային պետության ականավոր գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանին: Կենտկոմի կավբյուրոյի որոշմամբ այն ժամանակվա ամենախոշոր բուլշևիկյան հայ գործիչը նշանակվեց Հայկեղկոմի նախագահ և մտցվեց Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի, նրա բյուրոյի և ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի կազմի մեջ:

Կովկաս մեկնելուց առաջ Ալ. Մյասնիկյանը հանդիպում է Լենինին հետ և նրանից ստանում կարևոր ցուցումներ: Մյասնիկյանը Լենինին խնդրում է իր մտքերը շարադրել գրավոր՝ որպես երկրամասի կոմունիստներին ուղղված ցուցումներ: 1921թ. ապրիլի 14-ին Լենինը գրում է «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» դիրեկտիվ-նամակը և հանձնում Մյասնիկյանին: Նամակում շարադրված էր անդրկովկասյան նորաստեղծ խորհրդային հանրապետություններում նոր կարգերի ամրապնդման և սոցիալիստական շինարարության ծավալման ուղղությամբ երկրամասի կոմունիստների որոշակի խնդիրները: Անդրադառնալով Կովկասում սոցիալիզմին անցնելու յուրահատկության հարցերին՝ Լենինը գրում էր. «Ավելի դանդաղ, ավելի զգույշ, ավելի սխտեմատիկ անցում դեպի սոցիալիզմ, - ահա թե ինչն է հնարավոր ու անհրաժեշտ Կովկասի հանրապետությունների համար՝ ի տարբերություն ՌՍՖՍՀ-ի: Ահա թե ինչն է հարկավոր հասկանալ ու կարողանալ իրականացնել, ի տարբերություն մեր տակտիկայի»⁷:

Հասնելով Թիֆլիս՝ մայիսի 2-ին Մյասնիկյանը ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի նիստում հաղորդում է Լենինի նամակի մասին:

1921թ. մայիսի 4-ին ժամանելով Երևան՝ Ալ. Մյասնիկյանն անմիջապես անցնում է Հայաստանի Հեղկոմի նախագահի պարտականությունների կատարմանը: Նա մի քանի օրում հանգամանորեն ծանոթանում է հանրապետության ներքին կյանքին, խորամուխ լինում այն պատճառների մեջ, որոնք նորաստեղծ հանրապետությունում ծնունդ տվեցին արյունահեղ քաղաքացիական պատերազմի: Նրան շատ էր մտահոգում ոչ միայն հանրապետության սոստեսական ծանր վիճակը, այլև արտաքին քաղաքական դրությունը: Չնայած այն բանին, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հարկադրանքով քեմալական բարբարոսները հեռացել էին Ալեքսանդրապոլ քաղաքից և Շիրակի գավառից, Թուրքիայի հետ հարաբերությունները շարունակում էին մնալ լարված:

Այդ օրերին Հայաստանի մամուլում հրապարակվեց Լենինի

⁷ Վ. Լենին, ԵՊ, Ժ, հ. 43, էջ 238-240:

1921թ. ապրիլի 14-ի նամակը, որ Մյասնիկյանն էր իր հետ բերել Կովկաս: Հանրապետության նախագահը անհրաժեշտ համարեց նամակի ոգով, նյանում առաջ քաշված խնդիրների լույսի ներքո, կուսակցական, խորհրդային, տնտեսական լայն ակտիվի հետ միասին քննարկել հայ ժողովրդին հուզող կենսական հարցերը:

1921թ. մայիսի 9-ին հրավիրվեց Երևանի կուսակցական կազմակերպության և Հայաստանի արհեստակցական միությունների միացյալ ժողով, որտեղ հանրապետության նոր ղեկավարը հանդես եկավ իր առաջին ծրագրային ճառով, որը տևեց ոչ ավելի, քան 20 րոպե: Բայց այդ համառոտ ելույթում նա շարադրեց հանրապետության առջև կանգնած անասելի բարդ խնդիրների լուծման մի ամբողջ ծրագիր:

Անդրադառնալով Հայաստանում ստեղծված ահավոր կացությանը Ալեքսանդր Մյասնիկյանը շեշտում էր. «Դուք տեսնում եք, որ դրությունը անմխիթար է: Մա ամենադաժան, ամենադժբախտ երկիրն է Անդրկովկասում: Դեռ այս երկրի փողոցներում, դաշտերում, հիշեք Ալեքսանդրապոլը, ցրված են դիակներ: Քաղցր ահագին է: Դեռք է կռվել քաղցի դեմ»¹:

Մյասնիկյանը կոչ արեց ահավոր փլուզումից ելք գտնել՝ հույսը դնելով սեփական ուժերի վրա, առավելագույնս օգտագործելով ներքին հնարավորությունները: Ըստ որում, նա այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի վերածնության գործը բոլոր բնակիչների պարտքն է՝ անկախ նրանց սոցիալական վիճակից և դասակարգային դրությունից: «Մենք կարծում ենք, - ասում էր նա, - որ ժողովրդի բոլոր շերտերը (ընդգծումը մերն է - Ա.Ս.) մեզ օգնության կգան»²: Մերժելով նեղմիտ մոլեռանդությունը՝ նա լայնախոհաբար կոչ էր անում հայրենաշեն աշխատանքի մեջ ներգրավել բոլորին: Ավելին, Մյասնիկյանը գտնում էր, որ Հայաստանի վերածնության գործի մեջ պետք է ներգրավել նաև արտասահմանյան կապիտալը: Եվ նա հիշատակում էր իր վերջին գրույցը Լենինի հետ, որի ընթացքում նա ասել էր. «Տնտեսությունը պիտի վերականգնեք ներքին ուժերով: Կարմիր բանակը ձեզ միշտ կօգնի. Ռուսաստանը քաղաքական օգնություն կտա: Բայց ձեր երկրում տնտեսական հարստություններ ունեք: Դուք չե՞ք կարող այն սեփական ուժերով օգտագործել: Դիմեցեք արտասահմանին, կոնցեսիաներ տվեք: Այդ բանը բույլ է տալիս իմ մարքսիստական խիղճը»³:

Իր ծրագրային ճառում Մյասնիկյանը դատապարտում էր աշխատավոր գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ Հայաստանում խորհրդային իշխանության՝ առաջին ամիսներին բույլ տված կոպիտ սխալներն ու անօրինականությունները:

Քննադատելով Հայաստանի կոմկուսի և Հայեղկոմի ձախ հեղափոխական արտահայտություններով առաջնորդող ղեկավար գործիչներին, որոնք անտեղի ու անարդար մեղադրանք էին առաջադրում Հայաստանի գյուղացիությանը, թե նա «ամբողջովին վարակված է դաշնակիզմով», Մյասնիկյանը շեշտում էր, որ Հայաստանի գյուղացիությունը աղքատ է, բանվորությունը՝ սակավաթիվ, մտավորականությունն իր բնույթով դեմոկրատական է և բազմաթիվ թելերով կապված է աշխատավոր դասակարգերի հետ:

Այլ Մյասնիկյանը քաղաքացիական պատերազմը ժողովրդի համար համարում էր կործանարար և գտնում, որ այն անխուսափելի չէր Հայաստանում, և ընդհանրապես պարտադիր չէ, որ Հայաստանը նույնպես անցնի քաղաքական այն բոլոր անցուղարձերի փուլերը, ինչպիսի փուլերով անցել է Խորհրդային Ռուսաստանը: «Չպետք է անցնել անպատճառ Ռուսաստանի եռամյա քաղաքացիական կռվի շկույճ, - շեշտում էր նա, - հարկավոր չէ, որ հայ աշխատավորությունը անպատճառ տեսնի քաղաքացիական կռվի այն բոլոր սարսափները, ինչ որ վիճակվեց ռուս մոլիկին»⁴: Նկատի ունենալով Ադրբեջանը և Վրաստանը՝ նա հիշեցնում էր, որ «մեր հարևաններն անմիջապես, առանց ծանր քաղաքացիական կռվի անցան շինարար աշխատանքի»⁵: Նույնը պետք է արվեր նաև Հայաստանում: «Եվ դա լավ է, - ասում էր Մյասնիկյանը, - չէ՞ որ վերջիվերջո ի՞նչ է կոմունիզմը աշխատավորության համար, գյուղացու համար դա գյուղացիությունն է առանց շահագործման, կուշտ կյանք է բանվորի համար և այլն»⁶: Այո, Հայաստանում ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության՝ գյուղացիության և մտավորականության նկատմամբ բռնություններ կիրառելու ոչ մի անհրաժեշտություն չկար:

Ելնելով «Ադրբեջանի, Վրաստանի, Հայաստանի, Դաղստանի լեռնականների հանրապետության կոմունիստ ընկերներին» Լենինի՝ 1921թ. ապրիլի 14-ի նամակի ցուցումներից, մասնավորապես այն խորհրդից, որ անհրաժեշտ է «մանր բուրժուազիայի, մտավորականության և մանավանդ գյուղացիության նկատմամբ» վարել նոր, համբերատար քաղաքականություն և հանդես բերել «ավելի մեղմություն, զգուշություն, զիջողականություն»⁷, Ալ. Մյասնիկյանն իր ծրագրային ճառում առաջադրում էր. «Մենք նոր գիծը շեշտակի պիտի ընդգծենք Հայաստանի համար: Մենք պիտի աշխատենք ավելի մեղմ միջոցներով»: Դրությունը Հայաստանում ուրիշ է, քան Ռուսաստանում: Այստեղ, Հայաստանում, «մեր քաղաքակա-

¹ Ա. Մյասնիկյան, Ռևոլյուցիոն, էջ 336:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 336-337:

⁴ Ա. Մյասնիկյան, Ռևոլյուցիոն, էջ 335:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Ա. Լենին, Վ.Մ.Մ. հ. 43, էջ 238:

նությունը պիտի լինի ավելի զգույշ, մեղմ»¹:

Ահա այս տեսական հիմքի վրա էր Մյասնիկյանը մշակում իր վերաբերմունքը նաև Ջանգեզուրի նկատմամբ:

Մայիսի 9-ի ճառում Այ. Մյասնիկյանը նշում էր. «Մենք եկել ենք այստեղ ոչ թե քաղաքացիական կռիվ անելու, չարչարելու, այլ աշխատավորությանը տանելու դեպի խաղաղ, հանգիստ աշխատանք՝ առանց շահագործման, առանց կռվի, դեպի կոմունիզմ»²: Հայաստանում, ասում էր նա, ըստ էության քաղաքացիական կռիվ էր ամբողջ մի տարի: «Հայաստանը տեսել էր քաղաքացիական կռիվ անցյալ մայիսին և այս փետրվարին: Մենք կաշխատենք խուսափել այս կռվից, որ այնքան ավերումներ բերեց հայ գյուղացուն»³: Ուստի, ասում էր Մյասնիկյանը, Ջանգեզուրում մեր դեմ կռվող զինվորներին մենք դիտում ենք ոչ թե որպես ռիսերիմ թշնամիների, այլ իբրև շինելի հագած գյուղացիների, որոնք ոչ մի շահ չունեն կրակելու կարմիր բանակի զինվորների՝ նույնպես շինելի հագած գյուղացիների վրա:

Նժդեհի զորքի դասակարգային կազմի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ երիցս իրավացի էր Մյասնիկյանը: Ջանգեզուրյան գորաջոկատները կազմված էին գավառի աշխատավոր գյուղացիներից, որոնք իրենց ֆիզիկական գոյության երաշխիքը տեսնում էին թուրք-աղքեթյանական ջարդարարների դեմ անզիջում կռվի մեջ: Այնուհետև, դրանք այն գյուղացիներն էին, որոնք զայրացած Հայիեդկոմի 1920թ. դեկտեմբեր-1921թ. փետրվար ամիսներին իրականացրած «ծախ» քայլազյոզական ծոռումներից և վախեցած իրենց ընտանիքների ճակատագրի համար, Խորհրդային Հայաստանից թողել և հեռացել էին Ջանգեզուր, միացել Նժդեհին: Վերջապես, դրանց մի մասը թուրքահայ գյուղացիներ էին, որոնք 1918թ. Անդրանիկի զորքի կազմում եկել էին Ջանգեզուր և մնացել այնտեղ, հույսը չկորցնելով, թե իրադարձությունների հաջող դասավորման դեպքում գուցե հնարավոր լինի վերադառնալ հայրենի հարազատ վայրերը: Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք, Ջանգեզուրի զինյալները շարքայիններ էին գյուղացիներ, աշխատավորներ:

Ինչ վերաբերում է զանգեզուրյան զինված ուժերի հրամանատարությանը, ապա պետք է ասել, որ վաշտերի և ջոկատների պետերը նույնպես տեղի գյուղացիներ էին, և նրանց զգալի մասը դաշնակցություն կուսակցության անդամ չէր: Այդ կուսակցության հետ կապված չէր նաև կադրային սպաների մեծ մասը, որոնք ծառայել էին ցարական բանակում, հետո ծառայության անցել Հայաստանի Հանրապետության բանակի մեջ: Այդ սպայությունը

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

¹ Ա. Մյասնիկյան, Մենիկ Լրկեր, էջ 335:

² Նույն տեղում, էջ 336:

³ Նույն տեղում, էջ 335:

խորհրդային իշխանության հանդեպ անզիջում թշնամական դիրք բռնեց, երբ 1921 թ. հունվարին Հայաստանում չպատճառաբանված, անհիմն հայաժանգներ սկսվեցին հայ կադրային, զինվորականության դեմ, նրանց ձերբակալելով և արքայազն Ռուսաստան: Այս սպառնալից էին միացել ապրիլի սկզբներից Երևանից Չանգեզուր նահանգաժայռային զինվորականները, որոնք հավատարիմ էին մնացել Հայրենիքի փրկության կոմիտեին:

Ինչպես ասվեց, Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, Այ. Մյասնիկյանի Երևան ժամանելուց մի քանի օր հետո, ստացել էր Լեռնային Հայաստանի համաձայնությունը՝ Միսիանում բանակցություններ սկսելու մասին:

Հայաստան գալուց անմիջապես հետո, ծանոթանալով իրադրությանը, Մյասնիկյանը հավանություն տվեց այն քայլերին, որ ՀՍԽՀ կառավարությունն արդեն արել էր բանակցությունների նախապատրաստման ուղղությամբ:

Նախքան պատվիրակության Ղալաջուղ ժամանելը՝ Հայ-հեղկոմի նախագահ Այ. Մյասնիկյանի ստորագրությամբ մամուլում հրապարակվեցին Լեռնահայաստանի կառավարությանն ուղղված առաջարկներ ու պայմաններ, որոնք կարող էին հիմք հանդիսանալ հաշտության համար: Հիմնական պայմաններն էին.

Առաջին. Չանգեզուրի կառավարությունը, լեռնաշխարհի բոլոր ընթուստ տարրերը պետք է հրաժարվեն զինված պայքարից, լուծարեն իրենց իշխանության մարմինները և հպատակություն հայտնեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը:

Երկրորդ. Հայհեղկոմը ընդհանուր ներում էր խոստացել նրանց, ովքեր կովել էին Լեռնահայաստանի կառավարության հրահանգներով, բայց այժմ ցած են դնում զենքերը և հպատակվում: Ըստ որում, ներման երաշխիք էր տրվում բոլորին՝ և՛ շարքայիններին, և՛ ղեկավարներին: Նույնիսկ ամենաակտիվ դաշնակցական գործիչները, ըստ խոստման, չպիտի ենթարկվեին տնտեսական սեղմումների կամ քաղաքական հայաժանգների, կարող էին ապրել այնտեղ, որտեղ ցանկանում էին, այդ թվում՝ Չանգեզուրում:

Երրորդ. կատարվելու էին տնտեսական ու սոցիալական արմատական վերափոխումներ, մասնավորապես արդարացի լուծվելու էր հողային խնդիրը, այսինքն՝ Լեռնաշխարհի աշխատավոր գյուղագիտությանը հուզող գլխավոր հարցը:

Չորրորդ. մեծապես զարկ էր տրվելու կուլտուրական շինարարությանը, առանձնապես՝ դպրոցական գործին¹:

Մյասնիկյանը ուշադիր հետևում էր Չանգեզուր մեկնած ՀՍԽՀ պատվիրակության աշխատանքներին:

Միսիանի Ղալաջուղ գյուղ հասած Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնի-

¹ ՀՀ ԳԽԿԹՈՒ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 22, ք. 1:

կովը մայիսի 12-ին այնտեղ հանդիպում են Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակներին:

Խորհրդային պատվիրակներին այստեղ միայն հայտնի դարձավ, որ Լեոնահայաստանի կառավարությունը դեռ մայիսի 6-ին քննության է առել բանակցությունների սկսման հետ կապված հարցերը և ընտրել երեք մարդուց բաղկացած պատվիրակություն, որի մեջ էին Գեղեոն Տեր-Մինասյանը (ղեկավար), արտաքին գործերի նախարար բժ. Մինաս Մինասյանը և զինվորական Լեոն Միքայելյանը: Նրանց հետ էր նաև Գառնիկ Շահինյանը, որը պատվիրակության մեջ չէր մտնում, այլ կատարելու էր քարտուղարի պարտականություններ¹:

Գեռ բանակցությունները չսկսած՝ մայիսի 11-ին Ա.Կարինյանը հետևյալ գրությունն է ստանում Այ.Մյասնիկյանից.

«Հավաստի տեղեկություններով՝ Վրացյանը գտնվում է Թավրիզում և գնում է ավելի հեռու՝ Ամերիկա՝: Երևանի անկումից հետո նա կողմ է եղել կապիտուլյացիայի, բայց նրան չի հաջողվել համոզել իր բոլոր ընկերներին: Նրանց շարքերում մեծ տարածայնություններ են: Եղեք անհողողող բանակցությունների ընթացքում, մեր պայմանների վրա պնդել համառորեն»²:

Բանակցությունների առաջին նիստը կայացավ մայիսի 12-ին, առավոտյան ժամը 10-ին:

Լիազորությունները ստուգելուց հետո, փոխադարձ համաձայնությամբ, որոշվում է նիստերը նախագահել փոխնիփոխ, իսկ բանակցությունները վարել հայերեն:

Առաջին նիստի նախագահ է ընտրվում Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավար Գեղեոն Տեր-Մինասյանը:

Բացելով նիստը՝ Գ.Տեր-Մինասյանը հանդես է գալիս Լեոնահայաստանի կառավարության հայտարարությամբ: Նա ողջունում է Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչների ժամանումը Լեոնահայաստան, ապա հույս է հայտնում, որ երկու պատվիրակությունների բանակցությունները հնարավորություն կտան ստեղծելու այնպիսի տանելի փոխհարաբերություններ երկու պետությունների միջև, որոնք, ի վերջո, կհանգեցնեն վերջնական խաղաղության³:

Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ Լեոնահայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով կամուրջ է հանդիսանում բոլոր անցումների, որոնք տանում են դեպի Մերձավոր Արևելք: Իր հարևան

¹ Ա. Արշակունի, Միսեանի բանակցությունները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, թիվ 8 (44), էջ 40:

² Ա. Վրացյանի Ամերիկա գնալու մասին և Այ.Մյասնիկյանի ստացած տեղեկությունը հավաստի չէր:

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 10:

⁴ Գեղեոն Տեր-Մինասյան (1865-1937թթ.), փաստաթղթեր, «Դանրեր Հայաստանի արխիվներին», 1991, թիվ 3, էջ 141:

⁵ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 5:

երկրամասերի նկատմամբ Ձանգեզուրը նաև ունի ռազմագիտական խոշոր նշանակություն:

Ապա Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչը կանգ է առնում Ձանգեզուրի կռիվների պատմության վրա: Նա հիշեցնում է, որ ռուսական հեղափոխությունից ի վեր տարբեր կողմերից մի քանի փորձեր են արվել տիրելու լեռնաշխարհին: Առաջին անգամ անգլիական իմպերիալիզմի ներկայացուցիչները Անդրկովկասում քանիցս ցանկացան և դիմեցին ակտիվ քայլերի՝ հանձնելու Ձանգեզուրը և Լեոնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին, բայց Ձանգեզուրի զինված գյուղացիությունը վճռականորեն ընդդիմացավ: Դրանից հետո Ադրբեջանի ազգայնականները իրենց բանակները քշեցին դեպի Ձանգեզուր ու Ղարաբաղ և ամեն անգամ ջարդված նահանջեցին: 1919թ. Ադրբեջանի կողմից եղավ վերջին փորձը, երբ 12 հազարանոց բանակով արշավեցին Ձանգեզուր, բայց գավառի զինված գյուղացիությունը հենց Գորիս քաղաքի մատույցներում ջախջախեց այդ բանակը և փախուստի մատնեց: Սակայն Ձանգեզուրից Ադրբեջանը ձեռք չբաշեց: Դառնալով խորհրդային և շահարկելով բոլշևիկյան լոզունգները՝ Ադրբեջանի բյուրեերը կարմիր բանակի հետ հարձակում գործեցին Ձանգեզուրի վրա և ռազմակալեցին գավառի տարածքների մեծ մասը: Բայց կռիվը շարունակվում էր Ղափանի լեռներում, որը գնալով վերածվեց ընդլիանուր ապստամբության, և զանգեզուրցիները կարողացան հարազատ երկիրն ազատագրել ու տեր դառնալ իրենց բախտին:

Այնուհետև նշելով, թե Ձանգեզուրում բոլշևիկյան գործերի հնգամյա ներկայությունը ինչպիսի մեծ վնասներ է հասցրել գավառի աշխատավորությանը, Գ.Տեր-Մինասյանը հույս էր հայտնում, որ այդ բանն այլևս տեղի չի ունենա, եթե խորհրդային կողմը հաշվի նստի ազատ ու անկախ ապրելու ինքնորոշված Լեոնահայաստանի աշխատավորության կամքի հետ⁴:

Գ.Տեր-Մինասյանի հայտարարությունը Մելնիկովին քարգմանում էր Կարինյանը:

Լեոնահայաստանի կառավարության պատվիրակության ղեկավարի հայտարարությունից հետո խոսք առավ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Արտաշես Կարինյանը, որը բարձրացրեց մի շարք հարցեր:

Իր ելույթը Կարինյանը սկսեց նրանից, որ Հայաստանի խորհրդային կառավարությունն իրեն հանձնարարել է հայտնել Լեոնահայաստանի կառավարությանը, որ նա կամենում է «խաղաղ կերպով վերջ տալ քաղաքացիական այն պատերազմին, որը տևում է ցայժմ»: Նա նշեց, որ Ձանգեզուրը և փաստորեն նրան միացած Լեոնային Ղարաբաղը մնալով անկախ, դառնում են գործիք իմպերիալիզմի համար, մի գործիք, որն ուղղվում է ամենից առաջ

⁴ Գ. Նոյնի, Խմ պատասխանը, էջ 75, տե՛ս նաև ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 6 և յոթերես:

Խորհրդային Հայաստանի դեմ»: Եվ որպես նախնական առաջարկ Գորիսի կառավարությանը՝ խորհրդային իշխանության հաստատումն էր Լեռնային Հայաստանում և իշխանության հպատակեցումը Խորհրդային Հայաստանին: «Այդ պայմանը ընդունելու պարագային, շեշտեց Կարինյանը, ներման կենթարկվեն քաղաքական բոլոր այն գործիչները, որոնք ըմբոստացել են Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ»¹:

Երկրորդ հարցը, որ Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության ղեկավարը բարձրացրեց իր ելույթում, վերաբերում էր Ջանգեզուրի՝ իրենց բնակավայրերից հեռացած թուրք գաղթականների վերադարձին: Նա հավաստիացնում էր, որ նրանց վերադարձը չի վնասելու տեղի հայերի շահերին: Կարինյանն ի գիտություն հայտնում էր, որ իր կառավարությունը հանձնարարել է Գորիսի պատվիրակությանը հայտարարել, որ «Ջանգեզուրի գյուղացիության պատկանելիք հողավայրը ոչ մի պարագայում չի կրճատվի, որովհետև առանց այն էլ Ջանգեզուրի գյուղացին այնքան սակավահող է, որ հազիվ է նրան բավարարում»²:

Արջում Կարինյանը բարձրացրեց քոչի հարցը՝ անվանելով մի կարևոր խնդիր, որ «այսօր և եթ պիտի դրվի ավելի ռեալ հիմքերի վրա»: Շեշտելով, որ տափարակներում ապրող թուրք բնակչությունը առանց քոչի չի կարող ապրել, նա նշեց, որ ճիշտ կլիներ, եթե Ջանգեզուրի գյուղացիությունը ինքը կամուփն աջակցեր այդ կնճռուտ խնդրի լուծմանը: Կարելի է այնպես կազմակերպել այդ խնդիրը, սասց նա, որ քոչը ոչ մի վնաս չհասցնի լեռներում ապրող հայ գյուղացիությանը: Իսկ եթե մենք կարողանանք խնդիրն իրապես լուծել, դրանով իսկ կամրացնենք բարիդրացիական հարաբերությունները հայ և թուրք գյուղացիների միջև: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը հենց դրան է ձգտում:

«Առաջարկելով Չեզ այդ բոլորը, կխնդրեի տալ պատասխան Հայաստանի խորհրդային կառավարության առաջարկին»³, ելույթի վերջում ասում է Կարինյանը:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ներկայացրած առաջարկների կապակցությամբ Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակության անդամները հանդես եկան լուրջ առարկություններով:

Գ.Տեր-Մինասյանը նշում էր, որ նպատակահարմար չէ թուրք բնակիչներին վերադարձնել ամենից առաջ այն պատճառով, որ Ջանգեզուրում «հողի տուկալի պակասություն կա»: Քոչի հարցի կապակցությամբ նա Երևանի պատվիրակության ուշադրությունը հրավիրեց այն բանի վրա, որ «դեռ ցարիզմի ժամանակ ձգտում կար

իշխանության կողմից որևէ կերպ վերջ տալ այդ թափառական կենսաձևին և նոցա (քոչվորներին- Ա.Ս.) դարձնել նստակյաց, որովհետև քոչի շրջանում տեղական ազգաբնակչության և քոչվորների միջև շատ հաճախ են պատահում սպանություններ, թալան, կոիվներ, որոնք իրենց հետևանքներով դառնում էին ազգամիջյան կոիվներ»: Նա գտնում էր, որ այժմ բնավ երաշխիք չկա, որ «այս պայմաններում էլ, երբ ուժեղ որևէ իշխանություն չկա, նույն դեպքերն ու անախորժությունները չեն կրկնվի ավելի լայն ծավալով և ավելի վատ հետևանքներով»: Ուստի, ասում էր Գ.Տեր-Մինասյանը, Ջանգեզուրի հայ բնակչության շահերը պահանջում են, որ «այդ հարցը վճռվի և մնա այն վիճակում, ինչպես եղել է վերջին 3-4 տարվա ընթացքում»¹:

Այլ խոսքով, Լեռնահայաստանի պատվիրակության ղեկավարը պարզ ու հստակ հանդես եկավ ինչպես թուրք գաղթականությունը Ջանգեզուր վերադարձնելու անհրաժեշտության, այնպես էլ թուրքերի քոչը Ջանգեզուրի սարեր բարձրանալուն արգելք չհանդիսանալու՝ Ա.Կարինյանի առաջարկների դեմ: Սակայն հետագա խոսակցությունների ընթացքում թուրք գաղթականությունը վերադարձնելու հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակության տեսակետի մեջ տեղի է ունենում փոփոխություն. Գ.Տեր-Մինասյանը հակվում է այն կարծիքին, որ «մեր հաշվին» գալիս է և կարող է «ընդունելի լինել» թուրքերի վերադարձի հարցը²:

Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամ բժ. Մինասյանը ցանկություն է հայտնում իմանալ, թե ինչ վիճակի մեջ են Խորհրդային Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունները: Ա.Կարինյանը պատասխանում է, որ Ալեքսանդրապոլի 1920թ. դեկտեմբերի 2-ի և Խորհրդային Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև 1921թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրերի համաձայն, Կարսն անցել է Թուրքիային, իսկ Ալեքսանդրապոլը իր շրջանով մնում է Խորհրդային Հայաստանին:

Գ.Տեր-Մինասյանը, Նախիջևանի հարցը համարելով «չափազանց կենսական Ջանգեզուրի ժողովրդի համար», Երևանի պատվիրակության ղեկավարին հարցնում է, թե «ի՞նչ վիճակի մեջ է այժմ Շարուր-Նախիջևանի խնդիրը»: Պատասխանը լինում է այն, որ Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված դաշինքի հիման վրա Շարուր-Նախիջևանը դառնում է ինքնավար միավոր Խորհրդային Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ: Ըստ որում, Ա.Կարինյանն այդ կապակցությամբ անում է հավատ չներշնչող ուրիշ հայտարարություն՝ ասելով, թե Նախիջևան-Շարուրի

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.ՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 7:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.ՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 7 և յրջերես:

² Նույն տեղում, ք. 7, տես նաև // *Վրացիան*, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, սպարմաներ, 2 հատոր, էջ 239-240, 241:

«տեղական թուրք ազգաբնակչությունը դիմում է և ցանկանում, որ հայությունը վերադառնա» և որ, իբր, «այդ ուղղությամբ աշխատում են առանձնապես թուրք գործիչները»¹:

Հարցին միջամտում է Երևանի պատվիրակության անդամ Մելնիկովը՝ ցանկություն հայտնելով իմանալ, թե «ինչպե՞ս է նայում պատգամավորությունը (Լեռնահայաստանի: - Ա.Ս.) այն հիմնական հարցին, որ Չանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը պետք է մտնեն Խորհրդային Հայաստանի մեջ, որպես նրա անբաժան մաս»²:

Քանի որ այդ երկրամասերը Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու մասին չկային համապատասխան որոշումներ, և դա առայժմ մնում էր որպես լոկ խոսակցություն, ուստի Գ.Տեր-Մինասյանն ասում է, որ «մեր կենտրոնական կառավարության հետ» խորհրդակցելուց հետո միայն «ի վիճակի կլինենք այդ հարցին վերջնական պատասխան տալ»: Տեր-Մինասյանը միաժամանակ նկատում է, որ Նախիջևանի հարցը «դուր դնում եք որպես արդեն վճռված հարց», բայց նման ձևով հարցի լուծումը կապ չունի բանականության հետ. Չանգեզուրի թիկունքում ստեղծվում է նրան թշնամի մի ինքնավար թուրքական միավոր: Այնարկելով Մելնիկովի այն միտքը, թե Չանգեզուրը մտնելու է Հայաստանի կազմի մեջ, նա ավելացնում էր. «Չգիտեմ ինչպե՞ս պետք է Խորհրդային Հայաստանը կապ պահպանի Չանգեզուրի հետ՝ առանց Նախիջևանի: Պետք է այդ հարցը համարել չսպառված», Երևանի կառավարությունը պետք է աշխատի մի ելք գտնել, որպեսզի «Նախիջևանը լինի Խորհրդային Հայաստանի մի մասը»³:

Ա. Կարինյանը շեշտում է, որ Նախիջևանի հարցը վերջնականապես վճռված է Ադրբեջանի օգտին, և ավելորդ է այլևս դրան անդրադառնալ: Իր հերթին Մելնիկովը զարմանք է հայտնում, որ Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը Նախիջևանին այդքան մեծ նշանակություն է տալիս: «Նախիջևանի հարցը այնքան կարևոր հարց չէ», - ասում է նա: Այա, նախիջևանահայության մնացորդների ճակատագրի հանդեպ զանգեզուրցիների ունեցած տագնապները փարատելու համար ավելացնում է. «Մենք Ռուսիայում էլ ունենք նման ավտոնոմ մասեր, օրինակ, բաշկիրները, և գործնականապես այն տեղերում, ուր ազգաբնակչությունը ռուս չէ: Նույնը և պետք է կատարվի այստեղ՝ Նախիջևանի հետ», իսկ եթե տեղի հայությունը ենթարկվի ճնշումների,

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 8, տե՛ս նաև Ս. Կրպական, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 240:

² Նույն տեղում, ք. 8-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, տե՛ս նաև Ս. Կրպական, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 241-242:

ապա «խորհրդային կառավարությունն այնքան ուժ կունենա», որ «առաջը կ'առնի նման հակահեղափոխական ոտնձգությունների»¹:

Հանդես գալով Նախիջևանի մասին Մելնիկովի արտահայտած տեսակետի դեմ՝ Լ. Միքայելյանն ասում է. «Որքան էլ ընկ. Մելնիկովը Նախիջևանի հարցը համարի ոչ կարևոր, բայց ես գտնում եմ, որ դա չափազանց կարևոր խնդիր է, մանավանդ՝ Չանգեզուրի քաղաքական ապագայի տեսակետից: Արժե, որ այդ հարցը պարզաբանվի բոլոր կողմերից և ըստ ամենայնի՝ ուշիմ և ուշադիր: Միայն է ընկ. Մելնիկովը, երբ Նախիջևանի հարցը, նրա ավտոնոմ վիճակը համեմատում է Ռուսաստանում գոյություն ունեցող ավտոնոմ շրջանների հետ: Այն պատմական, ցեղային և հոգեբանական անտագոնիզմը, որ կա հայ և թուրք ազգաբնակչության միջև մեզանում, պետք է հաշվի առնվի, ... Այլ բան է Ռուսաստանի ավտոնոմ շրջանների և ռուս ժողովրդի հարաբերությունը անցյալում. Նրանք չեն ունեցել և ոչ մի ազգամիջյան կոիվ, ինչ մեզանում գոյություն ունի դարերով»: Մելնիկովը կրկին պնդում է իր տեսակետը՝ ասելով. «Մի երկիր, եթե նա խորհրդային է, թեկուզ և ավտոնոմ, պետք է առաջնորդվի կենտրոնի հրահանգներով և կառավարվի խորհրդային քաղաքականությամբ, իզուր են Ձեր բոլոր երկյուղներն ու կասկածները: Քանի կա ու գոյություն ունի խորհրդային իշխանություն, չի կարող և ոչ մի պարագայում լինել ոչ վեճ, ոչ կոտորած և ոչ ընդհարում»:

Նախիջևանի հարցում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը մնում է իր կարծիքին: «Դուր,- ասում է Տեր-Մինասյանը, - գուր եք այդքան չնչին դեր տալիս ավտոնոմ Նախիջևանին, որը մի սեպի պես մտած է Հայաստանի կուրծքը, իր հետ ունենալով, լավ է ասել՝ թիկունք ունենալով, Տաճկաստանի մահմեդական ծովը և ճակատում մի բուռն հայ ժողովուրդ»²: Նա գտնում էր, որ Մելնիկովի ասածն իրականություն դարձնելու համար անհրաժեշտ են փաստագի և ուժեղ երաշխիքներ, որոնցից մեկը նա համարում էր ժողովրդի զինումը, այլ ոչ թե նրա զինաթափումը³:

Առաջին նիստի հարցերը սպառվելու վրա էին, երբ Մ. Մինասյանը ցանկություն է հայտնում Երևանի պատվիրակության պահանջները ստանալ գրավոր և՛ կետ առ կետ: Նա նաև ուզում էր իմանալ՝ Երևանի պահանջները անբեկանելի՞ են, թե՞ պետք է մտնեն օրակարգի մեջ, դառնան բանակցությունների առարկա: Այդ հարցադրմանը միանում է Լ. Միքայելյանը:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 10:

² Հետագա տասնամյակներում նախիջևանահայության որոնքական ճակատագիրը անհատու ցույց տվեց, որ երկուս օրիտ էին Լեռնահայաստանի պատվիրակները, հիմնավորված՝ նրանց տագնապները, իսկ Երևանի պատկանավորների «մարտիր», «գիտական» տեսության վրա հիմնված պնդումները սնանկ դուրս եկան:

³ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԼ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 10-ի շրջերես, տե՛ս նաև Ս. Կրպական, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 242-243:

Ա.Կարինյանը պատասխանում է, որ արդեն բարձրագույն հարցերը անպայման պետք է մտնեն օրակարգի մեջ և քննարկվեն: Նա այնուհետև ավելացնում է, որ օրակարգի հարցերը կանոնավոր քննարկելու համար կողմերից ամեն մեկը պետք է հնարավորություն ունենա մշտական կապի մեջ լինելու իր կառավարության հետ՝ բանակցությունների ընթացքը մշտապես տեղյակ պահելու և նոր ցուցումներ ստանալու համար: Բայց աշխարհից կտրված Ղալաջուղ գյուղից «մենք հնար չունենք հաղորդակից անելու մեր կառավարությանը այստեղի անցուդարձի և բանակցությունների ընթացքի մասին»: Ելնելով դրանից՝ նա առաջարկում է փոխել բանակցությունների վայրը:

Միաժամանակ Կարինյանը կտրուկ հարց է դնում. Չանգեզուրի կառավարությունը ընդառաջ կզմա՞ խորհրդային կողմին, կընդունի՞ նրա առաջարկները, թե՞ կմերժի դրանք: «Մենք ի վիճակի չենք երկար սպասելու, երկուսս էլ ունենք պատասխանատու գործեր: Պետք է իմանանք, կհաջողվի՞ մեզ մի ընդհանուր լեզու գտնել, թե՞ ոչ»:

Դրան ի պատասխան՝ Գորիսի պատվիրակությունը նորից է առաջ քաշում հիմնական պահանջը. «Քանի դեռ Լեռնահայաստանը խորհրդային իշխանության կողմից չի ճանաչված որպես Հայաստանի անբաժան մաս, մենք չենք ճանաչելու խորհրդային իշխանությունը»²:

Հարցերը սպառված համարելով՝ առաջին նիստը որոշում է, որ նույն օրը՝ մայիսի 12-ի ցերեկվա ժամը 4-ին Հայաստանի խորհրդային կառավարության ներկայացուցիչներն իրենց վերոհիշյալ առաջարկությունները գրավոր հանձնում են Գ.Տեր-Մինասյանի զխավորած պատվիրակությանը, որպեսզի այն ներկայացվի Լեռնահայաստանի կառավարությանը՝ քննարկման: Դա լինելու էր բարձրագույն հարցերի վերաբերյալ խորհրդային Հայաստանի կառավարության ղեկավարացիան:

Նշանակված ժամին Ա. Կարինյանը և Վ. Մելնիկովը Գ. Տեր-Մինասյանին են հանձնում խորհրդային Հայաստանի և 11-րդ կարմիր բանակի զորահրամանատարության գրավոր Դեկլարացիան՝ ուղղված Լեռնահայաստանի կառավարությանը:

Փաստաթղթում նշված էր, որ խորհրդային իշխանությունը միշտ ձգտել և ձգտում է ծագած խնդիրները լուծել ոչ թե պատերազմով, այլ խաղաղ միջոցներով և միայն ամենաժայռահեղ պարագայում է դիմում զենքի: Պատերազմը խորհրդային Հայաստանի և Չանգեզուրի միջև ներկայումս շարունակվում է այն պատճառով, որ, մնալով Հայաստանի անկախ միավոր, նա դրանով

իսկ «դառնում է իմպերիալիզմի համար մի գործիք, մի զենք, որ ուղղվում է Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և ամենից առաջ՝ Հայաստանի խորհրդային հանրապետության դեմ»:

Այս խոսքերին հետևում էր հետևյալ կտրուկ պահանջը. «Այդ պատճառով խորհրդային Հայաստանի և Չանգեզուրի միջև տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների լիկվիդացիայի համար առաջին և հիմնական նախապայմանն է խորհրդային իշխանության հաստատումը Չանգեզուրում և Լեռնային Ղարաբաղում, որը պետք է ենթարկվի Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը»: Չանգեզուրն առանց կովի հանձնվելու դեպքում, ասված էր փաստաթղթում, քաղաքական համընդհանուր ներում կշնորհվի բոլոր նրանց, ովքեր կովել են խորհրդային իշխանության դեմ և հնարավորություն կստանան անցնելու խաղաղ աշխատանքի¹: Նկատի ունենալով Չանգեզուրի առանձնահատկությունները այնտեղ հովանավորության տակ կառնվեն մանր և միջակ գյուղացիական տնտեսությունները, տնայնագործությունը, կթույլատրվի ազատ առևտուրը, չեն անցկացվի բռնագրավման կամ պանիաներ և այլն:

Հաշվի առնելով լեռնավայրի գյուղացիության ընդհանուր տրամադրությունը, այն, որ սակավախողության պատճառով Չանգեզուրը չի կարող կերակրել նույնիսկ իր ունեցած բնակչությանը, խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հայտարարում էր, որ «Չանգեզուրից այժմ բացակայող ոչ մի փախստական տարր չի տեղավորվի այնտեղ՝ հակառակ տեղացի գյուղացիության ցանկության»²:

Նորից շեշտելով, թե Չանգեզուրի անկախ գոյությունը հարված է «մեր բանվորագյուղացիական հայրենիքին», խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պարզ ու հստակ նշում էր, որ «այդ հանգամանքը ստիպում է մեզ պատերազմի հետ կապել մեր ժողովրդի այն զավակներին, որոնք կարող էին այժմ խաղաղ շինարարական գործերի անցնել»³:

Այս ամենից հետո Ա.Կարինյանը և Վ.Մելնիկովը, նորից ընդգծելով, որ իրենք հանձնարարություն ունեն Լեռնահայաստանի կառավարության պատվիրակությանը հայտնելու ստանձնած բոլոր պարտավորությունները կատարելու և դրանք անհրաժեշտ

¹ ՀՀ ՀՔԿԹԿՊԱ, ք. 1022, գ. 8, գ. 305, ք. 1, Գ. Նոյնի, Ազատ Մինիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, քիվ 11 (35), էջ 86, նույն տեղում, 2. ԼՂխատուրի, Կրուպսկին մեր ազատության պայքարից, նույն տեղում, էջ 80:

² Հետագայում, խորհրդային Հայաստանի կառավարության համաձայնությամբ, գաղթած բոլոր բուրժուար իրավունք ստացան վերադառնալու հանրապետության իրենց նախկին բնակավայրերը, այդ թվում՝ Չանգեզուր, բացի Գորիսի շրջանից, որտեղ բոլոր բնակչությունը վարորդացավ հիմնավորվել: Չանգեզուրի մնացած երեք շրջաններում Միսիանում, Դավանում և Մեղրիում բուրժուարի բնական արագ աճը մի քանի տասնամյակ ինտո ժողովրդագրական վիճակի փոփոխման սպասմամբ էր ստեղծել այստեղ:

³ ՀՀ ՂԿՊԱ, ք. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 13-ի շրջերես:

¹ Ա. Կրպկան, Կանոնի ուղիներով: Գաղթեր, դեմքեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 241:

² Գ. Նոյնի, Ազատ Մինիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, քիվ 11(35), էջ 86:

երաշխիքներով ապահովելու՝ խորհրդային կողմի վճռականության մասին, նաև խնդրում էին «շտապ կարգով քննել խորհրդային իշխանության առաջարկը և տալ պատասխան ամենակարճ ժամանակվա ընթացքում»:

Նույն օրը՝ մայիսի 12-ի երեկոյան ժամը 6-ից 9-ը, տեղի ունեցավ բանակցությունների երկրորդ նիստը: Պատվիրակությունների նույն կազմն էր, նիստը նախագահում էր Ա. Կարինյանը:

Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամներն արդեն ծանոթացել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Դեկլարացիայի հետ, ուստի պատահական չէր, որ նրանց առաջին խոսքը վերաբերեց այդ փաստաթղթի ոչ միայն բովանդակությանը, այլև ձևին:

Մ. Մինասյանը և Լ. Միքայելյանը Երևանի պատվիրակությունից պահանջեցին Դեկլարացիայում արժարժամ հարցերը ներկայացնել գրավոր ամփոփ, կետ առ կետ, ինչպես պայմանավորված էր առավոտյան նիստում: Իրենց պահանջը նրանք հիմնավորում էին այն բանով, որ Լեռնահայաստանի կառավարությունը նախապես չի իմացել, թե որոշակի ինչ հարցեր են քննարկվելու Ղախաջուղում, մանավանդ չէր կարող իմանալ, որ դրվելու է Լեռնահայաստանի քաղաքական ինքնուրույնության վերացման հարցը: Մնացած հարցերը համարելով երկրորդական՝ նրանք առաջարկեցին քննարկել միայն այդ հարցը:

Գեղեճն Տեր-Մինասյանը նշեց, որ կարելի է բավականանալ խորհրդային պատվիրակության Դեկլարացիայով և չպահանջել, որ Երևանի առաջարկները ներկայացվեն կետ առ կետ, քանի որ փաստաթղթում արդեն պարզորոշ ձևակերպված է Լեռնահայաստանին հետաքրքրող հիմնական հարցը՝ նրա պետականության վերացման և երկրի խորհրդայնացման պահանջը:

Ա. Կարինյանը համաձայնում է, որ, իսկապես, իրենց հիմնական պահանջը Չանգեզուրի խորհրդայնացումն է, ուստի լավ կլիներ, որ հենց այստեղ՝ Ղախաջուղում, Տեր-Մինասյանի գլխավորած պատվիրակությունը որևէ ձևով բանաձևեր այս բանակցությունների արդյունքը և որոշակի պատասխան տար Դեկլարացիայում արված հիմնական առաջարկին՝ չնոռանալով, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից սրված են ամուր երաշխիքներ: Ապա նա ավելացնում է, որ եթե Լեռնահայաստանի կառավարությունը մերժի իր կառավարության Դեկլարացիայում շարադրած հիմնական պահանջը՝ Չանգեզուրի խորհրդայնացման մասին, այդ դեպքում «այս բանակցություններն ավելորդ են»¹:

Գ. Տեր-Մինասյանը պատասխանում է, որ Չանգեզուրի

խորհրդայնացման պահանջի հարցին իր գլխավորած պատվիրակությունը և ոչ էլ նույնիսկ իր կառավարությունը ի վիճակի չեն պատասխան տալու, քանի որ դա այն խնդիրն է, որը «բացառապես վերաբերում է ժողովրդին, և նրա վճռելու հարցն է, ուստի և պետք է ժողովրդի կամքը հարցնել»: «Ինքը՝ ժողովուրդն է, որ իր լավագույն զավակների գնով ստեղծել է հայրենիք և կառավարություն, որ պաշտպանել է իրեն բոլոր կողմերից եկած ոսոճությունների դեմ»: Ժողովուրդն է իրավասու իր համագումարով լուծելու այդ հարցը: Այդ ժողովուրդը չի կարող կույր հավատ տաժել երաշխիքների մասին տված խոստումներին: «Թղթի կտորներ շատերն են տվել, ինչպես Գերմանիան Բեզգիային, Լեզրանը՝ Հայաստանին: Մեր միակ երաշխիքը մեր ժողովրդի գեներն է ու կամքը»: Ապա, եզրափակելով իր խոսքը, նա ասում է. «Տքն անգամ մենք համաձայնենք Ձեր առաջարկին, ժողովուրդը կարող է հոշոտել մեզ»:

Իր հերթին, Մ. Մինասյանը նշում է. «Մեր ժողովուրդն ինքն է, որ պահել է իր երկիրը և պաշտպանել զայն անգլիացիների և Ադրբեջանի ոսոճություններից: Եվ այն բոլորը, ինչ տեսել է մեր ժողովուրդը ու զգացել իր մաշկի վրա, լսել է նաև Հայաստանում կատարվածի մասին, պետք է հնար տրվի նրան հակառակը համոզվելու»: Ապա ավելացնում է, որ գյուղացիությունն ու մտավորականությունը «մեզ կհարցնեն, թե ինչու՞ Նախիջևանը Ադրբեջանի պրոտեկտորատի տակ է և ոչ Հայաստանի: Ինչպե՞ս կլավ է ինչու՞ մեծամասնականները Քեմալի գործերին Հայաստան բերին և տեղի ունեցավ այն, ինչ որ Դուք էլ եք խոստովանում: Պետք է զարանտիան լինի գործնական, և ժողովուրդն ինքը համոզվի, որ վտանգ չկա իր գոյության դեմ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Լեռնահայաստանի պատվիրակության անդամները ոչ այնքան մտահոգ էին Չանգեզուրում խորհրդային կարգեր մտցնելու հեռանկարով, որքան դրա հնարավոր երկու հետևանքներով. ա) Չանգեզուրը կարող է հայտնվել Ադրբեջանի կազմում: բ) Չանգեզուրում կարող են ծայր առնել այնպիսի խստություններ, որոնք տեղի էին ունեցել Հայաստանում:

Չանգեզուրի տագնապներն օրինաչափ էին: Հայաստանից Նախիջևանի բռնագավթումը խարխլել էր զանգեզուրցիների հավատը: Հարևանների հետ հայերի ունեցած տարածքային հարցերը խորհրդային իշխանությունը լուծում էր ոչ թե Անդրկովկասի բոլոր երեք հիմնական ժողովուրդների վրա տարածվող ընդհանուր ազգագրական սկզբունքով, այլ պրոլետարիատի դիկտատուրայի շահերից ելնելով, այսինքն՝ տվյալ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, Դ. 113, գ. 3, գ. 61, ր. 14, 15:

¹ Մ. Կրպեան, Կեանքի ուղիներով: Կապեր, դեմեր, սպրումներ, Զ հատր, էջ 248:

պահին իշխանության համար նպատակահարմարության սկզբունքով: Մյուս կողմից՝ դեռ չափազանց թարմ էր Հայաստանում խորհրդային իշխանություն հաստատելուց հետո Ս. Կասյանի գլխավորած՝ ՀՍԽՀ առաջին կառավարության կողմից սանձազերծած բռնությունների մասին հիշողությունը, ուստի նրանք, բնականաբար, հավատ չէին ընծայում նաև Ալ. Մյասնիկյանի գլխավորած՝ Երևանի նոր կառավարության խոստացած երաշխիքների, համընդհանուր քաղաքական ներման մասին արված հայտարարություններին:

Նիստի վերջում Լեոնահայաստանի պատվիրակության անդամները մտահոգություն են հայտնում, որ եթե իրենք Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Դեկլարացիան իրենց կառավարությանը ներկայացնեն այն տեսքով, ինչպես ստացել են, ապա կառավարությունը կարող է այն դիտել որպես վերջնագիր և կտրականապես մերժել:

Արտահայտած այդ մտահոգությունը, սակայն, չփոխեց Երևանի պատվիրակության դիրքը: Ուստի Լեոնահայաստանի պատվիրակությունը խնդրեց տալ երկու օր ժամանակ՝ Դեկլարացիան իր կառավարությանը փոխանցելու և պատասխան ստանալու համար: Խորհրդային կողմը տվեց իր համաձայնությունը: Բանակցություններն ընդհատվեցին և հետաձգվեցին երկու օրով:

Որոշում ընդունվեց խորհրդային կողմի Դեկլարացիան ամբողջովին ներկայացնել Լեոնահայաստանի կառավարությանը և պատասխանի համար սպասել մինչև մայիսի 15-ը, առավելագույնը՝ ցերեկվա ժամը 12-ը:

Մայիսի 13-ին Ղալաջուղ է գալիս Լեոնահայաստանի արևմտյան ճակատի հրամանատար ու փոխսպարապետ Կոռոն և Գորիսի պատվիրակության անդամներին հայտնում, որ իրեն վստահած ճակատում իր զորամասերն ընկել են ծանր դրության մեջ, ուստի, որպեսզի հնարավոր լինի բանակցությունների սեղանի շուրջ նստել հավասարը հավասարի հետ, պետք է այդ բանակցությունները ձգձգել, ժամանակ շահել, մինչև որ ռազմաճակատում կշտկվեն գործերը: Նշելով, որ այդ կարծիքին է և՛ Լեոնահայաստանի կառավարությունը, և՛ զորաճակատի հրամանատարությունը, նա կրկին շեշտում է. «Բանակցությունները պետք է երկարաձգել, այդ մեր օգուտն է, ժամանակ շահելու համար»¹:

Մայիսի 14-ին Կարինյանն ու Մելնիկովը հետևյալ շտապ գրությունն են ուղարկում Երևան.

«Հեղկոմի նախագահ Մյասնիկյանին,

Երևանի գորբերի խմբավորման հրամանատար Վելիկանովին.

Գտնվում ենք Ղալաջուղ գյուղում: Տեղի է ունեցել պաշտոնական երկու միտ, որից հետո մեր կողմից առաջարկված է ղեկարացիա, որը ուղարկված է Չանգեզուրի կառավարության բննարկմանը: Պատասխանի ենք սպասում երեք օր անց, որից հետո կմեկնենք Երևան»²:

Իր հերթին, ՀՍԽՀ արտգործողականության հետևյալ շտապ հեռագիրն է կոմ խմբավորման հրամանատարի շտաբին.

«Չեզ ի գիտություն են հաղորդում, որ մեր պատվիրակությունը Չանգեզուրի կառավարությանը առաջարկել է խաղաղության հետևյալ պայմանները՝ Չանգեզուրի անհիվանդագին խորհրդայնացման և այն Խորհրդային Հայաստանին միավորելու համար.

Առաջին.- Ապստամբած Խորհրդային իշխանության դեմ պայքարած բոլոր քաղաքական և ռազմական գործիչների լիակատար և համընդհանուր ներում:

Երկրորդ.- Չանգեզուրի հայ գյուղացիության համար հողային հարցի անցավազին լուծում:

Երրորդ.- Չանգեզուրի հեղկոմի և իշխանության տեղական մարմինների կազմակերպում՝ տեղի տարրերից»²:

Մայիսի 14-ին Լեոնահայաստանի կառավարությունը բննության առավ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Դեկլարացիան:

Ղալաջուղի բանակցությունների ընթացքում Գորիսի պատվիրակության անդամները ենթադրում էին, որ իրենց կառավարությունը, հնարավոր է, որ դրական վերաբերմունք դրսևորի Երևանի կառավարության Դեկլարացիայի առանձին կետերի նկատմամբ և կփորձի ընդհանուր լեզու գտնել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Նրանք այդպես էին կարծում, օրինակ, Չանգեզուրից գաղթած թուրքերին վերադարձի հնարավորություն տալու՝ Երևանի պահանջի մասին: Բայց Լեոնահայաստանի կառավարությունը կտրականապես մերժեց Հայաստանի կառավարության բոլոր առաջարկներն ու պահանջները, ընդունեց պատասխան Դեկլարացիայի տեսք:

Պայմանավորված ժամկետին՝ մայիսի 15-ին, Լեոնահայաստանի պատվիրակությունը վերադարձավ Ղալաջուղ, և բանակցությունները վերսկսվեցին նրա բերած Դեկլարացիայի շուրջ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեոնահայաստանի կառավարության պատասխանը սկսում էր ամենակարևորից՝ Չանգեզուրի քաղաքական ինքնության հարցից:

Փաստաթղթում նշված էր, որ ռուսական հեղափոխությունն իր կարգախոսներով և փոքր ազգերի ինքնորոշման գաղափարով

¹ Ա. Արշակունի, Միսենի բանակցությունները, «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, հունիս, քիվ 8 (44), էջ 40:

² ՀՀ ՆԳԿ-ՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 14:

³ Կոմյն տեղում, գ. 21, ք. 38:

ջերմորեն ընդունեցին քաղաքական ակնկալիքներով խանդավառված Ռուսաստանի բոլոր ազգությունները, այդ թվում նաև հայ ժողովուրդը, որը հեղափոխության բարիքներից օգտվելու իր իրավունքները ձեռք էր բերել երեսնամյա հեղափոխական պայքարով: Սակայն ռուսական հեղափոխությունից տրված քաղաքական ինքնուրույնության իր անկապտելի իրավունքը հայությունը իրականացված չտեսավ: Ավելին, նրան վիճակվեց ընդունել և ետ մղել նորանոր հարվածներ: Դրա ակնառու օրինակը եղավ Լեոնահայաստանը՝ իր ազատասեր ու քաջ ժողովրդով: Նա պատվով դիմագրավեց բոլոր կողմերից եկած հարվածները և կարողացավ պաշտպանել ձեռք բերած ինքնուրույնությունը: Անգլիական իմպերիալիստներն ամեն ինչ արեցին Չանգեզուրը Ադրբեջանին միացնելու համար, բայց դրանից ոչինչ չստացվեց: «Կա և կմնա աննոռաց մեր ժողովուրդի ազատագրական կռիվի պատմության մեջ, թե ինչպես 1919 թվին անգլիացի զենեռալ Շատելվորտին իր զինակիցներով Գորիսում շրջապատեց զինված գյուղացիությունը, մերժեց նրա պահանջները՝ տալ իր ղեկավարներին՝ Շիրինյանին և Շահմազյանին, և դուրս վճռեց Չանգեզուրի սահմաններից»:

Ադրբեջանը չդադարեց դավել Չանգեզուրի դեմ: Նա դրանից հետո էլ բազմիցս փորձեց զավթել հայոց այդ լեռնաշխարհը, բայց զանգեզուրցիները միշտ զենքով պատասխանեց զավթիչներին և միշտ եղավ հաղթական:

Եռամյա հերոսական պայքարով ու թանկագին զոհերով Չանգեզուրի ժողովուրդը ձեռք է բերել ինքնուրույն կառավարելու և ինքնուրույն ապրելու սրբազան իրավունք: Նա իր գենքի ուժով ազդարարել է ամենուր. «Չեմ ցանկանում ուրիշ ոչ ոքի տիրապետություն, ես եմ, որ կարող եմ ու ցանկանում եմ կառավարել ինձ»¹:

Ազատ և ինքնուրույն ապրելու՝ զանգեզուրցիների կամքն այս անգամ կոտրել փորձեցին կարմիր բանակները: Նրանք գրավեցին երկիրը և հաստատեցին իրենց անտանելի հնգամյա տիրապետությունը: Բայց ազատասեր ժողովուրդը անկոչ հյուրերին հերոսական խոյանքով դուրս մղեց լեռնաշխարհից, ընտրեց իր կառավարությունը և անցավ խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի:

Լեոնահայաստանի կառավարությունն իր պատասխանում, այնուհետև, մերժում էր Երևանի այն մեղադրանքը, թե Չանգեզուրն ինպերիալիստական ուժերի ձեռքին խաղաղիք է դարձել և դրանով իսկ սպառնում է Անդրկովկասի խորհրդային հանրապետությունների և, ամենից առաջ, Հայաստանի անվտանգությանը: «Պնդում ենք ամենավճռական կերպով, - ասված էր փաստաթղթի

¹ ՀՀ ԴԳԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 17 և շրջերես:

մեջ, - որ մեր ժողովուրդն ու անոր ղեկավարները ոչ միայն անցյալում խաղաղիք չեն եղել որևէ իմպերիալիստական պետության ձեռքում, այլև ապագայում էլ չեն կարող լինել: Մենք ցանկացել ենք առաջին հերթին գտնել խաղաղ ապրելու մի ձև՝ մեր հարևանների հետ, չենք ունեցել և ոչ մի ագրեսիվ փորձ որևէ ժողովրդի և երկրի նկատմամբ, բայց և թույլ չենք տվել նույնպես, որ ուրիշը իր թաթը մեկնի մեր աշխատանքին և քաղաքական անկախությանը»²:

Կառավարության պատասխան-դեկլարացիայում հստակ պատասխան էին տրված Չանգեզուրի համար երկու կենսական հարցերի, որոնք բարձրացված էին Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կողմից ներկայացված Դեկլարացիայի մեջ:

1. Կռիվների հետևանքով Չանգեզուրից հեռացել էր Լեոնահայաստանի քաղաքական անկախության և ժողովրդի ֆիզիկական գոյության դեմ դաված ու պայքարած թուրք բնակչության մի մասը: Թեև Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը պնդում է, թե նրանց վերադարձը կարող է տեղի ունենալ միայն «զանգեզուրցիների համաձայնության» դեպքում, բայց նույն զանգեզուրցիները չէին հավատում, որ զավառի խորհրդայնացումից հետո հաշվի կմատեն իրենց կարծիքի հետ: Ուստի, Չանգեզուրի կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում էր, որ «այդ հարցը ոչ միայն չպետք է դնել որևէ ժողովի բնությունում, այլև այն պետք է համարել փակված և «արգելել որևէ վերաբնակչություն Լեոնահայաստանի սահմաններում»²:

2. Ոչ պակաս հուզող հարցի՝ քոչի կապակցությամբ Լեոնահայաստանի կառավարությունը ազդարարում էր. «Թույլ տալ, որ նորից քոչվորների հեղեղը գա մեր լեռնաշխարհը, նույնիսկ երբ ձեռք առնվեն բոլոր նախազուշական միջոցները, դա երկիրը անարխիսիայի, ազգամիջյան կռիվների մի թատերաբեմ կդարձնի, նոր ընդհարումներ, նոր անտազոնիզմ պիտի ստեղծվի երկու ժողովուրդների միջև, փոխանակ խաղաղ, շինարար աշխատանքի: Մեզ թվում է, ինչպես և որտեղ ապրել ու կառավարվել են այս 3-4 տարվա ընթացքում քոչվորները, այսուհետև էլ կշարունակվի այս ձևով: Մեր երկիրը պետք է ազատ լինի քոչվորների ասպատակություններից, որոնց ներկայությունը մեր լեռներում, մեր ժամանակի քաղաքական պայմաններում կարող է դրսի ուժերի համար դառնալ ագրեսիվ քաղաքականության գործիք»³:

Վերջում Լեոնահայաստանի իշխանությունը հետևյալ հար-

¹ ՀՀ ԴԳԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 18, 19, տես նաև Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ձ հատոր, էջ 254:

² ՀՀ ԴԳԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 18-ի շրջերես և 18^ա, տես նաև Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ձ հատոր, էջ 255:

³ ՀՀ ԴԳԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 18^ա, տես նաև Ս. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Ձ հատոր, էջ 258:

ցերն էր առաջադրում ապագա բանակցությունների համար.

1. Լեռնահայաստան ռուսական ու հայկական կարմիր բանակի զորամասեր բերելու խնդիրը, 2. Լեռնահայաստանի զորքի ու հրամանատարության զինաթափման խնդիրը, 3. Լեռնահայաստանի գյուղացիությանը զինելու խնդիրը, 4. Լեռնահայաստանի իշխանության կազմակերպման ձևի ու եղանակի հարցը, 5. Լեռնահայաստանում քաղաքական կուսակցությունների ու մամուլի խնդիրը, 6. Հայերեն լեզուն Լեռնահայաստանի պետական-պաշտոնական լեզու հայտարարելու, զորքի ու հիմնարկությունների մեջ դրա առաջատար դերը ապահովելու խնդիրը, 7. Լեռնահայաստանի սահմաններից պարեն ու ռազմամթերք դուրս տանելու խնդիրը, 8. Ջորականների, քաղաքական, հասարակական ու պետական գործիչների երաշխավորված անվտանգության, նրանց ազատ գործելու, ինչպես նաև հանցագործ տարրերին Լեռնահայաստանից վտարելու խնդիրը, 9. Շարուր-Նախիջևանի հարցը:

Ինչ վերաբերում էր Լեռնահայաստանը խորհրդայնացնելու և այն Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասը համարելու խնդրին, ապա Գորիսի կառավարությունը գտնում էր, որ երկրի և բովանդակ ժողովրդի քաղաքական բախտի տնօրինման խնդիրը իր իշխանությունից դուրս է, այն ժողովրդի գերագույն իրավունքի հարցն է, որը և պետք է որոշի ինքը՝ ժողովուրդը: Ուստի դրա համար պետք է հրավիրվի Լեռնահայաստանի գյուղացիության համագումար, ուր և քննության կառնվի այդ հարցը, ինչպես նաև ՀՄԽՀ պատվիրակության հետ բանակցությունների հետևանքները¹:

Վերջում Լեռնահայաստանի պատվիրակությունը հայտնում է, որ իր կառավարությունը ցանկալի է համարում շարունակել բանակցությունները և հավատում է, որ երկուստեք փոխզիջումների միջոցով կգտնվի ընդհանուր լեզու՝ անարյուն և խաղաղ ճանապարհով լուծելու բոլոր խնդիրները և կանխելու որևէ հնարավոր ընդհարում²:

Խորհրդային Հայաստանի պատվիրակության համար պարզ է դառնում, որ իր այդ պատասխանով Չանգեզուրի իշխանությունը փորձում է՝ ժամանակ շահել՝ իր զորքերը կազմակերպելու և ընդհանրապես գործերը կարգի բերելու համար: Կասկած չէր մնում, որ Նժդեհը հրահանգել է վերջ տալ բանակցություններին:

Այդ համոզմամբ, Ա. Կարինյանը զանգեզուրյան պատվիրակությանը հարցում է անում, թե ինչպես կարելի է խաղաղության մասին արված հայտարարությունը համատեղել Լեռնահայաստանի կառավարության ստեղծման կապակցությամբ՝ նրա

հրապարակած Դեկլարացիայի հետ, որտեղ պարզ ասված է, թե Չանգեզուրի զորամասերը պիտի հարձակվեն Խորհրդային Հայաստանի վրա և Երևանը մաքրեն բուլջակներից¹: Կարինյանը, այդ վկայակոչելով, նաև ցույց է տալիս Դեկլարացիայի համապատասխան մասը: Գ. Տեր-Սիմոնյանը պատասխանում է, որ տվյալ արտահայտությունը թյուրիմացաբար է մտել Դեկլարացիայի մեջ:

Այսպիսով, Լեռնահայաստանի կառավարությունը Ղալաջուղի բանակցություններում ըստ էության հրաժարվեց համաձայնության գալ խորհրդային կողմի հետ:

Նույն բանակցություններից հետո Արտաշես Կարինյանի պատվիրակությունը վերադառնում է Երևան՝ իր կառավարությանը տանելով Լեռնահայաստանի կառավարության առաջարկները և պահանջները: Ղալաջուղից մեկնելիս Կարինյանը խոստանում է «շուտափույթ պատասխան» տալ Լեռնահայաստանի կառավարության առաջարկներին, բայց դա տեղի չունեցավ:

Դրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները մայիսի վերջերին Երևանից Սյունիք ուղարկեցին լեռնային ինժեներ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանին, որին մեկ տարի առաջ, Ղափանի Խոտանան գյուղից նահանջելիս առևանգել էր կարմիր բանակի զորամասը: Նրան տարել էին Բաքու, բանտարկել, ապա ամիսներ հետո ազատել և ուղարկել Երևան:

Սյունիք մեկնելուց առաջ Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը ստացել էր հետևյալ բովանդակությամբ մանդատը.

«Թուրքս ներկայացնող ինժ. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի համաձայնությամբ մեկնում է Չանգեզուր՝ լեռներում և գյուղերում թաքնված գյուղացիներին և քաղաքացիներին համոզելու, որ վերադառնան իրենց տեղերը և զբաղվեն խաղաղ աշխատանքով:

Առաջարկվում է բոլոր զինվորական և քաղաքացիական իշխանությանց՝ արգելք չհարուցել քաղաքացի Ս.Մելիք-Ստեփանյանին և ցույց տալ նրան ամեն տեսակ աջակցություն՝ իր վրա առած առաքելությունը ի կատար ածելու համար:

Խ. Հայաստանի Ռազմա-Հեղափոխական կոմիտեի նախագահ՝ Ալ. Սյանինկյան (Ալ. Մարտունի)

Արտաքին գործոց ժողկոմ՝ Մռավյան
1921թ., 14 մայիսի, Երևան»²:

Վերադառնալով իր հայրենի Չանգեզուր, ծանոթանալով անցած շուրջ մեկ տարում այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերին՝ Ս. Մելիք-Ստեփանյանը, ելնելով երկրի ու ժողովրդի վիճակից,

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 61, ք. 18^ա-ի շրջերես:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 15 հուլիսի:

¹ «Ազատ Սյունիք», 1921, քիվ 5:

² Գ. Նժդեհ, Խճ պատասխան, Լ. 78:

կազմում է տեղեկագիր և հունիսի 3-ի թվով ուղարկում ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին, պատճենը՝ Լեռնահայաստանի կառավարությանը: Տեղեկագրում նա մասնավորապես գրել էր.

«Այստեղ ես տեսնում եմ ժողովուրդ, կառավարություն և զորահրամանատարություն՝ միաբան:

Ամեն ինչ նորմալ է այստեղ:

Այստեղ չկան խաներ, բեկեր, կապիտալիստներ, բուրժուաներ, կուլակներ: Չկա այն ամենը, որ տկարացնում է ժողովրդի ռազմական թափն ու ուժը: Ժողովրդի տրամադրությունը կատարելապես հեղափոխական է...»¹:

Ղալաջուղի բանակցությունների ժամանակ ձեռք բերված պայմանավորվածություններից հետո Լեռնահայաստանում սպասում էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պատասխանին:

Բայց պատասխան չէր ստացվում, քանի որ Երևանի կառավարությունն ինքնուրույնաբար ի վիճակի չէր լուծելու խնդիրը. նա պետք է իր գործողությունները համաձայնեցներ և՛ Մոսկվայի, և՛ Բաքվի հետ:

Երևանն ամենից առաջ պետք է հաշվի առներ Ադրբեջանի պանթուրքիստ «բոլշևիկների» կամքը, որոնք իրենց գավթողական ծրագրերի իրականացման համար կարմիր բանակը ներգրավել էին արյունալի կռիվների մեջ:

Իր հերթին, կարմիր բանակի հրամանատարությունը չէր տեսնում Լեռնահայաստանի խնդրի կարգավորման խաղաղ ելքը և երկրամասի դեմ պատրաստվում էր նոր արշավանքի, որովհետև միայն հաղթական կռիվ կարող էր վերել իր զենքի պատիվը, ինչոր չափով մեղմել 1920թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին բոլշևիկյան զորամասերի կրած պարտության դառը հիշողությունը: Եվ եթե Հայաստանի կառավարությունը հարգեր Լեռնահայաստանի կառավարության պահանջները, դա, ըստ էության, կնշանակեր, որ խորհրդային իշխանությունը ստորագրել է կարմիր բանակի պարտությունը:

Առձակասման նոր փուլը

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման օրից սկսած՝ Հայիեղկոմը իշխանության և՛ օրենսդիր, և՛ գործադիր գերագույն մարմինն էր, թեև գործում էին նաև մի քանի ժողովրդական կոմիսարիատներ: Բայց ժամանակն էր, որ հեղափոխական արտակարգ դրության ժամանակ ստեղծված

¹ Գ. Նժդեհ, Իմ պատասխանը, էջ 78:

Հեղկոմը փոխարինվի օրինական կառավարությամբ՝ օժտված գերագույն իշխանության բոլոր հատկանիշներով:

1921թ. մայիսի 18-ին ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի պլենումը քննարկեց Հայիեղկոմը վերակազմելու և նրա փոխարեն Խորհրդային Հայաստանի կառավարություն՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ կազմակերպելու հարցը:

Երեք օր տևեց Ժողկոմխորհրդի ձևավորումը: Մայիսի 21-ին հաստատվեց նոր կառավարության կազմը, որը հրապարակվեց մայիսի 24-ին: Նախագահի պաշտոնը ստանձնեց Ալ. Մյասնիկյանը, որը միաժամանակ հանրապետության ռազմական գործերի ժողկոմն էր: Արտաքին գործերի ժողկոմ հաստատվեց Ասրբանազ Մռավյանը, ներքին գործերինը՝ Պողոս Մակինցյանը, արդարադատության ժողկոմ՝ Արտաշես Կարինյանը, ժողտնտխորհի նախագահ՝ Սարգիս Սրապիտոնյանը (Լուկաշին), հողժողկոմ՝ Արամայիս Երզնկյանը, պարենավորման և արտաքին առևտրի ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Բեկզադյանը, ֆինժողկոմ՝ Սարգիս Խանոյանը, լուսժողկոմ՝ Աշոտ Հովհաննիսյանը, առողջապահության ժողկոմ՝ Սաբո Համբարձումյանը, փոստ-հեռագրի ժողկոմ՝ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, բանգլուղտեսչության ժողկոմ՝ Ալեքսանդր Շահվերդյանը¹: Ավելի ուշ աշխատանքի և սոցիալական ապահովության ժողկոմ նշանակվեց Արշակ Խաչիկյանը, Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ՝ Շավարշ Ամիրխանյանը:

Խորհրդային Հայաստանի նոր կառավարությունը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, Չանգեզուրի հարցում բռնեց հստակ գիծ.

1. Չանգեզուրը բուն հայկական հող է. և այն պետք է միացվի Խորհրդային Հայաստանին՝ որպես նրա անբաժան մաս: 2. Պետք է անել ամեն ինչ, որպեսզի Հայաստանին Չանգեզուրի միացումը իրականացվի խաղաղ միջոցներով: 3. Եթե դա չհաջողվի, Չանգեզուրը Հայաստանին միացնել զենքի ուժով:

Ժողկոմխորհրդի նիստում քննարկվեց Ղալաջուղից Երևան վերադարձած ՀՍԽՀ պատգամավորության հաղորդումը: Քննարկումն ավարտելուց հետո ժողկոմխորհուրդը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, որը տպագրվեց «Խորհրդային Հայաստան» թերթում: Այդ հայտարարության մեջ ավելորդաբանություն և անորոշ դարձվածքներ չկային: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը պարզ ու կտրուկ որոշում էր իր դիրքն ու քաղաքականությունը Չանգեզուրի հարցում:

Հանրապետության նոր կառավարությունը, Չանգեզուրի խնդրում ունենալով հստակ գիծ, այն է՝ գավառը պետք է միացվի Խորհրդային Հայաստանին, միաժամանակ, առիթը ներկայանալու դեպքում, ընդգծում էր, որ չեն սպառվել խաղաղ միջոցներով հարցը

¹ «Կոմունիստ», 1921, 24 մայիսի:

լուծելու առկա հնարավորությունները: Դրա վկայություններից մեկը, օրինակ, հեռագրած այն գրույցն էր, որ 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Հեկկերը 1921թ. մայիսի 23-ին ունեցել էր Հայաստանի ժողովմխորհրդի նախագահ և ռազմգործժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանի հետ: Ահա արխիվում պահպանվող այդ համառոտ գրույցի տեքստը.

«Ապարատի մոտ է հրամանատար Հեկկերը.

- Բարի երեկո, ընկեր Մյասնիկով: Ներեցեք, որ անհանգստացնում եմ Ձեզ, բայց ես ունեմ մի շարք հարցեր. 1. Ինչպե՞ս է լուծվել Չանգեզուրի մասին հարցը: 2. Արդյո՞ք հույս կա վերացնելու (այսինքն՝ խնդիրը լուծելու- Ա.Ս.) խաղաղ ճանապարհով:

Ապարատի մոտ է ընկ. Մյասնիկովը.

-Ընկեր Հեկկեր: Առայժմ բանակցությունները կշարունակվեն, նրանք (Լեռնահայաստանի կառավարության գործիչները- Ա.Ս.) հավանաբար ձգձգում են: Մեր կարծիքով, այժմ անհրաժեշտ է շտապ ուժեղացնել մեր գործաստերը: Չանգեզուրի դեմ, ռազմական գործողությունների իմաստով, մեզ թվում է, որ պետք է առայժմ սահմանափակվել Մեղրի ավանը գրավելով և միայն այդքան: Մնացյալի մասին Ձեզ կհաղորդեմ վաղը...»:

Մի ուրիշ վկայություն. Դալայջուղի բանակցությունների ձախուղումից մեկ ամիս հետո՝ 1921թ. հունիսին, Թիֆլիսում՝ Անդրերկրկոմի բյուրոյի նիստում, Չանգեզուրի հարցը քննելու ժամանակ, Ալ.Մյասնիկյանը դեմ արտահայտվեց Լեռնահայաստանի վրա հապշտակ հարձակվելու առաջարկին²:

Երրորդ վկայություն. Խորհրդային Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և մի խումբ զանգեզուրցի կարմիրբանակայինների անունից մի դիմում հղվեց «Չանգեզուրի աշխատավոր եղբայրներին»՝ «Հիմա խոսքը ձերն է» վերտառությամբ: Դիմումի մեջ ասված էր. «Արարատյան ազատ աշխարհի ազնիվ աշխատավոր, ձեր հայրենակից զանգեզուրցիները շատ են ցավում, որ իրենց զանգեզուրցի եղբայր... գութանը թողած հրացան է վերցրել: Էդ ի՞նչ թշնամու դեմ եք հրացանը բռնել, զանգեզուրցի եղբայրներ... էն որ օրից է երևանցի, դազախեցի, այեքսանդրապոլցի ու լոռեցի շինականը քո թշնամին դարձել, Չանգեզուրի քաջ, բայց խաբված շինական»³: Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորը չի ուզում կռվել Չանգեզուրի իր եղբոր դեմ, քանի որ «Լս կողմերի գյուղացին հիմա մենակ մի կռիվ ունի. այդ կռիվը աղքատության, անկարության դեմ է»: Նրա դրությունը «օրեցօր, ամսեամիս լավանում է: Դամփաները բացվել են,

Խորհրդային Ռուսաստանից ստանում ենք չթեղեն, մաշիներ, մանգաղներ, գերանդիներ, գութաններ...»: Հենց այդ խաղաղ պայմաններն են պատճառը, որ Չանգեզուրից Պարսկաստան փախածներից շատերն արդեն վերադառնում են Հայաստան և կանգնում իրենց գործին: «Գայիս են և՛ գյուղացին, և՛ առևտրականը, և՛ վարժապետը, և՛ ինժեները, և՛ զինվորականը: Գայիս են և տաճկահայերը՝ սասունցիները, մշեցիները, վանեցիները»:

«Հայաստանի բանվորագյուղացիական կառավարությունը, այնուհետև նշված էր դիմումի մեջ, երկրորդ անգամ է մարդ ուղարկում ձեր կառավարության մոտ, որպեսզի հարցը խաղաղ վերջացվի», բայց այդ կառավարությունը հրաժարվում է ընդունել խաղաղության առաջարկները: Ուստի «հասել է ժամանակը, որ դուք, աշխատավոր զանգեզուրցիներ, ինքներդ ձեր գլխով ձեր մասին մտածեք: Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակը, որ ձեր երկրի սահմաններում է կանգնած. վաղուց արդեն կռվով ձեզ ազատած կլինեք ձեր այդ նեղ դրությունից, բայց մենք չենք ուզում արյունահեղություն, որովհետև եթե կռվով լինի, գյուղացու տունն է քանդվելու»: Դիմումի մեջ շեշտված էր, որ եթե զանգեզուրցիներն իրենց երկիրը պաշտպանելու մտահոգությամբ չեն ուզում բաժանվել զենքից, ապա նրանց հնարավորություն կտրվի ունենալ սեփական բանակ: «Խորհրդային Հայաստանը ձեզ չի խանգարում պահելու Չանգեզուրի կարմիր բանակ՝ ձեր հալալ աշխատանքը պաշտպանելու համար»:

«Չանգեզուրի եղբայրներին» ուղղված դիմումի վերջում շեշտված էր. «Այսօր դուք պիտի ասեք կարճ ու կտրուկ. խաղաղություն՞ եք ուզում, թե՞ կռիվ: Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի հե՞տ եք ուզում լինել, թե՞ նրա դեմ: Ուզում՞ եք, որ մեր երկրում խաղաղ, ազատ աշխատանքը լինի, թե կռիվն ու ավերը:

Չանգեզուրի մշխատավոր գյուղացիներ: Ձեր պատասխանին են սպասում Հայաստանի բոլոր բանվորները և գյուղացիները: Դե՛, հիմա ինքներդ դատեցեք, զանգեզուրցի եղբայրներ: Հիմա խոսքն ու գործը ձերն է»⁴:

Թեև անձամբ Ալ.Մյասնիկյանը և նրա կառավարությունը հակված էին խնդիրը խաղաղությամբ վերջացնելու կողմը, բայց այդ կառավարության վրա մշտապես ճնշում էին գործադրում «ձախերը», հատկապես՝ Ավիս-Աթաբեկյան խումբը, որի քաղաքականությունը Հայաստանում ձախողվել էր և հանգեցրել Փետրվարյան ապստամբությանը: Այդ ապստամբությունից նրանք ոչ միայն դասեր չէին քաղել, այլև դժգոհում էին Մյասնիկյանի կառավարությունից՝ դասակարգային թշնամիների և, հատկապես,

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, Կ. 309, Բ. 1:

² Տես Ս. Անիկյան, Այկրասնոր Մյասնիկյան, էջ 455:

³ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, Կ. 196, Բ. 1:

⁴ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 2, Կ. 196, Բ. 2:

ղաշնակցության նկատմամբ հանդուրժողական քաղաքականություն վարելու համար:

Լեոնահայաստանի խնդիրը խաղաղությամբ լուծելու ճանապարհին Մյասնիկյանի կառավարության առջև ծառայած մյուս խոչընդոտն այն տարածայնություններն էին, որոնք գոյություն ունեին Երևանի և Բաքվի, Երևանի և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության միջև: Ինչպես Հայաստանում «ճախերը», այնպես էլ Ադրբեջանում նարիմանովական «բոլշևիկները» խեղճաչքով էին նայում «ղասակարգային թշնամիների» հանդեպ Մյասնիկյանի և նրա կողմնակիցների որդեգրած համեմատաբար մեղմ քաղաքականությանը: Ն.Նարիմանովի և նրա զինակիցների այդ տեսակետը լիովին կիսում էր 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը:

Շուտով պարզվեց, որ Մյասնիկյանի կառավարությունը չի կարողացել Լեոնահայաստանի խնդրի խաղաղ լուծման անհրաժեշտության մեջ համոզել Բաքվին և 11-րդ բանակի հրամանատարությանը: Դրան գումարվում էր այն, որ, ինչպես ցույց էին տվել Ղալաջուղի բանակցությունները, Նժդեհը առանց կովի չէր վիջելու գավառը: Հենց այդ երկու հանգամանքները ժողկոմ-խորհրդին թեքեցին Չանգեզուրի վրա վճռական հարձակում գործելու կողմը:

Այ.Մյասնիկյանը և 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Ա. Հեկկելյը մշակեցին ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլան, որով նախատեսվում էր ուժեղացնել Հայաստանի կարմիր բանակը. մասնավորապես մեծացնել նրա կրակային հզորությունը, նրա կազմում ստեղծել նոր հատուկ գործառնություններ՝ ելնելով Չանգեզուրի տեղանքի առանձնահատկություններից: Նախատեսվում էր 11-րդ կարմիր բանակից Հայաստանի զինված ուժերին տրամադրել ձիեր, զենքեր, փամփուշտներ: Ա. Հեկկելի հետ ուղիղ գծով ունեցած խոսակցության ժամանակ Այ. Մյասնիկյանը նրան խնդրեց՝ «Հայաստանի կարմիր բանակի տրամադրության տակ ուղարկել զրահապատ մեքենաներ, ինչպես նաև այդ բանակի հրամանատարությանն օգնելու նպատակով Երևան ուղարկել 2-3 փորձված շտաբայիններ»¹:

Ռազմական գործողությունների օպերատիվ պլանը մշակելուց հետո Այ. Մյասնիկյանին մտահոգում էր, թե այն ինչպես գործողության մեջ դնել, որպեսզի քիչ լինեն զոհերը: Նրան չէր լքում նաև խնդրի լուծման համար խաղաղ ելք գտնելու միտքը: Այդ է վկայում նաև, ինչպես տեսանք, մայիսի 23-ին 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկելի հետ ունեցած նրա խոսակցությունը:

Այ.Մյասնիկյանը, որպես նաև հանրապետության ռազմադո-

կում, մի շարք հրամաններ արձակեց, որոնք ուղղված էին Հայաստանի կարմիր բանակի ամրապնդմանը, զինվորների և հրամանատարների մարտական-բարոյական ոգու բարձրացմանը:

Եվ այսպես, Հայաստանի կարմիր բանակը և 11-րդ կարմիր բանակը նախապատրաստվում էին միասնաբար վճռական հարված հասցնելու Չանգեզուրի ապստամբներին և գրավելու գավառը: Այդ նպատակով մայիսի երրորդ տասնօրյակում լրացուցիչ մի շարք միջոցառումներ ձեռնարկվեցին նաև 11-րդ կարմիր բանակն ամրապնդելու, նրա շարքերը նոր, թարմ զորամասերով համարելու, ստորաբաժանումների կրակային հզորությունը մեծացնելու համար:

Մայիսի 29-ին 11-րդ կարմիր բանակը վերանվանվեց Կովկասյան առանձին բանակ: Նոր բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի կազմի մեջ մտան Ս. Օրջոնիկիձեն, Ս. Կիրովը, Այ. Մյասնիկյանը, բանակի հրամանատար Ա. Հեկկելը և ուրիշներ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարության պաշտոնաթերթը հաջորդաբար անդրադառնում էր բանակի ռազմահեղափոխական կոմիտեի գործունեությանը:

Իրենց հերթին, Չանգեզուրի պաշտպանները նախապատրաստական տենդազին աշխատանքի լծվեցին՝ կարմիր բանակի հերթական հարձակմանը դիմագրավելու համար:

Դարձյալ մտահոգում էր Լեոնահայաստանի արևմտյան ռազմաճակատի դրությունը:

Մայիսի 12-ին Լեոնահայաստանի կառավարության ներքին գործոց նախարար Ս.Մելիք-Յոլչյանը Նժդեհին ուղղած նամակում գրում էր. «Դարապազյազի հարցը և այնտեղի՝ մեր ճակատների պաշտպանության խնդիրը շատ խախտող հիմքերի վրա է դրված: Կուռն միանգամայն լքված է և չի կարողանում գործել. նրան կամ պետք է հեռացնել, կամ պետք է փոխել ուրիշ ճակատ, կամ արձակուրդ տալ: Ես բացարձակապես կասկածում եմ, որ մի որևէ դեպքի ժամանակ նա կարող լինի պաշտպանել այն ճակատը, թեկուզ այնտեղ կան ավելի, քան պետք են, ուժեր»²:

Նժդեհը ստիպված էր մյուս ճակատներից հանել մի քանի փորձված զանգեզուրցի սպաների և նրանց ուղարկել արևմտյան ռազմաճակատ: Ինչ վերաբերում է Կուռոյին ռազմաճակատի հրամանատարի և իր օգնականի պաշտոններից ազատելու առաջարկներին՝ Նժդեհն այդ քայլին չդիմեց, անշուշտ, հաշվի առնելով, որ նրան ինքն է նշանակել Ս.Վրացյանի խնդրանքով:

Ավելի ավերիչ էին դառնում մեծ ծավալներ ընդունած

¹ Տե՛ս՝ Ա.Յ. Մյասնիկյանի ռազմական գործունեությունը 1917-1925թթ.: Փաստաթղթեր և նյութեր, Թամբեք Հայաստանի այխիվների, 1976, թիվ 1, էջ 205, 206:

² Խորհրդային Հայաստանի կառավարության «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը 1921 թ. մայիսի 27-ից սկսել էր լույս տեսնել «Խորհրդային Հայաստան» անվանումով:

³ Գ. Նոյնի, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ռոքք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 334:

բոլշևիկյան պրոպագանդի և քարոզչության ազդեցությունը գործի և բնակչության վրա: Կոմունիստների տարածած համարյա բոլոր թռուցիկների տեքստերը վերջանում էին փախստականներին ուղղված վերադարձի և Սյունիքի զինյալներին ուղղված կամավոր զենքը վայր դնելու և կռիվը դադարեցնելու կոչերով: Նժդեհը հանցանք էր համարում բոլշևիկների պրոպագանդին համապատասխան միջոցներով և նմանատիպ մեթոդներով չհակադրվելը: Նրա հանձնարարականով Լեռնահայաստանում հակաբոլշևիկյան քարոզչության լայն արշավ սկսվեց: Մասնավորապես Գորիսի «Մասուն» տպարանում մի քանի հազար օրինակով տպագրվեցին տարբեր բովանդակության թռուցիկներ, որոնց մեծ մասը ցրվեց ռազմաճակատի զանգեզուրյան զորամասերում: Մի քանի թռուցիկների հետ բոլշևիկների ձեռքին էր անցել նաև Նժդեհի ստորագրությամբ մի թռուցիկ, որը մայիսի 15-ին Հանքերից տված նրա հեռախոսագիրն էր՝ հետևյալ բովանդակությամբ.

«Արևմտյան ֆրոնտի հրամանատար Յապոնին, պատճենը՝ Լեռնահայաստանի փոխ-սպարապետ Կուռոյին, պատճենը՝ կառավարության:

Ես այսօր վերադարձա Գափան:

Թուրքեստանում ապստամբությունը պսակվել է կատարյալ հաջողությամբ: Ռուսաց զորքերը քաշվել են Կենտրոնական Ռուսաստան: Աղվանստանում ժողովուրդը սպանել է սովետական դեսպանին և քչել բոլշևիկներին: ՌԷկրաինան և Լեհաստանը սկսել են իրենց առաջխաղացումը, Ռուսաստանի գրեթե բոլոր նահանգներում սկսել է ապստամբություն: 11-րդ կարմիր բանակը քաշվել է Ռուսաստան. թե ինչ ուժեր պետք է փոխարինեն [այդ բանակին], մեզ հայտնի չէ:

Երևանում հայ և ռուս բոլշևիկների միջև տեղի են ունեցել կռիվներ: Ռուսները բացահայտ կերպով հրամայել են [հայկական] զորքին դուրս գալ Չանգեզուրի դեմ, իսկ հայերը հայտնել են, որ առանց ռուսների [զորամասերի] ոչ մի քայլ առաջ չեն անի:

Մայիսի 11-ին, կազմակերպված մանյովրներով, թշնամուն ստիպեցինք փախչել Օրդուբադից:

Եվրոպական մամուլը և դեմոկրատիան պահանջում են Կովկասը թողնել կովկասցիներին: Փարիզում հայերից, թուրքերից և վրացիներից կազմակերպված է մի խառն կոմիտե, որի նպատակն է Անդրկովկասում կազմել մի ընդհանուր զույր՝ բոլշևիկների դեմ կռվելու համար:

Մարդարապատի մոտ տեղի են ունենում ուժեղ կռիվներ

բոլշևիկների ու տաճիկների միջև և բոլշևիկները ջարդ են տվել պատճառը Ալեքսանդրապոլը դատարկելու պահանջն է:

Չորավար Նժդեհ
15 մայիսի 1921 թ.
Հանքեր»:

Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, Նժդեհի այս հեռախոսագիր-թռուցիկի մեջ բերված փաստերը, բացի մեկ-երկուսից, չէին համապատասխանում իրականությանը: Բայց պատերազմական պայմաններում սեփական զորքերի մարտական ոգին բարձրացնելու համար կռվող կողմերին միշտ էլ քույրատրեյի են եղել ինֆորմացիոն պայքարի բոլոր միջոցները:

1921թ. մայիսի 28-ին Չանգեզուրը տոնում էր Հայաստանի անկախության երրորդ տարին: Այդ օրը Գորիս քաղաքում հավաքվել էին բուն Չանգեզուրի, Տաթևի և Դարաբասի շրջանների ժողովրդական վաշտերը: Կեսօրին քաղաքային այգում, Շիրինյանի, Խորենու, Մաքոյի, Աշոտ Մելիք-Մուսյանի և այլոց եղբայրական գերեզմանների շուրջը հավաքվել էին բազմահազար մարդիկ: Ստեղծվել էր ախիների, սրերի, դրոշակների մի ամբողջ անտառ:

Տոնակատարությանը մասնակցում էր նաև Պարսկաստանից նոր վերադարձած Մ.Վրացյանը: Տարիներ անց, վերհիշելով այդ օրը, նա գրել է. «Չափազանց ազդված էի. խոսելու տրամադրություն չկար մեջս, բայց ինչպե՞ս կարելի էր խոսք չառնել Հայաստանի անկախության տարեդարձի առթիվ: Ինձանից հետո խոսեց Նժդեհը: Մպարապետի կարմիր գոտին մեջքին, ձեռքերը խաչաձև կրծքի վրա՝ նա սկսեց ճառը մեղմ ձայնով. ապա՝ աստիճանաբար ձայնը բարձրացավ՝ հատու և հզոր նախադասություններով, հուզելով ու հմայելով բազմությանը: Ի՞նչ ասաց. մի՞թե կարևոր էր, թե ինչ ասաց. կարևորը ասելու ձևն էր: Նժդեհը զիտեր խոսքով մարդկանց սրտերը գերելու արվեստը, և այդ օրը գերազանցեց ինքն իրեն»²:

Իսկ որպիսի ջերմությամբ է նկարագրել այդ հանդիսությունը ինքը՝ Նժդեհը.

«Նվիրական հողաբմբի վրա, արևի տակ վեհորեն ու հպարտ փայլում էին Սյունիքի սուրն ու խաչը՝ առաջինը որպես հաղթության, երկրորդը՝ տառապանքի խորհրդանշան:

Ջերմ խոսք կար:

Կար դառնության և ուրախության արցունք:

Այդ օրը ես հասկացա, որ մի պետության բարոյական

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921. 19 հունիսի:

² Ս. Վաղան, Կեանքի ուրիշներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, Թ հատոր, էջ 238:

բովանդակ մեծությունը կամ ոչնչությունը կարելի է կարդալ նրա քաղաքացիներից մեկի դեմքի վրա:

Այդ օրը սյունեցու աչքերի մեջ կարելի էր տեսնել մեր ցեղի բովանդակ զորույթն ու թափը:

Այդ օրը հաղթական էր սյունեցին, քանզի ցեղի ոգին կշարժեր հայ վաշտերը...

Ես այդ օրը տեսա Սյունիքը՝ իր ուժի, փառքի իր մեծության մեջ: Նա հպարտ էր, որովհետև պարտության էր մատնել Ադրբեջանը, ջարդել տաճիկ գնդերը, զինաթափել բոլշևիկյան 11-րդ բանակը...»¹:

Բայց տոնակատարության մասնակիցների հոգում ոչ միայն հպարտություն էր, այլև տազնապ՝ վաղվա օրվա հանդեպ, քանի որ նրանք գիտակցում էին իրենց դրության ողբերգականությունը:

«Այդ օրը, - գրել է Նժդեհը, - բոլորը, ղեկավար թե՛ զինվոր, տղամարդ թե՛ կին, ընդհանուր խանդավառության մեջ լուռ և անխոս մտածում էին՝ «ի՛նչ լավ պիտի լիներ, եթե մեր ռազմամթերանոցները դատարկ չլինեին: Մենք՝ ազատության համար թշնամու հարյուրապատիկ մեծ ուժերի հետ չափվողներս, հաց և փամփուշտ չունենք»:

Այո՛, շատ բաների հետ կռվի համար Սյունիքը չուներ նաև ամենամահաբեկչու՝ հաց և ռազմամթերք: Նա գիտակցում էր, որ «սիրամարգի պես իր շքեղ թևերի տակ չպիտի կարողանա թաքցնել իր «սև ոտները», իր պահեստների դատարկությունը: Նա հպարտ էր, որովհետև հաղթել էր, բայց դառնացած էր. քանզի հնարավորություն չուներ օգտվելու իր հաղթություններից»²:

Գործում Ս. Վրացյանը հանդես եկավ զեկուցումով, կառավարության նիստում հաղորդում արեց Պարսկաստան կատարած ուղևորության մասին, շեշտեց, որ այնտեղ իրեն հայտնի է դարձել, որ մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրից հետո, երբ բոլշևիկների և քեմալականների միջև հաստատվել են մտերիմ նոր հարաբերություններ, դաշնակիցները ո՛չ կարողություն ունեն օգնելու Լեռնահայաստանին և ո՛չ էլ կամեցողություն:

Մակայն Վրացյանը չխոսեց այն մասին, որ Թավրիզում ինքը հանդիպել է իր նկատմամբ ծայր առած բուռն դժգոհության: Հայաստանից Թավրիզ հասած ՀՀ նախկին Պառլամենտի անդամները, տեղեկանալով Վրացյանի գալստյան մասին, նրան խնդրել էին հանդիպել իրենց հետ և համատեղ քննարկել ստեղծված իրավիճակից բխող հետագա անելիքների հարցը: Վրացյանի մասնակցությամբ իրավիճակ էր ժողով, ուր նա ենթարկվել էր խիստ քննադատության: Մասնավորապես ելույթ ունեցողները հայտարարել էին, որ Տաթևում նրա կազմած նոր կառավարությունն

ապօրինի է, և որ դա պատճառ է դառնալու մի նոր աղետի, այս անգամ՝ Լեռնահայաստանում: Ժողովը նրան առաջարկել էր ցրել կառավարությունը:

Նշանակություն չտալով նախկին պառլամենտականների կարծիքին՝ Վրացյանն այնուհետև հանդիպում էր ունեցել Թավրիզում ապաստանած դաշնակցական մի քանի նշանավոր գործիչների հետ: Վերջիններս կարծիք էին հայտնել, որ նպատակահարմար է միավորել Չանգեզուրում գտնվող երկու կառավարությունները, Լեռնահայաստանն ազդարարել Ազատ Հայաստան և ստեղծել Հայաստանի միասնական կառավարություն: Վրացյանն անմիջապես հավանություն էր տվել այդ գաղափարին՝

Ծանոթանալով գործերի ընթացքին՝ Վրացյանը զնայով համոզվում էր, որ Լեռնահայաստանի անկախության պայքարը տանուլ է տրվում: «Ինձ համար, - գրել է նա, - արտասահմանի վիճակին ծանոթանալուց հետո պարզ էր այլևս, որ մենք դատապարտված ենք հեռանալու երկրից, որքան շուտ, այնքան, թերևս, ավելի լավ երկրի և մեզ համար: Կառավարությունը (Լեռնահայաստանի- Ա.Ս.) այդպես չէր մտածում: Որքան երկար դիմանանք, այնքան լավ, թերևս դրանով հաջողվի ապահովել Լեռնահայաստանի ինքնավարությունը. թերևս նոր դեպքեր տեղի ունենան, նոր հորիզոններ բացվեն մեր առջև, ո՞վ գիտե: Հեղափոխական ժամանակ է, ինչեր ասես չեն պատահի...»²:

Իր հաղթանակներով հպարտ սյունեցուն սպասում էր մշուշապատ ապագա, բայց նա սովոր չէր իր բախտը թողնել անորոշությանը:

Նժդեհը և նրա զինակիցները անբնական ու վնասակար էին համարում Չանգեզուրում երկու կառավարությունների գոյությունը, մանավանդ որ դրանք, տեղին թե անտեղի, միջամտում էին միմյանց ներքին գործերին. խախտում ֆունկցիաների հստակ բաժանման մասին նախապես համաձայնեցված կարգը: Ս. Վրացյանի կառավարության անդամներից ոմանք Չանգեզուրում իրենց գտնվելը համարում էին ժամանակավոր, ուստի համարյա չէին լինում ռազմաճակատներում, ջանքեր չէին թափում Երևանից եկած զորքերի գոնե մի մասը Չանգեզուրի պաշտպանության գործին յօժելու համար և այլն:

Ի տես այս ամենի, Նժդեհը բողոքում էր.

«Նախարարներից (Ս. Վրացյանի կառավարության - Ա.Ս.) երեք հոգի ապրում են Հանքերում առանց որևէ իրական օգնություն ցույց տալու գործին, իսկ կառավարության մյուս անդամները նույն

¹ Գ. Նժդեհ, Քեղի ոգու շարժը, էջ 26-27:

² Նույն տեղում, էջ 27:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 59:

² Ս. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ (Ա հատրթ), էջ 237:

եղանակով շարունակում են իրենց գործունեությունը, որի շնորհիվ էլ ոչինչ չի փոխվում եղած դրությունից»։ Այնուհետև նա նշում էր. «Ես ստիպված եմ լինում ճակատից ճակատ թափառել, խոսել զինվորների և գյուղացիության հետ, նրանց մեջ վառ պահել անկախության ոգին։ Մինչև իսկ կառավարության անդամները շատ անգամ գրում էին ինձ՝ այս կամ այն շրջանն անցնել և երևալ ժողովրդի աչքին, որ նա չհուսահատվի, չվարանե։ Ես առանց դադարի Գորիսից Հանքերն էի անցնում, այնտեղից՝ Մեղրի, երկու օրից հետո երևում էի Տաթև, Բազարչայ և այսպես անընդհատ։ Բայց ի՞նչ է լինում այդքան ջանքերի հետևանքը։ Ընկ. Վրացյանը մի երկու օրով միայն վերադառնում է Գորիս և էլի իսկույն ետ գնում Թավրիզ»¹։

Գավառի համար ճակատագրական այդ պահին անհրաժեշտ էր ուժերի ոչ միայն համադրում, այլև՝ միավորում։ Այդ նպատակադրումը իր հերթին առաջացրել էր Լեոնահայաստանի կառավարությունն անկախ Հայաստանի կառավարության ֆունկցիաներով օժտելու առաջարկը։

Դեռ մայիսի 18-ի նիստում Լեոնահայաստանի կառավարությունը որոշում էր ընդունել «ամիջապես հեռախոսագրով Գորիս հրավիրել Փրկության կոմիտեի անդամներին (հատկանշական է, որ Լեոնահայաստանի կառավարությունը դեռ չէր հարմարվել «Հանրապետական Հայաստանի կառավարություն» բառակապակցությանը- Ա.Ս), ամսիս 27-ին գումարել խառը նիստ, խորհրդակցության մեջ մտնել նոցա հետ և պարզել մի շարք կարևոր հարցեր, որոշելով Լեոնահայաստանի կառավարության և Փրկության կոմիտեի փոխհարաբերությունները»²։

Իր կառավարության անդամների հետ Ղափանից Գորիս եկած Ս.Վրացյանը, առանց ժամանակ կորցնելու, Նժդեհի հետ քննարկում է Ազատ Հայաստանի միասնական կառավարություն ստեղծելու հարցը։ Չնայած Վրացյան-Նժդեհ խոսակցությունը հարթ չի անցնում, բայց նրանք ի վերջո գալիս են համաձայնության։

1921թ. մայիսի 31-ին Լեոնահայաստանի կառավարությունը՝ Գարեգին Նժդեհի վարչապետությամբ, և Հանրապետական Հայաստանի կառավարությունը՝ Սիմոն Վրացյանի գլխավորությամբ, Գորիսում կայացած համատեղ նիստում համաձայնության եկան մեքենայաբար միանալու և միասնական կառավարություն ստեղծելու մասին։

Հունիսի 1-ին ստորագրվեց մի փաստաթուղթ, որի հիման վրա

այդ երկու կառավարությունները ձուլվեցին, և ստեղծվեց մեկ՝ Հայաստանի կառավարությունը։ Այլ խոսքով՝ Լեոնահայաստանը պաշտոնապես հայտարարվում էր Հայաստան, որի մայրաքաղաքը Գորիսն էր³։

Ըստ կայացած համաձայնության՝ Հայաստանի նախարարների խորհրդի նախագահ առաջադրվեց Սիմոն Վրացյանը, իսկ ռազմական ուժերի հրամանատար՝ Գարեգին Նժդեհը։ Նոր դահլիճը բազմամարդ էր՝ բաղկացած 11 նախարարից. Արշ. Հովհաննիսյան, Գ. Նժդեհ, Ս. Մելիք-Յուլյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Սմբ. Նոյազարյան, Ավ. Օհանջանյան, Հովհ. Տևեճյան, Հ. Տերտերյան, Ա. Խոնդկարյան, Վ. Մինախոբյան, Մին. Մինասյան։ Կառավարությանն առընթեր պետական հսկիչ նշանակվեց Գեղեճ Տեր-Մինասյանը²։ Նախարարների մի մասը պորտֆելով էր, մյուս մասը՝ առանց պորտֆելի։ Նրանցից մեկն անկուսակցական էր, երկուսը սոցիալիստ-հեղափոխականներ էին, մնացածը՝ դաշնակցականներ։

Այդ գործողությամբ, ըստ էության, վերացվում էին Տաթևի ապրիլի 26-ի համագումարի որոշումները, և չեղյալ էր հայտարարվում համագումարում ընտրված Լեոնահայաստանի կառավարությունը։ Թեև Լեոնահայաստանի փաստացի առաջնորդը շարունակում էր մնալ Նժդեհը, բայց իրավական տեսակետից կառավարության ղեկավար դարձավ Ս. Վրացյանը։

Շուտով Սիմոն Վրացյանը կրկին մեկնեց Իրան, որ պարզի, թե գավառի վրա կարմիր բանակի նոր հարձակման դեպքում Լեոնահայաստանը ինչպիսի՞ փաստացի օգնություն կարող է ակնկալել պարսկական խաներից։

Գորիսում նոր կառավարության ստեղծումն արդեն Պարսկաստան անցած լաշնակցական գործիչներից շատերի մոտ կարող էր հույս արթնացնել, թե գուցե հնարավոր լինի Հայաստանում վերականգնել ազգային-անկախ պետականությունը։ Բացի այդ, ենթադրվում է, որ նոր կառավարությունը շունչ է տալու Խորհրդային Հայաստանում մնացած դաշնակցականներին և մտավորականության այն մասին, որոնք նույնպես չէին կորցրել Հայաստանի անկախության վերականգնման հույսը։

Գորիսում Հայաստանի միացյալ կառավարության ստեղծումը Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դիտեց որպես Չանգեզուրի իշխանությունների կողմից պայքարը մինչև վերջ շարունակելու վկայություն։

Ելնելով դրանից, ինչպես նաև հաշվի առնելով այն

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիմոնի, «Հայրենիք», ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 88։

² Նույն տեղում։

³ Ի. Կրպակ, Մտոյիկ անցեալից, պատմական դէպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 116։

¹ Գ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 339-340։

² Ի. Կրպակ, Մտոյիկ անցեալից, պատմական դէպքեր և ապրումներ, 1917-1922, էջ 116։

հանգամանքը, որ Հայաստանի բնակչության լայն շրջանները չէին ընդունում Չանգեզուրի վրա հարձակման գաղափարը, Այ. Մյասնիկյանի կառավարությունը, 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարության հետ համագործակցած, պրոպագանդիստական լայն գործունեություն ձեռնարկեց: Չանգեզուրը գրավելու կոչերը չէին իջնում «Խորհրդային Հայաստան» քերթի էջերից: Ամենուրեք կազմակերպվում էին բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայիների միտինգներ, որոնցում համոզմունքով կամ պատվերով ելույթ ունեցողները պահանջում էին վճռական միջոցների դիմել «Չանգեզուրի հակահեղափոխությունը տապալելու» համար:

Հարկ է նշել, որ Ս.Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի կառավարության ստեղծումը Չանգեզուրի բնակչության լայն զանգվածների շրջանում մեծ ոգևորություն առաջ չբերեց: Հոգնած ու տառապած գյուղացիներից շատերն այլևս նախկինի նման ոգեշնչված չէին գավառի ինքնիշխանության գաղափարով և փաստով: Նրանք կարոտով երագում էին հանգստության և խաղաղ կյանքի մասին: Այդ կառավարությունը հարկ եղած պաշտպանություն չստացավ նաև գորքի կողմից, ավելին, գորամասերի վստահելի հրամանատարների մի մասը բացահայտորեն հանդես եկավ նրա դեմ: Նոր կառավարությանը հակված չէին ընդունելու նույնիսկ նրա հետ Չանգեզուր եկած գորամասերը: Մասնավորապես տաճկահայերը, որոնք փետրվարյան օրերին դաշնակների հիմնական հարվածող ուժն էին, կենտրոնանալով Չանգեզուրում, սկսեցին տրտնջալ անորոշ վիճակից:

Այդ օրերին Ասքանազ Մռավյանը գրում էր, որ Փետրվարյան ապստամբության հիմնական ուժը կազմող տաճկահայերը, մասնավորապես սասունցիները և մշեցիները, «նահանջելով Չանգեզուր, սուկայի տանջանքներ են կրել ճանապարհին», ուստի նրանք «մերժում են կոիվը շարունակել Չանգեզուրում»¹: Այդ, Չանգեզուր անցած ապստամբների մի զգալի մասը այլևս տրամադիր չէր կռվելու կարմիր բանակի դեմ:

Ահա թե ինչու Չանգեզուրյան իշխանությունները ձեռնարկում էին բոլոր միջոցները՝ քիկունքն ամրապնդելու համար:

Այդ ուղղությամբ ձեռնարկված զանազան միջոցների թվում Ս.Վրացյանն ու Գ.Նժդեհը կարևոր նշանակություն տվեցին Չանգեզուրի բոլոր հակախորհրդային, հակաաղքբեջանական ուժերի համախմբմանը: Ամենուրեք գյուղերում կազմակերպվում էին ժողովներ, որոնցում դրանց մասնակիցներին կոչ էր արվում մինչև վերջ կռվել գավառի անկախության համար: Նժդեհը շրջում է

գյուղից գյուղ, հանդես գալիս կրակոտ ելույթներով ու կոչերով, բնակչության մեջ բորբոքում կռիվը շարունակելու տրամադրություն:

Կարևոր խնդիրներից մեկը նոր գորահավաքի միջոցով գորահավորումների համալրումն էր: Վրացյանը և Նժդեհը այդ գործում մեծ դժվարությունների առջև կանգնեցին. երիտասարդների մի մասը հրաժարվում էր գորակոչից: Չնայած գործադրած ջանքերին՝ գորակոչը սպասված արդյունքը չտվեց:

Թիկունքն ամրապնդելու համար ձեռնարկվեցին նաև ուրիշ միջոցներ: Նժդեհը հրահանգ տվեց՝ «գավառը մաքրել կոմունիստներից և նրանց համակիրներից»: Նա, օրինակ, Լեռնահայաստանի բանակի գլխավոր շտաբի պետ Ռուբեն Նարինյանի գլխավորությամբ պատժիչ զորամասեր ուղարկեց Միսիանի շրջանի Բագարչայ և Բորիստվկա ռուս-մոլդակական գյուղերը, որոնց բնակիչները, հետախուզության տվյալների համաձայն, գավառի վրա ռուսական կարմիր բանակի հարձակման դեպքում պատրաստվում էին Չանգեզուրի պաշտպանների քիկունքում ապստամբություն բարձրացնել: Հօգուտ պետության բռնագրավվեց այդ գյուղերի բնակիչների մի մասի ունեցվածքը, իսկ զենքը բռնելու ընդունակ մոլդակներից մի քանի տասնյակ մարդ ձերբակալվեց և ուղարկվեց Տաթևի վանք՝ բանտարկության: Նրանց թվում էին գյուղի ամենաակտիվ գործիչները՝ Ռոդիոն, Գրիգորի և Անդրեյ Կասմինցիները, Վասիլի Տոկարև, Անդրեյ Ժուկովը, Աֆանասի Սորոկոումովը, Վասիլի Տեպկինը, Պավել Մերգելը, Իվան Յուրինը և ուրիշներ:

Տաթև հասնելուն պես պատանդներից մի քանիսը գնդակահարվում են, որոնց թվում էին Վասիլի Տեպկինը և Աֆանասի Սորոկոումովը: Բագարչայցիների հետ բանտարկության մեջ էին գերի կարմիրբանակայիներ և շրջակա գյուղերից, Գորիս քաղաքից ու Լափանի հանքերից բերված հայ բուշեիկներ: Ովքեր հարցաքննությունների ժամանակ ցուցմունքներ չէին տալիս, ժայռից նետվում էին ձորը:

Տաթև գյուղի բուշեիկյան բջիջը, ընդհատակյա ղեկավարությունից հրահանգ ստանալով, ձեռնարկում է ռուս գյուղացիներին ազատելու վտանգավոր գործը: Մի քանի կոմունիստներ գիշերով կարողանում են թափանցել վանք, իրենց հետ բերած պարանը կապում են վանքի խցերից մեկի պատուհանին, և բանտարկյալ բագարչայցիները սկսում են իջնել կիրճը: Վանքի պահակ զինվորները, նկատելով այդ, կրակ են բացում և սպանում են իջնողներից մի քանիսին, բայց ոմանց, այնուամենայնիվ, հաջողվում է փախչելով ազատվել և 45-օրյա բանտարկությունից հետո, գիշերը քայլելով և ցերեկը թաքնվելով, հասնել Աղքբեջանի տարածք ու մտնել կարմիր բանակի շարքերը: Այդ անսպասելի գործողությունն իրականացնելիս մեծ համարձակություն են

¹ «Կարմիր աատը» (Թիֆլիս), 1921, 1 հունիսի:

ցուցաբերում հատկապես Տաթևին հարևան Մևարանց գյուղի ընդհատակյա կոնունիստներ Սերգո Վարդանյանը, Լևոն Վարդանյանը, Սաթի Ղազարյանը և Տիգրան Մղումյանը: Վանքում մնացած բանտարկյալներից մի քանիսը գնդակահարվում են, իսկ մյուսներն ազատվում են կարմիրբանակայինների կողմից Տաթևը գրավելու ընթացքում:

Այդ օրերին բուռն իրադարձություններ տեղի ունեցան Միսիանի Ախլաթյան գյուղում: Գյուղացիների մի մասը հայտարարեց, որ այլևս չի ենթարկվելու գավառի կառավարությանը: Յուրյը կազմակերպել և գլխավորում էր ընդհատակյա կոմբջիջը՝ Հակոբ Տանինի գլխավորությամբ:

Չինված մի ջոկատ հարձակում գործեց գյուղի վրա և ճնշեց հուզումները¹: Չերբակավեց 52 մարդ, որոնց ուղարկեցին Գորիս՝ հարցաքննության: Հ.Տանինը կարողացավ թաքնվել, բայց ձերբակալվեց նրա հայրը, որը նույնպես ցույցի կազմակերպիչներից մեկն էր ու, երկար հարցաքննությունից հետո, գնդակահարվեց Բոնակոթ գյուղում:

Շուրջկալ կազմակերպվեց Ղարաքիլիսա գյուղում, բայց կոմունիստներն այնտեղից կարողացել էին ժամանակին հեռանալ: Այնուամենայնիվ, պատմիչները բռնեցին գյուղի կոմբջջի ակտիվ անդամներից մեկին՝ Գարեգին Գյուրջյանին, որը նույնպես գնդակահարվեց՝ «խռովություն կազմակերպելու փորձ անելու» մեղադրանքով:

Հունիսի սկզբներին Հայաստանի Հեղկոմի կողմից կրկին Վայոց ձոր եկան Արտաշես Կարինյանը և Մելինկովը՝ բանակցելու Չանգեզուրի իշխանությունների հետ՝ վերջ տալու պատերազմին: Գորիսի կառավարությունը այնտեղ ուղարկեց Գառնիկ Շահինյանին, որին Լեռնահայաստանի Նախարարների խորհրդի թիվ 1438 որոշմամբ և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության միացյալ կառավարության փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի ստորագրությամբ հունիսի 4-ին տրվեց հետևյալ վկայագիրը.

«Մույնը ներկայացնող՝ ընկեր Գառնիկ Շահինյանը լիազորվում է անձամբ հանձնելու Խորհրդային Հայաստանի կառա-

վարությանը Լեռնա-Հայաստանի կառավարության պաշտոնական գրությունը և ստանալու պատասխանը:

Հրահանգվում է զինվորական և քաղաքացիական իշխանություններին ցույց տալ ընկեր Շահինյանին ամենալայն աջակցություն»¹:

Հանդիպումը կողմերի միջև տեղի ունեցավ Գնդեվազ գյուղում, բայց որևէ համաձայնություն չկայացավ, և որոշվեց բանակցությունները հետաձգել երկու շաբաթով:

Իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով Գորիսի կառավարությունը զանազան քայլեր էր անում նաև գավառից դուրս գտնվող հակախորհրդային ուժերի հետ ընդհանուր լեզու գտնելու համար: Աջակցություն ստանալու հույսով նա դիմեց նույնիսկ Չանգեզուրին հարող խորհրդային հայտարարված աղբրեջանակն ու տարածքներում դեռևս չջախջախված և դեռ իրենց ազդեցությունը բնակչության զգալի խավերի վրա պահպանող մուսավաթական ուժերին²: Երեկվա թշնամիներն ուզում էին միավորել իրենց ուժերը խորհրդային իշխանության դեմ: Այդ մերձեցման փորձը Գորիսում արդարացվում էր նրանով, որ եթե իրենց դեմ միավորվել են հայ և աղբրեջանցի բուլշևիկները, ապա տարօրինակ ոչինչ չկա, եթե նրանց դեմ իրենց ուժերը միավորեն բուլշևիկների հակառակորդները:

Թեև Չանգեզուրին հարող շրջանների մուսավաթականները լայլ էին տեսնում, որ խորհրդայնացված Աղբրեջանի կառավարության մեջ և իշխանության տեղական մարմիններում մեծ թիվ են կազմում երեկվա թունդ մուսավաթականները և իրենց կոմունիստ վերանվանած մուսավաթականներն զործիչները, թեև համոզված էին, որ Նարինանովի կառավարությունը Հայաստանի և հայերի նկատմամբ ըստ էության վարում է նախկին կառավարության քաղաքականությունը, այնուամենայնիվ, նրանք պատրաստակամությամբ ընդառայ գնացին Գորիսի կառավարության առաջարկին, որովհետև երազում էին Բաքվում վերականգնել նախկին իշխանությունը³:

Հունիսի 5-6-ին Գորիսում բանակցություններ տեղի ունեցան այնտեղ ժամանած Քուրդիստանի Մինքենդ գյուղի և հարակից գյուղերի գործիչների հետ, որոնք դեռ պահպանում էին իրենց զինված ջոկատները: Հունիսի 6-ին Գորիսում բանակցություններ տեղի ունեցան «քոչվորների» անվան տակ այնտեղ եկած քուրդ գործիչների և տեղի իշխանությունների ներկայացուցիչների միջև: Բանակցելու էին եկել մի քանի բեկեր՝ Ալիբեկովը, Ասադուլաբեկ Համազարեկովը, Հուսեին Գուլիբեկ Բաբաբեկովը, Հաջի Իսմայիլ

¹ Այս դեպքերից շատ չանցած՝ 1921 թ. վերջին և 1922 թ. սկզբին, տնտեսապես քայքայված քաղաքայինները բողոքեցին գյուղ: Միայն երկու բնուսնիք՝ Մորոզովներն ու Մատրոսյանները, չցանկացան մեկնել, իսկ 240 բնուսնիք փոխադրվեց Հյուսիսային Կովկաս: Այստեղ բախտ փնտրելուց և որոնումների ծանր ուղի անցնելուց հետո, քաղաքային շատ բնուսնիքներ, մի քանի տարի անց, կոտունություն մտնելուց խուսափելով (կոնկոտիվացումը Հյուսիսային Կովկասում ավելի վաղ էր սկսել), վերադարձան գյուղ: Իայն շուտով այստեղ էլ սկսվեց կոնկոտիվացման շարժումը, և կազմակերպվեց Ռազարյանի հայտնի տոհմային անասնաբուծության սովխոզը: Հայրենական մեծ պատերազմից հետո քաղաքայինները կրկին ու վերսկսվեցին բողոքել իրենց հարյուրամյա գյուղը և բնակություն հաստատելն Գնդեվազ-Ինգուշական ինքնավար Հանրապետության մայրաքաղաք Գրոզնու մերձակա ավաններում, բայց երկար ժամանակ իրենց հայրենիքը շարունակում էին համարել Չանգեզուրի ծայր հյուսիսում. Ռոտասու բարձրաբերձ սարերով: Ընկած հովիտը շրջապատված զով ու խոտառատ բարձրաբերձ սարերով:

² Այդ մասին տես Գ. Նոյնի, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սկստեմբեր, թիվ 11 (35), էջ 82:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ս., ք. 113, գ. 3, գ. 61, ք. 33:

² Նույն տեղում, ք. 1022, գ. 8, գ. 208, ք. 1-2:

³ Նույն տեղում, գ. 315, ք. 1:

Հաջի Շեխուլի օղին, Քեմանդ Բարաօղլին և Հաջի Մահմեդ օղին¹։

Գորիսի իշխանությունների կողմից բանակցությունները վարում էր կառավարության ներքին գործերի նախարար Մելիք-Յուշյանի գլխավորած պատվիրակությունը։

Բանակցությունների ընթացքում բեկերը խոստումներ տվեցին, որ Չանգեզուրի վրա կարմիր բանակի հարձակման դեպքում իրենք օգնություն են ցույց տալու Գորիսի կառավարությանը²։

Այդ խոստումը, իհարկե, չկատարվեց, և Գորիսի կառավարությունն էլ այնքան միամիտ չէր, որ հավատ ընծայեր բեկերի երդումներին։ Ուղղակի այդ օրերին Գորիսի համար չափազանց կարևոր էր, որ Չանգեզուրի վրա կարմիր բանակի արշավանքի դեպքում բեկերը գոնե իրենց չեզոք պահեին։ Իսկ Չանգեզուրում տեսել էին, թե մուսավաթականները, ամենահետադեմ մուսուլմանական ուժերը, խավարամիտ բեկերը ինչպես էին զանգվածաբար միանում կարմիր բանակին, բուշլիկյան գույն ստացած ցեղակիցներին, այսպես կոչված՝ կարմիր ասկյարներին, երբ նրանք կռվի էին գալիս Հայաստանի Հանրապետության վերջին բեկորի՝ Չանգեզուրի դեմ։

Վրացյան-Նեդեհ խմբակցությունը եռանդուն ջանքեր էր գործադրում նաև Հյուսիսային Պարսկաստանի խաների հետ ստեղծված բարեկամությունը պահպանելու և նրանցից օժանդակություն ստանալու համար։ Պարսկաստանում շարունակվում էր աշխատանքը հիմնականում երկու ուղղությամբ՝ երևանյան տարադրանով Չանգեզուրում գտնվող փախստականների համար զենք սննդամթերք և թույլտվություն ստանալ թավրիզում ու շրջակա բնակավայրերում տեղավորելու Արաքսն անցած փախստականներին։ Ինչպես առաջին, այնպես էլ երկրորդ հարցի լուծման գործում մեծ դեր էր խաղում Հյուսիսային Պարսկաստանի նշանավոր քաղաքական գործիչ, հայերի ընդգծված բարեկամներից մեկը՝ Ամիր Արշադ խանը։

Կարևոր դեր էր ստանձնել թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանը, որին մշտապես աջակցում էր Ամիր Արշադը։ Դեռևս Փրկության կոմիտեի օրերից նա նշանակվել էր «Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ» թավրիզում, ինչպես որ նույնպիսի պարտականություն թեհրանում կատարում էր իշխան Արղուբյանը։

Մելիք-Թանգյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվել էր Կարմիր խաչի կոմիտե՝ զանգեզուրյան բանակի վիրավոր և հիվանդ մարտիկներին բժշկական օգնություն ցույց տալու համար։ Փախստականների առաջին խմբի ապրիլի 27-ին Պարսկաստան

անցնելուց մեկ ամիս հետո՝ մայիսի 24-ից, սկսվել էր Հայաստան վերադարձի հոսքը³։ Նրանց օգնելու նպատակով, ինչպես թավրիզում, այնպես էլ ողջ Ատրպատականում սկսվել էր դրամահավաք, որը մեծ արդյունքներ էր տալիս։ Թեմակալ առաջնորդը նաև Չանգեզուրի կառավարության և Ամիր Արշադի միջնորդն էր։ Վերջինս և նրանից կախում ունեցող Մութալիբ և Գիդաետ խաները ոսկու և թանկարժեք իրերի դիմաց Չանգեզուր էին ուղարկում ցորեն և փամփուշտ⁴։

Սակայն Արաքսն անցնելու գործը դժվարանում էր նրանով, որ Հյուսիսային Պարսկաստանում քաղաքական անկայուն վիճակ էր։ Մի կողմից անգլիական զորքերը շարունակում էին մնալ Չանգանում, Համադանում, Դազվինում և տեղաշարժվում էին առանց հաշվի առնելու տեղական իշխանությունների կարծիքը, մյուս կողմից՝ լուծված չէին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ կապված մի շարք լուրջ խնդիրներ։

Պարսկաստանի կառավարության մինիստր-պրեզիդենտ Տաքա-Տաբային մայիսի 15-ին թավրիզ՝ սահմանային իշխանություններին ուղարկել էր հետևյալ հրամանը. «Պարսկական կառավարության հետ ունեցած պայմանագրի համաձայն, Խորհրդային Ռուսաստանը պարտավոր էր հեռանալ Հյուսիսային Պարսկաստանի Գիլանի մահանգի տարածքից, բայց մինչև այժմ շարունակվում է մնալ այնտեղ։ Ուստի Կովկասի հետ պարսկական սահմանը հայտարարում են փակված, և թույլ չտալ ապրանքների արտահանում Կովկաս»⁵։ Թավրիզի գեներալ-մահանգապետ Մուխթիբ-Սալթանեն անմիջապես ձեռնարկեց հանձնարարականի կատարմանը։

Պարսկական կառավարության մինիստր-պրեզիդենտի այդ հրամանը տազնապալի էր Լեռնահայաստանի և հատկապես այնտեղ կուտակված բազմահազար փախստականների համար։

Մյուս կողմից՝ այդ հրամանը մեծ վրդովմունք էր առաջացրել թավրիզի առևտրականների շրջանում, քանի որ այն մեծապես հակասում էր նրանց շահերին։ Ուստի, հավաքվելով ընդհանուր ժողովի, առևտրականները քննադատեցին մինիստր-պրեզիդենտի հրամանը, նշեցին, որ թավրիզի գեներալ-մահանգապետը որպես կառավարիչ, չի գտնվում իր կոչման բարձրության վրա, իր վարչական ապարատով ազդեցություն չի գործում այն խաների ու զանազան սարդարների վրա, որոնք խաղաղ աչքով են նայում ավարառություններին, բայց չեն մտահոգվում առևտրի ու արհեստների զարգացմամբ։ Ելնելով դրանից՝ նրանք որոշում ընդունեցին՝ խնդրել մինիստր-պրեզիդենտին՝ պաշտոնազրկել

¹ Տե՛ս՝ *Արղուբյանի*, Սինքենտի շրջանի թուրք-քուրդները («Լեռնահայաստանի հերոսամարտը» գրքի արթի), «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, սեպտեմբեր, թիվ 11 (47), էջ 65, 71։

² ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 208, ք. 1-2։

³ Վ. Մինախորան, Վերադարձ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49։

⁴ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 10, ք. 10-11։

⁵ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 306, ք. 2։

Մոխրի-Սալթանին և նրա փոխարեն Թավրիզի գեներալ-նահանգապետ նշանակել Ամիր Արշադին, որն ավելի ազդեցիկ է, ուժեղ և գործունյա:

Իրենց պահանջը ժողովականները հեռագրով ուղարկեցին մինիստր-պրեզիդենտ Տաբա-Տաբայիին: Սակայն նա մերժեց առևտրականների պահանջը և Ամիր Արշադին առաջարկեց անմիջապես իր ջոկատով հեռանալ Թավրիզից. վերջինս ենթարկվեց հրամանին¹:

Չնայած դրան՝ Նժդեհին հաջողվել էր մինչ այդ պայմանագիր կնքել Ամիր Արշադի հետ, որով երաշխավորվում էր Չանգեզուրից անարգել բոլոր հայերի Պարսկաստան անցնելը: Հաշվի առնելով արդեն կնքված պայմանագիրը և ելնելով Չանգեզուրում հայերի համար ստեղծված ծանր վիճակից՝ մինիստր-պրեզիդենտը բույատրելի համարեց նրանց առջև սահմանը բաց պահելը:

Բայց Նժդեհի, Վրացյանի և նրանց զինակիցների ջանքերը սպասած արդյունքները չէին տալիս: Լեռնաշխարհի բնակչության լայն զանգվածների գիտակցության մեջ փոփոխություն էր կատարվում: Ավելի ու ավելի շատ զանգեզուրցիներ էին հակվում խնդիրը Խորհրդային Հայաստանի բոլշևիկյան կառավարության հետ լիազոր ճանապարհով լուծելու կողմը:

Չանգեզուրցին, բառիս բուն իմաստով, կանգնել էր սովի առջև: «Լեռնահայաստանի ժողովուրդը,- գրում էր Նժդեհը,- 7000-ի չափ երևանյան գաղթականություն է կերակրում, ինքը քաղցած մնալով հանդերձ»²: Բայց դա բոլորը չէր. դեպի Արաքս փախչող երևանյան զորամասերը, բնակավայրերով անցնելիս, թույլ էին տալիս զանգվածային անօրենություններ: Տաճկահայ զինվորությունը, որ Հայկական Հանրապետության բանակի ամենառազմունակ տարրն էր, Վայոց ձորի ճակատում մնալ չցանկանալով, շտապում էր դեպի Արաքս: 2500 մարդուց բաղկացած տաճկահայ մի զորամաս Միսիանի, բուն Չանգեզուրի, Ղափանի և Արևիքի հայկական գյուղերով անցնելիս անկազմակերպ խուճապային արշավով Լուսաբեկություն էր առաջացնում տեղացիների մոտ: Բայց առավել անտանելին գյուղացիների նկատմամբ զորամասի զինվորների անկիրթ ու անհոգի վերաբերմունքն էր. նրանք թալանում էին գյուղացու հացի վերջին կտորը, մորթում նրա ոչխարը, այժը, հավերը, մի խոսքով՝ կատարյալ ավերի էին ենթարկում նրա վերջին ունեցածը: Այդ պատճառով տեղի ունեցան ցավալի ընդհարումներ տաճկահայ զինվորների և տեղի գյուղացիների միջև, եղան նաև մարդկային զոհեր:

Գողթանի շրջանում մնացած մի քանի հայկական գյուղերի բնակիչները զինված դուրս էին եկել և դիրք բռնել տաճկահայ

զինվորների դեմ՝ իրենց բնակավայրերը պատշպանելով թալանի վտանգից: Նրանք նաև պարզ հայտարարել էին, որ իրենք, իհարկե, բոլշևիկներ չեն, բայց իրենց ֆիզիկական գոյության պահպանումը և տնտեսական կյանքի շահը պահանջում է լինել Խորհրդային Հայաստանի հետ¹:

Այ. Մյասնիկյանին ներկայացրած հետախուզային զեկու-ցագրի մեջ նշված էր. «Մինչև երևանյան փախստականների Չանգեզուր հասնելը այստեղի գյուղացիները ռազմատենչ էին, բայց գալուց հետո նրանք ճնշված վիճակում են, անլուր սարսափներ են կրում մաուզերիստներից: Կան շրջաններ, որտեղ ամեն մի գյուղացու մոտ «հյուրընկալված» է 8-10 մաուզերիստ: Մրանց կողմից եղել են բռնաբարությունների դեպքեր»²:

Պատահական չէ, որ գյուղացիները շատ տեղերում, չկարողանալով բավարարել զինվորների պահանջները, դուրս էին փախչում իրենց տներից: Նժդեհը զայրացած գրում էր. «Ճիշտ է, տաճկահայ զինվորությունը կիսաքաղց էր, բայց չէ՞ որ նույն և ավելի վատթար վիճակում էր նաև Լեռնահայաստանի զինվորը, որը պետական պահեստներից չէր հաց ստանում, այլ կամավոր նվեր բերված հացի փշրանքներից, և ոչ թե հինգ օր, 10 օր, այլ ամբողջ ամիսներ շարունակ: Տաճկահայ զինվորի այդ վարմունքը պետք է քայքայում անաջ բերեր գյուղացիության լայն խավերում՝ սկսած Դարալազյազից մինչև Մեղրի»³:

Ուստի Լեռնահայաստանի իշխանությունները շահագրգռված էին երևանյան փախստականությունը որքան կարելի է շուտ հեռացնել Պարսկաստան՝ դրանով իսկ արգելքներ հարուցելով Հայաստանի կառավարության դեկրետների իրականացման առջև:

Հակառակ դրան՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները ուժեղացնում էին աշխատանքները գաղթողների փախուստը կանգնեցնելու և արդեն Պարսկաստան անցածներին ետ բերելու համար:

Այդ նպատակին էին ծառայեցվում նաև Պարսկաստանի հետ դիվանագիտական և տնտեսական սերտ հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ակտիվ քայլերը:

ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը Մոսկվայում գտնվող Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հաղորդում էր. «Սկսում ենք ապրանքափոխանակություն Պարսկաստանի հետ: Համաձայնություն է կայացվել Թավրիզի նահանգապետի հետ 240 հազար փութ հացահատիկ ներմուծելու մասին: Մեր պատվիրակությունը Միսնոնիլ Փիրումյանի գլխավորությամբ գնացել է Մակուի սարդարի

¹ ՀՀ ՀԳԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 306, ք. 2:

² Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 339:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 60:

² ՀՀ ՀԳԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, գ. 306, ք. 2:

³ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորր» հանդես, 1923, քիվ 3, էջ 336:

մոտ և համաձայնություն է ստացել մինչև կես միլիոն փութ ցորեն, ինչպես նաև անասուններ ներմուծելու մասին»¹:

1921թ. հունիսի 1-ին ՀՍԽՀ արտգործօրհանի հրավերով և Հայկոմկոմի Կենտկոմի ցուցումով Գրիգոր Վարդանյանը հանձն է առնում մեկնել Ջուլֆա և ղեկավարել Թավրիզից հայրենադարձություն կազմակերպելու գործը:

Ջուլֆայում նա մնում է 23 օր և անընդհատ ընդունում ու Հայաստան է ճանաչում փախստականներին: Նրան մեծ աջակցություն էին ցույց տալիս Ջուլֆայում ՀՍԽՀ արտաքին առևտրի կոմիսարիատի ներկայացուցիչ Գ.Հայրապետյանը և պարսկական կողմի փոստային տնօրեն Վ. Ադասյանը:

«Փախստականները գալիս էին և՛ երկաթուղով, և՛ հետիոտն: Վերջիններս Ջուլֆա էին հասնում 4-րդ օրը՝ մեծ մասամբ հիվանդ և ուժասպառ: Այդ ամսում հաջողվեց Հայաստան տեղափոխել մոտ 3250 փախստական՝ սովաբ մեծամասնությամբ աշխատավոր գյուղացիներ և մտավորականներ»²:

Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որ այդ բոլորի մասին տեղեկանան ինչպես Լեոնահայաստանում գտնվող փախստական զանգվածները, այնպես էլ տեղի բնակիչներն ու զինվորները:

Լեոնահայաստանի և հատկապես Երևանից եկած զորքերի մեջ իսկական ավերներ էին գործում բուլշևիկյան քարոզչությունը և պրոպագանդը, խորացնում պարտավորական հոգեբանությունը:

Հունիսի առաջին օրերին երևանյան զորքերի՝ Գնդեվազում գտնվող մի վաշտ (Նոր Բայազետի) և մի կիսավաշտ (Կոտայքի) քարոզչության ազդեցության տակ անցնում են բուլշևիկների կողմը: Այդ առթիվ Նժդեհը հարկ է համարել կրկին ընդգծել զանգեզուրցի պաշտպանների և զաղթող զորքի արմատական տարբերությունը՝ գրելով. «Լեոնահայաստանի զինվորությունը յուր վարած բոլոր կռիվների ընթացքում չի հիշում այդպիսի դավաճանական արարք և մինչև վերջին թույլն էլ նա հավատարիմ մնաց հայրենասեր և ազնիվ զինվորի սուրբ պարտականությանը»³: Նա նշում էր, որ բուլշևիկները ոչ ամեն տեղ են հաղթանակներ տանում զենքի ուժով, այլ շատ դեպքերում պրոպագանդով ու քարոզչությամբ՝ հուսալքում առաջացնելով հակառակորդի զորամասերի շարքերում: Այդպես կատարվեց նաև Վայոց ձորում: Մտնելով այնտեղ՝ բուլշևիկներն անմիջապես թուրքիկներ էին ցրել, որոնցում ասված էր, որ Խորհրդային Հայաստանի նախկին վարիչները, որոնք 1920թ. դեկտեմբեր - 1921թ. փետրվար ժամանակաշրջանում կատարված

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 9, ք. 48, 49:

² Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 39, գ. 11, ք. 69:

³ Գ. Նժդեհ, Լեոնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 337:

ոնպրեսիաների հեղինակներն էին, հեռացված են ասպարեզից, որ խորհրդային իշխանությունը ներում է շնորհել երևանյան ապստամբներին, ուստի նրանք առանց որևէ վախի կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը: Այդ թուրքիկներն ընկնում էին ռազմաճակատ, հեղափոխում դաշնակցական զորամասերի զինվորների մտքերը, ապա Գորիս կամ Մյունիքի մյուս շրջաններ պաշտոնական գործերով գնացած զինվորականների միջոցով տարածվում էին Լեոնահայաստանի բոլոր ծայրերում: Փախստականների մեծ մասն ընդառաջ էր գնում բուլշևիկների պրոպագանդին և խմբերով կես ճանապարհից վերադառնում էր Երևան:

Լեոնահայաստանի աշխատավոր զանգվածների գիտակցության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների հիմնական խթանը Խորհրդային Հայաստանում սկսված խաղաղ շինարարական աշխատանքներն էին, որոնց մասին լուրերը հասնում էին գավառ և մեծապես ազդում երկարատև կռիվներից հոգնած գյուղացիության վրա: Տառապած երկրի բնակչության բաղձանքը խաղաղությունն էր և շինարարական աշխատանքը: Երկարատև կռիվներից և արյունահեղությունից, տառապանքներից ու զրկանքներից շատ էին հոգնել բոլորը, կարտել էին մուրճ ու գնդանի, հանդ ու արտի, գիր ու գրքի: Բայց Չանգեզուրի ապստամբների ղեկավարները առաջվա նման հրաժարվում էին հայատալություն հայտնել Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը, քանի որ այնպես էլ նրանք հավատ չունեին, թե խաղաղ ճանապարհով Չանգեզուրը հանձնելով այն չի անցնի Ադրբեջանի ենթակայության տակ:

Ավելին, ինչպես ասվեց, Ս.Վրացյանը, Գ.Նժդեհը և նրանց զինակիցները հույսը չէին կորցրել, որ կարելի է վերադառնալ Երևան և վերահաստատել Հայաստանի անկախ պետականությունը:

Հենց այդ մտքով Գորիսի կառավարությունը նախապատրաստական աշխատանք սկսեց Խորհրդային Հայաստանի վրա հարձակվելու համար: Ըստ որում, ինչպես հուշում են արխիվային որոշ տվյալներ, սկզբում Նժդեհը կասկած է ունեցել Դարալագյազի վրա հարձակվելու նպատակահարմարության հարցում, բայց Վրացյանը, որպես կառավարության նախագահ, ճնշում է գործադրել նրա վրա՝ արագացնելով ճակատագրական հարձակումը:

Դարալագյազի վրա հարձակում կազմակերպելու մասին արդեն հունիսի սկզբներին հայտնի էր դարձել Թավրիզում: Դաշնակցական հայտնի գործիչներից Սիրակ Գրիգորյանը վկայում էր. «Թավրիզում սարսափով լսում ենք, որ ծրագրվում է հարձակվել Դարալագյազի վրա և կռիվները վերանորոգել Խորհրդային Հայաստանի հետ: Ժողովներ են արվում, միջոցներ

ձեռք առնվում խանգարելու այդ նոր աղետը»¹: Ժողովներում ընդունված բանաձևերն հանձնվում են դեռևս Թավրիզում գտնվող Վրացյանին, ուղարկվում են նաև Գորիս, բայց Վրացյանը պատասխանում է, թե «Հայաստանի (Լեռնահայաստանի - Ա. Ս.) գործն ու կուսակցական մարմինները կողմնակից են շարունակելու կռիվը և, որ Թավրիզում հավաքված գաղթականների կարծիքը չի կարող ազդել կառավարության քաղաքականության վրա»²:

Իրականում, թե՛ Չանգեզուրի ժողովուրդը, թե՛ Հ.Յ.Բ. տեղի կազմակերպությունները և թե՛ նույնիսկ գործի հրամանատարությունը կողմնակից չէին կռվին:

Թավրիզից վերադառնալով Գորիս՝ Ս. Վրացյանն այնտեղից մեկնում Բազարչայի համոզելու արևմտյան ճակատի հրամակազմին, որպեսզի նա կատարի Դարալազյազի վրա հարձակվելու մասին իր կառավարության որոշումը: Այդ մասին են վկայում նաև Թավրիզ անցնելուց հետո Դաշնակցության Գերագույն դատական ատյանին Կուռոյի և Յապոնի տված ցուցմունքները³:

Պարզվում է նաև, որ հարձակման նախօրեին Դարալազյազի ժողովրդի կողմից հատուկ պատգամավորություն էր գնացել Գորիս և կառավարությանը խնդրել նոր կռիվ չսկսել, չգալ իրենց գավառը գրավելու, այլ պետք է թե Գորիսի գործերը հարձակում սկսեն, իրենք միանալու են խորհրդային զորքին⁴: Գորիսում պատգամավորությանը պատասխանում են, որ արդեն գործի է դրվել պատերազմական մեթոդներ, և շուտով սկսվելու են ռազմական գործողությունները⁵:

Այս պայմաններում Թավրիզում հրավիրվում էին նոր ժողովներ, որոնց ընդունած բանաձևերն ուղարկվում էին արդեն ոչ թե Վրացյանին, այլ ուղղակի Երևան՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը:

Հունիսի կեսերին՝ Դարալազյազի վրա հարձակման նախօրեին, տաճկահայության ներկայացուցիչները Սմբատի նախագահությանը գումարում են ժողով, որը մանրամասն քննության է առնում թե՛ տաճկահայ փախստականության անտանելի վիճակը և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի կացությունը, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Ժողովը վճռում է մեկընդմիջտ վայր դնել զենքերը, հետախուսում են կերպ աջակցել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը: Ժողովը միաժամանակ ընտրում է մի պատվիրակություն՝ մշեցի Հակոբ Տեր-Չաքարյան և վանեցի Հայկ Կոկոսյան կազմով, և նրան հանձնում է իր կողմից միաձայն ընդունված և, իբրև ժողովի նախագահ, Սմբատի կողմից

ստորագրած բանաձևը՝ Հայաստանի խորհրդային կառավարությանը ներկայացնելու համար: Պատվիրակությունը շտապ մեկնում է Երևան՝ հանդիպելու կառավարության ղեկավարներին: Չուփայում նրանց միանում է այդ ժամանակ Խորհրդային Հայաստանի փախստականների հանձնաժողովի տեղի ներկայացուցիչ Գրիգոր Վարդանյանը, և միասին հասնելով Երևան, նրանք ներկայանում են Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի պաշտոնակատար Արտաշես Կարինյանին, զրույց ունենում նրա հետ և հանձնում Թավրիզում կայացած ժողովի բանաձևը:

Հաջորդ օրը պատվիրակությանն ընդունում է ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պողոս Մակինցյանը, որը հավաստիացնում է կառավարությունը մտահոգ է տաճկահայ փախստականների ճակատագրով, շեշտում է, որ Խորհրդային Հայաստանի դռները բաց են նրանց առջև, որտեղ կստանան հնարավորություններ՝ ներգրավվելու շինարար աշխատանքի մեջ, դրսևորելու իրենց ունակությունները:

Նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, պատգամավորները հրավիրվում են Ժողովխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի մոտ, որից հետո նրանք վերադառնում են Թավրիզ՝ Երևանում իրենց տեսածներն ու լսածները հաղորդելու թուրքահայությանը⁶:

Վայոց ձորի նոր ռազմակալումը Լեռնահայաստանի զինված ուժերի կողմից: Չանգեզուրի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակման նախադասությանը

Դարալազյազի վրա նոր հարձակում գործելու Գորիսի կառավարության պատճառաբանությունները սրանք էին.

Լեռնահայաստանի արևմտյան ռազմաճակատի վիճակն օրեցօր ծանրանում է: Հունիսի 1-ի դրությամբ հացի միայն մեկ շաբաթվա պաշար է մնացել: Դա նշանակում է, որ հացը սպառվելուց հետո նահանջող երևանյան զորքը պիտի փախչի բոլշևիկների կողմը կամ լավագույն դեպքում՝ պիտի արշավի Միսիան: Գրվի այդ շրջանի գյուղերում և վերաձվելով քաղաք, բայց զինյալ ամբոխի, ավերի ենթարկի գյուղացու տնտեսությունը, ինչպես մինչ այդ արել էր տաճկահայ զինվորությունը՝ անցնելով Վայոց ձոր-Միսիան - բուն Չանգեզուր - Լափան - Մեղրի շրջանների բնակավայրերով:

Իսկ հացն առջևում է՝ խորհրդային զորքի գրաված Վայոց ձորի տարածքներում: Բոլշևիկները հացի պակաս չունեն, որովհետև ողջ գավառի գյուղերից հավաքել են հազարավոր

¹ ՀՀ Երկրագր. ք. 113, ց. 3, գ. 37, ք. 60:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 24 հունիսի:

⁷ Նույն տեղում, 1 հունիսի:

փթերով հացահատիկ և պահեստավորել գավառի տարբեր բնակավայրերում, հատկապես՝ Քեշիշքենդում: Սպառվելու վրա է նաև ռազմամթերքը, որը հազիվ բավականացնի մեկ օրվա ոչ մեծ կովում, իսկ բոլշևիկները Վայոց ձորում, հատկապես Հերհերում, կենտրոնացրել են զինամթերքի հսկա պաշար:

Նժդեհը մտադրվեց գրավել ամբողջ Վայոց ձորը, ձեռք գցել հացի և զինամթերքի պահեստները, խլված պարենով ապահովել զորամասերը: Ավելին, հաջողության դեպքում, այսինքն՝ հանկարծակի Վայոց ձոր ներխուժելուց և գրավելուց հետո զորքն արագ ընթացքով պիտի առաջանար դեպի Արարատյան դաշտ, այնտեղ ապստամբ նոր խմբերով համայրեր իր շարքերը, որից հետո շարժվել դեպի Երևան:

Հարձակման օպերատիվ պլանի համաձայն՝ զանգեզուրյան զորքերի մի խմբավորում արագ երթով պետք է հարվածեր Արփա գետի կամրջի ուղղությամբ, գրավեր այն, որպեսզի կարմիր բանակի գործառնախնայող ինստիտուցիան չունենային անցնելու վարարած գետի մյուս՝ աջ ափը: Այդ նույն խմբավորումը այնուհետև, գետի նոսահանքն ի վեր բարձրանալով, պետք է փակեր դրանից ձախ ընկած տարածքներում գտնվող խորհրդային զորքերի նահանջի բոլոր անցուղիները: Չորքերի մյուս խմբավորումը՝ Բազարայնի հյուսիսարևմտյան բարձունքներից գրոհելով պետք է կարմիր բանակի զորքերը սեղմեր Արփա գետին և վերցնել արցաանի մեջ:

Երբ արդեն պատրաստ էր ռազմական գործողության օպերատիվ պլանը, Նժդեհը հրահանգ է տալիս ռազմաճակատի հրամանատար և իր օգնական Կուռոյին և Վայոց ձորի ուժերի հրամանատար Յապոնին: Հրահանգում ասված էր.

«Հրամայում եմ Ձեզ տված մարտական խնդիրը՝ Վայոց ձորի վերագրավումը իրագործել ոչ ուշ, քան ամսույս 7-ին (հունիսի): Ամեն մի հաջողություն օգտագործել ամենալայն մասշտաբով, որի համար թշնամու ուժերի հետապնդումը շարունակել այնքան ժամանակ, մինչև որ վերջինս կզրկվի այս կարևոր ռազմական կետի վրա ամրանալու և ապա հակահարձակողականի անցնելու ամենաթույլ ինստիտուցիանից»: Հրամանում կար նաև այսպիսի ցուցում. «Վտիվները դեկավարել անձամբ (մեջբերման մեջ ընդգծումները Նժդեհինն են- Ա.Ս.) և բոլոր զորամասերի պետերից պահանջել՝ մեռնել, բայց՝ հաղթել»:

Նժդեհի համար միանգամայն անհասկանալի պատճառներով Կուռո Թարխանյանն ավելի քան մեկ շաբաթ ձգձգեց տրված հրամանի կատարումը: Իրականում պատճառն այն էր, որ նա դեմ էր հրամանին՝ գտնելով, որ այդ հարձակումը Չանգեզուրի դեմ կհանի խորհրդային ողջ ուժերը:

Հրամանի նկատմամբ խիստ բացասական դիրք բռնեց նաև Յապոնը: Հետագայում նա գրել էր. «...Նժդեհից հրաման ստացա,

որ առաջ շարժվեմ ու գրավեմ ամբողջ Դարալագյազը: Այդ հրամանը չկատարեցի՝ գտնելով, որ դա թե՛ իմ զորամասը և թե՛ Չանգեզուր ապաստանած բազմությունը կտանի կործանումի: Նժդեհը երկրորդ հրամանը գրեց: Ես այդ հրամանն էլ չկատարեցի ու անմիջապես պահանջեցի, որ ինքն անձամբ գն Գնդեվազ՝ ճակատի ընդհանուր կացությանը ծանոթանալու, մեր դեմ կանգնած թշնամու ուժը չափելու և, որ աննակարևորն է, մեր զորամասերի ու բուն իսկ ժողովրդի տրամադրությունը իմանալու համար: Դրանից հետո ասում էի, եթե ինքը դպրձայլ պնդեր իր հրամանի վրա՝ պատրաստ էի կատարելու այն»:

Հետագայում իր հուշերում Յապոնը նշել է, որ ինքը համոզված էր, որ այս անգամ Չանգեզուրյան զորքը խոշոր պարտություն է կրելու, քանի որ այն կորցրել է վաղեմի մարտունակությունը: Հրամանատարության մոտ հատկապես խոր տագնապ էր առաջացրել բոլշևիկների պրոպագանդի աննախընթաց ուժեղացումը:

Վայոց ձորի ժողովրդի տրամադրության և Լեռնահայաստանի զորքի մարտունակության վրա խիստ բացասաբար էին ազդում Լեռնային Դարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին Երևանից եկող լուրերը: Չանգեզուրյան զորամասերում ու բնակչության մեջ գաղտնի ցրվում էին հարյուրավոր թուղիկներ հետևյալ հայտարարությամբ.

«Լեռնային Դարաբաղը Հայաստանին է կցված.

Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության հեղկոմի և Հայաստանի ու Ադրբեջանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետությունների կառավարությունների միջև եղած համաձայնության հիման վրա հայտարարվում է, որ Լեռնային Դարաբաղն այժմվանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության անբաժանելի մասը:

ՀՍԽՀ Ժողովմաների խորհրդի նախագահ՝

Ա. Մյասնիկյան (Ալ. Մարտունի)

Քարտուղար՝ Մ. Կարաբեկյան

1921թ. հունիսի 12

Երևան»²:

Իսկ այդ ժամանակահատվածում շարունակում էին բուռն իրադարձությունները ինչպես Լեռնահայաստանում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչներ Ա.Կարինյանը, Վ. Մելնիկովը, որոնք հունիսի սկզբին եկել էին Գնդեվազ (Վայոց ձոր) բանակցելու, հունիսի 13-ին կրկին եկան այնտեղ: Նրանք իրենց հետ բերել էին Խորհրդային Հայաստանի կառավարության Չանգեզուրի ապստամբների մուղված մի նոր հայտարարություն³

¹ Մապոնի (Յովհաննես Պարոնյան) լուրերը, գրի առավ Յ. Տերմին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 117:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

³ ՀՀ Ն.Պ.ՊԱ, ք. 114, գ. 2, գ. 70, p. 25:

⁴ Պ. Նժդեհի և Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Ղորթ» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 340:

որը ստորագրել էին ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը, ժողկոմխորհրդի նախագահության անդամներ Պ. Մակինցյանը, Ալ. Բեկզադյանը, Ս. Սրապիոնյանը (Լուկաշին), Ա. Կարինյանը և քարտուղար Միք. Ղարաբեկյանը:

Հայտարարության մեջ «Չանգեզուրում ապաստանած բոլոր ըմբոստ տարրերին» կոչ էր արվում՝ «վերջ տալ ապստամբությանը և խաղաղ կերպով հպատակվել երկրի միակ օրինական իշխանությանը՝ Հայաստանի Խորհրդային կառավարությանը»:

Ժողկոմխորհուրդը կարևոր էր համարում ի լուր ամենքի հայտարարել, որ նկատի առնելով Չանգեզուրի բնակչության «առանձին կարիքները», նրան հնարավորություն կտրվի ունենալ կառավարման տեղական մարմիններ, պահպանել իր ավանդական ապրելաձևը, այսինքն՝ «գավառում իշխող ուրույն համայնական կենցաղը», որն «առավել հարագատ և մոտ է» Չանգեզուրի ժողովրդի պահանջներին ու տեղական պայմաններին: Չանգեզուրցիները նաև իրավունք կունենան «ձեռնարկել ինքնապաշտպանության և լեռնավայրի ամրացման համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցները»: Փարատելու համար Չանգեզուրցիների հիմնական տագնապը, որ գավառը գրավելուց հետո բոլշևիկներն այն չեն հանձնի Ադրբեջանին, կառավարությունը ազդարարում էր, որ Չանգեզուրի հայությանը հնարավորություն կտրվի, որպեսզի հենց իրենք ձեռնարկեն ինքնապաշտպանության բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ «լեռնավայրի ամրացման համար», որ այնտեղ ամենայայն չափով կկիրառվի ընդհանուր զինվարժության սկզբունքը, որի համաձայն «երկրի ամեն մի քաղաքացի պետք է դառնա իր տեղավայրի գոյությունը պաշտպանող ռազմական ուժ»: Խոստում էր տրվում, թե կպահպանվեն գավառում «գործող այժմյան գորախմբերը» իրենց սպառազինությամբ:

Ինչպես տեսնում ենք, Ժողկոմխորհուրդը Չանգեզուրին ըստ էության տալիս էր ինքնավարություն:

Ինքնավար Չանգեզուրը կազմելու էր Խորհրդային Հայաստանի անքակտելի մասը՝ ամենասերտ կերպով կապված «բանվորա-գյուղացիական իր հայրենիքի հետ»: Եվ այդ կապը պետք է ամրապնդելիս իրենք՝ Չանգեզուրի գյուղացիները: Ինքնավարության պայմաններից մեկն այն է, ասված էր հայտարարության մեջ, որ «Չանգեզուրում գործող այժմյան գորախմբերը պիտի ենթարկվեն մեր ընդհանուր հրամանատարությանը», որոնք «ձուլվելով մեր գործի հետ, պիտի կազմեն ՀՍԽՀ կարմիր գորաբանակի անբաժան մասը»:

Լինել ինքնավար, բայց լինել ՀՍԽՀ կազմում - այս էր հարցի լուծման պայմանը և բանալին:

Միաժամանակ ժողկոմխորհուրդը «ամենայն վճռակա-

նությամբ» հայտարարում էր, որ «կգործադրվի ընդհանուր քաղաքական ներման այն դեկրետը, որ հրատարակվել է Հայաստանում»: Իդրո նրանք, ովքեր զենք են բարձրացրել խորհրդային իշխանության վրա, եթե այժմ հրաժարվեն կարմիր բանակի դեմ կռվելուց, ապա քաղաքական համաներում կստանան: Հայտարարության մեջ շեշտված էր, որ խորհրդային կառավարության դեմ կռված «բոլոր գործիչները ոչ միայն ազատ կլինեն որևէ հայաժամանակից, այլև կարող են անարգել մնալ Չանգեզուրում» և «ոչ ոք նրանցից չի աքսորվի երկրի սահմաններից այն չափով, որչափ նրա աշխատանքը չի ուղղվի Հայաստանի խորհրդային իշխանության դեմ»¹:

Անդրադառնալով քաղաքական կուսակցությունների և մամուլի ազատության խնդրին՝ Ժողկոմխորհուրդն ազդարարում էր, որ «բոլոր քաղաքական այն հոսանքները, որոնք կկտրեն վերջնականապես իրենց կապը միջազգային իմպերիալիզմի հետ, բոլոր այն կազմակերպությունները, որոնք կպաշտպանեն խորհրդային գիծը, իրավունք կունենան միանգամայն ազատորեն գործել Հայաստանում: Այդ հոսանքները կունենան թե իրենց առանձին կազմակերպությունները և թե ազատ մամուլը»²:

Հայտարարությունը շոշափում էր նաև Չանգեզուրի գյուղացիության մյուս ցավոտ կողմը. Ժողկոմխորհուրդը գտնում էր, որ գավառից հեռացած մախկին բնակչությունը (նկատի ուներ թուրք բնակչությունը - Ա. Ս.) պետք է վերադառնա իր լքած գյուղերը, բայց նաև հավաստիացնում էր, որ հեռացած այդ բնակչության վերադարձը «չպիտի կատարվի հակառակ տեղացի աշխատավորության ցանկության: Չանգեզուրում ապրող հայ գյուղացիությունը կարող է ապահով լինել, որ նրանցի չի խլվի ոչ մի հողավայր»³:

Ի լրումն վերոհիշյալ կետերի, ժողկոմխորհուրդը ավելորդ չէր համարում մեկ անգամ ևս Չանգեզուրի պաշտպաններին հիշեցնել խորհրդային իշխանության ուժի մասին՝ շեշտելով. «Ներկայումս ամբողջ Կովկասում հաստատված է ամուր և անպարտելի խորհրդային իշխանություն: Հայաստանը միացած է եղբայրական կապերով հարևան պետությունների՝ Խորհրդային Վրաստանի և Խորհրդային Ադրբեջանի հետ: Լեռնային Ղարաբաղը վերջին համաձայնությամբ Հայաստանի խորհրդային կառավարության կողմից հայտարարված է Հայաստանի անբաժան մաս»⁴: Ինչ վերաբերում է 1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով Ադրբեջանի ենթակայության տակ դրված Ինքնավար Նախիջևանին, ապա ժողկոմխորհուրդը հայտարարում էր, որ այն

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԸ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

² Երևան տեղում, ք. 26:

³ Երևան տեղում, ք. 27:

⁴ Երևան տեղում, ք. 31-32:

«հարազատ եղբայրն է Խորհրդային Հայաստանի», և նրա կողմից ոչ մի վտանգ չի կարող սպառնալ հայ գյուղացիությանը: Այդ բանը գիտակցելով, ասված էր հայտարարության մեջ, Նախիջևանի երկրամասից հեռացած հայ գյուղացիությունը «այժմ երկար շարաններով վերադառնում է իր վայրերը և տեղական իշխանության աջակցությամբ վերահաստատվում է իր հին բնակավայրերում»¹:

Հաշվի առնելով այս ամենը, որ Չանգեզուրի մեկուսացված գոյությունը «խանգարում է մեր հայրենիքի խաղաղ շինարարության գործին և նրա բոլոր հատվածների վերջնական միացմանը», Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը վերջում հայտարարում էր, որ ինքը «այլևս չի կարող հաշտվել հին դրության հետ» և առաջարկում էր «անհապաղ տալ պարզ պատասխան այս պաշտոնական դիմումին»²:

Հայաստանի ժողովրդի այս դիմում-հայտարարությունը տարակուսանքով ընդունվեց Գորիսի իշխանությունների կողմից: Հայտարարության մեջ բացակայում էին նախորդ դիմումների մեջ արված սպառնալիքները, բայց միաժամանակ չափից ավելի առատ էին խոստումները և ցցուն՝ պրոպագանդիստական նպատակները:

Ամենից առաջ հավատ չէին ներշնչում այն հավաստիացումները, թե խորհրդային իշխանության դեմ կռված գործիչները հալածանքների չեն ենթարկվելու, թե կուսակցություններն ու հոսանքները ազատորեն կգործեն Հայաստանում և կունենան իրենց ազատ մամուլը: Մա ինչ-որ նման չէր բոլշևիկների գործելակերպին: Խորհրդային երկրի ողջ տարածքում վերացված էր այլախոսությունը, ջախջախված էին բոլոր, այդ թվում՝ ոչ բոլշևիկյան, սոցիալիստական, կուսակցությունները, Հայաստանում օրենքից դուրս էին հայտարարված ազգային բոլոր կուսակցությունները, իսկ Դաշնակցությունը հայտարարված էր հայ ժողովրդի ռիսերին թշնամի: Եվ ահա, այդ ընդհանուր անմխիթար պատկերի կողքին հավաստիացումներ էին տրվում, որ աշխարհից կտրված Չանգեզուր լեռնավայրում ժողովրդավարական կարգեր են հաստատվելու՝ բազմակուսակցականությամբ և ազատ մամուլով:

Չանգեզուրի իշխանությունները տազնապով ընդունեցին գավառից հեռացած թուրք բնակչությանը վերադարձնելու՝ Երևանի կառավարության հաստատ որոշումը, թեև հավաստիացնում էին, որ թուրքերի «վերադարձը չպետք է կատարվի հակառակ տեղացի աշխատավորության ցանկության»: Ցանկության մասին խոստմանը ոչ ոք չէր հավատում, և, ինչպես հետագայում ցույց

տվեց կյանքը, նրանք իրավացի էին: 1917-1920թթ. ինքնապաշտպանության տարիներին բոլոր կողմերից շրջապատված և թուրքերի անընդհատ հարձակումներից պաշտպանվող զանգեզուրցիները ստիպված են եղել դիմագրավել նաև ներքին սպառնալիքին՝ գավառի թուրքական գյուղերի բնակիչների խժոժություններին և խռովություններին փկուներում, որոնք դրսի իրենց ցեղակիցների հետ ընդհանուր ճակատ կազմած փորձում էին հայաթափել Չանգեզուրը: Եվ ահա, հեռացած թուրք բնակչությունը պետք է վերադառնար գավառ, այն դեպքում, երբ Նախիջևանի փախստական հայությանն արգելված էր վերադառնալ իր լքված բնակավայրերը: Ոչ ոք չէր կարող հավատալ, թե նախիջևանահայերը «երկար շարաններով» վերադառնում են իրենց բանդված օջախները: Ով-ով, Նախիջևանի անմիջական հարևան զանգեզուրցին լավ գիտեր այնտեղ տիրող վիճակը. հայության նկատմամբ շարունակվող ատելություն, մուսուլմանական չմարող ֆանատիզմ, իլենց բնակավայրեր վերադառնալ ցանկացող հայերի առջև անհաղթահարելի արգելքների ստեղծում և այլն:

Այդ ամենից ելնելով՝ Գորիսի կառավարությունը նպատակահարմար չգտավ պատասխանել ժողովրդի հույսի 13-ի դիմում-հայտարարությանը՝ այն համարելով ոչ այնքան Չանգեզուրին հասցեագրված կոչ, որքան կարմիր բանակի նոր հարձակման նախօրյակին ստեղծված պրոպագանդիստական նյութ՝ ուղղված Խորհրդային Հայաստանի բնակչությանը:

Դիմում-հայտարարությունն անպատասխան մնաց նաև այն պատճառով, որ Գորիսի կառավարության առջև մշտապես կանգնում էր այն հարցը, թե հայտարարություններ անելիս ինչու՞ է Երևանը համառորեն շեշտը դնում Չանգեզուրը խաղաղ ճանապարհով Խորհրդային Հայաստանին միացնելու անհրաժեշտության վրա, երբ այդ նույն ճանապարհով բազմիցս հանդես էր եկել Հ. Յ. Դաշնակցության ղեկավարությունը: Այժմ էլ, ահա, Դաշնակցության արտասահմանյան կենտրոնի նախաձեռնությամբ աշխատանքներ էին տարվում Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության ղեկավարության հետ բանակցությունների մեջ մտնելու համար:

Ղալաջուղում տեղի ունեցած բանակցություններից հետո մի աղոտ լույս էր ծագել, թե Լեռնահայաստանի խնդիրը գուցե հնարավոր լինի կարգավորել խաղաղ միջոցներով: Ուստի Հ. Յ. Դաշնակցության արտասահմանյան ղեկավար կենտրոնն իր հերթին միջոցներ ձեռնարկեց սկսած գործընթացը արագացնելու համար:

Արտասահմանյան կենտրոնի համար կարևորն այն էր, որ Ղալաջուղում Ա. Կարինյանի գլխավորած պատվիրակությունը Լեռնահայաստանի պատվիրակությանը հաստատ հավաստիա-

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 70, ք. 25:

² Նույն տեղում:

ցումներ էր արել, թե Չանգեզուրը մտնելու է Խորհրդային Հայաստանի կազմի մեջ: Հենց այս հանգամանքն Վ.Յ.Գ. արտասահմանյան կենտրոնին թելադրում էր հետագա արյունահեղությունից խուսափելու միջոցներ գտնել, որպեսզի Չանգեզուրի խնդիրը լուծվի խաղաղ միջոցներով:

Քաջատեղյակ լինելով, որ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարությունն ու ՀՄՄՀ Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը, առանց Մոսկվայի գիտության և համաձայնության, ինչպես նաև առանց Բաքվի կարծիքը ստանալու, ի վիճակի չեն ինքնուրույնաբար լուծելու կարևորագույն խնդիրներ, տվյալ դեպքում՝ Չանգեզուրի կնճիռը, Վ.Յ.Գ. Արտասահմանյան կենտրոնը որոշել էր անմիջապես բանակցել Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հետ: Վ.Յ.Գ. ղեկավարությունը ենթադրում էր, որ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի համաձայնության դեպքում կարելի կլինի համատեղ քննարկել ոչ միայն Չանգեզուրի խնդիրը, այլև ստեղծված ճգնաժամային վիճակից հայ ժողովրդին դուրս բերելու, ինչպես նաև երկու կուսակցությունների փոխհարաբերությունները կարգավորելու հետ առնչվող հարցերը:

Այդ նպատակով Բուխարեստում ժամանակավորապես հաստատված Վ.Յ.Գ. Գերագույն մարմինը 1921թ. մայիսի կեսերին կազմել էր մի պատվիրակություն, որը բարձր լիազորություններով մեկնել էր Բեռլին, որպեսզի այնտեղից, որտեղ կային կապի հաստատում միջոցներ, շփման մեջ մտնի խորհրդային իշխանությունների հետ:

Բուխարեստից Բեռլին մեկնած պատվիրակությունը բաղկացած էր երեք մարդուց՝ Վահան Փափագյան (ղեկավար), Արշակ Իսահակյան (նույն ինքը՝ Արշակ Չամայան) և Վահան Նավասարդյան: Պատվիրակության անդամները հայ ազատագրական շարժման և Վ.Յ.Գ. նշանավոր գործիչներ էին:

Բեռլին հասած պատվիրակությունը Մոսկվայի հետ առաջին շփումը հաստատել էր տեղի խորհրդային ներկայացուցչության գծով: Մայիսի 26-ին Վահան Փափագյանի ստորագրությամբ ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին հասցեագրված մի նամակ էր հանձնվել Բեռլինի խորհրդային ներկայացուցչությանը՝ Մոսկվա ուղարկելու համար: Վ.Յ.Գ. ղեկավար կենտրոնի անունից ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին առաջարկ էր արվել առանց հետաձգելու բանակցություններ սկսել երկու կուսակցություններին հետաքրքրող խնդիրների շուրջ:

Նամակում շարադրվել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տեղի ունեցած կարևորագույն դեպքերը, ուշադրություն էր հրավիրվել այն հանգամանքի վրա, որ 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը Հայաստանի Հեղկոմին է հանձնվել կամավոր, առանց որևէ դիմադրության՝ Հայաստանում ՌՍՖՍՀ ներկայա-

ցուցիչ Բորիս Լեգրանի և Սիմոն Վրացյանի կառավարության միջև կնքված հատուկ համաձայնագրի հիման վրա: Ինչպես հայտնի է, այդ համաձայնագրով նախատեսվում էր կարմիր բանակի ուժերով Կարսի մարզի օկուպացված մասը և Ալեքսանդրապոլ քաղաքը մաքրել թուրքական զորքերից և փախստականներին վերադարձնել իրենց բնակավայրերը: Բայց թուրքերը շարունակում էին մնալ օկուպացված տարածքներում: Նամակում նշված էր, որ իրենց հերթին՝ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները երկրում հաստատել են խստագույն ռեժիմ, սանձագերծել դաժան տեռոր, որի պատճառով հաջորդաբար իրար են հետևել ճակատագրական դեպքեր՝ 1921թ. Փետրվարյան համաժողովրդական ընդվզումը, խորհրդային իշխանության տապալումը և Հայրենիքի փրկության կոմիտեի ստեղծումը, ապա ապստամբների պարտությունը, խորհրդային կարգերի վերահաստատումը և բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից իրականացվող զանգվածային նոր բռնությունները:

Այդ նոր արհավիրքները, այնուհետև ասված էր նամակում, ուժգին հարված եղան ահավոր ջարդերի ու բռնությունների ենթարկված հայ ժողովրդի աշխատավոր զանգվածների համար, որոնք «հիմա էլ խորհրդային իշխանությունների ռեպրեսիաներով ահաբեկված, հոժարակամ չեն ուզում հանձնել իրենց դիրքերը, նորանոր զոհերի գնով պաշտպանում են իրենց անկախությունը Հայաստանի լայնատարած տարածքում՝ Չանգեզուրում և Դարաբաղում, դժգոհ են նոր վարչակարգից երկրի նաև այն մասում, որն այժմ գտնվում է Հայաստանի հեղկոմի իշխանության ներքո»¹:

Չնայած այդ ամենին, այնուհետև ասված էր նամակում, Վ.Յ.Գ-աշնակցություն կուսակցությունը գտնում է, որ կարելի է խուսափել նոր արյունահեղությունից, կարելի է գտնել ընդհանուր լեզու և «հայ ժողովրդի տնտեսապես քայքայված աշխատավոր զանգվածների համար» անելանելի թվացող վիճակից դուրս գալու մի միջոց:

Ելնելով այդ համոզումից՝ պատվիրակությունը ՌԿ(բ)Կ Կենտկոմին խնդրել էր՝ նշանակել լիազոր անձանց և նշել կայանալիք հանդիպման տեղն ու ժամանակը՝ նպատակ ունենալով համատեղ գոյակցելու եղանակ գտնել, կարգավորել ՌԿ(բ)Կ կենտկոմի և Վ.Յ.Գ-աշնակցության փոխհարաբերությունները և «կողորդիմացնել նրանց համատեղ գործունեությունը»²: Ըստ որում, պատվիրակության անդամները «խիստ ցանկալի» էին համարում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությունը բանակցություններին:

¹ ՀՀ ՀՊԿ ԳՎՊԼ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 191, ք. 1-2:

² Նույն տեղում, ք. 2:

Նամակի վերջում ասված էր. «Մեր առաջարկությունը համարելով շատ շտապ, հետաձգում չհանդուրժող, մենք Ձեզ խնդրում ենք չուշացնել պատասխանը և Ձեր որոշման մասին մեզ ծանուցել հեռագրով՝ Բեռլինում Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի միջոցով»¹:

Պատվիրակության անդամները ավելորդ չէին համարել նաև ավելացնել, որ եթե բանակցությունները կայանան, ապա իրենք դրանց ընթացքի մասին պետք է շարունակ տեղյակ պահեն իրենց կուսակցության գերագույն մարմնին: Ուստի, նպատակահարմար էին գտել, որ հանդիպումը տեղի ունենա «որևէ չեզոք երկրում»², որպեսզի հնարավոր լիներ տեղեկություններ հաղորդել անարգել:

Խորհրդային կողմի առաջարկով բանակցությունների վայր ընտրվեց Լատվիայի մայրաքաղաք Ռիգան, նաև կազմվեց ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պատվիրակություն, որի մեջ մտան Ա. Ա. Իոֆֆեն (ղեկավար), Ս. Մ. Տեր-Գաբրիելյանը և Վ. Ա. Տեր-Վահանյանը:

ՌԿ(Բ)Կ պատվիրակությունը չէր շտապում մեկնել Ռիգա: Հավանաբար, խորհրդային կողմը մինչև բանակցություններ սկսելը մտածում էր ուժով լուծել Չանգեզուրի հարցը և դաշնակցությանը կանգնեցնել կատարված փաստի առջև, փարկել, միաժամանակ բանն այնպես ներկայացնելով, թե շարունակում է մնալ հարցի խաղաղ լուծման կողմնակից, որին խանգարում են զանգեզուրյան զինյալները: Հենց այդ տրամադրությամբ և նպատակով էր կազմված Խորհրդային Հայաստանի ժողկոմխորհրդի 1921թ. հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությունը, որին պատասխանելը ավելորդ էին համարել Գորիսում:

Հունիսի 13-ի դիմում-հայտարարությունից հետո Երևանի ներկայացուցիչը հունիսի 15-ին մեկնել էր Վայոց ձոր, որպեսզի հունիսի 16-ին սահմանի վրա հանդիպում ունենա Չանգեզուրի կառավարության պատվիրակի հետ՝ Ղալաջուղում ընդհատված բանակցությունները շարունակելու համար³: Երևանի ներկայացուցչի ճանապարհի ընկնելու մասին նախապես տեղյակ էր պահվել Չանգեզուրի կառավարությանը:

Նույն օրը՝ հունիսի 13-ին, Գնդեվազ են գալիս Արշակ Հովհաննիսյանը և Կուռո Թարխանյանը: Նրանք Յապոնին ասում են, որ կրկին հրամայված է գրավել Վայոց ձորը: Յապոնը նրանց պատասխանում է. «Գրավելը հեշտ է, բայց պահելը՝ դժվար: Քանի որ դուք ինձ հրամայում եք, կանեն: Բայց գրավելուց հետո խնդրում եմ իմ տեղը մի ուրիշ հրամանատար նշանակեք: Ես պիտի հրաժարվեմ»: Հունիսի 15-ի երեկոյան գրավոր հրահանգ ստա-

նայով՝ Յապոնը անմիջապես գործնասերը շարժեց առաջ⁴:

Յապոնի ուժերը, որոնք ամրացված էին Արփաչայի ձախ արկին, Ղուշչի-Գնդեվազի անառիկ բարձունքներում և կազմում էին Չանգեզուրի արևմտյան ճակատի զորքերի մեծ մասը, հունիսի 15-ի լույս 16-ի գիշերը Որոտանի լեռնանցքով հանկարծակի հարձակում սկսեցին Վայոց ձորում տեղաբաշխված խորհրդային գործնասերի դիրքերի վրա:

Հունիսի 16-ին, երբ Նժդեհը Վափանում էր, Կուռոն նրան հղում է առաջին հեռախոսագիրը՝ Վայոց ձորից Գորիս.

«Մեր քաջարի ծիպվորները ժամը 16-ին վերցրին թշնամուց 3 թնդանոթ, ռազմամթերք, գերիներ, որոնցից երեքը գումարտակապետներ: Այսօրվա ընթացքում ընդամենը վերցված է 4 լեռնային թնդանոթ, 170 զերի: Թշնամու զորքերը ցրված են և սարսափով նահանջում են: Կարմիրների՝ Վայոց ձորի գործնասեր կարելի է համարել ջախջախված»⁵:

Հունիսի 17-ին գործնասերը վերցնում են 700-ի չափ նոր գերիներ և զնդացիներ⁶:

Անակնկալի գայով՝ կարմիր բանակի գործնասերն ընկան ծանր դրության մեջ: Հարձակման առաջին երեք օրը զանգեզուրյան զորքերը ակնհայտ առավելության հասան Վայոց ձորում տեղաբաշխված խորհրդային հիմնական ուժի՝ հայկական առաջին բրիգադի նկատմամբ: Գրավելով Արփաչի կամուրջը՝ զանգեզուրցիները բիկունքից սպառնալիք ստեղծեցին խորհրդային գործնասերի համար: Օղակի մեջ առնվեց Վայոց ձորի կայագրը՝ հայկական բրիգադի առաջին գունդը: Չկարողանալով լուրջ դիմադրել և տալով մեծ թվով սպանվածներ ու վիրավորներ՝ գունդը փաստորեն դադարեցրեց իր գոյությունը. նրա անձնակազմի մի մասը անցավ հարձակվողների կողմը:

Բրիգադի երկրորդ գունդը նույնպես չդիմացավ զանգեզուրցիների ուժգին գրոհին և սկսեց անկանոն նահանջել: Հրամանատարներին, այնուամենայնիվ, հաջողվեց վերադասավորել զնդի ուժերը և մարտակարգ կազմել: Բայց դա երկար չտևեց: Ուժեղացող ճնշման տակ գունդը ստիպված նորից նահանջեց: Երկրորդ զնդի նահանջը զանգեզուրցիներին հնարավորություն տվեց ակտիվացնել հեծելագործի գործողությունները:

¹ Լապոսի (Յովհաննես Պարոնեան) լույսերը, գրի առավ Յ. Տիրմին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 118:

² Յապոնի հրամանատարության տակ էին Սիսիանի գործնասերից 300 մարդ (հրամ. կապիտան Թորոսյան), Նոր Բայազետի գումարտակը (հրամ. Աղաբեկ), Երևանի գումարտակը՝ չորս զնդացրով (հրամ. փոխգնդապետ Մարգարյան), Դիսրույալի գումարտակը (հրամ. Հակոբ), Կարսյազլազի գումարտակը (հրամ. Թորոս), Երանոսի գումարտակը (հրամ. Ջեյմսյանյան), Նավասարդյանի ծիպուր դիվիզիոնը, Խնկոյի ծիպուր դիվիզիոնը՝ իր հետևակ խմբով, լեռնային թնդանորների մեկ մարտկոց և Մարտնչաձի գնդաբաժնի խումբը: Այդ բոլոր գործնասերի զինվորների թիվը հասնում էր 1900-ի (Լապոսի (Յովհաննես Պարոնեան) լույսերը, գրի առավ Յ. Տիրմին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9 (223), էջ 116-117):

³ Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիմիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11(35), էջ 88:

⁴ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊՈՒ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 191, ք. 2:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոյցիան և սովետական իշխանության հայրանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 535:

Ծանր վիճակ ստեղծվեց նաև բրիգադի երրորդ գնդի համար: Չանգեզուրյան հեծյալ հարյուրյակներից մեկը կարողացավ անցնել գնդի քիկուները: Լիակատար շրջապատման վտանգից խուսափելով՝ գունդը հարկադրված նահանջեց Այնաձոր (այժմ՝ Աղավնաձոր) գյուղի արևելյան բարձունքները: Չանգեզուրցիները գրոհեցին նաև այդ նոր դիրքերը:

Երրորդ գնդի երկրորդ և երրորդ գումարտակները կարողացան ետ գրավել Արփա գետի կամուրջը և դրա վրայով նահանջել Նորաշեն: Բայց առաջին գումարտակը, չկարողանալով դիմանալ Այնաձորի բարձունքներում, զանգեզուրյան զորամասերի ճնշման տակ անջատվեց գնդի մյուս մասերից, ապա թողեց դիրքերը և նահանջեց դեպի Ղարանյուղ (Մարտունի):

Կարմիր բանակի զորամասերի հետ հեռացան նաև Վայոց ձորի գյուղացիներից շատերը¹:

Վայոց ձորը գրավելուց 3-4 օր անց, ճակատի վիճակին ծանոթանալու համար, Քեշիշքենը եկան Արշակ Հովհաննիսյանը, Եփրեմ Սարգսյանը և Գառնիկ Շահինյանը: Տեղ հասնելուն պես նրանք Նժդեհի անունից Յապոնից պահանջեցին հարձակվել և գրավել նաև Նոր Բայազետը:

«Այս առաջարկին ես բոլորովին հակառակ կանգնեցի, - հետագայում գրել է Յապոնը: - Ասացի, որ ոչ միայն չենք կարող Սեյիմը անցնել ու Նոր Բայազետը գրավել, այլև իրենց տներին մոտեցած Երևանի ու Նոր Բայազետի մեր զինվորները այլևս կռվելու որևէ տրամադրություն չունեն և հարմար առիթի են միայն սպասում, որ տուն փախչեն»²:

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը շտապ միջոցներ ձեռնարկեց զանգեզուրյան ուժերի հարձակումը կանգնեցնելու համար: Այդ նպատակով նա ուժեղացրեց ճնշումը Արևիքի, Ղափանի և Գորիսի սահմանների վրա, որպեսզի Նժդեհը ստիպված լինի Սյունիքի զորքի մի մասը հանել Վայոց ձորից և նետել այդ սահմանների պաշտպանությանը:

Կարմիրբանակայինների՝ Որոտան գետի աջ ափին կենտրոնացած ուժերը ցրելու նպատակով Նժդեհը ղափանցիների մի թեթև հեծյալ զորամասով հունիսի 18-ին խորհրդայնացված թուրքական շրջանով Ղափանից շարժվում է դեպի Գորիս: Բարգյուշատի թրքությունը, որը մի ամբողջ տարի գտնվում էր բոլշևիկների իշխանության տակ, հայկական զորամասի երևալուց հանկարծակիի եկած, նրան ընդունում է աղ ու հացով և հպատակություն հայտնում, իսկ շրջանի միլիցիայի բաժանունները խուճապով փախչում են դեպի Խանյուղ: Հպա-

տակություն հայտնած այդ գյուղերին նշանակելով թուրք կոմիսար՝ Նժդեհը գալիս է Գորիս¹:

Մարտերը Վայոց ձորի համար դեռ շարունակվում էին, երբ բռնկված նոր պատերազմի առիթով Հայաստանի ժողովուրդների միջև ծագեցին Ալ. Մյասնիկյանը հունիսի 18-ին կոչով դիմեց Հայաստանի աշխատավորությանը²: «Դաշնակների նոր քայլը տեղիք է տալիս նոր արյունահեղությունների», - նշում էր նա: Ասելով, թե «մենք չենք, որ ուզում էինք այս կռիվը, բայց մենք ստիպված ենք այժմ ընդունել այն», որ «այս կռիվի ծանրության ամբողջ մեղքն ընկնում է Չանգեզուրի իշխանությունների վրա», Մյասնիկյանը միաժամանակ շեշտում էր. «Մեկ րոպե անգամ չենք կասկածում, թե ով պիտի լինի հաղթողը այս կռվում»³: Նա ասում էր, որ զանգեզուրյան ուժերին չի հաջողվի իրականացնել իրենց մտադրությունները, և շատ շուտով կարմիր բանակը նոր հարձակումով կազատագրի ոչ միայն Վայոց ձորը, այլև ողջ Չանգեզուրը:

«Նոր ավանտյուրան» վերտառությամբ հռոմեացիները «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր. «Ժողովրդասպան հարվածը հասցված է: Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը գերագույն փորձեր կատարեց Չանգեզուրի հարցն անարյուն լուծելու: Մեր կառավարության պատգամավոր ընկ. Կարինյանը ամսի 13-ին նորից ճանապարհվեց Դարալազյազ՝ հաշտության առաջարկով. այդ առաջարկի մասին վաղորոք զգուշացվել էին Չանգեզուրի «փրկիչները», սակայն նրանք ... պատերազմը գերադասում են հաշտությունից...»⁴:

Այդ ծանր պահին ռազմաճակատում սկսված խուճապը կանգնեցնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի կարգադրությամբ կազմվեց և շտապ ռազմաճակատ ուղարկվեց ռազմահեղափոխական տրիբունալ, որի նպատակն էր այնտեղ կիրառել խստագույն պատիժներ, եթե հարկ լինի՝ նաև դիմել գնդակահարությունների:

Տրիբունալի անդամների մի մասը հակված էր մեղավոր ճանաչված կարմիրբանակայինների նկատմամբ կիրառել անսահման բռնություններ՝ ամենադաժան եղանակներով ու մեթոդներով: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Ալ. Մյասնիկյանը տրիբունալի անդամներին, նրանց ռազմաճակատ մեկնելուց առաջ, հրավիրեց իր մոտ և խստորեն մախազգուշացրեց՝ չընկնել ծայրահեղությունների

¹ «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 541:

² Լուսինի (Յովհաննես Գառնեան) յուշերը, գրի առավ Զ. Տերտիկյան. «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հունիս, թիվ 9(223), էջ 118:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միմիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11(35), էջ 88:

² Տե՛ս «Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռեյոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 533-536:

³ Լույն տեղում, էջ 536:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

մեջ, չտարվել գործի վարչական, դատական-պատժիչ կողմով: Հանդիպմանը մասնակցած տրիբունալի անդամներից մեկը՝ Հայկ Բաղդասարյանը, հետագայում գրել է, որ համրապետության նախագահը կարգադրեց շեշտը դնել քաղաքական ներգործության վրա՝ խնդիր ունենալով վերացնել խուճապը, բարձրացնել զինվորների բարոյական ու մարտական ոգին: Մյասնիկյանը մասնավորապես ասել էր. «Ինքնին ռազմահեղափոխական տրիբունալի երևալը ռազմաճակատում, ուրիշ ռազմական ու քաղաքական միջոցառումների հետ միասին, կօգնի արագ կերպով վերականգնել կարգապահությունն ու կարգը զորամասերում», որ անհրաժեշտ է «խոսել հրամանատարների ու մարտիկների հետ, պարզաբանել մահանջի պատճառները և միայն դրանից հետո, անհրաժեշտության դեպքում, դատական գործ հարուցել»¹:

Պետք է ասել, սակայն, որ չնայած այդ մտահոգություններին ու նախագուշացումներին՝ ռազմաճակատ ժամանած ռազմահեղափոխական տրիբունալը, այնուամենայնիվ, շեշտը դրեց դատական-պատժիչ կողմի վրա, որի հետևանքը եղան չարդարացված պատիժները և բազմաթիվ գոհերը:

Ինչևիցե, տրիբունալի օգնությամբ կարմիր բանակի հրամանատարներին հաջողվեց զորամասերում վերականգնել կարգը և վերախմբավորել ուժերը: Միաժամանակ օգնության եկավ Հայաստանի կարմիր բանակի 20-րդ հեծյալ գումղը, որը մարտի մեջ մտավ տեղ հասնելուն պես:

Մարտկարգերը կարգի բերելուց հետո կարմիր բանակի զորամասերին հաջողվեց մի շարք հակագրոհներ ձեռնարկել, որի հետևանքով թուլացավ զանգեգուրցիների հարձակման թափը, կանգնեցվեց նրանց առաջխաղացումը Ռ-ինդ և Արփա գյուղերի շրջանում:

Չնայած դրան՝ կարմիր բանակի զորքերի պարտությունը ակնհայտ էր:

Համառ ու արյունահեղ մարտերում, որը տևեց վեց օր՝ հունիսի 15-ից մինչև 21-ը, Հայկական առաջին բրիգադը նահանջեց մոտ 80 կիլոմետր: Վայոց ձորն ամբողջովին անցավ զանգեգուրյան զորքերի ձեռքը, որոնք գերի վերցրին 900 զինվոր ու հրամանատար, որը կազմում էր այնտեղ եղած խորհրդային զինվորների մեկ երրորդը, գրավեցին 20 գնդացի, շատ փամփուշտ, կերպասեղեն,

սննդամթերք և այլն¹: Տարած հաղթանակը գլխապտույտ էր առաջացրել Լեռնահայաստանի զինվորների մոտ: Բանը հասնում է նրան. որ Քեչիշքենդում հրավիրված Լեռնահայաստանի կառավարության մի քանի անդամների ներկայությամբ բանակի բարձր հրամանատարության զինվորական խորհուրդը, զինվորական զանգվածի ճնշման տակ, ստիպված քննության է առնում Նրևանը վերազրավելու հարցը: Ջորջը պահանջում էր առաջ շարժվել, բայց հրամանատարությունը դեմ էր հետագա հարձակմանը՝ գտնելով, որ Նրևանը գրավել հնարավոր է, բայց դժվար կլինի հինգ օրից ավելի պահել: Այդ հողի վրա բարձր հրամանատարության և զինվորների միջև առաջ եկած տարակարծությունը սպառնում էր գնալով խորանալ:

Հրամանատարությունը հաշվի էր առնում այն, որ, այնուամենայնիվ, չի հաջողվել իրականացնել Հայկական առաջին կարմիր բրիգադը շրջապատելու և լիովին ջախջախելու օպերատիվ ռազմական պլանը:

Մեկշաբաթյա կռիվներում զգալի կորուստներ ունեցան նաև զանգեգուրյան զորամասերը: Դ-ա էր պատճառը, որ Նժդեհը որոշում ընդունեց կանգնեցնել նախատեսված առաջխաղացումը դեպի Արարատյան դաշտ, դեպի Նրևան: Վայոց ձորում ձեռքակալվեցին առավել ակտիվ մի շարք կոմունիստներ, որոնք ստացան զանազան պատիժներ: Կարճատև հարցաքննություններից հետո զնդակահարվեցին գերի ընկած մի քանի հոգի, որոնք ղեկավար պաշտոններ էին գրավել զավառային կոմիտեում և զավառի խորհրդային մարմիններում:

Դ-արալազյազի վրա զանգեգուրցիների հարձակումը տարբեր կելույ ընդունվեց Խորհրդային Հայաստանում: Քիչ չէին նրանք, ովքեր կառավարությունից պահանջում էին ձեռք առնել ամենակտրուկ միջոցներ և ճնշել զանգեգուրյան ապստամբությունը: Նրևանում և հանրապետությունում ամենուրեք բողոքի ժողովներ ու միտինգներ էին կազմակերպվում, որոնց մասնակիցները դատապարտում էին «իմպերիալիզմի դաշնակ գործակալների» նոր քայլը, միաժամանակ պատրաստակամություն էր հայտնվում Չանգեգուրի «հակահեղափոխությունը ոչնչացնելու» համար կարմիր բանակին ցույց տալ ամեն տեսակի աջակցություն: Հանրապետության բնակչության մեծ մասը, սակայն, անորոշ վիճակի մեջ էր և սպասում էր իրավարձությունների հետագա զարգացմանը:

¹ Մ. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Կապեր, դեմքեր, ապրումներ, Ջ հատոր, էջ 180:

¹ ՀՀ ՀԿԲԳԿՊԱ, ֆ. 4004, ց. 1, գ. 114, ք. 11-12:

1921թ. հունիսի 18-ի երեկոյան Ստ.Շահումյանի անվան բանվորական ակումբի դահլիճում Ալ.Մյասնիկյանի նախագահութեամբ կայացավ մեծ հանրահավաք՝ «Չանգեզուր ապաստանում դաշնակների նոր ավանտյուրայի առթիվ»: Միտինգը բացեց Ասքանազ Մռավյանը, ապա խոսք վերցրեց Հայաստանի Ժողովոյն խորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: Նա իր ճառը սկսեց նրանով, որ քաղաքացիական ծանր կռիվից ժողովուրդը ժառանգել է միմիայն տնտեսական քայքայում: Պատերազմն ինքնին մի շարիք է. որից տուժում են ամենից առաջ աշխատավոր գյուղացիական տարրերը: Դա շարիք է ոչ միայն այն պատճառով, որ արտադրողական թարմ ուժերը կտրվում են աշխատանքից: Պատերազմը ավելի ևս խոշոր վնասներ է հասցնում այն տարածքին, ուր բախվում են կռվող կողմերը: Վերջապես այն վնասաբեր է նաև այն կողմից, որ խանգարում է բուն երկրում սկսած շինարարական աշխատանքին: Չանգեզուրյան ապաստանությունը թելադրել է ձեռնարկել մի շարք նախագաղաչական միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են վաղվա անակնկալ դեպքերը կանխելու համար: Բայց ակներև է և այն, որ այդ միջոցները հաճախ սխալ են ընկալվում երկրի մտավորականության կողմից. շատ-շատերին թվում է, թե դա լինողանքային կառավարության կողմից մշակած մի քաղաքականություն է, որ այսուհետև պետք է հետևողականորեն կիրառվի Հայաստանի հայության նկատմամբ: «Մեր ընկերները պիտի կարողանան ցրել բոլոր այդ թյուր կարծիքները, - ասում էր Մյասնիկյանը, - Գավառում գործող մեր գործիչների վրա դրվում էր առանձնապես ծանր պարտականություն: Մեր պայքարը Դաշնակցության դեմ քաղաքական մի պայքար է, որն ամենևին մեզ իրավունք չի տալիս փոխել մեր վերաբերմունքը դեպի հայ ինտելիգենցիան: Ոչ մի ռեպրեսիա, ոչ մի հայաձանձր հայ մտավորականության դեմ չի կարող և չպիտի լինի: Խիստ ու կտրուկ լինելով Խորհրդային Հայաստանի թշնամիների նկատմամբ, մենք պիտի նորից ընդգծենք, որ մեր հայ աշխատավորության բոլոր մնացյալ տարրերի և մանավանդ խաղաղ շինարարական աշխատանք վարող մտավորականության նկատմամբ խորհրդային իշխանությունը չի փոխում իր քաղաքականությունը: Այդ սկզբունքը մենք կյանքում կիրառելու ենք ամենայն վճռականությամբ, անշեղ ու անփոփոխ»:

Հայաստանի խորհրդային կառավարությունը, այնուհետև նշում էր Մյասնիկյանը, հայտարարել է ներման դեկրետ և պատվիրակություն է ուղարկել Չանգեզուր գանգեզուրյան հարցը խաղաղությամբ լուծելու համար, որպեսզի Հայաստանի աշխատավորությունը հնարավորություն ստանա նվիրվելու շինարար աշխատանքի: «Մենք կարողացանք լեզու գտնել մեր դրացի

հարևանների՝ խորհրդային հանրապետությունների հետ, Պարսկաստանի հետ ևս առևտրական հարաբերությունների սկիզբը դրինք: Բայց դաշնակները աշխատում են մեզ խանգարել»: Նա հավաստեց, որ ներման դեկրետը շարունակելու է պահել իր ուժը, քանի որ «մենք վստահ ենք, որ հաղթելու ենք»: Ապա Մյասնիկյանը, ի գիտություն միտինգի մասնակիցների, հայտարարեց, որ Լեռնային Դարաբաղը շուտով կցվելու է Խորհրդային Հայաստանին, «մի բան, որ Դաշնակցություն կուսակցությունը երեք տարվա ընթացքում չկարողացավ անել, վատնելով ահագին կյանքեր»:

Իր ելույթում Ավիս Նուրիջանյանը շեշտեց, որ «այլևս ոչ մի ներում չի լինելու», որ «Յուրաքանչյուր բանվոր, գյուղացի, կարմիրբանակային պետք է իմանա, որ Չանգեզուրից արշավողները մեր աշխատավորության թշնամիներն են»²:

Այնուհետև Արտաշես Կարինյանը հանրահավաքի մասնակիցներին զեկուցում է Չանգեզուր մեկնած պատվիրակության գործունեության մասին՝ շեշտելով, թե Չանգեզուրի կառավարությունը ինչպես և ինչու է խուսափում հարցը վճռել խաղաղորեն³:

Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Պողոս Մակինցյանը, խոսք վերցնելով, նշում էր, որ միայն աշխատավորությունն է, որ անկեղծ ցանկանում է հաշտություն: «Յուրաքանչյուր քիչ թե շատ խելքը գլխին մարդ պիտի գիտակցի, որ նրանց (Չանգեզուրի դաշնակների - Ա.Ս.) արածը ծաղրելի հիմարություն և պախարակելի հանդգնություն է, քանի որ անհնարին է պատերազմել Խորհրդային Հայաստանի դեմ, երբ ամբողջ Ռուսիայում խորհրդային իշխանությունը ամուր է և ամբողջ Անդրկովկասում առավել ևս ամուր, և երբ պատերազմը Խորհրդային Հայաստանի դեմ՝ նշանակում է նաև պատերազմ Ռուսիո դեմ»⁴:

Սոցիալիստ-հեղափոխական ինտերնացիոնալիստների կողմից խոսք առնելով՝ Գրիգոր Չուբարյանը շեշտում էր, որ «դաշնակները, որոնք անցյալ տարվա դեկտեմբերին հոժար կամքով կառավարությունը հանձնեցին կոմունիստներին», այսօր ոտնահարում են ժողովրդի շահերը, ուստի «պետք է վերջնական, վախճանական հարված հասցնել նրանց»⁵:

Վերջում Դրաստամատ Տեր-Միմոնյանի առաջարկած նախագծով հանրահավաքում միաձայն ընդունվեց բանաձև, որտեղ, մասնավորապես, նշված էր. «Չանգեզուրում ապաստանած,

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

այսպես կոչված, «Չանգեզուրի կառավարությունը» չէր ուզում խաղաղ ձևով լուծել Չանգեզուրի վիճելի հարցը, որովհետև խորհրդային իշխանության խաղաղ քաղաքականությունը տարրալուծում է Չանգեզուրցիների շարքերը և պատրաստում Չանգեզուրի գյուղացիների ապստամբությունը: Բացի այդ, անկասկած, Չանգեզուրի ետևում կանգնած է Անտանուրը, որը ցանկանում է Հայաստանը ձգել քաղաքացիական կռիվ գիրկը:

Միտինգն անեծքի և խոր գայլույթի խոսք է ուղղում Չանգեզուրի մաուզերիստներին՝ հայ ժողովրդի այդ երդվյալ թշնամիներին, և կոչ է անում Չանգեզուրի գյուղացիներին՝ դուրս քշել իրենց միջից այդ բախտախնդիրներին և միանալ Խորհրդային Հայաստանին:

Կեցցե Խորհրդային Հայաստանը:

Կեցցե՛ն Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասերը՝ Չանգեզուրն ու Ղարաբաղը¹:

Բազմաթիվ հանրահավաքներ տեղի ունեցան Ալեքսանդրապոլում, Ղարաբիխայում, Նոր Բայազետում, Կոտայքում և այլուր:

Օրինակ՝ ՀԿ(բ)Կ Դիլիջանի գավառային կոմիտեն հետևյալ շտապ հեռագիրն էր ուղարկել Երևան՝ Հայաստանի կառավարության նախագահ Ալ. Մյասնիկյանի և կենտկոմի քարտուղար Լուկաչինի (Մարգիս Մրապիտյան) անունով.

«Այսօր, հունիսի 21-ին մենք՝ Դիլիջանի բանվորներս, գյուղացիներս, քաղաքացիներս՝ լսելով Գավկոմի քարտուղար ընկեր Իշխանյանի զեկուցումը՝ Չանգեզուրի վերջին ավանտյուրայի մասին, որոշեցինք. սովետական կառավարությունը մեր շահերի իսկական պաշտպանն է... իսկ նրանց հարձակումը մի հարված է մեր թիկունքին՝ այն ժամանակ, երբ մենք զբաղված ենք դաշտային աշխատանքներով: Պարզ գիտակցելով այդ բոլորը, մենք հայտարարում ենք, որ պատրաստ ենք ամեն լուրջ զենքը ձեռքներին պաշտպանել սովետական կառավարությունը: Այս անգամ պետք է հաշիվներս մաքրենք մեր ռիսերին թշնամիների հետ: Մահ ավանտյուրիստներին, անխնա կռիվ՝ հակահեղափոխականների դեմ»²:

Նզովելով «հայ ժողովրդի չար ոգի» Դաշնակցությունը, որը «նորից կռիվ ու ավերածության երախի առաջ է կանգնեցրել Հայաստանի բանվորներին ու գյուղացիներին», «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր, որ բովանդակ հայ ժողովուրդը աներկբա պաշտպանում է խորհրդային կարգերը: Պաշտպանում է նաև բազմաչարչար հայ գյուղացիությունը, որի քաղաքական տրամադրությունների մեջ կատարվում են արմատական փոփոխություններ: Այնուհետև թերթը հիշեցնում էր, որ խորհրդային

իշխանությունը զարգացման լայն հնարավորություններ է ստեղծելու գյուղացիության համար, ուստի նա պարտավոր է հետևողականորեն «պաշտպանել խորհրդային իշխանությունը Չանգեզուրի ոտնձգություններից: Ոչ միայն պաշտպանել, այլև ոչնչացնել դաշնակցականների կենդանի ուժերը: Այս սուրբ գործը հայ կարմիր բանակը սրբությամբ էլ կկատարի»³: Ապա, անդրադառնալով հայ մտավորականությանը՝ թերթը գրում էր, թե նրա «միակ ճանապարհը խորհրդային իշխանությունն է, որը վերջնականապես հաստատվում է իբրև միակ աշխատավորական ու ժողովրդական ուժ»²:

Թերթը ընթերցողներին առաջարկում էր մի լուրջ պատկերացնել, թե ինչ կլիներ, եթե Չանգեզուրին հաջողվեր անկախ լինել: «Անկախ Չանգեզուրը» հարմար կամուրջ կդառնա, որտեղից ներս «կխուժեն արևմտյան և այլ իմպերիալիստները»³:

Ամբողջ Կովկասը խորհրդային էր, բացի Չանգեզուրից: Բոլորին պարզ էր, որ այդպես երկար տևել չէր կարող: Վայոց ձորի վրա Չանգեզուրցիների հարձակումը և զավառի գրավումը խորհրդային կողմի համար արդարացնող նոր հանգամանքներ էր ստեղծել խաղաղ միջոցներից վերջնականապես հրաժարվելու և Չանգեզուրը ռազմական ուժով գրավելու համար: Եվ այդ արդարացնող հանգամանքները մատուցել էր ինքը՝ Լեոնահայաստանի կառավարությունը: Որքանով էր արդարացված Լեոնահայաստանի զորքի և երևանյան զորամասերի նոր հարձակումը Վայոց ձորի վրա: Մեր կարծիքով, այդ վերջին հարձակումը ոչ մի արդարացում չուներ, որքան էլ դա պատճառաբանված լիներ Գորիսի կառավարության կողմից (որպես ռազմական ավար՝ պարենի ու ռազմամթերքի ձեռքբերում և այլն): Արդարացում չուներ տարբեր, բայց մեր կարծիքով՝ հատկապես երկու պատճառով.

1. Պարզից պարզ էր, որ Լեոնահայաստանն իր հոգնած և զինամթերք չունեցող զորամասերով, բոլշևիկյան պրոպագանդի ազդեցությամբ մտափոխ բնակչությամբ այլևս անգոր էր դիմագրավելու խորհրդային ռազմական վիթխարի մեքենայի ճնշմանը:

2. Արդեն սկզբունքորեն լուծված էր Չանգեզուրի հարցը՝ հօգուտ Հայաստանի, և լուծված էր Մյունիքի հերոսական ժողովրդի մղած երկարատև և հաղթական կռիվների շնորհիվ:

Վայոց ձորի վրա անխնաստ նոր հարձակումը իր հետ բերեց մարդկային նոր զոհեր, տառապանքներ, ավերներ:

Հունիսի 15-17-ը Դարալազյազում Լեոնահայաստանի զորա-

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:

² ՀՀ Ն.Պ.Պ.Ա. Ֆ. 113, գ. 12, գ. 11, ք. 99-101:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 22 հունիսի:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մասերի խոշոր հաջողությունների օրերն էին, բայց դրանք կայուն չէին, ավելին՝ թվացյալ էին: Վայոց ձորն ամբողջովին գրավելու հաջորդ օրն իսկ ամբողջ հասակով հառնեց այն պահելու խնդիրը: Պարզվեց, որ դա ոչ միայն հեշտ չէ, այլև ստեղծված պայմաններում անիրագործելի է: Եվ տարած հաղթանակը փոխվեց պարտությունների շարանի:

Նժդեհի վկայությամբ, ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Կուռուն, առանց իր գիտության, գերի վերցրած զինվորների մի մեծ խումբ իրենց զենքերով մտցրեց երևանյան զորամասերի կազմի մեջ՝ «հակառակորդի դեմ կռվելու համար», իսկ ինքն իր շտաբով, անսպասելիորեն թողնելով Վայոց ձորը, անցավ Միսիանի Բազարչայ ռուսական գյուղը, այլ խոսքով՝ գործերից հեռացավ 50-60 վերստ:

Պատրաստի կարմիր քարոզիչների մտցնելը դաշնակցական զորքերի մեջ կործանարար ազդեցություն է ունենում ամբողջ ռազմական կամպանիայի համար: Կարմիրքանակայիններից յուրաքանչյուրը հանդես էր գալիս իբրև գաղտնի կամ բացահայտ քարոզիչ:

Ինչպես վերևում ասվեց, դեռ մայիսի կեսերին Ալ.Մյասնիկյանը և Ա. Հեկկերը մշակել էին Չանգեգուրի գրավման նախնական ռազմաօպերատիվ պլան: Հիմք ընդունելով այդ՝ Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը Վայոց ձորում կատարվող իրադարձությունների ժամանակ՝ հունիսի 20-ին, բանակի շտաբին հանձնարարեց մշակել Չանգեգուրի գրավման ռազմաօպերատիվ վերջնական պլանը:

Ռազմական պլանով նախատեսվեց Չանգեգուրի վրա սկսել ընդհանուր հարձակում միաժամանակ բոլոր կողմերից:

Ստեղծվեց Չանգեգուրի վրա հարձակվող երկու զորախմբավորում՝ Լարաբաղ-Չանգեգուրյան և Երևանյան:

Լարաբաղ-Չանգեգուրյան զորքերի խմբավորման մեջ մտան Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսը և այլ զորամասեր: Կորպուսի հրամանատար Ալ.Տոդոբսկին միաժամանակ նշանակվեց խմբավորման հրամանատար, իսկ կոմիսար նշանակվեց Ի.Սվիրիդովը:

Չորքերի Լարաբաղ-Չանգեգուրյան խմբավորումն ուներ 5175 սվին, 400 թուր, 12 հրանոթ, 7 օդանավ, 100 զնդացի¹: Չորախմբավորումը Չանգեգուրի վրա հարձակվելու էր միաժամանակ արևելքից, հարավ-արևելքից և հյուսիսից:

Մինչև մարտական որոշակի հանձնարարություն ստանալը, զորքերի Լարաբաղ-Չանգեգուրյան խմբավորումը բաժանվեց երկու զորասյան:

¹ Տես Ս. Սողոմոնյան, Հնարարացիական կռիվները Չանգեգուրում, էջ 100:

Գրանցից մեկի առջև խնդիր դրվեց՝ մինչև հունիսի 30-ը գրավել Խուդափիրի մի կամուրջը և կտրել Չանգեգուրի պաշտպանների նահանջի ճանապարհը դեպի Պարսկաստան:

Մյուս զորասյունը հուլիսի 1-ին պետք է հարձակվեր Գորիս քաղաքի վրա, գրավեր այն, ապա, անցնելով Ռոտան գետը, հետապնդեր Նժդեհի զորամասերին և գրավեր Ղափանի հանքերը: Այս զորասյան գործողություններին տրվում էր վճռական նշանակություն, ուստի այն համալրվեց զավառից Լեոնային Լարաբաղ և հարակից աղբբեջանական տարածքներ փախած հայ կոմունիստներով ու համակիրներով: Չորասյան մեջ մտավ, օրինակ, խմբավորման 84-րդ բրիգադի հրամանատար Գ. Սեմյոնովի և Շուշիի գավառային կուսակցական կոմիտեի աջակցությամբ դեռևս ապրիլի կեսերին Աղղամում ստեղծված ջոկատը, որին սկզբում անդամագրվել էր 100 մարդ, իսկ հետո նրանց թիվը կրկնապատկվել էր: Քանի որ ջոկատի անդամների մեծ մասը գործիսեցիներ էին, ուստի հարմար էր համարվել հրամանատար նշանակել Գորիսի շրջանի Քարաշեն գյուղի կոմունիստներից Նիկոլայ Հայրյանին: Ջոկատը մի քանի օր մնաց Շուշիում, զինվեց ու հանդերձավորվեց, ապա կցվեց Կովկասյան առաջին կորպուսի 246-րդ գնդին, որի հրամանատարն էր Ն. Չուրվը:

Ապրիլի վերջերին ջոկատը Շուշիից մտնեցել էր Գորիսի սահմաններին և տեղավորվել Հազարո գետի ձախ ափին գտնվող Սափյան աղբբեջանական գյուղի մոտ: Այստեղից ջոկատի հրամանատարն անմիջապես կապ էր հաստատել Կուբաթլիի հրաձգանական ղեկավարության և Եղիա Ղազարյանի հրամանատարությամբ այնտեղ գտնվող Չանգեգուրյան կոմունիստների մյուս ջոկատի հետ, որի կազմում կային նաև մի խումբ կուբաթլեցի կոմունիստներ՝ Սավալան Շիրինովը, Իսա Թայիրովը, Մուրթուզ Ալիևը և ուրիշներ: Ջոկատի հրամանատարը կապի մեջ էր նաև Քուրդիստանի կոմունիստական ջոկատի հետ, որի հրամանատարն էր Օջախկուլի Մուսաևը:

Ավելի քան երկու ամիս գտնվելով Գորիսի սահմանների մոտ՝ Ն. Հայրյանի ջոկատի անդամներից շատերը կարողացել էին թափանցել շրջանի գյուղերը, պարզել զավառի բնակչության քաղաքական տրամադրությունները, վերաբերմունքը իշխանությունների նկատմամբ, կարմիր բանակի մասին ունեցած պատկերացումները, ճշտել էին Չանգեգուրյան մի շարք զորամասերի տեղաբաշխման վայրերը, դրանց զենքերի տեսակները և մարտիկների թիվը:

Եվ ահա, հուլիսի վերջերին, Ն. Հայրյանի և Ե. Ղազարյանի

կոմունիստական ջոկատները պատրաստվում էին մտնել Չանգեզուր՝ Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորման առաջապահ գործառնների կազմում:

Երկրորդ՝ Երևանյան զորախմբավորման մեջ էին մտել հայկական հրաձգային բրիգադը և հեծյալ գունդը, 11-րդ կարմիր բանակի նախկին 20-րդ դիվիզիայի 177, 178, 180-րդ զնդերը և այլ գործառններ: Խմբավորման հրամանատար նշանակվեց Մ.Վելիկանովը:

Երևանյան խմբավորման զորքերը Չանգեզուրի վրա էին գնալու արևմուտքից և հարավ-արևմուտքից: Չորախմբավորումը պետք է մարտական գործողություններ սկսեր նախքան Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան զորախմբավորման հարձակումը: Դա արվելու էր զանգեզուրցիների ուշադրությունը հարվածի գլխավոր ուղղությունից շեղելու համար: Այդ դեպքում Նժդեհը ստիպված կլիներ իր զորքերի մի մասը հանել արևելյան ռազմաճակատից և նետել Վայոց ձորի ուղղությամբ՝ Երևանյան զորախմբավորման հարձակվող գործառնների դեմ, մի բան, որ կթուլացներ Չանգեզուրի արևելյան թևը և կհեշտացներ Ադրբեջանի կողմից խորհրդային զորքերի ներխուժումը գավառ:

Չորքերի Երևանյան խմբավորումը, իր հերթին, բաժանվեց երեք զորասյուների:

Առաջին զորասյան մեջ մտցվեցին Հայկական կարմիր բանակի առաջին բրիգադի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ հրաձգային զնդերը, ինչպես նաև Վեդիի և Նախիջևանի թուրքերից կազմված, այսպես կոչված, «կարմիր տաբորը»: Չորասյան կազմում հաշվվում էր 1128 հետևակ զինվոր, 27 զնդացի, 2 զրահամեքենա: Չորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Վեդի-Վայոց ձոր - Սիսիան - Գորիս գծով, Գորիսում միանալ Ղարաբաղից Չանգեզուր մտած կովկասյան առաջին կորպուսի գործառններին ու այնուհետև նրանց հետ միասին շարունակել հարձակումը Ղափանի ուղղությամբ:

Երկրորդ զորասյան մեջ ընդգրկվեցին հայկական 180-րդ և 4-րդ հրաձգային զնդերը, 1-ին հեծյալ գունդը, 9-րդ լեռնային մարտկոցը և հաուրիցյան մարտկոցը: Չորասյան կազմում հաշվվում էր 2150 հետևակ և հեծյալ մարտիկ, 6 հրանոթ, մոտ 80 զնդացի¹: Չորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Նախիջևան-Բիչանակ-Սիսիան ուղղությամբ, Սիսիանի տարածքներում միանալ Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորքերին և համատեղ հարձակումը շարունակել Գորիսի ուղղությամբ:

Երրորդ զորասյունը բաղկացած էր 177-րդ և 178-րդ հրաձգային զնդերից և 3-րդ հայկական մարտկոցից: Չորասյան

կազմում հաշվվում էր 1208 զինվոր, ուներ 45 զնդացի, մի քանի հրանոթ¹: Չորասյան մարտական խնդիրն էր՝ հարձակվել Նախիջևան - Օրդուբաղ - Մեղրի գծով, սրընթաց գրոհով փակել Գենվազից Պարսկաստան տանող անցուղիները, հակառակորդի նահանջող ջոկատներին թույլ չտալ անցնելու Արաքսի մյուս ափը, դրանց վերցնել օղակի մեջ և ջախջախել:

Չորքերի Երևանյան խմբավորման այս երեք զորասյուներից քայցի, Չանգեզուրի վրա պետք է հարձակվեր նաև այդ խմբավորման մեջ մտնող մի այլ զորամաս, որը գտնվում էր Ղարանյուղում (Մարտունի): Այդ զորամասի մեջ էին մտնում 20-րդ հեծյալ գնդի մեկ վաշտ և հայկական 3-րդ հետևակ գնդի այն զումարտակը, որը մի քանի օր առաջ, հունիսի 17-ին, Վայոց ձորի վրա զանգեզուրցիների հարձակման ժամանակ Այնաձոր (Աղավաձոր) գյուղի բարձունքներից նահանջել էր Ղարանյուղ: Մելիքի լեռնանցքով իջնելով Հասանքենդ (այժմ՝ Շատին), զորամասը այնուհետև պետք է շարունակեր հարձակումը Վայոց ձորով և այստեղ միանար Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյանը:

Չանգեզուրի վրա երկու կողմից հարձակվող բուլղարական զորքերը, հրանոթների անձնակազմերի և օժանդակ ստորաբաժանումների հետ, ունեին 10 հազար զինվոր:

Իսկ ի՞նչ ուժեր ուներ Գորիսի կառավարությունն այդ պահին:

Չանգեզուրի զինված ուժերը հունիսի կեսերին բաղկացած էին.

ա) տեղի իշխանությունների կադրային կանոնավոր զորամիավորումներից, բ) Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Չանգեզուր անցած բանակային զորամասերից, գ) տաճկահայերից, մասնավորապես՝ սասունցիներից և մշեցիներից կազմված զինված խմբերից, որոնք, փետրվարյան օրերին ապստամբություն բարձրացրած ուժերի հիմնական միջուկը լինելով, նույնպես անցել էին Չանգեզուր, դ) «աշխարհագրային զումարտակներից», որոնցում հավաքված էին տեղի գյուղացիները:

Չորս տեսակի այս զինված ուժերից առավել մարտունակը կանոնավոր զորամասերն էին, որոնք ունեին փորձված սպաներ և համեմատաբար լավ էին ապահովված զենքով ու ռազմամթերքով: Փետրվարյան ապստամբության պարտությունից հետո Չանգեզուր անցած բանակային զորամասերը երկարատև անընդհատ կռիվներից հոգնած էին և նոսրացած: Տաճկահայ զինված խմբերը թեև կոփված էին մարտերում և ընդհանուր առմամբ հավատարիմ էին Գորիսի կառավարությանը, բայց ապրիլ ամսին Երևանից Չանգեզուր նահանջի ճանապարհին սուկայի տանջանքներ կրելով՝ համարյա սպառել էին իրենց ուժերը: Նրանց վրա հոգեբանորեն

¹ Տե՛ս Մ. Սողոմոնյան, Քաղաքացիական կռիվները Չանգեզուրում, էջ 100-101:

¹ Տե՛ս Մ. Սողոմոնյան, Քաղաքացիական կռիվները Չանգեզուրում, էջ 101:

ծանր էր անդրադարձել նաև այն, որ Ջանգեզուրի իշխանությունների կողմից արժանացել էին բավական սառն ընդունելության: Այդ բոլորը տաճկահայ զինվորների մեջ առաջ էր բերել հիասթափություն, նրանցից շատերը գնալով հակվում էին այն մտքին, որ Հայաստանում հին իշխանությունների վերականգնումը պատրաստ է, իսկ խորհրդային բանակին դիմադրելը՝ անիմաստ:

Ինչ վերաբերում է աշխարհագրային գոմարտակների մեջ հավաքագրված գյուղացիներին, ապա սրանց զգալի մասն այլևս ցանկություն չուներ դիմադրելու կարմիր բանակին և պատրաստ էր առաջին իսկ հարմար պահին անցնելու խորհրդային հարձակվող զորքերի կողմը:

Դարաբաղ-Ջանգեզուրյան ռազմաճակատի ուղղությամբ՝ Ջանգեզուրի մատույցներում, սահմանամերձ Կոռնիձոր, Դարաբյանդ, Տեղ, Խնածախ, Բայանդուր, Խոզնավար, Վերիչեն, Բուռուն գյուղերի տարածքների հարմար բարձրություններում զանգեզուրյան մարտիկները դեռ նախորդ ամիսներին ստեղծել էին պաշտպանական ամրություններ: Գորիսում համոզված էին, որ այս ճակատում կարմիր բանակը հիմնական հարվածը հասցնելու է Չարուղի կողմից: Ուստի Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսի հիմնական ուժերի դեմ այստեղ կենտրոնացվել էին մոտ 3 հազար հետևակ և հեծյալ զինվոր, 11 հրանոթ, 27 գնդացի:

Մյուս երեք ճակատներում, այսինքն՝ Շարուր-Վայոց ձորի, Միսիանի և Օրդուբադի ուղղությամբ կարմիր բանակի զորամասերի դեմ զանգեզուրցիները, Ս.Սողոմոնյանի տվյալներով, ունեին 7100 սվին և 1600 թուր, 16 հրանոթ, ավելի քան 50 գնդացի:

Հայկական բանակի ռեզիստրացիոն բաժնի՝ հունիսի 6-ի տվյալներով Մեղրիում Նժդեհի կանոնավոր զորքերի թիվը հաշվվում էր 2500 զինվոր, որից 600-ը՝ հեծյալ: Այստեղ կային 2 լեռնային հրանոթ, 20 գնդացի: Հրամանատարներն էին Սմբատը, Դային, Քյուրդ Դազոն և Մուշեղ Ավետիսյանը:

Կատարի գործարաններում և ընդհանրապես Դափանում կանոնավոր զորքեր չկային, բայց կային 2 լեռնային հրանոթ և 14 գնդացի: Այս շրջանի հրամանատարը Գերասիմ Աթաջանյանն էր:

Վայոց ձորի շրջանում կանոնավոր զորքերի թիվը մոտավորապես 3 հազար էր: Դրանցից բացի, Յապոնի ջոկատում հաշվվում էր 500 հեծյալ: Շրջանում կային մեկ հրանոթ և 28 գնդացի: Այստեղի հրամանատարներն էին Յապոնը, Կուռոն, կուրանցի գնդապետ Կորոկովը:

Միսիանի շրջանում կանոնավոր զինվորների թիվը 1500 էր: Կար 24 գնդացի: Հրամանատարներն էին՝ բաշգառնեցի Մարտիրոսը և սասունցի Մուշեղը²:

Այսպիսով, Լեռնահայաստանում զենքի տակ էր շուրջ 12 հազար մարդ, կային 16 հրանոթ, ավելի քան 100 գնդացի:

Երևանյան և Դարաբաղ-Ջանգեզուրյան խմբավորումների ռազմական գործողությունները: Ջանգեզուրի գրավումը

1921թ. հունիսի 20-ին Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմ-մխորհրդի նախագահ ու ռազմական գործերի ժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանը, որը միաժամանակ Կովկասյան առանձին բանակի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ էր, և բանակի Երևանյան ռազմական խմբավորման հրամանատար Մ.Վելիկանովը ստորագրեցին և արձակեցին խմբավորման բոլոր զորամասերին, զինվորներին, հրամանատարներին ու կոմիսարներին ուղղված հրամանը: Այդ հրամանում նորից շեշտվում էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ցանկանում էր Ջանգեզուրի հետ տարածայնությունը լուծել խաղաղորեն, բայց վիճակը արժատապես փոխվել է այն պատճառով, որ դաշնակները «հարձակում են գործել Դարաբաղյազի մեր զորամասերի վրա»: Այդ հարձակման նպատակը պարզ է, ասված էր հրամանում, այն է՝ «տապալել Հայաստանում, ապա և ամբողջ Կովկասում խորհրդային իշխանությունը»: Ահա թե ինչու «աշխատավորական և հեղափոխական Հայաստանը նորից կոչում է ձեզ դեպի ռազմի դաշտ»: Այնուհետև, դիմելով զինվորներին, հրամանատարներին և կոմիսարներին, Ալ.Մյասնիկյանն ու Մ.Վելիկանովը իրենց հրամանի մեջ կոչ էին անում. «Կարմիր զինվորներ, դուք ձեր քաջարի սխրագործություններով պիտի հավերժացնեք Հայաստանի բանվորագյուղացիական պանծալի կարմիր բանակի անունը: Մեր երկրի աշխատավորները մեծ հույսեր և սպասելիքներ են տածում դեպի ձեզ, ձեր յուրաքանչյուր շարժմանը նրանք հետևում են սրտատրոփ: Դեհ, ուրեմն, դուք ձեր գործն արեք համարձակ, իսկ թիկունքը կպաշտպանի ձեզ, կաջակցի ձեր կովին, կկերակրի ձեզ և ձեր ամբողջ հոգսը կբաշի:

Հրամանատարներ, հիշեցե՛ք, որ ձեր քաջությունն ու ձեռներեցությունը իբրև օրինակ պիտի ծառայի ամբողջ բանակին, եղեք ամրակուր:

Կոմիսարներ, ձեր բանիմաց ղեկավարությունը, ձեր՝ դեպի զորամասերն ունեցած հոգատարությունը կխտացնի, կամրացնի և պրոլետարական հեղափոխության ոգով կոզկորի բանակը»:

Այնուհետև հրամանով մարտիկներին ու հրամանատարներին հանձնարարվում էր՝ Ջանգեզուրի տարածություններ մտնելիս

¹ Ս. Սողոմոնյան, Գաղաքագիական կեիվները Ջանգեզուրում, էջ 102:

² ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ.113, գ. 3, գ. 10, ք. 15 և շրջերես:

³ Ընդհանրացնող մոտավոր հաշվարկներ կատարել է հեղինակը՝ ըստ հրապարակումների և արխիվային նյութերի համադրման:

⁴ Ս. Սողոմոնյան, Գաղաքագիական կեիվները Ջանգեզուրում, էջ 97-99:

հոգատար և ուշադիր վերաբերմունք ցույց տալ գավառի գյուղացիության նկատմամբ, չդիպչել խաղաղ ժողովրդին, լեռնաշխարհում պահպանել կարգ ու կանոն: Չորքին ուղղված Ալ.Մյասնիկյանի և Մ.Վելիկանովի հրամանը վերջանում էր՝ «Առաջ, դեպի Չանգեզուր» կոչով:

Այս հրամանն ամենից առաջ կոչված էր բարձրացնելու դեպի Չանգեզուր շարժվող զորքերի բարոյաքաղաքական և մարտական ոգին: Հրամանն ընթերցվեց Տրևանյան ռազմական խմբավորման՝ Չանգեզուրի վրա հարձակվող բոլոր զորամասերում: Հանրահավաքներում և ժողովներում մարտիկները և հրամանատարները երգվում էին կոչի դաշտում ցուցաբերել խիզախություն, շխնայել կյանքը Չանգեզուրը մայր երկրի՝ Հայաստանի հետ միավորելու համար¹:

Ծավալվում էր հայոց նորագույն պատմության ողբերգական պարադոքսներից մեկը. թե՛ Նժդեհն ու իր զինակիցները և թե՛ Մյասնիկյանն ու իր կառավարությունը ձգտում էին Չանգեզուրը միացնել մայր երկրին, բայց այդ միացման դրոշով մի նոր կոչվ էր սկսվում՝ դաժան, արյունալի, եղբայրասպան:

Չանգեզուրի դեմ առաջինը շարժվեցին զորքերի Տրևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորամասերը: Դա հունիսի 22-ն էր:

Նախապես գրավելով Վայոց ձորի ռազմաճակատի Քյոմուրլու - Էլփին - Չիվա - Վերին Տանձիկ ռազմագիծը՝ հայկական առաջին բրիգադի զորամասերը հարձակման անցան Դարալազյազի կենտրոն Քեչիչքենդ (Եղեգնաձոր), Դուրդուղուլազ (Բոլորբերդ), Սնգիջա (Գանձակ), Մալի գյուղերի ուղղությամբ:

Հարձակման առաջին օրը կարմիր բանակի զորքերը հաջողության հասան: Նժդեհի զորամասերը միայն մի քանի անկանոն դիմադրություն ցույց տվեցին, ապա բռնեցին նահանջի ճանապարհը: Այդ օրը բուշիկները գրավեցին Վայոց ձորի Ամաղու, Չիվա, Արփա գյուղերը:

Կոռոյի կողմից դեպի Չանգեզուր նահանջող Արարատյան զորքի մեջ մի քանի հարյուր գերի կարմիրբանակայինների մտցնելն իր բացասական հետևանքն ունեցավ: Ինչպես վերևում նշվեց, այդ զինվորներն իրենց բուշիկյան քարոզչությամբ ներսից լիովին քայքայեցին Արարատյան զորքի մարտունակությունը: Հետևանքն այն եղավ, որ երբ Վայոց ձորի հարավից խորհրդային մի զորամաս հարձակվեց Արարատյան զորքի վրա, շուրջ 3000 զինվոր ու սպա, բացառությամբ Խնկոյի և Մուկուչի հեծելազորի, իրենց գեներալի հանձնվեցին հարձակվողներին: Այդքան մեծաթիվ ուժերի բուշիկների կողմն անցնելու արդյունքում մերկացվեց ռազմաճակատը:

Կարմիրբանակայինների հարձակման առաջին օրվա տպավորիչ հաղթանակը Գորիսի կառավարությանը ստիպեց հակառակորդի հետ զինադադարի փորձ անել: Իր համար ստեղծված ծայրահեղ տագնապալի իրավիճակում՝ զորքերի արագ նահանջի պայմաններում, նա այլընտրանք չուներ:

Հունիսի 22-ին տեղի ունեցավ Լեռնահայաստանի կառավարության արտակարգ նիստը, ուր Նժդեհը գեկուցում տվեց ռազմաճակատի դրության մասին, և ինքն առաջարկեց բանակցություններ սկսել Տրևանի կառավարության հետ: Պատգամավոր նշանակվեց Գառնիկ Շահինյանը, նրա օգնական՝ Արամ Տեր-Հարությունյանը:

Բայց առաջարկը շատ էր ուշացած. բուշիկների գործի գցած պատերազմական մեքենան այլևս անհնար էր կանգնեցնել:

Հունիսի 23-ի լուսաբացին Հայկական կարմիր բանակի զորամասերը նոր թափով շարունակեցին հարձակումը: Չանգեզուրյան զորամասերը թույլ դիմադրություն ցույց տալով՝ դարձյալ նահանջեցին: Հետապնդելով կարմիր բանակի զորքերը նույն օրը երեկոյան կողմ մտան Քեչիչքենդ (Եղեգնաձոր), Գանձակ, Բաշքենդ (Վերնաշեն), Դոյրուր (Գետափ), Օրթաքենդ (Գլաձոր) գյուղերը: Միայն Քեչիչքենդում կարմիրբանակայինները գերի վերցրին Լեռնահայաստանի բանակի շուրջ 1000 զինյալ, այդ թվում՝ 10 սպա, գրավեցին գնդացիներ, հրացաններ, մեծաքանակ զինամթերք²:

Առաջին բրիգադի մյուս զորամասերը, նույն օրը՝ հունիսի 23-ին, հարձակումը զարգացնելով, գրավեցին Մալիշկա և Մալի գյուղերը: Չանգեզուրցիները նահանջեցին Գնդեվազ և Հերիեր գյուղերի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Դարանուղից (Մարտունի) Մելիմի լեռնանցքով և կիրճով Վայոց ձոր իջան հայկական 3-րդ գնդի գումարտակն ու 20-րդ հեծյալ գնդի հեծյալ վաշտը, որոնք Հասանքենդ (Շատին) գյուղում միացան առաջին բրիգադի զորամասերին:

Հունիսի 25-ի առավոտի դրությամբ, ռազմաճակատում տիրող վիճակն այսպես է նկարագրված Նորաշենից Ալ. Մյասնիկյանին հղած ռադիոգրի մեջ.

«Հակառակորդի շարքերում քայքայում է տիրում: Այս գործում խոշոր դեր խաղացին նախորդ կռիվներում գերի ընկած մեր կարմիր զինվորները և դաշնակցականների գրաված վայրերի գյուղացիները: Հակառակորդը տալիս է հարյուրավոր գերիներ, որոնց թիվը հասել է 2000-ի: Մեր կողմն են անցնում զինված ամբողջ մասեր՝ գույքով, ինչպես օրինակ՝ սարք ու կարգով մի բատարեա իր հրամանատարական կազմով և հեռախոսներով: Մեր կողմն է անցել

¹ «Նկրտնրեղյան սոցիալիստական մեծ ռեյունցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, էջ 536, 539:

² Ա. Մողոմոյան, Քաղաքացիական կռիվների Չանգեզուրում, էջ 100-102:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 25 հունիսի:

կապավորների վաշտը, որ Քեշիշքենդի առումից անմիջապես հետո կապ հաստատեց 'Նոյթորի հետ: Անվնաս գրավված է Քեշիշքենդի հրետանային պահեստը՝ ամբողջ գույքով: Աղաբեզի 400 հոգուց բաղկացած հեծելագործ կապ է հաստատել մեզ հետ և բանակ-ցություններ է վարում՝ անձնատուր լինելու մասին: ... Բնակչությունը մնացել է իր տեղը և մեր զորամասերին ամենուրեք ընդունում է նվագով ու ցնծությամբ»¹:

Բուշկիկների կողմից Հեռեր և Գնդեվազ գյուղերը գրավելուց հետո հունիսի 24-ին Յապոնը Վայոց ձորում գտնվող խորհրդային զորքերի հրամանատարությանը հաղորդեց, որ ժամանել է Գորիսի կառավարության ներկայացուցիչը՝ բանակցությունները վերսկսելու առաջարկով:

Գորիսից եկած պատվիրակի և Հայկական կարմիր բանակի ներկայացուցիչների հանդիպումը տեղի ունեցավ Բաշ-Նորաշենում:

Գառնիկ Շահինյանը բերել էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանն ուղղված Լեոնահայաստանի կառավարության հետևյալ պաշտոնական դիմումը՝ փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի ստորագրությամբ.

«Դարալազյազի գյուղացիական վերջին ապստամբական շարժումներից անկախ, և ի նկատի ունենալով հայ աշխատավորության կենսական շահերը, Լեոնահայաստանի կառավարությունը երկրորդ անգամ ուղարկում է ընկեր Գառնիկ Շահինյանին՝ ստանալու ընկեր Կարինյանի միջոցով մեզ արված Խորհրդային Հայաստանի պաշտոնական առաջարկը:

Օգտվելով առիթից, Լեոնահայաստանի կառավարությունը ուզում է հավատարմ, որ ինչպես ինքը, նույնպես և Սովետական Հայաստանի կառավարությունը, կանգնած լինելով հայ տառապյալ և չարքաշ զանգվածների մնացորդների ազատության և նրանց զոյության պաշտպանության տեսակետի վրա, չի խնայի ոչ մի միջոց՝ անելու այն բոլորը, որը կտանի մեր փոխհարաբերությունների բարեհաջող լուծման և տեղիք չի տա ապագա պատմագրին հայ պատմության էջերում դատապարտելու մեր ժողովրդի շահերին անհամապատասխան քաղաքականությունը»²:

Ստանալով դիմումը, խորհրդային կողմը պատասխանեց, որ այլևս հավատ չի ընծայում Գորիսի առաջարկի նկատմամբ, և ամենից առաջ հետևյալ պատճառներով.

ա) Լեոնահայաստանի կառավարության մեղքով էին ձախողվել 'Նալաջուրի բանակցությունները:

բ) Նոր բանակցությունների առաջարկ անելով՝ զանգեզուրցիները ցանկանում են ժամանակ շահել և ռազմաճակատում կարգի բերել զորքերը:

գ) Հանդես գալով բանակցելու առաջարկությամբ՝ նույն օրը զանգեզուրյան զորաջոկատները Մեդրիի ռազմաճակատում՝ Օրդուբադի ուղղությամբ, հարձակում են ձեռնարկել Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյան դեմ, որը դեռ չէր հասցրել մոտենալ Մեդրու սահմաններին:

Մինչ բանակցությունները Բաշ-Նորաշենում շարունակվում էին, Հայաստանի իշխանություններն անհրաժեշտ միջոցներ էին ձեռնարկում բանակի քիկույնքն ամրապնդելու համար: Հայտնի էր դարձել, որ Վրացյանի և Նժդեհի հետախուզական ծառայություններն ամեն ինչ անում են տեղեկություններ ստանալու կարմիր բանակի զորքերի մասին: Ավելին, այդ ժամանակ՝ հունիսի վերջերին, Թավրիզում կուտակված՝ Երևանից եկած կովելու ընդունակ գաղթականներին Վրացյանը հորդորում էր վերադառնալ Չանգեզուր ու միանալ Նժդեհին, բայց նրա հորդորները մնում էին անարձագանք¹: Դրա փոխարեն ավելի քան 4000 փախստական Ջուլֆայի վրայով արդեն վերադարձել էին Հայաստան և շարունակում էին վերադառնալ: Նրանց մեծ մասը տաճկահայեր էին, որոնք ակտիվորեն մասնակցել էին խորհրդային իշխանության դեմ կռվին, չէին ուրանում դա, իհարկե՝ զգալով խոր ցավ:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարության համար հեշտ չէր հազարավոր մարդկանց հետ բերել հայրենիք, որտեղ տնտեսական պայմանները շարունակում էին մնալ ծայրահեղորեն լարված: Հայաստանը լի էր որբերով ու գաղթականներով: Նորանոր քարավանների վերադարձը մի նոր ծանր բեռ էր դնում հանրապետության իշխանությունների ուսերին: Բայց սկսած գործն ազնիվ էր, ազգանվեր, ուստի կառավարությունը որոշել էր մինչև վերջին փախստականը հայրենադարձնել:

Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչությունը Գևորգ Հայրապետյանի գլխավորությամբ, հնարավորություն չունենալով բավարար պայմաններում իրականացնել ներգաղթողների ընդունելությունը: Ջուլֆա-Երևան երկաթգիծը նոր էր բացվել, և դեռ զնաքների երթևեկություն չկար: ՈՒստի ներկայացուցչությունը ստիպված էր Թավրիզից ոտքով Ջուլֆա հասած, 4-5 օր ճանապարհներին արևից տանջալլուկ, հոգնությունից հյուծված ներգաղթողներին Երևան հասցնել ձեռքի տակ եղած ցանկացած փոխադրամիջոցով՝ վճարելով կառավարությունից իրեն հատկացված սուղ միջոցներից: Ջուլֆայում Երևան մեկնելուն սպասողները ժամանակավորապես տեղավորվում էին վաղուց անշարժացած հատուկենտ վագոններում և խարխուլ շինություններում: Երևանից ուղարկված երկու բժշկի և մեկ ֆելդշերի միջոցով անհրաժեշտ օգնություն էր ցույց տրվում նրանց²:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի:

² Նույն տեղում, 16 հուլիսի:

¹ ՀՀ Ն.Պ.ԿոՂԱ, ք. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 8-ի շրջերես:

² Տե՛ս՝ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 2 հունիսի, քիվ 116:

Հունիսի 26-ին Արաքսի այս կողմն անցավ Թավրիզից հետևողական եկած մշեցի Քեռու գլխավորած գաղթականների մի նոր մեծ խումբ, որը Պարսկաստանից հայրենադարձության առաջին փուլի վերջին քարավանն էր, որ հասավ Երևան: Եկողները հազիվ էին փոփել գետինն հանգստանալու, և նոր էին սկսել նրանց հաց բաժանել, երբ Երևանից ստացվեց տխուր բոթը՝ խորհրդային կողմը ստիպված էր խստացնել Պարսկաստանի հետ սահմանային ռեժիմը և ժամանակավորապես դադարեցնել փախստականների հայրենադարձությունը:

Հունիսի 27-ին Ա. Մյասնիկյանը Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գևորգ Հայրապետյանին հեռագրով խնդրում էր ինչպես Ջուլֆայում, այնպես էլ Պարսկաստանում բոլորին հայտարարել, որ Չանգեզուրից Վայոց ձորի վրա կատարած նոր հարձակման հետևանքով հրամանատարությունը ժամանակավորապես փակել է Պարսկաստանի սահմանը՝ դեպի խորհրդային կողմը պրոպոկատորների թափանցում թույլ չտալու համար: Ափսոսանքով նշելով այդ փաստը՝ Մյասնիկյանը միաժամանակ հույս էր հայտնում, որ «զանգեզուրյան ուժերը ջախջախելուց հետո» շուտով բոլոր փախստականներին թույլ կտրվի վերադառնալ իրենց տեղերը¹:

Պարսկական սահմանը փակելուց հետո գորքերի Երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովը և ռազմական կոմիսար Ռատոնեկը հունիսի 26-ին Նախիջևանից հեռագիր ուղարկեցին Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Հեկկերին, պատճենները՝ Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի նախագահին և Վրաստանի Հեղկոմի նախագահին.

«Նախիջևան. գաղտնի-օպերատիվ: Չանգեզուրի կողմից ռազմական գործողություններ սկսելու կապակցությամբ պարսկական սահմանը պետք է փակվի, ինչը և կատարված է ՀՄԽՀ կառավարության կողմից: Վրաստանի կառավարությունը մինչև այժմ մուսուլմաններին դեպի Պարսկաստան սահմանն անցնելու իրավունքի անձնագիր է տալիս, որով հսկայական վնաս է հասցվում բանակին և պարարտ հող նախապատրաստում լրտեսության համար: Խնդրում են Ձեր շտապ հանձնարարականը՝ արգելելու Վրաստանի և Ադրբեջանի սահմաններից պարսկահայատակների ուղևորությունը՝ մինչև զանգեզուրյան օպերացիայի ավարտը»²:

Հունիսի 29-ին գնացքով Ջուլֆա հասած 450 գաղթականները վերադարձվեցին Թավրիզ՝ համաձայն Ա. Մյասնիկյանի նամակի՝ ուղղված Ջուլֆայում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչ Գևորգ Հայրապետյանին: Մյասնիկյանի նամակից հետո

Ջուլֆայում ստացվել էր նաև Վելիկանովի կարգադրությունը՝ ժամանակավորապես գնացքներում ճանապարհորդներ չվերցնելու մասին³:

Անդրադառնալով սահմանի փակման փաստին՝ «Խորհրդային Հայաստան» թերթը գրում էր, որ դրա պատճառը Դարալազյազի վրա զանգեզուրցիների նոր հարձակումն է, որը հնարավորություն չի տալիս երկիրը հրավիրել մնացած գաղթականներին: «Դա անհնարին է նախ և առաջ այն պատճառով, որ երբ Դարալազյազում կռիվներ են գնում, մենք չենք կարող պատռել և քայքայել ֆրոնտը: Մյուս կողմից ոչ մի զարանտիա չունենք, որ խաղաղ քաղաքացիների հետ Երևան չեն մտնի նաև հակախորհրդային ուժեր, որոնք կարող են ... հարվածներ հասցնել մեր թիկունքին: Թող Թավրիզում կուտակված հայ գաղթականներն ըմբռնեն, որ նրանց դարձը հետաձգվում է դարալազյազյան նոր կռիվների պատճառով»⁴:

Կարմիր բանակի զորամասերը Վայոց ձորում սրընթաց առաջ էին գնում: Հունիսի 24-ի երեկոյան նրանք գրավեցին Փաշալու և Մարտիրոս գյուղերը, իսկ 25-ին և 26-ին հարմար դիրքավորվեցին հետագա հարձակման համար: Կռիվներում հայկական առաջին բրիգադի զորամասերը ջախջախեցին Լեռնահայաստանի վայոց-ձորյան խմբավորումը և առաջ շարժվելով ետ գրավեցին հունիսի 15-21-ը թողած տարածքների մեծ մասը: Կարմիրբանակայինները գերի վերցրին բազմաթիվ զինվորների, գրավեցին մեծաքանակ ռազմական ավար՝ 1000-ից ավելի հրացան, 27 գնդացիր, 2 թնդանոթ, 2 ունթաձիգ, 150 արկղ ռումբ, 50 արկղ ձեռնառումբ, մոտ 20000 փամփուշտ, ռազմական այլազան հանդերձանք⁵:

Հունիսի 27-ին Գ. Նժդեհը Ս. Վրացյանին վշտաբեկ սրտով գրում էր.

«Մինչև հոգուս խորքը խոցված եմ, վիրավորված երևանյան գորքերի և հրամանատարության կատարած անլուր դավաճանությունից: Նրանք անասովածորեն ապտակել են իմ հպարտությունը և առանց դանակի մորթել իմ հավատը»⁶:

Հարձակումը շարունակելով՝ հունիսի 29-ին կարմիր զորամասերը գրավեցին Ջուլ (Արտավան) և Դուշի (Կեչուտ) գյուղերը: Չանգեզուրցիների դիմադրությունը կտրելով՝ նրանք դժվարին վերելքով բարձրացան Բազարչայ գետի վերին հոսանքն օղակող բարձունքները և ամրացան այնտեղ: Դա արդեն Չանգեզուրի սահմանագլուխն էր:

Բազարչայի բարձունքներում ամրանալը նշանակում էր, որ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ր. 11:

² «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի:

³ Ս. Սողոմոնյան, Գաղթարգիական կռիվները Չանգեզուրում, էջ 100-104:

⁴ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկման պատճառների մասին, «Նորք» հանդես, 1923, թիվ 3, էջ 343:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 39, գ. 43, ր. 184:

² Նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ր. 8:

Վայոց ձորը գրավված է: «Մեր գործնասերն արդեն մտել են Չանգեզուր և առաջ են շարժվում»¹, - ասված էր ՀՄԽՀ Զինվորական կոմիսարիատի շտաբի հունիսի 27-ի երեկոյան ռազմական հաղորդագրության մեջ: Առջևում Միսիանն էր:

Վայոց ձորի կոմունիստները ընդհատակից դուրս գալով՝ կարմիր բանակի հրամանատարությանը օգնում էին գավառում վերականգնելու բուլշևիկյան կարգը, հունի մեջ դնելու խորհրդային իշխանության մարմինների գործունեությունը:

Դեռ կռիվները Վայոց ձորում շարունակվում էին, երբ Նախիջևան քաղաքից դեպի Չանգեզուր շարժվեց կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման երկրորդ զորասյունը: Այդ զորասյունը, ինչպես ասվեց, առաջադրանք ուներ բարձրանալ Նախիջևանի գավառը Չանգեզուրից բաժանող Բիչանակ լեռնապարը, անցնել դրա լեռնանցքով, մարտերով մտնել Միսիանի շրջան և այնտեղ միանալ Վայոց ձորից եկող զորքերի Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյունը:

Նախիջևանից դուրս եկած զորասյան առաջապահ զորամասերն արդեն հունիսի 28-ին: Բիչանակ լեռնապարի ստորոտներում էին: Նույն օրը Կարմանիովկա (Բիչանակ) գյուղի մոտ նրանք հանդիպեցին հետախուզության դուրս եկած զանգեզուրյան մի ջոկատի: Կարճատև փոխհրաձգությունից հետո ջոկատը ետ քաշվեց Միսիանի շրջանի Մալվարդ սարի ուղղությամբ², իսկ կարմիր բանակի զորքերը բարձրացան Բիչանակ սարը: Առջևում Միսիանի համայնապատկերն էր:

Խորհրդային զորքերի կողմից Դարալագյազի ուղղությամբ Բազարչայի բարձունքներին տիրելը, իսկ Նախիջևանի կողմից Բիչանակ սարի վրա ամրանալը նշանակում էր, որ, ինչպես և սպասելի էր, կատարելապես ձախողվել են զենքի ուժով Դարալագյազը գրավելու և Չանգեզուրում ծայրահեղորեն բարդացած ռազմա-քաղաքական դրությունը շտկելու Ս. Վրացյանի կառավարության բոլոր հաշվարկները, որոնք կառուցված են եղել ոչ թե Լեռնահայաստանի ներքին իրավիճակի և նրա շուրջը ստեղծված իրադրության խոր ու բազմակողմանի քննության և սրտի գնահատման, այլ սեփական ռազմական ուժի և բնակչության բարոյահոգեբանական վիճակի մասին չիմմնավորված փաստարկների, ավելորդ լավատեսության և հակառակորդի ուժերի թերագնահատման՝ արդեն ժամանակավրեպ դարձած դատողությունների վրա:

Ռազմական այդ անիմաստ օպերացիան բերեց նոր ավերներ Դարալագյազում և, որ հատկապես ցավալի է, երկու կողմերից խլեց բազմաթիվ հայ մարդկանց կյանքեր: Բայց ոչ միայն այդքանը:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921. 1 հունիսի:

² «Լամարյուից Չանգեզուր (հիշողություններ Հայաստանի քաղաքացիական կռիվներից)», էջ 128-130:

Ինչպես ասվել է նախորդ էջերում, Երևանի կառավարությունը խոստացել էր. եթե Չանգեզուրը խաղաղ ճանապարհով միանա Խորհրդային Հայաստանին, նրան տրվելու է ինքնավարություն՝ ըստ Լուրջան պահպանելով նրա պետականության կառույցները: Բայց Գորիսի կառավարությունը ոչ միայն չընդունեց այդ առաջարկը, այլև նախահարձակ եղավ Դարալագյազում՝ դրանով իսկ ի չիք դարձնելով Չանգեզուրի ինքնավարության գաղափարն իսկ: Հիմա այլևս այդ մասին մտածելն ավելորդ էր:

Այժմ, դարալագյազյան ավանտյուրայի կործանիչ պարտությունից հետո, բուլշևիկներն, առանց կանգ առնելու, մտան Չանգեզուրի տարածք՝ նպատակ ունենալով լիովին ոչնչացնել Լեռնահայաստանի անկախությունը:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերն արդեն Միսիանի շրջանի մատույցներում էին, այդ նույն ժամանակ արյունահեղ կռիվներ էին բորբոքվել Գենվազի շրջանում:

Հունիսի 23-ին Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյունը Նախիջևան - Օրդուբադ - Մեղրի գծով շարժվել էր Գենվազի վրա:

Այստեղ զանգեզուրցիները նախապես խիստ ամրացրել էին իրենց դիրքերը և նախապատրաստվել ուժեղ դիմադրության: Բացի Լեռնահայաստանի վաշտերից, այստեղ էր նաև տաճկահայ փախստականներից կազմված մի ջոկատ՝ խմբապետ Մուշեղ Ավետիսյանի հրամանատարությամբ, որի օգնակցն էր խմբապետ Ղազար Քոչարյանը:

Երբ կարմիր բանակի զորամասերը մոտեցան Գենվազի սահմաններին, Նժդեհի դիրքապահ զորաջոկատները, պաշտպանվելու փոխարեն, հունիսի 25-ին Մեղրի գյուղի ուղղությամբ նախահարձակ եղան և գրավեցին Ալանգյազ սարի մի բարձունքը: Հաջորդ օրը, հունիսի 26-ին, խորհրդային 178-րդ գունդը հակահարձակման անցավ, և զանգեզուրյան ջոկատները ստիպված նահանջեցին ելման դիրքերը: Երեկոյան կողմ գունդը ետ գրավեց բարձունքը:

Մեկ օր անց՝ հունիսի 27-ին, զանգեզուրցիները Գենվազից նոր, բավականին ուժեղ հարձակում ձեռնարկեցին Օրդուբադի ուղղությամբ, բայց մի քանի ժամ տևած համառ մարտերից հետո ստիպված եղան դադարեցնել հարձակումը: Խորհրդային զորամասերի ճնշման տակ ետ քաշվելով՝ նրանք ամրացան Գենվազի արևմտյան լեռնալանջերում:

Ամեն ինչից երևում էր, որ զանգեզուրցիները հեշտությամբ չեն տալու Գենվազի մատույցները: Նրանք ձգտում էին ամեն գնով իրենց ձեռքում պահել Գենվազը, քանի որ այն Չանգեզուրի քիկունքն էր: Տվյալ պահին Գենվազը նրանց համար շատ կարևոր էր նրանով, որ այնտեղով էր անցնում դեպի Պարսկաստան նահանջի ճանապարհը:

Իրենց հերթին, կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան զորամասերը, առաջ շարժվելով և իջնելով Մխիթանի շրջանը Վայոց ձորից բաժանող բարձունքներից, ճնշեցին դրանց ստորոտներում դիրքավորված գնդացրային կետերը, իջան հովիտ և գրավեցին ռուս մոլոկանների Բագարչայ գյուղը: Նժդեհի զորամասերն արագ նահանջում էին՝ մտադրություն չունենալով ամրանալու նոր դիրքերում:

Կարմիր բանակի զորքերի արագ հաղթանակը Վայոց ձորում և նրանց ուրբ դնելը Չանգեզուրի հողի վրա, տազնապի մատնելով Գորիսի կառավարությանը, նաև խուճապահար էր արել Չանգեզուրին հարևան քրդական շրջանների ղեկավարներին, որոնք Նժդեհին առաջարկեցին Մխիթանի Մուխուրթուրյան գյուղում բանակցություններ սկսել Լեռնահայաստանի կառավարության և Հաջի Սամյուի քրդերի ներկայացուցիչների միջև՝ բոլշևիկների դեմ համատեղ կռիվում և նրանց առաջխաղացումի դեպի Չանգեզուր և Քուրդիստան կանգնեցնելու համար: Այդ դիմումն անհետևանք մնաց, որովհետև Չանգեզուրյան ուժերը հապճեպ նահանջեցին Մուխուրթուրյանից, ժամանակ անգամ չկար մտածելու քրդերի պարագլուխների հետ բանակցություններ սկսելու մասին¹:

Ինչ խոսք, Չանգեզուրյան ուժերի արագ պարտությունը բնավ ձեռնտու չէր քեմալական թուրքերին. նրանք կցանկանային, որ եղբայրասպան կռիվներն էլ ավելի արյունահեղ բնույթ ստանային, և հայերը, որքան հնարավոր է, ավելի շատ իրար կոտորեին: Քեմալականները լավ էին պատկերացնում, որ եթե Չանգեզուրն իսկապես անցնի Խորհրդային Հայաստանին, ապա այն գլխացավանք է առաջ բերելու թուրքերի համար՝ Ադրբեջանի թուրքերին կտրելով Անատոլիայի թուրքերից: Թեև իրենց մտավախությունը քեմալական բարձրաստիճան պաշտոնյաները բարձրաձայն չէին արտահայտում, բայց այդ միտքը կարմիր թելի նման անցնում էր Հայաստանում ծավալված կռիվները լուսաբանող Անատոլիայում լույս տեսնող թերթերի հոդվածներում:

Կարելի է ենթադրել, որ թուրքական մամուլի այդ հրապարակումների վրա էր հենվել Կ. Պոլսում լույս տեսնող «Երկիր» թերթը, որը գրել էր, թե ամենայն հավանականությամբ, քեմալականները ռազմական օգնություն են ցույց տալիս Նժդեհին: «Երկիր» այդ հոդվածին անմիջապես արձագանքեց պաշտոնական Անկարան՝ իր դաշնակից ռուս բոլշևիկյան կառավարության մոտ առաջանալիք կասկածները փարատելու համար: Քեմալական կառավարության անունից Արևմտյան ճակատի հրամանատարը հետևյալ հեռագիրը հղեց Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում Թուրքիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին.

«Մուսկվա՝ Ալի Ֆուադ փաշային,
Թիֆլիս՝ Հուսամեդդին բեյին,
Բաքու՝ Մեմդու Շևքեթ բեյին.

Կոստանդնուպոլսում լույս տեղնող հայկական «Երկիր» թերթի հուլիսի 14-ի համարում լույս տեսած հաղորդումը, թե Չանգեզուրի հրամանատար Նժդեհը համառորեն ձգտել է աջակցություն ստանալ թուրքական արևելյան բանակի հրամանատարությունից և որ, իբր, թուրքական իշխանությունները զաղտնի օգնություն և աջակցություն են ցույց տվել Չանգեզուրյան դաշնակներին, բացարձակապես զուրկ է որևէ հիմքից և ամբողջովին հանդիսանում է չարանենգ հերյուրանք: Մենք դա հերքում ենք կտրականապես:

Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար՝
Քյազիմ Կարաբեքիր»:

Նոր բոլշևիկյան ուժերը պատրաստվում էին Մխիթանի տարածք մտնել, իրենց հերթին Նախիջևանից թուրքերը հարձակվեցին շրջանի արևմտյան հայկական գյուղերի վրա՝ նպատակ ունենալով օր առաջ, մինչև այդտեղ կարմիր բանակի զորքերի հասնելը, գրավել և քշել հայ բնակչությանը: Ուստի հայկական այդ գյուղերն ուժգին դիմադրություն ցույց տվեցին հարձակվող թուրք ուժերին այնքան ժամանակ, մինչև որ Բագարչայի կողմից Մխիթան մտան բոլշևիկների՝ հայերից կազմված զորամասերը²:

Նժդեհն անցնում է Մխիթան: Գյուղերում ունեցած հանդիպումների ժամանակ գյուղացիները չէին թաքցնում, որ գրկված են կռիվը շարունակելու հնարավորությունից: «Հրացաններից օգտվել չալիտի կարողանանք, որովհետև ռազմամթերք չունենք,- ասում էին նրանք,- իսկ մանգաղից չենք կարող չօգտվել, որովհետև սովն սկսել է իր ավերածությունները»³:

Միանգամայն հասկանալի, ըմբռնելի էր գյուղացիների տրտունջը, բայց տրտնջում էին կարծես թե մեղք գործելով կիսաձայն ու գլխիկոր: Առաջվա նման նրանք հպարտ էին իրենց լեռների պես, բայց տանը մեռնում էին սովից հյուծված երեխաները: Հացի նոր բերքը դեռ չէր հասունացել, իսկ անցյալ տարվա պաշարից ոչինչ չէր մնացել: Վաղուց քաղցած Լեռնահայաստանի դիմաց ամբողջ հասակով կանգնած էր ավերիչ սովը՝ ոսկրոտ ձեռքերով ու մահացու մանգաղով:

Կռիվը շարունակելու դեպքում Լեռնահայաստանի կառավարությունը հարկադրված պիտի լիներ դաշտային աշխատանքներից կտրել ժողովրդի ակտիվ տարրերին, շարունակել նրանց պահել զենքի տակ, լեռների վրա, այլ խոսքով՝ Սյունիքի անկախությունը մի որոշ ժամանակ ևս պահել՝ հարյուրավոր մարդկանց կործանման

¹ Մ. Վրացյան, Կանաքի ուղիներով: Վեպեր, դեմեր, սպրումներ, Զ հատր, էջ 181:

² ՀՀ Ն.Պրեզիդ. ք. 113, գ. 3, 4, 11, ք. 259^ա:

³ Գ. Նժդեհ, 11 Կառու Միմիթ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, 12 (36), էջ 133:

⁴ Նույն տեղում, էջ 131-132:

գնով: Ստեղծված քաղաքական ընդհանուր դրության պայմաններում դա դառնում էր անհնարին:

Միսիան անցած Նժդեդը, այնտեղ թողնելով կառավարության անդամ Սմբատ Եղիազարյանին, շտապ վերադառնում է Ղափան: Մպարապետի համար պարզ էր, որ եթե Մյունիքի ուժերը թողնեն Միսիանի շրջանը, ապա կարմիրբանակայինները հեշտությամբ գրավելու են նաև Գարաբասի ձորի գյուղերը, Տաթևի ենթաշրջանը և բուն Չանգեզուրը: Ուստի նա Ղափան էր շտապում՝ միջոցներ ձեռնարկելու գոնե այնտեղ կանգնեցնելու բոլշևիկների առաջխաղացումը:

Այդ նպատակով Մպարապետը Ղափանում մասնակի զորահավաք է կատարում և Գերասիմ Աթաջանյանի գլխավորությամբ մի հեծյալ ջոկատ ուղարկում Միսիան՝ դանդաղեցնելու կարմիր բանակի զորամասերի առաջխաղացումը: Իսկ ինքը, իր հետ առած դափանցիներից կազմված մի ջոկատ, այնտեղից հարձակվում է Բարգյուշատի բարձունքների վրա, ուր քոչվորների անվան տակ կուտակվել էին բոլշևիկյան ուժեր՝ Գորիսի կողմից դեպի Ղափան զանգեզուրյան ուժերի նահանջի դեպքում նրանց թիկունքին հարվածելու համար: Յրեղով այդ ուժերը՝ նա մի քանի տասնյակ դափանցի զինվորների հետ հունիսի 29-ին անցնում է Տաթև:

Դրանից երկու օր առաջ, ինչպես ասվեց, ակտիվ գործողություններ ծավալելով Բիչանակ սարի կողմից, Երևանյան խմբավորման երկրորդ զորասյան զորամասերը մտել էին Միսիանի տարածքը:

Դեռ մինչ Բիչանակ սարը բարձրանալը, այսինքն՝ մինչև Միսիանի սահմանագլուխ հասնելը, նույնանուն լեռնանցքի՝ Նախիջևանի կողմից ստորոտում գտնվող ռուս մոլոկանների կարմանիլովկա գյուղի մոտերքում կարմիր բանակի զորասյանը միացավ Միսիանի ռուս մոլոկան գյուղացիներից կազմված ջոկատը, որի անդամները, ժամանակին խուսափելով պատիժներից, ապաստան էին գտել լեռներում: Ջոկատը ուղեկցողի դեր կատարեց: Լավ իմանալով տեղանքը՝ ռուս մոլոկանները կարմիր բանակի զորամասերին առաջնորդում էին հարմար տեղերով, հրամանատարներին տալիս արժեքավոր տեղեկություններ ու խորհուրդներ: Բիչանակի լեռնանցքն անցած 180-րդ գունդը հունիսի 29-ի առավոտյան սկսեց հետապնդել Մավարդ սարի ուղղությամբ նահանջող զանգեզուրյան ջոկատին:

Նույն օրը՝ հունիսի 29-ին, զորքերի Երևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ զորասյուները հարձակում սկսեցին Վայոց ձորից Ղարաքիլիսա և Նախիջևանից Ղարաքիլիսա տանող խճուղիների հատման վայրում գտնվող բնական կարևոր դիրք ունեցող Անգեղակոթ գյուղի ուղղությամբ: Չնայած նրան, որ զանգեզուրյան զինյալներն ամրացված կետերից գնդացրային

ուժեղ կրակի տակ էին առել անցուղիները, բայց կարճատև ընդհարումից հետո ստիպված էին գյուղը հանձնել կարմիրբանակայիններին:

Այսպիսով, հունիսի 29-ին Անգեղակոթ գյուղում միացան Երևանյան խմբավորման առաջին զորասյան՝ Վայոց ձորից Միսիան և երկրորդ զորասյան՝ Նախիջևանից Միսիան արշավող զորամասերը:

Մավարդ սարի ստորոտներով առաջ շարժվելով և կոտրելով նահանջող զանգեզուրյան ջոկատների թույլ դիմադրությունը՝ այդ օրվա երեկոյան կարմիրբանակայինները գրավեցին Մագրա (Բարձրավան) և Շաղաթ գյուղերը: 4-րդ հրաձգային առաջին և երկրորդ գումարտակները, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտան Աղբենդ (Աշոտավան), Բնունիս, Տոլոս:

Նժդեհի՝ Միսիանում մնացած զորամասերը, Չանգեզուրի արևմտյան ճակատի հրամանատար Կուռո Թարխանյանի գլխավորությամբ կենտրոնանալով Ախլաթյան գյուղի արևելյան բարձունքների անտառապատ փեշերին, սպասում էին Գորիսից խոստացված օգնությանը: Վերջապես հունիսի 30-ի լուսաբացին նրանց միացավ Ղափանից եկած հեծյալ հարյուրյակը՝ Գերասիմ Աթաջանյանի գլխավորությամբ: Նույն օրը՝ վաղ առավոտյան, նրանք միացյալ ուժերով հարձակվեցին Ախլաթյան գյուղի վրա, որը գրավվել էր հայկական 4-րդ հրաձիգ գնդի կողմից: Չորս ժամ տևած մարտում Կուռոյի և Գերասիմի զորամասերը պարտություն կրեցին և բռնեցին նահանջի ճանապարհը:

Գորիսի կառավարությունը Չանգեզուրի արևմտյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարությանը կարգադրեց՝ ամեն գնով դիմադրել հարձակվող կարմիր բանակի զորքերին: Միսիանի տարածքում հաջող դիմադրություն կազմակերպելու համար կառավարությունը մի շարք շտապ միջոցներ ձեռնարկեց նահանջող զորքերի թիկունքն ամրապնդելու նպատակով:

Կառավարության հանձնարարականներով խիստ պատիժների և ին ենթարկվում հատկապես կոմունիստները և նրանց համակիրները, որոնք թիկունքում աշխատանք էին տանում՝ նպաստելու խորհրդային զորքերի հաղթանակին և զանգեզուրցիների պարտությանը: Պատիժներից զերծ չէին մնում նաև կոմունիստների ընտանիքները, մերձավոր հարազատները:

Բայց խստագույն պատիժներն այլևս չէին կարող փրկել դրությունը, ուստի զանգեզուրյան իշխանությունները կրկին դիմեցին քարոզչությանը. կացիներով եկող բոլշևիկների մասին «հավաստի» լուրեր էին պտտվում բնակչության շրջանում, լուրեր այն մասին, թե ամբողջ Հայաստանում Արտակարգ հանձնաժողովը (ՉԿ) Չանգեզուրի ղեկավարի առթիվ հարյուրավոր ձերբակալություններ է կատարել, և ձերբակալվածների մեծ մասը զանգեզուրցիներ են:

Խորհրդային Հայաստանի Արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Շավարշ Ամիրխանյանի և ՀՄԽՀ կարմիր բանակի հատուկ բաժնի պետ Մելիք-Հովսեփյանի ստորագրությամբ հունիսի 27-ին լույս տեսավ թիվ 12 հրամանը, որով հերքվում էին տարածված լուրերը: «Սրանով հայտարարվում է ի գիտություն բոլորին,- ասված էր հայտարարության մեջ,- որ Ջանգեզուրի դեպքերի առթիվ ձեռքակալված է ամբողջ Հայաստանում միայն 43 մարդ, որոնցից 8-ը արդեն արձակված են, իսկ 35 հոգու համար կատարվում է քննություն»¹:

Միսիանի գրավումը շարունակվում էր: Դուրս գալով ընդհատակից՝ շրջանի կոմունիստները և նրանց համակիրներն ակտիվ աջակցություն էին ցույց տալիս այդ տարածքով առաջացող կարմիր բանակի զորքերին: Նրանք թափանցում էին Նժդեհի գործամասերը, հետախուզական աշխատանք կատարում, հավաքում կարևոր տեղեկություններ և հայտնում խորհրդային հրամանատարությանը, թռուցիկներ և կոչեր էին տարածում ինչպես գյուղացիների շրջանում, այնպես էլ զանգեզուրյան զորաջոկատներում: Ջորամասեր թափանցած կոմունիստ քարոզիչները քայքայում էին թիկունքը և ռազմաճակատը: Այդ քարոզչության ազդեցության տակ զանգեզուրյան բանակի առանձին զորամասեր հրաժարվում էին կարմիր բանակի զորքերի դեմ կռվելուց, լքում էին ռազմաճակատը և անձնատուր լինում:

Ռազմաճակատում բուշևիկյան քարոզչությունը հատկապես կործանարար էր զանգեզուրյան այն զորամասերի համար, որոնցում հավաքագրված էին շրջակա գյուղերի գյուղացիները: Շինել հագած ռանչպարները, տեղական դիրքապահ զինվորները զանազան պատրվակներով թողնում էին դիրքերը և ցրվում գյուղերը:

Գորիսի կառավարության անդամներից մեկը գրում էր, որ «զինվորների մեջ տիրում է բուշևիկյան տրամադրություն և դրանով վարակված են գլխավորապես ախլաթյանցիները»²: Մի ուրիշը վկայում էր. «Ջորքը (զանգեզուրյան - Ա. Մ.) լսելով նահանջի հրամանը՝ հանկարծակիի է գալիս, և փոխանակ նահանջելու, խումբ-խումբ անձնատուր է լինում թշնամուն»³:

Արևմտյան ռազմաճակատում զանգեզուրյան զորքերի քայքայումն արագացավ հատկապես այն բանից հետո, երբ այնտեղ լուրեր հասան, թե շուտով կարմիր բանակը Ջանգեզուրի վրա հարձակվելու է նաև արևելքից՝ Ադրբեջանի կողմից:

Դեռևս Բաշ-Նորաշենում գտնվող կարմիր բանակի ներ-

կայացուցիչներ Միրիմանյանը և Ենոքյանը, գալով Գնդեվազ, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությամբ, նրա ներկայացուցիչներ Գ. Չուբարյանի և Մարգարյանի միջոցով հունիսի 30-ին Հերիերում գրավոր հայտարարություն հանձնեցին Գ.Շահինյանին՝ Լեռնահայաստանի կառավարությանը փոխանցելու համար: Այնտեղ ասված էր, որ Վայոց ձորի կարմիր բանակի զորքերի վրա Նժդեհի և Յապոնի հանկարծակի հարձակումը կատարվեց հենց այն ժամանակ, երբ Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչը, հենց Լեռնահայաստանի կառավարության գիտությամբ, պիտի հանդիպեր վերջինիս ներկայացուցչի հետ՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարության խաղաղության առաջարկները հանձնելու նպատակով: Ջանգեզուրի զորքերի հարձակումը ընդհատեցին խաղաղության բանակցությունները և պատճառ դարձան ծավալվող ռազմական գործողությունների: Ուստի այդ պայմաններում խաղաղության երկարածիզ նոր բանակցություններ վարելը հանցանք կլիներ Հայաստանի աշխատավոր զանգվածների համար, որի շահերն իր բանվորագյուղացիական կառավարությունից տիրաբար պահանջում էին արագ և վճռական կերպով վերջ դնել ռազմական դրության կորստաբեր հանգամանքին և հեռու վանել հարձակման մշտական սպառնալիքը:

Նամակ-վերջնագրում նշվում էր, որ Վայոց ձորի գյուղացիության համակրանքը ամբողջովին խորհրդային իշխանության կողմն է, այն գյուղացիության, որի զգալի մասը կարմիր բանակի զորքերի նահանջի ժամանակ նրանց հետ հեռացել էր, իսկ մյուս մասը՝ Վայոց ձորը այդ նույն զորքերի կողմից վերագրավելու ժամանակ, խանդավառությամբ ընդունել էր նրանց վերադարձը՝ իբրև ազատարարների:

Հաշվի առնելով այդ ամենը և, վերջապես, լավ տեղյակ լինելով նաև Ջանգեզուրի գյուղացիության իսկական տրամադրություններին՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հաստատ և անշեղ կերպով վճռել էր կարճ ժամանակում վերջ դնել Ջանգեզուրում գոյություն ունեցող դրությանը:

Նամակի վերջում ասված էր.

«Այս ամենը Ձեր գիտությանը հայտնելով, Խորհրդային Հայաստանի կառավարության լիազորությամբ հայտարարում ենք Ձեզ, որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը ուրախ կլիներ, եթե Դուք, հաշվի առնելով բոլոր վերև նշված հանգամանքները, ապա նաև սարսափելի պատասխանատվությունը Հայաստանի աշխատավորության առաջ՝ անմիջապես առաջարկելիք Ձեր հրամանատարությանը զենքը վայր դնել և հնարավորություն տալ Ջանգեզուրի աշխատավորությանը կցվելու

¹ ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 19, թ. 85:

² Ձ. Աշխատուցի, Կրուզներ մեր ազատության պայքարից. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, սեպտեմբեր, թիվ 11, էջ 84:

³ Նույն տեղում:

իր սոցիալիստական հայրենիքին և դրանով իսկ վերջ դնել հետագա անհիմաստ դիմադրության»¹:

Լեոնահայաստանի պատվիրակ Գ. Շահինյանը, ստանալով խորհրդային կողմի գրավոր հայտարարությունը, Հերիերից շտապ վերադառնում է Գնդեվազ, ուր հանդիպում է բրիգադի զինկոմ Ենոքյանին և նրան խնդրում է իրեն ազատել ծրարը տեղ հասցնելու պարտականությունից՝ ասելով նաև, որ ընդհանրապես հրաժարվում է վերադառնալ Գորիս:

Ձինկոմ Ենոքյանը անմիջապես ուղիղով կապվում է Երևանի հետ և կառավարությանը տեղյակ պահում այդ մասին: Մակայն Երևանում նպատակահարմար չեն համարում Գ. Շահինյանի՝ Գորիս վերադառնալուց հրաժարվելը՝ նկատի առնելով երկու հանգամանք. 1. Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից արված Գորիս տարվելիք հայտարարությունը գուցե այս անգամ ազդի Լեոնահայաստանի կառավարության վրա, և դադարեցվի հետագա դիմադրությունը: 2. Դաշնակներն ավելորդ հնարավորություն կստանան պրոպագանդելու, թե խորհրդային կողմը բռնություն է գործադրել Գորիսի պատվիրակի վրա և դրանով իսկ խախտել նրա անձեռնմխելիության մասին դիվանագիտական տարրական նորմը: Ելնելով դրանից՝ կառավարությունը, Ժողկոմխորհրդի քարտուղար Ղարաբեկյանի ստորագրությամբ, Գեմվազ է ուղարկում հետևյալ հեռախոսագիրը.

«Չանգեզուրի կառավարության պատգամավորները պետք է վերադառնան և հաշիվ՝ ներկայացնեն իրենց իշխանությանը: Նրանց առաջարկեցեք անմիջապես վերադառնալ: Վերադառնալուց կտրականապես հրաժարվելու դեպքում հարկավոր է նրանցից վերցնել պատասխան և գրավոր բացատրություն՝ չվերադառնալու պատճառների մասին: Բացատրության պատասխաններն ... ուղարկել Երևան: Պետք է պահանջել, որ պատգամավորները վերադառնան ետ՝ իրենց կառավարության մոտ»²:

Ելնելով Երևանից ստացված պատասխանի տրամադրությունից՝ Ենոքյանը Գ. Շահինյանին խնդրում է խորհրդային կողմի հայտարարության տեքստը Գորիս հասցնել որքան հնարավոր է շուտ: Վերջինս ստիպված էր ենթարկվել Երևանից եկած հրահանգին և իր ընկերոջ՝ Արամ Տեր-Հարությունյանի հետ մեկնել Գորիս: Հասնելով Միսիանի Շաղաթ գյուղ, որը նախօրյակին գրավել էին կարմիրբանակայինները, նրանց ուզում էին շարունակել ճանապարհը, բայց գյուղում հերթապահող պարեկները նրանց ստուգելուց հետո առաջնորդում են գնդի զինկոմ Մայերի մոտ, որը

Շահինյանից պահանջում է ցույց տալ իր վկայականն այն մասին, որ ինքը Գորիսի կառավարության պաշտոնական պատվիրակն է, և այդ բանը հաստատում է խորհրդային կողմը: Վերջինս չունենում փաստաթուղթ և բացատրում է, որ Գորիսում չեն տվել պահանջվող վկայականը: Հավատ չընծայելով նման բացատրությանը՝ զինկոմը կարգադրում է փոխել ճանապարհը և Բիչանակի լեռնանցքով մեկնել Նախիջևան և ներկայանալ կարմիր բանակի նախիջևանյան խմբավորման պետ Վելիկանովին ու խմբավորման զինկոմին: «Ես Շաղաթում հրաժարվեցի թե՛ Նախիջևան գնալուց և թե՛ ծրարը Չանգեզուր տանելուց, բայց հնար չեղավ»³, - գրել է Շահինյանը:

Երկու կարմիրբանակայինների ուղեկցությամբ, իր օգնական Տեր-Հարությունյանի հետ, ստիպված մեկնում են և հուլիսի 4-ին հասնում Նախիջևան: Այստեղ ուղեկցող կարմիրբանակայինները նրանց ներկայացնում են վերոհիշյալ հրամանատարներին: Այդ պահին սրանց հետ էր Նախիջևան եկած Ժողկոմխորհրդի անդամ Պողոս Մակինցյանը, որը հաստատում և վավերացնում է Շահինյանի լիազորությունը և Հայաստանի Ժողկոմխորհրդի քարտուղար Ղարաբեկյանի պատասխանի իսկությունը: Նախիջևանի խմբավորման պետի միջոցով Շահինյանը կապվում է Երևանի հետ և խնդրում կազմակերպել իր հանդիպումը Ա. Մյասնիկյանի հետ՝ քննարկելու համար զինադադարի հարցը: Երևանից պատասխանում են, որ զինադադարի մասին այլևս խոսք չի կարող, որ «մեր պատասխանը տրված է և պատգամավորությունը պետք է մեկնի ու Խորհրդային Հայաստանի պատասխանը հասցնի Չանգեզուրի կառավարությանը»⁴:

Բայց Շահինյանն անդադրվելի է մնում և կտրականապես հրաժարվում է մեկնել Գորիս: Խորհրդային կողմն այդ հրաժարմանն այլևս նշանակություն չի տալիս՝ մտածելով, որ կարմիր բանակի զորամասերն այնպիսի արագությամբ են առաջ գնում, որ եթե Լեոնահայաստանի պատվիրակը հասնի Գորիս, այնտեղ այլևս չի գտնի Չանգեզուրի կառավարությանը:

Գ. Շահինյանն, այնուամենայնիվ, նպատակահարմար է գտնում Նախիջևանից Լեոնահայաստանի կառավարությանը հղել մի նամակ՝ թվագրված հուլիսի 6-ին, որն իր բովանդակությամբ ավելի շուտ բուշլիկների կողմից հետագայում սպասվելիք վտանգներից փրկվելու միջոց (այլիքի) էր և «արդարացում պատմության առաջ»: Նա գրում էր, որ գալով Դարալագյազ, ապա նաև՝ Նախիջևան, ինքը համոզվել է, որ խորհրդային իշխանությունը պաշտպանում է աշխատավորության շահերը, և նրա դեմ Դարալագյազում գեներով դուրս գալն արկածախնդրություն էր:

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Լ., ֆ. 114, գ. 2, գ. 70, ք. 24:

² Տեքստում այդպես է, պետք է կարդալ՝ հաշվետվություն:

³ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 16 հուլիսի:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 16 հուլիսի:

⁵ Նույն տեղում:

Գատապարտելով «արարատյան աշխատավորության» բախտի հետ խաղալը՝ նա նշում էր. «Իմ խորին համոզմունքն այն է, որ բավական է հայ աշխատավորությանը դնել զենքի տակ, նրան կտրել խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքից», պետք է պատասխանատու լինել ժողովրդի «թափած արյան համար», «պետք է վարել ռուսական խորհրդային օրինատացիա, որովհետև աշխատավորության փրկությունը դրա մեջ է»։ Ջինադադարը չհաջողվեց, և դա նոր դժբախտությունների դուռ բացեց։ Բացատրելով, թե ինչու ինքը չի ուզում վերադառնալ Գորիս, նա գրում էր. «Ես չեմ կարող իմ երիտասարդ կյանքը ներկել իմ ժողովրդի արյունով», «չեմ ուզում այլևս իմ կամքի և համոզմունքի հակառակ լինել ..., մի գործի մասնակից, որին վաղուց դեմ եմ իմ համոզմունքներով»¹։

Հետևելով Գ. Շահինյանի օրինակին՝ հաջորդ օրը՝ հուլիսի 7-ին, Արամ Տեր-Հարությունյանը Լեռնահայաստանի փոխվարչապետ Արշակ Հովհաննիսյանի և սպարապետ Կուռոյի անունով ուղարկում է հետևյալ երկտողը.

«Հայտնում եմ ձեզ, որ ես իմ ազատ կամքով չվերադարձա և մնում եմ աշխատելու Խորհրդային Հայաստանում»²։

Իսկ կռիվները Միսիանի տարածքում դեռ շարունակվում էին։ Չանգեզուրյան հրամանատարությունը մեծ ջանքեր էր գործադրում վիճակը Միսիանում կարգավորելու համար, բայց դա նրան չէր հաջողվում։ Հունիսի 30-ին զանգեզուրյան մի մեծ ջոկատ՝ Գորիսի կառավարության ներքին գործերի նախարար Մելիք-Յուլյանի հրամանատարությամբ, Լարաքիլիսայից դեպի հյուսիս ընկած սարերի փեշերին փորձեց փակել կարմիր բանակի զորքերի առաջխաղացման ճանապարհը, բայց հաջողություն չունեցավ։ Կարճատև հրաձգությունից հետո ջոկատը նահանջեց Գորիսի շրջանին սահմանակից Վաղուդի գյուղի ուղղությամբ։

Կռիվը շարունակե՞լ, թե՞ ոչ. այս հարցն էր կանգնած Սյունիքի զինյալների առջև և հրամայաբար պատասխան էր պահանջում։

Արդեն հունիսի վերջին Նժդեհը մտածում էր կռիվը դադարեցնելու և Լեռնահայաստանի խորհրդայնացման մտքի հետ հաշտվելու մասին։ Բայց կար մի հանգամանք, որ բացառում էր այդ հնարավորությունը։ Խոսքն այն մասին է. որ կարմիր բանակի զորքերին հրաման էր տրված ամեն զեղծ փակել Սյունիքից դեպի Պարսկաստան տանող ճանապարհը և անպայման գերել Փետրվարյան ապստամբության և Լեռնահայաստանի զոյամարտի ղեկավար գործիչներին։ Եթե խորհրդային կողմը այդ ճանապարհը թողներ բաց ու անվտանգ, ապա Չանգեզուրում, ամենայն հավանականությամբ, դիմադրությունը կդադարեցվեր արդեն

հունիսի վերջերին։ Բայց բոլշևիկների անզիջում դիրքը Սյունիքի զինյալների մի մասին ստիպում էր կռիվը շարունակել դատապարտվածի համառությամբ։

Հուլիսի 1-ին Երևանյան խմբավորման առաջին և երկրորդ զորասյունները միացյալ գործողություններ ծավալեցին Միսիանի կենտրոն Լարաքիլիսան գրավելու համար։ Մի քանի ժամվա ընթացքում խորհրդային զորքերը մտան Լալաջուղ, Լարաքիլիսա և Ուզ գյուղերը։ Չանգեզուրյան զորամասերը բարձրացան Յայջի և Դարաբաս գյուղերի սարերը։

Նույն օրը՝ հուլիսի 1-ին, Նժդեհը Տաթևի վանքից հետևյալ գրությունն է գրում Միսիանում գտնվող ՀՀ նախարար Եղիազարյանին և Կուռոյ Թարխանյանին.

«Պաշտոնապես հայտնեցեք Խորհրդային իշխանության Միսիանում գործող զորամասի հրամանատարին հետևյալը. «Լեռնահայաստանի կառավարությունը խնդրում է Ձեզ տեղեկացնել, թե որտե՞ղ և ի՞նչ վիճակում է գտնվում Լեռնահայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Գառնիկ Շահինյանը, որ տարել է Լեռնահայաստանի կառավարության սույն թվի հունիսի 24-ին գրած թիվ 1437 գրությունը՝ հաշտության բանակցությունների մասին։ Մեր կառավարությունը խնդրում է մի անգամ ևս հիշեցնել Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին, որ ցանկանալով վերջ տալ կռիվներին և արյունահեղություններին, մենք պատրաստ ենք սկսել խաղաղության բանակցությունները, հակառակ դեպքում թափվելիք արյան ամբողջ պատասխանատվությունը կընկնի Հայաստանի Հեղկոմի վրա»։

Վաղուդի գյուղի մոտերքում կարմիր բանակի զորամասերի առաջխաղացումը կանգնեցնելու մի փորձ ևս արվեց, որը նույնպես անհաջողությամբ վերջացավ։ Հուլիսի 1-ին խորհրդային զորքերը մտան Վաղուդի։

Այսպիսով, կարմիր բանակի Երևանյան խմբավորման զորամասերի ռազմական գործողությունները Չանգեզուրի մի ընդարձակ տարածքում՝ Միսիանում, փաստորեն ավարտվեցին։ Ուստի Նժդեհը, փոխանակ Գ.Շահինյանի մասին իր հարցման պատասխանը ստանալու Կուռոյ Թարխանյանից կամ Եղիազարյանից, Տաթևում ստանում է կառավարության փոխվարչապետ Ա.Հովհաննիսյանի՝ Գորիսից տված հեռախոսագիրը, որ ասված էր, որ Միսիանն արդեն ամբողջովին գրավված է բոլշևիկների կողմից։ Ավելացնենք, որ խորհրդային զորքերի կողմից գրավված Միսիանի գյուղերում անմիջապես վերականգնվում էին խորհրդային իշխանության տեղական մարմինները։ Բնակչության մի մասը աջակցում էր նորաստեղծ հեղկոմներին, օգնություն ցույց

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 16 հուլիսի։

² Նույն տեղում։

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 3, ք. 52-53։

տալիս կարմիր բանակի զորամասերին: Ձգալի թվով սիսիանցիներ մտան այդ զորամասերի մեջ՝ մասնակցելու Չանգեզուրի մյուս տարածքներում ծավալված ռազմական գործողություններին:

Մի փոքր զորախումբ թողնելով Նոաբյրի սարահարթում՝ Նժդեհը հուլիսի 1-ին շտապում էր Գորիս, ուր անմիջապես հրավիրում է նախարարների խորհրդի նիստ: Այստեղ որոշվում է թողնել Գորիսը: Նժդեհը բուն Չանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատարին հայտնում է կայացած որոշման մասին և կարգադրում:

ա) բոլշևիկյան ուժերին դիմադրություն ցույց տալ միայն այն դեպքում, եթե կփորձեն ռուսական զորքերի հետ Սյունիք մտնել նաև թուրք ու թաթար ուժեր, բ) ռուս և հայ զորամասերի դեմ զենք չբարձրացնել:

Միաժամանակ նա հրահանգում է՝ խորհրդային զորքերի կողմից Չաքուղ գետը դեռ չանցած, բոլշևիկյան հրամանատարությանը տեղեկացնել, որ բուն Չանգեզուրը և Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսը արդեն կամուփին խորհրդայնացվել են:

Նույն օրը՝ երեկոյան դեմ, կառավարության շենքի առջև տարերայնորեն հավաքվեցին հազարավոր գորխեցիներ, որոնք եկել էին «Նժդեհից մի քանի խոսք լսելու»: Դուրս գալով պատշգամբ՝ Սպարապետը հրաժեշտի վերջին խոսքը մոտավորապես այսպես ուղղեց նրանց.

«Ժողովուրդ, դու վիրավոր ես, քայց ոչ պարտված: Այդ գիտե և թշնամին և դրա համար էլ քեզ հետ պիտի վարվի որպես ոչ պարտվածի: Մարդկային վերաբերմունք դեպի քեզ պահանջում են և թշնամու շահերը: Եթե նա անմտություն ունեցավ կրկնելու իր տխուր անցյալը, եղիր՝ վստահ, որ հունձդ հավաքելուց հետո դարձյալ կտեսնես ինձ քո կողքին»¹:

Վաղուդի գյուղը գրավելուց հետո Երևանյան խմբավորման զորամասերը բաժանվեցին երկու մասի: Դրանցից մեկը թեքվեց դեպի աջ և մտավ Որոտանի կիրճի Դարաբասի ձորը, իսկ մյուսը շարունակեց հարձակումը Գորիս քաղաքի ուղղությամբ:

Դարաբասի ձորը մտած կարմիր բանակի զորամասերի ճնշման տակ այնտեղ եղած գանգեզուրյան զորաջոկատները նահանջեցին դեպի Պատպատի բարձունքները: Կրկակոխ հետապնդելով նրանց՝ հուլիսի 2-ին կարմիրբանակայինները հիշյալ բարձունքներում կռվի բռնվեցին և պարտության մատնեցին այդ զորաջոկատների հիմնական ուժերին: Այնուհետև, առանց դիմադրության հանդիպելու, նրանք գրավեցին Միսիանի տարածքի վերջին՝ Դարաբաս գյուղը: Նույն օրվա երեկոյան գրավվեց նաև Որոտանի կիրճի ձախ լանջին ընկած Յայջի գյուղը՝ արդեն Գորիսի

չրջանի տարածքում: Չանգեզուրյան ջոկատները նահանջեցին Գորիսի շրջանի Տաթև, Տանձատափ և Սևարանց գյուղերի ուղղությամբ:

Չորքերի Երևանյան խմբավորման մյուս մասը, որ ուղղություն էր վերցրել դեպի Գորիս քաղաք, մտավ Միսիանի և Գորիսի շրջանների միջև ընկած Նոաբյրի սարահարթը: Անբանալով այդ սարահարթում՝ խմբավորման զորամասերը նախապատրաստվեցին մտնել քաղաք:

Այն ժամանակ, երբ Երևանյան խմբավորման զորքերը արևմուտքից արդեն հասել էին Լեռնահայաստանի մայրաքաղաք Գորիսի մատույցներին, այդ նույն ժամանակ արևելքից Լեռնահայաստանի վրա հարձակման վերջին պատրաստություններն էր տեսնում Կարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումը:

Չանգեզուրի գրավման ռազմական օպերատիվ պլանի համաձայն, 1921թ. հունիսի վերջին տասնօրյակում Կովկասյան առանձին բանակի առաջին կորպուսի զորամասերը, որ կազմում էին Կարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորման հիմնական ուժերը, սկսել էին կենտրոնանալ Չանգեզուրի արևելյան մատույցներում՝ Քուրդիստանում և սահմանակից մյուս տարածքներում: Հունիսի 25-ին կորպուսը մարտական լիակատար պատրաստության մեջ էր:

Կորպուսի հրամանատար Ա.Տոդորսկին դեռ 1921թ. հունիսի 27-ին հատուկ հրաման էր տվել զորքերին, որում նշվում էր, որ Չանգեզուրի շուրջն են համախմբվել «Անդրկովկասի բոլոր հակահեղափոխական» ուժերը, որոնք, «դանակ են սրում մեր հեղափոխության նվաճումների դեմ»: Նա միաժամանակ հիշեցնում էր, որ Նժդեհի դիմադրությունը «մեր բանակի շարքերից խլեց շատ հերոս մարտիկների» կյանքը: Դիմելով կարմիր բանակի զինվորներին ու հրամանատարներին՝ կորպուսի հրամանատարը կոչ էր անում. «Առաջ, կարճատև դադար Գորիսում և հանգիստ Կափանում: Չանգեզուրը կլինի կարմիր, քանի որ այդ է որոշել կարմիր բանակը: Նժդեհը կջախջախվի, քանի որ կարմիրբանակայինի ձեռքը բարձրացել է նրա վրա: Մահ ոսկյա ուսալիքներին, կալվածատերերին ու գործարանատերերին: Կեցցե՛ բանվորների, գյուղացիների, կարմիրբանակայինների իշխանությունը՝ իրենց դեպուտատների խորհուրդներով: Կեցցե՛ բանվորագյուղացիական կարմիր բանակը»¹:

Կովկասյան Առաջին կորպուսի հրամանատար Տոդորսկու և կորպուսի զինվորական կոմիսար Իվ.Սվիրիդովի ստորագրությամբ ու կորպուսի շտաբի ռազմաքաղաքական մասի հրատարակությամբ 1921թ. հունիսի 1-ին լույս տեսավ «Չանգեզուրյան օպերացիայի

¹ Գ.Նժդեհի Ազատ Միության «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 132:

¹ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ք. 1022, գ. 8, գ. 318, ք. 1:

գաղափարական բովանդակությունը և մեր տակտիկան» վեր-
նագրով 9 էջանոց բրոշյուրը (թողարկում թիվ 3)¹, որը Լեո-
նահայաստանի վրա հարձակման նախօրյակին տարածվեց
կորպուսի բոլոր գործատներում:

«Կարմիր բանակի խնդիրները» ենթավերնագրի տակ տրված
էր կարմիր բանակի իբրև աշխատավոր զանգվածներից սերված
ուժի բնութագիրը, բացահայտված էին դասակարգային պայքարում
նրա հետապնդած նպատակները, ցույց էին տրված ներքին
սպիտակզավառիակյան հակահեղափոխական ուժերից և արտաքին
խնայերիախտական ոտնձգություններից խորհրդային բանվորա-
գյուղացիական իշխանությունը պաշտպանելու գործում նրա դերն
ու նշանակությունը:

Երկրորդ՝ «Զանգեզուրյան օպերացիայի գաղափարական
բովանդակությունը» ենթավերնագրի տակ տրված էր դաշ-
նակցության և մուսավաթ կուսակցությունների՝ բոլշևիկյան
միաչափ գնահատականը, նշված էր, որ դրանք երկուսն էլ
անցյալում նողկալի դեր են խաղացել հայ և մուսուլման
ժողովուրդների կյանքում, գրգռել իրար դեմ, սերմանել թշնամանք ու
ատելություն, որի տրամաբանական հետևանքը եղել են տարիներ
տևած փոխադարձ կոտորածները: Ըստ որում, իբրև մշտահարձակ
կողմ՝ բրոշյուրում ներկայացվում էին «հայ շովինիստները»: Եթե
ամբողջ երկու էջ նվիրված էր դաշնակցության «մերկացմանը»,
ապա մուսավաթը քննադատված էր երկու պարբերության մեջ:
Իբրև շովինիստական մարդատյացության տիպիկ օրինակ՝ բերված
էին Շարուրի դեպքերը՝ հետևյալ մեկնաբանությամբ.

«Շարուրի շրջանը՝ Արաքս գետի հովիտը, Ուլուխանլու
կայարանից մինչև Նախիջևան, բնակեցված մուսուլմաններով,
Արաքսի ծաղկուն շտեմարանը, այսօր իրենից ներկայացնում է
մահվան ու նեխվող դիակների հովիտ: Շարուրի ամբողջ
բնակչությունը 1919 և 1920 թվականներին Հայկական Հանրա-
պետության կառավարական գործերի կողմից մի մասով ենթարկվել
է կոտորածի, իսկ մնացյալները վռնդվել են Թուրքիա, նրանց
ունեցվածքը թալանվել է մատուցողների կողմից, որոնք հիմա էլ
պաշտպանում են Նժդեհի «հայրական կալվածքը»՝ Զանգեզուրը:
Այդպիսի բարբարոսություն չգիտի մարդկությունը»:

Իսկ օսմանյան կամ Ադրբեջանի թուրքերի կողմից հայերի
կոտորածների մասին՝ ոչ մի խոսք: Ավելին, իր հայրենիքի՝
Արևմտահայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի արդարացի
պահանջը բրոշյուրի հեղինակները որակում էին որպես
«ոտնձգություն թուրքական վիլայեթների նկատմամբ»²:

Այնուհետև ասված էր, որ միմյանց կոտորող և իրենց
ժողովուրդներին այդ կոտորածների մեջ ներքաշած երկու կու-
սակցությունները՝ Դաշնակցությունն ու Մուսավաթը, Հայաստա-
նում և Ադրբեջանում իրենց իշխանությունը կորցնելուց հետո, «մի
կողմ նետելով ազգային հին հակասությունները», միավորվել են և
համատեղ պայքար են մղում բանվորների ու գյուղացիների
իշխանության՝ խորհուրդների դեմ: Ըստ որում, որպես դաշնակ-
մուսավաթ համերաշխության տիպիկ օրինակ՝ բերվում էր
Զանգեզուրը, որտեղ «խմբվել են երկու ազգերի շովինիստները» և
միասնաբար պատնեշ են կանգնեցրել խորհրդային իշխանության
դեմ: Ահա թե ինչու «զանգեզուրյան հակահեղափոխությունը
Հայաստանի և Ադրբեջանի աշխատավորների համար ներկայումս
հանդիսանում և ապագայում էլ կհանդիսանա մշտական փորձանքի
ու դժբախտության աղբյուր: Թաքնվելով Զանգեզուրում և
աջակցություն ստանալով պարսկական ավազակներից, դաշ-
նակցական-մուսավաթական հակահեղափոխությունը նորից փոր-
ձում է հարվածներ հասցնել խորհրդային իշխանությանը: Ուստի
Զանգեզուրը պետք է վնասագերծվի, Զանգեզուրը պետք է դառնա
խորհրդային»³:

Բրոշյուրի վերջին՝ «Գործող գորքի և ջոկատների վարքագիծը»
ենթավերնագրի տակ, 21 կետերում ձևակերպված էին առաջիկա
ռազմական գործողությունների ընթացքում կարմիրբանա-
կայինների և հրամանատարների պահվածքի կանոնները:

Նշված էր, որ ռազմական գործողությունների ժամանակ
պետք է խստորեն հաշվի առնել հայի և մուսուլմանի հոգեբանու-
թյունը, որոնք դաստիարակված են ազգային փոխադարձ
թշնամանքի և ատելության մթնոլորտում, թշնամություն, որին
«անմիջապես պետք է տալ դասակարգային պայքարի բնույթ»⁴:

Կորպուսի հրամանատարը և զինվորական կոմիսարը
գործատներին հրահանգում էին՝ Զանգեզուրում մղվելիք մարտա-
կան գործողությունների ընթացքում հավասար վերաբերմունք
դրսևորել հայերի և մուսուլմանների նկատմամբ, մեկին
չիովանավորել մյուսի հաշվին, հանդես չբերել համակրանք ու
հակակրանք (թեև բրոշյուրում այդ համակրանքն արդեն հանդես էր
բերված՝ հօգուտ «հեղափոխական» մուսուլմանների), քանի որ
«աշխատավորների նպատակներն ու խնդիրները նույնն են՝
անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից»: Կարմիր բանակի
մարտիկները պարտավոր են հարգել տեղական սովորույթները և
ծեսերը, որոնցից «գլխավորը կանանց անձեռնմխելիությունն է»:
սպիտակ բանդաների նկատմամբ բանվորների և գյուղացիների
բանակի բարոյական գերազանցությունը գյուղացիությանը ցույց

¹ Արխիվում պահպանվում է բրոշյուրի պատճենն այն օրինակի, որը Տոլորսկին նվիրել էր Ս. Օրյոնիկիձեինի
(տե՛ս ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 1-9):

² ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 4:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 317, ք. 5:

⁵ Նույն տեղում, ք. 7:

տալու համար չպետք է կողոպտել զանազան քրոջեր ու լսրեր, գորգեր ու զարդեր, շներխուժել այն տները, որտեղ խաղող բնակիչներ են. փախսածների ողջ ունեցվածքը հանձնվում է տեղական իշխանությանը. ցույց տալ մեծահողություն նրանց նկատմամբ, ովքեր զենքը վայր են դրել և հանձնվել. ինքնուրույն գործող ամեն մի զինվորական միավորի մեջ ունենալ իրենց շրջապատում փոխադարձ հարգանք վայելող երկու ներկայացուցիչ՝ մեկը հայ, մյուսը՝ մուսուլման, երկուսն էլ անպայման չքավորների միջավայրից. խորհրդային զորքերի կողմից առաջ բերված բոլոր հակադրությունները և թյուրիմացությունները կամ ազգային տարածայնությունների հողի վրա առաջ եկած ընդհարումներն անմիջապես տեղում բննել հանձնաժողովի կողմից, որի մեջ պետք է լինեն գնդի կոմիսարը և վերոհիշյալ երկու ներկայացուցիչները. նոր գրաված ամեն գյուղում հաստատել հեղափոխական ամուր կարգ, նշանակել հեղափոխական կոմիտե, որի կազմում անպայման ունենալ կուսակցական կազմակերպությունից և չքավորագույն գյուղացիությունից ներկայացուցիչներ¹:

Բրոշյուրի մեջ նաև հանձնարարականներ կային կորպուսի պարենային կազմակերպություններին, որոնք պարտավոր էին իրենց գործողություններում առաջնորդվել «Աղյուստանի Մոցիալիստական Խորհրդային հանրապետության սահմաններում գործող ընդհանուր դրույթներով», մթերող կազմակերպություններին, որոնց գործողությունները «ոչ մի դեպքում չպետք է անդրադառնային աշխատավորների կենսամակարդակի վրա, գյուղացիներից վերցրած պարենամթերքի դիմաց վճարումը անպայման պիտի կատարվելու կանխիկ՝ ամեն կերպ խուսափելով ստացական-անդորրագրերով պարեն մթերելը: Խստորեն պատվիրված էր՝ միայն ծայրահեղ դեպքում դիմել գյուղացիների տրանսպորտային միջոցների հարկադրական օգտագործման. գրաված վայրերում բնակչությունն անմիջապես չզինաթափել՝ դա թողնելով ապագային, ոչ մի առիթով սնունդ չտալ կրոնական-շովինիստական հակահեղափոխական քարոզչությանը. սկզբնական շրջանում զգուշորեն շրջանցելով կրոնական և ազգային բնույթի հարցերը, լիովին նվիրվել զանգվածներին անմիջականորեն խորհրդային շինարարության մեջ ներգրավելու գործին:

Այնուհետև Տոգորսկին և Սվիրիդովը կորպուսի զորամասերին տեղյակ էին պահում, որ Ջանգեզուրի ռազմական գործողության քաղաքական կողմը և այդտեղից բխող իրավական պատասխանատվությունը ընկնում է զորախմբի հրամանատարության վրա, առանց որի զորախմբի մեջ մտնող մարմիններից ոչ մեկը չի դիմում ինքնագուխ գործողությունների. «իր աշխատանքը անպայման

համաձայնեցնում է սույն դիրեկտիվում նշված վարքի կանոնների հետ»¹:

1921թ. հուլիսի 1-ին բանակատեղում՝ Հազարո գետի ափին, կայացավ խորհրդային զորախմբի հրամանատարության և բանակի հետ եկած Ջանգեզուրի կոմունիստական ջոկատի ղեկավարների համատեղ խորհրդակցություն: Ջոկատի կազմում հարձակման նախօրյակին հաշվվում էր ավելի քան 170 մարդ: Խորհրդակցությունը որոշում ընդունեց, որ ջոկատը ամենակտիվ գործողություններով օժանդակելու է կարմիր բանակի զորամասերին: Խորհրդակցությունից հետո, ընդունված որոշման համապատասխան, տեղանքին ու բնակչությանը քաջաժանոթ պարտիզաններից ոմանք անչառվեցին ջոկատից և ընդգրկվեցին առանձին զորամասերի մեջ՝ ստանձնելով ուղեկցողի դեր:

Հուլիսի 2-ի առավոտյան Նժդեհի կառավարությունը Մրևան է ուղարկում մի հեռախոսագիր, ուր խորհրդային խմբավորման հրամանատարությանը պաշտոնապես հայտնում է դիմադրությունը դադարեցնելու մասին: «Լեռնահայաստանը, - ասված էր այդ գրության մեջ, - դադարեցնելով պատերազմական գործողությունները, հավատում է, որ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմը կկատարի իր Ջանգեզուրի իշխանությանն ուղղված հայտարարության մեջ արված բոլոր խոստումները»²: Հեռախոսագրի բովանդակությունը Մրևանից անմիջապես հաղորդվում է Մոսկվա և Անդրկովկասյան կարմիր բանակների շտաբին՝ այն ուղեկցելով հետևյալ տեղեկությամբ. «Թշնամին առանց դիմադրության իր ուժերը քաշում է դեպի հարավ, դեպի պարսկական սահմանագլուխը: Այս անգամ հավանական ենք համարում սպիտակ Ջանգեզուրի խորհրդայնացումը»³:

Նախապես իշխանությունը հանձնելով տեղացիներից կազմված մի մարմնի՝ կառավարությունը Գորիսից անցնում է Տաթև: Հուլիսի 2-ի առավոտյան Նժդեհը բարձրանում է Տաթևի սարահարթը, ապա այնտեղից ինքն էլ է անցնում Տաթև:

Սույն օրը՝ ուշ երեկոյան, Լեռնահայաստանի կառավարությունը Գ. Նժդեհի մասնակցությամբ Տաթևում խորհրդակցության է հավաքվում: Նժդեհը հայտարարում է, որ կառավարությունը պետք է փոխադրվի Հանքեր, և քանի որ Ղափանը, ի տարբերություն Սիսիանի և Գորիսի, ամուր է, ուստի ինքը այնտեղ շարունակելու է ղեկավարել անողոք կռիվը թշնամու դեմ:

1921թ. հուլիսի 2-ի լուսադեմին Կովկասյան առանձին բանակի Ղարաբաղ-Ջանգեզուրյան առաջին կորպուսի զորամասերը անցան հարձակման: Խմբավորումը կենտրոնից հարվածել սկսեց Տեղ

¹ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 317, ք. 8-9:

² Գ. Նժդեհ, Ազատ Սիսի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

³ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 316, ք. 1:

¹ ՀՀ ՀՎԿԳՊԱ, ֆ. 1022, գ. 8, ք. 317, ք. 7-8:

գյուղի վրա, ձախ թևից՝ Կոռնիձոր, աջ թևից՝ Խնածախ-Խոզնավար գյուղերի ուղղությամբ:

Կենտրոնով հարձակվելով՝ կարմիր բանակի զորքերի գլխավոր ուժերը Լոյցեխովսկու հրամանատարությամբ հենց սահմանագլխին հանդիպեցին ուղեկալ զինվորների ուժեղ կրակին, որոնք, նախապես տեղյակ լինելով, սպասում էին խորհրդային զորքերի գոռին: Կարմիրբանակայինները գործի դրեցին բնդանոթները: Չանգեզուրցիների դիրքերը հրետակոծելուց հետո բոլշևիկյան զորամասերը, առանց յուրջ դիմադրության հանդիպելու, մտան Տեղ գյուղը: Չանգեզուրյան մի քանի ջոկատներ այդ հատվածից կարողացան հեռանալ և բարձրանալ Սև լճի կողմերը՝ միանալով այնտեղ դիրքավորված յուրայիններին:

Չախից 107-րդ հեծյալ կարմիր գնդի զորամասերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Կոռնիձոր գյուղը, ապա, առաջ շարժվելով, ճանապարհին միացան կենտրոնի զորքերին: Կանգ չառնելով՝ նրանք համատեղ գոռով սրընթաց մտան Քարաշեն և Խնձորեսկ գյուղերը:

Չանգեզուրյան ուժերի մի մասը թեքվեց դեպի ձախ և Մաղանջուղ գյուղի ուղղությամբ իջավ Վարարակ գետի նեղ հովիտը:

Չանգեզուրյան ուժերի մյուս մասը Քարաշեն-Խնձորեսկ հատվածից շարունակեց անկանոն նահանջել Գորիս քաղաքի ուղղությամբ: Հետապնդելով նրանց՝ կորպուսի զորամասերը երեկոյան դեմ դուրս եկան քաղաքի արևելյան բարձունքները:

Ռազմաճակատի ձախ մասում՝ Խոզնավար - Խնածախ - Քաչալրաղ ուղղությամբ հարձակում սկսեց կորպուսի 246-րդ գունդը՝ Չալաբովի (Չալաբյան) հրամանատարությամբ: Այս գծի վրա, հատկապես Քաչալրաղ սարից մինչև Չալ Բորան սարն ընկած հատվածը, զանգեզուրցիները նախապես ամրացրել էին, քանդել խրամատներ, պատրաստել դիրքեր: Մեկ օր առաջ զանգեզուրյան զորքերի հրամանատարությունը, Տեղ գյուղի հատվածից հանելով, այստեղ էլ ուղարկել մի քանի ջոկատ՝ այս գծի պաշտպանությունը ուժեղացնելու համար: Կատաղի կռիվ սկսվեց: Շարքից դուրս եկավ երկու կողմերի լեռնային հրետանին: Արյունահեղ մարտում զանգեզուրյան պաշտպանները մեծ թվով զոհեր տվեցին: Սպանվածների և վիրավորների թիվը փոքր չէր նաև խորհրդային գնդի անձնակազմից:

Հանդիպելով հերոսական դիմադրության՝ Չալաբովի գունդը կեսօրվա կողմ ստիպված էր նահանջել ելման դիրքերը՝ Քուրդիստանի Սուլթանաքենդ գյուղը: Այստեղ կարգի բերելով շարքերը և նոր համալրում ստանալով՝ նույն օրվա՝ հուլիսի 2-ի երեկոյան գունդը նորից հարձակման անցավ: Չորամասին օգնության եկան Չանգեզուրի կոմունիստներից կազմված ջոկատի

անդամները: Թափանցելով զանգեզուրցի պաշտպանների թիկունքը՝ կոմունիստ քարոզիչները կռվողներին համոզում էին, որ հակառակ կողմերի ուժերը խիստ անհավասար են, ավելի ճիշտ՝ խորհրդային ուժերը քառապատիկ-հնգապատիկ շատ են, ուստի միանգամայն անիմաստ է հետագա դիմադրությունը, որ պետք է դադարեցնել այն և զենքը ցած դնել, քանի որ Չանգեզուր կեղծ կարմիր բանակի զորքերը ոչ թե նվաճողներ, այլ ազատարարներ են: Չինված գյուղացիները, սակայն, չէին հավատում ասելով, որ «ազատարարները» գալիս են Աղլրեջանի կողմից, և իրենք մահը գերադասում են այնտեղից եկող «ազատությունից»: Բոլշևիկ քարոզիչները պատասխանում էին, որ չնայած խորհրդային զորամասերը գալիս են Աղլրեջանի կողմից, բայց այս անգամ նրանց շարքերում թուրքական ուժեր և «բոլշևիկ-կազմակերպիչներ» չկան:

Կրկին հարձակման անցած Չալաբովի գունդը համառ կռիվներում Չալ Բորանի և Քաչալրաղի բարձունքների վրա պարտության մատնեց զանգեզուրյան գյուղացիական ջոկատներին:

Ուշ երեկոյան գնդի զորամասերը գրավեցին Խնածախ, Բալանդուր և Խոզնավար գյուղերը: Չանգեզուրյան պարտված ուժերի մի մասը անկանոն նահանջեց Գորիս քաղաքի ուղղությամբ, իսկ զինված գյուղացիները գիշերվա ընթացքում տարբեր ճանապարհներով սարերից իջան և ցրվեցին իրենց գյուղերում: Հուլիսի 2-ի երեկոյան խորհրդային զորքերի Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորման գլխավոր ուժերը, կոմունիստական ջոկատի անդամների հետ միասին իջնելով Վարարակ գետի հովիտը, մտան Լեռնահայաստանի կենտրոն Գորիս քաղաքը: Նժդեհի և տնապահ զորամասերը թողեցին քաղաքը և, տարբեր ուղիներով հավաքվելով Ռոտան գետի կիրճում, ուղղություն վերցրին դեպի Ղափան:

Ինչպես արդեն ասվեց, նույն օրը՝ հուլիսի 2-ին, կարմիր բանակի Սրևանյան խմբավորման ուժերը Գորիսի շրջանի Տաբրիի սարահարթից Լեռնահայաստանի կենտրոնի վրա հարձակում էին սկսել նրա արևմուտքից: Ա.Տողոբսկու կորպուսի զորամասերի կողմից քաղաքը գրավելուց երկու ժամ հետո Գորիս մտավ նաև Սրևանյան խմբավորման հայկական հեծյալ գունդը:

Այսպիսով, կարմիր բանակի զորքերի երկու խմբավորումները՝ Ղարաբաղ-Չանգեզուրյանը և Սրևանյանը, միացան:

Գորիսում Կովկասյան առաջին կորպուսի և Սրևանյան խմբավորման զորամասերի միանալուց հետո վերջինիս զորամասերը, բացառությամբ Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի, անցան Ա.Տողոբսկու հրամանատարության տակ և սկսեցին գործել նրա զորամասերի հետ համատեղ:

Գիշերելով Գորիսում՝ հաջորդ օրվա՝ հուլիսի լույս 3-ի վաղ առավոտյան կորպուսի 245-րդ գունդն առաջ շարժվելով գրավեց Գորիս-Ղափան խճուղու այ լեռնայանջին ընկած Քարահունջ գյուղը և անբացավ այնտեղ: Մյուս՝ 370-րդ գունդը նույն խճուղով շարժվեց հարավ և, անցնելով «Ճակեր» կոչվող վայրը, իջավ Որոտան գետի կիրճը՝ ամրանալով Էյվազար գյուղի շրջակայքում: Չանգեզուրյան պարտված ուժերի մնացորդները թիսս կոչվող լեռնալանջերի վրայով անցնող խճուղով բարձրացան Մազմազակի սարահարթը և, առանց կանգ առնելու, մահանջեցին Չայ-Չամի գետի ուղղությամբ:

Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը կորպուսի հրամանատարության կարգադրության տակ չէին անցել այն պատճառով, որ Միսիանի շրջանում ռազմական գործողությունները ավարտելուց հետո դրանք ոչ թե գնացել էին Գորիս քաղաքի ուղղությամբ, այլ Դարաբաս և Յայջի գյուղերը գրավելուց հետո հարձակումը շարունակում էին Գորիսի շրջանի Հայիձոր-Տաթև հատվածում: Հուլիսի 4-ին բոլշևիկյան ուժերը, առանց դիմադրության հանդիպելու, մտան Տաթևը Հայիձորից բաժանող ձորերը, ուր տեղացիներից կազմված վաշտերը ցրվեցին, և զինվորներն անցան իրենց գյուղերը: Նժդեհն իր կառավարության հետ քաշվեց Ղափան: Նույն օրը՝ կարճատև ընդհարումից հետո, 4-րդ հրաձգային և 1-ին հեծյալ գնդերը մտան Տաթև: Հաջորդ օրը այդ նույն գնդերի զորամասերը գրավեցին Գորիսի շրջանի Սևարանց, Տանձատափ և Մալդաշ գյուղերը: Դուրս գալով Մալդաշ-Բարձրավան գծի վրա ընկած տարածքը և գրավելով Բարձրավան գյուղը՝ հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը կապ հաստատեցին թիսսի լեռնայանջերով Մազմազակ-Չայ Չամի հատված դուրս եկած Կովկասյան կորպուսի 372-րդ և 240-րդ գնդերի հետ: Բուն Չանգեզուրը (Գորիսի շրջանը) լիովին գրավված էր:

Չանգեզուր մտած կարմիր բանակի զինվորները և հատկապես գորբի հետ եկած և ընդհատակից դուրս եկած տեղի բոլշևիկները, վրեժխնդրությամբ լի, անօրինական բռնություններ և հաշվեհարդարներ սկսեցին գալառի պաշտպանությանը մասնակցած կամ Լեռնահայաստանի իշխանություններին համակրած անձանց նկատմամբ: Վրեժխնդրության զոհ գնացին նորանոր կյանքեր: Վերակենդանանում ու կրկնվում էր ուղիղ մեկ տարի առաջ տեղի ունեցած մոճավանջը:

Հարձակվողների կողմից տեղի բնակիչների նկատմամբ բռնությունները, վրեժխնդրությունն ու հաշվեհարդարները կանխելու նպատակով 1921թ. հուլիսի 3-ի հրամանով Ալ.Մյասնիկյանը, որպես Հայաստանի Հանրապետության ռազմական

գործերի ժողկոմ և Կովկասյան առանձին բանակի Ռազմհեղկոմի անդամ, ողջերթի խոսքերով դիմեց Չանգեզուրում կռվող խորհրդային զորամասերին: Նշելով կարմիր բանակի նպատակների մասին՝ նա կոչվող ռազմիկներին կոչ էր անում մարտնչել անձնվիրաբար, բայց միաժամանակ խոր մարդասիրական վերաբերմունք ցուցաբերել Չանգեզուրի բնակիչների նկատմամբ: Կարմիրբանակային մարտիկին հաղթական ավարտ մաղթելով՝ Մյասնիկյանն ասում էր. «Չանգեզուրի գյուղացին քո եղբայրն է և քո դաշնակիցը, ուշադիր և զգայուն եղիր նրա նկատմամբ: Հարգիր տեղական բնակչության անձը, բնակարանը, գույքը և իրավունքները: Հիշիր, որ կարմիր բանակն իր հետ բերում է ազատություն, բարեկեցություն և կուլտուրա: Նա այդ բանն ապացուցել է իր փայլուն գործերով և հաստատել իր բազմաթիվ մարտիկների արյունով: Ամեն տեղ կարգ ու կանոն հաստատիր: Օգնիր գյուղացուն, և նա էլ քեզ կօգնի: Ապացուցիր նրան, որ դու աշխատավոր ժողովրդի զավակ ես, նրա իրավունքների ու շահերի պաշտպանը»¹:

Ապա հիշեցնելով, որ առջևում դեռ մարտեր են սպասվում, Ալ. Մյասնիկյանը կարմիրբանակային ռազմիկին պատվիրում էր. «Իմացիր, որ դու գործելու ես լեռնոտ վայրերում: Դեսուղեն մի՛ ընկիր, ուժերդ մի՛ ցրիր: Կապ պահպանիր: Չգուշությամբ շարժվիր: Մի՛ շտապիր և մի՛ հրապուրվիր: Բայց մի էլ հապաղիր, հույս մի դիր «յաբախտի» վրա: Գործիր համառորեն, վստահորեն և վարպետորեն, և այն ժամանակ գործը հաստատ կլինի: Կապ պահպանիր թիկունքի հետ: Ամրացրու՝ թիկունքը: Ամուր և առողջ թիկունքը երաշխիք է այն բոլոր վտանգներից ու անակնկալներից, որոնք ամեն լուպե կարող են սպառնալ բանակին: Մի՛ գանգատվիր արշավի դժվարություններից: Ոչ մի գործ, առավել ևս այսպիսի դժվար գործը, որին դու ձեռնարկել ես հանուն Չանգեզուրի ազատագրման, հեշտությամբ չի հաջողվում: Եղիր համբերատար ու արի, իսկ մնացածն ինքն իրեն կլինի: Երկիրը կաջակցի քեզ, իսկ ժողովուրդն ու ապագա սերունդը կփառաբանեն քեզ ու քո մեծ սխրագործությունը»²:

Հուլիսի 4-ին Նժդեհը հասնում է Հանքեր և նույն օրը հրավիրում կառավարության անդամների խորհրդակցություն: Այստեղ նա նորից հայտարարում է, որ անհանգստանալու հարկ չկա, որ Ղափանում ինքը ջարդ է տալու թշնամուն, ուստի Հանքերից հեռանալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող: Այնուամենայնիվ,

¹ «Նկունքերյան սոցիալիստական մեծ ռեյտինգի և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու» մեջ Մյասնիկյանի այդ հրամանը բովանդակում է հուլիսի 3-ով (էջ 542), իսկ արխիվային փաստաթղթերում բովանդակում է հուլիսի 1-ով (տես ՀՀ ՀՎԿԺԿՊՈՒ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 316, ք. 3):

² ՀՀ ՀՎԿԺԿՊՈՒ, ֆ. 4004, ց. 3, գ. 33, ք. 1:

³ Նույն տեղում:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925. հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 133:

խորհրդակցության մասնակիցներն անհանգստություն են հայտնում Երևանից, պետական գանձարանից բերած դրամների և մյուս արժեքների ապահովության առթիվ: Ի վերջո Նժդեհը համաձայնում է եղած տարադրամը շտապ ուղարկել Մեղրի: Որոշվում է նաև Մեղրի հասցվելիք դրամներից 5 միլիարդ ռուբլի հայկական նոր դրամներով քաղել հողում, իսկ մնացածը՝ 100 միլիոն հայկական ռուբլին, սովետական 120 միլիոն ռուբլին և եղած ոսկի «տարադրամը» վերցնել՝ հոգալու համար գաղթականության կարիքները: Գերամների փոխադրության և այն տնօրինելու համար ստեղծվում է մի հանձնախումբ՝ Համբարձում Տերտերյան, Մերգեյ Մելիք-Յուլյան և ղափանցի Մամսոն Մելիք-Փարսաղանյան կազմով:

Կառավարության անդամների խորհրդակցության ավարտին Նժդեհը, վստահելի գործիչների մի նեղ կազմով, վճռում է Կապարգողթի տարբեր վայրերում թաքցնել զենքի և զինամթերքի մի մասը. չէ՞ որ այդ պահին նա չէր բացառում, որ եթե կարմիր բանակի զորքերը գրավեն Ղափանը և Մեղրին, ապա ինքն իր զինակիցներով կրկին բարձրանալու է լեռները և շարունակելու է կռիվը: Ընդամենը երկու օրում թաքցվեց հետևյալ զենք-զինամթերքը. Կատարի գործարանների շրջանում, Գյուտկում գյուղի մերձակա անտառում՝ 10 փութ դինամիտ, 4 գնդացիլ: 6 արկղ ձեռնառումք, երեքզմանի 50 հրացան՝ 250.000 փամփուշտով: Այդ զինապահեստի պաշտպանությունը հանձնարարվեց գյուտկում-ցիներ Գերասիմ Աթաջանյանին (որը որոշել էր ոչ մի պարագայում չթողնել հայրենի եզերքը), Արսեն Գազյանին, վաշտապետ Թևանին (արխիվային փաստաթղթերում նաև՝ Հարություն). Ճակատենի անտառում՝ 10 արկղ դինամիտ, 300.000 փամփուշտ, 5 արկղ ձեռնառումք, լեռնային հրանոթի 500 արկ: Այդ ամենի պաշտպանությունը հանձնվեց Գերասիմ Աթաջանյանին, Խաչատուրին (արխիվային փաստաթղթերում նաև Արշակ), Կատարի գործարանների նախկին պարետ Արմենակ Դավիդյանին և նրա եղբորը՝ Դավթին. Վաչագան գյուղից ոչ հեռու, Խուստուպի ստորոտում գտնվող վանքի ավերակներում՝ լեռնային հրանոթի երկու փակադակ, 700 արկ, 500.000 փամփուշտ, 5 արկղ դինամիտ և 4 գնդացիլ, որոնց հսկողությունը դրվեց Գերասիմ Աթաջանյանի, Կարապետ Նուրիջանյանի և Նավասարդյանի վրա. Բեխ գյուղում՝ 400.000 փամփուշտ, 10 արկղ դինամիտ, 5 արկղ ձեռնառումք և այդ ամենի պատասխանատվությունը դրվեց Մամսոն Մելիք-Փարսաղանյանի և Դարդ Ղազի Արշակի վրա. Գնդեվազի շրջանում, Կալեր գյուղի կիրճում՝ 2 լեռնային հրանոթ՝ 150 արկով և 4 գնդացիլ, որոնց տեղը հայտնի էր միայն նույն գյուղացի Աղաբեկի

տղա Հարությունին և գնդապետ Օհանջանյանին. Գուղենիս գյուղում՝ 2 գնդացիլ, որոնց հսկողությունը դրվեց վաշտապետ Եզեկյանի վրա. Մեղրի գյուղում՝ 4 գնդացիլ՝ 25.000 փամփուշտով, որոնց հսկողությունը դրվեց Խաչիկ Դանիելյանի, Դավիթ Վաչյանի, վաշտապետ Ազատի, Մեղրի գյուղի պարետ Գինուսի վրա. Շիվանիձորի կիրճում՝ 2 գնդացիլ՝ 10.000 փամփուշտով, որոնց պահպանման պատասխանատուներն էին պորուչիկ Աղաբեկը և վաշտապետ Մկրտիչը:

Հուլիսի 5-ին Նժդեհի մասնակցությամբ Հանքերում տեղի է ունենում Ղափանի շրջանի ներկայացուցիչների և ճակատների պետերի ժողով: Թեև Նժդեհը ժողովի սկզբում հույս ուներ, որ Ղափանը դիմադրելու է, բայց նրա ընթացքը հակառակը ցույց տվեց: Ժողովականների ընդհանուր տրամադրությունն այն էր, որ պետք է ընդունել խորհրդայնացումը, քանի որ վերահաս սովը կարող է կործանարար լինել: «Գուցե բոլշևիկները խրատված լինեն և չկրկնեն մոտիկ անցյալի իրենց տխուր արարքները. մտածում էին նրանք: Թաթարական Բաքում չէ, այլ հայկական Երևանը, որի հետ այս անգամ պիտի գործ ունենանք»: Բայց անմիջապես կանգնում էր ճակատագրական հարցը. իսկ եթե բոլշևիկները չկատարեն իրենց խոստումը և Սյունիքը կցեն Ադրբեջանի՞ն: «Այդ դեպքում ո՞րն է լինելու մեր անելիքը»,- այս հարցով ժողովականները միաբերան հարցնում էին և պատասխան էին ուզում Նժդեհից: Պատասխանն այս էր. «Եթե Երևանն էլ այդպես վարվեց, դաշտային աշխատանքներն ավարտելուց հետո վերստին կբարձրանաք լեռները, ուր կգտնեք ինձ: Սյունիքը, ցանկության դեպքում, միշտ էլ կարող է իրեն անկախ հռչակել»:

Ժողովը որոշում է բոլշևիկյան ուժերին տեղի տալ առանց կռվի և ցրվում է:

Ժողովից անմիջապես հետո Հանքերում տեղի է ունենում ՀՀ կառավարության վերջին նիստը, ուր որոշվում է թողնել Ղափանը և անցնել Մեղրի:

Ղափանում գտնվող 1000-ի չափ զերիները, որոնց 95%-ը հայեր էին, տեղեկանալով, որ որոշված է շրջանը հայ բոլշևիկներին հանձնել առանց դիմադրության, հավաքվում են շտաբի առջև, որպեսզի իմանան, թե ինչ է սպասվում իրենց, և Նժդեհից լսեն նրա վերջին պատվիրանը: Սպարապետը գալիս է: Տեղի է ունենում հարց ու պատասխան: Նժդեհն ասում է, որ ինքը հույս ունի, որ երևանյան ուժերը չեն դիմելու բռնությունների, քանի որ, վերջապես, նրանք էլ

¹ Ս. Կրպիան, Կեանքի ուղիներով: Գեղարք. դիմեր, ապրումներ, 2 հատոր, էջ 181-182:

¹ ՀՀ Ղ.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ր. 71-72: Ձևերի և զինամթերքի պահպանության պատասխանատու անձանցից ոմանք մի քանի օր հետո անցան Իրան (Մամսոն Մելիք-Փարսաղանյանը, պորուչիկ Աղաբեկը. Նավասարդյանը, Գերասիմ Աթաջանյանը, որը մեկ ամիս չանցած վերադարձավ Կապարգողթ), իսկ մյուսները, այն բանից հետո, երբ ՉԵԿԵՆ 1922 թ. բացահայտեց զինապահեստները և դրանց պահպանման պատասխանատուներին, ձերբակալվեցին և գնդակահարվեցին:

² Կ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 133:

³ Նույն տեղում:

հայ են: Նա ասում է, որ ամեն մի հայ մարդ պիտի հպարտ լինի. որ ինքը հայ է: Եվ դա «սրբազան խոսքեր» պիտի լինեն: Նժդեհը պատգամում է. «...Կրկնեք ամեն օր, ամեն ժամ և ամեն տեղ կրկնեք հպարտությանը՝ մենք էլ հայ ենք: Եթե Հայաստանի նոր տերերը ձեզ ասեն էլ՝ էլ մի՛ աղոթիր, ես ասում եմ՝ ձեր նոր աղոթքը բոլ լինի - մենք էլ հայ ենք»¹:

Գերիների միաբերան պատասխանն է լինում. «Հայ ենք և պիտի մնանք հայ, պարոն Սպարապետ»²:

Չանգեզուրում կովոդ կարմիր բանակի հիմնական ուժերը 1921թ. հուլիսի 5-ին գտնվում էին Որոտան գետից այ ընկած տարածքներում: Նույն օրը հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերը Կովկասյան կորպուսի 372-րդ և 240-րդ գնդերի հետ համատեղ մարտեր ծավալեցին Ղափանի շրջանը գրավելու համար: Բարգուշատ լեռնաշղթայի լանջերով զորամասերը առաջ շարժվեցին և ամրացան նրա բարձունքներում՝ Օբյուզարաթից հարավ ընկած Գյազբեյ - Ինջաբեյ - Կարմրաբար գծով: Փոքր դադար առնելուց հետո այդ զորքերը պետք է հարձակում գործեին Ղափանի շրջանային կենտրոնի՝ Հանքերի վրա:

Ռազմաճակատի ձախ հատվածով առաջ շարժվեց Կովկասյան կորպուսի մյուս՝ 108-րդ գունդը: Այդ զորամասը խնդիր ուներ Էյվազլար-Շուռնուխ ուղիղ գծով հետապնդել Չանգեզուրյան նահանջող զորամասերին, գրոհով գրավել Չեյվա գյուղը, ապա թեքվել աջ, Արծվանիկ - Սևքար-Բարաբաթում գծով փակել նրանց նահանջի ճանապարհը և օղակի մեջ առնել:

Բայց նախապես մշակված այդ օպերատիվ պլանը խախտվեց: Ինչպես նկատում է Ս. Մողմունյանը, գնդի հրամանատարությունը թույլ տվեց տակտիկական սխալ և ընտրեց առաջխաղացման ոչ լավագույն տարբերակ: Էյվազլար գյուղից թեքվելով ձախ՝ գնդի զորամասերը մտան Աղրբեջանի Կուբաթլիի շրջանը և ամրացան Ղափանի շրջանին սահմանակից Դեմիրչի և Դոնդառլու գյուղերում: Դա զգալի ժամանակ խլեց, որը բացասաբար անդրադարձավ գնդի հետագա գործողությունների վրա, միաժամանակ նպաստավոր եղավ նահանջող Չանգեզուրյան ջոկատների համար. նրանք դադար առնելու և շարքերը կարգի բերելու հնարավորություն ստացան:

Հուլիսի 5-ին Կուբաթլիի տարածքից 108-րդ գնդի զորամասերը հարձակվեցին և գրավեցին Ղափանի շրջանի Չեյվա և Տանձավեր գյուղերը, ապա առանց կանգնելու գնացին Կաղնուտ, Եղվարդ, Ազարակ գյուղերի ուղղությամբ: Գունդը հնարավորություն ուներ արևելյան կողմից հարվածել և գրավել Ղափանի շրջանային կենտրոնը:

Բայց այդտեղ էլ երկրորդ տակտիկական սխալը թույլ տրվեց,

որից կարողացան օգտվել Չանգեզուրյան նահանջող զորամասերը. կորպուսի հրամանատարությունը իր բոլոր զորամասերին չորսօրյա հանգիստ տվեց:

Այդ դադարի ժամանակ Նժդեհի ջոկատներին հետապնդում էին միայն հայկական 4-րդ հրաձիգային և 1-ին հեծյալ գնդերը: Թեև չորս օրվա փոխարեն կորպուսի հանգիստը մեկ-երկու օր տևեց, բայց դա էլ բավական էր, որպեսզի Նժդեհը կարողանար այդ հատվածի իր ուժերը տեղափոխել Հանքերի շրջանը:

108-րդ ռուսական գունդը հուլիսի 6-ի կեսօրին հարձակման անցավ և նույն օրը երեկոյան գրավեց Եղվարդ, Ազարակ, Խղրանց, Ուժանիս գյուղերը, ապա, նորից առաջ անցնելով, հարմար դիրքեր գրավեց Սուսանա սարայանջում:

Հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի հարձակման ուղղությամբ կանգնած Նժդեհի զորամասերը ձգտում էին ամրանալ Ինջաբեյի և Կարմրաբարի բնական ամրություններում: Բայց այդ բանը նրանց չհաջողվեց: Հուլիսի 6-ին հայկական կարմիր բանակի զորամասերը և նրանց միացած Ղափանի բնակիչներից կազմված կոմունիստական ջոկատները հարձակման անցան Ինջաբեյում: Նահանջողները չկարողացան ամրանալ նոր դիրքերում: Խորհրդային զորքերը համարյա առանց դիմադրության գրավեցին Ղափանի վերին Խոտանան, Ներքին Խոտանան, Տորթնի (Անտառաշատ), Դովուս, Խյաթաղ (Չորաստան), Առաջաձոր, Նորաշենիկ, Ծրվեմանց գյուղերը և մոտեցան Հանքերին:

Հուլիսի 6-ի առավոտյան Նժդեհը կառավարությանը պատվիրում է անհապաղ հեռանալ Հանքերից, քանի որ ռազմաճակատները Ղափանում մերկացած են, հարևան Ազարակի գյուղացիները աղուհացով ընդունել են կարմիր բանակի զորքերին, և ուր որ է թշնամին կարող է խուժել Հանքերը:

Սկսվում է խուճապ: Կառավարությունը երկու ժամից հեռանում է դեպի Մեղրի: Նույն ուղղությամբ Հանքերից մեկնում է նաև Նժդեհը, բայց մեկնում է Ղափանի արևելյան ճակատ, քանի որ անհրաժեշտ էր գոնե մեկ օրով էլ պահել Հանքերը, որպեսզի հեռացողները կարողանան անցնել Մեղրի: Միաժամանակ Ղափանի սուրհանդակները Ինջաբեյ են տանում Սպարապետի վերջին հրահանգը՝ «քաշվել ճակատներից և ցրվել գյուղերը»¹:

Ղափանի արևելյան ճակատից Նժդեհը և նրա ուղեկիցները ուղղություն վերցրին դեպի Մեղրի՝ բարձրանալով Խոստուպն ի վեր: Հենց այստեղ՝ Խոստուպի վրա, նա ստացավ մի գրություն, որ հուլիսի 2-ի ամսաթվով իրեն էր հղել Ատրպատականի հայոց առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ներսես Մելիք-Թանգյանը: Դրանից մեկ օր առաջ՝ հուլիսի 1-ին սրբազանը Թավրիզից հեռագիր էր

¹ Գ. Նժդեհ. Ազատ Սիւնիք. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 133:

² Նույն տեղում:

¹ Գ. Նժդեհ. Ազատ Սիւնիք. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 133:

ուղարկել Երևան՝ Ալ.Մյասնիկյանին: Նժդեհին հանձնվեց մաս ալլ հեռագրի պատճենը:

Մյասնիկյանին տված հեռագրով Ատրպատականի հայոց առաջնորդը նրան տեղյակ էր պահում, որ իր կողմից սուրհանդակ է ուղարկվել Նժդեհի մոտ պատերազմական գործողությունները դադարեցնելու և հաշտության բանակցություններ սկսելու առաջարկությամբ¹:

Ինչ վերաբերում է Նժդեհին հղած գրությանը, այնտեղ Մելիք-Թանգյանը, նշելով, որ ինքը միանգամայն հակառակ է «գենքի ուժով, արյան հեղեղներով և բռնությամբ խնդիրները լուծելու եղանակին», առաջարկում էր անվերապահորեն ընդունել բոլոր վեճերը խաղաղ միջոցներով լուծելու՝ Հայաստանի կառավարության հայտարարությունը Լեռնահայաստանին, կնքել զինադադար և անհապաղ վերսկսել բանակցությունները, որոնք ընդհատվել էին Վայոց ձորի վերջին ընդհարումների պատճառով: «Հույս ունիմ,- վերջում գրում էր նա,- որ Լեռնահայաստանի կառավարությունն անտես չի անի իմ միջնորդությունը և հնարավորություն կտա իր ժողովրդին ամառային ցանքերը ժողովելու և դաշտային աշխատանքները անարգել կատարելու»²:

Ինչպես զինադադար հաստատելու, այնպես էլ բանակցությունները վերսկսելու մասին խոսելն ավելորդ էր, որովհետև սրբնբաց առաջ շարժվող խորհրդային զորքերը այլևս շահագրգռված չէին որևէ գործ ունենալ Նժդեհի հետ: Արդեն բոլորին պարզ էր, որ բոլշևիկների համար այսուհետև ընդունելի էր միայն մեկ պայման՝ անվերապահ կապիտուլյացիա:

Այնուամենայնիվ, Նժդեհը որոշեց Հայաստանի կառավարության վերջին հայտարարությանը և Ատրպատականի հայոց առաջնորդի հաշտարար գրությանը տալ միասնական պատասխան: Հուլիսի 7-ին նա գրեց «Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմին» ուղղված գրություն, որի մեջ շարադրեց իր նկատառումները Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական բարեփոխումների և Ջանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի կողմից վարվելիք ցանկալի քաղաքականության վերաբերյալ:

Հայաստանում կատարվելիք բարեփոխումների կապակցությամբ Նժդեհը շեշտում էր, որ հանրապետությունում պետք է ստեղծել քաղաքական այնպիսի մթնոլորտ և այնպիսի տնտեսական պայմաններ, որպեսզի «արյունաքամ եղած հայ աշխատավորությունը և նրա մտավորականությունը հաշտվեն Հայաստանում ստեղծված խորհրդային իրավակարգի հետ» և «նոր

ընդհարումներով չփորձեն ազատագրվել» իրենց պարտադրված կարգերից: Այդ նպատակով, ըստ Նժդեհի, անհրաժեշտ կլինեին.

Ա) Հարգել ու անձեռնմխելի համարել գյուղացիական և առհասարակ մանր սեփականությունը, հաստատել առևտրի ազատություն, լիովին վերացնել բռնագրավումները, ազատ զարգացման հնարավորություն ընձեռել կոոպերացիային, հանրապետության ներսում կատարել ներքին վերաբնակություն, Բ) Նախկին բուրժուալերին տալ հողաբաժիններ, Գ) Ազգայնական բախումները վերացնելու նպատակով կատարել հայերի և թուրքերի տեղափոխություն Հայաստան և Ադրբեջան, Դ) Հաստատել անձի և բնակարանի անձեռնմխելիություն, հոշակել և իրագործել մամուլի, խոսքի ու ժողովների ազատություն, Ե) Վերացնել Ախտակարգ հանձնաժողովները, պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքը ամբողջովին թողնել դատարանին, Զ) Վերականգնել հայոց լեզվի պետական իրավունքը, նրա գործածությունը պարտադիր համարել պետական հիմնարկներում ու բանակում, Է) Կազմակերպել հայկական առանձին բանակ՝ իր ազգային հրամանատարությամբ, արտոբավայրերից հայ սպայությանը վերադարձնել հայրենիք և նրան հնարավորություն տալ պաշտոնավարելու հայկական բանակում:

Ինչ վերաբերում է Ջանգեզուրի նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի կողմից վարվելիք քաղաքականությանը, Նժդեհը ցանկալի էր համարում, որ կառավարությունը, ելնելով Լեռնահայաստանի առանձնահատկություններից, այնտեղ հետապնդի հետևյալ նպատակները.

Ա) Լեռնահայաստանն իր մեջ ներառում է ամբողջ Ջանգեզուրի գավառը, Լեռնային Դարաբադը, Վայոց ձորը և Գողթանը, Բ) Լեռնահայաստանը, լինելով մի վարչական միավոր և Հայաստանի անբաժան ինքնավար մասը, կառավարվում է իր ընտրովի կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջոցով ու ենթարկվում է Հայաստանի կենտրոնական կառավարությանը, Գ) Լեռնահայաստանը չի զինաբաժնվում, այլ ստանում է գենքի ու ռազմամթերքի նոր պաշար Հայաստանի կենտրոնական կառավարությունից: Լեռնահայաստանում կարմիր բանակ չի կազմակերպվում, այլ ընդունվում է ժողովրդական ընդհանուր զինման միլիցիայի համակարգը: Նրա զինված ուժերը չեն հանվում երկրի սահմաններից, դրսից ուժեր չեն բերվում Լեռնահայաստան, Դ) Լեռնահայաստանի գյուղացիության սակավահողության պատճառով թուրք փախստականների վերադարձի հարցը վերջնականապես հանվում է օրակարգից, և լքված գյուղերը հանձնվում են մնացած սակավահող գյուղացիներին, Ե) Թուրք քոչվորների խնդիրը հարգվում է Լեռնահայաստանի իշխանության կողմից, ըստ որում, քոչվորները սար են բարձրանում անզեն, Զ)

¹ Վ. Ն. Մելիք, Ազատ Միմրի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12 (36), էջ 134:

² Նույն տեղում:

³ Փաստաթղթի տակ որված է «Լափանի Հանքեր, 1921, հուլիս 7», գույք իրոք այն գրվել է Հանքերում, բայց ակնհայտ է, որ ստորագրվել և րվագրվել է Մեղրիի ճանապարհին:

Որպեսզի Լեռնահայաստանի աշխատավոր ժողովուրդը հաշտ լինի խորհրդային իշխանության հետ, ցանկալի է, որ Լեռնահայաստանի սահմաններում չերևան ու չգործեն երկրամասի բնակչության աչքում իրենց գործունեությամբ արատավորված հայ կոմունիստները:

«Տեր դառնալ մի երկրի,- վերջում գրում էր Նժդեհը,- դեռ չի նշանակում հաղթել այդ երկիրը լցնող ժողովրդին և նրա՝ ազատ ապրելու ուժեղ ցանկությանը: Ձեր առաջխաղացումը, Արարատյան գործառնախմբի քայլից հետո՝, կարելի է համարել ամեն ինչ, միայն ոչ ռազմական հաջողություն, հաղթություն: Դուք գիտեք, որ ցանկության դեպքում ես միշտ էլ հնարավորություն կունենամ մի քանի տասնյակ զինվորներով վերագրավել Լեռնահայաստանը: Որպեսզի այս երկրի աշխատավոր գյուղացիությունը ստիպված չլինի մեկ էլ ինձ օգնության կանչելու, աշխատեք բավարարել հայ գյուղացիության և նրա մտավորականության այդ արդար պահանջները»:

Հուլիսի 7-ին Կալերի և Մեղրու միջև Նժդեհը հանդիպում է Գեմվազի պատվիրակությանը, որը Գափանի վրայով անցնում էր Գորիս՝ բոլշևիկներին հայտնելու Արևիքի «հպատակությունը», զուցե նաև «տեսնվելու խելքը գլխին և մի քիչ հայ մեկի հետ»: Իջնելով ձիերից՝ Սպարապետը և նրա զինակիրները տեղավորվում են ծառերի տակ. Մեղրի գետի ափին: Մկավում է գրույց, և Նժդեհը որոշ հրահանգներ է տալիս Գորիս մեկնողներին: Նա հատկապես շեշտում է, որ պատվիրակության անդամները պետք է հայ բոլշևիկներին հասկացնեն, համոզեն, որ միևնույն չէ, թե որ խորհրդային հանրապետության անբաժան մասը պիտի կազմի մեր լեռնաշխարհը՝ Հայաստանի², թե Ադրբեջանի: «Նրանք պիտի նախազգուշացնեին՝ ոչնչով չկրկնել տխուր անցյալը, մասնավորապես ժողովրդից չպահանջել և ոչ մի հատ գեներ: Նրանք պիտի լուսաբանեին և պահանջեին խորհրդային իշխանության ներկայացրած իմ գրավոր պայմանների հարգումը»³:

Պատվիրակությունն ուղևորվում է դեպի Գափան՝ Գորիս անցնելու համար, իսկ Նժդեհն իր զինակիցներով գնում է Մեղրի:

Հուլիսի 7-ի կեսօրին Գափանի շրջանային կենտրոնը շրջապատված էր կարմիրբանակայինների կողմից: Նույն օրը Կովկասյան կորպուսի 370-րդ և 245-րդ գնդերը Բարաբաթում և Կավարտ գյուղերի ուղղությամբ մտան Հանքեր: Նույն գործառնախմբի գրավեցին Գյութկում (Գեղանուշ), Բաղաբուրջ, Վաչագան, Բեխ գյուղերը:

Իրենց հերթին, հայկական զնդերը Կովկասյան 1-ին կորպուսի

գործառնախմբի հետ ռազմաճակատի աջ թևում նահանջողներին հետապնդում էին Ողջիի ենթաշրջանում: Գրավելով Քրդիքենդ (Լեռնաձոր), Վելլին Հանդ, Քաջարան, Փխրուտ, Փիւմազրա (Կաթնառատ) գյուղերը՝ այդ գործառնախմբը նույնպես Խուստուպի սարայանջերով ուղղություն վերցրեցին դեպի Մեղրի:

Կովկասյան առանձին գորաբանակի ռազմափոխակազմ խորհրդի լիազորի տեղապահ և Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսար նշանակված Գրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, գորաբանակի Առաջին կորպուսի հրամանատար Տողոբսկին և կորպուսի զինվորական կոմիսար Սվիրիդովը հուլիսի 8-ին Գորիսում ստորագրեցին թիվ 2 հրամանը և ուղղեցին Չանգեզուրի ազգաբնակչությանն ու Չանգեզուր-Ղարաբաղյան խմբավորման գործառնախմբին:

Հրամանում ասված էր, որ «խորհրդային հանրապետությունների կարմիր զորքերի հարվածների տակ» Նժդեհի գլխավորած «հակահեղափոխությունը փախչում է Պարսկաստան... «Չարգեզուրգիներ... այժմյանից ձեր բախտը, ձեր լավագույն ապագան ձեր ձեռքին է: Ընդհանրական կամքը և վստահությունը Չանգեզուրում բանվորագյուղացիական իշխանության հաղթանակի գրավականն է: Կարմիր զինվորներ, Հեղափոխությունը Չանգեզուրի հանգստությունը և կարգը ձեզ է վստահել: Դուք ձեր վարքով և գործելակերպով, որպես աշխատավորների իրավունքների պաշտպաններ, պարտավոր եք օգնել Չանգեզուրի աղքատ գյուղացուն...»:

Խստորեն «արգելելով ինքնագույն գործողությունները» Չանգեզուրի արտակարգ կոմիսարը և Կովկասյան առանձին գորաբանակի Առաջին կորպուսի հրամանատարն ու զինկոմիսարը հրամայում էին.

«1. Չորամասերին անհրաժեշտ անասունները, պարենը և խոտը վերցնել տեղական հեղափոխական կոմիտեների միջոցով՝ վերջիններիս պահանջ ներկայացնելով և տեղում վճարելով վերցրածի արժեքը, 2. Չորամասերի բնակարանային պահանջները բավարարում են միայն տեղական հեղափոխական կոմիտեները, 3. Չորամասերը փոխադրության միջոցներ... ստանում են տեղական հեղափոխական կոմիտեներից՝ կանխօրոք նրանց ներկայացնելով պահանջ, 4. Տրանսպորտային բաժնում կորպուսի ներկայացուցչի պահանջները պարտավորեցնող են՝ որպես ռազմական պահանջներ, 5. Չանգեզուրում զինաթափումը կատարվում է լիովին, առանց ազգի խտրության, հեղկոմների միջոցով, և միայն հեղկոմների անկարողության դեպքում, այս կամ այն գյուղի նկատմամբ գործողությունների ազատություն է տրվում զինվորական մասերին՝ մինչև թնդանոթային կրակի գործադրությունը, 6. Տեղերի հեղափոխական կոմիտեները Խորհրդային Հայաստանի

* Նկատի ունի այն գործառնախմբի, որ Փրկության կոմիտեի մյուս գործառնախմբի թվում ապրիլի 2-ից հետո Արարատյան դաշտից նահանջում էր դեպի Չանգեզուր, բայց Վայոց ձորում, բոլշևիկյան բարոկոչության հետևանքով, անկել էր հակառակորդի կողմը:

¹ Վ. Նժդեհ, Ազատ Սիւնիք. «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, թիվ 12(36), էջ 135-136:

² Նույն տեղում, էջ 136:

և հրամանատարության հեղափոխական իշխանության ներկայացուցիչներն են և որպես այդպիսիները ի կատար են ածում զորամասերի բոլոր օրինական պահանջները՝ ինչպես բնակարանի, փոխադրական միջոցների և այլ պահանջներ, 7. Այն ամենը, ինչ որ գրավված է թշնամուց և պիտի գրավվի, Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետության սեփականությունն է, 8. Ազգաբնակչությունից վերցված բոլոր իրերը զորամասերը պարտավոր են անհապաղ վերադարձնել, 9. Հեղափոխական իշխանությունը թույլ չի տա քաղաքացիների անցյալի անձնական հաշիվների և կուսակցական հողի վրա առաջացող և սրանից բխող և ոչ մի գործողություն, 10. Ամեն տեսակի բանդիտները և պրովոկատորները կենթարկվեն գնդակահարության:

Սույն հրամանի զանգառուները կենթարկվեն հեղափոխական ժամանակի ամենախիստ պատժին¹:

Ինչպես կարմիրբանակայիններին ուղղված կոչերն ու հրամանները, այնպես էլ բնակչությանն արված հորդորները խորապես ազդում էին ժողովրդական լայն զանգվածների տրամադրության վրա՝ հօգուտ խորհրդային իշխանության:

«Եղբայրը եղբոր արյունը չի թափի»- այս էր օրվա կարգախոսը, բուշկիկների ու դաշնակցականների նկատմամբ նրանց նոր վերաբերմունքի որդեգրման տրամաբանությունը: Չանգեզուրի գյուղացիության մտքերի այս վերափոխումը այսպես պատկերավոր է նկարագրել Ս.Վրացյանը.

«Որքան հեռանում էինք ռազմաճակատից վար, Մեղրիի ուղղությամբ, այնքան ավելի զգացվում էր ժողովրդի տրամադրության փոփոխությունը: Այլևս մեզ աղ ու հացով չէին ընդունում: Նույնիսկ խուսափում էին մեզ հետ շփում ունենալուց. նշանակու՞մ էր այդ, թե այլևս նրանք մեզ չեն համակրում: Իհարկե, ո՛չ: Բայց գյուղացին ամեն տեղ միևնույն հոգեբանությունը ունի - կասկածամիտ, խոհեմ, զգուշավոր: Ինչու՞ անցավ գյուղը ավետարանի տակ դնել: Հապա եթե տակից մի վատ բան դուրս գա՞: Սրանք զնայական են, զալիքը դաժան ուժ է, ինչու՞ ի գուր տեղը կասկածելի դառնա»²:

Ծանապարհին կրած անասելի տանջանքներից հետո հուլիսի 7-ի երեկոյան Նժդեհի կառավարությունը հասել էր Մեղրի: Արաքսի ափին՝ կիզիչ արևի տակ, խոնվել էր մի հսկա խուճապահար բազմություն: Կառավարության անդամները լծվեցին ծանր պարտականության կատարմանը՝ որքան հնարավոր է շատ փախստական, առաջին հերթին՝ հիվանդներին ու վիրավորներին, Արաքսի պարսկական ափը փոխադրելու աշխատանքների մեջ ակտիվորեն ընդգրկվելով:

Գետն անցնելու դժվարությունները միայն փոխադրամիջոցների հետ չէին կապված: Թեև Թեհրանի կառավարությունը հրահանգել էր, որ տարագիրներին անարգել թույլ տրվի Արաքսն անցնել՝ Թավրիզ գնալու համար, բայց Լեռնային Ատրպատականի ինքնիշխան խան Ամիր Արշադը, իրեն Ղարադաղի տերը համարելով, չէր ենթարկվում վերևից եկած այդ հրահանգին, մեկ արգելում. մեկ թույլատրում էր գետանցումը, պահանջելով որքան հնարավոր է շատ դրամ: Գետն անցնելու և պարսկական հողի վրա ոտք դնելու համար սկզբում յուրաքանչյուր փախստականից վերցվում էր մեկ դեղին ոսկի (Հայաստանի Հանրապետության չեկերով մոտ 2 միլիոն): Քանի որ Արաքսն անցնող «երջանիկների» առաջին քարավանները հիմնականում բաղկացած էին ունևորներից, ապա նրանք, առանց դժվարության, տալիս էին նշանակված վարձը: Արշադ խանը, ոգևորվելով դրանից, վարձը բարձրացրեց մինչև 2-3 ոսկու: «Երջանիկներից» հետո Մեղրի թափված բազմահազար ամբոխը ի վիճակի չէր այդքան բարձր վարձ տալ, իսկ փախստականների ճնշող մասը գրոշ անգամ գրպանում չուներ: Մարդիկ, գլուխները կորցրած, վաճառում էին վերջին թելը՝ խանի դրած պայմանը կատարելու համար և գետի պարսկական ափն էին անցնում կողոպտված, մերկ ու տկլոր¹: Այդ ամենի հետևանքով գետն անցնելը կատարվում էր ընդհատումներով, տեղի էին ունենում ձգձգումներ²: Վերջապես համաձայնություն ձեռք բերվեց, որ գետն անցած ամեն ոք վճարելու է կես ոսկի: Վճարումն այս անգամ կատարում էր Ս.Վրացյանի կառավարությունը:

Նժդեհը Մեղրի գյուղում էր, որտեղ ամեն կերպ արագացնում էր գիշեր-ցերեկ կատարվող գետանցումը: Նկատի էր առնվում, որ կարմիր բանակի զորքերն ամեն կերպ աշխատում էին որքան կարելի է շուտ հասնել Արաքս և փակել դեպի Պարսկաստան բացվող փոքր պատուհանը:

Գետ հուլիսի 2-ին Նախիջևանի կողմից Գենվազի վրա վճռական հարձակում էին գործել Երևանյան խմբավորման երրորդ զորասյան զորքերը, որի աջ թևի մեջ մտնող 177-րդ գնդի մեկ գումարտակ, համալրված լեռնային հրետանու մարտկոցով, Օրդուբադից դուրս գալով՝ Գենվազի վրա էր հարձակվել Մոյուխդաղ անունով լեռան լանջերով:

Մակայն, եթե Ղափանի շրջանը գրավվել էր առանց Նժդեհի զորամասերի կողմից լուրջ դիմադրության, ապա նույնը չէր Գենվազում: Ծանր կռիվներ տեղի ունեցան Կաքավաբելոյի ենթաշրջանում: Այստեղ դիրքապահ ուժերը ուժգին դիմադրություն

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հուլիսի:

² Լ. Աստուծատրեան, Իմ անձնական յուշերը Ռուսիի մասին, «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, սեպտեմբեր, թիվ 9, էջ 7:

¹ ՀՀ ՀՊԿՓԿՊԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 318^ա, ք. 2:

² Ս. Վրացյան, Կենսի ուղիներով: Գէպեր, դէմքեր, ապրումներ, Բ հատոր, էջ 243:

ցույց տվեցին խորհրդային գործառնասին և կասեցրին նրա առաջխաղացումը: Ավելին, հուլիսի 8-ին Նժդեհի զինյալները հակահարձակման անցան, որի ընթացքում գումարտակին օգնության հասան 177-րդ գնդի մյուս գործառնասերը և 178-րդ գունդը: Նոր ուժով բորբոքվեց մարտը. Սոյուիս սարի ստորոտները և սարին հարող բլուրները մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցան: Ի վերջո, հերոսաբար կռվող հայկական ջոկատների ուժգին ճնշման տակ կարմիր բանակի գործառնասերը հարկադրված էտ քաշվեցին և ամրացան Օրդուբադից դեպի արևելք ընկած բարձունքներում: Գենվազի արժիվները, Նժդեհի խոսքերով ասած, նորից իրենց բներն էին վերադառնում հաղթական: Բայց, հակառակ այդ փայլուն հաջողության, նրանք լուռ ու մռայլ էին, սրտաբեկ էր ամբողջ Գենվազը: Բոլորը գիտակցում էին, որ շուտով վրա է հասնելու իրենց խոյանքի վերջը:

Մեղրի-Օրդուբադ ճակատում ստեղծված լարված վիճակը Երևանյան խմբավորման հրամանատարությանը ստիպեց լրացուցիչ ուժեր տեղափոխել այնտեղ: Մասնավորապես, խմբավորման առաջին գործառնասեր կազմում Վայոց ձորի ճակատ ուղարկված լադրեջանցիներից կազմված «կարմիր տաբորը», ռազմական գործողություններն այնտեղ վերջանալուց հետո, բերվեց Օրդուբադ: Օրդուբադ-Մեղրի ռազմաճակատ նետվեցին նաև գործերի Երևանյան խմբավորման ուրիշ գործառնասեր:

Այսպիսին էր Գենվազի վրա Նախիջևանի կողմից հարձակման դեմ՝ զանգեգուրյան ուժերի դիմադրության ընդհանուր պատկերը մինչև հուլիսի 9-ը, այսինքն՝ մինչև Գենվազի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակումը՝ Ղափանի կողմից:

Հուլիսի 9-ին և 10-ին Գենվազի վրա հարձակումը կատարվում էր երեք ուղղություններով:

Կենտրոնով՝ Մեղրի գետի ուղղությամբ, ամբողջ ճակատով հարձակվում էին Կովկասյան 1-ին կորպուսի հիմնական ուժերը՝ 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ գնդերի վրա: Կարմիր բանակի գործառնասերին Չանգեգուրի պաշտպանները դիմադրում էին դատապարտվածի համառությանը, սակայն բնական ամրություններին կառչած նրանց ցաքուցրիվ ջոկատներն այլևս երկար դիմադրել չէին կարող և արագորեն սկսեցին նահանջել դեպի Արաքսի հովիտը:

Չախից՝ հարավարևմտյան կողմից, հուլիսի 10-ին Գենվազի տարածքը մտավ Կովկասյան կորպուսի 108-րդ հեծյալ գունդը, որին օժանդակում էին մի քանի ուրիշ գործառնասեր: Դուրս գալով Ադրբեջանի Բարքազ պահակակետից՝ այդ զորքերը Արաքսի ձախ ափով արագ առաջացան դեպի Գենվազի կենտրոն Մեղրի գյուղը: Ճանապարհին նրանք գրավեցին Նյուվադի, Աստազուր (Շիվանիձոր), Արդարա գյուղերը և նախապատրաստվեցին գրոհել Մեղրի գյուղի վրա:

Աջից՝ Նախիջևանի կողմից, հարձակումը շարունակում էին Երևանյան խմբավորման երրորդ գործառնասեր զորքերը: Երբ Ղափանի շրջանից և Ադրբեջանից Գենվազ մտած Կովկասյան կորպուսի գործառնասերը և հայկական գնդերը համատեղ սրբնթաց գրոհով մոտենում էին Մեղրի գյուղին, Նժդեհը ստիպված եղավ Օրդուբադ-Մեղրի հատվածից հանել մի քանի ջոկատներ և նետել մյուս երկու ճակատները: Բայց արդեն ուշ էր: Ստեղծված իրադրության մեջ ջախջախված գործառնասերի շտապ վերախմբավորումներն այլևս ոչինչ փոխել չէին կարող:

Ամբողջ Լեռնահայաստանը, փաստորեն, գրավված էր բոլշևիկների կողմից, հայ զորքի ու փախստականների մնացորդները դեռ խոնաված էին Արաքսի ափին, փախստականներից շատերը, չսպասելով «բելակների» մոտենալուն, խուճապահար իրենց նետում էին ջուրը. իսկ պարսկական ափին հայտնված տարագիրները, շժմած այս նոր աղետից, չէին պատկերացնում իրենց հետագա անելիքները: Ահա այս ողբերգական իրադրության նախօրեին Թավրիզում հանկարծ հայտնվում է մի անգլիացի (հայտնի չէր, թե ով էր նա և ինչ առաքելություն ուներ), ներկայանում է Ս. Վրացյանին՝ ասելով, որ չպետք է ընկճվել Լեռնահայաստանի կորստի համար, ամեն ինչ դեռ կորած չէ: Նա բացատրում է, որ «եթե կարողանաք սահմանի վրա բոլշևիկներից հետ գրավել 2-3 գյուղ և 3-4 օր դիմադրել կարմիր բանակի գործառնասերին, ապա հավատացնում եմ, այդ ժամանակ տեղի կունենա անսպասելի մի բան՝ օգնության կգան Անտանտի երկրների զինված ուժերը և բոլշևիկներից կազատագրվի Հայաստանը»: Վրացյանը այդ «հրաշքին» հավատալով՝ Թավրիզից հրաշագործ անգլիացուն դաշնակցական գործիչ Օննիկ Մարջանյանի հետ ուղարկում է Արաքսի ափ՝ հայտնակու գործին, որ ճիզեր գործադրի 2-3 գյուղեր հետ գրավելու և պահելու մի քանի օրով: Բայց գորքը միամիտ չէր և չէր մտածում «փրկարար» գյուղեր գրավելու և պահելու մասին. այլ շարունակում էր գետն անցնել: Անգլիացին և Օ. Մարջանյանը Արաքսի ափից վերադառնում են Թավրիզ: Սա հեքիաթի է նման, բայց փաստ է. այդ մասին Հ.Յ.Կ. 10-րդ համագումարում հաղորդել է դաշնակցական հայտնի գործիչներից մեկը¹:

Հուլիսի 9-ին Նժդեհին հայտնի դարձավ, որ կարմիր բանակի գործառնասերը հրաման են ստացել անպայման գերի վերցնել Լեռնահայաստանի կառավարության անդամներին և առավել հայտնի դաշնակցական գործիչներին: Ահա թե ինչու նա կառավարությանը հրահանգեց նույն գիշերն իսկ անցնել Արաքսը:

Մեղրիում էր հավաքվել շրջանի գրեթե ամբողջ ժողովուրդը:

¹ ՀՀ ՆԴԿԿՊԱ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 61:

Գյուղական վաշտերը եկել էին զինված: Գեո լուսաբացից դողանջում էին Մեղրու եկեղեցու զանգերը: Լրանում և ավարտվում էր հայբոլշևիկյան կռիվների մեկ տարին: 1920թ. այդ օրերին էր, երբ խորհրդային զորամասերը, հանկարծակի մտնելով Գափան, պահանջել էին իրենց ճանապարհ տալ դեպի Նախիջևան և մերժում էին ստագել: Սկսվել էր Կապարգողթի հերոսամարտը:

Մեղրու հնամենի շինարի շուրջը և դեպի Արաքս ձգվող ճանապարհի վրա խոնաված էին հազարավոր մարդիկ՝ հուզված, խառնված մտքերով: Եկել էին ճանապարհ դնելու իրենց Սպարապետին:

«Ցտեսություն, հերոս ժողովուրդ,- բարձրացնելով ձեռքը՝ ասում է Ջանգեզուրի առասպելական գոյամարտի հերոս առաջնորդը,- ցտեսություն եմ ասում և ոչ մնաս բարով...»: Այդ զգայացունց պահը հետագայում Նժդեհը այսպես է ներկայացրել ընթերցողին:

«Լալիս է ժողովուրդը... Տխուր դողանջում էին զանգերը: Լալիս էր Արևիքի խորհրդապաշտ հոգին: Մենք բողոնում ենք հայրենի լեռները...»¹:

Հուլիսի 9-ին Նժդեհը նույնպես անցավ Արաքսը:

Հուլիսի 12-ին Երևանյան խմբավորման գործերն ուժեղ գրոհով մոտեցան Մեղրի գյուղին: Մինչ այդ արդեն գյուղի մատույցներին էին հասել Գափանից և Աղբթեջանից հարձակվող Կովկասյան կորպուսի զորամասերը, հայկական 4-րդ հրաձիգ և 1-ին հեծյալ զնդերը:

Հուլիսի 13-ին խորհրդային զորքերը բոլոր կողմերից գրոհեցին Գենվազի կենտրոն Մեղրի գյուղի վրա և գրավեցին այն: Գանշանակում էր, որ ամբողջովին գրավված է Ջանգեզուրը:

Նժդեհին հավատարիմ մի քանի հարյուր զանգեզուրյան զինյալներ, որոնց չէր հաջողվել անցնել Արաքսը, Գենվազի տարբեր տեղերում շարունակում էին կռվել ևս երկու օր: Հուլիսի 14-ին և 15-ին նրանց մի մասը նույնպես հեռացավ Պարսկաստան: Նրանց մեջ էր Գափանի հրամանատար Գերասիմ Աթաջանյանն իր ընտանիքով²: Մնացածները ցրվեցին և վերադարձան իրենց գյուղերը: Ամենավերջինը գետն անցավ բաշգառնեցի խմբապետ Խնկո Ասատրյանը: Միայն դրանից հետո գետանցի հասարակ լաստերը՝ «քելակները», անշարժացան պարսկական ափում:

Նժդեհը գրել է. «Առաջին գնդակը կարմիր բանակի դեմ (նկատի ունի Հայաստանի վրա եկած խորհրդային զորքերի դեմ - Ա.Ս.) արձակեց իմ զինվորը, և բովանդակ Ռուսաստանում և Անդրկովկասում վերջինը լինելով՝ նա թողեց կովադաշտը»³:

¹ Գ. Նժդեհ, Ազատ Միսիր, «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, հոկտեմբեր, քիվ 12 (36), էջ 137:

² Ա. Արծրունի, Գափ Նրևան և վերադարձ, մաս 2-րդ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մարտ, քիվ 5(221), էջ 83:

³ Գ. Նժդեհ, 1-ն պատասխանը, էջ 7:

Ջանգեզուրի ժողովուրդն իր երկրի հերոս պաշտպաններին անհայտ ու հեռու ափեր էր ճամփում դառը մտածումներով ու ափսոսանքով: «Ճշմարտությունը պահանջում է խոստովանել,- 1921թ. սեպտեմբերին գրել է Նժդեհը,- որ Լեռնահայաստանը... մինչև վերջին յուպեն հավատարիմ մնաց յուր ընտրած հրամանատարությանը և կառավարիչներին, մնաց այն համոզմանը, որ տարիների ընթացքում մենք խոսքով և գործով ներշնչել էինք նրան՝ երբևէ չդավաճանել հայրենի երկրի անկախությանը, երբեք վիզ չթեքել Աղբթեջանին, ինչ անվան տակ էլ նա երևան գալու լինի: Սկսած Միսիանի նահանջից, երբ ժողովուրդն ինքը սկսատում էր, որ մենք հեռանում ենք, նա ոչ թե մեզ չվիրավորեց, մեր թիկունքից չխփեց, այլ և զինվորությունը հարյուրներով հետևեց մեզ, չկամենալով բաժանվել մեզանից, և մենք անհազին ջանք գործադրեցինք դրանց ետ դարձնելու իրենց գյուղերը, և ի լրումն այդ բոլորի՝ Գենվազի գետագան շրջաններից Մեղրիում հավաքված գյուղացիությունը լսեցով ու արտասուքով հրաժեշտ տվեց մեզ, իբրև իր հարազատներին: Լեռնահայաստանից հեռացել են միայն գործիչ անհատներ, բայց հայրենի երկրի անկախության գաղափարը, նրան ներշնչած գաղափարը, անկտուն մնացել է ժողովրդի մեջ»¹:

Համաձայն Արաքսի այ ափին կատարած ցուցակագրության, վճար մոմձելով գետն անցել են. ապրիլի 25-ից մինչև մայիսի 9-ը՝ 700 մարդ, մայիսի 9-ից 14-ը՝ 392, մայիսի 14-ից 19-ը՝ 713, մայիսի 19-ից հունիսի 2-ը՝ 4385 մարդ: Բացի դրանից, այդ ժամանակաշրջանում գետը ձրի անցել է 400 մարդ: Հետագա ամիսներին նույնպես, գաղտնի, հիմնականում գիշերները, Արաքսի տարբեր մասերով անցել են 1452 քուրքահայ զինվորներ և զանգեզուրցիներ: Այսպիսով, 1921թ. ապրիլից սկսած, Գենվազի վրայով Պարսկաստան էր անցել 8042 մարդ²: Գենվազի գրավումը վերջին տարին էր: Ամբողջ Ջանգեզուրը գրավված էր:

1921թ. հուլիսի 15-ին Կովկասյան 1-ին կորպուսի զինվորական կոմիսար Ի.Սվիրիդովը Գորիսից Հայաստանի ժողկոմխորհրդի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանին հղած հեռագրում գրում էր. «...Կովկասյան 1-ին կորպուսը երջանիկ է հաղորդելու Ձեզ՝ ամբողջ Ջանգեզուրում հեղափոխական կարգը վերականգնելու մասին: Հեղկոմներին հրահանգված է ձեռնարկել աշխատանքների կազմակերպումը՝ իրենց իրավունքների և պարտականությունների սահմաններում»³:

¹ Գ. Նժդեհ, Լեռնահայաստանի անկեան պատճառների մասին, «Նոյր» հանգու, 1923, քիվ 3, էջ 363

² Ա. Արծրունի, Ապրիլ 2-ի գաղթը (Երևան-Թարսիզ), «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, քիվ 2, էջ 92

³ «Նվորները անցկախտական սեռ ընդունված և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում՝ Պատարկերի և նորերի ստղծումը», էջ 541:

«Խորհրդային Հայաստան» թերթը 1921թ. հուլիսի 15-ին «Ավանտյուրան խորտակվեց» խմբագրական հոդվածում գրում էր, որ «Արաքսը անցել են և մտել Պարսկաստան թվով ավելի քան 300 դաշնակցական և էսեռական նշանավոր կամ աչքի ընկնող քաղաքական գործիչներ, որոնք, անկասկած, արտասահմանում շարունակելու են ակտիվ պայքարը խորհրդային իշխանության դեմ:

Ինչ վերաբերում է «նոշտոված, արմաքամ Չանգեզուրին,- այնուհետև գլուխ էր թերթը,- ապա նա մտավ իր հարազատ Խորհրդային Հայաստանի գիրկը և անցավ խաղաղ աշխատանքի: ...Մեր երկիրը ստանում է կատարյալ հնարավորություն իր բոլոր կենսական ուժերը՝ թե՛ մարդկային և թե՛ նյութական, գործադրելու երկրի բազմաթիվ վերքերը բուժելու համար: Ստեղծագործական, համառ աշխատանքի ֆրոնտը այսօրվանից միակ ֆրոնտն է, ու մենք նրան ենք տալու մեր բովանդակ ուժերը»¹:

«Թշնամու հետքերով խաղաղ աշխատանքն է գալիս» վերնագրով հոդվածում «Խորհրդային Հայաստան» թերթը Չանգեզուրի աշխատավորությանը կոչ էր անում առանց ժամանակ կորցնելու յժվել ստեղծագործ աշխատանքի»²:

Չանգեզուրի աշխատավորության անունից ողջուն ուղարկվեց Խորհրդային Հայաստանի աշխատավորներին, ժողկոմխորհրդին և կարմիր բանակին, որտեղ ասված էր, որ լեռնաշխարհի «աշխատավոր գյուղացիությունը այսօրվանից իր բախտի տնօրինությունը վստահում է խորհրդային իշխանությանը՝ լի հավատով կապիտալիզմից բզկտված հայ աշխատավորության լուսավոր սպազայի նկատմամբ»³:

Մերգո Օրջոնիկիձեն կապվելով Ալ.Մյասնիկյանի հետ՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը և ժողովրդին ողջունեց «Չանգեզուրի ազատագրման կապակցությամբ»:

1921թ. հուլիսի 20-ին հրապարակվեց ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդի նախագահ ու ռազմագործերի ժողկոմ Ալ.Մյասնիկյանի հրամանը՝ ՀՍԽ հանրապետության գործերին, որի մեջ նա շնորհակալություն էր հայտնում մարտիկներին ու հրամանատարներին՝ զանգեզուրյան կռիվներում ցուցաբերած տոկունության և անձնագոհության համար, և համոզմունք հայտնում, որ Հայաստանի կարմիր բանակը պատվով կկատարի հանրապետության սահմանների պաշտպանության և ժողովրդի անվտանգության ու հանգստության ապահովման իր գերագույն պարտքը⁴:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921. 15 հուլիսի:

² Նույն տեղում, 20 հուլիսի:

³ «Հոկտեմբերյան տոկայիստական մեծ ռեյուցիան և սովետական իշխանության հարթակներ Հայաստանում՝ Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու», էջ 544:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 20 հուլիսի:

Ի պատասխան այդ հրամանի, ՌՍՖՍՀ հրաձգային դիվիզիայի և զորքերի՝ Երևանյան խմբավորման հրամանատար Վելիկանովը նույն օրը՝ հուլիսի 20-ին, հետևյալ ողջույն է հղում ՀՍԽՀ ժողկոմխորհրդի նախագահ և Կովկասյան առանձին բանակի Ռազմհեղկոմի անդամ Ալ.Մյասնիկյանին.

«Երևանյան խմբավորման զորքերի կարմիրբանակայինների, հրամանատարական կազմի և կոմիսարների անունից խորին երախտագիտություն ենք հայտնում Չանգեզուրը դաշնակների իշխանությունից ազատագրած մարտիկներին ողջուն հղելու համար: Մեր կողմից, խմբավորման մարտիկների անունից շնորհավորանքներ ենք հղում Չանգեզուրը՝ Խորհրդային Հայաստանին միավորվելու առթիվ և շնորհակալություն հայտնում օպերացիայի նախապատրաստման և անցկացման ընթացքում խմբավորման մարտիկների նյութական կարիքների նկատմամբ ցուցաբերած ուշադրության համար: Լիախույս ենք, որ խմբավորման զորքերը կարողաբացնեն դաշնակներից ազատագրված Չանգեզուրի բնակչության հետ եղբայրական հարաբերություններ հաստատելու [ՀՍԽՀ] ժողկոմխորհրդի հույսերը: Կեցցե՛ Խորհրդային Չանգեզուրը: Կեցցե՛ [կարմիր] բանակի և տեղական իշխանության ու բնակչության միասնությունը: Կեցցե՛ ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը և նրա նախագահը»¹:

Իր հերթին, Հայկական կարմիր բանակի գլխավոր շտաբի պետ Մոկկաչանովը 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությանը հեռագրում էր. «Խորհրդային Հայաստանի կարմիր զորքի մասերը՝ ամբողջովին առած և առանձին-առանձին վերցրած, ցուցաբերել են խիզախության, հերոսության և նվիրվածության օրինակներ»²:

Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը և Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատարությունը մարտերում աչքի ընկած մարտիկների, հրամանատարների և քաղաշխատողների մի մեծ խմբի պարգևատրեցին կառավարական պարգևներով, պատվո գեներով և հուշանվերներով³:

Ավելի ուշ, ՀՍԽՀ ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը 1921թ. օգոստոսի 3-ի նիստում որոշում ընդունեց. «1921թ. հուլիս ամսին դաշնակցական ավանտյուրան Չանգեզուրում վերացնելու համար Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետության Կարմիր Էրոշի շքանշանով պարգևատրել՝ Կովկասյան առանձին բանակի հրամանատար Հեկկերին, Կովկասյան կորպուսի հրամանատար Տոդրսկուն, ՌՍՖՍՀ 20-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատար

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ն., ֆ. 113, գ. 39, գ. 716, ք. 39:

² ՀՀ Հ.Ք.Կ.Պ.Ն., ֆ. 1022, գ. 8, գ. 319, ք. 1:

³ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ն., ֆ. 112, գ. 4, գ. 78, ք. 75-77:

Վելիկանովին, ՀՄԽՀ հրաձգային բրիգադի հրամանատար Միրիմանովին»։ Նույն որոշմամբ մարտական դրոշներ էին հանձնվում Առանձին կովկասյան բանակին, ՌՍՖՍՀ 20-րդ հրաձգային դիվիզիային, ՀՄԽՀ հրաձգային բրիգադին, ՀՄԽՀ 3-րդ հրաձգային հետևակային գնդին, ՀՄԽՀ Լոռվա հրաձգային գնդին, Հայկական առանձին հեծյալ բրիգադի հեծյալ գնդին¹։

Այո՛, մեկը հաղթել էր, մյուսը՝ պարտվել։ Հաղթողներն արդեն դրոշյան տերն էին և պարզեներ էին ստանում։ Բայց արդյո՞ք պարտվել էր զանգեզուրյան հերոսամարտը, պարտվե՞լ էին արդյոք Սյունիքի զինյալները։ Պատասխանը տվել է պատմությունը. անպարտ էր մնացել ոգին, անպարտ՝ գաղափարը և, որ ամենակարևորն է, հաղթանակել էր գործը։ Չէ՞ որ Չանգեզուրում թուրքերի արյունոտ կացինը քարին էր դիպել, զավառը զավթելու նրանց ավելի քան երեքամյա ջանքերը խորտակվել էին, լեռնավայրը մնացել էր հարազատ մոր՝ Հայաստանի գրկում։ Մա էր ընդհանրական արդյունքը։ Դա պարտություն չէր, այլ՝ հաղթանակ։ Հաղթանակ, որ վաստակել էր հայրենիքի ազատության գործին անսահման նվիրված զանգեզուրցին՝ իր զինուժով և դյուցազնական խոյանքներով։

Տասնամյակների հեռավորությունից մեր աչքերի առջև հառնում են ամմար կերպարներն այն գործիչների, որոնք կազմակերպեցին զանգեզուրցիների գոյամարտը, կոեցին ոգու, գաղափարի և գործի հաղթանակը՝ առանց պարզևի և առանց խրախուսանքի ակնկալության։

Նժդեհի մեծագույն առաքինություններից մեկն այն էր, որ նա կարողացավ զանգեզուրյան գործիչներին ու մարտիկներին համախմբել մեկ դրոշի տակ և նրանց մղել հերոսական գործերի։

Հերոսապատումի տարեգրությունն իր էջերում պահում է բազում անուններ՝

Աբրահամյան Մարտիրոս՝ քաջ ու անվեհեր խմբապետ.

Աթայան Կոստյա՝ դարաբաղցի, հնուտ զինվորական գործիչ.

Աթայան Սամսոն՝ Ղափանի Խղրանց գյուղից, անձնուրաց գործիչ.

Աթաջանյան Գերասիմ՝ Ղափանի Գյուրկում գյուղից, Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանության սյուներից մեկը։ Սկզբում իրենց գյուղի վաշտապետ, ապա՝ շրջանային հրամանատար և վերջում՝ ամբողջ Ղափանի ռազմական ղեկավար։ Խելահեղ քաջության տեր. այնպիսի հանդուգն ձեռնարկների է մասնակցել նա ու անհատական այնպիսի քաջագործություններ կատարել, որ ժողովուրդը նրա անվան շուրջ հյուսել է բազմաթիվ առասպելներ։

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 113, գ. 39, գ. 34, ք. 53-54։

² Ստորև ընթացող գուցակում մի շարք գործիչների անունները կամ ազգանունները նշված չեն. քանի որ հեղինակին չի հաջողվել դրանք պարզել։

1921 թ. հուլիսին տարագրվել է Պարսկաստան, մի քանի անգամ գաղտնի վերադարձել Ղափան և կրկին անցել արտասահման։ Որպես Չանգեզուրի դաշնակցական ընդհատակի պատգամավոր՝ մասնակցել է Փարիզում տեղի ունեցած Հ.Յ. Դաշնակցության 10-րդ համագումարին (1924 թ. նոյեմբեր - 1925 թ. հունվար)։ 1929 թ. օգոստոսին, Չանգեզուրից հերթական անգամ Արաքս գետով Պարսկաստան անցնելիս, կովի է բռնվել իրեն նկատած ռուս սահմանապահ զինվորների հետ և գոհ գնացել նրանց գնդակին։

Այում՝ վաշտապետ.

Աղայո՝ Գորիսի շրջանի Արավուս գյուղից, խմբապետ.

Աղամյան Միքայել՝ Սիսիանի Բոնակոթ գյուղից, Սիսիանի կոմիսար Չախար Տեր-Ղազարյանի տեղակալ պարենավորման գծով, վերացրել է պարենավորման բազմաթիվ տազնապներ։ Անողոր էր դեպի բոլշևիկների գաղտնի գործունեությունը։ Գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից Գորիսում, 1920թ. օգոստոսի սկզբին.

Աղայան Գուրգեն՝ Ղափանից, գոյամարտի անձնուրաց գործիչներից.

Ամիրխանյան Ալեքսանդրապոլից, կապիտան, Գորիսի շրջանի Խնձորեսկի հատվածի ճակատապետ.

Ամիրջանյան Գարեգին՝ Ղազախից, գնդապետ, բազում մարտերի ղեկավար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Նոր Ջուղայում.

Անտոնյան Թադևոս՝ Ղափանի Բաղաբուրջ գյուղից, վաշտապետ, կարևոր դեր է կատարել 1920 թ. աշնանը տեղի ունեցած կռիվներում՝ Ղափանում և Արևիքում։

Առաքելյան Առաքել՝ Շինուհայր գյուղի ուսուցիչ, դաշնակցական գործիչ.

Առուստամյան՝ գորիսեցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և բոլշևիկների կողմից գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը.

Ասագ՝ Գորիսի Քարահունջ գյուղից, քաջ սպա, Պարսկաստան անցնելիս խեղդվել է Արաքս գետում, 1921թ. հուլիսին։

Աստվածատրյան Ասատուր՝ դաշնակցական գործիչ.

Ավետիսյան Մուշեղ (Մասունցի Մուշեղ)՝ հին ֆիդայի, Մասունի գնդի հրամանատար, Չանգեզուրից Անդրանիկի հեռանալուց հետո մնացել էր գավառում, գոյամարտի եռանդուն կազմակերպիչներից էր, ինքնապաշտպանության հերոս.

Արզումանյան՝ կապիտան, թնդանոթաձիգ, հնուտ նշանառու.

Արմենակ՝ Ղափանից, վաշտապետ, 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից.

Բարայան Աղայո՝ Գորիս քաղաքի և մերձակա գյուղերի կոմիսար.

Բարայան Արսեն Կապարգողթի անձնագրի պաշտպաններից, վաշտապետ.

Բարայան Հովսեփ՝ Շիկահողի ենթաշրջանի անձնուրաց գործիչ.

Բարայան Ներսես՝ գործեսցի, նշանավոր դաշնակցական, կուսակցական գործիչ.

Բարայան Նիկոլայ՝ գործեսցի, ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակից, Նժդեհի դավիթբեկյան ջոկատներից մեկի հրամանատար, կապիտան.

Բաղիրյան Բագրատ՝ գործեսցի, սպա, ստալինյան բռնությունների զոհ.

Բայասանյան Գևորգ՝ Գորիսի ենթաշրջանի կոմիսար.

Բայան Գարեգին՝ Շինուհայր գյուղի քահանայի ավագ որդին, Շինուհայրի վաշտապետ.

Բայան Ստեփան՝ Շինուհայր գյուղի քահանա.

Բաղդասարյան Բագրատ՝ Խնձորեսկ գյուղից, սպա, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Բարխուդարյան Թովմաս՝ վաշտապետ, Կապարգողթի պաշտպանության նվիրյալներից.

Բեգյան - Մելիք-Ղարազյոզյան Բագրատ՝ Ղափանի Նղվարդ գյուղից, պորուչիկ, Նղվարդի հյուսիսարևելյան ճակատի ղեկավար, աչքի է ընկել Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920 թ. հոկտեմբերի 9-10-ը), փայլուն քաջություն է ցուցաբերել հատկապես հոկտեմբերի 22-ին և նոյեմբերի 6-ին Երիցվանցի (Արծվանիկի) վրա բոլշևիկների կատարած հարձակումների ժամանակ, երբ իր քաջերով անցնելով հակառակորդի քիկունքը, նրան մեծ կորուստներ է պատճառել, խլել գնդացիներ, վերցրել զերիներ, հաղթության նժառը թեքել յուրայինների կողմը:

Բեգյան-Մելիք-Ղարազյանց Բագրատ՝ դարաբաղցի, պողպորուչիկ, աչքի ընկնող դեր է խաղացել Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920թ. հոկտեմբեր).

Բոզունց Նաբի (Կիզիրի Նաբի)՝ Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղից, քաջ կռվող.

Բունիաթյան Առուստամ՝ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, վաշտապետի օգնական, սպանվել է 1920թ. նոյեմբերյան կռիվներում՝ Ղարաքիլիսա գյուղի մոտ.

Բունիաթյան Ավագ՝ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, կոմիսար.

Բունիաթյան Միսակ՝ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, վաշտապետ, սպանվել է 1920թ. աշնանը տեղի ունեցած կռիվներում.

Բուշտունց Իսակ՝ գավառի դաշնակցական ակտիվ գործիչներից.

Գալստյան Վահան՝ Աղբաշից, կապիտան, ռուսական բանակի սպա, զանգեգուրյան կռիվների ակտիվ մասնակից.

Գասպարյան Գասպար (Արամայիս Մանուչարյան)՝ Նժդեհի հետախուզության պետ.

Գիլավյան Աստվածատուր՝ Գորիսի Խնձորեսկ գյուղից, պորուչիկ, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Գյուլնազարյան Մովսես՝ քաջ սպա, Գեմվագ-Գողթանի անձնուրաց պաշտպաններից, Գողթանի հայկական միլիցիայի պետ.

Գրիգորյան Արմենակ՝ Գորիսի Յայջի գյուղից, քաջ վաշտապետ, Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ՝ 1915թ., Անդրանիկի կամավորական զնդի կազմում հասել է Վան, պատերազմը վերջանալուց հետո եկել է հայրենի գյուղ, դարձել զանգեգուրյան գոյամարտի հերոսներից մեկը: Մահացել է ստալինյան ճամբարում.

Գրիգորյան Գարսևան՝ ռուսական բանակի փոխգնդապետ, 1920թ. աշնանը Կապարգողթում տեղի ունեցած կռիվների հերոսներից, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում.

Գրիգորյան Գրիգոր (Չոփուռ Գրիգոր)՝ գործեսցի, ազատամարտի նվիրյալ գործիչ.

Գրիգորյան Հարություն՝ Ղափանի Խընդրանաց գյուղից, ինքնապաշտպանության զինյալներից, քաջ ու անվեհեր վաշտապետ, ակտիվ մասնակցել է 1918-1921 թթ. Ղափանում տեղի ունեցած համարյա բոլոր կռիվներին. հատկապես մեծ դեր է կատարել 1920թ. աշնանը Ղափանում և Արևիքում ծավալված մարտերի ինքնացքում.

Դանիելյան Խաչատուր՝ մեղրեսցի, Կապարգողթի հմուտ զինվորական ղեկավարներից, հատկապես աչքի է ընկել Արևիքում ծավալված կռիվներում, 1920թ. աշնանը.

Դանիելյան Հովհաննես՝ Ղափանից, ազատագրական կռվի նվիրյալներից.

Դավթյան Ասատուր՝ Կարճևանի վաշտի հրամանատար, կռիվներ է մղել աղբեջանական բանդաների դեմ Ղափանի ճակատում, կռվել է Նժդեհի գործի շարքերում՝ բուն Զանգեգուրում, Միսիանում, Ղափանում.

Դավթյան Արմենակ՝ Ղափանի ճակատեն գյուղից, քաջագուն վաշտապետ, Արևիքի հերոսներից, մասնակցել է Կապարգողթի համարյա բոլոր կռիվներին: Ղափանի վերագրավման ժամանակ (1920 թ. հոկտեմբերի 10-ին) նրա վաշտն առաջինն է մտել Հանքեր և կտրել նահանջողների ճանապարհը.

Դավթյան Դավիթ՝ Արմենակ Դավթյանի եղբայրը, Արևիքի (Մեղրի) ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, քաջ վաշտապետ.

Գոռնդարով Թիֆլիսից, Գորիսի ձիավոր հարյուրյակի հրամանատար:

Գորունց Նիկոլայ գորիսեցի, գանգեգուրյան ազատամարտի աչքի ընկած գործիչ:

Մնոք՝ Ղափանից, քաջ վաշտապետ, Կապարգողթի 1920թ. աշնանը տեղի ունեցած արյունահեղ կռիվների հերոսներից:

Եսայան Մելիքսեթ (Քյոսա Մելիքսեթ) դարաբաղցի, Ինքնավար Սյունիքի պետական իշխանության ամրապնդման համար աշխատած գործիչ:

Էշիբեկյան Միքայել՝ Ղափան-Մեղրի շրջանի Ռուզուրյայի ենթաշրջանի նվիրյալ գործիչներից:

Թերզյան Հովհաննես թուրքահայ մարտիկ, Գորիսի Կոռնիձոր գյուղի հատվածում վաշտի հրամանատարի օգնական, անցել է Պարսկաստան, մահացել է Համադանում:

Թորոսյան Սմբատ՝ Ղափանի Հագարակ գյուղից, ծառայել է ռուսական բանակում, կապիտան, ինքնապաշտպանության հմուտ կազմակերպիչ, Միսիանի ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի օգնական, արքորվել է Միքիլ և մահացել այնտեղ:

Թումանյան Արիստակես Ղափան-Մեղրի հատվածի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից:

Թումանյան Խելյան Ղափանի ճակատեն գյուղից, խմբապետ, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից, նոյեմբերի 3-ին ճակատենի վրա թշնամու հարձակման ժամանակ իրեն դրսևորել է որպես կռվի քաջ ու անվեհեր կազմակերպիչ:

Իսունց Խաչատուր Գորիսի Տեղ գյուղից, ինքնապաշտպանության խիզախ մարտիկ:

Լազրի Գորիսի Քարահունց գյուղից, քաջ վաշտապետ:

Խանզադյան Արտեմ՝ գորիսեցի, բուն Չանգեգուրի (Գորիսի շրջան) ազգային խորհրդի անդամ, խմբապետ, գործուն մասնակցություն է ունեցել ազատագրական կռիվներին: Չանգեգուրում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ձերբակալվել և տարիներ շարունակ տատապել է խորհրդային բանտերում և արքորավայրերում (Երևան, Թիֆլիս, Մոսկվա, Ճայրագույն Հյուսիսի Սոլովեցկի կղզի): 1933թ. փախել է արքորավայրից և անցել Պարսկաստան, ուր ապրել է երկար տարիներ: Մահացել է Թեհրանում:

Խանզադյան Վանո Գորիսից, գոյամարտի նշանավոր հերոսներից, 1920թ. նոյեմբերին Գորիս մտած թուրքական գնդի քախախտման կազմակերպիչներից մեկը: Տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել Թեհրանում:

Խորենի Վահան Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, համալսարանական կրթությամբ, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, բուլշևիկների կողմից տանջահար արվեց Գորիսի բանտում Արշակ Շիրինյանի հետ:

Խորշուղյան Դավիթ՝ գորիսեցի, Հ.Յ.Գաշնակցության Չանգեգուրի կազմակերպության հիմնադիրներից, երկար տարիներ կատարել է կուսակցական պատասխանատու հանձնարարություններ, եղել է Հ.Յ.Գ. Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի անդամ: 1921 թ. ընդհանուր նահանջի ժամանակ տարագրվել է Թավրիզ, ուր ապրել է գրկանքների մեջ և հիվանդացել թոքախտով: Մի խումբ հայրենակիցների հետ վերադարձել է Չանգեգուր, ուր ձերբակալվել է ՉԵԿԱ-ի կողմից և, շատ չանցած, գնդակահարվել Գորիսի բանտում:

Խորշուղյան Երեմ՝ գորիսեցի, վաշտապետ:

Ճատուրյան Արտաշես՝ Ղափանից, դաշնակցական գործիչ, Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից:

Կրմենանց Նիկոլայ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, Չանգեգուրի ազատագրական շարժման նվիրյալ գործիչ:

Հակոբյան Մերգեյ Ղափանի Չևյվա գյուղից, ինքնապաշտպանության նվիրյալ գործիչներից:

Հովհաննես Վարժապետ՝ գորիսեցի, դաշնակցական գործիչ:

Հովհաննիսյան Սողոմոն Ղափանի Նորաշենիկի ենթաշրջանի նվիրյալ գործիչներից:

Հոս Գորիսի շրջանի Տանձատափ գյուղից, հին հայդուկ, հմուտ նշանառու, սպանվել է 1920թ. աշնանը:

Ղազարյան Գևորգ՝ դարաբաղցի, շրջիկ գործիչ, սպանվել է բուլշևիկների կողմից Միսիանում:

Ղազարյան Նիկոլայ՝ գեներալ, Չանգեգուրյան զորախմբի պետ:

Ղազարյան Ստեփան՝ Ղափանի Առաջածոր գյուղից, վաշտապետ:

Ղազարյան Տիգրան Ղափանի Խրնդրանց գյուղից, քաջ վաշտապետ, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության հերոսներից, որի մարտիկները ցույց էին տվել խիզախության բազում օրինակներ:

Մաղաթ՝ դարաբաղցի, սպա, Գորիսի Քաչալ Դաղ սարի լանջերին և Եռաբլուր հարթավայրում տեղի ունեցած կռիվների հերոսներից:

Մալինցյան Ազատ՝ հասարակական գործիչ, ձերբակալվել և սպանվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը:

Մալինցյան Գայուստ՝ Գորիսից, եռանդուն դաշնակցական գործիչ, երկար տարիներ եղել է Հ.Յ.Գաշնակցության Սյունիքի կենտրոնական կոմիտեի անդամ և քարտուղար, գնդակահարվել է բուլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը «Ծակեր» կոչվող վայրում՝ Գորիսից Շուշի տանող ճանապարհին:

Մալինցյան Խաչատուր՝ գորիսեցի, ցարական բանակի սպա,

Տեղի ենթաշրջանի հերոս ճակատապետ.

Մայունց Ղազար հսկա հասակով ու ահռելի ուժով գործեսցի, որը 1919թ. Գորիս քաղաք մտած անգլիական զրահապատ ավտոմոբիլների առաջը կտրել էր՝ ասելով. «Հեռացե՛ք Գորիսից, մենք թուրքին ենթարկվող չենք»: 1920-1921թթ. զենքը ձեռքին կռվել է հիմնականում Գորիսի շրջանում.

Մաղաքյան գործեսցի, կապիտան, դաշնակցական գործիչ, զնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մաշուրյան Գալուստ՝ Գորիսի շրջանի Վերիշեն գյուղից, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին որպես զինվոր կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում, զանգեզուրյան հերոսամարտերի ակտիվ մասնակից, խեղդվել է Արաքս գետում՝ Պարսկաստան անցնելիս, 1921թ. հուլիսին.

Մաշուրյան Հակոբ՝ գործեսցի, դաշնակցական գործիչ.

Մաշուրյան Սամվել՝ գործեսցի, Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ.

Մարտիրոսյան Արշակ՝ Ղափանի Նորաշեն գյուղի վաշտապետ.

Մարտիրոսյան Եփրեմ՝ Ղափանի Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության ղեկավարներից.

Մարտիրոսյան Սամսոն՝ Ղափանի Խրդրանց գյուղից, Նժդեհի քիկնագործի հրամանատար, իր պաշտոնում միշտ արթուն և միշտ հավատարիմ: Բոլոր կռիվներում իրեն դրսևորել է իբրև խիզախ մարտիկ, հատկապես աչքի է ընկել Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության օրերին և Կապարգողթում հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ծավալված մարտերում.

Մարտիրոսյան Սաշա՝ Ղափանի Բարաբաթում գյուղից, աչքի ընկնող դեր է կատարել 1920 թ. դեկտեմբերի 9-ին և 10-ին Ղափանի վերագրավման ժամանակ.

Մելիք-Այվերդյան Ասո՝ Նժդեհի վատահելի գործընկերներից.

Մելիք-Այվերդյան Միքայել՝ դարաբաղցի, պորուչիկ, Գորիս քաղաքի պարետ.

Մելիք-Թանգյան Միսոն քեկ՝ Միսիանի Բոնակոթ գյուղից, պարենավորման գործերով պատասխանատու գործիչ, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թավրիզում.

Մելիք-Հյուսեհյան Բոգդան՝ գործեսցի, դաշնակցական գործիչ, զնդապետ, Բարգյուշատի ճակատի հրամանատար, Լեռնահայաստանի կառավարության անդամ, ձերբակալվել է սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը.

Մելիք-Մուսյան Աշոտ՝ զանգեզուրյան ազատամարտի ամենանշանավոր գործիչներից, Գենվազ-Գողթանի ինքնապաշտպանության ղեկավար, անձնուրաց հայրենասեր, ինքնապաշտպանություն է գործել 1921թ.

Մելիք-Յուզյան Սերգեյ Միսիանից, համալսարանական, Չանգեզուրի գեներալ-կոմիսար, տարագրվել է Պարսկաստան, մահացել է Թեհրանում.

Մելիք-Ստեփանյան Սմբատ՝ Ղափանից, Գերմանիայի Ֆրայբուրգ քաղաքի լեռնային ակադեմիայի շրջանավարտ, հանքային գործի նշանավոր մասնագետ, Ղափանի լեռնարդյունաբերական ընկերության հանքերի վարիչ, Ղափանի ազգային խորհրդի նախագահ, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական կոմի կազմակերպիչներից: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո մնացել է Չանգեզուրում, մեծ աշխատանք կատարել Ղափանի պղնձարդյունաբերության վերականգնման ուղղությամբ: 1937 թ. գոհ է գնացել ստալինյան բռնություններին: Հետմահու արդարացվել է.

Մելիք-Փարսադանյան Արշակ՝ Ղափանի Բեխ գյուղից, հայրենի գյուղի վաշտապետ.

Մելիք-Փարսադանյան Սամսոն՝ Ղափանի շրջանի ղեկավար գործիչ.

Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան (Ստեմել)՝ Ղափանի Բեխ գյուղից, Ղափանի ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակիցներից: Մահացել է 1965 թ. Ֆրեզնոյում (Կալիֆորնիա), թողել է արժեքավոր հուշեր.

Մելիք-Փարսադանյան Փարսադան՝ Ղափանից, զնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից, 1920թ. ամռանը.

Մելիք-Քարամյան Արսեն՝ Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ, Ագարակի ենթաշրջանի պաշտպանության կազմակերպիչներից.

Մելիք-Քարամյան Բագրատ՝ Ղափանից, դաշնակցական գործիչ, խմբապետ, հատկապես կարևոր դերակատարություն է ունեցել Կապարգողթի կռիվներում.

Մելիք-Քարամյան Գարեգին՝ Գորիս քաղաքից, ինքնապաշտպանության նվիրյալ գործիչ.

Մելիք-Քարամյան Փարամազ՝ Ղափանի շրջանից, Ագարակի ենթաշրջանի պատասխանատու կազմակերպիչներից.

Մելիք-Օհանյան Գարեգին՝ գործեսցի, Տեղ - Կոռնիձոր շրջանի կոմիսար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահկանացուն կնքել Շիրազում.

Մելիք-Օհանյան Ռուբեն՝ գործեսցի, Չանգեզուրի դաշնակցական երիտասարդական կոմիտեի նախագահ.

Մելիք-Օհանջանյան Միքայել՝ մեղրեցի, փոխզնդապետ, Արևիքի, Ղափանի, Գողթանի հերոս պաշտպաններից.

Մելքոնյան Խաչիկ՝ զինվորական գործիչ, հատկապես աչքի է ընկել 1920թ. աշմանը Կապարգողթում և բուն Չանգեզուրում ծավալված կռիվներում.

Մինասյան Մինա՝ գորիսեցի, Գորիսի ազգային խորհրդի անդամ.

Միրզաբեկյան Վազգեն (Վանբեկ)՝ գոյամարտի նվիրյալ գործիչները, տարագրվել է Պարսկաստան. մահացել է Թեհրանում.

Մնացականյան Արամ՝ Ղափանի ճակատեն գյուղից, պողպարույիկ, մեծ եռանդ է դրսևորել Ղափանի վերագրավման (1920 թ. հոկտեմբեր), ինչպես նաև նոյեմբերի 3-ին ճակատենի վրա բշմամու հարձակման և այն հետ մղելու ժամանակ: Անվեհեր կռվել է նաև Խոտանանի ճակատում.

Մուղղոսունց Ղազար ապեր (Ամի)՝ Գորիսից, գավառի ինքնապաշտպանության ոգեշնչող - հովանավոր.

Մուշտունց Խահակ՝ Գորիսի շրջանի Տեղի ենթաշրջանի կոմիսար.

Յույան Զախար՝ գորիսեցի, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ, տարագրվել է Պարսկաստան ու մահացել Թեհրանում.

Նարինյան Ռուբեն՝ դարաբաղցի, գնդապետ. Նժդեհի շտաբի պետ, տարագրվել է Թեհրան և մահացել այնտեղ.

Նարինյան Վաղարշակ՝ դարաբաղցի, էսեռ, Զանգեզուրի տնտեսությունը բարվոքելուն նվիրված գործիչ.

Ներսես՝ Գորիսի Խնամախ գյուղից, հերոս մարտիկ.

Նիկողոսյան Նիկոլայ՝ Ղափանից, նախ՝ վաշտապետ, ապա՝ Նժդեհի հակահետախուզության պետ, ստեղծել էր գերազանց աշխատող լրտեսական ցանց.

Նորիջանյան Կարապետ՝ Ղափանից, ջոկատապետ, բարձր գնահատված զինվորական գործիչ, մեծ դեր է ունեցել Գեղվա ձորի կռիվներում, Ղափանի 1920թ. հոկտեմբերյան ապստամբության կազմակերպիչներից, արտակարգ համարձակություն և հնարամտություն է դրսևորել Հանքերի վերագրավման ժամանակ: Նրա վաշտն էր, որ գրավեց Վաչագան գյուղի դպրոցի շենքը և գերի վերցրեց այնտեղ գտնվող կարմիրբանակայիններին.

Շահգաղյան Լևոն՝ Խնձորեսկից, հասարակական գործիչ, զգալի դեր է կատարել Գորիսի շրջանի պաշտպանության ամրապնդման ուղղությամբ.

Շահնազյան Արսեն՝ սպա, զանգեզուրյան մեծ կռվի հրամանատար (1919թ.), ձերբակալվել է բուլղարների կողմից, նստել Օրդուի և այլ վայրերի բանտերում, ապա աքսորվել է Նովոտուրուխանսկ, այնտեղից՝ Միքիլի ավելի հեռուները: Կրած տանջանքների պատճառով ստացել է հոգեկան խանգարում և մեռել սիբիրյան անհայտության մեջ.

Շիրինյան Արշակ՝ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, դաշնակցական նշանավոր գործիչ, Գերմանիայում համալսարանական կրթություն ստացած, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, համազանգեզուրյան ղեկավար, 1920թ. օգոստոսի սկզբին Գորիսի բանտում

տանջահար արվեց բուլղարների կողմից.

Շիրինյան Պատվական՝ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, դաշնակցական աչքի ընկած գործիչ, Շինուհայրի ինքնապաշտպանության ղեկավար, հարևան Խոտ, Հալիձոր, Յայջի գյուղերի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, Նժդեհի ամենավստահելի մարդկանցից, աքսորվել է Ալբալի երկրամաս և մահացել այնտեղ.

Շնաբաղցի Համբարձում՝ սիսիանցի վաշտապետ.

Շնաբաղցի Հովհաննես՝ հսկա մարմնով և անասելի քաջությամբ սիսիանցի զինյալ, որին Շխարի ձորի թուրքերն իրենց հոգեառն էին համարում.

Ռսկանյան Մուշեղ՝ զանգեզուրյան ազատամարտի նշանավոր գործիչներից, հմուտ ու քաջ վաշտապետ, Ազատ Սյունիքի պետական կազմավորման գործընթացի ակտիվ մասնակից.

Ռսկանյան Վոլոդյա՝ Գորիսի շրջանի Խնամախ գյուղից, եռանդուն դաշնակցական գործիչ, ձերբակալվել է սպանվել է բուլղարների կողմից 1920թ. ամռանը.

Պարունյան Արսենակ՝ գորիսեցի, կապիտան, ձերբակալվել է սպանվել է բուլղարների կողմից 1920թ. ամռանը.

Պարունյան Հովհաննես (Յապոն)՝ գորիսեցի, Լեռնահայաստանի ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչ, Գարալագյազի գավառապետ, տարագրվել է Պարսկաստան, երկար տարիներ ապրել Մուժամբար հայաբնակ գյուղում և այնտեղ կնքել իր մահկանացուն.

Պարունյան Միքայել (Միշա)՝ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի նախագահ.

Պետրոսյան Արտեմ՝ պորուչիկ, դարաբաղցի, Զեյվալի կռվի հերոս.

Պետրոսյան Վարդազար՝ Ղափանի Խյաթաղ գյուղից, գյուղի վաշտապետ.

Պողոսյան Գրիգոր՝ Ղափանի Կավարտ գյուղից, քաջ խմբապետ: Միայնակ դիմադրել է իր վրա հարձակվող կարմիրբանակային մի տասնյակի, նրան ստիպել նահանջել, խելով մեկ զնդացիի.

Պուպիկ՝ քնդանոթածիզ սպա, բուլղարների քնդանոթներին լռեցնողը Բորիսովկայի և Անգեղակոթի կռիվներում՝ 1920թ. հուլիսի վերջերին.

Սազանդարյան Տիգրան՝ Գորիսի Խնձորեսկ գյուղից, հայտնի մտավորական գործիչ, Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամ.

Սարատիկյան Մեսրոպ՝ Զանգեզուրի նշանավոր ղեկավար գործիչներից.

Սարգսյան Արտեմ՝ Ղարաբաղի ճարտար գյուղից, պողպարույիկ, բոլոր կռիվներում եղել է քաջ ու անվեհեր.

Սարգիս՝ անգեղակոթցի, քաջ վաշտապետ, արտակարգ

հերոսություններ է կատարել հատկապես Միսիանի վրայով դեպի Նախիջևան շտապող թուրքական գնդի դեմ մղած կատաղի կռիվներում:

Մարզիսջանյան Համբարձում (Յապոնացի Մաթո) Գորիս քաղաքից, լեզենյար հերոս: Երկար տարիներ աշխատել է փականագործ Բաքվում: 1902 թ. վերադառնալով ծննդավայր՝ նվիրվում է Հ.Յ. Դաշնակցության Գորիսի և Չանգեզուրի կազմակերպության ստեղծմանը: 1903 թ. հայ եկեղեցական կալվածքները բռնագրավող ոստիկանների ու կոզակների դեմ կազմակերպում է ժողովրդական զինված դիմադրություն: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ նրա սխրագործությունների մասին ժողովուրդը երգեր էր հյուսում: Շուշիում կատարում է ցարական մի շարք պաշտոնյաների, այդ թվում՝ քաղաքի գլխավոր ոստիկանապետ Սախարովի, պրիստավ Շումակևիչի և այլոց ահաբեկումներ: 1908 թ. ձերբակալվում է, դատապարտվում 12 տարվա տաժանակիր աշխատանքի՝ բանտային խիստ ուժեղի տակ՝ Միրիում: 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո ազատվում է, վերադառնում Գորիս, ուր շարունակվում է նրա խիզախությունների պատմությունը: 1918-1920 թթ. զանգեզուրյան հերոսամարտի կազմակերպիչներից էր, կատարել է վտանգներով լի հանձնարարություն՝ լինելով պաշարված Չանգեզուրի և Երևանի միջև կապող օղակ: Չանգեզուրի գոյամարտից հետո հրաժարվում է մեկնել գավառից, չեկիստների կողմից ձերբակալվում է և 1920 թ. հոկտեմբերին գնդակահարվում Գորիսի բանտում:

Մարզյան՝ շտաբ-կապիտան, ձերբակալվել է սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Մա. ֆրազբեկյան Աստղիկ Միսիանի Դարաքիլիսա գյուղից, տեղի որբանոցի կառավարիչ, բոցավառ քարոզիչ:

Մա. ֆրազբեկյան Միշա Միսիանի Դարաքիլիսա գյուղից, սպա:

Միսնոն՝ Գորիսի Երիցաթումբ գյուղից, ծիավոր հարյուրյակի հրամանատարի օգնական:

Ստեփանյան Համազասպ Արևիքի, Գողթանի, Գափանի պաշտպանական մարտերի ակտիվ մասնակից, անձնագոհ խմբապետ:

Վարդան՝ տաթևացի, Տաթևի վաշտի հրամանատար, թուրքական գնդի ջախջախ-ման ակտիվ մասնակից:

Վարդանյան Հայրապետ Գափանից, Շիկահողի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից, դաշնակցական պրոպագանդիստ ու կազմակերպիչ:

Վրզեղյան Նահապետ Գափանի Վաչագան գյուղից, 1919-1921 թթ. անձնուրաց կռվել է Կապարգողթում տեղի ունեցած բազմաթիվ ընդհարումների ժամանակ: Հատկապես կարևոր առաջադրանքներ է կատարել 1920 թ. հոկտեմբերին Գափանի վերագրավման ժամանակ:

Տեր Գրիգոր Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղի քահանա:

Տեր Գրիգորյան Հովհաննես Տաթևի վանքի վանահայր:

Տեր Գրիգորյան Պատվական՝ Գափանի Շիշկերտ գյուղից, վաշտապետ, մեծ դեր է ունեցել Գափան-Գենվազի շրջանում տեղի ունեցած կռիվներում: Մշտապես կենդանի կապ պահպանելով հրամանատարության հետ ամեն ինչ անում էր, որպեսզի Շիշկերտը դուրս մնա բոլշևիկյան քայտզուրթյան ազդեցությունից:

Տեր Գրիգորյան Մարգիս Գորիսի Տանձատափ գյուղի վաշտի քաջ հրամանատար, տարագրվել է Պարսկաստան և մահացել այնտեղ:

Տեր Դավթյան Չախալ Գորիսի Շինուհայր գյուղից, բուն Չանգեզուրի (Գորիսի շրջան) Հալիձորի ենթաշրջանի կոմիսար, գոյապայքարի անձնուրաց գործիչ, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. հուլիսի վերջին:

Տեր Դավթյան Պողոս Գափանի վերին Խոտանան գյուղից, գնդապետ, Միսիանի զինված ուժերի աննկուն հրամանատար, սպանվեց մարտում:

Տեր Կարապետյան Վաղարշակ Նժդեհի գործակիցներից, հմուտ զինվորական ղեկավար:

Տեր Լարությունյան Անդրեաս Գափանից, հմուտ վաշտապետ, Ազարակի շրջանի պատասխանատու, բազում կռիվների մասնակից, բազմաթիվ քաջագործություններ է արել 1920 թ. սեպտեմբերյան կռիվներում և հոկտեմբերին Գափանի վերագրված ժամանակ:

Տեր Լարությունյան Սիմոն (Թոփչի Սիմոն) Վալոց ձորի Սերս գյուղի ծնունդ, ցարական բանակի սպա, հրետանավոր, զանգեզուրյան կռիվների հերոս, քնդանոթաձիգների (չորրորդ մարտկոց) լեզենդար հրամանատար: Սպանվել է Թիֆլիսում, 1922 թ.

Տեր Հովհաննիսյան Բագրաս Բունակոթ գյուղից, Միսիանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից, տարագրվել է Պարսկաստան, սպանվել է Թավրիզում:

Տեր Դազարյան Չախալ Միսիանի Դարաքիլիսա գյուղից, գյուղական ուսուցիչ, 1918-1920 թթ. եղել է Չանգեզուրի Շրջանային խորհրդի անդամ, Միսիան ենթագավառի կոմիսար, Չանգեզուրի ինքնապաշտպանության աննկուն ղեկավարներից: Միսիանցիներից կազմած իր փառապանծ հեծելազորքով բազմիցս՝ թե՛ Չաբուղի ձորերում ու Քաչալ-դաղի բարձունքներում, Արրբեջանի գործերի դեմ կռիվների ժամանակ, թե՛ Նախիջևանի խաների դեմ ունեցած օրհասական բախումներում կատարել է անթիվ սխրագործություններ: Նա Մյունիքի փրկարար հերոսամարտի այն քաջերից էր, որոնց կյանքի գնով Չանգեզուրը պահպանվեց որպես Մայր Հայաստանի անբաժան մաս: Քաջ գիտակցելով անիշխանության կործանարար հետևանքներից ժողովրդին փրկելու անհրաժեշտությունը՝ եռանդուն գործունեությամբ սանձահարում էր հասարակական ու պետական չարամիտ ոճրագործներին: Դեպի ժողովրդի բշնամիները իր անողոք գործելակերպով, վաստակել էր շրջապատի բոլշևիկների ատելությունը: Չանգեզուր մտնելով՝ չեկիստները ձերբակալեցին նրան և սպանեցին Գորիսի բանտում 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Ղազարյան Շմավոն՝ գործուցի, պորուչիկ, սպանվել է 1920թ. ամռանը՝ բոլշևիկների կողմից ձերբակալվելուց հետո:

Տեր-Մարգարյան Ասատուր՝ Ղափանից, Նորաշենիկի ենթաշրջանի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից:

Տեր-Միրաքյան Ներսես՝ գավառի նշանավոր դաշնակցական գործիչներից:

Տեր-Մինասյան Գեղեոն՝ Ղափանից, Ինքնավար Սյունիքի կառավարության ղեկավար, տարագրվել է Պարսկաստան, ապա վերադարձել Հայաստան, դարձել ստալինյան բռնարարքի զոհ:

Տեր-Մինասյան Գրիգոր՝ Ղափանի Նորաշենիկի ենթաշրջանից, քահանա, ջերմ հայրենասեր:

Տեր-Մկրտչյան Գասպար՝ Միսիանի շրջանի Դարաբաս գյուղից, հավատարիմ դաշնակցական և զինակցից մարտիկ: Երկար ժամանակ աշխատել է Բաքվում, ունեցել է ցուցանակներ պատրաստելու արհեստանոց, որը նաև ծառայել է իբրև քաղաքի դաշնակցական կազմակերպության զենքերի պահեստ, 1905-06 թթ. հայ-բաքարական կռիվների ժամանակ Բաքվում մասնակցել է բազմաթիվ համարձակ գործողությունների: Վերադառնալով Չանգեզուր՝ նա դառնում է տեղի ինքնապաշտպանական կռիվների ղեկավարներից մեկը, մասնակցել է տաճկա-ադրբեջանական և Նախիջևանի խաների նվաճողական հարձակումները ետ մղելու կռիվներին: Սպանվել է բոլշևիկների կողմից, 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Մկրտչյան Դավիթ՝ Միսիանի շրջանի Դարաբաս գյուղից, Գասպար Տեր-Մկրտչյանի կրտսեր եղբայրը, սովորել է Շուշիի թեմական դպրոցում, դաշնակցական, մեկն էր Չանգեզուրի ինքնապաշտպանական կռիվի ղեկավարներից: Նա ղեռ պատանի տարիքից ակտիվ մասնակցություն է ունեցել 1903-1904 թթ. ժողովրդական շարժմանը՝ ուղղված ցարիզմի կողմից հայ եկեղեցու կալվածքների բռնագրավման դեմ, Հ.Յ.Դ. մարմինների հանձնարարություններ, կատարել է ահաբեկչություններ, լայն ժողովրդականություն էր վայելում ոչ միայն հայրենի գյուղում և Միսիանի շրջանում, այլև ողջ գավառում: Եղբոր Գասպար Տեր-Մկրտչյանի հետ սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920 թ. ամռանը:

Տեր-Մովսիսյան Բողզան՝ Ղափանի Ջեյվա գյուղից, սխրանքներ է կատարել Ջեյվայի ճակատում տեղի ունեցած մարտերում:

Տեր-Պետրոսյան Աստվածատուր՝ Ղափանի Խընդրանց գյուղից, ռուսական բանակի պորուչիկ, Կապարգողթի պաշտպանության հմուտ կազմակերպիչներից: 1920 թ. սեպտեմբերյան կռիվներում հատկապես աչքի էր ընկել Ինջաբեյ սարի լանջերին՝ իր մարտիկներով փակելով լեռնանցքը:

Տեր-Պողոսյան Հովհաննես՝ Ղափանի Խոտանան գյուղից, կապիտան, ծառայել է ռուսական բանակում, Կապարգողթի անձնավեր պաշտպաններից:

Տեր-Սարգսյան՝ գնդապետ, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից, 1920թ. ամռանը:

Տերունի Հակոբ՝ սիսիանցի, Չանգեզուրի Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Միսիանում, մահացել է Թեհրանում:

Տիգրան՝ Ղափանի Փիրմազա գյուղի բնակիչ, գյուղի քաջ վաշտապետ:

Տոռոզյան Գրիգոր՝ գործուցի, պորուչիկ, ինքնապաշտպանական բազմաթիվ կռիվների մասնակից, բոլշևիկների կողմից գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը:

Փառակեցի Առաքել՝ Գողթանի զինվորական հրամանատար:

Փարսյան Պողոս՝ Գորիսից, դաշնակցական գործիչ, Գաշնակցությանն անդամագրվել էր Չանգեզուրում հիմնադրվելու առաջին օրերից՝ 1902 թվին, գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը:

Քալանթարյան Լևոն՝ դաշնակցական գործիչ, գոյամարտի կազմակերպիչներից:

Քոչարյան Ավագ՝ գործուցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը:

Քոչարյան Ղազար (քաչայ Ղազո)՝ բաշգառնեցի, ազատագրական կռիվի հայտնի հերոսներից, 1919 թ. իր խմբով հաղթանակներ է տարել Աստապատի և Կապուտջիղի կռիվներում, Գենվագ-Գողթնի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից:

Օհանյան Աղաջան՝ դարաբաղցի, խմբապետ, սպանվել է 1920թ.

Օհանյան Գարեգին՝ գործուցի, պորուչիկ, ձերբակալվել և սպանվել է բոլշևիկների կողմից 1920թ. ամռանը:

Օհանյան Տրդատ՝ գործուցի, պորուչիկ, ինքնապաշտպանական բազմաթիվ կռիվների մասնակից, բոլշևիկների կողմից ձերբակալվել և գնդակահարվել է 1920թ. ամռանը:

Օսիպով Նիկոլայ՝ Գորիսի Ազգային խորհրդի անդամ, հետագայում՝ աքսոլայ:

Օրբելյան Նիկիտա՝ թնդանոթաձիգ սպա, ադրբեջանական թնդանոթաձիգների սարսափը:

Օրբելյան Միշա՝ Տաթև գյուղից, սպա:

Այս թվարկումն ընդգրկում է Չանգեզուրյան գոյամարտի անձնուրաց գործիչների ու զինյալների աննշան մասը միայն: Իսկ որքան խոնարհ հերոսներ շարունակում են մնալ մոռացության ստվերում: Սյունյաց աշխարհի ազատության համար իրենց կյանքը զոհաբերած բոլոր հայորդիները, անուն առ անուն, արժանի են մնալու ներկա և գալիք սերունդների հիշողության մեջ:

Օսար ասիերում

1921 թ. ապրիլի վերջերից սկսած, Պարսկաստան անցած քաղաքացիական փախստականների և երևանյան, հատկապես արևմտահայ, զինվորականության մեծ մասը մայիս և հունիս

ամիսներին կուտակվել էր Թավրիզում և մերձակա բնակավայրերում: Արաքսի պարսկական ափից մինչև Թավրիզ և Ատրպատականի ժամանակավոր այլ հանգրվաններ հասնելու ընթացքում նրանք տվել էին զգալի զոհեր: Ճանապարհին քրդերի կողմից սպանվեցին շատերը, առևանգվեցին և բռնի մահմեդականացվեցին տասնյակ կանայք: Այդ ճանապարհին անհետացավ նաև Հայաստանի Պառլամենտի անդամ Լևոն Զարիֆյանը՝ իր կնոջ և 13 ուրիշ մտավորական կանանց ու տղամարդկանց հետ¹:

Ինչ վերաբերում է հուլիսին Պարսկաստան անցածներին, ապա նրանք գերազանցապես սյունեցիներ էին: Ի տարբերություն արևմտահայ և երևանյան գորամասերի զինվորականների, որոնք նախքան Արաքսն անցնելը, ապրիլ-հունիս ամիսներին, իրենց զենքերի մեծ մասը թողել էին Ղափանում և Մեղրիում, Լեռնահայաստանի զինված ուժերի մարտիկներն ու հրամանատարները՝ թվով 1200 հոգի, գետն անցնելիս, իրենց հետ տարել էին անձնական զենքերը: Այնպես որ նրանք պարսկական ափ էին դուրս եկել զինված: Ավելին, զանգեզուրցիները կարողացել էին Պարսկաստան տանել մի քանի լեռնային թնդանոթներ և տարբեր սիստեմի գնդացիներ²:

Մի քանի օր անց Արաքսի պարսկական ափին սյունեցիներից նույնպես մարդ չէր մնացել, համարյա բոլորն անցել էին Թավրիզ:

Այսպիսով, հուլիսի վերջերին Թավրիզում և նրա շրջակայքում հավաքված էր մի քանի հազար հայ տարագիր: Քաղաքի Ղալա և Լիլավա հայկական բաղամասերում մարդկային հեղեղ էր ծփում: Մտավորական, բուրժուա, բանվոր, գյուղացի՝ մոլորված ու շշմած, ամբողջ օրեր թափառում էին փողոցներում: Փոքրաթիվ երջանիկները տեղավորվել էին հարմարավետ բնակարաններում, իսկ 90 տոկոսից ավելին խցկվել էր խմելու ջրից և կենցաղային ամենատարրական պայմաններից զուրկ կացարաններում, շատերն էլ գիշերում էին գոմերում, շենքերի փլատակների մեջ կամ ուղղակի մայթերի վրա³: Պարսկական իշխանությունները, ընդհանուր առմամբ, ըմբռնումով էին վերաբերվում փախստականներին, թեև քիչ չէին նաև տհաճ միջադեպերը: Հենց Թավրիզում եղան գաղթականներին կողոպտելու բազմաթիվ դեպքեր: Չանգեզուրցի մարտիկների և արարատյան փախստականների նկատմամբ պարսիկների մոտ սկզբնական շրջանում եղած հիացումը աստիճանաբար փոխվում էր անտարբերության, առանձին դեպքերում՝

նաև սրիամարիանքի: «Չանգեզուրն արդեն ընկել էր, այլևս հետաքրքրական չէր նա» - «Finish Armenia»⁴, - այդ պահին թե՛ տեղացիների և թե՛ եկվորների հոգեվիճակն այդպես է դիպուկ բնութագրել Մ.Վրացյանը:

Թավրիզում ապաստան էին գտել պետական, կուսակցական, ռազմական, հասարակական բազմաթիվ գործիչներ՝ Հայաստանի Հանրապետության Բյուրո-կառավարության անդամներ, Հայրենիքի փրկության կոմիտեն՝ իր ղեկավարներով և բոլոր անդամներով, Լեռնահայաստանի կառավարության անդամներ, մի քանի տասնյակ վաշտապետեր, Հայաստանի Խորհրդարանի անդամներ:

Այստեղ էին Հովհաննես Քաջազունին, Միմոն Վրացյանը, Համո Օհանջանյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Կարո Սասունին, Համբարձում Տերտերյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը, Ավետիս Սահակյանը (հայր Աբրահամ), Վահան Միմախորյանը (Էտն), Արշամ Խոնդկարյանը (Էտն), Արշալույս Աստվածատրյանը և ուրիշներ:

Մեծ թիվ էին կազմում հայ մտավորականները՝ ուսուցիչներ, խմբագիրներ, բժիշկներ, փաստաբաններ, գավառային գործիչներ: Թավրիզում էին հայ մտավորական ընտրանու մի շարք փայլուն ներկայացուցիչներ, այդ թվում՝ ակադ. Ալեքսանդր Թամանյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Բախչի Իշխանյանը, Գրիգոր Ջաղեթյանը, Մալխասը, Սիրական Տիգրանյանը և այլոք:

Նրանց հետ էին սպաներ և խմբապետներ. Սուրեն Թարխանյանը (Կուռո), Ասլան Վանեցին, Գերասիմը, Մուշեղ Սասունցին, Միմոն Վանեցին, Յապոնը, Դալի Ղազոն, Զյուրդ Ղազոն, Շավարշ Ալաշկերտցին, Խնկոն, Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, Հակոբ Օհանջանյանը և ուրիշ նշանավոր դեմքեր⁵:

Այն քանից հետո, երբ գաղթականությունն ամբողջովին անցել էր Պարսկաստան, Վրացյանը Թավրիզում հանդես եկավ հայտարարությամբ, թե Ազատ Հայաստանի միացյալ կառավարությունը շարունակում է պահպանել 1921 թ. հունիսի 1-ին Գորիսում իրեն տված լիազորությունները և իր վարչապետությամբ ստանձնում է գաղթականության գործերի ղեկավարման պատասխանատվությունը:

Պարսկական ափ անցնելուց հետո՝ Նոդեհն ուղիղ գնացել էր Ղարաղաղի հայկական Մուժամբար գյուղը: Այդ ժամանակ Ղարաղաղի խան Ամիր Արշաղի և Ատրպատականի մյուս հզոր խաներից մեկի՝ Թաղիի միջև կռիվներ էին գնում: Գեռես 1921թ. հունիսին, երբ շարունակվում էին կռիվները Լեռնահայաստանում, վերջինիս ուժերը Մեղրիից 20 վերստ դեպի հարավ-արևելք գտնվող

¹ ՀՀ ԿԳԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 58:

² Տե՛ս «Յեղափոխական ապոմ. ազատագրական պայքարի յուշամատեն», Է: հատոր, 1965, թիվ 12 (60), էջ 350:

³ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 1 հուլիսի:

⁴ Մ. Վրացյան, Կեանքի ուղիներով: Գեպեր, դեմեր, ապրումներ, Զ հատոր, էջ 182:

⁵ Զյուրդի Դալի Ղազարի հետ:

⁶ ՀՀ ԿԳԿՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 88, ք. 51 և շրջերես:

Ուչ Թեքինի մոտերքում ջարդել էին Ամիր Արշաղի գորքը: Արշաղը դիմել էր իր բարեկամ Նժդեհին՝ խնդրելով օգնել իրեն: Մեղում վրայով հունիսի կեսերին Լեռնահայաստանից 500 զինյալներ անցել էին սահմանը և դիրքեր գրավել Ամիր Արշաղի և Թաղի խանի գորքերի մեջտեղում, որպեսզի վերջինիս թույլ չտան վերջնակա- նապես ջարդելու Արշաղին և դրանով իսկ միաժամանակ ապա- հովելու իրենց թիկունքը¹:

Նժդեհի՝ Մուժամբարում գտնված ժամանակ Ս. Վրացյանի «կառավարության» մարդիկ բանակցություններ են սկսում Ղարաղաղի խան Ամիր Արշաղի հետ և արդյունքում գալիս են համաձայնության, որ «հայկական կառավարությունը» խանին «նվիրում է» Չանգեզուրից բերած զենքի մի մասը, իսկ վերջինս ապահովում է Ղարաղաղում ապաստան գտած տայ փախստա- կանների ֆիզիկական անվտանգությունը:

Չենքը Նժդեհի տրամադրության տակ էր: Ելնելով Ամիր Արշաղի հետ Վրացյանի մարդկանց պայմանավորվածությունից՝ նա խանին է՝ հանձնում բոլոր 4 թնդանոթները (որոնցից երկուսի բանալիներն իր մոտ էր պահելու այնքան ժամանակ, մինչև որ Արշաղը կձեռնարկեր կատարելու ստանձնած պարտակա- նությունը) և զնդացիրներից 8-ը: Ամիր Արշաղը Վրացյանին խնդրել էր նաև հայ սպաներից տրամադրել մի քանի հրահանգիչներ, որպեսզի նրանք իր մարդկանց սովորեցնեին, թե ինչպես պետք է գործածել ստացած զենքերը: Խանի խնդրանքը կատարվում է:

Պարսիկ կառավարությունը, որն Ամիր Արշաղի հետ այդ ժամանակ լարված հարաբերությունների մեջ էր, տեղեկանում է այդ մասին և ափսոսանք է հայտնում կատարվածի համար: Իր հերթին, Ատրպատականի մահանգապետը թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանին փոխանցում է կառավարության պահանջը՝ հայ սպաներին ու զինվորներին ետ կանչել Ամիր Արշաղի մոտից և ընդհանրապես չխառնվել Պարսկաստանի ներքին գործերին:

Այդ տհաճ դեպքի առթիվ դաշնակ գործիչներից մեկը հե- տագայում գրել է. «Մի կողմից մենք մեր միակ բարեկամ Պարսկաստանում ապաստան էինք գտնում, հյուրասիրվում էինք, մյուս կողմից այսպիսի անմիտ գործեր կատարում»²:

Հուլիսի վերջերին Մուժամբարում Նժդեհը հիվանդացավ և, կազդուրվելուց հետո, միայն օգոստոսի կեսերին տեղափոխվեց Թավրիզ³: Այստեղ նա ապրում էր գաղտնի⁴, հաճախ փոխելով

բնակարանը: Նժդեհին հավատարիմ խմբապետները հերթով պա- հակություն էին անում նրա կացարանի մոտ, քանի որ երկյուղ կար, որ նրա սպաներից որևէ մեկը կարող է ահաբեկչական փորձի դիմել: Խաթարված էր Սպարապետի հոգեկան վիճակը նաև այն պատճառով, որ Հ. Յ. Դ. Բարձրագույն կուսակցական դատա- րանին՝ առընթեր ստեղծված հատուկ հանձնախումբը հավաքում էր նրան վերաբերող համապատասխան բոլոր նյութերը՝ դատելու համար: Երբեմն գիշերները նա գնում էր Գատական ատյան՝ հարցաքննվելու և բացատրություններ տալու: Սպարապետին ներկայացված հիմնական մեղադրանքը Սյունիքի անկախության կորուստն էր¹:

Թավրիզ գալուց հետո Նժդեհը հայտնվում է անգլիական հետախուզության դեմ-հանդիման: Անգլիացիները նրան փորձում էին մղել նոր, վտանգավոր քայլերի: Թավրիզում անգլիական հյուպատոս Քրիստոֆոն երկու անգամ իր մոտ էր հրավիրում Նժդեհին, նրան համոզում Չանգեզուրում բարձրացնել ապստամ- բություն:

«Իմ կարծիքով Նժդեհը դժվար թե նորից Լեռնահայաստան գնա՝ ապստամբություն սկսելու»², - Թավրիզից իր վերադասին գրում էր խորհրդային գաղտնի լրտեսներից մեկը: Նա ճիշտ էր. Նժդեհը հյուպատոսին պատասխանել էր, որ ինքը տրամադիր չէ այդ քայլին դիմելու և շուտով մեկնելու է արտասահման³: Նոր տեսակցություններից նա խուսափում է, որովհետև գաղթակա- նության շրջանում արդեն աշխույժ խոսակցության նյութ էին դարձրել հյուպատոսի հետ նրա ունեցած հանդիպումները՝ ամենա- գանազան մեկնաբանություններով:

1921 թ. Խորհրդային Ռուսաստանի և Իրանի միջև ստո- րագրվել էր պայմանագիր, որի 6-րդ հոդվածի համաձայն, Ռուսաս- տանն իրավունք էր ձեռք բերել իր գորքերը մտցնել Իրան, եթե որևէ երրորդ տերություն կփորձի նրա տարածքը վերածել հեճակետի՝ խորհրդային պետության դեմ ռազմական գործողություններ սկսելու համար:

Հայ գաղթականության ղեկավարները, նախկին հայկական Պառլամենտի անդամները, հայկական բանակի սպաները, խմբա- պետների մեծ մասը դեմ էին Պարսկաստանում անգլիական ներկայացուցչությունների հետ ակտիվ շփումներին: Անգլիացիներն ամեն ինչ անում էին ամրապնդելու համար իրենց թուլացած

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 26 հունիսի:

² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 113, գ. 3, ք. 37, ք. 61:

³ Նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, ք. 88, ք. 51:

⁴ Նժդեհ: Կենսն ու գործունեությունը. նշխարներ, վկայություններ, էջ 445:

¹ «Են Լեռնահայաստանում Հ.Յ.Դ. գործիչների միև տեղի էին ունեցել անախորժություններ, քորիժագություններ, բախումներ, որոնք, տարագիրների՝ Թավրիզ եկած միջոցին քննության առարկա դարձան «Հ.Յ.Դ. «Խորագույն Ատյանի» կողմից, որն ընտրվել էր դաշնակցության 9-րդ (Մոհամմար Թողոլում (1919թ. Երևանում) քննելու համար դատական բնույթի խնդիրները:

² Նժդեհ: Կենսն ու գործունեությունը. նշխարներ, վկայություններ», էջ 444-445:

³ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ա., ֆ. 113, գ. 3, ք. 37, ք. 4:

⁴ Նույն տեղում, գ. 45, ք. 45:

ազդեցությունը Իրանում և պարսից կառավարության հետ շփումների մեջ էին, որպեսզի ձեռք բերեն նրա համաձայնությունը և գորքեր տեղաբաշխեն երկրի հյուսիսում՝ մերձավորարևելյան իրենց գաղութները «կոմունիզմի վարակից» փրկելու համար: Հայկական գաղթականության վերնախավը տագնապ ուներ, որ խորհրդային կողմը, հենվելով ռուս-իրանական պայմանագրի նշված հոդվածի վրա, կարող է ցանկացած պահի իր գորքերը մտցնել Ատրպատական՝ հայ վտարանդիության վերնախավի համար անկանխատեսելի հետևանքներով:

Թավրիզում գործում էին հայկական քաղաքական երեք ուժեր՝ դաշնակցական, հնչակյան և կոմունիստական, յույս էր տեսնում երեք թերթ՝ «Այգը», «Մինարեթը» և «Զանգը»:

Ամենաբազմամարդը և ամենահեղինակավորը Հ. Յ. Գ. Թավրիզի շրջանային կազմակերպությունն էր. որի մեջ հաշվվում էր մինչև 700 մարդ: Կազմակերպության շրջանային կոմիտեի ղեկավարներն էին Հակոբյանը, Պիոնյանը, Պանիրյանը և ուրիշներ: Դաշնակները այստեղ հրատարակում էին երկու թերթ՝ «Այգը» և «Մինարեթը»:

1921թ. կեսերից Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության մեջ տեղի ունեցան գաղափարական լուրջ խնդրումներ:

Դաշնակցության Արտասահմանյան կենտրոնի՝ դեռևս մայիս ամսին ընդունած որոշմամբ նախատեսված էր հուլիսի 5-ին Գորիսում կրավիրել Դաշնակցություն կուսակցության բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս՝ հետևյալ օրակարգով.

1. Չեկուցումներ. 2. Ներկա մտմենտը և Դաշնակցության կուսակցության տակտիկան. 3. Կուսակցության վերակազմավորումը. 4. Ընթացիկ հարցեր:

Այդ նպատակով արտասահմանյան երկրներում անցկացվում էին կուսակցության բոլոր կազմակերպությունների ժողովներ, որոնցում ընտրվում էին Գորիսի կոնֆերանսի պատգամավորներ:

Կոնֆերանսի պատգամավորներ ընտրելու համար հունիսի 24-ին Թավրիզում նույնպես տեղի ունեցավ դաշնակցականների ընդհանուր ժողով, որտեղ կուսակցության Արևելյան բյուրոյի անունից ընթացիկ մոմենտի մասին գեկուցումով հանդես եկավ Համո Օհանջանյանը: Իր գեկուցման մեջ նա հատկապես կանգ առավ Հայաստանի վիճակի վրա՝ փորձելով ներկաներին համոզել, որ բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում հանդիսանում է չարիք և հայ ժողովրդի նկատմամբ շանտաժ, ուստի ամեն մի դաշնակցականի պարտքն է ղեկավարվել իր տված այդ գնահատականով և հնարավոր բոլոր միջոցներով աջակցել զանգեզուրյան շարժմանը: Ժողովում Օհանջանյանի գեկուցումը ենթարկվեց ուժգին քննադատության: Չնայած ընդդիմությունը պահանջեց ինչ կերպ ուզում է լինի՝ Գորիսում ոչ մի կոնֆերանս չհրավիրել և

իլկվիղացնել շարժումը Զանգեզուրում: Ժողովի մասնակիցների մեծ մասն իր անբավարարությունը հայտնեց կուսակցության Արևելյան բյուրոյի քաղաքականության նկատմամբ¹:

Դաշնակցության կազմակերպության մեջ ձևավորված ձախ հոսանքի ղեկավարներից մեկը «Մինարեթ» թերթի խմբագիր Ս. Հայրապետյանն էր, որի հետևից էին գնում նաև խմբագրությունում աշխատող դաշնակցականները²: Այդ ձախ հոսանքը հավանություն էր տալիս Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականությանը Անդրկովկասի նկատմամբ, բայց Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների հանդեպ խիստ բացասաբար էր տրամադրված, այսինքն՝ շարունակում էր կանգնած մնալ կուսակցության ընդհանուր գծի վրա: Այդ հակասությունը փոխադրվում էր «Մինարեթի» էջեր, որոնցում յույս էին տեսնում իրենց բովանդակությամբ իրար հակասող հոդվածներ³:

Ի վերջո «Մինարեթը» լիովին հրաժարվեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններին քննադատելուց, աստիճանաբար դուրս եկավ դաշնակցական կազմակերպության գաղեցությունից և դարձավ անկախ: Հրաժարվելով հակախորհրդային դիրքորոշումից՝ թերթը, սակայն, չէր ուղեգրում բոլշևիկյան գաղափարները: Թեև թերթն իր ետևից տանում էր դաշնակցությունից հեռացող կամ հեռացած զգալի թվով անդամների, բայց նրան մինչև վերջ խորք մնացին կոմունիստական գաղափարները⁴:

Թավրիզի դաշնակցական կազմակերպության պաշտոնական օրգանը շարունակում էր մնալ երկօրյա «Այգ» թերթը, որը բոլշևիզմի հանդեպ անհաշտ դիրքերում էր: Թերթը զանգեզուրյան գոյամարտի, Նժդեհի վարած գործունեության ակտիվ պրոպագանդիստն էր⁵: Ընդհանրապես դեպի բոլշևիզմը և առանձնապես դեպի Հայաստանի խորհրդային կարգերը թերթի անհաշտ վերաբերմունքը հատկապես ընդգծվեց, երբ նրա խմբագրումը հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին հանձնվեց Արտաշես Չլիինգարյանին: Նա էր ուղղություն տալիս թերթի գաղափարական դիրքորոշմանը մինչև Պարսկաստանից մեկնելը:

Թավրիզում գործող Ս. Գ. Հնչակյան կազմակերպության մեջ հաշվվում էր շուրջ 60 անդամ, որոնք ունեին իրենց ակումբը, ֆինանսական մեծ դժվարություններով հրատարակում էին «Զանգ» թերթը: Կազմակերպության գլուխն էր կանգնած Ալեքսանդր Տեր-Մինասյանը:

¹ ՀՀ ԴՊՆ օրենք, № 113, գ. 3, գ. 10, ր. 22-ի շրջերես:

² Նույն տեղում, № 114, գ. 2, գ. 99, ր. 16-ի շրջերես:

³ Նույն տեղում, ր. 11:

⁴ Նույն տեղում, № 113, գ. 3, գ. 10, ր. 11:

⁵ Նույն տեղում, գ. 45, ր. 12:

⁶ Նույն տեղում, № 114, գ. 2, գ. 99, ր. 16-ի շրջերես:

⁷ Նույն տեղում, ր. 11:

Հնչակյան կազմակերպությունն աստիճանաբար կանգնեց խորհրդային իշխանության ակտիվ պաշտպանության դիրքերում: Քանի որ կուսակցության կազմակերպությունների մեծ մասը Ամերիկայում, Բալկաններում և Թուրքիայում կանգնել էր III Ինտերնացիոնալի պատճառով վրա, ուստի Թավրիզի հնչակյաններն իրենց համարում էին բուլղարի համակիրներ, և այդ ուղղությամբ պրոպագանդ էր սկսել նրանց «Չանգ» պաշտոնաթերթը: Գնալով, բուլղարի ամրանալուն զուգընթաց, «Չանգը» դարձավ Հոկտեմբերյան հեղափոխության գաղափարների ակտիվ պրոպագանդիստ¹:

Թավրիզում գործում էր նաև ոչ մեծաթիվ հայ կոմունիստների կազմակերպությունը: Նրա մեջ հաշվվում էր շուրջ 50 մարդ, որոնք ընդգրկված էին 4-5 բջիջներում: Կազմակերպությունը մտնում էր Պարսկաստանի նորաստեղծ կոմունիստական կուսակցության մեջ, բայց գործնական որևէ ցուցում կամ աջակցություն չէր ստանում նրա ղեկավարությունից: Թավրիզի հայ կոմունիստներին ղեկավարում էր Արշավիր Չիլինգարյանը (Ռոբերտս):

Կոմունիստների կազմակերպությունը՝ հանձին նրա ղեկավար Արշավիր Չիլինգարյանի, ամենասերտ կապերի մեջ էր Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության, մանավանդ՝ Ասքանազ Մռավյանի հետ: Քանի որ կոմունիստները չունեին իրենց պաշտոնաթերթը, ուստի նրանք ստիպված օգտագործում էին հնչակյան «Չանգը»: Թերթի խմբագրակազմ էին մտել մի քանի կոմունիստներ, որի պատճառով թերթը փոխել էր իր նախկին ուղղությունը և դարձել բուլղարիկյան²:

Թվով փոքր, բայց ամուր կարգապահություն ունեցող հայ կոմունիստների կազմակերպությունը չէր բավարարվում «Չանգ» թերթի էջերը օգտագործելով և գնալով ընդլայնում էր իր պրոպագանդիստական ու քարոզչական աշխատանքները հայ բնակչության, մանավանդ՝ հայ փախստական զանգվածների մեջ: Այդ գործում կազմակերպությունը զգալի աջակցություն էր ստանում անմիջականորեն Խորհրդային Հայաստանից և Թավրիզում Հայաստանի կառավարության ներկայացուցչությունից: Այդ օգնությունը հիմնականում արտահայտվում էր պրոպագանդիստական մյուսթեր տրամադրելով, որի վկայությունը արխիվներում պահպանվող բազմաթիվ փաստաթղթերն են:

Այսպես, օրինակ, Թավրիզի հայ կոմունիստների կազմակերպության ներկայացուցիչը 1921թ. հունիսի 25-ին Ա.Մռավյանին հասցեագրած նամակով խնդրում էր Նրևանից ուղարկել անհրաժեշտ գրականություն: «Խիստ շնորհակալ կմնանք,- գրում էր

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 7:

² Նոյն տեղում:

նա,- եթե ուղարկեք թարմ թերթեր, բրոշյուրներ, գլխավորաբար՝ Լենինի, Ջինովևի, Կամենևի և Բուխարինի վերջին աշխատությունները: Առաջին առիթով ուղարկեցեք Բուխարինի “Азбука коммунизма” գիրքը, որը մեր կոմյաչեկայի մեջ կատարվելիք աշխատանքների համար անհրաժեշտ է: Գրականությունը լինի ռուսերեն, թուրքերեն և հայերեն»¹:

Բացի քաղաքական կազմակերպություններից, Թավրիզում գործում էին նաև բարեգործական, ուսումնական և այլ կազմակերպություններ:

Պարսկաստան անցած հայ սպաները, խմբապետներն ու մաուգերիստները օգոստոսին ստեղծեցին իրենց «Ռազմական միությունը»՝ Կուռ Թարխանյանի ղեկավարությամբ: «Միության» ներսում ձևավորվել էր երկու խմբավորում՝ սպաների և խմբապետների: Մեպտեմբերի 10-ին տեղի ունեցած նիստում սպաները՝ թվով 45 մարդ, հարց էին բարձրացրել խմբապետներին «Ռազմական միությունից» հեռացնելու մասին, սակայն տեղի ունեցած բուռն վիճաբանությունների արդյունքում հարցը հանել էին օրակարգից: Հետագա օրերին սպաներից մի քանիսը ստիպված են լինում աշխատանքի անցնել պարսկական ժանդարմերիայում², իսկ մյուսները կազմակերպում են «Սպաների միություն»: Իրենց հերթին առանձին կազմակերպություն են ստեղծում խմբապետներն ու մաուգերիստները:

«Սպաների միությունն» ամբողջովին թշնամաբար էր տրամադրված ինչպես Վրացյանի և ընկերների, այնպես էլ խմբապետների և մաուգերիստների նկատմամբ: Բայց իրենք՝ սպաներն էլ սիսանական չէին, բաժանված էին երկու խմբի. մի խումբը պնդում էր պատվիրակություն ուղարկել Մյասնիկյանի մոտ և խնդրել հատուկ ղեկրետ հրապարակել սպաների ներման մասին. մյուս խումբը բռնել էր սպասողական դիրք: Սպաները կտրականապես դեմ էին Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ թշնամական որևէ գործողության, իսկ նրանցից շատերը երազում էին հայրենադարձվել և ծառայել հայկական կարմիր բանակում³:

Դրան հակառակ խմբապետների և մաուգերիստների կազմակերպությունը շարունակում էր թշնամական դիրքերի մեջ մնալ խորհրդային իշխանության հանդեպ, մերժում էր ՀՄԽՀ Հեղկոմի ներման ղեկրետները և մտածել անգամ չէր ուզում Հայաստան վերադառնալու մասին:

Բայց հայրենիք վերադառնալու գաղափարը օրեցօր ընդգրկում էր փախստականության նորանոր զանգվածների:

Գաղթականության ժողովրդական խավերի մեջ գնալով խո-

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 9-ի շրջերև:

² Նոյն տեղում, ք. 46:

³ Նոյն տեղում, գ. 33, ք. 47:

րանում էր այն գաղափարը, որ «Խորհրդային Հայաստանի ամբողջության դեմ ուղղված ամեն մի քայլ ոճրագործություն է. որ պետք է դադարեցնել պայքարը և, եթե հնարավոր է, մասնակից դառնալ երկրի վերաշինության»¹:

Այդ մտափոխությանը մեծապես նպաստում էին Հայաստանից պարբերաբար թափվող ժամանող բուլշևիկ գործիչները: Նրանցից մեկը Երևան վերադառնալուց հետո օգոստոսի 17-ին ՀՄԽՀ արտգործնախարհին հղած զեկուցագրում նշում էր. «Թավրիզում խմորումները սկսել են վաղուց, և իմ պրոպագանդը միայն յուր է լցրել բռնկված խարույկին: Փոքրրկված մթնոլորտում խորհրդային գործչի մասնակցությունն այդ բռնկումներին առաջ է բերում բարձր, հեղափոխական տրամադրություն»²: Ապա նա հաղորդում էր. «Իմ թավրիզում եղած ժամանակ կարդացել եմ մի շարք դասախոսություններ և զեկուցումներ՝ հնչակյանների, դաշնակների, ռամկավարների, միմարեթականների և այլ հասարակական խմբակցություններում: Իմ դասախոսությունն ամենից ուժեղ ազդեցություն է գործել տաճկահայ զինվորների և խմբավորումների ժողովում, որ կազմակերպված էր դաշնակների նախաձեռնությամբ: ...Մարդիկ այլևս հոգնել են լսել կացիներով զինված կարմիր գործառույթի մասին և այժմ խիստ կարոտ ունեն լսելու զգաստ ու կոնկրետ բացատրություններ խորհրդային կարգերի և հեղափոխության ընթացիկ մոմենտի մասին»³:

Քանի որ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը դեռևս դիվանագիտական ներկայացուցչություն չուներ Պարսկաստանում, ուստի ինչպես Թեհրանի հայ ազգային իշխանությունները՝ հանձնաձեռն Ատրպատականի հայկական թեմի ղեկավարության և անձամբ թեմակալ առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի, այնպես էլ փախստականության ղեկավարությունը մինչև հուլիսի վերջերը Խորհրդային Հայաստանի հետ առնչվող բոլոր հարցերով դիմում էին Պարսկաստանում ՌՍՖՍՀ ղեսպանությանը և Թավրիզում գտնվող հյուպատոսությանը:

Գորիս քաղաքը գրավելուց հետո, Ալ. Մյասնիկյանի միջնորդությամբ, Մոսկվան ժամանակավորապես Թեհրանում խորհրդային լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնի վրա էր դրել նաև Խորհրդային Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի պարտականությունները, սակայն պարսկական կողմը մտադիր չէր ընդառաջ գնալու Մոսկվայի այդ առաջարկին և շարունակում էր ճանաչել Իրանում Հայաստանի Հանրապետության ղեսպան

իշխան Արդուբյանի լիազորությունները: Չնայած Ռոտշտեյնի մի շարք պահանջներին՝ Արդուբյանը հրաժարվում էր նրան հանձնել Հայաստանի նախկին հանրապետության ղեսպանության գործերը և գույքը, պատճառաբանելով, որ ինքը Չանգեզուրի կառավարությունից հանձնարարություն ունի շարունակել կատարել իր վրա դրված պարտականությունները և Չանգեզուրը ներկայացնել պարսկական կառավարության մոտ:

Հուլիսի 16-ին ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը հեռագիր է հղում Թեհրան՝ Իրանի արտգործնախարարին, որով նշում էր, որ Չանգեզուրը լրիվ խորհրդայնացված է, նրա նախկին կառավարությունը գտնվում է գավառի սահմաններից հեռու, ուստի ոչ մի խոսք չի կարող լինել Արդուբյանի լիազորությունները պահպանելու մասին և, հետևապես, նրան պետք է դիտել իբրև մասնավոր անձ: Ավելին, Խորհրդային Հայաստանի արտգործ-ժողկոմի հեռագրում ասված էր. «Արդուբյանի նկատմամբ կարելի է դիմել ռեպրեզիվ միջոցների՝ որպես հայ ժողովրդի ունեցվածքը յուրացրած անձի»: Վերջում հույս էր հայտնվում, որ պարսկական իշխանությունները անհապաղ միջոցներ ձեռք կառնեն Հայաստանի ղեսպանության գործերն ու գույքը հանձնելու Ռոտսաստանի ղեսպան Ռոտշտեյնին՝ որպես Խորհրդային Հայաստանի շահերը Իրանի կառավարության առջև ներկայացնող պաշտոնյայի⁴:

Քիչ թե շատ ուշքի գալուց հետո տարագիրների շրջանում, ինչպես և պետք էր սպասել, սկսվեց կատարվածի գնահատումը և վերագնահատումը. մի կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության, այդ թվում՝ Չանգեզուրի, գործիչների նկատմամբ ծայր առավ սաստիկ քննադատությունների և դատապարտումների ալիքը, մյուս կողմից՝ վերջիններս հրապարակ բերեցին անթիվ-անհամար արդարացուցիչ պատճառաբանություններ: Ս.Վրացյանի վկայությամբ՝ «Մասնավորապես քննադատում ու դատապարտում էին Գ.Նժդեհին: Նրան էին համարում Չանգեզուրի վերջին բոլոր անհաջողությունների պատճառը: Իր հերթին, Նժդեհն էլ դատապարտում էր երևանցիներին, որոնք եկել ու բարոյաքել էին Չանգեզուրի ուժերը: Մեղադրում էր Ռուբենին, որ Արաքսի ափին անտարբեր նստած՝ մասնակից չէր եղել Չանգեզուրի պայքարին բուլշևիկների դեմ: Մեղադրում էր Կուռոյին, որ, իբր, բավարար եռանդ ցույց չէր տվել Չանգեզուրը պաշտպանելու համար: Գժգոհ էր Սմբատը՝ իր մշեցիներով, դժգոհ էին սասունցիները: Բնական էր. Դակատամարտը կորցրած զինվորը պետք է դժգոհ լիներ և պարտության համար պատասխանատուներ փնտրեր»⁵:

Այստեղ ճշմարտության դեմ մեղանշում է Վրացյանը: Իրա-

¹ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը., ք. 114, գ. 2, գ. 99, բ. 1:

² Նույն տեղում, բ. 2:

³ Նկատի ունի գաղթականների այն մասին, որը գտնվում էր «Միմարեթ» ընթրի գաղափարական ազդեցության տակ:

⁴ Նույն տեղում, բ. 3:

⁵ ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը., ք. 114, գ. 2, գ. 88, բ. 15:

⁶ Ա. Վրացյան, Կեսանի ուղիներով: ՊԼԱԿԵՐ, դիմեր, ապրումներ, 2 հատոր, Խ. 183-184:

կանում և կուսակցական ընկերների շրջապատից, և՛ գաղթականության հսկա զանգվածից ամենաուժգին քննադատությանը նա էր ենթարկվում, այլ ոչ թե Նժդեի:

Վրացյանի ընդդիմախոսների մի մասը նրան ամենից շատ քննադատում էր Փետրվարյան ապստամբությունը նախապատրաստելու, Փրկության կոմիտեի գործունեության և Դարալազյազի հունիսյան հարձակման համար, որոնց հետևանքը երկրի հետագա քայքայումը և մի քանի հազար մարդկանց կործանումն էր եղել: Նախկին վարչապետը հատկապես անողորք քննադատության էր ենթարկվում Հայաստանի Պառլամենտի Թավրիզում կազմակերպչորեն միավորված անդամների կողմից, որոնք նրանից պահանջում էին հանրությանը բացատրություններ տալ կատարած գործողությունների համար: Վրացյանը պառլամենտականներին պատասխանում էր, որ ՀՀ Պառլամենտը Հայաստանի Հանրապետության անկումով, բնականաբար, զրկվել է իր լիազորություններից, հետևապես նրա նախկին անդամները ոչ ոքի չեն ներկայացնում և, որ ինքը պատասխանատու է միայն Դաշնակցության առաջիկա 10-րդ համագումարի առջև, նրան էլ կտա մանրամասն հաշվետվություն՝ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության առաջին օրից հետո ընկած ժամանակաշրջանում իր կատարած լավ ու վատ գործերի համար:

Խիստ քննադատության էին ենթարկվում հատկապես Փետրվարյան ապստամբությունը և դրա հետևանքները: Ըստ որում, ապստամբությունը ղեկավարած ուժը՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունն ինքն էր նախաձեռնություն ու շահագրգռվածություն հանդես բերում գնահատելու ու վերագնահատելու արվածը, ինքն էր փորձում վերհանել ճշմարտությունը: Այդ նպատակով կազմակերպում էր բազմամարդ ժողովներ, որոնցում արտահայտվում էին ամենատարբեր տեսակետներ ու կարծիքներ:

Ս. Վրացյանն իր ընդդիմախոսներին պատասխանում էր ժողովներում տրված զեկուցումներով, ունեցած բանավոր ելույթներով և մամուլում տպագրված նյութերով:

«Այգ» օրաթերթի 1921թ. օգոստոսի 13-ի և 18-ի համարներում Ս. Վրացյանը հանդես եկավ հողվածով, որն, ըստ էության, այդ օրերին ժողովներում իր տված զեկուցումների և ելույթների ամփոփումն էր: Հողվածը նվիրված էր Փետրվարյան ապստամբությանը և դրանից հետո ծավալված իրադարձությունների վերլուծությանը: Հողվածագիրն այն միտքն էր զարգացնում, որ այդ հեղաշրջումը պատահական չէր, այն արդյունքն էր ոչ թե սուրյեկտիվ ցանկությունների կամ միջազգային ուժերի միջամրտության, այլ ուղղակի հետևանք էր ներքին պատճառների, բոլշևիկների վարած քաղաքականության:

Պատասխանելով նրանց, ովքեր Փետրվարյան շարժումը

համարում էին արկածախնդրություն, Ս. Վրացյանը գրում էր. «Մենք այնքան կույր չէինք, որ չտեսնեինք, թե ինչպիսի միջազգային ամնպաստ պայմաններում տեղի ունեցավ շարժումը, որի հեղինակը՝ գյուղացիությունը, հաշվի չէր առել հետագա անելիքները, որոնք անխուսափելի կերպով պիտի տանեին դեպի պարտություն, մանավանդ Վրաստանի անկումից հետո, երբ բոլշևիկ հրամանատարության ձեռքերն արձակվեցին, և նա դեպի Հայաստան շարժեց մեծաքանակ ռուսական զորքեր»: Այնուհետև նա նշում էր, որ «ինչքան և նշանակալից լինի փետրվարի 18-ի արդյունքը, որքան և անխուսափելի և անհրաժեշտ համարենք այդ շարժումը, չի կարելի ժխտել, որ նա էպիզոդիկ բնույթ ունի և չի կազմում օրինական մասը քաղաքական դեպքերի շարունակության: Պարզ է, որ եթե դեկտեմբերից իշխեք ավելի խելացի ու հեռատես քաղաքականություն, Փետրվարյան ապստամբությունը տեղի չէր ունենա, և Հայաստանը ազատ կմնար մի խոշոր ցնցումից»¹:

Այնուհետև Ս. Վրացյանը նշում էր, որ ծանր նահանջը, Չանգեզուրում կրած անհատակ դժվարությունները և տանջանքները մեծապես անդրադարձել են Պարսկաստանում ապաստան գտած տարագիրների բազմության վրա. ամենքը գազազած էին ու իրարից դժգոհ, մյուս կողմից՝ նյութական վատ պայմաններն անտանելի էին դարձնում կյանքը: Բայց դա չէր էականը, գրում էր նա, այլ այն, որ առաջ են եկել քաղաքական նոր հարցեր, որոնք շուտափույթ և լուրջ լուծում էին պահանջում: Այդ հարցերի թվում առաջին գծի վրա Վրացյանը դնում էր Հ. Յ. Դաշնակցության շարքերի մաքրության, նրա հետագա ամրապնդման խնդիրները: «...Արտասահմանյան բոլոր շրջաններում,- գրում էր նա,- մեր կուսակցության ներսում կատարվում է եռուն կազմակերպական աշխատանք, որը պետք է զարգացնել երկու ուղղությամբ. մի կողմից պետք է անողորք կռիվ մղել պատեհապաշտության ու քաղաքական հայացքների անորոշության դեմ՝ հաստատելով կուսակցական մեկ և ընդհանուր քաղաքականություն, մյուս կողմից՝ անխնա լինել դեպի արատավորված, բարոյազուրկ, զեղծարար, ոչհեղափոխական ու հակասոցիալիստական տարրերը, որոնք տեղ են գտել մեր կուսակցության շարքերում»²:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե այսուհետև ինչպիսին է լինելու Դաշնակցության քաղաքականությունը Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, Վրացյանը շեշտում էր. «Մենք շատ լավ տեսնում ենք, թե ներկայումս մեր ժողովրդին ամենից ավելի ինչ է հարկավոր. նրան հարկավոր է հանգիստ և տնտեսական բարելավում: Եթե այժմվա բոլշևիկները կարողանան գեթ նվազագույն

¹ «Այգ» (Թավրիզ), 1920, 13 օգոստոսի:
² Նույն տեղում, 18 օգոստոսի:

չափով գոհացնել ժողովրդին, մենք ոչ միայն խոչընդոտ չենք լինի, այլև ամենամակեղծ կերպով կթելադրենք մեր երկրի ընկերներին՝ օգնել նրանց և արտասահմանում էլ արգելքներ չենք հարուցանի: ...Մեր խորին համոզումով Հայաստանը պետք է ազատ պահել ներքին ցնցումներից ու քաղաքական կռիվներից»:

Արտահայտելով իր կառավարության տեսակետը Խորհրդային Հայաստանում մնացած դաշնակցականների պահվածքի մասին՝ Ս. Վրացյանը նրանց պատվիրում էր. «...Երկրում գտնվող մեր ընկերները պետք է շատ զգույշ լինեն և չենթարկվեն որևէ պրովոկացիայի: Պետք է լծվել պետական և հասարակական աշխատանքի, նպաստել ժողովրդի տնտեսական վիճակի բարելավմանը, պետական մեքենայի կարգավորմանը, երբեք չմտածել սարսափի մասին. պետք է նպաստել, որ ստեղծված դրությունից Հայաստանը առավելագույն օգուտները քաղի»¹:

Ս. Վրացյանի այդ հռովածը առիթ դարձավ կրքերի նոր բորբոքման: Նրա քննադատները, կարևորագույն խնդիր համարելով կուսակցության շարքերի մաքրումը, միաժամանակ գտնում էին, որ այդ գործը պետք է կատարեն միմիայն իրենց ոչնչով չարատավորած կուսակցական ընկերները:

Կամա թե ականա նորից բարձրացավ Հայաստանից տարած գումարների և մյուս արժեքների հարցը: Վրացյանին մեղադրում էին, որ նրա կարգադրությամբ ապրիլի 2-ին գումարները և մյուս արժեքները Երևանից դուրս են բերվել ապօրինաբար, բայց գոնե ապահով տեղ հասցնելու համար չեն ձեռնարկվել պաշտպանության ամենատարրական միջոցները: Ջորիների վրա բեռնված գումարների, արծաթե և ոսկյա իրերի, զարդարանքի մի մասը ճանապարհին յուրացրել են հենց նրանք, ում վրա դրված է եղել այդ արժեքների հսկողությունը: Փախստականներից ոմանք հայտարարություններ էին անում, թե իրենք ականատես են եղել, որ Երևան-Մեղրի ճանապարհի տարբեր հատվածներում սրանք ինչպես են բեռների մի մասը թաղել գետնի տակ՝ ապագայում հանելու հույսով: Արժեքների մյուս մասը, գոյամարտի վերջին օրերին Փրկության կոմիտեի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի կարգադրությամբ, որին հանձնարարված էր դրանց պահպանությունը, ինքնագույն թաքցվել է Կապարգողթի տարբեր մասերում: Վերջապես ապագույցներ էին բերվում, որ երևանյան տարադրամի զգալի մասը Ձանգեգուրում և Պարսկաստանում արդեն ծախսվել է Հակոբ Տեր-Հակոբյանի գլխավորած փոքր խմբի կողմից, բացի այդ, առանձին անձանց կողմից կատարվել են դրամական ծանր զեղծումներ: «Կառավարությունն» ամեն միջոց գործի էր դրել

ծածուկ պահելու ծախսված գումարների հաշիվները, բայց այն, ինչ հայտնի էր դարձել, առաջագրել էր գաղթականության ընդվզումը:

Գաղթականության մեջ մեծ հուզում էր առաջ բերել նաև Թիֆլիսից և Երևանից եկած այն յուրը, որ Հայաստանի համար արտասահմանից Բաթում հասած հսկայական գումարի դեղորայքը, որի կարիքը մեծապես զգում էր հիվանդներով ու գաղթականներով լեցուն երկիրը, այնտեղից հետ էր տարվել²:

Գաղթականությունը պահանջում էր Երևանից հանած տարադրամի և մյուս արժեքների մասին մանրամասն հաշվետվություններ կայացնել հասարակայնությանը: Վերջապես, հաշվետվություն կազմելու համար, Ս. Վրացյանի հանձնարարությամբ, ստեղծվեց մի հանձնախումբ, որի մեջ մտան նախկին 12 նախարարներ, Փրկության կոմիտեի պետական վերահսկիչը և մի խումբ հաշվապահներ: Ըստ որում, հանձնախումբը իր աշխատանքներին մասնակից չդարձրեց ուրիշ ոչ ոքի, այդ թվում՝ նշանավոր մի քանի դաշնակցական այն գործիչներին, որոնց մասնակցությունը այդ գործին պահանջում էր հասարակայնությունը՝ ելնելով նրանց ազնվությունից, պարկեշտությունից և անկողմնակալությունից:

Հանձնախումբը չորս ամիս փակված աշխատելուց հետո, վերջապես, գրքույկի ձևով հրատարակեց հաշվետվություն, որը, սակայն, ոչ միայն չբավարարեց հասարակայնությանը, այլև առաջ բերեց նորանոր հարցեր:

Դաշնակցական գործիչ Սիրակ Գրիգորյանը 1921 թ. նոյեմբերին Հ.Յ.Բ. առաջիկա 10-րդ համագումարին նշած ընդարձակ բողոք-զեկուցագրում, անդրադառնալով հիշյալ հանձնախմբի ստեղծած փաստաթղթին, ներկայացրել էր տարադրամի հետ կապված մոտ քստմությունը: Նա գրում էր. «Այդ հաշվետվությունից անհնար է գաղափար կազմել, թե ի՞նչ արժողության տարադրամ է դուրս բերված (Երևանից - Ա.Ս.). ինչքան է ծախսված և ինչքան մնացած»³:

Ս. Գրիգորյանը միաժամանակ նշում էր, որ հաշվետվության մեջ հիշատակված են տվյալներ տարբեր երկրների դրամների, ականջօղերի, մատանիների, արծաթե գոտիների, արծաթապատ դաշույնների, ժամացույցների և ուրիշ երկրորդական իրերի մասին, բայց ոչինչ չի ասված, թե որքան է Թավրիզ հասած տարադրամի և Երևանում եղած տարադրամի չափերի միջև տարբերությունը:

¹ Տե՛ս «Կարմիր աստղ» (Թիֆլիս), քիվ 53, «Կոմունիստ», 1921, 12 մայիսի:

² ՀՀՆԿԿՊԿ, ֆ. 113, գ. 3, ք. 37, ք. 62:

³ Ի դեպ, այս վերջին հարցը լայնորեն քննարկվում էր նաև արտասահմանյան հայ մամուլում, ինչպես այդ օրերին, այնպես էլ դրանից հետո: Այսպես, «Արձագանք Փարիզի» քերթը 1922 թ. նոյեմբերի 25-ի համալուրմ տպագրել էր Հայաստանի պետական գանձի լիով գուգակր ներկայացնելով, թե այդ գանձը որքան է եղել Երևանում և որքան է հասել Թավրիզ: Պետական գանձի պատմությունը սփյուռքի հասարակայնությանը հուզում էր շատ տարիներ: Նույնիսկ 15 տարի հետո 1945 թ. օգոստոսին, Շահան Նաթալիս տպագրել էր հոդված՝ «Վրացյանից պահանջելով իր տարած գանձը վերադարձնել Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը (տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 1945, 3 օգոստոսի):

¹ «Այգ» (Թավրիզ), 1920, 18 օգոստոսի:

Ավելի ծանր ու մտահոգիչ էր Երևանից բերած տարադրամի և գաղթականությանը սովից փրկելու համար արտասահմանյան հայ գաղութներից ստացած գումարների ծախսման ձևը:

Պարսկաստան անցնելուց հետո առաջին մեկ ամսում, Թավրիզ հասցրած տարադրամը «կառավարությունը» հայտարարել էր անձեռնմխելի, և դա պատճառաբանում էր նրանով, թե իր տրամադրության տակ եղած արժեքները գործադրվելու են «համազգային նպատակի»՝ «Հայաստանի ազատագրության գործին»:

Բայց այդպես երկար անհնար էր շարունակել, քանի որ գաղթականությունը սուկափի վիճակում էր: Պետական նախկին ողջ պաշտոնեությունը (բացի ընտրյալների մի փոքր խմբից), մտավորականությունը, զինվորականությունը տանջվում էին նյութական անտանելի պայմաններում, հանրապետական Հայաստանի հայտնի գործիչները թափառում էին փողոցներում՝ ուտաբոբիկ ու կիսամերկ: Ավելի ահավոր էր հասարակ մարդկանց դրությունը, եղան սովամահության բազմաթիվ դեպքեր, Թավրիզի հայոց գերեզմանատան բակում թափված էին կմախքացած մարդիկ՝ ապրկու հույսը լիովին կորցրած:

Գաղթականության և դաշնակցական ընկերների ճնշման տակ «կառավարությունը» սկսեց ծախսել տարադրամը: Օգոստոսի վերջերից սկսած գումարներ տրվեցին բոլոր փախստականներին՝ խիստ տարբերակված:

«Կառավարության» անդամներին նշանակվեց ամսական 30-ական բուման աշխատավարձ՝ հինգ ամսով, բայց այդ ժամկետը լրանալուց հետո էլ նրանք շարունակում էին ստանալ այդքան գումար՝ մինչև 1922 թ. մարտ ամիսը: Բացի այդ, նրանց տրվեց 100-ական բուման «լիկվիդացիոն» մինչև այն ժամանակ, երբ Վրացյանը չորս ամիս պահելով իր «կարիները», վերջապես, լուծարեց այն:

Ինչ վերաբերում էր «պետական պաշտոնյաներին», ապա նրանք աշխատավարձ չէին ստանում (բացառությամբ մի քանիսի), աշխատավարձ չէին ստանում նաև Հայաստանի նախկին Պառլամենտի անդամները, չխոսելով արդեն «լիկվիդացիոնի» մասին: Եվ պաշտոնեությանը (այդ թվում զինվորականներին), և՛ մյուս բոլոր գաղթականներին տրվում էր նպաստ՝ օրական մեկ դրանի չափով՝:

Ինչպես տեսնում ենք, դրամը բաժանելու չափանիշ չկար: Այդ էր պատճառը, գրում էր դաշնակցական գործիչներից մեկը, որ մարդիկ «իխարսափված էին կամ թշնամացած»²:

Պատահական չէ, որ Թավրիզի դաշնակցական մտավորա-

կանությունը խիստ մտահոգված էր, թե ինչպես զուեյ կուսակցությունն այլասերվող, վարկաբեկիչ տարրերից և գոնե ապագայում չեզոքացնել նրանց գործունեությունը:

Օգոստոսի սկզբին Միրակ Գրիգորյանի նախագահությամբ, Թավրիզի Ղալա թաղի հայկական դպրոցի սրահում տեղի ունեցավ քաղաքի դաշնակցական բոլոր մարմինների անդամների և գործիչ ընկերների ժողով, որը որոշում ընդունեց դիմել Դաշնակցության Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմնին՝ կուսակցությունն անարժեք տարրերից մաքրելու պահանջով՝:

Գալեզին Նժդեհը մի կողմ էր քաշվել կրքերի անսանձ ալեկոծումներից, նա իրեն հեռու էր պահում թե՛ ներկուսակցական պայքարներից և թե՛ Վրացյանի «կառավարության» քննադատություններից: Նրա միտքը զբաղված էր Լեռնահայաստանի անկման պատճառների քննությամբ, որի արդյունքում իր մտածումները հանձնեց թղթին և, որպես զեկուցագիր, ներկայացրեց Հ. Յ. Դաշնակցության Թավրիզի (Վրեժի) Կենտրոնական կոմիտեին: Ընդարձակ այդ զեկուցագիրն առաջին հերթին պատասխան էր օրվա իր քննադատներին, բայց այն, ըստ էության, մեծ հայրենասերի և մեծ ռազմագետի վերապրած խոհերն էին Ջանգեզուրի հերոսամարտի վերջին փուլի մասին, դեպքերի ու իրադարձությունների անմիջական գնահատումները: Եվ, որպես այդպիսին, զեկուցագիրը ստույգ վավերագիր է, հետևապես՝ անփոխարինելի պատմագիտական արժեք:

Ջեկուցագրի հիմնական դրույթները հետագայում Նժդեհը որոշակիացրել է իր գրքերում, հողվածներում և նամակներում: Նրանում Մպարապետը հետևողականորեն զարգացնում էր այն միտքը, որ Ջանգեզուրի հաղթանակների դափնին պատկանում է ոչ թե իրեն, այլ լեռնաշխարհի հերոս ժողովրդին, իսկ անհաջողությունների ու պարտությունների համար պատրաստ է կանգնելու պատմության դատի առջև: Այդպես է նա մտածել նաև հետագա ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նամակներից մեկում գրել է, որ մոլորություն է Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը բացատրել անգվածների վրա իր մոգական ազդեցությամբ: «Ջանգեզուրում, - նշել է Նժդեհը, - ես չեմ ունեցել ոչ մի կանոնավոր զինվոր, ոչ տեխնիկական պաշարներ, ոչ նյութական միջոցներ, չկար այն ամենը, ոլով ինքնակալ անհատները ժողովրդական զանգվածներին են փաթաթում իրենց կամքը: Մեր ժամանակներում ոչ ոք չի կարող ժխտել ժողովրդական զանգվածների վճռորոշ դերը: Ես չեմ ժխտում նաև անհատի դերը, նրա ազդեցությունը պատմական իրադարձությունների ընթացքի և ելքի վրա:

Բայց հաստատում եմ, որ Ջանգեզուրը կայաշտպաներ իր լեռները նաև առանց ինձ:

¹ ՀՀ Կոնգրես, ք. 113, գ. 3, գ. 14, p. 63
Նույն տեղում.

² ՀՀ Կոնգրես, ք. 113, գ. 3, գ. 14, p. 63:

Ոչ մի անհատ, թեկուզ հանճարեղ, չի կարող ժողովրդին փաթաթել իր կամքը, եթե չի արտահայտում նրա կամքը: Չանգեզուրի ուժը պետք է որոնել ոչ թե իմ ազդեցության, այլ գաղափարապատմական ժառանգորդության մեջ. դարերի ընթացքում լեռնահայությունը հաճախ է ստիպված եղել պաշտպանել իր լեռները՝ խոր գիտակցելով նրանց նշանակությունն իր ինքնապաշտպանության գործում»¹:

Վերլուծելով Լեռնահայաստանի անկման պատճառները՝ Նժդեհը հատկապես ընդգծում էր դրանցից մի քանիսը:

1. Լեռնահայաստանի պաշտպանության վրա կործանարար ներգործություն ունեցան խորհրդային զորքերի կողմից Երևանը գրավելուց հետո Չանգեզուր անցած ահաբեկ բազմությունները, որոնք իրենց հետ զավառ բերեցին հուսալքում և խուճապ:

2. Լեռնահայաստանի գորամասերի մարտական ոգին մեծապես խաթարեց և լքում առաջ բերեց բոլշևիկների ծավալած լայն քարոզչությունը: Բոլշևիկ գործիչները և գորամասերը, գրում էր Նժդեհը, մտնելով Դարալագյազ և Չանգեզուր, անմիջապես թուրքիկներ էին տարածում, հրատարակում էին դեկրետներ, խոստանում էին ներում շնորհել բոլոր այն զինվորներին, որոնք կամավոր կհանձնվեին կարմիր բանակի գորամասերին: Այդ ամենի հետևանքով «օրեցօր տարածվում էր դասալիքի հոգեբանությունը»:

3. Սպառվում էին զինամթերքի վերջին պաշարները, որի հետևանքով Լեռնահայաստանի զինվորների մոտ եղած փամփուշտները խստիվ հաշվառված էին. հրամայված էր կրակել միայն մոտիկ տարածությունից, Չանգեզուրի պաշտպանների վրա հոգեբանական ավերիչ ազդեցություն էր գործում այն, որ ոչ մի տեղից զենք և զինամթերք ստանալու որևէ հույս չկար այլևս:

4. Գավառի բնակչությունը բառիս բուն իմաստով կանգնած էր սովի փտանգի առջև: Անընդհատ կռիվների պատճառով 1920թ. աշնանացան չէր արվել մեծ տարածությունների վրա, իսկ 1921թ. գարնանը ընդհանրապես հացահատիկի ցանքս չէր կատարվել: Իրենց օրը կիսաքաղց էին անցկացնում ոչ միայն գյուղացիները, այլև զենքի տակ գտնվողները:

5. Փրկության կոմիտեի զորքի և գաղթողների զանգվածային խուժումը Դարալագյազ և Չանգեզուր բարոյալքում առաջ բերեց այդ տարածքները պաշտպանողների շրջանում և բնակչության մեջ, բայց առավել կործանիչ եղավ արդեն խառնիճադանց ամբոխի վերածված այդ բազմությունների՝ Չանգեզուրից գլխապատառ հեռանալը դեպի Պարսկաստան: Նժդեհը գրել է. «Այս վերջին գաղթը, այն էլ՝ Լեռնահայաստանից, բնական իրարանցում» առաջ բերեց ժողովրդի մեջ, որովհետև նա տեսնում էր, որ «վտանգված է

համարվում յուր երկիրը, քանի որ յուր մեջ դադար առած և բնակվող անձինք հապճեպով անցնում են Արաքսը»:

Լեռնահայաստանի անկման պատճառները քննելուց հետո Նժդեհը, այնուհետև, անդրադարձել է 1920-1921թթ. Չանգեզուրյան հերոսամարտի պատմական նշանակությանը: Ընդհանրապես Չանգեզուրյան կռիվների՝ հնարավոր եղավ.

1. Չանգեզուրի հայությանը փրկել կործանումից:

2. Խափանել Հայաստանի մահացու անդամահատումը՝ Չանգեզուրի բռնազավթման և Ադրբեջանին միացնելու միջոցով:

3. Հոգեբանորեն և ռազմագիտորեն սպառել 1921թ. փետրվարյան ապստամբությանը:

4. Ապահովել հայ մտավորականության և մարտական մնացած ուժերի նահանջը և անցումը Պարսկաստան:

Ընդգծելով, որ եթե չլինեին Չանգեզուրի հաղթական կռիվները, զավառը անպայման կհանձնվեր Ադրբեջանին, Նժդեհն այնուհետև նշում էր, որ ատերը թերագնահատում են այդ կռիվների նշանակությունը՝ ասելով, թե առանց դրան էլ Խորհրդային Ռուսաստանը Չանգեզուրը կթողներ Հայաստանին: Այդպես մտածողները, գրում էր նա, անտեսում են, որ պետությունների միջև կնքվող պայմանագրերը հաստատում և արձանագրում են նրանց միջև տվյալ պահին առկա սահմանները: Իրավացի էր Նժդեհը. եթե 1921թ. մարտի 16-ի նախօրյակին Չանգեզուրում լինեին ոչ թե նրա ուխտյալները, այլ թուրքական զորքերը, ապա Ռուսաստանը զավառը միանշանակ կհանձներ Ադրբեջանին:

«Ինչու՞ պայքարեց Լեռնահայաստանը» հարցին Գարեգին Նժդեհը պատասխանել է. «Լեռնահայաստանի ինքնապաշտպանողական խոյանքը գուցե անիմաստ թվար օտարներին, մասնավորապես՝ բոլշևիկներին, որոնք քաղաքական միաստություն ունեին հավատալու և հավատացնելու, որ ոչ թե միայն իրենց ցնորական վարդապետությունը, այլև հետադիմական համիլանականությունը՝ հանձինս քեմալական ջարդարար հորդանների, կոչված է բարերարելու, փրկելու մարդկությունը: Սակայն այդ ժողովրդի համար, որը անբախտություն է ունեցել մոտիկից ճանաչելու և չափելու՝ մեկից ավելի անգամներ իր գերեզմանափորը հանդիսացած, տարամերժ համիլանության արժեքը, մեր գոյամարտը քաղաքականապես ավելի քան իմաստային էր:

Լեռնահայաստանի հայության և նրա ինքնապաշտպանությունը վարողի համար միևնույնը չէր, թե որ հանրապետության մասը պիտի կազմի Սյունիքը՝ Հայաստանի, թե՞ Ադրբեջանի:

Սակայն նրա համար գրեթե միևնույն էր, թե քաղաքական ինչպիսի ցուցանակ է կրում Ադրբեջանը - մուսավաթական, թե՞ խորհրդային:

Մեր կռիվը չէր մղվում այս կամ այն կուսակցության կամ դասակարգի դրոշի տակ: Նա ուղղված չէր խորհրդային իրավապարզի դեմ:

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, քիվ 11 (111):

Հայկական լեռնաշխարհը Ադրբեջանին կցելու՝ տարիներով կրկնվող փորձերը - ահա թե ինչն էր մեր բազուկը զինել և մեզ լեռները հանել»:

Շատ տարիներ հետո իր հարազատներից մեկին գրած նամակում այդ նույն միտքը Նժդեհն այսպես է ձևակերպել. «Պատմությունը չէր ների մեզ, եթե, խոստովանելով մեռ անկարողությունը, փոքրոգաբար հրաժարվեինք ինքնապաշտպանությունից: 1918-20 թվականներին նման արարքը հավասարազոր կլիներ ինքնասպանության: Չանգեզուրի ինքնապաշտպանությունը մեծագույն բարոյական արիության գործ էր: Հայաստանից Չանգեզուրի խլումը, երբ Կարս, Սարիղամիշ, Իգդիր, Արդահան ամրությունները գտնվում էին Թուրքիայի սահմաններում, հայության համար մեծագույն ողբերգություն կլիներ»¹:

Ինչպես արդեն ասվել է, Թավրիզում և նրա շրջակա բնակավայրերում կուտակված տարագիրներին վիճակված էր կրելու տնտեսական անասելի դժվարություններ: Նրանց ապաստան տալու և նյութապես ու բարոյապես աջակցելու, պարտության դառնությունը ճաշակած գործիչներին ապրելու և գործելու հավատ ներշնչելու համար անգնահատելի դեր էր խաղում Ներսես Սրբազան Մելիք-Թանգյանը: Ե՛հ չտ է, նրա տրամադրության տակ էր դրվել Հայաստանից տարած տարադրամի որոշ մասը, բայց դրանով անհնարին էր հոգ տանել ամեն ինչից զրկված հազարավոր մարդկանց մասին: Ուստի Սրբազանը նախանձելի եռանդ ու հետևողականություն ցուցաբերեց՝ պարսկահայերի շրջանում կազմակերպելու հանգանակություն, որը նույնպես չէր կարող փրկել վիճակը:

Տարագրության ղեկավարությունը Թավրիզում խոնված բազմությունը սովից փրկելու մի հիմնական ելք էր տեսնում՝ դարձ ղեպի հայրենիք:

Խորհրդային գործերը դեռ նոր էին գրավել Ղափանի հանքերը, երբ ՀՄԽՀ կառավարությունը Գրիգոր Վարդանյանին հրահանգեց անմիջապես մեկնել Թավրիզ և իբրև Գաղթականության կոմիտեի լիազոր՝ շարունակել փախստական աշխատավորության՝ հայրենիք վերադարձնելու գործը: Ա. Մոսվյանի կարգադրությամբ՝ նա այս անգամ փախստականներին տալու էր պաշտոնական անցաթուղթ՝ կնքված և իր ստորագրությունով:

Հուլիսի 12-ին Գ. Վարդանյանը Թավրիզ է ուղարկում իր տեղակալ Հ. Լազարյանին, իսկ հուլիսի 20-ին իր հետ առած Օ. Տեր-Հովհաննիսյանին և հողժողկոմի կողմից՝ Պ. Օհանջանյանին, հասնում է Ջուլֆա, ուր սահմանապահ իշխանություններին հայտնում է իր առաքելության մասին՝ խնդրելով առանց իր անցա-

թրթի այսուհետև ոչ մի փախստականի թույլ չտալ անցնելու սահմանը:

Հուլիսի 21-ին երեքով հասնում են Թավրիզ, որտեղ հայկական քաղկրը՝ լեփ-լեցուն փախստականներով, անհամբեր սպասում էին նրանց գալստյան:

Մինչ այդ, փախստականների առաքման գործը վարում էր Ներսես Սրբազանը՝ իրեն աջակից ունենալով գրեթե միայն դաշնակցականներից քաղկացած գաղթականության մի կոմիտե:

Տեսակցելով Սրբազանի հետ՝ Երևանից եկած պատվիրակները տեղեկանում են, որ միայն բուն Թավրիզում գտնվում են Հայաստանից 4000-ից ավելի փախածներ, աշխատավոր տարրեր, բարձր թե ցածր աստիճանի զինվորականներ, մոտ 100-ի չափ ուսուցիչ-ուսուցչուհիներ, մեծ ու փոքր խմբապետներ ու ամեն կարգի մտավորականներ²:

Դրանցից 900-ը Երևանի մերձակա շրջաններից էին, իսկ 1200-ը՝ Չանգեզուրից (որոնցից 300-ը՝ Գորիսի շրջանից)³:

Հայաստանում քաղաքացիական ընդհարումների հետևանքով գաղթած տարագիրներից գատ՝ Թավրիզ էին ապաստանել նաև Մալմաստի, Ուրմիայի և սովահար Ղարադաղի գաղթականները:

1921թ. սեպտեմբերի 1-ի տվյալներով Ղարադաղից այնտեղ էր ապաստանել 1292 մարդ, Խոյից՝ 456, Մալմաստից՝ 1230, Ուրմիայից՝ 1120, ընդամենը՝ 4098 մարդ³:

Մալմաստից եկածների մեջ կային արևմտահայեր, գլխավորապես՝ վանեցիներ, ինչպես նաև Համադանից, Բաղդադից վերադարձածներ և այլք: Այդ կարգի տարագիրների շարքին էին պատկանում ջուդայեցիները, դարաշամբցիները և այլոք, որոնք, իրենց վայրերից տեղահանված լինելով փետրվարի դեպքերից առաջ, ծանր վիճակում ապրում էին Թավրիզում: Դրանց մի մասը նույնպես, հիմնականում դարադաղցիներ և խոյեցիներ, դիմել էր Հայաստան մեկնելու համար:

Ամեն օր Գ. Վարդանյանի միսիային դիմում էին հարյուրավոր մարդիկ՝ բոլոր դասակարգերից: Հատկանշական է, որ առաջին այդ դիմումատուները նույնիսկ չէին հետաքրքրվում, թե իրենց ինչ է սպասվում Հայաստանում, միայն դուրս պրծնեին ստեղծված վիճակից:

Աստիճանաբար միսիա էին ներկայանում նաև Հայաստանի Հանրապետության նախկին Պառլամենտի անդամները, նախկին պաշտոնյաներ, բարձրաստիճան սպաներ, խմբապետներ և այլ կարևոր անձինք: Միսիան նրանց մանրամասն բացատրություններ էր տալիս, բազմիցս հավաստիացումներ էր անում, որ Հայաստանի

¹ «Հանրապետական» (Երևան), 1996, դեկտեմբեր, թիվ 11 (111):

² ՀՀ Ն.Պ.Կ.Պ.Ը., ք. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 26:

³ Նույն տեղում, ք. 29:

³ Նույն տեղում, ք. 44-ի շոյկերս:

Խորհրդային կառավարությունը չի շեղվելու գաղթականության հանդեպ որդեգրած իր քաղաքականությունից և անթերի կատարելու է ընդհանուր ներման մասին ընդունած դեկրետը:

Հայաստան վերադառնալու բուռն ցանկություն ունեին նաև տաճկահայերը, որոնց անունից Սմբատը ներկայացել էր Գ. Վարդանյանին, նրա հետ երկար գրույց ունեցել, պարզել վերադարձի հետ կապված բոլոր հանգամանքները¹:

Առաջին հերթին հայրենադարձվելու համար անկետավորվեց մոտ 2700 մարդ:

Պետք է ասել, որ հենց սկզբից Գաղթականության հանձնաժողովը կանգնեց շատ բարդ խնդիրների առջև, որոնց լուծումը վեր գտնվեց նրա լիազորություններից, և որը տեղիք տվեց զանազան ասեկոսեների:

Այսպես, անդրադառնալով Գ. Վարդանյանի միսիայի գործունեությանը, Վահան Մինախորյանը հետազայում գրել է, որ տարազիրների վերադարձը կազմակերպելու համար Երևանից Թավրիզ եկած հանձնաժողովը անարժեք ձևականություններով ձգձգեց խնդիրը, անկետային թերթիկներ խմբագրեց, հետո տպեց, փոխեց, գրեց, ջնջեց, վախ ներշնչեց վերադարձողներին: Մի երկու շաբաթ մնալուց հետո գնացքներ ուզեց տարագիրներին հայրենիք ճամփելու համար, հետո հայտարարեց, թե «չտվին», որովհետև, իբր, ճանապարհները խճողված են Ադրբեջանից Հայաստան գնացող գնացքների պատճառով²:

Գրիգոր Վարդանյանը, Թավրիզ գալուց մի քանի օր հետո՝ հուլիսի 27-ին, ՀՄԽՀ արտգործոժողկոմ Ասքանազ Մռավյանին գրում էր, որ Հայաստան վերադառնալու համար ցուցակագրվել է 4200 մարդ, բոլորն էլ՝ աշխատավոր գյուղացիներ, որոնք ցանկանում են իրենց բնակավայրերը վերադառնալ որքան հնարավոր է շուտ: «Նրանցից շատերը,- նշում էր իր նամակում Գ. Վարդանյանը,- ունեն ձիեր և եթե մի քիչ էլ մնան, ապա բոլոր ձիերը կծախեն՝ սովից փրկվելու համար: Ես նրանց դիմումին սկզբում պատասխանեցի, թե հայրենիք վերադառնալու մասին պարտավոր եմ հայտնել Երևան, բայց նկատի ունենալով, որ Չեր հրահանգը կարող է ուշանալ, որի պատճառով այդ մարդիկ ստիպված կլինեն ձիերը ծախսել, նաև այն, որ մարդիկ ցանքսեր ունեն, քաղ ունեն և այլն, համաձայնվեցի ոմանց անցագրեր տալ և Մեղրիի գծով ետ ճամփել: Մնացած 900 նորեկների մասին, որ Երևանի շրջաններից են, կսպասեմ Չեր կարգադրությանը»³:

Կրկին անդրադառնալով փախստականների փոխադրության հարցին՝ Գաղթականության գործերի լիազորը տեղեկացնում էր, որ պարսից կառավարությունը խոստացել է իր միջոցներով գնացքով

Ջուլֆա տեղափոխել 1000 մարդ, բայց Նախիջևանի երկաթուղու պետը Թավրիզի հայոց առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանից պահանջել է ամեն մի վերադարձողի համար վճարել 12 դոան, այսինքն՝ ընդամենը 12 հազար դոան: Առաջնորդը համաձայնել էր տալ այդ գումարը, ուստի Գ. Վարդանյանը Մռավյանին խնդրում էր դեռևս Երևանում գտնվող իր տեղակալ Հ. Ղազարյանին տրամադրել 20 վագոն առաջին անգամվա համար, որը հնարավորություն կտա այդ 1000 մարդուն չորս օրվա ընթացքում տեղափոխել Ջուլֆա, մի շաբաթ հետո նույնքան մարդ ևս ուղարկել: Պրանով իսկ Թավրիզում մնացած գաղթականության կեսը ուղարկված կլիներ: Նա նշում էր, որ եթե 20 վագոնից բաղկացած երեք գնացք լինի, ապա հնարավոր է Հայաստան տեղափոխել շուրջ 3500 փախստական:

Այնուհետև Գ. Վարդանյանը արտգործոժողկոմին տեղյակ էր պահում, որ պարսից իշխանությունները քանիցս դիմել են առաջնորդին և նույնիսկ պահանջել, որ շատ շուտով փախստականները փոխադրվեն Թավրիզից, պատճառաբանելով, որ նրանց ներկայության հետևանքով հացը թանկանում է: Առաջնորդը նահանգապետի այդ դիմումին պատասխանել էր, որ Խորհրդային Հայաստանի կողմից արդեն ժամանել է գաղթի լիազորը, որը կաշխատի կազմակերպել փախստականների արագ փոխադրումը Հայաստան: «Խնդրում եմ արագացնել գնացքը. հապաղումը առիթ է ընծայում պրովոկացիաների»⁴, - վերջում գրում էր գաղթականության գործերի լիազորը:

Քանի որ բազմաթիվ խնդրանքներն առայժմ դրական ընթացք չէին ստանում, Գ. Վարդանյանը ստիպված, առանց Երևանից համաձայնություն ստանալու, անցաթղթեր էր տալիս առավել անելանելի վիճակում գտնվող անձանց: Օգոստոսի 9-ին նա Ա. Մռավյանին գրում էր. «Այս առավոտ ճամփու դրեցի մոտ 200 զանգեզուրցիներ դեպի Մեղրի՝ իրենց եկած ճամփով: Բայց մնացյալ գաղթականությունը առավոտյան ժ. 6-ից մինչև գիշերվա ժ. 9-ը իմ աշխատասենյակի դռան առաջ կամ տանս՝ բակն ու սենյակս լցված խնդրում, աղաչում են շուտ հայրենիք մեկնելու համար, իսկ ես ցարդ լոկ խոսքերով եմ հուսադրում: Մա, անշուշտ, հիմար կացություն է և հնարավոր չէ այսպես շարունակել՝ առիթ ընծայելով պրովոկացիայի: Հույս ունեմ, որ դու գոնե կմտնես իմ այս դյուրյան մեջ և եռանդուն միջոցներ ձեռք կառնես ամմիջապես ուղարկելու ոչ թե միայն առաջին գնացքը, այլև արագացնելու երկրորդ, երրորդ, չորրորդ գնացքները: Ես օգոստոսի 25-ից դեռ չեմ մնա: Խնդրում եմ շտապել»⁵:

Հարկ եղավ սպասել 22 օր, բայց այդպես էլ գնացքները չեկան, և հնարավոր չեղավ ճանապարհել ոչ մի մարդ:

¹ «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² Հ. Մինախորյան, «Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 49:

³ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 26:

⁴ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 26:

⁵ Նույն տեղում, ք. 25-ի շրջերես:

Վարդանյանը ստիպված է լինում դարձյալ անցաթուղթ տալ մոտ 180 զանգեզուրցիների և Մեղրի ճամփեի Վարդաղալի և Մուծամբարի վրայով: Չանգեզուրի նորաստեղծ իշխանությունները նրանց ընդունեցին շատ սիրալիք և Գ. Վարդանյանին մամակով խնդրեցին ետ ուղարկել նաև մնացած զանգեզուրցի փախստականներին: Դրանից հետո զանգեզուրցիների հաջորդ խումբը ևս, բաղկացած 63 մարդուց, նույն ճամփով ուղարկվեց տուն¹:

Վերջապես, Ա. Մոավյանը մի պաշտոնական գրությամբ Գ. Վարդանյանին հայտնում է, որ Երևանը հնարավորություն չունի գաղթականների համար առանձին գնացք ուղարկելու, ուստի պիտի աշխատել մաս-մաս նրանց ճամփեի Ջուլֆա, իսկ այնտեղից Երևան բերել զանազան գնացքներով:

Ստանալով հրահանգը և պարսկական երկաթուղային վարչության հետ համաձայնության գալով (ամեն մի գաղթականի համար 25 դրանի փոխարեն վճարելով 10 դրան)՝ օգոստոսի 12-ից վերսկսվեց վերադարձի հոսքը, որն անարգել շարունակվեց մինչև 1921թ. սեպտեմբերի վերջը: Յուրաքանչյուր գնացքով հայրենիք էր վերադառնում 200-ից 400 մարդ: Գնացքները Թավրիզից Ջուլֆա էին գնում շաբաթական 2-3 անգամ:

Երթևեկության անկանոնության և ամենատարբեր արգելքների պատճառով ամենաբիւն եղավ Հայաստան ճամփեի բոլոր մեկնել ցանկացողներին: Հաճախ կուտակում էր առաջանում պարսկական Ջուլֆայում կամ Նախիջևանում, որի հետևանքով հատկապես Նախիջևանում ներգաղթողները ենթարկվում էին թալանի և անպատվության, ստիպված էին օրեր անցկացնել բաց երկնքի տակ և անոթի:

Օգոստոս ամսվա ընթացքում Գ. Վարդանյանի ստորագրությամբ կրող անցագրերով Թավրիզից Հայաստան գնաց 2400 մարդ:

Այսպիսով, հուլիս-օգոստոս ամիսներին Հայաստան էր տեղափոխվել արդեն մոտ 5500 մարդ²:

Հայաստան վերադարձավ նաև մտավորականների մի մեծ խումբ, որի մեջ կային ոչ քիչ թվով բարձրորակ մասնագետներ: Ակադ. Ալ. Թամանյանին վերադարձնելու համար Ալ. Մյասնիկյանի հանձնարարությամբ Թավրիզ գնաց Մարգիս Լուկաչինը (Մրապի-նյան) և հատուկ գնացքով Երևան բերեց մեծ ճարտարապետին:

Գ. Վարդանյանի գլխավորած ՀՄԽՀ գաղթականական գործերի լիազոր ներկայացուցչությունը օգոստոսի վերջերին դադարեցրեց իր գործունեությունը, և ինչպես հայ, այնպես էլ մուսուլման և ռուս գաղթականներ Հայաստան ուղարկելու ընդհա-

¹ ՀՀ Դ.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 70:

² ՀՀ Դ.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 71. Վ. Միսախորեն, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 48, 49:

նուր ղեկավարությունը սկսեց իրականացնել Ատրպատականում ՌՄՖԽՀ Գլխավոր հյուպատոսությունը:

Ռուսական հյուպատոսությունում փախստականների հայրենադարձության խնդրի կատարումը դրված էր Գլխավոր հյուպատոսի քարտուղար Գիլբրասի վրա, որին էլ Վարդանյանը հանձնեց կնիքը, անցագրային բյանկները և անկետաները՝ վերադարձողներին անցաթուղթ տալու համար:

1921թ. սեպտեմբերի 16-ին ՌՄՖԽՀ Գլխավոր հյուպատոսությունը տեղեկացնում էր, որ երևանյան և մուսուլման գաղթականներով վերջին էշելոնը՝ բաղկացած 400-500 մարդուց, կուղարկվի մինչև ամսվա վերջը, և դրանով կդադարեցվի գնացքներով գաղթականների էվակուացիան մինչև գալիք տարվա գարունը¹:

1921թ. սեպտեմբերի 2-ից մինչև հոկտեմբերի 1-ը Ատրպատականի ռուսական հյուպատոսարանի միջոցով Հայաստան են ուղարկվել հետևյալ թվով փախստականներ. հայեր՝ դիմում է ներկայացրել 2052 մարդ (1136 ընտանիք), որոնցից ստացել են անցագրեր 1927 մարդ (1037 ընտանիք): Մուսուլմաններ՝ դիմում է ներկայացրել 849 մարդ (212 ընտանիք), որոնցից ստացել են անցագրեր 626 մարդ (142 ընտանիք): Բացի դրանցից, այդ շրջանում Հայաստան է վերադարձել 19 ռուս (7 ընտանիք): Նույն ժամանակ Նախիջևանի երկրամաս (Նախկրայ) վերադարձել են 36 հայ (11 ընտանիք), 145 մուսուլման (44 ընտանիք), մի բանի ռուս: Այդ մեկ ամսում Թավրիզից Հայաստան և Նախիջևան է մեկնել Թավրիզից՝ 2753 մարդ (1241 ընտանիք), Մուծամբարից՝ 49 մարդ (15 ընտանիք), Ալյակից՝ 89 մարդ (18 ընտանիք), ընդամենը՝ 2891 մարդ (1274 ընտանիք)²:

Պետք է ասել, որ ինչպես Թեհրանի ռուսական դեսպանությունը, այնպես էլ ՌՄՖԽՀ Թավրիզի (Ատրպատականի) հյուպատոսությունը ամենայն ուշադրությամբ և հոգածությամբ էին վերաբերվում հայ գաղթականների հոգսերին, ամեն ինչ անում էին՝ նրանց հայրենադարձությունը կազմակերպված իրականացնելու համար:

Սեպտեմբերի 26-ին Պարսկաստանում ՌՄՖԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնը Թեհրանում կազմակերպել էր խորհրդային իշխանության պատֆորմի վրա կանգնած հայերի ներկայացուցիչների ընդունելություն: Դիմելով ներկաներին՝ նա նշեց, որ հայ ժողովուրդը, երկար տառապանքներից հետո, վերջապես, հասել է ազատության: Ռոտշտեյնը խոր համոզմունք հայտնեց, որ Խորհրդային Հայաստանի ժողովուրդը Ռուսական մեծ ֆեդերացիայի օգնությամբ անպայման կվերածնվի:

¹ ՀՀ Դ.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, գ. 45, ք. 45:

² Նույն տեղում, ք. 44-ի շրջերես:

Հանդես գալով պատասխան խոսքով՝ պարսկա-հնդկական հայոց բեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Ալվատյանը՝ հանձին Ռոտշտեյնի, ողջունեց Ռուսական մեծ հանրապետությունը, ընդգծելով, որ Հայաստանը ներկայումս չի կարող գոյություն ունենալ առանց ռուս մեծ ժողովրդի օգնության, միաժամանակ շեշտելով, որ հայ ժողովրդի ազգային շահերը պահանջում են որքան հնարավոր է մերձենալ Խորհրդային Ռուսաստանի Ֆեդերացիային¹։

Գ. Վարդանյանի խմբի Երևան վերադառնալը չէր նշանակում, թե դրանից հետո Թեհրանի հայ գաղթականության հարցերի լուծումը ամբողջովին վստահվել էր ՌՍՖՍՀ՝ Թավրիզում (Ատրպատական) գտնվող հյուպատոսությանը։ Խորհրդային Հայաստանը իր դիվանագիտական ներկայությունը Պարսկաստանում դնում էր ավելի բարձր մակարդակի վրա։ 1921թ. նոյեմբերի 1-ից Թեհրանում բացվեց Խորհրդային Հայաստանի հյուպատոսությունը՝ Լևոն Սարգսյանի գլխավորությամբ²։ Հայաստանի կառավարությունը նույն ժամանակ հյուպատոսություն բացեց նաև Թավրիզում և հյուպատոս նշանակեց Ե. Երզնկյանին³։

Հայկական ներկայացուցչության վրա էր դրվել նաև դեռևս Թավրիզում մնացած փախստականների տեղափոխման հոգսը, սակայն նոյեմբերի կեսերից յիսկին դադարեցվեց գաղթականների վերադարձը⁴։

Այսպիսով, 1921թ. ապրիլի 20-ից մինչև հուլիսի 12-ը Մեղրիի վրայով Պարսկաստան անցած 8042 մարդուց Խորհրդային Հայաստանի կառավարության ջանքերով մինչև նույն թվականի նոյեմբերի 15-ը հայրենիք էր վերադարձել շուրջ 6850 մարդ։

Միայն քաղաքացիական ընդհարումների հետևանքով գաղթած տարագիրներից Թավրիզում դեռ մնում էր 1200 մարդ։ Այդքան մարդ պահելու համար հոկտեմբերի վերջերին այլևս չկային անհրաժեշտ դրամական և նյութական միջոցներ, իսկ դրանց ծայրահեղ անբավարար լինելը տարագիրների ղեկավարությանը հարկադրեց պատրաստել օգնություն ստացողների մի սահմանափակ ցուցակ։ Դա նաև մի փորձ էր՝ մոտավորապես ճշտելու Թավրիզում մնացածների մեջ եղած առավել վտանգված քաղաքական տարազիւնների թիվը, որոնք խորհրդային իշխանությունների համար ոչ միայն անբարեհույս էին, այլև համարվում էին թշնամիներ։ Տարազության ղեկավարները հույս ունեին, որ ցանկից դուրս մնացածները, ի վերջո, հարկադրված

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 4, 45, ք. 29։

² ՀՍԽՀ հյուպատոսությունը Պարսկաստանի մայրաքաղաքում գոյություն է ունեցել մինչև 1922թ. հոկտեմբերի 12-ը (ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 4, 13, ք. 67)։

³ ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 4, 13, ք. 67։

⁴ Դույն տեղում, գ. 47, ք. 83։

կլինեն մեկնել Հայաստան, և Երևանի կառավարությունն էլ, իր հերթին, հիմքեր չի ունենա քաղաքական պատճառաբանություններով արգելքներ հարուցելու, իսկ հետագայում՝ նաև ենթարկելու բռնությունների։

1921թ. նոյեմբերի սկզբին այդ ցուցակի մեջ ընդգրկված էր խորհրդային իշխանության համար անընդունելի 668 մարդ, որոնցից 612-ը ամսական ստանում էր 6 թուման, մնացածները՝ մի փոքր ավելի։ Այդ գումարը շատ քիչ էր Թավրիզում գոյատևելու համար, մանավանդ ձմռան ամիսներին, երբ կենսամթերքի գները գրեթե կրկնապատկվում էին։

Ցուցակից դուրս մնացած 542 գաղթականները մնացին քախտի քմահաճույքին։

«Խորհրդային հաշվեհալարի ենթակա» անձանց ցուցակը հարկ ելյալ ղեկտեմբեր ամսին էլ ավելի կրճատել թողնելով 460 մարդ։ Մրանք իրենց հերթին բաժանվեցին երեք կարգի. առավել պատասխանատու գործիչներ, նվազ պատասխանատուներ՝ և շարքային ակտիվ դաշնակցականներ։ Առաջին կարգի մեջ եղածներն ամսական ստանում էին 9 թուման, երկրորդինը՝ 6 և երրորդինը՝ 4 թուման¹։ Ջինվորականների հասանելիքի ձևակերպումները կատարում և նպաստը բաժանում էր գնդապետ Նարինյանը, քաղաքացիական անձանցը՝ Նախիջևանի նախկին նահանգապետ Վարչամյանը։

«Խորհրդային հաշվեհարդարի ենթակա անձանց» «Վտանգված» վերնագրով ցուցակը առաջ էր բերել սուր հուզումներ շարքայինների, սպաների և խմբապետների շարքերում։

Դրան չստացողները բողոքում էին՝ ասելով, թե Երևանից հանած գումարները հայկական պետությանն են եղել, հետևապես ամբողջ ժողովրդինը, այլ ոչ թե մի խումբ արտոնյալ ղեկավարների։ Ուստի պահանջում էին իրենց ևս բաժին հանել Թավրիզ հասցրած գումարներից։ Բայց գուր։ «Վտանգվածների» նպաստը գնալով պակասում էր, և ի վերջո 1922թ. փետրվարի 18-ից հետո նրանք բոլորը հավասարապես ստանում էին մի չնչին գումար՝ մեկ դրան՝ այն էլ ընդհատումներով²։

Նպաստ չստացող տարագիրների մի մասը դեռ փայփայում էր Հայաստան վերադառնալու հույսը։ Նրանցից շատերը հետագա ամիսներին բազմաթիվ հուսահատ ճիգեր արեցին՝ հաղթահարելու հայրենիք գնալու արգելքները, բայց շատ քչերին հաջողվեց ի վերջո Հայաստան մեկնելու թույլտվություն ստանալ։ Մնում էր տարբեր ճանապարհներով գաղտնի անցնել սահմանը, ոմանց դա հաջողվեց, ուրիշները սահմանն անցնելիս ձերբակալվեցին և Երևանի ու

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԼ, ֆ. 113, գ. 3, 4, 45, ք. 45։

² Վ. Մինախոբան, Ապրիլի 2-ի գաղթը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, դեկտեմբեր, թիվ 2, էջ 95, նույնի վերադարձը. «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, թիվ 6, էջ 52։

այլ վայրերի բանտերում մի քանի ամիս մնալուց հետո՝ արքայազնին Թիֆլիս, Բաքու կամ Հյուսիսային Կովկաս¹։

Նպաստ չստացողներից, այդպիսով, 1921 թ. վերջերին Թավրիզում մնացել էր 600-ի չափ փախստական։ Աշխատանք գտնելու ու Թավրիզում ապրելու հույս չունենալով՝ բնականաբար, նրանք պետք է դուրս գային քաղաքից։ Բայց անմիջապես առաջանում էր այն հարցը, թե ուր գնալ։ Վաղվա օրվա նկատմամբ ամենքի մոտ վախ կար ու անվստահություն։ Ընդհանուր հիասթափությունն աստիճանաբար համակեց բոլորին՝ խորտակելով թարմ դեպքերի ազդեցության տակ դեռ մնացած վերջին հույսերն ու իղեալները։

Գնալով, բնականաբար, նվազում էր վերադարձի ցանկությունը։ Ունանք հույս չունեին Հայաստանում գտնել ապրուստի միջոցներ, ուրիշները, որոնք 1915թ. եղեռնից հետո Արևմտահայաստանից եկել էին Արևելյան Հայաստան և այնտեղ ապրել էին անասելի աղքատության մեջ, մտածում էին, որ այլևս միևնույն է, թե որտեղ քարշ կտան իրենց գոյությունը, իրենց տանջալից կյանքը։ Ուստի նրանցից 200-300 մարդու վիճակված էր էլ՝ ավելի հեռանալ հայրենիքի սահմանակից երկրից։ Նրանց մի մասը բնակություն հաստատեց Պարսկաստանի խորքերում, արևմտահայ զինվորները հիմնականում բռնեցին Բաղդադի ճանապարհը՝ Միջագետքում փնտրելու կորցրած հարազատներին, մյուսները հետագա ամիսներին ցրվեցին Պարսկաստանից դուրս՝ զանազան կողմեր։

Ավելի մտահոգիչ ապագա էր սպասում նպաստ ստացող «արտոնյալներին», նրանց, որոնց քաղաքական հանգամանքը քաջ հայտնի էր Երևանում։ Նրանք այլևս չէին կարող հույս կապել ներման հետ։

Աշնանը Պարսկաստանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչության համար մտահոգիչ էր դարձել այն, որ պարսկական իշխանությունները գաղթական զինվորականներին սկսել էին հավաքագրել և օգտագործել շեյխ Իսմայիլ աղա Սմկոյի գլխավորած քրդական շարժման դեմ. շարժում, որը լայն աջակցություն էր ստանում Թուրքիայից։ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը մտահոգ էր, որ ազգամիջյան կոիվների մեջ հայ գաղթականներին ներքաշելը կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ ոչ միայն նրանց, այլև տեղի իրանահայերի համար։

Սմկոյի ապստամբական շարժումը ծավալվել էր Սալմաստի և Ռիբնիայի շրջաններում, որտեղ կային մի քանի հայկական գյուղեր։ Հայ բնակչությունը մեծապես տուժում էր պարսիկ կառավարության դեմ քրդերի մղած տևական կոիվներից։ Չնայած դրան, հայերին, այնուամենայնիվ, երկար ժամանակ հաջողվում էր չեզոք մնալ, որը ձեռնառու էր կոիվող երկու կողմերին։

Եվ ահա, 1921 թ. ամռան սկզբներից վտանգվել էր հայերի չեզոք պահվածքը։ Պարսկական իշխանությունների հավանությամբ Սմկոյի դեմ կռվելու համար դաշնակցական հին գործիչ Սամսոն Թադևոսյանը տարագիրներից և պարսկահայերից կազմել էր կամավորական մի խումբ՝ նպատակ ունենալով գրավել Սալմաստը, Ռիբնիան և այնտեղ տեղավորել հայ գաղթականներին։

Այս վտանգավոր ձեռնարկը մեծ դժգոհություններ առաջացրեց գաղթականների շրջանում, որոնց գերակշիռ մեծամասնությունն այդ վայրերում հիմնավորվելու մասին մտածել անգամ չէր ուզում, քանի որ նրա միտքը զբաղված էր Հայաստան վերադառնալու խնդրով։ Իրենց աչքերը սևեռած դեպի Ջուֆա և Երևան՝ գաղթականները սպասում էին, թե ինչ «խաբրիկներ» պիտի հասնեն հայրենի օջախից։

Այնուամենայնիվ, Ս. Թադևոսյանի կազմակերպած զինված խումբը աշնան սկզբներին կոլի մեջ մտավ Սմկոյի դեմ։

Թեհրանի ՀՄԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունից 1921 թ. նոյեմբերի 23-ին հետևյալ զադտնի գրությունն էր ուղարկվել Պարսկաստանում ՌՄՖԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ֆ. Ա. Ռոտշտեյնին։

«Թավրիզում մեր հյուպատոս ընկ. Երզնկյանը հաղորդում է, որ դաշնակցների կողմից Ադրբեջանում (նկատի ունի Իրանական Ադրբեջանը - Ա.Ս.) կազմավորվող զորքից 300 հոգանոց մի ջոկատ արդեն ուղարկված է Սմկոյի դեմ։ Այդ ջոկատի կազմի մեջ մտնում են ինչպես պարսկահպատակ, այնպես էլ կովկասյան հայեր։ Կազմակերպիչներից գլխավոր դերակատարներն են Սամսոն Խանը և Կուռոն»։

Պարսկական կառավարությունն այդ ժամանակաշրջանում փորձում էր հնարավորին չափ անկախ քաղաքականություն վարել և կանոնավոր հարաբերություններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի և Խորհրդային Հայաստանի հետ, մի բան, որ բնավ չէին ցանկանում անգլիացիները, որոնք զադտնի թե բացահայտ աջակցում էին պարսիկ կենտրոնական իշխանությունների դեմ կոիվող Սմկոյին և հանդես էին գալիս կառավարությանն աջակցող հայկական զինված խումբը լուծարելու պահանջով։

Թեև Թավրիզի անգլիական հյուպատոսը մի քանի անգամ տեղի դաշնակցների ղեկավարությունից պահանջեց զինված խումբը հետ կանչել ռազմական գործողությունների վայրերից, բայց այն շարունակում էր հարվածներ հասցնել Սմկոյին և լուրջ պարտություն հասցնել մի շարք ընդհարումներում։

¹ Սամսոն Թադևոսյանը (Սամսոն Խան) այդ ժամանակ փախստականների կոմիտեի նախագահն էր՝ Լազկիմով։

² ՀՀ ՆՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 45, ք. 47-48։

¹ Վ. Մինախորեան, Վերադարձը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1924, ապրիլ, քիվ 6, էջ 53։

Քրդական ապստամբության նկատմամբ անգլիագիներին և խորհրդային կողմի վերաբերմունքը տրամագծորեն հակառակ էր: Անգլիագիները ձգտում էին ապակայունացնել ներքին վիճակը Պարսկաստանում, իսկ խորհրդային իշխանություններին, ընդհակառակը, ձեռնադրել էր հարևան երկրի ներքին կայունությունը: Բայց երկու կողմերն էլ դեմ էին հայկական զինված խմբի գոյությանը: Արդեն ասվեց, թե անգլիագիներն ինչու էին դեմ: Ինչ վերաբերում է խորհրդային կողմին, ապա նա երկյուղ ուներ, որ այդ զինված խումբը աստիճանաբար կարող է խիստ մեծագցնել իր շարքերը և հարձակում գործել Հայաստանի սահմանների վրա:

Խորհրդային հետախուզությունը պարզել էր, որ Թավրիզում կան ուժեր, որոնք նախապատրաստություններ են սկսել, որ իրենց համար միջազգային բարենպաստ իրադրություն ստեղծվելու դեպքում, փորձեն վերականգնել Լեռնահայաստանի անկախությունը, մանավանդ յուրեր էին տարածվել, թե Խորհրդային Հայաստանը գնում է դեպի անկում, և պետական հեղաշրջումն օրերի հարց է¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, Նժդեհը չէր մասնակցում Խորհրդային Հայաստանի դեմ ուղղվելիք գործողությունների նախապատրաստություններին: Այդ գործի գլուխ կանգնել էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որը սկսել էր զինված ջոկատի կազմավորումը խմբապետներից և զինվորներից ու այդ նպատակով Ամերիկայից ստացել էր 5,500 թուման, իր հերթին Վրացյանը տրամադրել էր 3000 թուման²: Ծրագրված էր զինվորական ուժով Հայաստան մտնելուն զուգընթաց այնտեղ բարձրացնել զանգվածային ապստամբություն:

Խորհրդային Հայաստանի դեմ գործողություններ նախապատրաստող ղեկավարները Թավրիզում ժողովի էին հավաքել առավել հայտնի սպաներին ու խմբապետներին՝ պարզելու համար նրանց անելիքները: Ժողովի մասնակիցներին ասվեց, թե հայտնի է դարձել, որ Ռուսաստանում գործում է մի ուժեղ կազմակերպություն, որը ծրագրել էր բոլշևիկների իշխանության գալու չորրորդ տարեդարձին, այսինքն՝ 1921 թ. հոկտեմբերին, ապստամբություն պայթեցնել թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ Հյուսիսային Կովկասում, բայց, գործողությունների որոշակի պլանը հստակ մշակած չլինելով, այդ ժամկետը հետաձգվել է մինչև 1922 թ. մայիս ամիսը:

Ժողովականները հարց տվեցին, թե Ռուսաստանում կազմակերպվող ապստամբության նկատմամբ ի՞նչ դիրք պետք է բռնի Պարսկաստանում ապաստանած հայ զինվորական ուժը: Պատասխանը եղավ մոտավորապես այսպիսին. այժմ ուժերը թեև ցրիվ են, բայց եթե Ռուսաստանում, Վրաստանում և Ադրբեջանում

ընդհանուր ապստամբություն սկսվի, կողմնակի դիտողի դերում լինել չի ստացվի: Մինչև 1922 թ. մայիսը պետք է կարողանալ Հայաստանի հակախորհրդային ընդհատակը լավ նախապատրաստել ապստամբությանը՝ շեշտը դնելով Դարպազյազի վրա, ուր առավել ուժեղ է Գաշնակցության ազդեցությունը¹:

Տաճկահայերից մի քանիսը, հատկապես խմբապետ Շավարշը, հենց այդտեղ պատրաստակամություն հայտնեցին անցնել Լեռնահայաստան, իսկ ժողովականների մեծ մասը հավանություն չտվեց Խորհրդային Հայաստանում ապստամբություն բարձրացնելու գաղափարին²:

Հայաստանում՝ այդ թվում Չանգեզուրում, ապստամբությունը նախապատրաստելու համար գաղտնի ճանապարհներով Հայաստան մտան մի քանի տասնյակ դաշնակցականներ: Դրանցից էին բաշգառնեցիներ Ավետը, Գեղամը, Սեդրակը, թուրքահայեր Կարո Գեմերջանյանը, Ճապո Նաջարյանը, Գեղեցիկ Վարդանյանը, Երվանդը (մշեցի), Գևորգը, Մուշեղը, Սարգիս Ալաշկերտցին³, ուրիշ անուն-ազգանուններ վերցրած այլ անձինք, որոնք լրացրին Երևանի, Կոտայքի, Վայոց ձորի և հատկապես Էջմիածնի շրջանների դաշնակցական գաղտնի կազմակերպությունների շարքերը: Այդ փուլում Խորհրդային Հայաստանում գործող ամենաբազմամարդ և ամուր դաշնակցական ընդհատակյա կազմակերպությունն Էջմիածնի շրջանի Վերին Խաբունարիսի կազմակերպությունն էր, որը տոն էր տալիս շրջանի ընդհատակյա մյուս կազմակերպությունների աշխատանքներին, և որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 30-ական թվականների կեսերը:

Ինչպես Երևանը, այնպես էլ Մոսկվան, պարսկական կառավարությանը կտրուկ պահանջներ էին ներկայացնում՝ երկրից հնարավորին չափ շուտ հեռացնելու Հայաստանի խորհրդային կարգերի հակառակորդներին: Ավելին, հակախորհրդային հայ ղեկավար գործիչների ներկայությունը վտանգավոր համարելով հանրապետության համար՝ նրանք պարսկական կառավարությանը մեղադրում էին խորհրդային իշխանության թշնամիներին բացահայտորեն հովանավորության տակ առնելու համար:

1921 թ. օգոստոսի 13-ին ՀՄԽՀ արտգործադիր Ա.Մռավյանը հետևյալ հեռագիրն էր հղել Թեհրան Իրանի արտգործնախարարին (պատճենը՝ ՌՍՖՍՀ և ՀՄԽՀ լիազոր ներկայացուցիչ Ռոտշտեյնին)։

«Մեր ունեցած հավաստի տեղեկություններով, ժողովրդական վրեժխնդրությունից փախած՝ Հայաստանի տապալված կառավարության նախկին անդամները և, այսպես կոչված, Փրկության

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱԼ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 2:

² Երոյն տեղում:

³ Երոյն տեղում, ք. 72:

¹ Տես «Խորհրդային Հայաստան», 1921, 19 հունիսի:

² ՀՀ ԴՊԿՊԱԼ, ք. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 72:

կոմիտեի անդամները, ինչպես նաև Չանգեզուրի ապստամբների առաջնորդները ներկայումս ապաստան են գտել Պարսկաստանում, մասնավորապես՝ Թավրիզում: Թավրիզն իրենց կենտրոնը դարձնելով՝ այդ պարոնները ոչ մի միջոցից չեն խորշում շարունակելու համար հայ ժողովրդի օրինական բանվորագյուղացիական կառավարության դեմ հանցավոր պայքարը, դրանով իսկ խոչընդոտելով մեր հանրապետությունում խաղաղության և կարգի հաստատմանը: Հայաստանի կառավարիչների ընդհատակյա գործունեությունը Պարսկաստանում սկսվել է դեռևս ապրիլին. որտեղից նրանք ղեկավարում էին ապստամբության շարժումը Չանգեզուրում»: Այնուհետև հեռագրում ասված էր. «Մեզ խիստ զարմացնում է, որ մինչև այժմ պարսկական իշխանությունների կողմից ոչ մի միջոց չի ձեռնարկվել պայքարելու այդ երևույթի դեմ, որը սպառնում էր ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանի, այլև Պարսկաստանի անդորրին: Հանուն Խորհրդային Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև հաստատված բարիդրացիական հարաբերությունների, իմ կառավարությունը դիմում է Ձեզ՝ վճռական միջոցներ ձեռք առնելու Հայաստանի նախկին իշխանությունների եղկելի աշխատանքը դադարեցնելու և նրանց Պարսկաստանի սահմաններից վռնդելու համար:

Ընդունեցեք Ձեր նկատմամբ հարգանքի հավաստիացումներս»¹:

Այդ օրերին ՀԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչը Իրանի արտգործնախարարությանը ներկայացրեց ցուցակն այն գործիչների, որոնց հնարավորին չափ արագ հեռացումը երկրի սահմաններից համարվում էր խիստ անհրաժեշտ: Ցուցակում տրված էին Ս. Վրացյանի, Գ. Նժդեհի, Ա. Չիլինգարյանի, Կուռոյի անունները: Շուտով ներկայացվեց նաև երկրորդ ցուցակը, որում հետևյալ 26 անուններն էին. Ռուբեն փաշա, բժ. Բաբայան, Կարո Սասունի, Սարգիս (Սերգեյ) Մելիք-Յուլյան, Վաչե Արծրունի, Նիկոլայ Նիկողոսյան, Հակոբ Տեր-Հակոբյան, Վահան Մինախորյան, Սմբատ Նոյազարյան, Արշակ Հովհաննիսյան, Համբարձում Տերտերյան, Նոյիշե Իշխանյան, Դարմանյան, Արամ Մարգարյան, Գևորգ Վառլամյան, խմբապետներ Մարտիրոս, Յապոն, Շավարշ, Ասլան, Հրաչյա, Թևան (ավագ), Սարգիս (Քեռի), Մուրադ, Խնկո, Ազգո (Դայի), Ազգո (Քուրդ)²:

Իր հերթին, ՌԱՖՅԷ արտգործնախարար Գ. Վ. Չիլերինը, անշուշտ Հայաստանի կառավարության խնդրանքով, 1921թ. սեպտեմբերի 30-ին նոտա է հղում (թիվ 11/5163) Պարսկաստանի արտաքին գործոց նախարար Մուշարույ Ազամին՝ անհանգստություն հայտնելով, որ պարսկական իշխանությունները շարունակում

են հանդուրժել իրենց տարածքում հայկական հակախորհրդային զինված խմբերի ներկայությունը, որոնք սպառնում են Խորհրդային Հայաստանի անվտանգությանը: Մասնավորապես շեշտված էր, որ Ամիր Արշադը և նրա եղբայր Սարգար Արշադը սերտ հարաբերությունների մեջ են Վրացյանի հետ. մի բան, որ Մոսկվայում տեղիք է տալիս լուրջ խորհրդածությունների:

ՌԱՖՅԷ-ում պարսկական դեսպան Մուշավերույ Մամախբը հոկտեմբերի սկզբին Չիլերինին է հանձնում իր երկրի արտգործնախարարի պատասխանը, որտեղ ասված էր, որ Ամիր Արշադի և Վրացյանի կոմիտեի փոխհարաբերությունների վերաբերյալ Ռուսաստանի արտգործնախարարին կտրվի հանգամանալից պատասխան. իսկ ինչ վերաբերում է Պարսկաստանում ապստամբ հազարավոր հայերին, ապա նրանք հասել են այնտեղ «կատարելապես անգն և ուզում են միայն կյանքի ապահովություն՝ վերադառնալու համար իրենց տեղերը»:

Գալով զինված հայ միավորների հարցին՝ Մուշարույ Ազամին գրում էր. «Պարտքս եմ համարում Ձեզ հայտնել, որ վերոհիշյալ միավորները, եթե այդպիսիք գոյություն ունեն, պիտի կազմված լինեն պարսկահպատակ հայերից, որոնք համաձայն [մեր երկրի] սահմանադրական օրենքների, ունեն հավասար իրավունքներ և [այդ հիմունքներով] ծառայում են կազակների, ժանդարմերիայի և այլ զորամասերի մեջ, որոնց մասին տեղյակ է պարսկական կառավարությունը»³:

Հետագա ամիսներին նույնպես Երևանի կառավարությունը շարունակում էր ակնդետ հետևել Թավրիզի դաշնակցականների գործունեությանը և հետապնդում էր նախկին նպատակը՝ որքան հնարավոր է նրանց շուտ հեռացնել Խորհրդային Հայաստանի սահմանակից երկրից:

1921թ. դեկտեմբերի 11-ին Թավրիզում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Լևոն Սարգսյանը նամակ է ուղարկում Թեհրան. Պարսկաստանի արտաքին գործերի նախարար Մուշարույ Ազամին՝ բողոքելով այդ երկրում դաշնակների շարունակվող հակախորհրդային գործունեության դեմ: «Մասնավորապես, - գրում էր նա, - օգտվելով Ատրպատականի ներկա խառնակությունից, նոքա իրենց հայտարարել են որպես Հայաստանի պաշտոնական մարմին և նույնիսկ այժմս, երբ պարսից պետությունը Իսմայիլ աղա Սմկոյի ընթրատության դեմ պատրաստությունների գործով է զբաղված, վերոհիշյալ ղեկավարները եռանդ ու քանք են գործադրում և Հայաստանի զինվորական ծառայողների հրամանատարության տակ Թավրիզ փախած գորբից, ինչպես և պարսկահպատակ հայերից խմբեր են կազ-

¹ ՀՀ ՆԱԿԳՊԱ, ֆ. 114, գ. 2, գ. 88, ք. 21

² Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 14, ք. 141:

³ ՀՀ ՆԱԿԳՊԱ, ֆ. 113, գ. 45, ք. 47-48:

մակերպում, որպեսզի հարմար առիթին հարձակում գործեն Հայաստանի վրա: Ես համոզված եմ, որ մինչև այդ գաղտնի կառավարության բոլոր անդամները և գործիչները թավրիզից դուրս չքշվեն և չարտաքսվեն, մեր երկու բարեկամ և հարևան պետությունների բնակչության կացությունը հավասարապես վրտանգված կլինի: Հուսով եմ, որ Չերոյ գերագնացությունը այս մտերմական հիշատակագրության մասին կտեղեկացնի նաև Ատրպատականի նահանգապետությանը և կպահանջի նրանից, որ նա վերոհիշյալների խռովահույզ գործողությունների սանձահարման համար համապատասխան կարգադրություններ անի»¹:

Հայկական զինվորական ուժի ծառայությունից հրաժարվելը տվյալ պահին չէր մտնում պարսիկ կառավարության հաշիվների մեջ, ուստի ի պատասխան Լևոն Սարգսյանի ղեկտնքերի 11-ի նամակի, Պարսկաստանի արտգործնախարարը գրում էր, որ թավրիզում մնացել են ընդամենը մի քանի հարյուր կովկասահայ փախստական և Հայաստանի նախկին պետության ղեկավարներից վեց մարդ: Դրանց կեսը պատրաստ էր, ապահովություն ստանալուց հետո, վերադառնալու իր ծննդավայրը, մյուս կեսը, տրամադրություն չունենալով վերադառնալ Հայաստան, պատրաստ էր թավրիզից հեռանալ Պարսկաստանի խորքերը, այնտեղ, ուր հարմար կգտնի պարսից կառավարությունը: Նախարարն ավելորդ չէր համարում շեշտելու, որ թավրիզում մնացած կովկասահայերը «ամբողջապես գտնվում են ճնշված տրամադրության մեջ և վարում են չքավոր, չարքաշ կյանք», որ նրանք «երբևիցե ինտրիգ սարքելու կամ խռովություն ստեղծելու նպատակ չեն ունեցել և չունեն»: Ինչ վերաբերում էր Խորհրդային Հայաստանի լիազոր-ներկայացուցչի այն պնդումներին, թե դաշնակները կազմակերպում են զինված խմբեր, դրան ի պատասխան պարսից նախարարը գրում էր. «Այդ լուրը անհիմն է ամբողջապես. նոքա բոլորն էլ զինաթափ են եղել Վարադաղում, և ոչ մեկը նրանցից զենք չունի: Հայոց պետության վախճանը նրանցից ոչնչով չի պատճառաբանվում և ոչ մի կազմակերպումն ընդդեմ այդ պետության տեղի չի ունեցել: Երբ Իսմայիլ աղա Սմկոյի ղեմ պատերազմական պատրաստություններ էին տեսնվում, պարսկահպատակ սալմաստեցի և ուրմիացի հայերի մի որոշ մասը զինվեցին և ընդունվեցին պատերազմական ծառայության մեջ: Միայն երկու հոգի Չանգեզուրի հայերից, որ պարզվեց հետո, մտել էին պարսից զորքի մեջ և նրանց մասին էլ Ատրպատականի նահանգապետության կողմից հրաման եղավ՝ գործից դուրս հանելու: Հիշատակելով վերոգրյալը, ես հուսով եմ, որ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, 45, ք. 56:

ղեպի հայ փախստականները մեր կառավարության կողմից ցույց տված կարեկցությունը չի կարող, հակառակ սպասողության, ծագում տալ անցանկալի երևույթների»¹:

Թեև պարսկական իշխանություններն ընդհանուր առմամբ հանդուրժողաբար և ըմբռնունով էին վերաբերվում փախստական ղեկավար գործիչներին և մտավորականներին, բայց Մոսկվայից և Երևանից եկած նոտաների ազդեցության տակ սկսել էին անհանգստանալ և եկվորներին հասկացնել տալ, որ իրենց երկրում այլևս անցանկալի է նրանց ներկայությունը: Հատկապես մի քանի անգամ նախագուշացումներ արեց պարսկական Ադրբեջանի (Ատրպատականի) նահանգապետ Մուխտար Սալտանեն:

Իրենց հերթին, անհանգիստ էին նաև տնտեսական-կենցաղային տառապանքներ կրող գործիչներն ու մտավորականները: Նրանք ոչ առանց հիմքի վախ էին զգում, որ մի օր իրենք կհայտնվեն սահմանից այն կողմ՝ Երևանի բանտում:

Թավրիզի գաղթականության մասին՝ Ալ.Մյասնիկյանին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ հայկական բանակի հետախուզությունը դեռևս օգոստոսի 11-ին գրել էր, որ Փրկության կոմիտեի և Մյունիքի կառավարության ղեկավարները վախ ունեն, թե Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը կարող է պարսկական կառավարությունից պահանջել իրեն հանձնել նրանց՝ պատճառաբանելով, որ զանգեզուրյան կռիվների ժամանակ պարսկական կողմի գիտությամբ Լեռնահայաստանի կառավարության անդամները և Փրկության կոմիտեի վարչապետը գտնվել են թավրիզում և այնտեղից ամբողջ ժամանակ հանձնարարականներ են ուղարկել Չանգեզուր՝ դրանով իսկ խախտելով Պարսկաստանի չեզոքությունը²:

Այդ երկյուղից դրդված և Երևանի մտադրությունների մասին ստույգ տեղեկություններ ստանալու նպատակով թավրիզում ստեղծվել էր հակահետախուզություն, որի ղեկավարն էր դաշնակցական Դարասամխոն (դերասան Մխոն)³:

Միաժամանակ դաշնակների ղեկավարությունը հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ այն մասին, որ եթե գործիչներին ու մտավորականներին Հայաստան տանելու քայլեր կան եթե խորհրդային գործակալների կողմից տեղորի փորձեր արվեն, ապա դաշնակցության հատուկ ծառայությունները ինչպես Պարսկաստանում Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներին, այնպես էլ բուն Հայաստանում՝ խորհրդային կուսակցական և պետական ղեկավար գործիչների նկատմամբ կղիմեն զանգվածային ահաբեկչական գործողությունների:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 3, 45, ք. 57:

² Նույն տեղում, ֆ. 114, գ. 2, 4, 10, ք. 31-ի շրջերևույթ:

³ Նույն տեղում, գ. 45, ք. 46:

Որպես այդ ամենի հետևանք, գնալով արագացավ գործիչների և մտավորականների հոսքը Թավրիզից դեպի հեռուներ: Մեկնում էին առավել վտանգված քաղաքական գործիչները, ապա՝ մյուս մտավորականները:

Ամենից առաջ, դեռ 1921թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, Պարսկաստանից դուրս եկան Համո Օհանջանյանը, Ծանթը և Բախչի Իշխանյանը: Նրանց հետևեց Սմբատը: Հոկտեմբերի կեսերին Թեհրանից Եվրոպա մեկնեց Վրացյանը²: Նժդեհը նույնպես պատրաստվում էր արտասահման մեկնել և ուզում էր մեկնել իր անդամաճան գինակցի՝ Ղազար Քոչարյանի (Քաչալ Ղազո) հետ, բայց ճանապարհաձախսը չէր բավականացնում երկուսով Պարսկաստանից մեկնելու համար: Նա դիմում է Վրացյանին և խնդրում ճանապարհի համար պակասող գումարը լրացնել «կառավարության» տրամադրության տակ եղած միջոցներից, սակայն նրան պատասխանում են, որ կարող են միայն իր ճանապարհաձախսի պակասող գումարը լրացնել: Նժդեհը ստիպված դիմում է Բուլղարիա՝ իր բարեկամներից մեկին, որը Կ. Պոլսի վրայով Թավրիզ է ուղարկում Նժդեհի և Ղազար Քոչարյանի ճանապարհաձախսը: Մոտ չորս ամիս Թավրիզում գաղտնի ապրելուց հետո նա, վերջապես, նոյեմբերի 22-ից անցնում է Թեհրան և մի քանի օր այնտեղ մնալուց հետո մեկնում Բուլղարիա. նրա հետ էին խմբապետ Ղազար Քոչարյանը և ուսանող Հայկ Ասատրյանը⁴:

Մի քանի տասնյակ «վտանգվածներ», այնուամենայնիվ, որոշեցին մնալ Պարսկաստանում: Իշխանությունների թույլտվությամբ Թևան Ստեփանյանը մի քանի գինակիցների հետ նոյեմբերին Թավրիզից մեկնեց Ղարադաղ և մշտական բնակություն հաստատեց այնտեղ⁵: Նույն կերպ վարվեց նաև Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան), որը հաստատվեց Մուծամբար հայկական գյուղում:

Թավրիզում մնացին մտավորականների ու գործիչների մի փոքր խումբ և մի քանի հարյուր շաքաբային տարագիրներ: Հիմնավորվելով այստեղ՝ նրանք պատահական նպաստներով մի կերպ քարշ էին տալիս իրենց գոյությունը. մինչև որ տարիների ընթացքում համառ աշխատանքով հաղթահարեցին տնտեսական և այլ կարգի դժվարությունները: Քաղաքում սկսեց կործել հայկական գիմնազիա, լույս էին տեսնում թերթեր, կազմակերպվեցին դասընթացներ, հիմնվեցին արհեստանոցներ, բացվեցին խանութներ, որի շնորհիվ կենդանություն առավ գավառական քաղաքը:

¹ ՀՀ ՆԳԿՊՈՒ, ֆ. 113, գ. 88, ք. 51 և շրջերես:

² Նույն տեղում, գ. 10, ք. 61:

³ Նույն տեղում, գ. 37, ք. 3:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 3, գ. 37, ք. 35:

⁵ Նույն տեղում:

Պարսկաստանի խուլ գավառներ անցած գաղթականները ևս աստիճանաբար թոթափեցին անարժեքության բարդությունը, լծվեցին զանազան աշխատանքների և իրենց քրտինքով ստեղծեցին տանելի պայմաններ: Այդպիսիների վիճակը, իր օրինակով, քսան տարի անց ներկայացրել է Յապոնը. «Մուծամբար հաստատվելուց հետո ծախսեցի իմ սեփական երկու ձի, մեկ հատ ջորիս ու այդ համեստ գումարով ձեռնարկեցի գյուղատնտեսական աշխատանքի: Խիստ սահմանափակ չափերով տարվող իմ այդ տնտեսությունը այժմ այնքան հասույթ է տալիս, որ կարողանում ենք մեր ապրուստը հոգալուց բացի, ուրիշներին էլ օգտակար լինել:

Այժմ, Իրանի մեկ հովտում ընկած գեղջկական իմ տնակում՝ մտքով դառնում եմ դեպի հայրենի աշխարհս, ուր հասակ առի, լեն ու նեղ օրեր տեսա, ծառայեցի հայրենիքիս ազատության դասին...»:

Հիմնավորվելով տարբեր երկրներում՝ մտավորականներն ու գործիչները հայկական գաղութներում սկսեցին ծավալել քաղաքական, հասարակական, մշակութային լայն գործունեություն, լծվեցին հայապահպանման դժվարին գործին, արտաշխարհի զանգվածների մեջ կենդանի պահեցին հայրենիքի անկախության գաղափարը:

Հայ մտավորականների, պետական ու քաղաքական գործիչների փրկության, նրանց հետագա բեղուն գործունեության համար հայ գաղթաշխարհի պարտական էր Ջանգեզուրի պաշտպաններին, որոնք գենրի ուժով իրենց լեռնաշխարհը հայ մտավոր դասի հայաժական մի խոշոր հատվածի փրկության կամուրջ դարձրին: «Գլուցազնական երկիրը, - գրել է Նժդեհը, - շեշտ կնայեր թշնամու աչքերի մեջ, նրան սանձած պահելով իր պատերի տակ, որպեսզի կարմիր մահվան ճիրաններից մազապործ հազարները անխռով և անկորուստ անցնեին դեպի ապահով հորիզոններ:

Եվ անցավ ու փրկվեց Արարատյան մտավորականությունը, ուսանողությունը, սպայությունը»:

Հ. Յ. Դաշնակցության Գերագույն մարմինը, որը 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունից հետո փոխարինել էր Հ. Յ. Դ. Բյուրյոյին, իր ժամանակավոր նստավայրից՝ Բուխարեստից (Ռումինիա) Թավրիզում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը խորհուրդ տվեց ինքնալուծարվել: Կառավարությունը շարունակեց իր գոյությունը մինչև 1921թ. հոկտեմբերի 11-ը. այդ օրը բազմամարդ դահլիճը լուծարման ենթարկվեց՝ նախապես վարչապետ Սիմոն Վրացյանին լիազորելով կազմել 3-5 մարդուց բաղկացած դահլիճ գլխավորապես տարագրության գործերը հսկելու համար: Ս. Վրացյան, Հ. Տեր-Հակոբյան, Վ. Միմախորյան կազմով, այն հաջորդ օրը՝

¹ Եազոսի (Յովհաննես Պարոնյան) յուշերը, գրի առավ Յ. Տիրմիզի, «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, հուլիս, րիվ 9 (223), էջ 119-120:

² Գ. Նոյնի, Ենիի ոգու շարժը, էջ 32:

հոկտեմբերի 12-ին, անցնում է գործի: Երկու օր հետո՝ հոկտեմբերի 14-ին. Ս. Վրացյանը մեկնում է արտասահման, և «դահլիճում» մնում է երկու մարդ, որոնք իրենց պաշտոնը շարունակում են վարել մինչև 1923թ. սեպտեմբերի 24-ը. այսինքն՝ մինչև «կառավարության» վերջնական լուծարումը:

Նոր կյանքի շնչեր

Իսկ ի՞նչ էր տեղի ունենում այնտեղ՝ Սյունիքում, որի ժողովուրդը ամբողջ երեք տարի շարունակ գերմարդկային կռիվներ էր մղել ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու և իր լեռնաշխարհը մայր հայրենիքի հետ միավորելու համար:

Ինչպես ասվեց, 1921թ. հուլիսի 8-ին Ռիզայում բանակցություններ էին սկսվել ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Հ. Յ. Դաշնակցության արտասահմանյան կենտրոնի պատվիրակության միջև՝ քննարկելու հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող հարցեր, այդ թվում՝ Չանգեզուրի հարցը:

Հուլիսի 14-ին, այսինքն՝ երբ Չանգեզուրն ամբողջովին գրավված էր կարմիր բանակի զորքերի կողմից, Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը քննարկման ներկայացրեց իր կուսակցության Գերագույն մարմնի (ԳՄ) առաջարկությունը:

Առաջարկության նախագծի առաջին կետում նշված էր, որ ՌԿ(Բ)Կ-ն ղեկավարացիա կտա, որ ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը: Երկրորդ կետում նշվում էր, որ «այսպես կոչված, Ռուսահայաստանի, այն է՝ առաջինին միացնել նախկին հայաբնակ թուրքական տարածքներ, բավական կլինի Հայաստանի ազատ տնտեսական և քաղաքական գոյության համար»: Մյուս երկու կետերում խոսք էր գնում այն մասին, որ Հայկական հարցի լուծման նպատակով ՌԿ(Բ)Կ-ն պարտավորվում է ներգործել ՌԱՖԽՀ կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս իր տրամադրության տակ եղած միջոցներով Թուրքիային թեքի հայկական հարցի լուծմանը՝ Թուրքահայաստանից Ռուսահայաստանին միացնելով հայ ժողովրդի ազատ քաղաքական գոյության համար բավականաչափ մի տարածք՝ դեպի ծով ունեցող ելքով:

Այս առաջարկությունն անող Դաշնակցության կենտրոնին արդեն հայտնի էր, որ Չանգեզուրը գրավված է կարմիր բանակի զորքերի կողմից, և գավառի միացումը Խորհրդային Հայաստանին կատարված փաստ է: Ելնելով այդ իրողությունից՝ Կենտրոնն այժմ ձգտում էր այն բանին, որ բացի Չանգեզուրից Խորհրդային Հայաստանին միացվեն նաև հայկական ուրիշ տարածքներ: Այդ գործում Դաշնակցությունը Ռուսաստանի կառավարությանը (ինտևալես նաև՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությանը) առաջարկում էր իր աջակցությունը: Առաջարկության մեջ ասված էր. «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունը

խոստանում է լիակատար աջակցություն և ուժերը ներածին չափ օգնություն ցույց տալ Հայաստանի կառավարությանը՝ առաջին և երկրորդ կետերում նշված դրույթները կենսագործելու համար և, մասնավորապես, պարտավորվում է.

ա) Ինչպես իր հայրենիքում, այնպես էլ նրանից դուրս քարոզչություն մղել հայ ժողովրդի միջավայրում, նպատակ ունենալով նրան միավորել [Խորհրդային] կառավարության շուրջը, որը կենսագործում է առաջին և երկրորդ կետերում հիշատակված դրույթները.

բ) Ամեն կերպ աջակցել, որ եվրոպական տերություններն օգնություն և օժանդակություն ցույց տան ՌԱՖԽՀ-ի նախաձեռնությամբ հայկական հարցի լուծմանը՝ վերոհիշյալ իմաստով.

գ) Ուժերի ներածին չափ իր կողմից ներգործել Թուրքիայի վրա, նպատակ ունենալով ստանալ նրա համաձայնությունը Ռուսաստանին միացնելու վերոհիշյալ իմաստով բավականաչափ տարածք Թուրքահայաստանից»:

Նույն նիստում Հ. Յ. Դաշնակցության պատվիրակությունը ՌԿ(Բ)Կ ներկայացուցիչներին է հանձնում նաև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությանն ուղղված մի փաստաթուղթ, որով կոչ էր արվում գտնել համագործակցության եզրեր, մշակել ընդհանուր քաղաքական պլատֆորմ և միասնաբար գործել հանուն հայ ժողովրդի ընդհանրական շահերի: Դաշնակցությունը առաջարկում էր այդ պլատֆորմի հիմքում դնել սոցիալական, քաղաքական և վարչական բնույթի մի շարք սկզբունքներ: Մասնավորապես առաջարկվում էր Հայաստանում անցկացվելիք սոցիալական բնույթի միջոցառումները հարմարեցնել երկրի յուրահատուկ պայմաններին, պաշտպանության տակ վերցնել ոչ միայն չբավոր, այլև միջակ գյուղացիությանը, հայտարարել մանր առևտրի ազատություն, քաղաքացիական ազատություններ ընձեռել, առանց խտրության, հանրապետության բոլոր բնակիչներին, ապահովել նրանց մասնակցությունը իշխանության մարմիններին, հայտարարել և իրականացնել կուսակցությունների գործունեության, ժողովների, բանավոր և գրավոր պրոպագանդի լիակատար ազատություն, ջանքեր գործադրել շտկելու Խորհրդային Հայաստանի սահմանները, մասնավորապես՝ դիվանագիտական ակտիվ աշխատանք ծավալել նրան միացնելու բացառապես հայերով բնակեցված Լոռվա և Ախալքալաքի գավառները: Նաև առաջարկվում էր Հայաստանի ժողովմխորհուրդը կազմավորել կռալիցիոն սկզբունքներով՝ Դաշնակցության կուսակցության մասնակցությամբ:

Դաշնակցության կողմից առաջարկված երկու փաստաթղթերը դրվեցին քննարկման, որը, սակայն, որևէ դրական արդյունք չտվեց: Դաշնակցության պատվիրակությունը ստիպված եղավ ետ վերցնել իր առաջարկությունները: Հուլիսի 13-ին ՌԿ(Բ)Կ պատվիրակության ղեկավար Ա. Իոֆֆեն հանդես գալով հայտարարեց, որ իր կուսակցության Կենտկոմը մտադիր է միջնորդի դեր ստանձնելու

¹ Մ. Իրազեկ, Մոսկվի անգլալեզու պատմական դեպերի և ապրումներ, 1917-1922, էջ 110-116:

¹ ՀՀ ԼՂԻԹԿՊԱԼ, ֆ. 4047, գ. 1, գ. 191, ք. 8:

Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարության և Հ. Յ. Գ. Կենտրոնի միջև: Նա նշեց, որ ՀԿԿ-ին առաջարկ կարվի Հայաստանում լեգալացնել Հ. Յ. Գ.-ն և պայմաններ ստեղծել համատեղ աշխատանքի համար:

Հուլիսի 16-ին ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմը և ՌՍՖՍՀ արտգործօրոգի Գ. Չիչերինը Երևանից ստացան Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի քարտուղար Մարգիս Լուկաշինի (Սրապիոնյան) հեռագիրն այն մասին, որ Չանգեզուրն ամբողջովին գրավված է կարմիր բանակի զորքերի կողմից, ուստի ավելորդ է դաշնակների հետ բանակցությունների հետագա շարունակումը:

Հեռագիրն ստանալուն պես խորհրդային ղեկավարությունը Ռ-իգայի իր պատվիրակությանը ցուցում տվեց բանակցություններն անմիջապես դադարեցնելու մասին: Բանակցությունները դադարեցին: Հ. Յ. Գաշնակցության պատվիրակությունը վերադարձավ Բոխարեստ՝ Ռ-իգայի հանդիպման արդյունքների մասին հաղորդում տալու կուսակցության Գերագույն Մարմնին:

* * *

1921թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական բարեկամության պայմանագրով Հայաստանի Նախիջևանի երկրամասը և Շարուր-Դարալագյազի գավառի Շարուրի գավառակը միացվել էին Խորհրդային Ադրբեջանին, իսկ իր հերոսական գոյամարտով Չանգեզուրը փրկվել էր Ադրբեջանի ճանկերից: Ինչ վերաբերում է մյուս «վիճակի» տարածքին՝ ամբողջովին հայերով բնակեցված Լեռնային Ղարաբաղին, ապա նրա պատկանելության հարցը դեռ մնացել էր բաց՝ մինչև 1921թ. կեսերը: Ադրբեջանի ղեկավարները, սակայն, կարողացան նոր ուղիներ գտնել և այդ երկրամասը նույնպես, նրա բնակչության կամքին հակառակ, ներառել իրենց հանրապետության կազմի մեջ:

Չանգեզուրում դեռ շարունակվում էին ռազմական գործողությունները, դեռ Ռ-իգայի բանակցությունները չէին ավարտվել, երբ ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան բյուրոյի նիստը, որը վարում էր կոմիտեի քարտուղար Ս. Օրջոնիկիձեն, և որին ներկա էր նաև Ի. Ստալինը, 1921թ. հուլիսի 5-ին բանաձև բնորոշեց՝ հայկական Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանին հանձնելու մասին: Այդ բանը կատարեց ոչ թե իրավասու օրենսդրական մի մարմին, որը իրավունք ունենար վճռելու պետությունների միջև սահմանների հարցը, այլ կայացրեց կուսակցական (այն էլ ոչ ամենավերին) մարմինը՝ մի քանի անձերի կամայական որոշմամբ:

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ փորվեց մի նոր կնճռուտ ակոս:

Չանգեզուրը խորհրդայնացնելուց հետո էլ Ղարաբաղում շարունակում էին գործել հայկական պարտիզանական ջոկատներ, որոնք խորհրդային պատմագիտության մեջ միանշանակ ստացել էին «քեանական բանդիտներ» անվանումը: Բայց իրականում այդ ջոկատների մեջ արցախյան զինված գյուղացիներ էին, որոնք չէին հաշտվում այն մտքի հետ, որ իրենց կամքին հակառակ ենթարկվելու են թուրք-ազերիներին: Նրանց հետ շարունակում էին կռվել նաև տասնյակ զանգեզուրցի մարտիկներ, որոնք չէին

հեռացել Պարսկաստան: Նրանց մի մասը Չանգեզուրում խուլ դիմադրություն էր ցույց տալիս նոր իշխանություններին՝ քաղաքացիական անհնազանդության ձևով, մի բան, որ էժան չէր նստում նրանց վրա, մյուս մասը գերադասում էր կռիվը շարունակել Ղարաբաղում:

Ղարաբաղցիների և խորհրդային զորամասերի ընդհարումները արյունալի բնույթ էին կրում հատկապես այն վայրերում, որտեղ 11-րդ կարմիր բանակի Կովկասյան 1-ին կորպուսի զորամասերի կազմում Թևանի ջոկատների դեմ կռվում էին նաև Ադրբեջանի թուրքերը: Վերջիններս թիվը մեծ էր հատկապես կորպուսի մեջ մտնող 82-րդ հրաձգային բրիգադի կազմում, մասնավորապես՝ բրիգադի 246-րդ հրաձգային գնդում:

Այսպես պատահեց, օրինակ, Հաղյուրթի շրջանում՝ 1921թ. ամռանը: Տեղի կոմունիստական ջոկատը, որը զլխավորում էին Մամեդխան Մամեդխանովը և Շմավոն Գավիդովը, մի ընդհարման ժամանակ տվեց մեծաթիվ զոհեր, զոհվեց նաև հրամանատար Դավիդովը: Ջիբրայիլի շրջանում աշնանը ծավալված կռիվներում կոմունիստական միայն մի ջոկատից սպանվեց 75 մարդ: Մեծ էին նաև Ղարաբաղի ապստամբների կորուստները:

1921թ. դեկտեմբերին կարմիր բանակի զորամասերը Դիզակի (Հաղյուրթի) կոմունիստական ջոկատի հետ պարտության մատնեցին Ղարաբաղի պարտիզաններին: Անկարող լինելով այլևս շարունակել կռիվները՝ նրանց մի մասը ցրվեց գյուղերում, իսկ մյուս մասը հեռացավ Չանգեզուր՝ իրենց բնակավայրերը:

Չանգեզուրը կարմիր բանակի զորքերի կողմից գրավվելուց անմիջապես հետո Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը 9 մարդուց բաղկացած մի հանձնախումբ ուղարկեց այնտեղ՝ կացությանը մոտիկից ծանոթանալու համար: Վերադառնալով Երևան՝ հանձնախումբը զեկուցագիր ներկայացրեց կառավարությանը, որի մեջ շեշտված էր, որ Չանգեզուրը ապրում է պարենավորման ծանր ճգնաժամ: «Խիստ սակավ է հացը, որին փոխարինում է առատ թուփը և որը կազմում է ազգաբնակչության միակ սնունդը: 10 օրից հետո կսկսվի հունձը, որը ընդհանրապես աննշան է՝ իբրև հետևանք տևական կռիվների: Նրանք հունձը կազմում է Չանգեզուրի ազգաբնակչության ընդհանուր պահանջի հազիվ 40%-ը. կնշանակի՝ մնացած 60%-ի մասին պետք է լուրջ մտածել և հերթական խնդիրների շարքը դասել: ...Չանգեզուրի ժողովուրդը գրեթե մերկ է, որովհետև համաշխարհային պատերազմի սկզբներից մինչև օրս գործվածք չի մտել այդ լեռնաշխարհը»:

1921թ. նոյեմբերի 2-ին Չանգեզուրի գավառային հեղկոմի նախագահը և ՀՄՖՀ պարենավորման ժողկոմի տեղակալը նամակ են ուղարկում Այ. Մյանսիկյանին՝ գավառի տնտեսական ծանր վիճակի նկարագրությամբ:

¹ ՀՀ ԴՊԿՊԱ, ֆ. 113, ց. 12, գ. 16, ք. 6:

Նրանք գրում էին, որ Չանգեզուրում աշնանացանի կամ-պանիան ձախողվել է: Նախատեսվել էր սերմացու տրամադրել 28 ամենատաղբատ գյուղերին, որոնց մեծ մասը լիովին քայքայվել էր պատերազմների հետևանքով: Սակայն բաժանվել էր ընդամենը 30 փութ սերմացու: Սերմացուի պատճառով ցանքերի 40%-ը չէր ցանվել: Բայց ամենատազնապայլին այն էր, որ հույս չկար, թե գոմե առաջիկա զարնանացանը կկատարվի, քանի որ ձմեռվա անխուսափելի սովի պատճառով գյուղացիները ստիպված կլինեն ուտել սերմացուն: Չանգեզուրի պարենային խնդրի լուծումը տեղի ուժերով համարելով անհնարին՝ նրանք նշում էին, որ բնակչությունը բոլոր հույսերը կապել է կառավարության հետ, և եթե այդ հույսերը ի դերև ելնեն, ապա Չանգեզուրից ծայր կառնի զանգվածային գաղթը այլ երկրներ, ու երկրամասը կհայաթափվի: Վիճակը հրամայաբար պահանջում էր գավառին տրամադրել առնվազն 50.000 փութ սերմացու՝ գալիք զարնանացանի, նույնքան էլ՝ բնակչությունը սովից փրկելու համար¹:

Նույնքան ծանր վիճակ էր անասնապահության բնագավառում: Սովը գյուղացիներին ստիպում էր հարևան աղբբեջանական տարածքներում ծախսվել անասունները՝ փոխարենը գորեն ձեռք բերելու համար:

Վաղուց զանգեզուրցին մոռացել էր նավթի մասին, իսկ աղ ունենալը հրաշքի էր նման:

Գավառի իշխանություններին մեծ անհանգստություն էին պատճառել այն լուրերը, որ Չանգեզուր են գալու Հայաստանի կարմիր բանակի նոր զորամասեր և զինակոչիկներ: Այդ կապակցությամբ նույն զեկուցագրում ասվում էր. «Դա համարում ենք կործանարար ինչպես իրենց իսկ զորամասերի, այնպես էլ բնակչության համար: Ընդհակառակը, թախանձագին խնդրում ենք՝ այստեղից այլ վայրեր տանել տեղացի զինակոչիկներին, որոնց երեք օրից ավել հնարավոր չէ պահել գավառում, քանի որ ոչինչ չկա նրանց կերակրելու համար»: Չեկուցագրի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ գավառում տեղակայված Հայկական կարմիր բանակի 4-րդ գունդը լիովին կրում է այնտեղ ծայր առած պարենային ճգնաժամի բոլոր արհավիրքները, ուստի նպատակահարմար է գունդը տանել Չանգեզուրից²:

Նամակի վերջում նրա հեղինակները գրում էին. «Այդ ամենը Չեզ ի գիտություն հայտնելով՝ մեր պարտքն ենք համարում հայտարարել, որ եթե ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը օգնության չգա Չանգեզուրի սովյալներին, շտապ չուղարկի պահանջված հացամթերքի գոմե կեսը, առանց որի Չանգեզուրը ֆիզիկապես գոյություն ունենալ ի վիճակի չէ, այդ դեպքում երկրամասի

ղեկավար աշխատողները իրենցից վրա են դնում հետևանքների պատասխանատվությունը, միաժամանակ շարունակելով աշխատել չթուլացող էներգիայով և նվիրվածությամբ»³:

Վիճակը բարդանում էր նրանով, որ Չանգեզուրի սահմանային գյուղերի վրա հարձակումներ էին կատարում Աղբբեջանի տարածքում գործող բանդիտական խմբերը, որոնք ղեկավարվում էին Սուլթանովի նախկին սպաների կողմից, սակայն Աղբբեջանի իշխանությունները ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկում: Բանդաներից ամենամարդաշատը մշտապես գործում էր Մինքենդի շրջանում, և այն ղեկավարում էր Ջահագուր գյուղացի Ադա Մահմեդը: Նրա բանդան բաղկացած էր մինչև ատամները զինված 60 մարդուց, ուներ երկու գնդացի: Մինքենդից բանդան իր հարվածները հասցնում էր հատկապես Գորիսի շրջանի հյուսիսարևելյան գյուղերի վրա՝ դրանով իսկ առաջ բերելով ազգամիջյան նոր բարդություններ⁴:

Հոկտեմբերի 31-ին Չանգեզուրի հեղկոմի նախագահ Գ. Օհանջանյանը և անդամ-քարտուղար Գ. Սաֆրազբեկյանը ՀՄԽՀ ժողկոմխորհրդին գրում էին, որ տնտեսական քայքայման և ընթացիկ տարվա անբերրիության հետևանքով Չանգեզուրում ստեղծվել է ծանր վիճակ: Դրությունն ավելի էր բարդանում գործուն և հմուտ ուժերի բացակայության պատճառով: Նրանք նշում էին. «Գյուղական հեղկոմների մեջ նստած են անհուսալի տարրեր... մարդ չկա նրանց փոխարինելու: Շրջեղկումների անդամները պատրաստված ուժեր չեն: Ժողովրդական դատավորները և քննիչները դեռ չեն կարողացել ըմբռնել նոր դատարանի էությունը: Դատավարությունը տարվում է շատ տեղեր հին սովորություններով, որն առաջ է գալիս թե՛ խորհրդային դատավորների և թե՛ դատական ղեկրետների բացակայությունից»⁵:

Այնուհետև, անդրադառնալով հողային հարցին, նրանք գրում էին. «Հողային հարցը մեզ մոտ սուր կերպարանք է ստացել, բնակչությունը գրավել է թուրք լքված գյուղերը: Վերջերս թուրքերը վերադառնում և պահանջում են հայերից թողնել այդ գյուղերը: Իշխանությունը անկարող է այս հարցում բռնել հայ կամ թուրք ազգաբնակչության կողմը: Թողնել իրեն, ազգաբնակչության, լուծելու այդ կնճիռները, վտանգավոր է»⁶:

Նկատենք, որ Չանգեզուրի հեղկոմը այդ հարցում կարողացավ վարել շատ ճկուն քաղաքականություն, այն է՝ հայտարարելով Չանգեզուրը քաղցած երկրամաս, հրաժարվեց ընդունել այնտեղից հեռացած թուրք գաղթականներին:

Բայց լքված գյուղերը գրավում էին տնտեսապես ուժեղ

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ, ֆ. 113, գ. 39, գ. 50, p. 26-ի շքերես:

² Նույն տեղում, գ. 3, գ. 33, p. 87:

³ Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 39, գ. 50, p. 22:

⁴ Նույն տեղում:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿ.ՊԱ, ֆ. 113, գ. 39, գ. 50, p. 27:

² Նույն տեղում:

գյուղացիները, իսկ խեղճերն ու անճարները մնում էին իրենց նեղ ու հողագուրկ սահմաններում: Այդ էր պատճառը, որ այս ու այնտեղ գյուղացիները, չսպասելով հողային դեկրետների, իրենք էին որոշում իրենց բախտը, այն է՝ համայնքի բոլոր հողերը բաժանում էին ըստ շնչի, առանց Երևանից եկած ցուցումների: Բացի այդ, որոշել էին գյուղից բացակայողներին հաշվել համայնքի անդամ մինչև գալիք տարվա մայիսի 1-ը, իսկ եթե շարունակեին բացակայել նաև դրանից հետո, ապա նրանց հողը անցնում էր գյուղի հասարակությանը: Գավառային հեղկոմը, կանգնելով փաստի առջև, ստիպված եղավ հաստատել գյուղական համայնքների վճիռները:

Կնճռոտ էր նաև անտառի հարցը: Գորիս քաղաքի և բուն Չանգեզուրի վանդափայտի կարիքները կարող էր բավարարել միակ Շուռնուխի անտառը, որի վրա, սակայն, իր իրավունքներն էր հայտարարել Կուրաթլիի գործադիր կոմիտեն: Սա մեծ վեճերի պատճառ էր դարձել Գորիսի և Կուրաթլիի միջև¹:

Չնայած այդ ամենին կյանքը Չանգեզուրում աստիճանաբար մտնում էր հունի մեջ: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը հսկայական ջանքերի զնով կանխեց սովը լեռնավայրում: Չեռք էին բերվում առաջին խրախուսելի արդյունքները: Չանգեզուրի դեկավար գործիչների կողմից տեղագրված աշխատանք էր տարվում՝ ապրանքային ֆոնդ ստեղծելու, որ կարելի լիներ պարեն հավաքել տեղական կարիքների համար: 1921թ. վերջում պետական ապարատն իր բոլոր ֆունկցիաներով արդեն կարգավորված էր տեղական ու Երևանից եկած գործիչների ջանքերով: Չանգեզուրի արտակարգ լիազոր Գրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի ջանքերով Գորիսում կարգի էր բերված տպագրական գործը, և արդեն լույս էր տեսնում «Կարմիր Չանգեզուր» օրաթերթը, որի համարները ձեռքից ձեռք էին անցնում և տեղնուտեղը սպառվում: Վերանորոգվել էր Գորիս քաղաքի էլեկտրակայանը: Չեռք էին առնվում բոլոր միջոցները՝ կարճ ժամանակամիջոցում կարգի բերելու ճանապարհները, որոնք ավերվել և փչացել էին նախորդ տարիներին: Մի խոսքով, Չանգեզուրի քայքայված կյանքը հետզհետե մտնում էր հունի մեջ²:

Այդ ամենին նպաստում էր պետական-վարչական եռանդուն շինարարությունը:

1921թ. օգոստոսի 31-ին ՀՍԽՀ ժողկոմխորհուրդը, ի կատարումն ժողկոմխորհրդի 1921թ. հուլիսի 20-ի Հայաստանի վարչական վերաբաժանման դեկրետի, որոշեց. «Չանգեզուրի՝ ՀՍԽՀ հանրապետությանը կցած մասից կազմել առանձին Չանգեզուրի գավառ (կենտրոնը՝ Գորիս), բաղկացած հետևյալ

գավառակներից՝ Գորիսի, Տեղի, Տաթևի, Միսիանի (կենտրոնը՝ Բոնակոթ), Ղափանի (կենտրոնը՝ Ղաթարի գործարաններ) և Մեղրու»:

Չանգեզուրում Հայաստանի ժողկոմխորհրդի արտակարգ լիազոր Գրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը 1921թ. սեպտեմբերի 11-ին հրապարակեց Չանգեզուրի հեղափոխական կոմիտեի նոր կազմը. նախագահ՝ Գրիգոր Օհանջանյան, փոխնախագահ՝ Աշոտ Շահմուրադյան, անդամներ՝ Բագրատ Տեր-Հարությունյան, Սահակ Տեր-Հայրապետյան, Գևորգ Փիրգույան, Հայկ Պետրոսյան, Նիկիտա Թորոսյան³:

1921թ. երկրորդ կեսին Չանգեզուրում գործում էին գյուղական մոտ 100 և 5 շրջանային հեղկոմներ⁴:

Խորհրդային Հայաստանն իր ճանապարհը սկսել էր շինարարական պաթոսով: Բոլշևիկյան խանդավառ կարգախոսների ներքո ժողովուրդը լծվել էր երկրի վերանորոգման ստեղծագործ ծանր աշխատանքին: Կյանքը բնականոն ընթացքի մեջ էր մտնում նաև Չանգեզուրում:

Չանգեզուրի գոյամարտի՝ աշխարհի տարբեր հորիզոններում ապաստան գտած մարտիկների մտքերն ու մտածումները շարունակում էին մնալ ըմբոստ ու հերոսական լեռնաշխարհի հետ: Հայրենիքից ավելի ու ավելի հաճախ էին գալիս ուրախալի, հուսադրող յուրեր: Խորհրդային Հայաստանում, այդ թվում՝ նրա անբաժան մասը կազմող Չանգեզուրում, տեղի ունեցող ամեն մի իրադարձություն արձագանք էր գտնում սփյուռքահայ զանգվածների մեջ, որոնք ոգևորվում էին հայրենիքի ձեռք բերած հաջողություններով, միաժամանակ խոր ցավ ապրում կրած անհաջողությունների համար:

1922 թ. մայիսի 30-ին Վենետիկից Սիմոն Վրացյանին գրած նամակում Ավ. Իսահակյանը նշել է. «Հիմա ամենալավ լուծումն է, որ եղավ: Միայն բոլշևիկ Հայաստանը կարող է, իր բացասական կողմերով հանդերձ, պահել հայի գոյությունը: ...Ելքը սա է. բողոքել թշնամական ընթացքը բոլշևիկների դեմ, աջակցել, ձուլվել, միանալ, աշխատել Ռուսիայի վերանորոգման: Մեր գոյությունը հիմա կախված է միայն Ռուսիայի գոյությունից: Այլևս ուշ է և աննպատակ հաշտվել թուրքիայի հետ, անօգուտ է հույս դնել նեղ վրացիների և ֆանատիկ թաթարների վրա, ոճիր է նորեն հավատալ Անտանտին: Հայկական հարցը լուծված է հայի բնաջնջման հետ, որ եղավ ողջ Եվրոպայի սրտովը: Այսպես կազմված է վաղուց Հայկական հարցը. այն եղել է եվրոպացիների համար հասոյթի, կոնցեսիաների աղբյուր: Սա է դառը ճշմարտությունը...»:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 38, ք. 2, ք. 8:

² Նույն տեղում, ֆ. 116, գ. 1, ք. 428, ք. 9:

³ Նույն տեղում, ֆ. 113, գ. 39, ք. 50, ք. 22:

⁴ Ղափանի ձևագիրը պահպանվում է Ավետիք Իսահակյանի ընտանեկան արխիվում:

¹ ՀՀ Ն.ՊԿՊԱ, ֆ. 113, գ. 39, ք. 50, ք. 23:

² Նույն տեղում, գ. 12, ք. 16, ք. 6:

Դժվարին տքնությամբ, նաև աշխատանքային հերոսապատումներով էր սկսել հյուսվել Խորհրդային Հայաստանի պատմությունը: Առջևում ՆԷՊ-ի կարճատև տնտեսական վերելքն էր, որին հետևելու էին համատարած կոլեկտիվացման, սոցիալիստական հնգամյակների և ստալինյան բռնությունների տարիները: Առջևում սպասվում էին նաև Հայաստանի տնտեսության, գիտության և մշակույթի աննախադեպ վերելքի ժամանակներ:

Թե՛ տարագրության երկար տարիներին, թե՛ բանտերում և Սիբիրի արքուններում Գարեգին Նժդեհը մինչև կյանքի վերջը մտովին անբաժան մնաց իր պաշտելի Սյունիքից, նրա հերոս ժողովրդից: Դա նաև Նժդեհի երախտագիտության տուրքն էր լեռնաշխարհի ազատատենչ ժողովրդին, որն անսահման հավատ էր տածել դեպի քաջագուն հրամանատարը, նվիրվել նրա գաղափարներին, աներեր գնացել նրա ետևից:

1923թ. մարտին Նժդեհը գրել է. «...Հայրենի լեռներից հաղթական կրծքերն ու զենքերը դեպի թշնամին դարձրած, մի օր հացով, մյուս օրը արմտիքով ապրող Լեռնահայաստանի վաշտերի ցույց տված հերոսական խոյանքները պիտի մնան գալոց սերունդների համար որպես հայրենասիրության ու անձնվիրության դասական օրինակներ: Հպարտ՝ այդ օրերի պատմական գործերով, անսահման թախիծով և քաղցրությամբ վերհիշելով մեր լեռնաշխարհի բարձունքներում ու ձորերում հերոսի մահով ընկած իմ ընկեր գինվորներին, մտքովս ծնրադրում եմ նրանց խնկելի հողաթմբերի առջև և ծաղկեպսակի փոխարեն Սյունիքի բովանդակ փառքը դնում նրանց գերեզմանների վրա»¹:

1920-1921թթ. Չանգեզուրում նդված գոյամարտը հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմության ամենափայլուն էջերից, նրա աննկուն կամքի գերագույն արտահայտություններից մեկն է:

Իր հերոսական դրվագներով այն հայության 1918թ. մայիսյան հերոսամարտերի շարունակությունն էր, մի նոր Սարդարապատ: Եթե 1918-ի մայիսյան օրերին Օսմանյան Թուրքիայի զավթիչ բանակների դեմ մղած արյունալի կռիվներում վճռվում էր հայ ժողովրդի լինել-չլինելու, Արևելահայաստանի գոյության հարցը, ապա Չանգեզուրյան գոյամարտի ժամանակ դրված էր այն հարցը, թե՛ հայկական այդ լեռնավայրը մնալու՞ է արդյոք հայրենիքի անբաժան մաս, թե՛ կուլ է գնալու թուրքական Ադրբեջանի հերթական զավթողական նկրտումների՝ անդարձանելի հետևանքներ ունենալով Հայաստանի համար:

1918թ. մայիսին Ադրբեջանի կողքին կանգնած էր Օսմանյան Թուրքիան, 1920-1921թթ.՝ նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանը: Խորհրդային Ադրբեջանը փորձում էր Չանգեզուրի պատկանելության հարցը լուծել Ռուսաստանի ձեռքով, իսկ բոլշևիկյան կառավարությունը դրան գնում էր գիտակցված, գնում էր հազուրդ տալու՝ քեմալական և ադրբեջանական թուրքերի անհազ ձգտումներին՝ քաղաքական կարճատեսությամբ համաշխարհային հեղափոխության սին զաղափարին գոհաբերելով հայ ժողովրդի ազգային շահերը: Թուրքիայի և Ադրբեջանի թուրքերի հոգսը բնավ «համաշխարհային հեղափոխությունը» չէր, այլ այդ լոգունգով քողարկվելով՝ նոր զավթումներ կատարելը, այդ թվում նաև Չանգեզուրը կլանելը:

Չանգեզուրցին որոշեց մեռնել, բայց հայրենիքը չհանձնել թշնամուն: Նա փոքրաթիվ էր, հոգնած ու հյուծված՝ նախորդ երկու տարիների անընդհատ կռիվներից: Բայց նա ուներ հզոր զենք՝ անսահման հայրենասիրություն և անկոտրում կամք, նա իր առաջնորդի՝ Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ բոլոր ուժերը ի սպաս դրեց հայրենի երկրի փրկությանը. անվախ ու վճռական կանգնեց բոլշևիկների և թուրքերի միացյալ բազմահազարանոց զորքերի դեմ, ավելի քան մեկ տարի (1920թ. մայիս - 1921թ. հուլիս) մղեց արյունահեղ կռիվներ. թշնամուն հասցրեց հզոր հարվածներ: Եվ որպես այդ բոլորի հատուցում՝ Չանգեզուրը միացավ մայր երկրին:

Չանգեզուրի 1920-1921թթ. գոյամարտը թողել է նաև ուսանելի դասեր:

Հայրենի երկրում ապրող հայությունը գտնվում է աշխարհաքաղաքական բարդ ու վտանգավոր տարածքում, մի բան, որ Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններին և քաղա-

¹ Գ. Նժդեհ, Ինչո՞ւ պայքարեց Լեռնահայաստանը, «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հունիս, թիվ 8, էջ 82:

քական ուժերին պարտադրում է վարել այդ իրողությունից բխող, բազմակողմանի հիմնավորված ներքին ու արտաքին քաղաքականություն:

Երկրի ներքին քաղաքականության մեջ կարևորվում են մի շարք հանգամանքներ.

1. Հասարակական բոլոր արժեքներից (ազգ. դասակարգ, կուսակցություն) ամենամնայունը ազգն է, որի՝ որպես անկյունաքարի, վրա պետք է խարսխված լինեն հայոց պետության նպատակներն ու իղծերը, որոնց իրականացմանը պետք է ձգտի ամբողջ ազգը: Ուստի հայ ազգային գաղափարի և նրանում ձևակերպված նպատակների լայն քարոզչությունը ազգային քաղաքական ու հասարակական կազմակերպությունների, գիտության, կրթության, գրականության, մշակույթի բնագավառների գործիչների և, իհարկե, հայ պատմաբանների առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է:

2. Հայաստանը պետք է ունենա տնտեսական այնպիսի համակարգ, որը նպաստի երկրի բոլոր մասերի տնտեսական հզորացմանը: Հատկապես առանձնահատուկ ուշադրություն են պահանջում հանրապետության այն շրջանները, որոնք սահմանակից են Թուրքիային և Ադրբեյջանին: Այդ շրջանների թվում, բնականաբար, առանձնանում է Չանգեզուրը՝ Հայաստանի համար իր կարևորագույն ռազմաստրատեգիական նշանակությամբ: Չպետք է մոռանալ, որ դեռ պատմության գիրկը չի անցել պանթուրքիզմը, որի նպատակը մնում է նույնը՝ Թուրքիայի գլխավորությամբ պետական մի միության մեջ ներգրավել բուրքաբնակ բոլոր տարածքները: Եթե ներկա դարի սկզբին բուրքական զավթիչներն այդ նպատակին հասնելու ճանապարհի հիմնական խոչընդոտը համարում էին Հայաստանը, ապա 1915թ. նրանց կողմից կատարած հայերի ցեղասպանությունից և «եղբայրների միջև ընկած անիծյալ սեպի» Արևմտահայաստանի բռնազավթումից հետո՝ բուրքական աշխարհի երկու թևերի՝ Թուրքական Հանրապետության և Մեծ Թուրանի միջև եղած խոչընդոտը Չանգեզուրն է՝ իր աշխարհաքաղաքական անգնահատելի նշանակությամբ և Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության ապահովման կարևորությամբ: Չանգեզուրը Հայաստանի համար պետք է դառնա նախընտրելի բնակության վայր՝ բազմամարդ բնակչությամբ, և պաշտպանական հզոր հնարավորություններ ունեցող անընկճելի միավոր:

3. Հայերը մշտապես պետք է հիշեն, որ իրենց երկրի, իրենց քաղաքակրթության գոյության հիմնական երաշխավորը և ժողովրդի անվտանգության գլխավոր պայմանը ուժեղ բանակ ունենալն է, որը ցանկացած պահի ի վիճակի կլինի պաշտպանելու հայրենիքի ամբողջականությունը: Դրա հետ միասին խիստ

կարևորվում է թուլատրելի տարիք ունեցող քաղաքացիական բնակչության ռազմական պատրաստության կազմակերպումը հանրապետությունում՝ առանձնահատուկ նշանակություն տալով այդ գործի ճիշտ կազմակերպմանը Չանգեզուրում:

4. Չանգեզուրի 1920-1921թթ. իրադարձությունները եկան ապացուցելու այն ճշմարտությունը, որ պատերազմում «հաղթություն» բե՛ր պարտություն» հարցադրումը պայմանավորված չէ միայն կոպող կողմերի զինվորների թվով, ռազմական տեխնիկայով, տնտեսական հնարավորություններով: Չանգեզուրյան գոյամարտը ցույց տվեց, որ պակաս կարևոր չէ, եթե ոչ հիմնականը՝ կոպողների բարոյական ոգին, նրանց հայրենասիրությունը, անհուն նվիրվածությունն իրենց հայրենիքին ու ժողովրդին: Չանգեզուրյան մարտիկները, որոնց թիվը քանիցս զիջում էր բազմաքանակ հակառակորդին, կենաց ու մահու կոնվներում կարողանում էին երկար ժամանակ պաշտպանել լեռնաշխարհի սահմաններն ու ժողովրդի անվտանգությունը: Եվ դա այն պատճառով, որ անսահման բարձր էր ինչպես Չանգեզուրի զինված ուժերի, այնպես էլ, մեծից փոքր, ողջ բնակչության բարոյաքաղաքական ոգին, անկոտրում էր հայրենի եզերքը պաշտպանելու նրանց կամքն ու վճռականությունը:

5. Հայ ժողովուրդը թանկ է գնահատում իր ձեռք բերած ազգային անկախ պետականությունը, որի համար նա անհաշիվ զոհեր է տվել: Ազգային պետականության վերականգնման համար վերջին հայրուրամյակում ժողովրդի համառ պայքարն անցել է տարբեր հանգրվաններով՝ արտաբերելով անկախ պետականության գոյության հինգ իրողություններ. ա) 1915թ. գարնանը Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի նահանգի հայերի կարճատև անկախությունը՝ հայոց ազգային պետականության վերականգնման առաջին փորձը, բ) 1918թ. մայիսին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հաստատումը՝ 600 տարի առաջ կորցրած հայոց անկախ պետականության վերականգնումը, գ) 1921թ. գարնանը Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ Լեռնահայաստանի Հանրապետության ազդարարումը, որն արձանագրեց հայերի ազգային պետականության կարճատև գոյությունը պատմական Հայաստանի մի սահմանափակ տարածքում՝ Սյունիքում, դ) 1988թ. սկսած Ղարաբաղյան հզոր շարժման ընդերքում ծնունդ առած Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունը, ե) նույն շարժման անմիջական արգասիքը հանդիսացող Ղարաբաղի Անկախ Հանրապետությունը:

Ազգային անկախ հինգ պետական կազմավորումներից բացի, վերջին հարյուրամյակում հայ ժողովուրդն ունեցավ նաև կիսանկախ պետականություն՝ հանձին Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության (1920-1991 թթ.), որը

միասնական ԽՍՀՄ պետության մի մասն էր:

Զանգեզուրյան հերոսամարտի դասերը խիստ կարևոր են նաև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության համար: Այդ դասերը հուշում են, որ՝

1. Հարևան աղբյուրների պետության հետ հարաբերվելիս հայկական դիվանագիտությունը հաշվի է առնելու այն հանգամանքը, որ այդ երկիրը, ինչպիսի քաղաքական կարգեր էլ իշխեն այնտեղ՝ սոցիալիստական, թե՛ կապիտալիստական, ազատական, թե՛ բռնապետական, միևնույն է, առաջին հերթին Զանգեզուրի, ինչպես և Հայաստանի այլ տարածքների նկատմամբ հանդես է գալու հավակնություններով և ազդեցիկ ձգտումներով:

2. Թուրքիան, ելնելով թուրք ժողովրդի ցեղային հատկանիշներից, Անդրկովկասում միշտ լինելու է Աղբյուրների կողմին՝ ընդդեմ Հայաստանի: Ուստի զուր են լինելու Ղարաբաղյան հակամարտությունը խաղաղ ճանապարհով լուծելու նպատակով Թուրքիային չեզոքության դիրքեր մղելու հայկական կողմի բոլոր ջանքերը: Թուրքիայի հետ Հայաստանի նորմալ հարաբերությունների ստեղծումը պայմանավորված է այնպիսի բարդ խնդիրների նկատմամբ թուրքական կողմի վերաբերմունքով, ինչպիսիք են հայերի ցեղասպանությունը և Հայ դատը, որոնք անբաժան են հայոց պատմությունից: Ռխտի միանգամայն ուղջունելի է հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը հասնելու ուղղությամբ Հայաստանի ներկա իշխանությունների կողմից տարվող հետևողական քաղաքականությունը:

3. Իրանի հետ Հայաստանի հարաբերություններն առաջնային են: Պարսիկ և հայ ժողովուրդները միմյանց հետ կապված են հազարամյակների պատմությամբ, մշակութային մնացորդներով: Այդ իրողությունները նպաստավոր հող են ստեղծում երկու ժողովուրդների միջև ամենասերտ հարաբերությունների ստեղծման համար: Հայ-պարսկական հետագա մերձեցման գործընթացին, անշուշտ, կարող է նպաստել զանգեզուրյան գոյամարտի օրերին Սյունիքի պաշտպանների և պարսկական իշխանությունների միջև ստեղծված ջերմ հարաբերությունների ու փոխադարձ աջակցության պատմության լայն պրոպագանդան:

4. 1918-1921թթ. իրադարձություններն Անդրկովկասում մեկ անգամ ևս փորձաքար եղան հայ-վրացական հարաբերությունների համար: Պարզ դարձավ, որ անկասկած է Հայաստանի համեմատությամբ Աղբյուրների հետ Վրաստանի հարաբերությունների գերակայությունը: Հայաստանի համար ծանր օրերին Վրաստանը կարող է չեզոք մնալ, չմասնակցել նրա դեմ ուղղված ազդեցիկ գործողություններին, բայց նաև երբեք բացահայտ աջակից չլինել նրա ազգային ձգտումներին: Հայ-վրացական հարաբերությունները միշտ մնալու են երկու ժողովուրդների դարավոր եղբայրության

մասին հավաստիացումների ու խոստումների, բայց իրականում ստավկազույնը՝ բարի-դրսցիական հարաբերությունների շրջանակում:

5. Զանգեզուրի 1920-1921թթ. կռիվներում ազդեցիկ կողմը ռուս-բոլշևիկյանն էր: Զանգեզուրցին պաշտպանում էր իր երկիրը, խորհրդային բանակը ձգտում էր գրավել լեռնաշխարհը և այն հանձնել Աղբյուրներին, մի բան, որը վերջապես ձախողումով:

Բայց Հայաստանի արդի ժամանակաշրջանի և ապագայի շահերը շատ կողմերով միահյուսված են Ռուսաստանի շահերին, ավելին, Ռուսաստանը եղել է, կա և մնալու է Հայաստանի գլխավոր ռազմավարական դաշնակիցը:

Զանգեզուրյան գոյամարտը կրկին հաստատեց այն ճշմարտությունը, որ ազգային շահերի գերակայությունը բացարձակ է բոլոր ժողովուրդների ու պետությունների համար: Այն գերակա է նաև հայ ժողովրդի և հայկական պետականության համար:

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Արգարյան Թադևոս - 385
Արգարյան Սահակ - 257
Արդույ Ազիմով Կոլի - 383
Արդույան Հուսեին - 383
Արրահամյան Արշակ - 384-385
Արրահամյան Խ. - 8
Արրահամյան Հրանտ - 16, 309, 449, 450
Արրահամյան Մարտիրոս (Բաշգառնեցի Մարտիրոս) - 18, 411, 415, 417, 419, 427, 429, 453, 560, 606, 621, 650
Արրահամյան Մխիթար - 33
Արրահամյան Սուփի - 385
Աղամանյան Կոնստանդին - 47
Ա-Դ-Օ - 482, 489, 490
Ադոնց Թովմաս - 89
Ադոնց Նիկողայոս - 103
Ազամի Մուշարույ - 650, 651
Ազատ (Վաշտապետ) - 591
Աթաբեկյան (Աթաբեկով) - 387, 390, 489
Աթաբեկյան Լևոն - 67
Աթայան Կոստյա - 33, 606
Աթայան Սամսոն - 606
Աթաջանյան Գերասիմ - 39, 123, 194, 197, 222, 237, 239, 243, 560, 572, 573, 590, 591, 602, 606
Աթարբեկյան Գևորգ - 386, 389, 398, 406, 422, 440, 517
Աթոյան Հ. - 8
Աժդահա փաշա (Գարեգին Նժդեհ) - 243
Ալավերդյան Ս. - 168
Ալիբեկով - 529
Ալիխանյան Սամվել - 12, 13, 90
Ալիև - 212
Ալիև Մուրթուզ - 557
Ալում (Վաշտապետ) - 607
Ախունդով Դ. - 22
Ախունդով Մ. - 22
Ակնունի - տե՛ս՝ Մալումյան Խաչատուր
Ախարոնյան Ավետիս - 163, 421
Աղաբեկ - 590
Աղաբեկ (Խմբապետ) - 425, 547, 564

Աղաբեկ (Պորուչիկ) - 591
Աղալո (Խմբապետ) - 607
Աղամամեղ Քերթալյ - 474
Աղամեկյան Ավագ - 385
Աղամյան Միքայել - 146, 607
Աղայան Գորգեն - 607
Աղայան Ծատուր - 9
Աղասյան Արսեն - 385
Աղասյան Մուքիաս - 385
Աղասյան Վ. - 534
Աղան Ահմեդ - 95, 96
Աղան Հասան - 47
Աղբայան Նիկոլ - 149, 314, 405, 418, 444, 458, 621
Աճեմով - 462
Ամի - տե՛ս՝ Մուղղոսունց Ղազար ապեր
Ամիրապանով Ալի - 383
Ամիրխանյան (Կապիտան) - 607
Ամիրխանյան Գարեգին - 87
Ամիրխանյան Շավարշ - 7, 11, 515, 574
Ամիրյան Սերգեյ - 13, 516
Ամիրջանյան (Հրամանատար) - 403, 450
Ամիրջանյան Գարեգին - 607
Այդինյան Սարգիս - 91
Այվազյան - 386
Այվառյան (Արքեպիսկոպոս) - 644
Անանուն Դավիթ - 398, 482-490
Անգորսկի Ուպման - 169
Անդրանիկ - տե՛ս՝ Օզանյան Անդրանիկ
Անդրեաս (Վաշտապետ) - 300
Անտոնյան Ա. - 463
Անտոնյան Անտոն - 463
Անտոնյան Թադևոս - 607
Աշխատունի Ջ. - 18, 396, 505, 574
Աշոտ - տե՛ս՝ Մելիք-Մուսյան Աշոտ
Ապրյան Անդրեաս - 383
Առաբեկ (Փառնակեցի) - 619
Առաբեկյան Առաբեկ - 607
Առաբեկյան Արամ - 47
Առաբեկյան Բարսեղ - 385
Առաբեկյան Վարդազ - 13, 14
Առուշանյան Բախշի - 87, 88, 384
Առուշանյան Հայրապետ - 87

Առուստամյան (Պորուչիկ) - 125, 607
Առուստամյան Լևոն - 116, 147
Ասագ - 607
Ասադուլաբեկ - 529
Ասատրյան Գրիգոր - 408
Ասատրյան Խնկո - 411, 417, 547, 562, 602, 621, 650
Ասատրյան Հայկ - 208, 418, 420, 654
Ասատրյան Մաթևոս - 87, 383
Ասլան (Վանեցի) - 621
Ասլան (Խմբապետ) - 650
Ասժատուրյան Մաթևոս - 384
Աստվածատրյան Ասատուր - 18, 599, 607
Աստվածատրյան Արշալույս - 419, 621
Ավալյան - 66
Ավետ (Բաշգառնեցի) - 649
Ավետիսյան Հրանտ - 14
Ավետիսյան Մուշեղ (Մասունցի Մուշեղ) - 416, 560, 569, 607
Ավիս - տե՛ս՝ Նուրիջանյան Ավիս
Ավշարյան - 463
Ավո - 19, 316
Արարատյան (Գեներալ) - 430
Արարատյան Սարգիս - 68, 356
Արգանյան Մակիչ - 383
Արզումանյան (Կապիտան) - 607
Արզումանյան Անուշավան - 171, 211
Արզումանյան Նիկոլայ - 84, 89, 117
Արզումանյան Վ. - 15
Արծրունի Աշոտ - 18, 461, 602
Արծրունի Վահե - 419, 443
Արծրունի Վաչե - 650
Արդուրյան (Իշխան) - 530, 629
Արմենակ - 607
Արմենուհի - 147
Արշաղ Ամիր - 470, 530-532, 599, 621, 622, 651
Արշաղ Սարդար - 651
Արշակ - 590
Արշակունի Ա. - 18, 197, 498, 508
Արտաշես - տե՛ս՝ Կարինյան Արտաշես
Ափունց Լևոն - 147
Աֆունտ Ալի - 94
Բաթաբեկով Գուլիբեկ Հուսեին - 529

Բաթալյան Արտաշես - 18, 158, 650
Բաթայան Աղալո - 607
Բաթայան Արսեն - 39, 608
Բաթայան Հովսեփ - 608
Բաթայան Ներսես - 608
Բաթայան Նիկոլայ - 608
Բաթայան Պատվական - 124-125, 195, 241
Բաթայան Փառանձեմ - 195, 241
Բաթաջանյան Նիկոլայ - 147
Բաթան Մինաս - 77
Բաթան Օրուջ - 383
Բաթառլի Քեմանդ - 530
Բազիրով (Ռազմական ատաշե) - 169
Բաղայան Արմեն - 14
Բաղայան Հ. - 63
Բաղիրյան Բագրատ - 608
Բալյան Արշակ - 383, 384
Բալայան Գերասիմ - 60, 81, 82, 160, 270
Բալասանյան Գևորգ - 608
Բալյան Գարեգին - 145, 608
Բալյան Ստեփան - 287, 608
Բալույան Գրիգոր - 384
Բախուզ - 402
Բակունց Երեմիա - 84, 147, 190, 204, 263, 384
Բահանդին բեյ - 435, 436
Բաղդատյան Ս. - 359
Բաղդասարյան (Հրամանատար) - 438
Բաղդասարյան Ա. - 7, 8
Բաղդասարյան Ալեքսանդր - 383
Բաղդասարյան Բագրատ - 33, 608
Բաղդասարյան Հայկ - 550
Բաղդասարյան Սերգեյ - 384
Բաղդասարով (Գեներալ) - 151
Բաղդամով (Գեներալ) - 405
Բաշգառնեցի Մարտիրոս - տե՛ս՝ Մարտիրոս
Բարխուդարյան Թովմաս - 39, 608
Բարխուդարյան Սաշա - 385
Բարսեղյան Խիկար - 16
Բարսեղյան Վարդուհի - 385
Բաուեր - 318
Բեգյան-Մելիք-Ղարապոյոյան Բագրատ - 608

Բեգյան-Մելիք Քարամյանց Բագրատ - 608
 Բեզմագար-Յուզբաշյան Տիգրան - 331
 Բելոբորոդով - 77 *
 Բելով (Հրամանատար) - 408
 Բեկզադյան Ալեքսանդր - 343, 359, 387, 540, 515
 Բեկզադյան Տիգրան - 125, 126, 129, 142, 147, 162, 163
 Բեհչետին Բախլով Էֆենդի - 474
 Բեյ-Մամիկոնյան (Գեներալ) - 405
 Բեյլարյան Կարապետ - 419
 Բեջանյան Հակոբ (Կամարի) - 84-87, 116, 147, 204, 382
 Բերեժկո Ռ. - 186, 187, 317, 321, 323-325
 Բեքիր Սամի բեյ - 132
 Բլիկ (Չինկոմ) - 318
 Բյուզանդ Էլլեն - տե՛ս՝ Մտամբուլյան Եղստ
 Բոզունց Նաթի - 608
 Բոնչ-Բրուկիչ Վ. Գ. - 139
 Բորյան Բագրատ - 7, 406, 407, 491
 Բուդաղյան Արմենակ - 443, 462
 Բուդաղյան Հովակիմ - 60, 62
 Բուխարին - 627
 Բունիաթյան Առուստամ - 608
 Բունիաթյան Ավագ - 608
 Բունիաթյան Միսակ - 608
 Բուշտունց Իսակ - 608

 Գագյան Արսեն - 590
 Գալկին Նիկոլայ - 139
 Գալոյան Գալուստ - 15
 Գալստյան Վահան - 608
 Գալստյան Լևոն - 257, 333
 Գամագով (Գեներալ-լեյտենանտ) - 405
 Գասպարյան Գասպար - 18, 609
 Գասպարյան Դուկաս - 385
 Գարիբալդի - 82
 Գեղամ (Բաշգառնեցի) - 649
 Գեղամյան (Կոմիսար) - 146
 Գեորգյան Վարդան - 6, 17, 19, 37, 234, 276, 329, 330, 334, 335, 366, 367
 Գերասիմ - 621
 Գիդաետ խան - 531

Գիլավյան Աստվածատուր - 125, 609
 Գիլբրաս - 643
 Գինոս (Պարետ) - 591
 Գյուլխանդանյան Աբրահամ - 68, 80, 356
 Գյուլնագարյան Հարություն - 383
 Գյուլնագարյան Մովսես - 37, 609
 Գյուլնագարյան Շուշանիկ - 385
 Գյուրջյան Գարեգին - 385, 528
 Գորին (Իտալիայի ներկայացուցիչ) - 481
 Գորկովենկո - 256
 Գրեյս (Կապիտան) - 134-136
 Գրիգոր (Քահանա) - 381, 616
 Գրիգորյան Արմենակ - 289, 609
 Գրիգորյան Գարսևան - 609
 Գրիգորյան Գրիգոր - 377, 609
 Գրիգորյան Կարապետ - 228
 Գրիգորյան Հարություն - 243, 609
 Գրիգորյան Հովհաննես - 228
 Գրիգորյան Միքայել - 89
 Գրիգորյան Միրաք - 452, 453, 535, 633, 635
 Գրոմիկո Ա. Ա. - 23
 Գրոսման - 254
 Գուլիկ Գ. - 22
 Գուլոյան Ավետիք (Սեյրի) - 204, 333
 Գումեդին - տե՛ս՝ Մելիք-Դադայան Գուրգեն
 Գուսակով (Հրամանատար) - 254
 Գևորգ - 649
 Գևորգյան (Աշտարակցի) - 463
 Գևորգյան - 463
 Գևորգյան Անդրանիկ - 11
 Գևորգյան Գարեգին - 195, 443
 Գևորգյան Գևորգ - 379
 Գևորգյան Հակոբ - 89

 Դադայան Ալեքսանդր - 86
 Դալի Ղազր - տե՛ս՝ Թարխանյան Ղազար
 Դանիելյան Խաչատուր - 371, 609
 Դանիելյան Խաչիկ - 591
 Դանիելյան Հովհաննես - 609
 Դանիելյան Հովսեփ - 408
 Դավթյան Ասատուր - 609

Դավթյան Արմենակ - 39, 236, 237, 239, 243, 609
 Դավթյան Դավիթ - 39, 371, 609
 Դավթյան Եփրեմ - 35
 Դավթյան Տիգրան - 217
 Դավիդյան Արմենակ - 590
 Դավիդյան Դավիթ - 590
 Դավիդյան Գամակոն - 659
 Դավիթ (Իսրայելի թագավոր) - 198
 Դավիթ Բեկ - 41, 83, 103, 186, 243
 Դարասամխո - տե՛ս՝ Մխո (Դերասան)
 Դարբինյան Ռուբեն - տե՛ս՝ Չիլինգարյան Արտաշես
 Դարմանյան - 650
 Դեմեթրիանյան Կարո - 649
 Դեմիկին Անտոն - 78, 271, 276, 286
 Դիլանչիյան Գարեգին - 384
 Դիլիս - 117
 Դ՝Մարտել (Կոմիսար) - 134, 162
 Դոմոյարով - 34, 105, 610
 Դովլաթյան Իսահակ - 343, 359, 456
 Դորունց Նիկողայոս (Նիկուայ) - 112, 372, 377, 610
 Դրո - տե՛ս Կանայան Դբաստամատ
 Դումբաձե Գր. - 492

 Եսփունյան Ավետիս - 19
 Եզեկյան (Վաշտապետ) - 591
 Եղիազարյան Սմբատ - 419, 475, 525, 579, 650
 Եղիկեան Գ. - 211, 214
 Ենոք (Վաշտապետ) - 209, 610
 Ենոքյան - 575, 576
 Եսայան Աղասի - 11, 163, 436
 Եսայան Մելիքսեթ (Քյուսա Մելիքսեթ) - 610
 Երզնկյան Արամայիս - 515
 Երզնկյան Ե. - 359, 644, 647
 Երոնյենկո (Հրամանատար) - 416
 Երվանդ (Մշեցի) - 649
 Եփրեմ (Քուրդ Եփրեմ) - 217

 Չախար - 307
 Չավալ փաշա - 279, 314
 Չավարյան Սիմոն - 67
 Չարայելյան Խաչատուր - 171

Չարաֆյան Լևոն - տե՛ս՝ Չարիֆյան Լևոն
 Չարիֆյան Լևոն - 91, 92, 248, 620
 Չաքարյան Մուշեղ - 80, 128
 Չաքյան Ա. - 8
 Չելիմխանյան (Հրամանատար) - 547
 Չելյանով (Գեդապետ) - 75, 95, 97
 Չինովկ Գրիգորի - 210, 212-214, 627
 Չոհրաբյան Էդվարդ - 14, 170, 217
 Չոհրաբյան Մ. - 463
 Չորունց Բեգլար - 191
 Չորունց Խաչատուր - 257
 Չորաբյան - 463

 Էդիֆ բեյ - 38, 109, 226, 268, 343
 Էլիավա Շավա - 169, 221, 447, 448
 Էլչիբեկյան Միքայել - 610
 Էյնաթյան Գալուստ - 419
 Էյվազբեկով - 474
 Էնվեր փաշա - 47, 55, 74, 149, 211, 213, 214
 Էտքիրարյան Իսկանդար - 86-88

 Թադևոսյան Սամսոն (Սամսոն խան) - 35, 647
 Թաթարյան Հարություն - 87, 183
 Թաթարյան Սոնա - 385
 Թաիրյան Իվան - 12, 158, 431
 Թալեսաք փաշա - 149
 Թադի (Խան) - 621, 622
 Թադիանոսյան Տաճատ - 462
 Թադիև Կուլան - 94
 Թամարա - 146
 Թամանյան Ալեքսանդր - 444, 471, 621, 642
 Թայիրով Իսա - 557
 Թարխանյան Կուռո - տե՛ս՝ Թարխանյան Սուրեն
 Թարխանյան Սուրեն (Կուռո) - 411, 415, 417, 419, 437, 438, 459, 466-468, 475, 508, 519, 520, 536, 538, 546, 547, 556, 560, 573, 578, 579, 621, 627, 629, 647, 650
 Թարխանյան Ղազար (Դալի Ղազր) - 417, 560, 621, 650
 Թարխանով (Հրամանատար) - 403

Թելունց Թադևոս - 385
 Թերզյան Հովհաննես - 610
 Թյունին Սամսոն - 387, 389
 Թովմասյան Լևոն - 117
 Թովմասյան Հարություն - 117, 191, 196, 333, 385
 Թորոս (Հրամանատար) - 547
 Թորոս իշխան - 186
 Թորոսյան (Հրասնատար) - 547
 Թորոսյան Նիկիտա - 663
 Թորոսյան Սահակ - 59, 60, 365, 366
 Թորոսյան Սմբատ - 610
 Թովչի Միմոն - տե՛ս՝ Տեր-Հարությունյան Միմոն
 Թումանյան Արիստակես - 610
 Թումանյան Լևոն - 60-62
 Թումանյան Խեչան - 243, 610
 Թումանով - 54
 Թևան - տե՛ս՝ Ստեփանյան Թևան

 Ժամկոչյան Արսեն - 422
 Ժամհարյան Փանոս - 418, 419
 Ժուկով Ֆեոդոր - 139, 527

 Իլդրոն Ի. - 51
 Իլյասով Կարա - 383
 Իշխանյան Բախչի - 405, 621, 654
 Իշխանյան Եղիշե - 79, 145, 455, 650
 Իոնիսյան Հակոբ - 387, 388
 Իոֆֆե Ա.Ա. - 546, 657
 Իսագուլյան Աղալո - 147, 246
 Իսահակյան Ավետիք - 421, 663
 Իսահակյան Արշակ - տե՛ս՝ Ջամալյան Արշակ
 Իսահակյան Նորայր - 471
 Իսկանդարյան Եղո - 88
 Իսկենդերով Քերիմ - 383
 Իսմայիլ փաշա - 43
 Իսրաֆիլ բեկ - 403
 Իսուրնց Խաչատուր - 610
 Իվանով (Ջորամասի պետ) - 121
 Իրազեկ Հակոբ - տե՛ս՝ Տեր-Հակոբյան Հակոբ

 Լազյան Գարրիել - 19, 20
 Լազյան Հովսեփ - 387

Լազր (Վաշտապետ) - 610
 Լազրյան - 492
 Լալայան Արմենակ - 13, 408
 Լալայան Մ. - 14, 37
 Լեգրան Բորիս - 23, 129, 150, 155, 156, 158, 166-168, 170, 202, 221, 244, 246-248, 250, 266-268, 342, 348, 353, 404, 405, 507, 545
 Լենին Վաղիմիր - 52, 56, 72, 74, 97, 106, 134, 158, 221, 247, 345, 349, 385, 493-495, 627
 Լեոնիդաս (Սպարտայի թագավոր) - 108
 Լեոնով (Կոմիսար) - 137
 Լինն (Կոմիսար) - 318
 Լիովինենկո Վ. - 137, 252, 253, 315, 318
 Լյուդ Ջորջ - 213
 Լյապով Գուրիմ - 35
 Լուկաշին - տե՛ս՝ Սրապիոնյան Սարգիս
 Լուկին (Ռազմեղկոմի անդամ) - 97, 138
 Լուկկ (Կոմիսար) - 134, 136, 162, 164, 165
 Լունելիչ - 95
 Լևանդովսկի Միխայիլ Կ. - 44, 46, 53, 78, 106
 Լևոն (Ջրվեժցի) - 463

 Խալիլ բեյ - 343
 Խալիլ փաշա - 44, 45, 74, 109, 132, 133, 137, 138, 148, 179, 185, 241, 258, 268, 343
 Խանգաղյան Արտեմ - 81, 117, 146, 313, 610
 Խանգաղյան Վանո - 312, 313, 610
 Խանդյան Սարգիս - 515
 Խաչատրյան Անդրանիկ - 191
 Խաչատրյան Բագրատ - 191
 Խաչատրյան Գասպար - 379
 Խաչատրյան Գինոս - 228
 Խաչատուր - 590
 Խաչիկյան Արշակ - 515
 Խաչյան Խ. - 443, 463
 Խատիսյան Ալեքսանդր - 66, 68
 Խլղաթյան Գրիգոր - 419
 Խնկո - տե՛ս՝ Ասատրյան Խնկո

Խոյունց Արսեն - 85, 88, 257
 Խոնդկարյան Արշամ - 60, 61, 460, 525, 621
 Խոչարեկով Սմբատ - 381
 Խոսուրն Ծատուր - 79
 Խորենի Վահան - 60, 62, 81, 103, 109, 113, 117, 118, 145, 146, 148, 149, 152, 314, 329, 333, 375, 392, 521, 610
 Խոտավերդյան Բաբկեն - 13, 171, 191
 Խոտզարյան - 463
 Խորդիդյան Դավիթ - 81
 Խորշուրյան Ասատուր - 257, 333, 385
 Խորշուրյան Արշակ - 333
 Խորշուրյան Դավիթ - 611
 Խորշուրյան Երեմիա - 204, 241, 333, 611
 Խորշուրյան Լենդրուշ - 16

 Ծատուրյան Արտաշես - 611
 Ծատուրյան Սահակ - 302
 Ծերուհի (Խմբապետ) - 463

 Կաղիշև Անուդ - 21, 46, 97, 278, 282, 283, 322, 415, 417
 Կամարի Հակոբ - տե՛ս՝ Բեքանյան Հակոբ
 Կամենն - 627
 Կամինսկի - 115
 Կամսար Լեո - 444
 Կանայան Դրաստամատ (Դրո) - 43, 44, 57, 76-84, 86-88, 112, 113, 115, 117, 118, 138, 139, 144-148, 152-154, 157, 159, 160, 183, 186, 245, 261, 272, 335, 348, 349, 351, 360, 361, 367-369, 386-390, 394-397, 404
 Կասմինին Անդրեյ - 527
 Կասմինին Գրիգոր - 527
 Կասմինին Ռոդիոն - 139, 527
 Կասյան Սարգիս - 6, 343, 345, 349, 352, 359, 368, 398, 407, 414, 440, 445, 448, 455-456, 480, 489, 508
 Կարաբեքիր Քյալիմ - 65, 91, 97, 349, 571
 Կարազետյան Անդրանիկ - 443

Կարախան Լևոն - 92
 Կարակոզով - տե՛ս՝ Ղարազոյան Արմենակ
 Կարապետ (Վաշտապետ) - 264
 Կարապետյան Երեմ - 195
 Կարապետյան Կարապետ - 443
 Կարապետյան Հովհաննես - 11, 15
 Կարապետյան Շամիր - 260
 Կարապետյան Սարիբեկ - 11
 Կարապետյան Սողոմոն - 85, 257
 Կարան Ասադ - 179, 180
 Կարինյան Արտաշես - 6, 448, 481-491, 497-502, 504-506, 508, 512, 513, 515, 528, 537, 539, 540, 543, 549, 553, 564
 Կարո (Մորուք Կարո) - 416
 Կելենյան Համբարծում (Համաստեղ) - 39
 Կիզիրի Նարի - տե՛ս՝ Բոզունց Նարի
 Կիրակոսյան Ջոն - 23
 Կիրով Սերգեյ Մ. - 6, 44, 53, 77, 125, 126, 129, 137, 142, 148, 157, 221, 519
 Կոզով (Հրամանատար) - 408, 441
 Կոլչակ - 271, 276
 Կոկոսյան Հայկ - տե՛ս՝ Կոկոսյան Հայկակ
 Կոկոսյան Հայկակ - 419, 536
 Կոչետկով Ա. - 121
 Կոստյան Հայկակ - 459
 Կոստանյան Հ. - 359
 Կորբել (Գնդապետ) - 164, 165
 Կորիմազյան - 463
 Կորովկով (Գնդապետ) - 560
 Կրասովսկի Ս. Ա. - 438
 Կրեմլն (Հրամանատար) - 318
 Կրիվիչ (Հրամանատար) - 293
 Կրիվոմոսով - 96
 Կրմենանց - տե՛ս՝ Կրմենանց Նիկոլայ
 Կրմենանց Նիկոլայ - 81, 611
 Կրուպենին - տե՛ս՝ Կրուպենիկով
 Կրուպենիկով (Հրամանատար) - 256, 317, 319
 Կուզնեցով (Հրամանատար) - 327
 Կուզնեցով (Մամմասի պետ) - 318
 Կուլամ-Թադիև - 403

Կուլելչով (կոմիսար) - 276, 282, 290
Կուլի Աբաս - 418, 423
Կուտիշկո Պյոտր Վասիլևիչ - 95, 275, 278, 282-285, 290, 291, 308, 322, 327
Կուռո - տե՛ս՝ Թարխանյան Մուրեն
Կուտոչկին - տե՛ս՝ Կուտիշկո Պ. Վ.
Կուն Բելա - 211
Հախվերդյան (Գեներալ-լեյտենանտ) - 405
Հախվերդով (Ջորավար) - 38
Հակոբ (Հրամանատար) - 547
Հակոբյան (Բժիշկ) - 116
Հակոբյան - 624
Հակոբյան Արշավիր - 9, 417
Հակոբյան Գրիգոր - 331
Հակոբյան Սաթենիկ - 412, 413
Հակոբյան Սերգեյ - 611
Համազասպ - 417
Համաստեղ - տե՛ս՝ Կելենյան Համբարձում
Համբարձում (Շնաթաղցի) - 615
Համբարձումյան Համբարձում - 204, 241
Համբարձումյան Սահակ - 384
Համբարձումյան Սարգ - 111, 387, 388, 515
Համգարեկով - 529
Հայր Աբրահամ - տե՛ս՝ Սահակյան Ավետիս
Հայրապետյան - 462
Հայրապետյան Գինոս - 228, 534
Հայրապետյան Գևորգ - 565, 566
Հայրապետյան Ե. - 18, 429
Հայրապետյան Հովհաննես - 89, 147
Հայրապետյան Շ. - 175
Հայրյան Նիկողայ - 557
Հաննիբալ - 275
Հաջի Հաշիմ - 474
Հաջիմսկի - 331
Հասան-Ջալալյան Մելիք - 79
Հասանով - 150
Հասրաթով Ալեքսանդր - 260
Հարություն - 590
Հարություն (Աղաբեկի տղա) - 591

Հարությունյան Արզուման (Արզո) - 408
Հարությունյան Բագրատ - 84, 119, 120, 124, 125, 189, 190, 195, 203, 239, 240, 382
Հարությունյան Եգոր - 12, 257, 273, 372, 377, 408
Հարությունյան Համլետ - 16
Հարությունյան Հովսեփ - 117
Հարությունյան Մարտիրոս - 47, 52, 75, 127, 150, 151, 212, 213, 251, 255, 331, 332
Հարությունյան Նիկողայ - 257
Հարությունյան Պատվական - 257
Հարությունյան Ս. - 625
Հարությունյան Սամսոն - 228
Հարությունյան Սիմոն - 33
Հեկկեր Ա. Խ. - 317, 352, 389, 394, 397, 410, 411, 415, 448, 516, 518, 519, 556, 566, 605
Հեյդարով Նազար - 22, 84, 383-385
Հիսուս Քրիստոս - 198
Հովհաննես Վարժապետ - 81, 611
Հովհաննես (Շնաթաղցի) - 615
Հովհաննիսյան - 33
Հովհաննիսյան Աշոտ - 6, 17, 246, 515
Հովհաննիսյան Արշակ - 60, 62, 419, 467, 468, 525, 528, 546, 548, 564, 578, 579, 650
Հովհաննիսյան Արտաշես - 388-390
Հովհաննիսյան Բախշի - 191
Հովհաննիսյան Լևոն - 228
Հովհաննիսյան Հ. - 66
Հովհաննիսյան Հովհաննես - 228
Հովհաննիսյան Սաշա - 385
Հովհաննիսյան Սեդրակ - 228
Հովհաննիսյան Սողոմոն - 611
Հովսեփյան Նիկողայ - 81, 117
Հսո (Հայրուկ) - 611
Հրայր (Խմբապետ) - 650
Հուսեփով Մ. Գ. - 51, 55, 72-74
Հուսամեղդին բեյ - 571
Ղազախեցյան Վլադիմիր - 15
Ղազանյան Ռեն - 14, 99
Ղազար - 209
Ղազարյան Գ. - 68

Ղազարյան Գառնիկ - 85
Ղազարյան Գևորգ - 611
Ղազարյան Եղիա (Եղո) - 383, 384, 557
Ղազարյան Կարապետ - 408
Ղազարյան Հ. - 638, 641
Ղազարյան Նիկողայ - 34, 611
Ղազարյան Պատվական - 117
Ղազարյան Սաթի - 528
Ղազարյան Ստեփան - 611
Ղազարյան Վաղարշակ - 81
Ղազարյան Տիգրան - 243, 611
Ղազարով Ն. - 105
Ղազո (Քյուրդ Ղազո) - 560, 621, 650
Ղահրամանով Ահարոն - 260
Ղավալյան Աբել - 85, 87, 117
Ղարաբեկյան Միքայել - 539, 540, 576, 577
Ղարազյոզյան Արմենակ - 88, 114, 115, 147, 181, 182, 276, 295, 382
Ղարազյոզյան Բագրատ - 85, 87, 147
Ղարազյոզյան Մելիք - 300
Ղարազյոզյան Մկրտիչ - 88
Ղարազյոզյան Ս. - 211
Ղարիբջանյան Բ. - 168
Ղարիբջանյան Գևորգ - 9
Ղուրլարյան Արամ - 331
Մադաթ (Մպա) - 611
Մադաթով Գ. - 22
Մաժոնց Ս. - 116
Մալինցյան Ազատ - 146, 611
Մալինցյան Ավանես - 260
Մալինցյան Գալուստ - 611
Մալինցյան Խաչատուր - 611
Մալխաս - 621
Մալխասյան - 463
Մալյան Հակոբ - 182
Մալչանով Ա. - 188
Մալումյան Խաչատուր - 104
Մալունց Ղազար - 612
Մախարաձե (Արտգործնախարար) - 54
Մակինցյան Պողոս - 483, 488, 491, 515, 537, 540, 553, 577
Մահմեդ - 661
Մահմեդ օղլի - 530
Մաղաբյան (Կապիտան) - 125, 612

Մամալիք Մուշավերով - 651
Մամեդխանով Մամեդխան - 659
Մամեդովա Ֆ. - 22
Մամիկոնյան Ստեփան - 54
Մամունց (Գնդապետ) - 402
Մայեր (Ջինկոն) - 576
Մայիլյան Գարեգին - 85
Մայսուրյան Արսեն - 85, 87
Մայսուրյան Տիգրան - 241
Մանսուրյան - 147
Մանուկյան Արամ - 104, 667
Մանուկարյան Արամայիս - 609
Մանուկարյան Մ. - 204
Մաշուրյան Գալուստ - 612
Մաշուրյան Հակոբ - 611
Մաշուրյան Մկրտիչ (Մակիչ) - 84, 117, 145, 147, 204, 211, 283, 302, 372, 382
Մաշուրյան Սամվել - 377, 395, 612
Մառ Նիկողոսյան - 36
Մատրյաշկին - 528
Մատուշև - 211
Մարգարյան - 575
Մարգարյան Արամ - 650
Մարջանյան Օննիկ - 601
Մարտիրոս (Բաշգառնեցի) - տե՛ս՝ Աբրահամյան Մարտիրոս
Մարտիրոս (Խմբապետ) - 650
Մարտիրոսյան Արշակ - 612
Մարտիրոսյան Գ. - 406
Մարտիրոսյան Եփրեմ - 612
Մարտիրոսյան Մամիկոն - 195
Մարտիրոսյան Յաշա - 85, 383
Մարտիրոսյան Սամսոն - 243, 612
Մարտիրոսյան Սաշա - 612
Մարքս Կարլ - 67
Մաքսապետյան Արմենակ - 419, 459, 469
Մդիվանի - 44, 77
Մելիք-Ազարյան Ալեքսանդր - 101
Մելիք-Ալավերդյան Ասո - 612
Մելիք-Ալավերդյան Միքայել - 612
Մելիք-Աղամալով (Գնդապետ) - 405
Մելիք-Դադայան Ալեքսանդր - 117, 191, 196, 204
Մելիք-Դադայան Գուրգեն - 171

Մելիք-Եգանյանց Պողոս - 331
Մելիք-Թանգյան Ներսես - 103, 244, 429, 470, 530, 593, 594, 622, 628, 638, 639, 641
Մելիք-Թանգյան Միսնոն քեկ - 471, 612
Մելիք-Հյուսեհյան Բոգդան - 125, 612
Մելիք-Հյուսեհյան Տիգրան - 372, 377
Մելիք-Հովսեփյան Սերգեյ - 406, 574
Մելիք-Մուսայան Աշոտ - 37, 113, 117, 118, 128, 197-199, 205, 209, 223-226, 242, 334-336, 521, 612
Մելիք-Յուլյան Սերգեյ - 34, 80-82, 93, 103, 233, 459, 467, 472, 475, 519, 525, 530, 578, 590, 613, 650
Մելիք-Շահնագարյան Հայկ - 147
Մելիք-Շահնագարյան Տիգրան - 292
Մելիք-Շահնագարով (Գնդապետ) - 405
Մելիք-Ստեփանյան Մմբատ - 39, 121, 122, 124, 331, 513, 613
Մելիք-Փարսադանյան Արշակ - 613
Մելիք-Փարսադանյան Իսրայել - 377
Մելիք-Փարսադանյան Սամսոն - 222, 238, 590, 591, 613
Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան (Ստեմել) - 18, 103, 104, 613
Մելիք-Փարսադանյան Փարսադան - 613
Մելիք-Փարսադանով (Գնդապետ) - 406
Մելիք-Քարամյան Արսեն - 613
Մելիք-Քարամյան Գարեգին - 613
Մելիք-Քարամյան Իվան - 39, 119,
Մելիք-Քարամյան Փարամազ - 613
Մելիք-Քարամյանց Բագրատ - 243, 613
Մելիք-Օհանյան Գարեգին - 613
Մելիք-Օհանյան Ռուբեն - 613
Մելիք-Օհանջանյան Միքայել - 613
Մելիքյան Հ. - 482, 489, 490
Մելնիկով Վասիլի - 482-490, 497-499, 502-505, 508, 528, 539
Մելքոնյան Խաչիկ - 613
Մելքոնյան Մելիտոս - 228
Մելսանդշին - 53
Մեհրի խան - 223
Մեհմեդարով (Գեներալ) - 177
Մեսյան (Գնդապետ) - 80
Մեսրոպ (Խմբապետ) - 408, 425

Մեսրոպյան Սամվել - 419
Մենքի խան - 470
Միգլարիկով (Հրամանատար) - 319
Միլերան - 213
Միխայլով - 317, 352
Միկիչյան Մ. - 443, 463
Միկոյան Անանստաս - 47, 213
Միիրանյան Ա. - 421
Մինախորյան Վահան - 18, 60, 61, 398, 452, 460, 481, 492, 525, 531, 603, 621, 640, 645, 646, 650, 655
Մինասյան Մինաս - 377, 472, 475, 498, 501, 503, 506, 507, 525, 614
Մինասյան Մուշեղ - 171
Մինկո (Հրամանատար) - 282
Միրաքյան Ալեքսանդր - 260
Մյուսքյան Ե. - 270
Միրզաբեկյան Վազգեն (Վանքեկ) - 81, 82, 614
Միրզոյան Նիկոլայ - 385
Միրիմանյան (Հրամանատար) - 57, 418, 421, 422, 575
Միրբայել (Բռնակոթցի) - 146
Միրբայելյան - 33
Միրբայելյան Լևոն - 498, 503, 506
Միրբայելյան Վ. - 15, 23
Միրբայելյան Քրիստափոր - 67
Մյոս (Դերասան) - 653
Մկրտիչ (Վաչտապետ) - 591
Մկրտչյան Հարություն - 257
Մկրտչյան Դուկաս - 385
Մկրտչյան Մարտիրոս - 89
Մկրտչյան Մուշեղ - 86, 116, 147, 211
Մկրտչյան Յաշա - 192, 195-196, 333
Մկրտչյան Շահեն - 16
Մկրտչյան Պ. - 463
Մկրտչյան Քրիստափոր - 84, 85, 116, 204, 211, 246, 333, 382
Մկրտումյան Հակոբ - 336
Մկրտումյան Մկրտիչ - 89, 408
Մկումյան Տիգրան - 528
Մյասնիկյան Ալեքսանդր (Մարտունի) - 5, 6, 13, 15, 23, 24, 26, 30, 491, 493-498, 508, 513, 515-519, 526, 533, 537, 539, 540, 549, 550, 552-554, 556, 561-563, 566, 577, 588,

589, 594, 603-605, 627, 628, 642, 653, 659
Մնացականյան Արամ - 614
Մնացականյան Արամայիս - 10, 23, 142
Մոկլաչանով Մ. Վ. - 387, 409, 415, 605
Մորոզով (Գեներալ) - 45, 528
Մռավյան Ասքանազ - 6, 343, 368, 387, 390, 398, 456, 480, 483, 492, 515, 526, 533, 552, 626, 629, 638, 640-642, 649
Մութալիբ խան - 531
Մութալիմ խան - 470
Մութսիբ-Մութսանե - 531, 532
Մուկուչ (Խմբապետ) - 562
Մուղղուսունց Ղազար ասպեր - 614
Մուշեղ - 649
Մուշեղ (Մասունցի) - 453, 560, 621
Մուշտունց Իսահակ - 614
Մուսայելյան - 33
Մուսայելյան Արամ - 145, 147, 333
Մուսայելյան Ս. - 168
Մուսան Օջախուլի - 557
Մուսլիմով Ի. - 22
Մուրադ - 650
Մուրադյան - 463
Մուրադյան Հ. - 463
Մուրադով Մուլթանբեկ - 320
Մուրատ (Սերաստացի) - 35
Յանիչևսկի Ն. - 116, 438
Յապոն - տես՝ Պարոնյան Հովհաննես
Յապոնացի Սաքո - տես՝ Սարգիսջանյան Համբարծում
Յուլյան Զախար - 49, 81, 82, 93, 117, 614
Յուդենիչ - 271
Յուզբաշյան (Բժիշկ) - 75
Յուզբաշյան Դուկաս - 86, 384
Յունին Միխայիլ - 139
Յուրին Իվան - 527
Նադիրով Ա. - 22
Նազարբեկյան Թովմաս - 65, 160, 202, 242, 265, 266, 405
Նազարբեկյան - 77, 491, 492
Նաթալի Շահան - 633
Նալչաջյան - 463

Նախիջևանսկի (Հրամանատար) - 177
Նաջարյան Շապո - 649
Նավասարդյան - 590, 591
Նավասարդյան (Հրամանատար) - 547
Նավասարդյան Վահան - 60, 62, 63, 405, 544
Նավասարդյան Օհանես - 462
Նարիմանով Նարիման - 47, 50, 62, 79, 150, 151, 177, 214, 292, 331, 332, 345-347, 349, 352-354, 518, 529
Նարինյան (Գնդապետ) - 645
Նարինյան Ռուբեն - 33, 300, 469, 527, 614
Նարինյան Վաղարշակ - 614
Նեկրիտով (Շտաբի պետ) - 276
Նեստերովսկի Ն. - 46, 186, 187, 191, 252, 255, 259-261, 272, 282, 294, 315, 317, 318, 321, 323-325, 328
Ներսես - 614
Ներսես սրբազան - տես՝ Մելիք-Թանգյան Ներսես
Ներսիսյան Գ. - 443
Ներսիսյան Մ. - 15
Նժդեհ Գարեգին - տես՝ Տեր-Հարությունյան Գարեգին
Նիկիտին (Հրամանատար) - 137, 188
Նիկոլով Դմիտրի - տես՝ Տեր-Հարությունյան Գարեգին (Նժդեհ)
Նիկողոսյան Նիկոլայ - 39, 614, 650
Նովրուզով (Գեներալ) - 43
Նուրի փաշա - 44, 57, 74, 94, 95, 97, 185, 258, 343
Նուրիջանյան Ավիս - 213, 343, 359, 367, 368, 386, 397, 398, 406, 440, 445, 456, 517, 553
Նուրիջանյան Կարապետ - 39, 238, 243, 590, 614
Շաքիրյան - 458
Շալունց Համբարծում - 260
Շահգեղյան Ա. - 263
Շահգաղյան Լևոն - 614
Շահթախտինսկի Իբրահիմ - 140
Շահինյան Գառնիկ - 425, 498, 528, 529, 548, 563, 564, 575-579

Ըահիաթունի Ա. - 66
 Ըահնազյան Արսեն - 33, 34, 38, 510, 614
 Ըահնուրադյան Աշոտ - 663
 Ըահնուրադով Ալի - 383
 Ըահնազարյան Ասլան - 6
 Ըահնազարյան Թևոս - 384
 Ըահնազարյան Հայկ - 33
 Ըահնազարյան Ընավոն - 83, 84
 Ըահվարան - 94
 Ըահվերդյան Ալեքսանդր - 515
 Ըահուսյան Ստեփան - 67, 552
 Ըանթ Լևոն - 91-93, 141, 155, 156, 221, 247-249, 405, 418, 444, 469, 654
 Ըավարշ (Ալաշկերտցի) - 621, 649, 650
 Ըատելվորտի (Գեներալ) - 63, 510
 Ըաքիր Վաղարդին - 213
 Ըաֆիև Լյաթիֆ - 383
 Ըելկովնիկով (Գեներալ) - 405
 Ըելխուլ օղի Իսմայիլ - 530
 Ըեյսան Ա. - 342
 Ըիխլինսկի (Գեներալ) - 177
 Ըիրին - տե՛ս՝ Ըիրինյան Արշակ
 Ըիրինյան Արշակ - 38, 60, 62, 81, 103, 109, 113, 117, 118, 145, 146, 148, 149, 152, 314, 329, 333, 375, 392, 510, 521, 610, 614
 Ըիրինյան Ըիրին - 379
 Ըիրինյան Պատվական - 615
 Ըիրինով Սավալան - 383, 557
 Ըիրվանսկի (Խան) - 94
 Ըտեյգեր (Հրամանատար) - 46, 78, 95, 106, 113
 Ըուդյակ - 318
 Ըումակեիշ (Պրիստավ) - 616
 Ըուշինսկի Ֆ. - 22
 Ըևքեթ Մենդու - 571
 Ռսկանյան Մարգար - 228
 Ռսկանյան Մուշեղ - 39, 243, 379, 615
 Ռսկանյան Ռ. - 359
 Ռսկանյան Վոլոդյա - 125, 615
 Չալաբյան (Չալաբով) - 586, 587
 Չալիևա - 147
 Չալյան Միքայել (Միշա) - 116, 191, 196, 204
 Չալյախյան Գ. - 8

Չեռնիցկի Ս.Վ. - 431, 432
 Չերնով - 441
 Չիլինգարյան Արշավիր - 626
 Չիլինգարյան Արտաշես - 18, 292, 356, 357, 360, 405, 429, 444, 625, 650
 Չիչերին Գեորգի - 6, 52, 72, 74, 92, 98, 99, 106, 128, 129, 134, 141, 142, 150, 152, 158, 167, 168, 170, 221, 244, 247, 248, 281, 283, 342, 353, 394, 395, 431, 432, 650, 651, 658
 Չոլո - 416
 Չոլով Ն. - 557
 Չոփուո Գրիգոր - տե՛ս՝ Գրիգորյան Գրիգոր
 Չուբարյան Գրիգոր - 553, 575
 Պանիրյան - 624
 Պապովյան - 75
 Պավլովիչ (Վելտման) - 211
 Պավլովսկի (Գեներալ) - 405
 Պարոնյան Արմենակ - 125, 615,
 Պարոնյան Հովհաննես (Յապոն) - 18, 81, 82, 105, 381, 408, 423, 426, 427, 438, 459, 463, 466, 483, 484, 487-491, 520, 536, 538, 539, 546-548, 560, 564, 575, 615, 621, 650, 654, 655
 Պարոնյան Միքայել (Միշա) - 115, 615
 Պարոնյան Յապոն - տե՛ս՝ Պարոնյան Հովհաննես
 Պետլյուրա (Գեներալ) - 441
 Պետրոսյան Արտեմ - 381, 615
 Պետրոսյան Հայկ - 663
 Պետրոսյան Վարազդատ - 615
 Պիոնյան - 624
 Պոլոյան Յան - 77
 Պողոսյան Ավագիմ (Հովակիմ) - 260, 408
 Պողոսյան Գրիգոր - 243, 615
 Պողոսյան Ռ. - 463
 Պողոսյան Ռուբեն - 443, 462
 Պողոսյան Միոն - 260
 Պուգաչով (Շտաբի պետ) - 281
 Պուպսիկ (Սպա) - 615
 Պֆելեր - 104

Ջադեբյան Գրիգոր - 11, 12, 621
 Ջանալյան Արշակ - 60, 67, 68, 158, 356, 544
 Ջանունց Ավագ - 117
 Ջանունց Արտեմ - 333
 Ջիվանջիր - 48, 177
 Ջևադ բեյ - 130, 131
 Ռադել - 210, 213, 214
 Ռատենկ Կարլ - 111, 113, 118, 566
 Ռեզնիկով (Հրամանատար) - 238
 Ռեմենով (Շտաբի պետ) - 317
 Ռոբերտս - տե՛ս՝ Չիլինգարյան Արշավիր
 Ռոստոմ - 67, 110
 Ռոտշտեյն Ֆ.Ա. - 628, 629, 643, 644, 647, 649
 Ռուբեն - 18, 629
 Ռուբեն փաշա - 650
 Սարին (Հրամանատար) - 318
 Սազանդարյան Տիգրան - 379, 394, 472, 615
 Սալիմով (Սելիմով) - 94, 140
 Սալտանե Մոխտար - 653
 Սախարով (Ոստիկանապետ) - 616
 Սահակյան Ավետիս (Հայր Աբրահամ) - 149, 621
 Սահրադ Մութալիմ - 223
 Սահրանգ խան - 470
 Սամսոն բեկ - 263
 Սամսոն Խան - տե՛ս՝ Թադևոսյան Սամսոն
 Սալիլյան Գարեգին - 87, 117
 Սառիկյան Հակոբ - 91
 Սասունի Կարո - 18, 19, 416, 419, 621, 650
 Սասունի Մուշեղ - տե՛ս՝ Ավետիսյան Մուշեղ
 Սավենկով (Գեներալ) - 441
 Սարատիկյան Մեսրոպ - 615
 Սարան (Կոմիսար) - 255, 259, 317
 Սարաֆով Բորիս - 35
 Սարգիս (Ալաշկերտցի) - 649
 Սարգիս (Անգեղակոթցի) - 307, 615

Սարգիս (Քեռի) - 566, 650
 Սարգիսբեկյան Գարեգին - 411, 419
 Սարգիսջանյան Համբարձում (Յապոնացի Սաքո) - 81, 82, 260, 616
 Սարգսյան - 415
 Սարգսյան (Հրամանատար) - 547
 Սարգսյան (Շտաբսկապիտան) - 125, 616
 Սարգսյան Արտեմ - 243, 615
 Սարգսյան Բախշի - 260
 Սարգսյան Եփրեմ - 417, 419, 444, 459, 460, 471, 548
 Սարգսյան Լևոն - 644, 651, 652
 Սարգսյան Հ. - 419
 Սարգսյան Մատթեոս - 104
 Սարգսյան Մեդրակ - 257
 Սարգսյան Ստեփան - 33
 Սարգսյան Տիգրան - 85
 Սարոյան Վ. - 443, 463
 Սարոխանյան Ա. - 463
 Սաքո - 329, 375, 521
 Սաֆրաբեկյան Աստղիկ - 616
 Սաֆրաբեկյան Գ. - 661
 Սաֆրաբեկյան Միշա - 616
 Մեդրակ (Բաշառնեցի) - 649
 Մեկոյան - 463
 Մեյոնով Գ. - 153, 188, 204, 252, 254-256, 316-318, 337, 340, 342, 398, 399, 557
 Մեյրի - տե՛ս՝ Գուլոյան Ավետիք
 Մեպուհ (Խմբապետ) - 60, 62, 69
 Մերգեև Ա.Ն. - 431, 432
 Մերգեև Պավել - 527
 Միլանյան Հայկ - 84-87, 117
 Միլիկյան Մովսես - 42, 105, 160, 405
 Միլին (Կոմիսար) - 250, 349, 351, 360
 Միոն - 616
 Միոն (Վանեցի) - 621
 Սկաչկո - 211
 Սմբատ (Մշեցի) - 419, 422, 453, 457, 458, 536, 560, 629, 640, 654
 Սմիլգա - 44
 Սմիոնով (Հրամանատար) - 227
 Սմկո Իսմայիլ աղա - 646, 647, 651, 652
 Սոկոլով (Կոմիսար) - 317
 Սողոմոնյան Սուրեն - 9, 191, 228, 257,

556, 558, 559-561, 563, 567, 592
 Մորոկոունով Աֆանասի - 527
 Մվիրիդով Իվան - 556, 581, 584, 597, 603
 Մտալին Իոսիֆ - 106, 134, 250, 251, 352, 353, 658
 Մտամբուլցյան Եղտ (Էլլեն Բյուզանդ) - 472
 Մտենել - տես Մելիք-Փարսադանյան Ստեփան
 Մտեփանյան (Գնդապետ) - 406
 Մտեփանյան Ասլան - 18, 406, 412, 416-419
 Մտեփանյան Թևան - 153, 309, 401-404, 449, 450, 590, 650, 654, 659
 Մտեփանյան Լևոն - 195
 Մանեփանյան Համազասպ - 39, 616
 Մտեփանյան Հովակ - 18
 Մտեփանյան Ս. - 15
 Մրապիտոյան Սարգիս (Լուկաշին) - 491, 515, 540, 554, 642, 658
 Մուրիի Մուստաֆա - 279
 Մուլթանով - 661
 Մուլթանով Խոսրովբեկ - 33, 43, 54, 55, 57, 62, 74, 401
 Մուլթանով Համիդ - 50, 57
 Մուլթանով Մուլթանբեկ - 113, 401
 Մուրենյան (Հրամանատար) - 547
 Մևյան Գաբրիել - 85
 Վալման (Կոմիսար) - 317
 Վայցեխովսկի - տես՝ Վոյցեխովսկի
 Վանրեկ - տես՝ Միրզաբեկյան Վազգեն
 Վանեսյան Հակոբ - 260
 Վաչյան Դավիթ - 591
 Վառլանյան Գևորգ - 650
 Վասիլենկո (Հրամանատար) - 97, 132, 137, 147, 157
 Վասիլև (Գեներալ) - 405
 Վարդան (Ջրվեժցի) - 443, 463
 Վարդան (Տաթևցի) - 616
 Վարդանյան (Կոմիսար) - 226
 Վարդանյան Աղասի - 481
 Վարդանյան Գեղեցիկ - 649
 Վարդանյան Գրիգոր - 387-394, 396, 534, 537, 638-644

Վարդանյան Լևոն - 528
 Վարդանյան Հ. - 8
 Վարդանյան Հայրապետ - 616
 Վարդանյան Մերգո - 528
 Վարդանյան Վարդան - 228
 Վարդապետյան Արշակ - 10
 Վարդապետյան Վ. - 472
 Վարշամյան - 645
 Վեգրով Ջամիլ - 108
 Վելիբեկով Բահաթուր - 108, 141, 363
 Վելիկանով Մ. - 46, 433, 488, 489, 508, 558, 561, 562, 566, 567, 577, 605, 606
 Վեքիլով (Գնդապետ) - 430
 Վիգեղյան Նահապետ - 616
 Վիլսոն - 213
 Վոդոպյանով (Հրամանատար) - 46
 Վոյցեխովսկի (Հրամանատար) - 228, 318, 398, 399, 586
 Վորոնով (Հրամանատար) - 282
 Վրանգել - 271, 338, 344
 Վրացյան Սիմոն - 9, 19-21, 41, 67-69, 92, 100, 101, 113, 132, 174, 185, 234, 258, 348, 349, 355-357, 368, 369, 372-376, 398, 414, 418-419, 424, 426, 427, 429, 430, 434-437, 439, 443-445, 458-461, 463-465, 468, 469, 471, 474-477, 485, 498, 501-504, 507, 511, 519, 521-527, 530, 532, 535, 536, 545, 550, 565, 567, 568, 570, 590, 598, 599, 601, 621, 622, 629-634, 648, 650, 651, 654-656, 663
 Տաբա-Տաբային - 531, 532
 Տամբուլի Վ. - 7
 Տանին Հակոբ - 528
 Տատյան Հայրապետ - 116, 260, 382, 384
 Տեպկին Վասիլի - 527
 Տեպկին Ֆեոդոր - 139
 Տեր-Գաբրիելյան Կոլյա - 443, 463
 Տեր-Գաբրիելյան Սահակ Մ. - 78, 95, 106, 246, 343, 488, 533, 546
 Տեր-Գրիգորյան Հովհաննես - 616
 Տեր-Գրիգորյան Պատվական - 243, 617

Տեր-Գրիգորյան Սարգիս - 617
 Տեր-Գևորգյան Մ. - 463
 Տեր-Դավթյան Ջախար - 617
 Տեր-Դավթյան Ջաքար - 81, 117
 Տեր-Դավթյան Պողոս - 34, 38, 105, 245, 246, 265, 269, 273, 274, 305-307, 365, 366, 610, 617
 Տեր-Ջաքարյան Հակոբ - 536
 Տեր-Կարապետյան Վաղարշակ - 617
 Տեր-Հակոբյան - 49
 Տեր-Հակոբյան Հակոբ (Իրազեկ) - 18, 417, 419, 444, 447, 454, 455, 459, 460, 468, 475, 524, 525, 621, 632, 650, 655, 656
 Տեր-Հայրապետյան Սահակ - 147, 663
 Տեր-Հարությունյան - 462
 Տեր-Հարությունյան Անդրեաս - 243, 617
 Տեր-Հարությունյան Արամ - 563, 576-578
 Տեր-Հարությունյան Արարատ - 193
 Տեր-Հարությունյան Գաբրիել Եղիշեի (Նժդեհ) - 13, 14, 16-19, 24, 27-31, 34-43, 55, 57, 79, 81-83, 105, 106, 108-110, 113, 115, 118-124, 127, 128, 140, 143, 154, 155, 159-162, 178-187, 189-203, 205-209, 216, 220, 222-241, 243, 245, 246, 251, 253, 256, 259, 261, 263, 264-276, 278, 282, 284, 292, 293, 295-297, 299, 301, 302, 305-314, 316, 320, 323, 326, 327, 329, 330, 334-342, 354, 359-361, 364-366, 368-372, 374, 376-378, 380-382, 384-403, 407-411, 423-428, 436, 439-442, 449, 450, 453-455, 458-478, 480, 481, 496, 499, 504, 505, 512-514, 518-528, 530, 532-535, 538, 539, 547-549, 551, 556-558, 560, 562, 563, 565, 567, 569-575, 578-582, 585, 587-603, 606, 608, 609, 612, 614, 615, 617, 621-623, 625, 629, 630, 635-638, 648, 650, 654, 655, 664, 665, 667
 Տեր-Հարությունյան Սիմոն (Թովաշի Սիմոն) - 617
 Տեր-Հարությունյան Բագրատ - 663

Տեր-Հովհաննիսյան Բագրատ - 617
 Տեր-Հովհաննիսյան Համբարձում - 116
 Տեր-Հովհաննիսյան Օ. - 638
 Տեր-Ղազարյան Արշակ - 117
 Տեր-Ղազարյան Ջախար - 38, 81, 146, 607, 617
 Տեր-Ղազարյան Ծմակոն - 125, 618
 Տեր-Ղազարյան Պատվական - 89
 Տեր-Ղազարյան Վահան - 408
 Տեր-Մարգարյան Ասատուր - 618
 Տեր-Մարտիրոսյան Արտաշես - 203
 Տեր-Մեսրոպ - 223
 Տեր-Մինասյան Ալեքսանդր - 625
 Տեր-Մինասյան Գեղեճ - 23, 39, 81, 123, 197, 223, 243, 244, 372, 377, 391, 394, 395, 410, 424, 472, 498-504, 506, 513, 525, 618
 Տեր-Մինասյան Գեղամ - 112
 Տեր-Մինասյան Գրիգոր - 618
 Տեր-Մինասյան Ռուբեն - 65, 67, 68, 80, 356, 411, 426, 427, 459, 460, 471, 621, 648, 650
 Տեր-Միրաբյան Ներսես - 618
 Տեր-Մկրտչյան Ալեքսանդր - 260
 Տեր-Մկրտչյան Գասպար - 146, 618
 Տեր-Մկրտչյան Դավիթ - 146, 618
 Տեր-Մկրտչյան Քրիստափոր - 362, 440-442
 Տեր-Մովսիսյան Բոգդան - 618
 Տեր-Մկրտչյան Մկրտիչ - 377
 Տեր-Ներսեսով (Գնդապետ) - 406
 Տեր-Պետրոսյան (հրամանատար) - 390, 450
 Տեր-Պետրոսյան Աստվածատուր - 209, 243, 265, 618
 Տեր-Պողոսյան Հովհաննես - 243, 618
 Տեր-Սահակյան Մ. - 421
 Տեր-Սարգսյան (Գնդապետ) - 618
 Տեր-Սիմոնյան Դրաստամատ - 515, 553, 597, 662, 663
 Տեր-Ստեփանյան Մուրեն - 408
 Տեր-Վահանյան Վ.Ա. - 546
 Տերեխով (Հրամանատար) - 136, 137, 188
 Տերտերյան Համբարձում - 18, 91, 92, 248, 249, 348, 404, 419, 460, 525,

590, 621, 650
 Տերունի Հակոբ - 18, 81, 539, 547, 548, 619, 655
 Տիգրան (Վաշտապետ) - 619
 Տիգրանյան Սիրական - 444, 621
 Տոբոյսկի Ալ. - 556, 581, 582, 584, 587, 597, 605
 Տոկարն Վասիլի - 527
 Տոռոյան Գրիգոր - 125, 619
 Տոռոյան Սկրտիչ - 147
 Տրասկունով Մարկ - 21
 Տրոցկի - 158
 Տուխաչևսկի Միխայիլ - 45
 Տևեճյան Հովհաննես - 475, 525

Ոլուրբարյան Բագրատ - 16
 Փարամազ - տե՛ս՝ Մարգայան Մատթեոս
 Փարսադանյան Վ. - 123
 Փարսադանով (Հրամանատար) - 228
 Փարսյան Պողոս - 146, 619
 Փափազյան Վահան - 544
 Փիրգուլյան Գևորգ - 663
 Փիրումյան Սիմոնիկ - 481, 533

Քալանթարյան Լևոն - 411, 619
 Քալանթարով Շահսուվարբեկ - 474
 Քաչալ Ղազո - տե՛ս՝ Քոչարյան Ղազար
 Քաչագունով Հովհաննես - 32, 405, 418, 444, 455, 460, 461, 469, 621
 Քենալ-բեյ Յուսուֆ - 431
 Քենալ Մուստաֆա - 55, 74, 90-92, 135, 136, 164, 169, 241, 258, 279, 280, 341, 343, 375, 391, 394, 507

Քերրալայ խան - 258
 Էյազիմ բեյ - 349
 Էյարունգ Արսեն - 383, 384
 Էյարունգ Գարեգին - 384
 Էյոսա Մելիքսեթ - տե՛ս՝ Եսայան Մելիքսեթ
 Էյուրդ Ղազո - տե՛ս՝ Ղազո
 Էոթանջյան Մերոյժա - 419
 Էոչարյան Ավագ - 125, 619
 Էոչարյան Ղազար - 569, 619, 654
 Էոչարյան Ծնավոն - 388-390
 Էոչարով - 381

Քսենրսես - 108
 Քրիստափոր - 110
 Քրիստոմ (Հյուպատոս) - 623
 Քուրդ - տե՛ս՝ Եփրեմ
 Օգանեզով Գրիգոր - 8, 423
 Օգանեսյան Բախշի - 117
 Օգանյան Անդրանիկ - 33-35, 175, 289, 421, 422, 496, 607, 609
 Օլթեյյան Նիկողայ - 443, 462
 Օհանյան Աղաջան - 619
 Օհանյան Գարեգին - 125, 619
 Օհանյան Տրդատ - 125, 619
 Օհանջանյան (Գնդապետ) - 591
 Օհանջանյան Ա. - 175
 Օհանջանյան Ավետիս - 217, 419, 443, 464, 465, 475, 525

Օհանջանյան Գրիգոր - 661, 663
 Օհանջանյան Հակոբ - 621
 Օհանջանյան Համո - 52-56, 58, 65, 68, 74, 80, 92, 113, 129, 130, 134-136, 141, 147, 149, 152, 156, 165-167, 169, 405, 418, 426-428, 460, 621, 624, 654

Օհանջանյան Պ. - 638
 Օսիպով Նիկողայ - 619
 Օսման փաշա - 214
 Օրախելաշվիլի - 77, 492
 Օրբելյան Արմենակ - 387-390, 396
 Օրբելյան Միշա - 619
 Օրբելյան Նիկիտա - 619
 Օրի Իսրայել - 102, 103
 Օրջոնիկիձե Գեորգի (Մերզո) - 6, 13, 44-46, 53, 56, 59, 77, 78, 95, 97, 99, 106, 134, 141, 158, 167, 168, 170, 244, 247, 251, 256, 281, 321, 324, 346-349, 352, 353, 385, 410, 438, 445, 447-449, 492, 519, 582, 604, 658

Օրջոնիկիձե Մերզո - տե՛ս՝ Օրջոնիկիձե Գեորգի
 Ֆիշիլիչ (Հրամանատար) - 416, 422, 438
 Ֆրոլով (Շտաբի պետ) - 255, 276, 282
 Ֆրումկին - 77
 Ֆուսադ Ալի փաշա - 571

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբովյան (Փողոց) - 412
 Ագարակ - 104, 201, 299, 304, 474, 592, 593, 611-613, 617
 Աղոթեջան, Աղոթեջանի խորհրդային հանրապետություն - 3-6, 15, 22-24, 26, 27, 29, 32, 40, 42-58, 60, 61, 63, 70-79, 83-85, 88, 90-96, 98-100, 105-109, 111, 113-115, 119, 125-128, 130, 132-136, 140, 143, 147, 150-153, 158, 159, 160, 161, 165, 166, 174, 175, 177-184, 189, 190, 191, 193, 199, 200-202, 210, 212-215, 220, 221, 223, 225, 229, 241, 249, 250-252, 255, 260, 261, 268, 271, 272, 274, 276, 279, 282, 292, 304, 312, 313, 316, 318, 322, 323, 330, 332, 333, 338-341, 343-347, 349, 350, 352-355, 357, 306, 363, 364, 367-369, 372, 373, 379-386, 389, 394, 397, 403, 404, 428, 434, 474, 489, 491-493, 495, 499, 501, 502, 507, 510, 514, 518, 522, 527, 529, 535, 540, 541, 558, 566, 570, 574, 582-584, 587, 591, 592, 595, 596, 600-603, 617, 637, 638, 640, 647, 653, 658, 659, 661, 665, 666, 668, 669
 Ալազան - 322
 Ալահ - 305
 Ալանգազ - 100, 206, 210, 229, 231-233, 569
 Ալաջա - 36
 Ալդարա - 104, 600
 Ալեանշու - 42
 Ալեքսանդրապոլ - 36, 67, 69, 135, 149, 342, 349, 355, 357, 359, 362-364, 375, 396, 411, 435, 447, 453, 493, 494, 501, 521, 545, 554, 607
 Ալբայ - 615
 Ալթրն Ռախտա - 76
 Ալիու - 103
 Ալիկունուշադի - 303
 Ալիուլի - 171
 Ալիդուլիեն - 85, 89, 103, 174, 175, 217

Ալիդուլիենդ - 83
 Ալմալու - 298, 299
 Ալյաթ - 65
 Ալյակ - 643
 Ախալքալաթ - 657
 Ախալքայան - 85, 103, 528, 573
 Ախսուլայ - 315
 Ախտա - 404, 426, 436, 438, 443
 Ախթենդ - տե՛ս՝ Աշոտավան
 Ախ-Օզկակ - 319
 Ադա - 37
 Ադալյուրտ - 304
 Ադամաձոր - 548, 559
 Ադրաշ - 416, 423, 438, 452, 608
 Ադրան - 75, 97, 107, 325, 397, 402, 449, 557
 Աղջաղալա - 423
 Աղջաքենդ - 450
 Աղստաֆա - 75, 156
 Աղվանի - 264
 Աղվանստան - տե՛ս՝ Աֆղանստան
 Աղուդի - 104, 246, 291, 306
 Աղբենդ - տե՛ս՝ Աշոտավան
 Ամադու - 562
 Ամերիկա - 78, 420, 498, 626, 648
 Այիչանգր - 185
 Այնաձոր - տե՛ս՝ Աղամաձոր
 Այրիչայ - 160, 193
 Անատոլիա - 20, 49, 72, 90, 280, 570
 Անգեղակոթ - 88, 89, 103, 118, 133, 137-139, 144, 157, 188, 252, 269, 281, 283, 291, 323, 333, 336, 463, 572, 573, 615
 Անգլիա - 54, 63, 78, 90, 128, 164, 165, 180, 212, 213, 215
 Անգորա - 90, 169
 Անդրկովկաս - 3, 4, 10, 12, 15, 16, 21, 33, 44-47, 49, 55, 58, 61, 62, 90, 93, 97-99, 102, 108, 135, 138, 139, 155, 158, 162, 164, 220, 244, 282, 283, 322, 342, 344, 347, 351, 354, 362, 367, 369, 383, 391, 400, 414, 417, 430, 442, 473, 494, 499,

505, 507, 510, 520, 553, 581, 585,
602, 625, 668
Անի - 36
Անկարա - 45, 49, 97, 132, 169, 570
Անտառաշատ (Տորթնի) - 104, 593
Աշոտական - 88*, 104, 573
Աշտարակ - 404, 415, 416, 419, 426, 430,
439, 443
Աչաջուր - 282
Ապարան - 438
Ապկեզ - 228, 371
Աջիբակ - 242
Առաջածոր - 104, 120, 121, 123, 124,
194, 331, 593, 611
Առաջավոր Ասիա - տես՝ Ասիա
Ասիա - 47, 142, 208, 418, 420, 435
Ասկերան - 310, 319
Ասկյուլում - 42, 263
Աստազուր - տես՝ Շիվանիծոր
Աստապատ - 619
Ավան - 416
Ավդալար - 42, 43, 76, 103, 254, 255,
316, 319, 320, 337, 369, 389, 474
Ավշար - 415, 418
Ատրպատական - 6, 103, 223, 469, 470,
531, 593, 594, 599, 620, 621, 624,
628, 643, 644, 651-653
Արագած - 415, 416, 419, 444
Արան - 139
Արավուս - 103, 607
Արարատ (կայարան) - 423, 432
Արարատյան դաշտ - 26, 131, 185, 225,
371, 411, 419, 427, 439, 442, 447,
452-454, 462, 473, 538, 551, 596
Արարատյան Հայաստան - 402, 439-
442, 453, 464
Արաքյուլ - 309
Արաքս - 6, 23, 36, 65, 94, 97, 102, 110,
136, 200, 201, 203, 205, 206, 223,
225, 237, 242, 253, 267, 342, 423,
454, 458-460, 469-471, 473, 477-
479, 481, 530-532, 559, 566, 582,
598-604, 607, 612, 620, 629, 637
Արդահան - 638
Արեշ - 74
Արխալդղ - 235

Արխաշան - 307
Արծվանիկ - 104, 187, 192, 193, 195,
242, 254, 263, 265, 282, 294-303,
318, 324, 340, 592, 608
Արծվանիկի բերդ - 100
Արմենիա - տես՝ Հայաստան
Արտավան - 567
Արտաշատ - 7, 8, 23, 404, 409, 415, 417-
419, 422, 426, 427, 432-434, 438,
439, 568
Արցախ - 4, 10, 14, 16, 18, 24, 32, 33, 38-
40, 42-45, 48, 50-59, 62, 63, 65,
70-72, 74-86, 88, 91-95, 97-102,
108-111, 113-115, 121, 125-127,
129, 130, 132, 135, 136, 139, 140,
143, 144, 148, 149, 151-153, 158,
162, 165, 166, 178-181, 184, 215,
219, 222, 248, 249, 252, 256, 258,
259, 261, 262, 266, 271, 272, 275,
279, 281, 308, 309, 320, 323, 331,
339, 343, 347, 350, 381, 382, 388,
389, 396, 397, 400-404, 425, 449,
450, 499, 545, 554, 556, 558, 560,
581, 585, 587, 615, 658, 659
Արփա (զետ) - 36, 463, 538, 547, 548
Արփա (գյուղ) - 550, 562
Արփաշայ - տես՝ Արփա (զետ)
Արևելյան Հայաստան - 646, 656, 665
Արևելք - 20, 23, 54, 98, 177, 210-212,
214, 216, 217, 241, 271, 279, 345,
369, 382, 431, 498
Արևիք - տես՝ Մեղրու շրջան
Արևմտահայաստան - տես՝ Արևմտյան
Հայաստան
Արևմտյան Հայաստան - 60, 142, 163,
434, 582, 646, 656, 657, 666
Արևմուտք - 54, 133
Աֆղանստան - 520
Բաբելոն - 198
Բազարայ (գյուղ) - 104, 112, 137-140,
143-145, 158, 188, 460, 461, 463,
467, 475, 524, 527, 528, 536, 538,
556, 568, 570, 571
Բազարայ (զետ) - տես՝ Որոտան
Բաբուն - 24, 249, 356

Բալաթ - 103
Բաղրուրդան - 267
Բալկաններ - 36, 342, 626
Բաղաբերդ - տես՝ Քաջարան
Բաղաբուրջ - տես՝ Պաղապերջ
Բաղդադ - 639, 646
Բայազետ - տես՝ Նոր Բայազետ
Բայանդուր - 103, 171, 174, 560, 587
Բաշ-Ապարան - 415, 426
Բաշ-Գառնի - 411, 414, 415, 419-420,
439, 443, 444, 452, 453, 462, 463
Բաշ-Նորաշեն - 423, 564, 565, 574
Բաշքենդ - տես՝ Վերնաշեն
Բասարզեյար - 425
Բաստուա զետ - 100
Բարաբարուն - տես՝ Պառավաթումբ
Բարահաջի - 228
Բարգյուշատ - տես՝ Բարգյուշատ
Բարգյուշատ (Բարգյուշատ) - 42, 188,
192, 193, 295, 548, 572, 592, 612
Բարդա - 75, 94, 107, 276, 325
Բարթազ - 207, 228, 229, 236, 600
Բարձրավան - տես՝ Երիցաթումբ
Բաքու - 10, 22, 23, 42, 43, 45-49, 51, 52,
54-58, 62, 63, 72, 74, 75, 81, 90,
92, 94, 95, 97-99, 105, 114-116,
124-127, 132, 134, 138, 143, 149,
152, 158, 167, 174, 178-183, 189,
195, 209, 210-217, 228, 241, 244,
250, 251, 255-257, 271, 272, 276,
279, 280, 281, 283, 308, 316, 324,
326, 331-333, 341, 344-346, 348,
349, 353-355, 382-384, 386-391,
395-397, 400, 406, 410, 432, 441,
442, 447, 449, 489, 513, 514, 518,
529, 544, 571, 591, 616, 618, 646
Բեթլեհեմ - տես՝ Բեթլեհեմ
Բեթլեհեմ - 198
Բելաջարի - 46
Բելգիա - 507
Բելս - 104, 236, 238, 282, 590, 596, 613
Բելուս - 37
Բեռլին - 544, 546
Բերդիկ - 299, 301
Բիթլիս - 163
Բիլան - 37

Բիչանակ (գյուղ) - 568
Բիչանակ (լեռնանցք) - 137, 140, 283,
558, 572, 577
Բիստ - 305
Բնունիս - 85, 103, 573
Բուրբաբերդ - 562
Բույուք Վեդի - 409, 418, 423, 438
Բորիսովկա - 104, 138, 139, 527, 615
Բորսանյու - 96
Բոնակոթ - 85, 88, 89, 103, 336, 528, 607,
608, 610-612, 617, 663
Բրեստ-Լիտովսկ - 249, 432
Բրիտանիա - 63, 136
Բուզումյու - 36, 654
Բուխարեստ - 544, 655, 658
Բուն Ջանգեզուր - տես՝ Գորիսի շրջան
Բուռուն - 103, 217, 312, 560
Գանձակ - 74, 81, 97, 102, 331, 332, 348,
441, 562, 563
Գավառ - 103
Գեալ - 37
Գեղանուշ - 104, 187, 236-239, 590, 596,
606
Գեղվա բերդ - 100
Գեղվածոր - 34, 40, 41, 185, 193, 194,
203, 239, 614
Գենվազ - տես՝ Մեղրու շրջան
Գեորու - տես՝ Գեորու
Գետաթաղ - 104, 242, 264
Գետափ - 459, 563, 564
Գերեմզուր - տես՝ Կոռնիծոր
Գերմանիա - 210, 507, 613
Գեորու - 103, 171, 174, 183
Գիլան - 531
Գիլանասար - 409
Գիկալդաղ - 249
Գլածոր (Օրթաքենդ) - 563
Գյազբել - տես՝ Կազբել
Գյանջա - տես՝ Երիզավետպոլ
Գյուլկում - տես՝ Գեղանուշ
Գյուլիստան - 91
Գյուլու-Գուրդին լեռնապար - 228
Գյուտիլում - տես՝ Գեղանուշ
Գյուրջուլու - 384

Գնդեկազ - 455, 460-462, 466, 483-490,
529, 534, 539, 546, 563, 564, 575,
576, 590

Գողթ - տե՛ս՝ Գողթան

Գողթան - 34, 37, 38, 40, 41, 74, 108-110,
143, 154, 160, 182, 184, 185, 196,
203, 205, 209, 225, 227, 243, 266-
269, 302, 305, 320, 362, 363, 372,
424, 440-442, 473, 532, 595, 609,
612, 613, 616, 619

Գորիս (գյուղ) - 104, 171, 314

Գորիս (շրջան) - 5-7, 10, 16, 33, 34, 40,
43, 49, 63, 79, 81, 82, 84, 85, 87-
89, 102-105, 109, 111-119, 123-
125, 128, 131, 133-138, 143-146,
148-150, 152-155, 160, 166, 170,
171, 174, 179, 181, 182, 184, 187-
192, 195, 196, 198, 204, 217, 226,
228, 235, 239, 242, 245, 246, 254,
255-258, 260-262, 265, 266, 269,
271, 273-275, 278, 280-286, 291,
295-297, 302, 303, 305-314, 320,
321, 323-325, 329, 330, 333-338,
340, 364, 367, 372, 378-381, 383,
386, 390, 392, 395-398, 401-403,
408, 423, 424, 439, 450, 460, 467,
469, 474, 476, 478, 484-490, 500,
504, 505, 508, 510, 512, 520-522,
525, 527-530, 532, 535-537, 542,
543, 546-549, 555, 557-560, 563,
564, 569, 572-574, 576-581, 585,
587, 588, 596, 597, 603, 607-612,
614-617, 619, 621, 624, 639, 661-
663

Գորիս (քաղաք) - 26, 38, 81, 104, 112,
113, 115-117, 145-147, 153, 155,
174, 182, 183, 255, 271-273, 278,
283-286, 288, 290, 295, 304, 307,
312-315, 325, 366, 374, 380, 384,
395, 475, 499, 521, 524, 527, 557,
580, 581, 586-588, 607, 612, 613,
628, 662

Գորիս շայ - 315

Գրոզնի - 528

Գրուզիա - տե՛ս՝ Վրաստան

Գուդենիս - 201, 591

Դաղստան - 44-46, 62, 90, 98, 251, 256,
341, 364, 441, 493, 496

Դաշ քափա - 288, 294

Դաշտուն - 209

Դաշքենդ - 315

Դավալու - 37, 415

Դավիթ Բեկ - 104, 192, 193, 254, 263,
265, 267, 282, 295-303, 340, 592,
611, 615, 618

Դարաբաս (գյուղ) - 34, 104, 257, 310,
311, 521, 572, 580, 588, 618

Դարաբասի ձոր - 366, 378, 572, 579,
580

Դարալագյազ - 42, 73, 98, 105, 118, 131,
137, 143, 145, 155, 159, 160, 226,
227, 233, 234, 249, 407-409, 415,
424-426, 434, 436, 455, 458, 459,
462, 475, 483, 488, 489, 519, 533,
535-537, 539, 547, 549, 551, 555,
561, 562, 564, 567-569, 577, 615,
630, 636, 649, 658

Դարաքյանդ - 560

Դարպաս - տե՛ս՝ Դարաբաս (գյուղ)

Դեմիրչի - 592

Դեբ - 37

Դեբքանտ - 46

Դիզակ - տե՛ս՝ Հաղրուք

Դիլիջան - 36, 37, 67, 69, 135, 345, 349,
416, 422, 432, 433, 447, 492, 554

Դոն - 275, 441

Դոնդառլու - տե՛ս՝ Դոնդարլու

Դոնդարլու - 42, 474, 592

Դովուս - 593

Դրախտիկ - 402

Դուզալ - 470

Դևեդերեսի ձոր - 385

Ելենովկա - 345, 415, 425, 427, 434, 437,
438

Ելիզավետպոլ - 75, 94-96, 102, 105, 107

Ելփին - տե՛ս՝ Էլփին

Եղեգնաձոր - 562, 563

Եղվարդ - 104, 592, 593, 608

Եղվարդի բերդ - 100

Ենգիչա - 418, 423, 438, 562

Եռարլի սարահարթ - 102, 118, 154,
155, 291, 294, 307, 310, 311, 313,
580, 581, 585, 587, 611

Եվախ - 75, 325, 387

Եվրուպա - 71, 102, 176, 210, 211, 388,
654, 663

Երանոս - 547

Երիցաթունք - 103, 257, 573, 588

Երիցվանք - տե՛ս՝ Լրժվանիկ

Երուսաղեմ - 198

Երևան - 5, 10, 12, 15, 18, 22, 26, 28, 29,
32, 33, 36-38, 48, 50, 54, 55, 57,
67, 69, 71-73, 75, 76, 79-82, 91-
93, 102, 109, 110, 113, 117, 127-
129, 134, 145, 149, 152, 154-157,
159, 164, 167, 168, 179, 183, 185,
186, 190, 197, 206, 221, 225, 226,
233, 243, 244, 246-248, 250, 267,
270, 295, 306, 334-336, 342, 345,
349, 350, 355, 361, 362, 367, 369,
381, 386, 387, 390, 395-397, 404-
407, 409, 411-413, 415-419, 421-
423, 425, 426, 428-431, 433-447,
449, 451-453, 455, 457-459, 462,
464, 466, 467, 477, 478, 480-483,
485, 486, 488-491, 493, 494, 497,
498, 501-503, 506, 508-510, 513-
515, 518, 520, 523, 534-538, 542,
546-548, 551, 554, 559, 563, 565-
567, 569, 576, 577, 585, 590, 591,
594, 602, 603, 610, 616, 623, 626,
632-634, 636, 638-642, 644-647,
649, 651, 653, 658, 659, 662

Երևանի նահանգ - 348

Ջարուղ - 113, 114, 146, 147, 153, 273,
274, 316, 318, 320, 337, 339-341,
369, 450, 560, 580, 617

Ջալին Գյոլ - 194

Ջանգեղուր - 3-23, 25-34, 37, 38, 40, 42-
45, 47, 48, 50, 51, 53-57, 59, 62,
63, 65, 69-71, 73, 75-85, 88-90,
92-94, 98-120, 121, 125, 126,
128-132, 135, 136, 138, 139, 141,
143, 144, 146-149, 151-155, 157-

162, 165-167, 170-175, 178-186,
188-192, 196, 202, 204, 205, 208,
210, 211, 215-220, 222, 224, 228,
231, 233, 235, 237, 241, 244-246,
248-250, 252, 255-263, 266, 268,
270-272, 274-276, 278, 280-283,
286, 289, 291-294, 296, 299, 302,
303, 305-310, 316, 317, 319-331,
333-341, 343, 345-350, 352-355,
360, 361, 364-376, 378-404, 406-
408, 410-412, 423, 425-428, 437,
439, 440, 444, 447-452, 454, 455,
457-462, 464, 465, 468-470, 475,
478, 479, 481-491, 496, 497, 499-
502, 504-507, 509-513, 515-521,
523, 525-533, 535-547, 549, 551-
563, 565-571, 573-589, 592, 594-
598, 600, 602-607, 611-619, 621-
623, 625, 629, 631, 632, 635-639,
642, 649, 650, 652, 653, 655, 656,
658-663, 665-669

Ջանգելան - 40, 102, 136, 207, 265, 474

Ջանգիբասար - 65, 73, 426

Ջանգիլան - տե՛ս՝ Ջանգելան

Ջանգու - 417

Ջանջան - 531

Ջավեղ - 76

Ջարիչատ - 73

Ջաքաթալա - 94, 256, 322

Ջեյվա - տե՛ս՝ Դավիթ Բեկ

Ջեյվալի բերդ - 100

Ջնաբերդ - 158, 188

Էլար - 415

Էլփին (Ելփին) - 562

Էյվազլար - 103, 384, 474, 588, 592

Էյվազլու - տե՛ս՝ Էյվազլար

Էջմիածին - 73, 248, 404, 412, 415-417,
426, 438, 443, 649

Էրզրում - 36, 65, 92, 163, 430

Ըրկենաց - տե՛ս՝ Ըրկենանց

Ընկենանց - տե՛ս՝ Ըրկենանց

Ըրկենանց - 104, 193, 298, 299

Ըրջաթ - 314

Թագաբեկ - 104
Թալին - 411, 416, 426
Թալիշ - 403
Թաղար - 309, 450
Թաղի - 282
Թայթան - 418
Թաս - 588
Թավրիզ - 16-18, 28, 36, 223, 224, 243, 244, 358, 400, 429, 430, 464, 469, 470, 481, 482, 498, 522-524, 530-537, 565-567, 593, 599, 601, 603, 611, 612, 617, 620-624, 626-628, 630-635, 638-648, 650-655
Թարթառ - 95, 96
Թարթար - տես՝ Թարթառ
Թբիլիսի - տես՝ Թիֆլիս
Թեհրան - 11, 406, 530, 599, 608-610, 613, 614, 619, 628, 629, 643, 644, 647, 649, 651, 654
Թերեք - 441
Թերեքի մարզ - 251
Թբու ջուր - տես՝ Լիսազոր
Թիֆլիս - 10, 36, 47, 54, 55, 71, 72, 95, 125, 126, 136, 137, 147, 148, 156, 157, 162, 163, 166-168, 215, 246, 250, 342, 392, 410, 416, 432, 433, 438, 441, 445, 449, 464, 465, 492, 493, 516, 527, 571, 610, 617, 633, 646
Թիֆլիսի նահանգ - 348
Թոխմախան գյուղ - 416
Թումապու - 255
Թուրքահայաստան - տես՝ Արևմտյան Հայաստան
Թուրքեստան - 132, 213, 520
Թուրքիա - 32, 36, 42, 45, 49, 50, 54, 55: 62, 63, 70, 78, 90-93, 97-99, 107, 132-134, 139, 143-146, 163, 164, 169, 179, 180, 199, 210, 213-215, 218-220, 225, 248, 249, 279, 280, 330, 343, 349, 355-360, 363, 388, 392, 400, 421, 428, 429, 430, 431, 434, 435, 437, 493, 501, 503, 570, 582, 626, 638, 646, 656, 657, 663, 665, 666, 668

Իգդիր - 638
Իմանշալու - 423
Ինչարեկ - 155, 193, 194, 242, 252, 263, 264, 266, 269, 592, 593, 618
Իջևան - 67, 135, 219, 343
Իջևանի շրջան - 166, 167
Իսկենդերբեյի - 474
Իսրայել - 198
Իտալիա - 421, 481
Իրան - տես՝ Պարսկաստան
Իրանական Ադրբեջան-տես՝ Պարսկական Ադրբեջան
Լալայցիզ - 103
Լաչին - 103, 254, 449
Լատվիա - 546
Լեհաստան - 213, 344, 520
Լեմբերան - 96
Լենինգրադ - 10
Լենքորան - 94, 403, 406
Լեոնիդայան կիրճ - 108
Լեոնահայաստան - 6, 8, 9, 13, 16-19, 23, 29, 30, 31, 37, 97, 178, 199, 201, 202, 205, 206, 223, 234, 236-241, 263-265, 272, 276, 278, 282, 329, 330, 334-336, 343, 367, 381, 407, 424, 427, 428, 439-441, 453, 457-459, 461-465, 467-469, 471, 472, 475-478, 482, 483, 497-514, 516, 518-520, 522-525, 527-539, 543, 551, 555, 561, 563, 564, 567-571, 575-582, 585, 587, 588, 594-596, 601, 603, 606, 612, 615, 620-623, 635-637, 648, 649, 653, 664, 667
Լեոնային Հայաստան - տես՝ Լեոնահայաստան
Լեոնաձոր (Քյուրդիքենդ) - 207, 597
Լեոնային Ղարաբաղ - 6, 14, 16, 21, 23, 52, 70, 72, 77-79, 93, 95, 98, 106, 111, 141, 145, 275, 278, 309, 345-347, 439, 352-355, 360, 361, 391, 402-404, 424, 428, 475, 499, 502, 505, 539, 541, 553, 557, 595, 658
Լիբանան - 400
Լիվալա - 620

Լիճք - 104, 209, 371
Լիչե - տես՝ Լիճք
Լիսազոր - 309, 337
Լիսազորակ - տես՝ Լիսազոր
Լծեն - 104, 463
Լոնդոն - 430
Լոռի - 393, 426, 606, 657
Լոր - 104
Խալաթ - 254
Խանլու - 255, 548
Խանքենդ - տես՝ Ստեփանակերտ
Խաչեն - 153, 424
Խաչին աղբյուր - 314
Խաչմաս - 46
Խարկով - 441
Խդրանց - 104, 593, 606, 609, 611, 612, 618
Խղրանաց - տես՝ Խղրանց
Խրնդրանց - տես՝ Խղրանց
Խլաթաղ - տես՝ Չորաստան
Խժաբերդ - 450
Խնածախ - 103, 171, 174, 560, 586, 587, 614, 615
Խնձորեակ - 85-88, 103, 114, 117, 166, 171, 174, 182, 183, 217, 273, 381, 383, 384, 586, 607-609, 614, 615
Խոզնավար - 103, 174, 560, 586, 587
Խոկ - 158, 188
Խոյ - 639
Խոջախան - 282, 298, 304, 385, 474
Խոջևան - 255
Խորհրդային սոցիալիստական հանրապետությունների միություն - 4, 7, 668
Խոսրով - 409
Խոտ - 89, 103, 171, 257, 272, 273, 286, 287, 303, 310, 313, 615
Խոտանան - 120, 124, 191, 193, 195, 263, 264, 269, 306, 513, 614, 617, 618
Խոր Վիրապ - 418, 423, 431, 438
Խորամա - 474
Խուղափիրին - 97, 557
Խուղթֆերին - տես՝ Խուղափիրին
Խուզարյուրտ - 309

Խութիս - 311
Խուստուպ - 100, 185, 197, 198, 202, 203, 205, 207, 222, 234-237, 238, 263, 461, 590, 597
Խուստուփ - տես՝ Խուստուպ
«Ճակեր» - 588, 611
Ճայրագույն հյուսիս - 610
Նավ - 85
Կազան - 132
Կազբել - 193, 592
Կազբելի լեռներ - 100, 254
Կազի-Գուլյակբաշի - 315
Կազիկուր - 315
Կաթնառատ (Փիրնազա) - 207, 208, 597, 619
Կալադարասի - 146, 277
Կալեր - 104, 197, 198, 205, 590, 596
Կալիֆորնիա - 613
Կահիրե - 421
Կաղնուտ - 592
Կապան (Ղափան) - 6, 34, 38-40, 42, 43, 81, 83-85, 87, 101-105, 108-110, 113, 117-125, 127, 128, 152, 154, 155, 159, 160, 165, 166, 181-189, 191-200, 202-205, 209, 222, 224, 226-228, 232-243, 245, 246, 251-255, 258, 260, 261, 263-273, 276, 282, 284, 286, 293-295, 298-300, 302, 305, 308, 311, 312, 320, 331, 333, 335, 340, 362, 364-368, 374, 378-380, 403, 424, 468, 474, 481, 499, 505, 513, 520, 524, 527, 532, 537, 547, 548, 557, 558, 560, 572, 573, 581, 585, 587-594, 596, 599-602, 606-620, 638, 663
Կապարգողթ - 34, 38-40, 108, 109, 119, 121-124, 153, 159-161, 183-185, 189, 191, 192, 210, 226, 266-268, 299, 308, 335, 364, 590, 591, 602, 608-610, 612, 613, 616, 618, 632
Կապուտջիղ - տես՝ Կապուտջուղ
Կապուտջուղ - 185, 209, 268, 362, 619
Կասախի ծով - 45
Կավարտ - 104, 120, 184, 185, 187, 236.

238-240, 596, 615
Կատար - 120, 187, 297, 298, 323, 379, 590
Կարաբարա - 304
Կարաբեկլյար - 438
Կարաբուլաղ (Կարյազինո) - 57, 254, 278, 309, 319, 343, 402, 449
Կարազանլու - 105
Կարագյոլ - 282
Կարակիշյար լեռնանցք - 76
Կարճնան - 110, 201, 223-226, 241, 371, 609
Կարմալինովկա - 133, 137, 140, 157, 188, 368, 572
Կարմանլիովկա - տե՛ս՝ Կարմալինովկա
Կարմրաքար - 193, 242, 263, 592, 593
Կարս (Ղարս) - 36, 67, 69, 73, 76, 135, 149, 342, 355, 411, 434, 453, 501, 545, 638
Կարսի բերդ - 355
Կարսի շրջան - 348
Կաքավաբերդ - 100, 201, 241, 599
Կենանց - 104, 189, 194, 205
Կենտրոնական Ռուսաստան - 520
Կեչուտ - 567
Կետանիդու - 409
Կզնուք - 35
Կրզըլ-Հաջիլ - 96
Կըսր սար - 166, 167, 188
Կիմանց - տե՛ս՝ Կենանց
Կյախալի - 282
Կյոբու - տե՛ս՝ Գերու
Կյուրատի - 294
Կոզլով - 441
Կողբ - 36
Կոմբուխի լեռներ - 100
Կոնգուրո-Ալանգյազի լեռնաշղթա - 100
Կոնդ - 418
Կոռնիձոր - 85, 89, 103, 114, 171, 260, 315, 337, 381, 384, 395, 560, 586, 610, 613, 616
Կոստանդնուպոլիս - 421, 570, 571, 634, 654
Կովկաս - 36, 44, 72, 92, 135, 152, 173, 220, 253, 254, 275, 293, 341, 410, 442, 364, 493, 494, 520, 528, 531,

541, 555, 561, 646, 648
Կովկասյան ռազմաճակատ - 44, 45, 56, 70, 106, 108, 132, 148, 153, 157, 279, 321, 352
Կոտայք - 415, 416, 426, 443, 481, 534, 554, 649
Կ. Պոլիս - տե՛ս՝ Կոստանդնուպոլիս
Կոռթաղի բերդ - 100
Կրոնշտադտ - 430, 441
Կուրաթլի - 103, 382-384, 449, 474, 557, 592, 662
Կուրայի շրջան - 46
Կուրան - 441
Կուդեբերկյակ - տե՛ս՝ Ղուշլի Բիլակ
Կութկալաղ - 103
Կուշլիբիլակ - տե՛ս՝ Ղուշլի Բիլակ
Կուսարի շրջան - 46
Կուտեմնիս - 104
Կուրաթ - 87
Կուրիս - 104, 201

Հազարակ - 610
Հազարո - 100, 135, 557, 585
Հադրուք - 43, 153, 309, 402, 403, 424, 449, 450, 659
Հալիձոր - 81, 103, 117, 171, 191, 192, 257, 265, 272, 273, 282, 283, 286, 287, 289, 307, 308, 310, 311, 315, 588, 615, 617
Հալիձորի բերդ - 100
Համադան - 531, 610, 639
Համամլու - 438
Հայաստան, Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն - 3-13, 15-21, 23-26, 27, 29, 30, 32-34, 36, 39, 42-44, 48-69, 71-76, 78, 81-84, 89-94, 98-100, 102, 103, 108, 109, 112, 113, 125-131, 133-136, 141-152, 155-159, 161-170, 176, 177, 179, 183-186, 190, 196, 198, 205, 208, 210, 213, 215-221, 223, 224, 227, 244-251, 261, 262, 266, 270, 271, 279, 281, 314, 327, 331-336, 340, 342-349, 350-364, 367-369, 371-373, 375, 379-381,

384, 386-391, 393-400, 404-419, 420-437, 439-448, 450-452, 453, 455-458, 460, 462, 468, 469, 472, 477, 479-484, 486, 488, 489-509, 511-517, 519, 521, 522, 524-526, 528, 529, 531-537, 539-546, 548-554, 560-570, 573-579, 583, 585, 592, 594-599, 601, 602, 604-606, 610, 614, 617, 618, 620-622, 624-629, 631-634, 637-653, 656-665, 667, 669
Հայաստանի Հանրապետություն (I) - 5, 11, 14, 20, 23, 32, 48, 50, 51, 53, 56, 58, 61, 64-66, 68, 69, 75, 89-93, 95, 106-110, 116, 125, 127, 128, 133, 141, 144, 147, 150-152, 154, 155, 158-168, 179, 184, 185, 189, 190, 197, 202, 213, 217-221, 225-228, 233, 234, 242, 248-251, 255, 258, 261, 265, 266, 268, 281, 302, 335, 342, 348, 349, 351, 356, 357, 359, 360, 364, 369, 372-376, 379, 391, 404, 405, 418-420, 428, 444, 445, 463-464, 474, 477, 485, 524, 528, 530, 582, 588, 591, 599, 621, 628-630, 639, 655
Հայաստանի Հանրապետություն (III) - 665, 666, 668
Հանդ - 104, 207
Հանդ-Փոքր - 104
Հանքեր - 40, 101, 104, 118, 120, 124, 128, 154, 161, 185, 189, 194, 195, 200, 233, 236, 239-241, 263-266, 282, 308, 335, 371, 372, 468, 471, 481, 520, 521, 523, 524, 585, 589, 591-594, 596, 609, 614
Հաջիհան սար - 302
Հաջի-Էյլակ - 423
Հաջի-Մամլու - 40, 143, 255, 274, 320, 337
Հաջիսամլու - տե՛ս՝ Հաջի-Մամլու
Հասանքենդ - տե՛ս՝ Շատին
Հարար - 103
Հաքյառու - տե՛ս՝ Հաքյար
Հաքյար - 148, 193, 252
Հաքյարի գետ - 319

Հերիեր - 483-489, 538, 563, 564, 575, 576
Հին Գորիս - տե՛ս՝ Վերիշեն
Հին Նախիջևան - 35, 36
Հնդկաստան - 121, 213
Հրազդան - 345
Հուդա - 198
Հունաստան - 36, 215, 271
Հունգարիա - 210

Ձեզամի շրջան - 332
Ձորաստան - 104, 120, 194, 593, 615

Ղազախ - 75, 94, 130, 149, 151, 158, 166, 167, 348, 416, 426, 607
Ղազանգյոլ - 100
Ղազվին - 531, 647
Ղաքար - 663
Ղալա - 620, 635
Ղալաջուղ - 103, 488-491, 497, 504, 506, 508, 509, 513-516, 518, 543, 546, 579
Ղամարլու - տե՛ս՝ Արտաշատ
Ղարաբաղ - տե՛ս՝ Արցախ
Ղարաբաղի Հանրապետություն - 381
Ղարաբուլաղ - տե՛ս՝ Կարաբուլաղ
Ղարադաղ - 470, 599, 621, 622, 639, 642, 652, 654
Ղարադշլաղ - տե՛ս՝ Կալադարասի
Ղարամլուխ - տե՛ս՝ Մարտունի
Ղարաքիլիսա - 36, 85, 88, 103, 104, 118, 135, 138, 145, 155, 246, 252, 269, 283, 290, 291, 306, 307, 310, 311, 422, 433, 461, 463, 464, 528, 554, 572, 578, 579, 608, 616, 617
Ղզլդաշ - տե՛ս՝ Կարմրաքար
Ղոյթուր - տե՛ս՝ Գետալի
Ղոչազ - 76
Ղրիմ - 132, 138, 279
Ղրխբուլաղ - 547
Ղուշլի - տե՛ս՝ Կեչուտ
Ղուշլի-Քաթա - 402
Ղուշլի-Բիլակ - 137, 144, 155, 167
Ղուշլի-Գնդեվազ - 547
Ղոտուչայ սար - 314
Ղոտսար - 132

Պարոմ - տե՛ս՝ Բարոմ
Պաղպաղիկ - 104, 236, 238, 596, 607
Պաղեստին - 198
Պառակաթուն - 104, 193, 236, 238-240, 254, 592, 596, 612
Պատպատ - 580
Պարսկական Աղբյուր - 647, 653
Պարսկաստան - 3, 5, 6, 11, 35, 97, 102, 108, 121, 200, 204, 207, 208, 213, 214, 223, 224, 244, 253, 342, 357, 358, 364, 372, 379, 380, 392, 400, 406, 428, 429, 440, 446, 449, 451, 454, 457, 469, 470-474, 477-479, 481, 517, 521, 522, 525, 530-533, 553, 557, 559, 566, 569, 578, 591, 597, 599, 602-604, 607-610, 612-615, 617-623, 624, 626-628, 629, 631-634, 636, 637, 643, 644, 646, 648-655, 659, 668
Պետերբուրգ - 35, 342, 441
Պետրոգրադ - տե՛ս՝ Պետերբուրգ
Պետրովսկ - 45, 94
Պիչանիս - 401
Պոդոլսկ - 10
Պակով - 441

Ջահագուր - 661
Ջահրի - 165, 188
Ջամիլի - 96
Ջիրբայիլ - 40, 74, 97, 102, 133, 186, 193, 255, 278, 309, 343, 403, 474, 659
Ջիվանջիր - 57, 95, 102, 401
Ջրվեժ - 416
Ջու - տե՛ս՝ Արտավան
Ջուլ - 110, 137, 245
Ջուլֆա - 36, 65, 78, 91, 99, 106, 121, 130, 169, 357, 358, 364, 534, 537, 565-567, 638, 641, 642, 647
Ջևաղ - 94

Ռիգա - 546, 656, 658
Ռինդ - 550
Ռյազան - 406, 441
Ռոստով - 491
Ռումինիա - 271, 655
Ռուսաստանի սոցիալիստական ֆեդերատիվ խորհրդային

հանրապետություն - 4, 10-12, 15, 24, 27, 44, 45, 48-50, 52-54, 56, 58-65, 67, 70, 71, 76, 78, 82, 90-93, 96, 98, 99, 102, 118, 119, 126, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 138, 141, 142-144, 145, 151, 152, 155, 156, 158-160, 162-165, 167-169, 171-173, 176, 181, 182, 188, 190, 202, 210, 211, 214, 215, 218-221, 244, 245, 247-250, 258, 261, 271, 279, 295, 327, 335, 338-340, 343-345, 348, 349, 352-356, 360, 364, 367-369, 385, 388, 389, 391, 392, 394, 395, 404, 406, 410, 411, 414, 421, 428-432, 434, 441, 442, 431, 432, 434, 441, 442, 447-449, 491-495, 497, 501-503, 510, 517, 531, 543, 544, 546, 553, 570, 602, 605, 606, 623, 625, 628, 629, 637, 643, 644, 647-651, 656-658, 663, 665, 669
Սադարակ - 423
Սալի - 563
Սալմաստ - 35, 639, 646, 647
Սավարդ - 568, 572, 573
Սասուն - 520, 607
Սատանի կամուրջ - 289, 293, 294
Սարդարապատ - 289, 520, 665
Սարիդամիշ - 36, 67, 69, 136, 149, 217, 355, 638
Սարովի շրջան - 96
Սարուշեն - 402
Սեիդլի - 96
Սելիմ - 426, 548, 563
Սենյոնովկայի լեռնանցք - 416
Սերբիա - 36
Սերս - 617
Սիբիր - 132, 610, 614, 616, 664
Սիզմակ (Ներքին, Վերին) - 277
Սիսական - 18, 103, 104, Սիսիան - 6, 18, 34, 38, 81, 85, 87-89, 102, 103, 105, 109, 117, 118, 121, 123, 125, 128, 136-140, 143-146, 153-155, 159, 160, 165, 166, 170, 179, 181, 182, 184, 185, 189, 196, 226-228, 233, 234, 242, 245, 246, 253-258, 260, 265, 269, 271, 273,

274, 280, 283-286, 291, 293, 305-307, 310-312, 315, 320, 333, 335-338, 364-366, 378, 383, 392, 408, 424, 458, 466, 467, 478, 490, 497, 498, 505, 508, 527, 528, 532, 537, 547, 556, 558, 560, 568-574, 576, 578-581, 585, 588, 603, 607-613, 616, 617-619, 663
Սիրիա - 400
Սղնախ - 322
Սյունիք - 7, 10, 12, 17, 18, 20, 23, 26, 28-30, 39-41, 55, 79, 88, 101-104, 107, 109, 196, 198, 199, 208, 230, 244, 275, 308-310, 329, 334-336, 343, 360, 370, 372-382, 388, 390-392, 394-396, 398-403, 407-409, 424-427, 439, 451, 454, 455, 457, 465, 466, 468, 469, 471-478, 480, 481, 504, 505, 513, 520-522, 525, 528, 535, 547-549, 555, 571, 572, 578-580, 585, 588, 591-594, 596, 602, 606, 610, 611, 615, 617, 618, 623, 637, 653, 656, 664, 667, 668
Սոլովեցկի կղզի - 610
Սոլովխալ - տե՛ս՝ Սոլովխասար
Սոլովխասար - 225, 599, 600
Սոչի - 45
Սոֆիա - 17
Սպարտա - 108, 382
Ստավրոպոլ - 138
Ստեփանակերտ - 310, 402, 403
Սրաշեն - 104
Սուգ - 402
Սուբանաբենդ - 586
Սուբանբեկ - 158, 188
Սուխոյ ֆոնտան - 438
Մուսանա սարալանց - 593
Մուրմալու - 73, 348, 434
Սև լիճ - 586
Սև ծով - 279
Սևան - 345, 425-427
Սևանա լիճ - 73
Սևարանց - 103, 217, 264, 528, 581, 588
Սևաքար - 104, 187, 193, 194, 237, 242, 592
Սևր - 163, 164, 170, 189, 247
Սևաքար - տե՛ս՝ Սևաքար

Վահրավար - 104, 201, 209
Վաղուդի - 104, 246, 283, 290, 291, 578-580
Վայոց ձոր - 6, 138, 144, 154, 159, 167, 186, 245, 246, 270, 335, 383, 407-411, 414, 423-427, 439, 449, 450, 452, 453, 455, 458-460, 462, 465-467, 475, 479, 481, 483, 528, 532, 534, 537, 538, 546-551, 555, 556, 558-560, 562-564, 566-568, 570, 572, 573, 575, 594-596, 600, 617, 649
Վան - 163, 609, 667
Վանք - 104, 300, 301
Վաչագան - 104, 187, 189, 238, 304, 590, 596, 614, 616
Վաչական - տե՛ս՝ Վաչագան
Վասպուրական - 419, 459
Վարարակ - 102, 104, 304, 313, 314, 586, 587
Վեդի - 422, 558
Վեդիբասար - 37, 38, 65, 418
Վենետիկ - 663
Վերին Խաթունաղի - 649
Վերին Խուտանան - 104, 121, 124, 245, 282, 294, 298, 593
Վերին Հանդ - 597
Վերին Տանձիկ - 562
Վերիշեն - 104, 217, 290, 312-315, 560, 612
Վերնաշեն - 462, 563
Վլադիկավկազ - 406
Վորոնեժ - 441
Վրաստան - 3, 21, 24, 44, 45, 48-50, 54, 55, 71, 99, 125, 126, 129, 142, 177, 215, 221, 271, 322, 345, 353, 391, 393, 394, 406, 407, 416, 428, 429, 432, 433, 447, 478, 492, 493, 495, 566, 570, 631, 648, 668
Վրաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն - 95, 491, 541
Տաքսի - 23, 34, 103, 123, 154, 155, 191, 193, 216, 254, 257, 263-265, 269, 272, 273, 282, 284, 286, 289-291, 293, 294, 296, 298, 309-311, 313, 333, 370-372, 380, 390, 463, 465,

468, 469, 521, 522, 524, 525, 527,
528, 572, 579, 581, 585, 588, 616,
619, 663

Տաթևի ձոր - 378
Տաթևի վանք - 380, 465, 468, 472, 527,
579, 616

Տամբով - 139
Տայշետ - 29
Տանակերտ - 37
Տանձավեր - 104, 191, 193, 252, 267, 282,
294, 298, 592

Տանձատափ - 103, 264, 581, 588, 611, 617
Տաշալտի - 403
Տաշտոն - 104, 204, 371
Տափասար - 264
Տեղ - 83, 85, 87, 89, 103, 111-115, 117, 147,
153, 166, 174, 252, 253, 271, 277,
278, 315, 316, 390, 395, 402, 560,
585, 586, 608, 610, 612-614, 663

Տոլորս - 104, 573
Տորթնի - տե՛ս՝ Անտառաշատ
Տրապիզոն - 163
Տումի - 153
Տուրլու - 303

Յարսկին Կոլոդցի - 322
Յարուտ - 273
Յաքուր - 293

Ուգուրչայ - 610
Ուզ - 104, 246, 306, 310, 579
Ուժանիս - 104, 297, 593
Ուլու-Դաղ - 286
Ուլուխանլու - 418, 582
Ուլլուսինա - 441, 442, 520
Ուչթափա - 155, 288, 426
Ուչթափալար - տե՛ս՝ Ուչթափա
Ուչ թեքին - 622
Ուտիք - 361
Ուրմիա - 639, 646, 647
Ուֆա - 132

Փաշալու - 567
Փառական - 37
Փարիզ - 32, 163, 421, 464, 520, 607, 633
Փիլմազա - տե՛ս՝ Կաթնառատ
Փխրուտ - 104, 207, 597
Փոյլի - 75

Փոքր Ասիա - տե՛ս՝ Ասիա
Փոխրուտ - տե՛ս՝ Փխրուտ

Քանաքեռ - 415-417, 438
Քաշարանց - 104
Քաչալ Դաղ - տե՛ս՝ Քաչալ-դաղ
Քաչալ-դաղ - 319, 320, 586, 587, 611, 617
Քաչալդաղ - տե՛ս՝ Քաչալ-դաղ
Քաշարան - 34, 100, 182, 184, 185, 196,
201, 204, 207-209, 233, 242, 245,
263, 272, 597

Քարահունց - 85, 86, 89, 103, 117, 118,
171, 287, 302, 311, 392, 588, 607,
610

Քարաշեն - 89, 103, 114, 171, 174, 557, 586
Քարվանսարա - 94, 343
Քեչիչքենդ - 76, 77, 190, 277, 367, 402,
408, 423, 424, 460-463, 538, 548,
551, 562-564

Քիրալու - 427
Քիրս (Մեծ, Փոքր) - 76
Քյամբիլ - տե՛ս՝ Քոչքեկ
Քյոմուրլու - 427, 562
Քյուլուկ Վեդի - 418, 423, 431
Քյուրդիքենդ (Քրդիքենդ) - տե՛ս՝
Լեռնաձոր

Քյուրդլար - 103
Քյուրքի - 158, 188
Քոչքեկ - 254
Քրդիկենց - 104
Քուտ - 100

Քուրդիստան - 57, 113, 163, 320, 361, 529,
557, 570, 586

Օսմանյան թուրքիա - 665
Օրդուբադ - 40, 78, 91, 106, 121, 130, 131,
133, 137, 140, 201, 204, 206, 207,
223-226, 228, 232, 241, 242, 265,
266, 268, 305, 320, 520, 559, 560,
569, 599, 600, 601

Օրյոլ - 441, 614
Օրթաքենդ - տե՛ս՝ Գլաձոր
Օքյուզարաթ - 100, 592
Ֆրայբուրգ - 613
Ֆրանսիա - 165
Ֆրեզնո - 613

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄՆԱԿԱՎՈՐ ՀԱՏՏԱՏՈՒՄԸ ՉԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ.....32

Աղբրեջանի խորհրդայնացումը, կարմիր բանակի մուտքը «վիճելի» հայտարարված տարածքներ՝ Ղարաբաղ, Չանգեզուր և Նախիջևան..... 32
1920 թ. օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը և նրա հետևանքները Չանգեզուրի համար....155

Հեղկոմների առաջին միջոցառումները ժամանակավոր խորհրդայնացված Գորիսի և Սիսիանի շրջաններում: Չանգեզուրը՝ աղբրեջանական ազգայնամուլների թիրախ.....170

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը Կապարզորթի վրա: Ղափանի գրավումը.....183

Գենվագցիների «սրբազան խենթությունը»՝ գերմարդկային մաքառումը և հաղթանակը.....196

Արևելքի ժողովուրդների համագումարի և Հայաստանի վրա թուրքիայի հարձակման նկատմամբ զանգեզուրցիների դիրքորոշումը.....210

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱԿԱԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԱՊՍՏԱՍՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՁՈՐԶԵՐԻ ՆԱՀԱՆՁԸ ԳԱՎԱՌԻՑ.....222

Մարտերը Գենվագում.....222

Ապստամբությունը Ղափանում և խորհրդային զորքերի նահանջը232

Խորհրդային զորքերի նոր հարձակումը և պարտությունը.....251

Չանգեզուրյան հարվածող խմբավորման պարտությունը.....275

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԵՏԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՄԻՎՊՆԴԱՄԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅԱՄԻ ԶԵՆՆԱՐԿՎԱԾ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՍՏԵՂԾՎԱԾ ՀԱՐԱԹԵՐԱԿԱՆ ԴԱԿԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ.....329

Ներքաղաքական վիճակը Չանգեզուրում՝ գավառից խորհրդային զորամասերի հեռանալուց հետո.....329

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Չանգեզուրի ապստամբների դիրքորոշումը.....343

Սյունիքի ինքնավարության ազդարարումը370

Իրադարձությունների զարգացումը 1921 թ. հունվար-փետրվարին382

1921թ. Փետրվարյան ապստամբությունը: Քաղաքացիական կռիվների սաստկացումը, ապստամբների պարտությունը և գաղթը դեպի Չանգեզուր.....412

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐԴՈՐԳ

✓ **ԳՈՑԱՄԱՐՏԻ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԸ**452

Գաղթի տառապալից ճանապարհին.....452

Լեռնահայաստանի անկախության ազդարարումը472

Չանգեզուրը խաղաղ միջոցներով խորհրդայնացնելու՝ Երևանի նոր ջանքերը:
Սիսիանի բանակցությունները.....478

Առճակատման նոր փուլը.....514

✓ Վայոց ձորի նոր ռազմակալումը Լեռնահայաստանի զինված ուժերի կողմից:
Չանգեզուրի վրա խորհրդային զորքերի վճռական հարձակման նախապատրաստությունը537

Երևանյան և Ղարաբաղ-Չանգեզուրյան խմբավորումների ռազմական գործողությունները: Չանգեզուրի գրավումը.....561

Օտար ափերում619

Նոր կյանքի շեմին656

ՎԵՐՋԱԲԱՆ.....665

ՑԱՆԿԵՐ670

ԲՈՎԱՆԴԱՎՈՒԹՅՈՒՆ 699